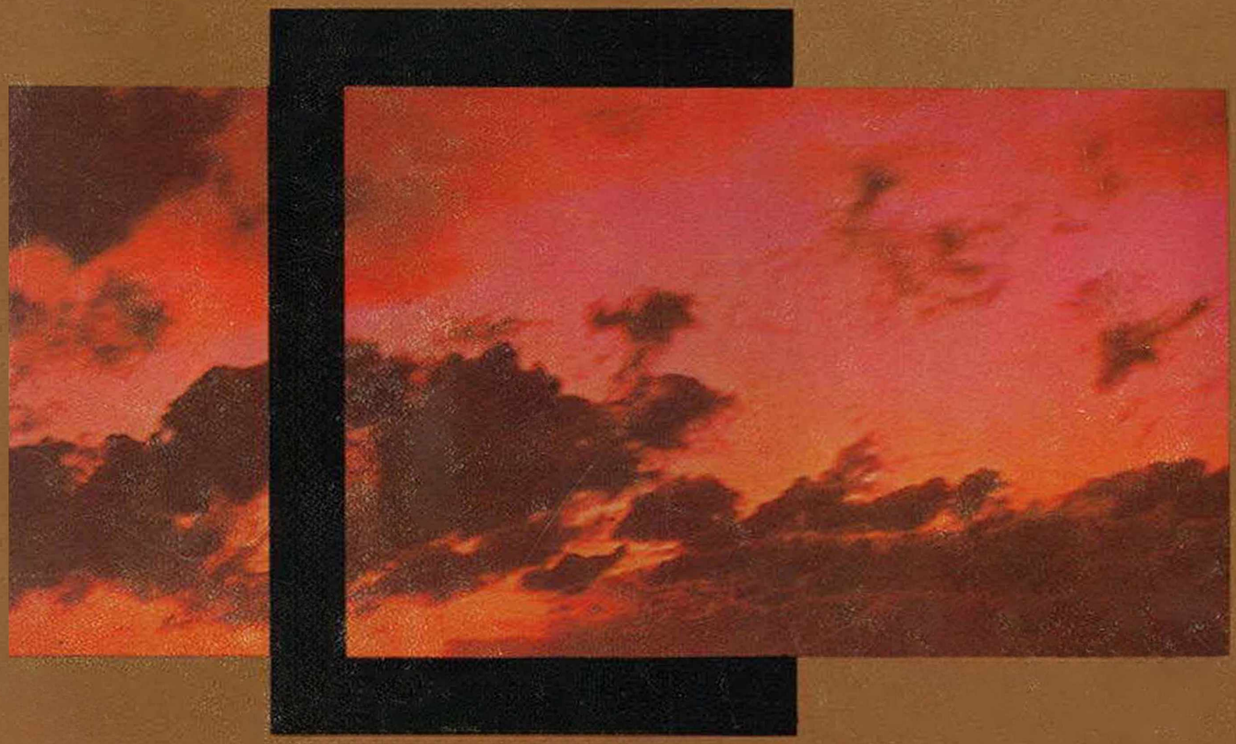

A TEGNAP VÀROSA

A nagyvàradi zsidòsàg emlèkkönyve

A TEGNAP VÁROSA

A nagyváradi zsidóság emlékkönyve

SZERKESZTETTÉK :

Schön Dezső
Heller Miklós z. l.
Rubinstein Sándor z. l.
Grossman Ödön
Gréda József
Rappaport Ottó

HOGYAN SIRASSALAK
HOGYAN GYÁSZOLJALAK
HISZEN NEM VAGY
CSAK MARÉK HAMU
ÉG ÉS FÖLD KÖZÖTT ...

(Jicchák Katzenelson)

A TEGNAP VÁROSA

A nagyváradi zsidóság emlékkönyve

Tel-Aviv, 1981

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

Kiadta a Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izráelben a váradi és vidéki zsidóság deportálásának harminchetedik évfordulóján, Tel-Aviv városában 1981—5741 évében.

Szerkesztette a szerkesztőbizottság: Schön Dezső, Heller Mose z.l., Rubinstein Sándor z.l., Grossman Ödön, Gréda József és Rappaport Ottó.

A boritólapot tervezte Fux Pál, nyomtatott a Láháv nyomdában

A TEGNAP VÁROSA

A NAGYVÁRADI ZSIDÓSÁG EMLÉKKÖNYVE

JIZKOR

Emlékezzék a zsidó nép fiaira és leányaira, — szentéletű rabbik, dájánok és metszők, tanítók, tanárok és növendékek, bölcselők, tudósok, irók és müvészek, kereskedők és kézmivesek, földmivelők és gyári munkások, orvosok és jogászok, koldusok és különcök, öregek, asszonyok, gyermekek és csecsemők, Nagyvárad város és Biharvármegye egykori lakosai — akiket a magyar és német fasiszták meggyötörtek, megaláztak és legyilkoltak s akik ajkukon Isten szent nevével kínhalált szenvedtek zsidó hitükért.

יזכור

יזכור עם ישראל את בניו ואת בנותיו, רבנים אדורי התורה, צדיקים וחסידים, מורי הוראה, דיינים ושוחטים, מורים מלמדים ותלמידיהם, הוגי דעות ומשכילים סופרים ואומנים, סוחרים ובעלי מלאכה, משפטנים, עובדי אדמה ופועלי בתי חרושת, רופאים, פושטי יד ותמחונים, זקנים, טף ונשים, עוללים ויונקים תושבי עיר גרוסורדיין והאזור, שעונו שנהרגו שנרצחו שנשחטו ושנשרפו על ידי הפשיסטים ההונגריים והגרמניים על קדושת השם.

הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישוב לצריו וכפר אדמתו עמו.

Fuchs Mór uccai orthodox nagytemplom

קדיש

יתגדל ויתקדש שמה רבא. בעלמא די ברא כרעותה וימליך
מלכותה. ויצמח פורקנה ויקרב (נ״א קץ) משיחה.
בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל. בעגלא ובזמן
קריב ואמרו אמן :
יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא :
יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה
ויתהלל שמה דקודשא. בריך הוא. לעלא (בעש״ת ולעלא מכל)
מן כל ברכתא ושירתא תשבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא
ואמרו אמן :
יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים (טובים) עלינו ועל כל
ישראל ואמרו אמן :
עושה (בעש״ת ה)שלום במרומיו הוא (ברחמיו) יעשה שלום
עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן :

KÁDIS

MAGASZTALTASSÉK ÉS SZENTELTESSÉK AZ UR NEVE E VILÁGBAN, MELYET AKARATA SZERINT TEREMTETT. VIGYE URALOMRA AZ Ő BIRODALMÁT IZRÁEL EGÉSZ HÁZÁNAK ÉLETÉBEN ÉS NAPJAIBAN, MIELŐBB, MIHAMARÁBB! — ÉS MONDJÁTOK RÁ: ÁMEN!

LEGYEN AZ UR NEVE ÁLDOTT ÖRÖKKÖN, ÖRÖKKÉ!

ÁLDASSÉK, DICSŐITESSÉK, MAGASZTALTASSÉK AZ Ő FENSÉGES, MAGASZTOS, SZENT NEVE. DICSÉRTESSÉK Ő, AKI FÖLÖTTE ÁLL MINDEN ÁLDÁSNAK, DALNAK ZSOLTÁRNAK ÉS DICSÉNEKNEK, AMIT E VILÁGON ELMONDHATUNK. ÉS MONDJÁTOK RÁ: ÁMEN.

SZÁLLJON AZ ÉGBŐL TELJES BÉKESSÉG ÉS BOLDOG ÉLET REÁNK ÉS EGÉSZ IZRÁELRE, ÁMEN.

AKI AZ Ő MAGASÁBÓL A BÉKÉT KÜLDI, AZ HOZZA A BÉKÉT REÁNK ÉS EGÉSZ IZRÁELRE, ÁMEN.

KÁDIS

JITGÁDÁL VÖJITKÁDÁS SÖMÉ RÁBÁ BÖÁLMÁ DI-VRÁ CHIRUTÉ. VÖJÁMLICH MÁLCHUTÉ BÖCHÁJÉCHON UVJOMÉCHON DÖCHOLBÉJT JISZRÁÉL BÁÁGÁLÁ UVIZMÁN KÁRIV VÖIMRU ÁMÉN.

JÖHÉ SÖMÉ RÁBÁ MÖVÁRÁCH LÖOLÁM ULÖ ÁLMÉ ÁLMÁJÁ.

JITBÁRÁCH VÖJISTÁBÁCH VÖJITPÁÉR VÖJITNÁSZÉ. VÖJITHÁDÉR VÖJITÁLÉ VÖJITHÁLÉL SÖMÉ DÖKUDSÁ BRICH HU. LÖÉLÁ MINKOL BIRCHÁTÁ VÖSIRÁTÁ TUSBÖCHÁTÁ VÖNECHMÁTÁ DÁÁMIRÁN BÖÁLMÁ, VÖIMRU ÁMÉN.

JÖHÉ SÖLÁMÁ RÁBÁ MIN SÖMÁJÁ VÖCHÁJIM ÁLÉNU VÖÁL KOL JISZRÁÉL, VÖIMRU ÁMÉN.

ÓSZE SÁLOM BIMRÓMÁV HU JÁÁSZE SÁLOM ÁLÉNU VÖÁL-KOL JISZRÁÉL, VÖIMRU ÁMÉN.

Előszó

Végre-végre, útjára bocsáthatjuk az Emlékkönyvet. E megemlékezéssel mi valamennyien tartoztunk odaveszett mieinknek, az előszó magyarázataival pedig a szerkesztők tartoznak az olvasóknak, többségükben e könyv mecénásainak.

Némi magyarázatokra ugyanis szükség van: miért csak három évtizeddel a világégés után határoztuk el mi, megmaradt váradi zsidók, hogy nekilátunk a munkának, holott addig már százával hozták ki emlékkönyveiket közép- és keleteurópai városok, sőt falvak is, és magyarnyelvű munkák is akadtak köztük szép számmal. Miért maradt le ennyire éppen Nagyvárad, a ferencjózsefi Nagymagyarország második legnagyobb, az ortodox hitközségek közt legnagyobb zsidó közülete, az „ir váém böjiszráel"?

Talán éppen ezért. Mert oly népes zsidó város volt, oly ezer színű, oly sokoldalú és sokrétű. Túl nehéznek tűnt a feladat. Budapestnek máig sincs emlékkönyve, talán már nem is lesz, alkalmasint hasonló okokból. Nehéz volt elképzelni, hogy ezt az annakidején oly gazdag és kaleidoszkópszerüen változó képet sikerül rögzíteni és felmutatni: ez volt, erre emlékezzünk.

Megoldhatatlannak tűnt egyetlen, nagy körképbe fogni ezt az univerzumnyi várost, már nem is a mennyiség, hanem a minőség miatt, mert ennek a városnak a zsidósága annyi ellentétet, oly tömérdek csúcsot, számtalan egyedi példányt tudott felmutatni, még kuriózumokból is soktucatnyit. Három vallási főirányzata élén egy-egy országos hirű lelkipásztor — két nagynevű főrabbi és egy szinte legendáshirű chaszid rebe állott. Itt ringott a vallásos cionista mozgalom bölcsője, itt adták ki a lapját is. De idevaló zsidó volt a forradalmi munkásmozgalmak nem egy vezetője is. Ma már furcsának, némileg érthetetlennek tünik, hogy a váradi zsidóság adta a romániai magyar párt egyetlen olyan országgyülési képviselőjét is, aki ellentétben a többi 16 néma magyarral, a parlamentben fel is szólalt. A romániai trockisták vezére szintén váradi zsidó ember volt, mégpedig olyan, aki nagyünnepeken fejére boritott tálittal imádkozott a legortodoxabb zsinagógában. Csupa szélsőséges véglet, csupa éles ellentét, megannyi szín, irányzat, áramlat. Vajon képes lesz-e a könnyes emlékezés mindezt egyetlen összefoglaló képbe tömöríteni?

Késleltette az emlékkönyv kezdeményezését az a tudat is, hogy kevesen vagyunk a munkához. Azok az évek szörnyű pusztítást végeztek a váradi zsidó értelmiségiek soraiban, már a legelső munkaszolgálatos behivások tucatnál többet vittek el a tollforgatók közül. De még a megmaradtak közül is kevesen, az átlagosnál sokkal kevesebben kerültek ki ide hozzánk. Az emlékkönyv antológiájában szereplő öt láger-könyv váradi szerzője közül egyetlen egy sem jött ki, hárman közülük már nem is élnek.

Aztán mégis csak nekiláttunk: a kezdeményezés babérját, fájdalom, immár csak a két lelkes buzdítónak a sírjára helyezhetjük. Hárel-Heller Mose s Rubinstein Sándor volt e kettő, áldás poraikra és köszönet nekik a serkentésért, a törődésért.

De ha már megindult a munka, miért tartott vagy hat évig? Mondhatnók cinikusan azt is, hogy nem nagy a különbség, 30 vagy 36 évvel az események után jelenik-e meg a könyv. Anyagiasabban azt felelhetnők, hogy mivel a Váradról elszármazottak egyesületének a vezetősége gondosan biztosította elértéktelenedés ellen a befutott hozzájárulásokat, a késés érdektelen. Valójában azonban a hosszas késedelmeskedés bántó, zavaró lett. A váradiak, akik oly lelkesen adták össze a pénzt, egy idő multán kezdtek aggódni, nem is minden ok nélkül, kezdték elveszteni a bizalmukat, már-már attól tartva, hogy a terv kútba esett. Bár tudták volna, mennyivel gyötrőbb érzések kinozták a könyv szerkesztőit, akik

töretlenül hitték ugyan, hogy semmi sem esett kútba, de nehezen lelték meg a tovább vezető utat, a kibontakozását.

A késedelmeskedés legfőbb oka nagyjából ugyanaz volt, ami az egész elhatározást, vállalkozást, a megkezdést is oly sokáig halogatta. Ugy látszik, az a sokrétüség, ami egykor a teljes zsidó Váradot jellemezte, az az ide áttelepült maradékra is érvényesnek mutatkozott: maréknyi munkatársa volt csak a könyvnek, de a szempontokat, szerkesztési elveket e kicsiny körben is nehéz volt összeegyeztetni. Mivel pedig az a pár munkatárs kivétel nélkül önkéntesen vállalta és végezte a munkát, a nézeteltéréseket nem lehetett, nem is lett volna szabad sem szavazással, sem hatalmi szóval eldönteni. Kitartó, türelmes, kölcsönös meggyőzéssel kellett az egyetértést kialakítani, s ez időbe került.

Csak mutatóba említjük meg a véleménykülönbségek egyikét. A könyvhöz mintegy 500 váradi járult hozzá, szivesen, gyorsan, rábeszélésre nem várva, hanem készségesen és bizalommal. Természetes, hogy némelyikük szerény összeggel, mások meglepően nagy sumákkal. Ezek között voltak olyanok, akik egyenesen megkérték a vezetőséget, ne publikálja ezt, de akadtak olyanok is, akik kimondva vagy kimondatlanul, de igényt tartottak arra, hogy elpusztult családtagjaik emléke a könyvben hozzájárulásuk arányában, kiemelve örökíttessék meg. A szerkesztőség némely tagja ezt méltányosnak, főként az anyagi alapok megerősítése szempontjából hasznosnak tartotta, mások azonban ellenezték s végül az utóbbiak álláspontja győzött: úgy éreztük, Auschwitz kapujában meg kell minden osztályozásnak, különválasztásnak szünnie, a mártirok között nem tehető megkülönböztetés.

Ilyen és ehhez hasonló megfontolások összeegyeztetése, közös nevezőre hozása lassította a szerkesztést. A mártirok névsorának összeállítása is nagy nehézségekbe ütközött, mert hiába szólítottuk fel bejelentésre levélben és hirlapilag az érdekelteket, igen sokfelől sohasem jött válasz. Később arra is gondoltunk, hogy mivel a névsorban sok az azonos név, bekérjük az azonosíthatóság kedvéért az egykori lakáscímeket is: erre a körlevelünkre a címzetteknek mindössze csak egy tizedrésze válaszolt.

S voltak komoly technikai nehézségek is. Várad messze van, az ott maradt zsidókat érthető okokból nem lehetett közremüködésre felkérni, különben sincs a városnak vagy hitközségnek olyan könyvtára, irattára, amely a minket érdeklő dokumentumokat gyüjtötte, osztályozta volna. Ezért, ha emlékkönyvünkben az olvasó halovány, elmosódott képeket lát, tudja be annak, hogy élesebb felvételek hiján kénytelenek voltunk régi, már sárguló papíru könyvek illusztrációi klisirozásával beérni, aminek ennél jobb eredménye nem lehetett.

A kezdeményezés aztán kétfelől kapta az előre vivő lökéseket. Egyfelől a váradiaktól, akik nem tagadták meg önmagukat, hanem megható készséggel járultak hozzá, ki-ki a maga tehetsége szerint, a kiadatási költségekhez, ugyanakkor pedig a mű rendelkezésére bocsátotta tehetséges tollát Schön Dezső, az iró és publicista. Örömmel és hálával fogadtuk önkéntes vállalását, ő pedig szokott alaposságával látott neki a dolognak. Két izben is Váradra utazott, saját költségén, adatokat, dokumentumokat gyüjtendő, mindkét utja során valóságos raritásokat mentett ki, képanyagunk jelentős részét is ő gyüjtötte össze és hozta be. Amit azután mindezek alapján megirt, a nagyváradi zsidóság történelmét, az kiadványunknak a tulajdonképpeni gerince: Schön Dezsőnek odaadó, magas színvonalu munkájáért nagy köszönettel tartozunk.

Az egész vállalkozás megszervezéséből és lebonyolitásából oroszlánrészt vállalt Grossman Ödön is, a Nagyváradról Elszármazottak Egyesületének elnöke és a szerkesztőbizottság többi tagja, köztük Gréda József meg azok, akik egyes munkákkal járultak hozzá a könyv tartalmának gazdagításához. Valamennyien önkéntesen dolgoztak, miértis minden egyes cikk adataiért szerzőjéé a felelősség, s az ilyen, meglehetősen szétszórt szerkeztési módszer következménye az, hogy az egymástól függetlenül dolgozó részszerzők irásaiban egynémely adat olykor ismétlődik.

Külön köszönet jár Lávon Jákobnak, aki a hosszadalmas korrektura nehéz és hálátlan munkáját vállalta és becsülettel teljesítette. Nem az ő tévedése, hanem az adatszolgáltatóké, hogy a könyv 325-ik oldalán — például — a szalárdi hitközség főrabbijaként Ráv Kohn Cvi szerepel, a helyes név, Zekel Schwartz helyett, a 106-ik oldalon pedig Rézmüves Chezkel, holott a helyes név Chájim Jehosuá.

Latolgathattuk, fontolgathattuk, javítgathattuk mi a könyv minden szavát és adatát — jól tudjuk, hogy így sem kerülhettük el némely olvasó elégedetlenségét. Szinte bizonyos, hogy nem egy váradi keresi majd benne hiába az ő érdemes családtagját és elfogja a talán jogos keserüség. Minket is mindvégig gyötört ez az aggodalom, dehát mitévők lettünk volna: a könyv térfogata véges, s nincs a világon az a preciziós mérleg, amely az érdemeket és jelentőségeket fellebbezhetetlenül fel tudná mérni, a válogatást birói autoritással meg tudná ejteni. Legjobb szándékainkon kivül itt csak a feladat tökéletes megoldásának lehetetlen voltára hivatkozhatunk.

S pár szót az antológiáról, a történelmi és leiró részeket kiegészítő irodalmi szemelvények gyüjteményéről. Az irások kisebbik része a háború előttről, túlnyomó része 45 utánról származik, de kivétel nélkül mind a Tegnap Városának és a belőle megmaradtnak a bemutatását célozza, az előtérben álló és a leiró fejezetekben visszaadott történések hátterében felgyült érzelmek irodalmi tükrözését. Miközben odaveszett szeretteinket gyászoljuk, attól a virágoskerttől is búcsúzunk el, ami egykor kulturális értelemben Várad volt, a maga zsidó és nemzsidó kertészeivel. A szemelvények ezt a letűnt világot idézik, szervesen hozzátartoznak. Duttka Ákos például nem volt zsidó, de itt hozott irása a zsidó dr. Fehér Dezsőről és családjáról szól meg Ady Endréről, akit Fehér Dezsőné mutatott be az ugyancsak zsidó Diósi Adélnak, Lédának — arról az Ady Endréről, akinek tollából „A bélyeges sereg" fakadt. Egyébként Duttka könyvcímét kértük kölcsön a mi emlékkönyvünhköz is, a Tegnap Városát, ezzel jelezve, hogy az egykori Nagyvárad, amit a hét váradi holnapos iró és velük együtt a város haladó népe, köztük a zsidóság zöme is a Holnap, a jövő, a fejlődés városának tudott — azóta a Tegnap Városa lett, letünt csillagu, szomorú emlékezetű. Nemzsidó szerzőnk Ruffy Péter és Bajon Andor is: az ő irásaik is annak a régi virágoskert Váradnak a szellemében iródtak, amelynek kertészei nem a felekezeti hovatartozást nézték, hanem együtt ültették és nevelték a kert palántáit. Avagy elválaszt-e bennünket bármi is Horváth Imrétől, az idős nemzsidó váradi költőtől, akinek nemes humanizmusát mindig is a magunkénak vallottuk?

Ugy érezzük, hogy az irodalmi szemelvényekkel egyfajta mélységet adunk a képnek, az értelemhez szóló adattáron túl az érzelmekhez közelítünk velük. A könyv leiró részei tájékoztatnak, de a versek és könyvrészletek el is gondolkoztatnak, tünődésre birnak bennünket, olyfajta emlékezésre, ami az elrévedés felébrenlétében-félálmában valóban összetalálkoztat bennünket kínhalált szenvedett szeretteinkkel. S voltaképpen ez az Emlékkönyv főcélja.

A szerkesztőbizottság

Oradea — Nagyvárad — Grosswardein látképe

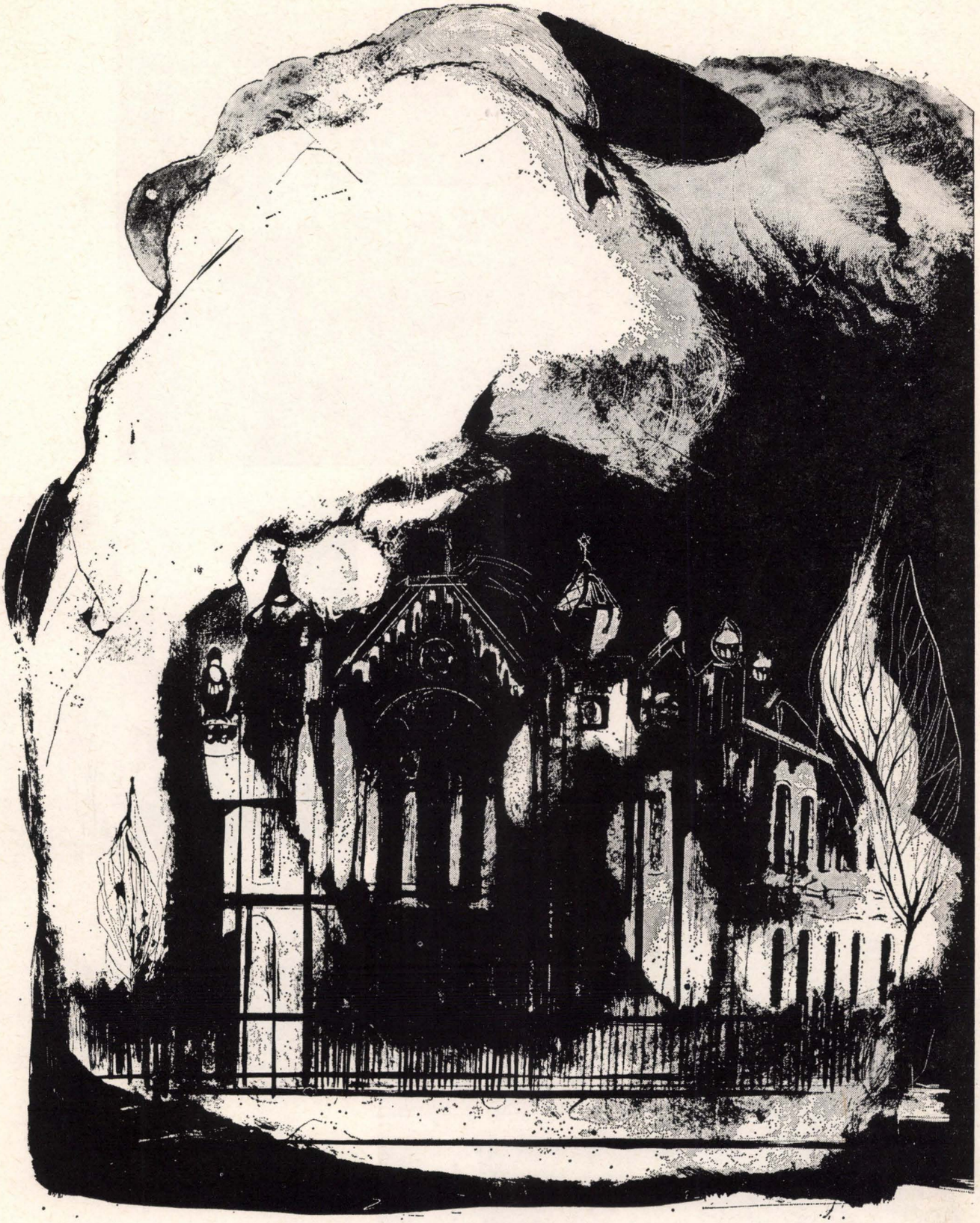
hol Nagy-Magyarország egyik legkulturáltabb és anyagilag legkonszolidáltabb, harmincezer lelket számláló zsidó közössége élt az 1944-ben auschwitzi haláltáborba való eldeportálásáig.

Rodán István rajza

Neolog nagytemplom

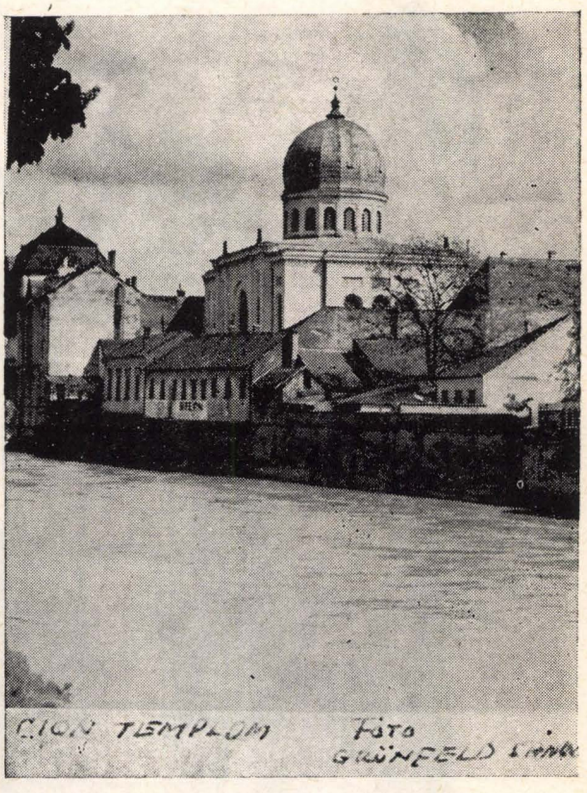

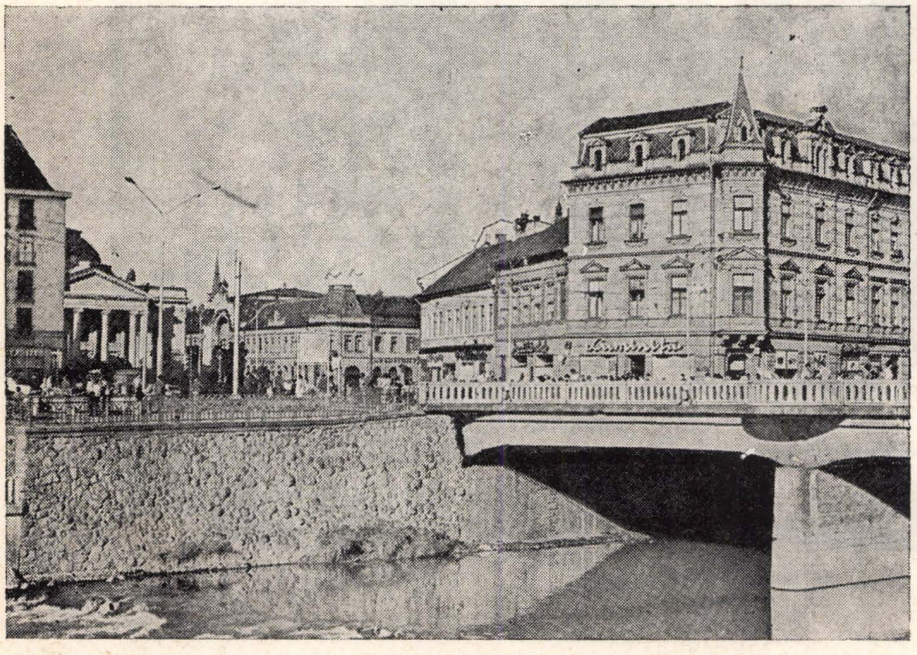
Orth. nagytemplom

Fuchs Pál festőművész rajzai a könyv mindkét oldalán

Nagypiac-tér

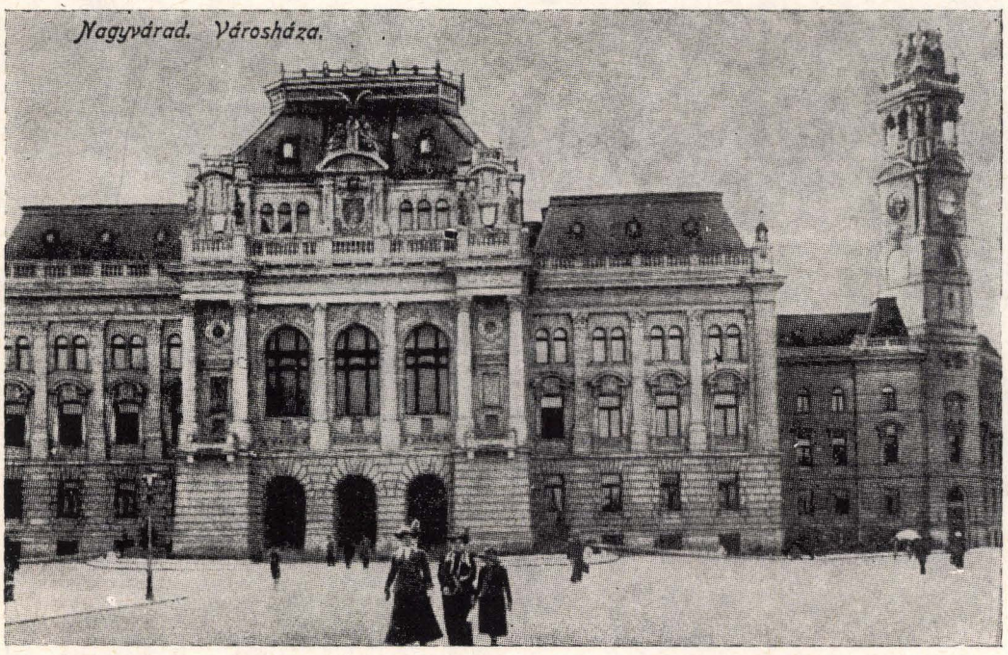

Körösparti részlet

A nagyváradi zsidóság útja

TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

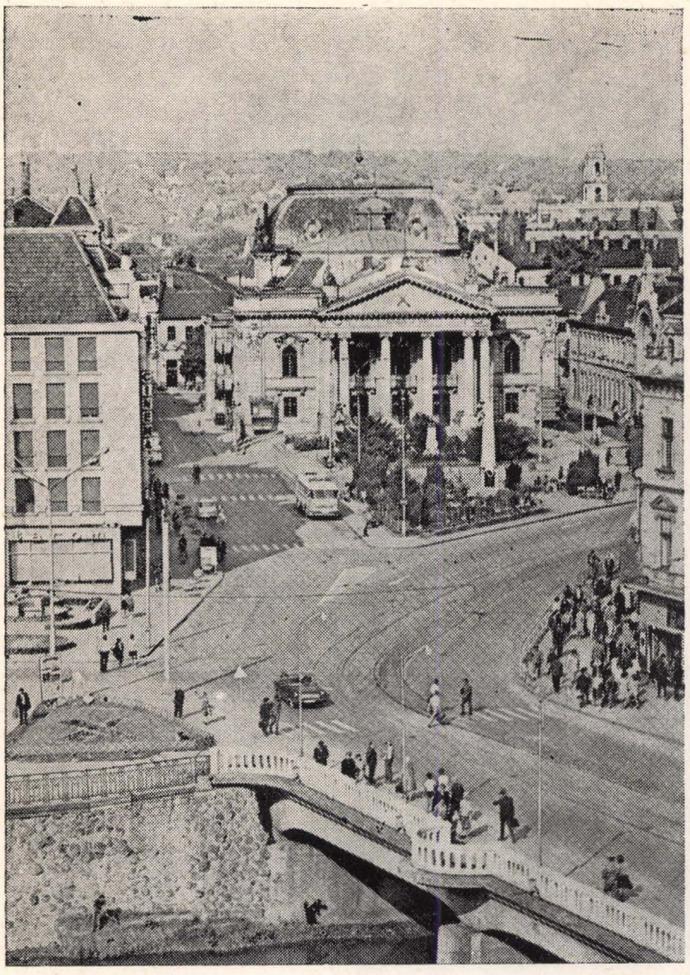
Irta: **SCHÖN DEZSŐ**

Városháza

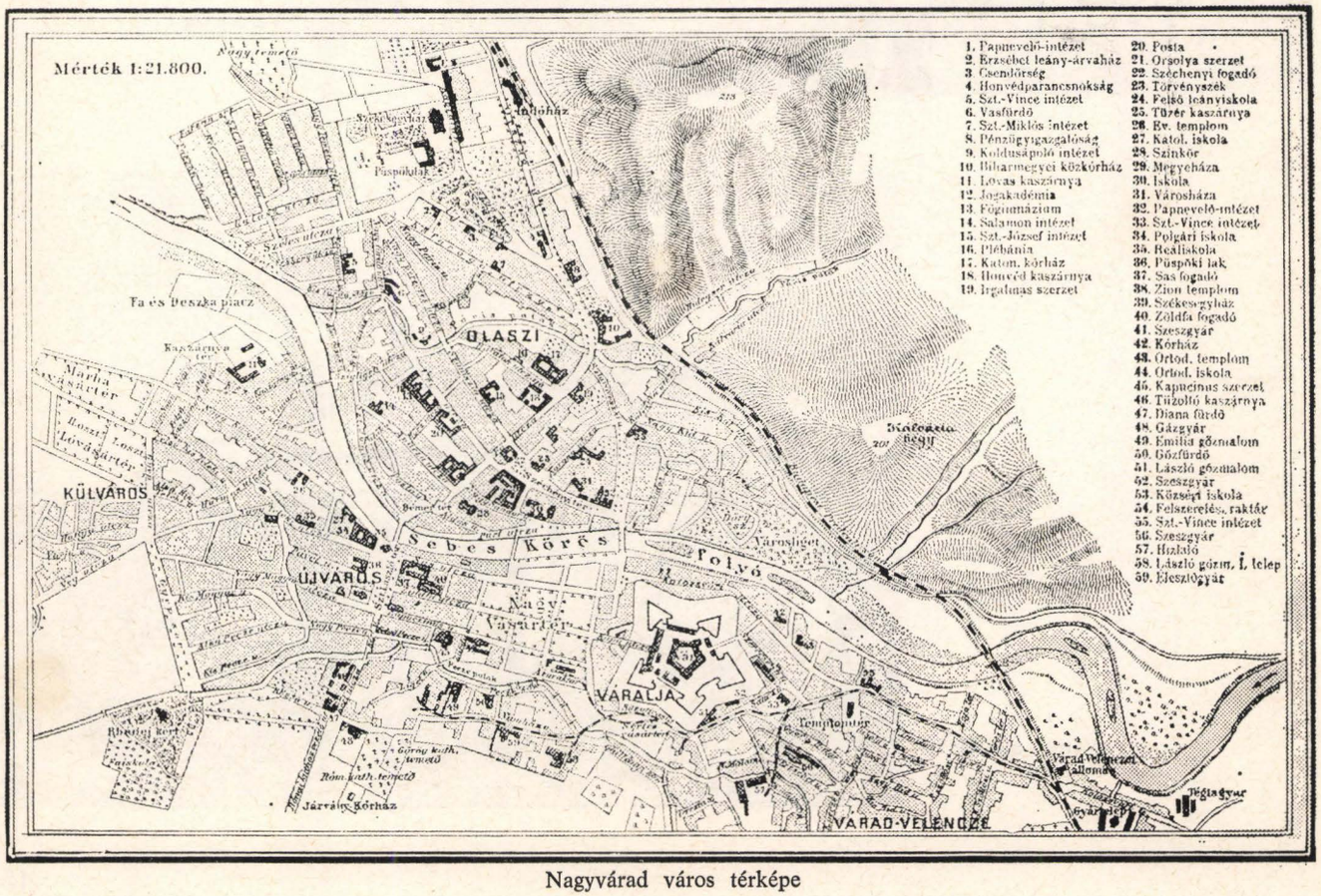
Városi szinház

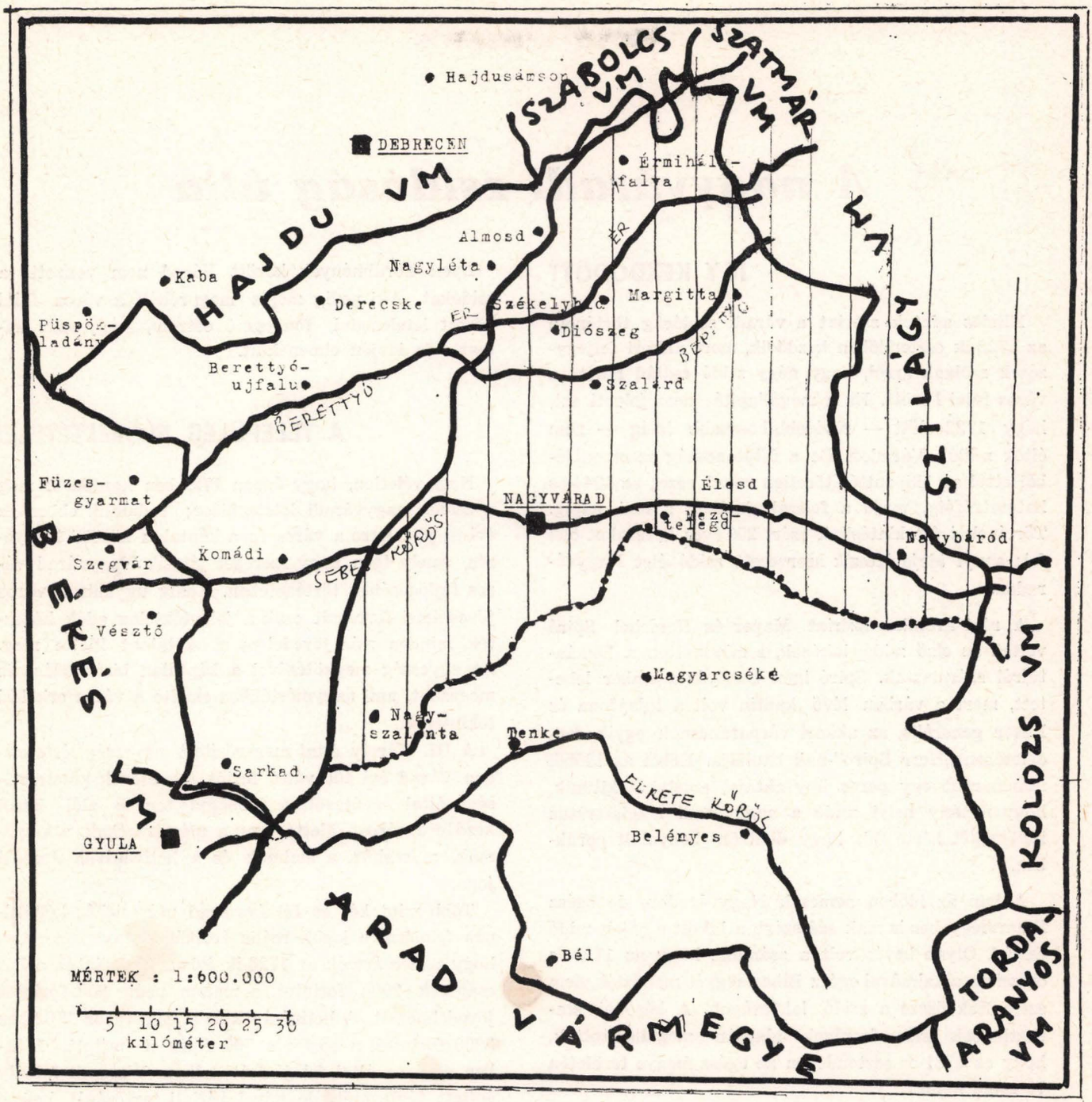
Bémer-tér

Belvárosi részlet

Nagyvárad város térképe

Biharmegye térképe

A nagyváradi zsidóság útja

IGY KEZDŐDÖTT

Hiteles adatok szerint a váradi zsidóság története az 1722-ik esztendőben kezdődik, mert akkori feljegyzések szólnak arról, hogy **négy zsidó család lakott a város falai között.** Ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy 1722 előtt — rövidebb-hosszabb ideig — nem éltek zsidók Váradon. De a folytonosság szempontjából ettől az időponttól töretlen vonal vezet az 1944-es katasztrófáig, majd a felszabadulástól a mai napig. Történelmi áttekintésünk ezért 250 éves korszakot ölel fel; ennyi ideje létezik szervezett zsidó élet Nagyváradon.

A régi krónika szerint Mayer és Herschel Spiró voltak az első zsidó lakósok, s mindketten a Dunántúlról származtak. Spiró igen befolyásos ember lehetett, mert a várban lévő kantin volt a tulajdona és Roser generális, az akkori várparancsnok egyik rendeletében „Herr Spiro"-nak titulálja. Ebből az időből fennmaradt egy peres ügy aktája, amelyből kitünik, hogy néhány helyi zsidó a nagyváradi magisztrátus itélőszékét kérte fel, hogy döntsön bonyolult perükben.

Abban az időben nemcsak Nagyváradon, de egész Biharmegyében is csak szétszórtan lakott egy-két zsidó család. Olyan kevés volt a számuk, hogy az 1721-es összeirás alkalmával egész Biharmegyét mellőzték, nem számolták össze a zsidó lakósságot. A későbbi statisztikusok más források alapján megállapították, hogy az 1721-es esztendőben **az egész megye területén 70 zsidó lakott.**

Amint látjuk, Váradon aránylag későn telepedtek le a zsidók. Ennek oka a város multjában keresendő. Várad körül ugyanis harcok dúltak, a város többizben cserélt gazdát és sokszor tették a földdel egyenlővé. Az utolsó háború, mely Rákóczy hadserege és a Váradot védő katonaság között folyt, 1711-ig tartott. Három évvel később pestis pusztított a városban és a gyilkos kórság elől a lakosság a hegyek közé menekült. 1714-ben — egy akkori összeirás szerint — 162 ház állt Váradon, minthogy azonban a házak jobbára a vár körül épültek, a várparancsnok rendelte el lebontásukat.

Ilyen körülmények között Várad nem vonzotta a zsidókat. Aki pedig mégis megpróbált a város falai között letelepedni, fenyegető ostrom, vagy más katasztrófa idején elmenekült.

A TELEPÜLÉS ELŐFELTÉTELEI

Nem véletlen, hogy éppen 1722-ben kezdődött meg a zsidók nagyváradi letelepülése; tudniillik ebben az évben jött létre a város és a káptalan közötti kiegyezés, amely igen nagy szerepet játszik Nagyvárad város fejlődésének történetében. Addig ugyanis a város jövedelmei forrásait csak a jelentéktelen adók képezték, minden más jövedelem a káptalant illette meg. Az egyezség megkötésével a káptalan biráskodása is megszünt, ami nagymértékben emelte a város erkölcsi tekintélyét.

A III. Károly által megerősített egyezség értelmében Várad évi 400 váltó forint fizetésének kötelezettsége által mentesült a jobbágyi terhek alól. Ettől kezdve a várost illette meg a mészárszékek, a korcsmák, a serház, a malmok és a hetivásárok tartási joga.

Több mint két és fél évszázad után nehéz kellőképen felmérni e jogok reális értékét. Annyi ismeretes, hogy a mészárszék az 1723-ik évben 40 forintot, a Sas csapszék 2000 forintot, a malom pedig 200 forintot jövedelmezett. A hetivásárok és a nagyvásár 1762-ben 3000 forintot, a serfőzés 500 forintot hajtott. 1731-ben a város által felajánlott telken Warosek Mihály épített téglavetőt, de mivel bérleti tartozását éveken át téglával rótta le, a város saját kezelésbe vette azt, kibővítette és évente több mint 200 ezer téglát vetetett és adott le. A városnak ezidőben saját szőlőtelepe is volt.

Amint látjuk, a politikai és gazdasági viszonyok kedvező alakulása tette lehetővé 1722-ben a nagyváradi zsidók letelepedését. A kezdő lépéseknek a későbbi években, évtizedekben is kedvezett a konjunktura. (Később, a 18-ik század végén a zsidók Váralja néven várost alapítottak, élén zsidó biró állott és messzemenő autonómiával rendelkezett.)

A körülmények kedvező alakulásának tulajdonít-

ható a váradi zsidóság rohamos fejlődése, gyarapodása és növekedése. Míg a szomszédos városokban a 19-ik század közepéig nem lakhatott zsidó, Nagyváradon már a 18-ik században (mindenesetre az akkori fogalmak szerint) virágzott a zsidó élet. Ezt a fölényét a váradi zsidóság mindvégig megőrizte.

MEGALAKUL A CHEVRA KADISA

Az 1723-ik esztendőben egy igen gazdag zsidó érkezett Váradra, kinek már nem csupán tartózkodási engedélye, hanem letelepülési, sőt árendálási joga is volt. Lázár Simonnak hivták. Hogy honnan jött és mi volt a foglalkozása, nem tudható, de az iratokból kitünik, hogy a „Sasjegy" alatti csapszéket tizenkét évre bérelte ki 15 ezer rénes forintért azzal a kikötéssel, hogy a város még egy traktust tartozik hozzáépíteni és magát az épületet jókarban tartani. Kaucióképen 2000 darab aranyat tett le.

Minden jel arra vall, hogy 1729-ik évi 19-ik törvénycikk megkönnyítette a zsidók letelepülését. **Ezidőtől fogva a régi iratok között állandóan találkozunk zsidó nevekkel.**

Két évvel később — 1731-ben — annyira felgyült a számuk, hogy szükségesnek tartották megalakítani a Chevra Kadisát. Az első alapszabályokon 68 aláírás szerepel. Ennyi aláírás egy okmányon abban az időben igen számottevő lehetett. Hatvannyolc aláíró — két és fél évszázaddal ezelőtt! — nagy községet képviselt és nem túlozunk, **ha a váradi zsidók lélekszámát legalább 400-ra tesszük.**

1931-ben a Chevra Kadisa **„Kétszáz esztendő az emberszeretet szolgálatában"** címmel jubileumi albumot adott ki és ebben Leitner Zoltán és Freund Fülöp eredeti forrásmunkák alapján irták meg a nagyváradi Chevra Kadisa Szentegylet 200 éves történetét.

A FELEBARÁTI SZERETET KÖLTEMÉNYE

A Chevra Kadisa jubileumi albumának szerkesztőinek még módjukban volt tanulmányozni az eredeti dokumentumokat. De közben leszakadt a zsidóság feje fölött az ég és nemcsak a zsidó tömegek pusztultak el, de szinte teljes egészében megsemmisült a váradi zsidóság dokumentációs anyaga: féltve őrzött magánlevelek és fényképfelvételek, naplók, megrendelések, peres iratok, adás-vételi szerződések felmérhetetlen tömege; nem szólva a két hitközség, az iskolák, a Chevra Kadisa, a Zsidó Kórház, a Kishitelbank és a különböző zsidó egyesületek és szervezetek jegyzőkönyveiről és irattárairól.

Ugy véljük, hogy a váradi zsidóság történelmi útjának felvázolásánál szólni kell a Chevra Kadisa alapszabályairól. Erről a dokumentumról a jubileumi album szerkesztői is a megilletődés hangján beszéltek. Ime a vallomásuk:

„Előttünk fekszik a zsidó szeretet, összetartás, megértés és felebaráti szeretet legszebb költeménye: a kétszáz éves váradi Szentegylet alapszabálya. Nem rideg szavak ezek, hanem egy csillogó és a zsidó géniuszra hallatlanul szép fényt vető költemény. Igen, költemény, fényes dokumentuma annak, hogy váradi őseink 200 esztendőnek előtte hogyan istápolták egymást. Tökéletes tanuságtétele az igazi, hamisítatlan emberi szeretetnek. A beteg és elhalt embereknek ez a segítése, a tagok egymás közötti testvéries viszonya, egy olyan rendet szimbolizál, amely minden illuziónkat megadja ahhoz, hogy bizzunk zsidóságunk örök fennmaradásában. Az ilyen dokumentumok bizonyítják azt, hogy ha nem is hirdetjük missziónkat, mégis jelképezik, hogy a szináj-hegyi kinyilatkoztatás nem befejezett valami, hanem az évezredek alatti fennmaradás és továbbfejlődés csodálatos adottsága, melyet irigyeink és gyűlölőink nem fognak soha elvitathatni."

„ISTENNEK ÉS EMBERNEK TETSZŐ ALAPSZABÁLYOK

A jubileumi album nyomán az alábbiakban közöljük a Chevra Kadisa hébernyelvű jegyzőkönyvében foglalt alapszabályok szószerinti fordítását:

„A váradi Szentegylet tagjai elhatározták, hogy Istennek és embereknek tetsző alapszabályokat szerkesztenek, mint következik:

1. Minden évben Niszán hó elsején két előljáró választandó meg. Az előző évi előljárók közül az egyik, sorsolás és véleménytöbbség által, tartozik állását saját személyére való tekintet nélkül, az egyik új előljárónak átadni. Az új előljáró mellett megmaradt régi előljáró a rákövetkező évi Niszán hó elsején tölti be tisztjét.

2. Az előljárók kötelesek minden hétfőn és csütörtökön a templomban perselyezni. Akit a tagok közül nem találnak ott, azt minden alkalommal írják fel. Aki hiányzott, annak két garast kell azon a héten a perselybe dobnia.

3. Minden Semini-Aceresz-kor együttesen jelenjenek meg tanácskozni olyan helyen, amely minden tagnak megfelel. Itt ünnepi lakomát tartanak és ennek során foglalkoznak az egylet ügyeivel is. H a lakoma elhúzódna az esti órákig, — nem kell tekintettel lenni a templomi közönségre, amelynek várnia kell az imádkozással az egyletre. Szükesz ünnepeket követő első

napon szintén egybe kell gyülniök tanácstermükbe, ahol izes ételek, bor és sör szolgálandó fel.

4. Ha az egyleti tagok, lakomán vagy temetőben összekülönböznek, akkor az előljárók kényszerítsék a fiatalabbat arra, hogy 24 órán belül tíz ember előtt kérjen bocsánatot az öregebbtől, aki köteles megbocsátani. Ha valaki megüti, vagy megsérti felebarátját és a sértett fél nem válaszol, akkor a sértő megbüntetendő. Az egylet nem büntetheti meg, hanem töröljék előbb a tagok sorából és azután itélkezzenek felette.

5. Ha a tagok között, egyleten kivül támad nézeteltérés, akkor az előljárók a hitközségi elnökkel együtt birságolják meg őket. A birságot ossza meg az egylet és a hitközség.

6. Ha három éven aluli gyermek hal el, akkor az a tag, akit az előljáró kiszemel, tartozik kimenni a temetőbe a teendők elvégzésére. Ha nem fogad szót, akkor megbirságolandó.

7. Ha férfi, vagy nő, tizenhárom éven aluli fiú-, vagy leánygyermek hal el, akkor az egyházfi köteles ezt a boltosoknak megjelentetni és úgy az egyleti tagok, mint a kivülállók kötelesek boltjukat bezárni. Még szolgáiknak sincs joga az üzletet addig kinyitni, míg a temetőből vissza nem érkeznek. Aki ezt nem tartja be, az előljárók által megbirságolandó.

8. Ha az egyleti tag akadályozva lenne a rárótt kötelesség teljesítésében, akkor ezt be kell jelentenie az előljárónak. Az esetben, ha akadályoztatása okait az előljáró elfogadhatónak találja, akkor felmentheti, de üzletét ebben az esetben sem nyithatja ki. Ha pedig nem jelentené be, akkor egy forint birságot fizet minden ellenvetés mellőzésével. Aki későn érkezik ki a temetőbe az két ásónyom után pedig 18 krajcár birságot fizet.

9. Ha a község vagy az egylet egyik tagja megbetegedik, akkor a község és az egylet két virrasztót tartozik hozzá kiküldeni minden éjszakára. Ha az, akit a sorsolás erre kiszemel uton van, helyette az előljárók fizetett helyettest küldjenek ki és amikor az illető hazaérkezik, térítse meg az összeget, amit helyettesének megállapítottak. Ha ő maga akar helyettest küldeni, amikor idehaza is van, ezt a jogát gyakorolhatja. Ha halott van a városban, akkor annak eltemetéséig senki sem távozhat a városból és nem végezhet addig semmiféle munkát.

10. Pársesz-Besálách-kor az összes templomi jövedelmek az egyletet illetik.

11. Minden Erev Jomkipurt és Erev Pészáchot megelőző napon kötelesek az előljárók persellyel együtt a hitközségi templomgondnokhoz csatlakozni és az a tag, aki adósa az egyletnek, legalábbis félévi hátralékát fizesse ki. Erev Roshásánákor és Erev Jomkipurkor kötelesek az előljárók persellyel együtt a temetőben megjelenni.

12. Susán-Purimkor az előljárók két sirásóval és a halotti felszereléssel házról-házra járjanak.

13. Erev Ros-Chodes Niszonkor minden tag köteles böjtölni és a temetőbe kimenni. Ha olyan van közöttük, aki szónokolni tud, az tartson beszédet.

14. Ha egy kivülálló illetlenül beszél az egyletről, az a fekete könyvbe irandó be.

15. A beteglátogatás mindenek előtt az egyleti tagok feladata. Ha a beteg állapota komolyra fordul és aggodalomra ad okot, akkor az előljárók kötelesek az egyházfit naponta akár százszor is a beteghez elküldeni. Az egyházfi minden egyes alkalommal adjon hirt arról, hogy a betegnek akár testileg, akár lelkileg mire van szüksége.

16. Akire sorsolás révén betegőrzési feladat jut, de nem tud elmenni, küldjön maga helyett mást. Ha ez sem lehetséges menjen helyette az egyházfi. Bére egész éjszakára négy garas, amit az tartozik fizetni, akire a sor kerül. Ha a beteg nem egyleti tag, akkor az egyleti tagok közül nem kötelesek ápolót küldeni, csak az esetben, ha a beteg megfizeti.

17. Ha egy családfő elhal, az egyletet egy tallér temetési díj illeti meg. Ha fiatalember, vagy hajadon, akkor egy forint, gyermek után fél forint, csecsemőért negyed forint.

18. A tagoknak vigyázniuk kell arra, hogy az, aki nem tag, ne foglalkozzék a halottal és arra is nagyon kell ügyelniök, hogy ne bánjanak a halottal kegyeletsértően és a sírt ne lábbal földeljék el. Aki erre nem vigyáz, megbirságolandó.

19. Az előljárók megkövetelhetik a tagoktól, hogy a gyászolóknak halotti ebédet („szeudász-havroon") küldjenek és pedig főtt tojást, óbort és lencsét.

20. Aki ki akar lépni az egyesületből, az 20 forintot fizessen.

21. A kadisok és évfordulók jövedelme az egyleté.

22. Az egylet, vagy a hitközség tagjai közül bárki, akit felhivnak a Tórához, köteles a felajánlott összeget még azon a héten az egyleti előljáróknak kifizetni.

23. Minden halálesetnél legalább két tag köteles a gyászhét tartama alatt naponta meglátogatni a gyászolókat. Gondoskodni kell arról is, hogy a gyászházban reggel-este minján legyen.

24. Aki a hitközségnél elnöki, gondnoki stb. tisztséget tölt be, az addig az egyletnél semmiféle tisztségre nem választható meg.

25. Az 5491. évi húsvét első félünnepi napjától kezdődőleg nem növelhetik a tagok számát, csak legfeljebb egy taggal évente.

A fenti szokásokat és szabályokat magunkra nézve kötelezőknek elismertük, mi a Chevra Kadisa aláirott tagjai azzal, hogy azoktól egy betűnyire sem térünk el és aki az alant aláirottak közül ellenkezik az előljárókkal mindabban, amit ők a törvények elvégzésével kapcsolatosan határoznak, az megbirságolandó. Tanuságul és bizonyitékul aláirtuk és megpecsételtük Erev Sábesz-Kodes Niszán hó elsején, az 5491-ik évben (1731)".

ZSIDÓ KÖZÖSSÉG, ZSIDÓ ETIKA

Amikor a nagyváradi Chevra Kadisa alapkövét lerakták, ez az intézmény már hosszú, évszázados múltra tekintet vissza. Az alapszabályok megszerkesztése nyilván nem okozott különös gondot annak a 68 váradi zsidónak, aki a Chevra Kadisát létrehozta. Előttük állottak különböző európai zsidó községek példái, de főleg az a szellem, amely mindannyiukat áthatotta.

A Chevra Kadisa több volt, mint temetkezési egylet. A ceremoniális és kötelező aktusokon, valamint a betegeknek nyujtott testi és lelki vigaszon túl, rendszeres segélyben részesitették azokat, akik betegség, vagy egyéb fogyatékosságuk miatt nem tudták kenyerüket megkeresni. A Szentegyletek kezelésében volt a **„hekdes"** nevű menhely, ahol egyedülálló öreg emberek és nincstelen vándorok kaptak fedelet. A Szentegylet a mai Kupat Cholim szerepét is betöltötte. Igy született meg a váradi Zsidó Kórház is.

A váradi Chevra Kadisa mintegy 250 éves alapszabályait elemezve, a negyedik pontból kiderül, hogy annakidején milyen magasrendü magatartást követelt ez az alapszabály a tagoktól. Mindannyian egy testvéri rend tagjai, kiknek szeretniök kell egymást s ha netán mégis sértés történnék, akkor a fiatalabbnak bocsánatot kell kérnie. És milyen szigorú szankciók a renitens taggal szemben! Előbb kizárják és azután büntetik meg. Milyen emelkedett nézőpont érvényesül ebben az eljárásban.

A temetések látogatása (büntető szankciókkal!), a betegek ápolása, a temetések ideje alatti szigorú előirások — mind komoly és megható tanuságtétele az első nagyváradi zsidó közösség emberbaráti szeretetének.

A zsidó etikára fölöttébb jellemző a 12-ik pont. Az év legvigságosabb napján, Purimkor, a sirásóknak el kell menniök minden házhoz; ezzel szemléltetően jelképezik: memento mori! A legnagyobb jókedven is gondolj testvér, a mindent kiegyenlitő halálra. Milyen egyszerű s éppen ezért megkapó a 14-ik pontnak az a kitétele, hogy aki illetlenül beszél az egyletről, beiratik egy fekete könyvbe. Az, hogy a tagok mennyire kötelesek aktiv résztvenni a betegápolásban, a halottak eltemetésében, szintén a fentieket igazolja. Az alapszabályok pontosan kimondják, hogy akadályoztatás esetén milyen összeget tartozik a tag leróni az egyletnek.

Az alapszabályok utolsó bekezdése, mely szerint évente az 5491/1731. évtől kezdve egy tagnál többet nem vehetnek fel, — a testület magas nivóját és zárt jellegét bizonyítja. Különleges megtiszteltetés volt, ha valakit felvettek a Szentegylet kötelékébe.

Az a tény, hogy 68 tag a jegyzőkönyvet sajátkezü aláirásával, magára nézve minden tekintetben kötelezőnek ismerte el, ez is az erkölcsi emelkedettség bizonyitéka.

A VÁRADI ZSIDÓSÁG ŐSEI

Az első 68 nagyváradi zsidó családfő aláirását vizsgálva, önkéntelenül is felvetődik a kérdés: honnan kerültek ezek az emberek Váradra? Mintegy félévszázada érvényes az az elmélet, miszerint az utóbbi kétháromszáz évben a zsidók két irányból vándoroltak be Magyarországra: egyrészt nyugatról, Cseh- és Morvaországból, valamint Ausztriából, másrészt kelet felől Galiciából, Lengyelországból és Bukovinából. A szakértők abban is megegyeznek, hogy a múlt század hetvenes éveiben bekövetkezett szakadás tulajdonképen e két főáramlat összecsapásának az eredménye. A felvilágosultabb nyugati elem az emancipáció fejében hajlandó volt zsidó vonatkozásban engedményeket tenni, míg a chasszidizmus által regenerált keleti elem ragaszkodott a hagyományos zsidóság minden formájához, ismérvéhez.

A zsidók vándorlási kényszerüségére jellemző, hogy Nagyváradra is — már a letelepülés első éveiben — messzi földről költöztek zsidók. Minthogy a családi név abban az időben még ritka volt, sokan szülővárosukat tüntették fel nevük mellett. Igy találkozunk a következő nevekkel: Neustadt, Brody, Jungbunzlau, Nyitra, Pápa stb. helységekkel. Nincs kizárva, hogy éppen ezek a bevándorlott zsidók, akik bensőségesebb zsidó élet tapasztalatait hozták magukkal, ösztökélték és mozdították elő a váradi Chevra Kadisa megalakítását.

A tagok között olyanok is szerepelnek, akiket foglalkozásuk után neveztek el (Cháját és Coréf — szabó és ötvös). Szefárd és lengyel eredetü nevekkel is találkozunk. Számosan élénk szerepet játszottak a hitközségnél is, mint például a pápai Mordecháj, Sámuel Brody, Szimcha Wiener és a Michelstaedterek stb.

ZAHLEN RABBI HÁNYATOTT ÉLETE

A váradi zsidóság fejlődéséről az első évtizedekben alig maradt ránk valamelyes irásos feljegyzés. Semmi bizonyitékunk arra vonatkozólag, hogy a hitközség jegyzőkönyvet vezetett. A Chevra Kadisa müködését illetően is csak az egyletet életrehivó alapitótagok névsora, valamint halálozási éve maradt fenn. Pontos feljegyzést vezettek a halálozásokról és ez bizonyitja a folytonosságot.

A váradi zsidók a 18-ik század közepe táján jelentéktelen szerepet töltöttek be a város életében, mert a hatósági irattárak is alig tudnak létezésükről. 1912-ben adta ki Lakos Lajos, Nagyvárad város levéltárnoka **„A váradi zsidóság története"** című könyvet, amelyet hiteles levéltári adatok alapján irt. Ő is sopánkodik azon, hogy a 18-ik század 30-as és 40-es éveiben a váradi zsidóság életére vonatkozólag csak adat-morzsákat talál, amiből azt a következtetést vonta le, hogy azokban az években alig éltek zsidók Váradon. Az említett mű 32-ik oldalán szószerint a következőket irja: „Eszerint tehát — a privilegiált zsidók kivételével — ez időben csak átkelő zsidók fordulhattak meg nálunk."

Azokból az időkből származó zsidó források is nagyon szegényesek. Gondoljunk csak arra, hogy 1840-ig (!) egész Magyarországon mindössze 16 (!) zsidó szerző neve ismeretes. Az egész 18-ik században alig jelent meg magyarországi zsidó szerző műve.

E ritka szerzők egyike, bizonyos Reb Elijáhu Zahlen, váradi rabbi volt. Minden jel szerint — a legelső nagyváradi rabbi. Reb Elijáhu Zahlen 1766-ban került Váradra a galiciai Jároszlávból. Körülbelül egy évig töltötte be a rabbi-állást, majd távozásra kényszerítették. Abban az időben zsidó hitközségekben nem egyszer fordult elő, hogy a hajnali órákban lovasszekér jelent meg a rabbi lakása előtt, markos legények feltuszkolták a szekérre a rabbit és a családját, odarakták a kevés cókmókot is — majd a jajveszékelésekkel nem törődve, kiüzték a szerencsétleneket lakóhelyükről.

Nem tudjuk, mi idézte elő a konfliktust Zahlen rabbi és váradi hivei között. Az egész ügy véglegesen feledésbe merült volna, ha Zahlen rabbi történetesen nem kiváló tudós, ragyogó művek szerzője, s igy Haderet Elijáhu című könyvének előszavában módjában állott megörökiteni ezt a számára fájdalmas epizódot. A könyv egyébként 1785-ben, tehát majdnem húsz évvel a történtek után jelent meg Prágában. Zahlen rabbi Nagyváradról Bátorkeszibe ment, nyilván ott kapott rabbi-állást, majd sok évvel később Prágába utazott, hogy ott adja ki a könyvét. A műhöz korának legnagyobb rabbi-tekintélyei adtak aprobációt. Igy például Ezekiél Landau prágai főrabbi is a legnagyobb elismerés hangján irt a szerzőről és művéről.

De lássuk Zahlen rabbi keserveit.

„Békében és nyugalomban éltem szülővárosomban, Jároszláv szent gyülekezetében, ahol tanházat vezettem és a város előkelőségei gondoskodtak minden szükségletemről, családom ellátásáról. Sose gondoltam arra, hogy hirnevet szerezzek magamnak. Mert előnyösebb számomra egy kisebb kör megbecsülése, mint a nagy hírnév. De jött a megkeresés: vállalnám magamra a magyarországi Nagyvárad és kerülete rabbi-állását, hogy tanitsam és irányitsam zsidó testvéreimet és minden vitás ügyben hozzam meg a döntést. Az Örökkévaló ujját láttam ebben a meghivásban és igyekeztem annak eleget tenni. Alig ültem azonban ott néhány hétig, ágynak estem és életem hajszálon függött. Zokszó nem hagyta el ajkam, mert ezt a csapást is az Örökkévalóba vetett hittel, szeretettel és megértéssel fogadtam. De nemcsak én betegedtem meg, hanem feleségem és gyermekeim is ágynak estek. Már úgy tűnt, hogy végünk van és a halál kopogtat ablakunkon. De még jóformán magunkhoz sem tértünk, amikor ujabb szerencsétlenség szakadt ránk. Ezalkalommal két istentelen ember tört az életünkre. Nevüket kitörlöm a könyvből és nem veszem ajkaimra, mert hátha megtérnek és megbánják vétküket, miért lennék hát én az emlékeztető? Állandóan lelki szemeim előtt lebeg a Chovát Hálevávot című könyv jámbor szerzőjének alakja, mert ő tartott visszza ezeknek az embereknek a kipellengérezésétől. Főművének hatodik fejezetében tíz parancsot állit fel a zsidó tanítómester magaviseletével kapcsolatban. A negyedik parancs kimondja: csak jót szabad tenni embertársainkkal és nem szabad elmondani olyasmit, ami rossz fényt vet rájuk. Ezzel kapcsolatban elmondja egy jámbor tudós esetét, aki tanítványaival haladt a mezőn és útjuk során egy döglött kutyára akadtak. A tetem szörnyen büzlött. Tanítványai ekkor megszólaltak: Jaj, de nagyon büzlik ez a kutya! Mire a bölcs így reagált: gyertek, hordjunk össze követ és agyagot és fedjük be. Látva a Mester magatartását, a tanítványok megbánták előbbi kiszólásukat, mert annak olyan szinezete volt, mintha becsmérelték volna a döglött kutyát. Mint ahogy egy elhullott kutya rovására sem szabad rosszaló megjegyzést tenni, mennyivel inkább tilos szégyenletes dolgokat mondani egy élő emberről. Ajánlom is az olvasónak, hogy az idézett tételt olvassa el a nevezett műben, ahol az összes részleteket megtalálja. Jómagam az egész ügyet csak azért tettem szóvá, mert az Örökkévaló csodát tett velem, ezért elhatároztam: elmondom, hogyan törtek az életemre ezek a gonoszok, úgy estek rám, mint a vérszomjas oroszlán szokott lesni a prédájára, fondorlat-

tal és a sötétben bujkálva szövögették gonosz tervüket. Még a családom életét sem kímélték, hogy lever bennünket a kórság és már majdnem kiszáll belőlünk a lélek, hogy a jóságos Ég őrizzen meg bennünket. Semmi sem riasztotta vissza őket tervük végrehajtásától. Egyetlen cél lebegett szemük előtt: a mi kiirtásunk, nehogy — chálilá — akár hirmondó is maradjon belőlünk. Erre az istentelen tervre vall minden lépésük, minden bűnös szavuk. Azt is le kell szögeznem: erre az engesztelhetetlen haragra semmiféle okuk nem volt. Hogy miért gyulladt ki szivükben a gonoszság lángja? Az isteni szó miatt, amellyel feddtem őket, utasítva, hogy járjanak a helyes és becsületes uton s nem voltam hajlandó támogatni őket olyan akciókban, amelyek mások kifosztására irányultak. A hitközség maga nem tudott sem a rabló-tervről, sem az ellenünk folyó aknamunkáról, mert a város vezetői, valamint a jobb emberek zöme velem tartottak. Ez a megállapítás áll elsősorban a vidéki zsidókra, akik nagyon sziveltek engem, ez utóbbiak ki is tartottak velem végig, mert hála Istennek nem találtak magaviseletemben semmi kivetnivalót. De mindez nem használt: amikor színvallásra került sor, mindannyian elnémultak, senki sem merte kinyitni a száját, mindegyik a saját bőrét féltette. Attól tartottak, hogy azok a gonosz emberek denunciálják őket a hatóságoknál, hamis vádakat kovácsolnak ellenük, mert ezek a denunciánsok nagyon is bejáratosak a „magasabb" helyeken. A megfélemlített hitközség kénytelen volt hallgatni, sőt, amikor vallomásra kényszerítették az embereket — a denunciánsok pártját fogták. Ilyen testi és lelki kinok között telt el a mi első esztendőnk Nagyváradon. Látva ekkor, hogy egyetlen odaadó, áldozatkész barátot sem sikerült szereznem, fájdalmas szívvel vettük batyunkat és útra keltünk. A feleségem és a gyermekeim is le voltak törve, de Isten keze engem sújtott a legkeményebben. Állapotom olyan válságos volt, hogy az orvosok már feladták a reményt. Az ő tapasztalatuk szerint semmi kilátás nem volt arra, hogy valaha is felépüljek. A Teremtő azonban kegyes volt hozzám és az ő jóvoltából meggyógyultam, talpraálltam. S most eljött az idő, hogy valóra váltsam fogadalmam, amelyet betegségem idején tettem, nevezetesen, hogy felgyógyulásom esetén irásban is zengeni fogom az Örökkévaló dicséretét. Ezért bocsátom útjára munkámat, amelynek „Háderet Elijáhu" címet adtam."

Zahlen rabbi burkolt célzásaiból csak arra tudunk következtetni, hogy nem világnézeti okok robbantották ki a konfliktust. Európában abban az időben a zsidó községekben egyrészt az eretnek Jákob Frank zavaros, erkölcsromboló eszméi, másrészt a chaszid apostolok prédikációi okoztak nyugtalanságot, belső harcokat. Nagyváradon, a jelek szerint, mindennek nyoma nem volt. Zahlen rabbi hivatása magaslatán állott, úgy vélte, mint rabbinak nemcsak joga, de kötelessége is megakadályozni egy erkölcstelen terv végrehajtását. Vagy ahogy írja: mások kifosztását. Emiatt gyült meg a baja a hitközség két akarnokával, akiknek nevét nem emliti meg az első nagyváradi rabbi balszerencsés szereplését megörökítő „Háderet Elijáhu" című művében. Zahlen rabbi magas erkölcsi érzéke nem engedte meg, hogy a két bajkeverő nevét papírra vesse és így vele együtt a titok is a sírba szállt.

AZ ELSŐ VÁRADI ZSIDÓ TEMETŐ

A váradi zsidó communitás temetőjének első nyomát, a váradi városi tanácshoz intézett, 1766 március 21-iki beadvány szolgáltatja, — olvassuk a Chevra Kadisa fentebb említett jubileumi albumában. A krónikás ezután így folytatja: **„Hogy ez az első temető pontosan hol terült el, a feljegyzésekből nem tudjuk megállapítani, viszont a beadvány egyes pontjából jogosan következtetünk arra, hogy azonos volt az 1860-ban a Hattyú utcáról evakuált és a velencei temetőbe áthelyezett sírkerttel."**

A helyzet megértéséhez ismerni kell Várad akkori kiterjedését. Várad alatt akkor nagyjából azt a házakkal beépített részt értették, amit a vészkorszakig a Kossuth-, Kapucinus-, Magyar- és Teleki-utcák kerítettek be. Ezt a részt „Vorstadt"-nak és Ujvárosnak nevezték, amelyhez később kapcsolódott be Olaszi, Váralja, illetve Katonaváros. A zsidók az 1700-as évek első tizedeiben ebben az Ujvárosban és részben Olasziban laktak és csak 1784-ben alapítják meg a Váralja városrészt. Minthogy Ujváros képezte a város magvát, természetes, hogy a temető csakis a város területén túl lehetett. És ez a külterület — minden jel szerint — a Hattyu utca táján volt. Ezt a tényt igazolja az a körülmény is, hogy amikor később a város egyre jobban kiterjedt a Hattyu utca irányába és a városon kivüli területeket elnyelték a házak, szükségessé vált a temetőnek, ugyancsak a városon kivüli területre — vagyis Velencére — való áttétele.

Ezt a Hattyu utcai temetőt 5575/1815-ben kőfallal akarják bekeríteni, melyre közadakozásból 6000 forintot gyüjtöttek. De a káptalan, mint kegyúr nem engedélyezett csak deszkakeritést, melynek költsége csak a gyüjtött összeg felét érte el. Az adományozók kérték: fizessék nekik vissza a fennmaradt összeget. Reb Joszef Rosenfeld váradi rabbi a kérdést Chátám Szofér elé terjesztette, aki ugyanazon évben megadott válaszában kellő indokolással kifejti, hogy a pénz célját megváltoztatni nem lehet, s így csakis a temető-

keritésre használható fel. Már csak azért sem, mert nincs kizárva, hogy mégiscsak kapnak engedélyt egy kőkerités megépítésére. Minthogy a pénz járulékai ilymódon szintén csak szent célt szolgálhatnak, a pozsonyi rabbi döntése oda konkludál, hogy a kamatokból fogadjanak egy talmudtudóst, aki a halottak lelkiüdvéért foglalkozzon a szent tanokkal.

Ebben a Hattyu-utcai temetőben helyezték örök nyugalomra a váradi zsidók általunk ismert Reb Naftali Cvi Lipchowitz nevü második rabbiját. A sírkövön szereplő dátum szerint 5533/1773-ban halt meg. A sírkőnek külön históriája van.

A városnak az a része, ahol a Hattyu-utcai temető állott, abban az időben árterület volt és a Körös folyó örökös szeszélyeinek volt kitéve. A zsidók már 1766-ban panaszolják a városnak, hogy „a föld alacsony és vizes volta miatt" a sertések feltúrhatják a sirokat és pestist terjesztve kárt tehetnek a város lakósságában. Kérik tehát a keresztény ember temetőőri alkalmaztatását és számára ugyanott egy házikó felépítésének engedélyezését. A későbbi évtizedekben a 6000 forintos kőkerités nyilván ugyanazt a célt szolgálta volna: gátat emelni az áradó Körös hullámai ellen. Majdnem száz évig temetkeztek a váradi zsidók a Hattyu-utcában, de a probléma sose nyert megoldást. Az árvíz minduntalan kidöntötte a sírköveket és a legelésző sertések felturták a sirokat. Ez volt a helyzet a temető 1860-ban történt kiürítéséig.

Valamelyik árvíz során többek között ledőlt Lipchowitz rabbi sírköve is. Amikor a temetőt evakuálták, már senkisem reklamálta. A huszadik század elején véletlenül bukkantak rá az Uri utca egyik keresztény házának udvarán, ahol a sírkő hátát padnak használták. A Chevra Kadisa eljárt az ügyben és a sírkövet átszállították a velencei temető halottas házába és ott őrzik kegyelettel mind a mai napig.

AZ ŐSKOR HAT ÉVTIZEDE

A váradi zsidóság történetének első hat évtizedét, „őskorát", sürű homály fedi. Zsidó részről — az idézett Chevra Kadisa alapszabályokon kivül — alig maradt számottevő dokumentum. A zsidók számát, foglalkozását, jogi helyzetét illetően is többnyire csak találgatásokról lehet szó. Az 1780-as esztendőt megelőzően a zsidók csak a vidéken, a házaknál és a piacon — országos vásárok alkalmával — árulhattak és utóbbi helyen is csak a magisztrátus engedélyével. Annak bizonyítására, hogy milyen mértékben szorították meg a váradi zsidóság kereskedői jogait, hivatkozunk — Lakos Lajos említett műve nyomán — arra a tervrajzra, amelyet 1771-ben készítettek a Nagyvárad és a Vár között fekvő akkori nagypiacon elhelyezett sátrakról. Nyolc sátorsora volt a piacnak, ebből az egyik sornak egyharmadát, a másik sornak pedig a felét jelölték ki a zsidó árusok számára. Lakos Lajos, a váradi zsidóság őskeresztény történésze is kénytelen bevallani, hogy „a kiosztásnál a zsidókkal szemben nem valami bőkezüen jártak el."

Zsidó források hiányában a hotósági dokumentumokra vagyunk utalva, de ezek az okiratok egyáltalán nem vetnek fényt a zsidóság belső életére. Ellenkezőleg, csak a botrányokat örökítették meg. Az akták, olyan esetekről készültek, amikor a zsidók a hatóságokkal kerültek kapcsolatba. Zsidó jogfosztásokon és sirámokon túlmenően arról szólnak, hogy egy-egy zsidó kitért, egy-egy zsidó csalt, vagy lopott. Tény, hogy a váradi zsidók priusza miatt nem kell pirulnunk, mert az első hat évtizedben — ugyancsak Lakos Lajos szerint — **„csupán hat olyan hitsorsos akad, aki a zsidóságra nagy szégyent hozott."**

Ugy véljük nem lesz érdektelen ideiktatni a váradi zsidók által elkövetett „főbenjáró" bünöket:

Nusz Náci az 1757-es évben elég vakmerő volt ahhoz, hogy részeges állapotban dulakodjon, s ezért hat rénes forint bírságra itélték.

Lázár Hersl valamivel később „halra éhezvén", elcsent egy pontyot, ezért a halat büntetésképen a nyakába akasztották és a piacon, az egész város népsége előtt szégyenszemre kiállították.

A harmadik eset már a gyengébb nemre tartozik. Neve Robicsek Róza, akinek az volt a bűne, hogy az uniformis iránt tanusított meleg érdeklődést, s egy délceg hadnaggyal szóba állott, s ezért „katonákkal társalkodván 25 korbácsra itéltetett."

A negyedikről, akinek Félix Fülöp volt a neve, nem tudjuk, milyen bűnt követett el. Tény azonban, hogy börtönbe vetették és csak a zsidó communitas esdeklésére bocsájtották ideiglenesen szabadlábra.

Az ötödik Neumann József, akinek egy óra-tok miatt gyült meg a baja. Az ő esete azért is különös, mert zsidó ötvös jelentette fel, jóllehet a zsidók az egymás között felmerült differenciáikat a rabbinál intézték el. Valószinü, hogy Neumann nem akart dintóra elé járulni, s igy a zsidó ötvös engedélyt kapott arra, hogy a hatóságoknál tegye meg ellene a feljelentést.

Volt még egy hatodik hirsorsos is, ez azonban nagyon megfeledkezett magáról: csalárd bukást követett el és csődbe jutott.

Ez hat évtizedes váradi zsidó történelem bűnlistája. Az akkori felfogás szerint az a zsidó, aki törvénybe ütköző cselekményt követett el, tulajdonképen az egész zsidó közösséget kompromitálta. A kollektív felelősség jegyében az egész zsidó községre hozott szégyent. Ezért természetes, hogy a hitközség a maga

részéről súlyosan elitélte az ilyen cselekményeket, szem előtt tartva a Tóra parancsát, amely kimondja: „Uviártá hárá mikirbechá", gyomláld ki a magad köréből a gaztettet. A váradi zsidóság akkori magatartásának igazolására ideiktatjuk szószerint azt a jegyzőkönyvet, amely egy megbotlott zsidóval kapcsolatosan hozott hitközségi határozatot örökit meg:

„Wir, unterzeichnete hiesige Judengemeinde, attestieren, dass der Jakob Politzer Sohn, ein- und ein halbes Jahr lang aus der Judenstadt, wie auch aus der Bruderstadt ausgeschafft und ausgeschlossen worden ist, wie auch von dem hiesigen Löbl. Biharer Komitat sein Urteil ausgesprochen wurde: acht Tage Arrest, wie auch auf dem Deresch Prügel bekommen hatte. So geschehen in Grosswardein, den 29. Maerz 1784. Lazar Jakob, Philip Felix, Adam Israel, Josef Hersl, Getzel David, Isak Brody."

A VÁROSALAPITÓK

Az 1780-as esztendő fordulópontot jelent a magyarországi zsidóság életében, mert II. József császár trónralépésével végetért a középkori diszkrimináció és megkezdődött a jogegyenlőség kivívásának kora. Az ő nevéhez füződik a hires türelmi rendelet, amelynek előnyeit — az ország nem katolikus keresztény lakóival együtt — a zsidók is élvezték. Ő rendelte el, hogy a zsidók állítsanak fel iskolákat és minden fennálló iskolába járhassanak. Megengedte, hogy a zsidók földmüveléssel foglalkozzanak, földbirtokot bérelhessenek, szabad-, varga-, kőműves-, ácsmesterséget, műasztalosságot, festészetet, szobrászatot, gyáripart üzhessenek; a császár abból indult ki, hogy „a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése elősegíti majd a zsidók sajátos előitéletének kiirtását, úgy hogy az állam hasznos polgáraivá válnak.

Kétségtelen, hogy a 18-ik század felvilágosodása, amely otthonra talált a bécsi Burgban, Váradon is éreztette hatását. A váradi zsidóság helyzetét azonban más, helyi jellegü körülmények változtatták meg. A fontos dátum: 1783. Abban az évben a bécsi cs. és kir. legfőbb haditanács a váradi vár megszüntetését határozta el. A szakértők úgy vélték, hogy az ujabb, modernebb hadászati-technikai eszközökkel szemben nem ellenállóképesek. Tekintve, hogy a vár környékét képező hatalmas területek a katonai kincstár tulajdonát képezték és az új határozat révén fölöslegessé váltak — a területeket házhelyekre osztották és áruba bocsátották. A zsidók számára a fordulat valóságos főnyeremény volt. A parcellázás révén saját tűzhelyet alapíthattak, ami az állandó bizonytalanság és bolyongás végét jelentette. Közjogi helyzetük is megváltozott, ettől kezdve nem a várostól, hanem a katonai hatóságoktól függtek.

Különösen hangzik, mégis tény: a 18-ik század végén a váradi zsidók egy új város alapjait fektették le! Ez a Váralja néven ismert várost hosszú évekig csak zsidók lakták, a várparancsnok jóvoltából autonomiával rendelkeztek, a „Communitas" élén zsidó főbiró állott, aki kifelé és befelé egyaránt erélyesen megvédte a zsidóság tekintélyét és jogait.

A városalapítás Roth György nevéhez füződik, aki az 1780-as években a De Vins gyalogezred ezredese és a váradi vár parancsnoka volt. Az első váradi zsidó főbiró Michel (vagy Mihály) Sámuel néven ismeretes, ő volt a későbbi Mihelffy család alapítója. Lakó Lajos említette művét a következő sorokkal nyitja meg:

„Ezen munkám megirása folyamán levéltári hiteles adatokból arról győződtem meg, hogy a váradi zsidóság történetében két egyén neve egy-egy fényesen tündöklő csillag módjára világlik ki a többiek közül. Az egyik egy keresztény ember, Roth György ezredes, a váradi vár parancsnoka, a másik pedig egy zsidó, Mihály Sámuel, a legelső váradi zsidó főbiró. A váradi zsidóság érdekében kifejtett munkájával ez a két ember hervadhatatlan érdemeket szerzett. Mindenképpen méltóak arra, hogy az utókor hálával emlékezzen rájuk."

KEZDETI NEHÉZSÉGEK

A korabeli iratok nem szólnak kifejezett zsidó településről, csupán arról adnak számot, hogy **„1782-ben Roth György várparancsnok a helytartó tanács engedelmével a vár közvetlen közelében, megengedte a házak építését, telek-taxa (census) kötelezettsége mellett."** A városparancsnokság kikötötte még, hogy azon esetben, ha a várat, mint erősséget ujból visszaállítanák, a házak kártérítés nélkül lebonthatók. Jóllehet erre sose került sor, maga a kikötés azt bizonyitja, hogy a bécsi udvar nehéz szívvel mondott le a váradi „erősségről."

Várad földrajzi fekvésén túlmenően, magának a várnak is megvolt a sajátos erős oldala. A vársáncot ugyanis a szomszédos termál-források táplálták, s ennek következtében a vár-árok vize télen se fagyott be. Ez a magyarázata annak, hogy miközben a lőfegyverek fejlődésével egyidejüleg az „erősségek" hosszú sorát nyilvánították védhetetlennek, a váradi erősségre csak 1782-ben került sor.

A városparancsnok ajánlata a keresztény lakosságot egyáltalán nem vonzotta, annál kecsegtetőbb volt a zsidók számára, akik nagy fantáziát láttak az ajánlatban. A későbbi fejlemények azt bizonyítják, hogy meglátásuk helyes volt. Nemcsak házhelyhez és letelepedési engedélyhez jutottak, hanem úgy érezték, a várparancsnok védőszárnyai alatt biztonságban is lesznek: A keresztény lakosság ősi gyűlölete, a keresztény kereskedők és iparosok irigysége és féltékenysége ellen hathatósan csak a várparancsnok védheti meg őket.

A várparancsnok intézkedése nemcsak a váradi polgárság körében, hanem a káptalan részéről is ellenkezést váltott ki. A káptalan beadványt nyujtott be és tiltakozott a vár körüli területek parcellázása, betelepítése ellen. A kincstár azonban figyelembe se vette a katolikus egyház panaszát, hanem 1792-ben — miután a zsidók megfelelő számú házat építettek és a környéket benépesítették — a várral együttesen külön községet alapít Váralja néven. Ez a lépés csak provokálta a kanonokokat, akik a kincstár ellen pert indítottak, amelyet a perlekedő felek 1857-ben egyezséggel fejeztek be.

A zsidók városalapítása a polgárságot sem hagyta nyugton. Szabadalmai és kiváltságai elismertetése végett pert indított — a káptalan ellen. Évtizedekig húzódott a per, s csak az 1848-as forradalmi törvénykezés fejezte be.

A dolgok megértéséhez tudni kell, hogy a régi Nagyvárad területe arra a kicsi négyszögre volt szorítva, amely a vártól a régi Szent László-tér nyugati oldaláig terjedt és amely mint egy sziget, minden oldalról vízzel volt körülhatárolva. Azon alól az Ősi-Puszta felé terjedő részén mindenütt mocsaras és kopár földek, bokrok és fák voltak. A Sebesköröst régebben „Nagykörös"-nek hivták és a Pece volt a Kiskörös. A Pece a vár délkeleti oldalán két ágra oszolva folyt nyugat felé. Az északi ág medrét Kapucinus- és Beöthy Ödön utcák képezték, míg a déli ág a ma már beboltozott Pece helyén, a tüzoltó laktanyáig folyt. Itt északnak kanyarodva a Kert utcában mosott magának medret és az utca torkolatánál egybeolvadt a másik ággal. A Nagykörös egyik kisebb ága a régi Szent János utca helyén folyt és így a Szent János és a Körös jobbpartja közti terület szigetet alkotott. Ugyanigy a Körös balpartja és a Körös utca közti terület is sziget volt. Igy nézett ki Nagyvárad még a 18-ik század huszas éveiben, amikor az első zsidók megvetették ott a lábukat. Az idők folytán a folyók és szigetek eltüntek és helyükön — jórészt a zsidók tevékenysége révén — virágzó, modern kultúrváros jött létre.

KEZDETI NEHÉZSÉGEK

A nehézségek már a kezdetnél megmutatkoztak. A Pozsonyban székelő császári és királyi General-Commando 1783 január 4-én kelt leiratában rutinszerüen azt írja, hogy „a nélkülözhetővé vált vár körüli telkeket minden katolikus vallásu polgár megvásárolhatja, kivéve a zsidókat." Mire Roth György ezredes azt írta, hogy zsidók bevonása nélkül képtelen a parcellázást végrehajtani és a telkeket értékesíteni. A General-Commando kénytelen-kelletlen behódolt és hozzájárult az eredeti leirat végpontjának a megváltoztatásához, másszóval megengedte a zsidóknak is a házhelyek vásárlását.

Idézett művében Lakos Lajos úgy véli, hogy a váradi zsidók építkezési kedve nagy volt, mert rövid tizenegy év alatt 26 házat emeltek. Ime a városalapítók névsora: Weinberger Jakab, Hirschli Márkus, Held Izsák, Éliás Hajnal (Früh), Grosz Izráel, Sámuel Mihály (Michel), Pulitzer (Politzer) Jakab, Grosz Mózes, Nagy (Grosz) Márton, Weisz Jakabné, Herschli Mihály, Weisz Salamon, Májer Izsák, Leipnik Ábrahám, Kufer Stanye, Herschli Izsák, Itzik Rézmüves, Czájzler Lörinc, Bernát, Lörincz Stern, Nátán Stern, Kain József, Farkas-Wolf Jakab (sakter), Lébli Jakab (két háza volt) és Simon Izsák.

A fentieken kivül abban az időben lakott még a vár környékén 14 zsidó család. Ezek csekély türelmi adót fizettek és további hat család egyáltalán nem fizetett adót.

1787-ben császári patens engedélyezte a váraljai zsidóknak imaház emelését. Nyilvánvaló, hogy az istentiszteleteket addig magánházakban tartották. Azokban az években kórházat is létesítettek, a későbbi modern Zsidó Kórház ősét, amely egyszerű és kezdetleges volta ellenére komoly szerepet játszott a zsidó betegápolás terén.

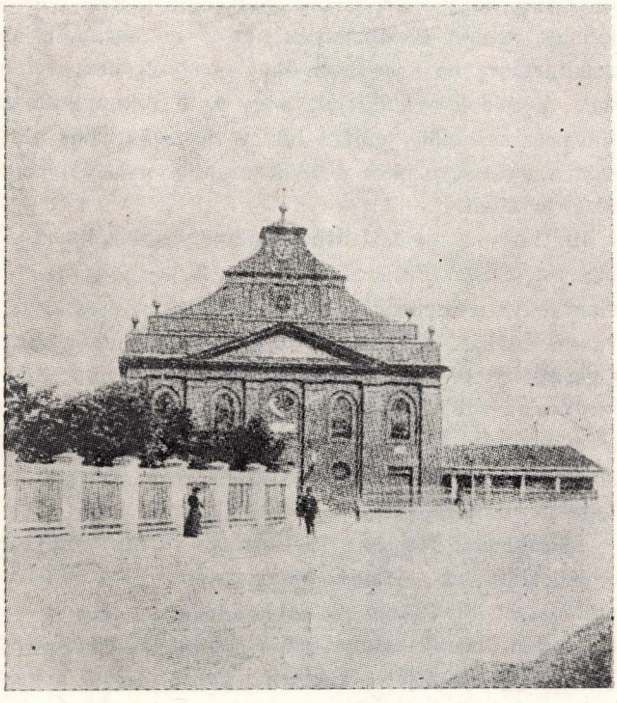
AZ ELSŐ VÁRADI ZSINAGÓGA

A császári patens engedélyezte ugyan Váralján egy zsidó templom építését, de a szükséges összeg hiánya miatt nem fogtak hozzá az építkezéshez. Jó hét esztendőbe telt, míg sikerült egy Reb Jicchák nevü nagykárolyi zsidótól 1500 forint kölcsönt kapni, s ennek segítségével felépítették az első zsinagógát. Az épületet úgy ismerték a vészkorszak előtti évtizedekben, mint a Kolozsvári utcai **kistemplom**, — mivel később ennek tőszomszédságában épült fel a Kolozsvári utcai **nagytemplom**. Ez az imaház a váradi jesiva hajléka volt és a váradi zsidó település múltjára emlékeztetett.

Az első templom-építéssel kapcsolatos pénzügyi tranzakciót a hitközségi jegyzőkönyvben, az ugynevezett Váradi Pinkászban is megörökítették. Ezt az egyedülálló történelmi dokumentumot, — amely szerencsés véletlen folytán épségben maradt és a felszabadulás után visszakerült zsidó kézbe, — a váraljai hitközség megalakulása idején kezdték vezetni. Lapjain — közel hat évtizeden át — a váradi zsidóság minden jelentősebb eseményét megörökítették. (A Váradi Pinkász ismertetésére még visszatérünk.)

A hébernyelvű alapítólevél magyarul így hangzik:

„Midőn a nép vezetői összegyültek a nagy dicsőségü Főrabbi és több kitünő hitközségi tag bevonásával, egyhangulag elhatározták: tekintettel azon körülményre, hogy templomunk és imaházunk düledezőben van és helyén Isten segítségével ujat vagyunk kénytelenek építeni, azonban a legfontosabb eszközzel, tudniillik pénzzel nem rendelkezünk, — kölcsönt fogunk felvenni. A kölcsön összege 1500 rénes forint, amit igénybe veszünk a nagytekintélyü Reb Jicchóktól, aki fia Reb Ozernak, emléke legyen áldott, nagykárolyi lakósnak, aki örökös alapítványt hagyott vagyonából azon célból, hogy annak jövedelméből támogassák azon talmudtudósokat, kik az ő Bét-Hámidrásában (Tanháza) tanulnak. A kamatok kitesznek évenként 90 forintot, mely összeget félévenként kell megfizetni. Megtárgyaltuk, hogy honnan veszünk pénzt ezen kamat fizetésére és a következő alapot teremtettük: A cedáká gondnokok 50 forintot, a Chevra Kadisa 10 forintot, a hitközség pénztára 30 forintot, mely összeg fizetendö Debrecenben felerészben György vásárkor, felerészben Mihály vásárkor és pedig a cedáká gondnokok mindig 25 forintot fizessenek, a Chevra Kadisa 5 forintot, a hitközség pénztára 15 forintot. Ez így legyen minden évben. Mindezeket alulirottak fogadtuk és mindezekre kötelezzük magunkat, gyermekeinket, gyermekeink gyermekeit a nemzedékek végtelenségéig, hogy ezen kamatokat megfizetjük az említett Reb Jicchóknak, vagy meghatalmazottjainak és az ő jogutódaiknak, hogy abból támogathassák az ő Bét-Hámidrásukban tanuló talmudtudósokat, s a tőke kezeinkben marad mindaddig, míg a szent Messiásunk el fog jönni. Ha bárki gyermekeink, vagy gyermekeink gyermekei a nemzedékek végtelenségéig ezen határozatot megváltoztatni akarná, úgy azt már most semmisnek és érvénytelennek nyilvánítjuk, kivéve, ha egy későbbi közgyülés más alapot fog teremteni a kamatok fizetésére, akkor az lesz érvényes. Örök jelül és bizonyitékul jöttünk mi, alulirottak, a hitközség vezetői, a hitközség Főrabbija és néhány kiváló hitközségi tag és a Chevra Kadisa vezetőivel együtt és aláirtuk ezen okiratot a mai napon, a szombat előnapján, Áv hó 5-én 554 évben a kisebbik időszámítás szerint, Nagyváradon és bevezettük emlékül a hitközség jegyzőkönyvébe, másodszor a második napon Chanuka és a Ház felszentelésének első napján, 556 évben a kis időszámitás szerint."

A kolozsvári uccai orthodox nagytemplom

A jegyzőkönyvben szereplő dátum a polgári időszámitás szerint 1794-nek felel meg. Jóllehet a váradi főrabbi — a jegyzőkönyv állitása szerint — jelen volt azon a gyülésen, amely a kölcsön felvétele mellett szavazott, sőt a szöveg úgy tünteti fel, hogy a jegyzőkönyvet is aláirta, nevét hiába keressük. Az első aláiró bizonyos Joszef, aki neve mellé odabigyesztette a rés-hé betüket, jelezvén, hogy ő a hitközség elnöke (ros hákáhál). „A szent Messiás eljöveteléig" szóló kölcsön lejárati ideje is végesnek bizonyult, nyilván az alapitványozó fia, a nagytekintélyük Reb Jicchák jutott anyagi nehézségekbe és megsürgette a pénz visszafizetését — még a Messiás eljövetele előtt... Egy 1804-es bejegyzés szerint a váradi hitközség egyösszegben visszafizette a kölcsön felét, azaz 750 rénes forintot, ugyanakkor kötelezte magát arra, hogy a hátralévő 750 forintot részletekben fizeti vissza. Az utolsó részletet a hitközség egy templom-ülésen egyenlítette ki és ezzel az aktussal a váradi zsidók első zsinagógája végleg tehermentes lett.

ZSIDÓ JURISZDIKCIÓ

A zsidók letelepedésével egyidejüleg felmerült a törvénykezés kérdése is. Kezdettől fogva világos volt, hogy valamelyes hatóság nélkül ez a kommunitás nem létezhet. Ezért kényényt intéztek a katonai hatósághoz, amely engedélyezte, hogy válasszák meg saját birójukat, aki a zsidó főbiró címet viselte. Ezután megalakították a zsidó előljáróságot is, amely Váralja közigazgatási ügyeit intézte. Ez az előljáróság azonos volt a hitközség vezetőségével, úgyhogy a hatalom valamennyi szála ugyanazokban a kezekben összpontosult.

Az autonómiával rendelkező Váralja vonzotta a zsidókat, s az említett hitközségi jegyzőkönyvből kiderül, hogy a tagokat alaposan megválogatták. A jövevénynek erkölcsi bizonyítványt kellett felmutatnia, majd néhány éves próbaidő következett. A felvétel alkalmával komoly összeg lefizetésére kötelezték. Azt, aki az előljáróság tényked ése fölött kritikát mert gyakorolni, szigoruan megrótták. Megfosztották a templomüléstől, nem engedték a Tóra elé járulni, akárcsak a kiközösítettet.

A régi akták között lapozva, a zsidó szolidaritás sok szép példájával találkozunk. Egy esetben ráfogják egy Frankl Mojzes nevü váradi zsidóra, (vicepapnak nevezi az irás, tehát talmudista lehetett), hogy egy százforintos bankjegyet kapott, de úgy adott vissza a vevőnek, mintha öt-forintos bankjegy lett volna. A keresztény vevő bepanaszolta a városnál Franklit és a városi hajduk letartóztatták. A hitközség képviselője megjelent a hatóságok előtt és közölte: az egész „zsidó-kommunitás" jótáll Frankl Mojzes vice-papért és ha kell, tízezer forintot is hajlandó letenni kaucióképen. Az intervenciónak eredménye volt, Frankli Majzest azonnal szabadlábra helyezték. Éppen úgy összefognak a váradi zsidók akkor is, amikor 1806-ban báró Wenzheim ingatlan helyeket parcelláz és a lakosság egyrésze nem akarja, hogy a zsidók is vehessenek ezekből.

ÚJ IDŐK HAJNALÁN

Jóllehet a váraljai hitközség alakulása egybeesett a liberális II. József császár uralkodásával és noha a váradi zsidók a katonai hatóságok védelmében részesültek, fejük fölött állandóan viharfelhők gyülekeztek. A keresztény lakósság — látva a zsidó község rohamos fejlődését — szintén bejelentette igényét a váraljai házhelyekre. Váralja, amely kezdetben színtiszta zsidó városnak indult, fokozatosan vegyeslakosságu várossá nőtt. A keresztény lakosság előbb megalakította a maga keresztény kommunitását és vérszemet kapva, harcot indított, hogy megkaparintsa a zsidó előljáróságtól a közigazgatás gyakorlási jogát.

1796-ban a viszály annyira elmérgesedett, hogy abból nyolc évig tartó nagy per keletkezett.

A váraljai keresztény magisztrátus először azt kifogásolta, hogy a zsidóság — amely az említett patensek erejénél fogva önálló jogokat gyakorol — csupán türelmi, illetve királyi adót fizet, a községi terhek viseléséhez azonban nem járul hozzá. Kisérletet tettek tehát, hogy a zsidóságot e terhek viselésére kényszerítsék. A zsidók azonban — önállóságuk tudatában — nem engedelmeskedtek a felszólításnak.

Ekkor a váraljai Kommunitas nevében Szabó Ferenc főbiró 1796 július 31-én panaszlevelet intézett az akkori kamarai fiskálishoz, amelyben bepanaszolja, hogy **„az elmult napokban a Zsidó biró többedmagával esküdttársaim előtt személyesen megpiszkolt, mondván, hogy én a zsidóságnak, akik a Vár földjén laknak, semmi körülmények között ne parancsoljak, rendtartásra ne szorítsam őket mert ők nem bolondok. A zsidók azt állítják, hogy az ő Kommunitásuk többszáz esztendős múltra tekint vissza és ezidő alatt sem a vármegye, sem a földesurasság nem nyirbálta meg jogaikat.**

Minthogy a magisztrátus beadványa nem nyert elintézést, Szabó Ferenc főbiró, az ő vélt jogaira támaszkodva elrendeli, hogy hajtsák be a zsidókon a városi adókat. E célból 1797 szeptember 10-én Kola György városi hajdut elküldte Mihály Samu zsidó biróhoz, azzal az utasítással hajtsa be nála a város járandóságát. Érdekességénél fogva ide iktatjuk azt a jelentést, amelyet Kola György városi hajdu a látogatás után készitett:

„Becsületes Nemes Magisztrátus Urak! Bölcsen emlékeztetik rá a Nemes Magisztrátus, hogy a város cselédjével elindultam az adókat beszedni. Elsőnek is elmentem Mihály Samu zsidó biróhoz. Jelentettem neki, hogy mennyivel tartozik, kérve, hogy fizesse meg az összeget, mint ahogy a többi zsidó is megfizeti.

Mihály zsidó így felelt: Az is bolond, aki fizetett.

Másodszor is megjelentem nála s tudomására hoztam: ha nem fizet, zálogot veszek.

Mihály zsidó épp a bolt-ajtóban állott. Amikor a zálogot említettem, ő hátulról megragadott engem és a boltajtóból kitaszított. Majd azt mondta: „Menj a pokolba! Itt nincs semmi keresnivalód! Huncut vagy!"

Amikor már a bolt előtt állottam, még megkérdezte tőlem: „Tulajdonképpen ki küldött téged ide?" Azt mondtam neki: „A biró és a notárius urak."

Mihály zsidó biró így felelt: „A biró úrnak nincs esze, a notárius is bolond. Hát még mindig nem tud-

ják, hogy nem vagyunk az ő kezük alatt? Hiszen náluk van már a hivatalos levél — miért nem akarják magukat ahhoz tartani? Máskor úgy foglak benneteket innen kiverni, mint a kutyát!"

A jelentés alapján Szabó Ferenc főbiró egy öt pontból álló beadványt intézett a kamerális törvényszékhez, amelyben követelte, hogy: 1. a váraljai keresztény civilek közönséges teherviseléséhez a zsidók is hozzájáruljanak; 2. hogy a zsidóknak tiltsák meg a házvételt; 3. hogy a zsidó csaplárosok kereszténynek sem bort, se másféle italt ne árulhassanak; 4. hogy a zsidók csupán a türelmi adó egymásközti megosztása, valamint zsidó belügyeikkel foglalkozhassanak, minden más dologban azonban a magisztrátustól függjenek; 5. hogy Váralja területén zsidó nem tarthat árendát, nem fogadhat zsellért és keresztény polgárral semmilyen szerződéses viszonyban nem állhat.

A váraljai zsidók válasza nem késett. Mihály Samu zsidó főbiró aláírásával — „az egész zsidó Communitas nevében" — terjedelmes beadvány készült, amelynek önérzetes hangvétele kétségtelenül bizonyítja, hogy a 18-ik század utolsó évtizedében új szelek fujtak Magyarországon, elsősorban pedig Nagyváradon.

„AKIK LÁBBAL TAPOSSÁK KRISZTUS PARANCSAIT..."

A váraljai zsidók terjedelmes válaszából elsősorban kiderül, hogy a magisztrátus egyáltalán nem ismeri a zsidók közjogi helyzetét. A „tekintetes nemes camaralis uriszékhez" intézett beadványokban előadják, hogy még az 1787-ik esztendőben Őfelsége parancsából a váradi zsidóságot önálló Communitásnak nyilvánították és a különböző adóterheket azóta is közösen viselik. Ezért égbekiáltó igazságtalanság lenne kétszeres városi adókat szedni tőlük.

A beadvány részletesen kitér a magyarországi zsidóság általános és a váraljai zsidóság speciális helyzetére. **„Milyen jogon kívánják a váraljai birák megakadályozni, hogy mi a Vár fundusán házakat ne vehessünk?"** — kérdik. **„Ennek a kérdésnek az eldöntését nem a váraljai birákra bizták. Ez a kívánság csak az ő együgyüségükkel magyarázható, mivel azt sem tudják, hogy az 1791-ik év 39-ik törvénycikke még azt is megengedi a zsidóknak, hogy a szabad királyi városokban lakjanak. Sőt, a törvény azt is előirja, hogy az a zsidó, akit lakhelyéről az olyan birák által, mint a váraljaiak, elmozdítottak — visszatérhetnek eredeti lakhelyükre."**

A beadvány ezután elmondja, hogy a váraljai zsidók a Felséges Kamarától nyert engedély alapján a szokásos taxa lefizetése ellenében több mint hetven éve mérnek kóser bort, sört és pálinkát. A mai napig senki részéről még csak kisérlet sem történt arra, hogy ezt a jogukat megnyirbálják. De ha már el is tekintünk a hetven éves joggyakorlattól, az említett törvény 38-ik szakasza ugyanazokat a jogokat biztosítja nekünk, zsidóknak, mint a kereszténynek.

Kifejti még a beadvány, hogy a váraljai zsidóság jogi helyzetét három hatóság szabja meg: a vármegye, a püspökség és a Felséges Kamara. Az ő intézkedésük folytán a zsidó előljáróság nemcsak olyan esetekben itélkezik, amikor két zsidónak támad egymással ügyes-bajos dolga, hanem akkor is illetékes, amikor zsidó és keresztény perlekedik egymással.

A jogi érvek felsorolása után a váraljai zsidóság képviselői számadatokat sorakoztatnak fel, annak bizonyítására, milyen súlyos közterheket viselnek. Eszerint (az 1798-as évben) fizettek 887 rénes forint és 57 krajcár türelmi adót, 400 forint ugynevezett Portiot, 150 forint ingatlan-adót, a kóser csapszékért 90 forintot, a templomért 30 forintot, a boltokért 333 forintot és a mészárszékekért 141 forintot. Felsorolják a rendkivül terheket is. Amikor például Pozsonyban volt a diéta, Őfelsége 600 rénes forint ugynevezett oblatumot vetett ki a váraljai zsidókra; a francia háború kezdetekor 225 rénes forint szubszidiumot kellett fizetniök, míg az insurrectio kezdetekor 225 rénes forintot. **„Mindezekből látható** — folytatja a beadvány —, **hogy nem vagyunk haszontalan lakósai az országnak és a városnak, mert mind a földesuraságnak, mind Őfelségének a tartozáson kivül is — a körülményekhez képest — készségesen szolgálatára állunk."**

Miután a váraljai zsidóság ilyen fényes bizonyítványt állított ki magáról, az eddigi védekezésből támadásba lendül. **„Valóban bámulatra méltó dolog** — írják a váraljai zsidók —, **mit nem csinál az irigység és a mélységes tudatlanság."**

E fölényes megjegyzés után a váraljai zsidók úgy vélik, hogy szomszédaikat keresztény morálból is ki kell oktatniok. **„Kétségtelen** — írják —, **hogy a magistrátus kivánságait a határtalan önzés diktálta. Hát ezek az emberek tényleg elfelejtették volna azt a kereszténység által is elfogadott törvényt, amely azt mondja: Szeresd felebarátodat mint tenmagadat? De a váraljai birák keresztény létükre hajlandók lábbal taposni Krisztus parancsait, követelve, hogy rendkivüli módon szorítsák meg a szegény zsidókat. Azon se ütközzenek meg a váraljai birák, hogy mi a keresztények felebarátjainak nevezzük magunkat. A magyarázat roppant egyszerű: a keresztény vallás minket is felebarátjának tart. Ha pedig a váraljai tanács ezt nem tudta eddig, ajánljuk, menjenek el az urak a jólfelkészült teológus papokhoz (mert nem mindegyik**

papja doktorizáltatta magát a teológiában) és kérdezzék meg: igaz-e, hogy a keresztény etika szerint a zsidó is felebarátja a kereszténynek? Reméljük, hogy a váraljai tanács komoly leckét fog kapni ezen a téren a keresztény teológiából."

„Ha tehát mi felebarátok vagyunk és a váraljai birák keresztényeknek, azaz Krisztus-követőknek valljják magukat: miért nem követik hát mesterüket, a Krisztust, aki azt parancsolta, hogy nemcsak felebarátainkat, hanem ellenségeinket is szeressük és azokkal is jót tegyünk? Vagy, ha tudta Krisztus parancsát, de nem akarta megcselekedni, a váraljai tanács akkor is bűnbe esett, mert az Ujtestamentum kimondja: Az a szolga, amely tudta Urának akaratát, mégsem cselekedte meg, sokkal nagyobb büntetésben részesül."

„Meg kell még említenünk, hogy az ótestamentumi Irás, (amely a mi kezünkben forog) igen dicsérő titulusokkal illeti a birákat, úgyhogy hasonlatosságképen a birákat Isteneknek nevezi. Kár ezt a szép titulust ilyen illetlen cselekedetekkel kompromitálni, hiszen a biráknak kellene jó példát mutatni a nép előtt, nem pedig a keresztény törvények ellen való dolgok elkövetésére oktatni. Az ó-testamentumi Szentirásban az ilyen előljárók vak vezéreknek neveztetnek. Különben sem lehet más véleményt formálni az olyan előljárókról, vagy birákról, akik hivatva vágyakoznak, holott sem az isteni, sem az országos törvényekben nem jártasak."

A beadvány záradékában a váraljai zsidók rágalmazásért és becsületsértésért perlik a magistrátust. Kifogásolják, hogy beadványában a magistrátus az egész zsidó nemzetet „rossz lelkiismertünek" nevezte. Azt is állította, hogy a keresztényekhez „hűtlenek, csalárdok." Sőt, pogányoknak nevezni sem irtóztak bennünket. Arra kérik tehát a tekintetes nemes camarális uriszéket, hogy a Hármas Törvény 2-ik részének 72-ik szakasza szerint a váraljai tanács minden tagját külön-külön itéljék el mind a „hamislelkű" és „csalárd", mind pedig különösen a „pogány" nevezetért és olyan példás büntetést mérjenek rájuk, hogy a váraljai zsidó communitas ezzel meg legyen elégedve. **„Különben mi egyenesen expressust fogunk küldeni Őfelségéhez, vagy a Felséges Helytartó Tanácshoz küldeni elégtétel végett."** Majd az aláirás: **„Akik holtig maradunk a Tekintetes Nemes Uri Székének Váradon. 21. May 1798. alázatos szegény szolgái Mihály Sámuel zsidó főbiró és az egész Communitás közönségesen."**

Több szempontból is érdekes ez a beadvány. Elsősorban bizonyítja, hogy II. József tíz éves uralkodása véget vetett annak a labilis helyzetnek, amely a zsidók életét eddig jellemezte. Igaz, hogy egy hónappal halála előtt a tüdővész kínjai által meggyötört, testben-lélekben megtört uralkodó nem tudott többé ellenállni az ország alkotmányos követeléseinek és — a jobbágyság s a toleránciára vonatkozó rendeletén kivül — visszavonta összes intézkedéseit. Viszont nem kevésbé igaz, hogy az elindított folyamatnak — amelynek a zsidókérdés csak kis részlegét képezte — nem lehetett már gátat vetni. Az új kor szelleme, amely Franciaországból indult ki, diadalmasan tört előre.

A beadvány azt is bizonyítja, hogy a váraljai zsidók tekintélyes, megbizható protektorokkal birtak úgy a püspökségnél, mint a vármegyénél és a helytartóságnál. Ennek tudatában vették fel a váraljai tanács által odadobott kesztyűt és álltak ki nyilt sisakkal a küzdőtérre.

UJBÓL KISÉRT A VÉRVÁD...

A váraljai zsidók beadványa nem maradhatott (vagy ahogy akkor nevezték: Felelet) nélkül. A váraljai keresztény communitás nyilván nem sajnálta az időt és a fáradságot, — sőt talán még az anyagi áldozattól sem riadt vissza —, mert egy nem kevesebb, mint 38 sürün teleírt oldalra nyuló replikával felelt. A hang — szokatlanul szenvedélyes. Az őskeresztény Lakos Lajos, aki 110 évvel később írta meg a váradi zsidók történetét, képtelen leküzdeni zavarát, amely az említett replika ismertetése előtt elfogta. **„Ez a szokatlan hang** — irja —, **amely hivatalos beadványban szinte elképzelhetetlen, egyfelől ámulatba ejt bennünket, másfelől pedig, ha az hiteles jegyzőkönyvben nem volna megörökítve, annak valódiságát minden habozás nélkül kétségbevonnánk. Ez a replika igen érdekes, de egyben sajnálatos megvilágításban tárja elénk az ekkori kor embereinek gondolkodásmódját, a zsidó faj elleni ép oly mélységes, mint engesztelhetetlen gyűlöletét és egyben önzését is. Olyan szenvedélyes kifakadások vannak ebben a beadványban, amelyek használatát a jóizlés megtiltja, sőt úgy vélem, hogy ezek ellen még az olyannyira türelmes papír is tiltakozást jelentene be."**

„De ma — irja Lakos Lajos Nagyváradon 1912-ben — **már túl vagyunk ezen a koron. A multakért a jelen nem lehet felelős. Nem is beszélve arról, hogy a ma embere felvilágosodottságánál fogva magát azzal a beadvánnyal nem is azonosíthatja. Ezért tehát most, több mint 110 esztendő után, amikor a régi felfogást és gondolkodási módot a mai civilizált kor emberei, legyenek azok keresztények, avagy zsidók, egyaránt csak egy szánalmas mosollyal fogják kisérni, az érdekes replikát — mint unikumot — a törté-**

nelem kiegészítéseként annyival is inkább megismertetjük, mert ez lesz leghűbb kifejezése annak az engesztelhetetlen és féktelen vak gyűlöletnek, amellyel a keresztény kommunitás a zsidósággal szemben viseltetett. Ennek nyomán a zsidóság akkori sanyarú helyzetéről megközelítő fogalmat alkothatunk."

Bevezetőjében a „Tekintetes R. Camerális Váradi Törvényszék"-hez intézett Felelet a „Váralja R. Camerális Város Határában élősködő Zsidóság" múltjával és jelenlegi helyzetével foglalkozik. Egyik főérve, hogy az 1791 évi 32-ik törvénycikk nem koronás királytól adatott, így ez nem is bir hatállyal. A zsidók — folytatja a beadvány — már azért sem birhatnak ingatlantulajdonnal, mert ők maguk sem kérték ezt. A Josephinum Parancsolat sem adott a zsidóknak lakásnak való szabadságot, csupán az országban való élősködést engedte meg nekik. Igaz, hogy József császár Őfelsége bizonyos szabadságjogokat adott a zsidóknak, dehát az ő elmulásával azok a jogok is elmultak. Az ország népe ugyanis azt állítja, hogy a zsidókat sem lakni, sem kereskedni nem engedik.

A beadvány a 15-ik és 16-ik századból eredő törvényeket idéz, annak bizonyítására, hogy **„a váraljai keresztény communitás és annak magistrátusa" jogosan jár el, amikor nem engedik, hogy a zsidók a váraljai földön házat vegyenek, zsellérképen lakjanak, árendát tartsanak és kereskedni járjanak.**

„A zsidók — folytatja a beadvány — **vakvezéreknek nevezik a váraljai birákat mert nem tanítják a népet a zsidók szeretetére. Pedig ennek oka egyszerű: a zsidóság elrugaszkodott Istentől és minthogy hitetlenek — a kereszténység kötelessége gyűlölni őket. Amikor a zsidóság beveszi a krisztusi evangéliumot, azonnyomban szeretetreméltóvá válik Isten és ember előtt, de amig pogányok — nem méltóak a szeretetre".**

„A zsidók arcátlanul okoskodnak azzal az ellenvetéssel, hogy 1729 esztendei 19-ik törvénycikk azért erőtlen, mert aki elrendelte — már nem él. Ez nem egyéb, mint ostoba szörszálhasogatás. Mert ha eszerint indulnánk el, a Mózes törvénye sem érne semmit, csupán azért, mert Mózes már nem él és maga a törvény hatvan esztendőnél már régebb.

Mindent összegezve a beadvány oda konkludál, hogy **„a váraljai communitásnak semmi vétke nincs, mert a zsidóságot nem üldözi, nem szegzi, nem veri, nem csufolja, nem bosszantja, nem ingerli. Csak azt kívánja, ami az ország hazafias keresztény lakosságának a tulajdona. Az a leghőbb vágya, hogy a zsidók miatt a keresztények ne fogyatkozzanak."**

A váradi magistrátus nyilván úgy vélte, hogy a nagyobb hatás kedvéért a vérvádról sem feledkezhet meg. Mert nyomban azután, hogy megállapítja, miszerint „a váraljai communitásnak semmi vétke nincsen" a beadvány így folytatja:

„Tudja azt a váraljai communitás keresztény népe, hogy a zsidó az Ó-Testamentum és a gyilkosságot tiltó törvényeket ismeri és hite ágazatának is tartja, el is hiszi, hogy a zsidót a zsidó meg sem öli. Nem is emlékeznek keresztények kezdettől irott jegyzéssel ilyen példáról. De teljesek a könyvtárak olyan vétkek feljegyzéseivel, amikor a zsidó a nem-zsidót üldözte és ölte. Pontosabban: keresztény gyermekeket ölnek és a vérnek hasznát képzelik maguknak."

„Zsidók körében él a hit, hogy keresztény vér az ő nyavalyájukon segít, ezzel kurálgatják magukat. Az ember friss vérének olyan erőt tulajdonítanak, hogy az nekik használhat."

„A fentieket bizonyítja az a gonosz cselekedet, amely a Szilágymegyei Peér községben történt, amikoris a zsidók egy Takáts András nevü 12 esztendős, Peér községből való gyermeket az ottani Salamon Ábrahám csapláros, a falu végén lévő Kaparás nevü fogadóban több napig dugva tartott, majd több zsidó jelenlétében aszerint ölt meg, hogy a torkát sárga agyaggal bedugta, majd vérét kiszedte."

A beadvány kicsengése: a Törvényszék rendelje el a zsidók kiüzését a váraljai határból, mert ez pontosan megfelel az egész váradi keresztény nép kőzakaratának. A zárómondat pedig meglehetősen otromba célzást tartalmaz: „Nem Titus Vespasianus most az ország fejedelme, hogy a zsidók ajándékával meg lehessen őt győzni és hogy a zsidók ajándéka miatt a keresztény lakosságnak ne legyen nyugalma."

VÉGETÉR A NYOLCÉVES HÁBORÚ

Évekig feküdt elintézetlenül a vármegyeházán a váraljai keresztény magistrátus beadványa. A hangulat nyilván nagyon elmérgesedett és tartani kellett attól, hogy egy olyan döntés, amely a zsidók javára szól — nyugtalanságot idéz majd elő. Ezért vártak, míg a kedélyek lecsillapodnak. Csak 1803 november 9-én tárgyalta a vármegye az ügyet és 1515 számú végzését néhány rövid sorban fogalmazta meg. Minthogy a hitelt érdemlő okiratokból kiderül,— mondja a végzés —, miszerint a Bihar megyében lakó zsidók az 1790-ik esztendő előtt nem voltak alávetve a szóbanforgó terheknek, úgymint forspontozásnak, levélhordozásnak és útjavításnak, ezek viselése alól őket ezennel felszabadítjuk, meghagyva őket abban az állapotban, amelyben 1790 előtt voltak. A kiadvány hiteléül: Domokos Lőrinc főjegyző.

Lakos szerint a fenti döntéssel végetért a nyolc esztendős áldatlan és veszedelmes harc. A kereszté-

nyek nyilván belátták, hogy minden további erőfeszítés értelmetlen kisérlet lenne. A váraljai zsidók mégsem élvezhették sokáig autonómiájukat, mert 1815-ben úgynevezett currens ujból rendezte a biráskodási illetékességet és elrendelte, hogy jogkeresetek esetére a zsidók feletti biráskodás is a keresztény magistrátus hatáskörébe tartozzék. Minthogy a keresztény magistrátus önérzetét ez a pont érintette a legérzékenyebben, a zsidók autonómiája megszüntetésével nyugodtan eláshatták a csatabárdot..

A BÉKÉS KORSZAK
VÁRADI ZSIDÓK SZEMPONTJÁBÓL

Az 1840-ig terjedő időt nyugodtan nevezhetjük a békés korszaknak. Jóllehet nyugati mintára Magyarországon is küzdelem indult meg a jogegyenlőség érdekében, Váradon enek nyomát sem találjuk. Igaz, az 1815-ös currens megnyirbálta a váradi zsidók autonómiáját, viszont zsidó ügyekben a communitás teljes jogkörrel rendelkezett.

A hitközségi jegyzőkönyvből kitünik, hogy a kultusz-ügyeken túlmenően a zsidó communitás a gyámhatóság szerepét is betöltötte. Amikor kiskorú gyermekek maradtak árván, a hitközség leltározta a hagyatékot és miután mindent pénzzé tettek, gondoskodtak a hagyatéki összeg megfelelő kihelyezéséről és kamatoztatásáról. Ezek a hagyatéki leltárak értékes adatokat szolgáltatnak a váradi zsidóság gazdasági helyzetére, életszínvonalára valamint kulturális állapotára vonatkozólag. Megtudjuk ebből, hogy az árverés során ki vette meg és **mennyiért** az elhunyt csizmáját, lajbiját, pipáját; hány tányér, kanál, cihe és dunyha volt a lakásban; miből állott egy zsidó ház könyvtára, milyen állapotban voltak a könyvek és milyen áron cseréltek gazdát.

A hitközségi jegyzőkönyvek árva gyermekek örökbefogadásáról és bonyolult hozomány-letétekről szólnak. Gyakori eset volt, hogy a lány apjának tetszett a parti, minden körülmények között ahhoz a bizonyos fiatalemberhez akarta adni a lányát, ezért olyan hozományt helyezett kilátásba, amely anyagi erejét jóval felülmulta. A vőlegény szülei úgy akarták biztosítani magukat, hogy követelték a hozomány-összeg letétbehelyezését, de ebből a célból egyetlen hitközségi tag sem volt eléggé megbizható. Ilyen kivételes esetekben a hozományt a hitközségnél helyezték letétbe és a müveletet a hitközség jegyzőkönyvében megörökítették. A vőlegény szülei ilyen formában kiméltek meg magukat a chupa-szertartást megelőző idegtépő tárgyalásoktól, erkölcsi pressziótól, fenyegetésektől.

HOGYAN ÜGYELTEK AZ ERKÖLCSÖKRE A VÁRADI ZSIDÓK 200 ÉVVEL EZELŐTT

Mint fentebb említettük, noha 1815-ben megnyirbálták a váraljai zsidók autonóm jogait, belső ügyeik intézésére azonban szabad kezük maradt. Nyilván a hatóságoknak is konveniált, hogy a hitközség kezében maradjon meg az ugynevezett „politikai felvigyázat." Különböző jelek mutatnak arra, hogy a hatóságok értékelték a zsidók politikai felügyeletét és valahányszor a magistrátus részéről óvást emeltek ez ellen, a felsőbb hatóságok a zsidók pártját fogták. Igy például a váraljai zsidók egy panasza folytán Thurzó János főszolgabiró 1834 jan. 29-én rendeletben értesítette az előljárókat, hogy a zsidók jogait kötelesek respektálni. **„Minthogy a zsidóságnak saját előljárói vannak és emberemlékezet óta ezek intézik kizárólagos joggal a zsidók egymás közötti belső ügyeit, elrendelem, hogy — az eddig fennállott szokás szerint — a város előljárói ebbe bele ne avatkozzanak. Hagyják meg továbbra is a politikai felvigyázatot a zsidó biráknak és azok komiszárusainak. Ezek felelnek az idegen zsidókért is, akik kötelesek magukat a zsidó bíróság előtt legitimálni. Ugyancsak a zsidó bíróság feladata felvigyázni a zsidók között előfordulható apró civakodásokra és dönteni különböző perlekések ügyében. Az ő kötelességük felvigyázni a rendre, a zsidók közötti békére ők gondoskodnak az éjjeli felügyeletről. A város előljárói pedig kötelesek ebbeli feladatuk teljesítéséhez messzemenő támogatást nyujtani.**

A fentiekhez még figyelembe kell vennünk, hogy a 19-ik század elején ismeretlen volt az ugynevezett profán, vallásilag közömbös zsidó tipusa. Mint ahogy abban az időben nem létezett nemzeti, vagy asszimiláns zsidó sem. A zsidósághoz való tartozás feltételezte, hogy az ember respektálja a vallási előirásokat és minden tekintetben ragaszkodik a hagyományos életformákhoz. Ez volt a zsidó közösség törvénye. Aki vétett ellene, annak nem volt helye testvérei között.

Az illusztráció kedvéért ide iktatunk egy kultúrhistóriai értékű dokumentumot, amelyet a Váradi Pinkász örzött meg, s amelynek szószerinti szövege a következő:

„Buzditásul azoknak, kik a vezető helyen állanak, hogy távolítsanak el mindent, ami megrontásra alkalmas és a bünösöket halaszthatatlanul sújtsák, jegyeztetett fel emlékül egy csunya és gyalázatos esemény, ami előfordult közösségünkben egy gonosz és alávaló emberrel. Oben Mordecháj, kiről már évek óta az egész községben az a hír járta, hogy minden időben, állandóan az aljas és feslett erkölcsű nő, Iden Goldschmieden után jár, megtalálta méltó párját. Már

rég meg kellett volna őt szigoruan büntetni, de mindig halasztódott az ügy, részint húza-vona miatt, részint mert nem volt a tény kétségtelenül hites tanuk által bizonyítva, az említett férfi pedig mindent tagadott. Ezidőszerint azonban akadtak értelmes emberek, akik rajtacsipték őket, amint együtt fajtalankodók módjára ölelkeztek és csókoloztak, tehát bebizonyosodott három megbizható férfi által, hogy mindazok a lealázó tények, melyek elterjedtek felőlük, mind igazak. Ki tudja, hány zsidó lelket rontottak meg ezen aljasak. A Főrabbi és a hitközség vezetői a következőképen itélkeztek felettük: A gyalázatos nő a magas hatóság hatalmának igénybevételével a lehető legrövidebb idő alatt községünkből kiüzendő, hogy elég legyen téve annak, miszerint a gonosz távolittassék el közülünk és legyen környezetünk szent. Azon megvetendő és alávaló gonosz Mordechájt is hasonlóan kellene büntetni, de megkimélve lett a szemérmetes feleségének fájdalmára való tekintettel és ezért itélete a következőre lett módosítva: Töröltessék neve a szent gyülekezetből, ne említtessék többé a hitközségi tagok között és csak mint idegen tekintessék, sőt ami a becsületes idegennek meg van engedve, hogy hétköznapokon vehet magának Áliát a Tórához, neki ebben se legyen része és ne hivassék fel a templomban a Tórához és semmi szent dologhoz. A templomban lévő imahelye, mely az előkelő tagok között volt, vétessék el tőle és jelöltessék neki ki egy hely az ajtó mellett a koldusok padjában. Azt is feljegyeztük tudomásulvétel végett, hogy ezen itélet után nem bánta meg tettét és nem tért meg, hanem kutyamódra viselkedett és felfogadta, hogy soha többé nem fog megjavulni, tehát megengedtetett bárkinek őt minden ok nélkül is nyilvánosan megsérteni és őt aljasnak nevezni és ha ezért ő bárkit bíróság elé citálna, úgy a sértőt ne érje bántódás, mert nevezett ezen címet méltán megérdemli és aljas ő és aljasnak neveztessék. Irtuk és alájegyeztük ma, Ki Tiszá szombatjának előnapján, 565 a kis időszámítás szerint. Aláirások."

A dátum a polgári időszámítás 1805-ik esztendejének felel meg. A jegyzőkönyvet elsőként Reb Joszef Rosenfeld, a község főrabbija írta alá és nyomában a hitközségi elnök és az előljáróság tagjai. Megjegyzendő hogy a döntés nem egyházi átokról („chérem") szól, a bünösnek nyilvánított nőt kitolocoltatták a városból, míg a férfit megfosztották hitközségi tagságától és az azzal járó jogoktól, kitéve őt a közmegvetésnek. Ez a két bűnbe esett ember nem terjesztett káros és veszélyes eszméket, ezért a hitközség nyugodtan eltekinthetett az egyházi átoktól. Különben is, Iden Goldschmieden asszony kitoloncolása után partnere úgy sem jelentett többé veszélyt.

„A ZSIDÓ LEGYEN SZERÉNY..."

A napoleoni háborúk megkimélték a váraljai zsidóságot és a szorgalmas munka is meghozta eredményét. A zsidók tollasodni kezdtek. Az ujonnan épült házak között már akad 4—5 szobás lakás is és a hagyatékok összege is jelentősen emelkedik. Már nem megy ritkaságszámba a 3—4 ezer forintos hagyaték. A jólét nyilván a versengésben nyilvánult meg: a zsidók fényes lakodalmakat rendeztek, nagy zenekarral és tréfacsinálókkal, az asszonyok finom kelmékből varratták ruháikat és szombat délutánonként — ékszerekkel felcicomázva! — grasszáltak a váraljai főutcán.

A hitközség vezetősége úgy érezte, hogy a fényüző életmód rossz hatással van a kétnembeli fiatalságra, amely nem átalkodik táncra kelni a lakodalmakon, nem is beszélve arról, hogy a gazdag zsidók magatartása szemet szúr a keresztény szomszédok körében. Össze is ültek a hitközség vezetői és 1829 tavaszán elhatározták, hogy gátat vetnek „a zsidókhoz nem illő" pazarlásnak és fényüzésnek. Döntésükben az előljárók precedensekre hivatkoztak, amelyeket olyan nagymultú hitközségek teremtettek, mint Prága és Nikolsburg. Abból az elvből kiindulva, hogy „Izráelnek jól áll a szerénység", elhatározták, hogy lakodalmokon a jövőben — a legközelebbi hozzátartozókon kivül — csak 18 vendéget szabad meghívni, csak két „klezmer" (zenész) muzsikálhat, az ünnepi lakoma egy hal- és két húsételből állhat és a micvátáncon kivül más táncot nem lejthetnek. A határozat felsorolja a különböző családi ünnepségeket (britmilá, pidjon-háben stb.), amelyeken szintén korlátozza a vendégek számát. A hitközség vezetői nyilván ismerték a városban uralkodó közhangulatot, mert határozatukban kimondták, hogy zsidó nő szombat- és ünnepnapokon, csak a templom-látogatás alkalmával veheti fel ékszereit, de családi vagy baráti látogatáskor nem. A zsidó sose feledkezhet meg arról, hogy zsidó, — legyen tehát szerény...

VÁRADI ZSIDÓ ZSOLDOSOK

Történészek hetven évre becsülik a magyar-zsidó jogegyenlőség kivívásának korát. Az emancipációról szóló törvényt 1867-ben szavazták meg, de a zsidók közjogi helyzete időközben különböző változásokon ment át. A türelmi adót nem szüntették meg, mert az udvar még nem volt hajlandó lemondani erről a jövedelemről, de gesztust mutattak a zsidók felé: a honvédelmi szolgálatot számukra is kötelezővé tették. Tény, hogy a váraljai zsidók öt katonát állítottak a

haza rendelkezésére, a kérdést pedig úgy oldották meg, hogy a hitközség a katonákkal egyénileg megállapodott. Az 1831 február 13-án kelt jegyzőkönyv szerint minden katona tíz forint zsebpénzt, három évre való ruhát és lábbelit kapott a hitközségtől. Ugyanakkor a hitközség kötelezte magát, hogy leszerelés után kifizet az obsitos kezeihez egyszáz rénes forintot, díjmentesen bekebelezi a hitközség tagjai sorába, ugyancsak segítségére lesz az egzisztencia megalapításában, ami úgy értendő, hogy a hitközség szerzett a leszerelt katonáknak piaci árusítási engedélyt, vagy más formában támogatta őket a kenyérkereseti lehetőségek megteremtésében.

Az első öt váraljai zsidó katona természetesen nőtlen ember volt, amit a jegyzőkönyv azzal is kihangsúlyoz, hogy mindegyik neve elé odabiggyeszti a „Hábáchur" titulust. Ime a névsor: Szimchá Melech, akit németül Simon Schindlernek hivnak; Ávrahám ben Reuvén — német nevén Ábrahám Rubin; a Mezőtelegdről való Chájim Joszef — német nevén Fischer József; a Mezőtelegdről való Jermijáhu — német nevén József Blum; valamint Dávid, akinek német neve Dávid Stark.

Az a körülmény, hogy a váradi fiatalságot nem csábította a katonaság, nemcsak a váradi zsidóság rendezett anyagi helyzete mellett szól, hanem elsősorban bizonyítja: a váraljai zsidók viszolyogtak a katonai szolgálattal járó életmódtól. Nem akartak lemondani a kóser kosztról, a szombat és a zsidó ünnepek betartásáról, a minjánnal való imáról. Szorult helyzetükben a hitközségi vezetők vándor fiatalemberekkel igyekeztek megkötni az alkut és a vidéken lakó zsidók között is verbuváltak. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a katonák ázsiója felment. Míg az elején egyesek száz rénes forintért vállalták a három évi szolgálatot, néhány évvel később már 150, sőt 200 forintot is követeltek. Érdekes, hogy az utolsó nagyváradi zsidó regruta, bizonyos Goldstein Gáspár, már 300 forintot kapott a hitközségtől szolgálataiért. Nevezett elszámolását 1851 január 12-én jegyezték be a hitközség jegyzőkönyvébe. A héber betükkel írt német jegyzőkönyvet Cvi Burger hitközségi jegyző irta alá. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy Goldstein Gáspár obsitos a sarkára állt, mert a hitközség évi 12 százalékos kamatot is kénytelen volt három évre visszamenőleg a kezeihez kifizetni.

VÁRALJÁTÓL — JERUZSÁLEMIG

Egyik előző fejezetünkben, a váradi zsidó temető keritésével kapcsolatban felmerült halachikus probléma során, rámutattunk: a váradi rabbi döntés végett a pozsonyi rabbihoz fordult. Rabbi Mose Szofér (Chátám Szofér) volt az a rabbinikus tekintély, akinek döntését nemcsak egész Magyarországon, hanem a határokon túl is fellebbezés nélkül elfogadták. Ismeretes továbbá, hogy Chátám Szofért kivételesen mély érzelmi szálak füzték Erec Jiszráelhez. Ő nem elégedett meg a perselypénzek átutalásával, hanem arra buzdította tanítványait, hogy alijjázzanak és fizikai jelenlétükkel is gyarapítsák a jisuv erejét.

A múlt század 30-as éveiben kezdődött a Chátám Szofér által elindított alijja-mozgalom, amely előbb azt eredményezte, hogy a zsidók kimerészkedtek a jeruzsálemi Óvárosból és Méá Seárim néven új negyedet alapítottak. Bátor elszántság és nagy lelkierő kellett ahhoz, hogy ezek az emberek feladják az óvárosi gettó védettségét és szembenézzenek a várfalak túloldalán rájuk leselkedő veszélyekkel. A krónika gyilkosságokról, erőszakosságokról és rablásokról tud. De még ennél is merészebb elhatározás volt az első mezőgazdasági település Petach Tikva létrehozása. Hosszú évszázados szünet után ezek a jámbor, vallásos zsidók hasították az első barázdákat a parlagon heverő erec-jiszráeli talajon.

Ennek a harmincas években kezdődött alijja-mozgalomnak egy kisebb hulláma Váraljára is eljutott. A Váradi Pinkász vasárnap, 5599 chesván hó 2-ik napján (1838 október 21) történt bejegyzésében, szórólszóra lemásolja azt a levelet, amelyet a hitközség vezetősége bocsátott ki Reb Eliezer Lipman nagyszőllősi- és ugocsamegyei főrabbi kérésére. Ebben a levélben — amely valójában kötelezvény — a váradi hitközség vezetői elmondják, hogy megjelent körükben nevezett Eliezer Lipman rabbi, miközben önmagát feláldozva, elhatározta, hogy átköltözik a Szentföldre és letelepszik Jeruzsálem szent városában.

A váraljai hitközség vezetői nem fukarkodtak a dicsérő jelzőkben: Hallották Rabbi Eliezer Lipman jóhirét, tudják, hogy nagy gáon és végtelenül szorgalmas ember. Hosszú éveken át fejtette ki áldásos müködését Nagyszöllősön, ahol féltékenyen őrködött nyája fölött és tanházában terjesztette a szent Tórát. Jesivájából kiváló tanítványok százai kerültek ki. Most bölcs szive azt sugallta, hogy a Szentföldön van a helye és noha tisztában van vele, milyen nehézségek és megpróbáltatások várnak rá, tántoríthatatlanul kitüzött célja felé tör. Eliezer Lipman rabbi azzal a kéréssel fordult a váradi hitközség vezetőségéhez: szavazna meg részére bizonyos összeget, mely hozzájárulna mind saját, mind pedig családja ellátásához.

„Mindezt szem előtt tartva — folytatja a jegyzőkönyv — összeült a váradi hitközség vezetősége és elhatározta, hogy évi 30 forinttal fogja támogatni Rabbi Eliezer Lipmant és családját. Az összeget meg-

bizható ember utján fogják részére elküldeni, s annak vételét Rabbi Eliezer Lipman saját kézjegyével ellátott nyugtával igazolja. Ez a kötelezvény visszavonhatatlan és kötelező erővel bir az idők végtelenjéig. Miközben Rabbi Eliezer Lipmant búcsúztatják, kérvekérik, hogy esedezzen a szent helyeken a váradi zsidóság békéjéért és boldogulásáért és imája találjon meghallgatásra a magasságos mennyekben."

VÁRADI RABBIK

Súlyánál és szerepénél fogva, 150—200 évvel ezelőtt, a rabbi fontos helyet foglalt el a hitközség életében. Nyilván ez volt a helyzet Váradon is a mult század közepéig, viszont értesüléseink igen szegényesek. Az első rabbiról tudjuk, hogy egy év után botrányos körülmények között kényszerült Váradról távozni. A második rabbi (Reb Náftáli Cvi Lipchowitz) életéről semmit sem tudunk, csak a véletlenül hogy 1773-ban hunyt el. Sorrendben utána Jonás főrabbi, majd Széfer József, ki innen Livornoba költözött, kit követett Rosenfeld József főrabbi, ki a XVIII. század végén jött Nagyváradra Nagymartonból és 1809-ben halt meg.

Az ő leszármazottai a Rosenfeld--Weimann--Löblé családok később nagy szerepet játszottak Nagyvárad zsidó közéletében.

Utóda Wahrmann főrabbi a galiciai Wiznitzből került Váradra, mert megválasztása körül különböző problémák merültek fel. A jogutódlás kérdése sok fejfájást okozott a hitközségnek, mert a fiúgyermekeken kivül az elhunyt főrabbi két veje is igényelte a rabbiszéket. Jóllehet a „szerzett jog" (cházáká) mindvégig igen fontos szerepet játszott a rabbi-választásoknál, a váradi hiktözség inkább a végkielégítés mellett döntött és az új rabbit új kritériumok szerint választotta meg.

Reb Joszef Rosenfeld, aki 36 évig ült a váradi rabbiszéken és magas korban hunyt el 1839-ben, maradéktalanul az intakt, hagyományhű zsidóságot képviselte. Valószinű, hogy a váradi zsidó utcában is beszéltek új eszmékről, reform-törekvésekről, a Nyugat felől fenyegető veszélyről, (a magyarországi reformmozgalom élharcosa, Áron Chorin rabbi a Váradtól nem messzi Aradon müködött) — Reb Joszef úgy érezte, hogy az ő városa és kerülete immunis. A szellem útjai azonban kiszámíthatatlanok: váradi fiatalemberek — igaz nagyon gyér számban — megismerkedtek a világi iskolával és a világi tantárgyakkal, majd külföldi egyetemre mentek, hogy ott folytassák tanulmányaikat. S amikor visszatértek Váradra, nemcsak külföldön szerzett szaktudásukat, hanem az új eszméket is magukkal hozták.

Reb Joszef Rosenfeld idején történt, hogy egy váradi zsidó merészkedett kinyitni szombaton üzletét. Elképzelhető, milyen konsternációt keltett az első nyilvános „chilul sábbát" az addig vallási szempontból intakt Váradon! A hitközség vezetősége másnap tanácskozásra ült össze és elhatározták, hogy a legilletékesebb fórumhoz, Reb Mose Szofér, pozsonyi rabbihoz fordulnak. A levelet Reb Joszef Rosenfeld irta, tekintve azonban, hogy közügyről volt szó, az előljáróság is csatlakozott hozzá. A konkrét ügy kapcsán a váradi hitközség az alábbi négy kérdést tette fel:

1. Közölné a pozsonyi rabbi, milyen büntetés jár annak, aki a szent szombati napot megszentségteleníti;

2. Vajon az olyan ember, aki szombaton kinyitja üzletét és ott vesz és elad „mechálél sábbát"-nak tekintendő-e vagy sem; ennél a pontnál azt is akarják tudni, különbséget kell-e tenni olyan ember között, aki üzletét teljesen kinyitja és aközött, aki félig behúzott ajtók mögött szolgálja ki vevőit?

3. Mi a helyzet abban az esetben, ha valakinek keresztény üzlettársa van;

4. És végül: akadnak-e Pozsonyban olyan zsidók, akik a szent szombat napját nyiltan megszegik.

Válaszában Chátám Szofér sorra veszi a feltett kérdéseket: **„A szombat megszegése — írja — főbenjáró bűn, nekünk pedig nincs hatáskörünk ahhoz, hogy ilyen ügyekben itélkezzünk. Csak arra van módunk, hogy a hatóságok útján kényszerítsük zsidó vallási parancsok megtartására. Ha pedig a hatóságok nem hajlandó bizonyos esetben segítséget nyujtani és az illetőt kényszeríteni, az az ember önmagát zárja ki a zsidó közösségből... Ezután ő nem zsidó többé és nem keresztény és nem muzulmán... míg csak meg nem bánja tettét és a Jóságos Teremtő megkönyörül rajta."**

„Ami a második kérdést illeti; vajon, aki szombati napon tesz, vesz és elad üzletében, ünnepszegőnek tekintendő-e — kétségtelen, hogy az illető minden tekintetben szombatszegő... A legvilágosabban utal erre Nechemiás könyvének 12-ik fejezetében."

„A harmadik kérdés a keresztény társra vonatkozik. Ennek feltétele, hogy szombati napon csak a keresztény ember legyen az üzletben és a zsidó családtagjai közül senkise nézzen be oda, további feltétel, hogy a szombati árulásnak minden haszna-nyeresége csak a keresztény embert illesse..."

„Utoljára azt kérdik: akad-e Pozsonyban olyan zsidó, aki a szombati törvényeket és hasonlókat megszegi. Csodálkozom a kérdésen. Hogyan is jutna valakinek eszébe, hogy zsidó hitközségekben akadjon em-

ber, aki a szombati napot nyilvánosan megszegi... Amellett, hogy a zsidóság vezetői — hála Istennek — résen állnak, maga a vármegye és a város urai sem türik meg a vallás megszegését. Mintegy két héttel ezelőtt volt egy kilengés, amikor egy könnyelmű fiatalember — aki gyászban volt — kinyította üzletét, s a város ügyésze nyomban bezáratta a boltot, közben figyelmeztette, hogy büntetéssel sujtja, ha rabbinikus engedély nélkül ismét ki merné nyitni. Ez pedig gyászesetről szólt, amelynek elbirálása könnyebb, mennyivel inkább áll ez a szombati napra, amely szigorú."

Reb Mose Szofér magán a kérdésen („akad-e Pozsonyban szombatszegő zsidó?") is csodálkozott, tény viszont, hogy a múlt század első felében Magyarországon is repedezni kezdtek a zsidó hit évezredes falai. A helyzet összehasonlíthatatlanul jobb volt mint Németországban, Cseh- és Morvaországban, ahol a kitérések járványszerű jelleget öltöttek és egykor virágzó hitközségek rövid néhány év alatt teljesen elnéptelenedtek. A magyar zsidóság nagy tömegeiben ragaszkodott az ősi hithez, imitt-amott azonban kezdtek érdeklődni a világi müveltség iránt is. Ennek tudható be, hogy Reb Joszef Rosenfeld halála után a váradi zsidók doktor-rabbit választottak.

AMIKOR AZ ALISPÁN DÖNTI EL: KI LEGYEN A RABBI

A váradi Chevra Kadisa 200 éves jubileumi kiadványában van egy kép, amely három váradi főrabbi egymás melletti sirját ábrázolja. Középen van Reb Feis Wiener, aki 1803-ban halt meg, tőle balra Reb Joszef Rosenfeld, aki 1839-ben, majd dr. Joszef Dávid Wahrmann, aki 1852-ben hunyt el. A váradi rabbik galériájában mindhárman azonos helyet foglaltak el, jóllehet ez utóbbit a hivők egy kisebb csoportja azért kényszerítette a többségre, hogy „új idők új dalait' zengje a váradi zsidó utcában.

Ki volt dr. Wahrmann rabbi, akinek müködéséhez az ugynevezett haladó elemek vérmes reményeket füztek?

Különböző jelek mutatnak arra, hogy Óbudán született, ahol atyja, Reb Jiszráel Wahrmann a község főrabbija volt. Egyik életrajzirója úgy tudja, hogy Prágában is tanult, ahol a Talmudon kivül már az új héber irodalommal is megismerkedett. Előbb Posenben müködött, majd Keresztúron volt rabbi és 1796-ban — 41 éves korában — került Óbudára főrabbinak. Az életrajziró hozzáteszi: „Itt (azaz Óbudán) első gondja az iskolák fejlesztése volt, az amsterdamiak mintájára. Emiatt sok küzdelme volt a konzervativ táborral, amely a modern iskoláról hallani sem akart... Jóllehet személy szerint szigoruan orthodox volt, a világi tanulás és haladó gondolkodás elől nem zárkózott el és másokkal szemben türelmes és megértő volt."

A magyar zsidóság történetében az óbudai főrabbi egyik unokája, Wahrmann Mór vezető szerepet játszott. Mint a család több tagja, ő is egyetemet végzett, majd a kereskedelmi pályára lépve futott be karriert. Több ipari vállalatot alapított és ezek révén nagy vagyonra tett szert. Elnöke volt a Budapesti Ipar- és Kereskedelmi Kamarának, nagyfontosságu publicisztikai müködést is kifejtett és harcolt a zsidók egyenjogusításáért. Az 1868—69-iki kongresszus az akkor alig 37 éves Wahrmannt másodelnökül választotta és ő vezette I. Ferencz József király elé az egyetemes gyülés hódoló küldöttségét. A kongresszus után, 1869-ben mint első zsidó vallású képviselő bejutott a magyar parlamentbe és 1892-ben bekövetkezett haláláig képviselte a Lipótvárost. Később a Pesti Izr. Hitközség a kiváló politikust elnöki székébe emelte. Sajnos, Wahrmann Mór gyermekei kitértek és temetésén csak az általa alapított és támogatott zsidó árvaház növendékei mondottak Kádist...

Hogyan merült fel Váradon dr. Dávid Joszéf Wahrmann rabbi jelölésének a terve? Az egykori jegyzőkönyvek hallgatnak erről. Csak azt tudjuk, hogy a kérdéses időpontban a bukovinai Wizsnic rabbija volt és számunkra ismeretlen tényező verbuválta a hiveit Váradon.

Az a gyérszámú krónikás, aki a váradi zsidók történetével foglalkozott, éppen csak, hogy megemlítette dr. Wahrmann rabbi szereplését. Nyilván érezték, hogy egy befolyásos kisebbség — hatósági segédlettel! — kényszerítette rá őt a váradi községre. Ez a körülmény az egész község tekintélyét sértette. Információnkat a Váradi Pinkász-ból merítjük, amelynek első és errevonatkozó bejegyzése az 1840 december 13-ki dátumot viseli. Minthogy Reb Joszéf Rosenfeld 1839 májusában hunyt el, a rabbiválasztás ügye mintegy másfél évig vajudott.

Az említett jegyzőkönyv bevezetőjében választási reformról értesülünk. Ezen a közgyülésen ugyanis elhatározták 1) hogy a hitközségi előljáróságot ezután csak egy évi időtartamra választják meg; 2) hogy az előljáróság mellett egy 18 tagú képviselőtestületet is választanak. Az előljáró kötelessége minden fontosabb hitközségi ügyet tárgyalás végett e szélesebb fórum elé terjeszteni.

A jegyzőkönyv következő szakaszában rátérnek a lényegre: „A hitközség zöme elhatározta, hogy a wizsnici Reb Dávid Joszéf legyen a város és a megye főrabbija és javadalmazását heti 30 (harminc) forintban állapította meg. Ki kell azonban még vizsgálni,

képes-e a község ezt a terhet viselni? Az alulirottak azt is elhatározták, hogy négy-tagú delegációt menesztenek Wisznicbe, csupa olyan embert, aki a Tórában jártas, hogy a megválasztott főrabbinál tett látogatás után személyes tapasztalatukról a község vezetőségének jelentést tegyenek."

Ez a jegyzőkönyv több szempontból is különös. Előbb kihirdetik a választási eredményt... s csak azután mennek „rabbinézőbe". Megállapítják a heti 30 forint fizetést, de nyomban elkezdenek spekulálni: vajon birja-e a hitközség ezt a súlyos terhet, vagy sem? Az is különös, hogy a jegyzőkönyvben 45 aláirás szerepel, viszont az első nyolctól eltekintve, a többi egy kézirásra vall.

Jó pár hónapig — legalábbis a jegyzőkönyv szerint — csendes a rabbi-front, csak 1841 tavaszán, pontosabban Lag Beomer napján, találunk ujabb hosszú bejegyzést. A deputáció tagjai — akárcsak a sivatagbeli kémek — képtelenek voltak közös nevezőre jutni s a váradi község tanácstalanul állott. Ujabb közgyülést hivtak egybe és elhatározták, hogy a főrabbi javadalmazását heti 35 forintra emelik, ugyanakkor ragaszkodnak hozzá, hogy személyes bemutatkozás céljából jöjjön el Váradra. „Az utazással járó költségeket természetesen a hitközség fedezi."

Dr. Wahrmann rabbi nem állt kötélnek. Bármilyen kecsegtető is volt a váradi ajánlat, nem akart bemutatkozni. Viszont hivei nem ültek tétlenül: csütörtökön, 1842 január 6-án előljárósági ülésen elhatározzák, hogy eltekintenek a bemutatkozó látogatástól, elküldik Wahrmann rabbinak az akceptáló levelet. A jegyzőkönyv azt is elárulja, hogy közben mi történt: „Az alispán úr átirt a hitközség vezetőségének és megparancsolta, hogy záros határidőn belül küldje el Wahrmann rabbinak az akceptáló levelet, ellenkező esetben bűnvádi eljárást indítanak az előljárók ellen."

VÁLTOZOTT PÉNZÜGYI FELTÉTELEK...

Az alispán fenyegetése megtette a hatását. Az előljárók összeültek és megfogalmazták a Wizsnicbe küldendő rabbi-levelet. A szokásos komplimentumok után megállapítják a főrabbi jogait és kötelezettségeit, majd külön szakaszba iktatták a rabbi járandóságát. Eszerint Várad zsidói évi 600 forint fizetést állapítottak meg az új főrabbinak, ugyanakkor évi 200 forintot vetettek ki a vidéki zsidókra. Ez a szakasz azt mondja, hogy az eredetileg beigért heti 30 forint helyett, mely összeg egy évre átszámítva mintegy 1600 forintnak felel meg, — immár csak az összeg felét voltak hajlandók fizetni. Ilyen formában reagáltak az autonomiájukon ért sérelemre.

Minthogy a rabbiválasztás évekig húzódott, a váradi zsidók valószinüleg tudták, hogy Wahrmann rabbi esetében a fizetés nagysága csak másodrendü kérdés. Wahrmann rabbinak — bármilyen különösen hangzik — üzleti érdekeltségei voltak, s a felajánlott rabbiszék elfogadását illetően is emiatt habozott: nem látta világosan, miképen tudja majd felszámolni galiciai üzleti érdekeltségeit. Mihelyt Várad zsidói tisztába jöttek a rabbi helyzetével, igyekeztek ezt a hitközség javára kihasználni. Évi 800 forint — mert ez volt a megtakarított összeg — abban az időben nagy pénz volt, s a váradi zsidók vállára amugyis elég súlyos terhek nehezedtek.

A váradi zsidók nyilván ismerték a pesti hitsorsosok esetét Wahrmann rabbival. 1826-ban amikor Wahrmann Izráel pesti rabbi meghalt, felmerült az utódlás kérdése. Vajon milyen igényekkel léptek fel az új rabbival szemben? Dr. Büchler Sándor, aki „A zsidók története Budapesten" című ragyogó monográfiájában foglalkozik a kérdéssel, a következőket írja: „Közóhaj volt már 1828-ban, a hitközség vallás- és erkölcsi java kivánta meg, hogy a rabbihivatal jámbor, békeszerető, erőskezü férfiúra bizassék, ki a pártok közt lévő ellentéteket kiegyenlítse, műveltsége, szónoki tehetsége és papi tudománya az ortodoxok és haladók követelményeinek megfeleljen.

Nos, jóllehet, hogy a hitközség által kiküldött rabbijelölő bizottság többek között felvette az elhunyt főrabbi fiát, a 36 éves Wahrmann Dávid Józsefet, aki abban az időben már Wizsnic rabbija volt, a döntőbe mégsem került be. Az özvegyet bántotta, hogy fia kimaradt a választandók sorából, ezért felhivást intézett a község tagjaihoz: jelöljék fiát is, aki Wizsnicen a rabbi-teendőket végzi és adják rá szavazatukat.

Érdekes, milyen érveket sorakoztatott fel az özvegy. Előbb elmondta, hogy halála előtt néhány héttel férje úgy nyilatkozott: szeretné, ha fia viselné hivatalát. A haldokló kivánságát pedig tiszteletben kell tartani. Hivatkozott még az özvegy a szerzett jogra is, arra a régi szabályra, amely szerint a pályázók közt az elhalt rabbi fia és unokája elsőségben részesül. Azt is megemlítette, hogy a hitközség már 1826-ban megigérte a fiának — miután az atyja fölött gyászbeszédet tartott —, hogy a rabbiválasztásnál méltányolni fogja. Az elhunyt rabbi érdemein kivül, melyeket fiával szemben kellene meghálálni — így az özvegy —, Wahrmann Dávid Józsefet a saját erényei és képességei is méltóvá teszik a rabbi-állásra. A bölcsészet doktora, birja a német és latin nyelvet, a talmudtudományban már fiatal korában kitünt. Figyelmébe ajánlja a hitközségi tagoknak, hogy fia módos ember és a pesti toleráltak közé tartozik.

Az anya közbenjárásának meg volt az eredménye:

1829 december 29-én Wahrmannt szótöbbséggel kikiáltották pesti rabbinak. Abban a levélben, melyben kinevezéséről értesítik, a pestiek azon óhajukat fejezik ki, hogy az új rabbi magyarországi minta-községgé emeli majd gyülekezetét.

A megválasztásról szóló levél elment, de Wahrmann rabbi nem mozdult a helyéről. Nem tüzött ki határnapot sem 1830-ban, sem a rákövetkező 1831-ben. Az 1832 február 28-ki gyülésen, melyen megállapították Wahrmann fizetését és teendőit, elhatározták: amennyiben egy év alatt nem foglalná el állását — más rabbi után néznek. Hivatalos kötelességéül kiemelték, hogy kéthetenként tartson prédikációt, felváltva a régi és a kultusz templomban. Fizetésképen lakást és évi 1600 forintot szavaztak meg, de utóbb — Wahrmann rabbi kívánságára — az évi fizetést felemelték 2000 forintra. Wahrmann rabbi Pestre való jövetele azonban elmaradt. 1833 elején hajlandó volt ugyan atyja örökébe lépni, de a hitközség már nem vette figyelembe ajánlatát.

EGY VÁLSÁGOS ÉVTIZED

Reb Dávid Joszef Wahrmann 1842-ben foglalta el a nagyváradi rabbiszéket. E tisztséget tíz éven át, 1852-ben bekövetkezett haláláig töltötte be. Ez a tíz év minden szempontból a társadalmi és politikai forradalmak, a nagy átalakulások korszaka volt. Erre az időre esik „a népek tavasza", a magyarok szabadságharca, ugyanakkor a zsidóság táborában lendületes harc folyt az emancipáció elnyeréséért.

A zsidóságon belül abban a tíz évben bontakoztak ki a két ellentétes tábor — az ortodoxok és a haladók — körvonalai. Németországban 1844-ben Braunschweigban tartottak rabbigyülést és ott leszegezték: milyen messzemenő engedményeket hajlandó tenni a zsidóság az emancipáció fejében, milyen mértékben hajlandó megtagadni kapcsolatait az évezredes zsidó multtal és hagyományokkal, Cionnal és Jeruzsálemmel, a vallási parancsokkal és a héber nyelvvel. Magyarországon ugyanabban az évben a paksi rabbiülésen történt kisérlet a felmerült ellentétek kiegyenlítésére. Mint tudjuk, a kisérlet nem sikerült, s röviddel az emancipáció törvénybeiktatása után a magyarországi zsidóság kettészakadt.

A magyarországi felvilágosodás semmiben sem hasonlított a lengyel, orosz és litván hászkálá-hoz. Ez utóbbiak valóban világi műveltségre törekedtek és igénybe vették a héber, majd később a jiddis népnyelvet is. Figyelmük elsősorban a Tenáchra és az évezredes, gazdag zsidó irodalomra terelődött, ezt akarták modern eszközökkel értékelni, terjeszteni, fejleszteni. Ebből az igyekezetből nőtt ki előbb a hászkálá-korszak, majd az újkor héber és jiddis nyelve, s e két nyelv irodalma, tudománya, művészete. Magyarországon azonban a felvilágosodás egyértelmü volt a zsidóságtól való elszakadással. Harminc-negyven esztendő elég volt ahhoz, hogy egy család megtegye az utat a hagyományos életformától a keresztelő medencéig.

WAHRMANN RABBI LATINUL PRÉDIKÁL...

Wahrmann rabbi váradi müködéséről vajmi keveset jegyzett fel a krónika. A reszponzum-irodalomban sem találkozunk nevével: nem tudunk arról, hogy kortársaival levelezésben állott volna, hogy chalachikus kérdésekben kikérték volna a véleményét. Nincs tudomás arról, hog jesivát vezetett volna. Annyit tudunk, hogy sokat betegeskedett és a rabbisági teendőket ténylegesen egy rabbi-ülnök (dáján) látta el.

Érdemes idéznünk egy kortárs vallomását, amely visszatükrözi azt a légkört, amely Wahrmann rabbit váradi müködése idején körülvette. Munk Adolf kéziratban fennmaradt emlékiratairól van szó. Nevezett 1853 tavaszán érkezett Nagyváradra, az új váradi rabbi, Reb Jicchák Áháron Landesberg gyermekeinek házitanítójaként. Munk Adolf, aki Landesberg rabbival és családjával együtt tette meg a hosszú utat a felvidéki Galgóctól Nagyváradig, élénk színekkel festi meg az új rabbi bevonulását. Ime a leírás:

„Csütörtökön tíz órakor délelőtt Bors faluba értünk, amely másfél óra járásra volt Nagyváradtól. Ott gyültek össze az összes hitközségi tagok, fiatalok és öregek, hogy fogadják papjukat. És nagy lakoma előkészítve ott, a hitközség pénztárából, mindazok részére, akik a tiszteletére eljöttek. Amint először meglátták papjukat és ő néhány kedves és szép szóval üdvözölte őket, mindnyájan szeretetükbe fogadták, mert tetszetősnek találták őt, amilyennel dicsekedhetik az ember. Arca ragyogott, mint a nap, termete mint a Libanon cédrusa, erős és üde, ajkai pirosak, mint a rózsa, mirrhát árasztók. És oldalán volt felesége, a rabbiné, gyöngéd, finom asszony, szép, mint a hold. És nagyon örültek vele és mondták, valóban ez az ember, akit vártunk és akit megláttunk. Mert azok a rabbik, akik azelőtt voltak ott, mind gyönge és csunya emberek voltak, miként hallottam tőlük. És különösen Reb Joszéf Dávid Wahrmann rabbi, aki előtte volt, olyan volt, mint a törékeny nád, amelyet ha a szél megfujt, — napokig feküdt betegen ágyában. S a rabbiság ellátása az első dáján, Reb Mordecháj Dindis (Gyöngyös) vállán nyugodott..."

Wahrmann rabbi tíz éves váradi müködésére egy különös epizód nyomta rá bélyegét. Ugy történt, hogy István főherceg, Magyarország utolsó nádora, 1847-ben országos körutra indult és többek között ellátogatott Nagyváradra is. A váradi fogadtatás vasárnap, 1847 szeptember 12-re esett. Mellesleg: ez volt ros hásáná második napja. Miután a hitközség megkapta a hivatalos meghivót, megkezdték a lázas előkészületeket: előbb megszavaztak költségekre 1000 forintot és a kassza kezelésével Ábrahám Klein hitközségi elnököt bizták meg, a kiutalási jogot pedig Mendel Valkó, Juda Lázár és Icig Masch előljárókra bizták. Fontos szerep jutott a fogadó-bizottságnak is, amelyet — az 1847 augusztus 15-én kelt jegyzőkönyv tanusága szerint — a következőképen állitottak összse: dr. Grosz, dr. Pollák, Jiszráel Áháron Stein, Meir Zweig, Joáv Wiener, Kálmán Austerlitz, Note Friedländer, Ábrahám Reichenberger, Joszef Mandl és Ávrahám Rosenthal.

A főszerepet a főrabbi kapta, az ő feladata volt üdvözölni a nádort a váradi és biharmegyei zsidóság nevében.

Az akkori légkörben az lett volna a legtermészetesebb, ha a váradi rabbi németnyelvű beszédben üdvözli a magas vendéget. A magyar nyelv nem jöhetett számításba azon egyszerű oknál fogva, hogy Wahrmann rabbi nem tudott magyarul. Maradt volna még egy lehetőség: a héber nyelv, a beszéd eredetijét és fordítását irásban lehetett volna átnyujtani a nádornak. A katolikus főhercegnek hizelgett volna a Biblia nyelve, mint ahogy hizelgett az uralkodóknak minden időkben, hogy a zsidó alattvalók feldiszített tóratekercsekkel járultak eléjük és fedett fővel mondták el a szokásos héber nyelvű áldást. De az extravaganciára hajlamos Wahrmann rabbi elvetette mindkét lehetőséget és a fogadáson — a váradi zsidók szörnyű megrökönyödésére — tökéletesen felépített latin nyelvű beszédet vágott ki!

Nincsenek részletes értesüléseink arról, hogyan reagáltak a váradi zsidók erre a lépésre. Tény, hogy a latint a római katolikus egyház nyelvének tartották és a rabbi önkényes eljárásában tüntetést láttak. Több mint félévszázaddal később Vadász Ede, az ismert hirlapíró és a Wahrmann család krónikása (aki a váradi rabbival szegről-végről rokonságban is volt), nagyon rossz néven vette tőle ezt a balszerencsés szereplést. **„Adalékok a Wahrmann család származási adataiból"** c. krónikájában, amelyet a Magyar Zsidó Szemle 1907-es évfolyamában tett közzé, a következőket irja: **„(Dr. Wahrmann Dávid József nagyváradi rabbi) ...ezalkalommal csöbörből-vödörbe esett és a római katholikus egyház nyelvén, csodálatos klasszicitással, latin beszéddel üdvözölte a nádort. A nagyváradi izraelita fiatalság e beszédet értékes billikommal honorálta; én azonban efféle rendkivüliségekre Szent Ágostonnak a doctor ecclesiaenek mondását idézem: Sunt grandes passus sed extra viam. Efféle és egyéb allürjeiért hivei vele és egymás között is meghasonlottak; a pártján lévőket „Wármiáner"-eknek, elleneit pedig „Korchiáner"-eknek nevezgették."**

A NORMÁLTANITÓ MENESZTÉSE

Feltünő jelenség, hogy a Váradi Pinkász, amelyet abban az időben még rendszeresen vezettek, véletlenül sem említi meg Wahrmann rabbi nevét, aláirását pedig hiába keressük. A Chevra Kadisa jegyzőkönyvei sem említik meg, jóllehet 1844-ben — tehát müködése idején — a Chevra keretében új alakulatot kreáltak, a Koma-egyletet. A Koma-egylet úgy müködött, hogy 24 nevet sorsoltak ki, kik valamennyien 5—5 váltóforintot tartoztak adni. A közülük kisorsolandónak a kezébe adták a 24-szer öt forintot, aki ezzel az összeggel fedezte a „brit" költségeit, amelyek sem többet, sem kevesebbet nem tehettek ki. Ugy osztották be, hogy a következő esetnél a kisorsoltak ne kerüljenek ismét sorra. Az egyre népesebbé váló községben igy segítettek az arra rászorulokon.

Ha a nádor látógatásának nincs is nyoma a Váradi Pinkász-ban, egy ujabb fejlemény mégis megragadja figyelmünket. 1846-ban ugyanis új név bukkan fel a Váradi Pinkászban: Rokonstein Lipót normáltanító és másoló. Tudni kell, hogy mind a hitközség, mind a Chevra Kadisa jegyzőkönyveit jó húsz éven át Reuvén Amigó vezette. Amigó eleinte sakteri minőségben volt alkalmazva a hitközségnél, később a jegyzői teendőkkel bizták meg. A neve után itélve spanyol-zsidó családból származhatott. Stiláris készsége a héber nyelvben minden kritikán felül áll. Bejegyzései tömörek, mindenféle sallangtól mentesek, legtöbbje az ideális jegyzőkönyvek remeke. A fennmaradt iratokból az is kitünik, hogy Amigó hivatalból vette ki az esküt azoktól a zsidóktól, kiknek megesketését az igazságszolgáltatás a per érdekében fontosnak találta.

Reuvén Amigó időelőtti menesztésének okát nem tudjuk, tény azonban, hogy 1846-ban Rokonstein Lipót személyében új jegyzőkönyvvezető tünik fel. Ő héber betükkel irt német nyelven vezette a jegyzőkönyveket, de nevét latin betükkel kanyarította alá.

Ki volt ez a Rokonstein Lipót, akit a lexikonok rabbi és iróként tüntetnek fel és aki Wahrmann rabbi idejében egy-két évig Váradon is müködött? Tudjuk róla, hogy Szentesen született és 1841-ben Budán **„Zsidó Hit- és Erkölcstan"** címmel könyve jelent meg. Váradon a hitközség szolgálatában, mint „normálta-

nító és másoló müködött, később azonban rabbi volt Bácstopolyán, Zágrábban, majd Szombathelyen. Beszédeit magyar, német és héber nyelven kiadta Nagyváradon (1847), Nagykanizsán (1857), Szombathelyen (1865).

Mint jeleztük, a nádor látogatásával kapcsolatos teendőket 1847 augusztus 15-én határozták el és aznap iktatták jegyzőkönyvbe. Majdnem négy hónapon át nem történt a hitközségben egyetlen feljegyzésre méltó esemény sem. A legközelebbi bejegyzés az 1847 december 11-i dátumot viseli. Az ügy nyilván nagyon sürgős lehetett, mert a hitközség vezetősége szokatlan időben, szombat este — „hávdálá" után — ült össze. A napirend pedig a következő:

Előbb elhatározzák, hogy a városba érkező csavargóknak, (a jegyzőkönyv szavai szerint „orchi-porchi" ezután nem utalnak ki pénzt a hitközség kasszájából, de azt sem engedik meg, hogy a házaknál kolduljanak. **„Meggyőződtünk ugyanis arról** — írja a jegyzőkőnyv —, **hogy ezek zöme rossz ember.**" Kivételt képeznek az öregek és a nyomorékok, akiknek a hitközség pénztárából fejenként 9 krajcárt utalnak ki.

A határozat kimondja még, hogy hitközségi tag nem invitálhat házába koldust, csak abban az esetben, ha az illető a soros gondnoktól erre irásos engedélyt kapott.

Egy további határozat az istentiszteletek rendjével foglalkozik, mert **„ezen a téren** — így a jegyzőkönyv — **szörnyű züllés tapasztalható. Istentisztelet alatt a templomlátogatók hagosan társalognak, vitatkoznak. Ennek a gyalázatos helyzetnek a megszüntetése céljából messzemenő hatáskörrel ruházzák fel a két templomgondnokot, segélyszemélyzetet bocsájtva rendelkezésükre. Egyszeri figyelmeztetés után jogukban van kiutasítani a zsinagógából bárkit, aki az istentiszteletet zavarja, viszont, ha az illető felesel — belátásuk szerint pénzbüntetéssel sujthatják."**

Az utolsó szakasz Rokonstein normáltanító ügyével foglalkozik, mert **„ellene már többizben futottak be panaszok a hitközség vezetőségéhez."** Rokonstein ellen az a vád, hogy a gyermekek oktatására vonatkozó kötelezettségeinek nem tesz eleget, **„az általános tananyag miatt a gyermekek nem részesülnek zsidó oktatásban, sőt a zsidó tantárgyakat direkt elhanyagolják, ezért is kivánatos, hogy ezzel a feladattal más, megfelelő ember bizassék meg."** A jegyzőkönyv a rövid határozatot is közli: **„A hitközség vezetősége ismételten leszegezi, hogy semmilyen körülmények között nem engedi az iskola eredeti irányától való eltérést és nevezett Rokonstein urat csak a folyó szemeszter végéig türi meg, a legközelebbi Ijjár hó első napjával pedig meg kell válnia állásától."**

Érdekes, hogy a jegyzőkönyvet az a Reuvén Amigó szövegezte meg és irta alá, akit egy évvel előbb már menesztettek állásából, ami azt bizonyítja, hogy abban az időben két párt harcolt a hitközségben a hatalomért s a rendszerek sürű időközökben változtak. Nincs kizárva, hogy Wahrmann rabbi latinnyelvű beszéde nyomán a körülötte csoportosuló haladó párt elvesztette a többség bizalmát és új vezetőség vette kézbe a gyeplőt.

Minthogy a rabbit nem tudták meneszteni — az ő szószólójának, Rokonstein Lipótnak tették ki a szürét...

AZ 1848-AS SZABADSÁGHARC ÉS A VÁRADI ZSIDÓK

A szabadságharc kapcsán felmerül a zsidók lelki beállítottsága a katonai szolgálattal szemben — 130 évvel ezelőtt, Magyarországon, az akkori társadalmi, vallási és kulturális körülmények között. Mint láttuk, a váradi hitközség az „ujonc-állitás" kérdését igen egyszerüen oldotta meg: formális megállapodást kötött olyan fiatalemberekkel, akik önként vállalták a katonai szolgálatot. A szolgálati idő lejárta után hozzásegítették őket ahhoz, hogy existenciát alapítsanak. A váradi hitközség megoldása igen humánus volt. Magyarországi hitközségek hosszú sorában más volt a helyzet. Az ujonc-lista összeállításánál a hitközség figyelembe vette a számba jöhető fiatalemberek vallásos életmódját, s minthogy a vallásos életmód volt a legfőbb kritérium, a zsidó ujoncokat csupa vallástalan emberekből állították össze.

Ez a módszer halachikus tényezők rosszalását váltotta ki. Pozsony rabbi-fejedelme, Chátám Szofér a legélesebb szavakkal itélte el ezt a rendszert. Egyik reszponzumában a következőket írja: **„Égbekiáltó bűn bármilyen cím alatt embereket kényszeríteni... Szememben olyan bűn ez, mint aki embert rabol és eladja rabszolgának... Az sem menti a bünösöket, hogy összehordanak tücsköt-bogarat ezekre a fiatalemberekre és azt mondják, hogy könnyelmüek, sőt a szent szombati napot is megszegik... Más a helyzet a jesivabocherekkel, akik éjt nappallá téve életüket kizárólag a szent Tanokban való buvárkodásnak szentelik. Ők din-tóra alapján mentesek... Maga a kormányzat is mentesítette őket a szolgálat alól, több olyan eset volt, amikor Cseh- és Morvaországi illetőségü fiatalembereknek adtam bizonyítványt arról, hogy a rabbinikus tudományoknak szentelik életüket és véleményem szerint alkalmasak lesznek a rabbi-minőségben hitközségeket irányítani. A hatóságok mentesítették ezeket a fiatalembereket a katonai szolgálat alól... A többivel kapcsolatban szerintem a leghelyesebb meg-**

oldás, hogy valamennyien jelentkezzenek a hitközségnél, majd sorsolás utján állítsák össze a szükséges létszámot...”

A szabadságharc kitörése után a váradi zsidók várakozási álláspontra helyezkedtek. Nyilván nyugtalanságot keltettek azok a zsidó-ellenes kilengésekről szóló hirek, amelyek Pozsonyból és az ország más részeiből érkeztek. Az események alakulását illetően bizonytalanság uralkodott, ezért várták a további fejleményeket.

Magyarország függetlenségének kikiáltása után az országgyülés a nemzetőrség felállítását határozta el, ennek nyomán gróf Batthyányi Lajos miniszterelnök már 1848 április 21-én felhivást intézett a biharmegyei honvédelmi bizottsághoz a nemzetőrség szervezésére vonatkozólag. A régi feljegyzések arról számolnak be, hogy a munka nyomban megkezdődött, de a zsidók önkéntes jelentkezéséről ebben a fázisban nem tudunk. Csak mintegy öt hónappal később, 1848 szeptemberében állitották össze a váradi zsidó önkéntesek első listáját. Ime a névsor: Klein Jónás, Haas Manó, Koliner Károly, Müller Manó, Schwarcz Leopold, Feigl Dávid, Deutsch Sámuel, Rosner János, Klein Jonás, Kramer Leopold, Weisz Fülöp, Weisz Móric, Diszli Móric, Fóhr Márton, Rosenberg Simon, Láng Móric, Steiner Ignác és Manó Izráel. Ezek voltak Nagyvárad első zsidó honvédei.

1849 április 10-én a város elöljárósága felhivta a polgárokat, hogy igásmarhákkal segédkezzenek a Pece-Szent-Mártonban felállítandó ágyúöntödéhez szükséges százezer tégla szállításában. Az első önkéntes jelentkezők között szerepelt Haas Gottlieb, Schwarcz Salamon, Jakab Gottfried, Brüll Lipót, Steiner Lipót, Weinberger Ignác, Engländer Hermann, Sonnenfeld János, Stein Cecilia, Frankl Vilmos, Frankl Ignác és Nuszbaum Náftáli.

Kossuth Lajos ebben az időben „magyar Birmingham”-nak nevezte Nagyváradot, amelyet — környékével együtt — hatalmas hadiüzemmé akart átalakítani. Nagy összegekkel járultak hozzá a zsidók a nemzetőrök felszerelési, felruházási és élelmezési költségeinek előteremtéséhez. A krónikások kiemelik, hogy az adakozó zsidók névsorát egy „lelkes honleány”, Stein Cecilia nyitotta meg, aki 130 forintot ajánlott fel. Ez a Stein Cecilia nemcsak maga áldozott a „haza oltárán”, hanem gyüjtőivekkel kereste fel váradi hittestvéreit. Nem hallgathatjuk el, hogy ez a „lelkes honleány” a zsidó hűség terén igen gyengének mutatkozott: az egykori feljegyzések szerint a feltünően szép zsidó nő később egy előkelő katonatiszt, báró Radajovits István felesége lett; Berta leányát Szunyog Péter, Bihar megye alispánja, Amália leányát Györffy Gyula miniszteri tanácsos, Nagyvárad első országgyülési képviselője, Mária leányát pedig báró Schönberger Béla altábornagy vette nőül. A Stein családnak ez az ága tehát elveszett a zsidóság számára...

A nagyváradi zsidóság köréből került ki Diósy Márton, Kossuth Lajos titkára és Petőfi Sándor jóbarátja, aki a Nemzeti Szinház megbizásából több francia darabot fordított magyarra. Egyik alapítója volt a Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egylet-nek. A szabadságharcban mint honvédszázados vett részt, majd annak tragikus bukása után Londonban telepedett le, ahol vendégszerető házában váradi zsidók is megfordultak.

Amikor a világosi fegyverletétel után orosz csapatok szállták meg Nagyváradot, a város elöljárósága úgy intézkedett, hogy az azok számára igényelt hús és kenyér nagyrészét, a pálinkának pedig teljes mennyiségét a „Zsidó Elöljáróság” tartozik beszolgáltatni.

Nincs tudomásunk arról, vajon az előbbiekben felsorolt 18 nagyváradi zsidó Bathányi-ujonc ép-egészségesen tért vissza a háborúból, azt azonban tudjuk, hogy a szabadságharc súlyos veszteségeket okozott a váradi zsidóknak. Az orosz hadsereg ugyanis 1849 augusztus 8-tól augusztus 15-ig történt váradi tartózkodása alatt elfogyasztott összesen 332.800 font kenyeret, 129.408 font húst, 378.882 icce pálinkát, 1611 köböl zabot, 103.500 részlet szénát és 13.000 véka szalmát, végül 132 öl tüzifát. Jóllehet Fehérváry István csász. kir. biztos (aki Debrecenben székelt) átiratában — amikor utasította a nagyváradi nemes városi tanácsot, hogy az odaérkező orosz katonaság ellátásáról gondoskodjék —, azt is megjegyezte, hogy **„Ő cs. kir. Felsége Ferencz József, legkegyelmesebb urunk, királyunk részéről készpénzzel fizetendőt készen tartani a legszorosabb kötelességének tartja”** — a gyakorlati kivitel mégsem volt olyan egyszerű. A váradi zsidó kereskedők leszállították az árut, de amikor fizetésre került a sor, Kossuth-féle bankókkal akarták kiszurni a szemüket. Kurländer Izsák 141 cseber és négy kanna pálinka árát reklamálta, Hartstein Mór 880, Michelstätter Sámuel 400, Gottlieb Farkas 410 köböl zab árát kérte.

A hosszas kérvényezéseknek meg volt az eredménye, mert a követelések egy részét, érvényben lévő bankjegyekben meg is kapták.

A szabadságharc leverése után — a politikai következményeken túlmenően — közvetlen veszély fenyegetett: a kolera. A váradi zsidóság történetéről szóló említett művében Lakos Lajos a zsidók éberségének tudja be, hogy ez a veszély a város és talán az egész ország felől elhárult.

1849 június 13-án Grünwald Ábrahám, Gessner Jakab és Neumann Izsák aláirásával (nevezettek nyil-

ván a Chevra Kadisa megbizottjai voltak) beadványt intéztek a polgármesterhez, melynek lényege a következő:

„Az elmult nyáron, amikor a forradalom elnyomása céljából a cári orosz hadsereg Nagyváradra is elérkezett, az itteni Várban lévő kórházból az orosz halottakat a Váralján létező katonai temetőben helyezték örök nyugalomra. Az akkori forradalmi zűrzavar az illetékesek figyelmét elvonta arról, hogy ez a temetkezés miképen történjék. Az arra fogadott és rendelt egyének pedig, nem gondolva a jövőre, egy kis gödröt ástak, minden nap 10—15, sőt husz halottat is rakásra temettek, alig fedve be azt egy arasznyi földdel."

„Míg a tél zordonsága a föld kigőzölgését gátolta, sőt még tavaszkor is, mielőtt a temetőben buján termett füvet le nem kaszálták, ennek semmi szomorú eredménye nem mutatkozott. De most, hogy eljöttek a meleg nyári napok, olyan büzhödt a levegő körülöttünk, hogy egészségünk a legnagyobb veszélynek van kitéve. Ebből a helyzetből a legszomorúbb következmények származhatnak az egész városra nézve. Mély alázattal kérjük tehát polgármester urat, hogy e valóban komoly figyelmet érdemlő ügyet hatóságánál fogva megvizsgáltatni és célszerű intézkedések által a bajon segíteni méltóztasson."

A beadványt Bölöny Menyhért polgármester másnap Stepanovics Lajos főkapitánynak azzal az utasítással adta ki, hogy a temetőbe a sirok fölé nagymennyiségü földet hordasson s ezáltal akadályozza meg a koleravészt hozható bűz kigőzölgését.

AZ OSZTRÁK URALOM KORA

Az 1848-as események egyik közvetlen kihatása volt a négy részre tagolt Nagyvárad (Olaszi, Ujváros, Váralja, Velence) egyesítése. Ezzel egyidejüleg az önálló zsidó Communitas és a zsidó főbirói állás is örökre megszünt létezni.

Nagyvárad abban az időben tekintélyes zsidó hitközségnek számított, de a zsidók népmozgalmi viszonyaival kapcsolatban nincsenek pontos adataink. Csupán azt tudjuk, hogy 1857-ben Nagyvárad összlakossága 22.443 főt tett ki és szakértők a zsidók lélekszámát mintegy ötezer főre becsülik.

Noha a váradi zsidóság abban az időben 120 éves szervezett hitközségi multra tekintett vissza, a zsidó világ alig szerzett róla tudomást. Semmi nyoma annak, hogy a városban létezett volna jesiva. Senkinek sem jutott eszébe héber nyomdát alapítani. Nem akadt szerző, aki a nyilvánosság előtt zsidó tárgyú könyvvel jelentkezett volna. A 19-ik század első felében mindössze kétizben fordult elő, hogy Nagyváradról kérdést intéztek halachikus ügyben rabbinikus nagysághoz. Igaz, Nagyváradon született és müködött az első magyar-zsidó szemész és filantróp, dr. Grosz Frigyes, aki 1830-ban a szegénysorsú vakok részére ingyenes ambulatóriumot létesített és azt haláláig maga tartotta fenn. Dr. Grosz müködése más kategóriába tartozik s arról külön fejezetben emlékezünk meg.

Az új éra, amely úgy él tudatunkban mint az „abszolutizmus kora", miközben megnyirbálta a megyék és a városok jogait, a zsidó hitközségek antonómiáját is megszüntette. Az osztrák katonai kormányzat a zsidók szemére vetette, hogy támogatták a magyar rebelliseket és ezért eredetileg 2,300.000 forint összegü hadisarcot rótt ki rájuk. 1850 június 30-i rendeletével a bécsi minisztérium hajlandónak mutatkozott a hadisarcot egymillió forintra csökkenteni és a magyar zsidóság az osztrák kormány ezen ajánlatát örömmel fogadta. Öt év alatt a zsidók az összeget be is fizették, mire I. Ferencz József 1856 március 29-én kelt legfelsőbb elhatározása megszabta, hogy az összeg „mint oszthatatlan alap kezelendő" és jövedelme a következő célokra fordítandó: 1. Rabbiképzőintézet létesítése; 2. minta-iskoláknak és ezekkel kapcsolatban zsidó tanítóképző tanfolyamoknak alapítása, valamint szegény zsidó népiskolák támogatása; 3. alapítványi helyek létesítése szegény zsidó vak- és süketnéma gyermekek számára.

Sem Nagyvárad, amely tekintélyes hitközségnek számított, sem Erdély zsidósága nem járult hozzá a hadisarchoz, illetve a „különalap" összegéhez. Bécs nyilván lojális elemet látott bennük, amely nem állt egyértelmüleg a magyar lázadók mellé. A század elején — az akkori általános irányzatnak megfelelően — kisérlet történt az 1848/49-es események utólagos „kozmetikálására", a váradi zsidók bravuros fegyvertényeinek nyomára azonban nem akadtak.

A VÁRADI ZSIDÓK GYARAPODÁSA

Az 1795-ben készült első kimutatás 26 zsidó háztulajdonost tart nyilván Váralján. 1835-ben, tehát mintegy negyven évvel később, a háztulajdonosok száma már 55-re ugrott. A rákövetkező 17 év alatt a szám majdnem megkétszereződött: 55-ről 104-re emelkedett.

1850-ben a váraljai zsidók már rendezett körülmények között élnek. Az addigi szerény sátrak és bódék helyett házaikban már rendszeres üzleteket nyitnak, ahol nagymértékben üzik a kereskedelmet nem csupán rövidáru cikkekkel, hanem terményekkel is. Abban az időben több zsidónak nemcsak háza, hanem a váradi

hegyen szőllője is volt. Ide jegyezzük néhány szőlőtulajdonos nevét: Feldmann Józsefné, Hartstein Mózes, Gottlieb Farkas, Michelstätter Izráel, Fleiszer Izsák és Weisz Farkas.

Az említett 1850-es évben Váralján 42 olyan vagyonos zsidó lakott, aki 100 forinttól 500 forintig terjedő évi jövedelmi adót vallott be. A fennmaradt listából kitünik, hogy Weisz Farkas adóalapja 700 forint volt, Kurländer Izsák adóalapja 300 forint, Weinberger Sámuelné adóalapja 500 forint. A zsidó hitközség épületei évi 600 forintot jövedelmeztek, míg Wahrmann József főrabbi adóalapja 150 forint volt és adója — 12 forint.

HARC AZ „INVÁZIÓ" ELLEN

Különböző jelek vallanak arra, hogy a múlt század derekán a váradi zsidóság a kereskedelem és ipar mellett pénz-üzlettel is foglalkozott. Ez utóbbi volt a mai bankok őse. Stabil valuta mellett gyerekjáték volt a pénzkölcsönzés, csak éppen a megfelelő garanciákról kellett gondoskodni. A bankélet fejlődésével az üzleti kapcsolatok is bővültek és példaképen kiemeljük Rosenthal Antal váraljai zsidót, akinek Olasziban levő üzletének becsértékét 29.145 forintban állapították meg. Ez a pénz pedig abban az időben óriási összeg volt. Lakos Lajos úgy véli, hogy „a zsidók legnagyobb része ezidőben még mind csak kereskedelmet üzött és közülök ipart csak nagyon kevés folytatott. E téren leginkább a pálinkafőzést kultiválták, s bár iparosok is voltak közöttük, de ezek többnyire olyan iparral foglalkoztak, amelyek kevesebb fizikai erőt igényeltek, amelyek kevésbé voltak nyers fizikai munkának nevezhetők."

Lakos szerint abban az időben több olyan ipar volt, amelyet a zsidók elkerültek. Nem volt zsidó csizmadia, timár, gubás, fazekas, ács, kerékgyártó, kádár, szijgyártó, nyerges, takács, hentes és kötélverő. De voltak zsidó asztalosok, szabók, arany- és ezüstművesek, esztergályosok, órásmesterek, üvegesek, olajgyárosok, ecetfőzők, bádogosok, gyertyamártók, pékek, borbélyok és szép számban — zsidó bábák.

A jó hir gyorsan terjed, s nemcsak a közeli bihar-megyei falvakban, hanem távolabbi helyeken is tudomást szereztek róla: Váradon van „párnászá!" Ennek tudható be, hogy 1852-ben Nagyvárad valóságos zsidó invázió színhelyévé vált. S mit szólt ehhez a város keresztény polgársága? Hitelt érdemlő adatok szerint a város polgársága — a konkurrencia üdvös következményeit tapasztalva — a jelenséget örömmel fogadta. Annál nagyobb fejfájást okozott a zsidók tömeges beözönlése a váradi hitközségnek. E tényt beszédesen bizonyítja az a beadvány, amelyet a hitközség nyujtott át a polgármesternek és amelyben szóvá teszi a kérdést.

Ime a beadvány szószerinti szövege:

„2973 — V.K. Nagyságos Cs. kir. Polgármester úr! Miután Nagyvárad városába beköltözendő izráelita családok irányában az illető uradalom és városi hatóság által gyakorolt régi szokás, mely szerint a helybeli izráelita Község előljáróságával közöltetvén, ennek véleményén alapult letelepedési engedély adatott ki, legujabb időben pedig megszünt és naponta számos izráelita családok beköltöznek anélkül, hogy az izráelita előljáróság valamint felőlük tudna, többféle kedvetlenséget okoz, mind az izráelita Cultus község előljáróságára, mind a községre nézve. — A városi hatóságok némely egyének felőli érdeklődése sokszor annyira zavarba hozza az előljáróságot, hogy nagy nehézségekkel kell küzdenie, sokszor pedig siker nélkül, míg a kérdéses egyénről valamelyes tudomást szerezhet, hogy a felsőbb hatóság kivánságának megfelelhessen. — Többféle, a zsidóságot érdeklő királyi adót is számos család ezáltal elkerüli, mivel az adókivetők előtt ismeretlenek és el vannak rejtve a terjedelmes város minden részében, miáltal a közterhek viselésében az igazságos egyensúly nem tartható meg. — Nem ritkán tünnek fel ismeretlen egyének, noha némi bizonyitvánnyal ellátva, kiknek erkölcsi viselete bizonytalan, életmódja kétséges, vagy minden üzleti ipar nélkül a régi és meglevő, kebelünkbeli szegények számát szaporítják, a község terhére esve, a helybeli szegények pedig megfosztatnak, mivel a községi jótékonysági intézetekből eredő pénzsegélyt velük meg kell osztani. — E népes város tömegének özönébe burkolva, sokan élvezik a város iparágait, anélkül hogy adókban, egyházi költségekben résztvennének; sőt némi ágának anyakönyvek rendes vitelében is olyan nehézségek merülnek fel emiatt, hogy csak bizonytalan kimenetelü küzdések által győzhetők le. — Mindezen fontos indokoknál fogva alázatosan esedezünk Nagyságos Polgármester Ur kegyes szine előtt, hogy a községbeni letelepedést megszorító rendelettel összekötve kiadni kegyesen méltóztassék.

Legmélyebb és határtalan tisztelettel vagyunk Nagyságos Cs. k. Polgármester Urnak Nagyvárad május 9-én 852. alázatos szolgája, izraelita Cultus község előljárósága."

ZILÁLT, ÁTMENETI ÁLLAPOTOK

Bárhogy is nézzük ezt a beadványt — a hitközség eljárását nehéz megérteni. Ez a beadvány összeférhetetlen a zsidó hitközségek erkölcsi normájával. Éppen

ezért tüzetesebben meg kell vizsgálnunk: milyen vezetőség állott abban az időben a váradi hitközség élén és a beadványban említett okokon kivül, milyen érdekek húzódnak meg mögötte?

Kezdjük ott, hogy a váradi zsidóságnak a kérdéses időpontban nem volt szellemi és erkölcsi vezére. Dr. Wahrmann Dávid József alig két hónappal előbb, 1852 február 27-én (5612 ádár 7) 59 éves korában elhunyt. A váradi hitközség ugynevezett ex-lex állapotban volt.

Másik fontos körülmény — az általános politikai helyzet. Az 1848—49-es forradalmi szabadságharc leverése után az osztrák katonai kormányzat elfojtott minden politikai megmozdulást. 1851 júniusi rendelettel feloszlatták a zsidó hitközségeket is. Egyetlen tollvonással megfosztották őket az évszázadokon át élvezett önkormányzati jogoktól. Ettől kezdve a hatóság nevezte ki az előljárókat és vizsgálta felül a számadásokat. Egy hónappal később, 1851 júliusában egy ujabb rendelet az anyakönyvelést tette kötelezővé a hitközségekben, nyilván erre utal az említett beadvány, mikor azt írja, hogy „sőt némi ágának anyakönyvek rendes vitelében is olyan nehézségek merülnek fel emiatt, hogy csak bizonytalan kimenetelü küzdések által győzhetők le."

Nem véletlen tehát, hogy a beadvány szerkesztői restelték aláirni a nevüket. Ezek az emberek — mint ilyenkor szokás — egyénileg szorgalmazták a hatóságoknál a hitközség élére történő kinevezésüket. Önérzetes hitközségi vezetőember nem vállalt volna ilyen posztot.

Szándékosan hagytuk utoljára a legfontosabb szempontot a galiciai bevándorlás kérdését. Abban a több mint hetven éves küzdelemben, amelyet a magyar zsidóság az emancipáció kivívása érdekében folytatott, örökösen visszatérő refrén a galiciai bevándorlás. Még az ugynevezett liberális vezető politikusok is, mint Széchenyi István, Kossuth Lajos és Deák Ferenc, akik hajlandók hozzájárulni a magyar-zsidók egyenjogusításához, örömmel vennék, ha a magyar zsidóság az emancipáció fejében igyekezne a magyarsághoz azonosulni. Meg is mondják, hogy mire gondolnak: a magyar nyelv elsajátítására, a magyaros külsőre, a magyar gondolat- és érzésvilághoz való közeledésre. Több évtizedes felvilágosító munka után már úgy tünik, hogy a magyar politikai élet vezetői megbarátkoztak az emancipáció gondolatával (a zsidók is igyekeznek lépten-nyomon bizonyítani, hogy érdemesek rá), viszont amikor a galiciai bevándorlásról esik szó, kétségbeesetten emelik fel a kezüket... Mintegy mondván: mit ér a magyar zsidóság asszimilációs törekvése, ha naponta ujabb galiciai zsidó tömegek lepik el Magyarországot?!

A tömeges bevándorlás a múlt század 30-as éveiben kezdődött, miután Galiciát közigazgatásilag Ausztriához csatolták. A jövevények zöme chaszid zsidó volt és így külsőben is elütöttek az ismert magyar-zsidó tipustól. Az első generáció a határszéli vármegyékben (Máramaros, Bereg, Zemplén, Ugocsa) telepedett le. S jóllehet különböző időkben rendőrhatósági intézkedésekkel próbáltak ennek a folyamatnak gátat vetni, — a hatósági intervenció sikertelen maradt.

Nincs kizárva, hogy a váradi hitközség új előljárói, akiket rövid idővel azelőtt nevezett ki a katonai kormányzat, ezzel a beadvánnyal saját lojalitásukat akarták igazolni, mondván, lám mi is ellene vagyunk a friss inváziónak...

Lakos Lajos, a váradi zsidók krónikása, külön fejezetet szentel annak a kornak, amely a hitközség autonómiájának megszüntetésével kezdődött. Szerinte abban az időben a polgármester névsort küldött a hitközséghez, s mindössze azt engedélyezte, hogy ebből a névsorból a nekik esetleg tetsző egyéneket hatósági kinevezésre jelöljék. A névsorban nyilván nem volt nagy választék. Lakos úgy tudja, hogy az első hitközségi vezetőséget, mely az 1852-es évre kapott hatósági mandátumot, — a zsidóság meghallgatása nélkül nevezték ki. Még annak az illuziójától is megfosztották őket, hogy saját hitközségük vezetőségében valamelyes beleszólási joguk van. De adjuk át a szót Lakos Lajosnak:

„Csorba János polgármester 1851 december 28-án 4582/851. szám alatt rendeletet intézett Bende Péter tanácsnokhoz. A polgármester közli utóbbival, hogy a kerületi főispán 10165 sz. leiratával zsidó hitközségi előljárókul az 1852 évre az alábbiakat nevezi ki: Elnökül Guttmann Nátán, Stein Antal és Michelstätter Izsák, pénztárnok Weiss Eduárd, gondnokok Horn Simon, Friedländer Nátán és Weissmayer Náftáli. Egyben meghagyja Bende Péter tanácsnoknak, hogy az ujonnan kinevezett elnökséget iktassa be hivatalába.

Alig iktatták be az új vezetőséget, meghalt Wahrmann rabbi és ujabb gond szakadt a váradi zsidók fejére.

Wahrmann rabbi halálával valóban egy korszak zárult le. A habozás, a bizonytalanság, a kétkedés és a határozatlanság korszaka. Mindössze tíz évig állt a váradi hitközség élén, de ez a tíz év döntő módon befolyásolta az események későbbi alakulását. Maga a rabbi személye is csupa ellentét, csupa habozás volt. Ortodox rabbi (a múlt század első felében!) és — a bölcsészet doktora. Ortodox rabbi, aki hivatását csak mellékesen üzi, idejét főleg pénzügyi tranzakcióknak

szenteli. Orthodox rabbi, aki fiait lateiner pályára adja, ahelyett hogy jesivákba küldené őket. Olyan időben tette ezt, amikor a Sámson Ráfáel Hirsch-féle neo-ortodoxia fogalma ismeretlen volt, a „Tora im derecherec" még nem hódított hiveket és sehol sem jelentkezett a szigoruan vallásos ortodox zsidó orvos, vagy ügyvéd tipusa. A gimnázium rendszerint a papok kezében volt és aki fiát oda beiratta, annak számolnia kellett azzal, hogy gyermeke előbb-utóbb hátat fordít a zsidóságnak... Elképzelhető, hogyan véledekedett az egyszerű, jámbor és vallásos váradi zsidó rabbijáról, aki fiait a keresztény papok gimnáziumába küldte...

Vadász Ede, egykori pesti ujságiró és a Wahrmann család rokona leirásából tudjuk, hogy Wahrmann rabbinak öt fia és két lánya volt. Három fiú orvos lett, egyik ügyvéd és egyik lisztkereskedő. Heinrich és Ábrahám — két orvos — nőtlenül halt meg. Jakab, a jogász, szarajevói ügyvéd lett, majd később marha- és terménykereskedő. Jiszochernek Váradon volt lisztkereskedése és fiatalon hunyt el. Az ötödik fiú, Juliusz, a porosz császári hadsereg törzsorvosa lett — és elszakadt apja vallásától. A keresztségben a Leopold nevet kapta. A század elején a bécsi és budapesti lapok többször emlékeztek meg egy Bécsben titokzatos módon elhalt dr. Wahrmann Juliusz-Leopold nevü orvos 95 ezer koronás hagyatékáról. A hagyatékot a hernalsi K.K. Bezirksgericht tárgyalta.

HÁROM TAGU CONSISTORIUM

A rabbi elhunytával az utódlás kérdése nem okozott problémát. A vezetőség nyilván érezte, hogy a rabbikérdést haladéktalanul meg kell oldani, de nem rabbiválasztásra, hanem a hatóságok által jóváhagyott három tagú consistoriumra gondoltak. Pontosan tíz nappal a rabbi elhunyta után az előljáróság az alábbi beadványt intézte a polgármesterhez:

„Nagyságos Cs. K. Polgármester Ur! Megboldogult főrabbinus, Wahrmann József úr halála által történt hézag kipótlására általunk egy ideiglenes Consistorium alakult. A vallásos és rituális tárgyakon kivül megbiztuk ezt a Consistoriumot, hogy a felsőbb hatóság egyházi tekintetben leküldendő rendeleteit is teljesítse. A Consistorium tagjai: Stein Márkus — a papi állás jelöltje; Berger József — a papi állás jelöltje és hitközségi jegyző; valamint Löwenstein Mózes talmudértő és kereskedő. A fenti körülmény alázatos bejelentését Nagyságodnak elébe terjeszteni szoros kötelességünknek tartjuk. Legmélyebb határtalan tisztelettel vagyunk — Nagyvárad március 7-én, 1852, alázatos szolgái — a helybeli izr. Cultus község Előljárósága."

Abban az időben a város élén szintén kinevezett tanács állott, amelyben a zsidó lakosságot Mihelffy Albert képviselte. Tekintélyes váradi család tagja volt. Nagyapja Mihály Sámuel 1796-ban a legelső váradi zsidó főbiró volt. Ez a Mihály Sámuel 1813-ban másodizben is betöltötte ezt a méltóságot. Mit csinált Csorba János polgármester, amikor kézhez kapta a zsidó cultus község beadványát? Mielőtt előterjesztette volna a főispánnak jóváhagyás végett, odaadta véleményezés céljából Mihelffy Albert városi tanácsosnak. A zsidó pap teendőjéről van szó — hadd mondja meg a zsidó városi tanácsos, mit gondol az ügyről... Mihelffy Albert alaposan meggondolta a dolgot és napokon belül benyujtotta tömören megfogalmazott jelentését.

Mihelffy Albert abból indult ki, hogy a szóbanforgó három személy erkölcsi és politikai jelleméről van szó, ezért siet kijelenteni: **„A nevezettek jelleme sem erkölcsi, sem politikai szempontból kifogás alá nem eshetik."**

A tanácsos úr azonban nem elégszik meg ennyivel. A továbbiakban azt írja, hogy a zsidó hitközség számos és tekintélyes tagjánál puhatolózott és arra a következtetésre jutott, hogy a **„különben is rendkivüli szükségből összeállított consistorium tagjaiba helyezett bizalom csak úgy áll a zéró fölött, ha a hármastagú consistorium élén, mint az ügyek vezetője, Berger József fog állani. Igaz, a consistorium mindhárom tagja talmudértő és minden rangkülönbség nélkül állították őket a dolgok élére, viszont nem kevésbé igaz, hogy Berger József német és magyar nyelvészeti képességénél fogva a legalkalmasabb az ügyek vezetésére. Maga a consistorium pedig csak úgy állhat a zéró fölött, ha minél előbb komoly lépéseket tesznek a papi szék betöltésére."**

Csorba polgármester magáévá tette Mihelffy Albert véleményét és latolgatni kezdte egy új hitközségi vezetőség összeállítását. Az elsőrendű feladatok közé számított egy új rabbi megválasztása és főleg egy olyan vezetőségi garnitura összeállítása, amely nagyjából kielégíti a tagok igényeit. Az új vezetőség a következőkből állott: elnök Frankl Löbl; alelnökök Michelstätter Izsák és ifj. Stern Simon; pénztárnok Steiner Lipót; gondnokok: Friedländer Nátán, Weisz Mayer és Waldmann Antal; képviselők: Jakab Sámuel, dr. Grosz Frigyes és Michalstätter Salamon. **„Ez a névsor** — jegyzi meg Lakos Lajos — **a hitközség teljes megelégedésére volt összeállítva és a váradi izraeliták szinte boldognak érezték magukat."**

A RABBI, AKINEK KEGYEIÉRT KÉT PÁRT VERSENG...

A 48-as forradalmat követő nagy elnyomatás gátat vetett a zsidó közéleti megnyilatkozásoknak is, ennek tudható be, hogy a talán csak suttyomban tartott ülésekről nem vezettek jegyzőkönyveket. A nagyváradi Chevra Kadisa 200 éves történetéről szóló munkában a szerkesztők megállapítják, hogy az 1848—1854-es évekről „érthetetlen módon" nem maradtak fenn jegyzőkönyvek és azok csak 1854-ben folytatódnak. Az új rabbi — Landesberg Jicchák Áron — megválasztásának körülményeiről is csak hiányos értesüléseink vanank, annál többet tudunk 26 éves váradi müködéséről.

Landesberg Jicchák Áron rabbi a Pozsony melletti Bazin községben született 1803 chanuka első napján. Atyja, Landesberg Mayer, bazini rabbi-helyettes volt, anyja pedig — Ráchel — a bazini hitközség tekintélyes tagja, Rosenberg Jicchák lánya. Előbb Pozsonyban tanult Chátám Szofér jesiváján, majd Verbóra került és azután ismét Pozsonyba. Itt nyerte el 1838-ban a „morénu" diplomát, amelyet Chátám Szofér csak egészen kivételes esetekben adott. Ugyanez évben Gyömrön kapott rabbi-állást, majd 1845-ben — Reb Mose Pscherhofer halála után — a burgenlandi Boldogasszonyba került. Később Galgócon választották meg rabbinak. Ekkor már a mérsékelt ortodoxia elismert vezetője és szószólója volt és 1844-ben, a hires paksi rabbigyülésen is nagy szerepet játszott. Nyolc és fél évi müködés után Nagyvárad főrabbijává választották.

Stein Mayer Miksa nagyszombati rabbi „Magyar Rabbik" című havi folyóiratában (1905-ös évfolyam) hosszabb tanulmányt szentel Landesberg rabbi életének és müködésének. — Stein rabbi, aki időbelileg is közel volt az eseményekhez és a magyarországi hitközségek belügyeit kitünően ismerte, Landesberg rabbi váradi megválasztásával kapcsolatban a következőket irja:

A nagyváradi rabbiállást egy olyan férfiúval kellett betölteni, aki az ott uralkodó különféle pártoknak megfeleljen. Ez a város ugyanis gócpontja az erdélyi és magyarországi zsidóknak, képviselve voltak tehát a chaszidizmus követői, valamint a magyarságért rajongó hivők is. Mindkettő elég hatalmas, hogy versenyezzék, küzdjék egymással, de diadalmaskodni egyik se tudjon. E pártvillongások leküzdésére szemelték ki Landsberg rabbit. Minden párt az ő hivét vélte benne feltalálni. A szép nyelvezetű szónokba a reformpárt vetette bizalmát, a nagy zsidó tudósra pedig a chaszidikus irány tekintett reménnyel. 1853-ban foglalta el a nagyváradi rabbiszéket és csakhamar kitűnt, hogy melyik párt számíthat reá."

Értekezését Stein rabbi ezután így folytatja:

„A függetlenségi harc kitörése előtt a nagy hazafias párt reformok után törekedett. A harc balkimenetele elnémította őket egy időre. Viszont ez a törekvés csak elszunnyadt. Ezekkel Landesberg rabbi nem rokonszenvezhetett, s az ő jámbor, konzervativ élete nem felelhetett meg nekik. Ben Chánánja című folyóiratában dr. Löw Lipót szegedi főrabbi így festi meg „A községnek két állapotát: a nagyváradi hitközség pártja van; az egyik szigoruan csügg minden hagyományon, ami a régiség bélyegét hordja magán, ezzel szemben áll a másik, az ugynevezett városi párt, amely tisztességgel törekszik a korszerűség után." A váradi külváros és a zsidó-utca volt a hithű, a belváros pedig a reform után törekvő. Nem akarjuk egészen elitélni e pártot. Landesberg rabbi személye iránt talán tisztelettel viseltettek" — fejezi be fejtegetését Stein rabbi.

LANDESBERG RABBI BEIKTATÁSA

Landesberg rabbi nem csupán családjával érkezett Nagyváradra: Munk Adolf személyében magával hozta gyermekei nevelőjét is. Munk Adolf (Meir Ávrahám) 1830-ban született Nyitrán és 77 éves korában halt meg Nagyváradon. Egyik tagja a váradi (Mászkilim" ama szerény, de lelkes körének, amely a múlt század második felében buzgón érdeklődött a megujhodó héber nyelv és irodalom iránt, amelyet sikerrel müvelt. Váradon kezdetben magántanítással foglalkozott és tanítványai közé tartozott Neumann Ármin, a későbbi országgyűlési képviselő és udvari tanácsos is. Majd kereskedői pályára lépett, de emellett állandóan foglalkozott héber tanulmányaival. Fia, Munkácsi Bernát professzor, a nagyhirű nyelvész és etnológus, a Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelője és a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Egyik unokája, dr. Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára, majd ügyésze lett, egy másik unokája, Munkácsi Noémi az ismert költőnő, a háború után alijjázott és Jeruzsálemben hunyt el.

Landesberg beiktatásáról Munk Adolf a következő képet festi:

„Délután öt óra tájt érkeztünk Nagyváradra. A zsidók utcája nyüzsgött az emberektől, akik tömegesen álltak és vártak jövetelünkre. És nemzsidók is bejöttek a belvárosból a zsidó utcába, hogy lássák a tiszteletet, amelyet rabbijuknak adtak sok lovasból álló

csapattal, amiként azt csak akkor csinálják, ha nagy úr jön a városba.

„Az első út nem a számára előkészített lakásba vezetett, hanem a zsinagógába, amely sokszáz gyertyával volt szépen kivilágítva. Kivül is, belül is nagyon szép volt, minthogy új volt, nemrégen építették. A rabbi helyére ült, mely az első ülés Izráel minden imaházában és néhány percig pihent az út fáradalmaitól. Csakhamar azonban felment az emelvényre, amely a szent Tóra-szekrény előtt volt és megtartotta avatóbeszédét."

VÁRADI ZSIDÓ NÁBOB — A MULT SZÁZAD DEREKÁN

Munk Adolf emlékiratai, amelyeket 1899-ben (70 éves korában) fejezett be, hű képet festenek a váradi zsidóság mindennapi életéről az ötvenes évek elejétől a század végéig; pontosan visszatükrözik az akkori váradi zsidók érzés- és gondolatvilágát.

Munk Adolf ballábbal kezdte meg váradi karrierjét. Sehogysem tudott közös nevezőre jutni a rebecn-nel, aki nyilván csodákat várt gyermekei nevelőjétől. „Landesberg rabbi — írja Munk Adolf — igyekezett emelni tekintélyemet felesége előtt, annál is inkább, mivel tudta, hogy az asszony állandóan haragszik rám. De szavai nem voltak hatással reá és továbbra is gyűlölködve nézett rám. Ha néha-néha rámmosolygott, ez csupán látszat volt, mert „a szivek ismerik egymást" és én megéreztem, hogy érzelmei irányomban nem jók és szívében gyűlölt engem ok nélkül."

„Ami azonban növelte bánatomat a házban, az a lázas betegség volt, amely kéthónapi nagyváradi tartózkodás után jött rám. És nem csupán rám, hanem az egész háznépre és maga a rabbi is közöttük volt. Mert ez a betegség évente visszatért ezen a vidéken nyaranta és eltartott télig, néha pedig egész télen is, mint ahogy hozzám is ragaszkodott. És bár ez a betegség nem volt veszélyes, mégis rémes volt annak, akit utólért. Mert ágynak vetette és forróság és hidegrázás váltakozva gyötörte néha hetekig, vagy napokig nem tudott az ember enni és undorodott az ételtől. És ha már fel is kelt ágyából és járt az utcán, arca halottsápadt volt, ő maga meg kimerült és erőtlen, hogy nem tudott a lábán megállni. Ez a lázas betegség gyötört egész nyáron. Ha elhagyott egy hétre, az orvosságtól, amelyet kina-pornak hivtak — kinin — és amellyel megtöltöttem magam és amely oly keserű volt, mint az üröm, ha elmúlt a hét, ismét visszajött és ujból ágynak döntött. És én kétszeres, háromszoros adagot vettem ebből az orvosságból, annyira, hogy egész belsőm fel volt dulva tőle."

„Igy multak el számomra a nyár napjai bánatban, amelyben részem volt a házban, üldözőimtől, ezek a gyerekek voltak és egy veszekedő asszonytól, aki uralkodott fölöttem és az átkozott láztól, amely kiszívta erőimet és olyanná tett, mint a muló árnyék, letörve testben és lélekben."

A nyár elmúltával Munk Adolf megcsinálta elszámolását Landesberg rabbival és egy bizonyos Reb Meir Wirtis nevü nyugdijas tanító ajánlatára nevelői állást kapott a váradi nábob, Reb Jecheskel Kurländer házában. (Mellesleg: protektoráról azt írja, hogy a Széfer Hábrit című könyv szerzőjének a fia.)

A Kurländer-féle házban Munk Adolf helyzete merőben megváltozott. „A ház ura és úrnője tiszteltek... Két nyolc éves fiú volt kezem alatt, hogy tanítsam őket. A fiukat gyengédséggel, szeretettel és kényelemmel nevelték szüleik házában, mégis szerénység volt szivükben és alázatosság mindenki iránt. Nem voltak rakoncátlanok, hanem nyugodtak, fogékonyak minden szép és jó iránt... Beszédükben nem volt gőg, mint a gazdagok gyermekeiben és nem makacskodtak, hogy ellenem tegyenek bármit is... Felfogásuk tekintetében a fiúk sokban különböztek egymástól. Az egyik, Neumann Harsl, olyan gyors felfogású volt, aminőt nem láttam ezer közül sem hasonlót az ő korában. Beszélni is szépen tudott, mint azok, akik gyülekezetben beszélnek, mint a szónokok. Jó előadó volt. A második, Ábrahám, a házigazda fia, beszédében is nehézkes volt, s nem volt olyan értékes fiú, mint a másik. Mindezek ellenére nem volt hátráltatva abban, hogy kövesse társát a tanulásban. Mert a természet fogyatékosságát szorgalommal tudta pótolni."

„Ezen év chanuka újholdján a házigazda lakomát adott és meghivta vacsorára egész családját és jóbarátait. Tóra-tudósokat, akik a városban voltak. Általában olyan nyilt házat vezettek, amint azt még sohasem láttam. Ott minden nap gazdag ebéd volt, finom borokkal és mindenki, aki nem lakott a városban, ha délelőtt jött a házba, meg volt hiva, akár szegény, akár gazdag volt és sokszor öt-hat utas — „orchim" — is étkezett ott ingyen. Isten áldása volt ezen a házon és ahogy Máláchi próféta mondja: az elégen is túl. És ha azt mondom, hogy tízezer forint volt a bevétele évente, nem túlozok. És ezért jókedvüek voltak állandóan a férfi is, az asszony is és házukban lakoma volt mindig. Szívének öröme volt, ha összegyültek rokonai és barátai a házában ünnepkor, hogy együtt egyenek, igyanak és vigadjanak."

A SARKADI HITKÖZSÉG ELSZAKADÁSA

1853 tavaszán, amikor Landesberg rabbi elfoglalta a váradi rabbiszéket, a hitközségi intézmény válságos időket élt át. A legsúlyosabb csapás a hitközségi autonómia megszüntetése volt, mert a hitközség jogkörét a minimumra csökkentette. Igaz, a politikai helyzet miatt ez a jogfosztás országos jelenség volt — hiszen az új éra a megyék és a városok jogait is megnyirbálta —, a váradi zsidóságot a legérzékenyebben érintette. A váradi zsidóság zöme még mindig Váralján élt, abban a városban, amelyet zsidók alapítottak és tettek naggyá. Még jól emlékeztek az időkre, amikor zsidó főbiró állott a közösség élén és a hitközség — a hitélettel kapcsolatos teendői mellett — a közigazgatás és a rendőrhatóságok ügyeit is intézte.

Hosszú évtizedeken át a váradi hitközség úgy érezte, hogy nemcsak a helyi zsidók, hanem egész Bihar megye zsidósága nevében beszél. Várad főrabbija — az egész vármegye főrabbijának tekintette magát. A változott körülmények azonban meglazították ezt a szilárdnak hitt keretet és elsőként a sarkadi hitközség határozta el, hogy az önállóság útjára lép.

Elhatározásukat a sarkadi zsidók tettel is bizonyították: Silberstein Salamon személyében rabbit választottak, aki a váradiak tudomására hozta, hogy hitközségét önállóan kívánja vezetni.

Landesberg rabbi a sarkadi hitközség lépésében a személye és tekintélye ellen irányuló kihivást látott. Ezért alig két hónappal székfoglalója után mind a nagyváradi izraelita cultus-község előljárósága, mind a rabbi nevében panaszlevelet intéztek a császári-királyi megyefőnökhöz, amelyben részletesen elmondják, milyen sérelem érte őket a sarkadi fiókhitközség részéről. A bevezetőben a „számos felsőbb rendelet és megyei végzés által szentesített gyakorlatra" hivatkoznak, melynek következtében az egész biharmegyei zsidóság első megtelepedése óta egyetlen cultus-községet képez. A megyeszékhelyen lévő váradi hitközség kormányozta mindvégig a fiókhitközségeket. Illusztrációképen a panaszlevél elmondja, milyen súllyal és tekintélyel rendelkezett eddig a váradi főrabbi: az ő jóváhagyása nélkül a fiókközségekben senki, semmiféle rabbinikus funkciót nem teljesíthetett; senkisem láthatott el sakteri teendőket; esketési szertartást minden egyes esetben csak a váradi főrabbi külön felhatalmazása alapján lehetett végezni; anyakönyveket pedig csakis a főrabbi felügyelete alatt álló személyek vezethettek. Ez a joggyakorlat annyira átment az életbe, hogy valamennyi világi hatóság — minden zsidókat érintő tárgyban — a váradi rabbit és cultus-községi előljáróságot az össz-zsidóság felelős szervének tekintette. Ezek a hatóságok minden kétes esetben a váradi főrabbitól és a cultus-község előljáróságától kértek felvilágosítást, úgyszintén a vidéki zsidóságnak szóló hatósági parancsokat és rendeleteket is a főrabbi, vagy a cultus-község előljárósága által tudatták.

E terjedelmes bevezető után a panaszlevél irói így folytatják: **„Ezen rendeletnek még eddig senki ellenszegülni nem mert és valamennyi fiókközség a központi község és a rabbi felsőbbségét örömmel elismerték. Ebből a tényből eddig csak üdv háramlott és a jövőben is csupán jó fog reájuk következni. Legutóbb azonban változás állott be e téren: a sarkadi fiók-cultus-község bátorkodott szétszaggatni azt a köteléket, amely századok óta csatolja őt az itteni anyaközséghez. Minden helyes ok nélkül függetlenítették magukat és rabbit választottak (holott eddig csak alrabbijuk lehetett). Tették mindezt anélkül, hogy a választásra a váradi központi hitközségtől a jóváhagyást megkapták volna. A sarkadi fiókhitközség minden további engedelmességet nyiltan megtagad, a felsőbb rendeletek nyomán hozzáintézett körleveleket és meghagyásokat egyszerüen félreteszi; az anyakönyvek vezetéséről számot adni nem hajlandó; esketéseket hajt végre, anélkül, hogy azokat bejelentené az itt alulirt rabbinak és azokra felhatalmazást kért volna tőle."**

Ezután elmondják, hogy az elmult májusban, Landesberg főrabbi székfoglalása alkalmával, a váradi hitközség előljárósága körlevéllel közölte a fiókhitközségekkel a rabbiszék betöltésének tényét, majd utasította őket, hogy vallási dolgaikban ezután forduljanak hozzá, mert ő a főnökük és vallási előljárójuk. Azt is lelkükre kötötték, hogy a főrabbi adandó rendeleteit hajtsák végre. A dolog eredménye az lett, hogy a sarkadi község levélben proklamálta teljes függetlenségét, egyben bejelentették, hogy Silberstein Salamon személyében saját rabbit választottak.

Végül megtudjuk a beadványból, hogy Landesberg rabbi át akart menni Sarkadra, hogy a vitás ügyet a helyszinen rendezze, de az ott uralkodó közhangulat miatt kénytelen volt tervéről lemondani. Ezért a sarkadi hitközség megrendszabályozása a megyefőnök kezében van. A beadvány, amelyet „Löbl Frank elnök és I. A. Landesberg rabbiner" irtak alá, még hozzáteszi, hogy nevezett Silberstein Salamon nem is bír megfelelő minősítéssel a rabbiteendők ellátására.

A megyefőnök a váradi hitközség panaszát igazolás végett kiadta a sarkadi hitközségnek, amely Schreuer Benjámin elnök és Schwartz Ábrahám alelnök aláirásával 1854 április 6-ki keltezéssel terjedelmes védekezést nyujtott be. A váradi hitközség által felhozott panaszok közül mindössze egyet tudtak megcáfolni: nevezetesen azt, hogy Silberstein Salamon nem áll

hivatása magaslatán. Bebizonyították, hogy Silberstein rabbi több nagyhirű főrabbitól kapott rabbiképesitő okiratot. Ezek között van Löbl Frieden komáromi, Ullmann Salamon makói, Löwy Izráel pécsi és Weil Sámuel bonyhádi rabbik bizonyítványa.

A megyefőnök számára nyilván döntő jelentőséggel bírt, hogy Silberstein Salamon képesített rabbi, aki a sarkadi zsidók egyöntetü bizalmát birja, ezért a váradi hitközség panaszát néhány soros határozatban visszautasította. Igy nyirbálták meg a váradi hitközség hosszú múltra visszatekintő hatáskörét, s igy nyitotta meg a sarkadi hitközség az elszakadások hosszú sorát.

A KOLERA PUSZTITÁSA NAGYVÁRADON 1854-BEN

1854 meleg nyári hónapjaiban kolera-járvány dühöngött Bihar megyében, s főleg Váradon szedte áldozatait. Azon a nyáron készült el a vasut Szolnok és Nagyvárad közötti szakasza, s a városban tartotta magát a hír, hogy a járványt a Szlovéniából hozott munkások hurcolták be. A munkástanyák ugyanis figyelmen kivül hagyták a higénia legelemibb szabályait is. Emlékirataiban Munk Adolf igy számol be:

„A halál meglengette kaszáját, hogy arasson az emberek között. Naponta haltak el az emberek, mint az erőtlen legyek, úgy hogy a Chevra Kadisa embereinek nem volt elég ereje, hogy eltemessék őket. 1854 Gedáljáhu böjtjének napján elterjedt Nagyváradon a hír, hogy Landesberg rabbi hirtelen megbetegedett kolerában és hogy csak egy lépés van közte és a halál között. Hire járt, hogy a város valamennyi orvosa ott áll a főrabbi betegágyánál, de nem képesek a baján segíteni. Már le is mondtak az életéről. A hír riadalmat keltett a zsidók utcáin. A nép sietett a rabbi lakásához, és a házat mint fal vették körül kivül és belül. És amikor kinyitották az összes imaházakat, az egész nép úgy tódult oda, mint a folyam árja. Imádkoztak azért, hogy a rabbi gyógyulást nyerjen és megmeneküljön a súlyos betegségből, melyből egy sem menekül ezerből sem, ha olyan erősen támadja meg, mint őt. És a közösség imája meghallgatásra talált. A rabbi nem halt meg. A hitközség mindent megtett, amit tehetett. Nem sajnálta a sok kiadást, a város kiváló orvosai nem mozdultak mellőle se nappal, se éjjel, és tíz nap után kijelentették, hogy a veszély elmúlt és ha más ujabb baj nem éri, meggyógyul ebből a betegségből."

„Miután eltávozott tőle a halál keserüsége, még sokáig feküdt betegen ágyában, nem tudta visszaszerezni erőit, hogy felkeljen. Nagyon gyenge volt. Mintha életnedvei mind elapadtak volna. És rosszkedvű és haragos is volt, képtelen arra, hogy derüs arcot és nyugodt kedélyt mutasson. Arcának soványsága is arra vallott, hogy bánat van a szívében, amely teherként nehezedik rá. Ezen bánat miatt erői csak igen lassú lépésekkel térhettek vissza. Mert az orvosok megállapítása szerint, akik naponta meglátogatták őt házában, szervei egészségesek voltak, belső részei is épek, étvágya is rendben volt. Evett is, ivott is eleget és ezért érthetetlen volt előttük, miért késik felépülése. És, hogy megtudják, mi az a bánat, mely megakadályozza, hogy visszanyerje teljes egészségét, mint aminő azelőtt volt, eljött hozzá két tekintélyes hitközségi tag, akiknek egyike Reb Jecheszkel Kurländer volt és kérték: mondja meg nekik, minő bánat nehezedik szívére és minő fájdalom gyötri, talán tudnak segíteni szíve bánatán."

„És a rabbi nem hallgatta el előlük, ami a szívében volt és igy szólt: Nagy adósságom van, csaknem ezer forint Freistadt (Galgóc) városában, amelyet akkor kértem kölcsön tőlük, mielőtt idejöttem és én biztattam őket, hogy nem fog sokáig tartani és megküldöm nekik követelésüket hálával. Zálogot is adtam nekik, becsületemet. És ime, most már elmúlt másfél év és a hitelezők naponta sürgetnek irásaikban és azt mondják, hogy törvény elé viszik ügyüket és én egy krajcárt se tudok visszafizetni. Mert házam ellátásának terhe nagyon súlyos és sokszor olyan hiány van nálam, mint valami szegény ember házában. Kiadásaim a ház ellátásán kivül is számosak. Mert egy nagy hitközség rabbija nem zárhatja be a kezét, hogy ne adjon mindenkinek, aki kér tőle, az egyiknek sokat, a másiknak többet, a kérő értéke szerint, aki házamba jön, még ha utolsó krajcárját adja is oda neki és ha nincs a házban kenyér és ruha. Ha elmúlnék tőlem ez a gond, azt hiszem, hamarosan meggyógyulnék. A férfiak hallották a beteg szavait, biztosították, hogy megtesznek mindent, ami tehetségükben áll, kivántak neki teljes gyógyulást és hazamentek."

„Néhány nap mulva az emberek a dolgot a hitközség előljárósága elé vitték, amely a hitközség házában tanácskozott. És szavukra azt javasolták a rabbi jóakarói, hogy rendezzenek gyüjtést ezen nagy összeg erejéig, minden hitközségi tagnál, aki csak van a városban. Mindenkitől kérjenek olyan ajándékot, amelyet szive adni hajlandó, egyiktől többet, a másiktól kevesebbet, hogy megfizethesse régi adósságát. És hogy semmije se hiányozzék, megtoldották a fizetését 400 forinttal, hogy legyen neki havonta száz forintja a hitközségi pénztárából és hogy többé ne legyen neki nehéz háza élelmezése. Ez a jó hír eljutott hoz-

zá, mielőtt még a hitközség megbizásából az örömhír hozói eljöttek volna, s a rabbi nagyon örült.

Két nap mulva a pénz, mely adósságai kifizetéséhez szükséges volt, együtt volt a hitközség pénztárában, mert mindenki, aki csak tehette, szivesen adott ajándékot az ő javára, mert nagyon örültek, hogy csodát müvelt az Isten, amikor megmentette őt a sírtól, ebből a „rossz betegségből". És ő atyja volt kilenc gyermeknek és férje egy gyenge, elkényeztetett asszonynak, aki atyja házában fiatal korában csupán pazarolni tanult, de nem gyüjteni."

„És minthogy általánosan tudott dolog volt a városban, hogy a rabbi felesége nem tud vigyázni a garasra, elhatározták, hogy az egybegyült pénzt nem adják a rabbi kezébe, hogy ő fizesse ki hitelezőit. Ellenkezőleg: a pénzt átadták a hitközség pénztárosának, a rabbit pedig megkérték: adja oda a kimutatást, hogy mennyi az adósság, kik a hitelezők névszerint és ők fizetnek majd mindegyiknek ebből az összegből a követelése szerint — a felét, vagy az egészet, aszerint, hogy mennyi jut rá. Ez a határozat, amelyet a hitközség előlárósága hozott, nem nagyon tetszett a rabbinak, mert megalázónak tartotta, de a dolgon nem lehetett többé változtatni. És valóban: néhány nap mulva átadta a rabbi hitelezőinek jegyzékét Reb Jecheskel Kurländernek, aki azután — az előljáróság többi tagjaival való egyetértésben — rendezte a dolgot."

A ZSIDÓ KÓRHÁZ TÖRTÉNETE

1931-ben, amikor a 200 éves jubileum alkalmából Leitner Zoltán és Freund Fülöp elkészítette a váradi Chevra Kadisa mérlegét, az egylet életét két etapra osztották be: a kórház előtti és a kórház utáni időszakra.

Mint tudjuk, a kórház nem a semmiből nőtt ki. Az 1786-ban megteremtett „Hekdes" hosszú évtizedeken át igen szegényesen látta el feladatát és kevesebb gondot fordítottak rá, mint az egylet egyéb intézményeire. Az 1854-es kolera-járvánnyal mindez most megfordult: a kórház lépett az érdeklődés homlokterébe. Ahogy az orvostudomány mérföldes csizmákkal követte a kor rohamosan fejlődő szellemi irányát és ahogy a zsidó lakosság számbelileg is megnövekedett, az addig használatos „Hekdes"-nek új rendeltetést kellett adni. Nemcsak maguk érezték ennek kényszerítő szükségét, de a változott körülmények szinte szorították is erre őket.

Nem véletlen, hogy a kórházakció közvetlenül a kolera-járvány után indult meg. Több mint két évtizeddel előbb szintén pusztított kolera-járvány Nagyváradon és egy kútforrás megemlíti, hogy abban az időben „tekintélyes summát" gyüjtöttek egybe egy új kórház megépítése céljából. Egy ujabb járványnak kellett jönnie, hogy ez a terv a megvalósítás stádiumába jusson.

Minthogy 1854-ben — a 48-as forradalom okozta hat éves megszakítás után — ujból vezetni kezdték a Chevra Kadisa jegyzőkönyveit, megtudjuk, hogy az 54-es kolerajárvány idején a váradi zsidók erősen igénybe vették a kórháznak nevezett „Hekdes"-t és emiatt a primitiv berendezés és a hiányos rendszer sok visszásságra adott alkalmat. A jegyzőkönyvek tanusága szerint a kórházi bevételeknél és kiadásoknál nem volt a megfelelő ellenőrzés és olyan esetek fordultak elő, amikor kétszer, sőt többször is utalványozták ugyanazt az összeget. Ennek kiküszöbölése végett az 1854 végén tartott évi közgyülésen a három előljáró számára kötelezővé teszik, hogy kölcsönösen ellenőrizze egymást. Továbbá könyvelést fektetnek fel, ami által rendszeresebben istápolhatták a kórház ügyét-baját. A hitközség és a Chevra Kadisa alkalmazottainak kiknek eddig az előljáró ingyen szolgáltatta ki a recepteket, piócákat és egyéb gyógyszereket a Chevra Kadisa terhére, — ezentúl ez a kedvezmény megszünik.

Az 1856-ban felépített kórház az általunk ismert Zsidó Kórház helyén épült fel. Hosszú földszintes, vályogból készült épület volt, két deszkázatlan szobával, külön a férfi és külön a női betegeknek. A kórházat Jakab Sámuel elnöklete alatt ünnepélyes keretek között nyitották meg, és élére dr. Grosz Frigyest nyerték meg, aki azonban csak rövid ideig szentelhette munkásságát a kórháznak, mert 1958 január 3-án elhunyt.

A váradi Szentegylet abban az időben évi 7000 forintos költségvetéssel dolgozott és a régi jegyzőkönyvek arról tanuskodnok, hogy az egyletnek két nagy kiadása volt: a temetkezések és a kórház. S minél nagyobb lett a zsidóság száma, annál több figyelmet követel a kórház a Szentegylet vezetőitől.

VIHAR AZ IMÁK KÖRÜL

A Bach-korszak csak rövid ideig fojtotta el a reform-törekvéseket; mihelyt engedett a politikai nyomás, ujból kitört a háborúskodás. Az úgynevezett haladó-párt minden alkalmat megragadott arra, hogy saját világnézete mellett tüntethessen.

Dr. Grosz Frigyes temetése is alkalmat adott a vitára. A haladó-párt nem elégedett meg Landesberg rabbi gyászbeszédével, hanem meghivta Steinhardt Jakab aradi rabbit is. Steinhardt rabbi noha Chátám Szofér tanítványa volt — a reform mellett tört lándzsát, s így került Chorin Áron után az aradi rabbiszékbe. Kiváló magyar- és német hitszónoklataival országos hírnevet szerzett. Steinhardt meg is jelent a temetésen és Landsberg rabbi, aki hatáskörénél fogva vétót emelhetett volna szereplése ellen, hozzájárult ahhoz, hogy együttesen végezzék a gyászszertartást. Ez a békülékenységre való hajlam még sok keserves órát szerzett Landesberg rabbinak, aki olyan időben élt és működött, amikor az ortodoxia nem ismerte a megalkuvást és minden képviselőjétől egyértelmű kiállást követelt. (Mindkét beszéd 1859-ben nyomtatásban is megjelent.)

A königgraetzi csata után a magyar ügy javulásával a reformmozgalmak is feltámadtak. Abban az időben a felségért és hazáért való ima volt az ürügy, amely Nagyváradon a békétlenkedő elemeket sorompóba állította. Ezt az imát — az összes imák nyelvétől eltérően — magyar nyelven követelték. Miután a hitközségben nem tehettek szert többségre, botránnyal és tüntetésekkel akartak célt elérni. De ezt az első kisérletet nagy kudarc követte. A templomban, ahová erőszakkal küldték fel a hitközségi jegyzőt (tehát nem a megszokott előimádkozót), hogy a magyarnyelvű imát elmondja, a tömeg nagy botrányt provokált, a jegyzőt a templomemelvényről letaszította, s csak a higgadt elemeknek volt köszönhető, hogy a szent helyet nem szennyezték be vérrel.

A kudarc nem intette békére a reform-pártot. Minthogy úgy érezték, hogy a templomban lejátszódott események igazi értelmi szerzője Landesberg rabbi, ellene tüntettek. Sőt, még az életét is veszélyeztették, amennyiben egy többszáz főre rugó tömeg — kövekkel felszerelve — a rabbi háza elé vonult és macskazene mellett a ház ablakait beverte. A rabbi abban az időben éppen távolt volt, s amikor a csőcselék erről értesült — tüntetését ujból meg akarta ismételni. A hitközség előljárói ekkor elhatározták, hogy állandó őrséget állítanak a rabbi háza elé, hogy így védjék meg a család éjszakai nyugalmát.

Mint ilyenkor szokás, a kölcsönös denunciálások napirenden voltak. Landesberg rabbi ügye rosszul állott, mert a megye élén álló gróf Haller a rabbiban az osztrák-párt képviselőjét látta. Landesberg rabbinak óriási erőfeszítéseket kellett tennie, hogy bebizonyítsa: ő nem kardoskodik sem a magyarokért, sem az osztrákokért, csak saját nyája, a váradi zsidóság egységét és békéjét tartja szem előtt.

AMIKOR VÁRAD RÁKERÜLT A ZSIDÓ VILÁG TÉRKÉPÉRE

A múlt század 50-es éveiben egy 4—5.000 lelket számláló zsidó közösség hatalmas hitközségnek számított. Mégis, a váradi zsidóság csak azután került fel a zsidó világ térképére, hogy Landesberg rabbi elfoglalta állását és megkezdte müködését.

Mint tudjuk, Landesberg rabbi a pozsonyi jesiva neveltje volt. Megszakítás nélkül kilenc és fél éven át látogatta Chátám Szofér tanházát és a tanítványok között megkülönböztetett helyet vívott ki magának. Később mestere ajánlására kapott rabbiállást és hitközségeiben kezdettől fogva a Chátám Szofér-féle metódust igyekezett alkalmazni: hivatását elsősorban a hitélet megszilárdításában és a Tóra terjesztésében látta. Noha mindössze 28 éves volt, amikor a galgóci hitközség élére került, jesivát alapított, élénk chalachikus levelezést folytatott a korabeli rabbikkal és csakhamar úgy beszéltek róla, mint egy kiváló gáonról, a Tóra világító fáklyájáról.

Alig foglalta el Landesberg rabbi állását Nagyváradon, gyülekezni kezdtek körülötte a tanítványok, A váradi jesiva jóhire gyorsan terjedt. Landesberg rabbi kitünő előadó is volt és a tanítványok egyéni problémáival is törődött, gondja volt rá, hogy egyik se éhezzen.

A jesivával ellentétben — az általános zsidó népnevelés Váradon igen szegényes volt. Igaz, amikor II. József császár a türelmi rendelet fejében utasította a magyarországi zsidókat, hogy hozzanak létre iskolákat és művelődjenek, a váradi hitközség az elsők között volt, amely e felhivásnak eleget tett. Buzgalmával a budai hitközséget is megelőzte. Viszont az iskola — aliig két-három éves müködés után — bezárta kapuit és mindenki megfeledkezett róla. A múlt század negyvenes éveiben a haladó körök többek között a zsidó iskola felállításáért kardoskodtak, céljukat el is érték, de az iskola vezetője, Rokonstein Lipót, — reformra hajló nézetei miatt — nyilt konfliktusba került a konzervativ körökkel, úgy hogy a tanító menesztése után az iskolát is bezárták. Az ötvenes évek elején az volt a helyzet Váradon, hogy a gyermekek csak a chéderben részesültek alsófokú oktatásban, ennek pedig az volt a legnagyobb fogyatékossága, hogy csak fiúgyermekek számára létezett. A zsidó lányok a szó szoros értelmében analfabéták voltak. Zöme imádkozni sem tudott. Abban az időben a templomban a női karzat csillaga az ugynevezett „felolvasó asszony" volt. Az őszi nagyünnepek előtt az a néhány asszony, aki kiismerte magát az imakönyvek szövegében, bizonyos honoráriumért vállalta

az összes imák fennhangon való olvasását. A többiek pedig gépszerüen ismételték a hallott szöveget.

A különös helyzetet egyesek igyekeztek kihasználni. 1852-ben — például — egy bizonyos Lefkovits József nevű élelmes zsidó mentőangyalként kínálta fel magát: kérvénnyel fordult a főispánhoz, engedélyezze számára „egy izraelita magán-tanintézet" felállítását.

Döry főispán a kérvényt véleményezés végett kiadta a hitközségnek, amely Lefkovits személye felől információkat akart beszerezni. Jóllehet a folyamodó már több, mint három hónapja tartózkodott Váradon, nem akadt a városban egyetlen zsidó sem, aki őt ismerte, még kevésbé pedig, aki érintkezett volna vele. Annyit azonban megtudtak, hogy a zsidóság iránt nem a legmelegebben érez.

Lefkovits terve hajótörést szenvedett ugyan, de az iskola-ügy megoldása további halasztást nem szenvedhetett. 1853-ban — közvetlen azután, hogy Landesberg rabbi elfoglalta állását — a hitközség elhatározta egy kétosztályu iskola létesítését. Alig nyilt meg az iskola, ujabb probléma merült fel: két osztály nem elégiti ki az igényeket. Még ebben az évben kérvénnyel fordultak a Helytartó Tanácshoz, járuljon hozzá az eddigi kétosztályu iskola négyoszályuvá való kibővítéséhez. A kérvény elintézése meglehetősen sokáig húzódott, úgyhogy a négyosztályu zsidó iskola megnyitására csak az 1856-os tanévben került sor. A Helytartó Tanács engedélye azt is kimondta, hogy az iskolát a váradi rom. kath. főiskola igazgatójának rendeli alá.

Lakos Lajos emlitett művében bemutatja az iskola első és negyedik osztályának tantervét.

Első osztály: az első vallásfogalmak; a német nyelv és az olvasás; a német nyelv alapfogalma; a számtan alapismeretei; az irás alapismeretei.

Negyedik osztály: Hittan bibliai elbeszélésekkel és evangéliummal (!); a német nyelv, még pedig: olvasás, nyelvtan, helyesirás, szóbeli és irásbeli stilusgyakorlatok; számtan; szépirás; rajz.

Az órák számát a következőképen állapitották meg: az első osztályban heti 26 óra, a másodikban 27, a harmadikban 28 és a negyedikben 29.

1856-ban Goldman Adolf egy „előkészitő iskola" (Vorbereitungsschule) felállítására kért engedélyt, amit az illetékes hatóságok meg is adtak. Mivel azonban hat éves és korosabb gyermekeket is felvett, valamint amiatt, hogy a személyzetet női tanerőkkel bővítette, a cs. k. rendőrigazgatóság az intézetet betiltotta. Goldmann fellebbezésére a Helytartó Tanács a betiltási végzést hatályon kivül helyezte, de kikötötte, hogy Goldmann csakis férfi tanerőket alkalmazhat.

1859-ben a négyosztályu hitközségi iskolának négy tanítója volt. Név szerint: Krausz Fülöp, Ranschburg Nátán, Haas Lipót és Löwenstein Vilmos. Minthogy a hitközség abban az évben nem folyósította számukra a fizetést, panaszt emeltek a Helytartó Tanácsnál. A fennmaradt okiratokból nem lehet megállapitani, vajon a hitközség tényleg anyagi nehézségek miatt nem fizette a tanítókat, vagy — az iskola felszámolásának gondolatával foglalkozott. Mindenesetre a hitközség és a tanítók közötti viszonyra rossz fényt vet az a körülmény, hogy a tanítók panaszukkal a Helytartósághoz fordultak. Abban az időben az ilyesmi szentségtörésnek számított.

A hitközség azzal védekezett, hogy a tagokra kivetett iskolai adó igen gyéren folyik be, ezért nem teljesíti a fizetéseket. A Helytartóság azonban nem fogadta el ezt a mentséget: utasította az előljáróságot, hogy a kivetett adókat sürgősen hajtsák be és a hitközség tegyen eleget vállalt kötelezettségének.

A hitoktatás körül nyilván bajok lehettek, mert a hitközség kérvénnyel fordult a kormányhoz, járuljon hozzá, hogy a hitoktatói teendőket az iskolában Landesberg Áron főrabbi lássa el. A cs. k. kormány 1860 évi július 25-én 9199/860 sz. átiratával a hitoktatással Landesberg főrabbit bizta meg.

Az 1861 évben a hitközség bejelenti a Helytartó Tanácsnak, hogy az iskolában eddig használt német tannyelv helyett a magyar nyelvet vezeti be.

A magánkezdeményezésnek e téren a későbbiek során is szerepe volt: 1868-ban a m. k. vallás- és közoktatásügyi miniszter Schönfeld Farkas nagykárolyi tanítónak „kitünő képzettségéért" egy négyosztályu tan- és nevelőintézet felállítását engedélyezi. Ugyanabban az évben négyosztályos magániskolát nyitott Auspitz Adolf, aki addig egy nyirségi kisebb faluban tanított. (Mellesleg: fiai az Adorján nevet vették fel és a váradi közéletben fontos szerepet játszottak.) Ezt az iskolát 1903-ban a neológ hitközség vette át, nyolcosztályuvá bővítette és müködésének az 1944-es gyászos események vetettek véget.

A NAGYVÁRADI ZSIDÓ CULTUS-KÖZSÉG MEGALAKULÁSA

Fontos eseménynek tekinthető a zsidó cultus-község 1865-ben történt megalakulása. A kezdeményezők feltehetően azért hozták létre az új keretet, mert a pluralizmus lehetőségét látták benne. Vagyis: a hitközség ortodox jellegű intézményei mellett helyet biztosíthattak egy modern imaháznak is, ahol doktor-rabbi ékes magyar nyelven prédikálhat a hiveknek, s ugyancsak modernebb formák között az állam nyelvén eskethet és temethet.

Miután Hajdu Lajos főispáni helytartó az alapszabályokat jóváhagyta, a következő 1866-os évre szóló költségvetést is megszerkesztették. E költségvetés isfertetése fényt vet a váradi hitközség akkori helyzetére. Az évi költségvetés összege mintegy 17 ezer forintott tett ki. A hitközségnek 14 alkalmazottja volt, míg az iskola hét személyt foglalkoztatott. A kiadási oldal a következő képet mutatja:

Landesberg Izsák Áron főrabbi évi fizetése 1188 forint, Friedmann S. Gyula jegyző 730, Rosenberg Izráel sakter és kántor 700, Glück József énekész 600, Weisz Jakab basszista 300, Swab Mendel basszista 300, Herzog Bernát alkántor 300, Schreiner Albert sakter 300, Ehrlich Sámuel sakter 300, Gottfried Salamon sakter 300, Hirschl Sámuel húsfelügyelő 300, Burger Ezsaiás egyházfi 372, Mandelbaum Lipót 300 és Kohn Bernát templomszolga 199 forint és 20 krajcár.

A tanszemélyzet a következő fizetéseket kapta: Krausz Fülöp tanító, rendes fizetés és lakásmegváltás 577.50, Ranschburg Nátán tanító rendes fizetés és lakásmegváltás 577.50, Weisz József tanító rendes fizetés és lakásmegváltás 577.50, Löwenstein Vilmos tanító rendes fizetés és lakásmegváltás 577.50, Rechnitzer Adolf tanító rendes fizetés és lakásmegváltás 577.50, Beckmann Sarolta tanítónő 400, Kéla István iskolaszolga 138 forint.

Külön tétel foglalkozik a kamatokkal, ezek a részletek abból a szempontból is érdekesek, mert megtudjuk: abban az időben kitől vett pénzt kölcsön a váradi hitközség. Nos, az izr. betegápoló- és temetkezési egylet 2679 forint tőke után 160.73 forint kamat. (Ez a tétel azt bizonyítja, hogy miközben a hitközségnek adósságai voltak, a Chevra Kadisa pénztartalékokkal rendelkezett.) Az árvaintézetnek 670 forint tőke után 40.20; Debreceni ref. Collegiumnak 1050 forint tőke után 63; Amigó M. szentföldi 525 forintos alapítvány után 31.50; Borbola Miklós kanonoknak 120; Helybeli Irg. szerzetnek 105 forint alapítvány után 6.30; és helybeli koldusápoló intézetnek 105 forint alapítvány után 6.30 forint.

A vegyes kiadások között az alábbi tételek szerepelnek: tűzkártalanítási dijak 80 forint; kéménysepertetési dijak 25; tüzifa az iskolának 150; irószerek 50; iskolai felszerelések 130; nyomtatványok 100; adó 40; adósság törlesztésére 2.500; előre nem vélt kiadások 1.000 forint.

A bevételi oldalon mindössze az alábbi hét tétel áll: a nagy marhák utáni vágatási dijak (gabella) 7.000 forint; szárnyas vágatási dijak (gabella) 4.000; templomi székek bérletéből 2.500; iskolai tandijakból 800; a Mandel József-féle 480 forintos iskolai alapítvány kamatai 5040; házbérből 500; egyenes adókivetés utján fedezendő 2.444 forint.

Mint látjuk, a teherviselésben minden váradi zsidó egyforma volt. A bevételek mintegy kétharmadát a húsfogyasztás, azaz a gabella fedezte és gyakran előfordulhatott, hogy a sokgyermekes szegényember lényegesen több húst fogyasztott és több gabellát fizetett, mint a kiscsaládu gazdag. Ennek ellenére **a szegény rétegnek nem volt beleszólási joga a hitközség ügyeibe**, mert szavazati joggal csak az adófizető tagok birtak. Ennek tudható be, hogy a hitközségi választásokon, — noha a hitközség bevételeihez közvetve sokezren járultak hozzá — az utolsó időkig is csak néhányszáz ember vett részt.

KÉSZÜLÖDÉS A TÖRTÉNELMI ZSIDÓ KONGRESSZUSRA

A nagyváradi modern zsidóságnak a kultuszközség keretében való szerepéről és tényked éséről 1867-ig különösebbet nem tudunk, csak azt látjuk, hogy 1867-be ismét kibontakozott az a mozgalom, amely végül szakadáshoz és a haladó zsidóság önálló szervezkedéséhez vezetett.

Ismeretes, hogy az 1867 éxi XVII. törvénycikk révén, amely a zsidók egyenjogosítását mondotta ki, a zsidó egyházak visszanyerték autonómiájukat. E törvény alapján báró Eötvös József kultuszminiszter 1868 júliusában — királyi elhatározás alapján — a magyarországi és erdélyrészi zsidóságot meghivta az ugyanezen év december 10-én Pesten tartandó egyetemes nagygyülésre. A cél: hogy ezen a nagygyülésen alkossák meg a zsidó hitközségek egységes szervezeti szabályzatát, amelynek alapján autonóm hatáskörrel intézzék hitéleti és kulturális ügyeiket.

A rendelet értelmében országszerte megindult a választási mozgalom. Tudniillik a választás arra irányult, hogy a zsidó egyházi közületek a kongresszusi szabályzatban előirt delegátusokat megválasszák. A szabályazt értelmében a nagyváradi zsidóság két képviselőt tartozott küldeni.

A választás levezetésére a polgármester Ormai Géza főjegyzőt delegálta, aki össze is hivta a kultuszközség vezetőségét. Megalakult a központi választmány, elkészült az adófizetők névsora, de már az első alkalommal vita merült fel: kinek van választójoga? Csak annak, aki egyenesadót fizet, vagy annak is, aki közvetett adóval (gabella) járul hozzá a hitközség fenntartásához? A kérdés döntő jelentőséggel birt, mert „egyenesadót" csak 380 tag fizetett, míg ezenfelül további 295 tag járult hozzá vágatási illetékkel a község terheihez.

Minthogy nem tudták a vitát egymás között eldönteni, a kultuszminisztériumhoz fordultak. A válasz így

hangzott: Ott, ahol más közvetett adó is létezik, az egyenesadó nem lehet az egyetlen kritérium. Egyébként, a minisztérium a bizottságra bizza a döntést... A végén 675 adófizető tagnak ismerték el a szavazati jogát és 1868 november 18-ra tüzték ki a választásokat. A szavazatszedö bizottság elnöke dr. Pollák Hermann, helyettese Friedländer Nátán, dr. Berkovits Zsigmond volt. Tagjai: Löw Salamon, Farkas Albert, Stern Antal és Mezei József.

A konzervativ párt Landesberg Jicchák Áron főrabbit és Frankl Löbl elnököt jelölte delegátusként, míg a haladó párt dr. Rosenberg Sándor főrabbit és Steiner Lipótot. Dr. Rosenberg Sándor (későbbi aradi főrabbit) ugyanabban az évben választotta papjává a modern templomközség és hivei körében nagy népszerüségnek örvendett. Landesberg főrabbi már 15 éve állott a hitközség élén és nemcsak Nagyváradon, hanem az egész országban nagy tekintéllyel rendelkezett.

Izgatott hangulatban kezdődött meg a szavazás. A választási elnök — látva a túlfütött hangulatot — rendőrségi és katonai fegyveres erőket kért. Néhány személyt le is tartóztattak, mert mások igazoló jegyével szavaztak. Ennek ellenére este hét órára befejeződött a választás. A másnap kihirdetett eredményből kiderült, hogy Landesberg főrabbi 356, Frankl Löbl 354, dr. Rosenberg 294 és Steiner Lipót 297 szavazatot kapott. Igy lett Landesberg főrabbi és Frankl Löbl a nagyváradi választókerület kongresszusi képviselője. Mint ismeretes, a pesti kongresszus a konzervativ rabbik jórészének kivonulásával és a magyar zsidóság kettészakadásával ért véget. Landesberg főrabbi mindvégig ott maradt a kongresszuson. Lehet, hogy taktikai okok húzódtak meg e lépése mögött és a konzervativ párt hangadói — s így elsősorban a pozsonyi rabbi, akiben Landesberg testi-lelki jóbarátot látott — helyeselték magatartását. Tény azonban, hogy békülékeny hajlamai miatt Landesberg rabbit konzervativ részről is érték támadások, sőt a saját hitközségében is voltak ellenfelei, úgyhogy a háborúskodások sok bánatot és keserüséget okoztak neki.

A VÁRADI HITKÖZSÉG KETTÉSZAKADÁSA

A pesti kongresszus után — mint az ország legtöbb községében — egy ideig Váradon is folyt a harc a hegemóniáért. A harcot erőszakoskodások, denunciálások, botrányok tarkították. De nemsokára mindkét tábornak rá kellett jönnie, hogy a szakadékok áthidalhatatlanok. Az egyik tábor fenntartás nélkül zsidónak érzi és vallja magát, ragaszkodik a zsidó valláshoz és annak parancsolataihoz. Világképének szívében Jeruzsálem áll és imáiban a zsidó állami élet restaurálásáért és a megváltásért könyörög, míg a másik tábor magyarnak érzi magát, a magyar nép nemzeti célkitüzéseivel azonosul, a zsidósághoz csak vallási szálak füzik. Minek a háborúskodás, ha egymás mellett — de külön-külön! — békességben megférhetünk?

Az ortodox hitközség egy évvel a kongresszus előtt Hitőr Egylet címen szervezeti keretet hozott létre, s ezzel egyidejüleg lapot is indított. (Ez volt az első vallásos zsidó sajtótermék a világon.) Ez a szervezet nemcsak a kongresszusi választásokat készítette elő, de utána is igyekezett közös táborba tömöríteni, irányítani és buzdítani a magyar zsidóság hagyományhű rétegeit. Akadtak persze higgadtabb körök is, amelyek úgy vélték, hogy nem csatlakoznak se jobbra, se balra (ez volt az ugynevezett statusquo ante irányzat) és így sikerül majd megmenteniök hitközségük egységét. Az események azonban más irányt vettek. Előbb-utóbb el kellett határozni, ki hová tartozik.

Miként a családi életben, ahol a válást fokról-fokra hajtják végre, a hitközségi életben is sorrendet állapítottak meg. Nagyváradon a szakadás az iskolával kezdődött és — sok évvel később — a temetővel ért véget. Az iskolakérdést úgy oldották meg, hogy 1869-ben — már egy évvel a hitközség kettészakadása előtt — az intézetet, amelynek „Nyilvános izraelita főelemi tanoda" volt a neve, egyszerüen bezárták és a tanszemélyzetet szélnek eresztették.

Lakos Lajos megállapítja, hogy **„a váradi hitközség kettészakadásához az impulzust az 1848. évi reformált héber egylet keletkezése, az 1861. évi magyar-zsidó hitközség megalakulása, majd pedig 1870-ben meghozott kongresszusi határozatok elfogadása adta meg."**

A váradi hitközség élén abban az évben (1870) rotációs alapon a haladó párt vezére, dr. Pollák Hermann állott. Ő nyilván abban bizott, hogy a magyarosodás terén szerzett érdemeiért a hatóságok mindenben a kezére fognak játszani. Ezért az iskolaügyet nem vitte gyülés elé, hanem éjnek idején a tantermeket önhatalmulag kinyittatta és a berendezést elszállíttatta. Arra számított, ha ez az akció sikerül, sorra veszi a hitközség többi intézményeit és a kongresszusi határozatok szellemében új, „modern" jelleggel ruházza fel azokat.

Az ortodox tábor, melynek élén Kurländer Éliás hitközségi másodelnök állott, nem maradt tétlen. A hitközségi iskola erőszakos bezárása miatt előbb a polgármesterhez fordul panasszal, majd a vallás és közoktatásügyi minisztériumnál interveniál. A miniszter megértést tanusít: tisztában van vele, hogy az ortodox zsidóságnak joga van a vallási és lelkiisme-

reti szabadságra. A minisztérium nem hajlandó kényszer-rendszabályokkal ennek a tábornak a szervezkedését meggátolni. Ezek után a váradi polgármesterre csak az a feladat hárult, hogy a hitközség kettészakadásának tényét forma szerint is szentesítse.

Lukács György polgármester 1870 évi augusztus hó 5-én délelőtt 11 órára hivta egybe a zsidóság képviselőit. A napirenden egyetlen pont szerepelt: „A váradi régi izraelita hitközség kettéválásának hivatalos kihirdetése." Ezidőszerint mindkét tábornak már külön előljárósága volt. Ime az ortodox vezetőség névsora:

Landesberg J. Áron főrabbi, Held Hermann, Kurländer Éliás, Mezey József, Frankl Zsigmond, Steinberger Béni, Gottfried Albert, Frankl Hermann, Spitzer Sámuel, Stern Simon, Wiener Jakab, Michelstetter Salamon, Pollák Eduárd, Wertheimer B., Kurländer Rafael, Nussbaum Ignác, Heller Ferdinánd, Frankl Lázár és Munk Adolf.

A haladó zsidók legelső előljárói a következők voltak:

Elnök dr. Pollák Hermann, helyettes elnök Brüll Lipót, pénztárnok Fischer Simon, ellenőr Kaufmann József, egyházi- és jótékonysági elnök Löw Salamon, tanügyi elnök Steiner Lipót, gazdasági- és pénzügyi elnök Adler Ignác. Előljárósági tanácsosok: Farkas Albert, Kanitz Adolf, Weinberger Jerom, Sonnenfeld József, dr. Schwartz Ábrahám, Váradi Mór (ideiglenes jegyző), dr. Grosz Albert, Wohl Károly, Stein Antal. Egyházi gondnokok Ausländer Simon, Grünfeld Hermann, Rosenthal Adolf. Képviselők: Ausländer Sámuel, Benes Mór, dr. Berkovits Zsigmond, dr. Bodor Károly, dr. Brodi Samu, Brückner Éliás, Diósy Ignác, Dukesz Salamon, Grünwald Simon, dr. Guttmann Ede, Heller József, Jakab Lázár, Léderer Simon, Mihelffy Albert, dr. Pollák László, Popper Adolf, Reismann Mór, Rosenthal Sámuel, ifj. Schwartz Ignác, Stern Jakab, Weisz Gábor, Weisz Ignác.

A kihirdetés a városháza tanácstermében történt és ezzel az aktussal a váradi hitközség kettészakadása hatóságilag elismert ténnyé vált.

Hetvennégy évig (1870—1944) élt és müködött egymás mellett a két nagyváradi hitközség. A 80-as évek elején egy elégedetlen csoport ugyan kivált az ortodox hitközségből és statusquo ante alapon egy harmadik hitközséget létesített — Kunstadt Ignác személyében rabbit is választottak, templomot rendeztek be —, de három-négy év után helyreállott a béke s miután a rabbit végkielégítették, csendben visszatértek az ortodox hitközség kebelébe. Az egész idő alatt mindkét hitközség magának vindikálta a jogfolytonosság pálmáját. Még 1941-ben is, amikor az európai zsidóság már ezer sebből vérzett, dr. Faragó Victor, a neológ hitközség ügyész-titkára, a dr. Kecskeméti emlék- és kultúrbizottság előadássorozatában a hitközség alapításának történetét ismertetve, — az előadás szövegét a hitközségi értesítőben is közzé tette — konkluzióképpen a következőket mondotta:

„Hosszú ideig és még ma is igyekeznek bevinni a köztudatba, hogy a nagyváradi kongresszusi hitközség a régi hitközség kebeléből kilépett új hitközségi alakulat. Ezzel szemben a tényleges helyzet az, hogy a kongresszusi hitközség a jogfolytonosság alapján a régi kultuszközség jogutóda, s ebből a keretből lépett ki és alakult új községgé az ortodox hitközség, amely azután később a nagymértékü beköltözés és, illetve letelepedés folytán nem bennszülött elemekkel, hatalmas mértékben megerősödött."

KÉT ANYAKÖNYV VEZETŐ

Papírforma szerint a nagyváradi hitközség 1870 augusztus 5-én kettészakadt, de ennek keresztülvitele még sok fejfájást okozott, különösképpen a közös vagyon és közös adósságok. Az anyakönyvvezetés kérdése csak a kettészakadástól számított 15 év után merült fel. A minisztériumban rájöttek arra, hogy ez a kérdés még rendezetlen, ezért a polgármester utján mindkét hitközségtől aziránt kértek véleményt, vajon **„az anyakönyvek vezetésével melyik hitközség megbizatása mutatkoznék célszerübbnek?"**

A kongresszusi hitközség így érvelt:

„Mi, akik a 1848-ik évben „reformált héber egylet", — 1861 évben „magyar-zsidó hitközség" neve alatt és 1870 évben a kongresszusi határozatok elfogadásával, — tehát mindannyiszor, valahányszor csak alkalom nyilt és adatott — felbontottuk és magasabban lobogtattuk a magyarországi zsidóság között azon zászlót, melyre a korszerű szabadelvű haladás, a magyarosodás és a rendszeretet igéit és elveit írták, — örömmel fogadtuk a nagyméltóságu m. k. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr fentidézett leiratát, mert abban elveink és törekvéseink győzelmét látjuk közeledni. Valamint a budapesti rabbiképző intézet ügye és az országos izraelita iskola-alappal összefüggő minden egyéb kérdés a mi elveink és a zsidó hitfelekezet egységének szellemében oldatott meg: úgy az izraelita anyakönyvi hivatal egységes szervezésére vonatkozó miniszteri intézkedést is eszköznek tartjuk az izraelita hitközségi szervezet egységének keresztülvitelére is, ami szintén törekvésünk egyik célját képezi."

„Minthogy az anyakönyvek helyes vezetésének erkölcsi biztosítéka nem a hitközségi tagok számában, hanem azok értelmiségében, vagyonosságában és a

hitközség életképességében, hazafias törekvéseiben és rendszeretetében található fel, arra kérjük Polgármester urat, miszerint a nagym. vallás- és közoktatásügyi m. k. miniszter úrhoz felterjesztendő véleményében a Nagyváradon jelenleg fennálló kétrendbeli izraelita anyakönyvvezetés egyesítését és a létesítendő egységes izraelita anyakönyvi intézmény vezetésének és kezelésének a mi hitközségünkre való bizását javasolni méltóztassék. Nagyvárad 1885 augusztus 2. dr. Pollák László helyettes elnök, Váradi Mór jegyző."

Ezzel szemben az ortodox hitközség a következőkben érvel:

„Nagyvárad város polgármestere, tekintetes Sal Ferenc úrnak, helyben."

„Miután az 1881-ben helyhatóságilag jóváhagyott alapszabályok mellett keletkezett statusquo hitközség alig három évi fennállás után a múlt évben a szintről lelépett és teljesen feloszlott, jelenleg Nagyváradon két, kellőleg szervezett zsidó hitközség létezik, tudniillik a mi ortodox jellegű hitközségünk, mely megbízható kútforrásaink és kétségbevonhatatlan adataink szerint körülbelül 200 év után szakadatlanul fennáll."

„Azon példás és jó egyetértés, azon tartós és szilárd alapon nyugvó békeállapot, mely a két község és tagjai között uralkodik és napról-napra a hitsorsosi és baráti kötelékkel minket szorosabbra összefűz, azon pillanattól fogva azonnal meglazulna, megzavartatnék és azonnal mélyebb meghasonlás és különös gyűlölködés már leküzdött romboló szellemét ujra felkeltené a két község tagjai kebelében és a legnagyobb elkeseredettség, gyanakodás és örökös viszálykodás kapna lábra, mihelyt a hatóság parancsszavára egyik község a másiknak alárendeltetnék, vagy egyik község a másik felett szupremácia gyakorlására jogosíttatnék, — ezáltal a baráti viszony csorbulást szenvedne és az egyikben a lealáztatás keserű érzelmének táplálék nyujtatnék, a másik pedig akarva, vagy nem akarva ki nem kerülhetné nagy fölényét, emelkedettebb álláspontját testvéreivel éreztetni."

„Az alárendelt hitközség tagjai közül számosan a leküzdhetetlen ellenszenv hatása alatt és megsértett önérzetüktől ösztönöztetve tartózkodni fognának a családjukban beálló változásokat a törvény rendelkezéséhez képest illető helyen bejelenteni és ebből úgy az egyes családra, mint az állam érdekeire is nagy károsodások és tetemes hátrányok hárulnának, minek szigorú intézkedésekkel sem lehetne elejét venni. Nagyvárad, izr. ort. hitközség. Ullmann Izidor elnök."

Hosszú ideig tartó tárgyalások után a kormányhatóság úgy döntött, hogy a vonatkozó anyakönyvek vezezésével mindkét hitközséget önállóan bizta meg.

Gyakorlatilag a döntés nem bír különösebb jelentőséggel, mert néhány évvel később megszavazták a polgári házasság bevezetéséről szóló törvényt. Ettől kezdve az egyházi anyakönyvi hivatalok csak a multat tárolták, s így szerepük másodrendüvé vált. Ez a körülmény azonban nem gátolta meg a két hitközséget, hogy külön-külön magának vindikálja az anyahitközségi rangot és jelleget. Igy történhetett meg, hogy 1941 nyarán — amikor a váradi zsidók első csoportját Kamenec-Podolskba deportálták, ahol rövidesen ki is végezték őket — a kongresszusi hitközség ügyész-főtitkára tájékoztatási akciót indított szóban és irásban annak frissebb bizonyítására, hogy az anyahitközség tulajdonképen a neologoké, míg az ortodox nevü alakulat annak kebeléből lépett ki...

A SZAKADÁS KÖVETKEZMÉNYEI

Több mint száz év távlatából értékelve az eseményeket, az ember hajlamos annak feltételezésére, hogy a szakadással egyidejüleg a kedélyek is megbékéltek. A tények azonban más képet mutatnak. A helyzet illusztrálására ide iktatjuk egy szemtanu vallomását, aki személy szerint is a testvérharc szenvedő alanya volt.

A helyzet megértéséhez tudni kell, hogy 1854-ben, miután Nagyvárad is bekapcsolódott a nemzetközi vasúti hálózatba, az üzleti élet hatalmas lendületet vett. A bihari terménynek olyan keletje volt, hogy a hatvanas években az addigi kis kávéházak már nem elégítették ki az igényeket, szükség volt egy terménytőzsdére. Egymás után nyiltak meg a szeszgyárak és a zsidóság kettészakadásának évében nem kevesebb, mint 15 szeszgyár működött a városban. A szeszégetésnek fontos mellékága volt a marhahizlalás és a bihari hizott ökörnek jó piaca volt Pesten és Bécsben.

A hitközségi háborúskodások megmérgezték a személyi és üzleti kapcsolatokat is. Emlékirataiban Munk Adolf az alábbiakban vázolja a helyzetet:

„1868 őszén attól féltem, hogy elveszitem minden üzletemet, a város nagy és tekintélyes kereskedőivel való közvetítésben. Mert nagy volt a gyűlölködés az Örökkévalóban és Tórájában hivő zsidók és a haladók között. A harc valóban életre-halálra ment. Mert az egyik osztály a saját képviselőjét pártolta, s a másik osztály is a saját képviselőit. És naponta, amikor a kereskedők klubjába, a kávéházba mentek üzlet ürügye alat — csak civakodtak. A nagykereskedők csaknem valamennyien a haladók oldalán állottak, mig én, aki világéletemben hitemben éltem, egész lelkemmel és tehetségemmel a régi osztályhoz, az ortodoxokhoz ragaszkodtam. A nagykereskedők ismerték elveimet, nem is titkoltam azokat senki előtt, s

csaknem valamennyien elpártoltak tőlem. Hiába ajánlottam a legjobb üzletet — hallani sem akartak róla. Egyetlen céljuk volt: hogy megalázzanak és letörjenek."

„A pesti kongresszusra szóló választások után a helyzet még jobban elromlott. A haladóknak szörnyen fájt, hogy elvesztették a csatát és mindkét delegátus az ortodox párthoz tartozott. A haladók úgy reagáltak kudarcukra, hogy kiváltak a kereskedők klubjából és külön egyletbe tömörültek. Üzleteim naprólnapra leromlottak, mert ha volt eladóm, nem volt vevőm, s ha volt vevőm — nem akadt eladóm. Üzleteim mind a terményben, mint a pálinkában az azelőtti, normális idők egynegyedére csökkentek. Az események összetaposták az én örökségemet és nem aratthattam le gyümölcseit úgy, ahogy reméltem."

„De bölcseink megmondták, hogy „számos küldöttje van az Urnak" és 1869-ben megalakult Nagyváradon a nyilvános terménycsarnok, amelynek alapszabályait a pesti minisztérium is jóváhagyta. A terménycsarnoknak váltóügynökökre volt szüksége, olyan emberekre, akik egyrészt ismerik a termény minden válfaját, ugyanakkor tudják a váltójog szabályait is. Mert akkoriban a készpénz-kölcsönzés nagy üzlet volt az országban. A nyilvános pénzkölcsönző intézetek, amelyeket bankoknak neveznek, még nem voltak elterjedve mindenütt és szabad volt akár százszázalékos kamatot is szedni. Iparkodtam hát, hogy egyike legyek a nyilvános terménycsarnokban szükséges két ügynöknek. Ezért 1869 niszán havában vizsgát tettem a város kereskedelmének élén álló előljáró előtt. Minthogy pedig ismertem az ország terményeit és a váltójogot is, ők megeskettek, hogy becsülettel fogom üzni hivatásom. És ettől a naptól kezdve én is hites ügynök voltam."

SZILÁRDITJÁK A BÁSTYÁKAT

Az idézett emlékiratokból is kitünik, hogy a váradi zsidóság zöme ragaszkodott a hagyományos élethez, viszont a tőke és a lateiner osztály a túloldalon volt. Az ortodoxia vezetői érezték, sürgősen meg kell szilárdítani a belső bástyákat, biztonságérzetet kell nyujtani a társadalmi létra legalacsonyabb fokán álló rétegeknek, különben az a veszély fenyeget, hogy — anyagi csábításoknak engedve — átállnak a másik párthoz.

Elsőnek a rabbinikus tudományokban járatos réteget igyekeztek összefogni s e célból 1867-ben Chevrát Lomdéj Sász névvel egyesületet alapítottak, amely a későbbi évtizedekben, döntő szerepet játszott a váradi ortodoxia szellemi arculatának kialakulásában. Az alapszabályok elé mottóként Józsua könyvéből (1/8) vettek idézetet: „Állandóan olvasd a Tóra könyvét s elmélkedjél róla nappal s éjjel, azért, hogy ügyelhess mindenben úgy cselekedni, amint abban előírva van, mert csak így sikerülhet vállalkozásod s csak így boldogulhatsz."

A 15 szakaszból álló alapszabályokat Landesberg Jicchák Áron főrabbi, továbbá két alapító tag: Guttmann Éliás és Michelstädter Albert írta alá. Az alapszabályokat a minisztérium még abban az évben jóváhagyta.

Mig a Sász Chevra a Tóra kultiválását tüzte ki célul, a Nőegylet az elesett rétegek nyomorán igyekezett segíteni. Az alapszabályokat egyszerre terjesztették be, de a minisztérium a Nőegylet müködését sürgősebbnek találta, s így az alapszabályokat nyomban helybenhagyta. A Sász Chevra alapszabályait csak fél évvel később, 1867 december 13-án aprobálták.

Mi volt a Nőegylet feladata? **„Az önhibájukon kivül munkanélkülivé vált hitsorsosokat időnként készpénzzel, élelmiszerekkel, ruházattal és fütőanyagokkal segélyezték." További cél: „a jóerkölcsü nőket a gyermekágyuk ideje alatt a nélkülözhetetlen szükségleti cikkekkel ellátni, elhagyott árvalánykák neveléséről gondoskodni, szegénysorsú hajadonokat segíteni a férjhezmenéshez, az elszegényedett, de munkaképes nők között — erre alkalmas eszközök által — a produktivitást serkenteni, s a tunyasági hajlamnak lehetőleg elejét venni."**

A váradi zsidóság fejlődéséről a zsidó világnak is tudomást kell szereznie, akadtak is tollforgató emberek, akik mind a honi, mind a külföldi sajtót tudósították az örvendetes váradi eseményekről. Maga Landesberg rabbi fia, Juda Léb (aki később Szeghalom rabbija lett) küldözgette a bel- és külföldi lapoknak a tudósításokat. Landesberg Juda Léb hajlott a haszkalára, jól birta a héber nyelvet és tudósításainak zöme a Kolomeában megjelenő „Háivri" című hébernyelvű folyóiratban látott napvilágot.

Ugyanabban az évben ujabb egyesületet alapítottak „Chevrát Máchzikéj Torá" névvel, s ezt a nevet abban az időben így írták körül: **„A nagyváradi szegény ügyefogyott talmud-tudósokat segélyező izraelita egylet."** Mai, izráeli fogalmak szerint az egyletet amolyan Kolél-nak szánták, mert segélyezni kivánta azokat a talmud-tudósokat, akik életüket kizárólag a szent tanoknak szentelik.

Jóllehet a Nőegylet alapszabályaiban szerepelt a szegénylányok kiházasítása is, már egy évvel később rájöttek: ez a munka külön szervet igényel. Ezért 1868-ban Háchnászát Kálá címmel egyletet létesítet-

tek, ennek célja pedig — az alapszabályok második szakasza szerint — „azon szegénysorsú társulati tagoknak, kik eladó lányaik vagy gyámoltjaik kiházasítási költségeit saját eszközeikből fedezni nem képesek, erre nézve segédkezet kell nyujtani, mely segélyben jóhirnevű nőcselédek, kik egy helyben több évig szolgálván, feddhetetlen magaviseletük által kitűntek, férjhezmenésük alkalmával részesülnek."

Az egylet jövedelmei között szerepel **„az alapvagyon, a rendes tagok havi hozzájárulása, kizárólag e jótékony célra befolyó adakozások, végül pedig az a tízkrajcárnyi pótlék, amelyet minden tag az Egylet hozzájárulásával tartandó menyegzői ünnepélyes nászajándék fejében fizetni tartozik."**

1870-ben fektették le a Chevrát Áhávát Reim alapjait. Az egyesület címe magyarul így hangzik: Izraelita Kölcsönös Segélyző Egylet. Az egyesület magasztos célokat tüzött maga elé: azokat a tagokat, akik betegség következtében hosszabb időre munkaképtelenné válnak, a munkaképtelenség 14-ik napjától számítva a teljes felépülésig heti pénzsegélyben részesíteni; haláleset alkalmával a gyászoló családot egy héten át élelmezni; tagoknak nagy inség esetében a társulati alapból zálogokra, vagy kezesség mellett mérsékelt kölcsönöket nyujtani; társulati tagok, vagy azok gyermekei temetésén az egyesület legalább tíz tag által képviselteti magát; lányok kiházasítása alkalmával a tagok feladatán pénzsegély nyujtása által könnyiteni.

A korabeli tudósítások további egyletek létesítéséről számoltak be, az idők folyamán azonban egy részük beszüntette müködését. A Sász Chevra, a Máchzikéj Tóra és az Áhávát Reim, valamint a Nőegylet a vészkorszakig folytatták müködésüket. Mindhárom egyesület szép, önálló templommal is rendelkezett. A Máchzikéj Tóra temploma a Baross utcán állott és a vészkorszak után lebontották. Az Áhávát Reim pazar nagytemploma a Teleki utcán épült fel, s jóllehet a vészkorszak után nem nyilt meg ujra, amikor e sorokat írjuk (1977) az épület még létezik. A Sász Chevra temploma az ortodox hitközség Zárda utcai udvarán van és jelenleg még imádkoznak benne.

LANDESBERG FŐRABBI UTOLSÓ ÉVEI

Az életrajzirók nem győzik hangsúlyozni, hogy Landesberg főrabbi váradi élete a csalódások, keserüségek és szenvedések hosszú láncolata volt. A magyar zsidóság legválságosabb korszakában élt és müködött és a döntés óráiban képtelen volt egyértelmü állást-pontot elfoglalni. Egész múltja, hite és meggyőződése az ortodox táborba állította, de semmi sem állott olyan távol tőle, mint a szélsőség.

Amilyen mértékben kikristályosodott az új szervezet arculata, világossá vált: az ortodoxiának nemcsak a neológiával, de a statusquo ante alapon álló mérsékelt elemekkel sincs közös nyelve. Az ortodox rabbit aszerint birálták el, hogyan viszonylik a statusquo ante szárnyhoz. Landesberg főrabbi ellen pedig ezen a téren súlyos kifogások merültek fel. Delegátusi minőségben végigülte a pesti kongresszust, lányát pedig Diamant Mór doktor-rabbihoz adta nőül, aki később a trencséni statusquo hitközség papja lett. Fia, Juda Léb elfogadta a szeghalmi hitközség meghivását, mely hitközség statusquo alapon ante alapon állott.

Hiába vezetett nagy jesivát, amelyből kiváló rabbik hosszú sora került ki (Reich Koppel budapesti, Winkler Mordecháj Léb hegyaljamádi, Friedmann Koppel nyiregyházi, Kohn szamosujvári stb.), hiába fordította ideje és energiája javát a hitközség és annak intézményei felvirágoztatására — Landesberg főrabbinak szomorúan kellett tapasztalnia, hogy presztizse a hagyományhű zsidóság szemében áliandóan csökken. Az országos hirű gáonból, Chátám Szofér egyik legsikerültebb tanítványából, öreg korára körülvitatott rabbi lett.

„Magyar Rabbik" című havi folyóiratában (1905-ös évfolyam) Steinmayer Miksa, nagyszombati főrabbi, érdekes történetet mond el, amely jellemző az akkori viszonyokra, személyekre. Reb Ávrám Smuel Benjámin Szofer, pozsonyi rabbi, a 60-as években Mose nevü fiával és kiséretével Erdélybe utazott, ahol fia egy Széplak nevű erdélyi faluban gazdálkodó, Reb Elimelech Rosenfeld nevü zsidó lányát vette nőül. A lakodalmas menet útja Pozsonytól Erdélyig országos eseménnyé vált. Pozsony nagy rabbiját mindenütt küldöttségek fogadták, s boldog volt az az ember, aki ruhája szegélyét megsimogathatta. Közvetlen csatlakozás hiján a lakodalmas nép néhány órát Nagyváradon tartózkodott. Landesberg főrabbival az élen a rabbi veje — dr. Diamant Mór — és a hitközség szine-java várakozott a pályaudvaron. Alig hogy megérkezett a vonat, a pozsonyi rabbi egy fülkében félrehivta Landesberg rabbit és kimentette magát: Sajnos, nem tiszteleghet a lakásán, mert a chaszid párt vezérembere elébe utazott és figyelmeztette, rossz néven vennék, ha Landesberg rabbihoz betérne és ott étkezne. Ezért elhatározta, hogy nem is megy be a városba.

E sértő szavak sziven találták a hirtelen természetü, önérzetes férfiút, aki így fakadt ki:

— Mesterem, Rabbi Mose Szofér ezt nem tette volna velem! — majd megfordult és búcsú nélkül otthagyta a pozsonyi rabbit.

Néhány nappal később, amikor a lakodalmas menet visszatért, a pozsonyi rabbit dr. Diamant várta, aki tanítványa volt. A pozsonyi rabbi a következő üzenetet adta át:

— Mondd meg apósodnak, hogy nagyon hamar részesültem megtorlásban... Fiam lakodalmán történt, ahol tiszteletemre több erdélyi chaszid rabbi is megjelent. Jómagam a falu sakterének a vágásából ettem. De a chaszid rabbik vonakodtak ezt megtenni... Nem ettek ott, ahol a pozsonyi rabbi evett... Rövid időn belül megkaptam büntetésem...

A TALMUD VÉDELMÉBEN

Landesberg főrabbi hattyúdala az a polémia volt, amelyet a Talmud védelmében folytatott. Az történt ugyanis, hogy dr. Karsch Lolián, a kat. papnövelde egyik teológia-tanára egy váradi napilapban közzétett cikksorozatban támadta a zsidóságot. A cél világos volt: izgatni a zsidóság ellen, amely az új érában úgy gazdasági, mint intellektuális téren lendületesen fejlődött.

Valóban bámulatraméltó az a magatartás, amelyet Landesberg főrabbi a teológiai tanárral szemben tanusított. Abban a tanulmányban, amelyet a megtámadott Talmud védelmében írt, az ellenfél nevét elhallgatta, amit a következőképen indokolt meg: **„A támadó teológiai tanár nevét azért nem említem meg, mert értesülésem szerint még ifjúkorú, így a gyermekkorban magába szivott balitéleteket az idő még nem mosta el teljesen. Ezen a téren a tudós sem kivétel. Ezért is hiszem, hogy őtisztelendősége érett korban majd belátja miszerint fiatalkori felfogásában tévedett."**

A két részre osztott értekezés foglalkozik a felebaráti szeretettel, s ennek talmudikus értelmezésével. Végső kicsengése, hogy a zsidóság nem ismer előítéletet, vagy gyűlöletet más népek, vagy felekezetek iránt. Végül **„reméli, hogy a rágalom gonosz szellemei, melyek Izráel tanait és törvényeit a legfeketébb szinekkel ecsetelik, majd nemsokára átlátván hamis müködésüket — örökre felhagynak vele."**

A tanulmányt dr. Diamant Mór (akkor már losonci rabbi) ültette át magyarra és **„A Talmud erkölcstana"** címen 1876-ban Nagyváradon látott napvilágot.

Élete alkonyán Landesberg főrabbit vesebaj gyötörte, melynek a halál vetett véget 1879 pészách első napján. A félünnep második napján helyezték örök nyugalomra a Várad-velencei temetőben. Halála után a hivatalos ortodoxia méltatta a nagy férfiú életét.

Jóllehet majdnem száz esztendő telt el halála óta, hátrahagyott irásai a mai napig sem jelentek meg. A jeruzsálemi nemzeti könyvtárban őrzik **„Máté Áháron"** című responsum-gyüjteménye kéziratát, ott található kéziratban az az életrajz is, amelyet fia, Juda Léb Landesberg szeghalmi rabbi írt apjáról.

A KURLAENDEREK ÉS ULLMANNOK

A váradi zsidóság történetében megkülönböztetett helyet foglal el a két család: a Kurlaenderek és az Ullmannok. A régi feljegyzések szerint Kurlaender Rafael — Rab Ávrahám Kurlaender nagyabonyi rabbi fia — 1847-ben telepedett le Nagyváradon, ahol vegyeskereskedést nyitott. Több mint két évtizeddel később társult vejével, Ullmann Izidorral és így keletkezett a Kurlaender és Ullmann fűszer- és gyarmatáru cég, amelynek müködési köre egész Erdélyre kiterjedt. Ez a cég a nagyváradi kereskedelem úttörői közé tartozott. Kurlaender Rafael, akinek a nevéhez füződik az első, egész Erdélyt ellátó textilnagykereskedés alapítása is, hosszú ideig töltötte be a Chevra Kadisa elnöki tisztségét. Az 1873-ki kolerajárvány alkalmával, amikor naponta több zsidó is meghalt, személyesen irányította a hullák eltakarítását. Felesége szintén emlékezetessé tette nevét a város történetében, mint a Népkonyha elnöknője. Fiából, dr. Kenéz-Kurlaender Edéből, aki nagy szerepet játszott a nagyváradi városi képviselőtestületben és egyideig a Magyar Bank vezérigazgatója volt, később fővárosi ujságíró lett.

Ki volt ez az Ullmann Izidor, aki lefektette annak a dinasztiának az alapjait, amely — rövid átmeneti megszakítással — három nemzedéken át irányította a váradi ortodox zsidóságot? A családi háttér megértéséhez vissza kell mennünk nagyapjához, Reb Salom Ullmannhoz, aki a németországi Fürth városából származott és 1792-ben került Magyarországra. A stomfai rabbiszéket foglalta el, amely abban az időben az ország legtekintélyesebb községei közé tartozott. Később Somogy-megye főrabbija lett és abban a minőségben Nagyatádon székelt. Nem tudjuk, vajon mi késztette a tekintélyes stomfai községből való távozásra, bizonyos azonban, hogy ezt a lépését hamar meg is bánta. Hivatásánál fogva a megyei főrabbi állandóan uton volt, s így a rabbinak kevés ideje jutott a tanulásra. Reb Sálom, aki azelőtt éjjel-nappal

a szent könyvekben buvárkodott, hirtelen rádöbbent, hogy az új állás megfosztotta élete igazi értelmétől. Amikor egyik ismerőse érdeklődött, hogy érzi magát, mint somogymegyei főrabbi, így válaszolt: **„Hier bin ich kein Raw, sondern ein Fahrer"** (a Pfarrer szót Fahrer-ral cserélte fel).

Ullmann rabbi igyekezett mielőbb más álláshoz jutni, ami kitünő hírneve mellett nem is ütközött nehézségekbe. Előbb Boldogasszonyban kapott állást, majd a hires-nevezetes Hétközséghez tartozó Lakompak községben müködött. Ott halt meg 1825 ádár hó 16-án. Olyan tiszteletnek és nagyrabecsülésnek örvendett, hogy halála után fiát, Ábrahámot választották meg utódjául és még annak fia is követte atyját a hivatalban. Hátrahagyott iratait **„Divré Rás"** cím alatt fia és utódja, Reb Ávrahám Ullmann rendezte sajtó alá.

Minthogy megfelelő adottságokkal rendelkeztek, az Ullmann család togjai abban az időben a rabbi-pálya felé vonzódtak. Reb Salom Ullmann második fia — Reb Slomo Zálmán — már fiatal korában, amikor apja Lakompakban rabbiskodott, nagy jesivát vezetett. Előbb két évig Rendeken rabbiskodott, innen a makkói hitközség élére került, ahol jesiváját még nagyobbá fejlesztette. Ezidőben Makkón a reformszellem kezdett tért hódítani és súlyos harc keletkezett a hitközség tagjai között, Reb Slomo Zálmán a legélesebben kikelt az ujitók ellen és emiatt élete valóságos pokol lett. Nem egyizben történt, hogy a „haladó" szellemű előljárók beszüntették a rabbi fizetésének folyósítását s ő kénytelen volt kezébe venni a vándorbotot. 1862-ben hunyt el és responzum-gyüjteményét, valamint talmudi glosszákat tartalmazó művét **„Jeriot Slomo"** címen halála után unokája, a nagyváradi Ullmann Sándor adta ki.

Ullmann Izidor, az említett makkói főrabbi fia, — akit a zsidó világban Reb Jiszráél néven tiszteltek — jóllehet kiváló tudós volt — megtörte a családi hagyományokat és a kereskedelmi pályát választotta. A múlt század utolsó harmada gazdag lehetőségeket nyujtott ezen a téren. A kiegyezés után leváltották az osztrák tisztviselői kart és a megyeházák, városházák, szolgabiróságok megteltek magyar tisztviselőkkel. A magyar dzsentri osztály alig győzte fedezni a szükségletet. Az akkori mentalitásból adódott, hogy zsidóknak és más idegeneknek engedték át a kereskedelmet, az ipart, a sajtót, a színművészetet és a szabad pályák zömét.

Ullman Izidornak három szenvedélye volt: az üzlet, a hitközségi élet és a könyvgyüjtés. Emellett a politika is érdekelte: úgy ő, mint később fia, Ullmann Sándor alelnökei voltak a Szabadelvü Pártnak, illetve a Nemzeti Munkapártnak és a Tisza grófok bizalmasai közé tartoztak. Minthogy hatalmas vagyonnal és jövedelemmel rendelkezett, könnyen hódolhatott könyv gyüjtői szenvedélyének. Amikor egy alkalommal meghallotta, hogy Schlauch Lőrinc biboros kiváncsi nagyhirű könyvtárának érdekességeire, elvitette a püspöki palotába könyvgyüjteménye ritkaságait.

Az Ullmannok közéleti tevékenységével részletesen foglalkozunk majd. Most csupán érzékeltetni kivánjuk azt a légkört, amely a múlt század végén övezte a családot. Dutka Ákos pld. a neves, nem zsidó költő „A holnap városa" című regényes korrajzában többek között ezt írja:

„De már magasan áll a nap a Kálvária virágos dombja felett. Induljunk befelé a vízivár kétfejü sasos kapuja elöl a város felé. A nagypiacon át vezet az út. Roppant tágas, egyemeletes házakkal keritett térség ez, mintegy balkáni vagy közelkeleti karavánszeráj bábeli forgataga, sátrakkal, bódékkal, kocsitáborokkal, körhintával, mutatványos bódékkal... A tér balfelén, a Körös partján, százados, öreg, emeletes házak földszintjén nagy, nehéz, keresztvasas vasasajtókkal zárható üzlethelyiségek. Ezek a város és a vármegye éléstárai. Gabonahombárok, bőr- és füszeráru nagyykereskedések, vasáru-szerszámok, szijgyártók és kocsifelszerelések váltakoznak a bolthajtásos, régi házak mindig hüvös, száraz, nagy raktáraiban. Keveredik itt a kocsikenőcs, a gyömbér, meg az avult szentjánoskenyér szaga a friss és kicserzett bőrök szagával. Valami keleti, furcsa, nyomasztó légkör, a nagyvárosok jellemző szaga terjeszkedik felette..."

„Az Ullmannok és Kurlaenderek birodalma ez. A Talmud bölcseié. Keletről jött, tradiciókban a Talmud törvényei szerint élő kereskedő-dinasztiák évszázados telepei. Ide vándorol az uradalmi gyapjú, a bőr, a bor, a búza és a békesség minden aranyat érő terméke és jön érte cserébe Kelet minden füszeráruja: gyömbérje, sáfránya, szerecsendiója, s a cseh gyárak minden olcsó portékája. Ezekkel a forgandó árukkal jönnek együtt Keletről és Nyugatról egyaránt a titokzatos árnyak, eszmék, könyvek, mozgalmak terjesztői. Áru- és gondolatközvetítők, leviták és csodarabbik. Jönnek hirek, hogy Oroszországban lázong a parasztság. Az Ullmannok és Kurlaenderek háza átvonuló otthona a Keletről Nyugatra áramló örök népvándorlásnak és nyugtalan hireknek. Hol az oroszországi pogromok elől menekülnek, hol Bécsből jönnek a váradi Ullmannokhoz. Mert itt az irástudók olyan hitvitája folyik, amely sokszor nemzetközi viszonylatban is perdöntő a talmudisták világában."

ÚJ RABBI AZ ORTODOX HITKÖZSÉG ÉLÉN

Több mint három év telt el Landesberg főrabbi halála után, míg a váradi ortodox hitközség eldöntötte, ki legyen az új rabbija. Hagyományhű hitközségekben respektálták az örökösödési jogot, amelynek „cházáká" volt a neve, de nincs olyan értesülés birtokunkban, hogy Landesberg főrabbi leszármazottjai közül bárki is pályázott volna a rabbiállásra. A váradiak figyelme Reb Mose Hárs Fuchs vágszeredai rabbi felé terelődött. 1882 őszén egyhangulag megválasztották főrabbinak, ugyanakkor megbízták a hitközség két képviselőjét, Ullman Izidor elnököt és Fischmann Sámuel alelnököt, igyekezzenek rávenni M. H. Fuchsot a felkínált rabbiszék elfogadására.

Fuchs Mose kezdetben hallani sem akart a váradi állásról. Komoly oka is volt rá. Noha a pozsonyi jesiván tanult s így tudott a zsidóság kebelén belül duló kultúrharcról, jómaga a maradéknélküli, megnemalkuvó ortodox világszemlélet képviselője volt. Nyilván érezte, hogy kitünően beillett volna egy száz év előtti hitközség keretébe, de hogyan érvényesülhet egy olyan városban, amelynek zsidó lakossága (két, esetleg három) egymással merőben ellentétes táborban tömörül? Vágszeredán, ahol a rabbiszéket apjától, Reb Binjámin Zeév Fuchstól örökölte, nem voltak ilyen problémái, mert a kis hitközséget megkímélte a kultúrharc. De mi lesz Váradon?

Abban az időben a pozsonyi jesiván tanult egy váradi fiatalember, bizonyos Ávrahám Frankl, aki később nagy karriert futott be: az ortodox Központi Iroda elnöke és a főrendi ház tagja lett. Apja megírta neki, hogy a hitközség választása a vágszeredai rabbira esett, de ez vonakodik elfogadni az állást. **„Nagy szolgálatot tennél a hitközségnek, — írta Nagyváradról az apa — ha megtudakolnád, mi huzódik meg a rabbi vonakodása mögött, s egyáltalán, ha megírnád személyi érintkezésed kapcsán, milyen benyomást tett rád a Mester."**

A véletlen úgy akarta, hogy napokkal később a vágszeredai rabbi ellátogatott Pozsonyba. Ávrahám Frankl megtudta, hogy a vendég első utja rendszerint a pozsonyi bét-din fejéhez, Reb Dávid Lackenbachhoz vezet. Nem restellte a dolgot és hivatlanul bár, de benyitott a ros bét-din házába, ahol a két férfiút talmudi disputa közepette találta. Mint a jesiva kiváló növendéke, aki alaposan ismerte a vitatott tételt, a maga részéről is feltett egy kérdést, amit a vendég játszi könnyedséggel megválaszolt, majd kifaggatta a fiatalembert: hogyan is élnek a zsidók Nagyváradon?

Az apjához küldött válaszában Ávrahám Frankl az elragadtatás hangján nyilatkozott a vágszeredai rabbiról. Fantasztikus tudós, csupa szívjóság, igazi szent férfiú, aki közvetlenségével lenyügöz mindenkit, aki vele kapcsolatba kerül. Megfelelőbb embert a váradi hitközség nem is találhat.

Minthogy a vágszeredai papi-lakba egyre sürübben érkeztek Váradról a kérlelő, sürgető levelek, Fuchs Mose megkérte sógorát, menjen el Váradra inkognitóban és állapítsa meg, vajon az ortodox hitközség minden rétege helyesli-e az ő megválasztását. A sógor, aki borkereskedőnek adta ki magát, néhány napot töltött Váradon és „mellékesen" a rabbiválasztással kacspolatos véleményeket is meghallgatta. A látogatás után közölte Fuchs rabbival, hogy nyugodtan vállalhatja az állást, mert a választással a hitközség minden rétege egyetért.

Előttünk a rabbi-levél, amely csütörtök, 5642 chesván 25 (1881 november 17) dátumát viseli. Az okirat elmondja, hogy már azon év tisri hó 12-ik napján a rabbiválasztó ős-gyülés egyhangulag és élethossziglan a község főrabbijává választotta Rabbi Mose Hárs Fuchs-ot. A közgyülés csak megerősítette a választás tényét és jóváhagyta a rabbi-levélben foglalt 19 szakasz tartalmát.

Érdekességénél fogva kivonatosan közöljük a rabbilevél pontjait. Abban az időben, amikor a rabbiállás devalválódott és a felekezeti sajtóban akörül folyt a vita, vajon „mesübed" (alárendelt tisztviselő) vagy abszolut hatáskörrel rendelkező független ember-e a rabbi, ez a klasszikus héberséggel megszerkesztett okirat a talmudi formulát idézi: „Mán málká?" Más szavakkal: Ki a fejedelem? Kié a döntő szó a zsidóság körében? S a Talmud egyetlenegy szóval adja meg erre a választ: „Rábánán!" (A rabbik!)

Az első pontok kimondják, hogy Rabbi Mose Hárs Fuchs 120 évig szóló mandátummal rendelkezik azokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, amelyek a rabbinikus bíróság fejét és a község első emberét illetik. Ő a korlátlan úr az összes templomokban és imaházakban. Az ő hozzájárulása nélkül senki sem tehet egy lépést vallási kérdésben, a zsidó szokásokat illetően és iskolaügyben.

Minden vitás kérdésben, akár vallási ügyről, akár szokásról van szó, övé a döntő szó és úgy a község elöljársága, mint annak tagjai kötelesek alávetni magukat az ő döntésének.

A rabbi hozzájárulása nélkül a hitközség nem akceptálhat előimádkozót, saktert, tanítót, stb. A rabbi-

nak joga van bármikor templomi beszédet tartani, viszont legalább egyszer havonta kötelessége ezt megtenni. Ezenkivül kötelessége templomi beszédet tartani az alábbi alkalmakkor: Sábbát Suvá, Sábbát Hágádol, Ros Hásáná első napja, Sábbát Náchámu és erev ros-chodes niszán, valamint nemzeti ünnepek, vagy események alkalmával, amikor ennek szüksége mutatkozik.

A rabbi hatáskörébe tartozik a hitoktatás a világi iskolákban, ugyancsak ő ellenőrzi a tanrendet és az oktatást mindazon iskolákban, amelyeket a hitközség tart fenn, vagy védnöksége alatt müködnek.

A hitközség vállalkozik arra, hogy messzemenően támogatja a rabbit jesiva létrehozásában, fenntartásában és rábizza az anyakönyvvezetést.

A rabbi-levél 14-ik pontja foglalkozik a rabbi javadalmazásával. Az évi fizetést 2.000 forintban állapították meg, amit arányosan felosztva havi részletekben folyósítanak. Az említett fizetésen kivül a rabbi — állásának és rangjának megfelelő — lakást kap, ugyancsak megfelelő tantermet bocsájtanak rendelkezésére a jesiva céljaira.

A rabbi kap a hitközség pénztárából „ragyogóan kiállított" szukoti ünnepi csokrot, szokásos ajándékokat, továbbá cukrot és kávét, valamint egy aranytallért Sábbát Suvá és Sábbát Hágádoi alkalmából. A hitközség pénztárából kapja meg a pászkasütéshez szükséges lisztet, ugyancsak őt illetik meg az anyakönyvi bejegyzésekért járó illetékek és az esküvői szertartások és a válások dijai.

A rabbi-levél szerkesztőinek figyelme minden részletre kiterjedt. Nem maradt ki belőle az ingyenes templomülés sem, amely nemcsak a rabbinak, de a rabbi nejének is dukál. „Hákol lefi háminhág hákádum", vagyis: minden az ősrégi szokás szerint.

A rabbi-levelet elsőként Reb Jiszráel Ullmann írta alá, elnöki minőségében, mellette szerepelt Reb Jiszráel Mose Klein ros bét-din aláirása, amit Reb Nátán Hálévi Hoffmann és Reb Kálmán Lindenfeld rabbiülnökök („dáján") neve követett. A többi előljáró sorrendben a következő: Mose Roth, Mose Kurländer, Aser-Ancsel Schwartz, Akiba Löwenstein, Cháim Rosenzweig, Meir Weisz, Jákob Izráel, Áron Spitzer, Joszéf Schön, Jákob Blau, Jiszáchár Ullmann, Joszéf Frischmann, Meir Ávrahám Munk, Áron Mátitjáhu Reichenberger, Ráfael Kurländer, Jekutiél Adler, majd a hitközség főjegyzője: Jehuda Smuel Friedmann.

Ilyen előzmények után vonult be Reb Mose Hárs Fuchs Nagyváradra.

LECSILLAPODNAK A KEDÉLYEK

Az 1870-ben bekövetkezett szakadás eredménye azt bizonyította, hogy a két irányzat nagyon szépen megfér **egymás mellett**. Az elején még vitatkoztak a közös vagyon miatt, de a neológia hamarosan rájött arra, hogy ennek a vagyonnak kevés hasznát veheti. A hitközség két temploma, a papi-lak és a kórház Váraljján volt és a haladó zsidóság szinte kivétel nélkül Ujvárosban és Olasziban lakott. Ezeket a templomokat a haladó zsidók akkor sem vehették volna igénybe, ha a bíróság történetesen nekik itéli meg. Ők modern, magas kupolás, orgonával felszerelt imaházról álmodtak és a meglévő templomok a legkevésbé sem feleltek meg ennek az ideálnak. A kórház ügye nem is volt napirenden, tekintve, hogy annak gazdája és fenntartó szerve — a Chevra Kadisa — mindkét hitközség közös vezetése alatt állott.

A kongresszusi alapon álló hitközség az első években alkalmi imaházban tartotta istentiszteletét.

Ez a kényszer-megoldás egyre kevésbé felelt meg a növekvő igényeknek. Mintegy öt évvel a szakadás után a kongresszusi hitközség egy lelkes tagja, bizonyos Weinberger Jeromos mozgalmat indított egy kultusztemplom építése érdekében. Az első gyüjtőiven a következő nevek és összegek szerepelnek: Schwartz Ábrahám 5.000 forint, Brüll Lipót 5.000 forint, Farkas Albert 2.000 forint, Weinberger Jeromos 1.000 forint. Közben árulták az örökös templomi üléseket, majüd szereztek egy nagyobb bankkölcsönt is. Ekkor megbizást adtak Bus Dávid városi főmérnöknek, aki a nürnbergi zsinagóga mintájára elkészítette a monumentális templom művészi terveit. A munkálatokat Rimanoczy Kálmán építész vezette és 1878-ban sor került a templom ünnepélyes felavatására. Ez a hires Cion-templom, amely túlélte a diák-rombolásokat és a vészkorszakot és kupolájával, a tetejében lévő Dávid-csillaggal az egykori pezsgő zsidó élet néma tanujaként áll a Körös-folyó balpartján és ma is lenyügözi a szemlélőt.

A 80-as évek elején (nyilván kielégítetlen személyi ambiciók miatt) statusquo ante alapon álló hitközség is létesült. Imaházat rendeztek be és Kunstadt Ignác személyében rabbit is választottak. Minthogy a Chevra Kadisa abban az időben egységes volt, ennek vezetősége úgy határozott, hogy tagjai sorába iktatja a három hitközség főrabbiját. Az 1882 április havában megtartott ünnepségen kebelezték be az évszázados formalitások szerint Fuchs Mór ortodox, dr. Kohut Sándor neológ és Kunstadt Ignác statusquo főrabbikat.

A statusquo ante hitközség muló epizódnak bizonyult. Alig három év után kibékültek az ortodox hit-

községgel és feloszlatták keretüket. Dr. Kunstadt Ignác főrabbi a bukovinai Radauti-ba került, ahol évtizedeken át fejtett ki áldásos tevékenységet.

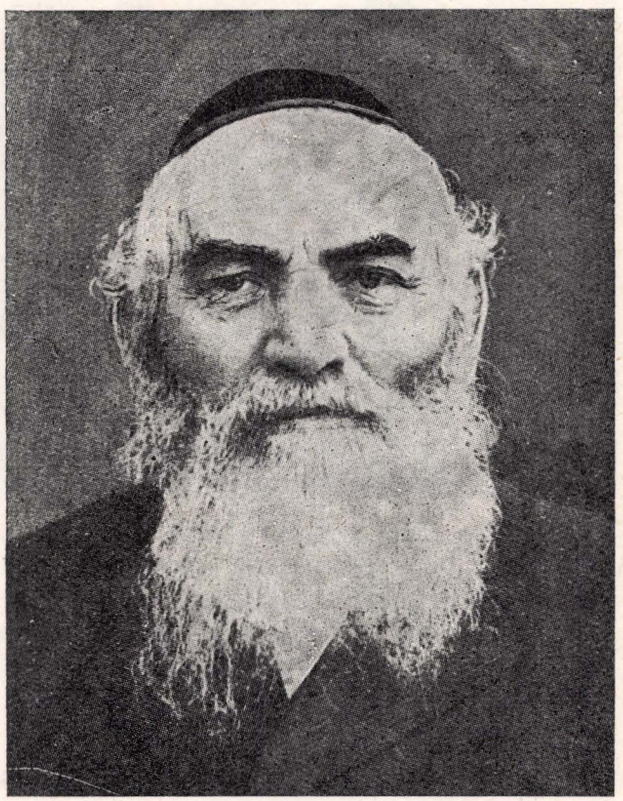
Az impozáns templom felépítésével a haladó zsidóság el is érte tulajdonképeni célját. Templomukban orgona bugott, a pap magyar nyelven prédikált, a hagyományhű zsidók nem szólhattak be életmódjukba. Intézményekre még nem gondoltak. Az elemi iskolát csak 1903-ban vették át Auspitz Adolftól. Rituális fürdőt nem igényeltek. Világháborúnak kellett kitörnie ahhoz, hogy 1916-ban fiúárvaházat alapítsanak. Az impérium-változás után előállott új helyzet tette szükségessé az aggokházát és a lyceumot. Joggal állapította meg egy krónikás: „a nagyváradi kongresszusi hitközség intézményeit a szó szoros értelmében a közszükséglet teremtette meg."

ORTODOXIA ÉS NEOLÓGIA TERMÉSZETES KÖLCSÖNHATÁSBAN

Látszat szerint a szakadás (főleg azután, hogy az addig közös Chevra Kadisából is kiléptek) tökéletes volt. De a látszat csalt. Mert a kölcsönhatás egyetlen pillanatra sem szünt meg. A haladó zsidóság élt a törvényadta lehetőségekkel és gyermekeit iskoláztatta. Ennek következtében rohamosan nőtt a zsidó orvosok, ügyvédek, mérnökök, gyógyszerészek, közés magántisztviselők, tanítók, hirlapirók száma. Egyre világosabbá vált, hogy a kiegyezés utáni Magyarországon az emancipáció előnyeit elsősorban az intellektuállis réteg élvezheti. A neológ zsidók sikerei az ortodoxok körében is felébresztették az iskoláztatás iránti érdeklődést.

Ugyanakkor az ortodox zsidóság puszta létével mérséklőleg hatott az asszimilációs törekvésekre. Az emancipáció után az ortodox hitközség súlya áttevődött Váraljáról Ujvárosba. Igaz, Fuchs Mór főrabbi továbbra is Váralján lakott, ott volt a jesiva, a két templom és a zsidó kórház. de a fejlődés vonala új irányt mutatott. Az új ortodox központ a Nagypiactér közvetlen szomszédságában épült ki: a hitközségi iroda, a nagytemplom, a Sász Chevra temploma, az iskolák, a Chevra Kadisa irodái, a szárnyas-vágóházak, a pászkagyár, a rituális fürdő, a tisztviselői lakások. Érthető, hogy az intézmények kiépítésével egyidejüleg az ortodox zsidóság zöme a szomszédos utcákban telepedett le. Zsidó többség uralta a Szacsvay-, Váradi Zsigmond-utcákat, valamint a Szarvas sort s ez utcák környékét. 1944-ben itt állították fel a nagyváradi gettót, ahonnan utolsó útjukra terelték a zsidókat.

Az ortodox zsidóság, amely számbelileg messze meghaladta a neológok arányait, a kettészakadástól eltelt jó hetven év alatt, az atomreaktor szerepét töltötte be. Fényét és melegét akarva-akaratlanul érezték a neológ táborban. Nemcsak Váradon volt ez a helyzet, de egész Magyarországon. Azokban a dunántúli hitközségekben, ahol csak neológ zsidóság létezett, az asszimiláció, a vegyesházasság, a kitérések üteme aránytalanul gyorsabb volt, mint azokban a városokban, ahol a neológ hitközség mellett ortodox hitközség is müködött.

R. Fuchs Mór z.c.l. orthodox főrabbi

BARÁTI FOGADALOM — melyet önhibájukon kivül nem tudtak betartani...

(1942—43)

Mielőtt az iskola falai közül az életbe kilépnénk, szent fogadalom letételére állunk meg.

Együtt küzdöttünk, együtt örültünk, egymás példája bátorított, vigasztalt bennünket.

A sors elvisz egymástól, szétszóródunk a szélrózsa minden irányába. Komoly feladatok várnak reánk. Ki kell szállnunk az élet mezejére. Azokból az emlékekből, melyeket hosszú időn át gyüjtöttünk, hervadhatatlan koszorút fontunk, s e koszorú ott diszlik mindnyájunk szive fölött.

Fogadjuk tehát, hogy ezt a koszorút elhervadni és azt a szent köteléket, amely bennünket összefüz, az elválás után sem hagyjuk lazulni, vagy szétszakadni soha!

1. Évenkint május hónapban tudatja mindenki a pontos címét valamelyik jegyzővel.
2. **Első összejövetelünket 1953. június hóban tartjuk meg Nagyváradon.**

Az összejövetelre az elnök figyelmeztet a hirlapok utján.

Nagyvárad, 1943. június hó.

BIRÓ MÁRK
igazgató

HERSCH HENRIK
elnök

SALCZER OSZKÁR
osztályfőnök

FUCHS M. ERVIN
jegyző

SALAMON ANDOR
alelnök

ROSENBERG HERMANN
jegyző

Ádler Ervin
Bártfeld Alfréd
Binder Sándor
Dénes István
Farkas Imre
Fliegelmann Izráel
Fried Sándor
Fuchs Alfréd
Fuchs M. Ervin
Gleicher Arnold
Goldstein Gábor
Hersch Henrik
Herskovits Sándor
Kasztor Andor
Klein László
Klein Lajos
Kohl Albert
Lauber Rudolf
Lázár Zoltán
Lébi Lajos
Leichtmann Ödön
Markovits Henrik
Markovits Sándor
Pollák Henrik
Reich Rudolf
Rosenberg Hermann
Rosenzweig Simon
Salamon Andor
Schlesinger György
Schwartz Pál
Szabó Izsó
Weinberger János
Ullmann Harry

AZ ORTODOX HITKÖZSÉG ISKOLÁI

Az orthodox polgári leányiskola

1882-ben nyilt meg a váradi ortodox hitközség elemi iskolája. Eredetileg négyosztályos elemi és négy osztályos polgári iskolára gondoltak, viszont ez utóbbi szervezési munkálatai további hat évet igényeltek.

Annakidején — majdnem száz évvel ezelőtt — merész vállalkozás volt a váradi ortodox elemi iskola alapítása. Széles koncepciót, hosszútávra szóló terveket és ami a legfontosabb: nagyfokú civilkurázsit igényelt. Olyan időben jött létre, amikor szálló igévé vált: „Az ortodoxia mindent kibír, — kivéve százezer forintot és négy polgárit..."

Tudott dolog ugyanis, hogy a magyarországi ortodoxia chaszid árnyalata (Máramarossziget, Munkács, stb.) nyiltan ellenezte a világi oktatás minden formáját. Az általános tankötelezettség bevezetését súlyos gezérának tartották, amely alól igyekeztek kibújni. Minthogy az Ortodox Központi Iroda minden körülmények között meg akarta őrizni a szervezeti egységet, az iskola-kérdésben szabadkezet adott minden hitközségnek.

A váradi kezdeményezés hátteréhez föltétlenül ismernünk kell egyrészt az előzményeket, másrészt az ortodox szervezet általános helyzetét Magyarországon. A két tábor közötti vitában nagy szerepet játszott az ugynevezett Iskolaalap és a rabbiszeminárium kérdése. Az ortodoxia kezdetben igyekezett megtorpedózni a rabbiszeminárium tervét, látva azonban, hogy vesztett ügye van (mert a szeminárium ügyét a kormány támogatta), — a saját jesivái számára is a rabbiszemináriumhoz hasonló privilégiumokat kért. A kormányzat a kérést csak részben honorálta: 1859-ben mindössze egy jesivát — nevezetesen a pozsonyit — ruházta fel nyilvánossági joggal, ugyanakkor 31 más jesiva (köztük a váradi is) kapott jogot arra, hogy növendékeit alsófokon előkészítse a pozsonyi rabbiiskola magasabb osztályai számára.

A nyolcvanas évek elején a kérdés több szempontból is akut volt. Azon túlmenően, hogy a diplomás rabbik hadmentességet élveztek, az anyakönyvek vezetése is fokozatosan átment a rabbik kezébe. A kormány álláspontja világos volt: csak az a rabbi lehet

anyakönyvvezető, aki legalább négy középiskolát végzett. Az idősebb rabbikkal szemben a kormányzat még elnéző volt, nem utalta őket az iskolapadba, de az új rabbiktól megkövetelte a négyosztályos bizonyitvány felmutatását.

Az ország 31 jesivájában általános volt az erjedés. A pozsonyi jesiva felső tanfolyamára készülő növendékek — titokban — bujni kezdték a világi tankönyveket. A legtöbb jesivában ez súlyos veszéllyel járt, mert a leleplezett bóchert könyörtelenül kicsapták.

Ebben a légkörben rakták le a váradi ortodox iskolahálózat alapjait.

Az orthodox elemi és polgári iskola épülete

ÚJ ISKOLATIPUS

Papírforma szerint a váradi hitközségnek joga volt akár négyosztályú elemi, akár négyosztályú polgári iskolát alapítani. De a hitközség vezetősége — amelynek élén abban az időben Ullmann Izidor állott — nem a szabvány iskola-tipusra gondolt, amelynek legfőbb érdeme, hogy a gyermek nem állami, vagy keresztény egyházi, hanem a hitközség égisze és felügyelete alatt müködő iskolát látogat. Várad nem a két rossz között a kevésbé rosszat akarta. Uj iskolatipusra gondolt, amely harmonikus egységet teremt egyrészt az elemi és középfokú világi műveltség, másrészt a Sulchán Áruch alapján álló ortodox vallási hagyományok között.

Az irányzat Majna-Frankfurtban született meg, Sámson Ráfael Hirsch nevéhez füződött, a „Torá ve derech-erec" eszménye. A váradi hitközség vállalta Magyarországon az úttörő munkát. Az volt az elgondolás, hogy olyan fiatalságot képeznek ki, amely korszerű műveltséggel és alapos zsidó tudással (imarend, héber nyelv, Chumás, Rási, Misna, Talmud, vallási parancsok stb.) rendelkezik. S akár folytatja a növendék tanulmányait a jesiváin, akár nem, az iskola falai között eltöltött nyolc évnek döntően kell befolyásolnia élete alakulását. Az iskolának biztosítania

kell a zsidó hagyományok folytonosságát. Világi műveltsége révén a növendék meg kell, hogy állja a helyét az életben mint jó kereskedő, vagy iparos és ugyanakkor hűségesnek kell maradnia az ortodox életmódhoz, a zsidó hagyományokhoz.

Az új iskola feladata volt megoldani sok olyan ortodox szülő problémáját, aki aggódott gyermeke jövője miatt, hogy a gyermeknevelés körül támadt esetleges konfliktus miatt a szülő ne pártoljon el az ortodoxiától.

FUCHS MÓR FŐRABBI ÉS GABEL JAKAB ISKOLAIGAZGATÓ

Tizenkét év telt el a váradi zsidóság kebelében beállott szakadástól az iskola megnyitásáig. A szakadás ugyan anyagilag nehéz helyzetbe hozta az ortodox hitközséget, de az iskola megnyitása nem a pénzhiány miatt húzódott el. Elengedhetetlenül szükség volt két tényezőre: olyan rabbira, aki az ortodoxia országos szervezetében abszolut tekintéllyel rendelkezik, továbbá olyan rendkivüli adottságokkal megáldott pedagógusra, aki képes tető alá hozni a nagyszabásu tervet.

Áron Landesberg volt a váradi ortodox hitközség főrabbija, s a hitközség vezetői tisztában voltak azzal, hogy az ő neve nem szolgálhat harci labogóul. Az 1868-as történelmi kongresszuson Landesberg nem vonult ki az ortodox rabbik többségével, ezért nevéhez hozzátapadt a „mérsékelt ortodox" jelző. Az ő neve semmiképen sem volt alkalmas arra, hogy ortodox középiskolát (!) fémjelezzen.

Gabel Jakab orthodox iskola-igazgató diákjaival

A szakadást követő első kilenc évben Reb Jicchák Reb Mose Hárs Fuchs megválasztásával és 1882-ben való beiktatásával a problémának ez a része megoldódott. De nyitva maradt a kérdés: ki szervezze meg az iskolát? Ki álljon annak élén? Ki plántálja bele a tanulók szívébe a zsidó hűséget, a hagyományok iránti szeretetet, az ortodox öntudatot? A választás

Gábel Jakabra esett, aki abban az időben mindössze 28 éves volt, de rátermettség tekintetében magasan az összes jelöltek fölött állott.

Gábel Jakab 1854 november 15-én Papi községben született, a pozsonyi jesiván tanult, majd Berlinbe ment, ahol két évet töltött a világhirű Hildesheimerféle szemináriumban. Miután megkapta a rabbi-oklevelet, a nagykörösi református főiskolán tanképesítő vizsgát tett. Már mint fiatal diák szeretettel forgatta a tollat, egyformán foglalkozott magyar, német és héber irodalommal. 1878-ban került Ungvárra, ahol a zsidó iskolák igazgatásával bizták meg és ott úgy a politikai, mint a tanügyi szaksajtóban jó nevet vívott ki. Ő szerkesztette a tanfelügyelőség hivatalos lapját, az „Ungmegyei Tanügy"-et, egyidejüleg zsidó felekezeti hetilapot adott ki német nyelven. Csakhamar ő lett a sajtóban az ortodox zsidó hitfelekezet szervezési kérdéseinek leghivatottabb szószólója. A váradi hitközség Gábel Jakabot bizta meg az iskola szervezésével és igazgatásával.

Gábel Jakab maradéktalanul beváltotta a hozzáfüzött reményeket. Az ortodox polgári iskola tanítványaiban valóban párosult a vallásos nevelés és a világi kultúra. Jóllehet az iskolát hazafias magyar szellem hatotta át, a vallási parancsokra és a hagyományokra a legnagyobb gondot fektették. A zsidó tantárgyak tanítóinak sikerült a növendékek szívébe plántálni a zsidó nép és zsidó vallási értékek iránti szeretetet. E tanítók ápolták a héber nyelvet (az évzáró ünnepségen a negyedik osztály egyik tanulója hébernyelvű beszédben (!) búcsúzott az iskolától és a tanári kartól). A növendékekben ébren tartották az Erec Jiszráel iránti érdeklődést. Elsősorban Kupfer Jakab és Koós Zsigmond nevét kell megemlíteni. Nyugdijaztatása után Kupfer Jakab alijjázni akart, kérelemmel is fordult cionista érzelmű tanítványaihoz, hogy segítsék terve végrehajtásában, de közben elhunyt. Koós Zsigmond egész családjával alijjázott és patriárkális korban halt meg Haifán.

A váradi polgári iskola fogalommá vált a magyarországi ortodoxiában. Az igazgató népszerüségére jellemző, hogy abban az időben úgy beszéltek az intézetről, mint Gábel-iskoláról. Magyarországszerte az ortodox zsidó szülők ambicionálták, hogy gyermekeik a Gábel-iskolában tanuljanak. Ennek tudható be, hogy idővel az iskola országos intézménnyé vált, a növendékek csak 50—60 százaléka volt váradi, a többiek a legkülönbözőbb vidékekről kerültek oda.

A nagyváradi orth. izraelita hitközség polg. és elemi fiú- és leányiskoláinak Értesitője az 1915—1916. tanévről", statisztikai kimutatásában illetőségi helyek szerint osztja be a polgári iskolába járó tanulókat. Nos, a 193 diák közül 104 volt váradi, míg a további 89 a következő helyekről jött: Alsófehér megye 1, Arad megye 1, Ausztria 1, Bihar megye 37, Beszterce-Naszód megye 1, Bereg 7, Csongrád 1, Csik 1, Gömör 1, Heves 1, Hont 2, Jászkun-Szolnok 1, Kolozs 5, Komárom 1, Máramaros 1, Nagyküküllő 2, Maros-Torda 1, Pozsony 3, Szabolcs 6, Szolnok-Doboka 3, Szatmár 5, Szilágy 2, Pest-Pilis-Solt 1, Sopron 1, Somogy 1, Torda-Aranyos 1, és Udvarhely megye 1.

Gábel Jakab 1893-ban adta ki magyar és német nyelvü olvasókönyveit, amelyek évtizedekig szolgáltak tankönyvül a magyarországi ortodox zsidó iskolákban. Ugyancsak könyvet irt **„Hit- és erkölcstan"** címmel. Gábel Jakab harmincöt évi müködés után, 1918 augusztus 14-én halt meg s az egész város társadalma kisérte utolsó útjára a nagytehetségü, sokoldalú férfiút.

KÉT HITKÖZSÉG — KÉT TEMETŐ

Hosszú ideig úgy tűnt, hogy ha közös iskolában és templomban nem is férhet meg együtt az ortodoxia és a neológia, a temetőben mindkét hitközség hivei

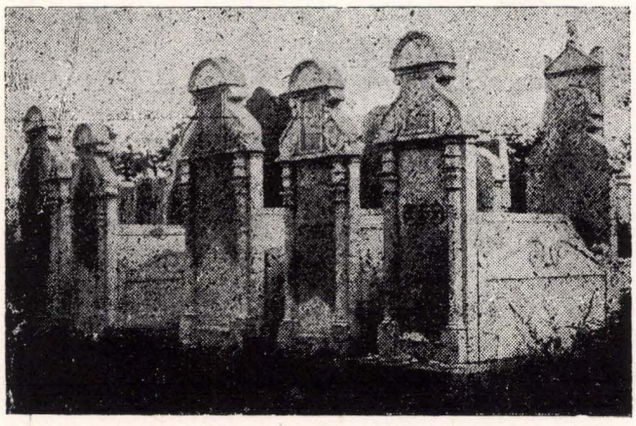
R. Landesberg Jicchák z.c.l. főrabbi sírköve

A Rulikovszky úti újtemető bejárata és halottasháza

számára van hely. A békés együttmüködés érdekében a Chevra Kadisa ortodox részlege messzemenő engedményekre is hajlandó volt. Elsősorban bevezették a rotációs rendszert, az egyik ciklusban ortodox volt az elnök és neológ a helyettese, míg a következő ciklusban megváltozott a sorrend. Az egylet vezetőségét is paritásos alapon állították össze. Az ortodoxia nem követelte, hogy a tagok között többsége jusson kifejezésre a vezetőség összeállításában.

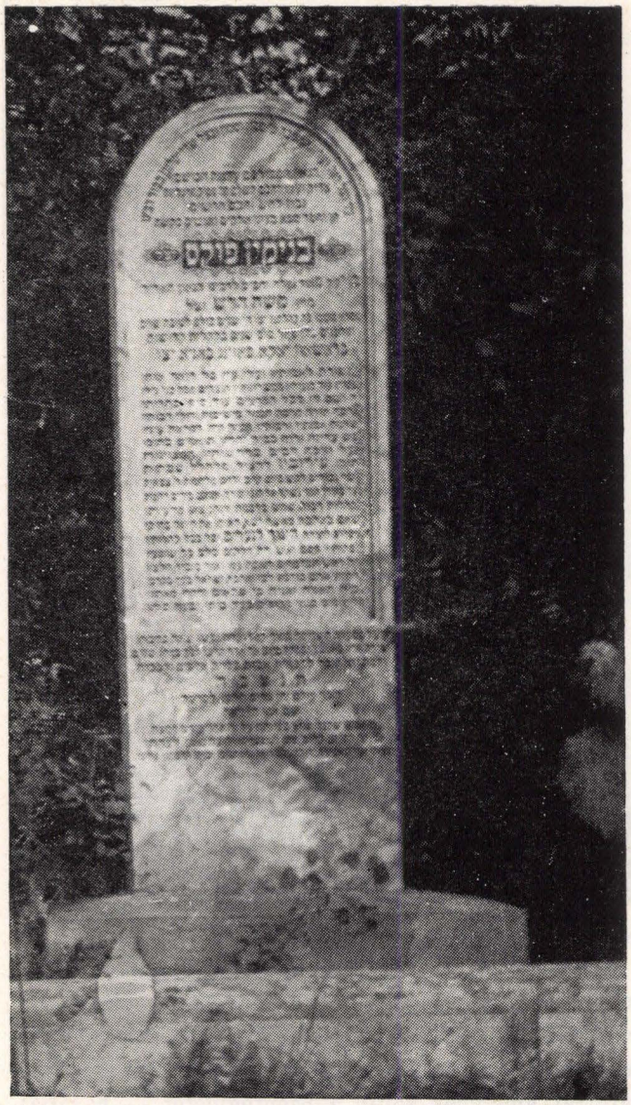
Az ortodoxia gesztusokat is mutatott. Igy például

Az Ullmann család síremlékei

megválasztották a Chevra Kadisa első disztagjául báró Eötvös József közoktatásügyi minisztert. Feltehető, hogy ez a lépés kapcsolatban volt egy sajtóhadjárattal, amelynek során a Szentegyletet — hazafiatlansággal vádolták. Azzal, hogy csak héber felirásokat enged meg a sírköveken. Az egylet vezetősége hosszas vita után kimondta: „A hébernek minden körülmények között szerepelnie kell, de amellett lehet magyar- vagy németnyelvű felirat is. A másnyelvű felirást cenzurázás végett be kell mutatni az egyleti irodában.

Jóllehet a két hitközség között — a szakadás miatt — úgyszólván minden kapcsolat megszünt, egyetlen intézményben mégis továbbra is együttmüködtek: a Chevra Kadisában. Jó huszonöt évig nem is volt baj ezen a téren, de a 90-es években a Szentegylet több tagja sérelmezte, hogy némelyek a zsidó tradiciónak meg nem felelő módon adnak kifejezést gyászuknak. A halottaskocsira és a sírkövekre koszorúkat helyeznek, stb. Az egylet vezetősége kimondta, hogy az új divat ellentétben áll a tradicióval és ezért megtiltja a koszorúk elhelyezését. Ebben az időben történt, hogy Stern Jakab egyleti tag halála alkalmával a család mauzoleum-szerű épülettel akart családi sírhelyet biz-

R. Fuchs Benjámin főrabbi z.c.l. sírköve

tosítani magának. A tervet benyujtották az előljárósághoz, amely a választmány véleményét is meg akarta hallgatni. (Többek között kifogásolták, hogy héber felirás teljesen hiányzik és a zsidó időszámítás sincs feltüntetve rajta.) A választmány úgy határozott, hogy az engedélyt megadja a megfelelő módosítással — annál is inkább, mert a család késznek mutatkozott a szükséges változtatások végrehajtására.

A század végefelé azonban a szakadás utolérte a Chevra Kadisát is. Az 5659/1899. évi június 28-ki előljárósági ülésen az elnök bejelenti: a városi tanács arról értesiti a Szentegyletet, hogy a neológ hitközség részére temetkezési célokra külön parcellát hasit ki. Egyuttal nagy meglepetéssel értesülnek, hogy a neológ hitközség közgyülése már el is határozta külön temető létesítését. A Szentegylet azonnal kimondta, hogy aki az egyesületben tisztséget visel és a neológ hitközség által felállítandó külön temető tervét helyesli, azt felmenti az egylet és intézményei reprezentációjával járó kötelességek alól.

Ezzel lezáródott egy évszázad, amely sok megpróbáltatás és szenvedés ellenére, korszakos jelentőségü a zsidóság számára az egész világon és így természetesen Nagyvárad zsidóságának történelmében is.

A neológ tagok nyomására 1876-ban elhatározták, hogy a jegyzőkönyveket az addigi jiddis-deutsch helyett magyar nyelven fogják vezetni. Érdekes, hogy 1879-ben, az augusztus 17-ki ülésen dr. Berkovits Zsigmond kemény szavakkal ostorozta **„azt a valóságos mételyként elharapozó szokást"**, hogy a kegyeletese, pompát mellöző vallási előirás ellenére, a hagyományos egyszerüség és a halálbani egyenlőség megsértésével némely halottnál érckoporsó, koszorú és más felesleges külsőségek használata kapott lábra. Dr. Berkovits indítványozta, hogy az egylet ezt semmilyen körülmények között ne engedje meg. Aki pedig az évszázados hagyományok megtagadásával mégis így akar temetkezni, — az ne kapjon helyet a sírkertben. Az indítványt egyhangulag elfogadták és a probléma hosszú évekig nem vetődött fel.

Minthogy már volt rá precedens, 1884-ben Tisza

R. Fuchs Mór főrabbi z.c.l. sírköve

Kálmán miniszterelnököt is megválasztották Chevra Kadisa disztagnak. Az indítványt Ullmann Izidor tette, aki nemcsak az ortodox hitközség elnöke, hanem a Tisza Kálmán vezette szabadelvü párt alelnöke is volt. A disztagságról szép okmányt készítettek, amelyet küldöttség nyujtott át a miniszterelnöknek, aki meleg köszönetet mondott a megtiszteltetésért.

„ZSIDÓ KIRÁLY"

Lakos Lajos, a váradi zsidó krónikása már említett könyvében Ullmann Izidorral kapcsolatban a következőket irja: **„A váradi ortodox zsidó hitközség és a város beléletében vezető szerepet játszott. Hosszú éveken át elnöke volt a hitközségnek, alelnöke a szabadelvü pártnak és tagja — sőt nem egyszer irányitója — a város törvényhatósági bizottságának. Ezt a vezető szerepet a legádázabb politikai harcok közepette is tökéletesen látta el. Nem minden ok nélkül hivták őt köznyelven „Zsidó Király"-nak."**

A makkói rabbi fia, aki szegény bócherként érkezett Váradra, néhány év alatt meggazdagodott és arisztokrata allüröket vett fel. Pazar lakást rendezett be és gyüjteni kezdte a héber könyvritkaságokat és kéziratokat. Az emberekkel való érintkezésben ügyelt a distanciára. A városban legendák keltek szárnyra a rabbinikus tudományokban való nagy jártasságáról. Ugyanakkor Tisza Kálmán —a „generális" — politikai bizalmasa és pártjának bihari alelnöke lett. Ez politikai téren is biztosította súlyát, befolyását. Nem csoda, hogy Dutka Ákos, a neves költő és újságiró úgy beszél róla, mint **„a titokzatos árnyak, eszmék könyvek, mozgalmak terjesztőjéről..."** Ugyanakkor nem felejti el, hogy **„az Ullmann birodalmába vándorol az uradalmi gyapjú, a bőr, a bor, a búza és a békesség minden aranyat érő terméke..."**

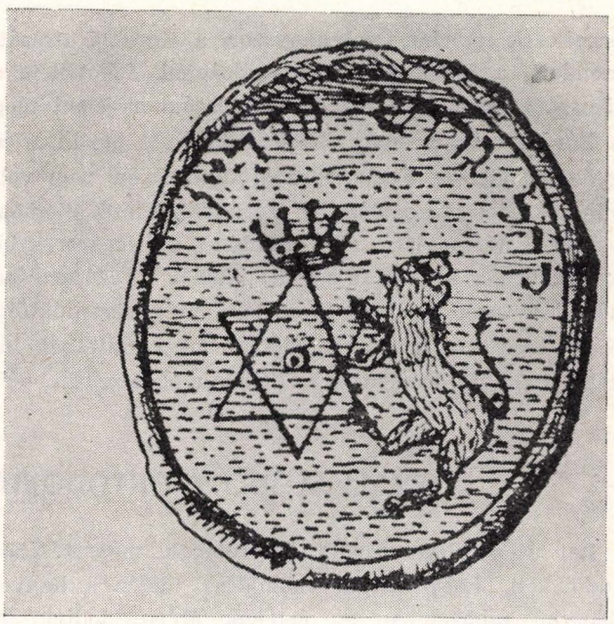
A zsidó történelem ismeri ezt a jelenséget. A spanyol és portugál kiüzetés után a menekültek egy része Hollandiában talált otthont. Az évek során két hitközség jött létre: az askenázok és a spanyol-portugálok gyülekezete. Alig homályosultak el a lidérces emlékek, alig hatolt le tudatukig, hogy biztos talaj van a lábuk alatt — spanyol arisztokraták módjára kezdtek viselkedni.

De az Ullmannok nem érezték szükségét külső hatalmi elismerésnek. Jóllehet 1800—1918 között 346 zsidó család kapott magyar nemességet (közöttük ortodox zsidók is, úgymint a pesti Freudigerek, a kolozsvári Tischler és Sebestyén családok stb.), az Ullmannok nem szorgalmazták ezt hatalmas pártfogóiknál. Sem Ullmann Izidor, sem később fia, Sándor, nem reflektált képviselői mandátumra. Az Ullmanok működési tere Nagyvárad volt — legelsősorban pedig a váradi ortodox hitközség.

AZ ORTODOX HITKÖZSÉG ÚJ ARCULATA

Mindössze harminc évig élt Ullmann Izidor Nagyváradon. A három évtized mélyreható változásokat idézett elő a váradi ortodoxia életében. Mintha csak érezte volna, hogy életpályája rövid, Ullmann Izidor minden ténykedését a lázas sietség, a gyors ütem jellemezte. És a körülmények is kedveztek neki.

Abban az időben — a kiegyezés utáni első évtizedekben — az egyéni vállalkozás vágya töltötte el az embereket. A pincér — kávés; a kereskedősegéd — boltos; a munkás — iparos akart lenni. Mindenki arra törekedett, hogy saját önálló existenciát teremtsen. A város egyre polgárosodott, a kapitalista világ akkor vett elevenebb lendületet, egymásután nyiltak meg az üzletek, szépülni kezdtek az utcák. Ullmann

A nagyváradi orthodox hitközség pecsétje 1775 évből

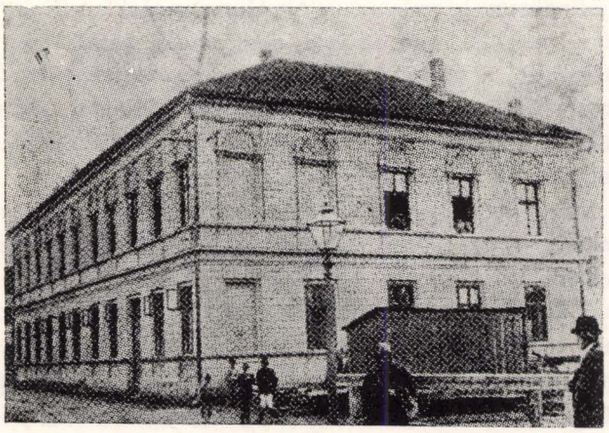
Izidor úgy vélte, hogy az ortodox zsidóságnak is lépést kell tartani az általános fejlődéssel.

Ullmann Izidor, aki tisztán látta a város új körvonalainak kibontakozását, jól tudta, hogy a hitközség új intézményeit az Ujvárosban kell felépíteni. A hatalmas telek, amelyet erre a célra kiszemelt, Gróf Rédey tulajdona volt és a Kapucinus-utca és a Nagypiactér találkozójánál kezdődött. Ullmann Izidor olyan meggyőzően ecsetelte a szent cél fontosságát, hogy Rédey gróf dijtalanul engedte át az egészet az orto-

dox hitközségnek. Ezen a telken épültek a váradi ortodox hitközség intézményei és ide költöztek át a hitközség és a Chevra Kadisa irodái is.

Csak Reb Mose Hárs Fuchs főrabbi (no meg az ő jesivája) maradtak mindvégig Váralján.

Azután is, hogy 1890-ben felavatták a Zárda-utcai nagytemplomot, Fuchs főrabbi templomi beszédeit továbbra is a régi zsinagógában tartotta. Egykori el-

Az orthodox hitközség székháza

beszélések szerint, valahányszor a főrabbi drását mondott, a Kolozsvári-utca valósággal feketéllett a tömegtől. Csak erev ros chodes niszánkor jelent meg a Zárda-utcában, hogy hiveit lelkesítse, búzdítsa és gyönyörködtesse. Fuchs főrabbi feltehetően nem volt mindig egészen megelégedve Váraddal. Előző állomáshelyéhez, viszonyitva, ahol a rabbi a szó legszorosabb értelmében a község feje volt, akinek hozzájárulása nélkül a vezetőség semmilyen kérdésben sem döntött, Nagyváradon a tényleges döntés sok tekintetben inkább az előljáróság, azaz az Ullmannok kezében volt.

DEVALVÁLÓDOTT ORTODOXIA

Reb Mose Hárs Fuchs helyzetének megértéséhez tudni kell, hogy váradi müködése idején a hagyományhű zsidóságban az értékek átértékelődtek. A zsidó tömegek nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában úgynevezett profanizálódási folyamaton mentek keresztül. A Sulchán Áruch elvei szépen érvényesültek Kárpátalján és Máramaroson, ahol a chaszidizmus hatott, ugyancsak az évszázados felvidéki és burgenlandi kisebb hitközségekben. A legtöbb hitközségben azonban — így Nagyváradon is — recsegett-ropogott a régi történelmi épület. A válságjelek elsősorban a szombat megtartása körül jelentkeztek. Kezdetben az ortodox hitközség egyik tagja csak restelkedve nyitotta ki szombaton a boltját, később azonban járványszerüen terjedt a nyilvános „chilul sábát". Egyik visszaemlékézésében Hegedüs Nándor, az ismert köziró és politikus azt írja, hogy anyja igen vallásos zsidó asszony volt, apja az ortodox hitközséghez tartozott, de amikor erősödött a konkurrencia — kinyitotta szombaton a boltot...

Azok a szentéletü rabbik, akik az 1868-as kongresszus nyomán a szakadás mellett döntöttek, nyilván abban reménykedtek, hogy az új szervezeti keretben változatlanul megmarad a történelmi zsidóság lényege: a Tóra szeretete, a szent parancsok teljesítése, a hagyományos zsidó életmód folytonossága. Csakhamar kiderült azonban, hogy változott időkben az ortodoxia állandó szelekcióra szorul. Legalább évenként kell elenőrizni: vajon a hitközségi tag megtartja-e a szombatot, vallásos nevelést ad-e gyermekeinek, felesége rendszeresen jár-e a rituális fürdőbe, megfelelő helyen szerzi-e be hússzükségletét, stb. stb.? Aki eltávolódott az ortodox életmódtól, annak nincs helye az ortodox hitközségben.

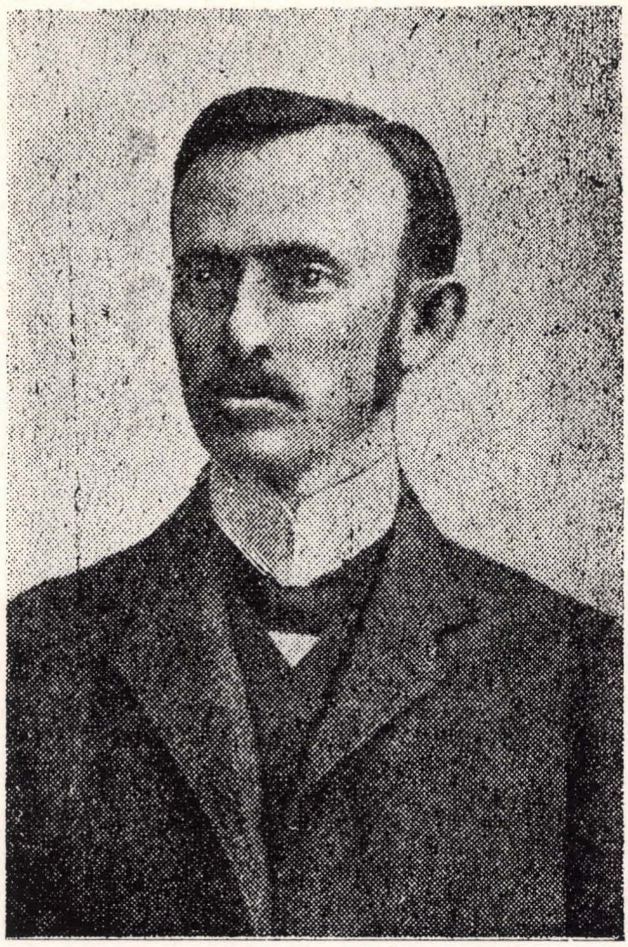
Minthogy az ortodoxia nem akarta vállalni a szelekció útját, új formula született meg: az ortodox hitközség ismertetőjele, hogy intézményei a Sulchán Áruch alapján állanak. A különbség nyilvánvaló: a hangsúly nem a tagok életmódján, hanem a tagok intézményein van. Más szavakkal: a rabbitól és a saktertól megkivánják, hogy ortodox életmódot folytassanak, de nem a hitközségi tagoktól.

Fuchs főrabbi az elején még küzdött a szombatért, magához kérette a szombatszegő kereskedőket, kértkönyörgött, de csakhamar rá kellett jönnie, hogy a folyamatot aligha lehet feltartóztatni.

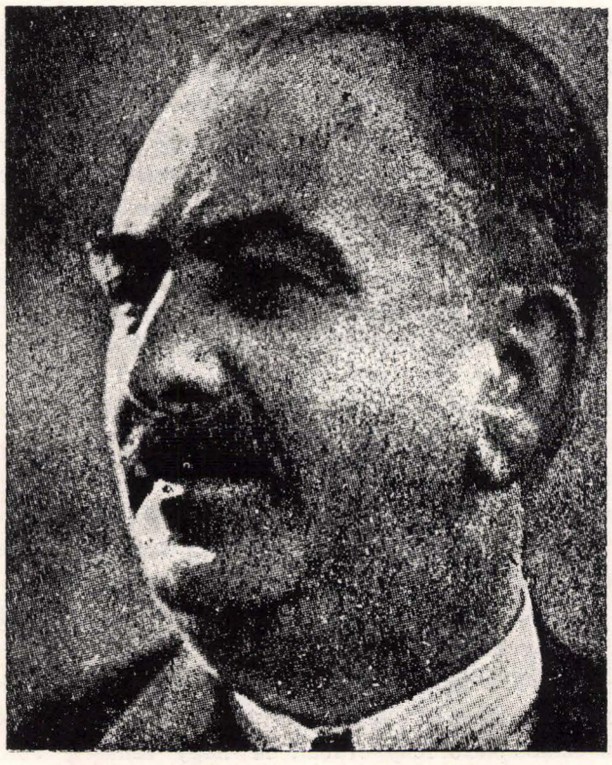
VÁRADI ZSIDÓK, VÁRADI SAJTÓ

Az emancipáció és a vészkorszak között eltelt mintegy hét évtizedes történelmet alig lehet megérteni a váradi sajtó ismerete nélkül. Ez a sajtó, amelyet főleg zsidók szerkesztettek, irányítottak, pénzeltek, nemcsak informált és tájékoztatott, hanem formálta is a közvéleményt, a tónust, az izlést, a divatot. Az a tény, hogy a váradi zsidók a válság idején úgy viselkedtek, ahogy viselkedtek, elsősorban annak tudható be, hogy ennek a zsidó (de zsidótlan!) sajtónak az emlőin nevelkedtek.

Hegedüs Nándor leirásából tudjuk, hogy a **„Szabadság"** című napilapot 1873-ban Laszky Ármin alapította. Hegedüs így jellemzi: **„Egyszerű nyomdász, zsidó ember, fontoskodó, de jóindulatu kiadó, akinek sikerült megteremtenie a kapcsolatot a biharmegyei és nagyváradi szabadelvű párttal és ami ezzel egyet jelentett: a Tiszagárdával. Nagyon büszke volt reá, hogy az ő lapja a megdönthetetlennek látszó kor-**

Fehér Dezső a „Nagyváradi Napló" főszerkesztője

Wasserstrom Sándor a „Népünk" főszerkesztője

mánypárt szócsöve, ami a büszkeségen kivül jó existenciát is jelentett; a lap kormány-szubvenciót kapott, a nyomda nyomtatványokat szállított az Államvasutnak és a vármegyének és ebben a lapban közölték le a pontosan fizető állami, megyei, főszolgabirói és egyéb hivatalos hirdetményeket."

A kiegyezés után az üzletes sajtó Magyarországon szabad vadászterület volt. A magyar dzsentrit az újságirás nem vonzotta. Ezzel szemben a zsidók nagy üzleti és érvényesülési lehetőséget láttak benne. Az első években nemigen törődtek vele, ki áll egy-egy bizonyos újság mögött, később azonban előny lett a keresztlevél és a prédikátum. Ebből adódott, hogy a zsidó származásu újságirók mindent megtettek annak érdekében, hogy a lap, amelynek szerkesztésében résztvesznek, magyar jellegü legyen; kínosan vigyáztak a lap magyar nemzeti arculatára. Ezért is hallgattak el minden zsidó ügyet, hacsak nem bizonyosodott be rögtön, miszerint az általános magyar nemzeti ügyet szolgálja. Ezért harsogták reggeltől estig, hogy a cionizmus hazaárulás. Ezért készültek hetekig, hónapokig egy-egy karácsonyi és húsvéti számra,

Leitner Zoltán a „Népünk" felelős szerkesztője
és a Zs.N.Sz. ügyvezető alelnöke

de a pészách, vagy ros hásáná szót tilos volt leírni. Ha abban a századvégi és századeleji liberális korszakban keresztény újságirók kezében lett volna a sajtó, a zsidókérdés talán jobb kezelésben részesül.

Ady Endre, aki mintegy négy évig újságiróskodott Nagyváradon, később így vall életének erről a fordulatáról: **„Nagyváradra mentem újságirónak... Ez a nyugtalan, zsidós, intelligens város sokmindent átformált bennem..." Majd egyik levelében, amelyet váradi újságiráskodásának negyedik évében intézett Lajos bátyjához, így ír: „Röviden irok, mert tegnap félholtra dolgoztam magam. Tegnap ugyanis hosszúnap volt s az egész szerkesztőség elment a zsinagógába. Mint a szerkesztőség egyetlen „gój" tagja, egymagamban kellett elkészítenem a lapot."**

A váradi sajtó legismertebb alakjai: Sas Ede, Fehér Dezső, Hegedüs Nándor, Pásztor Bertalan és Marton Manó. Többek között Váradon újságiráskodott Nagy Endre, Biró Lajos, Somlyó Zoltán és Zsolt Béla.

A két váradi hitközség mentalitására egyaránt jellemző, hogy ez a sajtó tökéletesen kielégítette igényeit és csak a 30-as évek elején született meg öt (valójában zsidó) napilap mellett egy országos jellegü hetilap („Népünk"), amely új hangot vitt a váradi zsurnalisztikába.

Hegedüs Nándor a „Nagyvárad" napilap főszerkesztője

A FELEKEZETI MEGÉRTÉS JEGYÉBEN

1930-ban ünnepelte a „Nagyvárad" című napilap fennállásának hatvan éves jubileumát és ebből az alkalomból szép albummal lepte meg olvasóit. A könyv elején egész oldalas fénképet találunk, amely a lap 1896-os szerkesztőségét ábrázolja. Láng József és Fehér Dezső szerkesztők mellett ott látjuk Gábel Jakabot, aki nemcsak az ortodox iskolák igazgatója, hanem a magyar ortodoxia ideológusa is volt. Ha elfogadjuk azt a tételt, miszerint a helyi sajtó (s itt meg kell jegyeznünk: a „Nagyvárad" volt a legelső vidéki napilap az országban) a város életének a tükörképe, úgy Gábel Jakab iskolaigazgató szerepe, közremüködése a „Nagyvárad" redakciójában élénk fényt vet az ortodoxia irányzatára az emancipációs korszakban.

Mert a váradi zsidóság múltját kutatva, önkéntelenül felvetődik a kérdés: mi volt az Ullmannok erejének titka? Mi volt a programmjuk, politikájuk? Mivel szerezték meg e népes hitközség bizalmát olyannyira, hogy négy évtizeden át még csak nem is mutatkozott komoly rivális? Igaz, az ő idejükben a hitközségi apparátus kitünően müködött. Korszerüsítették az intézményeket, modernizáltak iskolát, rituális fürdőt, vágóházat. Az ortodox hitközség lépést tartott a modern fejlődéssel és minden tekintetben igyekezett a hitközségi tagok életét megkönnyíteni. Ime egy példa: amikor hire jött, hogy egy németországi cukrászmester olyan tésztagyuró- és nyujtógépet talált fel, amelyet igénybe lehet venni a pászkasütéshez, egyes nyugati hitközségek gépesített pászkasütő üzemeket rendeztek be. A rabbinikus világban azonban megindult a nagy vita: halachikus szempontból élvezhető-e a gépipászka, vagy sem? A mácesz-háború hihetetlen arányokat öltött. S miközben a küzdő felek a döntő csatára készültek, a nagyváradi ortodox hitközség megrendelte a gépi felszerelést. A váradi hitközség példát mutatott. Csak utána következett Pozsony és a többi nagy hitközség. Azokban a városokban azonban (mint példának okáért Máramarosszigeten), ahol a chaszid irányzat dominált — mindvégig kitartottak a kézileg készített pászka mellett...

A rituális szükségletek ellátásán túlmenően az Ullmannok elsősorban biztonságérzetet nyujtottak. Erre az emancipáció fénykorában is nagy szükség volt, mert „mindennek alján" ott gyötört a kérdés: hogyan

is állunk ezzel az emancipációval? Ábránd-e, vagy valóság? Egy nap ugyanis kiderülhet, hogy az egész tévedés volt, fatális tévedés, a legfelsőbb helyen elnézték a dolgot, s akkor vissza kell majd fizetni mindent — kamatos kamattal...

A neológ zsidó könnyebben ringatta magát az egyenjogusítás illuziójában. Jeruzsálem nevével csak elvétve találkozott. Ha elment a templomba, magyarnyelvű prédikációt hallott; a pap azt hirdette, hogy ő teljesen összeforrott a magyar hazával, a magyar nemzettel, a magyar nyelvvel és kulturával. Viszont az ortodox zsidónál éppen az imák, az ünnepi élmények és a múlttal való szoros kapcsolat nem engedte eltompulni a gáluti veszély-ösztönt. Igy az emancipáció-nyujtotta lehetőségek elfogadása mellett, külön lelki támaszra is szüksége volt. Az Ullmannok közéleti tényked ése nem korlátozódott csupán a hitközségre. Összefogtak az ország uraival, a Tisza grófokkal és befolyásos pozicióhoz jutottak a kormánypártban. Ezért volt az Ullmann-féle előljáróságnak szüksége arra, hogy Gábel Jakab iskolaigazgató naponta órákat töltsön a kormánypárti napilap szerkesztőségében. Az igazi aréna azonban — a városháza volt, a törvényhatósági bizottság, amelyben felsorakoztak a legjobb erők, a mindenkori hitközségi elnökök és alelnökök, amelybe a két főrabbit, Fuchs Mórt és dr. Kecskeméti Lipótot is beválasztották. (Fuchs Mór — noha nem mondott le — sohasem vett részt az üléseken.) Gábel Jakabot 1895-ben választották Nagyvárad város törvényhatósági bizottságába, amelynek megszakítás nélkül 23 éven át, azaz 1918-ban bekövetkezett haláláig, tagja volt. A „helyi parlament" tagja volt dr. Altmann Jakab orvos, dr. Grosz Menyhért orvos, dr. Radó Ignác ügyvéd, Feldmann Izidor kereskedő, dr. Friedländer Sámuel ügyvéd, Reismann Mór, a biharmegyei kereskedelmi-, ipar- és termény Hitelbank igazgatója, Weisz Mór kereskedő, Aufricht Mór malomigazgató, Benedek Dávid kereskedő, Deutsch K. Ignác kereskedő, Frankl Lázár terménykereskedő, Mihelfy Pál kereskedő, Incze Lajos építész, ifj. Kohn Sámuel kereskedő. Ez volt az a korszak, amikor zsidó volt Nagyváradon a városi főorvos, a rendőrkapitány és a rendőrfogalmazó. Amikor nem jelentett problémát az iparengedély. Az Ullmannok protekciójával italmérési jogosítványt és trafikengedélyt is lehetett szerezni.

A neológ hitközségben a rotáció elve szerint váltakoztak az elnökök és az alelnökök. Csak az Ullmannok pozíciója volt rendíthetetlen. Ez a hitközségi dinasztikus rendszer egyedülálló volt egész Magyarországon. A teljes osztrák-magyar monarchiában csak egy ember akadt, aki túltett az Ullmannokon: dr. Beno Straucher, a bukovinai zsidók vezére. Egyidőben nem kevesebb, mint 64 mandátuma volt. A Reichshaus, azaz a bécsi parlament mandátuma mellett, ő volt a csernoviczi zsidó bérkocsisok egyesületének elnöke is. Amikor megkérdezték tőle, mi a népszerüségének és sikerének a titka, miért biztosítják őt a bukovinai zsidók feltétlen bizalmukról, hosszú magyarázat helyett így válaszolt: **„Das jüdische Volk ist in Gefahr..."**

Ezzel a programmal kormányozták négy évtizeden át az Ullmannok is a nagyváradi ortodox zsidóságot.

A FELVIRÁGZÁS KORA

Két korszakra szokták osztani azt a 40—50 évet, amely a magyarországi zsidók egyenjogosításától az első világháborúig telt el. A századforduló itt is éles határvonalat képez. Míg az első rész a fejlődés, a második a felvirágzás kora. A régi, kisvárosi, alacsony

Dr. Adorján Emil a Sas-palota tulajdonosa

házsorú Nagyváradból ezekben az években modern, országoshirű, kulturális, kereskedelmi és ipari centrum lett.

Fehér Dezső (aki előbb Weisz Dávid néven az ortodox elemi iskolában tanítóskodott) úgy él a köztudatban, mint aki modernizálta a váradi sajtót. Ugyanakkor ő volt a város elsőszámú lokálpatriótája. A századfordulóra emlékezve így ír Nagyváradról:

„Annyi jóakarattal, odaadással és nyiltsággal sehol sem lehetett találkozni, mint Váradon. Az emberek

nem gombolkoztak be kérlekalássonokkal, nem féltek tőle, hogy beléjük pillanthatunk, hanem önmagukat osztogatva, segítettek egymás világnézetét kialakítani, akaratát irányitani és megerősíteni. Ezekből az elemekből alakult ki a váradi, aki világvárosiabbnak érezte magát a londoninál és párisinál. Könnyedén beszélt Liverpoolról, melynek kikötőjében üzleteket bonyolitott le és szerveivel átszőtte egész Európát. Rávetette magát egyidőben telekspekulációra és a Bazár-szorosban egy négyzetöl telek drágább volt, mint Londonban a futballpálya. A régi „Fekete Sas" helyén dr. Adorján Emil és dr. Kurländer Ede új szállodát építtetett, akkora hangversenyteremmel, hogy Bihar megye lakósságának nagyrészét el lehetett helyezni benne. A Bémer-téren a három kávéház vakitóan ki volt világítva, mindegyik zsufolva volt esténként párizsi elegánciájú asszonyokkal. A finom parföm úgy összesűrűsödött, hogy harapni lehetett, a sok brilliáns úgy világolt, hogy az idegen Golconda mesés gazdagságában érezte magát. Ez a több vallásból és nemzetiségből összetevődő város polgársága szorgalmasan dolgozott és tevékenysége lázából lassanként kialakult a modern Nagyvárad. Az első világháborút megelőző húsz-harminc év fontosab volt a város történetében, mint bármelyik hires históriai korszak. Nagyvárad falu volt — és város lett. Hosszú út volt ez a romantikától a kapitalizmusig."

Érdekes képet festett a váradi zsidókról Nagy Endre, a modern kabaré későbbi megteremtője.

„A statisztika szerint — írja — Várad lakósságának harmincöt százaléka zsidó. De ez csak a statisztika szerint van igy. Hiszen Nagyváradon, mint földrajzi forgalomban, a városias belső város körül széles mezőváros terpeszkedik, amely csak a népszámlálásnál számit, egyébként pedig az ősi foglalkozások szabad térségein él, anélkül, hogy a városi életbe valami befolyása is lehetne. A valóságban hát legalább nyolcvan százalék zsidó az igazi városi lakosságban. Olyan ez — ahogy Ady Endre szokta volt mondani —, mintha nyolcvan százalék kovásszal és húsz százalék lisztel sütnénk kenyeret. Az ortodox zsidók elnöke Ullmann Izidor, aki jelentős politikai tényező és Tisza Kálmán is barátkozni szokott vele. Egyáltalában itt minden kitelik a zsidóból. A gazdasági egylet elnöke és az arisztokrácia hangadója lovag Wertheimstein, aki öles ember, mindig nedves sasorral, monoklira termett szemöldökcsonttal, széles vállal, keskeny csipővel. Az éjszakai verekedések rettegett hőse Braun Berci, az összenőtt szemöldökü roppant gorilla-ember, aki álluknál fogva szokta levegőbe emelni az embereket. A régi szabásu, hajthatatlan negyvennyolcas Stern Hermann, aki zsinoros magyar ruhában jár, a kávéházban harminc krajcárért árulja a pecsételt bort, de ifjú költők, irók ingyen is megkapják. A város Cato-ja Berkovits Ferenc doktor, aki, ha a közgyülésen felszólal, mindig márványba vágyó mondatokban beszél. Az arszlánok arszlánja a szép szőkefürtü Dési Géza, aki a fehérnemüit Párisban mosatja és aki tud úgy reggel nyolcig pezsgőzni a „Magyar Király"-ban, hogy egy ránccal sem gyarapszik, se az arca, se a ruhája."

HALADÓ ZSIDÓSÁG

Már említettük, hogy a kongresszusi alapon álló hitközség első főrabbija dr. Rosenberg Sándor volt. Kilenc évig állott a hitközség élén, majd Kaposváron folytatta tevékenységét. 1885-ben Aradon lett rabbi, ott is hunyt el 1909-ben. Az ő veje volt dr. Kecskeméti Lipót,- akinek személyével és munkásságával a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

A makkói születésü dr. Rosenberg Sándor Lipcsében szerzett filozófiai doktorátust és teológiai tanulmányait a breslaui rabbiszemináriumban végezte. Itt fejlődtek ki benne a reform-hajlamok. Mindössze 24 éves volt, amikor Váradra került, de csakhamar be kellett látnia, hogy ez nem alkalmas hely reform-kisérletek számára. Abban az időben a zsidó élmény a neológok körében is eleven hatóerő volt, kitérés és vegyes-házasság csak a legritkább esetben fordult elő. A váradi zsidók megmondták a fiatal rabbinak: számukra fontos a magyar hitszónoklat, az orgona és a kórus, de vallási téren nem kivánnak további reformokat.

Dr. Rosenberg Sándor utódja a váradi rabbiszékben — dr. Kohut Sándor, aki a zsidó tudományos világban szerzett ragyogó nevet. Dr. Kohut előbb iskolaigazgató, majd pécsi rabbi volt. 1880-ban került Váradra, de a tudományos munka itt is jobban vonzotta, mint a szószék s az állásával kapcsolatos többi teendők. Kortársai úgy emlékeznek róla, mint aki a szószéken mindig elvont, eszmei problémákról beszélt és a gyakorlati élet kérdései iránt kevéssé fogékony szellem lett volna. Életműve az **„Áruch Hásálém"**, amelynek első kiadása nyolc kötetben, mintegy 8000 nyomtatott oldalon látott napvilágot. Negyedszázadon át naponta 12—14 órát dolgozott. Éveken át éjszakáit áldozta a nagy műnek, mivel nappal hivatali kötelességeinek élt. Kohut Áruch-ja — szótár és enciklopédia a talmudi és midrási irodalomban. E roppant anyagot szótárszerüen dolgozza fel, megfejti az egyes szavak eredetét, kimutatja, hogy a vizsgált szó héber, aram, szír, arab, perzsa, latin, vagy görög származású, megállapítja jelentését, jelentésváltozatait és felsorolja előfordulási helyeit. Művét dr. Kohut Pé-

csett kezdte publikálni és a munkát Nagyváradon folytatta. Tudjuk, hogy Váradon nem érezte jól magát, főleg azt panaszolta, hogy felesége egészségi állapota megromlott. Négy év után otthagyta Nagyváradot, New-Yorkba ment, ahol az Áhávát Cheszed hitközség rabbija lett és az ő kezdeményezésére alapították a Jewish Theological Seminaryt, melynek tanára és igazgatója volt 1894-ben bekövetkezett haláláig.

AKI 46 ÉVIG ÁLLOTT KÖZSÉGE ÉLÉN

Hat év telt el, míg a váradi neológ hitközség új rabbit választott. Közben egy Schneckendorf nevű másodrabbi látta el a papi teendőket. 1890-ben végre döntöttek: egyhangulag rabbijukká választották az alig 25 éves dr. Kecskeméti Lipótot, aki 46 évig állott a hitközség élén és templomi beszédeivel, sajátos nyelvezetével, tudományos, műfordítói és publicisztikai munkásságával, nem utolsó sorban pedig a magyarsághoz való töretlen ragaszkodásával a város határain túl is ismeretessé vált.

Szerencsés véletlen folytán fennmaradt az a Rabbi-Levél, amelyet a nagyváradi izraelita hitközség 1890-ben nyujtott át dr. Kecskeméti Lipót rabbinak. A bevezetőben ünnepélyesen kijelentik, hogy 1890. április 7-én tartott ülésen, 11. szám alatt, 1890. április 13-án tartott képviselő közgyülésen 15. szám alatt, végül 1890. évi május 11-én tartott öszgyülésen hozott egybehangzó határozatok alapján: **„az isteni és világi tudományokban jeles a hazafias érzelmű és szellemű, a szeplőtlen jellemű s istenfélő és az ékesszólásban kitünő dr. Kecskeméti Lipót urat a hitközségünkben rendszeresített rabbi állomásra a legtiszteletteljesebben meghívjuk és felkérjük."**

A Rabbi-Levél abból indul ki, hogy dr. Kecskeméti Lipót rabbi a meghivást elfogadva **„a budapesti rabbiképző intézetben elsajátított irányelvei szerint fogja a mi hitközségünk vallás-erkölcsi, szellemi és korszerű haladásra törekvő érdekeit előmozdítani."** Pontosan megírják, miben látják a magasztos hivatással egybekötött főpásztori teendők lényegét (templomi szónoklatok, hittan-tanítás, anyakönyvvezetés), majd pedig megfogadják, hogy **„Vele minden időben karöltve ernyedetlenül fogunk a közjó előmozdításán buzgólkodni és munkálni."**

A végén került sor az anyagiakra. Megállapítanak számára évi 1.200 forint fizetést, amit havi 100 forintos részletben folyósítanak, ugyanakkor lakbér-általány címen további évi 300 forintot folyósítanak.

Majd a záradék:

„Miről kiadtuk ezen oklevelünket azon óhajjal, hogy a Mindenható vegye oltalmába Főtisztelendő Dr. Kecskeméti Lipót Rabbi úrral kötött ezen frigyünket, áldja azt meg mennyei malasztjával s hosszabbítsa meg Rabbink életét a legkésőbb korig, munkás és egészséges erőben, boldogságban és hitközségünkkel való megelégedésben."

A Rabbi-Levelet Adler József hitközségi elnök és Váradi Mór jegyző írták alá.

ZSIDÓK AZ IPARBAN ÉS A KERESKEDELEMBEN

A vészkorszakig szinte szabály volt, hogy a zsidó történetíró védekezik. Nem csak a zsidó hitet védelmezi, hanem dicsérnie kell azokat az eredményeket, amelyeket a zsidók az élet különböző területein elértek. Az antiszemiták helyzete könnyű volt: egyszerüen átvették a zsidók által elkészített számokat, adatokat, kimutatásokat és bizonyították: ime: a zsidók rátették kezüket az ország javaira, mindenüvé befurakodtak, mindent meghódítottak...

Már az elején meg kell állapítani, hogy Váradon is képződtek ugyan zsidó vagyonok, de a zsidó nagytőke távol tartotta magát Váradtól. Pesten volt a tőzsde, a pénzvilág központja. Más vidéken voltak a szénbányák, az acélkohók, a papírgyárak, a cukorgyárak, a textilművek, az üveg- és bőripar telepei. Nagyvárad az impérium-változásig két iparágban vezetett: a szesz- és malomiparban. Ezért sem jegyez fel a krónika kivételes pénzügyi karriereket.

A múlt század közepe táján alapította a Léderer- és a Kálmán-család az ország legelső szeszgyárainak egyikét. Ez a vállalat később hatalmas malommal bővült és országos jelentőségüvé nőtt. A szeszgyártás úttörői közé tartoztak a múlt század közepe táján a Moskovits-fivérek is. Moskovits Adolf és Mór kis szeszfőzdével kezdték és az évek során szorgalmas munkával nagy gyárrá fejlesztették szerény üzemüket. Moskovits Mór fia, dr. Moskovits Miklós, élesztő- és vegyigyárral egészítette ki a konszernt, amelyből később a Krausz-Moskovits cég alakult. Moskovits Adolf fiai: Mór, Miksa és József teremtették meg az Adria-malmot és rizshántolót. Moskovits József az első világháború előtt a nagyváradi Kereskedelmi és Iparkamara elnöke volt. Az első világháború után kisajátították birtokát. Amikor a huszas évek végén vállalatai válságba jutottak, önkezével vetett véget életének.

A szeszgyártás úttörői közé tartozott még: Berger Dániel és Löblé Henrik. Az előbbi végrendeletében 25 ezer koronát hagyott jótékony célokra, míg az utóbbi

hosszú évekig állott a Chevra Kadisa élén és odaadó munkájával örökre emlékezetessé tette nevét.

A századforduló elején Moskovits Farkas olyan cipőgyárat létesített Nagyváradon, amely komoly versenytársat jelentett a bécsi és prágai gyáraknak. A vállalat Egyiptomba is szállított, ahol szintén ismerték a hires plakátszöveget: „Megelőzött Moskovits!" A modern fatermelés megalapítója Darvas Imre volt, aki La Roché Alfréd gazdag svájci üzletembert is bevonta vállalatába. A La Roché és Darvas cég európai hírnévre tett szert.

Sonnenfeld Adolf magas nivóra emelte apja kis nyomdáját. Ez a fiatal zsidó papírkereskedő és nyomdász minden évben tanulmányútra ment Londonba és Berlinbe, s modernebb és olcsóbb irodaszereket gyártott, mint a fővárosi cégek. A nagyváradi Sonnenfeld nyomdában üzemeltetett jegynyomógépen állították elő hosszú ideig a fiumei villamosvasut menetjegyeit.

A múlt század második felében Róth János saját vállalkozásában megteremtette Nagyvárad telefonhálózatát. Vállalatát, amely kezdetben nem bizonyult jövedelmezőnek, a század elején az állam megváltotta. A széles látókörü dr. Berkovits Ferenc kezdeményezésének köszönhette Nagyvárad a vízvezeték megteremtését. A vízműhöz vezető utcát halála után róla nevezték el.

Az első világháború alatt — hogy nagyot ugorjunk Nagyvárad gazdaságtörténetében — Erdős Zsigmond megvásárolt egy kezdetleges vasöntődét és ezt zsenialitásával olyan vagongyárrá fejlesztette, amely a resicai művekkel is versenyre kelt. Az ipari úttörők közé tartozott Lederer Kálmán, aki a Várad melletti Esküllőn chamotte-téglagyárat állított fel és Deutsch K. Ignác, aki a biharmegyei Feketeerdőn az ország egyik első modern üveggyárát létesítette.

Az angol tőkével megépített gázgyárat Schwartz Izidor igazgató tette hasznothajtó üzemmé.

Zsidó ipari kezdeményezők munkája és vállalkozókedve alkotta meg a nagyváradi bőr-, papírlemez-, vatta-, kakaó-, doboz-, cipő-, szőttes-, harisnya-, tinta-, kaucsuk-, fésü-, gyógyszer és vegyészeti árukat gyártó üzemeket is.

Benedek Dávid, Löbl Mór, Grosz Éliás marhahizlalással és marha-exporttal járultak hozzá az ország gazdasági életének megélénkítéséhez. Bejárták egész Erdélyt, összevásárolták és felhízlalták a marhákat és hetenként különvonatokat indítottak a császárvárosba. Nagyváradról került az osztrák fővárosba a hires bécsi marhahús jelentős része.

A kereskedelem úttörői közül meg kell említenünk a Wechsler és Farkas céget, amely Váradról elsőként vett részt a pesti tőzsde narancs-akcióin, Eber Imre és Jung Ferenc textilnagykereskedőket, Leipnik Mihály rövidáru kereskedőt és Glücksmann Ármin divatáru kereskedőt. Az első drogériát Vadász Albert, az első cipőüzletet pedig Hirschl Bernát (Hegedüs Nándor apja) nyitotta meg a Belvárosban, ahol akkor zsidók alig éltek. Friedländer Hermann férfidivatüzletével, ifj. Berger Sámuel könyvkereskedésével, Diósi Ignác és fia, Lajos fatermelő vállalatával, Deutsch K.I. üvegkereskedésével, Leitner Márton és Fiai üzletházával, Füchsl Mór bornagykereskedésével és Kolliner Dániel tojás-export cégével egészíthetjük ki az első kereskedelmi vállalkozások listáját.

A sómonopólium sokáig a Spitzer Sámuel és Fiai cég kezében volt. Az első modern temetkezési vállalat pedig **Veiszlovich Adolf** alapította. Az ő fia, **Veiszlovich Emil,** teremtette meg Nagyvárad első korszerű, perzsaszőnyegekkel, selyemtakarókkal és művészi képekkel berendezett szállodáját — a Parkot. **(Veiszlovich Emil** olyan haragos viszonyban élt apjával, **Veiszlovich Adolffal,** hogy még a nevét is megváltoztatta.) A szálloda és kávéházi ipar zsidó úttörői még: Hillinger Lipót, Waldmann Lajos, Stern Sándor és Stern Hermann. Az első fővárosi jellegű kávéházat Rendes Szidor nyitotta meg, akinek a „Royal"-jában a braganzai herceg, az Eszterházy grófok és a mágnás huszártisztek is sürűn megfordultak, ahogy azt

Vaiszlovich Emil a Park-szálloda tulajdonosa

Biró Lajos „Sárga Liliom" darabjában megörökítette.

A nagyváradi bankélet modernizálása Reismann Mór nevéhez füződik, ő hozta a „Körösparti Páris"-ba az új bankári szellemet és a hitelélet felfrissítését. Szerepét a XX-ik század elején Popper Ákos és Szemere Miklós vette át. Steiner M. Albert alapította az első kereskedelmi képviseletet, amely később — veje, Kepes Samu közreműködésével — Európa legnagyobb üzletházaival tartott fenn kapcsolatokat. Közvetlenül a századforduló után Székely Jenő nyitotta meg Nagyváradon az első mozit és annak népszerüsítése céljából lehozta Váradra Psylandert, a hires „szívdöglesztőt". Kiss Dávid szegödtetett elsőizben újságárusítás céljára rikkancsokat, amivel még a fővárosi hirlapok hasonló terjesztését is megelőzte.

A Nagyvárad fejlődéséről szóló tanulmányában, amelyet közvetlenül 1936-ban bekövetkezett halála előtt fejezett be, Fehér Dezső a következőket írja:

„Nagyvárad modern, kulturális, kereskedelmi, ipari és gazdasági várossá fejlődésének kútforrása egyedül lakosságának szivós kitartása és nagy energiával elvégzett munkája volt. Olyan hatalmas kereskedelmi élet alakult itt ki, amellyel egyetlen város sem versenyezhetett és egy olyan ipari fejlődés forrt ki, amely diadalmasan állotta meg a helyét Temesvár, Pozsony, Arad, Kolozsvár vagy Győr iparával szemben. Nem hiába nevezte Ady Endre Váradot „nyugtalan, zsidós, intelligens város"-nak — mert minden váradi ember felett urrá lett az a tudat, hogy ő érte más dolgozni nem fog, hogy önmagán kivül senkire sem számíthat: aki saját magát és ezzel együtt a várost is emelni, erősíteni és gyarapítani akarja, annak saját eszével és kezével kell teremtenie, különben soha előre nem jut. A szabad verseny hullámverése kivetett mindenkit a nemtörődömség, vagy a tétlenség gyilkos gondolatköréből."

ÜLLŐ ÉS KALAPÁCS KÖZÖTT

Huszonkilenc évig ült Reb Mose Hárs Fuchs a nagyváradi rabbiszékben, s jóllehet ez volt a váradi zsidóság fénykora, alig maradt utána irásos dokumentum. Három évtizedbe telt, míg hátrahagyott irásaiból egyik unokája, Dov Ber Klein, aki abban az időben Halmiban volt „dáján", (rabbi-ülnök) egy kötetnyi responsumot összeállított és kiadott. A mű **„Jád Romo"** címmel jelent meg és a bevezetőjében veje Reb Jákob Sálom Klein irta meg „Michtáv oz" címmel vázlatos életrajzát.

A huszas évek közepén Ávigdor Katzburg, a jónevű magyar-zsidó magántudós **„Temunát Hágdolim"** címmel élvonalbeli magyar-zsidó rabbik galériáját állította össze. Ebben a műben nyolc oldalt szentelt Fuchs főrabbinak.

A világégés kellős közepén, 1942-ben tette közzé Smuél Zeév Goldmann váradi egyleti rabbi **„Sálselet Záháv"** című, 64 oldalas tanulmányát. A füzet alcímében azt igéri, hogy háromhavonként jelentkezik majd egy-egy ujabb füzettel, mindegyik három-négy magyarországi rabbi életrajzát tartalmazza. De az első füzet — a háború okozta helyzet miatt — egyben az utolsó is volt. Az említett tanulmány hat oldalt szentel Reb Benjámin Zeév Fuchs vágszeredai

R. Smuél Zeév Goldman a „שלשלת זהב" szerkesztője

rabbinak, 36 oldalt fiának, Reb Mose Hárs Fuchs nagyváradi rabbinak, míg 13 oldal jut az unokának — Rabbi Benjámin Fuchsnak, aki Nagyvárad utolsó főrabbija volt a vészkorszak előtt.

Látszat szerint Reb Mose Hárs Fuchsnak minden oka megvolt arra, hogy elégedett legyen váradi állásával, hitközségével. Ne felejtsük el, Várad abban az időben az ország legnagyobb és legtekintélyesebb ortodox hitközségének számított. Intézményeit mindenki megcsodálta. A jesiva kitünő hírnévnek örvendett. Belső háborúskodásnak nyoma sem volt. A rabbit mindenki tisztelte, szerette. Felvetődik a kérdés: mi volt az oka annak, hogy Fuchs főrabbi néha mégis rosszul érezte magát Váradon?

Kétségtelen, hogy Fuchs főrabbinak elsősorban a vallási állapotok leromlása fájt. A zsidók emancipációja polgárjogot és szabadságot jelentett, de a szabadság társadalmi kapcsolatokra kötelezett. Mihelyt pedig leomlottak a válaszfalak zsidók és nem-zsidók

között, megnyilt az út az asszimiláció és az elkallódás felé.

Reb Mose Hárs a régi keretek fennmaradásáért küzdött, sikerült is elérnie komoly eredményeket, de a fejlődő élet dinamikája néha legyőzte a rabbi szavát.

Reb Mose Hárs Fuchs az ortodoxia feltétlen hive, bajnoka volt. Nemcsak a vallási parancsokból, de a vallási szokásokból („minhágim") sem volt hajlandó jottányit engedni. A rabbi-levélben ugyan a hitközség előljárósága a legünnepélyesebb formában elismerte az ő fennhatóságát vallási kérdésekben. Más azonban a rabbi-levél — és más a valóság. Nem egyszer befejezett tények elé állították. Fuchs főrabbi frontot szervezhetett volna, „din-torá" elé idézhette volna az előljáróságot, háborúskodás esetén bizonyára sokan mellé is szegődtek volna. De semmi sem állt tőle olyan távol, mint a háborúskodás. Ebben rejlett hosszú ideig az ő dilemmája.

AZ ELSŐ CSALÓDÁS — ÉS A TÖBBI . . .

Az első viharfelhők a hitközségi iskolák körül keletkeztek. Fuchs főrabbi természetesnek találta, hogy a hitközségnek szüksége van saját, négyosztályos elemi iskolára. Zsidó gyermeknek meg kell ismerkednie az állam nyelvével, alapismereteket kell szereznie számtanból, földrajzból és hasonló tantárgyakból. A jóeszü fiúgyermeket elő kell készíteni a jesivára, a kevésbé tehetségesek pedig tanuljanak mesterséget és váljanak derék, szorgalmas, becsületes szombattartó iparosokká. Fuchs főrabbi szerint a négyosztályos polgári iskola ellentétben áll ezzel az elképzeléssel. A szülők egy része úgy véli majd, hogy kár abbahagyni a világi tanulmányokat és különbözeti vizsgával „átlelepíti" gyermekét a gimnáziumba. Lelki szemei előtt már látta az elárvult tanházakat, amelyek küszöbét gaz veri fel. A polgári iskola megnyitásától az egész hagyományos életformát féltette s ez a félelem váltotta ki a polgárival kapcsolatos ellenkezését.

Ullmann Izidornak más véleménye volt a kérdésről. Szerinte a modern életben a világi műveltség elengedhetetlen. Fiait egy évvel korábban iratta elemibe, úgyhogy 17 éves korban már le is érettségiztek a helybeli premontrei gimnáziumban. Ekkor küldte el őket a pozsonyi jesivába, ahol megszerezték a rabbioklevelet. Ullmann Izidor, aki a nagyváradi ortodox hitközség elnöke volt és teljhatalmú ura, utasítást adott az iskola megszervezésére.

Reb Mose Hárs Fuchs nem szállt ugyan harcba a polgári iskola ellen, de kifejezésre juttatta elégedetlenségét. Az évvégi vizsgák alkalmával az elemi iskola ünnepségein megjelent és érdeklődéssel kisérte az egész programot. A polgári iskola évzáróján sosem vett részt.

KESERGŐ CHASZIDOK

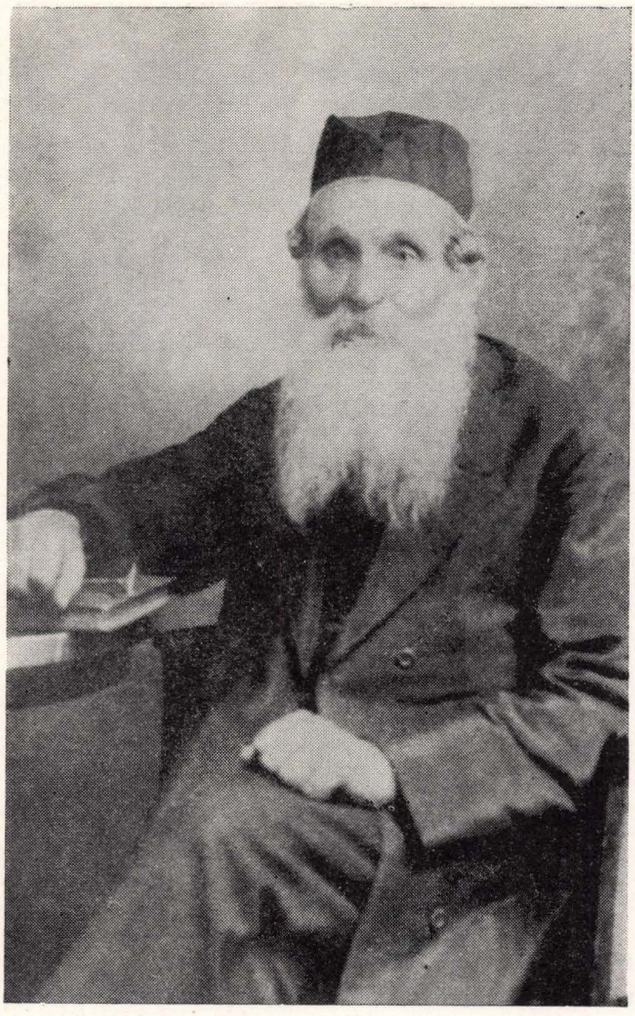
Az Ullmannok ortodox világképéhez tartozott a meggyőződés, hogy ők, csakis ők képviselik a hagyományhű zsidóságot. Ha a chaszidok azt vallják, miszerint nagyobb gonddal, több szeretettel és főleg áldozatkészséggel őrzik meg a szent parancsokat, mint az ugynevezett áskenáz zsidók —, **az Ullmannok birodalmában nincs helyük.**

A Bál Sém által elindított chaszid-mozgalom körül abban az időben Kelet-Európában már elültek a harcok. De Nagyváradra az első hullámverések csak óriási késéssel jutottak el. A galiciai és lengyelországi bevándorlók a Kárpátok innenső oldalán telepedtek le: Máramarosban, Zemplén- és Bereg-megyékben. Ott könnyebben boldogultak nyelvi szempontból is, mert szláv nyelvtudásukat érvényesíthették a rutén lakosság körében. Egy-két nemzedékkel később már lemerészkedtek Szatmárig és Váradig. Minthogy szabad világ volt (ugyanabból a Monarchiából jöttek), letelepedésük ellen nem lehetett kifogás. De a váradi ortodox hitközség kinosan ügyelt arra, hogy esetleges szeparatisztikus törekvéseikkel ne bontsák meg a hitközség belső békéjét és ne ingassák meg az ortodox hitközség tekintélyét.

Jóllehet Fuchs főrabbi a chaszid mozgalom hatósugarától távol, a Felvidéken született és tipikus „askenáz" környezetben nevelkedett, az események hatása alatt egyre közelebb jutott a chaszid világszemlélethez. Meghitt körben nem egyszer jelentette ki, hogy Bál Sém a Gondviselés küldöttje volt, s a chaszidizmus tulajdonképpen az a gyógyszer, amelyet a Gondviselés nyujtott a zsidó népnek a felvilágosodás okozta betegségek megelőzésére és kivédésére.

Hogyan védekezett a hitközség a chaszid befolyás ellen? Mindenekelőtt igyekeztek súlyukat és befolyásukat megszorítani. Hosszú éveken át egy kis udvari lakásban tartották istentiszteleteiket. Ott engedélyezték a chaszid ritus szerinti imádkozást, de a város valamennyi templomában és imaházában tilos volt akár csak a Kádis-imát is elmondani az ugynevezett chaszid-betéttel. A különbség két legismertebb szava „Vejácmich purkánéch", ami jelszóvá és fogalommá vált. Jaj volt annak az előimádkozónak, aki nem vigyázott a nyelvére és Kádis-ima közben kimondta ezt a két szót.

Katzburg idézett művében megemlit egy párbeszédet, amely a chaszid ima-ritus kapcsán Fuchs főrabbi

Hauer Benjámin a Klaus v. elnöke

és Ullmann elnök között folyt le. Az elnök felpanaszolta, hogy a hitközség előimádkozója — vállalt kötelezettsége ellenére — nem egy esetben kimondja a „Vejácmich purkánéch" szavakat. Az előljáróság komolyan mérlegeli az előimádkozó menesztését szerződésszegés címen.

Fuchs főrabbi végighallgatta a méltatlankodó elnököt, majd mosolyogva mondta ki a saját véleményét:

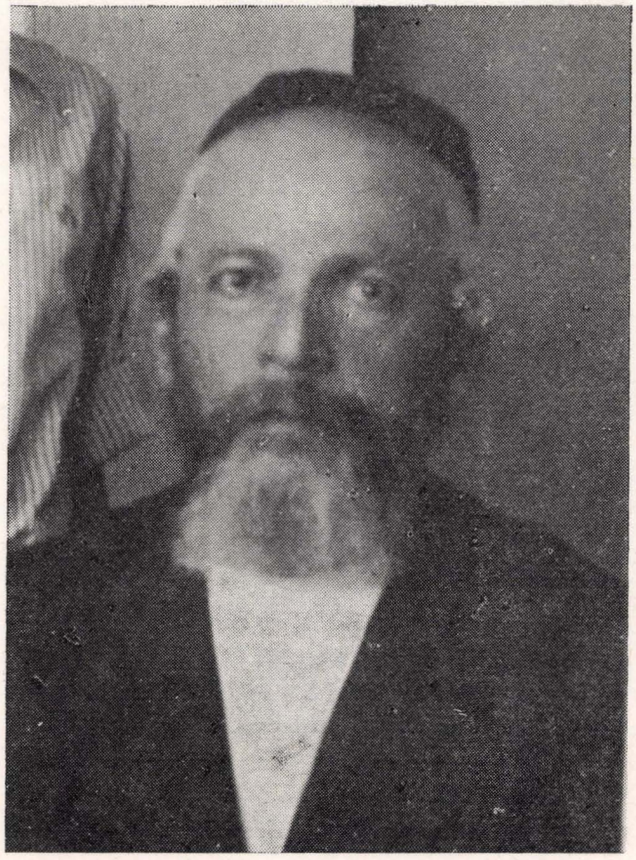
— Hot er denn gezogt vejác-**dich**, er hot doch gezogt vejác-**mich**... Ebből is láthatja Elnök uram, hogy nem gondolt a t. Vezetőség egyetlen tagjára sem, csak saját magára. Ugy vélem, súlyos igazságtalanság volna megfosztani az embert kenyerétől egy olyan bünért, amelyet el sem követett...

Ez az előimádkozó, akit Goldmann említett művében, Reb Binjámin Hauerrel azonosit, visszaeső bünösnek bizonyult. A vezetőségi ultimátum után kinosan vigyázott a nyelvére, a pulpitus előtt a világ sürű kincséért sem ejtette volna ki az ominózus „Vejácmich purkánéch" szavakat, de a pészách-esti Hállél imáról képtelen volt lemondani. Az ünnep estéjén, a szokásos istentisztelet után, miközben a közönség hazafelé igyekezett, hogy hozzáfogjon az ünnepi szertartáshoz, a széderhez, Reb Binjámin egy minjánra való zsidóval (jó előre megbeszélték a dolgot!) bement a Sász Chevra imaházba, ahol lelkes hangulatban elmondták a Hállél-imát. Akadt pedig egy hitközségi alkalmazott, aki megneszelte a dolgot és azon frissiben vitte a szörnyű hírt Fuchs főrabbinak. Miután meghallgatta a hirnököt, így nyilatkozott:

— Bár csak én is közöttük lettem volna, elmondtam volna velük együtt a Hállél-imát...

FELÉPÜL A KLAUZ

A lélekszámban és földi javakban egyaránt gyarapodó chaszid tábornak egyetlen vágya volt: a múlt század utolsó évtizedében e célra épült saját imaház, ahol szabadon és zavartalanul ájtatoskodhassanak saját imarendjük szerint, s hódolhassanak a különböző chaszid szokásoknak is. Az építkezési költségek nem képeztek problémát, csupán a hitközség jóváhagyására volt szükség. Ullmann Izidor azonban hallani sem akart erről. A chaszidok Reb Mose Hárs Fuchs beavatkozását kérték, ő próbált is Ullmann Izidor lelkére beszélni, de eredménytelenül.

Goldstein Salamon a Klaus v. elnöke

1899 nyarán, aránylag fiatalon elhunyt Ullman Izidor és az elnöki székbe fia, Ullmann Sándor került. Ez a nagyon tehetséges utód nemcsak a hatalmas vagyon nagyobbik részét és a hitközség elnöki székét örökölte, hanem apja többi mandátumai is magától értetődő módon az ölébe hullottak. Rövidesen ő lett a Tisza-párt biharmegyei alelnöke, tagja és tényleges irányitója a város törvényhatósági bizottságának. Magában a szükebb családi körben sem volt vetélytársa, mert ikertestvére, Félix, fiatalon elhunyt, nővérei és sógorai pedig a fővárosban éltek. Egyik sógora, Schlesinger József, az ismert zsidó könyvkiadó és kegyszerkereskedő volt, a másik Tauber Binjámin Zeév, egy előkelő ortodox család sarja, szintén a kereskedelemben jeleskedett. Ullmann Sándor maga a dróhobiczi olaj-nábob, Reb Jicchák Léb Szófer-Schreiber lányát vette feleségül és így szoros családi kapcsolatba került a pozsonyi rabbi-dinasztiával.

Ullman Sándor elnöksége alatt ujabb akció indult az önálló chaszid imaház felépítése érdekében. Az akció mögött nem holmi jött-ment máramarosi és galiciai zsidók voltak, hanem köztiszteletben álló hitközségi tagok: jómodú kereskedők, háztulajdonosok, elismert Talmud-tudósok, egyszóval befolyásos emberek. Ott volt az élenjáró Reb Cháim Slomó Goldstein, akinek személye egymagában is garancia volt arra, hogy a gyülekezetet békés szándékok hatják át. Az alapítók között foglalt helyet Reb Wolf Teitelbaum, az említett Reb Binjámin Hauer (aki közben függetlenítette magát a hitközségtől), Reb Ávrahám Meir Glanczer, Reb Joszef Seidenfrau, Reb Ávrahám Kesztenbaum és más tekintélyes hitközségi tagok egész sora.

Seidenfrau József a Klaus elnöke

R. Glanczer Ábrahám Meir nagy talmud-tudós

Apjával ellentétben, Ullmann Sándor nem zárkózott el a terv elől, csupán kikötései voltak. Az imaház valamennyire távoleső helyen kell hogy felépüljön, nehogy zajos imájával háborgassa a szomszédokat. Az imaház nem lehet egyetlen chaszid-dinasztia központja, hanem egyesítenie kell az összes áramlatokat. Az imaház rabbija a hitközség szolgálatában álló Reb Pinchász Zimmetbaum kell hogy legyen, aki mind tudásánál, mind chaszid életmódjánál fogva tökéletesen megfelel erre a tisztségre. A hitközség kikötötte, hogy a templomegyesület címében is demonstrálja semlegességét, ezért állapodtak meg a következő elnevezésben: „A nagyváradi szefárd egyesület és Misnájot-tanulók imaháza." (Mellesleg: a hosszú és komplikált cím nem ment át a köztudatba, csak az imaház levélpapírján és pecsétjén használták, míg a nép egyszerüen a „Klauz"-nak nevezte.)

A Liget utcán épült fel az akkori fogalmak szerint tetszetősnek mondott imaház, amelynek alagsorában az első években mikvét is üzemeltettek, de kizárólag csak férfiak számára. Zsákutca lévén, a hely kitünően megfelelt a hitközség követelményeinek. Az imaházzal szemben mezők voltak, amelyeken bolgár kertészek gazdálkodtak. Igy a Klauzból kiszürődő zaj senkit sem zavart.

Ullmann Sándor előrelátása helyesnek bizonyult. Egyrészt Reb Pinchász Zimmetbaum, akit közben ros bét-din-nek léptettek elő, tökéletesen beváltotta a hitközségi vezetőség hozzáfüzött reményét. A Klauz hivei mindvégig lojális tagjai voltak a hitközségnek. Sőt, évek mulva, miután Reb Pinchász Zimmetbaum halachikus irányitása mellett felépült az új mikve, nagylelkü gesztussal lemondtak önállóságuk egyetlen attributumáról, a mikvéről, s miután azt csendben leszerelték, valamennyien a hitközség rituális fürdőjébe jártak. Másrészt kiderült, hogy az imaház általános jellege, illetve az a tény, hogy nem egyetlen dinasztia székhelyéül szolgál, egyben a békés együttmüködésnek is záloga. Negyven évig, illetve a deportálásig müködött a Klauz, közben megváltoztak az idők, az Ullmannok napja lehanyatlott, Nagyváradot Romániához csatolták, cionista-mizrachista vezetőség került a hitközség élére, és az új mozgalom körüli harcok a Klauz-t sem kiméltek meg — a Klauz azonban lojális maradt. Sőt, a 20- és 30-as években, amikor a Reb Jajlis Teitelbaum által inspirált neo-chaszid mozgalom bomlasztotta az erdélyi ortodox hitközségeket és a belső háborúskodások (a leghirhedtebbek: Szatmár, Nagykároly, Kolozsvár) éveken át tartották izgalomban a kedélyeket, — a nagyváradi Klauz körül csend és béke honolt.

VIHAR Dr. KECSKEMÉTI FŐRABBI KÖRÜL

Tévedés volna azt hinni, hogy a neológ hitközség tagjai csak másodrendü szerepet töltöttek be a lendületesen fejlődő Nagyvárad politikai és kulturális életében. Ellenkezőleg, a kulturális megmozdulásokban főleg neológ részről indult ki a kezdeményezés. Ami érthető is, hiszen az akadémikusok zöme a neológia soraiban foglalt helyet. Mindössze az volt a különbség, hogy a neológia szervezeti kerete kizárólag a hitközség ügyeit szolgálta, úgyhogy a tagok egyéni érvényesülésükhöz más utakat találtak.

Érdekes jelenség, hogy a hitéleti ügyektől eltekintve ortodoxok és neológok tökéletesen egyetértettek. Egyformán vallották, hogy jó magyar hazafiak, a cionizmus felléptével egyformán vetették el az eszmét, s érthető, hogy lokálpatriótizmusban sem maradt el az egyik tábor a másik mögött. Amikor Rimler Károly, aki tíz évig állt a rendőrség élén (s ez idő alatt modernizálta az intézményt) megpályázta a polgármesteri állást, a neológia és az ortodoxia egyformán tüntette ki őt bizalmával. Rá is szolgált erre a bizalomra, s a város ügyeit 18 éven át — illetve az új impérium megalakulásáig — látta el lelkiismeretesen és puritán módon. Az ortodox neológ együttmüködés jegyében került a rendőrség élére a zsidó főkapitány: Gerő Ármin.

Természetes, hogy minden neológ hitközségben a rabbi és a templom állott a központban, de dr. Kecskeméti Lipót főrabbi magasan kiemelkedett kollégái közül. Minden tekintetben külön utakon járt. Amellett, hogy abszolut egyéni, utánozhatatlan és lefordithatatlan magyar nyelvet teremtett, ezt használta beszédeiben és müveiben, — modorban, társas érintkezésben és életvitelben is sajátos utakon járt. Igy, példának okáért, szokása volt, hogy nyári délutánokon kiült a Bémer-téri kávéház terraszára, ahol barátaival sörözött és vitatkozott. Ugy is beszéltek erről, mint Kecskeméti-asztalról, amelyhez örömmel telepedtek le zsidó és nem-zsidó intellektuelek egyaránt. Váradi ujságiráskodása idején Ady Endre is törzstagja volt a Kecskeméti-asztalnak.

Más, kevésbé tehetséges neológ rabbiktól eltérően, dr. Kecskeméti Lipót főrabbi nem szivesen publikált. Csak 23 évvel azután, hogy elfoglalta a váradi rabbiszéket (1913-ban) adta ki **„Egy zsidó vallás van-e, több-e?** című vitairatát — ezt is az Izraelita Országos Iroda felszólitására és — a rabbi-kollegák unszolására. Váradi müködésének első tizenhárom esztendejében úgy tűnt, hogy kielégiti őt a négy fal közötti elmélkedés, a szószék és a baráti kör. 1903-ban azonban irányt változtatott. Erről az évről az alábbi két eseményt jegyezzük fel:

Mint ismertettük, 1868-ban egy Auspitz Adolf nevü tanító magániskolát nyitott, amelynek nagy szerepe volt a város közoktatásának történetében, Harmincöt évi tanítói müködés után Auspitz Adolf visszavonult az iskola irányításától és felmerült a kérdés: mi legyen az intézet sorsa? Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi úgy vélte, hogy az intézetet a neológ hitközségnek kell átvennie. Nagy lelkesedéssel fogott hozzá a munkához. Minthogy elsősorban az iskolaépület megvásárlásáról volt szó, az akció tetemes összeget igényelt. Dr. Kecskeméti főrabbi nemcsak szónoklatokat tartott az iskola érdekében, hanem társadalmi uton össze is gyüjtötte az épület árát. Ezért is mondották a tanévnyitó ünnepségen, hogy valójában ő ajándékozta meg községét az iskolával.

Dr. Kecskeméti Lipót ujabb szereplésére nemcsak Várad, hanem az egész ország közvéleménye felfigyelt: olyan lépést tett, amellyel nemcsak a magyar

neológiát, hanem az amerikai szélsőséges reform-zsidóságot is évtizedekkel megelőzte. Minthogy elve volt a felekezetközi együttműködés, 1903 december 5-én, szombaton — a Dávid Ferenc unitárius egylet meghívására — előadást tartott a budapesti unitárius templomban. Az előadás címe: „A prófétaság nagy korszaka". Kifejtette, hogy **„a prófétai tanításban az erkölcs minden: erkölcs a vallás, erkölcs az élet; nincs más jó, csak az erkölcs; Istennek nem kell bók, nem sirás vagy áldozat, hanem csupán erkölcsösség. Az áldozás bosszantja, a dicsérgetés untatja Istent; az ő kívánsága az, hogy „jogosság hömpölyögjén akár a víz és igazságosság, mint az el nem apadó patak." (Ámosz V. 24.)... A prófétaság az értéktelenné vált rituálizmus és a moralizmus bajvívása; az egyénnek a vallás, az erkölcs számára való megmentése; a hivatásos, születési papság közvetítő szerepének megszüntetése, hogy ezáltal a vallás az egész népnek, az egész emberiségnek vallásává vállhassék és megszünjön a babona, hogy Izráel több az Egyisten előtt, mint a többi népek. (Ámosz IX.7.) A prófétai tanítás hirdeti a meggyötört emberiségnek a messianizmust, azt az édes hitet, hogy majdan az egész emberiség is tudatára jön a maga erkölcsi egységének és ha a vallások megmaradnak is vallásoknak, de az igazságnak szeretetében édes testvérek lesznek a földnek fiai mind. Ha megdöbbentően kevesen vallják is, a prófétaságnak ez az erkölcsi monotheizmusa az egyetlen lehetséges világvallás."**

Ma már elképzelhetetlen mit jelentett ez a szereplése, ez az előadás az akkori magyar zsidóság életében. Az ugynevezett felekezeti sajtó valóságos tektónikus földrengést érzett. El is hallgatta az egész ügyet... A többi lapok is követték a példát. Csak Rákosi Jenő lapja, a „Budapesti Hirlap" számolt be néhány sorban az eseményről és a következőket írta: **„Ez a pap, aki tudományos alapon felépített beszédet akart mondani, apostol lett, aki türelmet prédikál és bőven virágzó magvakat hint el az emberiség szívében."**

Jóllehet a Dávid Ferenc unitárius egylet néhány hónappal később tiszteletbeli tagjául választotta dr. Kecskeméti Lipót főrabbit — a kapcsolatot nem ápolta többé. A váradi zsidók is — neológok és ortodoxok egyaránt — sajnálatos incidenst láttak a szereplésben és igyekezték elfelejteni. Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi úgy járt, mint apósa, dr. Rosenberg Sándor aradi főrabbi, aki 1895-ben vegyesházasságot áldott meg templomi esketés alkalmával, a magyar zsidóság túlzottan liberálisnak ítélte meg álláspontját és heves harcot indított Rosenberg ellen. Sem az após 1895-ben, sem a vő nyolc évvel később, nem tudták felmérni a tényleges helyzetet, nem ismerték a magyar zsidóságban uralkodó hangulatot és ezért elvetették a súlykot.

Két évvel később dr. Kecskeméti Lipót megpályázta a Pesti Izr. Hitközség üresedésben lévő rabbi-állását. De a fővárosi körök nem akartak olyan rabbit, aki unitárius templomban tart előadást. Dr. Hevesi Simon, lugosi rabbit választották meg.

Az unitárius templomban történt „incidens" után dr. Kecskeméti 33 évig élt és müködött rabbiként. De a pesti kudarc nyomán sose gondolt többé arra, hogy váradi állását felcserélje.

I. FERENC JÓZSEF NAGYVÁRADON

Majdnem kilenc évtized távlatából nehéz képet for málni: mit is jelentett abban az időben a váradi zsidók számára I. Ferenc József király látogatása a városban. Hogy fogadta a zsidók küldöttségét, hogy a rabbik elmondták az erre a kivételes alkalomra előírt áldást, amelyre a hatalmas császár és király ámen-t mondott. Évek multán is beszédtéma volt a látogatás. Ujabb bizonyitékát látták annak, hogy a Felség („málchut") jóindulattal viseltetik a zsidóság iránt és annyi üldöztetés után végre rásüt a nap a magyar Izráelre.

1890 szeptemberében látogatott el I. Ferenc József Nagyváradra, ahol kihallgatáson fogadta az ortodox és neológ hitközségek vezetőit is. Erről a kihallgatásról, amely a püspöki palota aulájában zajlott le, Ullmann Izidor, az ortodox hitközség elnöke a következőket jegyezte fel:

„Küldöttségünk, mely 30 személyből állott, szerdán, szeptember 10-én — 5650 Elul hó 25-ik napján — délelőtt 10 órakor a püspöki palotában, ahol Őfelsége lakott, fogadtatott, még pedig azon sorrendben, ahogy a bevett vallásfelekezetek küldöttségei után a törvényhatóságok és állami hivatalnokok küldöttségei jöttek, azután pedig a zsidó hitfelekezetek fogadtattak... Főrabbink, Fuchs Mór úr, mindenekelőtt engedélyt kért, hogy a király, I'ten felkentjének láttára mondandó benedikciót ősi vallásunk szent szokása szerint fedett fővel mondhassák el. A kegyes engedély megadása után küldöttségünk papi tagjai fővegeiket feltéve, a benedikciót áhitatosan mondták el, melynek befejeztével a király is ámént mondva, megköszönte az áldást."

Ezután a főrabbi úr a következő beszédet intézte Őfelségéhez:

„Mint a 200 év óta fennálló nagyváradi ortodox izr. hitközség és megyei zsidóság képviselői jöttünk Felséged kegyes szine elé, kifejezésre juttatni legmélyebb hódolatunkat. Szívünkben gyökerező hűséggel, áldozatkész odaadással és egész lényünket átható törhetetlen ragaszkodással hódolunk Felséged felkent sze-

mélyében a Mennyei Gondviselés Kiválasztottjának, kit I'ten irgalmában adott a sokféle népfajok és hitfelekezetek által lakott drága hazánknak, hogy Cherubként örködjék az igazság, békesség és szeretett fölött."

A király a következőket válaszolta:

„Kegyesen fogadom hódolásukat és kívánom, hogy hitsorsosaik és vallásuk intézményei, békében, mindazon jólétnek és megelégedésnek örvendjenek, melyet a törvény oltalma és változatlan kegyelmem biztosít nekik."

„Azután kegyes megszólításával tüntette ki a király főrabbinkat, Fuchs Mór urat és a papi tagokat. Azután a hitközség elnökétől, Ullmann Izidortól a hitközségi viszonyokra vonatkozólag és az ujonnan épült templomunk felől kérdezősködött. A magas látogatás alkalmával a hitközséget még az a kitüntetés is érte, hogy Ullmann Izidor hitközségi elnök az udvari ebédre nyert meghivást és azon részt is vett."

Szó szerint idéztük Ullmann Izidor feljegyzéseit, mert bizonyos mértékben visszatükrözi az akkori hangulatot. A királyi kihallgatáson egyébként 24 világi tag és Fuchs Mór nagyváradi főrabbi mellett Grossberg József belényesi, Weinberger Hermann margittai, Blum Ábrahám berettyóújfalui, Jungreisz Sámuel nagybajomi és Zobel Sámuel szalárdi főrabbi képviselte az ortodox zsidóságot.

Jóllehet nincs külön megemlítve, valószinünek tartjuk, hogy a 30 személyből álló küldöttségben a neológ hitközség képviselői is résztvettek. A feltevés annál is indokoltabb, mert a kormányzat — az ortodox-neológ-status quo tagozódás ellenére — a zsidóságot mindvégig egyetlen hitfelekezetnek tekintette. Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi nem vett részt a küldöttségben, mert a királyi látogatás a Rabbi-Levél átadása és az ünnepélyes beiktatás közötti időszakra esett.

LEHET-E KOHANITA A ZSIDÓKÓRHÁZ GONDNOKA?

A századelejei Nagyváradnak gazdag irodalma van. Ha hitelt lehet adni a krónikásoknak, úgy el kell fogadnunk, hogy a várost abban az időben az alkotás láza és a szabadságeszmék hatották át. Bizonyitékokban nincs hiány.

Az alkotási láz hozta létre az új városházát. Egy téli nap délelőttjén ünneplőbe öltözött városatyák ültek össze a karcsú tornyú új épületben, amelyben életrekelt a századelejei izlés szeszélyes pompakeresése és az élnivágyás derűje. Az egyik krónikás sze rint, aki szemtanuja volt az avatóünnepségnek, „a homlokzat szines üveg-ablakai szinte rámosolyogtak Szent László régi templomára..." Az akkori hangulatra jellemzőek azok a szavak, amelyekkel Rimler Károly polgármester avatóbeszédét zárta:

— A mi városunk új háza legyen a haladó, javuló, szépülő új világnak üdvöt adó melegháza. Tartsa meg a régi világ erejét alapja, tetőzze be izlésével az új idők szelleme, s töltsék meg falait a humanizmus erényei. Hirdessenek benne igaz hitet, egy hitet: az emberszeretet áldásos evangéliumát. Az ige váljék testté: ne legyen jogfosztott, igaztalan előnyt élvező, vagy hátrányban sinylődő polgár e városban. Akik itt vezetni fogják bármikor a köznek életét, legyenek gondolkozó, érző, szabadszellemű egész emberek.

Az alkotási láz a váradi zsidóságot is magával ragadta. Egymás után épültek a gyönyörű üzletházak, bérházak, s Várad népe sajátmagának bókolt, amikor e házakhoz hozzátapasztotta a „palota" jelzőt. Felépült a Sas-palota, Ullmann-palota, Füchsl-palota, Sonnenfeld-palota, Stern-palota, Rosenzweig-palota és a palota jelzővel ellátott házak hosszú sora. Az ortodox zsidóság, amely a Zárda-utca környékén néhány év leforgása alatt egy egész hitközségi negyedet épített ki, a zsidókórház újjáépítését és modernizásálását vette tervbe. 1902-ben indult meg a nagyarányu mozgalom. Mivel a kórházfenntartó Chevra Kadisa, amely abban az időben évi 23 ezer koronás költségvetéssel

Steiner Benjámin a Szentegylet diszelnöke

Schwartz Antal a Szentegylet v. elnöke

A Zsidókórház homlokzata

A Zsidókórház orvosi kara: Ülök: Dr. Keszler Samu, Dr. Markovits Pál, Dr. Fischer Imre, Dr. Molnár Vilmos igazgató-főorvos, Dr. Konrád Béla, Dr. Waldman Béla, Dr. Schwartz Jenő. Állók: Dr. Deutsch Elemér, Dr. Kecskeméti Andor, Dr. Bársony Vilmos, Braun Fülöp kórházi gondnok, Dr. Németi Sándor, Dr. Imre Andor, Dr. Erdész István, Vadász János

A Zsidókórház udvari látképe

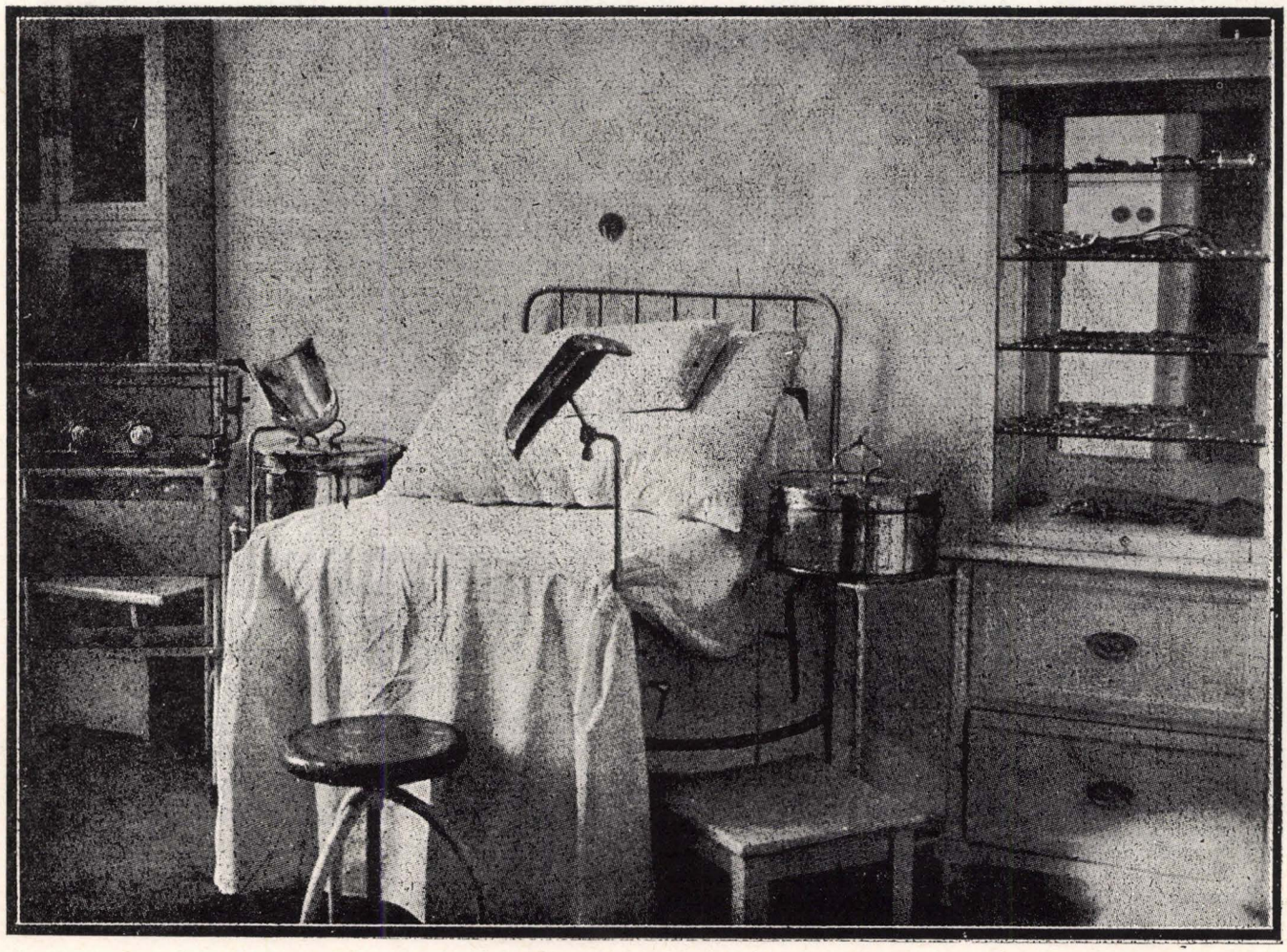
Dr. Éliász Ernő a Zsidókórház sebész-főorvosa

dolgozott, képtelen volt egymaga előteremteni a kórház építéséhez szükséges összegeket, a Chevra Kadisa 1902-es közgyülésén Gábel Jakab iskolaigazgató szóvátette a kórház ügyét. Előbb azt fejtegette, hogy a Chevra Kadisa feladata nem merülhet ki kizárólag a temetkezésekben. Nagy szükség van modern kórházra, de ennek felépítése fokozottabb áldozatkészséget igényel. Számos tagtárs nevében kijelenti, hogy mindenki őszinte jóakarattal fog hozzájárulni a gyüjtéshez, amelyet ő maga azonnal 50 koronával meg is kezdett.

Az akciónak komoly visszhangja támadt. Már az első hetekben a következő jelentős adományok folytak be: Füchsl testvérek 9.000, Weinberger Jakab és családja 2.500, Brüder Jenő és családja 2.000, Geiringer M. 1.500, Ullmann Sándor és Félix 1.200, Bihar-vármegyei Takarékpénztár, Bleyer Lajos, Diósi Lajos, Klein Adolf, László és Hunyadi malom, Leitner Márton, Moskovits Adolf, Munk Jakab, Müller Salamon, Schwartz Farkas, Weisz Mór és Wertheimstein Alfréd 1.000—1.000 korona.

A Zsidókórház egyik kórterme

A modernül berendezett szülőszoba

Mihelyt egybe voltak az első komoly összegek, építő-bizottságot neveztek ki az akció lebonyolítására. Ennek tagjai a következők voltak: Schwartz Antal, a Chevra Kadisa alelnöke, Kohn Dávid, Brüder Jenő, Bernfeld Jakab, Jungreisz Ignátz, Rosinger Jakab és Tausz Jakab. A tervek és a költségirányzat elkészítésével Weimann Béla mérnököt és Rendes Vilmos építészt bizták meg. Árlejtés folytán az építést Incze Lajos és Társa cégnek adták ki, amellyel a szerződést meg is kötötték.

A kórház felavatása és üzembehelyezése előtt gondnokot is kellett választani. Egy köztiszteletben álló, nagytudású férfiú kapta meg az állást, Kohn B. Béla. Kezdetben úgy tűnt, hogy a választással mindenki meg van elégedve, de Steiner Benjámin elnök azzal érvelt, hogy a gondnok kohanita mivolta miatt alkalmatlan a tisztségre. Nehéz ma megállapítani: vajon ez volt-e Steiner Benjámin ellenkezésének egyetlen és igazi oka? Tény, hogy a Chevra Kadisa vezetősége kitartott a gondnok mellett és Steiner Benjámin, aki hosszú évekig töltött be vezetőszerepet a Chevra Kadisában és tető alá hozta az új kórház építési tervét is — megvált az elnökségtől. Helyét Schwartz Antal foglalta el. Steiner Benjámin nem akarta végleges

Dr. Kupfer Miksa a Zsidókórház sebészeti osztály-főorvosa

A mütőterem

szakitásig vinni a dolgot, ezért hozzájárult a „szentegyleti diszelnök" cím viseléséhez.

A kórház ünnepélyes megnyitása, pontosan kidolgozott program szerint, 1905 december 24-én történt. Eredetileg hatvan ágyas kórházat terveztek, az ágyak számát azonban már első évben 80-ra emelték. Ugyanakkor gondoskodtak megfelelő orvosi személyzetről is. Dr. Weisz Márton lett az igazgató-főorvos. Ugyanakkor dr. Kun Izidor személyében bennlakó orvost szerződtettek. A mütőfőorvosi tisztségre dr. Polya Jenő neves sebészt hivták meg, majd annak Budapestre való távozása után dr. Fischer Imre lett a kórház mütőfőorvosa, aki hosszú évtizedeken át látta el közmegelégedésre tisztségét.

EGY KORSZAK LEZÁRUL

Lakos Lajos, a váradi zsidók krónikása, aki 1912-ben készült el művével, könyve záradékában a mérleget is elkészítette. Mintha nemzsidó ösztöne megsugta volna: ezt a csúcsot, amelyet a körülmények különös szeszélye folytán értek el, ezután már csak hanyatlás követheti... Bárhogy is türtőzteti magát a szerző, a zsidók tehetségéről és erényeiről áradozó sorok közül kicseng az irigység, a gyűlölködés.

Lakos Lajos nem beszél a zsidók térhódításáról (ez a fogalom később került be a magyar lexikonba), de számadatokkal operál. Az egyik oldalon elmondja, mi volt a zsidók helyzete Nagyváradon a múlt század derekán, majd bemutatja a hatvan évvel későbbi képet. Igy megtudjuk, hogy 1850 körül három zsidó orvos volt Nagyváradon, míg 1912-ben — 48. Ezután így folytatja felsorolását:

„Ügyvéd (1850-ben) egy sem — ma van 58. Mérnök egy sem — ma van 10, közigazgatási tisztviselő egy sem — ma van 23. Magánhivatalnok egy sem — ma van mintegy 500. Tanító egy sem — ma van 29. Kereskedő és szatócs 158 — ma van 609. Bérpalotatulajdonos egy sem — ma van 129. Háztulajdonos 105 — ma van 581. Szölő-tulajdonos 6 — ma van 32. Gyártulajdonos 3 — ma van 38. Pénzintézet egy sem — ma van 13. Kávéháztulajdonos egy sem — ma van 14. Nyomdatulajdonos egy sem — ma van 10. Gyógyszertár egy sem — ma van 6. Hirlapiró egy sem — ma van 8. Iskola egy sem — ma van 20. Templom kettő — ma van 13. Kórház egy — ma van egy."

Esetleges tévedések elkerülése végett Lakos Lajos az abszolut számokat is közli. Igy megtudjuk, hogy 1912-ben Nagyváradon a zsidó és keresztény orvosok száma együttesen 68 volt. Ime a többi adat: Ügyvéd összesen 127, gyáros 51, kávéháztulajdonos 15, nyomdatulajdonos 16, gyógyszertártulajdonos 13. A városi törvényhatóságban a 62 legtöbb adót fizető polgár között a zsidók száma 44, míg a közbizalom által a városatyasággal kitüntetett törvényhatósági tagok között 41 zsidót látunk.

Lakos Lajos tisztában van azzal, hogy Nagyvárad köztudomásulag a legzsidóbb jellegű városok egyike, ezért a váradi számarányok országos viszonylatban érvénytelenek. Mégis, a zsidók munkáját és alkotását látva **„a keresztény faj szíve szinte elszorul és azon egy bizonyos fájó érzet vesz erőt. Nem is ok nélkül, mert hisz ezekben a zsidóság bámulatos gyarapodásának kidomborítása mellett a maga stagnálását önkéntelenül is észre kell vennie."**

Lakos Lajos szomorúan állapítja meg, hogy a keresztény faj ezekben a drámai fejlődésü évtizedekben nem mutatott vonzalmat az esetleges gyarapodással kecsegtető munka iránt. Ezért is állott be vagyoni hanyatlása. **„A magyar embert inkább a pipa, paripa, kártya és muzsika vonzotta. Ezek között töltöttük el régente életünket, ezek között szegényedtünk el és ezek között adtuk át magunkat az elpuhulásnak is."**

Könyvét a szerző „igaz tisztelete jeléül" Mihály Sámuel, a legelső váradi főbiró (1796) unokáinak ajánlotta. Első helyen áll „méltóságos dr. Brüll Ignác m.k. udvari tanácsos, a budapesti ügyvédi kamara h. elnöke, valamint nagyságos Mihelffy Adolf és dr. Mihelffy Lajos ügyvéd urak", akik ezt a derék zsidót, akit a szerző „a váradi zsidóság legnagyobb fiának" titulál, ösüknek tudják. Ezek az urak — akárcsak a többi váradi zsidó — megtiszteltetést láttak a dedikációban, mint ahogy pozitivumként könyvelték el azt a tényt is, hogy őskeresztény ember vállalta magára a váradi zsidók történetének megirását.

Pedig abban az időben minden meg volt irva... Nemcsak Lakos Lajos könyvében... Az irás már falon volt — csak el kellett olvasni...

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KÜSZÖBÉN

Minél jobban közeledett a liberális éra vége, annál mélyebb volt a szakadék az asszimiláns és a hagyományhű zsidóság között. A Kolozsvári-utcai jesiva, a Sász Chevra, a Liget-utcai Klauz és a számtalan kitünő Talmud-Tóra iskola mellett — az asszimiláció és a vegyesházasság pusztított. Ezidőtájt sok szó esett a párbajokról, tekintve, hogy többizben fordultak elő nemcsak zsidók és keresztények, hanem zsidók és zsidók között is. Gyakoriak voltak a vegyesházasságok. A legnagyobb feltünést báró Königswarter Móric bankár fiának, báró Königswarter Hermannak az esete keltette, Blaskovich Melániával. Az előkelő bécsi zsidó bankár és a hires dzsentri familiából származó leány házasságkötése a város határain túlmenő esemény volt. Érdekes egyébként, hogy báró Königswar-

ter Hermann később kitért és ekkor nem kevesebb, mint egy millió aranykoronát fizetett a bécsi hitközségnek — bánatpénzül. Apja ugyanis kikötötte végrendeletében, hogy gyermeke, ha elhagyná ősei hitét, egy milliót adjon a bécsi hitközségnek.

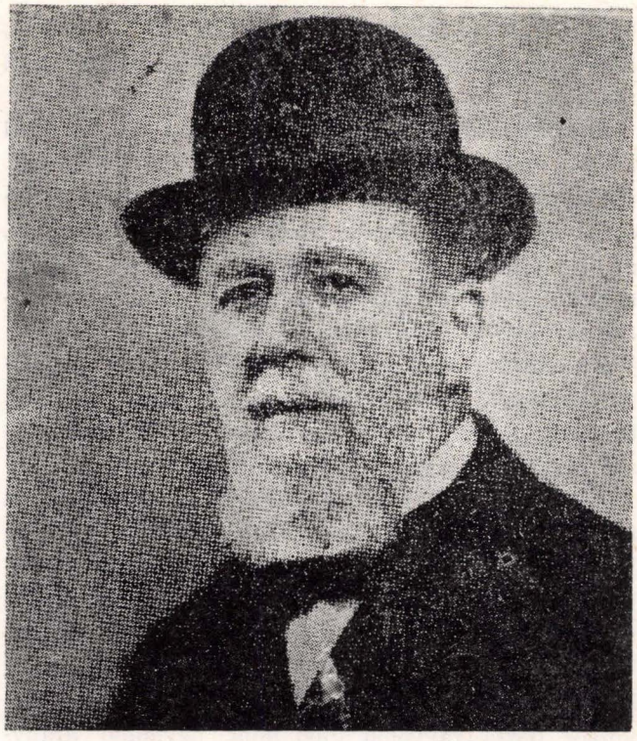
Másik feltünéstkeltő vegyesházasság volt: dr. Brüll Ignác leányának Brüll Erzsébetnek esküvője báró Bornemissza Lipót császári és királyi kamarással. A legelső váradi zsidó főbiró dédunokájának útja a keresztelő-medencéig kanyarodott...

Merőben más jellegű volt az a házasság, amelyet a váradi Weltheimstein Rózsika kötött a londoni Charles Rothschild báróval. Wertheimer Rózsika élete végéig (1940) rendszeres kapcsolatot tartott fenn a váradi jótékonysági intézményekkel, amelyeket bőkezüen támogatott. A házasságból három gyermek született (két leány, egy fiú), és Wertheimstein Rózsika férje elhalálozása után (1923) még 17 évig élt özvegységben — 70 éves korában való elhunytáig. Wertheimstein Rózsika, egyetlen fia, az 1910-ben született Lord Nathaniel Mayer Victor Rothschild, az ismert biológus, az angol Tudományos Akadémia tagja, aki a tudományos világban kitünő hirnévnek örvend. Lord Rothschildot szoros szálak füzik Izráelhez, s úgy a jeruzsálemi héber egyetem, mint a rechovoti Weizmann tudományos intézet kormányzói címét viseli.

Rothschild bárónén kivül többen indultak el Váradról és hoztak dicsőséget szülővárosuk zsidóságának. Első helyen kell megemlítenünk Frankl Adolfot, aki évtizedekig állott az ortodox Központi Iroda élén. Nagyváradon született Munkácsi Bernát, a magyar nyelvészet és etnológia büszkesége, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és a Magyar Néprajzi Társaság elnöke. Ugyancsak Nagyváradról került el Schreiner Márton, a hires vallástörténész és vallásfilozófus, aki a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums történet- és bölcsészeti tanszékére került.

Nagyváradon született Friedmann Bernát, a tiszaeszlári per védője, akinek „A Népbirák és Esküdtszékek Intézménye" című tanulmányát az Akadémia nagydíjjal tüntette ki; Wertheimer Adolf, az IMIT elnöke, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezetőigazgatója; Diamant Gyula, a kiváló vukovári főrabbi és történész, **„A zsidók története Horvátországban"** című mű szerzője. A teljes névsor külön váradi zsidó lexikont igényelne.

A liberális éra utolsó éveiben hunyta le örök álomra szemeit Reb Mose Hárs Fuchs főrabbi. Trencsénteplitzben érte utól a halál 67 éves korában, 1911 június 27-én, tamuz hó ros-chodes napján. A halálhír vétele után küldöttség ment Trencsénteplitzbe, hogy a holttestének méltó keretek között való hazaszállítását intézzék. A város apraja-nagyja kisérte utolsó útjára.

Frankl Adolf az „Orthodox Központi Iroda" elnöke

Noha a magyar ortodoxiában bevett szokás volt, hogy szerzett jog (cházáká) alapon az elhunyt rabbi fiát választják meg utódnak, s jóllehet az elhunyt főrabbi egyik fia — Reb Benjámin Fuchs — apja elhunyta idején tekintélyes ortodox hitközség, a nagybányai zsidók főrabbija volt, — az utódlás kérdése egyelőre konkrét formában nem merült fel. Hét évvel később mégis meghivták Fuchs Benjámin főrabbit, hogy foglalja el édesapja örökét.

NEVEK, SZÁMOK, ADATOK

Az első világháború, továbbá a forradalom és az impériumváltozás alapjaiban rendítette meg a váradi zsidóságot. Nem lesz felesleges, konturokban bár, de felvázolni fejlődésének útját és helyzetét az első világháború kitörésének küszöbén.

A Dunántúlról származó Meyer és Herschel Spiró óta, akik a régi krónika szerint 1722-ben telepedtek le a város falai között, tetemesen megnőtt a váradi zsidók száma. A múlt század harmincas éveiben kezdődött a rohamos fejlődés. Míg 1830-ban 817 zsidó lélek élt Nagyváradon (vagyis az összlakósság 4.5 százaléka) — 1840-ben ez a szám már 1438-ra szökött (7.5 százalék). Ime a további számadatok:

1850-ben 2906 (13.7 százalék), 1857-ben 3058 (15.7 százalék), 1869-ben 6438 (22.4 százalék), 1880-ban

8186 (26.1 százalék), 1890-ben 10115 (26.2 százalék), 1900-ban 12.294 (24.5 százalék), 1910-ben 15.155 (23.6 százalék).

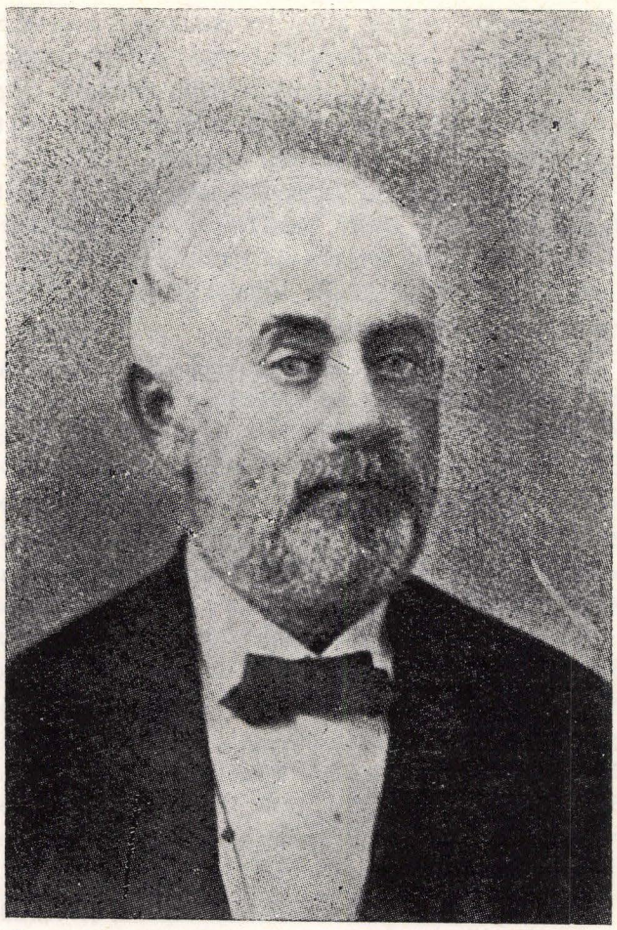
Lakos Lajos idézett összehasonlítási táblázatából láttuk, hogy a zsidók gazdasági téren is hatalmasat lendültek. Míg a múlt század közepéig főleg szegénysorsú házaló zsidókkal és piaci árusokkal találkozunk, az első világháborút megelőző 50—60 évben létrejött a zsidó nagykereskedő osztály, a gyárosok, a bankárok, az orvosok, ügyvédek és mérnökök társadalma. Természetes volt, hogy a zsidó palotát épített, irodalmi-, tudományos- művészeti téren karriert csinált, a lehetőség szerint utánozta a keresztény dzsentrit, — sőt magyar nemességet is kapott.

A zsidó közösségi élet fejlődése a számok tükrében is kifejezésre jut. Egy előző fejezetben bemutattuk, hogy 1866-ban az akkor még egységes nagyváradi hitközség évi költségvetési előirányzata 17.294 forint volt, ami átszámítva 34.588 koronának felel meg. Ugyanakkor 1914-ben csupán az ortodox hitközség költségvetése meghaladta a 300 ezer koronát és a hitközség tiszta vagyonát több mint egymillió aranykoronára becsülték.

Az említett 1866-os évben az egységes Chevra Kadisa évi költségvetése 4.000 forint (8.000 korona) körül mozgott, míg 1914-ben ez az összeg 42 ezer koronára emelkedett, nem is beszélve arról, hogy az

Löbl Frankl a Szentegylet v. elnöke

Löblé Henrik a Szentegylet v. elnöke

Egylet keretében müködő zsidókórház üzemeltetése 72.319 koronát igényelt.

A neológ hitközség fejlődéséről a következő számadatok tanuskodnak: 1896-ban a hitközség pénztárforgalma 9.482 korona 84 fillér, 1911-ben 72.655 korona volt. A Cion Egylet pénztárforgalma 1896-ban 9.482 korona, míg 1911-ben 45.040 korona. A tisztviselői nyugdijalap vagyona az említett évben 10.987 korona, 1911-ben 76.824 korona.

Az anyagi fejlődés csupán az érem egyik oldalát mutatja. Tény, hogy a fényes anyagi fellendüléssel párhuzamosan az erkölcsi eredmények is növekedtek. Magas szinvonalu iskolák, sürűn látogatott templomok, vallási tárgyú előadások, zsidó kultúrrendezvények, a kor igényeit kielégítő hitközségi intézmények jelzik ezt a fejlődési utat.

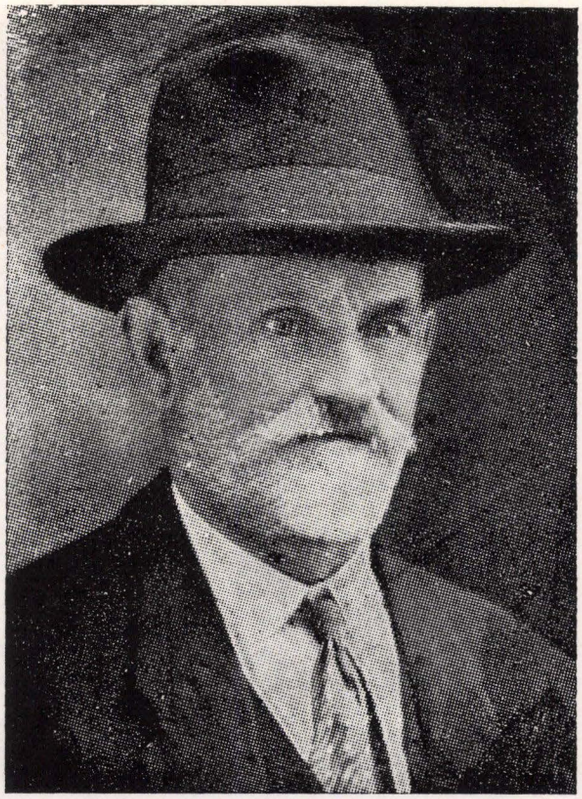
Szent kötelességet vélünk teljesíteni, amikor név szerint említjük meg azokat a váradi zsidókat, akik a zsidó közösség érdekében kifejtett áldozatos munkájukkal érdemelték ki az utókor hálaját és elismerését. A Chevra Kadisa élén — elnöki minőségben — az első világháború kitöréséig a következők állottak: Jakab Sámuel, Frankl Löbl, Friedländer Nátán, Stern Simon, Kurländer Ráfael, Löw Salamon, Ausländer

Leitner Lázár a Szentegylet v. elnöke

Rothbart A. Ede a Szentegylet v. alelnöke

Friedmann Fülöp a Szentegylet v. alelnöke

Simon, Löwenstein Jakab, Löblé Henrik, Steiner Benjámin, Schwartz Antal, Zucker József.

Az ortodox hitközség vezetösége 1914-ben a következőképen tevődött össze: elnök: Ullmann Sándor; alelnökök: Kaufmann Márton, Jungreisz Ignác és Weisz I. Miksa; pénztárnok: Perlesz József, ellenőr: Bernfeld Jakab; főjegyző: Ullmann Ábrahám; főkántor: Riff Emánuel; alkántorok: Guttmann Sámuel, Glanz Salamon és Krausz Salamon; választmányi tagok: Feldmann Izidor, Freund Lajos, Gellis Gyula, Grosz Géza, Guttmann Sámuel, Klein Adolf, Klein Dávid (fakereskedő), Krausz Zoltán, Kain Jakab, Löbl Márton, Löwenstein Zsigmond, Márkus Márton, Mezei Márton, Morgenstern Ferenc, Munk Mór, Pollák Pál, Perlesz József, Rákos Vilmos, Reich József, Reiner Sándor, Rosenthal Lipót, Rothbarth A. Ede, Schönfeld Lajos, Schönberger A. Ármin, Steiner Benjámin, Steinbach Mór, Schwartz Hermann (lisztkereskedő), Tausz Jakab, Weinberger Lajos, Weisz I. Miksa, Weintraub Mór, ifj. Ullmann Izidor, Weimann Béla, Weisz József, Weisz Mór és Grosz Albert.

Az ort. iskolahálózat élén Gábel Jakab igazgató állott, míg a tanszemélyzet tagjai a következők voltak: Biró Márk (igazgató-helyettes), Weisz Jakab, Bokor Ármin, Bauer Endre, Kupfer Jakab, Singer Jakab, Weisz Dávid, Rusznák Vilmos, Guttmann Zsigmond, Schlesinger Márk, Roth Mór, Salamon Ernőné, Fenyő Aranka, Kálmán Etel, Reich Gizella, Kopperl Szidó-

Biró Márk az orthodox iskolák igazgatója

nia, Kohn Szerén, Kalmár Róza és Deutsch Dávid.

A neológ hitközség élén elnöki minőségben több mint húsz éven át Wechsler Adolf állott. Az ő elnökségének idejére esik a kongresszusi hitközség anyagi és erköicsi fejlődésének legfényesebb korszaka. Méltó munkatársai voltak a hitközségi munkában: Krugstein Izidor egyházügyi-, dr. Grosz Menyhért iskolaszéki- és Perczel Adolf pénzügyi elnökök. A hitközség jegyzői teendőit Schütz Albert ügyvéd látta el. Az előljáróságban a következőket találjuk: Aufricht Mór, dr. Rezső Mór, Wechsler József, Vermes Kornél, dr. Bartha János, fancsikai Schwartz Ferenc, Mihelffy Adolf, dr. Berkovits Ferenc, Reismann Mór, Farkas Izidor, Schwartz Márton, Lichtmann József, dr. Adorján Ármin, Fényes Manó, Moskovits Adolf, Deutsch K. Ignác, dr. Gerő Sándor, Ländler Ferenc, Blayer Lajos, dr. Moskovits József, dr. Várnai Ferenc, Kolliner Miksa, Rosenthal I.L., Darvas Imre, dr. Ehrlich Ignác, Grosz Zsigmond, May Sándor, Bogdán Jenő, Kálmán Ernő, Breider Ármin, dr. Edelmann Menyhért, Hegedüs Árpád, dr. Popper Ákos, Szüts Izsó, Kálmán Sándor, Grosz Sándor, Kállai Sándor, dr. Moskovits Miklós, Rosenberg Izsó, dr. Katona József, Fischer Sámuel, dr. Sarkadi Lajos, Balog Vilmos, ifj. Moskovits Mór és dr. Halász Márton.

A neológ tantestület tagjai a következök voltak: igazgató: Sebestyén Dezső; tanítónők: Moskovits Regina, Molnár Béláné, szül. Jacobi Gizella, Grosz Ilona, Gottfried Róza, Fleischer Zsófia, Kardos Bella és Diósi Irén. Hittanár: Löwi Jakab.

Ezek azok a váradi zsidók, akiket a két hitközség összessége bizalmával kitüntetett és a hitközségi élet vezetését a kezükbe letette.

1914

„Gyászba borult Hunnia ege... A szarajevói gyilkos merénylet után megindult a föld az emberiség lába alatt... Földindulás, égszakadás zavarta meg Európa nyugalmát, fejlődését, előrehaladását... A gonosz ellenségek egész raja támadt reánk és tört életünk ellen. Egy egész világgal szemben kellett felvennünk az élet-halál harcot. Felvettük abban a szent hitben, hogy az igazság diadala a gonoszság, a világosság diadala a sötétség ellenében nem maradhat el."

Ezekkel a szavakkal kezdi meg **„A tanév története"** című beszámolóját a nagyváradi orth. izraelita hitközség polg. és elemi fiú- és leányiskoláinak Értesítője az 1914—15. tanévről.

Ebből a beszámolóból megtudjuk, hogy már augusztus első napjaiban mindkét iskola épületeit katonai célokra igénybevették és kétségessé vált a szeptemberi tanítás megkezdése. Az illetékes hatóságok azonban belátták, hogy az iskolákat háború idején sem szabad szüneteltetni, ezért szeptemberre evakuálták az épületeket. Szeptember 6-án megkezdődtek a beiratkozások és négy nappal később megindult a rendes tanítás. A fiú- és a leányiskolákban együttesen a háború első évében 864 volt a növendékek száma.

A több mint négy évig tartó háború eseményeit vizsgálva leszögezhető: Várad aránylag szerencsésen uszta meg a katasztrófát. A front mindvégig távol volt a várostól. A közellátást idejében megszervezték, a forradalom alatt nem történtek rablások, fosztogatások, 1919 április 20-án a román csapatok úgy vonultak be a városba, hogy egyetlen golyóváltásra sem került sor.

„Nagyvárad közigazgatásának háborús munkája" című tanulmányában Fehér Dezső megállapítja: „A város tisztviselői olyan lelkiismeretes és emberfeletti erővel végezték feladatukat, hogy a háborús Nagyvárad első, irigyelt városa lett az országnak, amellyel csak Miskolc versenyezhetett."

Fehér Dezső elmondja, hogy a háború első szakaszában Hlatky Endre volt a főispán, de a nehéz munka siettette halálát. Utóda dr. Cziffra Kálmán lett,

aki az erdélyi menekültek segélyezése terén végzett munkájával mutatkozott be. Rimler Károly polgármester rendes hivatali teendőin kivül, szintén a háborús jótékonysági akciók élére állott. Hihetetlen nehézségeket küzdött le a katonai elszállásolásoknál s ezzel kapcsolatosan az iskolák elhelyezésével. A háborús nyomoruság enyhítése, a szegények tüzifaellátása, az erdélyi, bukovinai és galiciai menekültekről való gondoskodás voltak Nagyvárad polgármesterének háborús érdemei.

A hátország egyik legnagyobb problémáját a közellátás megszervezése képezte. Várad ezen a téren is példát mutatott. Lukács Ödön polgármester-helyettes hozta létre a közélelmezési üzemet, amelynek évi összforgalma meghaladta a 30 millió koronát. Váradon vezették be elsőnek a liszt- és kenyérjegy-rendszert. Szakavatott ügynökei segítségével Lukács Ödön olyan készleteket szerzett be, hogy Nagyváradon sem kávé, sem cukor, sem burgonyahiány nem volt. Egyidejüleg átszervezte a tejközpontot és megteremtette a városi kertgazdaságot, amely részben nivelláló hatást gyakorolt a piaci árakra, másrészt kitünő minőségü veteménynemüekkel látta el a polgárság ezreit.

Gerő Ármin rendőrfőkapitány erősen csökkentett személyzettel vívta meg a maga harcát. Munkájában segítségére volt Vadász Jenő rendőrkapitány, aki szintén zsidó volt, — sőt, templomjáró ortodox zsidó. Az országban a legelsők között létesítette a polgárőrséget, amely a rendőrséggel karöltve küzdött a piaci uzsora ellen. Népszerütlen munka volt érvényt szerezni a maximális áraknak, ugyanakkor gondoskodni arról, hogy a kinálat ne csökkenjen.

Diósi Lajosné a Zsidó Népkonyha elnöknője

Özv. Schütz Albertné a Nőegylet elnöknője

A váradi zsidóság amellett, hogy mindvégig bőkezüen jegyzett hadikölcsönt, a háború-okozta zsidó nyomoruságról sem feledkezett meg. Az ortodox hitközség külön e célra létesített alapból állandó segélyben részesítette a hadbavonultak családjait és gondoskodott arról, hogy semmiben ne szenvedjenek hiányt. Az Izr. Nőegylet különösen a szemérmes szegény családok tüzifaellátása és segélyezése körül végzett áldásos munkát. A neológ hitközség dr. Adorján Ármin elnöklete alatt fiúárvaházat létesített és abban elsősorban a hadiárvák találtak meleg otthonra. Diósy Lajosné vezetése alatt a legnehezebb időkben is müködött a népkonyha, melynek ajtaja minden éhes ember előtt nyitva állt.

A gyüjtőmunkához igénybe vették az iskolákat és azok növendékeit. Gyüjtöttek pénzt és voltak természetbeni hadi-adományok. Az említett értesítőben a következőket olvassuk: „Az elemi fiú- és leány-, a polg. fiú- és leányiskola tanulói összesen 265 kilogramm rezet, cinket, ólmot hordtak össze, amelyet Nagyvárad város székházába szállíttattunk."

Az iskolák gyüjtöttek chanukára, gyüjtöttek pészách előtt és gyüjtöttek lag beomer alkalmából. 1914 végén tizennégy sebesült zsidó katonát ápoltak a váradi kórházakban és ezeknek chanuka-ajándékként az ortodox iskolák tanulói öt-öt koronát nyujtottak át „a tanulók által izlésesen készíttetett kisebb retikülbe téve."

A háború nap mint nap új problémákat vetett fel. A felekezeti béke érdekében segélyezni kellett a hadbavonult biharmegyei tanítók családjait. Komoly összeget nyujtottak át Nagyvárad város polgármesterének „a helybeli hadisegély" céljaira. Chanuka alkalmával meg kellett emlékezni a nemzsidó sebesült katonákról is, ezek száma a város valamennyi kórházában kettőszázra rugott. Nem készpénzt, hanem szivart és szivarkát kaptak chanukai ajándék címén. Pénzt küldtek a fővárosba „Frankl Adolf központi irodai elnök úr kezeihez" a Budapesten tartózkodó menekültek pészáchi segélyére. Ugyancsak hozzá juttatták el a palesztinai inségesek pészáchi segélyére szánt összegeket. Gyüjtöttek még a hadban megvakult katonáknak, az államsegélyben nem részesülő menekülteknek, a Vörös Keresztnek, a Nagyváradra menekült zsidóknak.

Mindent egybefoglalva: a váradi zsidóság szíve azokban az években hevesen dobogott.

A VIZSNICI REBE VÁRADON

A bukovinai menekült-áradat 1915 elején Váradra sodorta Reb Jiszráél Hagert, a vizsnici cádikot és annak mintegy hetven tagú kiséretét. A Váradon való megszállása nem volt ideiglenes jellegű, mert a Rebe a háború befejezése után is Váradon maradt, ott építette ki udvarát és 1936-ban ott hunyta le örök álomra szemeit. Fia, Reb Cháim Meir, aki apja örökébe lépett, szintén a váradi udvarból irányította a dinasztia ügyeit a vészkorszakig.

Kétségtelen, hogy a vizsnici Rebe letelepedése a váradi zsidóság 250 éves történetének egyik kimagasló eseménye. Mert az évek folyamán nemcsak az ortodoxia jellegét, hanem a lakósság összetételét és társadalmi strukturáját is megváltoztatta.

A vizsnici cádik életcélja a megértés, a szeretet és a béke volt. Soha nem került konfliktusba sem emberekkel, sem áramlatokkal. Tekintve, hogy a rebe személye és az udvar vonzotta a máramarosi, a kárpátaljai és a bukovinai zsidókat — a vizsnici dinasztia hiveit, akik a chaszid tanokat az anyatejjel szívták magukba — e réteg Váradon való letelepedése révén az ortodox tábor izmosodott és számban egyre inkább gyarapodott.

Reb Jiszráél, aki a múlt század végén vette át apja örökét, a harmadik rebe volt a vizsnici trónon. A dinasztia őse még Bál Sém idejében csatlakozott az új mozgalomhoz, hosszú ideig a bukovinai Koszov városkában volt a központjuk, majd Reb Mendele (Reb Jiszráél nagyapja) rendezte be új chaszid udvarát Vizsnicben. Itt érte unokáját az első világháború kitörése.

A háború első fázisában az oroszok gyors sikereket értek el: elárasztották Bukovinát, s többek között bevonultak Vizsnicbe is. A Rebe úgy érezte, hogy az orosz megszállás alatt — exponált helyzete miatt —

R. Háger Jiszráel z.c.l., legidősebb fia a visói főrabbi és Schächter Ábrahám a Z.Á.J. elnöke társaságában

életveszély fenyegeti, ezért elhatározta, hogy átköltözik az osztrák-magyar monarchia területére. Minthogy Románia abban az időben még semleges volt, az orosz katonai parancsnokságtól engedélyt kapott, hogy udvarával együtt elhagyja a megszállt területet és Románia irányában átlépje a határt. A hetven főnyi csoport számára szereztek két vasuti személykocsit, előbb néhány napot román területen töltöttek, majd Gyimespalánkánál magyar területre érkezve befutottak Brassóba. A chaszid krónika feljegyzi, hogy a határátkelés pénteki napon történt és a csoport Brassóban volt kénytelen tölteni a szombatot.

A vizsnici dinasztiának sokezer hive élt Magyarországon, elsősorban Máramaros megyében és Kárpátalján. Mihelyt tudomást szereztek a Rebe érkezéséről, interveniáltak Budapesten a belügyminisztériumban, kérve: engedélyezzék a Rebe és hozzátartozói magyar területen való ideiglenes letelepedését. A belügyminiszter abban az időben báró Perényi Zsigmond volt, aki előzőleg évekig Máramaros vármegye főispánjaként müködött. Perényi báró tisztában volt a vizsnici rebe szerepével, súlyával és jelentőségével és nyomban megadta a letelepedési engedélyt — Nagyváradot jelölve ki a Rebe lakhelyéül.

Ilyen körülmények között érkezett meg a nagyvá-

radi vasutállomásra egy zimankós téli hajnalban az a két vaggonból álló szerelvény, amelyet eredetileg Vizsnicből indítottak el és a romániai Adjud, majd Gyimespalánka és Brassó érintésével érte el célját.

A nagyváradi ortodox hitközség vezetősége, amelynek élén Ullmann Sándor állott, nem a legnagyobb örömmel fogadta a menekülteket. De a vizsnici cádik Váradról való esetleges „eltanácsolása" úgy a hitközségben, mint az országos hagyományhű körökben visszatetszést, ellenkezést váltott volna ki.

Mihelyt Ullmann Sándor tudomást szerzett a vizsnici menekültcsoport érkezéséről, felkérte a chaszid imaház (Klauz) elnökét, Reb Chaim Slomo Goldsteint, vállalja magára a menekültek elhelyezését. A munka azonnal megindult: előbb gondoskodtak a menekültek elszállásolásáról, majd ágynemüt és fehérnemüt gyüjtöttek számukra. Schwartz Hermann, ismert termény- és lisztkereskedő, — noha nem tartozott a chaszid táborhoz — a Nagypiac-tér és Torna-utca sarkán álló házának egy hatszobából álló részlegét nagylelkü gesztussal a Rebe rendelkezésére bocsájtotta, nélkülözhető egyik üzlethelyiségét pedig átadta imaház céljaira.

A VIZSNICI REBE KÖTELEZVÉNYE

Látszat szerint a vizsnici rebe — noha csak átmenetileg, a háború végéig — révbe jutott: kézben volt letelepedési engedélye, adva volt a hatszobás lakás és az imaház céljait szolgáló üzlethelyiség. A rebe mégis úgy érezte, hogy minimális életfeltételei sincsenek biztosítva. A chaszidizmus ugyanis három vallási parancsra megkülönböztetett gondot fordít: az első a rituális vágás, a másik a szombati „éruv", a harmadik a rituális fürdő — a mikve. A fontossági sorrendet maga a mozgalom megteremtője, Reb Jiszráél Bál Sém, állapította meg. Chábákuk próféta könyvéből idézve (3/12) magyarázzák: "B'záám ticád árec" Felindulásodban lépdelsz a földön) — a „záám" szó három héber betűje közül az első alatt a „zevichá", azaz a rituálisan kóser vágás értendő, a második betű az érev-val kapcsolatos halachikus előírásokra vonatkozik, mert hiszen a szombat szentsége, illetve annak pontos respektálása a hajszálon mulik; az említett szóban szereplő utolsó betű — a „mem" pedig a mikvére vonatkozik.

A vizsnici rebe, akinek ősei már több mint száz évre visszamenőleg saktereket delegáltak Bukovina, Galicia és Máramaros sokszáz zsidó községébe, természetes dolognak tartotta a nagyváradi sakterek személyes ellenőrzését is. Üzent is udvariasan, legyenek olyan kedvesek és látogassák meg a vizsnici rebet, hozzák magukkal a sakterkést. Az üzenetből kitűnt, hogy a rebe nem eszik addig húst, amíg a sakterkést meg nem vizsgálta. A sakterek megkérdezték a hitközségi elnököt, mi a teendőjük. Az elnök pedig szigoruan megparancsolta: semmilyen körülmények között sem szabad bemutatniuk a sakterkést a rebenek. „A sakterek — magyarázta Ullman Sándor hitközségi elnök — a nagyváradi ortodox hitközség alkalmazottjai, a hitközségnek pedig van saját rabbinátusa („bét din"), amely a kásrut-ügyeket is ellenőrzi. A rabbinátus tagjain kivül senki sem illetékes arra, hogy a sakterek müködéséről véleményt mondjon."

A hitközség magatartásának láttán, a rebe udvarában úgy határoztak, hogy elköltöznek Váradról. A rebe vérmérséklete, felfogása és meggyőződése alapján ellene van mindenfajta háborúskodásnak, összecsapásnak és erőpróbának. Nem marad számára más megoldás, mint félreállnia. A rebe egyik odaadó hive Püspökladányban, felajánlotta a rebenek saját, kényelmesen berendezett otthonát. Az illetőnek gyárépülete is volt, amelyet imaház céljaira akart átadni. Nyomban háromtagú küldöttség indult Püspökladányba, hogy a helyszinen szerzett benyomások alapján tegyen javaslatot.

A városban futótűzként terjedt el a hír, hogy a vizsnici rebe el akar költözni Váradról. Több oldalról fordultak Ullman Sándor elnökhöz és kifejtették, milyen súlyos csorba esne a város presztizsén, ha a szentéletű ember elhagyná Váradot. A hitközség sosem moshatná le magáról ezt a szégyenfoltot. Örök időkre emlékeztetnék, hogy lehetetlenné téve a rebe helyzetét, távozásra kényszerítették.

Ullmann Sándor utasította a saktereket, hogy testületileg jelenjenek meg a rebe házában és vigyék magukkal a sakterkéseket. Néhány héttel később — egy váratlan fordulat kapcsán — Ullmann Sándor személyesen is érintkezésbe lépett a rebevel.

Történt pedig, hogy egy pénteki napon megérkezett Váradra Reb Smuel Zálmán Weinberger margittai főrabbi. Határozott céllal jött: a vizsnici rebénél akarja tölteni a szombatot. Ullmann Sándor hitközségi elnöknél szállt meg és alig félórával Váradra való érkezése után tiszteletét tette a vizsnici rebenél és útjára elkisérte őt Ullmann Sándor is.

Az előkelő vendégek érkezéséről idejében értesítették a rebét, aki nagyrabecsülése jeléül elébük ment. A két rabbi egymásra borult, majd szivélyesen elbeszélgettek. Noha soha az életben nem találkoztak, úgy tűnt, mintha régi-régi jóbarátok kerültek volna ismét össze. A rebe személye lenyügöző hatással volt Ullmann Sándorra is, aki — amellett, hogy európai látókörű, nagykoncepciójú modern férfi volt — intenzivitással és eredménnyel müvelte a Talmudot.

A látogatás gyakorlatilag is hasznosnak bizonyult, amennyiben a szombat kimenetele után Weinberger

margittai főrabbi és Ullmann Sándor ismét meglátogatták a rebét. Ezalkalommal a vizsnici rebe és Ullmann Sándor között három szakaszból álló egyezmény aláírására került sor. Ennek pontjai a következők:

1) A rebe kötelezi magát arra, hogy a váradi nagytemplomban nem fog szefárd ritus szerint imádkozni.

2) Nem tesz egyetlen olyan lépést sem, amely zavarhatja, vagy hátrányos helyzetbe hozhatja Reb Jákov Sálom Klein rabbi-ülnököt a jesiva vezetésében.

3) A rebe nevében és megbízásából nem rendeznek gyüjtést tubisváttól pészách utánig, nehogy ezáltal károsan befolyásolják a hitközség „Kimchá de-piszchá" segélyakcióját.

Mint később kiderült, az egyezményt a margittai főrabbi kezdeményezte. Az ő közvetítésének tudható be, hogy a váradi ortodox hitközség és a vizsnici rebe-udvar békés együttmüködésének útjából minden akadály elhárult.

A vizsnici rebe élete végéig lelkiismeretesen eleget tett vállalt kötelezettségének. Jóllehet Vizsnicben nagy jesivát vezetett, Váradon lemondott erről. A nagytemplomban nem imádkozott szefárd ritus szerint, viszont a nagyünnepek alkalmával — amikor saját imaháza kicsinek bizonyult — a hitközség jóváhagyásával rendelkezésére bocsátották a „Máchzike Torá" templomot. Pénzgyüjtésre nem került sor, ellenkezőleg, a rebe tekintélyes összegekkel járult hozzá a hitközség pészáchi akcióihoz. Sőt, a rebe-udvar révén megnőtt a város idegenforgalma s ez kedvezően hatott a kereskedelmi életre is.

Hónapokkal később a hitközség gesztust mutatott, a rebe kívánságára minden reggel befütötték a mikvét. Egyébként a rebe úgy viselkedett, mint bármelyik egyszerű hitközségi tag: a mikvébe menet megváltotta a belépő jegyet, erev ros-chodes niszán napján elment a nagytemplomba és meghallgatta a rabbi drásá-ját, s személyesen ment el a ros bét-din-hez, hogy az ő közvetítésével adja el a cháméc-ot. Valahányszor útrakészült, elment Fuchs Benjámin főrabbihoz, hogy búcsút vegyen tőle. (Fuchs főrabbi ezt a gesztust azzal honorálta, hogy nyomban a rebe hazaérkezése után, levizitelt a rebenél, üdvözölve őt hazaérkezése alkalmából.) A rebe búcsúja mély jelentőséggel birt: ebben a formában adja tudtul mindenkinek, hogy a maga részéről is elismeri Fuchs főrabbi kompetenciáját. Ő (a vizsnici rebe) az egyszerű „bálbosz" — míg Fuchs főrabbi a város főpapja.

EGY RAGYOGÓ KARRIER KETTÉTÖRIK

Szerdai nap volt, 1915 szeptember 22. Erev szukot lévén, a váradi zsidók buzgón készültek az ünnepre. A délelőtti órákban fővárosi detektiv-csoport jelent meg a Kurländer és Ullmann nagykereskedő cég irodájában, előállították a cég vezérigazgatóját, Ullmann Sándort, valamint a két főtisztviselőjét. Ugyanakkor elszállították a könyveket és az irattárat. A délutáni órákban a két tisztviselőt szabadon bocsátották, viszont Ullmann Sándor ellen letartóztatási parancsot adtak ki. A vád: a hadseregnél történt szállításoknál rendellenességek merültek fel.

A hír úgy Nagyváradon, mint országszerte érthető megdöbbenést keltett. A váradi zsidók számára Ullmann Sándor letartóztatása szinte a földrengéssel volt egyenlő. A 38 éves férfiú ragyogó karrierje ujabb fontos stációja előtt állt: makói előnévvel Őfelsége I. Ferenc József király a magyar nemességgel tünteti ki. A vonatkozó okiratok már készen vannak, csak a király aláírása hiányzik.

A fővárosi lapok rendkivüli kiadásokban — nem kevés célzatossággal — tálalták az eseményt. Kiszinezett tudósítások szóltak Ullmann Sándor közéleti munkásságáról, a váradi ortodox hitközségben, a városháza vezetésében és a kormánypárt irányításában betöltött szerepéről. Pontos leirást adtak a ragyogó Ullmann palotáról, amely alig egy évvel a háború kitörése előtt készült el, s beszéltek a milliós értékű könyvgyüjteményről, a palotában lévő magántemplomról, valamint a művészileg megtervezett szukoti sátorról.

A lapok pertraktáltak más eseteket is, de ehhez egészen másképen viszonyultak: a támadás a kormánypárt és az egész magyar zsidóság ellen irányult.

A központi hatalmaknak nem kedvezett a hadiszerencse. Rossz hirek jöttek a frontokról. A mozgósítás alkalmával a király ünnepélyesen kijelentette, hogy mindent meggondolt, mindent megfontolt — közben pedig kiderült, hogy Őfelsége számításaiba komoly hibák csusztak. Mire lehullanak a falevelek, vége lesz a háborúnak és hazajövünk" — mondták 1914 nyarán a dalolva és felvirágozva induló menetszázadok katonái, de azóta a tél is elmúlt, ujra tavasz lett, de a győzelem és a béke egyre messzibbnek tűnt. Az oroszok megszállták Bukovinát és Galiciát, sőt két izben a Kárpátokon is betörtek és az a veszély fenyegetett, hogy további országok lépnek hadba az entente oldalán. Ilyen körülmények között igyekeztek az antiszemitizmus diverziójával elterelni a nép figyelmét az igazi bajokról és a zsidók felé terelni a félrevezetett tömegek haragját, elégedetlenségét.

Az Ullmann-eset kitünő ürügy volt a Tisza-féle kormány elleni támadásokra. A nagyváradi születésü gróf Tisza István miniszterelnök szemében Ullmann Sándor nem volt „házi-zsidó", hanem politikai partner és jóbarát. Az első volt a párt biharmegyei tagozatának elnöke, a második volt — az alelnök. Ez a kapcsolat több mint négy évtizedes múltra tekintett visz-

sza, már az apák, az ugyancsak nagyváradi születésü gróf Tisza Kálmán és Ullmann Izidor fektették le e barátság alapjait.

Az ügy antiszemita háttere és célzatossága nyilvánvaló volt. Dr. Ágoston Péter, a váradi jogakadémia tanára, aki jónevü szociológus hirében állott, még a háború alatt könyvet irt „A zsidók útja" címmel, amelynek nyomán országos vita indult. A könyvvel és annak visszhangjával az alábbiakban még foglalkozunk.

„BUKAREST A MIÉNK — ULLMANN SÁNDORT FELMENTETTÉK"

Gróf Tisza Isván miniszterelnök nem akart az ügybe beleavatkozni. Hagyta, hogy az illetékes hatóságok folytassák le az eljárást. Közben a kedélyek lecsillapodnak, s ki tudja, a tárgyaláson talán kiderül, hogy nincs elegendő terhelő bizonyiték a vádlott elmarasztalására.

Ullmann Sándorné felutazott Pestre, hogy megkérje a miniszterelnököt: hasson oda, helyezzék férjét azonnal szabadlábra. Tisza István — a közte és Ullmann Sándor között fennálló hosszú barátság ellenére — nem volt hajlandó Ullmannét fogadni. Hetekkel később, amikor néhány napos szabadságra a biharmegyei Geszt községben lévő birtokára utazott, fogadta ez ügyben Gábel Jakab iskolaigazgatót és Fuchs Sámuelt, aki a Kurländer és Ullmann cég igazgatójaként müködött.

Ullmann Sándor bizalmasai a legnagyobb titokban utaztak ki Gesztre. Ugy tűnt, hogy Gábel Jakab erre a misszióra a legmegfelelőbb ember. Tisza Istvánt fiatal kora óta ismerte, az évtizedek során baráti kapcsolatok fejlődtek ki közöttük, a párton belül nagy súllyal és tekintéllyel birt. Gábel úgy érezte, jó ügyet képvisel, amikor egy bajba jutott közös jóbarát érdekében interveniál a miniszterelnöknél.

Több mint három órán át tartózkodtak a vendégek a geszti kastélyban. Nem volt szükség arra, hogy Gábel Jakab beszéljen, mert Tisza István ismerte valamennyi érvét. Mindjárt az elején leszegezte, hogy Ullmann esetében országos jellegű ügyről van szó. Mindenki tisztában van azzal a szereppel, amelyet Ullmann Sándor betöltött a párt életében, mindenki ismeri azt a szivélyes baráti kapcsolatot, amely a két családot évtizedek óta egymáshoz köti. De háború van. A lakosság körében nagy az elégedetlenség. „Gondolkoztak-e az urak azon — tette fel Tisza István a retorikus kérdést, — milyen beláthatatlan következményekkel járhat a miniszterelnök beavatkozása ebben az ügyben? A minimum, hogy a kormánynak bizalmatlanságot szavaznak, de ezen túlmenően, tüntetésekre, zsidó-ellenes kilengésekre kerülhet sor. Szabad-e egyetlen ember érdekében — függetlenül attól, hogy ki az illető — az ország belső rendjét kockára tenni? Háborús időkben ilyen beavatkozás elindíthatja a lavinát, amely a frontok összeomlásához vezethet."

A geszti találkozó után hozzáfogtak a védelem megszervezéséhez. Az ország két legnevesebb büntetőjogásza vette kézbe az ügyet. Gyültek a tanuvallomások, az akták, a vád és a védelem bizonyitékai. Ahogy multak a hetek, a hónapok, — úgy javultak a vádlott kilátásai. Az ügyészségen is úgy vélekedtek, hogy a szenzációéhes, sokszor tendenciózus hirlapi beszámolók félrevezették, valósággal fellázították a közvéleményt, amely a tényleges arányokat messze túlhaladó fontosságot tulajdonított az ügynek. Ha nem a zsidó Ullmann Sándorról lett volna szó, a sajtó nyolcsoros hirben regisztrálta volna a történteket.

Miközben az Ullmann-féle tábor bizakodóan nézett a főtárgyalás elé, az ügyészségi fogházból rossz hirek érkeztek. Ullmann Sándor lelkileg megtört. Nap mint nap böjtöl, folyadékot nem vesz magához. Este is csak immel-ámmal eszik valamit. A városban már azt is tudták, hogy a böjtnapok száma a százhoz közeledik. Az orvosok szerint a folyadéknélküli koplalás tönkreteszi a vesét, a szikár, sovány ember a böjtölés révén tüdőbajt is szerezhet. De Ullmann Sándorra nem lehetett hatni. Az ő világa helyrehozhatatlanul elpusztult. A saját személyét illetően ő már a főtárgyalás előtt elvesztette a pert.

Több mint öt hónappal az ügy kirobbanása után kezdődött meg a váradi törvényszéken a főtárgyalás. A tárgyalóterem mindvégig zsufolt volt. Az itéletet 1916 április 17-én hirdették ki. Hétfői nap volt, erev peszách. Zsidó időszámitás szerint a letartóztatás pillanatától — pontosan hat hónap telt el. Jóllehet az esélyeket latolgatva Ullmann Sándor helyzetét derülátóan itélték meg, a verdikt a szenzáció erejével hatott: a törvényszék Ullmann Sándort a vád és annak következményei alól felmentette.

A felmentő itélet hire percek alatt bejárta a várost. A lapok rendkivüli kiadásokban hozták az itéletet a közönség tudomására. Nemcsak a helyi sajtó, hanem a fővárosi lapok is nagy jelentőséget tulajdonítottak az ügynek. Évekkel később is emlegették a következő esetet: azon a bizonyos hétfői napon a központi hatalmak csapatai elfoglalták Bukarestet. Egy pesti bulvár-lap, a két eseményt összekapcsolva rendkivüli kiadásának a következő címet adta:

„Bukarest a miénk — Ullmann Sándort felmentették!"

Közvetlen az ünnep után Ullmann Sándor Bécsbe utazott, ahol a Cottage-szanatóriumban kezeltette magát. A vizsgálati fogság és a böjt megviselte szervezetét, vesebajt kapott, a tüdeje sem volt rendben. S hiába derült ki az igazság, Ullmann Sándor sorsa megpecsételődött...

VÁRADI ZSIDÓK A HÁBORÚBAN

Az Ullmann-ügy kirobbanása után a váradi ortodox hitközség vezetőségében zavar lett urrá. Az első napokban nem is gondoltak helyettesítésre, de később belátták, hogy helyettesről kell gondoskodni és egyhangulag Kaufmann Mártonnak ajánlották fel a tisztséget.

Ki volt ez a Kaufmann Márton, aki — noha ideiglenes jelleggel — beült a nagyváradi ortodox hitközség elnöki székébe?

A váradi hitközségnek — az Ullmannok jóvoltából — három alelnöke volt, s Kaufmann Márton évtizedek óta a triumvirátus tagjaként müködött. Emellett jámborsága, istenfélelme és jótékonysági készsége közismert volt. Negyven éven át ő volt a váradi nagytemplomban a „báál-tokeá", aki ros hásáná napján az ünnepi sófárt fújta. Egyetlen fia ügyvéd lett — az első váradi „somér-sábát" (szombattartó ügyvéd. Kaufmannról tudták, hogy egy életen át reggeleste óramű pontossággal megjelent a nagytemplomban és résztvett az istentiszteleten. Évekel később ott is érte a halál, templomülésén, fején és karján tfilinnel, tálitjába burkolózva. Hűsége elismeréseképen a nagytemplomból temették.

Közben a háború, melynek kimenetele egyre bizonytalanabbá vált, minduntalan ujabb nehézségek elé állította a város zsidó és nem-zsidó lakosságát. Hol vérhas, hol tifusz-járvány pusztított. 1916 nyarán hire ment, hogy a szomszédos uradalmakon dolgozó hadifoglyok között kolera-megbetegedések fordultak elő. Az egyébként is nyomott kedélyállapotban lévő lakósság megriadt, sürgette az illetékes hatóságok erélyes beavatkozását.

Azokban az években a legnagyobb gondot az infláció és az árak állandó emelkedése okozta. Az „árdrágító" közellenségnek számított s úgy beszéltek róla, mint a veszedelmes kémről, vagy hazaárulóról. A helyi sajtó — azok a lapok is, amelyeket zsidók szerkesztettek — állandóan „a Nagyváradra menekült galiciai és bukovinai élelmiszerhalmozók és árdrágítók üzelmeiről" cikkezett, s nem győzte eléggé dicsérni Gerő Ármin rendőrfőkapitányt, aki ezeknek az üzelmeknek energikusan gátat vetett. Nem kellett ki irni, ugyis mindenki tudta, hogy a galiciai és bukovinai menekültek alatt a zsidók értendők...

A KIRÁLY AJÁNDÉKA EGY NAGYVÁRADI ANYÁNAK

Nincsenek statisztikai adatok arra vonatkozólag, milyen mértékben vette ki részét a váradi zsidóság a világháborúban: hányan vonultak be, hányan sebesültek meg, mennyi volt a hősi halottak száma, milyen érdemeket és kitüntetéseket szereztek a harcmezőn, s ami a legfontosabb: hogyan fest a zsidók arányszáma az összlakósság adataihoz viszonyítva?

Az információ hiányának meg van a maga természetes magyarázata. Az anyaországban a két világháború között kultiválták a háborús emlékeket: igaz, zsidót nem avattak vitézzé, de a magyarországi zsidók ettől függetlenül ápolták a maguk vitézi kultuszát. Kisebb és nagyobb községekben elkészítették a hősi emlékműveket. Pontos kimutatások voltak a hadbavonultakról, a hadirokkantakról, a hősihalottakról. Nyilvántartásba vettek minden hőstettet, minden kitüntetési javaslatot. A dokumentációs munka már 1921-ben megkezdődött, amikor a Pesti Izr. Hitközség — az Egyenlőség útján — felhívást intézett a zsidó hadviseltekhez statisztikai számbavételhez való jelentkezés végett. Ebben a felhivásban többek között a következőket olvassuk: „...hogy tudjuk, kik azok, akiknek a nevét meg kell örökíteni, márványtáblába vésni, aranykönyvbe irni..."

A Romániához csatolt Nagyváradon nem volt sem megörökítés, sem márványtábla, sem aranykönyv. A váradi tőzsdén ezeket a hőstetteket nem jegyezték. A zsidó boldog volt, ha az új impérium nem emlékeztette ezekre a hőstettekre és hagyta azokat csendben elévülni...

A zsidóság háborús szerepe azonban napirendi kérdés volt a háború folyamán is. A gáluti átok itt is megmutatkozott: a zsidó frontharcosokról, hadirokkantakról, hadifoglyokról, hősi halottakról, kitüntetett tisztekről altisztekről és közkatonákról nem akartak tudni, viszont ha épkézláb zsidót láttak az utcán — az illető szurta a derék, jó szomszédok szemét. Emiatt a jórészt zsidó kézben lévő váradi sajtó igyekezett beszámolni a kimagasló zsidó háborús teljesítményekről. A helyzet illusztrálására szószerint idézünk egy tudósítást, amely a „Nagyvárad" című napilap 1916 szeptember 13-iki számában jelent meg. A tudósítás címe: „A király ajándéka egy nagyváradi anyának: , alcíme pedig: „Akinek nyolc gyermeke van a harctéren." Ime a szöveg:

„A haza oltárán hozott legnagyobb áldozat legfelsőbb elismerésének szép ünnepe folyt le tegnap délelőtt a városháza kis tanácstermében, ahol Czifra Kálmán dr. főispán a városi tanács jelenlétében a király ajándékát nyujtotta át egy nagyváradi anyának, akinek nyolc fia teljesít a háború alatt katonai

Ács Vilmos a világháború legszebben kitüntetett zsidó tisztje

szolgálatot. A Gillányi-utca 6. szám alatt lakik már tizenöt év óta tartó gyászos özvegységben a hatvanéves özvegy Kohn Hermanné, akinek nyolc fia volt. Mindannyian felnőtt, keresetképes fiúk, özvegy édesanyjuk támaszai, akiket szinte egyszerre szólított fegyverbe a haza védelmére kibontott zászló alá a háború.

A nyolc fiú közül Kohn Rudolf szakaszvezető, Kohn Mór őrparancsnok a dunaszerdahelyi fogolytáborban, Kohn Dávid élelmezési katona Eperjesen, Kohn Samu Sabácnál küzdött, ahol meg is sebesült és most Volhiniában van, Kohn Salamon őrvezető az egyik nagyváradi tartalék-kórházban, Kohn Henrik a 37. gyalogezred közlegénye, Volhiniában van és az özvegy legfiatalab fia, a tizennyolc éves Kohn Zsigmond az olasz fronton küzd.

Az özvegy Kohn Hermannénak szóló legfelsőbb elismerést a kabinetiroda a következő leirattal küldte meg a város főispánjának:

Ő császári és Apostoli Királyi Felsége özvegy Kohn Hermanné nagyváradi lakosnak, mint nyolc hadbavonult fiú anyjának, magánpénztárából 500 korona egyszeri pénzadományt, valamint emlékjelül Nevének kezdőbetűivel ellátott emléktárgyat legkegyelmesebben ajándékozni méltóztatott.

Az emléktárgy egy pompásművű bronzszobor, amely az Isonzo partján, sziklaormon őrt álló magyar honvédet ábrázol, a szobor talapzatán I. F. J. monogrammal."

A város kis tanácstermében egybegyült tanácstagok körébe, kevéssel tizenegy óra után vezette be Rimler Károly polgármester özvegy Kohn Hermannét, akit rokonszenvező éljenzéssel fogadták, majd Cziffra Kálmán dr. főispán intézett néhány meleg üdvözlő szót a meghatott özvegyhez.

„Igen tisztelt Asszonyom! — mondotta a főispán. — Most, amikor az egész ország lakossága nemes versenyre kelt, hogy minél többet áldozzon a haza oltárára, Ön büszkén vallhatja, hogy legtöbbet áldozott: nyolc fia küzd a harctéren és szolgálja, mint katona, a hazát. (Éljenzés.) A király, mint nyolc hadbavonult fiú édesanyját ötszáz korona pénzadománnyal és egy emléktárggyal jutalmazza, amit ezennel örömmel nyujtok át.

Kivánom, hogy ez a jutalom még számos éven át emlékeztesse egy boldog ország népének uralkodójával való összeforrtságára és legyen a békében emléke egy diadalmasan megvívott, győzelmes háborúnak!

A királyi jutalmat a meghatottságtól könnyes szemekkel fogadta özvegy Kohn Hermanné, akit ezután szivélyes kézszorítással sorban üdvözöltek a tanács tagjai."

AZ ORTODOX HITKÖZSÉG FŐRABBIT VÁLASZT

Említettük, hogy Váradon, Ágoston Péter jogakadémiai tanár tollából antiszemita könyv jelent meg, amely az antiszemita irodalomban található összes vádakat a magyar zsidóság nyakába zudította. E könyvről („A zsidók útja") előbb a nagyváradi Társadalomtudományi Társaság rendezett vitaestet, majd a budapesti Társadalomtudományi Társaság folyóirata, a Huszadik Század külön számot adott ki, amelyben egyaránt megszólaltak filószemiták és antiszemiták, asszimilánsok és cionisták.

„Mi az igazság?" címmel egy válaszfüzet is megjelent Ágoston Péter könyvére. A válaszfüzet, dr. Balthazár Dezső, debreceni református püspök védőiratán kivül több zsidó tudós tanulmányát közölte.

A háború már negyedik évébe lépett, de Magyarország legfőbb gondja a zsidókérdés volt.

Ebben az időben a váradi ortodox hitközségben ismét előtérbe került a rabbikérdés. A háború rengeteg olyan problémát vetett fel, amelyek megoldása rabbinikus tekintélyt és döntést igényelt. Minthogy Ullmann Sándor a hitközség vezetésétől véglegesen visszavonult, a választás kitüzésének nem volt semmi akadálya. Mindenki természetesnek találta, hogy az

elhunyt főrabbi fiát, Fuchs Benjámin nagybányai főrabbit kell meghivni: foglalja el apja örökét. Minthogy az állásra volt jogos igénylő, számbavehető ortodox rabbi nem is vállalt jelölést.

A rabbiválasztás különösebb izgalmak nélkül zajlott le és a beiktatásra 1918 március 19-én került sor. Keddi napra esett a beiktatás, a hitközségi vezetőség nyilván figyelembe vette, hogy a világteremtés idején az Örökkévaló kétszer is jónak („ki tov") minősítette ezt a napot. Az események azonban másképen alakultak...

Nagyváradon régi szokás volt, hogy az elhunyt zsidó jelesek fölött való évi kegyeletes megemlékezést nem ádár hó 7-én, hanem erev ros chodes niszánkor, a zsidó egyházi év utolsó napján tartották. A vezetőség nem akarta, hogy az új főrabbi — közvetlenül a beiktatás után — gyászbeszéddel kezdje meg müködését, ezért niszán hó 6-ra halasztották a beiktatási ünnepséget. Fuchs főrabbinak azonban néhány hónappal később, pontosabban 1918 augusztus 15-én alkalma nyilott a parádés gyászbeszéd megtartására: ezen a napon helyezték örök nyugalomra Gábel Jakab iskolaigazgatót, az egész magyar ortodox zsidóság nagy tekintélyét.

Fuchs Benjámin főrabbi, a hivek meglepetésére, gyászbeszédét magyar nyelven tartotta. Igaz, Gábel Jakabot nemcsak az ortodox hitközség, nemcsak a Chevra Kadisa, az iskola és a zsidó intézmények, hanem a város, a vármegye és a kormánypárt is saját halottjának tekintették, de ez egyesek számára nem igazolta, hogy az új főrabbi — az ismert nagymihályi zsinat határozatait megszegve — magyar nyelven tartsa gyászbeszédét.

Említésre méltó, hogy Fuchs főrabbinak nem ez volt első magarnyelvű szereplése. Tíz évvel előbb, első rabbi-állását — egy Jóka nevű községben — felcserélte a bazini rabbi-székkel. Székfoglaló beszédét, a község kivánatára, magyar nyelven tartotta meg. A „Magyar Rabbik" című folyóirat 1908 1—2. számában ezzel kapcsolatban a következő kis tudósítást olvassuk:

„Bazin. November hó 17-én tartotta ünnepélyes bevonulását ujonnan megválasztott főrabbink, Fuchs Benjámin, a nagyváradi Fuchs M. főrabbi fia. A fogadtatás, valamint a beiktatás fényes volt, melyen a városi hatóság s a környékbeli községek résztvettek. A beköszöntő beszédet a község kivánatára a főrabbi úr magyar nyelven tartotta. Ez volt az első eset Pozsony vármegyében, hogy egy ort. községben magyar székfoglalót tartottak."

Hegedüs Nándor megelevenit egy beszélgetést, amelyet 1911-ben folytatott Fuchs Mór főrabbival. Aziránt érdeklődött, miért prédikál németül az az ortodox főrabbi, akinek magyar az anyanyelve és a hivei is magyarul értenek. Fuchs Mór főrabbi a nagymihályi gyülés határozataira hivatkozva a következőket mondotta:

„1865-ben Nagymihályon összegyült több ortodox rabbi és a mindjobban elharapodzó neológ áramlattal szemben kilenc pontban leszögezte az ortodoxia álláspontját az istentisztelettel kapcsolatban. Ennek az első pontja szerint tilos más nyelven, mint jiddisül prédikálni. Ezt a határozatot 71 ortodox rabbi tette magáévá, annyian, ahány tagja a nagy zsidó gyülekezetnek, a Kneszet Hágdolá-nak valaha volt. Mint 21 éves fiatalember magam is Nagymihályon voltam akkor, ha a tanácskozáson nem is vettem részt. Milyen nevezetes esemény volt ez akkor! A döntésben nem szabad a magyar nyelv ellen szóló tendenciát látni, hanem tisztára a zsidó törvények és hagyományok konzervativ megőrzésének egyik eszközét. Láttuk, hogy a modernizálás és ujitás hajlama vallástalanságra vezet és ezt valljuk ma is. Ezért ragaszkodunk a jiddis, vagy a német nyelv **templomi** használatához. Az ortodox rabbik Galiciában és Varsóban nem prédikálnak lengyelül, Szentpétervárott nem prédikálnak oroszul és Londonban nem prédikálnak angolul. Különben is a nagymihályi nyilatkozat utolsó pontja kimondja: tilos bármiféle régi szokást megváltoztatni a **templom** életében."

Lehetséges, hogy normális körülmények között ez a magyarnyelvű gyászbeszéd belső villongást robbantott volna ki. 1918 augusztus második felében azonban már rengett a föld, Európa népei forradalmi változás előtt állottak. A hitközségi tagokat is, „machlojke" helyett, inkább a front összeomlása, a forradalom kitörése és a kommunista uralom rémülete foglalkoztatta.

ELSŐ CIONISTA MEGMOZDULÁS — A PROLETÁR DIKTATURA ALATT

1918 októberében gyors iramban alakultak az események: a négyéves háború után valamennyi fronton felbomlott a rend és a katonák fegyelme. A képviselőház október 17-ki ülésén gróf Tisza István miniszterelnök bejelentette, hogy Magyarország elvesztette a háborút. „Most már azon kell igyekezni — mondotta —, hogy a Wilson amerikai elnök üzenete alapján, lehetőleg olyan feltételek mellett kössünk békét, amelyeket az ellenség is elfogad."

Alig két héttel később — Bécs mintájára — Budapesten is kikiáltották a köztársaságot és a magyar nemzeti tanács átvette a kormányhatalmat. Malatinsky Lajos biharmegyei főispán, még aznap, (október 31-én) plakátokon értesítette a lakósságot, mire Biharmegye is, Nagyvárad is csatlakozott a nemzeti

tanácshoz. Másnap Nagyvárad polgársága, munkássága és helyőrsége is a nemzeti tanács mellé állott. A városházán megjelent két 70-ik gyalogezredbeli katona, akiket Rimler Károly polgármester fogadott. Ambronovics hadnagy a polgármester tudomására hozta, hogy a 70-ik gyalogezred táviratban üdvözölte a magyar nemzeti tanácsot és örömmel veszi tudomásul a magyar nép felszabadulását. Erre a városi tanács ülést tartott és egyhangulag elhatározta, hogy csatlakozik a nemzeti tanácshoz.

A forradalmi láz napjaiban is megdöbbentően hatott az a Budapestről érkezett hír, hogy gróf Tisza Istvánt agyonlőtték. Váradon tudtak arról, hogy gróf Tisza visszavonul a politikától és geszti kuriájában akar végkép letelepedni. Elhatározását meg is indokolta: úgy látja, hogy személye akadályt jelent az ország politikai alakulásában, ezért igyekszik feltűnés nélkül félreállni. A gyilkosság hire a váradi zsidók körében aggodalmat keltett, mindenki ajkán ott volt a kérdés: Mi jön ezután?

November 2-én érkezett a hír Nagyváradra, hogy Habsburg Károly elhagyta Magyarországot és hogy a kormány tanácsülésén Lindner Béla hadügyminiszter bejelentette, hogy az összes frontokon beszüntetik a tüzet és fegyverszüneti tárgyalást kérnek. S jóllehet az összes nagyváradi laktanyákban gyüléseket tartottak a katonák, s a nemzeti tanács megbizásából elhatározták a katonai rend fenntartását, egyidejüleg a polgárőrség is megalakult. Az első napokban hirek érkeztek arról, hogy a vármegye egyes részeiben fosztogatják a lakosságot, de erélyes közbelépésekkel sikerült a kedélyeket lecsillapítani. Ebben a munkában a polgárőrségen kivül résztvett a román nemzetőrség is, amely a román nemzeti tanács utasításait követte.

November 13-án zajlott le a nagyváradi városházán a nemzeti tanács történelmi ülése, ahol Kapner Ármin, Végh Dezső, dr. Katz Lipót és dr. Nagy Mihály beszéde után kihirdették az erkélyről, hogy Biharmegye és Nagyvárad népe megalkotta a köztársaságot. Ezután fáklyásmenet vonult végig az utcákon, amelynek befejezése után a városházán a testületileg megjelenő tanács előtt dr. Grosz Menyhért beszéde után, Rimler Károly polgármester a város tanács nevében kihirdette a határozatot: Nagyvárad tanácsa és polgársága is a köztársasági államformát fogadta el. A nemzeti tanács nagyváradi elnökévé dr. Grosz Menyhértet választották. Este a szinházban diszelőadás keretében hirdették ki a köztársaságot s ugyanakkor jelentették be, hogy a magyar kormány Malatinsky Lajos főispánt felmentette állásától, a belügyminiszter előterjesztésére dr. Ágoston Péter jogakadémiai tanárt nevezte ki Bihar-megye és Nagyvárad kormánybiztosává. Azt az Ágoston Pétert, aki „A zsidók útja" című könyvével alig egy-két évvel azelőtt országos vitát indított el a zsidókérdés ügyében és az antiszemitizmus zsilipjeit szakította fel.

A helyzetet súlyosbította az a körülmény, hogy azokban a napokban vonult át Nagyváradon a Romániában rekedt Mackensen-féle német hadsereg, amely negyedmillió főt számolt, s egy velük érkezett német törzstiszt úgy nyilatkozott, hogy képesek volnának az ellenállásra, mert a fegyelem nem hiányzik közöttük. Másnap megérkezett Váradra a gyulafehérvári román nemzetgyülés határozata, amely arról szólt, hogy Maniu Gyula elnökletével megalakult az új erdélyi kormány.

Ebben a szörnyű fejetlenségben, miközben polgárháború, gyilkosságok, fosztogatások és a proletárdiktatura réme fenyegetett, megszületett Nagyváradon a cionista mozgalom. Óvatos kezdet volt, amennyiben nem a már létező szervezeti keretet választották, hanem új „céget" alapítottak. Az új cím: A Nagyváradi Chevrát Jisuv Erec Jiszráel Palesztinai Telepítő Egyesület.

Az egyesület lelke és motorja Fuchs Salamon volt — az elhunyt főrabbi fia és a jelenlegi főrabbi testvéröccse. Kétségtelen, hogy a főrabbi a megmozdulás mögött állott. Az egyesület megszerkesztette alapszabályait, szózattal fordult az ország zsidóságához, majd „Jövendő" címmel havi folyóiratot adott ki, amelynek első száma 1919 márciusában, a proletárdiktatura napjaiban látott napvilágot.

„TEJJEL-MÉZZEL FOLYÓ KANAÁN..."

Több mint egy év telt el a Balfour-deklaráció nyilvánosságra hozatalától a nagyváradi Jisuv Erec Jiszráel szervezet megalakulásáig. Nincs dokumentációnk arra vonatkozólag, hogyan reagált a váradi zsidóság a deklaráció hirére, s egyáltalán — hogyan tálalták a váradi zsidóságnak a tagjai a hírt Tény azonban, hogy a frontok alakulásáról mind a fővárosi, mind a váradi lapok bőséges tudósításokat közöltek, s az angol csapatok előnyomulásával ismert, szivet melegítő, lelket üdítő nevek kerültek be a hirekbe: Jeruzsálem, Beer Séva, Chevron, Tibériás, Bét Lechem, Jericho, Jaffa, Kármel-hegy, Tábor-hegy, Kineret. A váradi zsidóknak tudomásul kellett venniök, hogy Erec Jiszráel gazdát cserélt, s annál nagyobb volt a meglepetés, amikor megtudták, hogy az új gazda, — az angol világbirodalom — a zsidó nép „nemzeti otthonának" tekinti az ősök országát.

Fuchs Salamon, a szervezet elnöke, a talmud-tudósok ideális tipusához tartozott. A finom, halkszavú és művelt ember, aki a háborút századosi rangban, tábori rabbiként küzdötte végig, nemcsak a szervezési munkát, de a folyóirat szerkesztését is magára vál-

lalta. Az 1919 január 19-én megtartott közgyülésen elfogadták az egyesület alapszabályait, amelyen a következő nevek szerepelnek: Fuchs Salamon elnök, Singer Jakab titkár, továbbá Sternberg Izsák és Leitner Ignác hitelesítők.

A program-füzetből azt is megtudjuk, hogy a szervezet pénztárnoka Ullmann Andor és a bekebelezési dij minden tag számára legalább 10 korona, szegényebb sorsuaknál pedig legalább három korona.

A szervezetnek az ország zsidóságához intézett szózatában többek között ezeket olvassuk:

„A legutóbbi események nemcsak keservesen aktuálissá, de égetően sürgőssé is tették a Palesztina-problémát. A papír-emancipáció már nem nyujt védelmet azokban az európai országokban, ahol a zsidóság zöme lakik. Ezrek, tízezrek kénytelenek a vándorbot után nyulni és új hazát keresni.

A Palesztina-probléma, mely eddig mint népünk lelkében, irodalmában élő vágy munkált, most testet öltött igévé, ténnyé, valósággá vált. A világháború által okozott vulkánikus átalakulások új élet- és világfelfogást eredményeztek. Az elnyomott nemzetek szabadságot, önrendelkezési jogot kapnak és a világ nagy nemzetei a zsidókérdést is a békekonferencia elé viszik. A rajtunk évszázadok óta elkövetett jogfosztást és gyalázatot orvosolva, Palesztinát, mint nemzetközileg biztosított otthont a zsidóságnak adják. Szülőföldjük szép határából elkergetett, existenciájukból kiforgatott szerencsétlen testvéreinknek tehát már lesz otthonuk és csak rajtunk mulik, hogy az emigrációt, a letelepedést és racionális kolonizációt minden rendelkezésünkre álló eszközzel elősegítsük.

Palesztina ma egy néptelen ország. A világ nemzeteiből alakított aeropag ezen néptelen országot az országnélküli népnek ítéli oda. Az ország kilencven százaléka nincs gazdaságilag kihasználva. Ez a gyönyörű, elhanyagolt ország üldözött zsidó testvéreink otthona, hazája, tejjel-mézzel folyó Kanaánja lesz.

Mintha a múlt és jövő mezsgyéjén a zsidó történelem szövőszékében ülnénk. Érezzük a nagy idők leheletét. A zsidók tragikuma, sorsdöntő órájának tudata átjárja lelkünket és jaj, ha a nagy történelmi idő egy törpe, kicsinyes nemzedéket talál!"

A szervezet programja nemcsak a testiekkel, hanem a lelkiekkel is foglalkozik. A filantrópiai okoktól eltekintve — irja — minket egy egészen más szempont is vezet. Mi nemcsak otthont akarunk hontalan zsidó testvéreinknek; Palesztina által nemcsak egy menedékházat akarunk a testi és szellemi pogromok sötét

Fuchs Salamon a K.u.K. hadsereg tábori főrabbija

démonai által veszélyeztetett zsidóknak. Lelkünk egész hevével és meggyőződésével a Szentföldön a hagyományos hithű zsidóság vallási érdekeit, az egész vonalon intézményesen akarjuk biztosítani, hogy testvéreink a Szentföldön szent életet élhessenek. A faji elméleten alapuló vérszegény zsidó népfogalomnak tartalmat akarunk adni a Tóra által, melynek révén a zsidóság néppé lett és világtörténelmi hivatást kapott. Ami a Tóra eddig volt nekünk, ez kell, hogy maradjon a jövőben is: történelmi gyökerünk, fundamentumunk. Hiába beszélünk a zsidó népről, ha ezalatt nem a Tóra népét értjük, hiába beszélnek a zsidó államról, ha abban az isteni törvényekkel szemben olyan álláspontra vélünk helyezkedni, mint például a világ népei az ő egyházaikhoz. Erre a nemes, kulturális, humánus és zsidó munkára szólítjuk fel testvéreinket."

A szép programnak egyetlen szervi hibája volt: hogy az erec-jiszráeli képbe nem helyezi bele a nagyváradi zsidókat. Hogy a magyar zsidóságtól csak zsidó szivet, zsidó szolidaritást és testvéri érzést kíván, míg magát az országépítés művét a „hazátlan és szerencsétlen" zsidó testvérekre bizza. Ime a Szózat kicsengése:

„Különösen nekünk, magyar zsidóknak, kiket szeretett hazánk gyermekeivé fogadott és kik ezen ország kulturális és gazdasági kiépítésénél mindig az elsők között voltunk, kik a magyar nemzet szabadságára és önállóságára irányuló összes törekvéseiből és küzdelmeiből vérünk hullásával kivettük részünket, nekünk, kiknek a Gondviselés jobb sorsot adott, — nekünk kell elsősorban gondolni azon testvéreinkre, kik mostani hazájukban is hazátlanok, kiknek existenciájuk, becsületük, életük ma — a népjogok korában is — egy nagy kérdőjel."

A szervezetnek nyilván meg voltak a maga elvi és gyakorlati okai, amelyek kedvéért nem orientálódott a Mizrachi felé, úgyszintén nem kereste a kapcsolatot az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséghez, noha az épp azokban a napokban bontott zászlót Kolozsvárott. A nagyváradi Jisuv Erec Jiszráel szervezet külön utakon járó, tipikusan magyar-ortodox szervezet akart lenni. A kezdeményezők nem látták, hogy az országépítés műve csak az egész zsidó nép összefogásával, erőfeszítésével és áldozatkészségével jöhet létre. Egy évi vegetálás után, a nagy garral megindított mozgalom, csendben és feltünés nélkül kimúlt...

A cionista forradalmat Nagyváradon a Mizrachi hajtotta végre, amely nem törődött az iszur-ral és hajlandó volt felvenni a harcot az ortodoxia hivatalos tényezőivel.

ROMÁN URALOM ALATT

1919 elején — Várad szempontjából — a politikai helyzet különösképen kuszált volt. A románok már úgy érezték, hogy az entente-hatalmak nekik ítélik meg egész Erdélyt — Váradot is beleértve. Ezért úgy viselkedtek, mintha a tényleges államhatalom birtokukban volna, noha forma szerint azt Budapest gyakorolta. Hirek jöttek arról, hogy Erdély különböző részeiben a köztisztviselők és más hivatalos szervek alkalmazottjai a következő esküt tartoznak letenni:

„Esküszöm a mindenttudó Istenre, hogy I. Ferdinánd királyhoz és a román államhoz hű leszek, az ország törvényeit és a kormányzótanács határozatait és rendeleteit megtartom, hivatali kötelességemet becsületesen, lelkiismeretesen és részrehajlatlanul teljesítem és a hivatalos tisztet megőrzöm. Isten engem úgy segéllyen."

Arról is volt szó, hogy aki a hivatalos esküt nem teszi le, úgy tekintik majd, mint aki saját akaratából lemondott elfoglalt állásáról. Az ilyen egyének elveszítenek minden jogot a fizetésre és a nyugdijra. Akik a hivatalos esküt leteszik, de románul nem tudnak, kötelesek azt egy év alatt szóban és irásban elsajátítani.

Közben az Águdát Jiszráel ortodox-zsidó világkonferenciát hivott össze Zürichben. Idő: február 19—26. Noha az utazás abban az időben igen körülményes volt, Fuchs Benjámin főrabbi vállalta a kockázatot és Zürichbe utazott. Kisérőként mellészegődött Fémes (Friedmann) László, egy tekintélyes váradi ortodox zsidó fia, aki irással is foglalkozott. A konferencia jegyzőkönyve szerint az általános vitában felszólalt Fuchs Benjámin főrabbi is. A jegyzőkönyv ezt a felszólalást a következőképen örökíti meg:

„Fuchs főrabbi (Nagyvárad) a magyarországi ortodoxia Palesztina iránti érdeklődését vázolja. A magyarországi ortodoxia nem kivánja sem a cionistákkal, sem a mizrachistákkal való együttes munkálkodást, mert félti azt, ami előtte mindenek fölött szent. Lelkes szavakkal üdvözli a konferencia határozatait, s úgy a maga, valamint hitközsége nevében kijelenti, hogy jóllehet ellenzik a cionistákhoz való csatlakozást, mindazonáltal mihelyst ez „klál Jiszroél" érdekében szükségesnek fog látszani, követelni fogják az együttes müködést. Fuchs főrabbi ugyanakkor lelkesen sikraszáll Magyarország területi integritása érdekében."

Nagyváradon fokozta a zavart, hogy Budapestről és Nagyszebenből ellentétes utasítások jöttek. Csucsánál kialakult a román-magyar front, ugyanakkor Budapest követelte, hogy a köztisztviselők, papok, ügyvédek tegyék le a hűségesküt a köztársaságra. Március 9-én a román ügyvédek nem jelentek meg a

nagyváradi Ügyvédi Kamaránál a hűségeskű letételére. Ebben a szörnyű káoszban a román tudta hová tartozik, a magyar is tudta, hogy mit akar, csak a zsidó vergődött a két véglet között...

1919 március 21-én a magyar kormány lemondott és helyét a szociáldemokrata kormány vette át. A kormány lemondásának előzménye az volt, hogy Vyx alezredes demarsot adott át gróf Károlyi Mihály elnöknek, amelyben a következőket közölték vele:

A békekonferencia elhatározta, hogy a magyarok és románok között semleges zónát létesit, amelyen sem magyar, sem román katonák nem lehetnek. A semleges zóna a következő lesz:

Keleti határ: Arad—Nagyszalonta műút, Nagyszalonta, Nagyvárad, Nagykároly, Szatmár. Vasut és városok. Ezen helységek a magyar és román katonai megszállás alól ki vannak zárva.

Északi határ: A Szamos és Tisza folyó, Vásárosnaménytől öt kilométerre és e partoknál öt kilométerre a Tiszától, Vásárosnaménytől nyugatra elhagyva, azután Debrecentől öt kilométerre nyugatra Dévényujfalutól három kilométerre nyugatra. Gyomától, Orosházától, Hódmezővásárhelytől és Szegedtől öt kilométerre huzódik.

Déli határ: A Maros folyó. Arad, Szeged városaiból minden magyar és román csapat kivonul és francia csapat által lesz megszállva. A határok részletes vázlata később lesz megállapítva.

Károlyi Mihály úgy érezte, hogy az entente feltételei elfogadhatatlanok, mire a kormány tagjai elhatározták, hogy lemondanak.

A magyar népbiztosok tanácsa megalakulása után dr. Katz Béla kormánybiztos vette kézbe Nagyvárad város ügyeinek intézését. Első intézkedése volt, hogy bezárta a bankokat, követelve a pénz- és értékpapírkészletek azonnali bejelentését. Kötelezték a város lakosságát, hogy élelmiszer készleteiket 48 órán belül jelentsék be, majd a város közellátására háromtagú direktóriumot neveztek ki. A „szocializáló" népbiztosság elrendelte az üzletek, élelmiszerkereskedések, — gyógyszertárak, drogériák, könyv- és papírkereskedések és dohánytőzsdék kivételével —, azonnali bezárását, úgy hogy azokból további intézkedésig semminemű áru és anyag semmilyen célra, a szociálizáló népbiztosság engedélye nélkül el nem vihető és ki nem adható. Aznap megszünt Nagyváradon a sajtószabadság, a lapok éléről a szerkesztők nevét levették, s müködésbe lépett a forradalmi törvényszék, amely minden kihágást teljes szigorral büntetett.

Az új rendszer a karhatalomról is gondoskodott: március 27-én délelőtt a hadapród iskola udvarán ünnepélyesen megalakult a vörös hadsereg. Lefoglalták az összes közkönyvtárakat, feloszlatták a különböző társadalmi egyesületeket és elrendelték a magánosok birtokában lévő képgyüjtemények beszolgáltatását. Szénhiány miatt korlátozták a vasuti forgalmat s ennek következtében Budapest—Nagyvárad között csak minden másnap volt közlekedés, míg Békéscsaba, Szeged és Arad között minden forgalom be lett szüntetve.

Mindössze egy hónapig tartott a kommunista uralom Nagyváradon. Április első napjaiban a Csucsánál állomásozó román csapatok megkezdték előnyomulásukat és 19-én már Élesdig jutottak. A város lakósai nem mertek kimozdulni házaikból, de így is félóránként ujabb és ujabb rémhirek keltek szárnyra. Hire járt, hogy a városi tanácsban egy Patócs nevü képviselő indítványt tett: a városháza előtt végezzenek ki azonnal háromszáz burzsujt, mire az elnöklő dr. Katz Béla előrántotta revolverét és így kiáltott fel: — Ha egyetlen szavazat esik erre az indítványra, főbelövöm magam!

A Püspökladányban állomásozó vörös hadsereg parancsnoka, bizonyos Landler, aki két zászlóaljjal rendelkezett, sürgette dr. Katz Bélánál az ellenállás megszervezését. Minthogy dr. Katz Béla nem állt kötélnek, közölte vele, hogy katonáival bevonul Váradra és megbünteti a várost. A kormánybiztost azonban nem lehetett eredeti szándékától eltéríteni.

Április 19-én este a sötétség beálltával a proletárdiktatura felelősei elhagyták a várost és másnap a déli órákban a román előörsök megjelentek a Fugyivásárhely felé vezető uton. Két órával később befutott Moraru tábornok autója és a városházára hajtott. Katz Béla iránt érdeklődött. Elmenekült — felelték. — Szerencséje — mondotta a tábornok, — mert felakaszttattam volna. — Néhány perc mulva felhangzott a román himnusz a városháza előtt.

Délután a városba érkezett Mosoiu tábornok és a városháza lépcsőiről beszélt a város egybegyült előkelőségeinek.

— Nem hódítani jöttünk, hanem rendet teremteni — mondotta. Egyben bejelentette, hogy Ferdinánd király nevében birtokba veszi a várost és a vármegyét.

ÚJ ÉRA KEZDETÉN

A városra nehezedő válságos időkben az ortodox hitközség élén Leitner Lázár állott, akit zsidók és nemzsidók egyaránt igen nagyra becsültek. A váradi születésü Leitner kezdetben cipő- és uridivat üzletet vezetett, majd 1911-ben Triumph néven cipőgyárat alapított, amely az első háború kitörése előtt több mint 200 munkást foglalkoztatott, ami váradi viszonylatban igen komoly üzemnek számított. A zsidó hitközség életében már egész fiatal korában bekapcsoló-

dott és előbb előljárója, később gondnoka lett. 1917-ben Leitner Lázárt ültették az elnöki székbe.
Szökőév lévén, 1919-ben erev ros-chodes niszán március 31-re esett. Hétfői nap volt és a váradi zsidók — ősi szokás szerint — összegyültek a Zárda-utcai nagytemplomban, hogy résztvegyenek a hagyományos emlékünnepélyen. Ez volt Fuchs Benjámin főrabbi első ilyenirányu szereplése; gyászbeszéde nemcsak az év során elhunyt jeles zsidó férfiaknak, hanem a lembergi pogrom áldozatainak is szólt. A bevezető után a lembergi pogrommal kapcsolatban többek között ezeket mondotta: „Népünk vértől áztatott történelmében vissza kell lapoznunk a középkor legsötétebb, leggyászosabb fejezeteihez, hogy akárcsak megközelítőleg is olyan rettenetes katasztrófát találjunk, mint amelyet galiciai és különösen lembergi testvéreinknek az átkozott lengyelség okozott. A lengyelek előkészített, szervezett módon elzárták a gettó utcáit. Őrjáratok mentek házról-házra, tűzbombákat és kézigránátokat dobtak a zsidó házakba és bajonettszurásokkal és puskatűzzel kergették vissza a férfiakat, nőket és gyermekeket, kik az égő lakásokból menekülni akartak. Igy lelték testvéreink ezrei halálukat a lángok között. Szerencsétlen lembergi hitközség, szerencsétlen galiciai zsidók! Veletek együtt sirunk és jajgatunk pusztulásotok fölött! Az egész zsidó nép könnyei összefolynak a szerencsétlen galiciai zsidók katasztrófájánál."

Miután a fájdalom és a kegyelet hangján megelevenítette a zsidóságnak az elmúlt évben elhunyt kiválóságainak emlékét, így folytatta:

„Ezekben a válságos időkben, amikor a zsidó nép nagyrésze a vándorbottal a kezében várja a kivándorlás lehetőségének pillanatát, hogy mikor fog Erec Jiszráel a bevándorlás és letelepedés számára megnyilni, hogy a Szentföldön egy „mákom plétá", egy nyugodt, biztosított otthont keressenek és találjanak, — de hiányzanak nekünk korunk ezen szentéletü nagyjai. Hiányzik a megoldásra váró nagy problémánál az ő bölcs tanácsuk és közremüködésük: hogy Erec Jiszráelben az új jisuvot, az új életet a Tóra régi szellemében építsük fel. Milyen fájdalmasan nélkülözzük közremüködésüket, a mi Jisuv Erec Jiszráel akciónk megszervezésénél, mely feladatául tüzte ki, hogy a vallásilag semleges, tisztán nacionális zsidó mozgalom ellen dolgozva és belekapcsolódva az ortodox zsidóság világ-organizációjának nagykoncepciójú Palesztina-munkájába, Erec Jiszráelben az igazán tórahű lehetőséget egészséges gazdasági alapokon biztosítsa."

Ez a gyászbeszéd a proletárdiktatura legsötétebb napjaiban hangzott el. A beszédben megnyilatkozó bátor hang különös nyomatékot adott a főrabbi nézeteinek, állásfoglalásának, egyben felcsillantotta a reményt: ez a rendszer tiszavirág életü és rövidesen „túl leszünk rajta..."

ULLMANN SÁNDOR HALÁLA

A proletárdiktatura napjaiban hunyt el Nagyváradon 42 éves korában Ullmann Sándor. Mély szimbólum volt abban, hogy az események drámai gyorsasággal követték egymást: Magyarország elvesztette a háborút, a monarchiát szétdarabolták, gróf Tisza Istvánt meggyilkolták és amikor a káosz elérte a csúcspontját, elköltözött az élők sorából az az Ullmann Sándor, aki a váradi ortodox zsidóság dominens szerepét jelképezte.

Ullmann Sándor halála megrendítette a váradi zsidóságot, amely ennek az átlagonfeletti embernek sorsában meglátta a nagy tragikumot. Felemlítették, hogy ikertestvérével, Ullmann Félix-szel együtt, saját glosszáival ellátva kiadta nagyatyja, a világhirű makói főrabbi **„Jeriot Slomo"** című művét. Barátság füzte az összes oroszországi rabbi-tekintélyekhez, így többek között a világhirű briszki gáonhoz. Különösen intim volt a kapcsolata a lubavicsi rebével, a chábád néven ismert chaszid tábor fejével. Az egyik méltató cikkben a következőket olvassuk:

„Közvetlenül a háború kitörése előtt Ullmann Sándor tárgyalásokat folytatott a lubavicsi rebével a Nagyváradon orosz mintára felállítandó jesiva ügyében, melynek protektorátusát a lubavicsi rebe vállalta volna, kinek Oroszországban egy 800 hallgatóból és Hebronban egy 200 hallgatóból álló jesivája van. A közben kitört háború ezt a tervét meghiusította. Előkészítette a „Jeriot Slomo" responsum-gyüjtemény második részét is, amely főleg a háború után fontos és aktuális „aguna" ügyekre vonatkozó döntvényeket foglal magában. Ezen művét — egyéb műveivel együtt — fia fogja kiadni."

Nekrológjában Fuchs Salamon többek között ezt irta:

„(Ullman Sándor) a realizmus és idealizmus csodálatos keveréke volt. Amikor az üzlet gondjait letette, könyvtárába sietett és elmerült könyveiben. Ott a tartozik-követel anyagiasan rideg tételei helyett a Talmud labirintusa tárult fel előtte, melyen keresztül Ariadne fonalként vezette gyors és biztos felfogása, s ritka emlékezőtehetsége. De feltárultak előtte a zsidó filozófia és költészet bűbájos berkei is. Andaluzia héber filozófusai és költői, valamint a modern kor zsidó bölcselői és irodalmárai egymás mellett sorakoztak nemcsak látványosságba menő könyvtárában, hanem csodálatos rendszerességü agyában is. Száza-

dok himporát gyüjtötte könyvei közt és azzal pazarul hintette be az életet."

„S emellett egy európai látókörü, nagy koncepciójú modern férfiú volt. Ullman Sándor nem volt csak talmudtudós. Ő nem csupán kötelességből tanult, hanem olthatatlan tudásszomj vitte a tudomány forrásaihoz. Ő egy gondolkodó volt. A gondolkozás, az elmélkedés volt mindennapi szellemi kenyere. Ő tudta, hogy valamint a felületes gondolkozás elvezet az Istentől, úgy az igazi mély gondolkozás visszavezet az Istenhez. És mindenekelőtt hitte és tudta, hogy minden bölcsességnek eleje az istenfélelem. Erre az alapra építette fel életfelfogását. De ez a zsidóság ősi talajában gyökerező modern ember nem csupán a szűk korlátok között mozgó hitnek Aladin lámpására bizta magát. Nála a tudás nem mostoha, hanem édestestvére volt a hitnek. Az egyik kereste az Istent, a másik az utat mutatta Hozzá. A profán tudást idealizálta a vallás meggyőződésével, a vallást pedig észszerüvé tette a tudással: az elsőt a szivéért, a másodikat az észért. S ezen sokoldaluságát, az egész izmos tehetségét, a hagyományos, hithű zsidóság szolgálatába állította és így, mintegy élő apológiája volt a tórahű zsidóságnak. Benne az ortodoxia erősségének perszonalifikálója jelentkezett; vele az ortodoxia egyik erős pillére dőlt a sírba."

Leitner Zoltán a következőket irta:

„Az évezredes zsidó faj enerváltsága az Ullmann családban új tűzre kapott és nemzedékeken át misztikus beteljesülések követik egymást, előttünk ismeretlen és megfoghatatlan okok és célok alapján. Ullmann Sándorról, mint emberről mindent regisztrálhatunk, ami elismerést — a mi fogalmaink szerint — egy igaz ember megkövetelhet magának. De mielőtt jellemezném őt, le kell szögeznem, hogy az „ember" jelző elé nála feltétlenül a „zsidó" szót kell elébe tennem. Ullmann Sándor zsidó volt a szónak legpregnánsabban kifejtett értelmében."

„Végtelen nagy veszteség az összzsidóság szempontjából az ő elmulása. A Sors kifürkészhetetlensége az, amelynek változhatatlanjába hozzátartozóinak és mindnyájunknak bele kell nyugodni. Az élet nagyon sok szenvedést hozott rá, sok megpróbáltatást, melyet a lehiggadt filozófus nyugodtságával fogadott, s könyvei között feledett minden szennyet s éterikus magasságokba vitte fel a Tudás, a szent Tóra és az ebből leszürődött életfelfogás: az igazi zsidó hit. Zsidó volt Ullmann Sándor a szónak csak kevesek által megfelelt értelmében; s az emberi méltóság olyan nivóján állott, mely messzi a hétköznapiságon túl, csak a ritka, kivételes „übermensch"-i fogalom közelében jár."

A MIZRACHI TÉRHÓDITÁSA

Néhány héttel a románok bevonulása után indult meg Nagyváradon a Mizráchi szervezkedése. A lendületet dr. Schönfeld Avigdor londoni főrabbi látogatása adta, míg a helyi munkatársak között vezetőszerepet vállalt Altmann Sámuel, aki már abban az időben a mozgalom veteránjának számított.

Schönfeld rabbi váradi szülők gyermeke volt. A század elején a pozsonyi rabbi-iskolában tanult és egyike volt azoknak a jesiva-növendékeknek, akik a Pozsonyban megtartott Mizráchi-kongresszus idején nyiltan a mozgalom mellé álltak. Később ledoktorált s a londoni ortodox templom-egyesületben kapott rabbiállást. A háború idején szoros kapcsolatba került Kuk főrabbival, aki abban az időben a jaffai főrabbi címet viselte, de a viszonyok miatt londoni emigrációban élt. Kuk főrabbinak igen magas véleménye volt ifjabb rabbi-társáról, úgyhogy az ő ajánlatára Schönfeld főrabbi közvetlenül az első világháború befejezése után fontos megbizást kapott a Mizráchi világszervezettől: kiküldték Jeruzsálembe, hogy irányítsa és fejlessze a Mizráchi-féle iskolahálózatot — a mai „mámláchti-dáti' iskola-tipus elődjét. Néhány hónapos jeruzsálemi müködés után eljött Váradra és magával hozta Jeruzsálem és a vajudó ország üzenetét. Váradi szereplése döntő módon befolyásolta nemcsak a helyi, hanem az egész erdélyi ortodoxia életét.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a monarchia összeomlásáig sem a neológiában, sem az ortodoxiában nem merültek fel ideológiai kérdések. Az ortodox iskolában is azt magyarázták a gyereknek, hogy ő zsidó vallásu magyar: magyar a nyelve, a hazája, a nemzetisége. A hivatalos magyar kultúr-politika ebben a tekintetben nagylelkünek és liberálisnak bizonyult. Egyaránt nyitotta meg az asszimiláció kapuit zsidónak és tótnak, románnak és szerbnek. Elég volt, ha az illető magyarnak vallja magát és a nemzeti mivolt egyetlen ismérvével, a magyar nyelvtudással rendelkezik.

Az őszirózsás forradalom és az azt követő impérium-változás után felmerült a kérdés: milyen utat válasszon az erdélyi zsidóság? A magyarság hangoztatása nem volt opportunus, számolni kellett azzal, hogy az új rendszer rossznéven veszi a magyarsághoz való ragaszkodást. A „túloldalról" érkező hirek sem voltak biztatóak: ébredő magyarokról és véres pogromokról szóltak. A Horthy-féle rendszer a proletárdiktaturát akarta megtorolni és a történtekért a zsidóságot tette felelőssé. Abban az időben vált ismeretessé Orgovány és a fajvédő kurzus.

A kézenfekvő megoldás a cionizmus volt, amelynek lényege: a zsidó maradjon hűséges önmagához. A cio-

nista eszme olyan gazdag, hogy ennek keretében az egész zsidó életet meg lehet szervezni.

Schönfeld rabbi közreműködésével megalakult a Mizráchi szervezet, viszont Schönfeld rabbi néhány nappal később folytatta útját Londonba. A keretek kiépítése a helyi aktivistákra hárult. Ekkor állott a munka élére Altmann Sámuel.

Altmann Krakkóban született és gyermekkorában került Bécsbe, ahol apja volt az első ortodox sakter. Kitünő jesivákon tanult és házassága után Burgenlandban telepedett le. Bőrkereskedéssel foglalkozott. Rövid ideig Sopronban élt, majd átköltözött Nagyváradra, ahol kezdettől fogva tevékeny részt vett az ortodox zsidó közéletben. Altmann kapcsolatot tartott fenn Jichák Jákov Reines rabbival, a Mizráchi alapítójával és az hatása alatt kezdte terjeszteni Váradon a hagyományhű cionizmus eszméjét. A Mizráchi zászlóbontása után előbb a váradi szervezetet állította talpra, majd 1921-ben — elvbarátai unszolására — feladta üzletét, Kolozsvárra költözött és egy éven át az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség keretében a cionizmus zászlaja alá tömörítette az erdélyi hitközségeket. Itt jegyezzük meg, hogy 1920-ban — amikor a harmadik alija megindult — Altmann Sámuel fia, Jakab volt az első nagyváradi chaluc, aki alijázott. Altmann Sámuel 1928-ban családjával együtt alijázott és üzleti téren fejtett ki tevékenységet. 1944-ben Jeruzsálemben hunyta le örök álomra szemeit.

„HÓDITSÁTOK MEG A HITKÖZSÉGEKET!"

A helyi-csoport megalakulása után a Mizráchi megnyitotta Népirodáját, amely tagjainak ingyenes jogsegélyt nyujtott. A román impérium első éveiben nagy szükség volt erre Váradon — az irredenta-gyanus határmenti városban. Abban az időben egy kétes megjegyzés, egy Budapestről becsempészett ujságpéldány miatt hadbiróság elé cipelték az embert. Mindenki gyanus volt, aki élt és magyarul beszélt — a váradi zsidók pedig szinte kivétel nélkül csak magyar nyelven érintkeztek.

A cionista eszmével egyidejüleg divatbajött a héber nyelv is. Egymás után nyiltak az esti kurzusok. A szervezet „Száfá Berurá" névvel héber klubot, olvasótermet és kölcsönkönyvtárt nyitott, egyidejüleg pedig Weisz Adolfné született Kasztor Gizella, akinek a Kert-utca 11. szám alatt volt jónevü magánovodája, áttért az új irányra, s a Mizráchi védnöksége alá vette az első „gán jeládim"-ot.

1920-ban járt le a Leitner Lázár vezetése alatt álló elöljáróság mandátuma. Ekkor határozta el a Mizráchi, hogy önálló listával indul a választásokon és valóra váltja Herzl Tivadar jelszavát: „Hódítsátok meg a hitközségeket!" Tájékoztatás céljából „Mizráchi" címmel hetilapot indítottak, amely hivatalosan is „A Mizráchi Világszervezet Nagyváradi Csoportja" kiadványa volt. Főszerkesztőként a lapot Weisz Ödön Lipót jegyezte, míg felelős szerkesztő Lukács Leitner Zoltán volt. A lap első száma 1920 július 23-án jelent meg, a fejlécen feltüntette programját is: „A Mizráchi hithű cionisták organizációja azon céllal, hogy a bázeli program a Tóra és a zsidó hagyomány (Sulchán Áruch) szellemében valósuljon meg!"

„Elkéstünk..." című vezércikkében a „Mizráchi" első száma a következőket irja:

„E lapnak ma a huszadik évfolyamát kellene kiadni; mert húsz évvel ezelőtt kellett volna ilyen irányu újságnak megindulnia Nagyváradon. Elkéstünk! J'accuse! Vádoljuk a váradi zsidóságnak mai és előbbi generációját, mert nem dolgozott, mert nem volt fogékony zsidó eszmék iránt, mert a világ zsidók összességével nem érzett és nem értett egyet. Vádoljuk a nagyváradi zsidóságot, mely sok tekintetben vezetett a régi Magyarország zsidóságában és sok minden szépet és nagyot alkotott, sok tehetséges embert bocsájtott útjára, hogy az emberiségért, idegen célokért, ideálokért harcoljon; lelkesen és tehetséggel. De zsidó célok, zsidó ideálok nem férhettek közel szívéhez. Vádoljuk őket mind, kik vannak és voltak, hogy nem láttak szélesebb perspektivát, hogy nem volt bennük váteszi erő, hogy tenni tudjanak és tudatosan alkossanak. A nagy zsidó esszmék nem jutottak el hozzájuk és ha igen: nem vertek mély gyökeret.

Nekünk kell pótolni az elmulasztottakat. Rengeteg sokat kell alkotnunk, szivósan, kitartóan, hogy behozzuk a nagy késést, amelyet nem mi okoztunk...

Most új világ jött... Az itteni zsidóság nemzeti kissebbségi érdekei, melyekért síkra szállunk és az új zsidó otthon vallásos és tradicionális alapokon való felépítése a főcélunk. Mizrách felé fordul tekintetünk... mert onnan jön a megváltás. Mizráchi katonák leszünk és ezért fogunk harcolni... Célunk gyönyörű, utunk nehéz és göröngyös, de nekünk birni kell... Hisszük és reméljük, még utólérünk Benneteket, 15 millió zsidó testvérünk, kik haladtok Cion országutján, s a mi kis maroknyi csapatunk egyre nagyobbodva igyekszik, hogy utólérjen Benneteket, zsidó testvérek, mert mostanig elkéstünk... bizony... nagyon elkéstünk..."

Abban a számban jelent meg a nagyváradi Mizráchi szervezet kiáltványa és programja, amelyet Altmann Sámuel elnök, Berkovits Bernát alelnök, Singer Jakab titkár, Stein József jegyző és Mittelmann Jakab pénztáros irtak alá. Ugyanabban a számban olvassuk, hogy az 1920 július hó 15-én tartott közgyülésen megalakult a Mizráchi világszervezet nagyvá-

radi csoportja és az előkészítő-bizottság eddig 400 tagot szerzett.

A közgyülés közfelkiáltással Altmann Sámuelt választotta meg elnöknek, a vezetőség tagjai pedig a következők: Berkovits Bernát, Gotfried Emanuel, Friedmann Menáse, Mittelmann Jakab, Sternberg Izsák, Selzer József, Weisz Ö. Lipót és Weisz Kálmán. A szervezet céljaira már a közgyülés előtt befolyt 82.900 korona, a lista élén tízezer koronás adománynyal szerepel Sternberg Izsák régiségkereskedő — dr. Schönfeld Viktor londoni rabbi sógora.

A lap harmadik számában a következő érdekes hirt olvassuk: **„Lapunk héber melléklete — sajnos — technikai okok miatt nem jelenhet meg. Szomorú tény, hogy Nagyvárad fejlett nyomdai vállalatai között egy sincs, amely megfelelő mennyiségü héber betüvel rendelkezne. A Mizráchi szervezet azonban lépéseket tett már, hogy megfelelő betűanyaghoz jusson, s akkor lapunk héber melléklettel fog megjelenni."**

Alig másfél hónappal a lap megindítása után kiadják a jelszót: Készüljünk a harcra! A felhivásban a következőket olvassuk:

„Ez év december havában lesznek a váradi ortodox hitközség képviselőtestületi választásai. A váradi zsidóság viszonyainak kialakulása messze túlnő a lokális kereteken... Itt nem arról van szó, hogy néhány Mizráchi vezérférfiú bekerüljön a hitközség képviselőtestületébe. Zsidó életet akarunk, zsidó intézményeket akarunk, friss, életerős zsidó kulturát akarunk, dolgozni akarunk!"

A mizráchista alapon való szervezkedést és a választási harcra való készülődést az anticionista tábor nem nézte tétlenül. Az Agudát Jiszráél égisze alatt megkezdődött a szervezkedés, lapot is indítottak „Zsidó Szemle" címen. Abban az időben az erdélyi rabbik egyrésze gyülést tartott Nagyváradon és „iszur" alá helyezte a cionista mozgalmat, annak mizráchista változatával együtt és megtiltotta a cionista munkában való részvételt. A „Mizráchi" című lap közölte különböző regáti, besszarábiai, valamint sok külföldi rabbi-tekintély pozitiv véleményét a Mizráchi szervezetről. Ezek a rabbik nemcsak, hogy megengedettnek vélték a cionista munkát, de halachikus szempontból a legnagyobb micvák közé sorolták az alijját, az országépitést és a munka bármely formában való támogatását.

1920 december 6-án tartották meg a választásokat. A Mizráchi listája a „Zsidó Nemzeti Párt" névvel indult. Az utolsó felhivásban a következőket olvassuk: „Huszonöt-harminc vallásos, dolgozni tudó és akaró, demokratikus érzelmű, Ciont felépiteni akaró, tetterős férfire van szükség az új képviselőtestületben."

A jelöltek a következők voltak: Altmann Sámuel, Berkovits Bernát, Weisz Kálmán, Epstein Samu, Friedmann Gyula, Fuchs Salamon, Freund Benjámin, Fuchs Samu, Frisch Adolf vaskereskedő, Guttfried Izidor, Grünberger Ignác, Grünberger Vilmos, Goldstein Mór, Hartmann Sándor bőröndös, Kesztenbaum Adolf, Klein Mór, Karfunkel Fülöp, Kirsch Henrik, Kohn Salamon pék, Lebovits Rudolf, London J. Jakab fakereskedő Löbli László szeszgyáros, Selzer József, Wasserstrom Sándor, Weisz Ödön Lipót, Lebovits Hugó, Leitner Ignác, Leichtmann Salamon, Markovits Kálmán, Mezei Albert, Nussbaum Sámuel, Roth Albert, Rosenberg Emil, Mittelmann Jakab, Sternberg Izsák, Schwartz Soma, Silbermann József, Vajda Géza és Weinberger Jónás.

A választás délelőtt tíz órakor kezdődött. Kocsisor állott a Zárda-utcai templom előtt, amely a szavazókat hozta. Minden kocsin jelvény, amely jelezte, melyik párt rendelkezésére áll. Déltájban már látszott a Mizráchi fölénye. Ez a fölény fokozatosan nőtt, míg végül délután négy órakor, mikor a választás befejeződött, már bizonyos volt a győzelem.

Összesen 773 szavazatot adtak le és a Mizráchi abszolut többséggel, 39 mandátummal vonult be a hitközségbe.

Az óriási győzelem hire eljutott mindenüvé, ahol a cionista eszme térhódítása iránt érdeklődtek. A váradi Mizráchi helyicsoportját üdvözlő táviratokkal árasztották el úgy belföldről, mint külföldről. A „Mizráchi" riportere igy irt a győzelemről:

„Szeretném világgá kürtölni harsogó szavakkal, szeretném az égre irni lángoló betükkel, hogy lássák, hogy hallják, hogy tudják az egész világon, ahol hitükért, nemzetükért rajongó zsidók vannak, hogy ime: Várad a példa! Várad, mely már évtizedek óta példaképe a hithű ortodoxiának. Várad a bizonyiték, hogy a nemzeti eszme meghozza a zsidó kultúrélet, a zsidó társadalmi élet, a zsidó hitélet reneszánszát. Várad bizonyiték arra, hogy a nemzeti mozgalomba a nemzeti, mózesi hit önt eleven erőt."

A választási eredmény alapján Nussbaum Sámuel lett a váradi ortodox hitközség elnöke. Hivatalba lépése idején 47 éves volt. A választás után ezt irták róla:

„Nem vagyunk hivei az ódáknak, az egyéni kvalitások magasztalásának, van azonban egy ember, akiről illene és akiről lehetne ódát zengeni. Az új elnökről... Diadalunk szimbolumáról, harcunk kijegecesedett eredményéről... Nussbaum Sámuelről... Szinte hihetetlen, milyen nagy az a szent hevület, amelyet ez a szolid arc takar. Milyen grandiózusak azok a képességek, amelyeket a szerény modor rejteget. Ő az az ember, akinek az alakja nem bir el jelzőket, akinek egyszerű, becsületes egyénisége tiltakozik minden csillogó ékesség ellen. Világos, tömör szavaiból meg-

Nussbaum Sámuel az orthodox hitközség elnöke

döbbentő természetességgel árad az őszinte gondolat: „Vallásos és nemzeti zsidó munkát akarok végezni. S ha ezt egyesek hibának tartják, Isten segítségével ezt a hibát el fogom követni", — mondja ő minden megkerülő magyarázgatás nélkül. S mi hisszük, tudjuk, hogy ő ezt a vallási nemzeti munkát ilyen egyszerű becsületességgel el is fogja végezni."

A választástól számított négy héttel később a hitközség megtartja tisztujitó választását, amelynek során nyugodt méltósággal szavazott le mindkét párt. Az ellentétek főképen az elnökjelölt személyében domborodtak ki. Ennek megfelelően az első fordulóban az elnöki választást ejtették meg. Kiderült, hogy a hitközség szinte egyhangulag Nussbaum Sámuelt tartotta e pozicióra a legalkalmasabbnak. Ellenjelöltje, Gellis Gyula, mindössze néhány szavazatot kapott.

Hat évtizedes távlatból vizsgálva a dolgokat az első szembetünő tény: a hagyományhű zsidóság szinte megrázkódtatás nélkül feltalálta magát az új, változott helyzetben. Vallási téren folytatta megszokott életmódját, míg nemzeti téren azonosította magát a zsidó nép új és általánossá vált célkitüzéseivel: a szentföldi országépítéssel, a héber nyelv- és kultúra reneszánszával és a zsidó nemzet sajátos erdélyi, romániai problémáinak tudatosításával. Igaz, az ortodoxia nyelve magyar volt, viszont azzal vigasztalódtak, hogy a cionista szellemtől áthatott iskolákban az új nemzedék elsajátítja a héber nyelvet és így megnyilnak számára az ősi kultúrforrások.

A neológ zsidóságnál nem volt olyan egyszerű az átmenet. Nagyvárad a határon feküdt és így a magyar főváros földrajzi közelsége is hatott. Valószinű, hogy az asszimiláció gyökerei is mélyebbek voltak itt, mint Erdély számos részében. Igy fordulhatott elő, hogy miközben az erdélyi és bánáti neológ hitközségek hosszú sora fenntartás nélkül behódolt a cionizmusnak, a nagyváradi neológ hitközség mindvégig kitartott magyarsága mellett. A „magyar hűség" — jelszó és program lett, s ennek a programnak Váradon voltak legharcosabb szószólói.

A változott helyzetben a neológiának ez a rétege nem elégedett meg a magyarsághoz való hűség és ragaszkodás hangoztatásával, hanem harcot indított a cionizmus ellen. Ebben a harcban előljárt dr. Kecskeméti Lipót, a neológ hitközség főrabbija, aki — a cionizmus elleni- megnyilvánulásai révén is — máról holnap országos figurává nőtte ki magát. Harminc éven át dr. Kecskeméti főrabbi neológ pap volt, mint a többi: prédikált, esketett, temetett, viszont az impérium-változás után olyan tábor élére állott, amely politikai hitvallással bírt és amelynek Erdély különböző részeiben hivei voltak. A váradi neológ rabbiból az erdélyi magyar-zsidók ideológusa, szószólója lett.

Miután nyilvánvalóvá lett, hogy az entente-hatalmak Váradot végleg Romániához csatolják, dr. Kecskeméti főrabbi templomi beszédei új színt, jelleget és tartalmat nyertek. Szembehelyezkedve a cionista eszmével hirdette, hogy legjobb meggyőződése szerint a zsidóság számára nincs más történelmi forma, csak a vallás. Meg tudja érteni a zsidó nemzeti mozgalmat, mint az államon belüli nemzeti szervezkedést és úgy is, mint vágyódást a Szentföld iránt, de nem tudja másnak látni, mint szent tömegbetegségnek, a szenvedő zsidó időleges ellágyulásának. Közben felsorolta azokat a korszakokat, amikor hasonló „szent" betegség gyönyöreiben vonaglottak a zsidók és amelyeknek borzasztó kiábrándulás lett a végük. Ide tartoznak Dávid Reubeni, Slomo Molcho és Sábtáj Cvi államalapításai.

Ez a „szent betegség" éveken át visszatérő refrén templomi beszédeiben. 1921 április 23-án, pészáchi templomi beszédében ezt a „diagnózist" így fogalmazta meg:

„Állom azt az én vakmerőségemet, hogy a tömegek lelkét elfogott zsidó érzés betegség, zsidó tömegek lelki betegsége. Ami zsidó érzés füti őket — az beteges hangulatokra került zsidó érzés. Szánalmas erőlködés azt bizonyítani, hogy a zsidóság is nemzeti alakulat. Ez az egész jelenség nem más, mint betegség. De olyan, amelynek megvannak a maga nagy, nagy

szépségei is. Viszont így is, szépségestől is csak betegség az."

Dr. Kecskeméti főrabbi azt sem fogadta el, hogy a zsidóságnak a héber a nemzeti nyelve. Hosszú történelme során csak rövid ideig volt az. Azt hirdette, hogy a zsidóknak van anyanyelve: az a nyelv, amelylyel a kultúrájukat szerezték. A héber — vallotta dr. Kecskeméti — szent nyelv marad előtte mindig, de nem nemzeti nyelv. Egy olyan kor zsidó ideálját hirdette és hordta szívében, amely a zsidóság jövőjét nem a népi feltámadásban, hanem a többi népek között való elmerülésben és egy spiritualizált vallási misszióban látta. Ő hitt ebben a misszióban és hatalmas tehetségének gazdag fegyvertárával, a tudós meggyőző érveivel és a költő forró szavával küzdött érte. Nem csoda, hogy a szélsőségesen asszimiláns rétegben, amely a Balfour-deklaráció és az impériumváltozás után sem találta meg a zsidósághoz visszavezető utat, dr. Kecskeméti főrabbi tanai megértésre és követőkre találtak.

A Magyar Párt megalakulása után a neológ hitközség zöme csatlakozott a párthoz és azonosította magát annak célkitüzéseivel. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy irredenta megmozdulásokban nem vettek részt. Már 1920 elején leleplezték Nagyváradon az első magyar összeesküvőket, a csoport élén egy bizonyos Cserey Vilmos nevű ezredes állott és a vádlottak között volt Lukács Ödön polgármesterhelyettes és Orley György közjegyző is. A vádlottak egy részét első és második fokon halálra ítélték, a többieket 15 évi kényszermunkával sujtották. Később a bukaresti legfelsőbb katonai törvényszék foglalkozott a fellebbezéssel és az ítéletet megsemmisítve a vádlottakat felmentette. Valamennyien repatriáltak Magyarországra. Váradi zsidók — az egyetlen Vaiszlovich Emil kivételével — soha román nemzetellenes deliktummal vádolva nem kerültek bíróság elé, s mindvégig a legalitás keretei között mozogtak.

ÚJ ZSIDÓ KÖZINTÉZMÉNYEK

Az impérium-változás után Várad gazdasági fejlődése rövid időre megtorpant, ami nem csoda: egy eddig az ország közepén fekvő városból határváros lett. Túlzás és politikai tendencia van azonban abban az irányzatban (és ebbe a kategóriába tartozik Adorján Péter szociográfiai műve), amely Váradot „a halott város"-nak állitja be. Az igazság az, hogy Várad kereskedelme és gyáripara igen gyorsan alkalmazkodott az új lehetőségekhez, s miután a lakósság leküzdötte az új impérium bizalmatlanságát, igyekezett összhangot teremteni Várad és Nagy-Románia többi részei között. Dolgozni, lojálisan, kitartóan harcolni a kenyérért — ez lett a váradi zsidóság jelszava az új érában, s ennek az igyekezetnek meg is volt az eredménye.

A váradi zsidóság közintézményei az új impérium alatt jelentősen megnőttek. Az igények is fokozódtak, volt néhány anyagilag jobb esztendő is, ami lehetővé tette a fejlődést.

Első helyen a neológ hitközség zsidó gimnáziumát kell említenünk, amelyet a szó szoro s értelmében a közszükséglet teremtett meg. Az ortodox hitközségnek nem voltak ilyen természetü gondjai, mert úgy elemi-, mint polgári fiú- és leányiskoláiban egy pillanatig sem szünetelt a tanítás. Miután a Mizrách bevonult a hitközségbe, a hebraizáció sürün szerepelt a napirenden, hozattak is héber nyelvtanárokat, akik igyekeztek héber szóra fogni a tanulókat. Ugyanakkor a bukaresti tanügyi hatóságok hatalmi szóval próbálták a rákényszeriteni a román nyelvet a zsidó iskolákra. Jelentős eredményeket sem az egyik, sem a másik igyekezet nem ért el.

Az iskoláztatás terén a neológ zsidóságnak merőben más problémái voltak. 1919 augusztusában ugyanis megszűnt a régi, magyar állami főreáliskola,

Dr. Kabos Béla a Zsidó Lyceum bizottsági elnöke

Dr. Szilas Izidor a Zsidó Lyceum igazgatója

amelynek tanulói évtizedek óta 70—80 százalékban zsidó vallásuak voltak. A bezárt iskola tanulói, tanárai, mint az iránytvesztett hajós, keresték egy évig az utat. Érezték, hogy a történelemalkotta új keretben, új intézményben kell elhelyezkedniök. Az illetékesek felismerték, hogy a zsidó ifjuság szenvedéseit maguknak a zsidóknak kell orvosolniok. Igy született meg az iskola-alapítás gondolata.

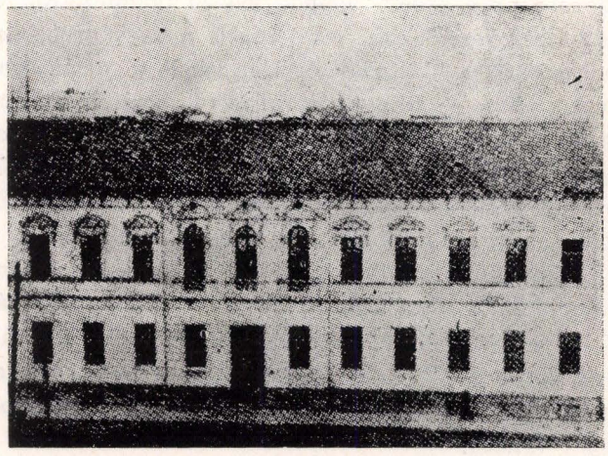
Semmiből kellett középiskolát teremteni. A feladatot Hegedüs Árpád igazgató vállalta, aki egy bérelt helyiség (a ref. leányinternátus) néhány üres termét kapta egy miniszteri rendelettel, mely szerint a nagyváradi zsidó lyceum megnyitható és öt évig magyarul taníthat, de azután vagy a románra, vagy a héberre kell áttérnie. Hegedüs szerezte meg a hitközségi tagok áldozatkézségéből az iskola kezdeti felszerelését, amely okvetlen szükséges volt a tanulók elhelyezéséhez és a tanítás megkezdéséhez.

Az a körülmény, hogy a zsidó Lyceum öt évig magyarul taníthatott — nagy eredménynek számított. Emellett kézenfekvő a kérdés: hogyan kapták meg ezt a miniszteri engedélyt? A kolozsvári Uj Kelet 1920 szeptember 18-ki számában hosszú tudósítás jelent meg arról, hogy Silbermann Jenő mérnök, az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség megbizásából Bukarestben járt, ahol interveniált a nagyváradi zsidó lyceum engedélye ügyében. Silbermann mérnök küldetése sikerrel járt, a tanintézet zavartalan müködése biztosítva volt. Fennállása alatt a zsidó lyceum 23 évkönyvet adott ki, mindegyikben elmondja az iskola múltját, de soha egyetlen szóval sem említette meg az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséggel való kapcsolatot. Ugyancsak nem tettek említést arról, hogy a Zs. N.Sz.-nek szerepe volt az intézet felállításában.

1920 szeptember 5-én — Szimchát Tóra napján — nyitották meg ünnepélyesen az első tanévet, ezalkalommal adta át dr. Adorján Ármin hitközségi elnök a Lyceumot dr. Konrád Bélának, akit egyhangulag iskolaszéki elnökké választottak. Felszólalásában dr. Konrád Béla annak a reményének adott kifejezést, hogy az iskola terjeszteni fogja a tudást és igyekszik majd valóra váltani a hűség eszméjét (mint ismeretes, 1919—1920-ban kitérési járvány dühöngött a magyar zsidóság körében), ugyancsak jó állampolgárokat és jellem-szilárd embereket fog nevelni.

Az első tanévben 203 rendes és 82 magántanuló iratkozott be. (Az utóbbiak főleg lányok voltak, akik a református középiskola bezárása folytán tantintézet nélkül maradtak.) A 203 tanuló közül, aki az első tanévet befejezte, 147 volt „izraeltia", 21 katolikus, 28 református és 7 luteránus. Ebben az időben a tanszemélyezt listáján szerepel dr. Feldmann Sámuel, az ortodox hitközséghez tartozó hittan tanár mellett a katolikus, a református és a luteránus pap is, akik szintén hittant tanítottak.

A következő években az iskola zsidó jellege egyre inkább kidomborodott: a keresztény tanulók kimaradtak, míg a 30-as években az intézet speciálisan a váradi és környéki zsidóság iskolája lett. Az első érettségi vizsgálaton 26 tanuló közül hat jeles és öt jólérett volt.

A neológ zsidó elemi iskola

A Zsidó Lyceum iskolaépülete

A második tanév a Kereskedelmi Csarnok egyik szárnyában folyt le. A felső tanügyi hatóság a leghatározottabb formában hozta a fenntartó hitközség tudomására, hogy az iskolát csak megfelelő épület és felszerelés mellett fogja továbbra is engedélyezni. Ebben az évben még fennállott a premontreiek gimnáziuma, ahol a neológ zsidók gyermekei évtizedeken át oktatásban részesültek, de az intézet sorsa megpecsételtetett: rendelet jött Bukarestből, miszerint a zsidó tanulók más felekezetek iskolájába nem járhatnak. Gondoskodni kellett állandó jellegű tanintézetről. A hitközség vezetői előtt ott lebegett a nagy probléma: a nyelvkérdés. Át tud-e térni az iskola a román tanítási nyelvre — magyar anyanyelvű tanárok és magyar anyanyelvű tanulók mellett? Fennáll majd ez az iskola az engedélyezett öt éven túl is? A hitközség vezetősége nem vállalhatott nagy befektetéseket mindaddig, amig ez a kérdés nem nyert megoldást.

A harmadik tanévben a Lyceum ismét a református leányinternátusban nyert elhelyezést. Ez az év már az anyanyelv jogáért folytatott elvi harc jegyében állott. A premontrei gimnázium bezárása nyomán a tanulók száma 453-ra szökött fel, ezek közül 417 volt zsidó vallású.

A negyedik tanév közepén a kormány megvonta az iskola nyilvánossági jogát, ugyanakkor a hitközség pozitiv igéretet kapott: visszaadják a nyilvánossági jogot, amennyiben a hitközség megfelelő helyiségről és felszerelésről gondoskodik. Ekkor fogtak hozzá lázas tempóban az építkezéshez. A Szilágyi Dezső-utcában lévő elemi iskola fölé egy emeletet húztak, azonkivül egy teljesen új épületszárnyat emeltek. Ezzel az iskola elhelyezésének kérdése megoldást nyert. A szükséges anyagi fedezetet a hitközség tagjai között rendezett gyüjtés utján teremtették elő. A gyüjtőmunkát dr. Kecskeméti Lipót főrabbi személyesen irányította, ezért a hála és elismerés jeléül 1930-ban a főrabbi 40 éves papi jubileuma alkalmával az intézetnek a „Dr. Kecskeméti Lipót izr. lyceum" nevet adták. 1928-tól kezdve a katasztrófáig az iskola nyilvánossági joggal müködött. Az állami tantervben előirt tárgyakon kivül a héber nyelvet és a zsidók történetét is tanitották. A tanulók száma állandóan emelkedett és a kifejezetten zsidó légkör is egyre érezhetőbb lett.

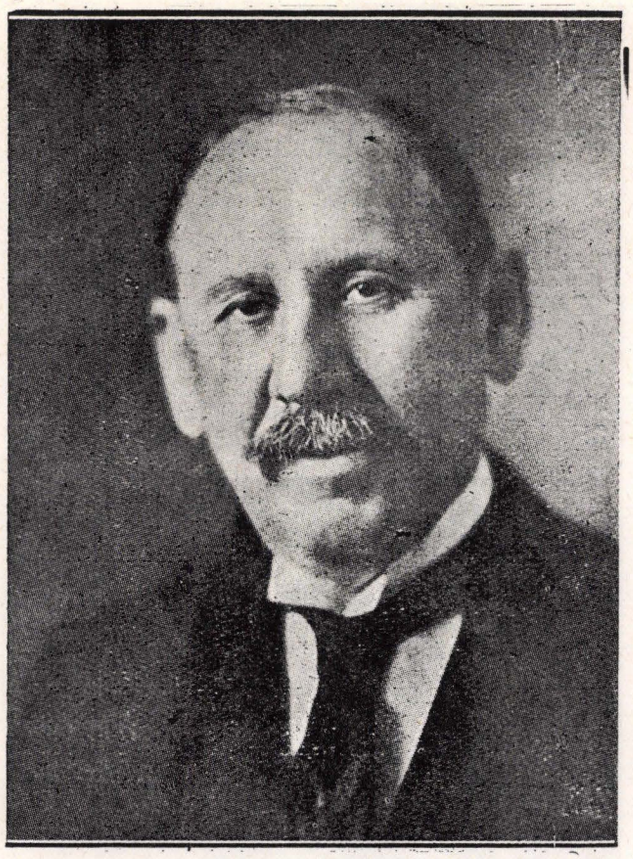
Mindent egybevetve: az iskola zsidó öntudatot, zsidó szolidaritást táplált növendékei lelkében. A diákok büszkén viselték a kék-fehér sapkát és hajlandók voltak megbirkózni a román diákokkal, valahányszor azok gunyolták, vagy provokálták őket. Az utolsó évtizedben a tanulók érdeklődése egyre határozottabban irányult a zsidó múlt és a zsidó sorskérdések felé, — viszont ehhez semmi köze nem volt már sem az iskola alapitóinak, sem a tanszemélyzet zömének.

A ZSIDÓ BETEGÁPOLÁS ÚJ KORSZAKA

Amilyen mértékben konszolidálódott a politikai helyzet, kiderült, hogy Várad vonzerővel bir a zsidók számára. Azok a menekültek, akik a háború idején Galiciából, Bukovinából és Máramarosból vetődtek Váradra, lassan gyökeret eresztettek és az ellenségeskedések elmultával lemondtak a hazatérésről. Közben a vizsnici rebe is döntött: egyik fiát küldte Vizsnicbe, míg ő maga állandó jellegű rezidenciája számára Váradot választotta. A határrendezések nyomán a máramarosi zsidó tömegek — amelyek azelőtt az osztrák magyar monarchia különböző részeiben igyekeztek elhelyezkedni — a megnagyobbodott Románia tartományai felé húztak és sokan közülük Váradon próbáltak szerencsét.

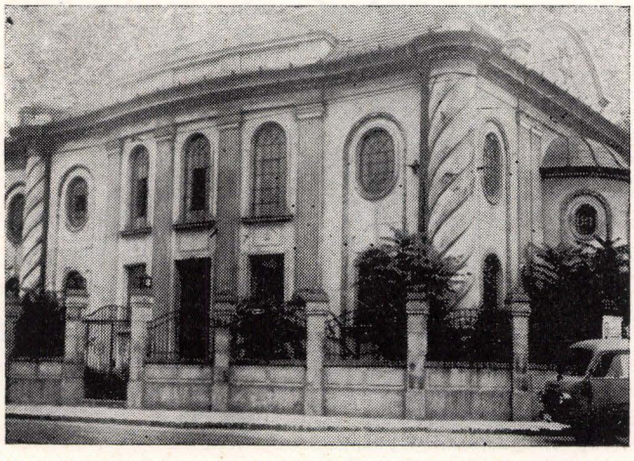
Az ujonnan beköltözött zsidó családok százait nem elégítette ki az ortodox zsidó hitközség elemi- és polgári iskolája, inkább a hagyományos chéder-re volt szükségük. Ekkor Fuchs Benjámin főrabbi kezdeményezésére a hitközség „Chinuch Neárim" néven új Talmud-Tóra iskolát létesített.

Nagyszerüen gyarapodott a Szentegylet is: messzi

Herschkovits Albert a Zsidókórház New-Yorkban lakó filantropja

földön hires kórházát kibővítette egy szüldével, amelynek befogadóképességét száz ágyra emelte. Több millió lejt invesztált a város zsidósága ebbe az intézménybe, melyhez az inspirációt Leitner Lázár elnök gyermekkori barátja, egy New-Yorkba elszármazott filantrop: Herskovits Albert adta, aki egymaga két millió lejt küldött a kórház kibővítésére. A berendezést is tőkéletesitették és a régi kis azylumból egy, a legmodernebb követelményeknek megfelelő szanatórium-szerű intézmény lett.

A Teleky uccai orthodox templom homlokzata

Reich József az orthodox hitközség elnöke

Nussbaum Sámuel elnöksége alatt az ortodox hitközség új, impozáns templomot épített a régi, rozoga Teleki-utcai imaház helyén. Alig néhány évre rá — Reich József elnöksége idején — felépült Közép-Eu-

Mittelmann Jakab az orthodox hitközség elnöke

rópa egyik legmodernebb szárnyas-vágóháza. A hitközség épületeit renoválták, a főrabbinak nagyszerű komforttal berendezett házat építettek a hitközség telkén, a Zárda-utcai nagytemplom szomszédságában. Mittelmann Jakab elnöksége alatt a hitközség fiúárvaházat is létesített, amelyet kitünő tanonc-otthonnal kötött egybe.

1926 október 31-én avatta fel a Szentegylet új temetőjét a Rulikovsky-uton. 125 esztendeje nem volt ilyen nagy eseménye a váradi zsidóságnak. A temető bejáratánál impozáns Ciduk-Hádin ház emelkedik, középen 14 négyzetméteres szertartás-terem, két oldalán a szükséges tetemkamarákkal és egyéb mellékhelyiségekkel.

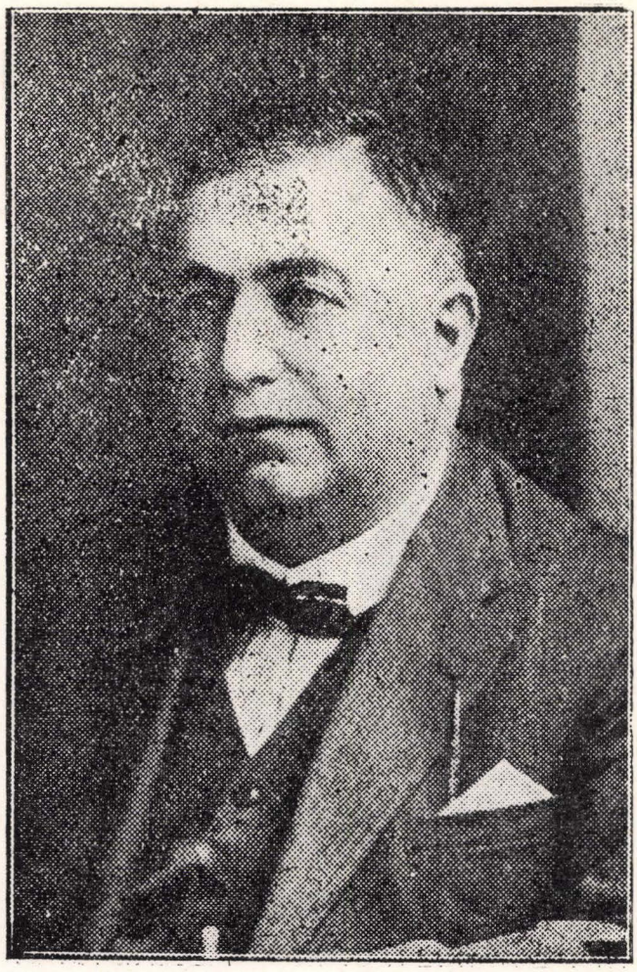
JOBBOLDAL, BALOLDAL, CENTRUM

Majdnem kétszáz év telt el az első váradi zsidók letelepedésétől a monarchia összeomlásáig, de a vallási jellegű differenciákon kivül semmiféle ideológiai harcok nem zavarták a zsidók belső életét. Az első világháborút megelőző 30—40 évben — surlódási terület hiján — a két tábor közötti viszony korrekt volt, amit elősegített az a körülmény is, hogy ortodoxok és neológok egyaránt meggyőződéses jó magyar hazafiak voltak. Mindkét tábor szószólói hirdették: Magyarországon nincs zsidókérdés, s ha imitt-amott még vannak antiszemita megnyilvánulások, úgy kell azokat tekinteni, mint a múlt csökevényeit, amelyeket az idő fel fog számolni.

Az impériumváltozással egyidejüleg új eszmék képviselői „döngettek kaput-falat": elsőként jelentkezett a cionizmus, amely nemcsak több mint két évtizedes politikai multjára, mocsarakat szárító chalucaira, új mezőgazdasági telepeire és az ujjáéledő héber nyelvre és kultúrára tudott rámutatni, hanem kéznél volt a Balfour-deklaráció is, amely az angol világbirodalom aprobációjának számított. Kezdetben a cionista mozgalom váradi képviselője a Mizráchi volt, amely ép-

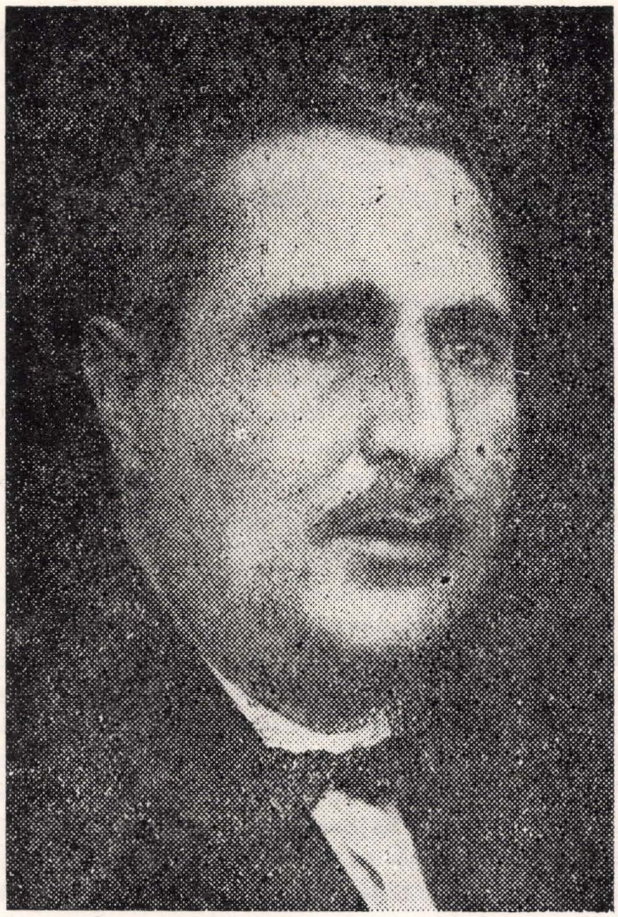
A váradi Aviva-Hádászá csoportképe

Dr. Bárdos Imre a Zs.N.Sz. elnöke

Juszt Moshe a Ceiré Mizráchi elnöke

Dr. Váradi Ödön a Zs.N.Sz. társelnöke

Blum Zsigmond a Zs.N.Sz. főtitkára

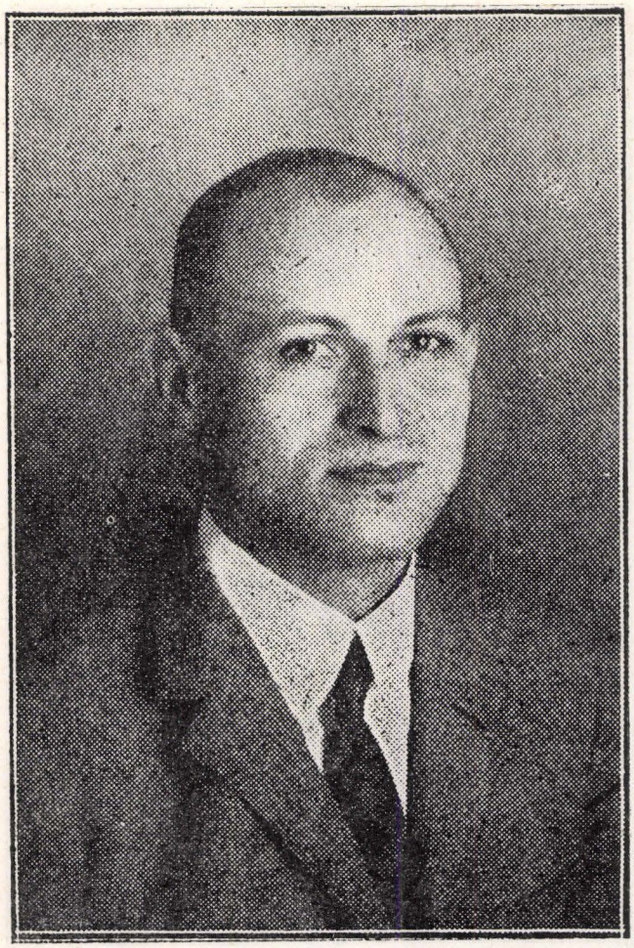

Dr. Weisz Endre a Zs.N.Sz. ügyv. elnöke

pen vallási jellegének kidomborításával hódította meg az ortodoxia szivét. Később a neológ zsidóság egy része is adoptálta a cionista szemléletet, viszont ezek számára a Mizráchi — éppen vallásos jellege miatt — nem nyujtott megfelelő szervezeti keretet. Ekkor alakították meg az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség nagyváradi helyi-csoportját. Ez a szerv, amely az erdélyi zsidóságban népkisebbséget látott és e kisebbségi csoportnak a különböző helyi és országos fórumok előtt való képviseletét tüzte ki célul, a zsidó utca felé a Cionista Világszervezet erdélyi kerete volt.

Közvetlenül a cionista zászlóbontás után jelentkezett az anticionizmus is: az egyik oldalon állott az Agudát Jiszráel, amely elvben ellenzett a cionistákkal való bárminemű együttmüködést. Mellette sorakozott fel az a szuper-ortodox réteg, amely — egyes chaszid rabbik intelmére hallgatva — elvetette a vallásos zsidóság bármilyen formában való szervezkedését. Szerintük az egyetlen szervezeti keret a hitközség, amelyet minden nagyobb horderejű kérdésben az ortodox Központi Iroda képvisel.

A másik oldalon állott a magyar asszimilánsok tábora, amely — a „hűség a magyarsághoz" jegyében

Dr. Markovits Ignácz a Zs.N.Sz. társelnöke

— a magyar kisebbséghez csatlakozott. Ezek résztvettek a Magyar Párt munkájában, a Szigligeti Társaságban, pártolták a magyar szinházat, a magyarnyelvű irodalmat, benne voltak a magyar jellegű kultúregyesületekben. Nem szabad elhallgatnunk: míg a neológ hitközség több exponált tagja (így többek között dr. Bárdos Imre, Leichner József, dr. Weisz Endre, stb.) részt vett a cionista munkában, sőt egyesek vezetőszerepet is játszottak a helyi cionista életben, az ortodox zsidóság kezdettől fogva közömbös volt az ugynevezett „magyar hűség" iránt. Ez a réteg sem politikai, sem kulturális vonatkozásban nem kereste a magyarsággal való kapcsolatot.

A cionista szervezkedés nem állott meg a Mizráchinál és az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetségnél. Csakhamar létrejött a Ceiré és a Ceirot Mizráchi, majd az Aviva-Barisszia. A későbbi években a skála egyre bővült: a Mizráchi és a klálcionista tábor mellett szerephez jutott a jobboldali Brit Trumpeldor, a baloldali Somér Hácáir és a centrumban elhelyezkedő Hánoár Hácioni. (Persze, az egész erdélyi cionista mozgalom „magyar nyelven" müködött.)

A TÁMADÁSOK KERESZTTÜZÉBEN

A Mizráchi váradi megmozdulásával betelt a pohár. 1920 augusztusában rabbi-gyülést hivtak össze Nagyváradra, hogy közös erővel vegyék fel a küzdelmet a járványszerüen terjedő cionizmus ellen. A cél világos volt: ugyanarról a helyről, ahol a Mizráchi megvetette a lábát, meg kell üzenni az ortodox zsidóságnak: ne csatlakozzatok ezekhez az emberekhez, mert szent törvényeink ezt tiltják.

Nem tudjuk pontosan, honnan indult ki a kezdeményezés, ki küldte szét a meghivókat és hányan nem tettek eleget a meghivásnak. Tény, hogy a rabbigyülés proklamációval ért véget, amelyet kinyomattak és megküldtek Erdély minden községébe. Ime a hébernyelvű röplap magyar fordítása:

„Az Örökkévaló engedelmével alulirottak, akik összejöttünk itt, Nagyváradon a nagygyülésre, a jelenlegi helyzet beható és alapos tanulmányozása után a legszigorubb formában megtiltjuk a cionistákkal, vagy a mizráchistákkal való kapcsolatot és együttmüködést; tilos támogatni ezeket a társaságokat bármilyen formában, akár pénzügyileg, akár szóbelileg, tilos adakozni a Keren Kajemetre, vagy megváltani az ő székeljüket, vagy — Isten ments és őrizz — tanulni az ő iskoláikban. S jóllehet már kimondták fölöttük az iszur-t 1904-ben az Istenben boldogult gáonok és cádikok, amint azt közzé is tették kinyomtatott nyilt levelükben, látva azonban, hogy az akkor tilalmazott dolog szinte teljes egészében feledésbe ment és most — a mi történtelen bününk következtében — ismét felcsapott a láng és elemésztette sok hitsorsosunkat, rengeteg az áldozatok száma és a holttestek heggyé tornyosultak, ezért elsőrendű kötelességnek érezzük nyilvánosságra hozni véleményünket és döntésünket, a tények alapos tanulmányozása után. Eszerint ezek a szekták sokkal rosszabbak és súlyosabb tilalom alatt állnak, mint a neológok, akiket boldogult mestereink tilalmaztak 1869-ben. Az ilyenekre mondták bölcseink (Sábbát 116/1), hogy olyan esetben is, amikor valaki üldözi az embert, hogy megölje, vagy mérges kígyó csuszik feléje, hogy megmarja, a bálványimádó házában keressen menedéket, de ne lépje át ezeknek az embereknek a háza küszöbét stb. S az istentagadással kapcsolatban azt mondja az Irás, távolodj el tőle utadban és ne közeledj háza küszöbéhez.

Az elmondottak szempontjából a fenti vallási tilalmakat („iszurok") illetően, nincs különbség a cionisták és a mizráchisták között. Mindkét tábor elbirálása azonos. Aki pedig bármilyen formában támogatja őket, kénytelen lesz a mennyei bíróság előtt beszámolni tetteiért. Aki rést vág szent vallásunk keritésén, azt megmarja majd a mérges kígyó, aki pedig

hallgat szavunkra, annak édes lesz az élete és részese lesz a legjobb áldásoknak.

Kelt Nagyváradon a kis időszámítás szerinti 680-ik évben, csütörtök napján, Reé (lássátok, a mai napon én elébetek teszem az áldást) hetiszakaszán."

Az iszur-on az alábbi 21 aláírás szerepel: Jiszáchár Ber Kohn erdőszentgyörgyi, Mose Dávid Teitelbaum magyarláposi, Saul Brach nagykárolyi, Slomo Zoltán Ehrenreich szilágysomlyói, Eliézer Dávid Grünwald felsővisói, Joél Teitelbaum (beregilosvai), Ávrahám Josua Freund naszódi, Baruch Bendet Lichtenstein krasznai, Smuel Zálmán Weinberger margittai, Juda Árje Weinberger avasujvárosi, Menáchem Szofér marosvásárhelyi, Jiszráél Freund (volt óradnia), Ávrahám Slomó Katz magyarnemegyei, Cvi Künstlicher nagyszebeni (dáján), Árie Léb Káhán apahidai, Slomó Zálmán Lichtenstein segesvári, Simon Lichtenstein lekencei, Nátán Briszk magyarcsékei, Zálmán Léb aranyosgyéresi (dáján), Áser Steinmetz óradnai és Cvi Katz szalárdi rabbik.

Noha a rabbigyülés Nagyváradon volt, Fuchs Benjámin főrabbi nem vett részt annak tanácskozásain és neve nem szerepel az iszur-on. A névsor tanulmányozása azt bizonyítja, hogy az erdélyi ortodox rabbikar prominens vezetői nem akartak résztvenni ezen a gyülésen. Távolmaradt Ullmann besztercei és Wesel tordai főrabbi, akik a két világháború között az erdélyi ortodox Központi Iroda élén állottak. Hiányoztak a legtekintélyesebb jesivák vezetői a tasnádi és székelyhidi főrabbik. Nem jött el Váradra a Teitelbaum-dinasztia akkori feje, Reb Chaim Hers Teitelbaum szigeti főrabbi. A sort még sokáig folytathatnánk.

Mint később kiderült, a 21 aláíró egy része nem irta alá az iszur-t, s nevük tudtuk és beleegyezésük nélkül került rá az okmányra. A szervezők nyilván abból indultak ki, hogy ezek az aláírók nem merik majd őket nyilvánosan dezavuálni. De nem így történt. Elsőnek Reb Saul Brach nagykárolyi (később kassai) főrabbi küldött szét rövid nyilt-levelet, amelyben bejelenti, hogy sese járult hozzá, miszerint neve az említett iszur-on szerepeljen. Ugyancsak nyilatkozott Nátán Briszk magyarcsékei rabbi, aki kijelentette: a legélesebben elitéli azokat, akik nevét ráhamisították az iszur-ra.

Ilyen auspiciumok mellett indult meg a két világháború között a cionista munka Nagyváradon.

ULLMANN ZÁLMI ÉS TÁRSAI...

Az impériumváltozás után nemcsak a cionizmus és annak ellenzéke jelentkezett a váradi zsidó utcában, hanem a kommunizmus is. Minthogy ez a munka szinte mindvégig illegális volt, zsidó körökben szinte csak suttogva beszéltek róla. Ha utcán találkoztak a mozgalom valamelyik exponált emberével, csak lopva dobtak feléje egy-egy rövid tekintetet. Mindenki érezte, tudta: az illető „megszállott", aki rendíthetetlenül hisz egy megváltó eszmében, amely Oroszországban már kezében tartja a hatalmat. Az illetőt nem lehet jobb belátásra birni, kár is beszélni vele, az ember a legokosabban teszi, ha őrizkedik tőle...

Az átmeneti jellegű proletárdiktatura idején a váradi zsidóság figyelmét — akárcsak az egész lakosságét — a háborús helyzet, a félelem és a nap-napi gondok kötötték le. Csak a helyzet konszolidálása után jöttek rá: az eszme magvát Nagyváradon is elvetették, a zsidóság itt is fogékonyabb volt a lakósság többi rétegeinél, ami részint a zsidó nép lelkében gyökerező igazságérzettel, a gáluti kisebbrendüségi érzéssel és az évezredes messiánisztikus sóvárgással magyarázható.

Az első és legismertebb kommunista agitátor a Zárda-utcai ortodox nagytemplom udvarából indult el. Ullmann Zálmi néven ismerték és apja az ortodox hitközség főtitkára volt. 1918-ban, amikor a pozitiv zsidóság jegyében Goldstein Mose és Leitner Zoltán „Zsidó Renaissance Könyvtár" címmel könyvsorozatot indított, a hármas számú kiadványként Ullmann S. Sándor: „Dédnagyapám testamentuma" című kis munkája jelent meg. A könyvecske verseket és prózai irásokat tartalmaz. A könyv címében szereplő dédnagyapa nagy rabbi és szentéletü tudós, akihez az unoka mélységes szeretettel ragaszkodik. Az egyes irások fölötti címek (Nagyapám Cion dala, Nagyapám husvéti dala, Nagyapám próféciáiból, Nagyapám egyik ünnepi szónoklatából, stb.) alkalmasak arra, hogy megtévesszék az olvasót, azt hiheti, hogy az iró a zsidóság vonalán áll. De csakhamar rá kell jönnünk: Ullmann Zálmi szíve-lelke már abban az időben Moszkvában volt. S a maga módján ezt meg is irta:

„Még egy mese a nagyapámról" című irásában a következőket olvassuk:

„Az öreg rabbi egyenként magához hivatta gyermekeit, majd a feleségét és egyenként megáldotta őket könnyes, áldástkérő imájával. Folyton sírt, mindig zokogott. Teli tüdővel, erősen. Majd az unokákra került a sor. Majd rám emelte jóságos, szeretetet, melegséget sugárzó szemét és én, tanítványa és kedvenc unokája, alázattal hajtottam meg gőgös fejem. Éreztem a puha, reszkető, meleg kéz érintését hajamon. Hallottam a misztikusan csengő, keményzenéjü héber szavakat és sírtam. Sírtam, mert fájt, hogy ezt a nagyszerű embert be kell csapnom. Fájt, hogy az öreg nagyapám szeretetét ámítással, tévesztéssel szereztem meg és tartom meg.

Levette rólam reszkető kezét és odanyujtotta, hogy

megcsókoljam. Szememből könnyek cseppentek az áldó kézre. Őszintén megsírt könnyek.

Nem tehetek róla, hogy a könnyek hallgatásukkal csaltak. Hogy a könnyek nem kiáltották: nem áldj meg, ne áldj meg, öreg úr áldásod fáj, mert meg nem érdemlem, fáj a bizalom, fáj a szeretet, mert lelkem titkokkal, ármánnyal van tele. És a könnyek sem tehettek róla, hogy őket félremagyarázzák, hogy őket úgy értelmezik, mint a hála, köszönet, szeretet, megbánás megnyilatkozását.

Az öreg két bársonyos kezével átfogta a fejem és finoman megcsókolta konok, kemény, pogány homlokomat. Ne okozz — mondta — fájdalmat soha tanítódnak, mesterednek, a téged nagyon szerető nagyapádnak, aki nagyon büszke rád, aki tőled sok szépet, jót és nagyot vár."

Ullmann Zálmi élete — akárcsak a többi kommunista agitátoré a két világháború közötti Romániában — a rendszerrel folytatott örökös harc jegyében állott. Sziguranca, letartóztatások, verés, éhségsztrájk, titkos gyülések, konspirációs munka, Vörös Segély, s néha, rövid időre, amikor a rendszer érdeke ezt így kívánta, nyilt sisakkal való küzdelem a politikai fórumokon. Ullmann Zálmi mély zsidó gyökereire vall, hogy a harmincas években elfordult a sztalinizmustól és a trockizmus hivének vallotta magát. A nemzeti kommunizmus nem elégítette ki, az emberiséget akarta boldogítani.

A váradi zsidóságnak ez az érdekes, szines figurája a vészkorszak idején családjával együtt elpusztult.

A kommunista mozgalom egy másik jelentős harcosa, Neumann (Máthé) Ernő szintén az ortodoxia kebeléből került ki. Apja, Reb Lájzer Neumann, mint sakter kezdte, majd később a váradi ortodox hitközség másgiách-ja, a kóserság felelőse lett. „Kilencévi börtön egy véleményért" című röpiratában, amely a kolozsvári munkásper hadbirósági tárgyalásán elmondott védőbeszédét tartalmazza, Máthé Ernő felvázolja életútját.

Máthé Ernő, akit kilenc évi börtönnel sujtottak, amnesztia révén szabadlábra került, de helyzete egyre tarthatatlanabbá vált. 1936-ban a romániai kommunista párt úgy vélte, hogy Máthénak szöknie kell: ezért előbb Csehszlovákiába csempészték, majd orosz szervek segítségével Moszkvába került, ahol fontos feladatokkal bizták meg a Kominforn keretében. Nyomban a második világháború befejezése után visszatért Romániába, de ahelyett, hogy elfoglalta volna az őt megillető vezető poziciót — összekülönbözött az új pártkorifeusokkal. A végén ki is zárták a pártból. Mint pályája elején, amikor falusi házitanító volt, a Bukarestben eltöltött évek a teljes aszkézis és magány évei voltak. 1973 júniusában halt meg Bukarestben és zsidó temetőben helyezték örök nyugalomra.

A kommunista mozgalom egy ismert agitátora a hivatalos neológiából került ki: Sebestyén Magda, akinek apja, Sebestyén Dezső a neológ hitközség elemi iskolájának igazgatója volt. Ez a lány, aki legszebb éveit a sziguranca pincéjében és a doftanai börtönben töltötte, Auschwitzban fejezte be hányatott életét.

Az illegális kommunista pártban a legjelentősebb szerepet Breiner Béla vitte, aki évekig a párt országos főtitkára és elsőszámu vezére volt. A sziguranca közellenséget látott benne és agyonverte. Hasonló sorsra jutott Minszki Lajos is, aki szintén a sziguranca kinzókamrájában fejezte be életét.

Tekintve, hogy a szervezési munka illegális keretek között folyt, a kivülálló sose tudhatta: ki kicsoda, micsoda. Mégis nyilt titok volt, hogy Seidenfeld Izsó, dr. Váradi József szívvel-lélekkel szolgálják a mozgalom ügyét. Dr. Váradi József alibi céljából gondoskodott rendes polgári foglalkozásról, ezenkivül vezetőszerepet vállalt a kimondottan cionista Makkabi sportegyesületben. — Auschwitzban pusztultak el.

A kép nem volna teljes, ha nem emlékeznénk meg Zauderer Daniról, a jómódú posztókereskedőről, aki közvetlenül a második világháború előtt bekövetkezett haláláig a mentőangyal szerepét töltötte be. Zauderer Daninak egyedülálló kapcsolatai voltak a váradi sziguranca embereivel, s ezt a protekciót — szükség esetén — a vizsnici rebén és az ortodox hitközségen kivül az illegális kommunista párt is igénybe vette. Letartóztatások esetén rendszerint Zauderer Danihoz fordultak, aki önzetlenül, tisztára zsidó szive sugallatára hallgatva, „micva" alapon vállalta az intervenciót. Olyan esetekben, amikor Zauderer Dani közbelépése nem hozta meg a kivánt eredményt, tudták: az ügy reménytelen! Olyan volt ez, mint mikor a nagybeteg fölött tartott konzilium után a professzor kimondja a szentenciát: sajnos, ebben az esetben az orvostudomány semmit sem tehet...

Zauderer Dani révén hirek kerültek forgalomba a letartóztatott kommunista magatartásáról is. A kérgeslelkű sziguranca-tisztek a legnagyobb respektus hangján beszéltek delikvenseikről. Zsidó fiukról és lányokról (sok esetben jómódú szülők elkényeztetett gyermekei), akiket nem lehetett megtörni. Nem használt verés, kínzás, megalázás, égő cigarettával való gyötrés. Az ajkak némák maradtak.

Amilyen mértékben nőtt és terjeszkedett a hitlerizmus hatalma Európában, ugyanolyan mértékben terjedt a kommunista eszme a váradi zsidó ifjuság körében is. Moszkva felől kel fel a nap — hirdették —, onnan jön a segítség! Csak a kommunizmus mentheti meg a zsidó népet a biztos pusztulástól! Csak Moszkva felől jöhet a segítség. A harmincas évek közepére és második felére jellemző, hogy a neológ hitközség

égisze alatt müködő zsidó lyceumban a felsőbb osztályok nyiltan két táborra szakadtak: cionistákra és kommunistákra. S ahelyett, hogy a tanulás mellett diákcsinyeken törnék a fejüket, a zsidó nép sorskérdései felől vitatkoztak...

DIÁKKONGRESSZUS NAGYVÁRADON

A gyászosemlékü nagyváradi diákkongresszussal kapcsolatban Hegedüs Nándor emlékirataiban a következőket irta: **„Egy világ tragédiája robbant és fájdalom, Nagyváradon 1927 telén senki sem ismerte fel ennek erejét."**

Az eseményeket igy foglalhatjuk össze: 1927 decemberében a Bratianu-kormány — a helyi korifeusok tiltakozása ellenére — megengedte, hogy az országos diákkongresszust Nagyváradon tartsák meg. Egy évvel előbb Jassiban volt a kongresszus, s annak botrányai és antiszemita kilengései Váradon is jogos aggodalmakat ébresztettek.

December 6-án, kedden, egész nap különvonatok ontották az ókirályságbeli diákok tömegeit. Ötezer ifjú érkezett vidáman, énekszóval. Nagyrészüket magánlakásokban szállásolták el és igy bőven jutott belőlük zsidó familiákhoz is. Az a párszáz főnyi csoport, amely a nemzeti ruhába öltözött vasgárdisták bűvkörébe került, emlékezetessé akarta tenni a váradi látogatást. Akkor tűnt fel Váradon elsőizben a horogkereszt is. A harciasabbak, mintegy széles pártedlit, nyakukba akasztott kartonra festve viselték.

A váradi jogakadémia néhány diákja, a lokális helyzet ismeretében jelölte ki a megfenyitendő intézmények és személyek neveit. Az első botrány a kongresszus második napján, a szinházban tartott diákülésen robbant ki. A laptudósitók között felismerték Fleischer Sándort, a „Nagyvárad" című lap zsidó munkatársát és valaki felhivta a figyelmet a hallgatóság soraiban megjelent Ned Keller, volt amerikai katonatisztre is. Ő ugyan született keresztény volt, de Gerő Ármin egykori rendőrfőkapitány leányát vette nőül, ez pedig zsidó volt. A diákok úgy Fleischert mint Kellert súlyosan bántalmazták és csak nehezen sikerült őket kimenteni a támadók kezei közül.

Harmadnap virradóra a józan gondolkodásu diákok egy csoportja elhagyta a várost, ugyanaznap — december 8-án — megkezdődött a rombolás. Nemcsak a város valamennyi zsidó üzletét törték össze, hanem a templomokban is olyan barbár rombolást és szentséggyalázást vittek véghez, amire addig sem Váradon, sem Erdély többi részében nem volt példa.

A városparancsnok ekkor saját felelősségére patrulokkal összeszedette a diákokat és készenálló vonatjaikon útra indította őket. Ezek pedig Nagyváradról átutaztak Kolozsvárra és ott folytatták vandál garázdálkodásukat.

„Súlyos attrocitások jegyében zajlott le a nagyváradi diákkongresszus" — jelenti a kolozsvári Uj Kelet 1927 december 7-ik számában Hátszegi Ernő, a lap kiküldött tudósítója. Az alcímben pedig a következőket olvassuk: **„Az attrocitások két áldozata a halállal vivódik. A főútvonalak összes zsidó üzleteinek cégtábláit bezúzták. Hétfő délután óta zárva vannak az összes nagyváradi üzletek. Szigorított ostromállapotot hirdettek ki a városban."** Majd a tudósítás bevezetőjében: **„A nagyváradi országos diákkongresszus második napja forró és izzó hangulatban folyt le. A hatóságok — teljesen érthetetlen módon — megakadályoz-**

A diákrombolás után Fuchs Benjámin orth. főrabbi az összetépett tóratekercsek között

ták az interurbán telefonbeszélgetéseket, úgyhogy a lapok e rendelkezés következtében a gyors és pontos hírszolgálattól teljesen el voltak vágva. A hétfői nap folyamán lehetetlen volt Nagyváraddal beszélni, kedden pedig csak óriási nehézségek árán jelentkezett a nagyváradi interurbán-központ, de bármilyen nagyváradi szám kapcsolását kérték tőle, azt a lakonikus választ adta, hogy az illető szám nem jelentkezik. E teljesen indokolatlan intézkedés következménye volt, hogy a mai napon Kolozsváron a legfantasztikusabb verziók keringtek a nagyváradi eseményekről."

A tudósítás elmondja, hogy a kongresszus hétfői ülése „némikép barátságos atmoszférában" nyilt meg. A város is a viszonylagos nyugalom képét mutatta. Az üzletek nyitva voltak, a forgalom normális, bár akinek nem volt dolga, igyekezett nem mutatkozni az utcán.

A lap elmondja, hogy Fleischer Sándor hirlapiró menekülni próbált, kirohant a szinház épületéből, de több diák utána vetette magát és mielőtt a „Nagyvárad" szerkesztőségét elérhette volna, utólérték és véresre verték. **„Bunescu rendőrprefektus, aki a közel-**

„Cion" neolog nagytemplom a diákrombolás után

ben tartózkodott, nyomban a verekedés színhelyére sietett és testével védte meg a hirlapirót a további inzultustól."

Ez a verekedés — folytatja a tudósítás — mintha csak jel lett volna: ettől a pillanattól kezdve filmgyorsasággal peregtek az események és követték egymást az attrocitások. A felhevült tüntetők megrohanták a Sonnenfeld palotát, ahol a „Nagyvárad" és a „Nagyváradi Estilap" szerkesztősége van elhelyezve, a lapok cégtábláit és több kirakatot összezúztak és egy papírszállítmányt megsemmisítettek. Ugyancsak elpusztították a szerkesztőség irattárait és lapkollekcióit.

Mihelyt a nagyváradi hatóságok látták, hogy a tüntetések komoly fordulatot vesznek, karhatalmat rendeltek ki. Két ezred katonaság és több zászlóalj csendőr rajvonalba fejlődve szállta meg az utcákat, de a karhatalom az első órákban tehetetlennek mutatkozott a tüntetők attakjával szemben s egymást követték a legsúlyosabb attrocitások. A diákok előbb a Szacsvai utcában garázdálkodtak, ahol két zsidó fiatalembert vertek véresre.

A tüntetés súlypontja ezután a főutcákba tolódott át. A Kossuth Lajos-utcán, a Rákóczy-uton, a Nagypiac-téren, a Szent László-téren, a Zöldfa-utcán, a Kert-utcán az összes zsidó cégek tábláit összetörték, erre a sorsra jutott a Marmarosch-Blank pénzintézet és a Fonciera biztosító intézet hatalmas üvegcégtáblája is. A Fő-utcai kereskedők az első csörömpölések neszére azonnal lehúzták a vasredőnyöket, lezárták üzleteiket és hazasiettek. Az utcák teljesen kihaltak, csak a tüntetők és a karhatalom tartózkodott az utcán.

Ugyanebben az órában a Nagypiac-téren a tüntetők összefogdosták a szakállas zsidókat és ollóval levágták szakállukat és pajeszukat. Az attrocitások során egy keresztény papot is megvertek, akit tévedésből zsidónak néztek. Hasonló sorsra jutott néhány katonatiszt is, aki lovagias módon védelmébe akarta venni a zsidó járókelőket. A rendőrség az egyre jobban elfajuló eseményekkel szemben tehetetlennek mutatkozott. Bunescu rendőrprefektust a tüntetők vállukra kapták és kétszer hordozták a szinház körül, miközben az antiszemita himnuszt énekelték. Ugyancsak a

rendőrprefektus jelenlétében zúzták be a zsidó templomok ablakait is.

A másnapi tudósításban az Uj Kelet riportere azt írja, hogy **„a keddről szerdára virradó éjjel a borzalmak éjszakája volt Nagyváradon."** Ekkor ugyanis a diákok feszitővasakkal törték fel az üzletek redőnyeit, a kirakatüvegeket bezúzták és az üzletek belső berendezését összetörték. Nyomukban megjelent az utcai csőcselék, amely harácsolni kezdett és elcipelt mindent, amit lehetett.

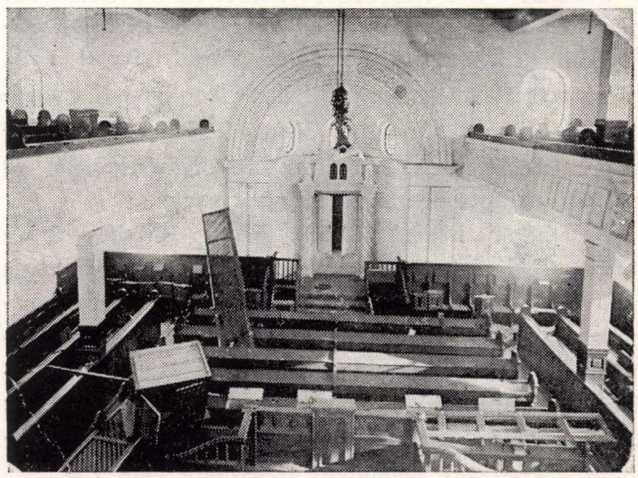
A tüntetők ezután a zsidó templomok ellen intéztek általános támadást. Háromszáz főnyi tömeg támadta meg a Teleki-utcai zsidó templomot, amelyet egy évvel ezelőtt építettek. Botokkal, dorongokkal bezúzták az ajtót, behatoltak a templom belsejébe, felfeszítették a padokat és székeket és minden elmozdítható tárgyat, a bezúzott ablakokon keresztül kidobálták a zsinagóga udvarára, ahol máglyát emeltek és a templomberendezést elégették. A tóratekercseket, a gyertyatartókat, a frigyszekrény-takarókat és tálitokat a tüntetők aztán magasra emelve a Bémer-térre vitték, ahol máglyát raktak és a kegyszereket elégették.

Az egyik zsinagógának a tetőrésze is meggyuladt a máglya lángjától, de ezt maguk a tüntetők eloltották, még mielőtt a tüzoltóság a helyszinre ért volna.

Szomorú látványra ébredt szerda reggel Várad lakossága. Romok mindenfelé és a romok között jajveszékelő, feldúlt arcú emberek. Hozzávetőleges becslés szerint több mint száz embert vertek véresre, köztük több ember állapota súlyos. Hat zsidó templom esett a vandál pusztítások áldozatául. A templomok tájéka szivettépő látványt nyujt. A Zárda-utcai nagy ortodox templom összes ablakai bezúzva, a belső berendezés dirib-darabra törve. Imakönyvek, tálit-foszlányok, széttépett tóratekercsek, széttört csillárok szilánkjai hevernek szanaszét a feldúlt padok között. A Kossuth Lajos-utcai Cion templom hasonló képet mutat. Itt a Tórákat elégették. Szerda délelőtt nem egy diáksapkás fiatalembert lehetett látni Várad utcáin, amint Tóra-tekercsel a hónuk alatt az állomás felé siettek. Ezeket a tekercseket, mint győzelmi trófeákat vitték magukkal az útra.

Az egész kultúrvilág felhördült. A botrány hire Váradra vonzotta a külföldi sajtó képviselőit. Az angol és francia ujságirók térdig gázoltak a kirakatüvegekben és ámuló szemmel nézték a megcsúfolt templomokat, az utcákon összeszedett, cafatokba tépett Tóratekercseket, hallgatták a véres inzultusok részleteit. A kormány, amely a diákkongresszussal mindössze el akarta ki ssé terelni a közfigyelmet a belső bajokról, érezte, hogy túllőtt a célon, ezért nyomban Váradra küldte Mosoiu tábornok közlekedésügyi minisztert, a liberális párt biharmegyei vezérét. Mosoiu sorra látogatta a zsidó intézmények vezetőit, a főrabbikat és a kereskedelmi érdekképviseleteket. A kormány nevében sajnálkozását fejezte ki, egyben közölte, hogy kivétel nélkül minden kárt megtérítenek. Az elégtétel abban is kifejezésre jutott, hogy a megyei prefektust és a rendőrfőnököt azonnali hatállyal áthelyezték és a kártérítést illetően is a Bratianu kormány állta igéretét.

A nagyváradi rabbinátus az események emlékére kiszlév hó 13-ik napját örök időkre gyász- és böjtnappá deklarálta, Fuchs Benjámin főrabbi pedig — a középkori gezérák szemtanuinak mintájára — szelichot

A Teleki uccai orth. templom a diákrombolás után

imát szerkesztett, amelyet kinyomtattak és beiktattak az imarendbe.

Húsz évvel később (és Auschwitz után!) Hegedüs Nándor szomoruan állapítja meg, hogy az események fölött mindenki napirendre tért. Holott — Nagyvárad történelmi, világtörténelmi jeladás volt és talán sokminden másképen alakul, ha felismerik, hogy a földkéreg alatt földcsuszamlás kezdődött meg ebben a határszéli városban.

Hegedüs Nándor ezután így folytatja:

„ A láva különös borzongásra ébresztette a zsidóságot. Eddig azt hittük és vallottuk is, hogy a keleti zsidóság életében oly gyakran megismétlődő borzalmak: pogromok és gyujtogatások nem tartoznak reánk, nyugati zsidókra, ez csupán a primitiv, müveletlen, parlagi sorban élő orosz, besszarábiai és moldovai zsidó dolga; ha halljuk olykor, hogy egy falut a huligánok felgyujtottak, néhányszáz embert kozák-segítséggel lemészároltak, megsajnáljuk őket, de sok szolidaritást nem éreztünk velük. Ha indult valami segélyakció, arra adakoztunk, s ezzel könnyítettünk a lelkiismeretünkön. Most itt, Nagyváradon mutatták meg nekünk először, hogy nincs különbség a berdicsevi, a nagyváradi zsidók között, s nem sok évnek

kellett eltelnie, amig megtudta a békés, berlini legműveltebb zsidó is, hogy a berdicsevi és ő közötte sincs semmi különbség. Tanultunk-e belőle? Nem sokat! Még 1944-ben is, amikor először a felsőmagyarországi zsidókat deportálták, még azzal biztattuk magunkat: hát igen, ezt az elmaradt tömegzsidóságot elhurcolják, nem lehet rajtuk segíteni, de mi egészen mások vagyunk...”

A MAGYAR „HÜSÉG” KÖZPONTJA

Jóllehet a két világháború között Erdély különböző pontjain éltek olyan zsidók, akik rendületlenül magyaroknak vallották magukat, Várad kivétel volt: mert ez a tábor komoly súllyal és befolyással rendelkezett. Itt volt a magyar „hűség” központja. A váradi asszimilánsok harcoltak meggyőződésükért és szavuk eljutott az ország minden zugába.

A magyar „hűség” ideológiáját dr. Kecskeméti Lipót főrabbi alapozta meg. A cionizmus ádáz ellenzője dr. Fehér Márton ügyvéd, a neológ hitközség korifeusa, a Magyar Párt nagyváradi tagozatának alelnöke volt. Politikai síkon Hegedüs Nándor lapszerkesztő jeleskedett, aki papírforma szerint az ortodox hitközséghez tartozott, de gyakorlatilag az intézményes zsidósággal semmiféle kapcsolata nem volt.

Hegedüs Nándor három cikluson keresztül (1928—1937) képviselte Bihar-megyét és Nagyváradot a bukaresti parlamentben, ahová mint a Magyar Párt listavezetője került. 1928-ban tartott első képviselői program-beszédjében, többek között, ezeket mondotta:

„Bennem az a tény, hogy magyarnak születtem, olyan erős lelki tényező, hogy attól elszakadni nem tudok. Midőn a zsidóság ellenségei bennünket azzal vádolnak, hogy se hazánk, se meggyőződésünk, se nemzetiségünk nincs, akkor büszke is vagyok arra, hogy nemzeti hitvallásommal és politikai következetességgel ennek a hazugságnak eleven, lobogó cáfolata vagyok. A zsidó sors nehéz, a Talmud szerint hasonlatos a korsóhoz: mert akár a korsó esik a kőre, akár a kő a korsóra, egyaránt a korsó törik el. De ezt a sorsot a magyar sorssal együtt viselni, talán olykor nehezebb, de szép, igaz és becsületes.”

Egyik feltünéskeltő cikkében, amely a Jakabffy Elemér szerkesztésében Lugoson megjelenő „Magyar kisebbség” című nemzetpolitikai szemlében látott napvilágot, Hegedüs Nándor a következőket irta:

„Ma nálunk egy új nemzedék nő fel, amely Rákóczy Ferencz és Petőfi Sándor nevét nem ismeri, amely nem érzi, hogy neki kötelessége Budapestre is ellátogatni, ahol Szent István jobbját őrzik, ahol Mátyás temploma áll és Kossuth Lajos hamvai nyugszanak, ahol a magyar művészet, tudomány és irodalom turbinái dolgoznak és árasztják ki magukból az életet, a folytonosságot, a felujulást. Egy nagy erdélyi román iró, Slavici János adta ki ezelőtt negyven esztendővel a jelszót, hogy a kultúra napja minden román ember számára Bukarestben kel fel. Ez természetes volt. És éppen ilyen természetes, hogy a múlt és jelen magyar kultúrájának tárháza: Budapest!”

„A magyar parlamenti csoport — irja Ligeti Ernő „Súly alatt a pálma” című könyvében — a legtöbb esetben Hegedüs Nándort küldte ki élharcosnak. Az ő lelki alkata, gondolkodásmódja, politikai multja — Tisza István politikájának árnyékában kibontakozott közéleti és ujságirói pályája, megfeleltek annak a konzervativ és a kisebbségi korszakban mégis szabadelvű szineződésü ellenzékieskedésnek, amelyet a Magyar Párt testesített meg... Hűségesen vállalta, amire küldetett: az erdélyi magyarság nagy sérelmeit megvívni a Metropolita dombján álló törvényhozási házban. Fulmináns sikerei voltak. A román politikusok, Goga és Tatarescu álmélkodva néztek erre a keszeg, szenvtelen arcú férfire, aki a született románnál jobban beszélt románul, visszavágott, rögtönzött, szarkasztikus röppentyüket eregetett jobbra-balra... Hogyan tanult meg Hegedüs románul? Hát könyvből! Naponta bevágta a szótár egyik-másik oldalát és elképesztette a váradi románokat az egyes szavak jelentőségének ismeretével, amelyről ezek mit sem hallottak harangozni... Természetes, hogy megtanult angolul, franciául és németül, átböngészte a kisebbségi szakirodalmat, visszamenőleg kikereste és kijegyezte a hajdani román nemzetiségü politikusok parlamenti és más közéleti megnyilatkozásait, adott esetekben az ő saját szavaikkal terítette le érveiket. Megtanulta a törvénykönyvet is és amikor egy javaslathoz hozzászólott, a jogász dialektikájával szedte azt szét, pedig tanárnak indult, filozopternek.”

Dr. FEHÉR MÁRTON — A FALTÖRŐ KOS...

Hegedüs Nándor „hűségesen vállalta, mire küldetett, viszont ez a küldetés nem tételezte fel a cionizmus elleni hadakozást. Egy ilyen irány ellentmondott üzleti érdekeinek is. A nagyváradi sajtóban a két világháború között is igen erős volt a konkurrencia, valósággal verekedtek egy-egy előfizetőért, így Hegedüs Nándor nem engedhette meg magának, hogy az olvasótábor egy jelentős része ellen hadakozzon. Ellenkezőleg: olvasószolgálatot látott abban, hogy az irányitása alatt álló lapok hasábjait időnként megnyitotta pozitiv jellegű, cionista irások számára. Ér-

tékelő cikkek jelentek meg Hegedüs lapjaiban, amikor Náchum Szokolov, Menachem Ussischkin, Vladimir Jabotinsky vagy más, világhirű cionista vezérek látogattak Váradra, ugyancsak készségesen adott helyett cionista irásoknak a kétévenként összeülő cionista kongresszusok alkalmával, a Keren Hajeszod és a Keren Kajemet évenként megismétlődő gyüjtőakciói előtt.

Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi anticionista templomi beszédei az első időben az ujdonság erejével hatottak, cionista fórumokon vitatkoztak is vele. E tárgykörről szóló templomi beszédei, amelyek 1922-ben „Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság" címmel kötetben is megjelentek, igen mérsékelt visszahangra találtak. Másképen hatottak ezek a beszédek a szószékről és más volt a hatásuk holt betű formájában. Hiányzott belőlük a pátosz, a művészi színvonalú deklamáció. Különben is, Kecskeméti főrabbi beszédeit a méltóság és mértéktartás jellemezte, a nagy támadásnak más oldalról kellett jönnie.

A faltörő kos szerepére dr. Fehér Márton ügyvéd vállalkozott, aki 1926-ban adta ki „A zsidók és a zsidóság" című 170 oldalas anticionista irását. Ez a tábor nyilván úgy érezte, hogy szükség van egy ilyen irásra, tekintve, hogy előzőleg ellátogatott Váradra Náchum Szokolov, a Cionista Világszervezet Végrehajtóbizottságának elnöke, majd röviden utána Menáchem Ussischkin, a Keren Kájemet jeruzsálemi direktóriumának elnöke, s mindkét látogatás felejthetetlen élményt jelentett a váradi zsidóság számára.

Könyve előszavában dr. Fehér Márton elismeri, hogy „a cionista eszmét tisztán emberbaráti szeretet vetette fel, de az ideálista férfiak (köztük Herzl Tivadar) vagy elhaltak, vagy kiszorultak a vezetőségből. Kiszorultak pedig azért, mert lelkületükkel, vallási felfogásukkal nem tudták összeegyeztetni azt a vásári tülekedést, amellyel a cionista mozgalmat hatalmukba keritő férfiak az ideális eszméből politikát, üzletet csináltak."

A bevezető után így folytatja:

„Erdély zsidóságának legnagyobb szerencsétlenségére egy speciális, a Nyugaton, Amerikában és a Regátban nem ismert cionizmust kezdtek hirdetni. Nemcsak azt mondták, hogy legyen Palesztina zsidónépországgá, hanem azt is mondták, hogy Erdély eddigelé vallási alapon álló zsidósága legyen zsidó néppé. Itt Erdélyben is csináljunk egy zsidó nemzetiséget, mely a héber nyelv recipiálásán kivül a zsidóságból nem tart fontosnak semmit.

Az üzleti célokat szolgáló eme taktikának borzasztó következményei vannak eddig is, de még vészesebb jövőre van kilátásunk, ha idején gátat nem vetünk a lelkek tudatos megmérgezésének.

Vártam, hogy az erdélyi zsidóság vezérei fel fogják emelni szavukat ez ellen a merénylet ellen, ami a zsidóság fenséges eszméjét megcsufolja. Vártam, de nem hallok sehonnan felvilágositó, oktató szót! A másik oldalon ellenben nap-nap után tart a lelkek megmételyezése, az Erdélyben lakó zsidóság anyagi és erkölcsi megkárosítása. Ha pedig a vezérek hallgatnak és türik, hogy ragadozó farkasok garázdálkodjanak Izráel nyájában, akkor a közkatonáknak is joguk van felemelni a szavukat."

Dr. Fehér Márton igyekszik „művének" komoly tudományos szinezetet adni, ezért bőségesen idéz a Szentirásból, a Talmudból, a Midrás-irodalomból, a zsidó vallásbölcselőkből és a történelemkönyvekből. A könyv beosztása a következő: Első rész: A zsidó eszmény — Akik hamisan prófétálnak — Vallási vagy nemzeti közösség-e a zsidóság? A héber nyelvről — Mese a góluszról — Valami az asszimilációról. Második rész: Mózes és a szináji törvényhozás — Józsuától Sámuel prófétáig — Sámuel prófétától Jeremiás prófétáig — Jeremiás prófétától Ezráig és Nechemiáig — Ezrától Jochánán ben Zákkájig — Jochánán ben Zákkájtól napjainkig. Harmadik rész: A zsidó elnyomatás vámszedője a multban — A zsidó hiszékenység vámszedője a jelenben — A palesztinai álom.

Dr. Fehér könyvében mindvégig úgy beszél a cionista vezérekről, mint „napidijas prófétákról", akik a zsidó nép szenvedéseit hangoztatják, de valójában az angol világbirodalom érdekeit szolgálják. Kivándorlásra csábítják az embereket, hogy a szerencsétlenek örökös cselédi, napszámosi sorsra kössék le magukat. Lényegében semmi különbség köztük és az argentiniai meg a patagóniai hajóstársaságok ügynökei között.

A szerző nem feledkezik meg a cionista országépítés vallási szempontjairól sem. Ime egy kis részlet: **„Az utazó nagyságok egyike nagy hatást váltott ki Váradon azzal a frázisával, hogy ő a zsidóságnak Palesztinára vonatkozó igényét Mózes könyvére alapítja. Furcsa, nagyon furcsa egy érv. Pedig ezzel sem lehet az igazságot elhomályositani. Ha vallási szemmel biráljuk el az ügyet, Mózesnek, a cionista gyarmatosítás szolgálatába való állítása, már az istenkáromlással határos.**

Ami pedig a héber nyelvet illeti: a zsidóság túlnyomó, 92 százaléknyi többsége — köztük az Aguda is! — a leghatározottabban tiltakozik a szent nyelv profanizálása ellen. És ha nekünk választanunk kell a között, hogy az Aguda szentéletü papjait kövessük-e, avagy a kivándorlási társaság provizióiból élő agitátorait, úgy mi inkább az előbbieket követjük."

Könyve kicsengésében dr. Fehér Márton nem felejti el a párhuzamot: a cionisták ugyanazt művelik, amit az álmessiás Sábtáj Cvi hivei tettek annakidején. Ime egy szószerinti idézet:

„Hogy a Palesztina-akció mai formájának zsidóságellenes célja teljesen világos legyen mindenki előtt, megemlítendőnek tartjuk azt az érdekes körülményt, hogy míg a vallási zsidóság ezt az akciót a leghatározottabban ellenzi, addig a világ minden antiszemitája, minden fajvédője azt nagy megértéssel üdvözli és nagy buzgalommal karolja fel.

No már most, ha Henry Ford és Nachum Szokolov, Eckhard Tibor és dr. Fischer József, Ludendorff és Wasserstrom Sándor egy célra törnek: ott vesztes csak a zsidóság lehet.

Becsületes zsidó, becsületes ember, nem is vállalkozhatik arra, hogy ezeknek a társaságába felvétesse magát.

Hiú, szerepelni vágyó egyének, konjunkturális haszonra reflektálók annál inkább részt vehetnek ebben az üzleti vállalkozásban. Ha balul üt ki, innen meg is fognak szökni!

Ebben különben is megvan a gyakorlatuk...

Hát ezek után kérdjük szeretettel — miben különböznek ezek Sábtáj Cvitől és ennek iródeákjaitól?

Ezek vallásukat változtatták meg, mikor vállalkozásuk balul ütött ki, a mostani Sábtáj Cvi-k és tollforgató csapataik csak letelepedési helyüket fogják megváltoztatni.

Vallásukat nem is tudnák megváltoztatni, mert az nincsen szegényeknek!"

A „magyar hűség" legismertebb képviselője Vaiszlovich Emil szállodatulajdonos volt, aki a román hatóságokkal örökös hadilábon állott. Hol az volt a baj vele, hogy Nagyváradot nem volt hajlandó Oradeanak nevezni, hol pedig ülve maradt a szinházi előadáson, amikor a román királyi himnuszt játszották.

A nyelvet illetően nem volt különbség cionista, agudista, ortodox, neológ és asszimiláns között: mindannyian magyarul beszéltek. Kivételt csak a máramarosi, bukovinai és galiciai bevándoroltak első nemzedéke képezett, akik jiddisül érintkeztek. A chaszid réteg, amely ellenezte a világi oktatást, nem küldte gyermekeit az ortodox hitközség iskoláiba, ahelyett a magánuton való tanulást választotta.

A magyarérzelmű zsidók döntő szerepet vittek a váradi sajtóban. Ime a névsor: Fehér Dezső, Hegedüs Nándor, Marót Sándor, Marton Manó, Marton István, Pásztor Ede, Pásztor Bertalan, Pásztor Miklós, Fadó Árpád, Arató András, Berkes József, Bárdos László, Halász-Fischer Antal, Halmai Árpád, dr. Kunda Andor, Gábor István és Erdős Iván.

Nagyváradon jelentek meg az új impériumban az első erdélyi irodalmi folyóiratok: a „Magyar Szó", amely úgy keletkezett, hogy Fehér Dezső átengedte erre a célra a „Napló"-nak a „Váradi Hét" című képes mellékletét, továbbá a „Tavasz"-t, amelyet a Sonnenfeld-nyomda adott ki zsidó mecénások támogatásával. Még két érdekes adat: Radó Pál, dr. Kecskeméti Lipót zsidó gimnáziumi tanára nyerte el a Szigligeti Társaság nagydiját Arany János életrajzával. A magyar zene- és énekkultusz terén pedig dr. Faragó Viktor, — a nagyszalontai rabbi fia — a neológ hitközség ügyész-titkára végezte a legnagyobb munkát, előljárván a Magyar Dalárda és a Filharmóniai Társaság alapításában. Művészi tevékenységet fejtett ki a római katolikus székesegyház zenekarában is!

A magyarérzelmű tábor túlnyomó többsége a neológiából került ki, míg az ortodox zsidóság az idő mulásával egyre inkább hozzászokott a változott körülményekhez. Kivétel mégis akadt, Biró Márk az ortodox hitközség iskolahálózat igazgatójának személyében, aki országoshirű pedagógus, szakiró, meggyőződéses humanista volt. Biró Márk (mellesleg, Hegedüs Nándor sógora) kiválóan látta el hivatalát. Pontosan eljárt a templomba, nyilvános helyen soha fedetlen fővel nem jelent meg, de a magyarság iránti hűségéből nem csinált titkot. Ebből kifolyólag a hitközségnek — főleg a román uralom első éveiben — többször meg is gyült a baja a román tanügyi hatóságokkal.

Még egy szót a magyarsághoz való ragaszkodás és hűség jutalmáról: A visszacsatolás után a magyar kormány a kisebbségi korszakban szerzett érdemeikért Nagyváradon négy férfit és három nőt mentesített a zsidótörvény hatálya alól. Kivételezésben részesültek: Hegedüs Nándor, dr. Berkes József, dr. Biró József, Vaiszlovich Emil, özv. dr. Konrád Béláné, özv. dr. Hollós Vilmosné és özv. dr. Moskovits Józsefné. A kivételezettség előnyeit Vaiszlovich Emil nem élvezhette, mert a németek bevonulása után a sárvári internáló-táborba hurcolták, ahol agyonverték. Ugyancsak mártirsors jutott dr. Biró Józsefnek, a kiváló művészettörténésznek, aki apjával Biró Márk iskolaigazgatóval együtt (szüleit az utolsó percekben mentette ki a gettóból) Budapestre került és a nyilasok mindkettőjüket a Duna-parton megggyilkolták.

HEBRAIZÁCIÓ ÉS HACHSARA

Mint Erdély legtöbb részében, a cionista reneszánszmozgalom **kifelé** Váradon is nagy hatást keltett, de a tényleges eredmény annál kisebb volt.

1920-ban a mizrachista-programmal megválasztott vezetőség bevonult a hitközségbe, de csakhamar be kellett látnia, hogy a hitközség nem a tényleges cionista munkaterület, ellenkezőleg: a legfőbb erőket elvonja a cionista munkától. Az új vezetőség beiktatásával a hitközség életében szinte semmi sem változott.

Továbbra is megmaradtak ugyanazok a problémák: a költségvetés kiegyensúlyozása, adókivetés, gabella, cedáká, templom, imaházak, pászkagyár, mikve, vágóházak, hitközségi alkalmazottak, iskolák. Ez utóbbiak terén igyekeztek változásokat bevezetni, amennyiben tervbe vették a hebraizációt — az élő héber nyelv tantervbe való beiktatását. Az országépítő célokra nem nyulhattak a hitközség pénzéhez, jól tudva, hogy ez erős ellenkezést válthat ki a hivek körében. (Ezért nagy eredménynek számított, hogy jelképes összeget szavaztak meg a Keren Kajemetnek, ugyanakkor megengedték, hogy a Tóra előtt felajánlásokat tehessenek a földvásárló nemzeti alap javára.)

Nehézségek merültek fel a hebraizáció terén is. Az iskolaszék, amelynek élén Salzer József állott, héber nyelvtanárt hivott meg Lengyelországból. Mose Mussler volt az illető neve. A tanulók megismerkedtek Mose Rath „Szefát Áménu" című tankönyvével, amelynek magyarnyelvű kiadása is megjelent. A tanítón kivül akadt még Váradon ember, aki már azelőtt is gyakorolta a héber szót, ezek között kell említenünk Rath Efráim-ot (az említett tankönyv-szerkesztő testvéröccsét), aki családjával együtt az orosz invázió idején menekült Galiciából Nagyváradra és ő maga is héber leckeórákból élt, továbbá Juszt Moset, akinek apja — Reb Niszán — a vizsnici udvar gábéja, előimádkozója, komponistája és főintézője volt. Mose Mussler hangosan vitatkozott új ismerőseivel — pergő héber nyelven! — és a Zárda-utcai zsidó járókelői tisztes távolságból hallgatták és csodálták őket. Mussler kapcsolatban állott a Jeruzsálemben megjelenő Doár Hájom című napilappal, amelynek erdélyi levelezőjeként szerepelt, s naponta jó félórán át tüntetőleg olvasta a lepedőnagyságu héber ujságot a Zárda-utca legforgalmasabb pontján.

A hebraizációs program sok fejfájást okozott a hitközség vezetőségének. A tanulók nem lelkesedtek a héber szóért, mert egyidejüleg számukra két idegen nyelvet: a hébert és a románt igyekeztek beléjük „verni". A szülők lelkesedése is lelohadt és egyre gyakrabban hangoztatták a vallási ürügyet. A modern héber nyelv — hangzott az érvelés — nem azonos a Szentirás nyelvével, ez csak profanizálja a szent nyelvet, ezért ennek tanítása halachikus szempontból tilos. A szülők rávették Selzer József iskolaszéki elnököt, intézzen kérdést a munkácsi rabbinátushoz, tudakolja meg: mi az álláspontja a héber oktatás kérdésében? A munkácsi „bét-din" azért is volt illetékes ebben a kérdésben, mert ott valóságos héber iskola létesült és zajos viták dultak akörül, vallási szempontból engedélyezhető-e a modern héber nyelv tanítása, vagy sem.

Könnyű elképzelni, mi volt a munkácsi „bét-din" válasza. Ez a rabbinátus ugyanis Reb Cháim Eliezer Spiro vezetése alatt állott, aki nemcsak a cionista munka valamennyi válfaját itélte el, hanem az Agudát is kiátkozta. Ebben a stádiumban már csak egyetlen probléma volt: mi történjék a héber tanítóval? Végül néhány héttel később megegyezett a hitközséggel, Antwerpenbe költözött, ahol az ötvenes évek elején történt alijjázásáig folytatta hivatását. A hatvanas években hunyt el Natanján.

A lankadás nemcsak a hebraizációban mutatkozott meg. Néhány hónappal a hitközség meghódítása után megszünt a Mizráchi hivatalos lapja, ugyancsak bezárták a nagy garral beindított Népirodát, amelynek az volt a hivatása, hogy a nincstelen rétegek jogsegélyéről gondoskodjék. Bezárták az olvasótermet és a könyvtárat. Noha Várad tipikus ujságváros volt, kilenc éven át egyetlen zsidó sajtótermék sem jelent ott meg.

1925 tavaszán — a Grabsky-féle lengyelországi alijja nyomán — Erdélyben is megélénkült az alijja iránti érdeklődés. Uj fogalom került a köztudatba: a hachsara. A kolozsvári helyicsoport a közeli Szamosfalván létesített chaluc-telepet és Várad úgy érezte, hogy nem maradhat el Kolozsvár mögött. Ekkor Wasserstrom Sándor téglagyáros, aki a hitközség vezetőségében a gazdasági tanácsnoki címet viselte, javaslatot tett pártjának ,a Mizráchinak: dijtalanul a chaluc-telep céljaira bocsátja a téglagyárban lévő egyik üres hodályt. A tervnek lelkes hivei akadtak. Goldstein Mose állt az akció élére, Kesztenbaum-Kemény József lett a pénztáros, Juszt Mose vállalta a chalucok szellemi irányitását, néhány hét alatt Váradról, Szatmárról, és Máramarosból összegyült egy tucatnyi fiú, a váradi zsidók összeadták a szükséges felszerelést és a Mizráchi hachsara-telep megnyitotta kapuit. A chalucok egyensapkát viseltek és péntek este, meg szombat reggel katonás sorokban vonultak a Bányasor végén lévő téglagyárból a Nagypiac-téren lévő imaházig. A munkahelyeket is társadalmi alapon szervezték meg: deszkaraktárakban vállaltak napszámot, vagy gyárakban alkalmazták őket segédmunkásokként.

Egy éven át müködött a chaluctelep, de alijjára nem került sor. 1926-ban súlyos munkanélküliségről és jeridáról érkeztek hirek s ez kedvét szegte úgy a Mizráchi aktivistáinak, mint az alijja-jelölteknek. A chalucok csendben elszéledtek és a telepet bezárták.

VÁLTOZOTT HITKÖZSÉGI KERETEK

Kétségtelen, hogy zsidó szempontból a román uralom nagy változást jelentett, mert Erdély zsidósága elsőizben került közvetlen kapcsolatba a regáti és besszarábiai tömegekkel. Ez utóbbiak előtt idegen fogalom volt az ortodox-neológ meghatározás, a jesivát csak hirből ismerték, ugyanakkor Besszarábiában, — amely az első világháború végéig a cári birodalom szerves részét képezte — a keleteurópai értelemben vett hászkálának és a modern héber kultúrának mély gyökerei voltak.

A regáti zsidóság szószólói úgy érezték, hogy az ő birodalmuk is megnőtt. Tökéletesen birják az állam nyelvét, a bukaresti hatóságok jól ismerik őket, megfelelő összeköttetésekkel rendelkeznek és a megnagyobbodott Romániában nagy szerepet játszottak az összeköttetések — ergo az erdélyi zsidóságot senki sem képviselheti jobban, mint ők. Egyidejüleg két oldalról indult meg a támadás: a dr. Fildermann vezetése alatt álló Uniunea Evreilor Români a politikai képviseletet igényelte, míg Cháim Smuel Schor bukaresti rabbi az erdélyi ortodox hitközséget akarta zászlaja alá tömöríteni. A regáti „vezérek" végigjárták az erdélyi városokat, szónokoltak, tárgyaltak, igértek, az Uniunea a maga erdélyi helytartóját is kinevezte, irodát is nyitott, főtitkárral és gépirónőkkel — de az erdélyi zsidóság nem állt kötélnek.

Elsőnek az ortodoxia eszmélt magára. 1920 augusztus 10—12-re országos gyülést hivott össze Nagyváradra azzal a világos céllal, hogy ujból megszervezze az ortodox hitközségeket és létrehozza az ortodoxia erdélyi Központi Irodáját. Tekintve, hogy nem Nagy-Magyarországról, hanem csak Erdélyről volt szó, a képviselők számát ötvenben állapították meg. (Nagy-Magyarországon az irodának száz képviselője volt.) Ez a vezetőség harminc ugynevezett „bálbosz"-ból és húsz rabbiból állott. A képviselőket hat évre választották meg, az Iroda elnöke Reb Slomo Zálmán Ullmann, besztercei főrabbi lett, az Iroda székhelyéül ugyancsak Besztercét jelölték ki.

A második országos gyülést ismét Nagyváradon tartották 1923 december 11—12-én. Ezalkalommal már megjelent a gyülésen Petre Ionescu, a kultuszminisztérium zsidó ügyosztályának vezetője. Ullmann besztercei főrabbit megerősítették állásában és a főtitkári tisztre dr. Krausz Mórt, a későbbi gyulafehérvári rabbit választották meg. A váradi ortodoxiának ebben az időben még nem volt szószólója az Irodában, jóllehet a vezetőszerep — mint Erdély legnagyobb ortodox hitközségét — számarányánál fogva is megillette. A váradi hitközség élén azonban Mizráchi vezetőség állott és így — ab ovo — „megbizhatatlan" volt. Fuchs Benjámin főrabbit azonban beválasztották az Iroda központi bizottságába, illetve ennek a rabbi-tagozatába, míg a világi tagozatban Freund Lajos és Ullmann Mór jutottak később helyhez. Ugyanakkor további gesztust mutattak a váradi ortodox hitközség felé, amennyiben az ujonnan alakított gazdasági és pénzügyi bizottságba többek között beválasztották Nussbaum Sámuelt, a váradi ortodox hitközség elnökét is.

1932-ben, amikor a váradi ortodox hitközség élén a Mizráchit leváltotta az Aguda, az ortodox központi iroda is megváltozott: Ullmann Istvánt, a váradi hitközség elnökét megválasztották az ortodox központi iroda alelnökévé.

A bukaresti hatóságok kezdetben idegenkedtek az ortodox és neológ megkülönböztetéstől. A regáti gyakorlat nem ismerte ezeket a differenciákat. Kezdetben nem is akartak hallani országos szervezetről és autonómiáról. Évekbe telt, amig sikerült meggyőzni őket: mint a magyar kormány jogutódjai, kötelesek a szerzett jogokat tiszteletben tartani. Csak 1928-ban nyujtotta be Vlad Aurél kultúszminiszter az új törvényt, amely rendezte a különböző vallásfelekezetek jogi helyzetét, amely hosszú küzdelem után elismerte az ortodoxia szervezeti különállását.

Az ortodoxiával ellentétben, a neológia nehezebben alkalmazkodott az új helyzethez. A román impérium első három esztendejében várakozási álláspontra helyezkedtek. Csak 1922 augusztus 31-én gyültek egybe Nagyváradon az erdélyi községkerületek elnökei és kimondták az Erdély-Bánáti Országos Izraelita Szervezet megalakulását. A gyülés az Országos Iroda elnökéül dr. Adorján Ármin nagyváradi ügyvédet választotta meg. Ekkor alakultak meg az új községkerületek is. Nagyvárad lett a II. kerület székhelye. Elnöke dr. Adorján Ármin, helyettes elnök dr. Kecskeméti Lipót, jegyző pedig Lakatos Gyula.

Noha az elnök Váradon élt, az Országos Iroda székhelye Kolozsváron volt és a gyakorlati munka zömét dr. Fischer József alelnök (a kolozsvári neológ hitközség elnöke) látta el. Annak ellenére, hogy dr. Adorján Ármin a magyar párt exponense, míg dr. Fischer József a cionista szervezet elnöke és a Zsidó Párt parlamenti képviselője volt, a harmonikus együttmüködést semmi sem zavarta. Tizenhat éven át, dr. Adorján Arminnak 1938-ban bekövetkezett haláláig, tartott ez az együttmüködés. Ezután választották meg dr. Fischer Józsefet az Iroda elnökévé.

JOINT-MUNKA VÁRADON

Az első világháború idején alakult meg New Yorkban a Joint, amely az évtizedek során minden idők legnagyobb zsidó segélyszervezetévé nőtte ki magát. Még jóformán el se némultak a fegyverek és a Joint máris hozzáfogott a segélymunkához. Óriási feladatok vártak rá, hiszen a menekülések, a háborús pusztítások, a forradalmak és fosztogatások folytán zsidó családok százezrei váltak kenyértelenné.

1919 áprilisában, amikor Váradot átcsatolták Romániához, a Joint már működött Bukovinában. Ez volt ugyanis a háború által legsúlyosabban érintett országrész. A menekülésből hazatérő zsidóknak nemcsak kenyérre, ruhára és gyógyszerre volt szükségük, de a legtöbb esetben hajlékuk sem volt. Ebben a fázisban a Joint munkája a „Persönlicher Wiederaufbau" (vagyis: „egyéni rehabilitáció") nevet viselte. Osztrák koronák és román lejek tízmillióit fordították a bukovinai zsidóság talpraállítására.

Az erdélyi zsidóság csak 1923 végén jelentkezett a Jointnál. Dr. Fischer József elnök és Székely Béla főtitkár aláírásával az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 1923 november 30-án emlékiratot küldött a Jointnak, amelyben többek között ezt irták: „A világháború és a nyomában fellépő forradalom során zsidó existenciák ezrei semmisültek meg Erdélyben és Máramarosban. A falusi zsidóság zöme otthonának elhagyására kényszerült. A zsidók birtokában lévő, vagy az általuk bérelt földeket kisajátították. Tömegesen tódultak a zsidók a városokba, ahol existencia-alapításra egyre kisebbek lettek a kilátások."

A memorandum kettős tervet vetett fel: 1) Egy nagyszabású zsidó bankról volt szó (a memorandum szavai szerint: „eine grosszügige, jüdische altruistische Volksbank"), amely segíti a tönkretett zsidó existenciák ujjáépítését; 2) olyan műhelyek és iskolák teremtése, ahol a zsidó fiatalok gyakorlati, konstruktiv szakmát tanulhatnak.

A memorandumnak meg volt az eredménye: a Joint 75 ezer dollár kezdeti segélyt szavazott meg a megalakítandó zsidó népbank számára, ugyanakkor további 25 ezer dollárt helyezett kilátásba a tanoncképzés céljaira.

1924 szeptember 10-én ülést hivtak össze Nagyváradra, hogy mondja ki az „Ávodá" nevü takarékpénztár megalakulását. Ezen az értekezleten a következők vettek részt: dr. Fischer József (Kolozsvár); Rothbart Jakab (Temesvár); Nussbaum Sámuel (Nagyvárad); Schwartz Jakab (Kolozsvár); dr. Deutsch Mór (Lugos); Hirsch Jakab (Nagybánya); dr. Klein Miksa (Kolozsvár); Molnár Jakab (Kolozsvár); Márton Béla (Nagyenyed); Waldner Mór (Kolozsvár); Székely Béla (Kolozsvár); Vermes Ernő (Temesvár); Kalmár József (Arad); dr. Marton Ernő (Kolozsvár); dr. Molnár Gyula (Temesvár); Ziszovits Jenő (Petrozsény); Mittelmann Jakab (Nagyvárad); Weisz Ödön Lipót (Nagyvárad); dr. Szegő Ernő (Déva); Klein Mór (Nagyvárad); Reich József (Nagyvárad); Klein József (Nagyvárad); Stern Vilmos (Nagyvárad) és Kesztenbaum Miksa (Nagyvárad).

Bleier Adolf a Joint Kishitelbank igazgatója

Az első Kishitelbank 1926 január elsején kezdte meg működését. A helyi viszonyok figyelembevételével az első bankfiókot Máramarosszigeten nyitották meg. Négy hónappal később, 1926 május elsején nyilt meg a Kishitelbank nagyváradi fiókja. Ekkor alakult meg az erdélyi zsidó hitelszövetkezetek tizenkéttagu munkaközössége is, amelynek munkájában a váradi zsidóság képviseletében dr. Bárdos Imre és Borgida József vettek részt. A Kishitelbank váradi fiókja élén a megalakuláskor Weisz Kálmán, utána egész a deportálásig, ügyvezető-igazgatói minőségben Bleier Adolf állott.

A Joint-munka nem állt meg a Kishitelbanknál. A 20-as évek második felétől kezdve rendszeresen segélyezte a két hitközség árvaházait, támogatta az arra rászoruló hadiözvegyeket és lehetővé tette a tanoncképzés kereteinek a kibővítését. Hosszú évtizedek után ez volt az első alkalom, hogy ortodoxok és neológok (akik azelőtt közös temetőben sem fértek

meg) most együttesen intézték a bajbajutott zsidók anyagi ügyeit.

A Kishitelbanktól és az Árvagondozótól már csak egy lépés volt a Teala — vagyis a nagyváradi Zsidókórház támogatására alakult egyesületig. 1931-ben hozták létre ezt a szervet, mely célját így jelölte meg: Zsidókórház ingyenes betegeinek ellátását lehetővé tenni és a kórházat a kor igényeinek megfelelő modern felszereléshez juttatni, hogy az orvostudomány legujabb vívmányaival állhasson a szenvedők segítségére.

A Teala (mellesleg: a szó héber eredetiben gyógyulást jelent) azért volt nóvum, mert a váradi Zsidókórház tulvalevőleg az ortodox Chevra Kadisa tulajdona volt. A neológia felismerte, hogy kötelessége hathatósan támogatni azt az intézményt, amely egyformán áll ortodoxok és neológok rendelkezésére. A második világháború kitörése pillanatában a Tealanak mintegy hétszáz tagja volt, akik havi 20—1000 lejes tagdijjal tették lehetővé az egyesület emberbaráti munkáját. A vezetőség a következőképen tevődött össze: dr. Adorján Emil elnök, Sebők Béla ügyvezető elnök és dr. Gellért Miksa főtitkár.

A második világháború kitörése előtt közzétett jelentés a Teala nyolc éves munkásságának eredményeit így foglalja össze: „Az ingyenes betegek felvételének lehetővé tételén kivül a „Teala" a zsidókórház fehérnemű-készletét többizben felujította. Beszerzett electrocardiographot, új modern sterilisátort, rövidhullám-gépet, s legutóbb egy teljesen új és modern röntgen felszerelést, amelynek beszerzési ára maga mintegy 500 ezer lejt vett igénybe. A Teala eddig több mint 2.500.000 lejjel járult hozzá a kórház terheihez.

A változott körülmények, nem utolsó sorban pedig az erősbödő antiszemitizmus egyre ujabb hidakat vertek a váradi ortodoxok és neológok táborai között. Már a huszas években mgkezdte müködését a Bné Brit páholy, amelynek társadalmi, kulturális és altruista munkájában egyaránt vettek részt ortodoxok és neológok. Az idők jele volt, hogy az 1931-ben megtartott parlamenti választásokon Fuchs Benjámin főrabbi — jóllehet az Águdát Jiszráel exponált vezére volt — vállalta a cionisták által létrehozott Zsidó Párt listáján való szereplést. Ő volt a párt biharmegyei listavezetője, de annak ellenére, hogy a lista többezer szavazatot kapott, a választási törvény sajátos kalkulációja folytán nem jutott be a parlamentbe. Bihar-megye ugyanis hatalmas választókerület volt és a zsidó szavazatok százalékaránya nem közelítette meg a zsidók által sürűn lakott vármegyék (Máramaros, Storojineti, Balti, stb.) arányát.

Az Anschluss után máról-holnapra eltüntek a válaszfalak: Segíteni kellett a menekülteken és senkisem kérdezte, melyik táborhoz tartozik a bajba jutott ember, ortodox-e vagy neológ az illető. Megalakult a hitközségközi Pártfogó Iroda, melynek vezetőségében 2:1 arányban vettek részt az ortodox és a neológ hitközségek képviselői. A Pártfogó Iroda 1940 első négy hónapjában 202.046 lej készpénzsegélyt folyósított egyrészt a Váradon átvonuló vagy ott meghúzódó menekülteknek, másrészt állampolgársági ügyek intézésére. Ebben az évben bonyolították le az utolsó, külföldre szóló pészáchi akciót. Az érdekesség kedvéért ideiktatjuk ennek adatait: az összköltségek 7.700.000 lejt tettek ki, amely összeghez a két hitközség egy millió 800 ezer lejt adott, míg a fennmaradó 5.900.000 lejt a Joint bocsátotta rendelkezésükre. Elküldtek Krakkóba 200 ezer kilogram pászkát, továbbá Krakkóba, Prágába és Bécsbe a következő élelmiszer-mennyiségeket: Excelsior, Ceres 20.700 kiló, libazsír 1.900 kiló, füstölthús 1.000 kiló, szalámi 1.000 kiló és húskonzervek 7.150 doboz.

A katasztrófa nemcsak a zsidók közötti válaszfalakat döntötte le, hanem a zsidó szíveket is szerephez juttatta.

Ha párhuzamot vonunk az első világháborút megelőző évtizedek és a román impérium 22 esztendeje között, nyomban feltünik: míg az „igazi békevilágban" a váradi zsidóság egységes volt és a két hitközség zavartalanul folytatta a maga életét, a két világháború között a zsidó közélet örökös vulkánhoz hasonlított, amelyről sose lehetett tudni, mikor idéz elő ujabb káoszt és rémületet.

A neológiát nem rázkódtatták meg belső háborúskodások. Hogy csak egy példát említsünk: az a neológ hitközségi tag, aki kóser húsra reflektált, nem érdeklődött a sakter magánélete iránt. Ha rituális szempontból mégis voltak aggályai, ott volt a közelben az ortodox hitközség és igénybe vehette szolgáltatásait. Más volt azonban a helyzet az ortodox hitközségi tag esetében, tekintve, hogy Váradon — példának okáért Kolozsvárral ellentétben — nem volt szuper-ortodox hitközség.

A neológ hitközség mindvégig egységes volt. Igaz, a tagok sorában akadtak szépszámban cionisták is, de ezek tudták: semmi kilátásuk arra, hogy cionista programmal a hitközség vezetőségében valamelyes szerephez jussanak. A hitközség legfontosabb intézménye, a templom, a magyar asszimiláció szolgálatában állott. Ebből a szempontból pedig tökéletes összhang uralkodott dr. Kecskeméti Lipót főrabbi és az előljáróság között. Nem véletlen, hogy a hitközség élén — végig a román uralom idején — a Magyar Párt két exponált vezére állott: dr. Konrád Béla töltötte be az elnöki tisztet, míg dr. Kabos Béla volt az alelnök.

A cionizmus elleni harcát a neológia sose adta fel, mindössze az történt, hogy a hitleri hatalomátvétel után enyhébb lett a tónus és szolidabb a harcmodor. Az utolsó nagy offenzivát 1929 nyarán intézték, amikor a jeruzsálemi főmufti által felheccelt arab tömegek véres zavargásokat rendeztek Chevronban és az ország más pontjain. A legtragikusabb sors a chevroni jesivát érte, amelynek mintegy harminc növendéke és több rabbija esett a támadás áldozatául. Az egész kultúrvilág megdöbbent a Szentföldön lezajlott események miatt. A hivatalos Magyarország is kiállt a zsidók mellett: gróf Apponyi Albert Genfben, a magyar nemzet nevében követelte a Szentföld rendjének a helyreállítását és ugyanugy szót emeltek ott a zsidó országépítő munka zavartalan folytatása érdekében az összes többi nemzetek képviselői is. Az egész müvelt világ közvéleménye, mint az általános emberi civilizáció és kultúra egyik előretolt védbástyáján esett sérelemként fájlalta zsidó vér hullását s zsidó vagyon, zsidó energia gyümölcsének pusztulását a Szentföldön.

Hogyan reagált a gyászos eseményekre a váradi neológia? A hitközség gyászközgyülést hivott egybe és ennek szónokai nemcsak az áldozatokat siratták meg, hanem egyben a cionizmus fölött is elmondták a Kaddis-imát. A hallgatónak az volt a benyomása, hogy ezek a zavargások a cionista építőmunkának is véget vetettek.

Dr. Konrád Béla hitközségi elnök beszédében kiemelte, hogy

> **„különösen szomorú és tragikus a sorsuk, mert a golyó, a gyilkoló tőr, mielőtt életüket kioltotta volna, egy pillanattal előbb megölte az ideáljukat, szétfosztotta a csodás álomországot, melybe beleélték magukat és a délibábok hőse, a mi ismeretlenül is kedves, drága, naiv testvérünk meglátta a zordon valóságot, mielőtt örökre lehunyta szemét."**

Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi a chevroni eseményekben saját álláspontjának igazolását látta. Az egész beszéd azt mondta: lám, az élet ilyen tragikusan igazolt engem! Közben kiemelte a politikumot is, de nem a főmuftit és az általa felheccelt gyilkosokat ostorozta, hanem támadó nyilait a cionista vezetők ellen intézte. Ime egy szószerinti részlet:

> **„Valahol hiba esett, hiba, ami gazdátlan: hogy kik kevesebbet adtak, mint amit igértek; kik még többnek hitték magukat, mint ami a valóságuk. És még valami hiba esett, hiba, melynek nincsenek is bünösei, csak áldozatai vannak: nem lett volna szabad, hogy halálra toborozzák őket... nem lett volna szabad a zsidó vértanuságot lefokozni, vissza alacsonyítani a könyves erkölcsiből a kardos nemzetibe."**

A váradi neológia két vezérének csakhamar alkalma volt meggyőződni, hogy a chevroni zavargások nem fojtották meg a cionizmust, ellenkezőleg, az egész zsidó világ megmozdulását eredményezték. Amilyen mértékben terjedt a hitlerizmus, olyan mértékben vált nyilvánvalóvá, hogy az európai zsidóság helyzete tarthatatlan és égető szükség van egy országra, amely a menekülteket befogadja. A harmincas évek elején dr. Kecskeméti főrabbi már revidiálta a cionizmussal kapcsolatos álláspontját, de nyiltam még sem mondta ki a véleményét. Egy rabbi-kollegájának, aki bizalmasan arra kérte, álljon fel a szószékre és mondja meg gyülekezete tagjainak, hogy politikai felfogását megváltoztatta, a következőket válaszolta: „Sajnos, nem hághatok saját lábaimmal a magam nyakára."

Dr. Kecskeméti főrabbi özvegye, menye és leányunokája Auschwitzban haltak meg a zsidóságukért. Egyétlen fia, dr. Kecskeméti Andor, a népszerű gyermekorvos visszatért Váradra, s egyetlen vágya volt: az alijja. Évekig ostromolta a román hatóságokat Izráelbe szóló utlevélért. De vágya nem teljesült, mert közben elragadta a halál. De özvegye (második felesége), valamint nevelt fia alijjáztak és Tel-Avivban telepedtek le.

Dr. Konrád Béla, a hitközség elnöke, mindvégig kitartott a magyar asszimilációs vonal mellett. Néhány hónappal a bécsi döntés után a budapesti izraelita hitközség meghivására a fővárosba utazott, hogy a hitközség szabadegyetemén az erdélyi zsidóságról előadást tartson. Ez volt dr. Konrád utolsó szereplése, mert másnap, 1941 január 16-án repülőgéppel tért vissza Váradra és a gép a landolásnál megsérült, kigyulladt és valamennyi utasa szénné égett. Dr. Konrádot is csak a fogsora alapján tudták agnoszkálni. Az előadás után vendéglátói elkérték tőle a kéziratot és a halála után megjelenő emlékfüzetben teljes egészében közreadták azt. Ebben az előadásban dr. Konrád szószerint a következőket mondotta:

> **„Hogyan állunk már most a zsidó nép, a zsidó nemzet gondolatával szemben?**
>
> **Mi nem ismerjük el, hogy a zsidóság egy népet, vagy éppen egy nemzetet alkot, még az is problématikus, van-e egységes zsidó faj. A nép karakterisztikus tulajdonságai, a közös nyelv, a közös szokások, tradiciók, érdekek, kulturális közösségek, még az esztétikai érzék is és sok más, amiről talán egyszer egész könyvet lehetne irni, ezek a zsidóságból ma hiányoznak, távoli vidékek, országok, világtájak zsidósága nem érti meg egymást, más a nyelvük, mások szokásaik, más a ritmusuk.**

Mi a magyar néphez tartozóknak érezzük magunkat. A magyar nyelv, kultúra, történeti tradició, magyar érzésvilágunk, egyszóval a magyar népiség integráns része egyéniségünknek, mint ahogy úgy érezzük, mi is integráns része vagyunk a magyar népnek.

Nem is lehetünk hát más népnek, az ugynevezett zsidó népnek tagjai, részei, mert nem lehet egy nyereggel egyszerre két lovat megülni... Ha van egy zsidó nép — ami problematikus — abból mi rég kiváltunk, a népi származás homályos ködéből előtünő zsidóságból e hazai földön a magyar föld, a magyar levegő, a magyar klima, a magyar napsugár, a magyar délibábos síkság, és a magyar bércek, a magyar nyelv, magyar zene, a magyar történeti tradiciók épp úgy magyart formáltak (belőlünk), mint ahogy magyarrá formálták e földre került kunt és bessenyőt, sok e földre került örményt, tótot, románt, horvátot, szerbet, csehet, németet, franciát, olaszt, bizonyára sok tatárt, törököt is...”

A kép nem volna teljes az alábbi kiegészítés nélkül: dr. Konrád Béla özvegye és lánya túlélték a katasztrófát, az ötvenes években alijjáztak, Beer Séván telepedtek le és ott nevelték néhai Konrád Béla szábre unokáit.

LAJOS-ÜGY ÉS MÁS BELSŐ HÁBORUSKODÁSOK

Látszat szerint az ortodox hitközségben a cionizmus körül viharzottak a kedélyek, valójában azonban más differenciák is voltak. A két világháború között meglazultak a vallási korlátok, tekintélyes ortodox zsidó szülők gyermekei aktiváltak a kommunista mozgalomban, számos ortodox zsidó nyitotta ki szombaton műhelyét, vagy üzletét, megszegte a vallási előírásokat. Ugyanakkor kikristályosodott egy chászid tábor, amely részben a Klaus, részben a vizsnici rebe udvara körül tömörült. A súrlódások elkerülhetetlenné váltak.

A cionista-ellenes front, amely a chaszid tábor rokonszenvét is élvezte, 1920-ban, az első döntő mérkőzésen, elvesztette a csatát: mint egy előző fejezetben megirtuk, Nussbaum Sámuellel az élen mizrachista gárda került a hitközség élére. A választási eredményben nagy szerepe volt annak a körülménynek, hogy az ortodox hitközségnek aránylag kicsi volt a létszáma. Ennek tudható be, hogy a minimálisan 15 ezer lelket számláló ortodox hitközségben a választásokon alig öt-hatszáz ember vett részt és adta le szavazatát.

A Jisuv Erec Jiszráél mozgalom felszámolása után Nagyváradon bontott zászlót az erdélyrészi Águdát Jiszráel. Abban az időben szép számmal voltak Nagyváradon a rabbinikus tudományokban jártas, mélyen vallásos érzelmű fiatalemberek, akik nélkülözték a szervezeti keretet, az összefogást, az irányitást. Megteremtették a kapcsolatot úgy az Águdá nyugateurópai (svájci), mint jeruzsálemi központjaival. Az Águdá imaházhoz jutott, ahol rendszeres Talmud-, Perek-, Chumás- Rási-kurzusokat és tájékoztató előadásokat tartottak. Nagyváradon megjelentek az első agudista sliáchok is. Köztük igen nagy hatást tett Reb Wolf Pappenheim és a bécsi dr. Joel Pollák rabbi. Lassan kiépültek az Águdá erdélyi fiókszervezetei és megvetették az alapját a Bét Jákov-féle iskolahálózatnak. Az agudista ifjúság körében a huszas években vezetőszerepet vitt Fisch Sáje, aki a Jeszodé Hátorá tudós tanítója, Reb Jiszráel Fisch fia volt. Később a chaszid Reb Cháim Léb Rosenberg fia, Dávid állott a Ceiré Águdát Jiszráél élén. A vészkorszakot megelőző években Jirmijáhu Feldmann látta el az elnöki tisztet, s országos főtitkári minőségben Reb Slomó Jákov Grosz (későbbi Kneszet-képviselő) müködött. Ebben az időben az Águdának saját temploma és székháza volt a Granária-telepen, amely Kohn Dávid bőrkereskedő áldozatkészsége folytán épült fel.

A hitközség vezetősége hivatalosan a Mizráchi vonalán állott, míg a főrabbi szűkebb tábora az Águdá nézeteit vallotta: ilyen körülmények között igazán csak idő kérdése volt, mikor kerül sor az összecsapásra.

Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 1926 végén Nagyváradra hitva össze országos konferenciáját. A Kereskedelmi Csarnok nagytermében volt az ünnepélyes megnyitó. Minthogy a váradi cionista táborban a Mizráchi volt többségben, a vendéglátók úgy vélték: helyes lesz, ha az ünnepélyes megnyitó előtt a delegátusok testületileg elmennek az ortodox nagytemplomba, Mincha-imára.

Minthogy a menet félórával a szokásos Mincha-Mááriv imára kitüzött idő előtt érkezett a templomudvarba, zárt ajtókat találtak, mire Nussbaum Sámuel elnöki minőségben utasította a sámeszt, hogy nyissa ki a templomot. Ez meg is történt. Hirsch Jakab, a nagybányai ortodox hitközség népszerű és talmudi tudásban jártas, hagyományhű elnöke recitálta a Mincha-imát, majd az egész társaság átvonult a Kereskedelmi Csarnokba.

A főrabbi hiven őrködött azon, hogy a főtemplom, mint a zsidó élet központja, felette álljon az ideoló-

giai ellentéteknek. Ezért úgy érezte, hogy ezt az „elvet" ezuttal sérelem érte.

A konferencia után megindultak a békéltető tárgyalások, a hitközség vezetői bizonyítgatták jóhiszeműségüket. Azzal a váddal kapcsolatban, hogy ennek az imának tüntető jellege volt, azt válaszolták: ha igaz, ám akkor is a templom és az ima mellett tüntettek! A konferenciának olyan neológ delegátusai is eljöttek a templomba, akik soha életükben addig hétköznapi Mincha-imán még nem vettek részt.

A Mincha-félreértés azonban apró csete-patének tünt a Lajos-ügy mellett, amely hosszú időn át lázas izgalomban tartotta a váradi ortodoxiát. Reb Ávrum Lajos Halmiból került Nagyváradra és népes családjával együtt a Zárda-utcai nagytemplom udvarában lakott. Reb Ávrum abból a szempontból is unikum volt, hogy sakter létére igen jómódú ember hirében állott.

A Lajos-ügy körül a legkülönbözőbb ellentétek robbantak ki. A hitközség vezetősége, miközben a demoralizáció ellen küzdött, a legfőbb bevételi forrást, a gabellát is féltette. Szóhoz jutott ebben a monstreperben a Klauz is, amelynek képviselői a hús körüli hiányos rituális ellenőrzést kifogásolták. A hosszú hónapokig tartó civakodások, akciók és ellenakciók után úgy döntöttek, hogy rabbinikus fórum elé viszik az ügyet, s 1926 nyarán valóban össze is ült Nagyváradon egy idegenből hozott háromtagu bíróság, hogy meghallgassa a feleket és a tanukat, majd döntsön az ügyben.

A din-tóra iránt megnyilvánuló érdeklődésre jellemző, hogy a tárgyalás héber nyelven irt jegyzőkönyveit kinyomtatták és szétosztották a hitközség tagjai között.

A tárgyalás megnyitása után Reb Mordecháj Meisner, a hitközség tekintélyes tagja, ismert talmud-tudós jelentkezett a felperes (hitközség) képviselőjeként. Reb Mordecháj előadja: A hitközség din-tóra elé idézi Reb Ávrum Lajos saktert, mert köztudomásu, hogy amióta betette lábát Váradra, napirenden vannak a háborúskodások. Egyesek azt állítják, hogy a „máchloke" okozói a cionisták, de az igazság az, hogy Ávrum áll a háborúskodások mögött. Fuchs főrabbi is közölte velem: amióta Lajos sakter Váradra került, a hitközség képtelen új saktert szerződtetni, mert ahogy közzéteszik a pályázati hirdetményt, Lajos sakter nyomban azt irja a kollégáinak, semmilyen körülmények között ne merjenek Váradra jönni, mert veszélyeztetik az ittlévő sakterek kenyerét. De ha ez kevés: Lajos sakter úgy viselkedik a vágóhidon, mintha az ő privát vállalkozása volna. Ugyanezt teszi a szárnyas-vágodában is. A tollfosztás körül napirenden vannak a botrányok. A hitközség vezetősége megtudta: a sakterek titokban reverzálist irtak alá, kötelezve magukat arra, hogy a hivatásuk gyakorlásával kapcsolatos eseményekről senkinek egy árva szót sem áruljanak el, abban az esetben sem, ha valami gazság történne.

— A hitközség vezetősége — folytatta Reb Mordecháj Meisner, — már régebben elhatározta Reb Ávrum menesztését, de huzta-halasztotta a dolgot. Utóbb azonban az egész város azt beszéli, hogy a sakter aktiv üzleti tevékenységet folytat, ezért gyakran kénytelen „minján" nélkül imádkozni. Arra is volt eset, hogy pénteken, közvetlenül gyertyagyujtás előtt üzleti ügyben szaladgált a városban. Köztudomásu, hogy a sakter kölcsönöket folyósit uzsorakamat mellett s ezzel szégyent hoz a sakteri hivatásra és a hitközségre. Keserű panaszok hangzottak el amiatt, hogy házanépe nem viselkedik a sakteri hivatáshoz méltó módon. Szemére vetnek más hibákat is. A hitközség több tagja nem hajlandó az ő „vágásából" enni.

Reb Ávrum bűnlistája távolról sincs kimerítve — folytatta Reb Mordecháj Meisner. — Zsarolja a mészárosokat, s jaj annak, aki nem hajlandó megegyezni vele. Az ilyen mészárosnak minden jószága „tréfli". Az ő manipulációi következtében a vendéglők és a szalámi-gyárak is csökkentették húsfogyasztásukat, ami érzékenyen érinti a hitközség gabella-bevételeit. A hitközséget ezen az uton az elmult évben több mint két millió lejes kár érte.

— A fentiek alapján kérjük a t. bíróságot: függessze fel Lajos saktert állásából, mert azt akarjuk, hogy ebben a népes és kitünő hirnévnek örvendő hitközségben a hús kósersága minden vita felett álljon és kétkedés nélkül mindenki élvezhesse azt. Kívánságunk, hogy saktereink az istenfélelem mintaképei legyenek és senki se emeljen ellenük kifogást.

A hetekig ülésező rabbinikus bíróság kihallgatta tanuként Nussbaum Sámuel hitközségi elnököt és Mittelmann Jakab alelnököt. Megjelentek a bíróság előtt Lajos sakter kollegái, továbbá a mészárosok, a vendéglősök és a szalámi-gyárosok képviselői. A terhelő tanuk hajmeresztő dolgokat tártak a bíróság elé Lajos sakter üzelmeiről. Mint kiderült, a mészárosok nem készpénzzel, hanem „természetben" adták ki Lajos sakter „honoráriumát", ő pedig mázsaszámra árulta a húst a gyárosoknak. Kalkulációja egyszerű volt: az ilyen direkt uton szállított húsért nem kellett lefizetni a gabellát. A legsúlyosabb érv a Klauz képviselője, Reb Joszéf Seidenfrau szájából hangzott el: kijelentette, amennyiben nem történik radikális változás e téren, a Klauz külön saktert szerződtet tagjai számára.

A rabbinikus bíróság döntése előrelátható volt: Lajos saktert azonnali hatállyal felfüggesztették állásá-

ból. Nyomban ezután megindultak a tárgyalások a végkielégítés nagyságát illetően. Néhány hónappal később Reb Ávrum Lajos családjával együtt átment Angliába, Londonban telepedett le, ahol még évtizedekig élt rendezett anyagi körülmények között. Fiai intellektuális pályákon helyezkedtek el, az egyik egyetemi karriert csinált. A váradi botránynak a Lajos család szempontjából az volt a legpozitivebb eredménye, hogy elkerülték a deportálást...

Alig ért véget a Lajos-ügy, ujabb vihar tört ki a hitközség körül. Nussbaum Sámuel elnök úgy érezte, hogy a botrány miatt a „parlamentáris felelősség" őt terheli. Különben is: az ő egyenes és puritán jellemével sehogysem fért össze az a légkör, ami a két világháború között az erdélyi ortodox hitközségek zömében elharapódzott. Ezért közvetlenül a Lajos-ügy befejezése után, a vezetése alatt álló előljáróság második ciklusának befejeztével kategorikus formában közölte: az ujabb jelölést nem hajlandó vállalni. Ekkor került a hitközség élére Reich József, akinek apja váradi sakter volt, rövid ideig jesiván is tanult, de csakhamar más irányban kezdett tájékozódni. Sok mindennel próbálkozott, de a végén akadt egy életrevaló ötlete: a szódavíz. Németországban elsajátította a szénsavgyártás titkát és elhatározta, hogy Váradon építi fel üzemét. A huszas évek közepén Reich József már nagyjövedelmű, dúsgazdag embernek számított.

Reich József jótékonykodása körül legendák keringtek. Minden bajba jutott emberen bőkezüen segített. Egymagában hatalmas filantrópikus szervezet feladatát látta el. Hosszú éveken át az volt a szokása, hogy ebéd után zakója két külső zsebét megtömte pénzzel, átsétált a Royal kávéházba és fogadta klienseit. Filantrópikus munkájából a meglepetés eleme sem hiányzott — és ez a meglepetés minden esetben pozitiv előjelü volt. Hogy csak egy példát említsünk: a harmincas évek elején a román nemzeti bank ötezer lei-es bankjegyeket hozott forgalomba. Egy bizonyos napon Reich Józsefre már várakozott a Royal kávéház előterében egy vidéki vándor-rebe. Reich József a zsebébe nyult és átadott az illetőnek egy 5.000 lei-es bankjegyet. A szegény ember nem akart hinni a szemének. A jóhumorú Reich József — látva az illető meglepetését — így szólott: „Ugy gondolja, hogy kevés? Tessék, adok még egyet" Mire ismét benyult a zsebébe és egy ujabb ötezer lei-es bankót nyujtott át.

Reich József őszinte barátja volt a cionista országépítésnek, ebben is elsősorban a bajbajutott emberek rehabilitációját látta. Már a huszas években ellátogatott Erec Jiszráélba, hogy a munka arányairól és előmeneteléről saját szemével is meggyőződjön. Erdélyi viszonylatban is a legnagyobb Keren Hajeszod jegyzők közé számított, viszont kivételesen nagy összeget nem volt hajlandó adni. Maga Szokolov és Ussischkin is eredménytelenül kapacitálták ebben az irányban. Álláspontját így indokolta meg: „Az a meggyőződésem, hogy az országépítés ügyének kitünő szószólói vannak. Ezek az emberek biztosítják az anyagi sikert. Viszont hozzám százával fordulnak olyan szerencsétlen emberek, akik zavarukban el sem tudják mondani a bajukat. Csak dadognak és nyögnek... ezeknek én vagyok a szószólója... Nélkülözhető pénzem zömét ezeknek kell adnom..."

Elnöksége idejére esett a gyászos emlékü diákkongresszus, ezt pedig követték a nagyméretű hitközségi beruházások. Minthogy a legnagyobb ortodox hitközség élén állott, úgy érezte, elérkezett az idő nagy álma megvalósítására. Ez az álom pedig — a jesivabocher-kérdés rendezése volt. Még emlékezett rá, milyen megalázó a házakba járó „kosztnapos" jesivabocher helyzete. Mennyi időt veszit el a várakozással, milyen szerencsétlennek érzi magát a konyhasarokban s az idegen emberek asztalánál. Az volt a terve, hogy Tomché Jesivot (jesiva-támogató) címmel országos szervezetet hoz létre, a költségvetés zömét a hitközségek adják össze, ez az alap pedig lehetővé teszi, hogy minden jesiva mellett menza-asztal legyen, ahol a nincstelen bocherek dijtalanul étkezhetnek. Terve számára Reich József megnyerte Fuchs Benjámin főrabbi támogatását, ugyancsak megszavazta a tervet az ortodox hitközség vezetősége is. Reich József nagyszabásu tervét csak helyi vonatkozásban realizálták, amennyiben a váradi hitközség rendszeres stipendiumot biztosított az idegen jesivákban tanuló váradi jesiva-bochereknek.

Reich József — különböző ellentétek miatt — még mandátumának lejárta előtt benyujtotta lemondását és a hitközségi ügyek vezetését Mittelmann Jakab elnökhelyettes vette át.

A Gondviselés hosszú élettel áldotta meg a kivételesen jószívű Reich Józsefet. Nyolcvanadik évében volt 1944-ben, amikor a németek Magyarországot megszállták. Betegen hurcolkodott át a gettóba és abban az időben egyetlen vágya volt: hogy Nagyváradon, ahol annyi ezer ember gondján-baján segített, ahol annyi szenvedést enyhített, ott hunyhassa le örök álomra szemeit. Kérése meghallgatásra talált. Ő volt az utolsó nagyváradi zsidó, akinek holttestét csendőri fedezet mellett vitték ki a temetőbe és a Chevra Kadisa megbizottjai a halachikus előirások szerint helyezték örök nyugalomra.

VÁRADI ZSIDÓ EXISTENCIÁK

Lakos Lajos műve nyomán az előző fejezetekben már ismertettük: gazdasági szempontból hogyan alakult a váradi zsidóság helyzete a letelepülés kezdetétől a huszadik század elejéig. A román impérium idején ezen a téren is jelentős eltolódások mutatkoztak, ezért is érdemes szemügyre venni a rendelkezésünkre álló adatokat.

Az első számú (többé-kevésbé megbizható) forrás az Ujvári-féle Magyar Zsidó Lexikon, amely Budapesten jelent meg 1929-ben. A „Nagyvárad" című szócikkből megtudjuk, hogy a neológ hitközség 1928/29 évi költségvetése hat millió leit tett ki, ebből hitéleti célra egy millió 500 ezer, filantrópikus célokra 700 ezer, kulturális célokra két és fél millió és adminisztrációra egy millió 300 ezer leit költöttek. A hitközségek lélekszáma 9000, a családok száma 1500, az adófizetőké 1600 volt. Foglalkozások szerint: 45 nagykereskedő, 15 gazdálkodó, 17 gyógyszerész, 20 tanító, 864 kereskedő, 90 ügyvéd, 16 köztisztviselő, 5 művész, 30 munkás, 30 nagyiparos, 74 orvos, 125 mérnök, 12 iró és hirlapiró, 34 magánzó és 50 egyéb foglalkozású.

Az ortodox hitközség nem tesz említést a tagok foglalkozásáról, de a diplomás pályán müködő váradi polgárok általános adataiból kiderül, hogy a zsidó ügyvédek, orvosok, mérnökök, irók és hirlapirók túlnyomó többsége a neológ hitközség tagjaiból rekrutálódott. Az ortodox hitközség évi költségvetése a jelzett időben 15 millió lei volt, amiből egy millió leit költöttek jótékony célokra. A jelentés hozzáteszi: „(a hitközség) nagyobb összeggel támogatja a palesztinai munkát, az idegen jesivákban és külföldi egyetemeken tanuló ifjuságot, a zsidó sajtót, a zsidó társadalom által megteremtett bankot és tüdőszanatóriumot. A hitközség lélekszáma körülbelül 25 ezer, a családok és tagok száma körülbelül ötezer.

A váradi zsidók szociográfiai képének felvázolásánál nem feledkezhetünk meg egy tipikus váradi zsidó szakmáról, nevezetesen a kereskedelmi utazókról. Ez a szakma Nagy-Románia megalakulásával fejlődött ki és öltött hatalmas arányokat. A kereskedelmi utazók országos szervezetbe tömörültek és Váradon volt a központjuk. Adminisztrációval, főtitkárral, szervezeti ügyésszel és saját lappal rendelkeztek. Nagyváradon több mint 600 (!) zsidó kereste meg kenyerét ezzel a szakmával.

A váradi utazók eljutottak Nagy-Románia minden zugába. Elsősorban a váradi kis- és nagyüzemek termékeit árulták, de sok erdélyi és regáti gyárnak ugyancsak Váradon élt a főképviselője. Szép számban voltak váradi cégek, amelyek külföldi gyárak kizáró-

Gross Márton a Mizráchi alelnöke
és az Utazók Egyesületének ügyvezető elnöke

lagos romániai képviseletét látták el és ezek utazói szintén váradi bázissal dolgoztak.

Az utazók között is nagy volt a társadalmi különbség. A proletár harmadik osztályú bérlettel utazott, olcsó magánszállásokon aludt és bodegában ebédelt. A jómóduak másodosztályu bérletet váltottak, az állomásról egyenesen a szállodába hajtottak és kollekciós bőröndjeiket hordárok cipelték. Törvény volt, hogy az utazó a szombatot családja körében tölti, s gyakori volt, hogy a családdal való együttlét érdekében a péntekre virradó éjszakát az illető a vonatban töltötte.

Megszokott kép volt: a Bukarest felé induló vasárnapi gyorsvonatot a váradi utazók valósággal megszállták. Itt találkoztak a Máramarossziget és Szatmár felől érkező kollegákkal, kicserélték az üzleti információkat és elujságolták egymásnak a családi és hitközségi hireket.

Nem véletlen, hogy Arthur Miller („Az ügynök halála") előtt Gréda József „Utazó a végállomáson" című versében siratta meg egy váradi zsidó utazó gyötrelmekkel telt életét és halálát. Ez az utazó negyven évig járta a vidéket és ez idő alatt vele volt kopottas kis koffere: „Abból került szűk ebéd, (ujság, papucs, szürke pléd), óva terítette szét — az volt fedele."

Gréda József ezután így folytatja: „Ami másnak reggele, / az volt néki vekkere. / Négykor szól? Törődj bele, / s hadd az ágyad ott!"

Az ujságon, papucson, szürke pléden kivül az utazó egyebet is vitt magával: „Véle volt, ha útra ment, / imakönyv és menetrend: / mindkét könyv parancsa szent / égi rendelés — — — Oly békében dolgozott! / Családjának pénzt hozott, / s nem tudta, mily átkozott, / szörnyű éltet él!"

Tipikus zsidó foglalkozás volt Váradon a kóser tej árusítása. Aki sehogysem tudott boldogulni, de két egészséges karral rendelkezett, fogta a két kanna tejet és járta a házakat. Ellentétben a regáti zsidókkal, ahol a kóser tej ismeretlen fogalom volt, a váradi zsidók ragaszkodtak a kóser tejhez, aminek rituális okokon kivül humánus háttere is volt. Mindenki tudta, hogy a tej révén egy elesett zsidó családot támogat a megélhetésben.

Túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy nemcsak a váradi zsidók étrendjében, de a község növekedésében is döntő szerepet játszott — a liba. Ha egyes amerikai szociológusok azt állítják, miszerint kétezer év után a zsidók elsőizben Amerikában ettek jólakásig, mi hozzátehetjük: a liba révén Váradon is jólaktak a zsidók. Ezért is birt ez a város ilyen vonzerővel úgy a 19-ik, mint a 20-ik században. Szezon idején, hetivásárkor 50—60 falu parasztja hordta be a tömött libát Váradra és a felhozatal gyakran tízezer libát tett ki. Itt vezettek be elsőizben egy sajátos biztosítási ágat: jelentéktelen prémium ellenében a háziasszony biztosította libáját „tréfség" ellen. Ilyen esetben a biztosító százszázalékos vételárát fizette vissza.

Váradon a libamáj fontos exportcikké nőtte ki magát. Gyakori volt, hogy a szépen kihizlalt máj a liba egész vételárát fedezte. A májkereskedők megteremtették a párisi összeköttetéseket, szakszerüen jegelték a friss libamájat és mázsaszámra küldték a francia fővárosba. A libamájpástétom („foie gras") már félévszázaddal ezelőtt is nemzetközi szintü inyencfalatnak számított.

Ha a szocializmus célja a század elején abban jutott kifejezésre, hogy vasárnap minden munkáscsalád fazekában tyuk főjjön, a kenyeréért küzdő váradi zsidó célja, majdnem azonos volt: hogy szombatra vásárolhasson egy kövér libát. A dolognak nemcsak szociális, hanem halachikus háttere is volt, s külön tanulmányt igényel annak megállapítása: vajon milyen szerepe volt a libának abban, hogy a váradi ortodoxia — mindvégig mereven elzárkózva a chaszid irányzattól — hűségesen kitartott a pozsonyi, ugynevezett „áskenáz" vonal mellett. Tudni kell ugyanis, hogy míg Pozsony engedélyezte a tömött liba élvezetét, a chaszidok szemében rituálisan tiltott ételnek számított.

Az a megkülönböztetett szerep, amelyet a liba a váradi zsidóság étrendjében betöltött, arra késztet bennüket, hogy a kérdés rituális hátterét is megmagyarázzuk. Nos, a zsidóság a múlt század legelején találkozott először a libatömés problémájával. A pozsonyi rabbinak, akit Chátám Szofér néven tartunk nyilván, tették fel a kérdést: mi a Tóra véleménye a libatömésről? Szófer rabbi vásárolt két libát, a rebecn négy hétig tömte azokat, amikor pedig szépen meghiztak, a rabbi kiadta az utasítást: tessék beszüntetni a tömést! Néhány nap mulva a libák megéheztek és az eléjük rakott tálból vigan szedegették a kukoricaszemeket. Chátám Szófer ezután kimondta a döntő szót: a tömött liba kóser, csak a begyét kell megvizsgálni, hátha tömés közben megsérült és a jószág nem életképes többé. Chaszid rabbik kétségbevonták a tömött liba kóserságát és azt mondták, hogy az angyalok mozgatták a két történelmi liba csőrét, mert az égiek nem akartak a nagy Chátám Szófernek, a kor rabbi-fejedelmének szívfájdalmat okozni...

Kiegészítésül hozzá kell még füzni: Friedmann Sámuel, a legjelentősebb váradi libakereskedő és libamáj-exportőr (szólás-mondás volt Váradon: „No, ki a hibás? Friedmann a libás!") fia, Mose, túlélte a vészkorszakot és közvetlenül a felszabadulás után alijjázott. Abban az időben a tömött liba ismeretlen fogalom volt a világ e táján. Friedmann Mose beszerzett a franciaországi Toulouse-ból negyven libatojást és inkubátor segítségével napvilágot láttak az első izráeli libák. Ezzel a negyven tojással rakta le az izráeli libatenyészet alapjait, amely negyedszázados intenziv munka után évi három millió libára emelkedett és milliós dollárbevételével az izráeli exportlistán is előkelő helyet foglal el.

Az első világháború előtt szép számban voltak zsidók a bérkocsisok között, de a román impériumban számuk erősen megcsappant. Nyilván megérezték, hogy ez a foglalkozás a végét járja: a holnap az automobilé. Az úttörői hagyományoknak megfelelően zsidók váltották ki az első taxi-engedélyeket Váradon.

Abban az urbanisztikai és szociográfiai tanulmányban, amelyet „A halott város" címen Adorján Péter tett közzé 1941-ben, az ugynevezett nem-mindennapi existenciákat is felsorolja. Ezek közé tartozik a kibic, aki „megtalálható a klubokban és kávéházakban; maga nem játszik, nem is fogyaszt, csak pusztán jelen van". S miután Adorján Péter pontosan körülirja a kibic szerepkörét, így fejezi be: „A kibic ma már igen elterjedt polgári foglalkozás. Nagy előnye, hogy nem esik adókötelezettség alá és nem szezonüzlet."

Ismert tipus volt a közvetítő is, ő volt az az ember,

aki mindent tudott, mindent szállított és mindenre vállalkozott. „Néha szerepel a neve a lapok törvényszéki rovatában — irja róla Adorján Péter — de időközönként jön egy amnesztia. Heti keresete 1 lei és 100.000 lei között váltakozik. Nehéz mesterség."

AMI VÁRADON HIÁNYZOTT...

A váradi zsidók életéről vázolt képünk hiányos volna, ha nem beszélnénk a fogyatékosságokról. Arról, ami nem volt... Hosszú évtizedek távlatából és gyökeres változások után az ember furcsálkodva kérdi: tényleg nem akadt senki, aki változtatott volna ezen a helyzeten?

Kezdjük ott, hogy Váradnak nem volt zsidó kultúrháza. Sem az első világháborút megelőző 30—40 békés esztendő, sem a két háború között eltelt húsz év nem volt elegendő ahhoz, hogy a 25—30 ezer lélekre becsült zsidó közösség egy ilyen intézmény megalkotására gondoljon. Igaz, az ortodox hitközségnek volt egy tágas tanácsterme, de ezt nem bocsájtották kulturális rendezvények céljaira. Igy aztán hiába volt a sok jószándék a zsidó tudományok terjesztése érdekében, zsidó történelem, zsidó irodalom. zsidó mozgalmak, zsidó etnográfia, zsidó filozófia népszerüsítése érdekében — idegen ajtókon kellett beengedésért kopogtatni, s minthogy az ideális „bolondoknak" sose volt elég pénzük, — a sok jószándék kútba esett.

Váradnak nem volt zsidó könyvtára. A huszas évekig volt egy csodálatosan szép magánkönyvtára, három generáció gyüjtőszenvedélyének termése, amelyben megtalálható volt a régi és új héber irodalomnak és a Judaica-nak minden valamire való terméke, de ez a páratlanul gazdag könyvtár külföldre vándorolt. Az ortodox zsidó iskolának volt ifjusági és tanári könyvtára, de ez minden egyéb volt, csak nem zsidó könyvek tára. Néhány példány Tnách, egyes talmudi traktátusok, néhány példány Kicur Sulchán Ároch, — ennyi minden. Pedig hosszú évtizedek alatt gyönyörű könyvek tömkelegét lehetett volna összehordani.

Váradnak volt két imakönyv- és kegyszerkereskedése, de modern héber és jiddis könyvet nem lehetett ott beszerezni. Nemcsak a modern héber és jiddis könyv, de az újság is ritka volt. A váradi zsidóság alig szerzett tudomást a zsidó világban végbemenő irodalmi reneszánszról.

Várad 14 könyvkereskedésében havonta körülbelül ötszáz könyvet vásároltak (tankönyveken kivül), ami évi 6000 könyvnek felelt meg. Ebből a hatezer könyvből legfeljebb öt százalék, azaz 300 könyv tudományos, míg az irodalmi könyvek legnagyobb része olcsó limonádé, ponyva, filléres detektivregény. A hét váradi kölcsönkönyvtárban, melynek előfizetői nagyrészt zsidók voltak, összesen 19.500 könyv volt felhalmozva, ezek a könyvtárak az olvasók igényeihez alkalmazkodtak. Az olvasók nagyrésze pedig ponyvát kivánt. Ez a könyvtárfajta nem volt alkalmas az olvasók nevelésére, vagy átformálására, mert éppen üzleti jellegénél fogva sikere abban rejlett, hogy a tömegizlés irányába evezett.

Nemcsak Váradnak, de egész Erdélynek nem volt egyetlen zsidó tanítóképző intézete sem. Ez a körülmény negativ kihatással volt a tanszemélyzet strukturájára. Váradon ismeretlen fogalom volt a „cheder m'tukán", vagyis a Talmud-Tóra iskolának a modern válfaja, amely Kelet-Európában jelentős eredményeket ért el és falai közül alapos zsidó, tudással felvértezett ifjak kerültek ki.

Váradnak volt egy szépmultú zsidó kórháza, de nem volt zsidó poliklinikája, ahová szegény zsidó betegek kezelésre bejárhassanak. A váradi zsidó orvosok a két világháború között érdemes munkát végeztek a Joint árváinak gyógykezelésével, de a zsidó poliklinika kiépítésének még a gondolata sem merült fel.

Váradnak volt sok szép klubja, ahol a zsidók vezetőszerepet vittek, (Ujságiró, Unió, Fészek stb.) de a kifejezetten zsidó találkozóhely hiányzott. 1927 nyarán történt ebben az irányban kezdeményező lépés: Weisz Ödön Lipót gyönyörű kertes házat bérelt a Pável-utca végén; egy Bárány nevű derék kávés személyében bérlő is akadt, aki az üzemeltetésről gondoskodott. Ennek a zsidó klubnak volt kóser vendéglője, kávéházi kiszolgálása, az Ivria héber nyelvegyesület (mindössze három-négy évig müködött) kezdetleges héber könyvtárát is áthozta. A Keren Kájemet az egyik szobában megnyitotta irodáját, a cionista szervezetek kötelezettséget vállaltak, hogy ott tartják meg üléseiket, de a szépnek induló vállalkozás néhány hónap után megbukott.

A váradi zsidóságnak nem volt zsidó klubja — az utolsó percig. A harmincas években, ahogy mélyült a szakadék zsidók és nem-zsidók között, Erdély legkülönbözőbb részeiben létesültek zsidó klubok. Olyan kicsi községekben is mint Székelyudvarhely, Marosháviz, vagy Csikszereda, ahol a zsidók csak hetenként egyszer-kétszer jöttek össze — léteztek zsidó klubok. Mennyivel inkább volt erre szükség Váradon, ahol a zsidó társaskör sok tekintetben hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy letompuljanak azok a nagy ellentétek, amelyek a konzervativ, liberális, cionista, mizráchista, agudista, magyar asszimiláns és román asszimiláns, polgári és szocialista gondolkodásu zsidókat elválasztották egymástól. A váradi zsidóság ezen a téren is kivétel volt. Az utolsó pillanatig üzte

A váradi válogatott zsidó football-csapat névsora: Strasser a csapat edzője, Csillag László, Robitsek Gyula, Dresher Zoltán, Markovits Mozsi, Hönigsberg Miklós, Kincshy J., Strasser Emil, Heller Miklós

a „zsidó-keresztény békés együttmüködés" délibábját...

Egy előző fejezetben elmondtuk, hogy a cionista szervezkedés az ugynevezett Népirodával, vagyis a jogvédelemmel kezdődött. Féléves müködés után ez is megszünt. Igaz, a román impérium későbbi esztendeiben valahogy megszilárdult a jogrend, az emberek nem álltak úgy közelharcban egymással, mint az első időkben, de azért sok-sok szegény zsidó embernek jó szolgálatot tehetett volna egy zsidó jogvédő iroda.

A zsidó művészeteknek, különösen a zsidó dalnak és zenének semmiféle menedékhelye nem létezett Váradon. A két zsidó középiskolának volt egy-egy dal- és zeneköre, de zsidó dal- és zeneegyletek nem kristályosodtak ki belőlük.

1921-ben — a kolozsvári Haggibor mintájára — Váradon is megalakult a zsidó sportegyesület Makkabea néven és ennek létrehozásában tevékenyen résztvettek a helybeli cionista szervezetek vezető férfiai: dr. Markovits Ignác, Epstein Samu, dr. Bárdos Imre, dr. Váradi Ödön, Kohn Gábor, Goldstein Mór, Blum Vilmos, Weisz Ferenc, s Heller József. A hangsúly a labdarugáson, a mérkőzéseken és a serlegeken volt. A harmincas években megalakult a ping-pong és a tenisz-szakosztály is, viszont tornaegylete a váradi zsidóságnak nem volt, pedig erre az utóbbira — éppen a zsidó ifjuság regenerálódása érdekében — nagyobb szükség lett volna, mint az előbbiekre.

Külön fejezetet képez a váradi sajtó. Az a közösség, amely féltucatnyi magyar szinezetű újság olvasótáborának zömét tette ki, egyetlen kimondott zsidó napilappal sem rendelkezett. A hetilapok és havi folyóiratok szintén tiszavirágéletüeknek bizonyultak. Ezek közé tartozott a „Jövendő" (1919), „Mizráchi" (1920), „Zsidó Közlöny" (1920—21), „Zsidó Kisebbség" (1928—29). Ezek az orgánumok bizonyos mértékben hozzájárulhattak volna a pozitiv zsidó közvélemény kiformálásához, de az olvasók közönye miatt kénytelenek voltak megjelenésüket beszüntetni. Egyetlen kivétel volt a „Népünk" című hetilap, amely 1929-1940 között jelent meg rendszeresen, nagy elterjedtségnek örvendett és Várad visszacsatolása után némították el.

A „Népünk" című hetilapot — a váradi ortodox

Ziszovits Lenke Románia teniszbajnoknője

hitközség hathatós támogatásával — Wasserstrom Sándor alapította, ő szerepelt mindvégig a lap főszerkesztőjeként, míg a lap felelős szerkesztője Leitner Zoltán volt. Kezdetben a „Népünk" úgy szerepelt, mint az erdélyrészi Mizráchi szervezet hivatalos lapja, idővel azonban a kapcsolatok meglazultak, míg a végén a Mizráchinak nem volt semmiféle beleszólási joga a lap szerkesztésébe.

Wasserstrom Sándor (1887—1944) egy derék, váradi ortodox zsidó szatócs házában látta meg a napvilágot. Tanulmányait részint magánuton, részint a premontrei gimnáziumban végezte és 22 éves korában — miután megnősült — átvette apja üzletét, amelynek keretében az első világháború alatt csinos vagyonra tett szert. Az 1918-as forradalom után megvásárolta a Guttmann József-féle téglagyárat, majd további földterületeket szerzett és a téglagyártással egyidejüleg mintaszerű mezőgazdasági tevékenységet fejtett ki. Később a téglagyárat környező területet felparcellázta és ezzel lehetővé tette a 15 utcát kitevő új városrész (a Wasserstrom-telep) felépítését. Üzleti tevékenysége mellett a zsidó közélet és publicisztika iránt is érdeklődött. 1920-ban a Mizráchi programjával beválasztották az ortodox hitközség elöljáróságába. Cikkei a kolozsvári Uj Keletben és a budapesti Mult és Jövő-ben láttak napvilágot és a Mizráchi 1924-ben váradi helyicsoportja elnökévé választotta.

A „Népünk" megjelenése fordulópontot jelentett úgy Wasserstrom Sándor karrierjében, mint magánéletében. Valóságos megszállottja volt a vállalkozásnak. Több mint tíz éven át télen-nyáron, szünet nélkül járta Erdély kis- és nagyvárosait: előfizetőket gyüjtött, inkasszált és feljegyezte a különböző hitközségi háborúskodások ujabb fejleményeit. Szinte megmagyarázhatatlan volt, hogy egy jómódú és gyermektelen ember ilyen idegölő és sok esetben lealacsonyitó robot-munkára vállalkozott. Wasserstrom lelki és fizikai erőtartalékai kifogyhatatlannak bizonyultak.

Alkalmazottjai körében mosolyogva beszélték, hogyan hárítja el a fizetésjavításra vonatkozó kéréseket. A „Népünk" dolgozói előtt így érvelt: „Mit akartok tőlem? Ez a lap tiszta ráfizetés... Ha nem volna téglagyáram, amelynek bevételeiből pótolom a deficiteket, — már rég be kellett volna szüntetnem a lapot..." Viszont, amikor a téglagyár dolgozói kértek fizetésjavítást — a Népünk-re hivatkozott. „A téglagyártás tiszta deficit, a hetilap jövedelme nélkül már rég le kellett volna állítanom a munkát..."

A „Népünk" tizenegy éves egyedülálló karrierjének titka — Wasserstrom Sándor ügybuzgalma mel-

A váradi Makkabi sportegyesület

lett — az erdélyi hitközségekben uralkodó forrongó légkörben keresendő. Az impérium átvétele után ugyanis egy új áramlat kezdett kikristályosodni, amelyet neo-chaszidizmusnak nevezhetünk és amelynek látható feje és vezére Reb Jajlis Teitelbaum volt. Ez az irányzat, amely a cionizmus ádáz ellenségeként minden rendelkezésére álló eszközzel igyekezett megkaparintani a hatalmat az erdélyi ortodox hitközségekben. Ahol fáradozása nem sikerült, (mint például Kolozsvárott) nem riadt vissza a szakadástól sem. Az ilyen hitközségek és imaházak a „szefárd" megjelölést használták. A bukaresti kultuszhatóságok, amelyek kezdetben viszolyogtak az ortodoxiára és neológiára tagolt erdélyi zsidóságtól, az évek során a „szefárd" formációt is engedélyezték. A casus belli valójában mellékes volt: új előljáróság választása vagy rabbiszék, sakter vagy mikve, a KKL javára való snoderolás, vagy az ortodox Központi Irodában való képviselet. A „máchlojke" olyan volt, mint a közmondásos nehéz kő: miután elröpült, senki sem tudta hol áll meg, kit hogyan talál meg... Csakhamar megjelentek a szakképzett védők is, akik a felek képviseletét látták el. A legismertebb volt közöttük a nagybányai Reb Slomo Juda Brach és a nagysomkuti Reb Smuel Hers Weisz. Ez utóbbi máchlojke-ügyeknek szentelt jiddisnyelvű hetilapot is szerkesztett, amelyben felajánlotta szolgálatait a hadiállapotban lévő hitközségeknek — megfelelő dijazás fejében.

A „Népünk" képviselte a neo-chaszidista tábor rohamai ellen védekező kultúr-ortodoxiát. Témában és érdeklődésében nem volt hiány. A „Népünk" technikai szerkesztésének terhe Leitner Zoltánra (1896—1944) nehezedett. Ez utóbbi, aki pályája kezdetén a Lukács Zoltán nevet használta, egy jómódú és igen tekintélyes váradi zsidó kereskedő (később gyáros) házában született. Apja, Leitner Lázár, egy cikluson át az ortodox hitközség elnöki pozicióját is betöltötte. Igazi érdeklődési köre azonban a Chevra Kadisa és a zsidókórház volt. Fiatal korában került a Szentegylet vezetőségébe, majd 1920-tól a deportálásig megszakítás nélkül a Chevra Kadisa élén állott.

Leitner Zoltán, a jótollú és gyakorlott ujságiró, szines, a tömegek szempontjából vonzó hetilapot szerkesztett. Nem annyira az információra, mint a kommentárra és egyéni rovataiban a sziporkázó szellemességre fektette a súlyt.

1940 szeptemberében, nyomban Északerdély visszacsatolása után a hatóságok betiltották a zsidó lapokat. A „Népünk" elnémítása szimbolikusan jelképezte a zsidóság jogfosztását és kiszolgáltatottságát az új rendszerben és előre vetette a küszöbön álló tragédia árnyékát.

SZAKADÁS VESZÉLYE A VÁRADI ORTODOXIÁBAN

Négy cikluson át (1920-1932) állott mizráchista jellegü vezetőség a váradi hitközség élén. Két izben választották meg Nussbaum Sámult elnöknek, s amikor belátta, hogy az óhajtott forradalmi változásokat ebben a keretben nem tudja végrejhajtani, visszavonult és ezzel a lépéssel lehetővé tette Reich József elnökké választását. Az ő elnöksége idején zajlott le a gyászosemlékü diákkongresszus, jelentősen megizmosodott a nemzetiszocialista párt Németországban és a világ zsidóságát megrázkódtatták a véres chebroni események. Hitközségi vonalon ez volt a nagyszabásu beruházások és épitkezések korszaka, (így többek között felépült Európa legmodernebb szárnyas-vágóháza, a főrabbi rezidenciája stb.) de ugyanazokban az években jelentősen megnőtt az ellenzék ereje is. A vezetőség szemére vetették, hogy pazarolja a hitközség pénzét és a vágóház valójában a nagyzási hóbort eredménye. A Mizráchi ezalkalommal Mittelmann Jakabot jelölte, aki az erdélyrészi Mizráchi elnöki posztja mellett úgy Nussbaum Sámuel, mint Reich József müködése idején a hitközségben az alelnöki posztot látta el.

Mittelmann Jakab (1885—1944) a hagyományhű zsidó vezetők ideális tipusa volt. A pozsonyi („Sévet Szófér") világhirű jesivában végezte tanulmányait, s a legjelesebb tanítványok közé számított. Ezzel párhuzamosan világi műveltségben is jeleskedett. Remek debattör volt.

Hitközségi elnökké való megválasztásáig Mittelmann jómódú borkereskedőnek és szőllőtulajdonosnak számított. Egyik váradi szőllőjében, külön e célra kijelölt parcellán Erec Jiszráelből hozatott venyigét ültetett el, ilyenformában is dokumentálva a Szentföld iránti szeretetét és ragaszkodását. A Mizráchin és a hitközségen kivül szerepet vitt a városi tanácsban, ahol felszólalásai és vitái eseményszámba mentek.

Minthogy komoly többséggel rendelkezett a hitközség előljáróságában, Mittelmann Jakab nagy lendülettel fogott hozzá a munkához. Megfelelő partnerekben sem volt hiány, mert az előző ciklusokban többen müködtek eredményesen a különböző ügyosztályok élén. Meghitt munkatársa volt Kirsch Henrik, hitközségi főjegyző, a 120 főnyi személyzet adminisztrativ feje és ügyvivője. Kirsch Henrik — akinek apja, Reb Náftáli Kirsch, sok éven át a hitközség saktere és előimádkozója volt — 1920 decemberében, az első mizráchista gárdával jutott be a hitközség előljáróságába, majd lemondott mandátumáról és átvette az ellenpárthoz tartozó Ullmann Ábrahám hitközségi főjegyző helyét.

1930 januárjában vette kézbe Mittelmann Jakab a hitközség gyeplőit, de csakhamar váratlan oldalról jelentkezett a veszély. Az amerikai válság hullámai átcsaptak Európára. Sziklaszilárdnak hitt bankházak összeomlottak, mint a kártyavárak, milliós vagyonok usztak el egyik napról a másikra. Az általános krizis Váradot sem kímélte, napirenden voltak a kényszeregyezségek, a bukások, a csődök. Váradon, ebben a tipikus üzleti városban, ahol az ipar és a kereskedelem képezte az élet motorját, aggodalom ülte meg a lelkeket. A hitköszég anyagi helyzete is leromlott. A gazdasági válság következtében csökkent a húsfogyasztás és ezzel egyidejüleg a hitközség legfőbb jövedelme — a gabella. A vesztesek között volt Mittelmann Jakab hitközségi elnök is.

A rossz gazdasági helyzet következtében a hitközségekben is szüntelenül romlott a hangulat. Előljárósági üléseken a hitközség tanácsterme vitáktól, sértegetésektől, személyes vádaskodásoktól és botrányoktól volt hangos. A Mittelmann rezsim úgy-ahogy kihúzta a ciklus végéig, de mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a választók többségének bizalmát elvesztette. Az ellenzék, amely az Águdát Jiszráél zászlója alatt szervezkedett, új jelszavakat hangoztatott. A Klauz, meg általában a chászid tábor is biztosította támogatásáról az ellenzéki listát.

De ki álljon az ellenzéki lista élén? Felmerült Ullmann István (Jiszráél) neve (1899-1942), aki a szobatudósok introvertált tartózkodó tipusa, kiváló talmudháchám hirében állott. Csak ritka esetekben hagyta el az Ullmann-palotában lévő lakását. Vallási szempontból nem is volt erre szüksége, mert a palotában volt saját templom, mikve, állandó jellegü ünnepi sátor. Gazdasági vonatkozásban soha semmiféle tevékenységet nem fejtett ki: a palota házbéréből és nősülése után felesége (a nagynevü és előkelő drohobicsi petroleummágnás, a Schreiber lánya) vagyonából élt. Anyagi függetlenségén, tudásán, vallás-erkölcsi intaktságán kivül, nagy előnye volt: apja és nagyapja évtizedeken át állottak az ortodox hitközség élén és ők emelték azt a magyar ortodoxia első soraiba.

Az 1932 decemberében megtartott hitközségi választásokon az Águdát Jiszráél listája nagy többséget szerzett. Ullmann István és munkatársai bevonultak ugyan a hitközségbe, de a tizenkét éves, megszakításnélküli kormányzáshoz szokott Mizráchi nem volt hajlandó tudomásul venni az eredményt. Amit nem tudtak elérni az urnánál — azt a minisztériumban kivánták pótolni. Nyomban peticiót nyujtottak be Bukarestben a választások ellen, különböző szabálytalanságokra hivatkoztak. Csakhamar lejött Váradra az ukáz: a megválasztott előljáróságot felfüggesztik és a hitközség ügyeinek vezetését egy ugynevezett ideiglenes, átmeneti bizottságra „comisia interimare" bizza. A szembenálló felek között nyilt háboruskodásra került a sor. Az ellentétek olyan mélyek voltak, hogy tartani lehetett a nagymultú váradi ortodox hitközség kettészakadásától.

FUCHS FŐRABBI MENTŐAKCIÓJA

A bukaresti intervenciók és azok eredménye riasztották Fuchs Benjámin főrabbit, aki rokonszenvezett ugyan az Águdával, de a választásokba nem volt hajlandó beavatkozni. A nyomások ellenére ő úgy érezte, hogy minden váradi ortodox zsidó rabbija és ezért az új vezetőség megválasztását kizárólag a hitközség tagjaira bizza. Ő nem hajlandó befolyását érvényesíteni sem az egyik, sem a másik irányban. De amikor látta, hogy a választás ellen peticiót nyujtottak be és a kultuszkormány hatalmi szóval beavatkozik a hitközség belügyeiben, úgy érezte, elérkezett a cselekvés pillanata.

Fuchs főrabbi leutazott Bukarestbe és felvette a kapcsolatokat a kultuszügyi hatóságokkal. Nem az osztályfőnököknél és referenseknél kilincselt, hanem a minisztertől kért audenciát. Ugyanakkor a közvélemény és a parlament segítségét is igénybevette. A fejleményekről ő maga nyujtott képet egy templomi beszédében, amelyet 1933 július elsején Chukát hetiszakasz szombatján tartott. Ezt a beszédet, amelynek címe „Mentsük meg hitközségünk egységét!", füzetalakban is kiadta, még pedig két nyelven: jiddisdeutsch eredetiben, héber betükkel és magyar fordításban. Ebből a beszédből szószerint idézzük az alábbiakat:

„Ájtatós hallgatóim! Elérkezett az óra, amikor őszintén, nyiltan és világosan kell beszélnünk. És ha szavaim kemények lesznek — Isten ezen község atyjává állított — az atya beszél gyermekeihez, az atya, aki komolyan aggódik szeretett gyermekeiért, a hitközség jövőjéért.

Az elmúlt télen voltak a hitközségi választások. A választást megpeticionálták és a miniszternél kérelmezték a választás megsemmisítését. Ezt a lépést mélyen fájlaltam, mélyen elitéltem és a mi szent községünk becsülete és tekintélye ellen elkövetett bűntettnek bélyegeztem. Fizikai és lelkierőm feláldozásával minden emberileg lehetőt megkíséreltem, hogy a hatóság, a miniszter részéről ne történjék beavatkozás belső hitközségi ügyeinkbe. Személyesen interveniáltam, irásbeli beadvánnyal próbálkoztam, intézkedtem, hogy a parlamentben erélyes tiltakozás hangozzék el a hitközségi autonómia védelmére. A miniszter

azonban elhatározta „comisia interimară" kinevezését a hitközség élére. Ez ellen oroszlánerővel és oroszlánbátorsággal hatalmas küzdelmet folytattam és értésére adtam a miniszternek, hogy minden lehetőt és lehetetlent el fogok követni, hogy egy ilyen végzés gyakorlati keresztülvitelét meghiusítsam. Nem tudom és nem fogom elviselni, hogy az ősrégi, dicső váradi hitközség autonómiája konfiskáltassék és éppen ezért annak autonómiáját utolsó csepp véremig meg fogom védeni. Ezen álláspontomat a minszter honorálta és elállott a comisia interimară kinevezésétől, azonban azon kérésemet, hogy az egész petició-ügyet ad acta tegye és egyáltalán ne avatkozzék bele hitközségi ügyeinkbe, mert saját magunk fogunk majd rendet teremteni, nem vette figyelembe, hanem a már elintézett aktákat csupán visszatartotta magánál és nem küldte el, engem pedig erről azon kívánsága kíséretében értesített, hogy „csináljatok rendet magatok között". Ezen hireket, leveleket a hitközség vezetőivel közöltem, illetve átadtam és sürgettem, hogy teremtsenek rendet.

Négy héttel ezelőtt kézbesítették ki a miniszteri leiratot. A miniszter a választást megsemmisítette, a régi előljáróságot automatice visszaállította és utasította, hogy folytassa le a hitközségi választásokat. — Ekkor megkezdődött az izgalom. Eljöttek hozzám és felkértek, miszerint hatalmi szóval akadályozzam meg, hogy ezen miniszteri végzés alapján bárki is átvegye a hitközség vezetését. Azt válaszoltam, hogy felelősségem tudatában ezt nem tudom és nem szabad megtennem. Bár nagyon fájdalmas, hogy a miniszter hitközségi ügyeinkbe beavatkozott, de — sajnos — a mi autonómiánk nem volt a múltban és manapság sem olyan erős, hogy egy választás helybenhagyása, vagy megsemmisítése ne tartozzék (a miniszter hatáskörébe; ezt nem tudom és nem szabad megtennem, mert teljesen indokolt azon aggodalmam, hogy ezen esetben egy comisia interimară, vagy egy kormánybiztos kinevezése következik, ami összehasonlíthatatlanul nagyobb baj lenne. Kénytelen vagyok tehát a kisebb rosszat elfogadni. Azonban, hogy mégis kidomborodjék, miszerint ezen végzést is autonómiánkra nézve sérelmesnek találjuk és mélyen fájlaljuk, az ügyet a következőképen rendeztem: az új választásig a folyó ügyeket egyesegyedül egy személy vezesse, aki mindkét párt bizalmát élvezi. Ez megtörtént és történik a mai napig. A választásra való előkészületeket, intézkedéseket mindkét elnökség együttesen végezze.

Lelkiismeretem megnyugodott, tekintve, hogy ez az intézkedés az adott viszonyok között a lehető legcélszerübb. Ugy látszott, hogy az ügy el van intézve. De 24 óra elteltével épp az ellenkezőjéről győződtem meg. Ismét jöttek hozzám és kértek, hogy hatalmi szavammal tegyem lehetetlenné a miniszteri rendelet respektálását, amit a már kifejtett okoknál fogva ismét megtagadtam. Azon megjegyzésre, hogy Din Torá döntése alá bocsássák, miszerint ezen miniszteri leirat alapján szabad-e a hitközség vezetését átvenni, kijelentettem, hogy elvitathatatlan joguk Din Torát kérni. Mi történt azonban? Nem kértek Din Torát, hanem egyedül pászkenoltak maguknak, a főrabbi megkerülésével, a Bét Din megkérdezése nélkül úgy pászkenoltak, hogy fel vannak jogosítva a hitközséget feldarabolni, külön hitközséget, külön schitá-val alapítani, anélkül hogy a hitközségnek bármi néven nevezendő illetéket kellene fizetniök és ezen saját gyártmányu pszák-ot kinyomatták, mindenfelé szétküldték és kérték hozzá az idegen főrabbik támogatását!

Hánismá kázot? Hallottak még ilyesmit?! Semmibe venni a főrabbi tekintélyét, aki a hitközség tagjai részére vallásügyekben egyedül mérvadó, különösen, ha az ő hitközségének becsülete, tekintélye és létérdeke áll az előtérben! Hallatlan dolog: a főrabbi készneк nyilatkozik, hogy a vitás ügyet egy Din Tora rendezze és a válasz: a hitközség feldarabolása Din Tora nélkül, a legcsekélyebb ok nélkül ezen szent hitközséget a zsidó és nemzsidó világ gúnykacajának prédaként odadobni!"

Beszéde további során felpanaszolta, hogy míg az ősök megteremtették az ortodox különválást, (Trennungsortodoxie) az utódok e szervezet szétbomlását (Zersetzungsortodoxie) akarják keresztülvinni. Közben hivatkozott szentéletű apjára, akinek sírját felkereste és ott kiöntötte szíve bánatát. Megmondta ott, hogy ezt a pusztulási folyamatot nem akarja végigélni. Jobb a halál, mint az ilyen élet!

A váradi ortodox hitközség életében egyedülálló templomi beszéd kicsengése: „Távolítsuk el a máchlojke romboló szellemét a hitközségből! Honosítsuk meg a Lévi-féle törzs békés szellemét köreinkben, fogjunk bátran, lelkesen feladatunk teljesítéséhez. Akkor ezen hitközség és minden egyes tagjának botja virágozni fog és gyönyörű gyümölcsöket fog hajtani és így közelebb hozzuk az időt, midőn eljön gyorsan napjainkban a Messiás és elhozza nekünk az igaz megváltást."

Ujabb választásokra nem került sor, mert az ellenzék meghátrált. Nagy része volt abban, hogy a minisztériumban is megváltozott a hangulat, nem utolsó sorban a megválasztott vezetőség intervenciója nyomán. Bukarestben ugyanis hitközségi háboruskodások esetén mindig annak volt igaza, aki utoljára „jelentkezett..." A hitközség Ullmann-féle vezetősége rágalmazási pert indított a „Népünk" ellen, amely a Miz-

ráchi részéről kiméletlen harcot vívott. Minthogy a „Népünk" ügye a törvényszéken rosszul állott és Wasserstrom Sándor tulajdonos-főszerkesztőnek tartania kellett attól, hogy elmarasztalás esetén még külön súlyos kártérítési pert is akasztanak a nyakába, ügyvédje utján egyezséget ajánlott fel. Az Ullmann-féle előljáróság — éppen a hitközség békéje érdekében — hozzájárult az egyezséghez, s ennek nyomán bocsánatkérő és mea culpázó cikk jelent meg a „Népünk" hasábjain. A mizráchista frakció feladta a harcot és a váradi hitközség feje felől elhárult a szakadás veszélye.

VÁRAD HÁROM NAGY RABBIJA

Szerencsés véletlen folytán a két világháború között egyidejüleg három kiváló, messzeföldön hires rabbi müködött Váradon: Fuchs Benjámin az ortodox hitközség és dr. Kecskeméti Lipót a neológ hitközség főrabbijai, valamint Reb Jiszráél Háger, a vizsnici rebe. Mindegyikük külön-külön óriási súllyal és tekintéllyel birt a maga körében. Mindössze 200 méternyi távolságra laktak egymástól, s rövid időközökben, alig három hónap leforgása alatt hunyták le örök álomra szemüket.

Elsőnek Fuchs Benjámin főrabbi hunyt el 1936 március 15-én (5696 ádár hó 21). Vasárnap délelőtt volt és az Águdát Jiszráél népgyülést rendezett a Kereskedelmi Csarnokban abból az alkalomból, hogy a mozgalom nyugateurópai vezére, dr. Slomo Ehrmann ellátogatott Váradra.

Fuchs főrabbi legtöbb beszédét a hévvel teli emelkedettség jellemezte, ezalkalommal azonban csupa tűz és szenvedély volt. Vázolta a zsidó nép katasztrófális helyzetét, a világszerte terjedő antiszemitizmus veszélyét és ugyanakkor — mondotta — ahelyett, hogy a zsidóság összefogna, belső háboruskodásra pocsékolja erejét.

Egy adott pillanatban hangja elcsuklott, szívéhez kapott és összeesett. Nyomban lefektették az elnöki asztalra és orvosért szaladtak. Szomszédos lakásából futva érkezett dr. Weinstock Ármin, aki előbb a pulzust próbálta mérni, majd a szívhallgatót vette elő, s pillanatok mulva kiült arcára a döbbenet és a kétségbeesés. A több mint ezer főnyi tömeg ajkán abban a pillanatban spontán felhangzott a Smá Jiszráél ima...

Az asztalon levő zöld posztóval letakarták a főrabbit, tíz férfi vállára emelte és az egész tömegtől kisérve, zsoltárokat mondva vitték végig a váradi Nagypiacon egészen a lakásáig.

Déli 12 órakor hunyt el Fuchs főrabbi és este hét órára a hitközség és a Szentegylet képviselőtestülete együttes gyászülést tartott a hitközség tanácstermében. A képviselő testületi tagokon kivül a hivek nagy tömege töltötte meg zsufolásig a nagytermet. Ullmann István elnök alig hallható hangon jelentette be a tragikus eseményt. Méltatta az elhunyt főrabbi kiváló érdemeit, amelyek révén a váradi ortodox zsidóság osztatlan szeretetét vívta ki. Utána a Chevra Kadisa ősz elnöke, Leitner Lázár zokogásba fuló hangon mondotta: Náflá áteret rásénu, — lehullott fejünk koronája, mert Fuchs Benjámin nemcsak főrabbija volt a váradi zsidóságnak, hanem benne egy igazi becsületes, puritán jellemű szívembert vesztett a zsidóság. Leitner Lázár még elmondta, hogy annakidején — mint a hitközség akkori elnöke — ő iktatta be a főrabbi székbe a megboldogultat és most őneki kell elparentálnia — a Szentegylet elnöki minőségében.

Az elhunyt főrabbi fivére, Fuchs Salamon, (aki az előljáróság tagja is volt) a család nevében mondott bucsút. „Aggodalommal szemlélem azokat a széthuzásokat — mondotta —, amelyek a zsidóságon belül országszerte uralkodnak és nem akarom, hogy az ország legnagyobb hitközsége a többiek sorsára jusson." Ezután a hitközség belbékéje érdekében kérte a jelenlevő hitközségi és chevra vezetőségét, hogy Klein Jakab halmii főrabbit, az elhunyt sógorát válasszák meg egyhangulag a hitközség pásztorául.

A lapjelentések szerint a hitközség tagjai zugó „Jechi!" kiáltással fogadták el Fuchs Salamon javaslatát az utódlásra vonatkozóan. A zaj elülte után Ullmann István hitközségi elnök a hirtelen és előkészületlenül jött javaslattal szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem lehet a tragikus órában a javaslatot minden további nélkül elfogadni, hiszen az alapszabályok úgy intézkednek, miszerint az ilyen indítvány felett végérvényesen dönteni az előljáróság és a közgyülés határozata, valamint az erre a célra összehivott hitközségi nagygyülés illetékes.

Hétfő délután két órakor már emberek ezrei szorongtak a Fuchs Mór-utcai nagytemplom körül, a templom pedig zsufolásig megtelt azokkal, akik belépőjegyet kaptak. A templom bejáratánál diszruhás rendőrök állottak sorfalat. Az első padsorokban foglaltak helyet a hatóságok képviselői: dr. Bancila prefektus, dr. Bledea polgármester, Dancea alpolgármester, továbbá a római katolikus egyház képviseletében Zitzman püspökségi titkár és dr. Halász plébános, a görögkeleti egyház képviseletében Boca esperes, míg a neológ hitközséget dr. Adorján Ármin, dr. Konrád Béla és dr. Kabos Béla képviselték. Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi abban az időben egy pesti szanatóriumban feküdt és így nem jelenhetett meg annak az embernek a temetésén, akihez nemcsak rokoni, hanem baráti kapcsolatok is füzték.

A temetésen több mint harminc erdélyi és magyarországi rabbi jelent meg, köztük az elhunyt több, személyes jóbarátja is. Órákon át folytak a gyászbeszédek. Elsőként Reb Jajlis Teitelbaum, szatmári főrabbi járult a koporsóhoz, utána Szófer Menáchem marosvásárhelyi rabbi mondott bucsút a Központi Iroda nevében. Reb Pinchász Zimmetbaum a helyi rabbitanács elnöke után még beszélt többek között Teitelbaum máramarosszigeti, Freund szászrégeni és Sperber brassói főrabbi.

Az utódlás kérdése sem a gyászév alatt, sem a későbbiek során nem nyert megoldást. Fuchs főrabbi elhalálozásától a deportálásig nyolc hosszú esztendő telt el, de a váradi rabbiszék mindvégig elárvult maradt.

Alig telt el két hónap a tragikus népgyülés óta, s a váradi zsidóságot ujabb gyász érte: meghalt Reb Jiszráél Háger, a vizsnici cádik Sziván hó második napján (május 23), 76 éves korában érte utól a halál.

A vizsnitzi rabbi-dinasztia rezidenciája

Negyvenhárom évig állott egy hatalmas chaszid tábor élén, amelynek gyökerei Bukovinától — Keletgalicián át — Máramarosig és Kárpátaljáig nyultak. Nemcsak a vizsnici ház, hanem más chaszid-dinasztiák hivei is felkeresték és kérték áldását, tanácsát. Mindenki elégedetten távozott a vizsnici udvarból, úgy érezte, hogy a cádik szívén viseli az ő egyéni gondját, baját.

Jóllehet a chaszid mozgalomban az a szokás, hogy a legidősebb fiú örökli a trónt, ebben az esetben eltekintettek az elvtől. A cádik legidősebb fia, Reb Mendele, a felsővisói kerület rabbija volt és birodalma a Tisza partjától Bukovináig terjedt. Visó ideális hely volt jesiva számára és Reb Mendele tanházából valóban kiválóan képzett bocherek kerültek ki. Reb Mendele emellett betegeskedett, ezért is vetette el azt a tervet, miszerint ő álljon a hatalmas chaszid-tábor élére és törődjék a tízezres tömeg gondjával, bajával. Természetes volt, hogy a „sivá" utáni első, ugynevezett jelentős szombaton, mikor az újholdat köszöntötték, hivek százai utaztak Visóra és a kívánságcédula („kvittli") révén tették meg hűségnyilatkozatukat. Reb Mendele azonban elhárította magától a felkinált koronát. „Életemet a jesivának és a kerület zsidóságának akarom szentelni — mondotta —, menjetek csak nyugodtan öcsémhez Váradra, ott tárt karokkal és szerető szívvel fogadnak majd benneteket."

Minthogy az elsőszülött önként lemondott jogáról, az elhunyt cádik két másik, Bukovinában élő fia részéről fel sem merült a jogigény problémája. Mind a család, mind a hivek tudomásul vették, hogy Reb Cháim Meir lett az utód. A hivek körében terjeszteni kezdték, hogy ez volt az elhunyt cádik utolsó kívánsága. Nem véletlen — mondták —, hogy a cádik négy fia közül éppen Reb Cháim Meir volt mindvégig apja mellett Nagyváradon, s több mint két évtizeden át ő volt a vizsnici udvar első számú képviselője — jóllehet neki is volt tekintélyes rabbiállása, még az első világháború előtt, közvetlen nősülése után választották meg a Máramaros-megyei Irholc község és kerület főrabbijává. A cádik feltett szándékkal tartotta őt maga mellett, ilyen formában nevelte őt utódjául.

A németek március 19-ki bevonulása Váradon érte Reb Cháim Meir vizsnici rebét és családját. A gettózás idején úgy a rebének, mint a család valamennyi tagjának sikerült kalandos uton Romániába menekülnie. Később mindannyian alijjáztak és udvarát a rebe Bné Brákban építette fel. Az ötvenes évek elején Reb Jiszráél Háger hamvait a várad-velencei régi temetőből átszállították a bné-bráki Zichron Meir-féle temetőbe és ott helyezték örök nyugalomra.

A váradi zsidóság harmadik nagy halottja dr. Kecskeméti Lipót neológ főrabbi volt, aki 71 éves korában, 1936 június 8-án (sziván hó 18) költözött el az élők sorából. Negyvenhat évig állott a váradi neológ hitközség élén és tekintélye ezen idő alatt folytonosan nőtt és gyarapodott.

A haláleset napján délelőtt 12 órakor a neológ hitközség előljárósága gyászülést tartott, amelyen az ortodox hitközség vezetősége is megjelent. Dr. Konrád Béla elnök megilletődve közölte az előljárósággal a nagy gyászt és bejelentette a temetéssel kapcsolatosan tett intézkedéseket.

Este tíz órakor a halottat a gyászházból az elnökség és az előjáróság ötven tagja a templomba vitte, ahol az egyházi funkcionáriusok imái után a koporsót a szószék tövében, az oltár előtt helyezték el. A hitközség a következő gyászjelentést adta ki:

A nagyváradi nyugati szertartású izr. hitközség

elnöksége, előljárósága, képviselőtestülete — fájdalomtól porig sujtva közli, hogy

Főtisztelendő

Dr. KECSKEMÉTI LIPÓT úr

hitközségének 46 éven át köztiszteletben álló és országoshirű nagy papja tragikus hirtelenséggel elhunyt.

Munkában és alkotásokban, elismerésben és dicsőségben, de küzdelmekben is rendkivül gazdag pályája volt. Ragyogó szelleme és nagy tettereje rendkivül nemes szívével, szilárd jellemével, lelki tisztaságával olvadt egybe. Szíve mindig a fenségeshez vonzódott, amelyet az emberséghez és különösen a szenvedőkhöz való nagy szeretet dobogtatott.

Fennkölt szelleme hitközségünk örökégő mécsese lesz, amelynek lángja mindörökre égni fog gyászoló hivei lelkében.

Drága halottunk temetése kedden, folyó hó 9-én, délután 4 órakor lesz a Kossuth Lajos-utcai nagytemplomból.

Dr Kecskeméti Lipót főrabbi halála után a „Népünk" „Kidőlt tölgyek" címmel irt vezércikket. **„Rövid időn belül — olvassuk — három hatalmas tölgy dőlt ki Izráel erdejében. Három kimagasló vezére a zsidóságnak, akik a sors különös véletlenje folytán egy városban éltek és a zsidóság nagy összességének, három egészen különböző irányát képviselték kifelé és befelé egyaránt... Nagyvárad városának zsidósága megszaggatta ruháit és gyászol... Három rabbi, három különböző irányzat képviselője a zsidó világon belül. De mindháromban valami prófétai tűz lobogott, valami elhivatottság, valami megszállottság és ihlet, váteszi erő és földöntuli tűz emésztette, akik más és más uton, de mindhárman a zsidóság jobb jelenéért és boldogabb jövőjéért harcoltak s küzdöttek évtizedeken át... Bűn terheli ezt a várost, vagy valami végzetszerüség üli meg, amely elragadja azokat, akik a legmélyebb értéket jelentették ebben a nagy zsidólakta empóriumban?... Három tölgy kidőlt és nemcsak egy város, hanem országok zsidósága gyászolja az ortodox, a chaszid és a haladó zsidóság három világ-kiválóságát és kortársi mértékkel mérten is emberfölötti dimenzióju nagyságukat és történelmi jelentőségüket."**

Már elmondottuk, hogy a fajgyűlölet terjeszkedésével dr. Kecskeméti Lipót főrabbi cionista-ellenes magatartásában is változás állott be. Nem revideálta nyiltan álláspontját, de meghitt körben gyötrő kétségekről beszélt. Slomo Jicháki „Az erdélyi zsidó iskolák a két világháború között" című egyetemi disszertációjában azt irja, hogy 1969-ben Nagyváradon járt és beszélt dr. Kecskeméti főrabbi unokájával, Charlotte-val, aki 1936-ban nagyapja betegágyánál volt. Szerinte nagyapja adott pillanatban a következőket mondotta: „Lehetséges, hogy a magyarokat illetően tévedtem, de ez az én igazságom, ez az egész valóm és nincs erőm ahhoz, hogy megtagadjam önmagam. Másokon volt a sor, erősebbnek kellett volna lenniük, hogy érvényt szerezhessenek az ő igazságuknak és az ő meggyőződésüknek."

Még azt is el kell mondanunk, hogy dr. Kecskeméti főrabbi utolsó templomi beszéde nem hangzott el. Sávuot előtt volt és ünnepi beszédében el akarta parentálni Náchum Szokolovot, a Cionista Világszervezet élvonalbeli vezérét és Blau Lajos professzort, a budapesti Rabbiképző Intézet rektorát. Mint minden beszédét, ezt is előzőleg papírra vetette. És eljött a sávuot, el is indult lakásáról a templom felé, de csak negyven-ötven lépésig vitte, azután vissza kellett fordulnia. Nem jutott el a templomba, nem jutott el a szószékhez soha többé, csak a koporsóját vitték be oda reszkető kézzel és nehéz szívvel tizenkét nappal sávuot után...

Ez az el nem hangzott gyászbeszéd „Opus Postumus" címmel halála után megjelent abban az emlékkönyvben, amelyet a neológ hitközség adott ki még abban az évben. Ime az utolsó beszéd záradéka:

„Körülöttünk mindenfelé nemerusok nyüzsgése; a Szentföldről új meg ujabb vértanuságok számai: a zsidó csalódásnak és fáradtságnak a kevés is nagyon sok, de a zsidó erkölcsi bizonyosságnak némely hangulatokban a tömérdekség is semmi.

Virágos templomok, virágillat napja; a zsidó eszmének, a zsidóság lelkének a jelképes megéreztetése: őérette van a virág, a zsidó ideálizmusért; és maga az illat: az erkölcsi eszményiség.

Isteni kábitószer, nagy gondok idejére, egy nép álmatlan vergődtének az altatója: fölébredünk belőle abba a zsidó-remélte emberibb életrendbe."

Hónapokkal később a neológ hitközség impozáns síremléket állított fel a Rulikovszky-uti temetőben és a héber meg magyarnyelvű személyi adatokon kivül a nyitott, álló tóratekercs-formáju márványra az alábbi sajátmaga-készítette szöveget vésette:

„Tanítottam, irogattam, eskettem, temettem; prédikáltam a zsidóságért, az igaz-emberért, a templomban — nem sokszor, de sokat: prédikáltam kolduló szót, egyesekért — közösségért, házról-házra — nem sokat de sokszor... Belefáradtam a szóba... De a végtelenségig tud most is, mindig is az én felkönyörgésem: Áldd meg Isten, áldd meg az én hitközségemet."

A KÖDBE BORULT VÁROS

Auschwitz óta izgatja a kutatókat a kézenfekvő kérdés: hogyan reagált az európai zsidóság a közelgő veszélyre? Bennünket — a dolgozat témájánál fogva — a váradi zsidóság magatartása érdekel a második világháborút megelőző években, pontosabban a német nemzeti szocialista párt uralomra jutásától a második világháború kitöréséig. Az egyéni magatartáson túl — milyen volt a váradi zsidók körében a hangulat, mi kötötte le az emberek figyelmét, milyen volt a társadalmi légkör, egyáltalán: hogyan viszonyultak a közelgő fergeteghez, s milyen lépéseket tettek esetleges menekülésük érdekében. E kérdés tisztázása annál is fontosabb, mert tudjuk, hogy vegyileg a pohár vízben benne van az egész tenger. A váradi zsidóság jellemzése tehát többé-kevésbé illik az egész magyar zsidóságra.

1933-ban, vagyis a hitleri éra kezdetén, gazdasági vonatkozásban a Rossewelt-féle New Deal már érezttette Európa-szerte áldásos hatását. Fellendült a termelés, kereslet mutatkozott a nyersanyagok iránt, a munkanélküli tömegek ismét kenyérhez jutottak. Az új áramlat a kereskedelmet is szanálta. A váradi zsidók körében is felderültek az arcok, s a konjuktura nyomán ismét divatba jött a „rongyrázás"...

A mód, ahogy a váradi zsidóság ezekben a sorsdöntő években viselkedett, megmagyarázza magatartását a későbbi válságokban is: az 1941-es ugynevezett kámenyec-podolszki kitelepítési akció során, az 1942-es tömeges munkaszolgálatos behivások idején, amikor a váradi zsidóság férfi lakosságának krémjétvirágát Ukrajnába hurcolták s több mint kétharmada el is pusztult ott. Különösképen pedig megmagyarázza a váradi zsidók viselkedését 1944 március 19 után: a rövidlátást, a tájékozatlanságot, a gázkamráig szóló lojalitást, a tehetetlenséget.

1938-ban már lehetetlenség volt szemet hunyni a baljoslatú irás fölött, amely feltűnt a falon. A menekültek ellepték Európa utjait, és sokan közülük eljutottak Váradra is. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a háború elkerülhetetlen. A tengellyel való barátsága nyomán Magyarország is vérszemet kapott: egyre hangosabban követelte a határok revizióját. Várad közelében, a román-magyar határ mentén épültek az erődítmények és a vonalak mellett nagyobb erőket koncentráltak.

Ebben a meglódított lelkü közösségben akadt egy Jeremiás, aki a lehető legnyersebb formában megmondta véleményét úgy a váradi zsidókról, mint a helyzetet és a jövő kilátásait illetően: Dr. Silbermann Jenő. Valahányszor kávéházi asztal mellett, a legfrissebb hireket tárgyalva felmerült a sablonos kérdés: No, mit gondolsz, mi lesz velünk zsidókkal — dr. Silbermann Jenő sztereotip válaszát így fogalmazta meg: „A soványjából enyv, a kövérjéből — szappan..."

Ki volt ez az ember, aki ennyire tisztában volt az eredeti hitleri intenciókkal, aki ennyire ismerte a német nép pszichéjét? Nagyváradon született 1889-ben. Matematika és természettudományi tanulmányait svájci és franciaországi egyetemeken folytatta, ugyanakkor a filozófia iránt is érdeklődött. Egy ideig, mint vegyészmérnök müködött, saját kisebb gyári üzeme volt, de később feladta a rendszeres munkát és érdeklődése a filozófiának, a társadalomtudománynak és a publicisztikának szólt. Két fivére élt Váradon, Silbermann József textilgyáros (éveken át az ortodox hitközség alelnöke) és Silbermann Andor, a családi érdekeltségü textilgyár igazgatója. A harmincas évektől kezdve dr. Silbermann Jenő visszavonult a gyakorlati munkától és halálos aggodalommal figyelte a fejleményeket. Ezekben az években házaséletét is felszámolta, meghitt barátai szerint azt vallotta, hogy ilyen időkben bűn gyermeket világra hozni. A bécsi döntés után dr. Silbermann Jenő néhány könyvet, kéziratot és holmit csomagolt egy bőröndbe, átutazott Aradra, ahol átvészelte a háborút. Ott érte a halál 1945-ben. Nem tudta magát túltenni a katasztrófán, amelyet olyan pontosan előrelátott.

Az általános kép teljességéhez tartozik, hogy a gazdasági konjunktura ellenére mindkét hitközség anyagi gondokkal küzdött. Az ortodox hitközség előljáróságában akadt néhány ember, aki sürgős esetekben 100—150 ezer lejes gyorshitelt folyósitott a hitközségnek — gemilut cheszed alapon. A neológ hitközségnél nem volt jobb a helyzet. Igy nem találunk semmi különöset abban, hogy 1936-ról szóló jelentésében, amelyet a Hitközségek Szövetsége évkönyve számára készített, dr. Réti Ignác, a neológ hitközség titkára, a hitközség helyzetét jellemezve a következőket irta: „Csoda, hogy fenntarthatja magát." Majd a továbbiakban elárulja, hogy „az 1200 hitközségi tag közül legfeljebb 500 tag, aki adókban számottevő anyagi segítséget nyujt, a fenntartás minden más anyagi eszköze a közvetett adókból kerül ki."

Ugy tűnt, hogy azokban az években a váradi zsidóság elvesztette érdeklődését hitközségei és intézményei iránt. Ezekben az években a krónika nem jegyzett fel alapítványt, nagyobb adományt, egy megható zsidó gesztust. Csak két-három évenként értesült arról, hogy a londoni Rothschild báróné, született Wertheimstein Rózsika ellátogatott Váradra és felkereste ősei sírját, s ilyenkor rendszerint ötvenezer lejt juttatott a kórházfenntartó Chevra Kadisának. Ezt a szép szokását megtartotta azután is, hogy özvegyi sorsra

jutott. Ilyen formában kapott a hatalmas Rothschild vagyonból néhány morzsát a váradi zsidóság is.

Szándékosan hagytuk utoljára a váradi zsidóság Erec Jiszráelhez való kapcsolatát.

A széthuzás nemcsak a hitközségekben, hanem a cionista közéletben is megmutatkozott. 1936 tavaszán, hosszú vajudás után a Mizráchi szervezet kivált az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség keretéből. Az ifjuság egy részét foglalkoztatta az alijja gondolata, szinte egyidejüleg két chaluctelep is létesült, a Mizráchi a dr. Kepecs-féle szőllőben, míg a Noár Hácioni a Czitter Testvérek egyik elhagyott gyártelepén állította fel hachsaráját. A certifikátot azonban csak kávéskanállal mérték, ezért a chalucok közül is többen az ugynevezett „alijja-bét" útját választották.

Komoly érdeklődés hiján a Nemzeti Alapok munkája is csak sovány eredményeket mutatott. A kiküldött delegátusok negyven-ötven ember előtt beszéltek. Kisérőkről kellett gondoskodni a delegátusok számára, de sokan igyekeztek kibujni. Nem akarták beinkasszálni a tömérdek visszautasítást. Gyakori eset volt, hogy a kisérő nem birt különösebb tekintéllyel és súllyal a tervbevett jegyzőnél, s ez meglátszott az eredményen is. Egy őszinte órában valaki kiszámította, hogy a váradi zsidóság évi átlagban tizennégyszer annyit költ cigarettára, mint az erec-jiszráeli országépitési mű támogatására.

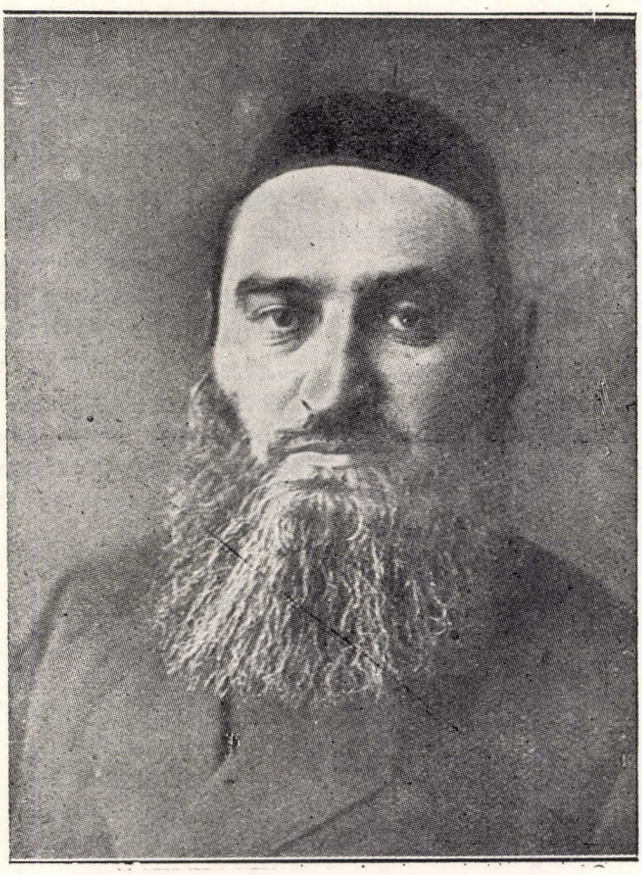
Nem szabad elfelejtenünk, hogy Konstanca és Haifa között rendszeres hajójáratok voltak és egy szentföldi látogatást igen sokan megengedhettek volna maguknak. 1934-ben létre is jött egy társaskirándulás, de érdeklődés hiányában a következő években az akciót nem rendszeresítették. A háborút megelőző két-három évben 15—20 gazdag váradi zsidó tett szentföldi kirándulást, akadt valaki, aki Tel-Avivban bérházat vásárolt, mások ezer fontos bankbetétet helyeztek el, hogy szükség esetén ennek alapján ugynevezett tőkés-certifikát iránt nyujthassák be kérvényüket. Mindössze két esetről tudunk, amikor ezek a betétesek igénybe is vették a certifikátot és az alijja révén megmentették életüket.

Ebben a fatalista légkörben jött el az emlékezetes pénteki nap, 1939 szeptember elseje, amikor a rádió hirül adta, hogy a németek megtámadták Lengyelországot. Aznap délelőtt a Kishidfőnél lévő ujságkioszkban még árulták a „Hájnt" című varsói jiddis nyelvű napilapot, amelynek utolsó példánya az előző éjjel érkezett Váradra. Az a néhány ember, aki a rendszeres vevők közé tartozott, szorongó érzéssel vette kézbe az ujságpéldányt, tudva, érezve: ez a háború a hárommilliós pompás lengyel zsidóság katasztrófáját is jelenti. Abban a pillanatban még csak a lengyel zsidóságot sajnálták, holott a háború kitörésével saját fejük felett is leszakadt az ég.

Az orthodox hitközség és intézményei

Irta: *GROSSMAN ÖDÖN*

a nagyváradi Orth. Hitközség v. elnöke

FUCHS BENJÁMIN főrabbi zcl.

Tisztában vagyok vele, hogy nagyon nehéz feladatra vállalkoztam, a hajdan oly fontos szerepet betöltő hitközség történetének megirásával.

Sajnos kevés forrásmunka áll rendelkezésemre, a nagy világégésben azok is elvesztek és így főként egyéni memoriámra vagyok utalva s ezért elnézést kell kérnem, ha egyes intézményekről, vagy érdemdús vezetőiről — akaratlanul — megfelejtkeznék.

A nagyváradi orthodox izr. hitközség formálisan és hivatalosan 1870 augusztus 5-én alakult meg. De mielőtt rátérnék a részletekre — úgy vélem — nem érdektelen röviden ismertetni annak a budapesti kongresszusnak a lefolyását, mely a magyarországi zsidóság kettészakadásához és ennek következményeként a nagyváradi orth. hitközség megalakulásához vezetett.

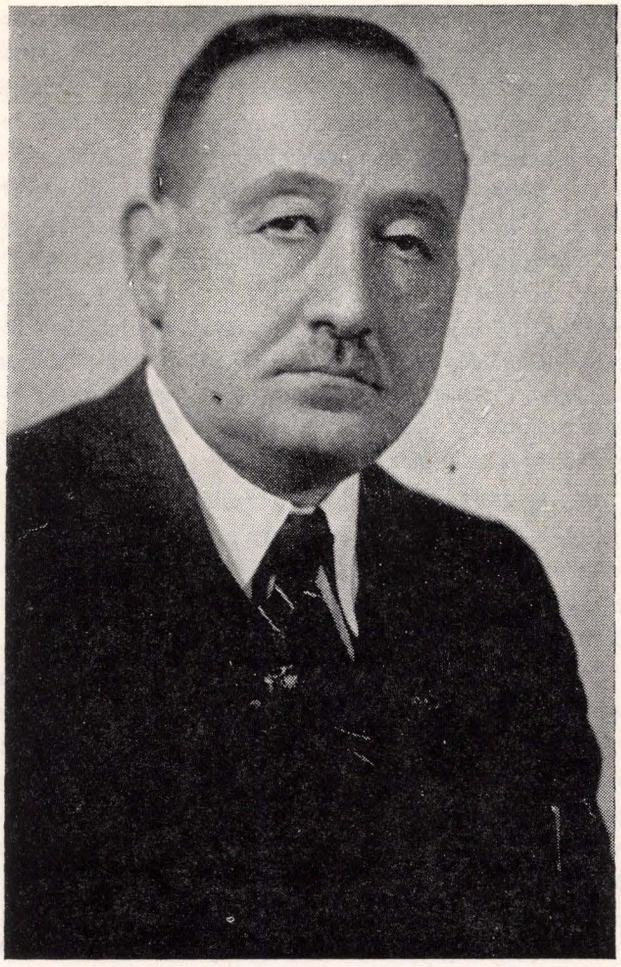
Az egész világon egyedülálló jelenség volt a zsidóság u.n. haladó és orthodox táborának külön hitközségi keretekben való megszervezése és a zsidó világban megoszlottak a vélemények annak helyességét illetően.

A wizsnitzi Rebbe — Cháim Mayer Háger zcl. — mondotta egyszer: „Semmiért sem irigylem annyira a magyar zsidóságot, mint az orthodoxia különválásáért, amely így zavartalanul élheti ősi tradiciók szerinti zsidó életét, távol az esetleges vallástalan többség befolyásától."

Az 1868 december 24-én megszavazott emancipációs

ULLMANN ISTVÁN
elnök

LEITNER SÁNDOR
elnök

törvény új légkört teremtett a magyar zsidóság széles köreiben. Meglazultak a vallási keretek és egyre többen követelték a hitközségi élet modernizálását.

A múltban a főrabbinak megfellebbezhetetlen, döntő szava volt vallási kérdésekben, határozatait a hálachá szellemében hozta. A hatóságok által is elismert szervezési szabályzat 41-ik paragrafusa szerint állásából nem lehetett elmozdítani. Hosszú időn keresztül a törvényesen elismert főbirói tisztséget is betöltötte, és nem csak vallási kérdésben volt itélkezési joga.

A nagyváradi orth. hitközség e régi tradiciókhoz hiven alapszabályaiba foglalta: „A főrabbi a hitközség felett áll", tehát a tisztviselőkre vonatkozó fegyelmi szabályzat nem vonatkozik rá és jogai nem korlátozhatók.

A zsidók anyagi-, kulturális és társadalmi helyzetének javulásával párhuzamosan azonban egyre mélyebb gyökeret vert a környezethez való hasonulás vágya. Ez gyakorlatilag az életberendezésükben, szokásaikban, ruházatukban, nyelvükben, nevükben, stb. nyilvánult meg.

A két tábor csakhamar éles összeütközésbe került, ha főrabbi — sakter stb. felvételéről volt szó, vagy templomok berendezése, intézmények felállítása ügyében kellett dönteni. Az orthodox tagok egyre jobban érezték, hogy a szavazások során kisebbségben maradnak, és nem tudják érvényesíteni tradicióhű felfogásukat a hitközség illetékes fórumain. A megoldás egyetlen lehetőségét tehát kizárólag külön hitközségi keretek felállításában vélték megtalálni.

A hires Ktav Szofer pozsonyi főrabbi és a „Mhárám Sik" huszti főrabbi állottak annak a mozgalomnak élére, mely a „Trennungsorthodoxia" jelszavát irta zászlójára. Az utolsó lökést a meghirdetett különválásra a modern tábor azon határozata adta meg, mely szerint az addig szokásos, jesivákban szerzett rabbiképesítést — Hátoresz Háruá — egy modern szellemben vezetett „Rabbiszeminárium" is megadhatja. Ezzel a vallási élet irányitása oly kezekbe lenne letéve, melyet a tradicióhoz szigoruan ragaszkodó orthodoxia semmiképen sem volt hajlandó elfogadni.

A kormányhatóságok, élén a liberális Báró Eötvös

József kultusz- és vallásügyi miniszterrel, természetesen a haladó irányzatot támogatták, miért is a magát gyengének érző orthodoxok — egyenesen Őfelsége I. Ferenc József császárhoz fordultak. A népes delegáció amelynek élén a Ktav Szofer állott, könnyezve kérte, tegye lehetővé vallásuk maradéktalan megtartását. A hitbuzgó katolikus uralkodó leereszkedő szivélyességgel fogadta a rabbi-küldöttséget és messzemenő támogatásáról biztosította. A császárt annyira meghatotta a külsejében is impozáns megjelenésü főrabbi-delegáció elérzékenyült előadása, hogy behivta feleségét, Erzsébet királynét és elragadtatva ezt mondta neki: **„Noch kein Herrscher hat so eine Deputacion empfangen."**

Bár az 1867. évben fogadott rabbi-delegációnak tett igéretének megfelelően a király személyesen interveniált a kormánynál, és 200 hitközség tiltakozása dacára, a kormány 1868-ban kiadta az engedélyt a modern Rabbiszemináriúm felállítására.

Minthogy a kormánykörök is belátták, hogy sürgős intézkedést igényel a zsidó felekezeti élet intézményes rendezése, 1868 június 30-án nagy-gyülésre hivta összse az ország zsidóságát, Budapesten 1868 december 14-ére. A delegátusok megválasztása hatalmas botrányok és ádáz küzdelmek jegyében zajlott le. Mindkét fél tisztában volt azzal, hogy a kongresszuson fog eldőlni a magyar zsidóság felekezeti arculata. A választási költségeket 120.000 aranyra becsülték. A nagy-gyülésen 220 delegátus vett részt és ebből 88-an szavaztak a Rabbiszemináriúm felállítása ellen.

Ezek után az orthodoxia vészgyülést hivott össze Budapestre, melyen 300 rabbi vett részt. A pozsonyi rabbi elnöklete alatt határozatban mondták ki, hogy a kongresszus határozatait egy arra illetékes rabbinikus forum elé kell terjeszteni.

A kongresszus elnöke dr. Hirschler budapesti hitk. elnök volt, alelnökei: Wahrmann Móritz, — később első zsidó tagja a parlamentnek — és Popper Lipót bankigazgató. A tárgyalások izzó, botrányos hangulatban zajlottak le. Rabbi Menachem Ausch ungvári rabbi nem tudott magán uralkodni és sirva fakadt a plénum előtt, midőn hallotta a vallási reformot célzó javaslatokat. A modern irányzat képviselői többek között azt követelték, hogy a rabbiknak bölcsészeti képesítéssel kell rendelkezniök, tehát hivatalos rabbiiskolát kell látogatniok, és megfelelő bizonyítványt kell szerezniök. Mindez természetesen éles ellentétben állott a tradicionális orthodox felfogással, miért is 1869 február 4-én tüntetően kivonultak a teremből.

A kongresszus — amelynek tárgyalásai magyar és német nyelven folytak, — napi költségei 1.500 aranyat tettek ki.

Miután többségi határozatokkal igyekeztek teljesen új alapokra fektetni a hitközségek és intézményei vallási életét, hangsúlyozva, hogy a Sulchan Aruch szabályai nem kötelezőek rájuk nézve, az orthodoxia képviselői véglegesen a külön hitközségi keretek felállításáról döntöttek.

Érdekes megemlíteni, hogy a nagy többségben levő ugynevezett haladó réteg is szivesen látta az orthodoxok különválását, mert így, minden zavaró körülmény nélkül, jobban remélhették modernizáló elképzeléseik megvalósítását az általuk életrehivott felekezeti intézményekben. Először 38 orth. delegátus vonult ki az ülésteremből, míg egy másik része még kisérletet tett valamely kiegyezési alap megteremtésére.

Az orth. delegátusok egy része hajlandóságot mutatott elfogadni a Sulchan Aruch kifejezés helyett a „Torát Mosche V'rábánim" meghatározást, mint a vallási élet alapját, azonban 53—52 szótöbbséggel ezt, a mérsékelt áthidaló ajánlatot is elutasították, mire a 94 orth. delegátus elhagyta a termet. Landesberg nagyváradi főrabbi volt az egyetlen kivétel, ő mindvégig bennmaradt az ülésteremben.

A kongresszus tanácskozásai 2½ hónapot vettek igénybe.

A kivonulás után az orthodoxia képviselői kormányengedélyt kértek egy Budapesten megtartandó külön nagygyülés összehivására. A „Mhárám Sik" vezetésével nagy akciót indítottak, melynek eredményeként Deák Ferenc javaslatára a parlament törvényt fogadott el, mely szerint a kongresszuson hozott határozatok nem kötelezik őket, joguk van külön hitközségeket felállítani.

Az 1871. évi 26.915 sz. közoktatásügyi miniszteri rendelet kimondja, hogy „a Kongresszuson hozott határozatok el- vagy el nem fogadása az izraelita állampolgárok vallási és lelkiismereti meggyőződésén alapuló szabad akaratára hagyatott", melynek alapján mindenki saját akarata szerint az orth. vagy a kongresszisták-neológok szervezeteihez csatlakozhatott.

1870-ben Budapesten a „Tigel" szállóban tartották meg azon sorsdöntő értekezletet, — 40 rabbi és 90 világi delegátus részvételével — és elhatározták, hogy külön hitközségi keret felállítását, valamint teljes autonómiát fognak követelni a kormánytól. E célból küldöttséget menesztenek Báró Eötvös József kultuszminiszterhez, de kérni fogják a király közvetlen támogatását is. Ferenc József szigoruan és mélyen vallásos érzelmű ember volt, aki minden más vallás követőit is respektálta. Nemcsak tolerálta a mások vallási érzelmeit, hanem minden alkalmat megragadott, hogy támogassa őket és kifejezésre juttassa velük szemben érzett rokonszenvét.

Egyizben a vallásos zsidók által lakott galiciai körutja során kiséretének egyik tagja kissé mentegetőző

megjegyzést tett a pájeszes-szakállas zsidókra, „Felség ezen a vidéken sok van ebből az emberfajtából". Mire a király határozott szavakkal leintette: „Nekem egyenlően kedves minden hitét-vallását megtartó alattvalóm." A magyar orthodoxia is mindenkor meghallgatásra, sőt támogatásra talált nála, ha segítségét kérték vallási különállásukhoz saját szervezeti keretük megteremtéséhez. Indignálódva mondta egyizben: „Nem értek valamit én, a zsidóságot és vallását kívánván értékelni, midőn egyeseket közülök bárói- nemesi rangra emelek, amire viszont ők úgy reagálnak, hogy hátat fordítanak őseik hitének és megtagadják zsidóságukat." (Báró Hatvani Deutsch, Báró Madarasy Beck Marcell stb. stb.)

Hogy ezen renegát zsidó mágnások milyen messze mentek egykori zsidóságuknak megtagadásában idézem báró Hatvani Lajos két kijelentését: „Aki bálba megy tartozik frakkot ölteni" vagyis mint emancipált zsidó mindenben köteles behódolni a környezete bevett szokásainak, beleértve a kikeresztelkedést is. De, hogy ne legyenek kétségeink, szó szerint ezt írta: „Minden zsidó apának az a kötelessége, hogy keresztény gyermeket neveljen".

A király személyes intervenciója és számos élvonalbeli politikai személyiség közbelépése folytán 1870. december 1-én megkapták a kért hatósági engedélyt. Midőn ezt közölték a világhírű „Ktav Szoferral" így reagált: „ez életem legboldogabb napja". A hitközségek központi szerve a „Központi Iroda" nevet kapta és első elnöke Reich Jicchák volt. 38 elismert rabbitekintély aláírásával felhívást intéztek a hitközségekhez a csatlakozásra. Eredmény: 200 szervezett hitközség, élén Pozsonnyal, Nagyváraddal, Miskolccal, tehát az ország legtekintélyesebb vidéki hitközségei jelentették be csatlakozásukat. 1875-ben megjelent hivatalos statisztika szerint már 318 nagy, komoly orth. hitközség, a vidéki kisebbekkel együtt összesen 1274 tartozott az orth. Központi Iroda égisze alá. A neológ hitközségek száma 302 volt.

1889 februárjában 240 orth. rabbi aláírásával Iszurt adtak ki a neológiával való együttmüködés ellen, melyet 1908 májusában 264 orth. főrabbi aláírásával megismételtek.

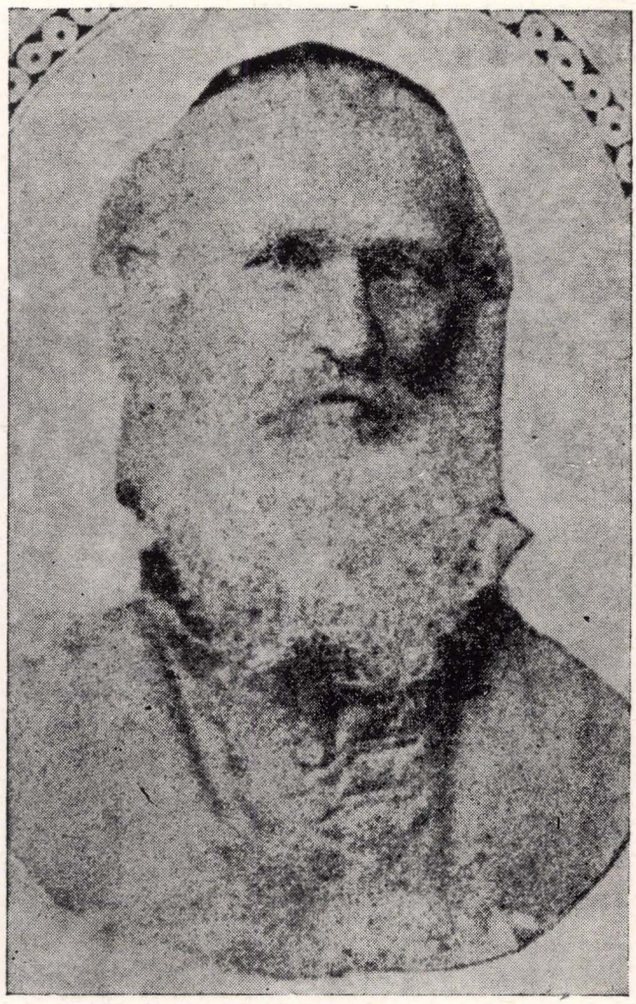
Az önálló orth. hitközségi keret megteremtése érdekében folytatott elszánt küzdelem élén mindvégig a huszti főrabbi állott. Utolsó éveiben már súlyos betegség gyötörte szervezetét, látása is nagyon meggyengült. Kedvenc tanítványának, R. Saul Brach, későbbi kassai főrabbinak ezt mondotta: „Minden szenvedést szivesen viselek el, hogy egyszer elmondhassam a „Smá Jiszroélt."

Mindazon városokban, ahol a neológok voltak többségben, az orthodox hitközségi tagok kiléptek és új — orthodox — hitközséget alapítottak, Budapesten, például, a neológ hitközséghez tartozott a cirka 200.000 lelket számláló zsidó lakósság nagy zöme, míg az ujonnan alakult orth. hitközség alig számlált 20.000 lelket.

Míg az anya-hitközségnek nem volt joga kényszeríteni tagjait arra, hogy magánéletüket a Sulchan Áruch előirásai szerint rendezzék be és meg kellett elégedniök azzal, hogy intézményeikben érvényesítették maradéktalanul a Tóra előirásait, addig az ujonnan alakult orth. hitközségek a tagfelvételt attól tették függővé, hogy az illető mennyiben él tradicionális magánéletet.

Nagyváradon a neológok léptek ki és alakítottak új hitközséget, majd később kiléptek a Szentegyletből is, mert nem engedélyezték a halottak érckoporsóban való eltemetését és virágok elhelyezését a sírhelyeken. Az anyahitközséget képező orth. hitközség tehát csak intézményeiben érvényesíthette szigoruan a vallási előirásokat, tagjainak igen jelentékeny része nem élt tradició-hű életet.

A nagyváradi zsidóság nagy többsége az orth. hit-

Landesberg Jicchák Áron főrabbi zcl.

községi keretben helyezkedett el és így Magyarország legnépesebb orthodox hitközségét alkotta.

Ebben az időben a hitközség élén Landesberg Jicchák Áron főrabbi állott. Nagy talmudikus tudással és kiváló szónoki készséggel rendelkezett. Tekintélyét nagyban növelte messzeföldön hires jesivája. Landesberg főrabbi a világhirű Chátám Szofer pozsonyi főrabbi legkiválóbb tanítványai közé tartozott. — Midőn kérte a szokásos Hátoresz-Hároe rabbiképesítési bizonyítvány kiadását, a Chátám Szofér így válaszolt: „Készséggel adom meg anélkül, hogy az ilyenkor szokásos előzetes vizsgáztatást szükségesnek találnám."

Korának legnagyobb gáonjai között emlegették. Jóviszonyát hitközsége vallásos rétegével nagyban beárnyékolta azon tény, hogy midőn a hires 1868. december 14-én megnyilt kongresszusról tüntetően kivonultak az összes rabbik, Landesberg főrabbi nem csatlakozott hozzájuk és mindvégig az ülésteremben maradt. Rosszalásuknak éles formában adtak kifejezést azzal is, hogy midőn a hires Ktáv Szofer pozsonyi főrabbi — kivel különben intim baráti viszonyban állott — egyizben látogatásra készült Nagyváradra, előkelő személyiségekből összeállított delegáció kereste fel és kérték, hogy kerülje a vele való személyes érintkezést.

Sokat sejtető beadványt intézett Landesberg főrabbi 1856 évben a Helytartó Osztálynak címezve, a következő tartalommal: „Gegen den hiesigen israel. Gemeinde Vorstand wegen seiner Beseitigung und seines Einflusses bei Gemeindeberatungen."

A hitközség fejlődése tulajdonképen az ő főrabbisága alatt vette kezdetét. Nagy agilitással fogott hozzá a különböző intézmények megszervezéséhez. Többek között ő hivta életre 1866-ban a „Machzike Tora Egylet"-et, az arra rászoruló talmudtudósok anyagi támogatása céljából.

Az orth. anyahitközség eleinte a neológoknak 1870 július 8-án bejelentett kilépése után, mint „Izraelita hitközség status quo ante" néven müködött és csak később, az 16414--30853/1881. sz. vall. és közokt. miniszteri leirattal megváltoztatta nevét „Izr. Orth. Hitközség"-re Ullmann Izidor elnöklete alatt.

Landesberg főrabbi 1879 Pessach első napján halt meg. A váradvelencei temetőben temették el — óriási részvét mellett. A megüresedett rabbi-széket R. Mosche Hárs Fuchs vágszeredi főrabbi foglalta el 1882. jan. 25-én. Bár viszonylag egész fiatal volt, rövid idő alatt országos viszonylatban is nagy tekintélyt szerzett magának. Első teendőjeként egy 400 bócherből álló jesivát állított fel, melynek egy részét még Vág-

A velencei temető egyik részlete (háttérben a velencei vasutállomás)

szeredről hozta magával, (Freund Lajos, Weisz Miksa, Friedmann Fülöp stb.), kik később a nagyváradi zsidó közélet kimagasló személyiségeivé fejlődtek.

A jesivában tanult Motzen Samu is, ki később, mint a legnagyobb tollexportőr a város gazdag emberei közé tartozott és az orth. hitközség alelnökévé választották. A jesivában a főrabbi „Hausbocher"-i tisztségét is viselte. A jesiva másik bócherja — a későbbi

Motzen Sámuel az orth. hitközség alelnöke

chaszid-imaház és az Aguda elnöke, Seidenfrau József, a Rebbe adminisztrativ irodai ügyeinek vezetésével volt megbizva, kit éles esze és nagy talmudikus tudása folytán a városban a főrabbi „külügyminisztere" címmel ruháztak fel. Az utóbbi években, mint a chaszszidok elismert feje fejtett ki sokoldalu közéleti tevékenységet.

De e jesiva neveltje volt sok magyarországi, sőt külföldi hitközség tudós főrabbija is.

Az új főrabbi nagy ambicióval fogott hozzá a vallási intézmények megszervezéséhez. A Sasz Chevra fejlődése, a Jeszodé Tora életrehivása, iskolák megnyitása sok más intézménnyel együtt szorosan összekötődött az ő személyével. Komolyan vette hivatását, megalkuvást nem ismerve érvényesítette a hitközség vallási életében a Sulchan Áruch szabályait. Erélyes mentalitását jellemzi, hogy közvetlen székfoglalója után a város egyik nagyon tekintélyes személyisége meghivta leánya esküvőjére az egyházi esketés elvégzésére. Az esketési szertartást az orth. hitközségekben kizárólag a szabad ég alatt, ill. fedetlen helyen szokták megtartani. Éppen ezért a vallási tradiciók megsértését látta e precedensben. Meglepetéssel látta, hogy a Chüpét a templomban állították fel, mit az örömapa azzal indokolta meg, hogy „a leányom felnőtt korú, határozott egyéniség, kinek elvei vannak, mit — szerintem — respektálnunk kell." — Fuchs főrabbi magából kikelve, kivörösödött arccal válaszolta: „A leányának lehetnek respektálandó elvei és nekem, a város főrabbijának, ki a vallási törvényeket képviselem, nem respektálandók az elveim? — Ragaszkodom hozzá, hogy a Chüpét azonnal állítsák fel a szabadban, különben nem végzem el az esketési szertartást." — Hogy szavainak még nagyobb nyomatékot adjon, hozzátette: „Különben még ugysem vagyok kicsomagolva és visszautazhatom. Meggyőződésem, hogy régi helyemen szivesen fogadnak vissza."

Hogy e határozott és felelős egyházfőhöz méltó fellépésének meg volt az eredménye, fölösleges kihangsúlyoznunk.

Határozottan, megalkuvást nem ismerően lépett fel valahányszor vallási kérdésekben kellett döntenie. Gondolkozás nélkül ajánlotta fel lemondását is állásáról, ha ellenállásba ütközött, de nem hátrált meg. 30 éves áldásos főrabbi-i müködése folyamán szigoruan érvényesítette a hires Rabbi Jiszráel Szalonter szemléletét: „Ráv s'én cholkin áláv b-khilátó, éno b'géder Ráv, v Ráv hámfáched mipnehem éno b'géder ádám". „A főrabbi, kit nem birálnak hitközségében, az nem valódi rabbi, de aki fél a birálattól, nem gerinces ember." Minden cselekedetét sziklaszilárd meggyőződése diktálta. — Határozott egyéniségének szellemierkölcsi hatása fokozatosan vált érezhetővé és döntően befolyásolta hitközsége arculatának kialakulását.

Ilyen körülmények között a hitközség eddig soha nem tapasztalt fejlődésnek indult és csakhamar az ország tekintélyes vezető orthodox zsidó közösségének ismerték el.

Ugyanakkor midőn a főrabbi székben a nagyváradi zsidóság 200 éves történelmének legkimagaslóbb rabbitekintélye ült, a világi vezetés szintén két különlegesen képzett vezető-szerepre hivatott ember, Ullmann Izidor és fia Ullmann Sándor kezében összpontosult. Valamennyiük képessége, rátermettsége és közösen kifejtett önzetlen, önfeláldozó közéleti munkája tette a nevükhöz füződő periódust a nagyváradi zsidóság fénykorává.

Hogy ilyen hatalmas eredményeket a hitközség életében csakis a kölcsönös -- közös együttmüködés folytán sikerült elérniök, azt legjobban bizonyitja az iskola-probléma.

A VILÁGI ISKOLA

A hitközség világi vezetőségében egyre erősebben érlelődött a meggyőződés, hogy az emancipációs törvény következtében megváltozott helyzetben föltétlenül szükségessé vált a világi oktatás. Az eddig szokásos chéder-Talmud-Torákban nyujtott egyoldalú ismeretek elsajátítása nem nyujtott kellő felkészültséget a kulturális és gazdasági szükségleteknek megfelelően. Éppen ezért a főrabbi levélben hivta fel nyomatékosan a hitközség vezetőségét az iskola megnyitására. Az anyagi fedezet előteremtéséhez az első 100 forintos adományt ő ajánlotta fel. — A gyakorlati megvalósítás elé azonban nagyon komoly akadályok merültek fel. Abban az időben u.i. a valláshű zsidóság számos vezetői mereven elzárkóztak minden új modern intézmény felállításától. Az irányzat vezére, a nagy tekintélyű Teitelbaum máramarosszigeti főrabbi volt.

Midőn Fuchs főrabbi zcl. maga is arra a meggyőződésre jutott, hogy föltétlen szükség van egy zsidó iskola megnyitására, hogy ezzel megvédjék a zsidó gyermekeket attól a káros befolyástól, melyet a nem zsidó gyerekekkel való együttlét gyakorol reájuk, éles ellentétbe került a nagy befolyásu Teitelbaum főrabbival, aki egyenesen nekiszegezte a kérdést: „Ki garantálja, hogy az iskola nem-e lesz a vallástalanság szellemének melegágya?" Én felelte Fuchs főrabbi.

Ilyen légkörben csak egy oly nagy talmudikus tekintély, mint Fuchs főrabbi nyujthatott határtalan tekintélyével erkölcsi fedezetet az iskola megnyitásához.

Az idő később Fuchs főrabbit igazolta, mert midőn a kormány csak négy középiskolát végzett rabbit ismert el és részesített államsegélyben, azok nagy többsége a váradi iskolában tette le a szükséges vizsgát. Gyakran előfordult, hogy egyes vizsgára jelentkező rabbik nem is birták élőszóban sem a magyar nyelvet és kizárólag a Gábel Jakab iskolaigazgató diplomatikus segítsége, no meg a hatósági kiküldött jóindulata segítette át őket a vizsgán.

Hogy felfoghassuk minden korszerű intézmény alapítása milyen nehézségekkel járt, bele kell élnünk magunkat az akkori idők legtekintélyesebb rabbi autoritásának, a Ktáv Szofér-nak légkörébe. Ime egy példa: Midőn közölték vele az „örömhírt", hogy megjelent a király által is szentesített törvény a zsidók egyenjogosításáról, sírva fakadt. Hogyan, kérdezték a jelenlevők, eddig olyan borzalmas, megalázott helyzetben éltünk, hogy mint zsidók az éjszakát sem volt szabad a városokban töltenünk, mint házalók jártuk az országutakat, mert állandó iparengedélyt nem kaptunk és most, midőn az összes korlátozások megszüntek, ahelyett, hogy velünk örülnél, sírsz? Hogy a zsidók milyen megalázott helyzetben éltek, talán a legjobban jellemzi azon jogszokás — mely egyébként egész a XIX. század közepéig volt érvényben — hogyha egy zsidót esketett meg a bíróság, elvezették egy zsinagógába, ott le kellett vetnie a cipőjét és a Tóra előtt mondania: „Ha hamisan esküszöm, nyeljen el engemet a föld." A Ktáv Szofér így válaszolt:

„Mindaddig, míg gettókba zárva elnyomva éltünk, valamennyien úgy éreztük, ez nem lehet a mi állandó otthonunk, ez csak rövidebb-hosszabb átmenet a Messiás megváltásáig. Vártuk tehát állandóan Őt, fohászkodva a Mindenhatóhoz mielőbbi megváltásunkért. Most azonban, hogy azonos jogokkal rendelkezünk az ország többi polgáraival, mi is állandó otthonunknak fogjuk tekinteni ittlétünket. Ez pedig a Messiás-i hit megrendüléséhez vezethet. Ezért sírtam..."

A vallási szellem gyengülését féltették minden változástól, korszerű intézmények létesítésétől és ezért ellenezték.

Fuchs főrabbinak a szélsőséges körökben is élvezett nagy tekintélye nyitotta meg a hitközség részére az iskola és a többi korszerű intézmények létesítésének lehetőségét.

Az országgyülés 1868-ban elrendelte az általános — zsidókra is vonatkozó — tankötelezettséget az elemi iskolai oktatásban. Egyidejüleg elhatározta az állami iskolahálózat felállítását. A zsidók nagy örömmel fogadták az intézkedést, mert ebben egyrészt az egyenjogosítás ujabb megnyilvánulását látták, másrészt megszabadultak a felekezeti iskolák fenntartásával járó nagy anyagi megterheléstől. De maguk a zsidó tanítók is szivesen cserélték fel eddigi munkaadóikat, a szűkkeblű hitközségi korifeusokat, a kétségtelenül nagyobb anyagi lehetőségekkel rendelkező állammal. Ilyen körülmények között nem tartozott a leghálásabb feladatok közé külön zsidó felekezeti iskola felállítása hiszen a már létező iskolák egymás után zárták be kapuikat, számszerint 41-en. Az Aradon megtartott zsidó felekezeti tanegyesületi nagygyülés lelkesedéssel foglalt állást a felekezetnélküli iskolák felállítása mellett. Ebben a légkörben Fuchs Mór főrabbi és Ullmann Izidor hitk. elnök közös erőfeszítésével létesített orthodox szellemben vezetett iskola fokozottabb jelentőségű szerepet töltött be.

A liberális gondolkodásu II. József császár már 1786-ban engedélyezte Nagyváradon a nyilvános zsidó iskola megnyitását, — megelőzve Budapestet, ahol csak 1804-ben létesítettek zsidó iskolákat, — de az iskola belső viszályok folytán 1869-ben beszüntette müködését. Fuchs Mór főrabbi segítségével 1882-ben ismét megnyilt a négyosztályú elemi fiú-iskola, mely a későbbi fejlődésnek alapját képezte.

1883-ban megnyilt a polgári fiúiskola is. 1897-ben

Gábel Jakab az orthodox iskolák igazgatója

követte a négyosztályú elemi- és négyosztályú polgári leányiskola. Mindezen intézmények már új, impozáns épületekben nyertek elhelyezést. Hogy az iskolák az idők folyamán még a legszélsőségesebb körökben is szalonképessé váltak, abban nagy része volt a Gábel Jakab iskolaigazgató személyének. Mint elismert nagy talmudtudós és mély vallásossága megfelelő garanciát jelentett a szülőknek, hogy nála a legjobb kezekben helyezték el gyermekeik taníttatását, nevelését.

Nagyon megkönnyítette az iskolák fejlődését és gazdasági megalapozását a Gábel Jakab sokoldalú társadalmi és politikai kapcsolatai.

Egy alkalommal a kormánypárt a Bereg-megyei Bilke választókerületben országgyűlési képviselőnek is felléptette — kitünő szónok volt.

A budapesti Orth. Központi Iroda vezetősége is felismerte Gábel Jakab sokoldalú zseniálitását, miértis vezető szerephez juttatták az országos hitélet ügyeinek intézésében. Gábel Jakab temetésére bejelentették részvételüket a legmagasabb rangu tanügyi- és kormányhatóságok képviselői. Ezzel is kifejezésre akarták juttatni nagyrabecsülésüket a pedagógiai-politikai-közéleti sikon kifejtett érdemdús munkásságával kapcsolatban. Egyidejüleg tolmácsolták a hitközség vezetőségének azon óhajukat, hogy rájuk való tekintettel a gyászbeszédeket magyar nyelven tartsák. A vezetőség hosszas tanácskozás után a körülmények alapos mérlegelésével úgy határozott, hogy eleget tesz e kivánságnak.

Fuchs Benjámin főrabbi azonban a magyar nyelvű gyászbeszéd megtartását azon feltételhez kötötte, hogy az eredeti programtól eltérően nem a templomban, hanem az iskolák előtti térségben, az udvaron fogja a nagy halottat elparentálni. Hivatkozott arra, hogy magyarnyelvű beszédek megtartását a **templomban** az 1865-ben megtartott nagymihályi rabbi konferencia megtiltotta.

E nagyjelentőségü gyülésen 71 rabbi vett részt és napirendjén szerepelt a **templomi** szertartások szabályozása, ellensúlyozandó a neológia eziránya modernizáló törekvéseinek. A hozott határozat értelmében: 1. Tilos az előimádkozói emelvény áthelyezése. 2. A **magyar** beszédek tartása a **templomban.** 3. Chupa felállítása a **fedett** templomban. 4. Vegyes férfi-női énekkorusok szereplése stb. Érdekes, hogy a nagytekintélyü pozsonyi főrabbi nem szerepel a 71 aláirás között.

Gábel Jakabot az iskolaigazgatói székben Biró Márk követte. Biró Márk 1901-ben 22 éves korában kezdte meg mint történelemtanár a müködését, majd később Gábel mellett mint állandó helyettese tevékenykedett. 1941-ben megkapta a magyar kormánytól a tanügyi főtanácsos és az ezzel együttjáró méltóságos cimet. Az iskolák vezetését egész a deportációig úgy a tanügyi hatóságok mint a hitközség vezetőségének teljes megelégedésére, nagy lelkesedéssel és odaadással látta el.

Fuchs főrabbi azonban munkaprogramja központi feladatának a gyermekek vallásos nevelésének biztosítását tekintette. E célból alapította meg a **„Jeszodé Tóra"** talmudiskolát. Hivatalosan már 1876-ban alakult meg és alapszabályai első paragrafusa szerint: „Célja: „A Tóra alapjait megszilárditani annak tanait, — bevonva a serdülő ifjuságot a Tóra tanulmányozásába, — terjeszteni s ezáltal az igaz zsidó vallás-erkölcsi életnek biztos alapját megteremteni." A meglévő keretet azonban élő tartalommal Fuchs Mór főrabbi töltötte meg.

A zsidóság mindig nagy gondot fordított kulturális igényei kielégítésére, különös tekintettel gyermekeik iskoláztatására.

Az 1857 május 26. és 27-én történt királyi látogatást is egy iskola alapításával ünnepelték meg, mely a **„Talmud Tóra" Israelitisches Knaben Weisen-Haus"** nevet viselte. De még ezt is megelőzte a szervezett zsidóság első intézménye az **„Armenschule"** 1850-ben. Mindkét iskolát önkéntes adományokból alapították.

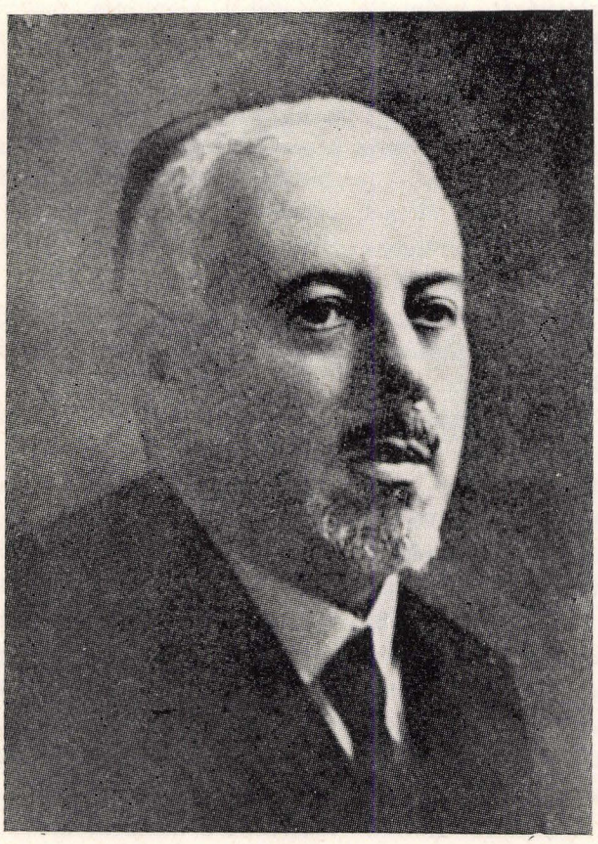
Fuchs Mór főrabbi is iskola létesítésével kezdte meg váradi müködését. Egyrészt helyszüke folytán, másrészt adatok hiányában — a többi intézményekhez hasonlóan — erről is csak röviden és főleg az utolsó korszakban kifejtett müködéséről fogok beszámolni.

A „Jeszodé Hátóra" tantermei a Szacsvai utcában levő „Siur Chevra" templomegyesület helyiségeiben

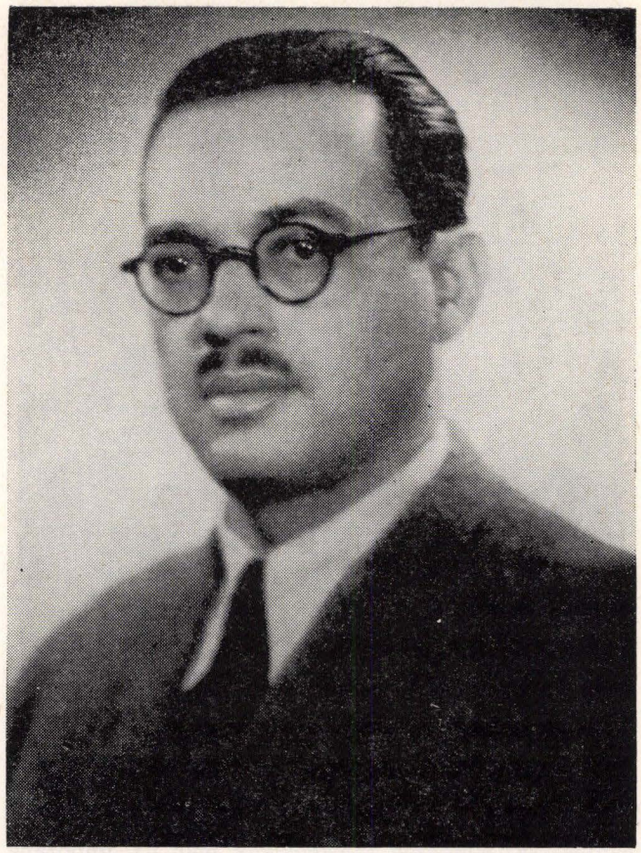
nyertek elhelyezést. Elnökei voltak: Brüder Jenő, Meisner Márkusz, Weinberger Jónás, Ullmann István és végül Weisz Farkas — Fuchs Benjámin főrabbi nagytudású veje.

Különösen nagy érdemeket szerzett magának e fontos intézmény felvirágoztatása terén R. Mordecháj Meisner, ki egyidejüleg a „Siur Chevra" elnöke is volt. Nagy talmudikus tudással, kiváló előadókészséggel rendelkezett, amihez hozzájárult még impozáns külső megjelenése is. Hosszú évtizedeken keresztül segítette elő a gyermekek előrehaladását. Naponta tett látogatást az iskolában, személyesen is kihallgatta a gyerekeket és úgy a tanítókra, mint tanítványaikra állandó ellenőrzést gyakorolt. De naponta tartott talmudelőadást a templom-látogatók számára is. Szines és nagyon nivós „előtanulásai" távolban lakó embereket is vonzott a templomába. Más foglalkozása nem lévén — különben jól szituált ember volt —, minden idejét, tehetségét e szentnek tekintett cél szolgálatába állította. Önzetlen és odaadó munkássága eredményeként az iskola tanítási nivója és a tanítványok száma nagy fejlődést ért el. Az iskola magas nivóját bizonyítja, hogy a wizsnitzi rebbe is ott taníttatta fiát és későbbi utódát R. Mosche Hágert...

Weinberger Jónás nagy ügyszeretettel foglalkozott az iskola problémáival és igyekezett folyó ügyeit egyensúlyban tartani.

Gellisz Gyula a Szentegylet és Zsidó Kórház főgondnoka

Gellisz Sándor a Szentegylet és Zsidó Kórház elnöke

A tantestület tagjai közé tartoztak többek között: R. Jiszráél Fisch, Smelke Klein, Smuél Hers Elek, József Saul Stein, Rézmüves Jehezkel, Zimmermann, stb.

A tanítványok száma tanévenként kb. 120-150 volt.

Ebben az időben kizárólag ez az egyetlen intézmény nyujtott lehetőséget a város zsidó gyermekei részére talmudikus ismeretek elsajátítására és ezért korhatárra való tekintet nélkül vették fel a jelentkezőket.

Külön számoltunk már be részletesebben **a Szentegylet és a Zsidó Kórház** müködéséről. Lelkiszükségletemnek érzem azonban —, hogy ezzel kapcsolatban legalább néhány szóban örök emléket állítsak Gellisz Gyulának és fiának Sándornak. Mindketten hervadhatatlan érdemeket szereztek maguknak önzetlen, odaadó müködésükkel.

Gellisz Gyula a zsidó közélet legnépszerübb és legmegbecsültebb vezetői közé tartozott. Valósággal megszállottja volt a Chevra Kadisa és a Kórház érdekében kifejtett munkának. Nem alkalmilag foglalkozott az ügyekkel, nem tartott hivatalos órákat, hanem szó szerint: éjjel-nappal, üzleti ügyeit háttérbe szorítva, hihetetlen lelkesedéssel, odaadással állott készséggel, előzékenyen mindenki rendelkezésére. Hihetetlen agilitással dolgozott, — agitált, interveniált, gyüjtött ha szükséges volt. Soha munkájáért elismerést vagy kö-

szönetet nem várt. Viszont annál jobban élvezte, ha azt látta, hogy teljes szívvel végzett munkája meghozta az eredményét. Hires mondása volt, midőn pénzt kért a Kórház számára:„Gondoljon arra, hogy a zsidó Kórház szegény betegei háromszorosan „ráchmónesz"-sajnálatra méltók, mert betegek, mert szegények és mert zsidók." Nem mult el nap, hogy a szentegyleti irodában, vagy a Kórházban meg ne jelent volna. Életének utolsó percéig minden idegszálával volt hozzákötve Nagyvárad e két emberbaráti intézményének életéhez. Az eredmény nem is maradt el; a kórház orvosi és ellátási szolgáltatásait oly magas nivóra emelte, hogy gyakran a keresztény betegek száma felülmulta a zsidókét. Jómódú nem zsidó betegek is szivesebben keresték fel, mint a többi kórházakat, kitünő, nagy tudással rendelkező orvosaira való tekintettel.

A Szentegylet nemes munkájában nagy érdemeket szerzett még két közeli munkatársa: R. Wolf Teitelbaum és R. Mosche Jochánán Stern.

A hitleri korszak után fia, Sándor lépett nagynevű apja nyomdokaiba és önzetlen, lelkes munkával igyekezett ujjáépíteni — elnöki minőségben — e két intézményt. Ugy érezte, Auschwitzban mártirhalált szenvedett édesapja emlékének is áldoz a romjaiból felépített kórházzal.

Erőfeszítéseit siker koronázta: addig kilincselt, interveniált a Joint bukaresti igazgatójánál, dr. Costinernél, míg megfelelő összeget bocsátottak rendelkezésére a legmodernebb orvosi gépek, műszerek megvásárlására. Dr. Deutsch Elemér, a kórház főorvosa méltó és tehetséges segítőtársa volt a kórház ujjászervezésében.

Egész rövid idő után egy modernül felszerelt, kitünő orvosi karral rendelkező Zsidó Kórház állt ismét az arra rászoruló betegek rendelkezésére. Apa és fia méltán megérdemlik, hogy kegyeletes emléket állítsunk nekik, amiért önzetlen munkájukkal lehetővé tették oly sok szegény zsidó beteg meggyógyitását. Az ujonnan berendezett kórház gondnoki tisztségét Lebovits Lászió látta el nagy lelkiismeretességgel. Utóda Jakabovits Béla igyekezett sok ambicióval és tehetséggel mindent elkövetni a kórház fejlesztése érdekében. Mindketten Izráelbe alijjáztak.

A Szentegylet kétségtelenül legrégibb intézménye volt Nagyvárad zsidóságának. Az utóbbi évtizedekben a puritán jellemű, széles körökben nagy tekintélynek örvendő Leitner Lázár volt az elnöke.

A **„Frome Bruderschaft"** nevű intézmény örökösének tekinthető, mert azonos munkaprogrammal dolgozott. Alapszabályait 1865 és 1876 években átdolgozták. Mindkét intézmény fejlesztésén sok akaraterővel és alkotási érzékkel dolgozott a hitközség vezetősége, élén nagynevű elnökeikkel: Ullmann Izidorral és Sándorral. Sikerült is a kezdetleges szűk kereteiből kiemelni és országos színvonalra emelni.

Fuchs Mór főrabbi mindvégig aktiv segíteniakarással kisérte figyelemmel mindazt, ami körülötte történt és készséggel nyujtotta egyéni segítségét is, ha erre alkalom vagy szükség adódott.

Főrabbisága idején alakult meg a chasszid imaház, a **„Klauz"**, mely állitólag a német „Klause" zárda szóból származik. A Klauz felépítésének kezdeményezője Feuer Áron volt.

Nagyvárad közismerten szigoruan áskenáz beállítottságú hitközség volt. Annyira óvakodtak minden chasszidis-szfárádi befolyástól, hogy kezdetben a hires wizsnitzi Háger Rebbe-dinasztia ottani letelepedését sem vették szivesen. Félelmük az esetleges chásszidis térhódítástól oly messze ment, hogy mindenféle mesterséges akadályokat, nehézségeket támasztottak a Rebbe útjába. Ezt természetesen észrevette a humorérzékkel is megáldott R. Szrulcse Háger zcl., a wizsnitzi chásszidok nagy táborának oly népszerű, szeretett rebbeje és azt mondta nekik: **„Én érzem, hogy ti nem szerettek engem, de én addig foglak szeretni benneteket, míg ti is szeretni fogtok engem."**

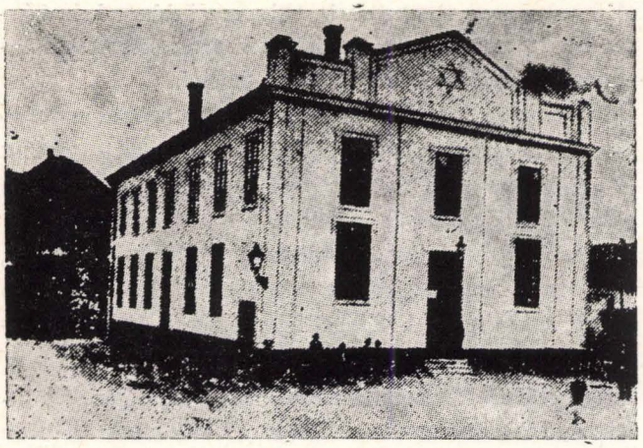
A jóslata be is vált és soha a legkissebb ellentét nem merült fel a helyi rabbikkal, vagy a hitközséggel. Ugy őt, mint fiát és utódját R. Chaim Máyert zcl. a legnagyobb tisztelet és respektus övezte a város zsidóságának minden rétege részéről. Soha a hitközség belső vitáiban nem foglaltak állást. Minden lépésüket, egész magatartásukat az „Áhávát Jiszráél", a zsidóság szeretete vezérelte.

A világhírnévnek örvendő wizsnitzi Rebbe, R. Jiszráél Háger zcl. 1936-ban halt meg Nagyváradon. Fia és utóda R. Cháim Máyer zcl. 1948-ban alijázott és Tel-Avivban, majd később Bné Brákban telepedett le és megalapította az u.n. wizsnitzi sikunt, mely rövid idő alatt különleges szervező tehetsége folytán **„Kirját Wizsnitz"** néven komoly intézményekkel felszerelt és mintaszerüen vezetett komoly chasszid településsé fejlődött.

1949-ben kihozta nagynevű édesapja hamvait és a Zichron Méir-i temető családi parcellájában helyezték örök nyugalomra. Áldásos életét 1972-ben fejezte be. A világ minden részében nagy tömegekben élő wizsnitzi chasszidok évente Jahrzeitjaik napján elzarándokolnak sirjaikhoz.

Fuchs Mór főrabbi izzig-vérig askenáz beállítottságu volt. Az irodalmi „hochdeutsch" nyelvet használta és világi müveltséggel rendelkezett. Ennek ellenére nem emelt nehézséget a Klauz megnyitása ellen. Sőt igyekezett a hitközség ellenállását is leküzdeni.

Az általa kezdeményezett, vagy közvetve támogatott

„Schász Chevra" imaháza

intézmények közül a **Sasz-Chevra** állt legközelebb szívéhez.

„A Sász-Chevra kell hogy legyen a zsidó tudomány és vallási eszme fellegvára" — szokta mondani.

Eredetileg 1867-ben alakult meg, hivatalos magyar neve: **„Talmud Egylet"**. Alapszabályai a következő jeligével vezettetett be:

„Ki ne szakadjon e tan könyve szádból, hanem elmélkedj róla éjjel-nappal, hogy szorosan mind aszerint cselekedjél, amint meg van írva abban, mert akkor sikerited utaidat és akkor szerencsés leszesz."

Célja az első paragrafus szerint: **„A nagyváradi izraelita Talmud Egylet — héberül Chebra Lomde Sász — indíttatva azon az izraelita vallásban mélyen begyökeredző, minden igaz hiveinek mindig szem előtt lebegő s a meggyőződés megszilárdításával a zsidó öntudat nemesbítésével e követőiket boldogító szent tanainak áthatóbb megértésével jutalmazó Sinairól nyilatkoztatott kötelezettségtől, szakadatlanul a szent Tóra tanulmányozásával foglalkozni s közvetlenül magából a kútforrásból oktatást s épülést meriteni, feladatul tüzni ki, miután az élet követelményei s a külső körülmények a legkevesebbnek engedik meg azon kötelezettségnek s a tagok által mélyen érzett szükségletnek kellőleg eleget tenni, egy központot alakítani, hol ki-ki a tagok közül valahányszor az idő és a körülmények azt lehetségesítik, alkalmat s a kivontató eszközöket lelhesse magában, vagy más ugyanazon szívöntözés által oda vonzottakkal társaságban a Tóra és az azzal bensőleg s elválaszthatatlanul egybefüggő talmud, — valamint mind a kettőt fejtegető magyarázatok (commentárok) s egyéb vallás-dolgozatok tanulmányozásának magukat szentelhetni."**

Az alapszabályok 15 pontból állottak. Jóváhagyva 1867 december 13-án Budán, Szlávy József államtitkár által.

Fuchs Mór főrabbi emberfeletti erőfeszítéseket tett, hogy a **Sász Chevrát** a vallási élet központjává és a talmudtanulás fellegvárává fejlessze. Ez sikerült is és az idők folyamán az orthodoxia szervezetében az életet, erőt fejlesztő szív szerepét töltötte be.

A Sász Chevra elnökei voltak: Kurländer Ráfael, Ullmann Izidor, Gábel Jakab, Ullmann Sándor, Strasser Ignátz, Klein Dávid, Ullmann Ábrahám és fia Ullmann Mosche.

A Sász Chevra imaháza nem sablonos templom szerepét töltötte be a többihez hasonlóan. Itt imádkozott a váradi orthodoxia szellemi elitje. Sász Chevra tagnak lenni rangot jelentett. Igaz, nem is fogadtak be egykönnyen körükbe. Jahrzeitkor is az „Omed" elé állni sem volt mindenkinek megengedve. Elég volt, ha a 3 heti gyászhetekben vagy a szfireben valaki lenyirta a szakállát, hogy „fekete-listára" kerüljön. Szigorú előírások szabályozták milyen diszkrét ruhában és csak fedett fővel jelenhetnek meg a templomban az asszonyok nagyünnepek alkalmával. Hosszú éveken át Strasser Ignátz (Jicchák Jajchenen) elnöki minőségben fémjelezte a Sász Chevrát.

Neve fogalom volt Nagyváradon az orthodoxia körében. Becsületességéről legendák keringtek a városban. Ruszli- és cukorka-gyára volt. Egyizben a wizsnitzi Rebbe egy este a szokásos sétája közben megpihent nála és miután nem találták odahaza, holléte

Strasser Ignátz a „Schász Chevra" elnöke

iránt érdeklődtek. — Ilyenkor történik az áru csomagolása és a mérlegelésnél mindig személyesen felügyel, nehogy a cukorkáról lehulló porcukor a mérlegen maradjon és ismét mérjék a legközelebbi tételhez, — hangzott a válasz. Voltak társas viszonyu alkalmi üzletei is, de gyakran történt meg, hogy a már régen lebonyolított üzletekből nem vette fel a reá eső hasznot, mert az üzlet lebonyolításában erkölcsi szempontból kifogásolni valót talált. Soha vevőitől késedelmi kamatot nem volt hajlandó elfogadni. A bíróságok ezen tény tudatában kamatjárandóságait tőketartozás címén itélték meg neki késedelmesen fizető vevőinél. Nagy talmud-cháchám volt, ki naponta előtanult hosszú asztalok mellett elhelyezkedett hallgatóságának. Otthonában is minden szabad percét a Talmudban való buvárkodásra használta. Szűkszavú ember volt magánéletében, minden kiejtett szavának belső értéke, súlya volt. A templomban megfellebbezhetetlen tekintélye volt. Autoritás, kivel soha senki nem mert szembeszállni. Aminthogy 15 évi elnöksége folyamán soha senkinek nem is jutott eszébe ellenjelöltként fellépni vele szemben. Érthető tehát, hogy az általa diktált szellemben vezetett imaház a közelben levő hivatalos hitközségi nagytemplom mellett szinte a **„felsőház"** szerepét töltötte be. Anyai ágon a hires Ktáv Szofer unokája volt, fivére Strasser Salamon a debreceniek tudós főrabbija, fivére a tokaji hitközség főrabbija volt. 1919-től kezdődőleg egészen 1934-ben bekövetkezett haláláig megszakítás nélkül töltötte be az elnöki tisztséget, a tagok őszinte megelégedésére.

Weisz Farkas a „Schász Chevra" alelnöke

Ráv Jesáje Pollák zcl. a „Schász Chevra" rabbija

Bár Nagyvárad összes templomaiban rendszeres reggeli-esti talmud előadásokat stb. tartottak a templomlátogatók élénk részvétele mellett, a Sász Chevra e téren kétségtelenül az első helyet foglalta el. A város legnagyobb talmudtudósai nagy távolságokból jöttek el, hogy résztvegyenek a reggeli-esti, de különösen a szombat délutáni magas színvonalu előadásokon. Elismert nagy talmudtudósok hetekig készültek reá, hogy ha sorban reá esik az előadói szerep, ki tudják védeni a vita keretében megválaszolandó komplikált kérdéseket. — Amint utólag sokszor hetekig beszéd tárgyát képezte egy-egy különlegesen szépnek talált tartalmas „előtanulás".

Strasser Ignátz, Weisz Farkas, Berkovits Bernáth, Weiszberger Lajos, Friedmann Menasse, Guttfried Emánuel, Guttmann Jakab, Weinberger Jónás, Reicer József, Lebovits Hillel, Leichtmann Mór, Oppenheim Mór, Kohn B. Béla, Weisz Vilmos, Lebovits Adolf és

még számosan mások szerepeltek az előadók hosszú, díszes listáján az utóbbi időben.

Alelnöki tisztséget töltött be: Weisz I. Mór és Weisz Farkas, ki minden reggel imádkozás előtt nivós talmud-előadást tartott.

Gondnokok: Lebovits Hillél, Ullmann József, Grosz Hersi, Braun Ignátz, Weisz Vilmos, Leichtmann Jenő, Lebovits Adolf stb.

A templom pénzügyeit Spitzer Sámuel intézte, ellenőr Fuchs Vilmos volt. Aktiv részt vett az ügyvitelben Kesztenbaum Miksa is, kinek komoly szerepe volt úgy a hitközségi életben, mint a Mizráchiban.

Az egyleti rabbi teendőket R. Sáje Pollák zl. látta el, ki a rabbinátus tagja is volt, majd elhunyta után 1925-ben, fia R. Mosche Pollák zl. volt a templom rabbija a deportálásig.

De nem lenne teljes a beszámolónk, ha nem emlékeznénk meg Kollmann Méirről, kinek személye valósággal össze volt nőve a Sász Chevra fejlődésével. Agilitása és tehetsége folytán túlnőtt az általa formailag elfoglalt tisztségen. Kitünő szervező erő és mint Báál Kore egészen különlegesen jó nevet szerzett magának. Egyéni értéke folytán méltán beillett a felsoroltak díszes galériájába.

Ez az egyedüli templom Nagyváradon, ahol **még ma is (1980)** naponta reggel-este minjánnal imádkoznak, sőt rendszeres talmudelőadásokat is tartanak szépszámú hallgatóság részvételével.

Ennek dacára, bár a múltja sokat mond, de sajnos annál kevesebbet a jelen...

A Sász Chevra falai között kifejlesztett vallásos légkör csakhamar éreztette hatását az egész váradi zsidóság körében és hozzájárult ahhoz, hogy Nagyváradot, mint Ir- v'Êm b'Jisraelt említették a zsidó világban. Nagyszámú talmudtudósai a hitközség és intézményei vezetésében is résztvettek.

Ebben a légkörben még fokozottabb mértékben érvényesült Fuchs Mór főrabbi kimagasló személyisége s míg a gazdasági adminisztrációs problémák Ullmann Izidor és fia Sándor korlátlan hatáskörében nyertek elintézést, minden vallási kérdésben a főrabbié volt a döntő szó. Tekintélye és népszerüsége oly nagy volt, hogy senki sem gondolt a vele való szembehelyezkedésre.

Arra, hogy abban az időben hogy vélekedtek a hithű zsidók a főrabbi hatásköre — tekintélye felől, jellemző a két hitközség határozata.

A hajdunánási hitközség alapszabályainak egyik pontja szerint: „Aki háztartását nem vezeti rituálisan, vagy megsérti a főrabbi személyét, nem lehet sem előljáró, sem képviselőtestületi tag."

Egy másik orth. hitközségben (Hajduböszörmény) az egyik hitközségi tag javasolta, hogy a főrabbinak ne legyen szavazati joga a Chevra Kadisában. Az inditványozót pénzbirsággal sújtották a főrabbi megsértése címén.

Ha röviden is, — de említést kell tennünk a Sász Chevra alapító elnökének, Kurländer Ráfaelnek, majd utódjának és vejének, Ullmann Izidornak életkörülményeiről is.

Kurländer Ráfael született 1823-ban és elhunyt 1899-ben. 1847-ben telepedett le Olasziban, hol hatalmas vegyeskereskedést rendezett be. Hosszú éveken keresztül töltötte be a Chevra Kadisa elnöki tisztségét. Az 1873-ban dühöngő kolera-járvány idején személyesen temetett el naponta 50—60 zsidó halottat, vállalva az ezzel járó kockázatot, amire mások nem voltak hajlandók, a ragályos fertőzéstől félve. Később elvesztette szemevilágát és egy talmudistát fogadott, kivel állandóan együtt tanult. Ő dolgozta ki a Szentegylet alapszabályait 1865-ben, majd átdolgozta 1876-ban az akkori szükségletnek megfelelően. Ő alapította a „Talmud Egylet"-et is.

Ullmann Izidor 1869-ben telepedett le Nagyváradon. Elnöke a Sász Chevrának, a hitközségnek. Apja Makkó híres főrabbija volt. Európai műveltségű, széles látókörű, közéleti vezetésre predesztinált ember volt. Óriási, szinte világhirű könyvtárt gyüjtött összse, melyben az irodalomnak Európa minden nyelven megjelent termékei képviselve voltak. Maga is állandóan tanult, képezte magát. 1880-ban választották az orth. hitközség élére. Ő építtette fel a Zárda-utcai főtemplomot, megalapította az iskolákat (elemi és polgári fiú- és leányiskolát), a népkonyhát, stb. Fia Félix, egész fiatalon — 27 éves korban, — 1908-ban elhunyt és ikertestvére, a felismerhetetlenségig hasonmása, Sándor, követte a hitk. elnöki és a biharmegyei Szabadelvű Párt ill. munkapárt alelnöki székében mint Gróf Tisza István miniszterelnök bizalmasa és kedvence. A két testvér adta ki a „Jeries Slajme" című halachikus művet, melyet nagyon értékes függelékkel láttak el „Bné Jiszráel" néven. Ullmann Izidor meghalt 1899-ben.

Egyébként a világhirű „Iriát Slomó" talmudikus mű szerzőjének, Ullmann Salamon makkói főrabbinak még két fia telepedett le Nagyváradon. Ullmann Mór, kinek egyik fia Salamon a váradi Sász Chevra rabbija, majd 1895-ben a besztercei hitközség főrabbija és az erdélyi Ort. Központi Iroda elnöke volt, — másik fia antwerpeni főrabbi és a harmadik, Ábrahám, a nagyváradi orth. hitközségnek volt hosszú időn keresztül főjegyzője.

Ifj. Ullmann Izidor-Iszaszchar — aki egyideig üzlettársa is volt fivérének id. Izidornak, majd önállóan nyitott nagy füszerüzletet. Fiai: Mór, Miklós, Artur, valamint vejei: Gellisz Gyula, Klein Mór, Schwartz

Soma és Ratzesdorf Frigyes komoly szerepet töltöttek be Nagyvárad gazdasági és hitéletében.

A makkói főrabbi oldalági leszármazottja volt Ullmann József, a közismert nagy festéküzlet, „Ullmann József és Fiai" cég tulajdonosa.

Rabbi Sáje Pollák zl., a Sász Chevra rabbija veje volt a makkói főrabbi fiának Mosche Ullmannak.

Ullmann Izidort előbb Schwartz Antal, majd később fia Sándor követte az elnöki székben, míg Ullmann Ábrahám volt a hitközség főjegyzője. 1919. április havában halt meg, 42 éves korban. 15 évig volt a hitközség elnöke.

Fuchs Mór főrabbi zcl. utolsó éveiben sokat betegeskedett. Emberi nagyságát talán az jellemzi legjobban, hogy ekkor levelet intézett a hitközség vezetőségéhez, melyben bejelentette, hogy miután egészségi állapota nem engedi meg hivatásának tökéletes ellátását, felajánlja lemondását. „Ha valaki bármely okból is akadályoztatva van feladatának teljesítésében, nem tisztességes dolog továbbra is megtartani állását a közérdek mellőzésével". Erre nem volt példa, soha rabbi önként nem hagyta el állását. Érthetően nagy konsternációt váltott ki a rabbikar körében és kollegái elárasztották lebeszélő érveket tartalmazó leveleikkel. Ő azonban csak akkor állt el elhatározásától, midőn a nagytekintélynek örvendő Deutsch bonyhádi és Schreiber Akiba pozsonyi főrabbik figyelmeztették, hogy lemondásával csak precedenst fog teremteni mindazon hitközségek számára, kik éppen túlzottan vallásosnak vélt főrabbijuktól akarnak majd megszabadulni. Éppen az elmozdíthatatlanság ténye adja meg a függetlenséget és biztos bázist ahhoz, hogy erélyesen szembe szálljanak hitközségeik esetleges modernizáló hajlamaival. Maradt tehát állásában, mint ahogy megmaradt régi lakásában is, dacára annak, hogy az intézmények a Zárda-utcai zsidó központban nyertek elhelyezést, mert ő közelében akart maradni az annyira szívéhez nőtt jesivájának, sok száz tanítványának, — no és a zsidóság nagy zöme még mindig a körzetben lakott.

Hatvannyolc éves korában halt meg Trencsénteplitz fürdőhelyen 1911. június 27-én — Támuz hó Rosch Chodes napján, ahonnan — a hatóságok szigorú utasítására — leblombált érckoporsóban szállították haza és a várad-velencei temetőben, soha nem látott tömeg részvételével temették el.

30 éves működése a hitközség fejlődésének fénykorával esett össze, melyben az ő egyéniségének és sokoldalú aktivitásának kétségtelenül nagyon komoly része volt.

A nagyváradi orth. hitközség 6—7 éven keresztül maradt főrabbi nélkül. Nem talált oly utódlásra számbajöhető jelöltet, ki akárcsak megközelítőleg is alkalmas lett volna a R. Mosche Hárs Fuchs zcl. örökét betölteni. Végül is legmegfelelőbb megoldásként fiát, Fuchs Benjámin nagybányai főrabbit választották meg, ki 1918-ban lépett nagynevű édesapja örökébe. Fuchs Benjámin főrabbi 1876-ban született Vágszereden. 1901-ben 24 éves korában már a brassói orth. hitközség főrabbijává választották. Négy éves — eredményekben gazdag — működése után Jóka, majd Bazin és Nagybánya hivta meg a főrabbi székbe, hol 9 évig működött, nagy népszerüségnek örvendett és nagyon értékelték különleges emberi erényeit, kiváló szónoki készségét. Összesen 35 éven át működött mint főrabbi, ebből 18 évet Nagyváradon.

Fiatalos lelkesedéssel és átérezve azt az erkölcsi elkötelezettséget, melyet szentéletü édesapja öröksége rótt reá, fogott hozzá hitközsége további fejlesztéséhez.

Fuchs Benjámin főrabbinak kétségtelenül oroszlánrésze volt abban a közismert tényben, hogy egész nagy-Romániának nem volt egyetlen városa, melyben annyi zsidó intézmény lett volna, mint Nagyváradon.

Az intézmények egész sorát hivta életre, a mindenkori vezetőséggel való szoros együttmüködésben. Az elsők közé tartozott a **„Chinuch Nearim"**.

Miután Fuchs Benjámin zcl. elfoglalta nagynevű édesapja örökét a nagyváradi orth. hitközség ujonnan megválasztott főrabbijaként, egyik legfontosabb feladatának az ifjuság neveléséről való gondoskodást jelölte meg.

Fuchs Benjámin főrabbi nem elégedett meg néhány kenetteljes mondat elmondásával e probléma megoldásával kapcsolatban, hanem személyesen vette kezébe az aktiv formában való realizálását elképzeléseinek.

Miután meggyőződött róla, hogy a R. Mosche Hárs Fuchs zcl. által létesített Jeszodé Tóra a hitközség rohamos fejlődése folytán képtelen befogadni a jelentkező gyermekek nagy számát, „Chinuch Neárim" néven megalapította az új Talmud Tóra intézményt,

A két iskola szorosan együttmüködött és tulajdonképen kiegészítette egymást. — A Chinuch Neárim foglalkozott kezdő, fiatal gyermekekkel és miután ott elsajátították az alapismereteket, átléptek a magasabb oktatást nyujtó Jeszodé Tóra iskolába. A Chinuch Neárim előkészítő iskolája volt a magasabb nivón álló Jeszodé Tórának.

Hogy megkönnyítsék a nagy területen fekvő város egymástól nagy távolságra lakó zsidó lakosság részére apró gyermekeiknek iskolába küldését, a Chinuch Neárim a város különböző részeiben állított fel iskolákat. A nagy zsidó tömegek által lakott Kolozsvári-utcában — (Katona-város) — két iskola is működött. A hitközség vezetősége által előzékenyen rendelkezésére bocsájtott régi u.n. Kistemplomban Mózes Izsó

Hübschmann Izidor tanító

és fivére Mózes Dezső tanítottak. A Baross utcában levő Machziké Tóra imaházában Drummer Ábrahám volt az iskola tanítója. A Sász Chevra templomában Hübschmann Izidor és Rub Zise tanítók látták el a gyermekek oktatását. A Körös utcai Poálé Cedek iparos-templomban Mandel M. foglalkozott a gyermekekkel és végül a Liliom utcában Rézműves Chezkel látta el a tanítói teendőket.

A tanítók, ill. az iskolák a nagytudásu R. Léb Sobel volt élesdi dájen ellenőrzése alatt állottak, ki rendszeresen látogatta az iskolákat, figyelemmel kisérte a gyermekek előrehaladását.

A Chinuch Neárim iskoláiban tanuló gyermekek száma 300 körül mozgott. Az intézmény elnökei: Fuchs Salamon, Guttmann Jakab és utolsó elnöke Grossman Ödön voltak. Mint pénztárnok Kupfer Dávid, ellenőr Goldstein Adolf fejtettek ki élénk aktivitást. A titkári teendőket Izsák Miksa végezte nagy agilitással. Fuchs Salamon elnöki tisztségétől megválva tagja maradt a vezetőségnek és mindvégig értékes munkát végezve járult hozzá e szép, hézagpótló intézmény fejlődéséhez.

Fuchs Benjámin főrabbi azonban nem elégedett meg azzal, hogy életre hivta a Chinuch Neárimot, hanem állandóan figyelemmel kisérte annak müködését, szívügyének tekintette fejlődését. Ennek tanujelét adta mindenkor aktiv cselekedetekben is, ha ennek szüksége mutatkozott.

A Chinuch Neárim elnöke egyizben felkereste és részletesen informálta az iskolák válságos anyagi helyzetéről. A főrabbi határozott kivánságára u.i. minden jelentkező gyermeket fel kellett venni, függetlenül attól, hogy fizet-e tandijat vagy sem. Ilyen körülmények között természetesen a tandijak a kiadásoknak csak 1/3 részét fedezték és bár sikerült elintézni, hogy a hitközség szubvenció formájában szintén vállalta a kiadások 1/3 részét, de képtelen előteremteni a hiányzó harmadik 1/3 részt. Mire Fuchs főrabbi így válaszolt: „Lehet, hogy mint gondos és óvatos kereskedőnek igaza van midőn kiadási előirányzatát csak előre lefedezett bevételekre alapozza. Más a helyzet azonban midőn társadalmi és főleg vallási intézményekről van szó. Ezért azt ajánlom magának, nyisson a költségvetési előirányzatában még egy bevételi számlát „Bitochen számla" néven és minden hiányt könyveljen erre a számlára."

Teltek az évek és a hiányzó összeg egyre emelkedett és ennek arányában a vezetőség gondjai is. Miután más kiút nem mutatkozott a láthatáron, ismét a főrabbihoz fordultak. — Rebbe a Bitochen Számla túl van terhelve, de mi képtelenek vagyunk azt inkasszálni és ami a nagyobb baj, a tanítókat fizetni.

A főrabbi az ilyenkor szokásos vigasztaló-bátorító szavak helyett azonnali cselekedettel válaszolt. Kocsit hozatott és „gehen Wir"-t mondván végiglátogatta a város gazdag zsidóit. — Pénzt kért és ki nem adott a közszeretetnek örvendő, népszerű főrabbinak. Órák alatt együtt volt a szükséges összeg.

„Na, ugye megmondtam, hogy a legbiztosabb kontó a „Bitochen Számla" szavak kiséretében átadta a bájos mosolyával kisérve a hiányzó összeget.

Könnyű volt Nagyváradon közintézményt vezetni, ha az ember maga mögött érezte Fuchs Benjámin főrabbi segítésre mindenkor kinyujtott kezét.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a főrabbi tragikus elhalálozása **pótolhatatlan űrt hagyott maga után** a Chinuch Neárim szempontjából is. A Chinuch Neárim vezetősége azzal rótta le háláját nagy támogatójával szemben, hogy minden évben a Jarhrzeit napján, Ádár 21-én az összes gyermekek részvételével a hitközség nagytermében Misnájeszt tanultak, Kadist mondtak és gyászbeszédekben áldoztak emlékének. Fuchs Salamon, az elhunyt főrabbi öccse lenyügöző beszédeiben emlékezett meg hervadhatatlan érdemeiről, míg az iskolák növendékei nevében unokája, egyetlen — Bezalel nevű fiának gyermeke, Mondi szólalt fel sikeresen. A gyászünnepségeken a hitközség vezetősége is képviseltette magát és a nagytermet zsufolásig megtöltötte tisztelőinek, hiveinek serege.

A Cinuch Neárim iskolái elhelyezése céljából a hit-

község felajánlotta a Kolozsvári utcában 1813-ban épült legrégibb templomát, melynek falmélyedésében emléktábla van elhelyezve a következő szöveggel: **„Ez a templom elkészült az 1813-ik esztendőben a jótékony és gazdag hitközségi vezetőség u.m. Grosz Mózes I. elnök, a jómódú és tudós Mordecháj Gottfried és Wallerstein Mózes II. elnök, tiszteletreméltó Prac Mihály pénztáros és tisztességes Braun Eisik és Polic Chaim jótékonysági gondnok, valamint Stern Dávid perceptorságának ideje alatt".** A templomban levő frigyládát egy 130 éves fehér selyemből készült, ezüsttel áttört takaró borítja. A templom bejáratánál állott előzőleg negyven évvel egy ugynevezett „Halseisen", melyhez annakidején a bünösöket láncolták.

A **„Machziké Tóra Egylet"** tulajdonképen már 1867-ben alakult, de életet Fuchs Benjámin főrabbi lehelt a szépen prosperáló templomegyesületbe. Megalakulásának célja alapszabályai első paragrafusa szerint: **„a nagyváradi szegény, ügyefogyott talmudtudósokat segélyező izr. egylet ama általánosan érzett szükségletből eredve, mely szerint a vagyonosabb izraeliták egy szegény talmudtudóst magukhoz lakásukon folytatandó talmud tanulmányozás végett jutalomdijazás mellett járattak a gyakorlatból kimulta következtében teljesen gyámoltalanokká vált elszegényedett talmudistáknak segélyt nyujtani — feladatául tüzi ki,**

„Máchzike Tóra" Egylet temploma

R. Jákob Solem Klein zcl. rabbi

itten lakó ilyetén tudósokat, kik egész életüket a szent tanulmánnyal kirekesztőleg töltik, azon kötelezettség elvállalása mellett, naponta bizonyos órákat a helybeli cultus község tulajdonához tartozó és erre rendelt tanházban együttes talmud tanulmányozásnak szentelni, egyleti erőkből segélyezni."

Az akkori idők nyelvezetének és stilusának bemutatását érdekesnek találván, szószerint idéztem az alapszabályok egyik, ill. első pontját.

Az alapszabályoknak 15 pontja volt és mint alapítók, Landsberg főrabbi, Guttman Éliás és Michelstädter irták alá.

Fuchs Benjámin főrabbi nemcsak élénk figyelemmel kisérte az Egyesület müködését, hanem aktiv formában kapcsolódott be a nap-napi életébe. Eljárt a vezetőség fontosabb gyüléseire és személyes kapcsolatot tartott fenn a vezetőséggel. Céltudatos munkájának csakhamar megmutatkoztak az eredményei és az Egylet gyors fejlődésnek indult. A Baross-utca 6. szám alatt impozáns templomot épített, a környéken letelepedett vallásos zsidóság részére. A tömeges látogatottság révén a város különböző részeiben épült 23 templom között, mint egyik legfontosabb imaház szerepelt. E fejlődés folytán felmerült egy szellemi, ill. vallási irányitó személyiség szükségessége. Szerencsés

választás folytán R. Jánkev Solem Kleint választották meg a templom rabbijává, ki a néhai Fuchs Mór főrabbi zcl. veje és Fuchs Benjámin főrabbi zcl. sógora volt. Egyidejüleg tagja a nagyhitközség Bét Din-jének is.

Nagy jesivát vezetett és nagyszámú tanítványai nagy érdeklődéssel hallgatták a Kolozsvári-utcában lévő régi kis templomban naponta tartott Gemárá-előadásokat. Hetenként egyszer Fuchs Benjámin főrabbi is tartott a jesivában halachikus előadást.

Az első világháború befejezése után beállott nagy gazdasági válság következtében a jesiva is súlyos helyzetbe került és a bezárás veszélye fenyegette. Ekkor segítségére sietett Ullmann Miklós és egymaga vállalta az összes kiadások fedezését. Hosszú időn keresztül az ő egyéni érdeme volt a bocherek nyugodt tanulási lehetőségének biztosítása.

R. Jankev Solem Klein, mint elismert Gáon, puritán jellemű, mindenkihez kedves-közvetlen modora folytán nemcsak a templom látogatói körében, hanem az egész városban nagy tekintélynek és szeretetnek örvendett. Szombat délutánonként rendszeresen beszédet tartott. Személye kétségtelenül nagy erkölcsi súlyt kölcsönzött a templomegyesületnek. Apja, a Halmi-i főrabbi elhalálozása után — bár több fia tartott igényt az utódlásra —, vele töltötték be helyét és így nagyszámú hive és tisztelője őszinte sajnálatára, elhagyta a várost.

Egyébként, hogy országos viszonylatban is milyen nagy tekintélynek örvendett bizonyítja, hogy a hires szatmári rabbiválasztással kapcsolatos Din Tóra alkalmával őt kérték fel — kölcsönös beleegyezéssel — a Bét Din elnöki tisztségének betöltésére.

Utóda a hitközségi Bét Din-ben a népiesen „Kossever Dájen" néven ismert nagytudásu Rabbi Horovitz Pinchás volt, ki a hitközség nagy megelégedésére töltötte be tisztségét. Előzőleg Koszev lengyel város Ros Bét Din-je volt. Meghalt 1927-ben Nagyváradon. Unokáját, a nagy talmudtudós Ábrahám Dávid Horovitzot Strassburg rabbijává választották, de 1978-ban Jeruzsálemben telepedett le.

A Bét Din másik tagja Rabbi Mosche Nachum Blum, a hires Gáon R. Ámrám Blum berettyóújfalusi főrabbi fia és elnöke — Rosch Bét Din — Rabbi Pinchás Zimmethbaum volt, ki mint világszerte ismert Gáon, számos chalachikus művet adott ki.

A Máchzike Tóra rabbijaként utóda 1924-ben, a hires Deutsch Eliezer bonyhádi főrabbi veje R. József Schwartz volt, ki mint a „Vjlákét Joszéf" talmudikus mű szerkesztője szerzett nevet magának a zsidó világban. Se szeri, se száma az általa szerkesztett különböző kisebb-nagyobb vallási jellegű tanulmányoknak. Kiterjedt chalachikus levelezést folytatott a kora

R. József Schwartz egyleti rabbi zcl.

nagy talmudtudósaival. Életét, akárcsak elődje, — a Halmi-i főrabbi — Auschwitzban fejezte be.

Az egyesület világi elnökei voltak az utóbbi évtizedekben: Freund Lajos, Weisz I. Miksa, Schwartz Herman, Mótzen Samu, Stern Simon, Schwartz I. Utol-

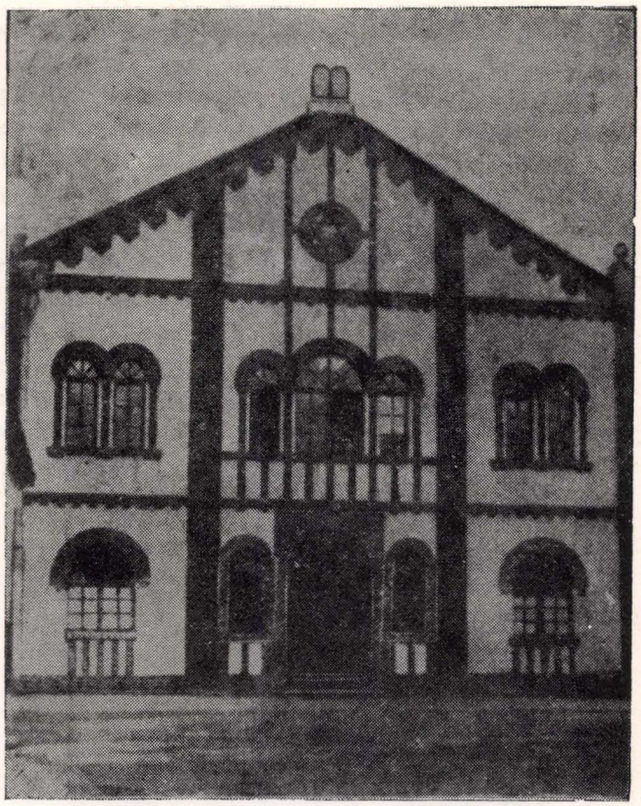

Neumann Lipót a „Máchziké Tóra" Egylet elnöke

só elnöke Neumann Lipót volt. Neumann Lipótot joggal lehet a közéleti becsületesség, önzetlenség mintaképének tekinteni. Egyidejüleg müködött, mint a Machziké Tóra Egylet elnöke és a nagy hitközség elnökségének tagja — gazdasági tanácsosa. A város legnépszerübb emberei közé tartozott. Határtalan ambicióval és önzetlenséggel töltötte be mindkét tisztségét és mély, őszinte vallásossága, jótékonysága, segíteni akarása biztosította nagy népszerüségét. Hihetetlen munkabirással rendelkezett, melyet magánügyeinek elhanyagolásával bocsájtott önzetlenül a közösség rendelkezésére. Neve szintén ott szerepel az Auschwitzból vissza nem tértek oly hosszú listáján.

A hitközség 71 tagú képviselőtestületéből alig 3-5-en vészelték át élve az auschwitzi borzalmakat. A visszatértek száma nem érte el a kettő ezret, vagyis az eldeportáltak alig 10%-át.

Az előimádkozó szerepét Berger Nátán, majd Fettmann Lázár töltötte be, közmegelégedésre. A templomvezetőségben helyet foglaltak többek között: Dr. Löblé László, Friedmann József, Salzberger József, Grossmann Ödön, Feldmann Sámuel, Salzberger Ignátz, Friedrich Manó, Mezei József, stb. A nagy tu-

„Poále Cedek" iparosok temploma

dással rendelkező Silber Eliezer és Friedmann József rendszeres Gemárá előadásokat tartottak.

Fuchs Benjámin főrabbi kezdeményezésére alakult meg a Kőrös-utcában felépített, ugynevezett **Poálé Cedek** templom, melyet gyakran személyesen is meg-

Kohn Dávid a „Poále Cedek Egylet" elnöke

látogatott és igyekezett lelkes szónoklatával a vallásos szellemet erősíteni.

A szombatot tartó iparosok szervezete, élén Kohn Dávid elnökkel állította fel a szép intézményt. A vezetőségben igen lelkes munkát végeztek alelnöki minőségben Lebovits Rudolf és Mandel Béla, mindketten kitünő népszónokok és komoly tényezői a zsidó iparosok közéletének, — valamint Weisz Sámuel, Spitzer Benjámin, stb. Az egyesület izlésesen berendezett templomának rabbija. a „Vájákher Mosche" mű szerzője, Ráv Klein Mosche — R. Jánkev Solem Klein testvére volt, — ki igyekezett az iparosok körében megerősíteni a hithű életmódot. Népiesen a „Réter

R. Mosche Klein zcl. a „Poále Cedek Egylet" rabbija

Ruf"-nak hivták (előzőleg Rét helységnek volt a rabbija). Egyidejüleg rabbiként müködött a nagypiactéren levő ugynevezett Schwartz és Ullmann házban levő templomban is. Ez a templom az Ullmannok családi imaházaként szerepelt. Főként a család tagjai látogatták: Ullmann Miklós, Ullmann Mór, Ullmann Artur, sógoraik: Ratzesdorf Frigyes, Schwartz Soma, Gellisz Gyula és a környéken lakó: Ullmann József, Robitsek József, stb. Klein rabbi naponta tartott Gemara előadásokat, gyakran helyettesítette ebben veje, Smuél Zeév Goldmann rabbi, a hires „Knesseth Jiszráel" szerzőjének, R. Jiszráel Goldmannak fia. Az imaházban müködött egy igen látogatott — magas szinvonalu chéder is.

Az iparos-templom egyházfi teendőit Sámuel Mosche látta el nagy felelősségérzettel.

Vadász Albert az „Ezrát Jiszráel" templom elnöke

Az egymást követő ujonnan létesített templomok sorában fontos szerepet töltött be az újvárosban létesített „Ezrát Jiszráel" imaház, mely az utóbbi években beköltözött zsidók kényelmét szolgálta. Ezen a vidéken u.i. egészen az utolsó évtizedekig nem laktak zsidók és így ez volt az első templom ebben a városrészben (Olaszi). A templom alapítója és elnöke Vadász Albert volt. A vezetőségben aktivak voltak: Horovitz Dániel, Hauer Hersch, stb. — A szellemi életét a komoly talmudtudós König Izidor irányította, rendszeresen tartott talmud-előadásaival.

A Teleky-utcában 1870-ben épített, de már teljesen rozoga állapotban levő imaházat 1928-ban teljesen új, modern templommal cserélték ki, — sokmilliós befektetéssel. Az 1870-ben megalakult **„Chebrat Ahabat Réim"** (Izraelita Kölcsönös Segélyző Egylet) öt feladatot tüzött ki magának:

1. „Tagokat betegség esetében, ha a betegség őket hosszabb időre munkaképtelenekké teszi, a bekövetkezett tehetetlenség 14. napjától kezdve teljes felépülésig heti pénzsegélyben részesíteni.

2. Tagokat, ha családjukban haláleset fordul elő, mely ok az izraelita vallási törvények szerint nekik kötelességükké teszi hét napon át minden kereseti foglalkozástól tartózkodni, illetőleg az elhunytak után özvegyeiket a gyászhéten át segélyezni.

3. Tagoknak nagy inség esetében a társulati alapból zálogokra, vagy kezesség mellett mérsékelt kölcsönöket engedélyezni.

4. Társulati tagok, illetőleg nejeik, vagy gyermekeik elhunytakor magát a temetésnél illedelmes kiséret végett legalább is tíz tag által képviseltetni.

5. Azoknak leányaik kiházasításakor pénzsegély nyujtása által feladatukon könnyíteni."

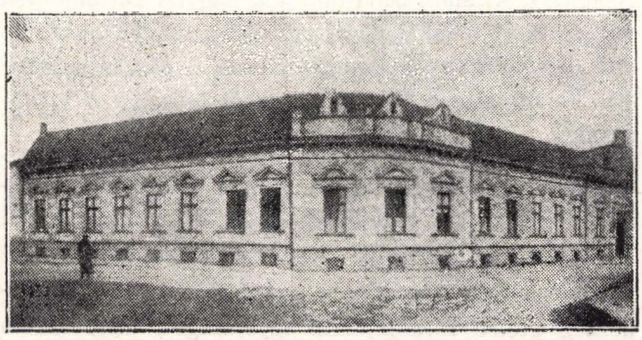
A templom rabbija az utóbbi években Friedmann Mosche Doved volt, ki nagy igyekezettel, intenziv tevékenységgel mélyítette el a vallásos életet a templomot látogató nagyszámú hivei körében. Fia, Slomo Zálmen Friedmann, Tenke rabbija, majd később New-Yorkban rabbiként élt. Elnöke: Rosinger Jakab. — Mezei Márton, Morgenstern Ferenc, Berkes Bertalan, Kohn Salamon, stb. képezték a templomegyesület vezetőségét.

Fuchs Benjámin főrabbi élénk figyelemmel kisérte az összes intézmények, templomegyesületek müködését és állandó személyes kapcsolatot tartott fenn azok vezetőségével, felajánlva személyes aktiv segítségét, ha arra szükség mutatkozott.

A város különböző részeiben még számos, kisebb templom müködött, az aradi uton, a Csillagvárosban, melynek elnöke Sternberg N., rabbija R. Jiszráel Fisch volt, stb.

Az ő kezdeményezésére megszervezték az egész várost felölelő **„Erev"**-et. Ennek a hézagpótló intézménynek vallási szempontból való fontosságát csak akkor tudjuk teljes jelentőségében felmérni, ha tekintetbe vesszük azon tényt, hogy a hitközségi tagok nagyon jelentős része hordott szombaton s így „Chilul Sábeszt" követett el. Az „Erev" állandó ellenőrzése a Bét Din hatáskörébe tartozott.

Ugyancsak az ő alkotó szellemének megnyilvánulása volt az **Árvaház - Tanoncotthon** felállítása. Az ő szívének melegsége adott erőt a háború után nagy tömegekben árván maradt gyermekekről való gondoskodásra. Az elképzelés gyakorlati megvalósítását Deutsch Ignátz kalapgyáros vállalta. A kitünő közéleti ember mindenhol jelentkezett, felajánlva szervezőképességeit, ha szociális munkáról volt szó. Tisztakezű, erélyes, fáradtságot nem ismerő természetével számos intézmény vezetőségének volt tagja, mindenhol önként vállalva önzetlenül a munka oroszlánrészét. Munkatársai voltak: Spreng Lajos, majd később London Ármin titkári minőségben. A tanoncotthon elnöke Freund Hermann volt.

Fiúárvaház — Tanoncotthon

Deutsch Ignátz az orth. hitközség elnökségének stb. tagja

Midőn a Nagyváradon müködő szociális intézményekről számolunk be, külön ki kell emelnünk a Diósi Lajosné személyét, ki férjéhez hasonlóan a szegények és szenvedők „mentőangyala" volt. Neve szinte fogalommá vált a nélkülözők körében. Mindenkor önként jelentkezett ha segíteni kellett és hatalmas vagyonából nem morzsákat, hanem jelentős összegeket ajánlott fel hogy enyhítse a nélkülözők szenvedéseit. Ajtaja mindenkor nyitva állott mindazok előtt kik segítségére szorultak, soha senki üres kézzel nem távozott tőle.

Elnöke és tényleges irányitója volt a Népkonyha és Leányárvaház-nak. Gondoskodott róla, hogy a népkonyhán korlátlan számban étkezhettek a nincstelenek teljesen dijtalanul.

Egyénileg heti pénzsegélyben részesített minden igénylőt, közöttük nagyon sok arra rászoruló diákot is.

Freund Herman a Tanoncotthon elnöke

De Diósi Lajosné volt a mecénása a Sánc utcában levő leányárvaháznak is. Nemcsak teljesen ingyen ellátást kaptak az itt nagyszámban elhelyezett árva leányok, hanem gondoskodott férjhezmenetelükről is. Saját zsebéből fedezte az ezzel kapcsolatos kiadásokat (kelengye stb.).

Fuchs Benjámin főrabbinak sok társadalmi-politikai jellegű megmozdulásban volt közvetlen vagy a háttérből irányított része. — Teljes erejével helyeselte, támogatta öccse, Fuchs Salamon által szervezett ugynevezett **„Jisuv Erec Jiszráel"** mozgalmat. Szép elképzeléseit azonban nem mindig tudta realizálni. Példa erre a Tomché Jesivot akció. A jóakarattal teli, segítségnyujtásra kész Reich József akkori hitközségi elnökkel közösen elhatározták, hogy segítségére lesznek a jesivákban nehéz körülmények között tanuló bocheroknak. Elsősorban meg akarták szüntetni a megalázó rendszert, hogy naponta más-más asztalnál étkezzenek. Súlyos nélkülözésre kényszerítő életkörülményeiket menzák, internátusok felállításával, állandó anyagi támogatás nyujtásával stb. enyhítsék, javítsák meg.

A nagy talmudtudós, R. Mordche Meisner, városról-városra utazva megszervezte az összes többi hitközségeket e nemes akció támogatása érdekében. Alkalmasabb embert e célra nem is találhattak nálánál. Hosszú és alapos előkészítés után a nagyváradi orth. hitközség vezetősége hivta össze Nagyváradra — az ország hitközségeinek képviselőit az ünnepélyes alakuló nagygyülésre. Természetesnek tünt, hogy az új szervezet központja Nagyvárad lesz. Ez megillette mint az akció kezdeményezőjét, mint az ország legnagyobb, legtekintélyesebb hitközségét is, mely rendelkezik a megfelelő eszközökkel a sikeres beszervezéshez. Arról már nem is beszélve, hogy az anyagi terhek oroszlánrészét éppen nagyságánál fogva, ugyis Nagyvárad kellesz viselje. Meglepetésként hatott tehát, hogy a megjelentek egy része — főleg a chasszid delegátusok — határozottan kijelentették, „a Központ mindenhol lehet, csak éppen Nagyváradon nem." A nagyváradi hitközség vezetőségének személyi összetétele mondták — (mizráchisták) — nem nyujt kellő garanciát. Állásfoglalásukban szerepet játszott a féltékenység is. „Váradnak van kórháza, iskolája, stb., hát mindennek csak Nagyváradon kell lennie?" — A váradiak sértőnek találták a nagygyülés többségének határozatát és kivonultak a teremből. Ezekután az idegen jesivákban tanuló nagyváradi bocherok rendszeres segélyezését lokális viszonylatban szervezték meg és ez a deportálásig zavartalanul tartott. Elnöke az akciónak Kohn Dávid volt.

Fuchs Benjámin főrabbi sokat tett a kórház fejlesztése érdekében is, befolyása érezhető volt az ott elhelyezett szülészet és aggokháza megnyitásában. Mindkét intézmény teljesen ingyenes elhelyezést biztosított a nincstelenek számára. Az Aggokháza vezetőségének elnöke Reichard Dezső volt.

Az ő müködésének idejére esett az ultramodern szárnyas-vágoda, a Rulikovszki utcai új temető és számos új hitközségi intézmény felállítása is.

Megemlítendő, hogy a hitközségben érvényes adózási rendszer következtében szavazati joga csak a tagok egy kis részének volt, mert közvetlen hitközségi adót csak ezek fizettek. Az adófizetők száma 2200—2500 volt. Az adók behajtása u.i. nagyon körülményes volt és ezért a mindenkori vezetőség inkább a közvetett bevételekre — templomülések, pászka-gabella, stb. — fektette a fősúlyt. Ezekből fedezték a kiadásokat.

Amikor ismertetjük néhány orth. hitközségi intézmény müködését, vezetőiket, külön hangsúlyozni kell Fuchs Benjámin főrabbi elhatározó jelentőségü szerepét, megörökíteni az utókor számára e nagy zsidó hitközség utolsó főrabbijának egyéniségét, mint kiváló embert, különleges kvalitásait stb.

Aggokháza

Nem ok nélkül sujtotta porig a főrabbi tragikus halálának hire hitközségének minden tagját, — vallási, politikai beállítottságára való tekintet nélkül. Mennyire népszerű volt a város minden rétege körében! Ezt hivatali állásán túlmenően elsősorban emberi erényeinek köszönhette. — Szívjósága és közvetlen, kedves modora mindenkit lebilincselt, ki érintkezésbe került vele. Nem volt hivatalos fogadóórája, ajtaja mindig nyitva állott mindenki számára. Soha nem tett különbséget gazdag vagy szegény, elökelő vagy egyszerű ember között. Bár az utolsó években sokat betegeskedett, megtiltotta családtagjainak, hogy bárkit is elküldjenek, még akkor sem, ha éppen alvás közben zavarták.

Egész különleges szívjóságát jellemzi, hogy minden gondolkozás nélkül lemondott a körzetéhez tartozó különböző községek — Élesd, Diószeg stb. — rabbinátusáról, hogy helyét átadhassa arra érdemes, fiatal rabbik számára.

Mennyi botrány — Din Tora stb. játszódott le hasonló esetekben más hitközségekben!

Állandóan bőkezüen támogatta a nehéz anyagi körülmények között élő egyleti-kishitközségek rabbijait, amint soha üres kézzel el nem bocsájtotta az arra rászorult jesiva-bochereket, kik elutazásuk előtt búcsuzni jöttek hozzá.

Fuchs Benjámin főrabbi különleges szónoki tehetsége is hozzájárult ahhoz, hogy hivei annyira szívükbe zárták emlékét. Templomi szónoklatai annyi idő után is elevenen élnek emlékezetünkben. Alakja szinte megnőtt az előadói podiumon. Pátosza azokat is magával ragadta, kik nem értették meg „hochdeutsch" gyönyörű németséggel elmondott magasröptű gondolatait. „Gyönyörüen beszélt" — mondotta egyizben elragadtatással a templomból kijövet egyik egyszerű hallgatója és midőn érdeklődtek nála a beszéd tartalma iránt, így válaszolt: „Hogy mit mondott, nem értettem, de gyönyörűen beszélt." Amit nem értettek meg, azt érezték..." mert ez volt a Fuchs Benjámin főrabbi különleges szónoki képességének szuggesztiv ereje.

A nagy befogadóképességü templom már egy órával minden beszéde előtt zsufolásig megtelt. A magyarországi orthodox rabbikar legjobb szónokának tartották, beszédei mindenkor eseményszámba mentek.

Fuchs Benjámin főrabbi az emberekkel való érint-

kezésben halkszavú, rendkivül udvarias, szerény modorú volt. Viszont, ha komoly vallási problémákkal állt szemben, a békeszerető, szelidlelkű ember a legnagyobb eréllyel lépett fel.

Egyizben Angelescu román kultuszminiszter egyik rendeletében kötelezte a zsidó iskolásgyerekeket, hogy szombaton is írjanak. A főrabbi személyesen felutazott Bukarestbe, hogy a minisztert határozata megváltoztatására birja, de minden érvelése hatástalan maradt. „Kegyelmes Uram!" — mondotta magából kikelve — „történelmünk folyamán számtalan izben akarták a Fáráók és Hámánok a zsidókat vallásuk megtagadására birni, de hol vannak ők és népeik! De a zsidó nép él és élni fog az idők végtelenségéig. Ön és rendelete már régen feledésbe merülnek, midőn a zsidóság még mindig hiven őrizni fogja vallási parancsait, a szombat szentségét." — A zsidóbarátsággal nem vádolható minisztert meghökkentette a főrabbi bátor, elszánt kiállása — mosolyogva engedett merevségéből.

Más alkalommal a tanügyi főigazgató a zsidó tantestület tagjait szombati napra rendelte be a kötelező román nyelvvizsga letételére. A zsidó tanárok tanácstalanul, tehetetlenül álltak a mindenható felettes hatósággal szemben és a főrabbi segítségét kérték. Ez alkalommal sem tétovázott, azonnal felkereste a főigazgatót és erélyesen követelte az intézkedés visszavonását. Merev visszautasításban volt része. A főigazgató arra hivatkozott, hogy felsőbb parancsra cselekszik, ill. miniszteri intézkedésre, melyen változtatni nem lehet. A főrabbi felindultan az asztalra csapott, mondván: „Uram! Kár minden erőlködésért, a zsidó tanerők eddig sem irtak szombaton és a jövőben sem fognak irni. Létezik egy olyan felsőbb hatalom, melynek hatásköre fölötte áll az Ön, és a miniszteré erejének. Bennünket ez kötelez."

A főrabbi elszánt és imponáló fellépte ezuttal is meghozta az eredményt.

Fuchs Benjámin főrabbi elhunytával a magyarországi kultúr-orthodoxia rabbikara egyik legszebb emberpéldányát veszítette el. Kiben szerencsésen párosult a mély vallásosság a világi műveltséggel. 18 évig állt hitközsége élén, mely idő alatt ritkán tapasztalható lelkesedéssel végzett alkotó munkája révén a hitközség hatalmas fejlődést ért el, mind intézmények szervezése terén, mint pedig a vallásos szellem, a gyermeknevelés elmélyítése szempontjából. Olyan űrt hagyott maga után, hogy a hitközség nem talált megfelelő utódot, aki megközelítőleg is pótolni tudta volna. Ez volt az oka annak, hogy az 1944-ben bekövetkezett tragikus összeomlásig, tehát 8 évig, főrabbi nélkül maradt az orth. hitközség.

AZ OMZSA — ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ SEGITŐ ALAP

Dr. Ribáry Géza budapesti ügyvéd kezdeményezésére alakult meg 1939-ben a Pártfogó Iroda. A német megszállást megelőző években a magyar hatóságok már egész sor zsidóellenes törvényt léptettek életbe, melynek folytán a zsidók tízezrei máról-holnapra utcára kerültek, elvesztették állásaikat, stb. Ezek részére nyujtott anyagi segélyt, és a dr. Csillag Andor ügyvéd vezetése alatt álló Jogügyi Osztály révén — ingyenes jogvédelmet. Az ezzel járó óriási anyagi szükséglet fedezésére — kormány jóváhagyással — külön ugynevezett „OMZSA"-adót vetettek ki az összes adófizető hitközségi tagokra. Ez az adóösszeg automatikusan a hitközségi adó duplája volt és hatóságilag behajtható. Elnökei a két hitközség elnökei voltak és minthogy az anyagi terhek 2/3 részét az orth. hitközség viselte, döntő befolyást gyakorolt az ügyvitelre. Az Orth. Hitközség részéről az OMZSA alapító elnöke Ullmann István hitk. elnök volt, ki nagy autoritással irányította az ügyvitelt. Nagyváradon az OMZSA széles mederben, nagy személyi apparátussal dolgozott és eleget is tudott tenni a követelményeknek. Az adminisztráció élén dr. Székely ügyvéd állott, kinek orth. részről Stern Miksa nyujtott hathatós segítséget. A neológ hitközség elnöke dr. Mehr Samu, dr. Weisz Endrét, míg Ullmann István Grossman Ödönt delegálta állandó adminisztrativ helyettesének, — kik naponta fogadták a feleket és intézkedtek érdekükben. — Hatalmas összegek kerültek kiosztásra és emberek százait helyezték el a még engedélyezett foglalkozási ágakban. — Átrétegező kurzusokat szerveztek, az állást vesztett tisztviselők és diplomás szabadfoglalkozásuak tömegei nyertek kiképzést különböző iparágakban, létfenntartásuk biztosítására. Komoly segítségben részesítette az Omzsa a nehéz helyzetbe került külföldi zsidókat is. Többek között 61.181 lejt bocsátott a Duna-deltai emigránsok rendelkezésére 1940-ben. Minden külföldről Nagyváradra érkező menekült élvezte hathatós támogatását.

Az első zsidóellenes, jogai korlátozásáról szóló törvényt a Darányi Ignátz elnöklete alatt álló kormány bocsájtotta ki 1938 május 5-én „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" címen, majd egy évvel később a másodikat „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról", melynek következtében a zsidók tízezrei váltak kenyértelenné, és ezeket követték gyors egymásutánban a többiek.

RABBINOVITS MUNKÁCSI FŐRABBI MENTŐAKCIÓJA

Nemescélú gyüjtési akciót bonyolított le Nagyváradon a hitközség közremüködésével Baruch Rabbinovits volt mnkácsi, jelenleg (1978) choloni főrabbi.

A „KEOKH" — idegeneket ellenőrző hivatal rendeletére kiméletlen szigorral összeszedték a magyar állampolgársággal nem rendelkezö zsidókat — 30.000 embert — és embertelen körülmények között áttették őket a lengyel határon, Kamenesk Podolsk határvárosban, valamennyit irgalmatlanul legépfegyverezték. Nagyváradról is számtalan zsidót hurcoltak el közöttük. (Roth Mosche tanítót, Pásztor Ede lapszerkesztő vejét, Münzer Albertet egész családjával, stb.).

Rabbinovits főrabbi is osztozott a kiutasítottak sorsában, de utolsó percben sikerült elmenekülnie és heteken át a lengyelországi erdőkben bujkált. Füvekkel, gyökerekkel táplálkozott. Hiveinek sikerült magyar tisztek segítségével visszacsempészniök őt Budapestre. Ekkor elhatározta, hogy minden idejét, energiáját a szerencsétlen sorsú páriák megmentésére fordítja. Végiglátogatta az ország városait és gyüjtést rendezett. Nagyváradon budapesti prominens zsidó vezető személyiségek kiséretében, (Süssmann Dezső, Buncel Mayer, Kövess Herman, Frank József, stb.) az Ullmann palotában lévő templomban ütötte fel főhadiszállását. Az orth. hitközség támogatását élvezve, maga elé idézte a város gazdag embereit és ékesszólásával sikerült komoly összeget összehoznia, hogy kimentsen embereket a poklok-poklából.

Az egyik szőrösszívű „kliens" azonban hajthatatlan maradt és minden érvelése-könyörgése hiábavalónak bizonyult. Ön — mondá a főrabbi — információim szerint okos és gazdag ember, vagyonát e bizonytalan időkben valószinüleg különböző formában igyekezett biztonságba helyezni. — Részben keresztény ismerőseinél rejtette el, részben a földbe ásta. De én kérem, tegyen még egy lapra, vegyen tőlem X összegért egy zsidó lelket. Lehetőségem van, ezzel a pénzzel még egy szerencsétlen zsidót megmenteni a biztos halálból. — Midőn azonban a megrendítő szavai és az általa is végigszenvedett borzalmak ismertetése sem hatottak, magából kikelve rákiabált: „ezennel átadom magának az idézést a Béth Din sel Máálá (az égi Itélőszék) elé és gyilkosság címén emelek vádat Ön ellen, mert nemcsak az a gyilkos, aki közvetlenül megöl egy embert, hanem az is, akinek lehetősége van megmenteni egy embert, de nem teszi. Az illető e szavak hallatára rögtön fizetett.

Ez alkalommal meg kell emlékeznem azonban egy másik esetről is. A bizottság maga elé idézte — többek között — Reb Józef Schwimmert is, ki bár nem tartozott a kimondottan vagyonos réteghez, de annál jobban kitűnt jótékonyságával. Háza mindig nyitva állott a nincstelenek előtt és soha tőle éhesen senki nem távozott. Midőn neki is feltette a munkácsi főrabbi az obligált kérdést, így válaszolt: Amennyit fognak tőlem kérni, annyit fogok adni." Mert József Schwimmerek is éltek Nagyváradon és nem is kis számban. Hozzá méltónak bizonyult a fia Mosche Schwimmer, kiről bajtársai legendákat meséltek az ukrajnai hómezőkön munkaszolgálatban tanusított viselkedéséről. Ott is „ember" maradt. Önfeláldozó, sorstársaiért minden áldozatra kész viselkedésével nemcsak a saját személyének, de a benne megtestesült mély vallásosságnak is sok hivet szerzett. Éveken keresztül sokat éhezett ott, egészségét, de talán életét is kockáztatva, nem evett soha tréflit. Később Luganóban letelepedve szerzett ismerősei és tisztelői széles körében jó nevet a váradi zsidóságnak.

Az 1869. év — azaz Ullmann Izidor letelepedése óta, — a hitközségi élet minden nagyobb megrázkódtatás nélkül zajlott le, mert úgy ő, mint fia Sándor szinte megingathatatlannak látszó tekintéllyel, befolyással rendelkeztek. Mindketten birtokában voltak mindazon kellékeknek, mellyel — abban az időben — a vallásos közéletben élvonalbeli vezetőnek rendelkeznie kellett: előkelő családi ősök, vagyon és talmudivilági kultúra. — Társadalmi és előkelő politikai kapcsolataik még csak fokozták korlátlan tekintélyüket a tömegek szemében. Kritikára — ellenzékieskedésre még csak nem is gondolt senki. — A hitközség fejlesztése terén kétségtelenül elért hatalmas eredményeket személyi számlájuk javára irták. Hogy a hitközség aránylag rövid idő alatt Magyarország legjobban megszervezett, legtekintélyesebb vezető hitközségévé fejlődött, abban nekik kétségtelenül oroszlánrészük volt. — Viszont ők is tudatában voltak személyi értéküknek és képességeiknek és ezért a hitközséget szinte diktatórikus fölénnyel — ellentmondást vagy akárcsak komolyabb beleszólást nem türve — vezették.

Az 1918-ban befejezett világháború után beállott politikai változások azonban alapjaiban rendítették meg az Ullmannok irányvonalát követő utódjaik helyzetének stabilitását. Egyrészt hiányzott náluk az Ullmannok tekintélye és tehetsége, másrészt eddig nem ismert új szelek kezdtek fujdogálni a zsidóság körében is.

Vilson amerikai elnök által meghirdetett 13 pontja a népek önrendelkezési jogáról a zsidóknál sem maradt hatástalan. Magyarország összes nemzetiségei, tótok, románok, szerbek, horvátok stb. nemzeti öntudatra ébredtek és kiszakadtak az ezer éves Magyarország testéből. 1919 húsvétján az Erdélyt megszálló román csapatok Nagyváradra is bevonultak és ezzel a város Romániához csatolása befejezett ténnyé vált.

Várad zsidóságának komoly hányada nemzeti jelszavakat hirdetve a cionista-mizrachista rezsim bevezetését követelte a hitközségben is. Rendszer- és személyi változást egyaránt. A régi u.n. Ullmann rezsim hivei, kiknek kezében összpontosultak az összes intézmények — beleértve a hitközséget is — vezetése, minderről hallani sem akart, alkalmazkodva az orth. rabbikar nagy többségének felfogásához.

Az orthodoxia országos központi intézményeit is át kellett szervezni az új politikai helyzetnek megfelelően.

Fuchs Benjámin főrabbi érdeme volt, hogy az erdélyrészi **„Központi Iroda"** megalakult. Ő hivta egybe 1920-ban az alakuló közgyülést Nagyváradra és természetesen mindvégig tagja volt a szűk vezetőségnek — az 5-ös rabbi-bizottságnak.

Nagvárad képviseletében részt kaptak a központi bizottságban: Freund Lajos és Ullmann Mór, míg a pénzügyi-gazdasági bizottságban Nussbaum Sámuel foglalt helyet, ki a város zsidó közületének megbecsült vezéregyéniségei közé tartozott. Többek között társelnöke volt a „Zsidó Nemzeti Szövetség"-nek is.

Közben erős ütemben folytak a „Mizráchi" szervezési munkálatai. Altmann Sámuel, Nussbaum Sámuel, Mittelmann Jakab, Berkovits Bernáth, Selzer József, Wasserstrom Sándor, Kesztenbaum Miksa stb. vezetésével.

A cionista fiatalság elismert vezére Just Mosche volt. Készültek erősen a hitközség meghódítására. Ehhez az alkalom csakhamar el is érkezett, mert 1920-ban lejárt a régi vezetőség mandátuma és az új választáson a Nussbaum Sámuel vezetése alatt álló u.n. mizrachi-ellenzéki listája nagy többséget kapott.

A Mizráchi listájának győzelmét nagyrészben elősegítette a Wasserstrom Sándor és Leitner-Lukács Zoltán szerkesztésében megjelent „Népünk" című mizrachista hetilap erős propagandája. — Megjelent az 1929—1940-es években, támadva a régi rendszert és az anticionista irányzat vezető személyiségeit. Mindketten Auschwitzban fejezték be életüket. Szegény Wasserstrom, még a szokásos kínszenvedéseknél is borzalmasabb körülmények között lehelte ki életét. Egy vérszomjas német SS-tiszt kiköttette és egy egész éjszakán keresztül hatalmas kövekkel dobálta meg, csak a hajnali órákban szünt meg a szerencsétlen ember halálhörgése.

De felsorakozott a zsidó nemzeti irányzat mellett fiatalos lelkesedéssel az ifjuság és a hitközségi tagok addig szerephez nem jutott fiatalabb rétege.

A nagy tiszteletnek örvendő Nussbaum Sámuelt elnökké választották, kit állásában követett Reich József és Mittelmann Jakab.

Reich Józseffel a város — talán — legnépszerübb embere került az elnöki székbe. Két kézzel gyakorolta a jótékonyságot. Természetes, közvetlen modora, egyszerű puritáni életmódja — bár a város leggazdagabb emberei közé tartozott — általános megbecsülést biztosított számára. Ami közéleti embereknél a legritkább eset, soha senkivel konfliktusba nem került és a jókedélyű és humorú Reich József mindenkor a legbarátságosabb mosoly kiséretében nyujtott bőkezű anyagi támogatást intézményeknek és magánosoknak. A városban, mint a legnagyobb adakozót tartották nyilván. Házából soha senki üres kézzel nem távozott. Egyébként sokoldalú érdemei elismeréseként a Keren Hajjeszod bizottság diszelnökévé választotta.

Az intézmények egész sorát hivta életre. Baromfivágoda, főrabbi lakás, mikve modernizálása stb. — Egyik hasonló indítványának komoly ellenzéke támadt azon okból, hogy „a hitközség nem birja az ezzel járó nagy anyagi terheket". Ha csak ez a baj — felelte sajátságos mosolyával — fedezem én saját zsebemből a kiadásokat. — Idős kora dacára nagyon aktiv és minden közügy iránt melegen érdeklődő természete folytán mindvégig a zsidó közélet élvonalbeli személyiségei közé tartozott.

Az 1932-ben megtartott választásokon az alig 30 éves Ullmann István vezetésével indult ugynevezett Aguda lista győzött és igy ismét a régi gárda vette át a hitközség vezetését. Elnökké Ullmann Istvánt választották. Ullman Izidor és Ullman Sándor után a család harmadik sarja került az elnöki székbe. Méltó utóda a nagy ősöknek. Egész különlegesen nagy talmudikus és világi tudással rendelkezett. Fiatal kora ellenére rövid idő alatt általános respektust szerzett magának és nagy autoritással diktálta a vezetés formáját. Az országos „Központi Iroda" méltányolva országos viszonylatban is kimagasló személyi kvalitásait, alelnökévé választotta.

A hitközség gyüléseinek nivóját addig soha nem tapasztalt magas fokra emelte. Minden idejét, képességét a hitközség szolgálatába állította. A hitközséget teljesen — apja és nagyapja szellemében vezette a szigorú régi orth. vallásos szellemben.

A tragikus chevroni arab zsidómészárlás áldozatainak emlékére a hitközség által rendezett gyászülésen elmondott beszéde, országos feltünést keltett. Az 1942-ben már javában dühöngő antiszemita kurzus az elsők között hivta be munkaszolgálatra és kiküldték Ukrajnába, hogy ezzel az egész váradi zsidóságra mérjenek csapást. Súlyos szenvedések után, nem birván az embertelen keretlegények által okozott megalázásokat, fizikai kényszermunkát, halt meg a „Dorosic"-i kórházban. Egy későbbi időpontban a németek ezt az Ukrajnában levő kórházat felgyujtották és a benne levő 600 zsidó munkaszolgálatos ott lelte a lángok között halálát. — Egyetlen ember sem mene-

Ullmann Mór az orth. hitközség elnöke

kült meg, mert kik a lángtengerből menteni próbálták életüket azokkal gépfegyverrel végeztek.

Felesége és két nagy tulmudtudós fia Izráelben Bné Brák városában telepedett le.

Mint a nagymultú hitközség összeomlás előtti utolsó elnöke, Leitner Sándor követte az elnöki székben. Neki jutott az a szomorú sors, hogy kényszerítették együttmüködni a szomorú-megrázó likvidáció végrehajtásában.

Ime a deportálás előtti utolsó elnökség tagjai: Leitner Sándor elnök, helyettese Motzen Samu alel-

Gross Mendel gondnok - gábe

Silbermann József az orth. hitközség alelnöke

nök, péntáros: Guttmann Emánuel, ellenőr: Deutsch Ignátz, gazdasági tanácsosok: Neumann Lipót és Grossmann Ödön. Ezt kiegészítette a 23 tagból álló előljáróság és 71 tagú képviselőtestület. A hitközség vezetőségének gyüléseit és jegyzőkönyveit magyar nyelven vezették.

Az utolsó évtizedek során müködött elnökök: Reich József, Nussbaum Sámuel, Mittelmann Jakab, Ullmann Mór, Ullmann István és Leitner Sándor mellett, az alelnökök sora nyujtott hathatós segítséget az orth. hitközség felvirágoztatásában. Fuchs Salamon, Gellisz Gyula, Klein Mór, Krausz Sándor, Freund Lajos, Schwartz Soma, Freund Herman, Silbermann József, Rothbárt A. Ede, Motzen Samu, Zavislag Adolf, Dénes Izidor stb.

Sajnos valamennyiüket elnyelte Auschwitz... az egyetlen Klein Mór kivételével, kinek sikerült családjával együtt elrejtőznie és így megmentenie életüket Hitler pribékjeitől. — A felszabadulás után azonnal felajánlotta segítségét és aktiv részt vállalt a hitközség intézményeinek ujjáépítésében.

Az előljáróság hat tagja töltötte be a gábbei- gondnok-teendőket, vagyis kiutalta az arra rászorultak-

Krausz Sándor az orth. hitközség alelnöke

Klein Mór az orth. hitközség alelnöke

Rosenbaum Ábrahám gondnok - gábe

Grünberger Ignátz gondnok - gábe

Kirsch Henrik az orth. hitközség főjegyzője

nak az anyagi segélyeket a hitközség pénztárából. Az utóbbi években e tisztségeket: Róth Adolf, Grünberger Ignátz, Fuchs Vilmos, Grosz Mendel, Leichtmann Jenő, Rosenbaum Adolf, stb. töltötték be. A sürűn zsidólakta Kolozsvári utcát (Katonaváros) a népszerű Groszmann Benő és Farkas Sámuel képviselték hosszú évtizedeken keresztül az előljáróságban.

A hitközség Zárda-utcai nagytemplomában Fein Márton látta el hosszú éveken keresztül az egyházfi teendőit, közmegelégedésre.

A hitközségi adminisztráció feje a mindenkori főjegyző volt. A felelősségteljes állást az utóbbi évtizedekben: Ullmann Ábrahám, Kirsch Henrik és Gábel Sándor töltötték be.

A felszabadulás után Sternberg Sándort, helyettesévé Gross Miklóst választották főjegyzővé. Sok ambicióval, tehetséggel vettek részt a hitközség intézményeinek ujjászervezésében. Sternberg Sándor helyét elhagyva Amerikába vándorolt ki.

A hitközség ügyésze az éleseszű — kiváló jogász, dr. Weimann Jenő, míg főmérnöke Weimann Béla — testvéröccse — volt, kinek fia Weimann Tibor a felszabadulás után mint a C. D. E. széles körökben nagy népszerüségnek örvendő elnöke fejtett ki értékes közéleti tevékenységet. Weimann Béla építette többek között a wizsnitziek nagytemplomát a Telekyés a Baross-utcai templomokat is.

Nem lenne azonban teljes a váradi orthodoxiáról szóló beszámoló, ha nem emlékeznénk meg a hitközség messze földön hires cházánjáról — főkántor — Riff Emánuelről, ki magas művészi szintre emelte foglalkozását. A Zárda- és Kolozsvári-utcai nagytemplomokban felváltva imádkozott jólképzett énekkórusa kiséretében. Gyönyörű hangjával valósággal elbűvölte hallgatóságát. De mint magánember is különleges helyet foglalt el a hitközségben. Imponáló külseje, mély vallásossága, kellemes modora általános megbecsülést biztosított számára.

A Nagyváradon müködő sakterek sorából kiemeljük R. Smuel Borech Guttmannt, kit népiesen „der Tate von die Sochtem"-ként becézték, mert hosszú évtizedek alatt egész generációkat nevelt fel szakmájában. Mint mohélt is széles körök vették igénybe. Meghalt 1930-ban, 72 éves korában, 35 évi müködése után, továbbá Kirsch Náftáli, Mindszent Ábrahám, Mosche Jákob Weisz, Slomo Reinhard stb. derék, komoly felkészültségü gárda szolgálta e formában is a hitközséget.

Ha csak röviden is, meg kell emlékeznünk a nagyon

Sternberg Sándor az orth. hitközség főjegyzője

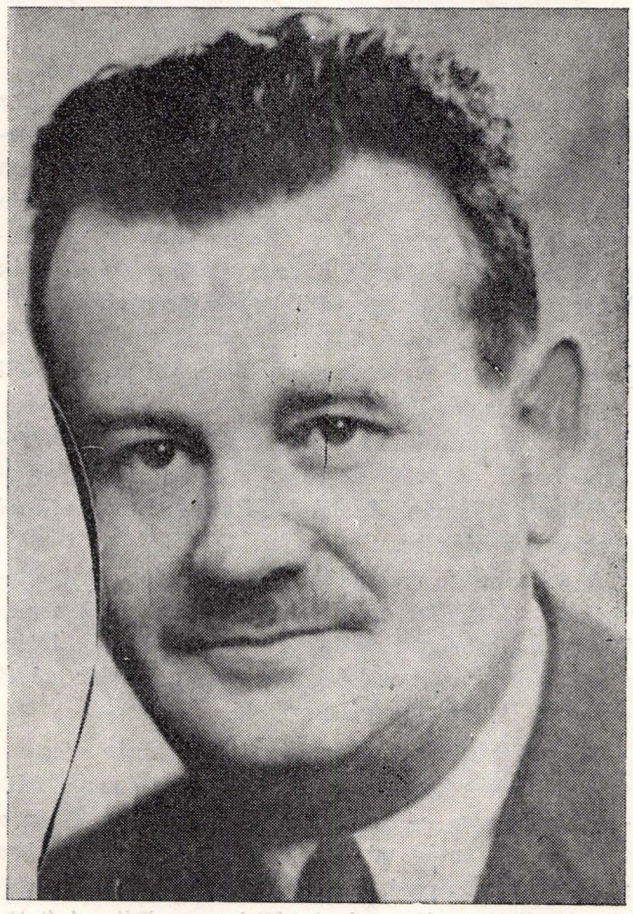
Mindszent Ábrahám metsző

Ullmann Ábrahám az orth. hitközség főjegyzője

Riff Emánuel az orth. hitközség főkántora

Gábel Sándor az orth. hitközség főjegyzője

Leányegylet

szép eredménnyel működő **„Béth Jákob"** iskoláról, melynek tanárnői Ullmann Jenőné és Stroh Éva voltak.

Komoly szociális munkát végzett a Goldstein Judit elnöklete alatt működő ugynevezett női **„Gyorssegély"** akció. Egyrészt a rászorultakat — főleg szemérmes szegényeket — állandó anyagi támogatásban részesítette, másrészt igen nivós vallásos irányu, rendszeres kultúrelőadásokat rendezett, melyeknek előadója a nagyműveltségű dr. Jiszráel Normandné volt.

A hitközségi alkalmazottak szociális segélyezéséről a **„Marpe L'nefes"** néven tevékenykedő betegsegélyző szervezet gondoskodott, az agilis Kupfer Dávid elnöklete alatt. Külön imaházzal is rendelkeztek a Bét-Din helyiségében. Dr. Sándor János és Dr. Weinstock Ármin voltak orvosai.

A szépen működő leányegylet utolsó elnöknője, Deutsch Rózsi tanítónő volt.

A NAGYVÁRADI ZSIDÓSÁG EGYHÁZI-VALLÁSI VEZETŐI, FŐRABBIJAI VOLTAK:

Mielőtt az önálló orth. hitközség megalakult volna, az egységes zsidó közösséget vallási téren a következő rabbik vezették: Az első főrabbi Nagyváradon **Lipchovitz Naftáli Zvi** volt, 1773-ban halt meg. Egyes verziók szerint előzőleg is voltak rabbijai a váradi zsidóknak, de erről nincsenek hiteles feljegyzések. Egyes adatok szerint már 774-ben élt egy Ráv Eliézer Ben Ábrahám nevű rabbijuk, ki 81 éves korában kikeresztelkedett. Csak annyi maradt meg róla, hogy prágai születésü volt.

A második főrabbi **Wiener Srágá Feisch**, 1803-ban halt meg. Rövid ideig működtek ezután **Jonás Szofer József**, **Filip Ádám** rabbi is, kiket követett **Rosenfeld József** főrabbi. Meghalt 1809-ben. 36 éven keresztül töltötte be általános megelégedésre a főrabbi széket.

Wahrmann Dávid József 1850-ig töltötte be a főrabbi tisztséget Nagyváradon. Nagy talmudikus és világi tudással rendelkezett.

Az orth. hitközség első és alapító főrabbija **Landesberg Jicchák Áron** volt 1879-ben bekövetkezett haláláig. Nagyváradi működését 1853-ban kezdte meg. 1853—1879. — Közben, 1870-ben **Kunstadt J.** rövid ideig volt rabbija a „status quo ante" néven működő hitközségnek, mert 1881-ben ez a hitközség beolvadt az orthodox hitközségbe és emiatt Kunstadt rabbi elhagyta a várost.

A rabbinátus Bét-Din elnöki tisztségét **Mordecháj Árje Stein** töltötte be, a Rosenfeld- Wahrmann- és Landsberg főrabbik működésének idején. Meghalt 1861-ben.

Stein rabbi helyét halála után Rabbi **Jiszráel Mosche Klein** foglalta el Rosch Bét-Din-ként működött 1894-ben bekövetkezett haláláig Landesberg és Fuchs Mór főrabbisága alatt.

Utóda **R. Pinchás Cimethbaum** 50 éven keresztül — Auschwitzba történt deportálásáig — volt a nagyváradi hires Bét-Din feje.

Landesberg főrabbi örökébe lépett a nagyváradi főrabbi-kar egyik legkimagaslóbb személyisége, Ráv **Mosche Hárs Fuchs**, kinek működése alatt fejlődött ki az orth. hitközség az ország legtekintélyesebb hitközségévé. 30 éves áldásos működése után, 68 éves korban, 1911-ben hunyt el. A váradi orth. hitközség fénykorát képezte az a 30 éves korszak, míg ő ült a főrabbi székben.

Őt követte, mint utolsó főrabbija az auschwitzi tragédia előtti nagy hitközségnek, — fia **Fuchs Benjámin**, ki mint nagynevű apjának méltó fia, 18 éven keresztül dolgozott az annyira szívéhez nőtt hitközsége felvirágoztatásáért, 1936-ban tragikus körülmények között bekövetkezett haláláig.

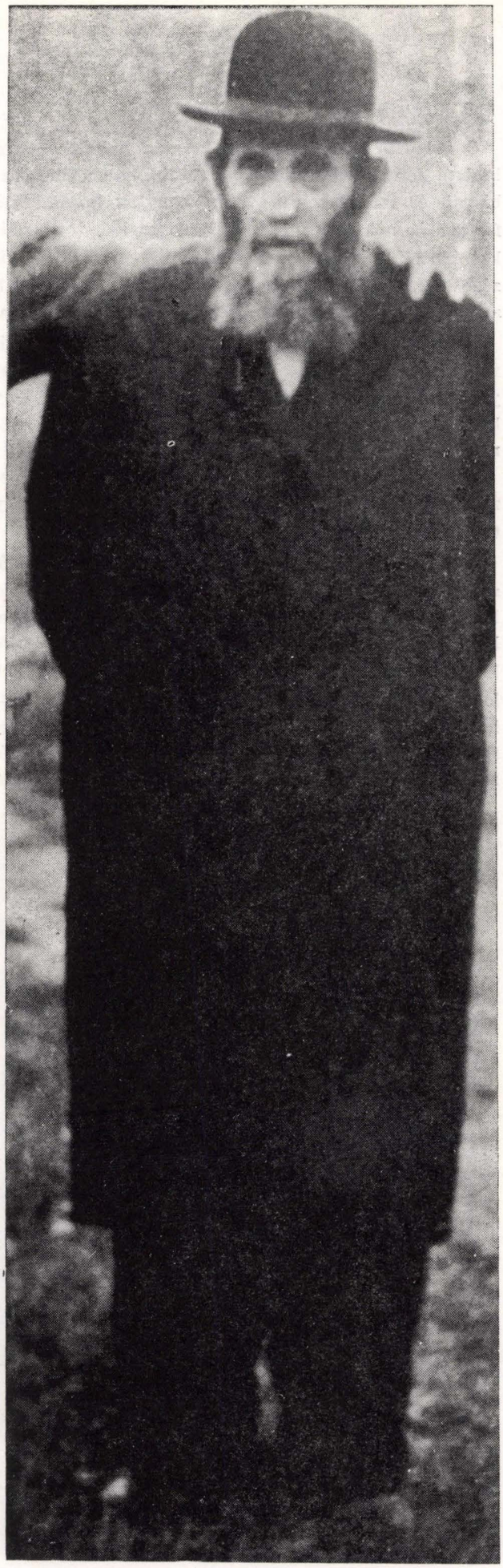
R. Pollák Áser az orth. hitközség főrabbija

A katasztrófálisan összeomlott hitközséget az életben maradt maroknyi zsidó megpróbálta romjaiból ujjáépíteni. Ennek egyik előfeltétele megfelelő vallási vezetőről való gondoskodás volt. Szerencsés véletlen folytán Cimmethbaum Pinchás Ros Bét-Din rendkivül nagytudásu veje, a Munkácsról elszármazott Ráv **Jicchák Jákov Weisz** is a kevés életbenmaradtak közé tartozott. A hitközség ujonnan választott vezetősége örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy e nagy Gáonként tisztelt talmudtudóst főrabbijává válassza.

Nagy tudásán kivül kellemes, udvarias modora és békeszerető, szerény természete is nagyban hozzájárult általános népszerüségéhez. 1947-ben kivándorolt Angliába és a Manchester-i hitközség Ros Bét-Dinjéül választotta. Ebben a minőségében egész Európa zsidósága, mint elsőszámu Pajszek-ot fogadta el. Valláskérdésekben hozott döntéseit megfellebbezhetetlennek tekintették. Karrierjének csúcspontját azonban azzal érte el, hogy Teitelbaum Joél főrabbi ajánlatára a jeruzsálemi Éda-Chárédit (Neturé Kártá) Ros Bét Dinjévé választotta, hol szintén nagy népszerüségnek örvend. Teitelbaum Joel főrabbi zcl. elhalálozása után utódjaként hitközsége 1979-ben főrabbijává választotta.

R. Pollák Mózes az orth. hitközség főrabbija

R. Gavriél Schwartz az orth. hitközség főrabbija zcl.

Ő dolgozta ki a felszabadulás után Sperber Dávid brassói főrabbival közösen az Aguna halachikus szabályait és ezzel lehetővé tette, hogy az egyedül élő férfiak és nők ismét felépíthessék családi otthonaikat. Ennek — abban az időszakban — óriási jelentősége volt, mert sokan éveken keresztül éltek egyedül, anélkül hogy házastársaikról bármit is hallottak volna.

„Minchas Jicchak" címen hatalmas halachikus művet jelentetett meg, amelyből eddig (1980) hét kötet jelent meg. Helyét **Pollák Áser** belényesi főrabbi foglalta el, kit alijjázása után Kfár Átá választotta főrabbijául.

Az Izráelben élő nagyváradiak által évente rendezett Ázkárákon ő tartja hatásos gyászbeszédeit, nagy tömegek előtt.

Ráv Pollák Áser alijjázása után, Ráv **Pollák Mózes** látta el a főrabbi teendőket Váradon — nehéz körülmények között —, míg kivándorolt New-Yorkba, hol „Béth Hákneszet Grosswardein" néven templomot létesített, melynek rabbijaként müködik. A környéken lakó volt nagyváradiak nagyszámban látogatják az imaházat. Ráv Pollák sokoldalú közéleti tevékenységet fejt ki ott, különösen a hitélet terén. Ráv Pollák Mózes 12 éven keresztül müködött a felszabadulás után

R. Jiszráel Goldmann rabbi

Hitter József

főrabbiként, 1950—1962 években és igyekezett menteni vallási téren, ami menthető volt.

A jelek szerint — sajnos — talán utolsó főrabbija volt a nagyváradi zsidóságnak **Schwartz Gávriel,** aki sokat betegeskedett és minden vágya Izráelbe való alijjázása volt. Felettes egyházi hatósága azonban ezt lehetetlenné tette, mert ebben az időben már alig müködött Erdélyben orth. rabbi és nélkülözhetetlen volt.

Itt meg kell említenem R. **Jiszráel Goldmann** zcl. nevét is, aki naponta tartott a Kolozsvári utcai nagytemplom látogatói számára talmud-előadásokat. Városszerte nagy népszerüségnek örvendett. Neve nagyon széles körökben vált ismertté a Pirké Avot-ról megjelent 6 kötetes „**Knesset Jizsráél**" című talmudikus müve folytán. Szintén a deportációban halt meg.

Meg kell emlékeznünk pár szóban legalább a Nagyváradon élő „Rebbekről" is, kik valamennyien templomot tartottak fenn és nagyszámu hiveik, chasszidjaik nagy tisztelettel vették őket körül.

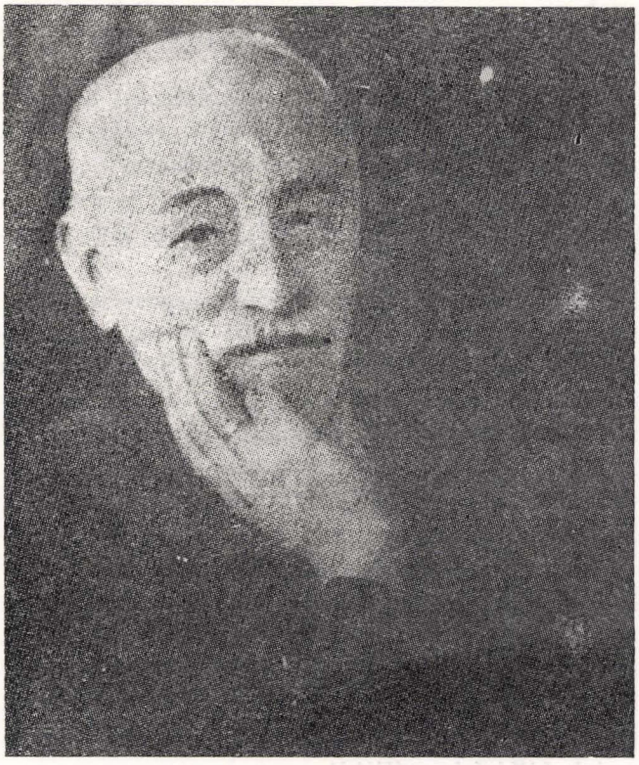
A már említett világhirű wizsnitzi Rebbe-dinasztián kivül Váradon élt az első világháborúban Lengyelországból menekülni kényszerült számos Rebbe — hires Rebbek utódai:

R. **Siele Eichenstein** zcl., kinek szép temploma állt a Granaria telepen. Családja megmenekült és Erecbe

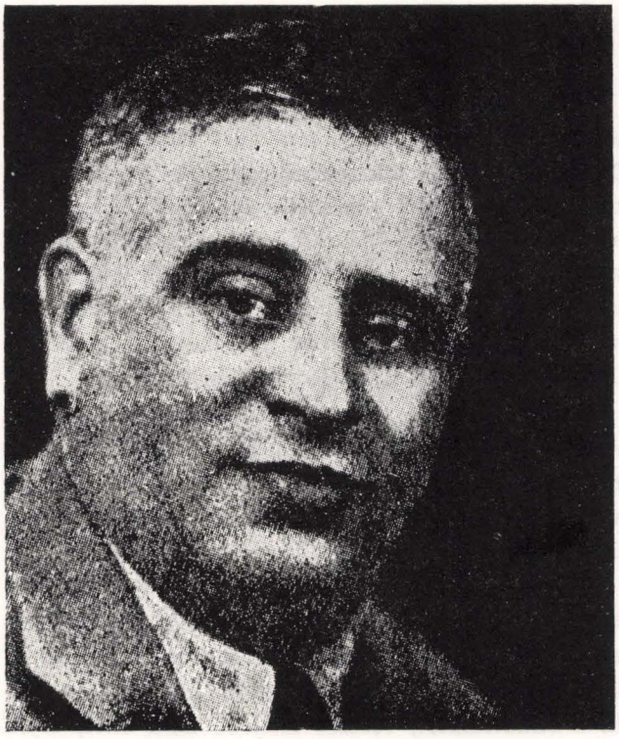
Az orth. hitközség tisztviselőinek lakásai

AKIK AZ ÉLEN HALADTAK HA SEGITENI KELLETT EMBERTÁRSAIKON...

Diósi Lajos

alijjázott, őt magát azonban feljelentés folytán deportálták és ott halt meg. Családja exhumálta és a Cfát-i ősrégi temetőben eltemette 1945-ben.

Zauderer Dániel

A „vizi rebbe" néven ismert **Reuven Leifer.** A nagykiterjedésű és gazdag Hitter család tagjai is lelkes hivei közé tartozott. A „páver rebbeként" szerepelt a köztudatban a nagytudásu **Jiszoszchar Dov Leifer,** a „hentes utcai rebbe" **Friedländer Menachem,** a „pece utcai rebbe" Askenázi, és a vizi rabbi öccse **R. Duved Leifer** stb.

Kun Gyuláné

Mindez azonban — sajnos — már csak a múlt emléke, mert elnyelte őket Auschwitz.

Életüknek véget vetett a gáz, a tűz, a krematórium vagy Hitler emberbőrbe bujtatott szörnyeteg pribékjei kínozták őket halálra.

תהא נשמתם הקדושה והטהורה צרורה בצרור החיים!

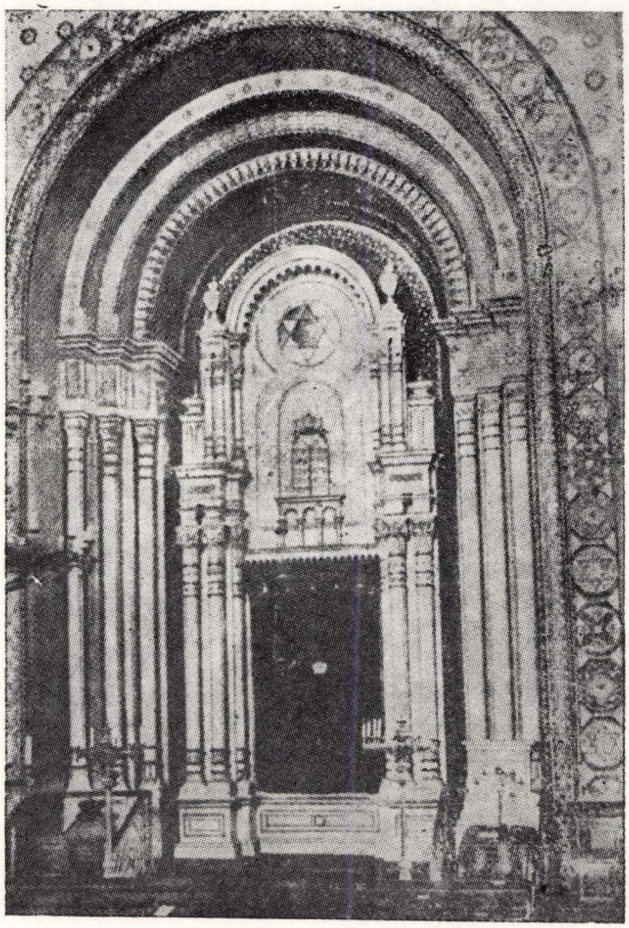
A FELSZABADULÁS UTÁN...

1944 októberében váltakozó szerencsével, elkeseredett harcok folytak a támadó orosz csapatok és az ugyancsak elkeseredetten védekező magyar hadsereg között, Nagyvárad birtokáért. A város többizben cserélt gazdát, a városvezetőség élén Dr. Gyapay László polgármesterrel ismételten távozott, majd visszatért, míg végre október 17-én véglegesen birtokba vették az oroszok.

A teljesen zsidótlanított városban kizárólag az u.n. légószázad munkaszolgálatosai tartózkodtak és 3—4 elrejtőzött család tagjai. (Klein Mór, Just Méir, Feldmesser testvérek, Blüthner Jumi.)

Ugy érzem, ezt az alkalmat is fel kell használnunk, hogy hálás kegyelettel emlékezzünk meg Reviczky Imre alezredes, a nagybányai hadkiegészítő parancsnokáról, kinek emberséges intézkedése tette lehetővé a légó-század megalakítását, Váradra küldését és tagjainak életbenmaradását.

A bevonuló orosz csapatok vezénylő-tábornoka fogadta az előtte megjelent összes felekezetek képviselőit és kitüntető szivélyességgel közölte a zsidó delegációval, hogy érezzék magukat ismét törvényileg védett egyenrangu polgároknak, hatályon kivül helyezve az összes korlátozó intézkedéseket. Egyben felszólította őket, hogy ismét vegyék birtokukba az eltulajdonított magán- és közvagyonukat.

Az orthodox nagytemplom belseje

Ugy éreztük, hogy az adott lehetőségeket a bezárt és bútorraktárnak, stb. felhasznált imaházainkkal kapcsolatban kell elsősorban kihasználnunk. Városunk 24 temploma közül egyetlen egy sem volt használható állapotban. Első utunk a Fuchs Mór utcai orth. nagytemplomhoz vezetett.

Meghatva, megilletődve, lelkileg összetörve állottunk meg hitközségünk kapujánál és szívszorongva gondoltunk mindazon szerencsétlen testvéreinkre és legközelebbi hozzátartozóinkra, kiket otthonaikból elüzve, ebbe az udvarba hurcoltak, hogy pribékjeiknek védtelenül kiszolgáltatva, végigszenvedve a gettó minden borzalmát, hogy végül is Auschwitz-Birkenau stb. kínzókamaráinál kössenek ki.

Soha emberek ilyen lelkiállapotban nem fogtak munkához. Hogy lelkileg nem roppantak teljesen össze annak tulajdonítható, hogy lelkiszemeik előtt maguk előtt látták szeretteiket és hallani vélték parancsszerű buzdító szavaikat a legnagyobb erőfeszítések kifejtésére régi intézményeink, de elsősorban templomaink újjáépítése céljából.

1944 október 21-én valamennyien áthatva a ránk háruló nagy felelősségtől, hozzáfogtunk a templomok és intézmények rendbehozatalához. Mindenhol, amerre szem ellátott, csak rom és pusztulás.

SCHÁSZ CHEVRA — NAGYTEMPLOM

A Schász Chevra templomot már novemberben megnyitottuk, míg a nagytemplomot csak 1945 május 10-én adtuk át rendeltetésének. A teljes fényében pompázó, a hivektől zsufolásig megtöltött templomban a szívbemarkoló felavató beszédet az egész tömeg hangos zokogása közepette R. Cháim Méir Háger zcl. vizsnitzi rebbe tartotta. Előzőleg a megjelentek testületileg kivonultak a temetőbe, imádkozva, a gettóban elhunytak, nagyrészt jeltelen — tömegsirjainál.

Soha még igy templomot nem avattak fel... Soha még emberek hasonló lelkiállapotban felavatásra váró templom küszöbét át nem lépték. — Vigasztaló szavakat intéztek még a hallgatósághoz a tenkei és a biharkeresztesi főrabbik.

Midőn elsőizben léptünk be atyáink imái által megszentelt templomaink küszöbén, valamennyien elérzékenyülve, először gondolatban azokkal egyesültünk, kikkel a múltban közösen végeztük imáinkat és kértük a Mindenhatót, vezesse mielőbb haza őket, érjen már egyszer véget szenvedéseiknek hosszú sorozata.

Az egykori 23 orth. templomból azonban sajnos csak 3—4 lett ismét átadva rendeltetésének. A többi elhagyatottan, kifosztottan csak üresen, mint fájó, de megszentelt emlék töltötte be szomorú hivatását későbbi életünkben.

Az összes többi intézményeket: székház, kórház, mikve, iskolák, vágoda stb. lerombolva, kifosztva találtuk, de így is hirdetve hajdani nagyságát elárvult és megalázott hitközségünknek.

NÉPKONYHA

Minthogy az egész városban egyetlen zsidó háztartás sem létezett, első dolgunk volt egy kóser népkonyha felállítása, ahol a lassan hazaszállingozó deportáltak és a légószázad felszabadult tagjai dijtalanul étkezhettek. A város területén ekkor még egyetlen zsidó nő nem volt található. Sem élelmiszer, sem anyagi eszközök nem állottak rendelkezésünkre, azonban néhány lelkes, önfeláldozó ember munkája csodákat müvelt. Fein Ferenc, Freundlich Izsák, Feldmann Jenő, Kupferstein Béla, Leichter Miklós és társaik, leküzdve minden nehézséget, megnyitották a népkonyhát és csakhamar 700—800 napi adag állt az igénylők rendelkezésére. A Népkonyha vezetésének nagyon nehéz feladatát később Spitzer Samu vállalta és látta el nagy odaadással.

Itt meg kell említenünk a közben hazatért Löb Hermanné (a jótékonyságáról közismert R. József Schwimmer leánya) nemes gesztusát, ki bizonytalan időre, saját asztalához vendégként meghivta a koser kosztra reflektáló egyedülálló férfiakat.

DEFAB — DEPORTÁLTAKAT FELKUTATÓ BIZOTTSÁG

Egyik — talán legnemesebb — akciója volt ebben az időben a már Nagyváradon élő néhány lelkes embernek a DEFAB célkitüzésének gyakorlati megvalósítása.

Ugy érezték nem szabad átadniok magukat kizárólagosan csak az egyéni ügyeik rendezésének mindaddig, míg minden lehetőt el nem követtek az életbenmaradt deportáltak hazasegítése érdekében. E célból dr. Karl Lajos elnöklete alatt megalakult a „DEFAB" vezetősége és a Szaniszló u. 3. szám alatt megkezdte müködését. A vállalt feladat teljesítése azonban szinte megoldhatatlannak látszott. A vonatok nem közlekedtek, viszont az alkalmi közlekedési eszközök igénybevétele az adott körülmények között gyakran életveszéllyel járt. A besztercei származásu Schmetterer Jákob, felhasználva a Groza Péter miniszterelnökkel és a kommunista párttal fennálló jó kapcsolatait, kieszközölte, hogy e célra külön vasuti szerelvényeket bocsájtottak rendelkezésükre. Önkéntes jelentkezők vállalva az ezzel járó veszélyeket, elindultak a volt német halállágerek felé, hogy mentsék a még menthetőt és hazahozzák a teljesen legyengült életbenmaradottakat. Ime néhány név e lelkes gárdából: Seidmann Nándor, Gross Jenő, Gellisz Sándor, Kupferstein Béla, Reiner József, dr. Fried Imre, Schönzweig Tibor, Dávid Oszkár stb. A vonatok Váradról indultak ki és hatszor ismételték meg az utat a pusztulás világába. Sokszáz egykori deportált nekik köszönhette, hogy előbb hagyhatta el a zsidóság nagy temetőjét, Auschwitzot és a többi egykori lágereket. A hazahozott deportáltak a Zsidó Kórházban nyertek elhelyezést, majd fizikailag felerősödve tértek vissza régi otthonaikba. A szükséges segítséget mindenki megkapta, hogy életét régi kereteiben ismét berendezhesse a megváltozott körülményeknek megfelelően.

A „Defab" megbizottak karszalag-jelvényei

Seidmann Noách Nándor, az akció egyik vezetője, az alanti sorokban számol be ennek az életmentő vállalkozásnak részleteiről:

A „DEFAB" VONAT-AKCIÓ

A szétszóratásban élt zsidóság tudhatta, a mi generációnk különösen tapasztalhatta, hogy nem léteznek „kultúrnépek" a Földön, legfeljebb kultúremberek,

akiknek gyenge hangját a századokon át gyűlöletre nevelt tömeg hisztérikus ordítozása elnyomja.

Igy történhetett meg az, amit elképzelni sem mert volna senki: a világ népei tevékeny közremüködésének, vagy bünös hallgatásának segítségével elpusztítottak hatmillió zsidót. Igy még soha nem örjöngött, nem tombolt és nem aratott a Sátán!

Északerdély zsidóságát sem kerülte el a szörnyű sors és a maroknyi túlélő mindegyikének egyéni regénye az életbenmaradás története.

Még folyt a háború Berlin körül, amikor a már felszabadult Váradon „DEFAB" (Deportáltak Felkutatására Alakult Bizottság) név alatt egy mentőakció indult, hogy az ellenséges — idegen környékek felől apró csoportokban „hazafelé" tartó, bizonytalanul bolyongó embereket szervezett módon szállítsa vissza oda, ahonnan kiszakították.

A gondolat dr. Marton Lajos agyában fogant és a román állam akkori elnökének, Gheorghiu Dej-nek odaadó segítségével valósult meg. Egy mozdonyt, egy személy- és nyolc teherkocsit, egy mozdonyvezetőt és egy fütőt bocsátott a DEFAB rendelkezésére, hogy kitüzött tervét megvalósíthassa.

Ez a szerelvény Váradról indult ki és hat izben tette meg az utat Krakow--Plesov állomásáig, minden útján kiemelve a veszélyből a felszabadult deportáltak százait. Krakowból autókkal mentek a vonatkisérők Varsóba, Czenstochoba, Auschwitzba, hogy a mentővonatnak hire menjen; egy izben a szerelvény egész Birkenauig ment és a krematórium előtt a bukaresti megbizott, Schmetterer Jacob elzokogott egy Kaddist.

Reiner József volt végig a vonatparancsnok és mindenfelől jelentkeztek segítőkészen vonatkisérők. Pusztán memoriára támaszkodva, ma 35 év távlatából, nem írhatjuk ide pontosan a résztvevő váradiak neveit, de jónéhányra visszaemlékszünk. Igy pl. Schönberger Frédi, aki mindig a szakács szerepét töltötte be, miután az uton mindenki teljes ellátásban részesült, aztán Weisz Tibor, Grünfeld Sándor, Fried Cuni, Seidmann Nándor, Löwi Mózsi, Ungárné, Arányi Nusi, Serbán Béla, Goldenthal, Schönzweig Tibor, dr. Pásztor Pál, Weisz Sándor, dr. Schönfeld orvos és még sokan mások.

A szerelvény 1945. március 25-én indult első útjára, egy út átlag 10—12 napot vett igénybe és június közepéig kb. 4500 deportáltat segített úticéljának eléréséhez ez az akció.

A „DEFAB" váradi vezetősége, dr. Klein Ernő, dr. Karl Lajos és dr. Jakab László a váradiak pénz-, liszt-, cukor-, hús-, pálinka felajánlása segítségével tudta megszervezni a Szaniszló utcai székházban az egyes utakat.

Spitzer Norbert irányította a DEFAB Nagy Sándor-utcai részlegét, ahol pénzt, valamint a Joint által küldött ruhanemüket osztottak szét Kohn Jenő segítségével az arra rászorultaknak.

Sajnos a nagy tragédián nem lehetett segíteni, de a kevés túlélő egy töredékének szenvedéseit enyhítette ez az egyedülálló váradi vállalkozás."

A HITKÖZSÉG VEZETŐSÉGÉNEK MEGVÁLASZTÁSA

Hogy az épitő munka szervezett keretekben erőteljesebben legyen megvalósítható, demokratikus szabad választások eredményeképen, megalakult az ujonnan felállított orth. hitközség új vezetősége, melynek tagjai voltak: **Grossmann Ödön** elnök, **Spitzer Norbert** pénzügyi alelnök, kinek hatáskörébe tartozott az összes Joint által folyósított segélyek kiutalása, **Rothbarth Zoltán** alelnök, ki egyidejüleg az iskolaszék és kishitelbank elnöki tisztségét is betöltötte, **Weisz Vilmos** alelnök, **Deutsch Dávid** pénztárnok. A kultuszbizottság elnöke **Ullmann Géza,** a Szentegylet és a Kórházbizottság elnöke **Gellisz Sándor** voltak. Továbbá meg lett választva: **Fein Ferenc** mint gazdasági tanácsos. Az elhagyott zsidó javak kezelését **Spitzer Sámuel** és **Kasztner Jenő** látták el. A városban lévő zsidók lélekszáma a deportációból visszatért 2000-en kivül a vidékről beköltözöttekkel együtt 6.000-re emelkedett. Az új vezetőség az abnormális helyzet nehézségei dacára rövid idő folyamán meglepő eredményeket ért el. Nagy erősítést jelentett a kisszámú pionírmunkát végző csoportnak a közben hazaérkezett **Deutsch Ignátz** személye. Az őt jellemző dinamikus agilitással vetette magát mindjárt a közéleti munkába. Az ő nevéhez füződik a Fuchs Mór-utcai nagytemplom udvarán emelt **„Deportáltak Emlékmű"**-ve. Ő hozta létre az ugynevezett koldusegyletet is, megszüntetve a házaknál való egyéni kéregetést és e helyett intézményesen segélyezte a kéregetőket az e célra inkaszszált önkéntes hozzájárulásokból létesített alapból. Az adminisztrációs munka érdeme **Binder Ignátzot** illette meg.

A később ugyancsak hazaérkezett Fuchs Vilmost szintén meghivták a vezetőségbe és egész az Erecbe való alijjázásáig lelkes és odaadó munkájával nyujtott komoly segítséget az elénk tornyosuló nehézségek leküzdésében.

Az összes régi hitközségi intézmények fokozatosan ismét normális keretekben megkezdték müködésüket.

A nagyváradi orth. nagytemplom udvarában felállított „Deportáltak Emlékműve"

A nagytemplomban és a Schász Chevrában ismét rendszeresen imádkoztak és tanultak.

A vezetőség igyekezett szigoruan ragaszkodni minden téren a régi hagyományokhoz és erőteljesen ellenszegült egyes körök azon kivánságának, hogy szüntesse meg régi orthodox jellegét és járuljon hozzá az egységes egyetlen hitközség létesítéséhez.

UJ INTÉZMÉNYEK FELÁLLITÁSA — RÉGIEK UJJÁSZERVEZÉSE

A Zárda-u. 2. és 5. szám alatt levő épületeiben 4--5 helységet u.n. hálótermeknek rendeztek be a deportációból hazaérkezetteknek vagy átutazók részére, hogy a téli hideg időjárásban lakás nélkül az utcán bolyongó, tanácstalanul álló hittestvéreinken segítsünk.

Sürgőssé vált a Chevra Kadisa müködtetése. Számos váradi és vidéki munkaszolgálatos hittestvérünk lett ideiglenesen eltemetve jeltelen sirokban a város különböző pontjain, hol éppen egy-egy golyó vagy srapnelszilánk oltotta ki fiatal életüket és így természetesen a harcok elültével elsőrendű erkölcsi kötelességünknek tekintettük a zsidó ritus szerinti exhumálásukat és saját temetőnkben való elföldelésüket. De jeltelen sirokban lettek elföldelve mindazok is kik nem birták elviselni a gettóba vonulás gondolatát és inkább öngyilkosságot követtek el. — Többek között: Reichard Dezső és felesége, Dr. Nádai Samu és felesége, Kemény Margit, Erödi Ernő, a nagy fatermelőcég „La Roche és Darvas" igazgatója, Dr. Fürst Béla, Friedländer János mérnök, stb. stb. A csendőrök ezeket minden rituális szertartás nélkül papírba csomagolva földeltették el, megtiltva még a fejfa állítását is. Az ujjászervezett Chevra Kadisa figyelme kiterjedt a múltban létesített különböző alapítványok nyilvántartására, ill. az ezzel kapcsolatos kötelezettségek (Jahrzeitok megtartása stb.) teljesítésére is.

Freimann Ferenc érdeme, hogy a mikve ismét régi nivóján teljesen ujonnan renoválva a közönség rendelkezésére állott.

Az illetéktelen kezekbe került Széfer Tórák és szentkönyvek — melyeket a lakosság a kályhák fütésére használt fel — össze lettek szedve, szakszerüen szortirozva és a nagy hitközségi tanácsteremben elhelyezve. Jogos tulajdonosaik visszakaphatták, vagy bárki használat céljából igénybe vehette kölcsönképen. Sok vidéki hitközséget innen láttunk el Széfer Tórával.

Ugyanilyen alapon kapták vissza jogos zsidó tulajdonosaik bútoraikat és minden más háztartási tárgyaikat. A vissza nem tért deportáltak bútorai, ágynemüi stb. azok részére lettek kiutalva, kik üresen találták régi lakásaikat és saját erejükből képtelenek voltak a szükséges berendezési tárgyakkal felszerelni.

Előzőleg azonban nagyon komoly nehézségekbe ütközött az eltulajdonított zsidó tárgyak visszavétele. Uj gazdáik megszokták a gondolatot, hogy a minden törvényes vagy erkölcsi alap nélkül eltulajdonított zsidó vagyontárgyak véglegesen birtokukban maradnak. Egy-egy deportált visszatérése nem is leplezett gyűlöletet váltott ki belőlük. „Mi az, több zsidó jön vissza, mint amennyi elment" — hangzott el részükről egyre gyakrabban. Mindent elkövettek annak érdekében, hogy megakadályozzák a zsidó vagyontárgyak birtokba vételét jogos tulajdonosaik részéről. Megtagadták azok visszaadását; és miután gondosan elrejtették a megőrzésre átvett értékeket „elvitték az oroszok" — már szinte sablonná vált szavakkal utasították el jogos tulajdonosaikat. Szánalomnak vagy bűntudatnak nyoma sem volt e mindenükből kifosztott szerencsétlenekkel szemben.

AZ ISKOLA MEGNYITÁSA

Bár 16 éven aluli korban egyetlen gyermek sem tért vissza a deportációból, a román területről bevándorolt gyermekek részére szükségessé vált az iskola megnyitása. Habár a beiratkozott gyermekek száma csak 60 körül mozgott, de a gyors fejlődés reményé-

ben mindjárt több tanítót alkalmaztunk. Az elsők közé tartoztak: Izsák Miksáné, Rosenbaum Ibolya tanítónők, Wieder Salamon, Singer Ignátz és Sax Léb hittantanárok. De gondoskodás történt a nem zsidó iskolákat látogató gyermekek hitoktatásáról is, mely célra Friedmann Ferenc rabbi lett alkalmazva.

Hiába jelentette ki Hitler fennhéjázó stilusban, „ha Európában a háború befejeztével egyetlen zsidó megmarad, abból minisztert csinálok" — a zsidó nép élniakarása és jövőbe vetett hite erősebbnek bizonyult. A zsidó jövő legbiztosabb záloga a gyermek és ezek fizikai és szellemi fejlődése érdekében a szülők minden áldozathozatalra hajlandók. — 1945. október 29-én ünnepélyes keretek között felavatták az ujonnan berendezett és kellő felszereléssel ellátott világi és Talmud Tóra iskolát. Igazgatónak Izsák Miksáné lett kinevezve.

LEÁNYOTTHON

A hitközség vezetősége azonban nem elégedett meg azzal, hogy Nagyváradon ujjászervezte romjaiból régi intézményeit, igyekezett a helyzetdiktálta szükségleteknek megfelelően új intézményeket is megszervezni. Ezek között nagyon fontos szerepet töltött be a deportációból visszatért egyedülálló leányok részére felállított leányotthon. Sikerült elintéznie az országos Központi Irodánál, hogy az egész ország területén a főünnepi templomi felajánlásokat ezen fontos szociális intézmény támogatására fordítsák. — Sokszáz hozzátartozók nélkül maradt leány részére nyujtott családot helyettesítő meleg otthont rövid vagy hosszabb időre. Lehetővé tette részükre valamely szakma elsajátítását, teljes anyagi támogatást nyujtva részükre férjhezmenésük esetén. Csaknem valamennyiüket sikerült Izráelbe alijjáztatni.

BUDAPESTI SEGÉLYAKCIÓ

Városunk vallási és szociális szükségleteinek kielégítése mellett igyekeztünk kivenni részünket a többi városokban, de főleg Budapesten formálisan az éhinségnek kitett testvéreink szenvedésének enyhítésében. Gellisz Sándor kezdeményezésére és személyes részvételével elsőnek vittünk fel a fővárosba hatalmas autókamionokban gondosan összeállított élelmiszerszállítmányokat közvetlenül átadva az éhező ottani testvéreinknek. Az anyagi eszközök előteremtésének érdeme oroszlánrészben őt illette meg, mert a Temesváron élő Ervin nevű testvéröccse a Joint és más ottani szervezetek igénybevételével szerezte meg az e célra szükséges nagyon komoly összegeket. Munkatársai voltak többek között Gross Jenő és Dávid Oszkár.

A Budapesten uralkodó élelmiszerhiány folytán nagy szenvedéseknek kitett árvaházi gyerekeket teljes létszámban meghivtuk és vendégül láttuk hosszú hónapokon keresztül. A pestiek által küldött meleghangu köszönőlevelükben többek között megállapítják „Várad ugylátszik méltó maradt hajdani nagyságához és hűen kitart a régi váradi szellem mellett."

Komoly szerepet töltött be a hitközség vezetősége az Országos Központi Iroda ujjászervezésében. Érdemei elismeréseképen az elnöki tanácsba választották Grossmann Ödön hitközségi elnököt, a tizes bizottságban Ullmann Géza, míg a választmányban Strohli Hermann és Friedmann Cháim foglalt helyet.

A hitközség vezetőségének az ujjáépítés terén elért sikereiben nagy része volt annak is, hogy sikerült kiépítenie nagyon barátságos kapcsolatokat az illetékes hatóságokkal, Ványai Károly polgármesterrel az élén, kiknek részéről komoly támogatásban részesültek. — Az átmeneti időben fontos szerephez jutottak egyes zsidók is. Dr. Csillag Andor alispáni, Paul-Pollák Endre főügyészi kinevezést kapott. Paul Endre, mint a vád képviselője, fontos szerepet töltött be a fasiszta bünözők ellen Kolozsváron lefolytatott perekben. A rendőrség parancsnoka Schwartz Ernő volt, ki ezen nagyon fontos kulcspozicióban is önérzetes zsidóként töltötte be nagy objektivitással e zavaros időkben nagyon nehéz feladatát. Utóda Balázs Emil volt. A kommunista párt széles hatáskörrel rendelkező káderfelelőse Eidlitz Zoltán volt, ki a hitközség minden kérését-panaszát jóakarattal, tárgyilagos szemszögből elbirálva kezelte. Rosenzweig László ügyvéd a birói karban kapott magasrangu beosztást.

Viszont ugyanakkor a lakosság széles rétegében bizonyos ideges feszültség uralkodott, mert annak a sok embertelen cselekedet nyomán, melyet a város zsidó lakósaival szemben elkövettek, joggal érlelte meg sokakban azt a nyugtalanító érzést, hogy a megtorlás és felelősségrevonás korszakának néznek elébe. Jellemző a helyi lakósság magatartására, hogy az egyes zsidó családok kétségbeesett helyzetükben a deportálás elől megpróbáltak földbe ásott stb. bunkerekben — rejtekhelyeken menedéket keresni, azonban 1—2 szerencsés véletlen kivételével, éppen a tömegesen befutott önkéntes feljelentések alapján lettek valamennyien (mintegy negyvenen) felfedezve. Egyedülálló kivételt képezett a Rothbart szappangyár padlásán elrejtőzött 28 személy szerencsés megmenekülése, kiket az emberséges érzésű Appán házaspár élelmezett, vállalva az ezzel járó kockázatot. A megmentettek között volt R. Jicchák Jákob Weisz főrabbi családja is.

A ZSIDÓK ELHAGYJÁK NAGYVÁRADOT

Bár látszólag úgy az intézmények, mint az egyéni otthonok ujjáépítésének kisérlete sikerrel kecsegtetett, csakhamar rájöttünk arra, hogy homokra építettünk. Illuzióink délibábnak bizonyultak. — Az annyi lelkesedéssel ujjáépített intézményeink csak rövid ideig szolgálták a speciális rituális — zsidó érdekeket, mert valamennyi — kórház- iskola- mikve stb. — államosítva lett. De még nagyobb csalódás érte mindazon egyéneket, kik megpróbálták ismét felépíteni régi családi otthonukat. Az életbenmaradt maroknyi váradi zsidó súlyos lelki konfliktussal küzdött. A történelemben méreteinél és kegyetlenségeinél fogva egyedülálló borzalmak által megviselt idegeik részére külön ujabb megpróbáltatást jelentett a helyi lakosság kereteibe való ismételt beilleszkedés. A régi, ugynevezett jóbarátoknak hitt szomszédok — üzletfelek által okozott csalódás külön is valóságos sokkot váltott ki náluk. Hogyan lehet új életet kezdeni ismét azokkal az emberekkel együtt, kik még csak a legkisebb jelét sem igyekeztek mutatni a megbánásnak mindazzal szemben, mit a hitlerista németek nagyon is aktiv társaiként elkövettek velünk szemben.

Az éveken át német alapossággal kifejtett mérgező zsidóellenes náci propaganda alapos munkát végzett a közhangulat megmételyezése terén. A legjobb barátoknak tartott szomszédok részvétük legkisebb jelét sem adták a megpróbáltatások nehéz óráiban. Sőt... A Dréher sörgyár kínzókamráiban **magyar** csendőrök a legkegyetlenebb szadizmussal, villanyárammal és ütlegekkel szedték el utolsó értéktárgyaikat az Auschwitzba deportálásuk előtt szerencsétlen, kiszolgáltatott áldozataiktól. Elállatiasodott lelkületükre talán legjobban az a tény világit reá, hogy míg szerencsétlen áldozataik a kínoktól elájulva, tehetetlenül a földön fetrengtek előttük, állandóan járatták a gramafonokat „Jaj de jó a habos sütemény" zenei dallamára! — Mindezt természetesen nem lehetett elfelejteni és ezekkel az emlékekkel megterhelve, velük közös társadalomban élni. Nagyon sokan levonták tehát a végső konzekvenciákat és neki vágtak a nagyvilágnak. — Ki Amerikába, mások Kanadába vagy Ausztráliába vándoroltak ki. A nagy többsége azonban Izráelben találta meg nemcsak anyagi elhelyezkedését, hanem viszonylagos lelki nyugalmát is. Egyesek új otthonaikban komoly karriert futottak be.

Ha önkéntelenül is visszagondolok a múltra, váradi emlékeimre, fáj — nagyon fáj, hogy minden, emberek — és milyen emberek! — intézmények — és milyen intézmények! — elmerültek még a zsidóság szenvedésekben oly gazdag történelmében is egyedülálló tragédia mélységes örvényében.

חבל על דאבדין ולא משתכחין

A Midrás szerint:

„כשנחרב בית המקדש פיזר הקב"ה אבניו בכל העולם, דכתיב: תשתפכנה אבני קודש בראש כל חוצות, בכל מקום שבעולם שנפל שם אבן נבנה בית הכנסת".

A Szentély elpusztulása után a Mindenható széjjelszórta annak köveit az egész világon és ezzel elérte azt, hogy egy-egy ilyen elszórt kő szentsége egy új szentély felépítésének alapját képezte. Bennünket, volt nagyváradiakat is széjjelszórt a „Sors" a nagyvilág legtávolabbi részeibe is, de valamennyiünket kötelez az a tudat, hogy az egykori hires minta-zsidóközösség tagjai voltunk. Uj otthonunkat tehát olyan szellemben kell felépítsük, hogy új környezetünk fel kell ismerje bennünk: egy elpusztult szentély oly elszórt kövei vagyunk, mely felülemelkedett erkölcsiségével egy-egy új szentély felépítésének alapját képezheti.

Ezzel állítjuk a legszebb emléket felejthetetlen el pusztult szeretteinknek.

R. MOSCHE HÁRS FUCHS zcl.

Nagyvárad főrabbija

רב שאין חולקין עליו בקהילתו אינו בגדר רב
ורב המפחד מפניהם אינו בגדר אדם.

Mottó: Főrabbi, akit nem kritizálnak hitközségében, az nem valódi rabbi, de aki fél a birálattól nem gerinces ember.

Rabbi Jiszráel Szalonter

R. Mosche Hárs Fuchs kétségtelenül egyik legkimagaslóbb személyisége volt a nagyváradi orth. zsidóság rabbikarának úgy egyéni nagysága, mint a hitközség fejlesztése terén kifejtett müködése szempontjából egyaránt.

Sikerült neki lankadatlan agilitásával és önzetlen, céltudatos szervező munkájával a hitközséget Nagy-Magyarország legnagyobb orth. hitközségévé fejleszteni.

Időtlen időkig méltán szolgálhat követendő példaként az őszintén vallásos életet élő zsidóknak, de emberi nagysága útmutatásul szolgálhat azok részére is, kik nem vállalnak közösséget vallási felfogásával.

Ezért ismertetjük részletesebben — már amennyire az Emlékkönyv terjedelme megengedi -- élettörténetét.

A hitközsége fejlesztése érdekében végzett áldásos munkájáról más helyen már beszámoltunk, ez alkalommal egyéni nagyságát **emberi** mivoltában akarjuk bemutatni élete néhány epizódjának elmondásával.

1843-ban született Lovasberényben, tanulmányait a

hires „Meram Schück" jesivában, majd később Pozsonyban, a világhirű Ktáv Szofernél végezte.

Fiatal éveiben a jesivákban nagyon szükös körülmények között, csaknem nélkülözést szenvedve tanult nagy ambicióval és szorgalommal. Gyakran emlékezett vissza erre a korszakra — mint mesélni szokta —, midőn napokig kenyéren és retken élt. Reggelenként egy kenyeret vásárolt és krétával három részre osztotta, mennyit szabad reggelire-, ebédre- és vacsorára belőle elfogyasztania.

A tudomány minden ága iránt fogékony fiatal bocher csakhamar nagy ambicióval igyekezett elsajátítani a különböző nyelveket is. Különösen a latin vonzotta és igyekezett ebben tökéletesíteni magát. Minthogy pedig pénze nem volt, ezt úgy oldotta meg, hogy cserét ajánlott fel egy, a talmudikus tudományok iránt érdeklődő fiatal jogásznak. Ezen eredeti ötlet, ill. csereüzlet eredményeként birta Fuchs főrabbi a latin nyelvet, de csaknem hasonló formában rendelkezett jártassággal a görög nyelvben is, sőt annak irodalmát is jól ismerte.

Ebben az időben bontott zászlót Frankfurtban a Sámson Ráfael Hirsch-féle intellektuel-ortodox irányzat, melynek lelkes hive lett, — rendszeresen olvasta a „Jesurun" néven megjelent folyóiratát.

Mindezt anélkül, hogy talmudikus tanulmányait elhanyagolta volna.

Mindvégig kivált szorgalmával és éles felfogásával a jesivában.

Már 26 éves korában, 1870-ben Vágszered, nagynevű édesapja utódjaként, főrabbijává választotta.

1882-ben lett megválasztva Nagyvárad orth. főrabbijává. Fiatal kora (38 éves) dacára foglalta el az akkor már nagy tekintélynek örvendő, 15.000 lelket számláló jól megszervezett hitközség főrabbi székét. Ellenjelöltjei között szerepelt többek között Reich Koppel verbói főrabbi is — a későbbi budapesti főrabbi — főrendházi tag —, de különlegesen nagy talmudikus tudása, széles világi műveltsége, nagy szónoki készsége, patriárchális megjelenése, megnyerő modora, személyes erényei, csakhamar kialakították a hitközség vezetőségének egységes véleményét, hogy benne találják meg a leghivatottabb személyiséget a hitközség szellemi-vallási vezetésére. Az e célból összehivott választási közgyülés egyhangulag hozta meg eziránu határozatát.

Harminc éven át irányította hitközsége vallási életét Fuchs Mór főrabbi zcl. de egyidejüleg az egész magyaorországi orth. zsidóság tényleges vezérének lett elismerve. Nagy agilitással és nagy tekintélyének teljes latbavetésével sikerült lefektetnie fejlődése alapjait az intézmények egész sorának megalapításával.

Trencsén-Treplitzből — hová hosszas betegeskedés után, gyógyulás céljából utazott, ott bekövetkezett halála után — nem a szokásos deszka- hanem érckoporsóban szállították haza az illetékes hatóságok utasítására, mert a vonatban csak leblombált érckoporsóban engedélyezték a hazaszállítását.

R. Mosche Hárs Fuchs zcl., kit gyermekkorában Mondinak becéztek, már 10—12 éves korában feltünt éles eszével, nagy talmudikus tudásával., Édesapját a vágszeredi nagytudású főrabbit — Benjamin Zeev Fuchs zcl. — nem egyszer hozta zavarba templomi chalachikus beszédei alkalmával feltett kérdéseivel. A gyermek által nyilvánosság előtt tett közbeszólásokat annyira komolyan vette, hogy beszédeinek előkészítésénél már felkészült azok megválaszolására is. „Wenn Mondele wird mich fragen... werde ich ihm antworten... „Also es ist in Ordnung, heute wird mich Mondi nicht in Verlegänheit bringen."

A nyilvános templomi viták a gyermekkel kezdtek kellemetlenné válni részére és elhatározta, hogy leszereli valamely formában. — Ez sikerült is olyképen, hogy a szükös anyagi körülmények között élő főrabbi új öltönyt igért neki az ünnepre, ha... A gyermek örömmel fogadta az ajánlatot, de midőn édesapja a szokásos ünnepi pilpult — (a beszéd halachikus része) — adta elő, nem tudott uralkodni magán és a jelenlevők legnagyobb meglepetésére, odakiáltotta az apjának: „inkább lemondok a beigért öltönyről, de bebizonyitom, hogy talmudi megállapításaid tévesek."

A templomban lévő nagyszámú idős talmudtudósok a legnagyobb bámulattal és lelkes elragadtatással hallgatták végig a gyerek nivós vita-közbeszólásait.

A Ktáv Szofér pozsonyi jesivájában Mondi der Charif (éleseszű)-nek nevezték. Egyizben, midőn a világhirű Gáon előadása egyik tételét nem fogadta el, ami élénk felháborodását váltotta ki, de másnap tanítványai jelenlétében kérte elnézését, mert rájött arra, hogy neki volt igaza. A fiatal bocher nagy tudására jellemző, hogy a világ minden részéből hozzá intézett halachikus kérdésekre adott válaszait elküldése előtt általa áttanulmányoztatta a nagytudású Ktáv Szofér.

Mielőtt Nagyváradon főrabbivá választották meg, egyesek azon aggályuknak adtak kifejezést, hogy vajjon a vallási kérdésekben megalkuvást nem ismerő, hajthatatlanságáról közismert főrabbi nem-e fog teljesíthetetlen — szélsőséges igényekkel fellépni, a bölcs tudós így válaszolt: Szent Tóránkban megtalálhatja a választ kérdésére. Miért ölte meg a fajtalankodás bűnébe esett Zimrit a Simeon törzs fejedelmét Pinchás és nem maga Mosche Rabénu, hiszen az Istennek tetsző cselekedet volt? Mert vezetőállásban, felelősségteljes szerepet betöltő személyek sohasem alkal-

mazhatnak szélsőséges eszközöket, melyeket a közösség nem tud elviselni és így viszont annál hatásosabban érhet el eredményt a mérsékelt, de határozott fellépéssel, hangzik bölcseink válasza.

Kétségtelen, hogy csak egy ilyen nagytudásu, a legvallásosabb körökben is abszolut tekintélynek örvendő főrabbi engedhette meg magának e választ.

Megszívlelendő, értékes útmutatás számos vezető ember számára.

Fuchs Mór főrabbiban párosult a vallási kérdésekben megnyilvánuló erély és gerincesség a maximális emberszeretettel. — Minden áldozatra hajlandó volt, ha bajbajutott embertársain kellett segítenie. — Ime a konkrét bizonyitékok:

Egy esküvő alkalmával érdeklődésére közölték vele, hogy a felállított Chüpe dacára azért késik a menyasszony, mert a kikötött hozományt képtelenek a szülők a vőlegény rendelkezésére bocsájtani és ezért a házasság nem jöhet létre.

A főrabbi azonnal akcióba lépett. Hivatta a vőlegényt és próbált reá hatni előbb szép szóval, majd később erélyesen, de eredménytelenül. A vőlegény hajthatatlan maradt és ragaszkodott a pénz azonnali deponálásához. A kinos szituációban a gordiuszi csomót Fuchs főrabbi vágta ketté határozottan kijelentvén „Ein jüdische Mädchen darf nicht verschämt werden." De nem elégedett meg e szép szavakkal. A vőlegényhez fordulva kérdezte: hajlandó az én privát váltóimat elfogadni? és mire igenlő választ kapott, ott azonnal váltóblankettákat hozatott és azokat kitöltve és aláirva átadta a konok vőlegénynek. — Ezek után a menyasszony is megérkezett elfoglalván helyét a Chüpe alatt. — Gyermekei mesélték, hogy apjuk elhalálozása után még ők is fizették a váltórészleteket.

De talán még ennél is érdekesebb és jellemzőbb Fuchs Mosche főrabbi egy másik esete: Egyizben egy keresztény fiatalember állított be hozzá és elmondta, hogy vőlegény, de a házassága nem jöhet létre, mert képtelen a bútor- lakberendezéshez szükséges összeget előteremteni. Enélkül viszont a leány szülei nem engedik az esküvőt megtartani. A városban azt beszélik, hogy a zsidók papja mindenkin segít, ki hozzá fordul és így, mint utolsó szalmaszálba kapaszkodott ebbe a kisérletbe, mondta kétségbeesetten a keresztény fiatalember. Fuchs főrabbi nem sokat gondolkozott, váltókat hozatott, aláirta és kedves mosolya kiséretében átadta: „Bármelyik bank folyósítani fogja ennek ellenében a szükséges összeget." Boldogan távozott a kétségbeesetten érkező vendég, de megelégedett volt a főrabbi is, mert érezte, hogy a legszebb formában áldozott a Kiddus Hásém oltárán.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy Sulyok István, a későbbi református püspök — akkor még esperes — egyik hive fölött tartott gyászbeszédében — ki szintén igénybevette a főrabbi hathatós támogatását — a következőket mondotta: „Fizesd meg Uram Istenem a zsidó hitközség lelkipásztorának mindazt a jót, melyet e szerencsétlen hivemnek tett" és beszédének további folyamán imát mondott Fuchs Mór főrabbi egészségéért.

Fia, Fuchs Salamon az első világháborúban századosi rangban, mint tábori rabbi szolgált a hadseregben. — Egyizben meglátogatta a sebesült katonákat egy Galiciában levő katonai kórházban és természetesen a nem zsidó katonák ágyánál is megállt, hogy lelkivigaszt nyujtson számukra is. Az egyik katona beszélgetés közben meghatottan mesélte el, hogy van Váradon egy zsidó pap, ki neki és sokaknak ismerősei körében milyen nagy szolgálatot tett. „Ez az én apám volt" — mondta elérzékenyülve az emberi erényekben és szívjóságban méltó fia nagynevű apjának és mindketten könnyeztek.

Fuchs Mór főrabbi zcl. ajtaja mindenkor nyitva állott a rászorultak előtt és készséggel sietett segítségükre. Nem egy hivét mentette meg a teljes anyagi összeomlástól. Ilyenkor végigjárta a város gazdag embereit és anélkül, hogy az illető nevét elárulta volna, állította össze a szükséges összeget. Ha már kifogytak helyi forrásai, külföldi kapcsolatait vette igénybe. Állandó levelezési viszonyban állott a frankfurti Rothschildokkal és más zsidó pénzmágnásokkal, kik soha nem utasították el üres kézzel, ha hozzájuk fordult. — Neve és nagy tekintélye még nem vallásos körökben is jó ajánlólevélnek bizonyult.

Egyizben egyik gazdag hive panasszal fordult hozzá, hogy túl könnyen és gyakran ad gyüjtés céljából ajánlóleveleket. Ha én levelet adok pénz helyett, ez azt jelenti, hogy a saját zsebemet már kiürítettem. Az első cím mindig én vagyok és a gyüjtéseket magamnál kezdem — válaszolta a főrabbi.

Hivei jól tudták, hogy saját háztartását nagyon szűk keretekben volt kénytelen vezetni, mert minden nélkülözhető pénzét elosztotta. Nem egyszer történt meg, ha nem volt pénze, hogy kisegítse a segítségét kérő nincstelent, valamelyik tanítványát elküldte az aranyórájával-láncával, hogy ennek elzálogosításával szerezze meg a szükséges összeget.

Mint a város főrabbija, mindenkor érvényesítette a mint „More Deaszre — a város ura" részére biztosított jogokat és a legnagyobb eréllyel lépett fel, ha valamelyik tagja a város zsidó közösségének letért az egyenes útról és valamely inkorrekt cselekedetet követett el. Ilyenkor nem volt tekintettel az illető tekintélyére-vagyonára, vagy társadalmi állására. Különö-

sen nagy eréllyel és határozottsággal lépett fel, ha egy szegény ember egzisztenciáját látta veszélyeztetve. Egyizben megjelent nála egy szegény tagja a hitközségnek és elkeseredetten adta elő, hogy egy ottani gazdag ember hiúságát megbántotta és ezért bosszúból elütötte a bérlettől, azt a bérletet, mely már hosszú évek óta biztosítja szűkös egzisztenciáját. Fuchs főrabbi azonnal hivatta, próbálta lebeszélni szép szóval, majd erélyesen, de a megbántott nábob hajthatatlan maradt. — A legközelebbi Kol Nidré este a szokásos templomi beszédében a következőket mondotta: „A Tóra minden szava szent és mi a Tóra népe vagyunk. Fehér halotti ruhában gyültünk ma össze, de ez ma még csak szimbólum, alatta ott lüktet a szívünk, még szabad elhatározásaink urai vagyunk. De nem tudjuk mit hoz a holnap. Ma még büneink megbánásával minden hibát jóvátehetünk, de holnap? Lehet, hogy holnap ez a fehér lepel halott testünket takarja. Megtérünk Istenhez s ott majd felelnünk kell; mennyiben voltunk a Tóra népe? Méltók voltunk vajjon zsidó multunkhoz és tanunkhoz, vagy csak ragadozók, dzsungel-lakók, s az erősebb felfalja a gyöngét? De mire ide jutunk, már nincs segítség, nincs bűnbánás, nincs jóvátétel... Csak itt, csak ma, ma még cselekedhetünk, a ma még a miénk!" Itt felrántotta a frigyszekrény ajtaját, a Tóra-tekercsekre mutatott és emelt hangon folytatta:

„A Tórában az áll, hogy „árur mászig gövul", átkozott legyen, aki felebarátja birtokának határát kitolja, mesgyéjét elszántja, aki felebarátja kenyerére tör..."

E szavaknál önkivületi állapotban, feldultan kiabálni kezd az egyik padsorban helyet foglaló új bérlő „Rebbe, ne folytassa! Mindent jóvá teszek" — kiáltja kétségbeesetten, egész testében remegve.

A főrabbi sajátságos gyöngéd tekintetével feléje fordulva mondja, felemelt hangon, hogy az egész templom hallja: „E pillanatban nincs a templomban náladnál nagyobb cádik! — Terád vonatkozik a Thillim következő passzusa: Isten előtt kedves áldozat a töredelmes lélek, a töredelmes és bűnbánó szivet, óh Isten nem veted meg!" — Majd a Tórára mutatva így folytatta: „S ugyanennek a Tórának nevében mondom, Tiéd a teljes bűnbocsánat, lelki nagyságodé mindnyájunk tisztelete!"

Köztudomású tény, hogy milyen izgalmakkal szokott járni minden hitközségi főrabbi-választás. Különösen, ha egy olyan nagy hitközség főrabbi-stallumáról volt szó, mint a nagyváradi, mely erkölcsi és anyagi téren egyaránt a maximumát nyujtotta. A sok jelölt között mindenki a saját részére akarta biztosítani a szavazattöbbséget. Hangos propaganda, zajos korteskedés, no meg személyi kapcsolatok igénybevétele előzte meg a szavazás napját, mely elég gyakran bizony nem éppen felemelő botrányok kiséretében zajlott le.

R. Mosche Hárs Fuchs főrabbi zcl. felemelő emberi nagysága talán éppen abban nyilvánult meg legjobban, hogy milyen körülmények között volt hajlandó elfoglalni az annyi csábító erővel biró nagyváradi főrabbi állást. Midőn elsőizben hivták meg az őt mindvégig jellemző szerénységgel azzal tért ki, hogy nem tartja magát méltónak arra, hogy Magyarország legnagyobb és legtekintélyesebb vidéki hitközségének szellemi-vallási irányitója legyen. Különös tekintettel a városban nagyszámban élő nagy tulmudtudósra. Itt meg kell jegyeznünk, hogy ő maga ebben az időben elismert tekintélynek volt nyilvántartva rabbinikus körökben éppen a nagy tudása következményeként. 400 bocher tanult messze földön hires jesivájában. De midőn mégis engedett elvben a hitközség nyomásának, egy egyedülálló feltételt állított. Csakis akkor jön, ha egyhangulag lesz megválasztva és senkinek sincs ellenvetése személyével kapcsolatban.

Igy is történt megválasztása egyhangú volt, az összes választók nagy ovációjával.

Fuchs Mór főrabbi nemcsak hitközségének megbecsülését és szeretetét élvezte, hanem a város minden rétege a legnagyobb respektussal és tisztelettel nézett fel a tudós főrabbira, melynek úgy adtak külső kifejezést, hogy egyik központi utcáját Fuchs Mór nevére nevezték el. Közben a különböző politikai rendszerek váltották egymást, melynek mindenkor természetes velejárója volt az utcanevek kicserélése, de soha senkinek eszébe sem jutott e tábla levétele. A mai napig is ott diszíti neve a hajdani zsidólakta negyed központi utcáját.

Fuchs Mór főrabbi annyira komolyan vette hivatását és a részére biztosított jogokat, hogy tántoríthatatlan határozottsággal ragaszkodott hozzá, miszerint minden vallási kérdésben csak neki van kizárólagos döntési joga. Nevét a világ legnagyobb Gáonjai között említették s így soha senki nem vett magának bátorságot, hogy ezirányú döntéseit ne fogadja el. Egyizben kisérletet tett a nagy tekintélynek örvendő Ullmann hitk. elnök egyik határozatának megvétózására, mire Fuchs főrabbi azonnali lemondásával fenyegetőzött, de engedményekre vallási téren soha nem volt hajlandó.

Nagy kortársai szokták mondani: „R. Mosche Hárs Fuchs főrabbi egyetlen olyan kelléket sem nélkülöz, mely egy ilyen nagy talmudtudós és egy ilyen nagy hitközség szellemi feje tökéletességéhez tartozik." Hogy ez a megállapítás mennyire indokolt volt és hogy mennyire egyesíteni tudta magában, mint az orthodoxia különválásáért harcoló zsidóság harcos vezére, a legszélsőségesebb, semmi engedményre nem

kapható vonalvezetést, a neológ táborban elhelyezkedett zsidók iránt is érzett szeretetét, azt a legszebb formában fejezi ki hires mondása: „Wir können leben in Frieden nebeneinander, aber nicht mit einander." Állandóan kihangsúlyozta, hogy ha a Mindenhatóhoz imádkozom a zsidóság megsegítéséért, mindig belefoglalom imáimba a világi- neológ zsidókat is. Minden zsidóban és emberben testvért látok. Igy csak egészen kivételesen nagy emberek éreznek és beszélnek. — Vajha megszivlelésre találnának azoknál is, kik ezt sajnos hiányolják.

Halhatatlanságát és szellemi nagyságát talán az jellemzi legjobban, hogy 1977-ben, tehát 66 évvel elhalálozása után Amerikában ismét kinyomatták hires művét a „Jad Romot" és az abban közölt halachikus döntvényeit tananyagként használják az ottani jesivákban. De a rabbik részére is iránytűként szolgál, ha komplikált esetekben kell döntést hozniok.

Egyik unokája, az 1950-es években — tehát halála után 50 évvel — Tel-Aviv rabbinátusánál megjelent, hogy egy vitás ügyében hozzák meg döntésüket. Midőn nevét bediktálta, a főrabbi mosolyogva mutatott reá az asztalán előkészített könyvre. „Lássa, ez a nagyapja által írt széfer, a „Jad Romo" és én az ő általa lefektetett szabályok szerint hozom meg döntéseimet.

A néhai nagy tudós főrabbi így állított magának, de közvetve Nagyvárad zsidóságának is e legszebb formában örök emléket.

Veje, Jakob Sálom Klein halmi-i főrabbi és annak fia Dov Beer Klein elsőizben 29 évvel halála után rendezte sajtó alá és valószinüleg a „Jad Romo — Hatalmas Kéz" névadással is kifejezésre akarták juttatni, hogy milyen határozottan — erős kézzel vezette nagy hitközségének szellemi-vallási ügyeit. Egyébként a „Rámá" szó mássalhangzói R M.H. R. Mosche Hárs kezdőbetüi.

Egy más verzió szerint, midőn a nagy Ktáv Szofér megadta neki a rabbiképesítési bizonyítványt — Hatores Haroá-t, a következő fejlapot használta: „ביד רמה" ובני ישראל יוצאים és innen vette veje a halachikus hires יד רמה könyvének a címét.

Fuchs Mór főrabbi egyenes-önzetlen jellemét dicséri, hogy az általános bevett szokással ellentétben, soha pénzt nem fogadott el Din-Tórákért, válóperekért stb. Az én legszebb honoráriumom az — szokta mondani —, ha azt látom, hogy az ellenfelek ádáz ellenségként, gyűlölettel álltak egymással szemben és jóbarátokként hagyják el a Din-Tóra szinhelyét.

Egyizben az egyik pereskedő ügyfél erőszakoskodott, hogy jó érzést váltana ki belőle, ha mégis honorálhatná a főrabbi közremüködését, mely annyi idejét és erejét vette igénybe, hiszen nagyon gazdag ember és a világi bíróság nagyon komoly perköltséget fizettetett volna meg vele. „Hát rendben van, Peszách közeledik, küldjenek be az urak egy csomag Smirelisztet", mondta közvetlen, nyájas modorában.

Annál nagyobb gavallér volt, ha nagystilüen ő vállalt anyagi kötelezettséget.

Midőn forszirozta, hogy hitközsége saját elemi iskolát állítson fel, de az ezzel járó nagy költségekre való tekintettel nem nagyon lelkesedtek az eszme megvalósításáért, felajánlotta havi fizetése felét e célra. Természetesen nem fogadták el tőle, sőt annyira meghatódtak, hogy felemelték fizetését és azonnal elhatározták az iskola megnyitását.

Egész meglepő, hogy ez a világhirű Gáon, aki minden szabad percét a Talmud tanulásának szentelte, mily érzelmi gyöngédséget tanusított midőn emberi szenvedésről volt szó. Egyizben Jom Kippurkor, Kol Nidre estéjén templombamenet az utcán egy kisgyermek keserves sirására lett figyelmes, mely az egyik házból hallatszott. Gondolkozás nélkül bement a házba és midőn az ajtót lezárva találta, a szomszédoknál érdeklődött az anya holléte felől. A templomba mentek a Kol Nidré imához — hangzott a válasz. — Kérem, menjenek azonnal utána a templomba és mondják meg az anyának az én nevemben, hogy az én felelősségemre jöjjön azonnal haza a templomból és maradjon a csecsemő mellett.

Fuch Mór főrabbi népszerüségét és tekintélyét bizonyítja, nemzsidó körökben is, hogy a városi törvényhatósági választásoknál, minden listán szerepeltették nevét. — Ő maga azonban nem vett aktiv részt a gyülésein.

Tagja volt az Országos Orth. Központi Iroda legfelsőbb elnöki ötös tanácsának, mint elismert vezére a magyarországi orthodoxiának.

Erélyes, gerinces ember volt, ki minden forum előtt méltóságteljesen képviselte a vallásos zsidóságot. Egyizben, mint tanú jelent meg a bíróság előtt és kérte, hogy vallomását fedett fővel tehesse meg, mihez azonban a biró nem járult hozzá. Fuchs főrabbi erre megtagadta a tanuvallomását. Ezért a biró 50 forintra büntette, de mivel ez sem használt, felemelte a büntetés összegét 100, illetve később 150 forintra.

Másnap dr. Désy Géza a Pesti Hirlapban élesen kikelt a biró eljárása ellen és az ügy országos botránnyá dagadt. A törvényszéki biró a végén úgy likvidálta az ügyet, hogy — valószinüleg felsőbb utasításra — megjelent a főrabbi lakásán és bocsánatot kért a mindvégig hajthatatlan főrabbitól.

A félelem, meghunyászkodás ismeretlen fogalmak voltak előtte. Egyizben meghivást kapott és megjelent Schlauch Lőrinc biboros-püspök jubileumi estélyén. „A zsidóság, mondta a biboros ünnepi beszédé-

ben, örökké élni fog, mint tanuja Jézus nagyságának." Fuchs főrabbi e mondatnál fejét rázta, néma tiltakozásként. A zsufolt teremben a megdöbbenés érzése fogta el a jelenlevőket. Siri csend és feszült légkör töltötte meg a püspöki rezidencia fogadó nagytermét. — A biboros odasietett hozzá „Isten áldását adom a hitében élő tántoríthatatlan, aranytiszta jellemű főpap fejére" szavak elhangzása után mindenki fellélegzett.

A kölcsönös megbecsülésen alapuló jóviszonyt tartott fenn az összes egyházak főpapjaival.

Pável görög kath. püspököt egy ünnepélyes alkalommal latinul üdvözölte. Még a pozsonyi jesivában intenziven foglalkozott a görög és latin nyelv elsajátításával, amiért komoly összetüzése támadt nagy mesterével, a Ktáv Szoférrel. — A püspök viszonzásul héber nyelven válaszolt neki. „Átá kohén löolám, ál divráti, málki-cedek" — „Pap vagy te örökké, szavamra mondom, az igazság királya vagy." A fővárosi ujságok is hasábos cikkekben számoltak be eme felekezeti harmoniában élő főpapok egymást túlszárnyalni igyekvő figyelmességeiről.

Ugy templomi beszédei, mint alkalmi felszólalásai mindenkor kiváltották hallgatóságának legnagyobb elismerését úgy tartalmának magas nivójával, mint előadásának formájánál fogva. Fuchs Mór főrabbit u.i. a magyar orthodoxia legjobb szónokai között tartották nyilván, melyhez még hozzátartozott tiszteletet parancsoló, impozáns külső megjelenése is.

Az 1895 februárjában Budapesten megtartott nagygyülésen, mint a magyar orthodoxia elismert vezére, hatalmas beszédében ismertette a vallásos zsidóság megalkuvásra nem hajlandó álláspontját.

Beszéde az egész ország orth. zsidóságát szinte elementáris erővel ragadta magával, felgyujtva a lelkesedés tüzét hallgatóinak lelkében.

1906-ban a hitközség fényes külsőségek között kivánta megünnepelni a főrabbi 25 éves müködésének jubileumát, értékes emléktárgyak átadásával. Midőn Fuchs Mór főrabbi erről tudomást szerzett, a leghatározottabb formában tiltakozott ez ellen. „Hogyan, midőn hiveim között sok özvegy és árva éhezik, fütetlen szobában télvíz idején, Önök ily költséges hiúsági vásárt akarnak részemre rendezni, inkább osszák el ennek költségeit a szegény rászorultak között. — Különben is én csak kötelességemet teljesítettem, amiért nem jár nekem semmi elismerés, még kevésbé ünneplés."

Szerénységéről, szívjóságáról köteteket lehetne írni. Megpróbáltuk néhány kiragadott adat ismertetésével megrajzolni R. Mosche Hárs Fuchs főrabbi zcl. kimagasló alakját és bemutatni az utókor számára a nagy talmudtudóst és az igaz embert, mely tulajdonsága megnyilvánult minden cselekedetében.

Nem csoda, ha Fuchs Mór főrabbi zcl. mélységes talmudi és sokoldalú világi tudásával, aranytiszta jellemével, felmérhetetlen emberszeretetével, csodálatos szerénységével és elvarázsoló kedvességével mindenkit megbabonázott, ki vele közelebbi érintkezésbe került, beleértve azokat is, kik esetleg nem osztották álláspontját némely kérdésben. Bár kérlelhetetlenül szigorú volt, ha vallási kérdésekben kellett döntenie, azonban mindenki meg volt róla győződve, hogy minden cselekedetét sziklaszilárd meggyőződése diktálta. Viszont őt soha nem befolyásolta elhatározásában az a gondolat, hogy egyes cselekedetei nem-e veszélyeztetik népszerüségét, tekintélyét és éppen ezért soha nem voltak személyi ellenségei.

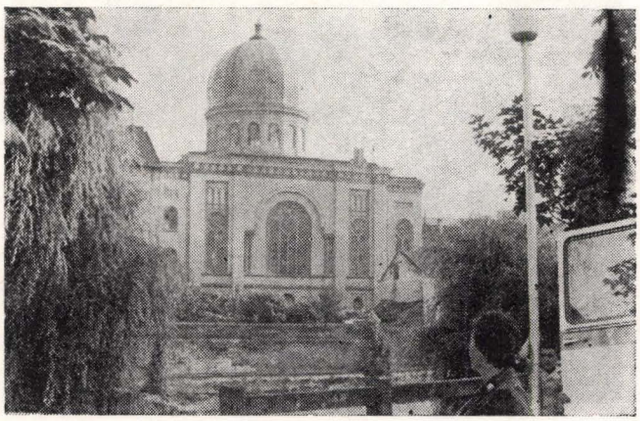
Fuchs Mór Nagyvárad világhirű, halhatatlan főrabbijának szelleme és befolyása halála után is él mindenhol, hol váradi származású zsidók élnek szerte az egész világban, mert találóan állapította meg róla az egyik ujság:

Ő abszolut nagyság, abszolut puritánság, abszolut jóság, abszolut önzetlenség és ezért abszolut tekintély volt.

A nagyváradi neológ hitközség

Irta: **LAX TIBOR**

A NYUGATI SZERTARTÁSU NEOLÓG HITKÖZSÉG ÉS INTÉZMÉNYEI

Cion templom

A neológ hitközség 1870-ben alakult meg miután tagjai kiléptek az anyahitközségből. Az adófizetők száma 1935-ben 1150 volt, mely 4500 léleknek felelt

A Cion templom belseje

Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi zl.

meg. 1890-ben főrabbivá választották az akkor 25 éves Dr. Kecskeméti Lipótot, ki az egész országban sőt külföldön is nagy tekintélynek örvendett. 1921-ben a nagy budapesti hitközség meghivta főrabbiként, de ő kitért a megtisztelő választás elfogadása elől. Jellemző, hogy midőn báró Rotschild Charles feleségül vette Wertheimstein Rózsikát, a Londonból, Párisból, Bécsből és Frankfurtból összegyült Rotschild család őt hivta meg, hogy a bécsi templomban megtartott eskétsi szertartást levezesse.

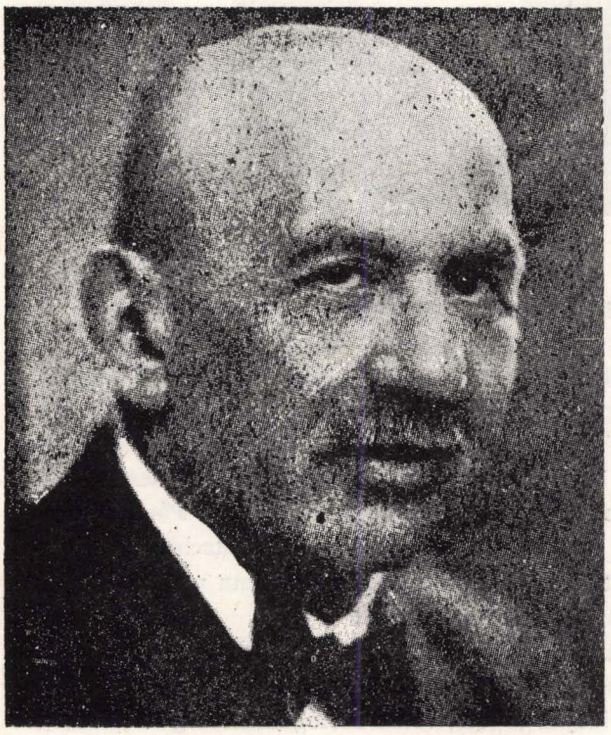
A vészkorszakot megelőző időben a hitközség élén állottak többek között: Dr. Adorján Ármin elnök, ki egyidejüleg betöltötte a neológ hitközségek „Országos Irodájának" elnöki tisztségét is. (1922—1938). To-

Dr. Vajda István főrabbi zl.

Dr. Adorján Ármin hitk. elnök

Dr. Kabos Béla hitk. alelnök

Dr. Konrád Béla hitk. elnök

vábbá Dr. Konrád Béla és Dr. Meer Samu hitk. elnökök, Dr. Faragó Viktor főtitkár-ügyész, Dr. Kabos Béla alelnök, Atlasz Lajos templomi elnök, Szemere Miklós pénzügyi elnök, Ince Lipót a fiúárvaház elnöke, Vajda Sándor az aggok-háza elnöke stb.

A NEOLÓG HITKÖZSÉG ISKOLÁI

A neológ hitközség elemi iskolájának története 1868-ig nyulik vissza. Abban az évben nyitotta meg magániskoláját Nagyváradon Auspitz Adolf, a kiváló pedagógus. A hires auspitzi iskolának nagy szerepe volt nemcsak a zsidó, hanem Várad általános közoktatása történetében. Az iskola előbb négy, később hat osztályú volt, azután polgári fiú- és leány tagozattal bővült. E tanintézetet nemcsak a váradi zsidó gyermekek látogatták, hanem a legelőkelőbb keresztény családok is odajáratták gyermekeiket. A városi tanfelügyelő fia szintén a zsidó Auspitz iskolába járt.

Ezt az iskolát vette át 1900-ban a neológ hitközség.

★

„Negyven éves az elemi iskolánk" címmel Sebestyén Dezső igazgató a nagyváradi nyugati szertartásu izr. hitközség Közlönyében (1940 augusztus-szeptemberi szám) a következőket irja:

„Az 1900 évi szeptember elseje még életben találja Auspitz Adolf jóhirnevű magán-intézetét, de ez az akkor már közel negyven éve müködő iskola csak névleg volt egy személy magántulajdona. Tényleg a neológ zsidó hitközség úgy a hitoktatás költségeinek fedezése, mint a tanítói fizetések kiegészítése címén nyujtott anyagi segélyével, továbbá a dr. Korstein Lajos elnöklete alatt müködő iskolaszéke révén, a tanítási menete iránt tanusított „érdeklődése" folytán, már magáénak mondhatta az iskolát, s így az 1903-ban bekövetkezett végleges, nyilvános átvétel, inkább csak a helyiségek ideiglenes bérlete és a berendezés tulajdonjogi átvételéből állott. A Pável utca 5 számú Auspitz Adolf tulajdonában maradt ház kis iskola céljára kényelmetlen szobáiból, egy év elteltével a mai, Károly király utca 11. szám alatt levő saját épületébe költözött át az iskola, ahol tágas, világos termek, tágas udvar és nagy kert adtak neki megfelelő alkalmas otthont."

★

154 tanulóval indult meg a „Nagyváradi Izr. Hitközség elemi fiú- és leány iskolája" s ez a szám az első tíz év folyamán 305-re emelkedik. Dacára az ujabb meg ujabb elemi iskoláknak, melyeket a város az időszakban nyitott, a tanulók létszáma állandóan ezen a nivón maradt az 1914—18-as háború befejeztéig. Ebben a létszámban jelentékeny százalékkal szerepelnek a más hitközségbeli, meg a különböző keresztény felekezetekhez tartozó szülők gyermekei. Igy például az 1911—12 iskolai évben a zsidókon kivül 12 rom. kat., 10 ref. 2 ág. ev., és 1 gör. kel. vallású tanulója volt az iskolának.

Az iskola belső munkája megfelelt annak a szellemnek, amely az 1914—18-as háború társadalmát uralta. Az általánosan kötelező tananyag és a külön zsidó hittani anyag mellett többen a keresztény tanulók közül kifejezett kivánságára a héber olvasást is elsajátították. A III. és IV. osztályokban a német nyelv tanítása is szerepelt, ami hasznos előkészítés volt a középiskolákra.

A szülők kezdeményezésére 1908-ban az iskolaszék reformálja a vizsgát, amely régi formájában felesleges gyermekkinzásnak tünt és amelyet számos kinövése szülő és tanító számára ellenszenvessé tett. Az évzárás formája ez időtől kezdve az volt, hogy a tanítási idő utolsó két hetében, a tanítási anyag áttekintése idején, az iskolaszék tagjai megjelentek az iskolában, hallgatták a tanulást és igy győződtek meg annak eredményéről.

Ugyancsak a szülők óhajára és tekintettel arra, hogy lányok részére Váradon nem volt elegendő megfelelő középiskola, kisérlet történt az elemi 5. és 6-ik osztályok felállítására, ezeket az osztályokat azonban két évvel később be kellett szüntetni, mivel ezek anyaga a városi lányok igényeit nem elégítette ki.

Az első világháború megakadályozta az iskola további fejlődését. A hadvezetőség lefoglalta katonai kórház céljára az iskola épületét. Két éven át a város különböző részeibe szétszórt, alkalmatlan helyiségekbe kényszerült osztályokkal dolgozott. A háború minden vonatkozásban éreztette destruktiv hatását, majd a forradalom és az impérium-változással járó nehézségek közepette igyekezett színvonalát megtartani. Ezután következett a magyar nyelvű tanítás jogáért folytatott küzdelem, amelynek az 1926. évi magánoktatási törvény vetett végett, kimondva, hogy a zsidó iskola tanítási nyelve csak a román lehet.

Sebestyén Dezső igazgatón kivül a tanszemélyzet tagjai közül meg kell említenünk a következőket: Grosz Ilona, Markovits Regina, Molnárné Jakobi Gizella és Reichné Kardos Berta tanítónők.

Az évek során az iskolaszék vezetésében is több változás történt. Dr. Grosz Menyhért, aki hosszú évekig látta el ezt a tisztet, 1918-ban elköltözött, helyét dr. Rezső Mór foglalta el, aki elődjéhez méltó lelkesedéssel vezette az iskola ügyeit 1923-ban bekövetkezett haláláig. Utóda Wertheimstein Viktor bankigazgató lett, aki 1928-ban elköltözött és helyébe dr. Kabos

Béla lépett aki 1939-ben bekövetkezett haláláig páratlan munkakedvvel és az iskola iránti nagy szeretettel töltötte be tisztségét. Az utolsó iskolabizottsági elnök dr. Meer Samu volt és mellette, mint a bizottság alelnöke dr. Kecskeméti Andor müködött.

A németek bevonulása ezt a 44 éves múltra visszatekintő tanintézetet is elpusztította, és a felszabadulás után kisérlet sem történt az iskola ujbóli feltámasztására.

A NAGYVÁRADI CONGR. IZR. HITKÖZSÉG Dr. Kecskeméti Lipót zsidó gimnáziuma

Az iskola utolsó évkönyvében, amely 1943-ban jelent meg, dr. Szilas Izidor igazgató „Az iskola múltja" című fejezetben a következőket írja:

„Iskolánk létesítésének gondolatát akkori prófétalelkű főrabbink, dr. Kecskeméti Lipót vetette fel s az ő lángoló ékesszólása és a zsidó jótékonyságba vetett törhetetlen hite ezt rövidesen valóra is váltotta. Az iskola 1920. szeptember hó elsején nyilt meg, tanári kara és tanuló ifjusága a románok által megszüntetett m. kir. állami főreáliskola itt maradt tanulóiból és tanáraiból alakult. Az iskola alapítókat tehát nem felekezeti, hanem hazafias cél vezette. Az, hogy magyar nyelvű és magyar szellemű oktatást biztosítsanak a nagyváradi ifjuságnak felekezeti különbségre való tekintet nélkül.

A keresztény ifjuságot néhány év mulva a román tanügyi hatóságok kizárták iskolánkból, a magyarnyelvű tanítást betiltották, a magyar szellemet azonban a megszállás 22. évének nehéz üldöztetései és sanyargatásai sem irthatták ki.

E szomorú korszaknak az 1940. évi döntés vetett véget. Az 1940--41. tanévben intézetünk fiúgimnázium volt. 1941--42. tanév óta, — hogy az iskola nélkül maradt nagyváradi zsidó leánytanulók tovább tanulhassanak, — intézetünk koedukációs gimnáziummá vált.

Iskolánk megalapítójának nevét viseli: A nagyváradi kongresszusi izraelita hitközség dr. Kecskeméti Lipót zsidó gimnáziuma.

Iskolánk visszatérése óta tankerületünk főigazgatója: Kiss József.

Iskolánk eddigi tanügyi előljárói: Dr. Konrád Béla (1920—1923), dr. Kabos Béla (1923—1938), dr. Meer Samu (1938—1941) és dr. Feld Albert (1941 óta) iskola-bizottsági elnökök.

Iskolánk eddigi igazgatói: Hegedüs Árpád (1920—1923), dr. Szilas Izidor (1923—1929), Salamon Ernő (1929—1938), dr. Szilas Izidor 1938 óta."

★

A „Dr. Kecskeméti Lipót" zsidó gimnáziumának 936/37 évi érettségije

Dr. Szilas Izidor olyan időben irta a fenti sorokat, amikor a magyar zsidóság egy része még hivatkozott a régi érdemekre, a román éra alatt tanusított magyar hűségre, amikor még hitték, remélték: a magyar nép nem lesz hálátlan azokkal szemben, akik minden körülmények között magyaroknak vallották magukat. Ezért is írja, „hogy az iskola alapítókat nem felekezeti, hanem hazafias cél vezette." Az igazság az, hogy ezt az iskolát a szó szoros értelmében a közszükséglet teremtette meg. 1919 augusztusában ugyanis megszűnt a régi magyar állami főreáliskola, amelynek tanulói évtizedek óta 70—80 százalékban zsidó vallásuak voltak. A bezárt iskola tanulói, tanárai mint az irányvesztett hajós keresték egy évig az utat. Érezték, hogy a történelem alkotta új keretben új intézményben kell elhelyezkedniök. Akkor ismerték fel, hogy a zsidó ifjúság szenvedéséről maguk a zsidók kell, hogy gondoskodjanak. Igy született meg az iskola alapítás gondolata.

Semmiből kellett teremteni egy középiskolát. A feladatot Hegedüs Árpád igazgató vállalta, aki egy bérelt helyiség (a ref. leányinternátus néhány üres termét kapta egy miniszteri rendelettel, mely szerint a nagyváradi zsidó lyceum megnyitható és öt évig magyarul taníthat, de azután vagy a románra, vagy a héberre kell átmennie. Hegedüs szerezte meg a hitközségi tagok áldozatkészségéből az iskola kezdeti felszerelését, amely okvetlen szükséges volt a tanulók elhelyezéséhez és a tanítás megkezdéséhez.

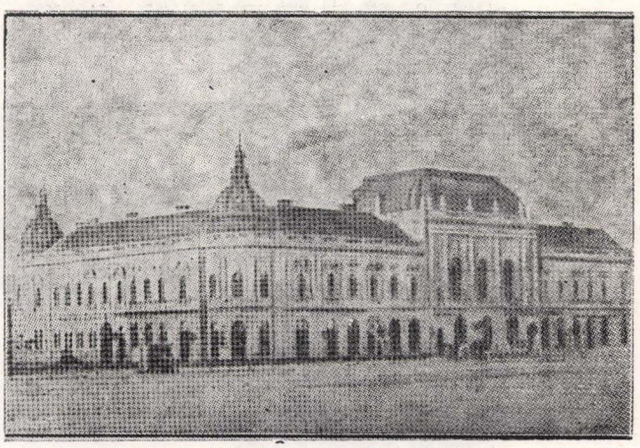
Az a körülmény, hogy a zsidó lyceum öt évig magyarul taníthatott — nagy eredménynek számított.

★

1920 szeptember 5-én — Szimchát Tóra napján — nyitották meg ünnepélyesen az első tanévet, ezalkalommal adta át dr. Adorján Ármin hitközségi elnök a lyceumot dr. Konrád Bélának, akit egyhangulag választottak meg iskolaszéki elnökké. Felszólalásában dr. Konrád Béla annak a reményének adott kifejezést, hogy az iskola terjeszteni fogja a tudást és igyekszik majd valóra váltani a zsidó hűség eszméjét, (mint ismeretes, 1919—1920-ban kitérési járvány dühöngött a magyar zsidóság körében) ugyancsak jó állampolgárokat és jellemszilárd embereket fog nevelni.

Az első tanévben 213 rendes és 82 magán-tanuló iratkozott be. (Ez utóbbiak főleg lányok voltak, akik a református középiskola bezárása folytán iskola nélkül maradtak.) A 203 tanuló közül, aki az első tanévet befejezte, 147 volt „izraelita", 21 katolikus, 28 református és 7 luteránus. Ebben az időben a tanszemélyzet listáján szerepel az orthodox hitközséghez tartozó dr. Feldmann Sámuel hittan-tanár mellett a katolikus, a református és a luteránus pap is, akik szintén hittant tanítottak.

A következő években az iskola jellege egyre inkább kidomborodott, a keresztény tanulók kimaradtak, úgyhogy a harmincas években az intézet speciálisan a
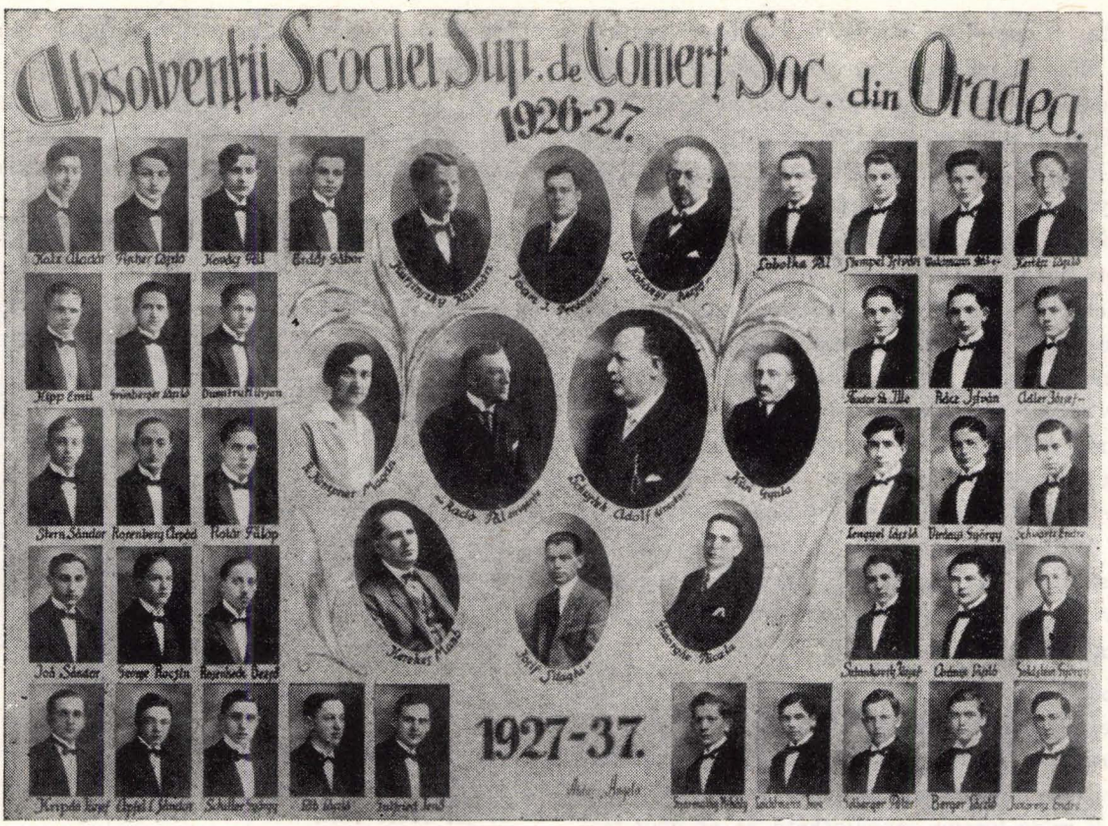

A „Kereskedelmi Csarnok" épülete

váradi és a környék zsidóságának az iskolája lett. Az első érettségi vizsgákon 26 tanuló közül hat jeles és öt jól érett volt.

A második tanév a Kereskedelmi Csarnok egyik szárnyrészében folyt le. A felső tanügyi hatóság a leghatározottabb formában hozta a fenntartó hitközség tudomására, hogy az iskolát csak megfelelő épület és felszerelés mellett fogja továbbra is engedélyezni. Ebben az évben még fennállott a premontreiek gimnáziuma, ahol a neológ zsidók gyermekei évtizedek óta oktatást nyertek, de az intézet sorsa megpecsételtetett: rendelet érkezett Bukarestből, hogy a zsidó tanulók más felekezeti iskolába nem járhatnak. Gondoskodni kell tehát a zsidóság iskolájáról. A hitközség vezetői előtt ott volt a nyelv kérdése. Át tud-e térni az iskola a román tanítási nyelvre magyar anyanyelvű tanárok és magyar anyanyelvű tanulók mellett? Fenn fog-e állni az iskola az engedélyezett öt éven túl is? A hitközség vezetősége nem vállalhatott nagy befektetéseket mindaddig, amig ez a kérdés nem nyert megoldást.

A harmadik tanévben a lyceum ismét a református leányiternátusban nyert elhelyezést. Ez az év már az anyanyelv jogáért folytatott elvi harc jegyében állott. A premontrei gimnázium bezárása nyomán a tanulók száma 453-ra szökik fel, ezek közül 417 zsidó vallásu.

A negyedik tanév közepén a kormány megvonta az iskola nyilvánossági jogát, ugyanakkor a hitközség pozitiv igéretet kapott: vissza adják a nyilvánossági jogot, ha a hitközség megfelelő helyiségről és felszerelésről gondoskodik. Ekkor fogtak hozzá lázas tempó ban az építkezéshez. A Szilágyi Dezső utcán lévő

A felső kereskedelmi iskola 1926/27 évi érettségije

elemi iskola fölé egy emeletet huztak, azonkivül egy teljesen új épületszárnyat emeltek. Ezzel az iskola elhelyezésének kérdése megoldást nyert. A szükséges anyagi fedezetet a hitközség tagjai között rendezett gyüjtés utján teremtették elő. A gyüjtőmunkát dr. Kecskeméti Lipót főrabbi személyesen irányította, amiért is a hála és elismerés jeléül 1930-ban, a főrabbi 40 éves papi jubileuma alkalmával az intézetnek a „dr. Kecskeméti Lipót" izr. lyceum nevet adták.

1928-tól kezdve a katasztrófáig az iskola nyilvánossági joggal müködött. Az állami tantervben előirt tantárgyakon kivül a héber nyelvet és a zsidók történetét is tanították. A tanulók száma állandóan emelkedett és a kifejezetten zsidó légkör is egyre érezhetőbb volt.

★

A hitlerizmus uralomra jutásával egyidejüleg új folyamat indult meg erdélyszerte: a zsidók társadalmi elkülönülése. Kis- és nagyvárosokban divatba jött a zsidó klub. A zsidók csak egymással érintkeztek. Ez a folyamat a nagyváradi zsidó lyceumban is éreztette hatását. Jóllehet a lyceum igazgatósága bojkottálta a cionizmust, a diákok titokban cionista ifjusági sejtekbe szervezkedtek és szünetekben heves viták folytak a cionista és a kommunista érzelmű diákok között.

Mindent egybevetve: az iskola zsidó öntudatot, zsidó szolidaritást táplált növendékei lelkében. A diákok büszkén viselték a kék-fehér sapkát és hajlandók voltak megbirkozni a román diákokkal, valahányszor azok gunyolták vagy provokálták őket. Az utolsó évtizedben a tanulók érdeklődése egyre határozottabban irányult a zsidó mult és a zsidó sorskérdések felé, viszont ehhez semmi köze nem volt sem az iskola alapítóinak, sem a tanszemélyzet zömének.

A NAGYVÁRADI NEOLÓG HITKÖZSÉG JÓTÉKONYSÁGI ÉS SZOCIÁLIS INTÉZMÉNYEI

AZ OSE (ZSIDÓ EGÉSZSÉGÜGYI SZERVEZET)

Az OSE ezzel az elnevezéssel csak 1939-ben alakult meg, müködése azonban szerves folytatása volt a már meglévő Anya- és Csecsemővédő Egyesület munkájának. A zsidó tömegek nyomora napról-napra fokozódott, a felnövekvő zsidó gyermek-generáció testi higiéniájában mutatkozó defektusok figyelmeztettek, hogy közbe kell lépni.

Az OSE célja az egészséges zsidó nemzedék felnevelése volt, eszközei pedig a következők: ingyenes orvosi ambulancia, ingyenes gyógyszer és tápszer, anyák és gyermekek tanácsadója, kvarc, tejkiosztás, higié-

nikus szülés biztosítása. Fontos részét képezték ezenkivül az OSE munkásságának a gyermekhalandóság és a tuberkulózis leküzdése, valamint a higiéniára való nevelés.

A váradi OSE 170 védenc-családot tartott nyilván, ambulánciáját évente 7-800 gyermekkel vették igénybe. Az egyesület orvosa dr. Kecskeméti Andor, helyettese dr. Spitzer Sándor volt. Itt az OSE védencein kivül orvosi ellenőrzésben részesült a Leányegylet által fenntartott napközi otthon 50 gyermeke is. Igen sok asszonyt részesített az OSE szülési segélyben: teljes babakelengyével vagy pótlással segítette a várandós anyákat. Mintegy száz családot látott el az OSE tejjel, ezenkivül sok cukrot, lisztet s más élelmiszereket osztott ki köztük, gyermekeik számához mérten. A tél beköszöntével a gyermekeket cipővel, kabáttal, fehérnemüvel is ellátta.

A LEÁNYEGYLET

1935-ben kezdett a Leányegylet müködni, 1939-től már mint az OSE ifjusági tagozata. Nagyjából kétfajta munkásságot fejtett ki:

a) Kultúrmunkát, melynek keretében heti előadásokat rendezett a város leghozzáértőbb szakemberei, értelmiségei bevonásával irodalmi, tudományos, zsidó történelmi, művészeti és más témákról;

b) Szociális nevelő munkát, amelynek legjelentősebb része a mintegy 50 gyermek számára fenntartott napközi otthon volt, amelynek barátságos helyiségében a gyermekek nemcsak kiadós uzsonnát, de rajz-, torna- és kézimunka-oktatást is kaptak. 1939-től fogva, a gazdasági helyzet súlyosbodása idején minden gyermek bőséges meleg ebédet is kapott.

Ruhakiosztások, tornaterem és fürdő rendelkezésre bocsátása egészítette ki a Leányegyesület áldásos tevékenységét.

Védencei számára a Leányegylet nyaranként nyaraltató akciót szervezett egy bérelt szőlőben, később 120 gyermeket befogadó nyári kolóniát.

AZ IZRAELITA NŐEGYLET

A nagyváradi Izraelita Nőegylet 1866-ban alakult és 1944-ig folytatta müködését. Feladatának az inség és a nyomor enyhítését, a rászorulók készpénzzel, ruhával, élelemmel, tüzifával való megsegítését tüzte ki célul maga elé. Elhagyott árva leánykák nevelésével foglalkozott, szegényszorsú leányok kiházasításával, szegény iskolás gyermekek ebédeltetésével, 1905-től fogva létrehozta a Zsidó Leányárvaházat, 1924-ben pedig a „Schätz Albertné Aggnők Otthonát." A Nőegylet jövedelme a tagdijakon kivül alapítványok hozamából, önkéntes adományokból és rendezvények bevételéből gyült össze.

Az 1940 júniusi Évkönyv adatai szerint a Nőegylet elnöknője Dr. Steiner Ervinné volt, vezetőségében pedig Weinberger Ferencné, özv. Weimann Béláné, Szallai Józsefné, Huszár Istvánné, Dr. Kepes Miklósné, Dr. Berkes Józsefné, Friedländer Ernőné, Lusztig Sománé, Reichard Dezsőné, Vajda Gézáné, Kertész Ferenc és dr. Nádai István dolgoztak.

A „TEALA"

A „Teala" egyesület a nagyváradi Zsidókórház fenntartása és fejlesztése érdekében alakult 1931-ben, s jelentőségét nagyban növeli az, hogy a Zsidókórház mindkét Hitközség, illetve Szentegylet szemefénye volt, messze földön hires intézmény, támogatásában tehát testvérkezet nyujtott egymásnak a két zsidó közösség.

Támogatásra a Zsidókórháznak elsősorban azért volt szüksége, hogy az ingyen betegeket is tökéletesen elláthassa; nem kevésbé fontosnak tartották vezetői a kórház állandó fejlesztését, korszerüsítését is, ellátását a legmodernebb felszerelésekkel.

Célkitüzéseiknek mind a Szentegylet, mind a főként neológ tagokból alakult „Teala" messzemenőleg eleget tettek: nemcsak azzal, hogy a legkitünőbb orvosi erőket állították az egészségügy szolgálatába, de azzal is, hogy az évek során sokmilliós támogatással látták el a kórházat modern sterilizátorral, elektrokardiográffal, röntgenfelszereléssel.

A „Teala" elnöke dr. Adorján Emil volt, ügyvezető elnöke Sebök Béla, főtitkára dr. Gellért Miksa, női szakosztálya élén pedig dr. Molnár Vilmosné állott. 700 tag tagdija volt a bevétel főalapja, ezenkivül önkéntes adományok; müködése elején a szervezet rendezvényeket is tartott ugyanilyen céllal, de az utolsó években, az egyre inkább elharapódzó gyűlölködés, uszitás miatt a nyilvános rendezvényektől el kellett tekinteni.

A TANONCOTTHON

Míg a „Teala" külön szervezetként támogatta az ortodox Szentegylet alapította és vezette a Zsidókórházat, addig a Tanoncotthon már eleve a két hitközség tagjai közös kezdeményezésének köszönhette megalakulását és sikereit. Az 1930-ban létrehozott Tanoncotthon az erdélyi árvagondozó váradi fiókja volt és vezetősége a két hitközség reprezentánsaiból állott: Nussbaum Sámuel, dr. Kepes Miklós, Erdélyi Jenő, Deutsch Ignácz, Freund Lajos és Kun Gyuláné (Etelka néni...) s még sokan mások.

A bentlakásos tanoncotthonnak rendkivül nagy fontossága volt már megalakulásakor, még sürgetőbb szükségességnek bizonyult a zsidótörvények következtében, amikor számos pálya zárult le a zsidó ifjak elől, megfelelő szakmát kellett a kezükbe adni, egyeseket átképezni. A vezetőség lelkes munkája és a váradi zsidóság odaadó támogatása révén a Tanoncotthon Erdély egyik legkiválóbb ilyen intézménye lett: a növendékek a szakmai kiképzésen kivül zsidó szellemű nevelést is kaptak benne, elméleti oktatást pedig saját taneröiken kivül a bejáró zsidó-lyceumi tanároktól.

A Tanoncotthont patronáló Erdélyi Árvagondozó fiókjaként a szervezet az anyaintézet másik akcióját is magáévá tette: annak mintájára a váradi fiók is évenként megrendezte a hagyományos „kimchá dö-Piszchá-t", a húsvéti, 70—80 rászoruló zsidó család ünnepét megszépitő pászka- és élelmiszer-osztást.

Bevételeit a Tanoncotthon eredeti propagandával növelte: hétről-hétre ujabb vendég-csoportokat hivott meg a Tanoncotthon megtekintésére, mert aki csak a nagy szeretettel vezetett intézményt, egészséges, értelmes növendékeit látta, azt büszkeség töltötte el és mélyen belenyúlt a zsebébe...

Dr. KECSKEMÉTI LIPÓT ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Dr. Kecskeméti Lipót 1865. február 27-én született Kecskeméten, ott végezte elemi iskoláit és a gimnázium első osztályait is, közben magánuton sajátítva el azokat a héber és vallási ismereteket, amelyeket a zsidó szokások az ilyen korú fiúgyermekek számára előirnak.

Vallásos szülei eredetileg az ügyvédi pályára szánták, de amikor látták fiúk érdeklődését a héber tudományok iránt, a papi pálya felé terelték amugyis eleven érdeklődését. Ámde hol tanuljon? Mert épp a fiatalember születési évében, 1865-ben vált el egymástól a magyarországi zsidóság két áramlata, az orthodox és neológ. Az ifjú meggyőzte szüleit, hogy ne jesivában, hanem a budapesti Rabbiszemináriumban végezhesse tanulmányait.

Sikeres szemináriumi, egyetemi és a berlini „Hochschule"-n végzett tanulmányai, majd doktorrá avatása után kisegítő papként alkalmazta a pesti hitközség az elaggott főrabbi mellé, s már akkor feltünt eredeti, költői, lebilincselő szónoklataival. Ekkortájt, 1887-ben jelent meg irodalmi zsengéje is, „Zsidó költökből" címmel a középkori héber költők első magyar műfordítása.

Nagyváradon ideiglenesen volt a neológ főrabbiszék betöltve, pályázatot hirdettek a tisztség végleges betöltésére, s a bemutatkozott dr. Kecskeméti Lipótot a vezetőség elragadtatott ajánlására 1890 őszén megválasztották, ott müködött haláláig, 1936-ig.

Másfél évtizedes váradi müködése országosan öregbítette a hirnevét, s amikor Pesten a neológia új főrabbit készült választani, sokan bizonyosra vették, hogy dr. Kecskeméti kerül a fővárosi rabbiszékbe, kivált hogy ottani hivei még jól emlékeztek ifjúkori pesti fellépéseire. A meghivott próba-szónokok közül is ő kitűnt, megválasztására mégsem került sor, s ennek oka egy 1903-as felolvasása volt.

Nem akármilyen felolvasás! A pesti Dávid Ferenc unitárius egylet intézete hivta meg az unitárius templomban megtartandó előadásra. Dr. Kecskeméti „A prófétaság nagy korszaka" címmel tartotta meg a felolvasást, amit áhitatos elragadtatással fogadott a keresztény és zsidó hallgatókból álló közönség. A prófétai korszak lényegét az előadó abban látta, hogy a próféták tanításaiban az erkölcs minden: az erkölcs a vallás, erkölcs az élet, nincs jó más, csak az erkölcs. Ámoszt és Hoséát idézve fejezte ki a felolvasó a reményt, hogy „majdan az egész emberiség is tudatára jön a maga erkölcsi egységességének", majd így fejezte be: „Ha megdöbbentően kevesen is vallják, a prófétaságnak ez az erkölcsi monotheizmusa az egyetlen lehetséges világvallás, ahol mind a vallások együtt szolgálják az Egyistent szeretetben és igazságokban „és átkovácsolják a kardokat sarlókká és telve lesz a föld az egyisten megismerésével." A fővárosi sajtó egyrésze nagy elismeréssel irt az előadásról, a felekezeti sajtó, a zsidó is, elhallgatta.

A nagyközönség pedig nem volt jelen, a felolvasás valódi tartalmát csak a jelenvoltak ismerték. Az ellenjelöltek kortesei így azt állíthatták, amit akartak, rágalmaktól sem riadtak vissza, és sikerült is megválasztatását elgáncsolniok.

Nem ez volt az egyetlen méltatlan támadás ellene. Épp amikor az ugynevezett darabont-kormány volt uralmon és nem lévén parlamenti többsége, a szociáldemokrata pártot igyekezett politikai tényezővé tenni, dr. Kecskeméti Váradon nagy szónoklatot tartott „Istenszolgálat és munka" címen a jomkipuri „Tóra v'ávodá" (Isten és a Tan szolgálata) alapján. Egy szemfüles riporter ebből csak a „munka" szóra figyelt fel, s ez kapóra jött neki ahhoz, hogy kikürtölje: a nagy rabbi a szociáldemokrácia, a munkások pártja mellett tört lándzsát! Ezuttal dr. Kecskeméti már óvatosabb volt: kinyomatta a teljes beszédet, a sajtó pedig sietve helyesbített.

„EGY ZSIDÓ VALLÁS VAN-E, TÖBB-E?

A cím jellemzi dr. Kecskemétinek mind a stilusát, mind pedig felfogását a zsidóság egységét illetőleg. 1912-ben a magyar zsidóságnak adandó autonomia ügye volt szőnyegen, az ortodoxok kijelentették, hogy „a neológok és ortodoxok két oly különböző felekezetet alkotnak, melyek vallás-szervezeti közösségben a legsúlyosabb lelkiismereti kényszer nélkül nem élhetnének." A neológia a két áramlat egysége mellett kardoskodott, országos irodájuk pedig az egységhivek egyik legharcosabbjára, dr. Kecskemétire bizta az ilyértelmű emlékirat megfogalmazását. Ez 1913-ban fenti cím alatt el is készült, s benne a szerző kifejtette, hogy a zsidó vallás Mózes idejétől kezdődőleg szerves és okszerű fejlődés eredménye, de minden különféleség mellett is egységes, szervezetileg oszthatatlan, minden ezzel ellenkező törekvés a zsidóság lényegének tagadása.

Eredménye, tudjuk, nem lett. Az ellentáborban különben is tilos volt az olvasása. De csekély hatását is elsöpörte a történelem vihara: a rákövetkező évben kitört az első világháború, s a lét vagy nemlét, élet vagy halál kérdése minden vallási vitát kizárt a mindennapi megbeszélések köréből.

HÁBORUS ÉVEK

Dr. Kecskeméti Lipót emberül kivette a részét a háború megkövetelte karitativ munkából. A hitközség árvaház felállítását határozta el, s a főrabbi hathatós közreműködésével, a Grünwald-alapítvány felhasználásával létre is jött, hogy aztán évtizedeken át folytassa áldásos müködését.

A háború elhúzódik, egyre több a véráldozat, egyre nehezebb az élet, és — mint ilyenkor ez történni szokott — kezdik keresni a bűnbakot. 1916-ban a pesti rabbiképző meghivja dr. Kecskemétit végzett rabbinövendékeinek avatására. A nagy rabbi, aki ekkor már a próféta szemével lát a jövőbe, s aggódva sejti, hogy a bűnbakkeresők számára a zsidóság lesz a legkönnyebb préda, avatóbeszédében ezeket mondja: „Mert nagy-nagy a zsidóság nemismerése a zsidóság világában, végig az egészen, egyik szélétől a másik széléig, innen a sok meg nem értés, innen az a sokfajta zsidótlan zsidó élet."

Azt várnók, hogy a már akkor szórványosan fellépő, később elvaduló zsidóellenes izgatás láttán, az eljövendő rettenetes évek megsejtésében ezt majd azzal folytatja, hogy nagy a megnemértés a nemzsidók körében is, hiába hozza a zsidóság a súlyos véráldozatokat maga is a háború telhetetlen, szennyes oltárán, hiába veszi ki a részét a magyar zsidóság arányszámán felül a háborús erőfeszítésekből, ellenségei az odaadást, hűséget nem becsülve, rágalmakkal, hazug uszítással igyekeznek a zsidóságot előbb elszigetelni, a nemzettestből kitaszítani, hogy azután a háborúért valóban bűnösök minden vétkét e sokat szenvedett gyülekezet nyakába varrják.

Nem ez történik. Mind az avatóbeszédben, mind későbbi műveiben és szónoklataiban Dr. Kecskeméti Lipót abban látja a zsidóságra leselkedő legnagyobb veszedelmet, hogy „a vallási principium mellett keletje lehet majd a faji tudat kialakításának, vagy éppen az állammá alakulásra törekvésnek." Élete végéig fennen hirdeti, hogy a zsidóság vallási és nem nemzeti alakulat, s amikor a cionizmus kezdi az elgyötört zsidó lelkeket meghódítani, attól tart, hogy ez mindkét felekezeti árnyalatba beviszi — talán öntudatlanul, ezt elismeri — a meghasonlás csiráját.

Könnyebben megértjük ezt a viszolygást és ellenállást az ortodox vezetőknél és tömegeknél. A vallás és vallási gyakorlat, hagyományok és szokások ortodox betartói számára a zsidó vallás életforma is, szoros keret, az együvétartozás szüntelen jelzése, ami ideigóráig pótolhatja a csak közelre tekintő tudatban a nemzeti, álami ismérveket. Már nehezebb megérteni a nemzetiségi összetartó kapocs, önvédelemre képesítő egységtudat visszautasítását a neológ árnyalat hivei részéről, akik a formákat elvetik, s a zsidó vallásból csak az általános emberi erkölcs szempontjait emelik ki, s egynek, azonosnak érzik az egész emberiség vallásával. Amikor látták, hogy ez a felfogás végzetesen egyoldalú, a magyar nép szószólóinak és vezetőinek többsége idegen, kitaszítandó testként bánik a honi zsidósággal, hogyan tarthattak ki illuzióik mellett? Hogyan is nem ismerték fel, hogy a kitaszítottságból csak akkor fakadhat — legalább a jövőben — áldás, ha számolunk vele, hosszú történelmi tapasztalataink ismeretében visszafordulunk hozzá és felismerjük benne egyetlen lehetséges önvédelmi eszközünket?

A hűség tette ezt. A hálás ragaszkodás a magyar nyelvhez magyar kultúrához, melynek tudója és alkotója volt. Hiveiről, a hozzá hasonlóan gondolkodókról, a zsidó nemzeti gondolat elvetőiről kisrészben még csak feltételezhető, hogy a többségi néphez való görcsös ragaszkodás, az asszimiláció heves vágyása az előrejutás, az érvényesülés sóvárgása volt; dr. Kecskeméti Lipótról és hivei másik részéről azonban jól tudjuk, hogy a nagy egybeolvadást a gazdanéppel valóban az egyetemes kultúra, az univerzális erkölcs jegyében képzelték el és áhitották, nem kapni tőle, hanem adni neki akartak, mint ahogyan apáik és nagyapáik, a magyar zsidóság számos nemzedéke mindig csak adott, tudást és haladást, gazdasági, tudományos és irodalmi-művészeti fejlődést biztosító mun-

kát és alkotásokat adott a hálátlanná vált magyar nemzetnek.

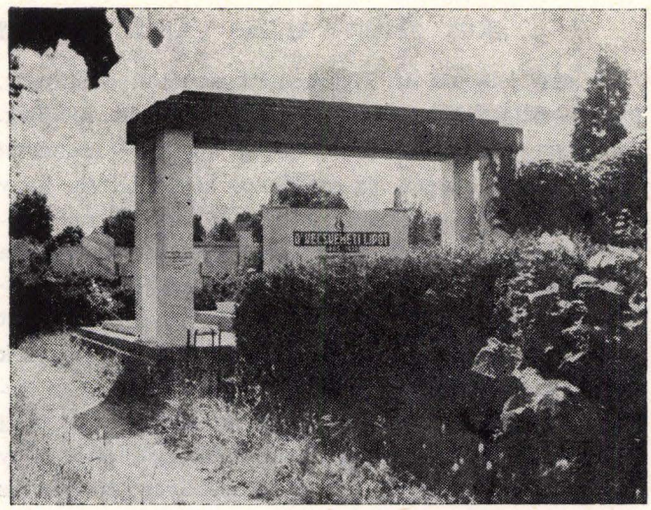
Kell-e megbizhatóbb tanu az ellenségnél? Forgatjuk a tartalmas Emlékkönyvet, amelyet nagy lelkipásztora halálakor hitközsége adott ki, s amelynek dr. Fehér Márton írta alapos, átszellemült tanulmányából vettük át jelen sorok adatait és részleteit, a záró fejezet kivételével. Az emlékkönyv hozza a többi közt Tabéry Géza iró és újságiró gyászbeszédét is. Még Tabéry, aki pedig 44-ben kimutatta a foga fehérjét, még ő is kénytelen volt búcsúszavaiban beismerni, hogy „amikor Ön az anyanyelv habjaiból meritett, nem saját szomját csillapította e kút vízéből, hanem ehelyett a kimerített kútvizet mint költő rápermetezte mostoha magyarságunk szikkadt növényeire."

A hűség papja volt dr. Kecskeméti Lipót, s talán örvendeni kell, hogy nem érte meg azokat az éveket, amikor a magyarsághoz leghűségesebb kisebbséget, a magyar zsidóságot a magyarság legrosszabbjai ebek harmincadjára juttatták. A történelmi méretű tévedés miben sem csökkenti a nagy pap meggyőződésének nagyságát, alkotásainak értékét sem, soha nem múló megbecsülését az utókor szemében.

Csak 1940-ben választottak helyébe új főrabbit Dr. Vajda Istvánt, váradi születésü tehetséges fiatal rabbi

Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi síremlékének feliralta

Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi síremléke

személyében, aki 44-ben családostul Auschwitzban pusztult.

Voltak évtizedek, amikor a nagyváradi neológ hitközség és dr. Kecskeméti Lipót neve szinte egyet jelentett: a legnemesebb zsidó törekvésekkel. Akik hivei és más meggyőződésü tisztelői közül még élnek, szent kötelességüknek tartják ma is emléke eleven tartását, továbbadását, ápolását. Emlékét annak, akiről Kiss Arnold, a költő-főrabbi ezt irta annakidején:

Pap voltál — s kard a kezedben.
Bibliás ember — tűz a szivedben.
A kezed galambsimításra termett,
s egy életen át harcolnod kellett.

Tel-Aviv, 1979. december.

Dr. KECSKEMÉTI LIPÓT:

AZ EMBEREK TEREMTÉSE

Ez a beszéd 72 évvel ezelőtt, 1908 szeptember 24-én, Ros Hásáná első napján hangzott el a nagyváradi Cion templom szószékén, a század egyik legnagyobb rabbijának, a felejthetetlen dr. Kecskeméti Lipót ajkáról. Tel-Avivban élő unokája, dr. Kovács Imre rendelkezésünkre bocsátotta a sárguló foszladozó, gyöngybetűkkel irott kéziratot, amelynek szavai semmit sem vesztettek virulens erejükből. Talán időszerübbek, mint bármikor.

Az ember magábatérésének szentséges ünnepén keressük magunkban is, a világtörténetben is az Embert. A Szentirás úgy beszél róla, mint a Teremtőnek végső és legtökéletesebb alkotásáról: mi meg mintha némelykor nem találnók meg az emberben az embert. Talán nem árt az elmélyedés e kérdésben: a Ros Há-

sáná meg éppen arrafelé hajtja Izráel gyermekének figyelmét. Csodásan mély eszmetartalmú ez a mi ünnepünk emléknapja az első embernek is, az első egyemberben megszemélyesített emberiségnek. Ros Hásánát nem szoktuk megülni az Ember születésnapjául; talán hallgatag kritikája ez a világ történetének: hogy az emberiségnek születése nem méltó a megünneplésre. Milyen szédítően merész gondolat: volt idő, amikor egyetlenegy ember volt a földön; azóta mintha némelykor túlsokan is lennének egymásnak az emberek. A teremtés idejének az a Ros Hásánája volt a történeti évezredek végtelenségének első napja; a legszebb Ros Hásáná; az azóta úgy megkopott világ érintetlen volt még, az emberiség abban az egy emberben lélegzett és virágillat, szerelmi mámor, forró élet volt a lélegzete; a legszentebb Ros Hásáná: a mindenség templomában egyedül Istent érezte az ember maga fölött és nem ismert magának alárendelt, nálánál kisebb másik embert. Nem lehet röviden szóval, csak odavetőleg beszélni az emberiség értékéről, de ösztönszerüen is érezzük, hogy valami bizarr keveréke az a fennségnek és hitványságnak. Igy beszél arról a Tóra is, a Midrás is. A Szentirás az embernek etikai hivatottságára gondol, amikor az első embernek megteremtéséről szóló jelentését vezeti be, hogy Isten így szólt: „Alkossunk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra" — a zsidóságnak szelleme hol nehezen, hol sehogysem tudott megállapodni ennél a legközvetlenebb értelmezésnél. Megdöbbentette az Isten „képe" meg „hasonlatossága" szó: hátha az Isten megemberítését, vagy az ember megistenitését találják majd kihámozni és megrémítette az a többesszámú szóforma, az „alkossunk" kifejezés: mintha Isten nem egymagában álló volna ott az emberiség bölcsőjénél, hanem voltak tanácsadói is, vagy éppen munkatársai és hogy a többségnek puszta látszatát is kivájja a szóból„ a „Náásze ádám" nem azt teszi számára, hogy „alkossunk embert", hanem azt, hogy „immár megalkottatott az ember". A midrás költészete aztán szárnyára emeli e kettős jelentést, és repül vele, viszi magasra, amíg az embernek egész történetén, a múlton és jövendőn végtekintő filozófiai elvvé eszményül. Hatalmas költészet: amiben a midrás az emberiség születésének pillanatában örökíti meg az emberiségnek egész történetét. Végtelen műterem volt a világ, telve annyi új meg új csoda alkotással, a művész pihent pillanatra, végignézett alkotásain, meg volt elégedve. Közelgett a hatodik napnak utolsó perce, s új eszme villant föl Isten előtt, a végső tökéletesség eszméje, „böcálménu, kidmaténu"; elmélyedt, hallgatott; körülötte lélegzetet visszafojtva az angyalok. Szerelmes volt a Teremtő annak az új lénynek eszméjébe, a maga képére és hasonlatosságára való lénynek tervezte azt, maga elé állította ideáljának jövőjét és látta-látta, hogy igazak meg istentelenek erednek majdan belőle; de előzte aggodalmait; szerelmes volt a tervébe, inkább eltakarta hát a képet, ahol a jövő gazembereinek árnyai kavarogtak; nézte az ősapákat, látta Mózest, a prófétákat, Izráelnek igazait, az emberiségnek fölkentjeit és az elhatározás szava röppent el ajkáról: „náásze ádám" igen, megteremtjük az Embert... Az angyalok megrezzentek, a készülő nagynak sejtelme lenyomta a lelküket; Isten megmutatta nekik az Ember jövőjét, s kinek öröm, kinek döbbenet ült ki az arcára. Legtöbbjük reszketett; megérezték az emberben a riválist, a kritikust, aki detronizálni fogja őket és szóhoz jutva kiáltották: nem méltó hozzád; te Isten, hogy csak gondolsz is annak a halandónak a megteremtésére. Arra Isten feléjük nyujtotta ki az ujját és tűzbe vesztek a féltékeny, kritikátlan angyalok. A remegő csoportból kivált aztán négy alak, az erkölcsnek örök szentségű négy géniusza és egymás között csöndes suttogásban bírálták az Uristen tervét. (Ivrit): Egyik az irgalom, így szólt: érdemes a megteremtésre az ember, mert irgalmat fog gyakorolni: Az igazság meg felkiáltott: nem, nem érdemes, hazugság lesz egész élete.

Majd a Jótékonyság szólt mellette, hogy nagyot fog művelni a segítségben. A negyedik, a Béke, ujra ellene volt: nem kell, nem kell az ember, mert veszekedés, meghasonlás lesz az egész története. Isten pedig, mialatt az angyalok vitája folyt, valahogyan megvalósította tervét és odaszólt a csoporthoz: hagyjátok, késő minden, „kövár náásze ádám" már megvan az ember...

Az emberiségnek születése napján az emberiség erkölcsi értékének ezt az allegórikus kritikáját tesszük megbeszélésünk tárgyává.

Olyan merész, de találó is, a szó-értelmezés: náásze ádám, hogy „az ember létesült". Ez az isteni válasz az Igazságnak meg a Békének aggódó szavára; a szó az emberiség történetének kritikája, komoly, nehéz, lihegő, fájdalmas kritika; benne keserűség, aggodalom, döbbenet és az isteni rezignáció: megbántam; de most már hiába minden, „náásze", megtörtént. Hiszen ismeritek mind az ember-fogalomnak azt a históriai megjelenését, amelynek láttára maga Isten is megijedt és homlokához kapva, komoran és könnyezve szólt: megtörtént, többé nem segíthetek. A midrás költészete megfesti a naiv képet, hogy Isten megidézte maga elé a jövendőt, látta az egymásután támadó nemzedékeket, ráhajolt végtelen emberöltőknek szíveverésére, és megijedve a hazugságnak és gyűlölködésnek vad és szivós erejétől, felsóhajtott „náásze" többé nem segíthetek; mostmár menjen csak a történet a maga útján.

Ó Uristen; talán kár is, hogy egyszer-régen, akkor, a teremtésnél nagyon közelre jöttél az emberhez:

hogy ujjaidnak művészi érintésével legsajátabb alkotásoddá avattad; mert azóta, hogy magára hagytad őt a maga történetével, bizony gyanus értéküvé tette az ember azt az isteni hasonlatosságot meg azt a te művészetedet.

Az Igazság meg a Béke feljajdult: ne teremtsd meg; hazugság és gyűlölség lesz a világtörténet. Talán megnyugtatóbb is lenne a hit, hogy az ember úgy létesült magától, a természeti erőknek szeszélyéből, függetlenül Istennek közremüködésétől, mert ez a hasonlatosság kegyetlen gúny a hazugságos embernél. Isten művészkedése pedig szánalmas világtörténeti kontárkodás ennél a jót is, a vallást, az isten-eszmét, átokká torzító embernél.

A béke angyala sirva gondol vissza ősi-ősi aggodalmaira: mért nem hajlott Isten őreá. A világtörténet csupa háborúság, gyűlölködés. Csak két fivér volt a földön, „Cáı li hámákom" s már is szűk volt nekik a világ. Nincs az embernek nagyobb ellensége, mint az ember. Tengernyi embervért öntött már az ember; legnagyobb művészete, hogy kieszelt irtóztató kínzóeszközöket, megfűszerezte a természet alkalmazta halál-módokat. A sok vért megitta a föld.

Talán attól részegszik meg időnként a földindulásig. A sok hullát elemésztette a föld; talán attól bomlanak meg belső erői, hogy időnként nem tud teremteni. A vér meg a hulla undorítóvá tehetné az ember kenyerét; és hiába áll be időnként az az erkölcsi reakció, ahol az emberiség kezd megirtózni önmagától; az ember még mindig emberirtó állat. Emberirtásra kegyetlen a háborúban, de még kegyetlenebb, orcátlan és képmutató, a békében. Millióknak verejtéke aranynyá sűrűsödik, de sok betegnek kenyérre nem jut fillérje. Isten megcsókolta homlokokról a tudásnak gyöngyszemei perdülnek le de tudomány, erkölcs, fejlődés mind-mind elsorvadó teória; az egyén tartalmasságának föltétlen hitelű kritériuma a születés, az arcszín, meg az orr formája. Csak két fivér volt még a földön, és az egyik már közelebb állónak érezte magát az Uristenhez másiknál; és az emberi jogoknak még az isteni választottságban való részességnek legelső argamentuma a gyilkos dormány volt...

És az Igazság megdöbbenve gondolt rá: mennyire nem őt fogja szolgálni az emberiség, hanem a hazugságot... Az igazság „az a legszerencsétlenebb történeti erő; érzi, hogy egyedül ő az érték, és nincs keletje. Tekintélyes követelő, ellenállhatatlan természeti törvény; föl is kacag a visszásságon ,hogy a hazugságok is éppen az ő cége alatt jönnek forgalomba az emberiség azt is hazudta, hogy az Igazság az aminek hódol. Vallási szellem szólhat is; átok az igazságra, ami más, mint az én dogmám; nincs igazság, csak a dogma — a valóságban pedig ez előtt: Igazság az elv, ami régi, nem dohos. Halottas tor a kultúrtörténet, ahol a kultúrtörténet, ahol a fürge hazugság lejti táncát; a lomha tudatlanság meg nézi a művészi táncot és álmosan bólogat hozzá. Unos-untalan temetnek valakit, valamit: a józanságot, a becsületességet, az igazságot; örökös koporsó-szögezés, a józanság, a becsületesség, az igazság az a „pici féreg, ami sohasem tud megnőni". Igy szólt egykor egy idegen vallásnak legfőbb papja: „hagyjátok csak, ne bolygassátok azt a vallási isten-mesét; hazugság lehet, de nagyon hasznos; hasznos nekem is, nektek is." Ez lenne ma is a közszellem: gyűlölet és hazugság. Az Igazság meg a Béke így szólt: Ne teremtsd meg, Uristen az embert... És itt, itt esett meg a nagy mulasztás; itt szólt Isten szomorú elkomolyodással: „náásze ádám" hiába, már megvan; egy óvhatatlan pillanatban került az ember a mindenségbe; félig akarta az Isten, félig meg nem akarta.

★

Súlyos itéletet mond a midrás az Igazság meg a Béke nevében az emberiségről: a szó ránehezedik lelkünkre — és levegő után kapkodva, lihegve keressük a halálos vádnak ellensúlyozóját; keressük a világtörténetben és a népek életében az emberiség értékének szószóló jelenségeit. A midrás példázatában két társadalmi Erény szólal fel az ember mellett, az egyik a „cheszed", az Irgalom, mivelhogy úgy szól ama szellem, nagy lesz az ember az irgalom műveinek gyakorlásában; a másik „cedek", a társadalmi igazságosságnak ama különös formája, amely mint Jótékonyság, örökösen foltozgatja a visszás társadalmi rendnek rongyait. Több nincs; és e védelem oly végtelenül gyöngének látszik itt a negyerejű vád mellett. Meg aztán mintha hiányos is lenne a védelmezés: nem mutat rá az emberi szellem világtörténeti fenségességének két legcsodásabb tényezőjére: a tudományra és a művészetre. Az emberiség nagyságának égbe nyiló piedesztálja e kettő. Szentséges, csodás erő a tudomány, ami is a lehetetlen csodáknak világából és a természetellenes természetből a kutatás, a józanság, a logika, a szám meg mérték és alkotások csodáinak fényes világába emelte át az embert, a művészet pedig az emberi erőknek költészete, a formai szépnek és a belső harmóniának az a világa, ahol a teremtő principiummá fejlett ember csak parányival áll mögötte a teremtő Istennek. E hiányosság azonban nem hiányosság; a midrás hallgatása nem megvető kicsinylése ezeknek az erőknek — de hallgat róluk, mivelhogy sem a tudomány, sem a művészet nem az az általános, mindenki számára hozzáférhető, mindenkit kötelezővé tehető, könnyen kezelhető erő, mint ami az irgalom, vagy az igazságszeretet. A tudomány és művészet az emberiség életének nagy értékjegyei, amik

bizony, csak a nagyon kevés kiválasztottaknál akadnak; és bárha aprópénzre fölváltva is forgalomban vannak, de mindazok a köztudatba átment tudományos meg művészeti eszmék csak a világfelfogásnak formáját tették igazabbá, és nem az életnek belső értékét is. Nem így azok az erkölcsi eszmék; azok mindig mindig mindeneké lehetnek; azok az életnek a levegője, az életnek a kenyere; és szemben az egyre változó, fejlődő, értékében ingadozó tudománnyal és művészettel, AZ ERKÖLCS MINDIGRE VÁLTOZHATATLAN ÉRTÉK, A TÖKÉLETESSÉGIG FEJLŐDŐ ERŐ — ahol is az irgalom mindig irgalom és a becsületesség mindig becsületesség. Ezért nem ismeri a midrás az emberiség értékének; a megteremtésre, az életre való érdemességének, más mérlegelőjét, mint csak az erkölcsöt. Ebben aztán kevéssel is beéri, mintha maga sem sokat bizott volna az emberiségben. Az a „cheszed" a midrásban nem mint az univerzális emberiség mint a földön végigfuvalló, minden teremtmény fölkaroló szeretet szólal meg, hanem mint apró arabeszkek darabjai; mint ahogyan a megkövetelte „cedek" nem a fönséges igazságosság, az egyénit teljesen magába olvasztó, „ki ad cedek jásuv mispát" a jogot áteszményitő, a társadalmat erkölcsileg nivelláló igazságosság, hanem az igazságosságnak valamelyes, apró részletekből formálódó mozaikja.

Mi többet követelnénk meg: nem irgalmat és jótékonyságot, mert mindez csak lefelé való etika, valósággal arisztokrata, leereszkedő etika — ahol is az erősé a minden: az erkölcsi megnyugvás, öntudat és büszkeség; a gyöngebbiké meg a semmi: a köszönet, a hála, az erkölcsi zavar és pirulás; nem irgalmat követelnénk mi és nem jótékonyságot, hanem emberiességet és igazságosságot — de a midrás szelleme jól ismerte az emberiséget és beéri kevesebbel is. Bizony mintha némelykor az az Irgalom meg Jótékonyság is fulladozna a társadalmi kegyetlenségnek és szeretetlenségnek halottas levegőjén; mégis e két erő az, ami még megmenti az emberiségnek erkölcsi értékét; Izráel meg éppen csodás emberanyaga az irgalomnak és jótékonyságnak. Önhittség hát vagy sem, de igaz szó a midrás szava, hogy az izráeli szellemért, az irgalomért meg jótékonyságért teremtette meg Isten a világot, az Irgalomnak és Jótékonyságnak könyörgésére így szólt Isten: „náásze ádám" legyen hát, alkossuk meg az Embert.

★

Az első ember alkotásánál ott álltak a kultúrtörténetnek erkölcsi szellemei a Teremtő trónja előtt az Ember, lelkével együtt ők is leszálltak a földre és azóta e szellemek láthatatlan tanui a világtörténetnek. Ilyenkor, Ros Hásáná napján, az Ember születésének az ünnepén, mindig ujra megjelennek az égi tájakon s beszámolnak Isten előtt. A jótékonyság angyala sugárzó arccal szól: Üdv neked, Isten, hogy megteremtetted az embert, — láttam a népekben, láttam Izráelben csodáit is a nyomorultak fölsegítésének. Könny ragyog az irgalomnak szemében is, amikor azt suttogja: hála Tenéked, Isten, hogy megteremtetted őt; ezerszer átéltem a földön a legszebb költeményt, a költeményt arról az utolsó falatról, amit a nyomorult megosztott a másik nyomorulttal. Az igazság géniuszának az arca merev, ajka szótalan; mellette áll a béke angyala, arcán bánat, ajkán némaság — az Uristen rájuk veti kérdő tekintetét; elborul a sechina ragyogása és Isten így szól: „náásze" hiába, megtörtént...

A midrásnak e példázata szomorú valóságnak az allegóriája és történeti értéke annak, mindmáig új maradt és közvetlen. Izráel meg a jövőbe néz, várja a nagy időt, várja a nagy Ros Hásánát, amikor az Igazság boldogan mosolyogva együtt lép oda Isten trónja elé az emberiességé nőtt Irgalommal és a Béke meg az Igazságosság édes csókban olvad eggyé: a sechina meg fölragyog és Isten így szól: „náásze ádám böcalménu kidmuténu", csak most vált az ember, a maga erejéből fejlődött az ember a mi képünkre és hasonlatosságunkra való lénnyé.

Az ember születése napján Isten trónja mellől a földre száll az Irgalom, a Jotékonyság, a Béke és Igazság; megjelennek Izráelnek templomaiban, itt lebegnek az igazak szívén e szellemek ihlete és az igazak kiérzik a sófár hangjából a nagy intés szavát: légy irgalmatos, keresd a békét és szeresd az igazságot. Ámen.

AZ EMLÉKEZÉS NAPJAIBÓL

Dr. KECSKEMÉTI LIPÓT

Irta: **HEGEDÜS NÁNDOR**

Amikor Kecskeméti Lipót nagyváradi főrabbi 1936 júniusában meghalt, ezeket irtam róla, többek között, a nagyváradi Szabadság című lap vezércikkében:

„Pár évvel ezelőtt még úgy járt közöttünk, mint eleven kőszikla, kemény és masszív volt, erőteljes és hatalmas, mint egy rendíthetetlen, hitnek és lobogó meggyőződésnek élő Eiffel-tornya, ami nem akar soha összedőlni. Még ősz szálak sem csipkézték arcát és homlokát és fekete szakálla, barna vonásai példázhatták akár a messze Keletet, ahonnan ősei egykor útrakeltek, akár a kecskeméti pusztát, amelynek napsütése már őt megérlelte. Egész ember volt lélekben és testben, aki mindig tudta, hogy mit akar és állta is, amit tudott. Idők és sorsok, veszteségek és fájdal-

mak nehezen birtak vele, hangja, gesztusa, kézszorítása, állhatatossága szinte idézte a költőt: Az erős nem fél az idők mohától. — Férfi, pap, szónok és költő, mester és tanító sok lett volna együtt másnak ebben a gránitegységben, de Kecskeméti Lipót birta, mert nagy tehetségnek született. Égő gondolatok és akarások birkóztak benne, erjedt és gőzölgött ez az agy és ha művészi pályát választ és nem forgácsolódik el prédikációkban, alkalmi szónoklatokban, bizonyára könyvtárakat alkotott, vagy gulákat épített volna. Viharokat dacosan állott ki meggyőződése mellett, nem hajolt és nem tétovázott. Mikor lesz hozzá hasonló."

Ez a nekrológ, amelyet ma patetikusnak és fellengzőnek érzek, éppen patetikus és fellengző stilusával bizonyítja, milyen mélyen és fájdalmasan tudtuk halálakor: nagy veszteség ért, nem mindennapi embert és nem egy átlag rabbinust gyászolunk. Hiszen nekem nem is volt rabbinusom, én mindig az ortodox zsidó templomba jártam és a szószékről talán soha nem hallottam beszélni, csak temetéseken és holmi családi ünnepeken. Én tehát tulajdonképpen nem is a papot sirattam, hanem az embert, az egyéniséget, a különleges tehetséget, mindazt, ami őt a köznapi haladók fölé emelte.

Az ő hivei nem csupán a felekezet hiveiből kerültek ki. Már megjelenésében volt valami imponáló, lenyügöző, hangjában határozottság, véleményében megingathatatlan meggyőződés. Felszisszentem, amikor kezet fogott velem, megmarkolta vékony ujjaimat, mint — úgy képzeltem — a földműves a kaszát, az izmos ember a póznát, amelyen a magasba röppen. Igen fiatalon, 25 éves korában választották meg 1890-ben a nagyváradi neológ hitközség főrabbijának, de rövid idő alatt szinte korlátlan tekintély, tisztelet és szeretet övezte. Mert érces karaktere mögött angyali jóság, lágy szív, nemes humanizmus lüktetett, nemcsak szóval, hittel, őszinte melegséggel tudott vigasztalni, hanem bőkezüséggel is. A maga és családja igényeit a minimumra csökkentette és az így megtakarított minden feleslegét adakozásra fordította. Chasszidikus rabbikról szóló anekdótákban olvastam ilyen karitatív, hótiszta, önzetlen lelkekről. Hugó Viktor „Nyomorultak" püspökéhez hasonlatos elnézést, megbocsátást, altruizmust láttam nála. Humora is márványból faragott volt, a humor szinte nem is illett ünnepélyes tónusához. Egyszer szelid szemrehányást tett nekem:

— Hogy lehet az, szerkesztő úr, hogy önt sohasem látom a templomban.

— Én az ortodox templomba járok.

— Az is jó — vágta rá percnyi meghökkenés után.

Meggyőződése volt, hogy vallási téren az igazi uton jár. Vele egyidőben a nagyváradi ortodox zsidó hitközségnek is kiemelkedő főrabbija volt Fuchs Mór, előkelő tudós és hitszónok. Nem tudom, érintkeztek-e valaha, de Kecskeméti minden bizonnyal tartotta magát olyan bibliai zsidónak, mint Fuchs Mór önmagát. Mindenesetre elnézőbb volt az ortodoxiával szemben, mint Fuchs Mór a neológia iránt. Néhai drága barátom, dr. Schwartz Benjámin beszélte a 70. születésnapjára rendezett bankett ünnepi szónoklatában, hogy Fuchs Mór jesivájában tanult, de mikor Kecskeméti Lipót egyéniségének varázsa alá került, elhatározta, hogy Budapestre jön és beiratkozik a rabbiszemináriumba. A két főrabbi sokra tartotta egymást, de a két rabbilak, mint két szomszédvár nézett némán egymással farkasszemet. Mindkettő szilárdan és rendíthetetlenül állt a maga vallási felfogása mellett és mindkét főpap tábora egyként növekedett és erősödött. Igy vált Nagyvárad a két kitünő főrabbi révén a vidéki magyar zsidóság jól megépített bástyájává.

Kecskeméti Lipót természetesen világiasabb életet folytatott, mint Fuchs Mór, habár a vallás előirásait, a rituális parancsokat, a szombat szentségét szigoruan megőrizte és betartotta. Délelőttönként eljárt sörözni a Fekete Sas étterembe, barátai és bámulói el is nevezték a társaságát Kecskeméti-asztalnak. Kecskeméti Lipót egészen egyéni, különös magyar stilust teremtett magának, saját gondolkodására, filozófiájára szabott plasztikus nyelvezetet, amely az ő szájából döbbenetes erővel hatott, világos és érthető volt, de olvasva nehéz, bajosan felfogható, és ma már, akárcsak Jósika Miklós regényeinek irálya, idegenszerű, elavult, megkopott. Egy újságiró sírkövére a család kérésére ő irta meg a szöveget és ez így hangzott: „Hasznos ember, lelkes ember, szerelmese a betűnek. Összevissza utak az életben, új törések meg egymásbavágók, ahogy a közélet emberét a változó idők idegessége hajtotta, de útjai mindig az igazságos ember útjai voltak." Persze, ha az olvasó sokat töpreng rajta, mély értelme van, de kinek volt ideje a hosszú töprengésre és stilusbeli rejtvények kibogozására. Megpróbáltam annak idején elolvasni háromkötetes nagy művét, Jeremiás prófétáról szóló könyvét, persze a könyv tudományos értékéhez nem tudnék hozzászólni, de már neki is megvallottam finoman és tapintatosan, hogy képtelen voltam ezzel az egyéni stilussal megbirkózni.

Sok harca közül az egyiket a század első évtizedében a cionizmus ellen vívta. Annyira magyar-zsidó volt, hogy képtelen volt a zsidóságot, mint nemzetet felfogni. Sem a hébert, sem a zsargont nem ismerte el nemzeti nyelvnek, nemzeti nyelvnek azt tartotta, amelyen valaki a kultúrát magába szívja, az ő esetében a magyar nyelvet. „A héber nyelv szent nyelv, de nem nemzeti nyelv — írta a cionizmus ellen kiadott tanulmányában —, mi nem héberek, hanem zsidók vagyunk."

Prédikációi, amelyekből egy kötetre valót ki is adott, sohasem kiméletlenül ostorozók, hanem tanítók, meggyőzők, olykor fanatizálók. Példázatai, hasonlatai, metafórái, képei, költői szinezései klasszikus színvonalra emelik. Mondatai, stilusbeli különlegességei mellett is, tömörek, kifejezők, szépségtől duzzadók. Halotti beszédeiben remek portrékat adott arról, akit elparentált és nem riadt vissza olykor gyengéd őszinteségtől sem. Rendkivüli szónoki adottságok, alkotó erő, költői képességek, bölcseleti gazdagság, erkölcsi emelkedettség tündököltek minden megnyilatkozásában.

Óriási tekintélye kellett hozzá, hogy 1920/21-ben, mikor látta, hogy a zsidó fiatalok középfokú oktatása az antiszemitizmus növekedésével akadályba fog ütközni, saját maga egyedül összegyüjtött Nagyváradon egy önálló zsidó liceum megteremtéséhez szükséges hatalmas összeget. Erre rajta kivül senki más nem lett volna képes. A hittant persze ő tanította, de hát ez a végtelen jóságú és mennyei türelmű ember fegyelmet nem tudott tartani, rossz pedagógus volt, amivel persze a diákok hamar visszaéltek. Jól emlékszem, hogy a fiam, aki ebben a gimnáziumban tanult, hányszor jött haza derűs mesékkel Kecskeméti óráiról. Magasröptű fejtegetéseket tartott a növendékeknek, de mikor a fiam bármicva volt, külön instruktort kellett fogadnom, aki megtanítsa héberül folyamatosan olvasni.

Jellemének tisztaságával, szónoki tehetségével, tiszteletet parancsoló fellépésével, rendkivül sokat használt az olyan dúsan zsidólakta város zsidóságának, mint Nagyvárad. Akárcsak Jezsajás próféta 3. fejezete 17. versében, megjósolta a történelemben sokszor, legutóbb Auschwitzban megismétlődő tragédiát. Kecskeméti aggódalmai nem estek távol e nagy zsidó költő-próféta szavaitól.

A zsidó tragédia sátáni kegyetlenségét és borzalmait nem érte meg. Emléke két emberöltő óta él még ma is.

A NAGYVÁRADI NYUGATI SZERTARTÁSU IZRAELITA HITKÖZSÉG TÖRTÉNETE A FELSZABADULÁSTÓL AZ EGYSÉGESITÉSIG

Irta: **LAX TIBOR**

Hivatalosan a második világháború 1945 május 9-én ért véget, hat millió zsidó áldozattal. Minden idők legkegyetlenebb zsidó-pusztításában. A nagyváradi zsidóság kilencven százaléka pusztult el. Nagyvárad városa már 1944 októberében felszabadult. A munkaszolgálatból kezdtek visszatérni, elsőknek mondhatók a 110/66 légó század, mely sok viszontagság és bujdosás után október hónapjában szabadult fel Nagyváradon. E században 214 nagyváradi és környéki zsidó volt. Voltak a neológ hitközség tagjai közül és pedig a következők: Bernáth György, Blum Nándor, Dr. Hausmann Norbert, Dr. Karl Lajos, Dr. Kunda Andor, Klein Csehi Gyula, Dr. Kardos István, Katz Zoltán, Schwartz Sándor, Schapira Gyula, Rózsa Jenő, Popper Ernő, Nádor Pál, Weimann Tibor, és e sorok irója és még sokan mások kiknek neveire sajnos már nem emlékszem. E század a sok viszontagság ellenére is a végén csodálatos módon menekült meg.

1944 október 11—12-én tovább akarták vinni a századot Debrecen felé, a század muszos irnoka Dr. Karl Lajos volt, éjjel-nappal tárgyalt a parancsnokkal, hogy nem vitték Debrecen felé.

A munkaszolgálatból hazatértek nem találták otthon családtagjaikat, a deportálásból nem tértek visszsza. Lakásaikat igen kevés kivétellel kifosztva találták. A felszabadulás után megalakult Nagyváradon A Demokrata Zsidó Bizottság, első elnöke Dr. Karl Lajos, titkára pedig Dávid Oszkár volt. Tisztviselő Weisz Zsóka. Néhány hónap után megalakult Nagyváradon a DEFAB (Deportáltak Felkutatására Alakult Bizottság). A Joint küldött pénzt és ruhát és megszervezték a legfontosabbat, a vonatot, amelyet felhasználtak a deportáltak hazahozatalára. Nagyon sokat mentettek így meg. A DEFAB-ot Dr. Karl Lajos miután kivált a Demokrata Zsidó Bizottságból együtt néhány barátjával szervezte meg.

Az orthodox nagytemplom tele volt bútorokkal. A munkaszolgálatból visszatértek probálták kiválasztani elhurcolt bútoraikat. A Cion templom a Kossuth utcán ki volt ürítve, padok szanaszéjjel, ablakok összetörve. Kezdetben Seidmann Nándor vette a kezébe a neológ templom ügyét, hogy ne menjen tönkre és ne maradjon üresen. Megszervezett mindent majdnem egyedül, sőt még előimádkozást is vállalt, mikor nem gyült össze elég pénz egy előimádkozó megfizetésére. Az csak természetes, hogy Seidmann Nándor nem vett pénzt. Sőt ő orthodox zsidó volt, ennek dacára a neológ templom ügyével és hitközséggel foglalkozott, mert az orthodox zsidóságról mások gondoskodtak.

Megalakult a népkonyha. A népkonyhát a nagyváradiak frissen létesített intézménye a Demokrata Zsidó Népközösség létesítette, a Joint segítségével. A Joint Bukarestben székelt. Megkezdte müködését ha szerény keretek között is a neológ hitközség. A nagyváradi neológ hitközség a deportálás előtt Budapest után mint a második a nagy hitközségek közé tartozott. Ugy tagjai számát illetően mint igen tekintélyes számú intézményei révén. A további szervezési munkát 1945 végén a deportálásból visszatért Hirsch Elek kántor és Dr. Kecskeméti Andor vették a kezükbe.

Dr. Kecskeméti Andor hitk. elnök

Hirsch Elek kántor különösképpen a hitélet megerősítése terén és Dr. Kecskeméti Andor a tagok megszervezése a hitközségbe. A hitközség megnyitotta irodáját a volt „Dr. Kecskeméti Lipót" liceum épületében a Szilágyi Dezső-utcában. A szervezési munkába bekapcsolódtak még: Bárd Sándor, Gidáli Miklós, Ábrahám Ferenc és Garai Tibor.

Megalakult az első előljáróság Dr. Kecskeméti Andor elnökletével. A titkári teendőket 1945-től egészen 1947-ig Posner Ilona látta el odaadással és szorgalommal. 1947-től egészen egységesítéséig e sorok irója volt a hitközség titkára.

1945-ben a hitközség vezetősége megszervezte a rendszeres péntek esti- szombat- és ünnepnapi istentiszteleteket. Az orgonát müködésbe hozták. A templom főkántora Hirsch Elek volt. Orgona-vezető Faragó Pál. Megszerveztük a kórust. Férfi és női tagú korusunk volt. Minden péntek este, szombat délelőtt és ünnepnapokon müködött. Az egyházfi teendőket Wechsler N. látta el, aki egyben a hitközség inkasszánsa is volt.

A hitközség utolsó főrabbija Dr. Vajda István elpusztult a deportálásban. Megállapodást kötöttünk az aradi hitközség főrabbijával Dr. Schönfeld Miklóssal, hogy időnként megállapodás szerint ünnepi szónoklatokra, vagy sírkőavatásra meghivjuk.

Igy Dr. Schönfeld Miklós főrabbi avatta fel a fiatalon elhunyt, a munkaszolgálatból visszatért Schapira Gyula tanár sírkövét 1947-ben. Néhány ünnepen 1948. 1949. és 1950-ben ünnepi szónoklatokat tartott a Cion templomban. A hazatérő zsidók abban az időben még illuzióban éltek. Azt hitték, hogy van folytatás, pontosabban: van folytatása a vészkorszak előtti keretnek, életmódnak, zsidó hagyománynak. De csakhamar kiderült, hogy csalódtak. Az ujjáépítési kisérletek lázas tempóban folytak úgy a neológ hitközség mint az orthodox hitközség berkeiben. Az orthodox hitközség megnyitotta gimnáziumát az Izsák tanár házaspár vezetésével.

A neológ hitközség keretei közül indult el az ORT átrétegesítő iskola megszervezése is Nagyváradon.

A szép ünnepi istentiszteletek vonzották a közönséget a Cion templomban. Néha péntek este és ünnepeken majdnem megtelt.

A hitközség vezetősége 1948-ban megörökítette a deportálásban elpusztult tagjainak emlékét, fekete üveg emléktáblákat neveiket aranybetűkkel helyezett el köröskörül a karzat alatt a templomban. Az emléktáblák elkészítését a hitközség egyik tagja Klein Dezső cinkográfus készítette. A vezetőség rendbehozatta a hitközség temetőjét a Rulikovszki uton. Megkezdtük a sirok ápolását és a megrongált sírkövek rendbehozatalát. A hitközség kultúrbizottsága kultúrelőadásokat szervezett. Előadást tartottak Dr. Kecskeméti Andor, Dr. Keszler Hermann, Frisch István, Lax Tibor. Az előadások tárgya főleg az átrétegesítés fontossága volt. Ilyen tárgyú előadást tartottam 1948 januárján a küszöbön álló ORT-átrétegesítő iskola előkészületeiről.

Megindult a zsidó kórház. A széjjel hurcolt kórházat rendbe hozták. A kórház igazgató főorvosa Dr. Deutsch Elemér lett. A direkció Dr. Deutsch Irén és a kórház adminisztratív vezetője Jakobovits Béla voltak. A kezdeti időkben az orvosi teendőket a munkaszolgálatból és a deportálásból visszatérő orvosok látták el. Sajnos nagyon kevesen tértek vissza és pedig Dr. Kecskeméti Andor, Dr. Bársony Vilmos, Dr. Imre Andor, Dr. Schwartz Jenő. Mondhatni, hogy ezekben az időkben a kórház dolgozói emberfeletti munkát végeztek. Később Dél-Erdélyből jött orvosok csatlakoztak a kórház orvosi személyzetéhez, és pedig Dr. Karp László. A kórház szervezésével párhuzamosan megindult az OSE szociális szervezet, amely

segélyre szoruló anyák és csecsemők számára nyujtott orvosi és többrétű segélyt.

Az alijja kérdése is aktuálissá vált. Már 1947-ben voltak kisebb alijja csoportok. Majd 1948-ban nagyobb alijjára nyílt lehetőség. Ezzel a nagyobb alijjával sok erdélyi és nagyváradi zsidó indult el új életet kezdeni. A következő években is voltak alijják és ezek is ritkították a nagyváradi zsidóság sorait.

Miután felvázoltuk a nagyváradi zsidó közélet ujjászervezési munkájának részleteit, nem térhetünk ki azok neveinek felsorolásáról akik ebben a néhány éves munkában tevékenykedtek.

A neológ hitközség vezetősége, elnök: Dr. Kecskeméti Andor, alelnökök: Ábrahám Ferenc és Pajor Pál; gazdasági bizottsági elnök: Garai Tibor, templombizottsági elnök: Pesner Sándor, kultúrbizottsági elnök: Dr. Keszler Hermann, jogügyi bizottság elnöke: Dr. Náday István; előljárók: Braun Arnold, Dr. Meer Pál, Moskovits Endre, Bárdi Sándor, Gidáli Miklós; vezetőségi tagok: Dr. Karl Lajos, Dr. Eilender Henrik, Posner József, Fleischer Miklós; titkár: Lax Tibor.

A nagyváradi zsidóság mai helyzetére vonatkozólag a következő adatok állnak rendelkezésünkre: A zsidóság lélekszáma néhány százra tehető, a „régi" váradiak száma igen alacsony. Egy hitközség müködik. A zsidó kórházat már hosszú évekkel ezelőtt államosították, a zsidó gimnáziumot szintén. A zsidó népkonyha müködik, amelyet a Joint tart fenn. Vezetője Weisz Zsóka.

Legfrissebb jelentés szerint a Cion-templom minden péntek este, szombaton és ünnepekkor müködik. A templomnak van egy kántor-előimádkozója. Az orgona müködik. A templomnak van egyházfia Berger Mózes, aki egyben a templommal járó teendőket látja el.

Jungreisz Endre érdeme a templom kinyitása úgy véli, hogy vigyázni kell a gyenge pislákoló fényre. Hadd legyen Váradon (a Zárda-utcai nagytemplom és a Sász Chevra mellett) egy harmadik imaház is, amely hirdesse: 30 ezer főnyi virágzó zsidóság élt nem is olyan régen e város falai között, de gyilkos kezek megölték őket. Csak mi maradtunk itt tanunak, szemrehányásnak, lelkiismeret háborgatónak, utolsó Kádis mondónak...

SZÁZ ÉVES A CION-TEMPLOM

Irta: **SCHÖN DEZSŐ**

A látvány lenyügöző. Ott állsz a délelőtti verőfényben a Körös-hidon, s amikor tekinteted átfogja a kupolát a tetejében lévő Dávid-csillaggal, egy pillanatra eláll a lélegzeted. Előtted az egykori pezsgő zsidó élet néma tanuja, dr. Kecskeméti főrabbi elárvult, szent hajléka — a nagyváradi Cion-templom.

Szkizofrénia, mondom magamban, — tiszta szkizofrénia. Hát elfelejtetted a Rulikovszki-uti szerelvényeket? Elfelejtetted Auschwitzot? Mert való igaz, hogy csoda vagy különös véletlen folytán megmaradt ez a hajlék, de hiányzik a lelke: az istentiszteletre gyülekező közönség, az ünnepi hangulat.

Mégis, noha mindenre emlékszem, ahogy ott állok a hidon, lenyügöz a látvány és nem tudok szabadulni tőle.

★

Cion-templom...

Sokat töprengtem azon, vajon miért választották az alapítók ezt a nevet. Éppen abban az időben, amikor a reformmozgalom papjai kicenzurázták az imakönyvből és a szivekből Cion és Jeruzsálem nevét. Hajlok arra a feltevésre, hogy ezt a nevet hűségnyilatkozatnak szánták... És még valami: talán így akarták megnyugtatni a népet: szó se róla, mi nem akarunk eltávolodni a zsidóságtól, imánk és az igazi megváltás iránti reményünk továbbra is Cion felé száll... Mi csak korszerüsíteni akarjuk az istentiszteletet. Divatos szóval élve: kultúsztemplomot akarunk.

Elsárgult lapokon olvasom, hogy abban az időben — pontosan száz esztendeje! — élt Nagyváradon egy Weinberger Jeromos nevű lelkes zsidó, aki mozgalmat indított egy kultúsztemplom építése céljából. Az első gyűjtőiven a következő nevek és összegek szerepelnek: Schwartz Ábrahám 5000 forint, Brüll Lipót 5000 forint, Farkas Albert 2000 forint, Weinberger Jeromos 1000 forint. Közben árulták az örökös templomi üléseket, és szereztek egy nagyobb bankkölcsönt is. Ekkor megbizást adtak Bús Dávid városi főmérnöknek, aki a nürnbergi zsinagóga mintájára elkészítette a monumentális templom művészi terveit. A munkálatokat Rimanóczi Kálmán építész vezette. Két évvel később sor került a templom ünnepélyes felavatására.

(Önkéntelenül is azon veszem észre magam, hogy párhuzamot vonok Várad és Izráel között. Miért nincs Izráelben egyetlen olyan templom sem amely méretekben, művészi kivitelezésben felvenné a versenyt a váradi Cion-templommal? Száz évvel ezelőtt a váradi neológia kicsi szakadár-hitközség volt, a horribilis költségek előteremtése bizonyára nagy gondot okozott. De szívügyük volt a templomépítés, ezért meghozták az áldozatot. — S amikor eddig vezetem a gondolatsort, rádöbbenek arra, hogy ezen a téren hiányzik az izráeli emberből a nagylelküség, az áldozatkészség. Vannak szép számmal milliomosaink, —

de nincsenek mecénások. Nincsenek komoly felajánlások se templomépítésre, se más közcélra.)

★

Az egykori Kossuth Lajos utcán (ma Calea Independentei) még mindig csilingel a villamos. Szakértők szerint emiatt repedeznek a Cion-templom falai. Az alapos tatarozás legalább egymillió leit igényel. De hol van erre a célra pénz? Különben is — kinek? Minek?

A Cion-templomot csak egyszer egy héten, péntek este nyitják ki. Szép időben 30—40 ember gyül össze. Az a körülmény, hogy a templomot egyáltalán kinyitják, Jungreisz Endre (Öcsi) dacos küzdelmének az eredménye. Ő maga tekintélyes ortodox család gyermeke, gyermekkorában a világ semmi kincséért be nem tette volna a lábát a Cion-templomba.

★

A köztudatban a Cion-templom összeforr dr. Kecskeméti Lipót főrabbi nevével. Negyvenhat évig prédikált ebben a teplomban. Elődjei elvesztek a múlt ködében, utódja — dr. Vajda István — rövid ideig ült a rabbi-széken, müködése beletorkolt a vészkorszakba.

Dr. Kecskeméti Lipót a legjobb magyar hitszónokok közé tartozott és mint prédikátort, az ország határain kivül is ismerték. Uj magyar nyelvet formált magának és ezt az idiomát csak a nagy nyelvmüvészek érték utol. Jellemzői: a vakitóan zsufolt képek, a jelzők előléptetése kifejező főnevekké, a semmitmondó szavak új kirobbanó átképzése. Egy szóban: egy gondolat, egy mondatban: egy egész sors, egy szakaszban: a végtelen élet és mindenség.

Minden prédikációjában felkáprázott a müvészet és esztétikum csillogó tűzijátéka. Minden templomi beszéd agitált, hiveket toborzott, és megadta egy nagy hitközség erkölcsi, világnézeti és kulturális képének gerincét és keresztmetszetét.

Noha Váradon hitéleti téren tökéletes volt a szakadás (a zsidók a temetőben sem találkoztak), dr. Kecskeméti Lipótot az ortodoxia is becsülte. Mindenki kivételes tisztelettel tekintett fel a jóságos szivü, tudós, hivei által körülrajongott főpapra.

Világnézetben és politikai felfogásban egy tenger választotta el dr. Kecskeméti Lipótot a cionista tábortól. Különösen az erdélyi zsidó népi megmozdulás első éveiben volt mély és szembeszökő ez a szakadék. Dr. Kecskeméti egy olyan kor zsidó ideáljait hirdette és hordta szivében, amely a zsidóság jövőjét nem a népi feltámadásban, hanem a többi népek között való elmerülésben és egy spiritualizált vallási misszióban látta. Ő hitt ebben a misszióban és hatalmas tehetsége gazdag fegyvertárával, a tudós meggyőző érveivel és a költő forró szavával küzdött érte.

Ebben a harcban a kolozsvári Uj Kelet nem egyszer került szembe vele. De soha még lovagiasabb ellenfele nem volt ennek a lapnak. Mert dr. Kecskeméti az az ellenfél volt, akit nemcsak tisztelni, de szeretni is kellett. Szeretni kellett, mert minden szaván, minden érvén és minden mozdulatán átsütött a zsidó nép iránti forró szeretete.

★

Az elmült száz év alatt háromszor szentelték fel a Cion-templomot. Először, amikor elkészült; másodszor a felszabadulás után, 1945-ben. Harmadszor 1954-ben. A sztálini korszak utolsó öt évében ugyanis (1945—1954 között) a templom zárva volt; akik odajártak volna, nem mertek templomba menni. 1954-ben, amikor megkezdődött az „olvadás", akadt egy asszony, dr. Kecskeméti Andor neje, Sári, aki fejébe vette: ha törik, ha szakad, kinyitják a templomot. Dr. Kecskemétiné fia, a Tel-Avivban élő sebész, dr. Kovács Imre erről az akcióról a következőket mondja:

— Boldogult édesanyám nyakába vette a várost, és rendszerint az esti órákban kopogtatott be a házakba. Elment a prononszirozott kommunistákhoz is, és elmondta, hogy mit akar. Mindenki hajlandó volt pénzt adni, de ugyanakkor kikötötték: csak nehogy megtudja valaki...

— Miközben a templom zárva volt, néhány ablaktábla betört. Galambok és vadmadarak befészkelték magukat. Évek mulva, amikor kinyitották az ajtót, guanó-hegyeket találtak. Jellemző, hogy a guanó fejében váradi kertészek vállalták a templom takarítását...

— Ros Hásánára hirdették be az első házavató istentiszteletet. Volt kántor és sebtében betanított kórus. Amikor az orgonista meg akarta szólaltatni az orgonát, a sipok csak porfelhőt löveltek. Órákon át köhögött, prüszkölt a Cion-templom hires orgonája, míg végre ép zenei hangok kezdtek kijönni belőle...

★

A Cion-templom vaskapuja zárva, hosszan kell csengetni, míg kicsoszog az őr. Kérésemre kinyitja a templomot és felhivja figyelmemet a karzati falakat betöltő megörökítési táblákra. A frigyszekrénytől balra lévő öltözőben egy bizonytalan színű rongyos kartondoboz ragadja meg a figyelmemet. Kóc, csepű és papírhulladék van benne. Ösztönösen odahajolok és kiemelek egy elsárgult papírt. Templomi beszéd, dr. Kecskeméti Lipót mondta el 1906 Jom-kipurján. Mint dr. Kecskeméti Lipót annyi sok más beszédét, a hitközség előljárósága ezt is kinyomtatta és külön füzetalakban terjesztette.

Olvasom a címet: **Izráel vértanusága.** Bialik jut eszembe és a „Harag dalai" című versciklus, amely szintén az oroszországi pogromok nyomán született meg, s amely több volt, mint költői alkotás: mert azután, hogy lelke mélyéig megrázta az oroszországi zsidóságot, erjedési folyamatot indított el és ennek nyomán létrejöttek a zsidó önvédelmi alakulatok.

Olvasom a füzetet:

„Megemlékezünk a vértanukról. Gondja van rá az Uristennek, hogy ősidőknek meséjévé ne váljon Izráelben a vértanuk szenvedése, mártirok halála. Alig volt emberöltő, amelyben vértanuk nem teremnek... Mikor lesz már vége, Isten? Várni akarsz talán, amig az ég utolsó zugiglan megtelik Izráel vértanuival?

Majd valamivel tovább:

„Irgalmas Isten, alszik-e irgalmad? Mindig ujabb, megint ujabb mártirok. Igazi zsidó mártirok: szegény passzív vértanuk, akik csak nem is provokálták a halálos megdicsőülést. Igazi zsidó mártirok: szinte nem is vértanuk, hanem szánalmas áldozatok, akiknek halálát az őket legyilkoló erő sem hazudta büntetésnek. Igazi zsidó mártirok: akik szinte a holtukban is szerencsétlenek; ami erkölcsi fönség a halálukban, azt is elnyomja a megundorító fizikai iszonyat. Igazi zsidó mártirok: akiknek sorsában nem a szentségek fanatizmusa és az Egyisten megszentelése érzik meg, hanem a nyers bűn és az emberi brutalitás... Mi reszketve gondolunk rájuk; nem félelemből, hanem mert ők erősek tudtak lenni. A nevüket nem ismerjük, talán fel se fogja őket jegyezni a krónika; és ha a város-neveknél, Kisenev, Homel, Sitomir, Odessza, Bjelosztok, Sziedlec, felsóhajt a zsidó lélek: nem önekik szól a sóhajtás, hanem a zsidóságnak. Zokon ne essék, vértanuink, az élet el fog feledni benneteket — de te örökre a lelkünkben maradsz, Egyisten."

Bizony, 1906-ban már a zsidóságnak szólt a sóhajtás... Mintha dr. Kecskeméti megsejtette volna, hogy alig néhány évvel az ő halála után az ő Szavcsay-utcai szerény papilakja is bekerül a gettóba és az ő nyája is rákerül az igazi zsidó mártirok évezredes listájára...

★

Délután kimentünk a Rulikovszki uti temetőbe, ahol nyitott tóratekercs formájában megkonstruált sírkő alatt alussza örök álmát. A héber nyelvű szöveg a nagy rabbit, az igaz embert, a nemzedék büszkeségét és koronáját, Jehuda Hálévi Kecskemétit méltatja. Hátlapján az alábbi magyar felirat: Dr. Kecskeméti Lipót — 1865—1936 — hitközségének nagy papja, 46 éven át hirdette Isten igéjét, emléke örökké élni fog.

Majd a sajátmaga-készítette sírfelirat következik:

Tanítottam, irogattam; eskettem, temettem; prédikáltam a zsidóságért, az igaz-emberért, a templomban — nem sokszor, de sokat; prédikáltam kolduló szót, egyesekért, közösségért, házról-házra — nem sokat, de sokszor... Belefáradtam a szóba... De a végtelenségig tud most is, mindig is az én felkönyörgésem: Áldd meg Isten, áldd meg az én hitközségemet."

MUNKASZOLGÁLAT

Irta: *GROSSMAN ÖDÖN*

„Ásó, kapa vállamon, szívemben a fájdalom".

(idézet egy munkaszolgálatos énekből)

A „Munkaszolgálat" kétségtelenül egyik legtragikusabb részét képezte az u.n. hitleri korszaknak. 1940-ben hivták be utoljára a zsidó fiatalságot honvéd-szolgálatra. Azonban már akkor is külön zsidó egységekként szervezték be őket. Azonban míg a zsidók polgári életét korlátozó első intézkedés már 1920-ban je-

Munkaszolgálatosok csoportja (az első időkben)

lent meg az u.n. „numerus clausus" törvény melyben „megtiltatik a zsidó vallásu egyének szabad áramlása az egyetemek és főiskolák felé", katonai téren csak 1941-ben jelentek meg az első zsidóellenes intézkedések. 1941-ben fokozatosan minden zsidót megfosztottak tiszti rangjától, sőt a katonai egyenruhát is fel kellett cserélniök a munkaszolgálatosok sárga karszalagjával. A munkaszolgálatot elrendelő törvény indokolása: „Miután zsidó, fegyveres katonai szolgálatra nem érdemes stb." Azonban ugyanakkor midőn megfosztották törvényileg a zsidó munkaszolgálatosokat mindazon jogoktól, melyeket a honvédek élveztek, továbbra is vonatkozott rájuk a hadseregben érvényben lévő büntető rendelkezések. Ilyen alapon egyedül a Nagybányára bevonult munkaszázadokból egy év folyamán negyven zsidót ítélt halálra a kolozsvári

hadbiróság. Reviczky ezredes minden emberséges jóindulata sem tudta kivégzésüket megakadályozni, mert önkényes eltávozásokat, vagy szökéseket, mely túllépte a 24 órát a fronton harcoló katonák esetében is halállal büntették.

A munkaszolgálat első fázisában behivott zsidók száma országos viszonylatban 70—80.000 volt, mely az idők folyamán állandóan emelkedett. Elvben 18—40 éves korig voltak munkaszolgálatra kötelezve, azonban gyakorlatilag más szempontok érvényesültek, függetlenül a behivott korától. Egy-egy munkásszázad 200—220 emberből állott, mely két keresztény tiszt és húsz fegyveres keretlegény parancsnoksága alatt állott. Teljesen a véletlenen mulott, hogy a keret milyen emberi körülmények között foglalkoztatta a nekik teljesen kiszolgáltatott munkaszolgálatosokat. Nagyon gyakran felettes katonai hatóságuk azzal a határozott — és nem is leplezett — utasítással látta el őket, különösen az Ukrajnába irányitott századok esetében, hogy igyekezzenek minél kevesebb életben levő zsidóval visszatérni. Sajnos legtöbb esetben teljesítették ezt a kapott utasítást, sőt a normát is túlteljesítvén csak hírmondónak tért haza egy-egy ember némely századból.

A nagyváradi zsidóság szenvedései a munkaszolgálattal kapcsolatban 1942 nyarán kezdődtek, mikor is kikézbesítették az első behivókat a szomszédos Margittára. A behivottaknál a lényeges szempontot nem az illető kora vagy fizikai kondiciója képezte, hanem igyekeztek főleg a váradi zsidóság vezető rétegeiből kiválasztani áldozataikat. Ilyen alapon az első behivottak között szerepelt Ullmann István, az orth. hitközség nagytudásu és országos viszonylatban is nagy tekintélynek örvendő elnöke, Fuchs Benjámin orth. főrabbi Bezálel nevű egyetlen fia, Dr. Adorján Emil mindhárom fia, a Steiner nagy kenyérgyár mindkét tulajdonosa és a zsidó társadalom szine-java. A keresztény gyárosok, kereskedők, ha szabadulni akartak zsidó konkurenseiktől, vagy akár csak valamely személyes haragosuktól, úgy elég volt az illető nevét átadni az illetékes katonai hatóságnak, hogy másnap kikézbesítsék az illetőnek behivóját. Külön úgynevezett „büntető századokat" állítottak fel azok részére, kik bármely okból szerepeltek a „fekete listán". Ezek oly embertelen-kegyetlen bánásmódban részesültek, hogy csak a legritkább esetben birták azt elviselni és alig maradtak közülük csak néhányan életben. A viszsza nem tértek között szerepelt az előbb említett Ullmann István, Fuchs Bezálel és Steiner testvérek is.

A Margittán összeállított első két munkásszázad 110/1 és 110/2 számot kapta. Ezek a „mozgó vesztőhely" néven szerepeltek a köztudatban, mert nyilt titok volt, hogy a végső cél Ukrajna hómezőin halálra kinozni a nagyváradi zsidóság legtekintélyesebb és legértékesebb rétegét. A két menetszázad parancsnoka Cselleng Jenő főhadnagy, Dr. Dejen Aurél hadnagy és a keretlegénység első perctől kezdve igyekezett mindent elkövetni, hogy a 428 főnyi zsidó munkaszolgálatos életét megkeserítse, fizikailag megkínozza és emberi mivoltában megalázza. 1942 július elején átlépve az ország határát, az 1400 kilométeres utat már gyalog kellett megtenniök. A keret első dolga volt minden értéktárgyaikat, beleértve karóráikat is, elkobozni. De elvették a személyi szükségleteiket szolgáló tárgyakat is, nélkülözhetetlen ruhadarabokat, szappant, stb. Kezdetét vette a végnélküli gyaloglások korszaka. — Hat héten keresztül 30—40 kilométert kellett gyalogolniok naponta, nehéz hátizsákjaikat és munkaszerszámaikat is magukkal cipelve. A gyenge élelmezés, a tikkasztó hőség nyáron, a 40 fokos hideg télen természetesen rövidesen a teljes fizikai legyengülésben éreztette hatását. De kidőltek a nehéz katonai társzekerek húzására használt lovak is. A problémát Magyar Bálint százados leleményessége oldotta meg. Elrendelte, hogy a kifáradt lovak helyébe — melyek megérdemelt pihenésre szorultak — a zsidó munkaszolgálatosokat kell befogni. A teljesen legyengült fizikumú, szerencsétlen embereket a húsz mázsás hadianyagszállító kocsik elé fogták be, lánccal hozzákö-

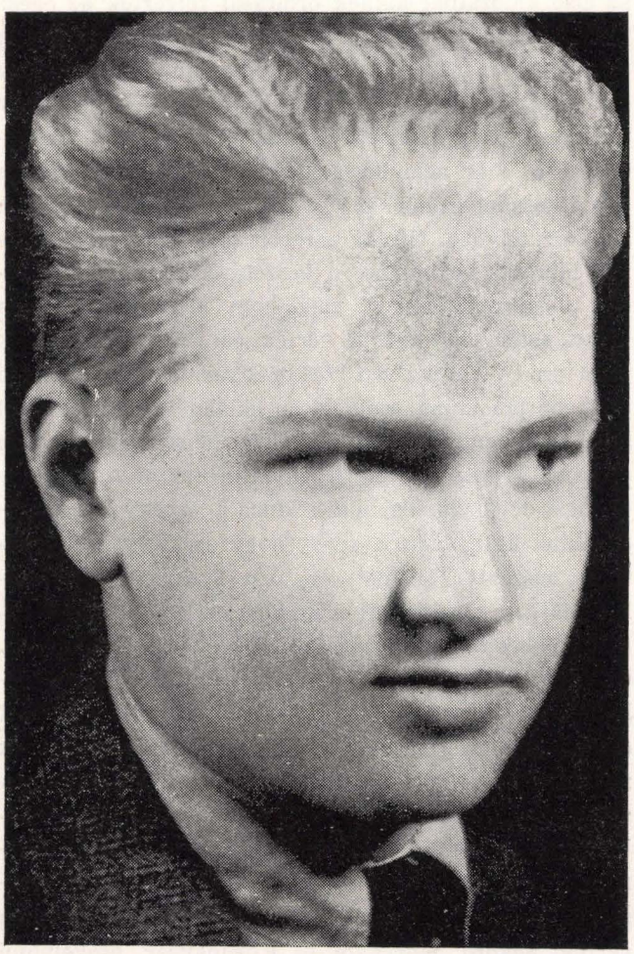

Munkaszolgálatosok Ukrajnában 1943-ban az első időkben

Munkaszolgálatosok a lovak helyett húzzák a nehéz harcikocsikat

tötték őket a járművekhez és ostorral-botokkal serkentették őket a lovakat helyettesítő munka elvégzésében. Eme emberbőrbe bujtatott szörnyeteg kegyetlenkedései csúcspontját akkor érte el, midőn személyesen élvezve kéjjel nézte végig, hogy a homokos talajba süppedt teherautókat mint húzza az elébe fogott nyolc munkaszolgálatos még megmaradt erejének végső megfeszítésével. Természetesen a rájuk mért súlyos ostorcsapások és ütlegelések is megtették a hatásukat a már-már teljesen kimerült — elcsigázott szerencsétlen embereknél. Mindezt pedig napi 25 deka kenyér, pótkávé és a minden táperőt nélkülöző levesnek nevezett folyadék esti elfogyasztása mellett kellett elvégezniök. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy tömegesen pusztultak a szerencsétlen munkaszolgálatosok. De ezekkel szemben a keret részéről kevesebb részvét vagy szánalom nyilvánult meg, mint a lovakkal szemben, hiszen „csak" zsidók az áldozatok. A legnagyobbrészt jóléthez, vagy legalább is rendezett életkörülményekhez szokott emberek nem birták hosszú ideig elviselni e lelki és fizikai kínszenvedéseket és kezdtek gyors egymásutánban kidőlni a sorból. Elsőnek Steiner Albert, Steiner Ervin tekintélyes ügyvéd fia mondott búcsút e kegyetlen árnyékvilágnak.

Grünstein György ukrajnai mártir — egy a sok közül

őt követték sorrendben: Dr. Heller László, Arányi László hangversenyrendező, Kepes Endre, Radó Árpád ujságiró, Dr. Steiner István ügyvéd, Pásztor Miklós és Török Tibor ujságirók, Dr. Salamon László ügyvéd, Adorján György Dr. Adorján Emil fia, Steiner Richárd, Léb Sámuel, Davidovits testvérek, Steiner Sándor, Dr. Markovits Emil, Mandel Sándor, Frigyes Marcell, Schwartz Márton, Dr. Spitzer Sándor orvos, Friedländer János, Katz Sándor, Ullmann István, Dr. Schertz György, Piszk István, Heller Miksa, Bergfeld Simon, Sonnenfeld Ferenc és még sokan — nagyon sokan. Nagyrészben önként vetettek véget életüknek, nem birván tovább elviselni kínszenvedéseiket.

Csakhamar beköszöntött reájuk a kegyetlen 30—40 fokos hideg tél, mely csak fokozta a különben is elviselhetetlen szenvedéseiket. Hósövényeket, hófalakat kellett emelniök csupasz kézzel, a hófuvások elleni védekezésként. — 4.500 kilométert gyalogoltak tikkasztó hőségben,majd 30—40 fokos hidegben és mindezt hiányos öltözékben és étlen-szomjan, közben kitéve az elképzelhetetlen lelki megaláztatásoknak a kegyetlenkedő keret részéről. Kezdték egyre gyakrabban érezni, hogy a nagy hidegben lefagynak végtagjaik, ami külön óriási fájdalmat okozott nekik. Többek között Dr. Adorján Emil fiának, Györgynek lefagyott mindkét lába a 45 fokos hidegben. Kétségbeejtő helyzetük szavakban ki sem fejezhető. A nagyváradi társadalmitudományos életnek egykori diszei, egyetemi tanárok, a város legelőkelőbb orvosai, ügyvédei, gyárosok, lapszerkesztők, bankigazgatók stb. középkori rabszolgáknál is borzalmasabb körülmények között szenvedtek. Normális időkben, normális életet élő emberek a legmerészebb fantáziájukkal sem képesek elképzelni, hogy e minden emberi mivoltukból kivetközött keretlegénység a tisztjeikkel az élen milyen pokoli életet teremtettek a szerencsétlen, ártatlan testvéreink számára.

Egyrészt helyszűke folytán, másrészt, mert kimélni kivánjuk olvasóink idegeit, tartózkodunk e megrázó és hihetetlenül megrendítő részletek bővebb ismertetésétől.

1943 január 13.-i napra, mint nagyon gyászos, fekete napra emlékeznek vissza a magyarok, mert akkor törték át a magyar honvédség által védett frontszakaszt a feltartózhatatlanul előrenyomuló orosz csapatok. Egyedül Voronyezsnél tízezer magyar katona fizetett fiatal életével a Hitler iránt tanusított vak hűségéért. A teljesen felbomlott — demoralizált magyar hadsereg fejveszetten vonult vissza, maguk előtt kergetve a szerencsétlen zsidó munkaszolgálatosokat. Minden ruházat hiányában, testüket csak néhány rongydarabbal burkolták és az elviselhetetlen hidegben így vonszolták magukat a sok nélkülözéstől szinte emberi formájukat is elveszítve, számosan megfagytak az országuton. De nagyon sokan pusztultak el

aknaszedés közben is. A honvédek u.i. visszavonulásuk közben az aknagyanus helyekre ráparancsolták előzőleg a szerencsétlen munkaszolgálatosokat, melyek az ő lábaik alatt robbantak fel, tömegesen szedve közülük áldozataikat. Élelmezésükre hivatalosan a század parancsnoksága „napi néhány deka krumplit" engedélyezett.

Hogy mindezt el tudták viselni — már akik — kizárólag annak volt köszönhető, hogy a legválságosabb helyzetükben sem adták fel a reményt, hogy egyszer mégis csak haza fognak kerülni és ismét látni fogják szeretteiket, feleségeiket, gyermekeiket.

1944 március 19-én azonban bevonultak a németek Magyarországra és elsötétült szemeik előtt minden reménysugár...

Még nem ültek el az első két munkaszolgálatos századdal kapcsolatos behivások izgalmai és máris ujabb kétségbeesés érzése fogta el a váradi zsidóságot. Alig telt el azóta harminc nap és megindult az ujabb behivások áradata ismét Margittára, a 110/3 és 110/4 munkásszázadok összeállítása céljából. Az ugynevezett sorozások — ha lehet — még az előzőnél is brutálisabb körülmények között zajlottak le. Szirti Vilmos alezredes figyelmeztette alantasait, hogy állandóan lebegjen szemük előtt azon tény, hogy nem katonákkal foglalkoznak, hanem „csak" zsidókkal. Az első századot az Erdélyben levő Gyimesközéplakra, míg a másodikat Uz völgyébe vezényelték. Szirti alezredes azonban, szadista hajlamait kielégítendő, parancsot adott, hogy elindulás előtt közölni kell a munkaszolgálatosokkal, hogy Ukrajnába viszik őket. A 110/4 század parancsnoka a zsidógyűlölő Turner főhadnagy volt, ki müködését azzal kezdte, hogy megtiltotta a zsidóknak, akár saját pénzükért is, szekerek igénybevételét nehéz hátizsákjaik részére és igy, súlyos málháikkal kellett gyalog menetelniök a hegynek tartó hosszú és nehéz uton. A munkahelyre megérkezve Turner főhadnagy parancsot adott az összes élelmiszerek elkobzására, melyet a munkaszolgálatosok hazulról magukkal hoztak. — Munkabeosztásuk erődépítés, földmunka, kőtörés, gerendaszállítás stb. A körletet tilos volt elhagyniok, mert „a zsidók mind veszélyes kémek" és éppen ezért megparancsolta a keretlegénységnek, hogy ennek megfelelően bánjanak velük. „Aki pedig e szabotáló zsidókat kellő eréllyel nem fenyítené meg, azokat súlyos büntetésben fogom részesíteni." Ha véletlenül bárkinél egy almát vagy krumplit találtak, úgy ő személyesen is gummibotjával félholtra verte, mert „nem a zsidóknak terem itt a gyümölcs." — A postai érintkezést otthoni családtagjaikkal igyekezett lehetetlenné tenni. Singer cipőgyárost, mert egy alkalmi uton érkezett otthoni levelet átmerészelt venni, kiköttette egy fára.

Turner főhadnagy attól a csekélységtől sem hagyta magát zavartatni hogy e kegyetlen fenyitési eszközt a hadseregben már régen nem alkalmazták, hiszen csak zsidókról van szó, bár törvény szerint a honvédség büntető rendelkezései voltak érvényben a munkaszázadoknál is. A kikötést is a legbrutálisabb formában alkalmazta. Parancsára a csuklójához erősített kötéllel úgy húzták fel a testet, hogy karjai a vállnál kifordultak, feje és felső teste előre bukott. Bár az előirás szerint a lábujjak hegye ilyen esetben a földet kell érje, intézkedett, hogy tíz centiméterrel a föld felett lógjanak lábai, hogy ezzel is fokozza a szerencsétlen ember kínszenvedéseit. Célját el is érte, mert Singer — nem birván elviselni a kínokat — már tíz perc után ájultan lógott a kötélen. Elrendelte, hogy minden alkalommal az egész századnak el kell vonulnia a kikötött bajtársuk előtt, végighallgatva a fájdalmában artikulátlanul orditozó szerencsétlent. A legaljasabb eszközöktől sem rettent vissza, hogy szadista hajlamait kielégítse. Koholt vádak alapján egyizben egyszerre hat embert köttetett ki, hogy ezek kínszenvedései megfelelő légkört és félelmet teremtsenek a már különben is halálfélelemben élő munkaszolgálatosok között. Gyarmati Miklós, Maierson Iancu, Malek Jenő, Feldheim Mór, Szapincár Sándor voltak az első áldozatok, kiknek ordításai felverték az egész környéket, hangjuk egyre artikulátlanabbá vált, míg valamennyien eszméletüket vesztve elhallgattak. Egy óra eltelte után öt-öt percre leengedték őket, hogy pihenjenek, majd ismét visszahelyezték őket. A szenvedéseket már nem birván elviselni, Gyarmati Miklós öngyilkossági szándékkal belevetette magát a közelben levő Uz folyóba. Utolsó percben mentették meg barátai. Mindezt végignézve a keretlegények emberi érzései abban nyilvánultak meg, hogy egyszerre hárman is nekiestek, agyba-főbe verték és ismét felkötötték. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között rövid idő alatt három munkaszolgálatos halálát könyvelhette el embertelen intézkedései eredményeként a zsidó vérre szomjas Turner és keretlegényei. Szenszki Antalt egy Gulácsi nevü tizedes addig kínozta és egy nehéz fadarabbal úgy ütötte a fejét, hogy sérülései következtében meghalt. Hasonló sors érte Steiner Sándor székelyhidi kereskedőt, kit a kiméletlen-kegyetlen bánásmód, melyben a keret részesítette, kergetett halálba. Öt árvája maradt kenyérkereső nélkül. — Turner főhadnagy még arról is gondoskodott, hogy a túlzott érzékenylelküséggel nem vádolható keretlegénységnek ne támadhasson lelkiismeretfurdalása, „Ti csak intézzétek el a zsidókat, a jegyzőkönyvet ugyis én csinálom." Megnyugtató szavainak meg is volt az eredménye: Péter és Antal tizedesek Székely őrvezető társaságában csak úgy sportból, az egyik éjszaka félholtra verték Szántó mérnököt és Kornhauser székelyhidi ügyvédet. A zsidófaló századparancsnok és vérszom-

jas keretlegényei kegyetlensége nem ismert határt. Faragó Kálmán szénbányatulajdonost, ki mellékesen még 70%-os hadirokkant is volt, gumibottal ütlegelve kényszerítette a kövekkel megrakott talicskát a meredek hegyoldalon feltolni. — De kivette a részét Dr. Balassa Dezső és Popper Ernő is embertelen inzultusaiból. Ha valaki beteget jelentett, sablonos válasza volt: „akkor hiszem el, hogy beteg, ha bizonyitékként megdöglik." Moskovits Ernő, az Áruraktár igazgatója, midőn bedobatta a zárkának használt pincébe, félelmében a másnapi kihallgatástól, mérget vett be és csak nehezen sikerült megmenteni életét.

A Gyimesközéplokra küldött 110/3 számú század parancsnoka, Paksy István főhadnagy volt, ki az általános zsidóellenes hangulattal dacolva, emberi érzéssel kivánta ellátni a reá bizott feladatot és lehetőleg megkimélni a parancsnoksága alatt dolgozó munkaszolgálatosokat az elkerülhető szenvedésektől. Helyettese, Lőrinc Mózes zászlós, de különösen Sztachó László főtörzsőrmester szintén mindvégig igyekezett lehetőleg könnyíteni a nehéz körülmények között dolgozó embereken. Csakhamar azonban érezniök kellett, hogy közvetlen parancsnokaik jóindulata nem érvényesülhetett, mert az egész vidék erődítmény-munkálatainak parancsnokai: Keve aktiv főhadnagy és Mike István orvos-főhadnagy voltak és ők vették át a közvetlen parancsnokságot a század felett is. Mindkettőjük zsidógyűlölete nem ismert határt. Különösen Mike főhadnagy tűnt ki a munkaszolgálatosok megkinoztatása terén. Keve főhadnagy a század megérkezése után, bemutatkozó beszédében ezt is mondotta: „Figyelmeztetek. mindenkit, aki itt szolgálatot teljesít, hogy a zsidók csak dumálnak, de dolgozni nem szeretnek. Ha valaki itt szabotálni fogja a munkát, azt főbelövetem." Szigorú büntetés vár arra a honvédre is, aki nem tesz jelentést nekem a zsidók szabálytalan viselkedéséről." Az elhangzott fenyegető szavak megtették hatásukat és a megfélemlített zsidók igyekeztek maximális munkateljesítményt felmutatni. A fizikai munkához nem szokott emberek tenyerét feltörte a nehéz csákány és csakhamar egész kezüket felsebezte a nehéz földmunka. Azonban minden erőfeszítésük e téren nem sokat használt. A légkörre — mely őket körülvette — jellemző a következő eset: Dr. Mike egyizben az egész század jelenlétében a következő szavakkal fordult Paksy főhadnagyhoz: „A zsidók azt irják rólad hazaküldött leveleikben, hogy te nagyon rendes ember vagy. Tudod-e mit jelent az, ha valakit a zsidók dicsérnek? Én megmondom: az a legnagyobb sértés. De én kijelentem azt is itt az egész század előtt, hogy bizony te nem vagy rendes magyar ember, ha amott a domboldalon levő temetőbe nem fektetsz be naponta négy-öt zsidó mihasznát." Orvosi minőségében nem volt hajlandó fogadni betegként jelentkező zsidót zárt helységben, hanem csakis az udvarban, mert zsidóval nem akar egy szoba-levegőt szivni. A jelentkező betegeken anélkül, hogy akár felületesen is megvizsgálta volna őket, csak végignézett és adjutánsa, Bilibok szakaszvezetőhöz fordulva, kiadta részére a parancsot: „Bilibok vedd kezelés alá őket." Ő pedig megértve főnöke intencióit, valóban kezelésbe is vette a szerencsétlen betegeket. Addig kellett guggoló helyzetben ugrálniok, míg össze nem estek. Aki nem birt lábra állni, a kezében levő lapátnyéllel addig verte, míg összeszedve utolsó erejét, fel nem kelt. Ha lázas betegként jelentkezett valaki, úgy speciális gyógyszere volt, békaugrással kellett a közeli tóig eljutnia, hol aztán egy durva lábrugással belökte a lázas beteget a jéghideg vízbe. Ilyen körülmények között természetesen még félholtan sem mert senki sem betegként jelentkezni. Grossmann Jenő nagyon magas lázzal megkisérelte, de miután legyengült fizikuma nem birta Bilibuk szokásos gyógykezelését elviselni, nagy kinok között kiszenvedett. De csakhamar szomszédot kapott a hegyoldali temetőben Rosenberg Emil személyében. A tekintélyes és nagyon jótékony nagyváradi nagykereskedő — különben birkozó bajnok volt — súlyos gyomormérgezést kapott. Bilibok vele sem tett kivételt és a szokásos gyógykezelését alkalmazta nála is. Végül is olyan borzalmas fájdalmak vették elő, hogy vállalva minden kockázatot, közvetlen Dr. Mikéhez fordult. Ő azonban meg sem hallgatva, kiszaladt a szobájából és helyette ismét Bilibok tért vissza. Orvosi kezelésként összekötözte a kezeit és egy kötelet a nyakába téve, mintha kötőfékkel vezette volna, átkisérte egy közeli kamarahelységbe. Ott aztán rázárta az ajtót. Iszonyú kínok között két nap mulva kiszenvedett. Mike főorvos nem ismert határt, ha a neki védtelenül teljesen kiszolgáltatott munkaszolgálatosok szenvedéseit fokozhatta. Egy izben Weisz Dezsőt vonta felelőségre, hogy miért dolgozik kalapban, mire halkan azt válaszolta, hogy fél a napszurástól. Erre nekiugrott, lerántotta fejéről a kalapot és addig csapkodta a Weisz fejéhez, míg a kalap darabokra szakadt, majd az egyik vele lévő keretlegényhez fordult „látjátok ez a zsidó keresztény véren hizott meg így, üssétek addig, amig olyan sovány lesz, mint én vagyok." Ebben a században nyert beosztást Ullmann Sándor — Zálmi — az illegálitásban müködő kommunista párt legkimagaslóbb vezére is. Még azok részéről is, kik teljesen távolálltak politikai felfogásától, megbecsülésben volt része. — Egyenes jelleme, lelki tisztasága, értelmessége folytán nagyon széles körök rokonszenvét nyerte meg. Jó ember és gerinces zsidó volt, ki akkor sem tagadta meg zsidóságát, ha ezzel politikai karrierjét veszélyeztette. Midőn Molotov és Ribbentrop aláirták 1939 nyarán a kommunista Oroszország és a

hitlerista Németország közötti természetellenes barátsági szerződést, éleshangu tiltakozó táviratot intézett Sztálinhoz. Eredmény: a párt kizárta soraiból, de később visszavonta határozatát, nem tudván nélkülözni e nagyon tehetséges ember közremüködését. Lázár Aurél, a Nemzeti Parasztpárt váradi elnöke, majd később polgármestere választási paktumot kötött vele

Ullmann Sándor — Zálmi

és így bekerült a városi tanácsba, hol szónoki képessége révén komoly sikereket ért el. Ullmann Sándor új környezetében is mint jó bajtárs mutatkozott be és erős fizikumú ember lévén gyakran önként vállalkozott a gyengébbek munkájának soronkivüli elvégzésére. Azonban Mike főhadnagyot egyáltalán nem befolyásolta a keret által is jól ismert tény, hogy Ullmann Sándor a század legfegyelmezettebb és legszorgalmasabb dolgozója volt és egyizben két teljes órára kiköttette, mert a kabátján elhelyezett sárga csillagot munka közben, az óriási hőségben a kabátján felejtve levetette és a fűben helyezte el maga mellett. Ezt észrevette a véletlenül arra haladó Dr. Mike és magából kikelve ordította: „pimasz zsidó, nem megmondtam, hogy a szalagot a csupasz bőrre is fel kell füzni, arra való a gombostű" — és ott a helyszinen azonnal elrendelte, hogy a közelben lévő tölgyfaágon, hátracsavart karral, vastag kötéllel felkötve, lógjon a levegőben. Olyan fájdalmai voltak, hogy csakhamar elájult, de ez egyáltalán nem hozta zavarba e vérszomjas vadállatot és miután öt percenként állandóan fellocsolták, kéjjel nézte végig az eltorzult arccal logó ember kinszenvedéseit, sőt állandóan buzdítva a kötél megszorítására az ezzel megbizott Réti tizedest. De mindez nem elégítette ki szadista hajlamait, elrendelte, hogy az egész század vonuljon el a fájdalmában vergődő áldozata előtt és kiáltsa feléje „jó ez neked?" Egy ilyen abnormális ember kénye-kedvének volt teljesen kiszolgáltatva az egész század élete. Elképzelhető, hogy milyen lelkiállapotban éltek, mindezt tudva, a zsidó munkaszolgálatosok. — Különösen súlyos volt Diamantstein, a Dréher sörgyár igazgatójának helyzete. Dr. Mike szeme ugyanis megakadt az Ullmann előtt elvonuló században menetelő impozáns megejelenésü emberen és feléje kiáltott: „Te leszel a legközelebbi áldozat" és csupán Revicki tizedes jóindulatának köszönhette, hogy erre nem került sor. Állandóan olyan munkabeosztást kapott tőle, hogy Mike elől elrejtve maradva, megfelejtkezett róla. Hogy közben milyen izgalmas félelemben élt, az elképzelhető. A többi munkásszázadokhoz viszonyítva aránylag szerencsésnek számított a 110/3-as alakulat, de az életéből kiragadott néhány részlet is kellő tájékoztatást nyujt, hogy mit jelentett a gyakorlatban testvéreinknek az ártatlanul hangzó munkaszolgálatra való bevonultatásuk. — Hogy a kép teljes legyen, még néhány szót a munka-, élelmezés- és lakásviszonyokról. Feladatuk lövészárkok ásása a kavicsos kemény talajban. Minden reggel meg lett állapítva, két-két emberből álló részleg számára hány métert kell aznap kiásnia. A fizikai munkához nem szokott emberek kezein csakhamar a nehéz csákányozás-lapátolás következtében csupa véralafutásos sebek jelentkeztek. Lakhelyeiket az ezer méter magas Bothavas nevű hegycsúcsán levő bárányakolok képezték. Sehol egyetlen ház vagy épület nem volt található a láthatáron belül és a ritkított deszkából felállított falak nyujtották az egyedüli védelmet részükre a nagy hideg és hóviharokkal szemben. Reggelenként 20—30 centiméteres hóréteg fedte levetett ruháikat-takaróikat. — Az élelmezést illetően elég ha megemlítjük, hogy éjszakánként életük kockáztatásával a hegy lábánál lévő falvakba látogattak néhány krumpli vagy hagyma beszerzése céljából, bár jól tudták, hogy ha a hegyet körülvevő honvédek elfogják őket, a helyszinen végeznek velük.

Mindezt tudva, azonban még mindig kedvezőbb helyzetben voltak, mint a többi munkásszázadok, nem is beszélve az Ukrajnában vagy Borban szenvedő testvéreinkről. Ha nehezen és ritkán is, de mégis létezett valamely postai kapcsolat az otthonmaradt családtagokkal. De ami a legfontosabb, míg a külföldiek évekig sinylődtek, őket egy fél év eltelte után Margittán leszerelték és az életbenmaradottak mint szomorú emlékekre gondoltak vissza ottani szenvedéseikre.

Az Ukrajnában és a Csiki havasokban foglalkoztatott váradi munkaszolgálatosokon kivül beosztást kaptak egyesek más alakulatokban is. Igy többek között a szerbiai Bor községben állomásozott egységnél is, közöttük Friedmann Lajos. Parancsnokuk a zsidógyülölő Murányi ezredes volt, ki kéjjel kínozta a teljesen legyengült fizikumú munkaszolgálatosokat. Huszonegy napig erőltetett menetben vonultak vissza, de egész idő alatt csak öt-izben kaptak valamely élelmet. A keretlegények még azt is megakadályozták, hogy a ba-

rátságos érzelmű szerb lakosság önkéntesen nyujtott élelmiszer-segitségét igénybe vehessék. A keretet kiegészítették önkéntesen jelentkező sváb „Volksbund" legénységgel, kik hihetetlen kegyetlenséggel kínozták a szerencsétlen zsidó munkaszolgálatosokat. Harmincöt embert azért lőttek le, mert a már elviselhetetlenné vált szomjuságukat az útmenti ároknál talált kútnál oltani kivánván, vizet vettek magukhoz. Tömegesen lőtték tarkón a védtelen-szerencsétlen embereket, köztük a váradi Osztreicher Sándort. Viszont egész véletlenül életben maradt a nagyváradi Malek Elemér, ki egy nagy hullatömegbe elrejtőzve mentette meg életét. — A délvidéki sváb falvak, Cservenka, Oszivác, Hegyes stb. legényei egymással versenyezve igyekeztek egymáson túltenni a zsidók megkínzásában és a legválogatottabb kegyetlenkedéssel végezték ki a szerencsétlen munkaszolgálatosok ezreit. — Ezek után jobban megértjük a szomorú statisztikát, mely szerint a Nagyváradról bevonult hatezer munkaszolgálatosnak 82 százaléka pusztult el.

A családjaik köréből elhurcolt emberek minden képzeletet felülmuló megpróbáltatásai (melyeket csak az Auschwitz és a többi német halállágerekbe deportáltak kínszenvedései multak felül) egyik legszomorúbb fejezetét képezik a bennünket ért nagy tragédiának.

Rabbi Chaim Méir Háger vizsnitzi rebbe zcl.
az Aguda szellemi vezére

AGUDÁTH JISZRÁEL NAGYVÁRADON

Irta: *GROSSMAN ÖDÖN*

Az Agudáth Jiszráel világmozgalom alapjait 1912-ben, május 27-én rakták le a lengyelországi Kattowitzban megtartott alakuló nagygyülésen.

A konferencián megjelentek csaknem az összes nagy lengyelországi Rebbek — rabbik és kimagasló talmudnagyságok élén a világhirű Geri Rebbével. De eljöttek a nyugateurópai vallásos zsidóság reprezentánsai is. A nagygyülés fontosságát éppen az a körülmény emelte ki, hogy azon résztvettek a felfogásban és szokásokban egymástól távolálló rétegek képviselői. A chaszid irányzat vezérei igyekeztek megértetni magukat az askenáz-modern külsejű nyugati zsidóság vezetőivel. Nagyváradot Ullmann Izidor és Gábel Jakab képviselték az alakuló nagygyülésen.

A szervezet megalakult és első elnökévé a világi és zsidó tudományokban egyaránt jártas Jákob Rosenheimot választották meg. Rosenheim a Frankfurtban megjelenő „Israelit" lap főszerkesztője és a német úgynevezett kultúrorthodoxia reprezentánsa volt. Párosult benne az igazi mély vallásosság a magas intelligenciával, különleges szónoki készséggel stb.

Bár a három milliós lengyel zsidóságot már számarányánál fogva is megillette volna az elnöki szék, nem beszélve arról, hogy bőven rendelkezett alkalmas személyiségekkel is, Rosenheim megválasztásával tanújelét akarta adni, hogy talán elsőizben feladja különállását és együtt akar müködni e szervezet keretében az egész világ vallásos zsidóságával.

A világ zsidóságának vallásos rétege nagy lelkesedéssel csatlakozott az ujonnan alakult szervezethez, magáévá téve annak programját:

„A ZSIDÓSÁG ÖSSZES PROBLÉMÁINAK MEGOLDÁSA A TÓRA SZELLEMÉBEN"

Londonban müködött a politikai iroda a nagyon agilis Harry Gudman vezetésével, kinek kormánykörökben is komoly befolyása volt. De egymás után alakultak meg a helyi szervezetek mindenhol, hol szigoruan vallásos zsidók éltek nagyobb tömegekben. Németországban, Svájcban, Belgiumban, Hollandiában, Ausztriában, Franciaországban, de főként Amerikában alakult ki nagyon erős aguda-tevékenység.

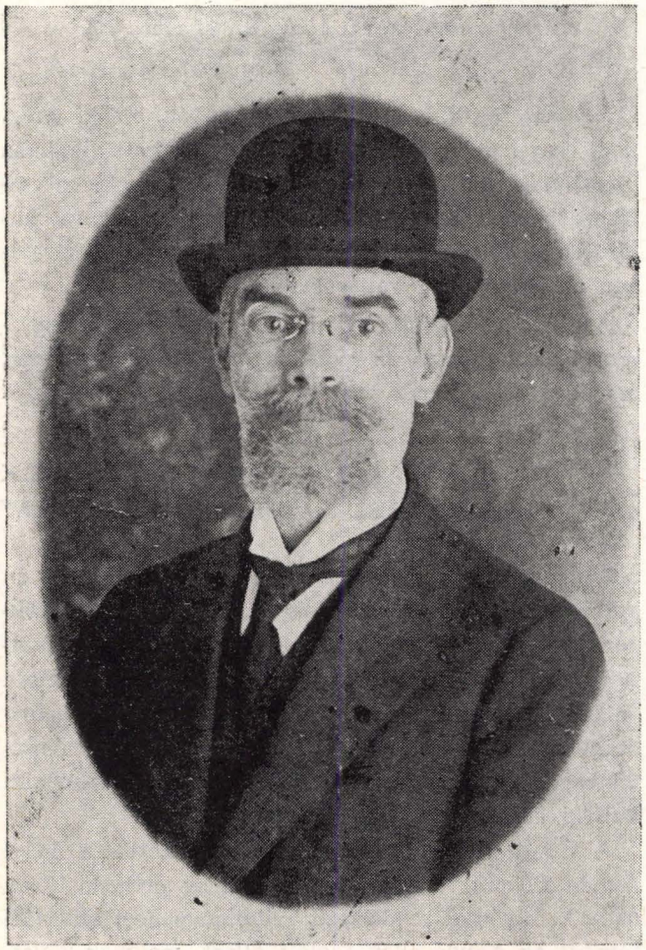
A váradi hithű zsidóság is megalakította a helyi Aguda fiókszervezetét. Bár a magyar orthodoxiában nagy befolyással rendelkező Teitelbaum Joél szatmári főrabbi az Aguda ellen foglalt állást, melynek következményeképen a magyar orth. rabbikar passziv ál-

láspontra helyezkedett, Fuchs Benjámin főrabbi zcl. az elsők között állt ki nyiltan az Aguda mellett. Személyesen vett részt a Zirelzon kisinevi főrabbi — szenátor — elnöklete alatt 1923-ban Bécsben megtartott világkongresszuson és nagy tetszéssel fogadott hatalmas szónoklatokban lelkesen hagsúlyozta ki az Aguda fontosságát a vallásos zsidóság szempontjából.

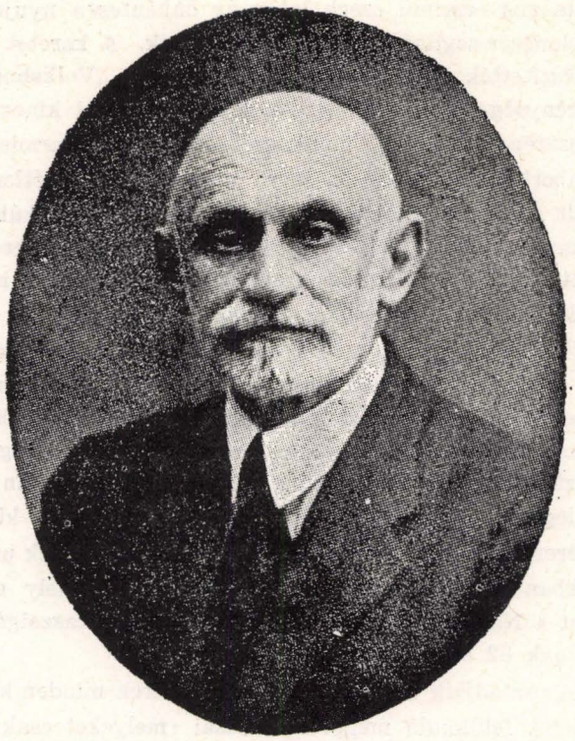
Fuchs Benjámin főrabbi, bár aktiv formában nem vett részt a szervezet nap-napi munkájában, gyüléseire nem járt el, de minden komoly alkalmat megragadott az Aguda támogatása érdekében.

A széles rétegek élénk érdeklődése mellett megtartott alakuló gyülésen egyhangulag Freund Lajost választották meg a Nagyváradon székelő erdélyrészi Aguda Központi Vezetőségének és helyi szervezetének elnökévé.

Freund Lajos a váradi zsidó közélet kimagasló személyisége volt. Hosszú évtizedeken keresztül az orth. Hitközség, a Szentegylet, a Kórház alelnökeként müködött. Elnöke volt a Machzike Tóra templomegyesületnek és sok más intézménynek. Kiváló szónok volt. Ő képviselte az Országos Központi Iroda szükebb vezetőségében Nagyváradot.

Freund Lajos az Agudath Jiszráel elnöke

Kohn Dávid a zsidó közélet kimagasló személyisége

A vezetőség többi tagjai is a vallásos zsidóság szinejavából tevődött össze. Kohn Dávid bőrkereskedő, kinek becsületességéről és jótékonyságáról legendák keringtek a városban. Míg ő maga, bár a város leggazdagabb emberei közé tartozott, szerény körülmények között élt, egymaga épittette fel a Granária telepen levő impozáns Aguda-templomot. Egyedüli kikötése volt, hogy az adományozónak névtelenül, per N. N. kell szerepelnie.

Ullmann Mór volt hitk. elnök, ki mint Ullmann Izidor legidősebb fia és minden jótékony célra bőkezüen adakozó ember, nagy tekintélynek örvendett. Továbbá: Weisz J. Miksa, Friedmann Fülöp, Meisner Márkus, nagy talmudtudósok és mint elsőrangu szónokok, a zsidó közélet gyülésein rendesen, mint vezérszónokok szerepeltek. Seidenfrau József a chasszidok elismert vezére, ki mint anyagilag független, éleseszű, nagy talmudtudós általános megbecsülésnek örvendett. Weiszberger Lajos, ki nagy talmudikus tudása folytán még a Sasz Chevrában is előkelő helyet biztosított magának. Leichtmann Jenő, Moskovits Izidor, Sternberg Izsák, Grossman Ödön, Schenk Jedidje, Léwy Lázár, Blonder Jenő, Borgida Béla és még sokan mások.

Az Aguda főtitkára Fisch Sándor, majd később Slomo Jákob Gross volt, ki később alijjázott és hosszú éveken át, mint az ereci Aguda megválasztott képviselője, a Kneszet-ben fejtett ki értékes tevékenységet.

Az Aguda fiatalság — Ceiré Agudát Jiszráel veze-

tői voltak: Ratzesdorf Romi töltötte be az első elnöki tisztséget az agudista fiatalságot magábafoglaló Ceiré Agudát Jiszráelben. — A vezetőség tagjai voltak: Fuchs Vilmos, Ullmann István, Ullmann Jenő, Fémes F. László, Strasser Sámuel, stb.

Az utóbbi időben Feldmann Jenő állt a szervezet élén. Mellette aktiv munkát fejtettek ki: Rézműves Jehuda, Rubinstein László, Pollák Illés, Kollmann Kálmán, Harfenes Gerson, Cikk Izráel, Just Méir — a későbbi amsterdami főrabbi Goldring Mendel és Glanzér Jakab. — Rosenberg Dávid, Rubinstein Zoltán és Gross Sáje egyideig az elnöki tisztséget is betöltötték, bár a tényleges vezetője, diszelnöki minőségben Feldmann Jenő maradt. A chasszidikus beállítottságú ifjuságot Seide Schächter képviselte.

Feldmann Jenő később alijjázott és mint a Zichron Méir-i Chug Chátám Szofer alapító elnöke fejtett ki értékes közéleti tevékenységet. Ugyancsak alijjázott Rézmüves Jeshuda és felvette a Nachsoni héber nevet, a Poálé Agudat Jiszráel hivatalos lapjának a Seárimnak lett a főszerkesztője. Elnöke a párt Bné Brák-i fiókszervezetének és vezető helyet foglalt el a párt országos vezetőségében is. Egyidejüleg széleskörű irodalmi tevékenységet is kifejt. A Hitachdut Olé Hungaria vezetősége a Nordau-dijjal tüntette ki elismerésképen a háromkötetes zsidótudományi művéért.

A szervezet gyors fejlődését előnyösen befolyásolta a Wolf Pappenheim és dr. Pollák Joél vezetésével kiküldött népes delegáció látogatása. Bécsben müködött Európa egyik legjobban megszervezett Aguda csoportja és az ottani orthodox zsidóság kimagasló vezérének, Wolt Pappenheimnek és társainak látogatása és a nagygyüléseken való szereplése mély nyomokat hagyott maga után Várad valláshű zsidóságában.

Dr. Pollák Joél különben később Erecbe alijjázott és mint a tel-avivi Chug Chatam Szofér templomának rabbija müködött.

Nagy társadalmi eseménye volt a váradi hithű zsidóságnak, az Aguda Jeruzsálemben élő egyik nagynevű vezérének, Rabbi Blau Moschenak látogatása. A Sas palotában levő Dorian mozi hatalmas terme zsufolásig megtelt hallgatóságával. Előadása nagy hatást tett és hozzájárult a váradi Aguda megerősödéséhez. A nagyváradi Aguda szoros kapcsolatot tartott fenn a testvérszervezetekkel és képviseltette magát a nemzetközi összejöveteleken is. Az 1923-ban Bécsben megtartott első kongresszuson — Knészije Gedolán. A második világkongresszus — Knészije Hágdolát ugyancsak Bécsben tartották meg 1930-ban a világ minden részéből összegyült nagyszámú delegátus részvételével.

Fuchs Benjámin főrabbin kivül megjelentek, mint delegátusok: Freund Lajos, Friedmann Fülöp, Ratzesdorf Romi, Fuchs Vilmos, Ullmann István, Leichtmann Jenő, Ullmann Jenő, Weisz J. Miksa, stb.

Az 1937-ben Marienbadban Rav Áháron Lewin, Rés-i főrabbi elnökletével megtartott harmadik Knészie Gedolán szintén népes küldöttséggel képviseltette magát a váradi Aguda, melynek tagjai voltak: Freund Lajos, Leichtmann Jenő, Grossman Ödön, Ullmann István, a fiatalokat Feldmann Jenő, Just Méir, J. Keszner és Motzen Béla képviselte.

Az Aguda rendszeres heti vezetőségi munkaüléseket tartott. E gyüléseket szorgalmasan látogatta és a megbeszéléseken aktivan részt vett a későbbi wiznitzi Rebbe R. Chaim Mayer Hager zcl. is. Ha Váradra látogatott öccse R. Eliézer Háger wiznitzi főrabbi, szintén szivesen vett részt e megbeszéléseken. Mindketten mindvégig megmaradtak az Aguda nyilt és aktiv támogatóinak. A wiznitzi chasszidok hatalmas tábora is követte őket.

Világviszonylatban is az Aguda legtekintélyesebb vezető személyiségeiként szerepeltek. Az 1980-ban Jeruzsálemben megtartott hatodik Knesszije Gedola R. Hager Mosche wiznitzi Rebbet az Aguda háromtagú elnökségének tagjává választotta, a geri Rebbevel, Rav Eliezer Sach — a ponyovicsi jesiva vezetőjével együtt.

Freund Lajos lemondása után Seidenfrau József lett

Leichtmann Jenő az Aguda elnöke

az elnök. Nagy hive volt Teitelbaum szatmári főrabbinak. Minden alkalommal, ha ellátogatott Nagyváradra nagyszámú hiveihez, az ő lakásán szállt meg. Teitelbaum Joél főrabbi azonban közismerten nem volt nagy barátja az Agudának s így helyzete az elnöki székben problematikussá vált. Rövid idő után le is mondott állásáról.

Utóda a nagyon agilis és ambiciózus Leichtmann Jenő lett, aki egyidejüleg az erdélyi Aguda központi elnöki tisztségét is betöltötte. Helyettesévé, alelnöki minőségben Grossman Ödönt választották. E tisztségeket a deportálásig viselték.

Leichtmann Jenő számtalan komoly, közérdekű akciót vezetett le. Különösen kiemelendő a nélkülöző oroszországi zsidóság megsegítését szolgáló peszáchi nagy akciója. — Belföldön és külföldön egyaránt hatalmas gyüjtőakciót szervezett és sok vagon pászkát, húst és élelmiszert küldött az arra rászoruló orosz-zsidó testvéreinknek.

Intenziv Aguda-élet folyt Nagyváradon széles tömegek bevonásával. Nagy tömeggyülések zajlottak le, melyeken gyakran felszólaltak külföldi reprezentativ vendégszónokok is.

Leichtmann Jenő érdeme volt a Granáriában levő székházban jól felszerelt könyvtár létesítése is. A vallásos zsidó irodalom különböző termékei állottak dijtalanul rendelkezésére az érdeklődőknek.

Rendszeres talmudelőadások a legkülömb előadók részvételével, valamint vallási jellegű kultúrelőadások vonzották a hithű zsidóság széles rétegeit az Agudához való csatlakozásra. Különösen a vallásos ifjuság tanusított nagy érdeklődést és jelent meg nagy szám.-ban az előadásokon.

A Nagyváradon székelő Aguda-Központ népes delegációkat menesztett az ország különböző helyiségeibe, hol vallásos zsidóság élt nagyobb számban, az Aguda eszméjének népszerüsítése érdekében.

Kolozsvár, Szamosujvár, Margitta, Székelyhid, Szatmár, Máramarossziget, Halmi voltak első jelző állomásai az Aguda terjeszkedésének. — Az Aguda elveinek megfelelően, hogy szellemi-vallási vezetőik a mindenkori főrabbik véleményét minden feltétel nélkül respektálja, fiókjait is mindenhol csak a helyi főrabbi előzetes megkérdezése és beleegyezése után nyitotta meg.

Az Aguda nem támogatta olyan zsidó állam létesítését, mely kizárólag nemzeti alapon áll és a többi országok berendezését másolja.

Az Aguda arra az álláspontra helyezkedett, hogy a zsidók országa egyenes folytatása kell legyen az előző két zsidó államnak és annak törvényei a Tóra törvényeivel kell hogy azonosak legyenek. Freund Lajos egyik beszédében ennek a felfogásnak adott kifejezést: „A mi szemünkben az ivrit nyelv nemcsak a zsidó nemzet nyelve, hanem „Láson Hákodés" a zsidó vallás megszentelt nyelve."

Az Aguda Váradon pontosan eleget tett a „Knésije Gedolá" által Ráv Schapira lublini főrabbi javaslatára elfogadott határozatának a Dáf Jomi tanulásával kapcsolatban. A Granáriában levő templom helyiségében a város legkiválóbb talmudtudósai rendszeresen szerepeltek, mint előadók és egész széles körök vettek részt e nyilvános gemárá-tanulásnál. Mint az egész világon, Várad is szolidaritását fejezte ki a tradicióhű zsidósággal azzal, hogy ugyanazon időben ugyanazt a lap gemorét tanulták, mely ily formában összekötő kapocsként szolgált az egész világon élő vallásos zsidóság számára. Az akciót az Aguda Keren Hátóra osztályának elnöke, Weiszberger Lajos irányította.

A Keren Hájisuv elnöke Sternberg Izsák volt, ki valósággal megszállottja volt az ereci országépités munkájának. Eziránu érzelmeit nem csak lelkes szavakkal fejezte ki, hanem messze anyagi erején felüli pénzbeli adományaival is.

Az Aguda egyik legszebb intézménye az Ullmann Jenőné és Stroh Éva tanárnők vezetése alatt müködő „Béth Jákob" vallásos leányiskola. A „Béth Jákob" néven előnyösen ismert iskolák az egész világon, hol Aguda-szervezetek müködnek, igyekeznek a leányoknak vallásos nevelést nyujtani és zsidó-történelmi tudásukat fejleszteni. Bevett szokás a „Béth Jákob" iskolákban, hogy nyáron kies fekvésü nyaralóhelyeken fizikai és szellemi téren igyekeznek részükre felfrissülést nyujtani.

Az iskolát 107 növendék látogatta és pedig elosztva egy négy osztályból álló alsó tanfolyamra 6—15 éves leányok részére és egy felső tanfolyamra az ennél idősebbek számára.

Tanítási nyelv a német volt és így lehetővé vált a németnyelvű gazdag vallásos irodalom élvezete.

A Béth Jákob iskola ezenkivül egy ipari tanfolyammal is bővült, mely rövid idő alatt nagyon népszerüvé vált és miután a mindennapi életben gyakorlatilag is hasznát vették az ott tanultaknak, egyre számosabb lett a résztvevők jelentkezése.

A Béth Jákob iskolák kezdeményezője egyébként Sarah Schenierer volt.

Az Aguda 1935 április 15-én megnyitotta Hachsaratelepét és újsághirdetések útján is felhivta a 18—25 éves ifjakat a jelentkezésre, a megfelelő mezőgazdasági kiképzés céljából. E telepek rendszeres és eredményes müködése tette lehetővé, hogy számtalan vallásos ifjú, mint képzett mezőgazda helyezkedett el Izráelben.

1920-ban „Zsidó Szemle" címen magyarnyelvű lapot indított, majd 1933-ban „Svil Jiszráel" néven lapot indított héber és jidisch nyelven, melynek első számában Fuchs Benjámin nagyváradi és Háger Mendel vi-

Zeiré Agudáth Jiszráel Nagyváradon megtartott konferenciája (nagyváradi delegátusok csoportja)

sói főrabbik lelkeshangu felhívásban szólították fel a hithű zsidóságot az Agudához való csatlakozásra.

Ugyancsak 1933-ban tartották meg Nagyváradon az agudista ifjuság Ceiré Agudat Jiszráel országos konferenciáját. A megnyitón kb. ezer vendég jelent meg, az élén a nagyváradi, visói, wiznitzi, wilhawitzi, stb. főrabbikkal. A külföldi szervezetek is elküldték képviselőiket. Freund Lajos, az Aguda elnöke hosszú és átfogó üdvözlő-beszédben referált az Aguda tevékenységéről, kiemelve külön a Béth Jákob áldásos nevelőmunkáját. A román államvasutak — C.F.R. — 50%-os kedvezményes jegyeket biztosított a delegátusok számára. Wesel tordai főrabbi, az Országos Központi Iroda elnöke, táviratilag üdvözölte az agudista fiatalság országos nagygyülését, hasonlóképen Zirelsohn kisinevi főrabbi — szenátor —, a marosvásárhelyi, szászrégeni, segesvári, stb. főrabbik valamennyien az Aguda szimpatizánsai. Az ünnepi beszédet Fuchs Benjámin nagyváradi főrabbi tartotta lebilincselve hallgatóságát.

A kongresszuson 150 delegátus képviselte az ötven

A Z.A.J. konferencia szűkkörű megbeszélése Dr. Ehrmann részvételével

fiókszervezetet. — A konferencia a városháza nagytermében lett megtartva.

Az Aguda számtalan esetben interveniált eredménynyel a szombatot tartó alkalmazottak érdekében, hogy a szombati munkájukat napi 1½ órás túlórával pótolhassák. E célra külön bizottság lett felállítva, kik a munkaadókkal ezirányú tárgyalásokat lefolytatták. Gyakran személyi nexusok igénybevételével biztosították az eredményes elintézést.

Az erdélyi Aguda Központ Nagyváradon székelt, amint az 1933-ban megtartott országos konferencia által megválasztott Moácát Hátora — legfelsőbb rabbitanács — elnöke is Fuchs Benjámin nagyváradi főrabbi személyében lett megválasztva. A Rabbitanács többi tagjai voltak: Adler József segesvári főrabbi — a későbbi központi irodai elnök, Sofer Manó marosvásárhelyi főrabbi, Háger Mendel felsővisói főrabbi, Klein Jakab halmi-i főrabbi és Bukovina képviseletében Zirelsohn kisinevi és Háger Eliézer wiznitzi főrabbik.

Az 1932 decemberében megtartott választásra az Aguda is jobban felkészült. Okulva az előző tapasztalatokon, hatalmas népgyüléseken igyekezett mozgósítani a maga számára a választókat. Az eredmény ezuttal nem maradt el és fölényes győzelmet aratott.

A lista vezetője Ullmann István volt.

Az alig harminc éves Ullmannak minden kelléke meg volt e reprezentativ tisztséghez — apja, nagyapja a hitközség elnökei és megalapítói voltak — anyagi függetlensége, de főleg hatalmas világi és talmudikus tudása.

Egyhangulag, nagy lelkesedéssel választották meg a hitközség elnökévé. Fiatal kora ellenére rövid idő alatt nagy respektust szerzett magának a közéletben. A hitközség gyüléseit addig soha nem tapasztalt nivóra emelte. Ullmann István beváltotta az elnöki müködéséhez füzött összes reményeket.

Lévén Ullmann István exponált agudista, müködésének eredményei az Aguda presztizsét is emelte.

Rézmüves Jehuda megalapította a Poálé Agudát Jiszráel szervezetét. — Az Ullmann palotában levő templomhelységben tartották összejöveteleiket. Ivrit és jidisch nyelven különböző énekeket szerzett, melyeket a fiatalság ott megtartott gyülésein nagy lelkesedéssel énekelték. Ezek rendesen pro-izráeli beállítottságuak voltak, aminthogy sürün tartott előadásai is ilyen jellegüek voltak.

Általában a nagyváradi Aguda irányvonala a németországi testvérszervezet beállítottságának felelt meg. Mindketten a művelt, kulturált, mérsékelt orthodoxia hivatott képviselői voltak. Nagyváradot ezért Magyarország Frankfurtjának titulálták.

A felszabadulás után az Aguda ismertebb nagyszámú vezetőségéből (sajnos) alig jött valaki is vissza a német megsemmisítő lágerekből.

Az a valóban alig néhány ember, kik mégis életben maradtak, fokozott felelősséget éreztek és sokszoros munkát vállaltak az 1944—45-ös években, hogy helyt álljanak zsidó-, emberi- és agudista minőségükben.

Kezdtek hazaszállingózni az otthon és szülők-nélküli árva gyermekek. Tehetetlenül, egyedül, minden támasz nélkül, kétségbeesetten néztek a bizonytalan jövő elé. A régi főrabbi-lakban otthont rendezett be számukra. A fiatal lányok százai nyertek itt elhelyezést, míg sikerült Erecbe kisegíteni őket. Állandó gyüjtéseket rendezve valamennyit kiruházták, sőt nagyon gyakori eset volt a kiházasításuk is.

Fuchs Lajos cipőgyáros minden menyasszony részére egy általa kiválasztott pár cipőt bocsájtott ingyen rendelkezésére, továbbiakat saját árban. Csakhamar az agudista lányotthon lett Fuchs leggyakrabban látogató vevője.

De gondoskodás történt a magukra hagyott árva leányok szellemi-vallási neveléséről is. A városban, sőt a város határain kivül is, oly jó hirnévre tettek szert, hogy bizony a nősülendő férfiak részére csábitólag hatott onnan feleséget választani.

A felügyeletet nagy lelkiismerettel Eichenstein Ribus és Deutsch Peszi látták el. A szervezési munkában résztvettek többek között: Feldmann Jenő, Rézmüves Jehuda, Gross Slomo, Deutsch Dávid, Ullmann Géza, Cikk Izráel, Rubinstein László, stb.

Nagyvárad átmeneti állomása volt a keletről-nyugatra menekülő zsidóknak. Oroszország, Transnistria, német lágerek felszabadult menekültjei Várad érintésével akartak alijjázni. Ezen, minden poklokat megjárt emberek megsegítése akkor nagy kockázattal járt. A hatóságok a legszigorubban üldözték az illegális alijját. Az Aguda minden kockázatot vállalva segítette őket továbbutazásukban és valóban hosszú viszontagságos uton mégis révbejutottak.

A Bricha hősei és előharcosai az Agudából kerültek ki. Itt külön meg kell emlékeznem a Skulener Rebbeként ismert Ráv Portugálról, ki sokszáz árva gyermeket mentett meg, kiknek szüleik Transnisztriában pusztultak el és ennek az agudisták nagyon is aktiv részesei voltak.

Komoly hachsárá telepeket állítottak fel a városon kivül a fiatalság kiképzésére.

A Joint romániai megbizottja, Costiner váradi látogatása alkalmával elragadtatással nyilatkozott az Aguda tevékenységéről és komoly anyagi támogatásában részesítette.

NAGYVÁRAD, AZ ERDÉLYI VALLÁSOS CIONISTA MOZGALOM BÖLCSŐJE

Irta: **SLOMO ZIMRONI**

Nagyváradról, ebből az oly jelentős zsidó városból indult ki az első felszólitás az ország első vallásos-cionista mozgalma megalapítására, amelyből aztán a hatalmas, jól megszervezett erdélyi mozgalom lett. Ebben a városban született, innen nőtte ki magát. A Mizráchi és minden szervezeti ága, a Cöiré Mizráchi, a Cöirot-Mizráchi, a Hápoel-Hámizráchi, a Hechálue-Hámizráchi, a Násé-Mizráchi és a Bné-Ákivá, mindmind ebben a városban keletkezett. Itt éltek volt első hirnökei, akik a Cionba való visszatérésről álmodoztak, ezért küzdöttek és életüket ennek szentelték.

Eljön majd az a nap, amikor ihletett költők és irók éneklik majd meg ezeknek az embereknek a nemes lelkességét, a kezdet kezdetének tórahű, Istenfélő inditóit, chászidokat és cselekvőket egyaránt, akik a „szent zendülésbe" fogtak, hogy a megváltás eszméjéért, a cioni visszatérésért cselekedjenek és küzdjenek.

A küzdelem nem volt könnyű, egyáltalán nem volt az. Egyik oldalon ott voltak Erdély és Magyarország azon rabbijai, akik a cionistákban és a cionizmusban szektát láttak, amely ellen harcolni kell. Tilalmat és bojkottot hirdettek meg, úgy vélték, hogy a Cionba való visszatérés csak a Messiás eljövetelekor esedékes.

Leirni is nehéz, mily messiási lelkesedéssel teltek volt el az eszme első rajongói, akik testük, lelkük minden erejét, egész valójukat a szent cél szolgálatába állitották, akik a cionista-mizráchista zászló lengetésében a Tóra parancsolatát látták.

A másik oldalon pedig ott állottak velük szemben a magyar-zsidó asszimilánsok, beleértve azt a vallásos zsidóságot is, amely magát „izraelita hitű magyarnak" tudta, a cionizmust pedig a magyar hazát megtagadó gondolatnak.

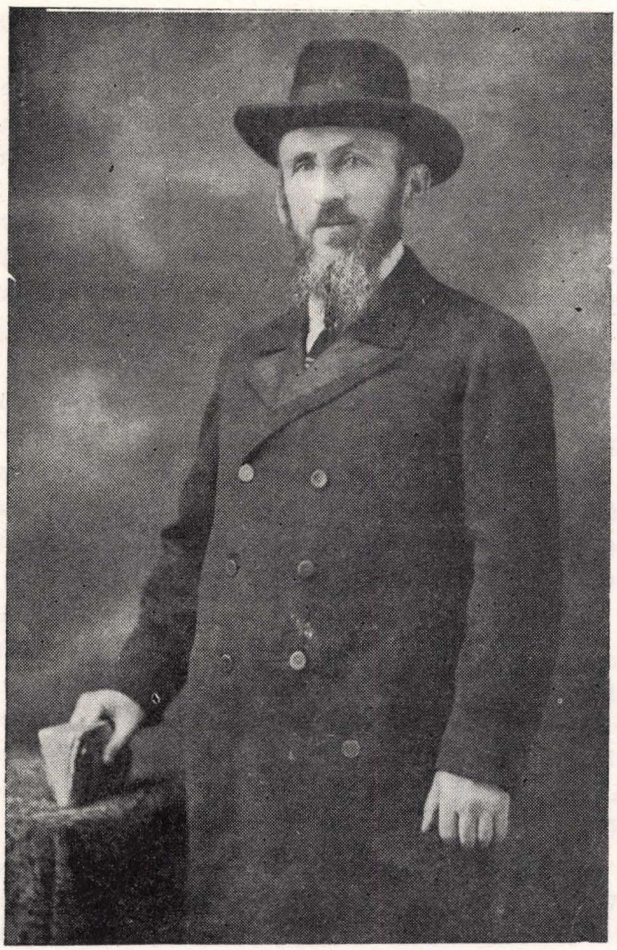
AZ ELSŐ LÉPÉSEK

Miután „Zsidó Nemzeti Szövetség" név alatt Erdélyben megtartották a Cionista Szövetség alapító nagygyülését, miután létrejött a keret, amely magában egyesítette a mozgalom minden ágazatát, megkezdődött Kolozsváron kivül a többi városban is a cionista szervezkedés és a fiók-szervezetek létesítése.

1920-ban Londonból Nagyváradra érkezett Dr. Schönfeld Ávrahám z.l., a Mizráchi Világközpontjának egyik tagja. Ma már nehéz megállapitani, vajon hivatalos kiküldetésben, a világmozgalom megbizásából jött-e, avagy a szülői tisztelet parancsát teljesiteni, mert édesapja és sógora Váradon laktak. Megérkezése alkalmából a helyi aktivisták és köreik nagygyülést

hivtak egybe a Mizrachi Világszervezet nagyváradi fiókjának megalapítása céljával. A zsidóság szine-java szépszámban jelent meg a városban, hogy Ráv Schönfeld ajkáról hallja a Mizráchi üzenetét.

5680. Támmuz 29-én nagygyülésen választották meg a tényleges vezetőséget. A Mizráchi elnökéül R. Smuél Altmannt zl. választották, aki a galiciai Krakkóból

Altmann Sámuel, az erdélyi Mizráchi alapító-elnöke

származott, utána édesapja Bécsben, a fővárosban volt sochét-ubodék, onnan a család az osztrák-magyar határvidékre, Burgenlandba költözött, s Altmann már 1904-ben az ottani Mizráchi elnökeként müködött. Miután Nagyváradon telepedett le, ő lett a város vallásos zsidóságának egyik vezető szónoka.

Dov Bernárd Berkovits alelnök

Pozsonyban végezte a jesivát, rabbi-képesítése volt. Megházasodott, meghivták rabbinak Szabadkára, de mikor megtudta, hogy ott nincs rituális fürdő, visszautasította a meghivást s Nagyváradon telepedett le, mint a bécsi „Ankor" biztosító képviselője. Nagymüveltségű ember volt, kiválóan ismerte a héber és a világirodalmat, büszkesége volt a Mizráchi központnak halála napjáig.

Nagyváradon ő alapította meg a Talmud-Tórát és a „Jeszodé Hátorát", mely csak két osztállyal kezdte, de később kibővült és országosan megbecsült tanintézet lett, mely ezrével bocsátotta szárnyra tanítványait. Ő hozta létre a szegénysorsú jesiva-bócherek támogatására alakult Tomché-Jesivát is. A Mizráchit képviselte a hitközség és a Chevra Kadisa vezetőségében. 1923-ban beválasztották Várad város képviselő-testületébe mint városi tanácsos. Ajtaja mindig nyitva állott a rászorultak, szükölködők előtt, támogatásukban látta élete feladatát. Gyermekeit — leányát is — a Tórára nevelte. Egyik fia, Dr. Eliézer Berkovits theológia professzor a csikágói „Hebrev-Theological" College-en, másik fia, R. David Berkovits londoni rabbi.

Mittelmann Jakab kincstárnok

1934-ben az erdélyi hitközségek képviseletében résztvett a Zsidó Világkongresszus alakuló konfenciáján. Fia, Náftáli (Nándor) 1936-ban a Központ kultúrosztályának a vezetője lett. Családostul Auschwitzba deportálták. A felszabadulás után még látták Varsóban, de mint városbeli szemtanuk jelentik, a visszavonuló német gyilkosok megölték. Kiemelkedő nagyja volt az erdélyi zsidóságnak és a vallásos-cionizmusnak.

Titkár: Singer Jakab; Vezetőségi tagok: Guttfried E., Guttfried Ignác, Grünberger Ignác, Grünwald Ármin, Grünberger Gedálje, Weisz Ödön-Lipót, Selczer József, Nussbaum Sámuel, Friedmann Menáse, Klein Mór, Stein József, Sternberg Izsák (Schönfeld rabbi sógora).

A Tanács tagjai: Ullmann Ábrahám, Adler József, Appel Jehuda, Irom Dávid, Epstein Samu, Brandt B., Guttfried Jiszráel, Goldhammer Naftali, Hitter József, Hirsch József, Heller Mordecháj, Hönig József, Weisz Kálmán, Wasserstrom Sándor, Lebovits Hugó, Leitner Jiszráel, Karfunkel Fülöp, Mózes Áron, Moskovits Mose, Dr. Markovits Ignác, Freund Benjámin, Frisch Adolf, Feldmann Sámuel, Kesztenbaum Miksa, Kepes Samu, Klein Cvi, Kemény Slomo, Kós Zsigmond, Kós Lévi, Vajda Géza, Weinstein Mózes, Sonnenwirt Mose, Selczer Ármin, Silbermann József, Rosenberg Emil, Reich József, Rippner Vilmos, Schwartz Jakab, Schwartz Sámuel, Spernát Zsigmond.

Menáchem Áv havában már meg is jelent „Mizráchi" címmel a hetilap, Weisz Ödön-Lipót szerkesztőségében; felelős szerkesztője Leitner Zoltán ujságiró volt. Az első számban egy féloldalnyi cikk, héber nyelven ecsetelte a Mizráchi célkitüzéseit, s ugyanabban közölték a Mizráchi elnök-megalapítójának, Háráv Reinessnak a levelét is. A hetilap természetesen egyéb kérdésekkel is foglalkozott, elsősorban a hitközségek problémájával, amelyek, miután az országrészt Romániához csatolták, elszakadtak budapesti központjuktól és válaszuton állottak.

Kesztenbaum Miksa, a Mizráchi országos elnökhelyettese és a nagyváradii csoport elnöke

Azokban a napokban kezdték szervezni a Cionista Szövetség országos konferenciáját, mely mint említettük, minden cionista pártot magában foglalt, s ezek a konferencián taglétszámuk arányában, de teljes egyetértésben vettek részt.

Elul havában kiáltványt bocsátott ki a nagyváradi Mizráchi, a vallásos zsidósághoz fordult, hogy szervezkedjenek a konferenciára a Mizráchi lobogója alatt, s felszólította a vallásos cionistákat, váltsák meg a

Sonnenwirth Mór a Mizráchi vezetőségének tagja

cionista sékelt, amely szavazásra jogosit. Ügyeljenek arra, hogy a nyugtán fel legyen tüntetve a „Mem", a Mizráchi jele.

NAGYVÁRADRÓL INDULT KI A CIONISTA- ÉS MIZRÁCHI-ELLENES RABBINIKUS TILALOM

Azokban a napokban nagy vihart keltett a vallásos zsidóság köreiben, hogy „Figyelmeztetés" jelent meg 12 jelentős rabbi aláirásával.

A kiáltványnak a szokásos stilusa volt: „a kenyerük mint a keresztények kenyere, a boruk nészáchbor, tilos velük érintkezni, rájuk is az érvényes, ami a neológokra nézve...

Igaz, hogy a rabbik különböző kérdésekben nagygyülést tartottak, eszméket cseréltek, szónoklatokat tartottak, de kiáltványt ki nem bocsátottak, tilalmat ki nem mondtak, tehát egyik rabbi sem irhatta alá a szóbanforgó dokumentumot.

Kiderült, hogy R. Méir Glanczer, a fanatikus körök egyik fürge aktivistája fogalmazta meg a kiáltványt a rabbigyülés hangja szellemében, amihez persze hozzáfüzte a maga betoldásait is, aztán a kiáltvány alá odarótta a nagygyülésen résztvett rabbik egy részének a nevét.

1921-ben, 5681 Kiszlév havában lezajlott Kolozsvárott az országos cionista kongresszus. A nagyváradi Mizráchi képviseletében a következő kiküldöttek vettek részt: Altmann Sámuel, Epstein Samu, Berkovits Bernáth, Wieder Dávid, Weisz Ödön-Lipót, Selczer Ármin, Leitner Zoltán, Mittelmann Jakab, Martin B., Nussbaum Sámuel, Klein Mór és Sternberg Izsák.

A Mizráchi üdvözletét Altmann Sámuel tolmácsolta, Wieder Dávid pedig az időközben elhunytakról emlékezett meg. A Mizráchi delegátusai kénytelenek voltak a kongresszust befejezte előtt elhagyni, mert meghalt R. Jákob, a Mizráchi vezetőjének, a londoni Háráv dr. Avigdor Schönfeldnek az édesapja.

Közvetlenül a kongresszus után a váradi Mizráchi küzdelembe fogott, amely hosszú évekre kialakította az arculatát: meg akarta hódítani az ortodox hitközséget, amely talán egész Erdély és Magyarország legjelentősebb és legjobban megszervezett hitközsége volt. A Mizráchi cionista blokkot létesített, s kemény harcot indított. Programmjában 3 pontot domborított ki:

a) A nevelés kérdését, hitközségi iskola-hálózat kiépítését;

b) A hitközség anyagi helyzetének a feljavítását.

5681 Kiszlév másodikán, szombaton tüntek fel a hitközség meghódításáért vívott harc első fecskéi. A Nagytemplom előcsarnokában álló hirdetési táblán különféle hirdetményeket szoktak közzé tenni, kivéve

a Mizráchiét, azt nem voltak hajlandók. Pénteken, kevéssel a szombat beállta előtt, ismeretlenek elhelyezték a táblán a Mizráchi hirdetményét, majd a kis szekrényt új lakattal lezárták, s azon a szombaton másról se volt szó a hitközségben. Délután pedig százával töltötték meg a Mizráchi tagjai a nagy hitközségi üléstermet, ahol R. Zélig (Zsigmond) Kós tartott előadást a Mizráchiról és küzdelméről.

A példátlanul heves választási küzdelem után megtartott szavazás meghozta a Mizráchi döntő győzelmét: a voksok 65%-át kapva meg, meghódította a hitközséget, és 20 éven át vezette is. A vezetőség 71 tagja közül 39 a Mizráchi listáján jött be. Az első ülésen bejelentették, hogy a legyőzött kisebbségi lista 14 képviselője lemondott.

Hitközségi elnöknek szinte egyhangulag Nussbaum Sámuelt választották meg, a vezetőségbe pedig a város vallásos-cionistáinak a vezetőit. Az elnök és a vezetőség megválasztása után tisztelgő látogatást tettek Háráv Binjámin Fuchs főrabbinál. Fuchs főrabbi, aki alig pár héttel azelőtt még részt vett az Agudát Jiszráel helyi fiókjának a megalakulásán, szivélyesen üdvözölte a küldöttséget és biztosította őket együttműködése felől. A Mizráchi hetilapjában hír jelent meg a helyi Cöiré-Mizráchi megszervezésének kezdeti lépéseiről. A lap második számában Ber (Bernát) Berkovits tollából cikk látott napvilágot Háráv Dr. Schönfeld Avigdor áldásos tevékenységéről.

A következő szám már arról számolt be, hogy létrejött a Mizráchi nagyváradi hébernyelvű ovódája. Ráth Efrájim aláírásával hébernyelvű cikk üdvözölte az országos cionista konferenciát, egy másik oldalon pedig mintalapot hozott a hetilap Joszéf Selczer megjelenés előtt álló héber tankönyvéből.

Abban az időszakban magyar nyelven jelent meg Váradon egy „Zsidó Közlöny" nevű kifejezetten cionista ellenes lap, teli a mozgalomra, a Cionba való visszatérésre szórt támadásokkal. A lap egyik száma cikket közölt „Levél Erec Jiszráelből" címmel, N. Blau szignóval. Sorozat volt ez, s az első közlemény alcíme így hangzott: „Nem tejjel és mézzel folyó ország ám az."

Válaszképpen a Mizráchi lapjában Max Klein sietett közölni, hogy N. Blau, a cikkiró sohasem járt Erec Jiszráelben, hanem egy erdélyi városkában, Szamosujvárott él. Blau úr egyébként Nagyváradról azzal indult el, hogy a Szentföldre megy, Szamosujvárig el is érkezett s ott le is telepedett... Klein pár héttel azelőtt járt ott és találkozott is vele... Miután már azelőtt is kiderült, hogy a tiltakozó kiáltvány aláírása is „kegyes hazugság" volt, ez az ujabb félrevezetés mély benyomást tett a város vallásos zsidóságára.

A „TÓRÁ-VÁÁVODÁ" ÉS A „CÖIRÉ MIZRÁCHI MEGALAPITÁSA

Az ezzel kapcsolatos felhivások is Nagyváradról indultak ki. Összeültem ifjúkori barátommal, Mose Just-tal zl. tel-avivi lakásán, aki kezdettől fogva egész a felszámolásig a szervezet elnöke volt és lejegyeztem visszaemlékezéseit:

Az 1918-as forradalom után a fiatalság az útját kereste. Sokuk, köztük igen értékes elemek az igazság és egyenlőség, a társadalmi egyenlőség és a „népek barátsága" üres szólamainak a vonzásába kerültek. A vallásos zsidó fiatalság is tágabb láthatárra vágyakozott, törekvéseihez megfelelő keretet akart, a szülői ház hagyományait követve.

Élt abban az időben Váradon egy Dr. Pleszer nevű zsidó ember, Ausztriából vagy Galiciából származott. Kisérletképpen összegyüjtögette szombat esténként a fiatalságot és előadásokat tartott nekik.

A Mizráchi háchsárá telepének egyik csoportja

Mose Juszt édesapja, Reb Niszán már a harmadik nemzedéken át volt a vizsnici rabbiudvar „külügyminisztere és zeneszerzője". Szombat esténként Mose ki szokott sompolyogni az udvar „Möléve dö-Málkájáról", hogy meghallgassa Dr. Plesszert, utána pedig visszament a „Bét Hámidrásba", s ismét a chászidok közé vegyült, mintha mi sem történt volna... Édesapja azonban egyszer elkapta és erősen megdorgálta: „Fiam, hát ilyesmi is lehetséges? Messze földről vagy 1500 chászid zarándokol el a nagy rabbihoz, adjon néki az Ur hosszú életet, te pedig megszöksz, elmégy meghallgatni valami „szónokot", cionista propagandát? Ribono sel olám, hová jutottunk?

Dr. Plesszer többnyire így kezdte az előadását: „Héber vagyok és félem az Istent." Előadásainak általános tárgya volt, a művelődésről és a héber irodalomról szokott beszélni. Egyik előadása után beszélgettem vele az ifjúsági szervezkedésről hallottakról, és így 1921-ben elhatároztuk, hogy a Cöiré-Mizráchi kereteiben szervezkedünk meg: ez volt a város első cionista ifjúsági szervezete, ez végezte a napi cionista feladatokat, mi ürítettük ki a KKL-perselyeket, mi terjesztettük a sékelt stb.

A zsebpénzünkből szedtünk össze egy kis pénzt meg tagjaink „Chanuka-pénzéből", s útra keltünk, további fiókokat alapítandó: Kolozsvárott, Désen, Szatmáron, Szilágycsehen, Rettegen, Szászrégenben, Tordán és egyebütt.

Csak azután, amikor mások megirigyelték az eredményeinket, kezdett szervezkedni a Barisszia és más szervezetek.

1923-ban jött létre Váradon a „Hecháluc-Hámizráchi" háchsárá telepe. Wasserstrom Sándor, a Mizráchi egyik vezetője, akkoriban tehetős ember, egy hatalmas területen, a „Wasserstrom-telepen" lévő téglagyár tulajdonosa, adott telket hozzá, nagy volt a lelkesedés, jöttek a chalucok és nagy odaadással dolgoztak, de a kisérlet nem járt eredménnyel, a telep nem sokáig állott fenn.

„CÖIROT-MIZRÁCHI"

Ugyanakkor szervezkedtek meg a lányok is, Cöirot-Mizráchi lobogó alatt. Kezdtek eljárni az esküvőkre, ahol pénzt gyüjtöttek a KKL-nek, s ha valahol ellen-állásba ütköztek, oly hangos tiltakozást csaptak, hogy az örömszülők, félve, hogy ez megzavarja a vigasságot, inkább békét teremtettek, s így azután a KKL-gyüjtés az esküvőkön lassacskán bevett, magától értetődő szokássá vált.

A MIZRÁCHI KÖZPONT ÉS A CÖIRÉ MIZRÁCHI

Egészen az első konferenciáig, amit 5689-ben (1929-ben) tartottak meg Szigeten, a Mizráchi központja Nagyváradon müködött, formális döntés hiján, csak gyakorlatilag, hiszen a szervezkedési felszólitás onnan hangzott el, s ott lakott a mozgalom vezetőinek a szine-java is.

A szigeti kongresszus összeülése előtt kiderült, hogy oda akarják átvinni a központot, mindent kézbe akarnak kaparintani. Mose Juszt, az elnök nem vett részt a kongresszuson, mert két nappal azelőtt született meg elsőszülött kisfia. Szigetre tartva leszálltam Váradon, hogy megbeszélést tartsak vele, s ő rámbizta a szigeti chávérok fondorlatainak a meghiúsítását.

A kongresszus szervező bizottságában javaslat hangzott el az állandó tanács áthelyezésével kapcsolatban, s úgy festett, hogy el is fogadják. Szót kértem és heves ellentámadást indítottam. Azzal érveltem, hogy elnökünk nyomós okból maradt távol, s nem lenne tisztességes eljárás meghallgatása nélkül dönteni. Feszültség keletkezett, majd felállott Mose Koffler és felindultan jelentette ki, hogy ők a mozgalmat szélesebb körökben kivánták terjeszteni, de ha hála helyett ellenkezést és gyanakvást szül, akkor a szigetiek elállnak a javaslatuktól, a jövő majd megmutatja, mi a helyes út.

A Mizráchi megalakulása Máramaros-Szigeten

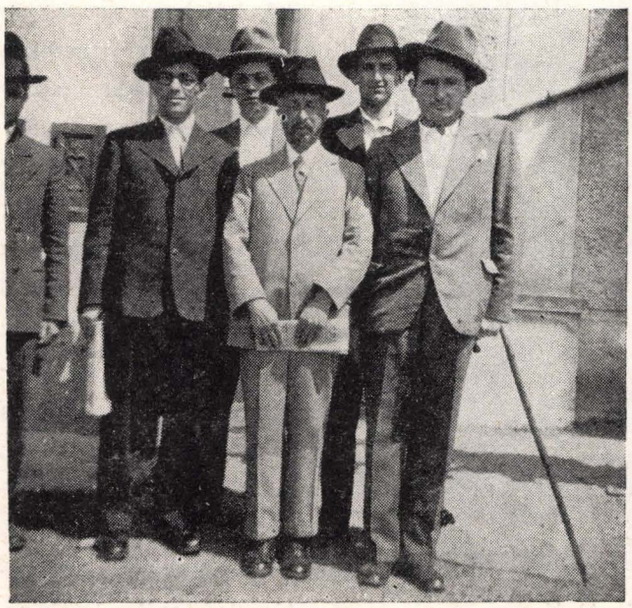
Igy a központ a 3-ik konferenciáig, 1931-ig Váradon maradt, a vezetőségbe pedig a következőket választották be: Elnökként Mose Jusztot, alelnökökként: Ábrahám Izráelt Szigetről, Ullmann Andort Kolozsvárról; a Központ vezetőségi tagjaiként Dávid Giládit, Szilágycsehről, Grünfeld Józsefet Szatmárról, Cvi Elimelech Záhávit Borsáról, Váradról pedig Klein Jenőt, Mose Neuman-Arielit, Jochánán Záhávi-Goldstein, Eliézer Feigot és Végh-Schmidtmayer Elza asszonyt.

VÁRADI CSUCSSZERVEZET A „NOÁR-HÁMIZRÁCHI"

A konferencia után csúcsszervezetet létesített a váradi vallásos-cionista mozgalom. **Cöirén-Mizráchi:** Klein Jenő, Friedländer Félix, Jochánán Záhávi, Német Andor, Rosenberg József. **Cöirot-Mizráchi:** Gottlieb Hermin, Dávidovits Manci, Biedermann Ilona, Koós Ráchel, Seidl Boris, Grünberger Ráchel. **Hápoél Hámizráchi:** Szabovics Jicchák, Efrájim Dávidovics, Szirmai S., Appel Benjámin, Schütz Hermann. **Bné-Akiba:** Leitmann A., Ábrámovitz Zoli, Végh Ármin.

A „TORÁ-VÖÁVODÁ" MOZGALOM MÁSODIK KONFERENCIÁJA

Ezt Nagyváradon tartották meg 1930. dec. 25-én, Mose Juszt elnök nyitotta meg, üdvözlő beszédeket tartottak Nussbaum Sámuel a Cionista Szövetség, Wasserstrom Sándor, a Mizráchi Központja, Sálom Ben-Cur-Péterfi az országos cionista mozgalom, Landau Adolf az Aviva-Barisszia, Blum Zsigmond a helyi cionista mozgalom, Fleischer Endre a revizionista mozgalom nevében, míg Koós Lévi, a Poálé-Mizráchi, Gottlieb Hermin a Cöirot-Mizráchi, Végh Ármin a Bné

Ráth Efráim, az országos Mizráchi főtitkára (középen)

Goldstein Mose, a Mizráchi mozgalom egyik élvonalbeli személyisége

Akiba és Efrájim Ráth ki a mozgalom halottjait búcsúztatta el.

Efráim Ráth a cionista mozgalom egyik legaktivabb erdélyi harcosa volt, gyújtó erejű szónok, valóságos néptribün. A Mizráchi országos központja titkára, a Tóra Vöávodá diszelnöke, s egy kadencián át az országos vezetőség elnöke. 1934-ben alijázott s Izráelben a jeruzsálemi Mizráchi titkáraként müködött. — 1980-ban hunyt el.

A konferencia elnökéül Mose Goldsteint választották meg. Heves viták jellemezték a konferenciát, ellentétek merültek fel a fiatalság és a Mizráchi közt, támadták az „Áménu" (Népünk) című lapot és szerkesztőjét, Wasserstrom Sándort. Kölcsönös magyarázatok után a konferencia teljes békével, örömteljes hangulatban zárult le.

LEMOND A VEZETŐSÉG

Hét hónap multán a vezetőség lemondott, alighanem a Mizráchival fennálló nézeteltérések miatt. Szükebbkörű vezetőséget választottak Jochánán Záhávi, Mose Neumann-Arieli és Somogyi-Somroni Árje személyében. Válság következett a Mizráchiban is, lemondott a központ vezetősége és elhatározták, hogy összehivják Szatmárra az országos tanácsot.

A Mizráchival folyó vita során Wasserstrom Sándor

belement, hogy az ifjusági szervezet a jövőben megkapja a Phönix biztosító részéről a Mizráchinak juttatott dollártámogatás egy részét.

Mose Hecht, a Mizráchi Bank igazgatója látogatása Nagyváradon (1940-ben)
Láthatók: Jobbról-balra: Wásserstrom Sándor, Wieder, a szigeti Mizráchi Központ főtitkára, Ábramovits Andor, Just Mose, M. Hecht, Marmorstein József, Just József (Joszéf ,ben Nissán), Mittelmann Jakab, Mittelmann Nándor, Friedmann Ármin és a Mizráchi vezetőség tagjai

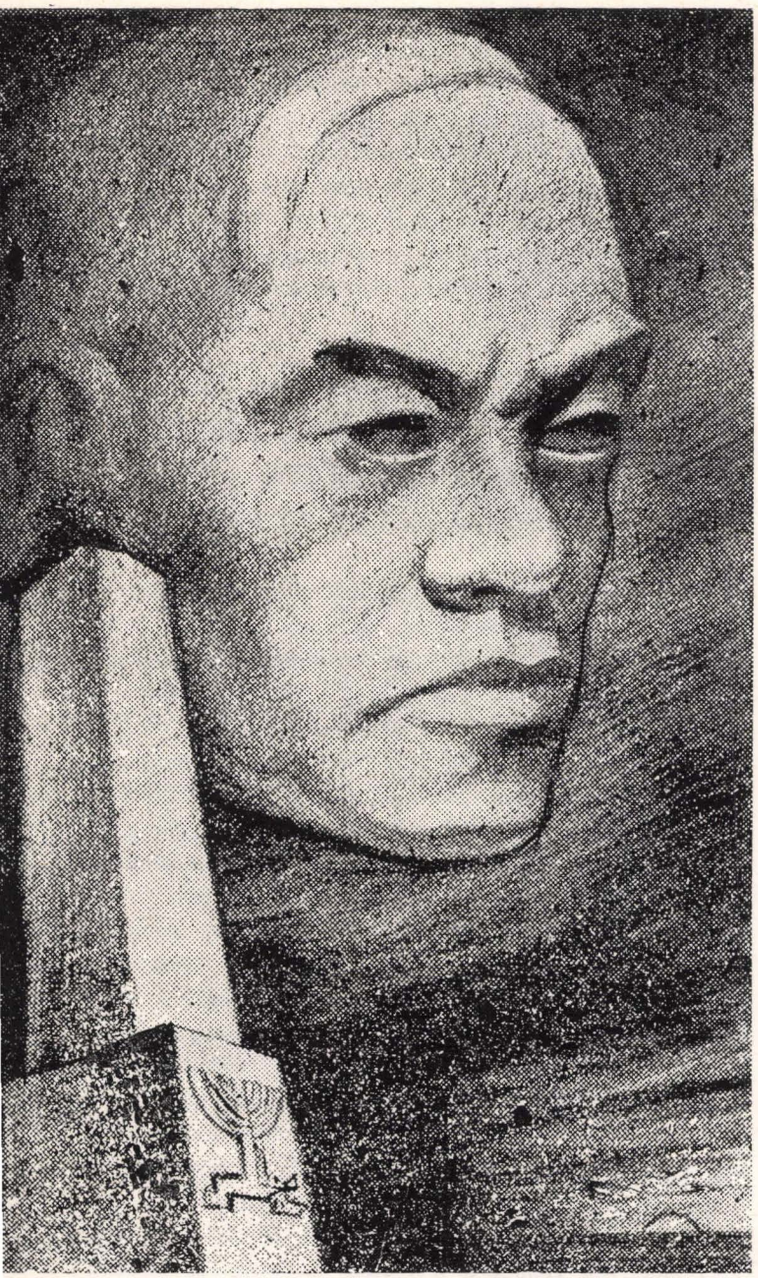
„UTUNK"

Ebben az időben kezdett megjelenni „Utunk" — „Dárkénu" címmel a mozgalom szócsöve Mose Goldstein z.l. szerkesztésében, nagy büszkeségünkre és segítségünkre.

A legelsők között vetette el a mozgalom magvát a háború utáni Váradon. Az „álmodó-harcosok" egyik nagyja volt, egyik megalapítója az „Agudát Renaissance"-nak, a cionista felvilágosítás terjesztőjének, és az „Ivriának", a héber nyelv terjesztésére alakult szervezetnek. A 20-as évek elején ő hozta létre a Wasserstrom-telepen a „Hecháluc Hámizráchi" háchsárát, s ekkor bizták meg a Cionista Szövetség váradi irodájának vezetésével. Állandó lelkes és meggyőző cikkirója volt a „Népünk" c. hetilapnak, de más lapoknak is „Gilányi Mór" irói néven. Megjelent két munkája: „Zsidó zeneszerzők" és „Ukrajnai legendák" valamint a „Burgenlandi hét hitközség" (Sévá Köhilot) c. tanulmánya. 5691-ben (1931-ben) alijjázott, s a tel-avivi városházi választásokon az elsők egyike volt a „Poálé-Mizráchi" listáján, később a Tel-Aviv—Jaffo hitközségi tanácsa választásán. 1933-ban egyik megalapítója volt a Poálé-Mizráchi szövetkezeti bankjának, az „Ocár Löásráj"-nak, s évekig vezetőségi tagja, majd alelnöke volt a tel-avivi Nagytemplomnak. A Kis-Tel-Aviv idejében az ő háza volt a vallásos alijjázók első kikötője és menedéke. Sokat buzgólkodott a törvénytelen alijja megkönnyítése érdekében: „turistái"-ból azonnal olék lettek... Ő ugyanis felment a befutó hajókra és hatalmas összegü csekkeket csusztatott oda a „turistáknak"; ezek fedezetlenek voltak, de arra beváltak, hogy az érkező ezzel bizonyítsa az angol hatóságok felé, hogy ő jómodú turista, pénze van a bankban.. Egy ilyen ügy botránnyal végződött, de Pinkász miniszter (akinek ő volt a Nagytemplomban az elnökhelyettese) kihúzta a csávából. Kellemes ember volt, szellemes társalgó, széles látókörű.

A Mizráchi központjának vezetősége, az élén Mihály Aladár elnökkel és Pollák Jicchák főtitkárral

ZEEV VLADIMIR JABOTINSKY

1938-ban nagyhatásu előadást tartott Nagyváradon. Szinte látnoki előrelátással hívta fel hallgatóságának figyelmét arra a komoly veszélyre, mely Európa egész zsidóságát fenyegeti. Figyelmeztette őket, evakuálják Európát, — ha kell — akár mindenüket is visszahagyva és igyekezzenek Izráelben felépíteni új otthonukat. Sajnos magával ragadó szónoki készsége dacára, gyakorlati eredményt — világszerte megtartott drámai figyelmeztetéseihez hasonlóan — nem hozott. Fogadásának előkészítésében — többek között — részt vettek: Mittelmann Jakab, Just Mose, Mihály Aladár, Leitner Zoltán, Marmorstein József, Kupferstein Béla, Just József, Biedermann Akiba, stb.

A „BNÉ-AKIBA" NYÁRI TÁBORA A FÉLIX-FÜRDŐBEN

1931-ben létesítette a Félixben a Bné-Akiba nyári táborát a váradi mozgalom. 120 Bné-Akiba tag vett rajta részt az egész országból, öten közülük Budapestről. Várad zsidóságának minden rétege szép számban látogatta, a helyi nyaralóknak is ez lett az „attrakciója", az egyik éjszakai „tábortűzhöz" még egy román generális is ellátogatott hozzánk, ott ült velünk a gyepen.

VÁRADRÓL SZIGETRE HELYEZIK ÁT A KÖZPONTOT

A harmadik konferencián határozatba ment a központ áthelyezése Szigetre, mert úgy tűnt, hogy a váradi chávérok belefáradtak a munkába, meg a sok viszályba a Mizráchi központtal, továbbá a Népünk lappal és szerkesztőjével, Wasserstrom Sándorral. A hatodik konferencián aztán ujabb fordulat következett be: a központ visszatért eredeti otthonába, Váradra, ugyanakkor pedig egyesült a két központ, a Mizráchié és az ifjúságé, a nézeteltéréseket felszámolták és egyesült országos vezetőséget választottak. Elnökök: Jákov Koppel, Mittelmann Jakab és Juszt Mose. Vezetőségi tagok: Juszt József, Mihály (Áron) Aladár, Mittelmann Náftáli, Ábrahám Jicchák Pollák, Slomo Schwartz, Wasserstrom Sándor, Kesztenbaum Miksa, Friedmann Ármin, Dávid Dov, Cvi Kárpelesz.

A helyzet súlyos volt. Ausztriában már náci kormány jött létre, a zsidó existenciák megnehezedtek, érezhető volt a közeledő keserves vég.

Nem sokáig váratott magára. Kitört a világháború. Az ifjúság színe-javát munkaszolgálatra hivták be, ezrével küldték ki őket Ukrajna hómezőire, az orosz frontra, aknát szedni, s csak kevesen tértek vissza közülök.

1944-ben jött a vég. A magyar zsidóságot Auschwitzba hurcolták, s e pompás zsidóság mögött legördült a függöny.

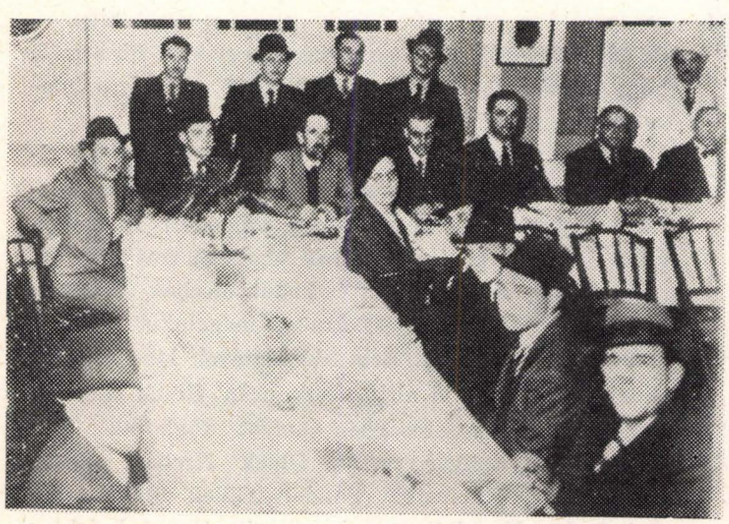
A vészkorszakban sajnos elpusztult ennek a szépen prosperáló mozgalomnak csaknem egész vezetősége. — A deportációból alig tért vissza egy-két hírmondó, hogy beszámolhasson ennek a kitünő vezetésre predesztinált garnitura szomorú sorsáról.

Néhány fiatal lelkes ember úgy érezte, hogy az elejtett zászlót fel kell emelnie és hozzáfogtak a Mizráchi ujjászervezéséhez, Aradon müködött az erdélyrészi központ a Nagyváradról elszármazott nagyon agilis Mihály Aladár elnök és Pollák Jicchák Ábrahám főtitkár vezetésével. Nagyváradon megalakult a helyi szervezet Kupferstein Béla elnökletével, kinek helyét Glück Slomo, majd alijjázásuk után Glück Jicchák vette át. A vezetőségben helyet foglaltak többek között Spitzer Samu, Glück Jicchák, Rothbart Zoltán, Rubinstein Sándor, Glück Slomó, Német Andor, Engel Gerson, Davidovits Manci, Leichter Miklós, Glancer Mosche, Biedermann Akiba, Sichermann Eliezer stb. Legfőbb feladatuknak tekintették a

Az 1930-ban Váradon megtartott második Mizráchi kongresszus delegátusai

Hachsárá telepek felállítását, hogy előkészítsék a fiatalságot az alijjára. A Bné Akiba a Körös utcán, míg a Hapoel Hámizráchi a Teleki és Szacsvai utcában létesítettek Hachsárá telepeket. A Keren Kajemet ügyeket Goldring Mosche neje vezette. Helyét később Glück Jicchák vette át. A váradi szervezet rendezte meg az 1946 október 31-én megtartott országos Mizráchi konferenciát. Rendszeres Oneg Sabat összejöveteleket rendezett, melyeken nivós kultúrelőadásokat tartott többek között: Dr. A. Pistiner, Dr. Klein Ernő stb. Héber nyelvű tanfolyamokon terjesztették az ivrit nyelv elsajátítását. Előadók: Rav Engel Gerson és Glück Jicchák voltak. Ezt a célt szolgálta egy heti „Sabaton" közlöny megjelentetése héber leckével az ereci beszámolókkal és a gyertyagyujtás idejének közlésével. 1947 május hónaptól kezdve, a küszöbön álló „nagy alijja" lehetősége foglalkoztatta a vezetőség tagjait. A Keren Kájemet ügyeinek vezetését átadta Glück Jicchák egy 3 tagú kurratoriumnak, melynek tagjai: Schächter Andor, Klein Béla és Ábráhámovits Zoltán voltak. Miután ő maga alijjázott, Ábráhámovits Zoltán elnökletével új vezetőség vette át a szervezet vezetését, melyben helyet foglaltak Hubert Gizi, Katz (a malmos), Klein Béla, Náthán Vili, Schächter Andor, Zicherman Eliezer. Midőn azonban a politikai helyzet lehetetlenné tette a szervezet működését, csaknem valamennyien Erecbe alijjáztak.

A Mizráchi vezetőségi ülése
Mittelmann Jakab országos elnök és Zeev Jabotinszky részvételével

A NAGYVÁRADI ZSIDÓSÁG DÖNTŐ SZEREPE A VÁROS SPORTÉLETÉNEK FELLENDITÉSÉBEN

Irta. **HELLER-HAREL MOSCHE**

Éppen úgy, mint a kereskedelemben, az iparban, a kultúrában, a művészetben, az irodalomban, a politikai életben, az egykori nagyváradi zsidóságnak döntő szerepe volt abban, hogy a vidéki város sportélete világhirnévre tett szert. Túlnyomó többségüket elnyelte a vészkorszak, az utolsó mohikánok még Nagyváradon élnek, hirmondónak igen sokan Izráelben kezdtek új életet, mások az öt világrészben szétszórtan élnek, de ma is összetartanak a szálak, amelyek nem szakadtak el. A baráti és sporttársi kapcsolatok tovább fejlődnek. Bizonyitéka ennek ez az Emlékkönyv, amely az egykori fényesmúltú nagyváradi zsidóság összetartásának és áldozatkészségének fényes eredménye. Nem csak irókat, nagy költőket adott a zsidóság Nagyváradnak, de olyan fényes sportéletet teremtett meg ebben a városban, hogy annak hire több világrészbe jutott el. Ahogy az álmos vidéki porfészekből a zsidó géniusz virágzó ipari és kereskedelmi központot teremtett — amely messze túlnőtte egy vidéki város kereteit — éppen úgy a sportban is olyan csodálatos eredmények fűződnek a váradi zsidóság szerepéhez, amellyel egyetlen más vidéki város sem veheti fel a versenyt.

IGY KEZDŐDÖTT...

1910-et irtunk. E sorok irója együtt született a nagyváradi sportélettel. Megjelent Nagyváradon egy lobogó hajú, tüzes tekintetü, szabadelvű fiatal újságiró: Pásztor Bertalan. Magával hozta a sport iránti szeretetét, irta a tűzeshangú cikkeit, Ady Endre barátja volt és a kávéházi törzsasztalnál a sport fellendítéséről beszélt, amelyet Nagyváradon is meg kell honosítani. Az ország fővárosában — Budapesten — akkor már neves sportegyesületek müködtek: MTK, FTC, BAK, VAC, ezek példája lebegett az akkori váradi fiatalok szemében. Ujab tehetséggel gazdagodott Nagyvárad sportélete, amikor megérkezett Budapest-

Hárel-Heller Miklós, ujságíró

ről: Szabó Andor, szerelmese a sportnak és közös erővel megalakították a NAC-ot (Nagyváradi Atlétikai Club). Egyelőre szerény keretek között, még pályájuk sem volt, a Ligetben futballoztak és az Emke kávéházban jöttek össze naponta és álmodoztak az elkövetkezendő sikerekről. A NAC szine zöld-fehér lett és ezt a legendáshirű színt később három világrészben tanulták megbecsülni és megszeretni. Rövidesen felépítették a Rhédey-kertben, az évszázados fák árnyékában, a gyönyörű park kellős közepén, a Rhédey grófok egykori vadászterületén az első nagyváradi labdarugó pályát, amely később otthont nyujtott számos más ujonnan alakult egyesületeknek. A NAC vezetői és pártoló gárdája nagyrészben a modern szellemet, a fejlődést, a szépet és a nemeset igénylő Várad zsidóságából került ki. Most volna 65 éves ez a nagymúltú sportegyesület, ha az idők vihara nem tünteti el a küzdőtérről, de emléke megmaradt. Apáról fiúra szállt a legenda, hogy volt egyszer egy NAC, amelyet a váradi zsidóság sportszeretete és áldozatkészsége teremtett meg és tette naggyá. Villámgyors volt a fejlődés, 1912—13-ban már a váradi zöld-fehérek nyerték meg Kelet-Magyarország bajnokságát, amire már felfigyeltek Budapesten is. A NAC élelmes vezetői egyre nagyobb tábort szereztek és nemcsak a legjobb budapesti csapatokat, hanem angol proficsapatokat is hoztak Váradra. A játékosok között sok kiváló zsidó futballistát találunk A legnépszerübb talán az alig 16 éves kapus: Jakobovits Elemér volt, a hires cigánybáró fia, a másik hiresség Kirschner Dóri, aki bekerült a magyar válogatottba is. Marosvásárhelyről a váradi gimnáziumba jött tanulni Deutsch Simi, aki Váradon nőtte ki magát az ország egyik legkiválóbb labdarugójának. Glück Miklós „a hosszú Chájmi", a kitünő hátvéd, később a hires sportvezér.

Közbejött az első világháború, a vezetők, a játékosok kikerültek a frontokra és csak a háború befejezése után kezdődött meg az igazi fejlődés a váradi sportéletben. Ekkor már Szabó Andor volt a NAC vezére, mellette a vezetőségben ott találjuk dr. Steiner Sándort, a „Kovács testvéreket" Istvánt és Palit. Gárdos Andor lett a labdarugó szakosztály elnöke. Ő hozatta le Budapestről Strasser Emilt, az akkori idők kiváló középcsatárát. Ő teremtette meg a NAC labdarugóinak a későbbi világhirű stilusát. Lehozatták Pestről a TTC-ből Csillag Lászlót, a későbbi román válogatott kiváló középfedezetét. Mint Nagyvárad egyik legkiválóbb sporttehetsége, feltünik Hönigsberg Miklós (Kinigli I), aki később szintén a román válogatottnak volt egyik erőssége. Mellette a kiváló hátvéd, Markovits Mózsi, Drescher Zoltán (Moni), aki ma is Haifán él. A legendás hirű, kicsi növésü Kubicsek Gyula, aki egy zsidó lányba lett szerelmes, áttért a zsidó hitre és Izráelben hunyta örök álomra szemét. Felesége ma is közöttünk él. Egymás után tünnek fel a NAC hires ifjúsági gárdájának a játékosai: Heller Miklós, Heller János, Székely László, Moskovitz Ervin, Bain Endre, Fellner Rezső, Grünbaum Imre, a kicsi Feuerstein, Izsák Imre (ma Haifán él) és a sok többi. Ez a csapat arról volt hires, hogy gól nélkül nyert bajnokságot a hires közvetlen védelmével: Heller II, Heler I és Székely László. Ez a három tehetséges játékos egész fiatalon már bekerültek a NAC első csapatába. A földből nőttek ki az új zsidó lelkes vezetők, a NAC fénykorának hős vezetője, Grünstein Gyula mint futballista kezdte, bátyjával együtt, Grünstein Bélával és a Bécsben élő Székely Józseffel örökre beirták nevüket a NAC aranykönyvébe. A következő években Váradra kerül Glanzmann Endre, a román válogatott hires jobbszélsője (Kirját Gáton aluszsza örök álmát). Feltünnek ujabb fiatal tehetségek, Krausz Bandi (még Váradon él), Moskó Ári (Bécsben él). 1921-ben dr. Adorján Emil lett a NAC elnöke, mellette Hollós Pál, Hollós Jenő és Grünstein Bernát képezték a nagy vezérkart. Klein Sándor volt az egyesület agilis főtitkára. Feltünik egy ujabb futballzseni: dr. Löwenstein Rezső ügyvéd, aki évtizedekig hallatlan erővel képviseli a NAC vezetőségét Bukarestben, a nagy antiszemita harcok idején. Öccse, Béla, Wittenberg Edével együtt, mint új tehetségek jelentkeztek a NAC szineiben. Roth Lajos, mint labdarugó kezdte és később lelkes vezetői gárdájához tartozott a NAC-nak. A vezetők között találjuk Popper Ernőt (dr. Popper Ákos bankigazgató fiát, aki a labdarugás mellett

a világhirű tenisz-szakosztályt alapította meg. Felesége, az Auschwitzban mártirhalált halt Ziszovits Lenke, hosszú éveken át volt Románia teniszbajnoknője. Nagy nemzetközi versenyeket nyert és a riveriai versenyeken minden évben Gusztáv svéd király partnere volt vegyes párosban. A nagyratörő zsidó vezetők nem elégedtek meg a hazai sikerekkel, külföldi portyára vitték a NAC-ot. Az első svájci portyát dr. Imre Zoltán, a külföldön diákoskodó, régi lelkes NAC-ista szervezte meg, segítséget kapva a Váradról Párisba került dr. Grünberger Béla orvostól (Gréda József fivére). Kihivásos mérkőzésen, Luxemburgban 2:0-ra legyőzték a hires bécsi Hakoách együttesét, amelynek akkori edzője Guttmann Béla volt. A svájci sikeres győzelmek után megnyitották a minden idők legnagyobb sikeres portyáját, amelynek során a zsidó vezetés alatt álló NAC 25 ezer kilométeres portyát bonyolított le: Franciaországban, Észak-Afrikában, Marokkóban és Algirban, összesen 25 mérkőzést játszott a csapat: 21 győzelem és négy döntetlen volt a mérleg. Ezen legendás portyát felváltva vezették: Szabó Andor, Grünstein Gyula, Székely Miklós és Popper Ernő.

A régi NAC fényes sikereit csak a mai madridi „REAL"-lal, a portugál BENEFICA-val, vagy a holland AJAX-szal lehet csak összehasonlítani és mindez a zsidó tehetség és lelkesedés műve volt.

A tenisz-sport Európa-hirű zsidó teniszezőket adott Nagyváradnak: Popperné Ziszovits Lenke, mellette Arató Klári volt a másik kiváló teniszezője a román sportnak. Welwart Imre szintén sok nemzetközi teniszverseny győztese volt. Popper Ernő, mint a nagyváradi tenisz-szakosztály elnöke, minden évben megrendezte a nemzetközi teniszversenyt, ahol a hires Kherling Béla, a magyar bajnok állandó vendég volt, több kiváló külföldi játékosokkal együtt. Élvonalbeli teniszezői voltak még a NAC-nak: Steiner Bandi, Schönberger Ella, Gerő Magda és még nagyon sokan mások.

Az asztali tenisz sportot szintén a zsidó vezetők uralták és országos hirnévre emelték ezt a sportágat. Steiner Bandi és Vogel István többszörös román asztalitenisz-bajnokságot nyertek, mellettük Taglicht Béla, Salamon Imre, Grünwald Duved, Goldstein István, Eisner Maxi, Spitz Gyuri, Spitzer Turi voltak még kiváló asztal-teniszezői a NAC-nak, később már a Makkabea szineiben folytatták sikerekben gazdag tevékenységüket. Az asztali-tenisz sport román szövetségének elnöke, Adorján Péter, a Törekvés elnöke volt, az ő nevéhez füződik a nagyváradi ping-pongozók évtizedes hegemóniája.

A birkózásban is kiváló zsidó sportolókat találunk: Löwy Jenő és Schenker Miksa, akik a Törekvés szineiben számtalan országos bajnokságot nyertek.

A vészkorszak romokba döntötte a nagyváradi sportot, mivel a kiváló zsidó sportolók nagy része a náci vérengzésnek lettek áldozatai.

A felszabadulás után a régi, nagymultú NAC megszünt és új néven, mint **Szabadság** alakult ujjá, amely nem csak román bajnokságot nyert, hanem elhódította a román Kupát. Az ujonnan lendületet kapó labdarugásnak a vezetői között ismét zsidó élharcosokat találuk: Löwenstein Imrét, Grünstein Imrét, Jakobovits Bélát (aki szövetségi kapitánya lett Váradnak), Havas Györgyöt (Haifán él), Heller Miklóst, Steinhardt Lajost, Leichtner Györgyöt, dr. Székely Imre nőgyógyászt, Kohn Sándort és az egykori Makkabea játékos rendkivül tehetséges Hittner Istvánját, mint a csapat intézőjét.

TÖREKVÉS AZ ÖRÖK RIVÁLIS

A NAC megalakulása után rövidesen ujabb sportegyesülettel gazdagodott Nagyvárad. Főleg zsidó vezetők kezdeményezésével megalakult a **Törekvés munkás testedző egyesület.** Az első elnöke a Törekvésnek a felejthetetlen Löwenstein Zsigmond volt, egész magas kort ért meg a közmegbecsülésnek örvendő Zsiga bácsi, aki 1940-ben való elhalálozásáig a Törekvés örökös diszelnöke volt. Az elnökségben ott látjuk dr. Friedländer Sándort, aki később a nagyváradi szociáldemokrata párt elnöke volt és elsőnek hurcolták el a bevonuló németek. Breuer Oszkár és Fényes Samu szintén lelkes vezetői voltak a Törekvésnek. Megszerezték a budapesti BAK-ból Székely Ferencet (Csicsát), aki állandó román válogatott volt. Kiváló csatára volt a Törekvésnek a ma nyolcvanadik évét taposó Sonnenwirth Zsiga. (Fia, Laci Izráelben él). A lelkes vezető gárda, élükön: Herschfeld Jenő, Grünfeld Sándor, Szalai Dezső, Weisz Lajos, Steinhardt Hermann, Friedmann Arnold, Gellmann Géza, Kajári Dezső, Gonda Sándor, Morgenstern Zsiga és velük együtt a Várad zsidó lakosságának haladó szellemű rétege tette versenyképessé és naggyá a Törekvést. Nagy szenzációt keltett annakidején, hogy a milliomos dr. Adorján Emil legidősebb fia, Péter vállalta a munkáscsapat elnökségét. Ekkor indult meg igazán a Törekvés fejlődése. Kétkezi és szellemi dolgozók követték az Adorján Péter példáját: dr. Weisz Endre, dr. Eilender Henrik (fia, dr. Élián Imre Izráelben él). Bekapcsolódik a Törekvés vezetőségébe dr. Imre Andor (jelenleg Haifán él) egykori neves atlétája Nagyváradnak. A Törekvés főtitkára, Bornstein Zoltán volt az egyik kiváló vezető. Ebben az időben indult meg teljes erővel a rivalizálás a NAC és Törekvés között. A kiváló labdarugók között találjuk: Berger Náci, Sternberg Miklós (Kacska), Róth József (Csutka), a hosszú Klein Nándi, a zsidó hitre áttért Horváth Imre kiváló kapus, Heller Misa, Radutziner Tibor és sokan másokat.

A Törekvés birkozó szakosztálya kiváló együttessel rendelkezett, amely többszörös országos birkozóbajnokságot nyert. Kiváló sportolói voltak a szakosztálynak: Klein Sándor (ma Luddon él), Spiró Géza, Bauer Pál, Blau Andor (Braziliában él).

Az uszó-sportot a Pece-parti Párisban szintén a lelkes zsidó vezetők és sportolók tették országos hirüvé. A Budapestről Váradra került König testvérek, Laci és Bandi fektették le a nagyváradi vizipoló-sport alapjait. Az uszó-szakosztály elnöke Sonnenfeld Bandi (a Sonnenfeld nyomda társtulajdonosa). Kiváló sportolói voltak az uszó-szakosztálynak: Schönberger Bandi, Klein Pali, Rózsa Guszti, Török Lajos, a vizipoló csapat kiváló kapusa, Sonnenwirth Miklós, később „Miki bácsi" a legjobb edzők egyike (fia Izráelben polózik nagy sikerrel).

Hoffmann Mór szervezi meg a nagy sikereket arató kerékpárszakosztályt, amely számos országos bajnokot nevelt ki.

Eichner Ernő nevéhez füződik a nagyváradi vivószakosztály megalakítása. Ő fedezi fel és neveli a későbbi sokszoros román női tőrvivó bajnokot, Morgenstein Cicát. Balázs Ödönnel és dr. Szántó Dezsővel az élén évekig a nagyváradi zsidó vivók dominálnak az országos versenyeken. A román válogatott szineiben Varsóban legyőzik a lengyel válogatottat is.

A kosárlabda sport fejlődése szintén váradi zsidó lelkes vezetők kezdeményezésének köszönhető. A nagyváradi kosárlabdázók és kosárlabdázó nők sikeresen szerepeltek városközi versenyeken. A lelkes vezetők sorában találjuk Steiner György mérnököt — aki egyben kitünő kosárlabda-bíróként is müködött —, jelenleg az amerikai Nagyváradiak Chapterének az elnöke. A kosárlabda női csapatának egyik legkiválóbb tehetséges játékosnője volt, Taub Klári — jelenleg szüleivel együtt Izráelben él és a Hapoel sportegyesület tornatanárnőjeként müködik.

SZINRE LÉP A MAKKABEA

Erdélyben a cionizmus fejlődésével egyidejüleg megindul a zsidó sportélet fejlődése is. Kolozsváron megalakul a fényesmultú Haggibor, Szigeten a Sámson, Szatmáron a Bar-Kochba, Brassóban az Ivria, Temesváron a Kadima, Aradon a Hakoach és **Nagyváradon a Makkabea.**

A nagyváradi zsidóság szine-java tömörült a Makkabea Sportegyesület köré. 1921-ben bont zászlót a nagyváradi Makkabea. Krausz Ernő likőrgyáros az első elnök.. Az egyesület alapítói között találjuk dr Markovits Ignácz orvost, dr. Bárdos Imrét, a hires jogászt, dr. Váradi Ödönt, Goldstein Mórt, Goldstein Zsigmondot. Később a lelkes ifjú vezető-gárda élén Weisz Ferenccel, Blum Vilmossal (fia dr. Berar László Izráelben él), Heller Józseffel, Morgerstein Zsigmonddal fejlődik a Makkabea sportegyesülete. Kitünő eredményeket ér el az ujonnan megalakított Makkabea, amelynek kiváló sportolói közé soroljuk Hönigsberg Sándort (Kinigli II), Wohl Jenő, Bux Zoli, Löwy István, Grünfeld és Löwy (Nagyparaszt és Kisparaszt becenéven), Kohn Jenő, Madas (Klein) Pöszi, Lefkovits Maxi, Schwartz „Vitályos", Günsberger Andor és a három kiváló tehetségü Goldstein testvéreket. Megszületik a nagy szenzáció, a fiatal Makkabea bajnoki mérkőzésen 1 : 0-ra legyőzi az akkori bajnokjelölt Egyetértést. A vezetőség egyre bővül és izmosodik. Bekapcsolódik a vezetőségbe Nussbaum Sámuel, dr. Kovács Gyula, dr. Blattner Sándor, dr. Klein Ernő, későbbi elnöke az egyesületnek (akit itt temettünk el Izráelben), dr. Deutsch Elemér, futballszakosztály-elnök, Friedmann Dezső pénztárnok, Jakobovits Nándor és Klein Ferenc főtitkárok és Jakobovits Imre, a rendkivül aktiv intéző.

A turisztikai szakosztály, dr. Váradival az élén minden kirándulást cionista szemináriumokkal kötött össze. Kiváló eredményt ért el a Makkabea ping-pong szakosztálya, egyre-másra jönnek a NAC-ból a kitünő tehetségü ping-pongozók: Vogel Pista, Guttmann Tibor, Taglicht Béla, Goldstein Pista és sokan mások. Nincs olyan verseny, amelyen a váradi zsidó sportolók ne szereznének dicsőséget a Makkabea szineinek. Szaladnak az évek, új, kitünő labdarugók erősítik a Makkabea csapatát. A kitünő közvetlen védelem: Hoffmann Ernő, Gerő Pici és Jakobovits Béla mellett, több kiváló labdarugó tünik fel a Makkabea szineiben: a kiváló Klein Judi, Hittner testvérek, Fülöp Marci és Lajcsi, Garai Imre, Haas Géza, Klein Klébi, Schwartz Karcsi, Spitz Sanyi, Guttmann Jenő, Glück Jóska, Sinkovits Miklós, Ábrahám Béla, Weisz (a meszes Weisz fia), Münzner Tibor, Grünberger Jancsi és sokan mások.

Kitünő tenisz-szakosztályt alakit a zsidó ifjuság Makkabeá-ba tömörültjeiből dr. Halmi István liceumi tanár. Kiváló sportolói e szakosztálynak: dr. Fried Imre, Spitzer Turi, Goldstein Pista, és sokan mások.

A torna-sport fejlődését is Nagyváradon a zsidó fiúk biztosítják. Pajor Ernő — a Biharmegyei Takarékpénztár főtisztviselője — volt a minőségi tornasport előharcosa. A torna-sportban kiváló teljesítményt nyujtottak az Eidlitz testvérek, Trock Jancsi, Feldmann Huba és többen mások.

A Makkabea 1931 nyarán ünnepelte sikerekben gazdag müködésének tíz éves évfordulóját, zászlószenteléssel egybekötve. Ekkor már az egyesület elnöke, dr. Deutsch Elemér és az alelnök Salamon Jenő, futballszakosztály elnöke, Heller Miklós. Károly román trónörökös arany szeget vert be a Makkabea zászlórud-

jába a Rhédey-kerti pályán lezajlott nagy sportünnepség keretében. Míg a többi társegyesületek és a város polgármesteri hivatala ezüst-szegekkel emlékezett meg a Makkabea ünnepi évfordulójáról. Az ünnepség attrakciója: Makkabea—Kadima találkozó volt (eredmény 1:1).

Sok száz névtelen zsidó közkatona járult hozzá Nagyvárad sportéletének fejlődéséhez és országos hírnevéhez. Nagyrészük eltűnt az idők borzalmas viharában, de emlékük és dicső tetteik őrizzék az ő emléküket, amellyel ezen emlékkönyv keretében igyekszünk síremléket állítani azoknak, akik nem nyugodhatnak az anyaföldben, hanem az ukrajnai mezőkön, vagy a megsemmisítő lágerekben lelték halálukat.

MEGEMLÉKEZÉS HELLER MIKLÓSRÓL

Amikor emléket állítunk a nagyváradi zsidóság sok lelkes vezető egyéniségének, akik a nagyváradi sport fellendítéséhez arany betükkel irták be a nevüket, nem feledkezhetünk meg post-mortem Heller Miklós sportujságírói tevékenységéről. Heller Miklós 16 éves korától — még a felsőkereskedelmi iskola növendéke volt — hervadhatatlan érdemeket szerzett mint az „Esti Lap" sportrovat vezetője. Az „Esti Lap" hétfői száma szines és lebilincselő beszámolókat adott a vasárnap lezajlott sport eseményeiről.

Heller Miklós, az izzig-vérig lelkes sportember olyan szakértelemmel tudta visszaadni szines cikkeiben a sporteseményeket, hogy hozzá hasonló tollú sportujságírója nem volt Erdélynek. Szakavatott tollából a budapesti rangos, „Nemzeti Sport" című sportlapban rendszeresen jelentek meg irásai. 1929-ben már a sajátmaga által szerkesztett hetilap „Sportélet" címen jelent meg, amiben az ország minden sportágában lezajlott sporteseményekről a legszinesebb riportokban számolt be. Heller Miklós szakavatott sportujságirói tevékenysége ismertté tette az ő nevét Európa majd minden sport metropolisában. Meleg barátság füzte Brüll Alfrédhez, a fénykorát élő budapesti kék-fehér szinű MTK elnökéhez, ugyszintén az európai labdarugás legendáshirű szakembere, Meisels Hugó, a hires bécsi — „Wundermanschaft" futball-igazgatójához a legmelegebb barátság füzte Heller Miklóst. Guttmann Béla, a világszerte fémjelzett futballtréner, a nagy „Reál-Madrid" majd az osztrák válogatott edzője a legközvetlenebb barátságban és intenziv levelezésben állott Heller Miklóssal halála napjáig.

Nem volna egész a Hárel Mose által kitünően megirt krónikája a nagyváradi zsidóság nevéhez füződő sport terén kifejtett hervadhatatlan érdemeiről, ha nem adóznánk kegyelettel a városunk sportéletének e kiválóságáról, aki arany betükkel irta be emlékét a nagyváradi zsidóság sport terén kifejtett müködéséről.

A volt sporttársai nevében, akiket lelkes tollával buzdított, a zsidó sportélet tevékenységére, fogadjuk, hogy áldott emlékét örökké kegyelettel fogjuk megőrizni.

J. B.

VÁRADI ZSIDÓK A NAGYVILÁGBAN

„NAGYVÁRAD ÉS VIDÉKE" NEW-YORKBAN

Izráelen kivül New-Yorkban is létezik és müködik egy szervezet, amelynek címében Nagyvárad neve szerepel. Kérésünkre Friedmann Dezső, a szervezet örökös diszelnöke, a következő leirást küldte nekünk a szervezet alakulásáról, célkitüzéseiről és müködéséről:

Szervezetünk 1965 elején néhány lelkes Izráel-barát kezdeményezésére „Nagyvárad és vidéke" néven alakult meg az itt már hetven éve fennálló „Bnái Zion" keretében. Célunk: a Nagyváradról és vidékéről elszármazottakat beszervezni, szerény évi tagdíj mellett; összejöveteleket rendezni két-három havonként, valamint szorosan együttmüködni a Bnái Zion központtal minden akcióban, amely Izráel állam javáért folyik.

(Itt meg kell jegyeznem, hogy az egyes csoportok között versengés folyik, s minél szebb eredményt tud felmutatni egy-egy csoport, annál elégedettebbek a tagok. Különösen áll ez az izráeli kölcsönkötvény akciók lebonyolítása alkalmával.)

A tagdijak és a rendezvényekből fennmaradó összeg nagyobb részét a Bnái Zion által patronált, Ros Háájinban lévő fejlődésben visszamaradott gyermekek otthonára fordítjuk, valamint testvérszervezetünknek juttatunk évente kétszer szerény összeget, úgyhogy szociális osztályunk végső fokon az arra rászorultakat segíti.

Ez lenne szervezetünk rövid, tízéves története és müködése, amelyhez még mellékelem a jelenlegi vezetőség névsorát:

1975—1976

NAGYVÁRAD & VICINITY CHAPTER 56
BNAI ZION

OFFICERS AND MEMBERS OF THE EXECUTIVE BOARD

President:	LESLIE HOLLOWAY
Honorary president:	GEORGE STEINER
Past president:	JOSEPH MERO
Chairman of the board:	DAVID STEIN
Honorary chairman of the board for life:	DESIDER FRIEDMAN

Vice presidents:	LEON DIAMOND KÁROLY KASZOVITZ VERA MERO OLGA STEINER MANCI WEISS
Secretary:	BARBARA KLEIN
Assistant secretary:	OLGA STEINER
Recording secretary:	MIRIAM LANDA
Entertainment committee: Vice-pres. & Co-chairmen:	ERICA HOLLOWAY SIDONIA FARAGO ANIKO STEIN
Treasurer:	ELIZABETH HOLD
Assistant treasurer:	ALEX KLEIN
Controller:	PAUL FARAGO
Membership com. chair.:	ZOLTÁN BORLA
Welfare com. chairman:	EUGENE LANDA
Co-chairman:	FRANK ÁKOS
Israel bond chairman:	KÁROLY KASZOVITZ
U.J.A. chairman :	DAVID STEIN
Entertainment fund chair:	LEON DIAMOND

Steiner György a Nagyvárad & Vicinity Chapter # 56 Bnai Zion díszelnöke

EXECUTIVE BOARD

FRANK ÁKOS	SÁNDOR KLEIN
LEON DIAMOND	EUGENE LANDA
EUGENE HOLD	LOUIS RIESS
IMRE HARTSTEIN	ALEX WEISS
ALEX KLEIN	DAVID ZIMMER

ENTERTAINMENT COMMITTEE

KATÓ ÁKOS	VERA KLEIN
ÁGNES BORLA	MIRIAM LANDA
EVE DIAMOND	MAGDA RIESS
SIDONIA FARAGÓ	OLGA STEINER
VIOLET FRIEDMAN	JUDITH ZIMMER

VÁRADI ZSIDÓK IZRÁELBEN

1953-ban alakult meg tel-avivi székhellyel a Nagyváradról Elszármazottak szervezete. A kezdeményezés Fuchs Lajos és Just Mose érdeme, akik érintkezést keresve Grossmann Ödönnel, a nagyváradi ortodox hitközség volt elnökével, nagygyülésre hivták össze a volt váradiakat.

A felhivás igen élénk visszhangra talált és az alakuló közgyülésen nagyszámu közönség jelent meg, amely kimondta a szervezet megalakulását. Elnökké Grossmann Ödönt, ügyvezető elnökké Fuchs Lajost, főtitkárrá Gross Miklóst választották meg. Az Izráelben élő volt nagyváradiak száma mintegy 2000—2500-ra tehető, akik a szervezet megalakulása előtt is igyekeztek szoros kapcsolatot fenntartani egymással és a lehetőségekhez mérten segítették az ujonnan érkezőket a beilleszkedés első nehéz fázisában.

Megalakulása után a szervezet igyekezett intézményesen keretbe foglalni a váradiak egyetemleges és egyéni érdekeit szolgáló különböző akciókat. Az Emlékkönyv szűk keretei miatt csak a legfontosabbakat ismertetjük.

1. Ázkárák megrendezése:

A deportációban elhunyt szeretteink emlékére a deportálások évfordulóján minden évben rituális jellegű ázkárát tartanak, amelyen mintegy 1000—1500 ember vesz részt. Az ázkárákat évente felváltva Tel-Avivban, Jeruzsálemben és Haifán tartják meg, hogy mindenki részére meg legyen könnyítve a részvétel, a hozzá legközelebb fekvő városban. Az ázkárán hivatásos cházán mond imát az elhunytak lelki üdvéért és Ráv Áser Pollák, volt nagyváradi főrabbi mond gyászbeszédet. Egyidejüleg a vészkorszakban elveszett hatmillió zsidó és Izráel védelmi háborúiban hősi halált haltak hozzátartozói emlékmécsest („nér zikáron") gyujtanak a pódiumon. Az ázkárá befejezéseként az „Él-málé-rácháimim" ima után az egész közönség együttesen kádist mond.

Ezek az évről-évre megismétlődő ázkárák baráti találkozóul is szolgálnak, mert alkalmat nyujtanak arra, hogy a váradiak régi ismerőseikkel találkozzanak és elbeszélgessenek. Mindez hozzájárul a szorosabb személyi kapcsolatok kiépítéséhez.

Fényképfelvételek a Tel-Aviv-i nagytemplomban 1975 május 25-én megtartott ázkáráról

2. Kamatmentes Kölcsönpénztár.

A szervezet minden nagyváradi új olénak kamat- és költségmentes kölcsönt nyujt, hogy ezzel is megkönnyítse beilleszkedését és átsegítse a kezdeti nehézségeken. Sokan ezekből a kölcsönökből szerezték be munkaszerszámaikat, vagy előlegezték le sikun-lakásukat. A kölcsönök visszafizetése nincs időhöz kötve, illetve az új olénak csak akkor kell visszafizetnie, ha anyagi helyzete stabilizálódott és minden különösebb megcrőltetés nélkül meg tudja ezt tenni.

3. Ünnepi segély.

Sajnálatos tény, hogy Izráelben nagyszámban élnek volt váradiak súlyos anyagi körülmények között. Ez a nélkülöző réteg kétszer évente, pészách és ros-hásáná előtt részesül komoly támogatásban a szervezet részéről. Örömmel állapítjuk meg, hogy a szélrózsa minden irányában élő volt nagyváradiak készségesen járulnak hozzá adományaikkal a már rendszeresített gyüjtőakcióhoz, amelyeket az ünnepek előtti hetekben bonyolitunk le. E téren szoros együttmüködés alakult ki, az Egyesült Államokban élő volt nagyváradiak nagy szervezetével a Bnai Cion „Nagyvárad & Vicinity Chapter"-el melynek nagylelkü — komoly anyagi hozzájárulása nagy mértékben segíti elő az izráeli szervezet eredményes segítő munkáját. Minden rászorult volt nagyváradi igénybe veheti a szervezet hathatos anyagi támogatását. A segély-akciókat a szervezet megbizásából nagy lelkesedéssel és odaadással Jakabovits Béla, a szociális bizottság elnöke és Rubinstein Sándor főtitkár vezetik le.

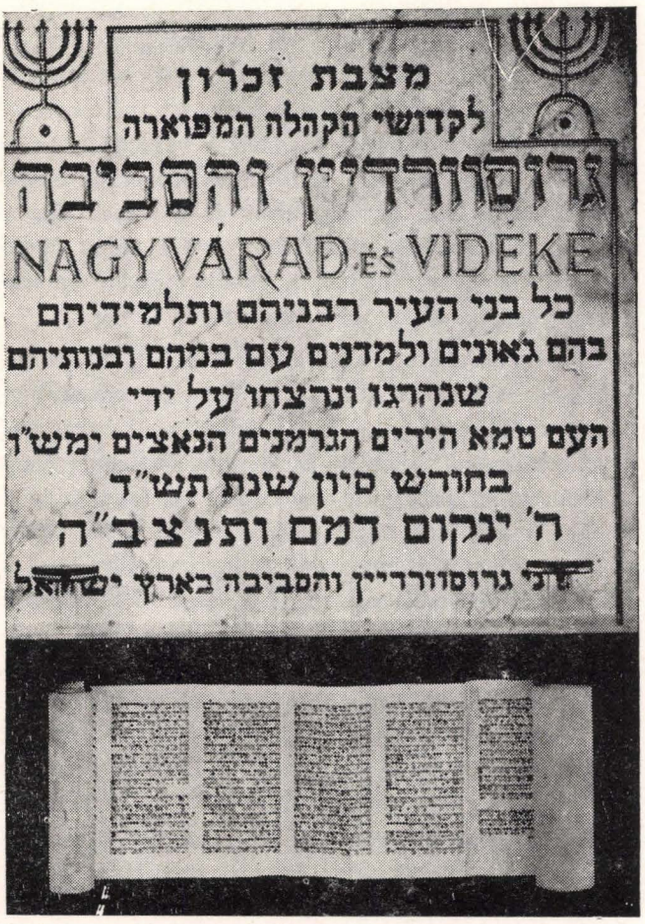
4. Az Emlékkönyv kiadása.

A szervezet vezetősége elhatározta, hogy kiadja a nagyváradi zsidók Emlékkönyvét, amely tárgyilagos hűséggel ismerteti Nagyvárad zsidóságának 250 éves történetét, az első letelepülőktől kezdve napjainkig, különös tekintettel a vészkorszak tragédiájára. A magyar és ivrit nyelven megjelenő Emlékkönyv úgy tar-

talmánál, mint külső formájánál fogva méltó emléket állit az egykori hirneves váradi zsidóságnak.

Az Emlékkönyv külön részt szentel a váradi mártiroknak és az izráeli önvédelmi háborúkban elesett hősi halottaknak. Mindennek egyetlen feltétele volt: a hozzátartozók küldjék be a neveket és az adatokat a szervezet vezetőségéhez.

1961 májusában a Jeruzsálemben levő Cion hegyen a deportációban elhunytak emlékére márványtáblát helyezett el — és a Tóra iráshoz használt időtálló tekercsen örökítették meg mártirjaik neveit.

A Cion-hegyi márvány emléktábla

A szervezet szerteágazó tevékenységet fejt ki kulturális és jótékonysági szinten egyaránt.

A szervezet jelenlegi vezetősége, amelyet az 1974 július 22-én megtartott közgyülésen választották meg a következő:

Elnök: Grossman Ödön

Diszelnök: Roth Imre zl.

Alelnökök: Dr. Márton Lajos, Spitzer Norbert, Weimann Tibor, Gidáli Dávid.

Szoc. bizottság elnöke: Jakabovits Béla

Szerv. bizottság elnöke: Simon Tibor

Főtitkár: Rubinstein Sándor zl.

Pénztárnokok: Glück Jicchák és Gross Mose

Ellenőrök: Gréda József és Seidman Nándor

A tizenkét-tagu végrehajtó bizottság: Schön Dezső, Hárel-Heller Mose, dr. Pistiner Ávrahám, Grosz Slomo-Jákov, Náchsoni-Rézmüves Jehuda, Kupferstein Béla, dr. Kirsch Imre, dr. Gergely Andor, Schermann Mose, Helfi Zeév, Garai Tibor, Fisch Zeév.

A hatvan tagu válaszmány: Ráv Ámitál Jehuda (Jeruzsálem, dr. Berár László (Tel Aviv), Berkovits Mose (Cholon), Binder Jicchák (Bné Brák), Blütner Ábrahám (Jeruzsálem), Donnenberg Lázár (Bát Jám), Dubinsky György (Haifa), dr. Erdős Gábor (Cholon), dr. Farkas Pál (Jeruzsálem), Farkas Gábor (Tel Aviv), Fuchs Vilmos (Tel Aviv), Fuchs Lajos (Tel Aviv), Fisch Slomo (Ásdod), dr. Friedmann László (Naharia), Friedmann Mose (Tel Aviv), Freund Adalbert (Tel Aviv), dr. Gál Miklós (Tel Aviv), Grosz Benjámin-Jumi (Naharia), Gutfried Jákov (Tel Aviv), Glück Sándor (Jaffa), Herz Imre (Chedera), Jakobovits Imre (Rámát Gán), Juszt Mose (Tel Aviv), dr. Karpf Lázár (Beer Séva), Koller Gyula (Tel Aviv), Kovács Tibor (Givátáim), Kramer Alex (Cholon), Kálmán Jehuda (Bát Jám), Klein Sámuel (Jeruzsálem), dr. Leitner Miklós (Cholon), Leichter Menáchem (Kfár Átá), Leichter Viktor (Jeruzsálem), Malek Mordecháj (Rison Lecion), Moskovits Imre (Áfeká), Német Andor (Haifa), Neumann Dávid (Tel Aviv), dr. Rodán László (Ásdod), Rosenberg Fülöp (Jeruzsálem), Robitsek István (Máoz Áviv), Rothbart István (Petach Tikva), dr. Sauber Miklós (Tel Aviv), Schwartz Ernő (Növé Járok), Spitzer Sámuel (Tel Aviv), Sáron (Schönzweig) Tibor (Kirját Motzkin), Stern Andrei (Micpe Rámon), Schwimmer Elimelech (Rámát Gán), Stern Médy (Rámát Gán), Stern Tibor (Givátáim), Steier Kálmán (Jeruzsálem), Sugár Jenő (Ludd), Vadas István (Tel Aviv), Weisz József (Bné Brák, Záhávi-Goldstein Jochánán (Tel Aviv), Lavon Jaakov (Ramat-Gan).

Tiszteletbeli előljárósági tagok:

Bermann György (Frankfurt/M), Böhm Sándor (New York), Benedek Árpád (Montreál), Berger László (Wien), Cohen E. (Brooklyn), Curtay Paul (Párizs), Engländer Sálom (New York), Dr. Epstein Imre (Toulouse), Faragó Pál (New York), Folián István (Wien), Friedmann Dezső (New York), Fuchs Rosalia (Baden), Garbon L. (W. Blomfield), Gordon Andreas (Caracas), Grosinger Alex (New York), dr. Grünberger Béla (Párizs), Halmi József (Montreál), Dr. Hegedüs B. (Binningen), Herz Tibor (Montreal), Hold Jenő (New York), Herskovits M. (New York), Hirsch Márton (Bruxelles), Hönig Alexander (Shermann Oaks, Calif.), Iványi Géza (Melbourne), Kahan Oszkár (Brooklyn), dr. Kende József (Frankfurt/M.), Dr. Leitmann Imre (Norkoping), Menzer Klára (Frankfurt/M.), Merő József (New York), Náthán Henry (Montreal), dr. Német Alex (Párizs), Nuss-

baum Béla (Lugano), Poienaru Ludovic (Sao Paulo), Pollák Jiszráel (New-York), Ráv Pollák Mose Wolf (New-York), Reich István (New-York), Friedländer Ádám (Wien), Reizer L. (New-York), Rothbart Zoltán (Párizs), Rosenberg Mose (New-York), Rubinstein László-Kálmán (London), Stark Zoltán (Frankfurt/M.), Stern Eugen (Antwerpen), Sternberg Gyula (Silverspring), Sternberg Sándor (New York), Sámuel S. (Frankfurt/M.), Steiner György (New-York), Strasser Mordecháj (Toronto), Schwartz Miklós (Montreál), Verő Pál (New York), Willinger E. (New-York), Wald Nándor (Toronto), dr. Weiner Andrei (Los Angeles), Weiss Stefan (Frankfurt/M.).

Címe: Nagyváradról Elszármazottak Szervezete, Tel Aviv, Rechov Bár Giora 14. Telefon: 28-16-91.

ADY ENDRE ÉS A VÁRADI ZSIDÓSÁG

Mottó: *Életemnek piros vére*
idetapadt a kövére,
felnézek a szögletére,
nem találok a nevére.
(Emöd Tamás: Ez a város)

Varázslatos város volt Várad valamikor.

Ott csillogott fehérben-pirosban a szőlősdombok zöld karéjában, derekát szalagként övezte az ezüst Körös, rajta öt hid ékszer-csatjával.

Legtöbb polgára szívében — mint ama csöndes és biztonságos ferencjózsefi kor polgárainak majd mindegyikében — remény élt és tetterő buzogott — a váradiakéban talán valamicskével több Intellektueljei agyában, mint minden értelmiségi agyban a századforduló egyre gyarapodó műveltségében, ötletek és eszmék rajzottak — a váradiakéban talán valamicskével több. Mert Nagyvárad, noha akkortájt a maga hatvanezer körüli lakosságával csak hatodik-hetedik helyen állott a magyarországi városok rangsorában, sok területen a legelsővel, a fővárossal próbált versengeni.

Ott állott a város szívében a frissen épült Szigligeti színház, külsőre a pesti Vigszinház kicsinyített mása, de belül a szakértők szerint még szebb is amannál, s ennek a szinpadán akkortájt Nyáray Antal meg Gózon Gyula szerepelt, a karmesteri pultnál meg Várady Antal ágált. A püspöki palota mintha egy nagy német fejedelemségé lett volna 365 ablakával, a székesegyházban pedig Beleznay Antal, a nótaköltő volt a karnagy. Sokkal alább a kávéházak sem adták: ott Hamza muzsikált meg Dankó Pista, a nótafa. A jogakadémián Somló Bódog és Ágoston Péter adott elő, az irodalom s az újságirás meg éppenséggel túlnőtt a város arányain. Míg Pestről a Nyugat sugározta ki az országba az új költészet és szépirodalom javát, Váradról a Holnap indult el, nem csekély hatást gyakorolva a modern magyar irodalomra, melynek reformmozgalma lett. Napilapban meg éppen nagy volt a kínálat: háromról most nőtt négyre, később ötre a számuk — vidéki városban egyedülálló szám. S közben gyarapodott az ipar, terjeszkedett a kereskedelem. Váradé volt Nagy-Magyarország első távbeszélő központja, egy magánember kezdeményezéséből. Nagy orvosok és ügyvédek tették egyre ismertebbé a várost, amely Bölöni szavaival, „él, zsong, izgul, viharzik az idők árjában."

Ebbe a városba érkezett 1900 januárjában a 22 éves Ady Endre, itt élt, írt, szeretett 1903 októberéig. Ahogy ő maga mondja: „Félig-borból itt forrt borrá". Debrecenből jött, a kálvinista civisek városából, s egy sokkal pezsgőbb, elevenebb, tarkább, szinesebb életbe csöppent. Életének, természetének és művének alapos ismerői megegyeznek abban, hogy ez a város döntő hatással volt Ady fejlődésére, annak mérvére és irányára, gondolkodására és költészetére.

Mit adhat a város egy költőnek? Tehetséget nem adhat, meg sem is tetézhet — de hát Ady ennek úgy sem volt hiján. Ezzel szemben adhat neki barátokat és küzdőtársakat, témákat és szerelmeket, élményeket és ideákat. A közöny és értetlenség beléfagyasztja a poétába a szót, sok olyan nagytehetségű költőt ismer a világirodalom története, akik szomorúan elhallgattak a fojtogató közömbösségben. Ez a város adott Adynak olvasókat és biztatókat, hiveket sőt rajongókat, értőket és divatból lelkesedőket, titkos és kérkedő mecénásokat, mindazt, ami ahhoz kell, hogy a költő — aki, mint Ady kiváltképpen, nem a fióknak, hanem legszivesebben a mának dolgozik — tüstént élvezze a siker visszhangját, mindenfelől hallja a serkentést, biztatást, érezze a segítniakarást, bizonyos legyen abban, hogy hallják őt, értik őt, s a város lépcsőjén az ország emelvényére hág majd föl.

Persze, nem mind arany, ami fénylik. Mondták is a debreceniek, hogy Várad pakfong-város. Dehát ahol szeretik az ékszert mutogatni, ott gyakran csillan meg talmi is; bizonyos, hogy a váradi nagy Ady-rajongás nem mindenkinél jött szívből, hanem olykor csak divatból; nagyon valószinű, hogy azok között a szépaszszonyok között, akik a váradi korzón, szalonokban, kávéházakban nagy irodalombarátok, vers értők képében zsongták körül Adyt, akadtak olyanok is, akik azért tették ezt, mert „kúnfajta, nagyszemű legény volt." De a költő s általában a művész s a közéleti ember közérzetének, szükséges önbecsülésének majdnem úgy öröme és támasza a sodródók tapsa, mint az igazi értöké. S hiány ez utóbbiakban sem volt Váradon, ahol olyan szerkesztője akadt mint Fehér Dezső,

olyan költő- iró- és újságiró-társai mint Juhász Gyula, Biró Lajos, Bölöni György, Dutka Ákos, Nagy Endre, Emöd Tamás, Pásztor Bertalan és Marton Manó, olyan csevegö társai mint Dr. Kecskeméti Lipót, Halász Lajos, Adorján Emil, Kenéz-Kurländer Ede, megannyi aranytoll, szikrázó elme, szellemi párbajra mindig kész gondolat-csiholó.

Mit adhatott Váradnak s az itt élő Adynak a váradi zsidóság? Nem lehet ezt lemérni, csak felbecsülni, de annyi bizonyos, hogy lebecsülni lehetetlen.

Várad iparát, mely ma sem sokkal változatosabb, mint a század első harmadában-felében volt, zömmel zsidók teremtették meg: Erdős Zsigmond a fémipart, Lédererék a malomipart, Moskovitsék egyik ága a szeszgyártást, hizlaldákat, másik águk a cipőgyártást (Derby), amelyhez Steinerék gyára csatlakozott (Carmen), Löwy Ignác a sörgyárat, Sonnenfeldék a nagynyomdát, mint ahogyan zsidó alapítói voltak a csipke-, a kocsi-, a kefe-, a fésügyárnak, a vegyi üzemeknek, a szörmegyárnak, a legnagyobb pékségnek (Steiner), a fakitermelő vállalatoknak és Magyarország első rizstelepének (Korda). Az ország első telefonközpontját Roth János alapította. A sokszáz zsidó alapítású kereskedelmi vállalat egyrésze országos kapcsolatokkal rendelkezett, u.n. utaztató cég volt; jellemző a kereskedelmi élet elevenségére, hogy a 30-as években Váradon székelt a kereskedelmi utazók országos központja is, hatszáznál több taggal és saját lappal, s az sem véletlen, hogy e szerény egyesület még szerényebb titkára, Kádár Miklós egyszersmind országos sikerű vigjáték (Magdát kicsapják) szerzője is volt. Hovatovább ott tartottunk, hogy ha a galaci gyár a szomszéd Brailában akart árut eladni, ahhoz Váradról kellett az országos vezérképviselőjének felkerekednie.

Váradon született és müködött Dr. Grosz Frigyes, az első magyar szemész és filantróp, a zsidó kórház vezetője, aki a szegénysorsú szembetegeknek ingyenes ambulatóriumot létesített. Művét Albert fia folytatta, s ezen a pályán müködött Dr. Grosz Emil is, későbbi egyetemi tanár. E három Grosz szakmunkái képezik a magyar szemészet tudományos alapját. Nem kisebb jelentőségű volt Dr. Schiff Ernő, a gyermekorvos gyakorlati és tudományos munkássága: Ervin fia nyugati egyetemeken adott elő, Ödön fia pedig elismert hegedűművész lett.

Kiváló zsidó ügyvédek müködtek a városban, zsidók vezették a Kamara s a Csarnok ügyeit, a bankokét s a biztosítókét; olyan tanárok tanítottak mint Gábel Jakab vagy Biró Márk; Munkácsi Bernáth akadémikus a váradi Munk-család sarja volt. Zsidók adták a szinházi bérlők zömét, ők népesítették be a koncerttermeket — lehetne ezt sokáig folytatni, de talán enyiből is látható, mit jelenthetett ez a sok alapító tevékenység a város haladása, jóléte, fejlődése szempontjából.

De mindebből mi az, amit Várad zsidósága Ady Endrének nyújthatott? Amit e várostól kapott, azt jelentős hányadában annak zsidóságától kapta. Lelkendezve hozta le őt Váradra Pásztor Bertalan — egyébiránt a „Pál utcai fiúk" egyik Pásztor-fiúja —, s mikor első szerkesztőségében „megunta a megalkuvást", a harcosabb „Nagyváradi Napló"-nál Fehér Dezső vette szárnyai alá. Hűséges barátja volt és maradt Biró Lajos, aki Ady zsenialitása láttán kijelentette, hogy ő maga többé verset nem ír, s ezt be is tartotta. A Holnap hét költője közül három volt zsidó — Emőd Tamás, Balázs Béla és Miklós Jutka — meg Antal Sándor, a szerkesztő.

Akad az életrajz-irók között olyan is, aki Ady stilusában Kecskeméti Lipót, a próféta-szavú rabbi-poéta hatását véli felfedezni. Adynál valóban gyakorta visszacseng a Biblia vagy a Zsoltár hangja, például az ismétlések gondolat-ritmusában, de hát kálvinista nevelést kapott, sürűn forgathatta a szent könyveket már mielőtt Kecskemétit hallotta vagy olvasta volna. Talán a jelzők és főnevek mondattani szerepének a felcserélése emlékeztet leginkább a nagy pap stiláris sajátosságaira, de eldönteni a kérdést, kivált alapos és hozzáértő stilus-tanulmányok nélkül, aligha szabad.

Általában óvakodni kell minden túlzástól, de el kell — és lehet — fogadni a lényeget, amit tulajdon fivére, az éppen nem zsidóbarát Ady Lajos így fejezett ki: „...a kulturált és asszimilált zsidóságról a legjobbakat tapasztalhatta a saját szempontjából is... Nagyszámú zsidó barátai meg is maradtak mellette rendületlenül egészen halálos ágyáig, s reájuk életének legnehezebb, legkritikusabb pontjain mindig számíthatott."

Váradi szerelmei? Zsidó szerelmei? A szerelmet nem a város, nem annak lakosai adják, hanem az ifjúság gyulékonysága, szerelemre vágyása. Megemlíthető, hogy ifjúkori szerelme Zsóka volt, a zilahi Friedmann Erzsike, akihez Ady sok zsenge verse szól. Futó váradi szerelme volt Markovits Jolán, a kalandos életű nyomdászleány, de a mi fejtegetéseink szempontjából csak a Léda (Diósiné Brüll Adél) iránt érzett heves és ihlető szerelme jön számításba, annak a feltétlenül áldásos hatásnak a révén, amelyet ez a művelt nagyvilági asszony gyakorolt a fiatal, tapasztalatlan költőre, látókörét és műveltségét szélesbítve, a vidéki poétát a művelt Nyugat, az ezerszínű nagyvilág felé irányitva. E szerelem nagyságát és mélységét nem csorbítja a kegyetlen szépségű „Elbocsájtó szép üzenet" végakkordja sem; Ady Zsókától is haraggal vált el, ez szerelmesek között nem szokatlan, éppencsak

hogy a költők esetében a dolgok természeténél fogva kínosan közismert közügy lesz belőle. Mit adott Ady a zsidóságnak? Feltétlen, bátor kiállást a reakció ellen és minden olyan eszme mellett, amely az emancipálódni vágyó zsidóságnak kedvezett. Számtalan újságcikkben küzdött ezekért az eszményekért. Kiemelkedik ezek közül az a riport, amelyet a Romániából kiüldözött, Amerika felé Nagyváradon átutazó száz zsidó családról írt 1900-ban, méltó haraggal a sanyargatók, együttérzéssel az üzöttek iránt. Mint a cikkből kiderül, együtt volt a vasútállomáson, ahol a két hitközség vezetősége fogadja pénzzel-élelemmel a menekülőket, dr. Kecskeméttivel.

Egy novellájában („Két tanár úr") az elnyomott kis népek nagyjainak keserveiről ír megértőn: „A bélyeges sereg" c. hatalmas versében pedig valósággal hitet tesz az „örök bolygók, örök riasztgatók" mellett és ismételten igéri, hogy „futok veled és megáldalak". Hálából irta volna? Aligha. Mély meggyőződésből. A hálához különben sem volt különösebb érzéke: a hálaérzet a legtöbb lélekben összeütközik a lekötelezettség kényelmetlen, nyomasztó érzésével, s többnyire ez utóbbi győz a párviadalban. Ady bizony belélharapott nemcsak Lédába, de a Holnaposokba és leghivebb mecénásába, Hatvani Lajosba is.

A zsidóságba csak egyetlenegyszer, de akkor igen különös és megdöbbentő módon. Az előzmények 1900-ig nyúlnak vissza: Ady ekkor gyanúsítja meg egy cikkében Wolafka debreceni püspököt a hirhedt „Zikcenezakcene" c. vers szerzőségével. A vers azután igen élénken emlékezetében maradhatott, mert 1907-ben ő ír verset „Zikcene-zakcene stb." címen: a stb.-ről kiki tudta, hogy az a folytatás: „huncut a zsidó". De Ady nem persziflálja vagy támadja ezt a durva tiszaeszlári

A KEDVESEM HAJÁT LEVÁGTÁK

A kedvesem haját levágták,
de nékem nem volt még soha
oly kedves ez a fej, mint most hogy
szürke, mint testén a ruha.

Csak sose bánja! Egyre látom
kis keskeny arcát: glóriás.
S a glória fényében minden
csöpp hajszál ugyis óriás!

Auschwitz, 1944 június 1.

KRUMPLI

Krumpli, édes krumpli, omlós burgonya,
szegény ember étke, méze, mákonya;
hogy lestük ebédnél, hogy a lé alatt
tányérunk alján hány krumpliszem marad!

Mit tudod te azt, te, jóllakott henye,
mily édes tud lenni a főtt gesztenye,
ha izét az éhes egy tányér teli
porhanyóra megfőtt krumpliban leli!

Pirosra sült krumpli, parázs burgonya,
illatodban a rab távol otthona,
izedben tünt téli szép esték ize:
kérdd a számüzöttet: jobb jövőt hisz-e?

Hisz. Mert rajtad látja: mélyben nő a dac.
Az, ami fent látszik, nem mind fontos az.
Lám, fent a te zölded, mint a többi gaz,
s lent nő a gyümölcs meg: éltető s igaz!

Bunzlau, 1944 július

LEVÉL FÉNYKÉPPEL

Irom? Csak elnyögöm, sirom
egy koszos cementpapíron.
Nyolc miliméter az iron,
de birja. Én is kibirom.

Nincs tükröm, csak az ablakom
mocskos üvegét faggatom,
s ha visszabámul rám vakon,
nem baj. Jobb, ha nem láthatom.

Mit is láthatnék? Elvadult
szőrös arcot és benne dúlt
szemet, mely nem látja az Urt,
s orrot, melynek épp nedve hullt.

Már sosem üzensz? Nincs kivel?
Kis keskeny kezed mit mivel,
míg én itt vasak élivel
küszködöm és a félsz kiver?

Te, éjjel láttam magamat:
álltam az ablakunk alatt.
Fent álltam régi, másik én,
s néztem lent új-magam: „Szegény,

mondtam, mily mocskos, talán tetves,
talán lop is". Te, drága kedves,
álltam az ablakunk alatt,
s nem engedtem be magamat!

Bunzlau, 1944 december

GRÉDA JÓZSEF

rigmust, hanem maga is annak szellemében folytatja a verset, szinte számot adva a zsidóság iránt táplált érzelmei drámai kettősségéről:

Ami szépség van, ami álom,
Azt mind, azt mind náluk találom.
Zikcene-zakcene, félek,
Övék a sors, a nő, az élet.

A megütközésről, ami e verset Pesten és egyebütt követte, Avigdor Háméiri számol be. A pénzről szólt a vers, irja ugyanerről azokról, akik abban dúslakodnak: Olcsó zene, szép zene, zikcene-zakcene. Fájó kisiklás, ha nem is nevezném áruló elszólásnak, ez nem járna a Bélyeges Sereg költőjének.

Felfigyelt vajon erre a zsidóság, a váradi jószerivel? Alig. Legalábbis nyomát a váradi sajtóban nem találjuk. Az az érzésünk, hogy ennél súlyosabbakra sem igen figyelt föl: csak a jólét napját látta sütni, nem látta a gyülekező felhőket. Pedig hát ekkor még nem igen lehetett megfeledkezni Tiszaeszlárról: alig húsz év telt el azóta, s épp a nagyváradi Törvényszék elnöke most — kúriai biró rangjában — Bary Zoltán, a tiszaeszlári vizsgálóbiró. Nehéz nem sejteni az elkövetkezendőket. a váradi klérus erősen a városra s a megyére nehezedő nyomása láttán: a klerikális lap célkitüzései között főhelyet foglalt el a zsidók emancipációja elleni küzdelem. Ha újságiró zsidó ügy mellé szegődött, a klerikális lap azonnyomban finoman „kazárnak" titulálta. Rozsnyay Kálmán idéz egy előkelő váradi regényirónőt (Ritoók Emmáról lehet szó), aki panaszolta, hogy sohse találkozott Adyval, s csodálkozott, hogy egy ilyen úri magyar fiú jobban érzi magát a zsidó környezetben. Ezt azzal magyarázta, hogy „ott a formaságok teljesen ki vannak kapcsolva" — vagyis neveletlenek. Belia György meg ezt irja az egykori Váradról: „Nagyváradnak rossz hire van Érmindszenten és Zilahon, sőt Debrecenben is: zsidó város, onnan tisztességes dolog nem kerülhet ki".

Fel-felcsapott a kénesszagú láng itt meg amott, bebevilágítja a most következő évtizedeket. Ha nem izzott volna ezer helyen a parázs, nem csaphatott volna fel oly mindent pusztítóan a szörnyű tűzvész, az akkor már olthatatlan.

Vajon valóban varázslatos város volt Várad valamikor?

GRÉDA JÓZSEF

A CSEND KIÁLTÁSA

(Elhangzott Nagyváradon az orthodox főtemplomban a gettózás és deportálás 25-ik évfordulóján)

Irta: **RAPPAPORT OTTÓ**

A Dán királyfi, akit emészt a saját kérlelhetetlen itélete, hogy „a világ kilépett medréből", mert a börtön Dániában csak azt tudjuk, hogy kik vagyunk, de nem tudhatjuk, mivé leszünk; — ez a királyfi, Hamlet, a végjelenetben diadalmasan elbukva úgy szól:

Beszéld el ezt neki és minden körülményt. Mi okozza. — A többi, néma csend.

Nem valószinű, hogy a kocki rabbi hallott volna Hamletről, de ő is azt mondta, hogy nincs világosabb válasz, mint egy nyugtalanító kérdés; nincs nagyobb igazság a földön, mint az igazság keresése és végül, hogy nincs hatalmasab kiáltás, mint a csend.

Már mindent elmondtak. Minden nyelven elmondták pontosan és részletesen mindazt, ami történt. De azt, hogy **hogyan** történhetett, ez már **„a többi"** kategóriájához tartozik, ahhoz, amit nem lehet szavakban kifejezni. Igy hát már csak a csend szavának van meggyőző ereje. Csak az apoliptikus csend képes valamit mondani.

Arról a pillanatról, amikor a kételyek lángjai elemésztették Áron főpap két fiát, az Irás ezt mondja: És Áron hallgatott. A fájdalma olyan nagy, olyan végtelen volt, hogy nem létezett olyan szó, vagy nyelv, amely kifejezhette volna.

Az, aki a szó fegyverével mindig fivére előtt járt, mivel hogy Mózesnek, tudvalevően rokkant, nehézkes volt a nyelve, mert megperzselte az égő zsarátnok, a szóért való roppant felelősség parazsa, ez a férfi, Áron főpap, ebben a nehéz pillanatban tudta, hogy az ő legerősebb fegyvere a szó, tehetetlen a fájdalom előtt, nem képes semmit kifejezni. Érezte, hogy csak a csend foglal magában valamit a dolgok lényegéből, valamit, ami nem tartozik a személyes, átmeneti dolgok szűk területéhez, hanem az állandóság, a folytonosság szféráiból való.

Arnold Schönberg művének végjelenetében, Mózes a saját isteni rokkantságát siratja: ő, aki többet mondott az emberi létről, mint bárki más előtte és utána, még szeretett volna mondani valamit, legalább egy szót. Szavakkal akarta kifejezni azt, aminek a kimondására már csak a csend képes.

★

Goethe Faustja ellentétben az apostollal, aki azt állitotta, hogy **kezdetben vala a szó**, igy mondta: **kezdetben vala a tett.** Szináj-hegyén, az alig felszabadult rabszolgasereg elsőbbséget adván a tettnek, igy válaszolt a Felszólításra: megtesszük és meghallgatjuk. Előbb a csendes **tett**, és csak aztán a lármás **szó.**

Előbb a **látható** tett és csak aztán a **hallható** szó. Éno dome röijá lismijá' — mondja a Talmud. Az, ami csupán hallható, összehasonlíthatatlan azzal, ami látható is. A csend nem hallatszik. Látszik. A sorsdöntő, lebirhatatlan dolgok kategóriájába tartozik. Mert vajon kicsoda kiálthat hatalmasabban, mint az, aki hallgat? Vajon létezik-e a világban olyan őrült, bomlott lárma, amely elnémíthatja a csend kiáltását?

A hagyomány kötelez bennünket, hogy a husvéti őrködés éjszakáján hajnalhasadásig meséljük az egyiptomi kivonulás részleteit. Ámálékról azonban nem mesélünk. Az Irás nem bocsátkozik részletekbe. Tompa, súlyos tömörséggel csupán ennyit mond: **töröld el Ámálék emlékét a föld szinéről. Ne felejtsd.** Az egyiptomi kivonulásnak minden apró részletét megőrizte az évezredes emlékezet. Ámálékról semmit. Mert az Izráel és Egyiptom közötti konfliktusnak emberi dimenziói voltak, fel lehetett fogni értelemmel: ők felajánlották a húsos fazekat és a zsiros halat, Mózes pedig a szabad sivatagot igérte. Ők aranyat és ékszert kináltak, Mózes a törvény Kőtábláit hozta.

Amit Ámálék tett, az kivül esett az emberi természet normáin, abszurd volt és felfoghatatlan. Fáraónak legalább voltak érvei, Ámáléknak semmi. Ő csak egyszerüen meg akart ölni bennünket. Ezért azt, amit ő akkor tett és ma is folytatólagosan tesz, nem lehet szavakban kifejezni. Ahogyan a költő mondja: **Hogyan sirassalak, amikor csupán marék hamú vagy ég és föld között.** Ezért az emlékezésnek és a nem-felejtésnek nincsenek szavai, mert a tettek világához tartoznak.

★

Váradon egy középiskola épületének homlokzatán márványtábla látható, amelybe valaha fekete vonalat vésték a következő szöveggel: Idáig emelkedett a Körös feldúlt vize 1849 február 13-án. Igen, ebben van logika. Ezt fel lehet fogni. Ezt szavakban ki lehet fejezni. De hová, melyik épületre irjuk fel azt, ami 25 esztendővel ezelőtt, 1944-ben itt, Váradon történt, amikor a fasiszta áradat elfedte az egész várost. Hová, milyen épületre húzzunk mi is egy fekete vonalat? Talán az égre! Irjuk tűzbetükkel, vérrel, hogy idáig, az égig emelkedtek Ámálék vak gyűlöletének pusztító habjai.

Az utcán találkoztam valakivel, aki évtizedekkel ezelőtt elment ezekről a tájakról. Mondom neki, gyere holnap a templomba, sábát náchámu van. Azt mondja: nem, itt Váradon, már soha többet nem lesz sábát náchámu. Itt mindig csak sábát cházon lesz...

Péntek este kigyulnak a Zárda-utcai főtemplom összes fényei, éppen úgy, mint régen. Várok, várok, hiszen mindjárt belép majd Rieff főkántor, Fuchs főrabbi és a többiek is, hiszen itt semmi sem változott.

De nem jön senki.

Igaza volt ennek a zsidónak, hogy itt már soha többé nem lesz sábát náchámu. Ide már soha többé nem jön senki.

★

Désen a zsinagóga előtt áll Izsák Márton vásárhelyi szobrász kivételes alkotása: a Deportáltak Emlékműve. Egy zsidó család megy a gettóba. A csoport központjában magas férfi látható, a családfő batyuval a hátán. Két női alak, a nagyanya és a feleség, aki gyermeket tart az ölében a férfihez simulnak. A csoport mögött az anyja ruhájába kapaszkodva egy fiatal lány visszanéz a városra, amelyben született, amelyben iskolába járt, s ki tudja, talán szeretett is.

A kislány magatartása alapvetően különbözik a család többi tagjáétól. Ők mind, mintha beszélnének. Bizonyára súlyos kérdéseket tesznek fel. Talán a szomszédoknak, talán másoknak. Segítségért kiáltanak, hogy jöjjön valaki és ne engedje. Talán az égre kiáltanak, őt szólítják az irgalom és a kegyelem Istenét, aki maga határozta meg az emberi szolidaritás szent normáit: lo táámod ál dám réechá. Mielőtt még elhagynák otthonukat, a várost, amelyben egy életen át dolgoztak, ahol őseik csontjai porladoznak, itt ezen a helyen nekik még van valami fontos mondanivalójuk. Csak a lány nem mond semmit. Mert ő a végső megpróbáltatásnak e döntő pillanatában felfogta a szavak és a tettek közötti tragikus szakadék mély értelmét. A szavak már semmit nem tudnak magukba foglalni, semmit sem tudnak kifejezni abból, ami történik. A többiek ahhoz a nemzedékhez tartoznak, amely hitt a szó mindenható erejében. Ők még az utolsó pillanatban is, amikor a cyklon szívükhöz ér, beszélni fognak, mondani fognak valamit: Smá Jiszráel.

De a lány nem mond semmit. Miként Schönberg Mózese: **und kann und darf nicht gesagt werden.** Mert: **a többi — néma csend.** Ő a hallgatás generációjához tartozik; nem a szavak, de a tettek nemzedékéhez.

Belépek a legnagyobb erdélyi zsidó templomba. A bejárat mellett könyvek halmaza. Találomra kinyitok egyet: hákol sochtin uschitátán köserá — mindenkinek joga van a vágásra és a vágásuk rendben van... Kinyitok egy másik könyvet és olvasom: **Az Ur őrzi mindazokat, akik őt szeretik és a gonosztevőket megsemmisíti...**

Hagyjuk ezt.

★

A szalontai temetőben márványkő áll, amelyre felirták a deportálásban elpusztult szalontai zsidók neveit. A követ tíz sudár, haragos jegenye veszi körül.

Megkérdezem a magyar asszonyt, aki itt őrzi mindazt, ami a szalontai zsidó hitközségből maradt, hogy ki ültette ezt a tíz néma jegenyét és miért éppen tizet? Ezt felelte: az apám egész életén át temetőőr volt itt. Keresztény létére tudta, hogy a zsidóknál az imádkozáshoz tíz emberre van szükség. Szalontán nincs már tíz zsidó. Ő tudta a Bibliából, hogy az ember olyan, mint a fa az erdőben és ezért azt akarta, hogy a márványkő körül mindig legyen tíz faember. Hogy mindig legyen minján.

Nézem a szalontai zsidók minjánját: ezek a fák nem igen imádkoznak. Túlontúl is csendesek, némák, mint az a lány Désen, Izsák Márton szoborcsoportjában.

Látom, hogy az egyik fa koronája letört. Belécsapott a villám és eltörte, mondja az asszony. Nem tudom, talán meg kellene kérdezni a rabbit: hogyha egy fa-zsidóba, vagy zsidó-fába, hogy is mondjam, becsap a villám, mint ebbe a fába, amelynek nincs feje, nincs koronája, — hozzácsatolható-e a minjánhoz?

A néma szalontai jegyenyék előtt állva eszembe jut a jövendölés az időről, amikor a szó utáni szomjúság fog a földre szállni. Itt azonban egy egész más szomjúság szállt a földre: a csend utáni szomjúság. Ezek a jegenyék úgy hallgatnak, miként Áron a főpap, amikor meglátta elégett fiait...

★

A kocki rebe, akire már e sorok elején hivatkoztam, azt mondta, hogy egy új dal még a csendnél is többet képes kifejezni. Ezért az észak-erdélyi zsidóság deportálásának 25-ik évfordulóján, a temetetlen holtak napján, amikor a sirok nélküli láthatatlan temetők súlyos kapui megnyilnak, amikor a 200 ezer mártirra emlékezünk, a feldúlt otthonokra, az elégetett iskolapadokra, a megsemmisített könyvekre, az elnémított dalokra, tanítókra és látnokokra, az iskolásokra, menyasszonyokra és aggastyánokra, apára, anyára, barátra és ismerősre, a világra, amelyet kiűztek a paradicsomból és ártatlanságát örökre elveszítve, szégyentől és gyalázattól beborítva várja végzetének beteljesülését, — ezen a napon az Isten új dalt hallhat; a megváltó tettek dalát, amely felette áll a szavaknak is és a hallgatásnak is. Mert a hallgatás legyőzhetetlen és a dal örökké él.

Ezért, mert sehol nincs sirjuk, most már mindig a fejünk fölött elúszó felhőket fogjuk nézni; hátha puha, meleg szárnyaikon egy porszemet visznek az ő hamvaikból. Égszakadás, földindulás idején a szikrázó villámlásban szemük fényét fogjuk keresni és éjjel-nappal a láthatárt nézni, hátha valaki integet felénk, a remény üzenetével.

★

Olvastam valahol, hogy amikor Mózes meghalt és az Isten sirt, a tanítómester anyja nem akarta elhinni, hogy fia valóban meghalt. Elment hát a Szináj-hegyéhez és megkérdezte: Szináj, Szináj, nem láttad a fiamat? Nem láttam, amióta csúcsomról leszállt a törvénytáblákkal. Elment a sivatagba és megkérdezte: Sivatag nem láttad a fiamat? Nem láttam, amióta homokmezőimen kenyeret fakasztott. Elment a tengerhez s a tenger így felelt: Nem láttam, mióta hullámaimat szárazfölddé változtatta. És az anya helyről-helyre ment, az egész földkerekséget bejárta és kiáltva kérdezte: Hol van az én fiam? Hol van az én fiam?

És mikor a törvényhozó és felszabadító próféta az örökkévalósághoz közeledett, megpillantotta őt Ádám és kérdőre vonta: miért emelkedsz fölém, akit az Ur saját képmására teremtett. És egy Hang válaszolt: Ő feletted áll, mert Te elvesztetted a glóriát, amit kaptál, de ő megőrizte és megvédte. Noách is kérdőre vonta: Miért emelkedsz fölém, aki megmentettem magam az özönvíztől. És a Hang válaszolta: Ő feletted állt, mert te csak saját magadat, de ő egész népét mentette meg az özönvíztől. Ábrahám is kérdőre vonta: miért emelkedsz fölém, aki enni adtam az út vándorainak. S a Hang válaszolt: Te ott adtál enni az idegeneknek, ahol emberek laknak, de ő a pusztaságban, a sivatagban adott nekik kenyeret. És Izsák is megkérdezte: miért emelkedsz fölém? Hát nem láttam én Mora sziklaján az igazság fényét? És a Hang válaszolt: Te megláttad a fényt és megijedtél, de Ő akkor is látta és még most is látja. Jákob is hozzáfordult: miért emelkedsz fölém; vajon nem viaskodtam én az angyallal és legyőztem? És a Hang nagy erővel válaszolt: Ő feletted áll. Mert Te legyőzted az angyalt a földön, de Ő legyőzte az égben is, várván minden nap, minden órában, minden percben, hogy megszólaljon a remény sófárja.

KÉSEI SIRATÓ

Irta: **RAPPAPORT OTTÓ**

Világosodik lassacskán az elmém
A legenda oda.
A gyermek aki csügg anyja szerelmén
Észreveszi, hogy milyen ostoba.

(József Attila)

Senki nem veheti rossz néven, hogy húsz esztendeje halogatom ezt a találkozást. A leggyávább ember is utolsó csepp erejével ellenáll annak, hogy a kérlelhetetlen bizonyosság mérgével megöljék benne a reményt. Azokkal a halottakkal sem könnyű a találkozás, akiknek valóságáról márványba, tölgyfába vésett „Itt nyugszik" tanuskodik. De engem immár két év-

tizede olyan bizonytalan sorsú halottak hívnak, szólítanak találkozásra, ésszel felfoghatatlan megpróbáltatásaik dantei színhelyére, akikről csak **mesélték,** idegenektől és közeliektől csak **hallottam,** hogy hiábavaló és oktalan dolog meleg étellel és tiszta ruhával visszavárni őket, mert — meghaltak.

De miután betegágyuk mellett nem virrasztottam koporsójukat nem kísértem a temetőbe, hantjaikra nem tettem virágot és Mindszentek napján nem gyujtottam gyertyát sírjukon, érthető, hogy ezt a tényt nem tudtam minden fenntartás nélkül tudomásul venni.

Most már bevallhatom, hogy noha a szemtanukon kivül, akiket — Isten bocsássa vétkemet — a beszámíthatatlanság résztvevő gyanujával, a túlvilágról érkezett kisérteteknek kijáró megrendült, de bizalmatlan borzongással fogadtam, olyan tanuk vallottak halálukról, mint Thomas Mann és Arthur Miller, George Sempran és Lord Russel, vagy Adolf Eichmann és Hoess, egészen és igazában, **véglegesen** mégsem hittem el.

Hosszú éveken át például éjjel, hazafelé menet, titokban abban reménykedtem, hogy az apám kis batyujával ott ül a lépcsőn és vár rám. Igazán nem neheztelhettem rá, amiért így megkésve, ennyit váratva magára tér vissza a messzi idegenből. Ha már akaratán kivül ily távolra vitték el otthonától, hát szétnéz egy kicsit a világban — gondoltam. De ha késik is, jönni fog, jönnie kell. Hiszen be kell fejeznünk a fontos beszélgetést, amely huszonöt évvel ezelőtt, amikor utoljára láttam, oly váratlanul és hirtelen megszakadt. Ha késik is, jönni fog, jönnie kell.

Nem jött. Mind várva multak az évek, egész fiatalságom, és ő nem jött.

Nem várhattam tovább. Elindultam Auschwitzba, hogy találkozzam a temetetlen holtakkal, hogy befejezzem a huszonöt évvel ezelőtt megszakadt beszélgetést.

A kattowiczi szállodában hajnalban madárcsicsergésre ébredtem. Mire kocsink elindult Auschwitz felé, a nap lágy, meleg sugarai bearanyozták a házakat, a virágba borult fákat és a mezőt. Én sohase láttam ezt a tájat. Hiába is olvastam pontos és részletes leirásokat, egyetlen pillanatra sem tudtam magam elé képzelni ezt a vidéket, ahol csecsemőket és aggastyánokat, asszonyokat és férfiakat úgy égettek el isten szabad ege alatt, mint ahogy a kukoricakórót vagy a fahánesot égetik el. Akik mellettem ülnek, nagyon jól ismerik ezt a környéket. Ők már egyszer jártak errefelé. Huszonnégy évvel ezelőtt. Akkor is ilyen verőfényes tavaszi nap volt — mondja valaki, de ott a napot sohasem lehetett látni a füsttől.

A minap Mária anyjának temetésén voltam. A rokonok, közeli ismerősök sírtak. A végén mindenki elvonult előtte, megölelte és megcsókolta. Kondoleáltak, ahogy mondani szokás. Nemrég egy öreg színész temetésén, amikor a koporsót a sírhely felé kisértük, egyszer csak a sírköves mögül, az egész domboldalon szétszórva megszólaltak a cigányok hegedűi és a nagybőgő: Deress már a határ... A fasiszták megölték az apámat, az anyámat, a testvéreimet, közeli és távoli hozzátartozóim, barátaim nagy részét. Nekem nem mondta senki, Rappaport úr, fogadja őszinte részvétemet.

Az útjelző táblára pillantok: Oswiecim 3 km. Tehát még háromezer méter. Sínek. Hideg, rózsdás sínek. Ezek hát azok a sínek! A vagonok, amelyek hozták őket, szétszaladtak, elfutottak. Csak a sínek maradtak itt, hogy örök időkig felidézzék a vonatkerekek zakatolásának tetemrehivó zenéjét. Vajon mire gondoltak itt ezen az uton? Sose fogja senki megtudni.

Feszülten, szótlanul a láthatárt kémleljük. Várjuk, hogy az ég peremén feltünjenek a kémények és a füst. Próbálom felidézni magamban apám arcvonásait és a pici húgomét. Mire gondoltak, mit mondtak itt ezen az uton? Vagy fogták egymás kezét és hallgattak? Sohasem fogok semmit sem megtudni. És hirtelen azt kérdem magamtól: vajon egészen ártatlannak érezhetem-e magam, hogy ugyanezen az úton ily kényelmesen, ily frissen borotváltan és jól öltözötten utazom?

Birkenau. Itt vagyunk. Ki kell szállni. Félek lelépni a földre... Az ember mégsem taposhat szeretteinek hamvaira. De hát édes istenem, mily különös és furcsa az egész. Itt volt valaha a halálgyár? Hisz ez a táj oly békés és szelid, az ég tiszta és kék, a fű selymes. Hát lehetséges, hogy itt is ugyanolyan az élet, a mező, az ég, mint bárhol másutt a világon? Hogy milyen legyen? Mit tudom én. Legyen a föld felperzselve a sok forró hamutól, mondjuk.

Itt nem pusztultak ki a madarak a füsttől?

Hát akkor csak menjünk mi is szépen előre. Utitársam, aki huszonhárom évvel ezelőtt itt raboskodott, azt mondja, hogy tőlünk jobbra és balra barakkok álltak, és hogy ezen az uton, ahol most lépdelünk, százezrek mentek halálba. Különös. Egykedvű értetlenséggel nézem a tájat. Mindent benőtt a fű. Lehajolok, és mindkét tenyeremmel megsimogatom a földet; a fű bársonyosan puha, lágyan zsenge. Milyen szívtelen, lelketlen ez a tavasz, milyen közönyös és feledékeny. Csak a betonoszlopok lehajtott, legörbült fejükkel merednek ki hidegen és szürkén a meleg földből. A kemény betonoszlopok, a testükre csavart villanyáramtól kihűlt szögesdróttal, tetőtől talpig szigetelő gombokkal, engesztelhetetlen haraggal állnak a

tavaszi napsütésben. Ameddig a szem ellát, kegyetlen sorokban komoran állnak egymás után az oszlopok és a szögesdrót-háló tompa rozsdáján, amellyel a német fasizmus befonta, átkötözte Európa testét, megtörik a napsugár. Látszik bizony, hogy ezeknek a köveknek van szivük, van lelkük. És emlékezőtehetségük. Nem felejtettek és nem bocsájtottak meg semmit.

Jobbra az árokban ott rothadnak a menekülő hitleristák által felrobbantott krematórium apokaliptikus, mégis banális, fűvel benőtt romjai. Az árkokban, ahová egykor a hamut szórták, most nincs víz, csak fű. Mindent benőtt, betakart a fű. Az emberek letérdelnek, és óvatos ujjakkal zsenge mezei virágot keresnek a sűrű fűben. Mások az emlékeiket keresik; a helyet, ahol utoljára látták az apjukat, ahol lelőtték az anyjukat, ahol letaposták a gyermeküket. Én nem látok semmit, csak a végtelen zöld mezőt és a néma kék eget. Kőoszlopokat és szögesdrótot. Felemelem hát két karomat és ráfekszem a sűrű drótbálóra.

Talán igaza van Arthur Millernek, aki azt mondta ezen a helyen: **senki sem lehet többé ártatlan, aki nem halt meg itt**

★

Sírok. A kőlapon megannyi nyelven ugyanazok a szavak: **„A hitlerista gonosztevők által meggyilkolt négymillió áldozat kínszenvedésének és halálának helye. 1940—1945.**

Lépcsőzetes terasz. A krematórium romjaitól egészen a sorompóig terül el az emlékmű szobrászati részlete. A magas, fekete márványfalat, amely a krematóriumok kéményeinek formájára emlékeztet, függőlegesen nyugvó, gigantikus kőcsoport veszi körül. A kövek vonalai emberekre utalnak, akik utolsó erejükkel felfelé tartják fejüket. A kőfal mögötti teraszon száz meg száz különböző alakú és méretű terméskő fekszik vízszintesen. A kövek, bár nincs konkrét vonaluk, magatartásokat, jellemeket, sorsokat és — szinte állásfoglalásokat fejeznek ki. Mintha letaposott, letiport lények apokaliptikus köztemetője lenne; kis apró kövek szorulnak, simulnak nagyobb kövekhez, tehetetlen, reménytelen kövek, irgalmat és bocsánatot könyörgő kövek. Kövek, melyek imádkozva és átkozódva tekintenek az égre. Halott kövek és élő kövek. Olyan a táj, mint római szarkofágok temetője, amelyet a földrengés kavart fel, dúlt fel. A terasz előtt, ahol véget ér a sorompó, négy vaskémény mered ki a földből; a tüzek lángjai lassan szállnak az ég felé. Valahol itt állhatott, nem is olyan régen, pisztoly és kard nélkül Mengele doktor, és egyetlen finom, lágy, nőies mutatóujjával kihivta az Uristent.

De hagyjunk békét az Uristennek. Lehet, hogy azért nem tett, azért nem szólt semmit, mert nincs keze és nincs hangja. De az emberek, a négymillió ember, akik ezen a helyen elvonultak Mengele előtt, az embereknek volt kezük, volt hangjuk, miért nem szóltak, miért nem tettek valamit?

Ugy látszik, itt a sorompónál már túl késő volt valamit szólni vagy tenni. Régebben, hamarabb kellett volna elkezdeni, mert a legcsekélyebb megbékélés, kiegyezés a zsarnoksággal, az önkénnyel, az erőszakkal mindig észrevétlenül, közönnyel kezdődik és elkerülhetetlenül, kérlelhetetlenül Auschwitz-cal végződik.

★

Auschwitz. Most már saját szememmel láttam mindent. Nincs többé semmi remény, minden úgy igaz, ahogy mesélték, ahogy megirták. Itt nem nőtt ki a fű, mint Birkenauban, és nem takart el semmit. Minden úgy áll rendületlenül és mozdulatlanul, mint a teremtés napján. A táj már nem idillikus, és nem hasonlít majálisra. Némán, lehorgasztott fejjel állunk az üvegfalak előtt, és nézzük mindazt, amit még itt sem lehet ésszel felfogni. Szemüvegek ezrei. Haj-hegy: fekete és szőke, vörös és ősz, göndör és sima hajak. Pokrócok hajból. Egy ablakban kislányok, pici gyerekek hajfonatjai. Közelebb megyek, hátha ráismerek, hátha felfedezek valami ismerős hajfonatot. Cipőhegy. Minden formájú és méretű cipő. Koldusok kitaposott rongyos cipői és gazdagok lakkcipői, katonák kemény csizmái és gyermekek puha papucsai, magas sarkú és lapos sarkú cipők. Cipők, amelyek Európa minden sarkából jöttek ide. Mankók. Falábak és fakezek. Sánták, bénák, nyomorékok művégtagjai. Ha ezek a falábak elindulnának a világba, ha ezek a cipők megmozdulnának, és útra kelnének, hogy megkeressék elveszett lábaikat!

És imigyen szólt az Ur Káinhoz: Hol van a te test véred, Ábel? És ő igy válaszolt: Nem tudom. Hát őrzője vagyok-e az én testvéremnek? És szólt az Ur: A te testvéred vére kiált hozzám a földből. Ostobaság. Nem mondott senki semmit. Az Ur nem kérdezett, Káin pedig a paraguayi őserdőkben bujkál. De ki énekel itt? Elindulok a hang irányába. Lemegyek néhány lépcsőn. Alig látszik valami a füsttől, a gyertyák füstjétől. Nem látszik semmi, csak a kemence nyitott szája, mert a krematórium acéltestét tetőtől talpig olvadt gyertyák vastag rétege boritja. Most is gyertyák ezrei égnek. Egy alacsony, ősz férfi áll egészen közel a kemence ajtajához, és úgy imádkozik a nyitott acélszáj előtt, amely száz meg százezer embert nyelt el, mintha az valami oltár lenne. Dicsértessék az Ur, a világ Ura... Szenteltessék meg örökre az ő neve.

Hát bizony, ez nem a legmegfelelőbb hely az Ur dicsőítésére. Itt, ezen a helyen, valljuk be nyiltan, az Ur

nem éppen úgy viselkedett, ahogyan azt joggal elvárták Tőle. Mindegy. Én menekülök innen. Elég volt. Elég volt egy egész életre. Rohanok a kapu felé. De mintha valaki utánam kiáltana, vagy csak úgy tünik? Igen, úgy tünik, hogy a keritės mellett, egy jegenyefa előtti padon csendesen, nyugodtan ül az apám, kissé sápadt, mintha lábadozó lenne. Furcsa, a 25 év alatt egyáltalán nem öregedett. Ugy látszik, a halottak nem öregszenek. Apa — mondom —, bocsáss meg, én nem tudok sirni, nem tudok imádkozni érted, értetek. Jól tudom, hogy hivő ember voltál, de én itt nem tudom dicsőiteni, magasztalni az Urat.

Ő: nem, nem kell imádkoznod fiam.

Én? hát akkor mit tegyek értetek?

Ő: miértünk semmit se kell tenni. Mindent csak az élőkért tegyetek. Másképp kellett volna élni és másképp kellett volna meghalni.

Én: hát akkor mit tegyek értetek?

Ő: az embernek addig kell feltámadnia, amig él, mert amikor már meghalt, túl késő. Látod, engem fiatal koromban arra tanitottak, hogy az Isten is tiszteletben tartja a saját törvényeit, hogy példát adjon az embereknek. Hát Ő mért nem respektálja a saját törvényét? Megparancsolta nekünk, hogy ne vágjuk le a tehenet a szopósborjúval ugyanazon a napon. Hány anyát vágtak le gyermekükkel együtt ugyanazon a napon? Mért nem tartotta be a törvényt? Megparancsolta nekünk, ha látunk egy embert fuldoklani a folyóban, ne álljunk tátott szájjal és karba tett kezekkel a parton. Teremtményei közül hányan fulladtak bele Európa vérfolyamaiba, és ő ott állt a parton karba tett kezekkel. Mért nem tartotta be a törvényt? Megparancsolta nekünk, ha látunk egy embert az uton roskadozni, megszakadni a nehéz teher alatt, keljünk segitségére. Teremtményei közül hányan szakadtak meg, törtek össze elviselhetetlen terhek súlya alatt a világ útjain, és Ő senkinek se kelt segitségére. Mért nem tartotta be a törvényt? Megparancsolta nekünk, hogy szeressük felebarátainkat úgy, mint önmagunkat. Nagyon szép, nagyon üdvös dolog. De Ő mért nem respektálta ezt a törvényt, mi? Hát én a legjobb, a legközelebbi barátja voltam, az első sikolytól az utolsó sóhajig. Mért nem tartotta be a törvényt? A legnehezebb órában hagyott el. A legszorongatottabb helyzetben fordított hátat nekem.

Ki fogja megtartani, megőrizni annak a parancsait, aki nem tartja be a saját törvényeit?

Beesteledett. Lassan, némán megyünk a kapu felé. Senki sem néz vissza. Az ég távoli peremén egy csillag dereng. Talán a remény jele, hogy az ember még nincs egészen egyedül.

A NAGYVÁRADI ZSIDÓSÁG LÉLEKSZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Molnár Endre szerint, aki Acsády Ignác, Thirring Gusztáv, a Hübner-Fejér Lexikon, Dóczy József, Nagy Lajos és Fényes Elek megállapításai, továbbá a hivatalos adatokat vette alapul: az 1736. évi zsidóösszeirásban maga Nagyvárad nem szerepel és csupán a vele már akkor is majdnem teljesen összeépült Pecze-Szöllösön (most Váradszöllös) lakott 71 zsidó adatai ismeretesek. 1785-ben 209, (az összlakosság 2,1 százaléka), 1805-ben 450 (3,2 százalék), 1825-ben 868 (4,4 százalék), 1830-ban 817 (4,5 százalék), 1840-ben 1438 (7.5 százalék), 1850-ben 2906 (13,7 százalék), 1857-ben 3058 (15,7 százalék), 1869-ben 6438 (22,4 százalék), 1880-ban 8186 (26,1 százalék), 1890-ben 10.115 (26,2 százalék), 1900-ban 12.294 (24,5 százalék), 1910-ben 15.155 (23,6 százalék), 1920-ban 17.880 (26,3 százalék), 1930-ban pedig 19.838 (24,0 százalék) zsidó lakósa volt a mai négy városrészből egyesült Nagyvárad területén.

A második világháború idején körülbelül ötezer neolog és 17 ezer ortodox zsidó élt Nagyváradon, vagyis az össznépesség 23,7 százaléka. 1944-ben Nagyváradról és vidékéről mintegy 25 ezer zsidót deportáltak. A háború után, 1947-ben nyolcezer főnyi zsidóság volt Váradon, ezek egyrésze volt munkaszolgálatosokból és a koncentrációs táborokban felszabadult váradiakból állott, másrésze Bukovinából, az Ókirályságból és Délerdélyből Váradra került zsidókból rekrutálódott. Ez a szám az alijja és a más országból való elvándorlás nyomán állandó csökkenést mutat, úgyhogy 1971-ben már csak 2000 zsidó lelket tartottak nyilván. Jelenleg (1976) mintegy nyolcszáz zsidó lélek él Váradon, ezek egyrésze azonban nem tart fenn semmiféle kapcsolatot a zsidó közösséggel.

VÁRADI SZINFOLTOK

Dr. Kirsch Imre (Haifa)

Kétségtelen, hogy az auschwitzi borzalom készületlenül ért bennünket. Nem birtuk idejében felfogni, tulajdonképen miről van szó. Jól éreztük magunkat... Künn már dúlt a vihar, dörgött és villámlott, de mi csak becsuktuk az ablakokat. Volt aki imádkozott, volt aki táncolt, olyan is akadt szépszámmal aki kártyázott...

★

Két hóditó hadsereg bevonulását éltem át Váradon. Öt éves koromban apám öléből csalódottan bámultam a Szent László-tér és Kossuth utca sarkán Moşoiu tá-

bornok bevonulását Váradra. Alvó, elgyötört katonákkal teli szekerek vánszorogtak végig, Velencétől az Aradi-uti kaszárnyákhoz. (Ez az út kapta később a Calea Victoriei, azaz a Győzelem útja nevet.) Huszonhat éves koromban pedig délceg, pimasz arcú, fennhéjázó Horthy-katonák „Hódították meg" Váradot, közben énekelték is: „...győz a szittya fergeteg..." Ekkor már erősen kételkedtem abban, hogy Cotruș történelem-tanárom helyesen tanította-e az anyagát. Sajnos, azóta sok történelmet éltem át és rájöttem, hogy nemcsak Cotruș tévedett. Mindenki tévedett...

★

A világ legpacifistább ezredesének tanítása és hatása alatt éltem 14—15 éves koromban. Ezt az embert szintén Várad formálta a maga képmására. Reb Mordche Csesznye volt a neve, az orosz hadsereg közkatonájaként esett magyar fogságba. Váradon kötött ki, ott megnősült, hat gyermeke született, kereskedelemhez semmi hajlama nem volt, így minden próbálkozása fiaskóval végződött.

A Schwartz és Ullmann-féle ház — átjáróház volt. A Nagypiac-téri főbejárat egyik oldalán Schwartz Soma vaskereskedése, a másik oldalon Ullmann Izidor festékáru nagykereskedése virított, hátsó bejárata a csendesebb Deák Ferencz utcára nyilt. E ház udvarán a tulajdonosok kis házi beszemedres-t alapítottak — a hétköznapi reggeli és esti imádkozás céljából. Hatszor-nyolc négyzetméter nagyságu helyiség lehetett. A tulajdonosok azt is megengedték, hogy ebben az imaházban Reb Csesznye, az aszkéta arcú, kis kecskeszakállu szent egy jesiva-előkészítő, magasabb fokú chédert nyisson. Ekkor lett ő ezredes. Abban az időben egy ilyen nevelő intézetben a havi tandíj 100—250 lej körül mozgott. Nála a tandíj ezer lej volt. Se több, se kevesebb. Ez adta neki a rangos nevet: Ezredes. Itt tanultam én, mielőtt felsőbb osztályba léphettem — előbb a székelyhidi, majd később a frankfurti jesivában.

Iskolatársaim közül elsősorban megemlítem Majselet, jelenleg Reb Mose Hager, a vizsnitzi rebe-dinasztia fejét, továbbá a vizi rebe három fiát és a páve rebe két fiát. Együtt tanultam még Ullmann Imivel, Ritter Karcsival és Reich Jánkival. Hárman maradtunk meg Auschwitz után: a vizsnitzi rebe, Jánki és én. Szegény mesterünk, aki az emberszeretetet nevelte belénk, aki azt tanította, hogy mindenkit szeretni kell és mindenkinek meg kell bocsátani, a megsemmisülésben is a váradi zsidóság előfutárja lett. Mint állampolgárság nélküli hontalant, már 1941 nyarán feleségével és hat gyermekével együtt Kámenec-Podolskba deportálták és mindannyiukat kivégezték.

★

Hosszú utat jártam meg — részint jószántamból, részint mások akaratából — míg Váradról hazámba kerültem. Ma már biztosan tudom, hogy szülővárosom egyik legfőbb értéke az volt, hogy nem ismerte a képmutatást. Tudta becsülni az emberben rejlő értéket, és igazától semmisem tántorította el. Nem ismerte a protekcionizmust, ezért senkisem kerülhetett felelős vezető állásba, ha munkában, vagy hatáskörében az illető nem ütötte meg a magas mértéket.

Ime, egy konkrét eset. 1933 telén elhunyt a zsidó kórház nagy sebésze, dr. Fischer Imre. A kórház sebész nélkül nem létezhet, így kiirták a pályázatot. Istenem, milyen sokszor tapasztaltam, ha kiirnak egy pályázatot, csak formalitás az egész, a „kiirók" már előre tudják, ki kapja meg az állást — minden egyéb csak formalitás, porhintés. Váradon ez nem létezett. Személyesen éltem át a sok sebész-főorvosi pályázó gyakorlati próbálkozását. Minden jelölt nyolc-tíz napig operált a kórházban. A műtéteknél jelen voltak a város és a kórház tekintélyes orvosai. Mi, orvostanhallgatók, szintén ott húzódtunk meg a nagyok között, néha aszisztáltunk, vagy altattunk. A kórházbizottság minden bizonyitványt, javaslatot áttanulmányozott. Nem volt pártkulcs, nem volt politikai meggondolás.

Tudni kell, hogy a zsidó kórház orvosait az ortodox Szentegylet vezetősége választotta meg. Nos, ebben a konkrét esetben a választás a teljesen asszimiláns, a zsidó hagyományoktól távol álló dr. Éliász Ernőre, a marosvásárhelyi születésü 34 éves danzigi egyetemi tanársegédre esett. A mellette szóló legfőbb érv az volt, hogy tudott: nagyszerű, biztoskezű, határozott sebész volt.

★

Minden háború meghozza a maga forradalmát. Az első világháború nemcsak az orosz cár, a német császár és a Habsburgok letünését eredményezte, hanem az egész világon egy frissebb, ózondusabb légkört teremtett. Uj jelenségnek lettünk tanui: a nép, az utca, a kisember is elkezdett gondolkozni. A vezetés privilégiuma kiesett a nagyfejüek zártkörű csoportjának kezéből.

A váradi ortodox zsidóság is ébredezni kezdett. Az ortodoxia vezetőinek egyrésze úgy találta, hogy a cionizmus összeférhet a vallási hagyományokkal. Nem maradtak hatás nélkül a világszervezet vezetőinek váradi látogatásai sem. Igy gondolok elsősorban Náchum Szokolovra, Menáchem Usziskinre, de különösképen Ráv Fischmannra, aki később — Ráv Májmon néven — Izráel állam első vallásügyi minisztere lett.

Ráv Fischmann váradi látogatása gyermekkorom egyik felejthetetlen élménye. Esti előadása előtt, a

délutáni órákban a mi házunkban gyültek össze a vezető mizrachisták előzetes megbeszélésre. Ott volt Mittelmann Jakab, Wasserstrom Sándor, Goldstein Mose, Grünberger Ignác, Gutfried Sándor, Leitmann Dezső és mások, kiknek nevére már nem emlékszem. Édesapám szempontjából (az ortodox hitközség főjegyzője lévén kit az anticionisták legalább pártpolitikán kivülállónak szerettek volna tudni), ez az összejövetel majdnem egy titkos sejtgyülésnek számított. Az élmény talán édesapámnak is megérte a sok későbbi támadást. Nekem biztosan megérte, mert még mindig az arcomon érzem Ráv Fischmann kezének melegét, mikor a megbeszélés végén, eltávozóban, megsimogatott.

★

A nagyváradi ortodox templomudvar hatalmas terület volt. Fizikai és szellemi értelemben is. Három templomot — a Nagytemplomot, a Sász-Chevrát és a Márpe Lönefes, a hitközségi alkalmazottak betegsegélyzőjének templomát fogadta magába. Ezenkivül voltak a hitközségi irodák, a Szentegylet irodái, az elemi és polgári fiúiskolák, a népkonyha, a baromfi vágóhid, valamint sok-sok hitközségi alkalmazott lakása. A Zárda utca (később Fuchs Mór utca) 2. szám volt az ortodox zsidóság szabadegyeteme: innen indult el minden gondolat, minden eszme, amely az ortodox zsidóság szempontjából kihatott nyugatra, Magyarország, és keletre, Románia felé.

De hogy a Sász Chevra anyagilag is támogatta a román, később a magyar sportot — ezt kevesen tudják. Én tudom. És most elárulom, hogyan.

Osztálytársaim voltak Krausz Bandi, a kis Moskó és vagy három osztállyal feljebb Feuerstein Kiki. A Sász Chevra és a vágóház között egy elég hosszú és széles terület húzódott el, ahol szabad (néha nem is szabad...) óráinkban rugtuk, eleinte a rongylabdát, majd a bőrt, s bizony elég gyakran a Sász Chevra ablakában kötött ki a „taccs". Persze, Kollmann bácsi, a sámesz, este már a szilánkok láttán vette tudomásul, hogy cug van a templomban... Pedáns ember lévén — reggel már be volt vágva az új ablaküveg. A mi focink óvatosan számolva évi 2—300 lejbe került a Sász Chevrának. Itt is így nyerték el a labdarugás alapismereteit a többszörösen válogatott Krausz Bandi, Feuerstein Kiki, és — ha nem tévedek — egy félidő tartamára a kis Moskó is.

★

EPILÓGUS:

Ugy érzem, ezek a rapszódikusan kiragadott morzsák, felszakított régi-régi sebek jólesnek a léleknek, de a test nem birja tovább...

IGY FOGLALTÁK EL A NÉMETEK A VÁRADI ZSIDÓ KÓRHÁZAT

Irta: **Dr. GERGELY ANDRÁS**

1944-ben, amikor a németek megszállták Magyarországot, a váradi Zsidó Kórház teljes kapacitással müködött. A négy kinevezett orvos közül három (dr. Karpf, dr. Spitzer és dr. Lazarovits) munkaszolgálaton voltak. Helyüket Budapestről leküldött zsidó, főleg korhatáron tuli orvosok töltötték be.

Március 25-én, szombat délelőtt, sürgős műtétet végeztünk. Egy adott pillanatban felcsapódott a műtő ajtaja és három Wehrmacht-tiszt — a segédműtösnő kiséretében — berobogott, körüljárta a műtőasztalt anélkül, hogy tekintettel lettek volna az ott folyó beavatkozásra, majd távoztak és kintről már csak a csizmájuk ismert kopogását hallhattuk.

A műtétet befejeztük, majd azután, hogy kimosakodtunk, a kórház gondnoka, Braun Fülöp izgalomtól remegő hangon közölte velünk, hogy elrendelték a kórház 24 órán belüli kiürítését. A parancs szerint, a felszerelés és berendezés érintetlenül ottmarad. Rögtön értesítettük dr. Molnár Vilmos igazgató főorvost. Rövid negyedóra elteltével telefonált, közölte, hogy nincs mit tenni — a parancsot végre kell hajtani.

Legelőször is a kórház alagsorában lévő öregek otthonát ürítettük ki és annak lakóit a közelben lévő Kolozsvári-utcai nagytemplomban helyeztük el. A szombat kimenetele után — akit csak lehetett — igyekeztünk valamilyen módon hazaszállítani. A súlyos és feltétlen kórházi ápolást igénylő betegeket másnap, vasárnap délelőtt, a Misericordian, a Szent József és a Biharmegyei Közkórház vették át. Délben a személyzet kitakarította a termeket, rendbe hozták az ágyakat és mindenki ment haza a családjához.

Az épületben hárman maradtunk: az udvarban lakó Braun Fülöp gondnok, a kórházi portás és e sorok irója. Mégegyszer végig jártam az épületet és elbúcsúztam életem elmúlt éveinek emlékeitől. Egyszerre minden olyan idegen és sivár szomorú és kétségbeejtő lett, mint az egész jövő, amely előttünk állt. Visszamentem a szobámba, összecsomagoltam kevés személyi holmijaimat, könyveimet, leveleimet, apró kis emléktárgyaimat, fényképeimet és felhivtam telefonon menyasszonyomat, aki értem jött. A böröndjeimet lehordtuk a bejárathoz és vártunk.

Délután öt órakor német pontossággal megjelent három tiszt, valószinüleg ugyanazok, akik előző nap voltak ott. Jelentettem, hogy a kórház üres. A vezetőjük ránk nézett, e gy pillantást vetett a csomagjainkra, majd katonásan intett, hogy mehetünk.

Az utcán beszálltunk az első üres konflisba és némán, hangtalanul tettük meg az utat haza, édesanyámhoz, a Jókai Mór utcai otthonunkba.

MARTON ISTVÁN:

A BIRKENAUI PERRON

Azon a májusvégi hajnalon, amikor gettóbeli lakásaink előtt sorakoztunk és vártuk elhurcolásunk vezényszavát, egy csendőrmester reprodukálhatatlan gorombaságot mondott a tizennyolcéves Szász Évának. Nem négyszemközt mondta, hanem a szülők és még vagy száz ember fülehallatára. Én is hallottam. Ott álltam az apósom és a feleségem között az egyik sorban. Igen, álltam, mozdulatlanul. Sem én, sem más nem torolta meg a sértést, amely éppúgy illetett valamennyiünket, mint Évát, az egyetemi hallgatót. Ha én akkor ráförmedek a csendőrre, vagy legalábbis agyonütöm, szegény kis feleségem, aki bizonyára visszatér még, a legbüszkébb lehetne a megmaradtak, a zsidó özvegyek és özvegy zsidók maroknyi társadalmában. De a perc, próbára téve elszántságomat és becsületemet, lassan, gúnyosan elszállt fölöttem, anélkül, hogy megállítottam volna. Igy hát az én történetemben egyetlen magasztos momentumra sem bukkan, aki életem adatai között kutat.

A Rhédey-kert fái között széles pallókon lépkedtünk fölfelé az árnyas marhavaggonokba, kettesével, hármasával, komoran, vagy közömbösen, mintha oly moziba engedtek volna be, ahol már leoltották a villanyt és a reklámokat vetítették. Aki előbb érkezett, elfoglalta a jobb helyeket a kocsi oldalainál, a később jövöknek pedig már csak állóhely jutott. Meleg nyári reggel volt. Madarak csicseregtek a fákon, s néhány csendőrtiszt álldogált unottan a fák alatt. Minden vaggon megtelt, s az előtér megtisztult a civilektől. Egy csinos nő bámulta a bevaggonirozást, az egyetlen polgári személy, aki erre ugylátszik engedélyt kapott. Tiszti feleség, vagy törzstiszti maitresse lehetett. Élménye nem volt jelentéktelen. Egy iszonyú katasztrófa előkészítését nézte végig zsebkendője mögé rejtett illedelmes mosollyal. Legalább kétezer olyan ember vonult el előtte, aki három nap mulva már nem élt. Mintegy negyven, kereken nyugvó siralomházat látott, tele halálraitéltekkel. Ő tudott az ítéletről, de az elitéltek még nem tudtak semmit. Egy SS-katona fontoskodott a vonatnál. Mindenáron mutatni akarta, hogy szolgálatban van. Kissé irritált bennünket a jelenléte, de csendőreink ügyet sem vetettek rá, mintha ott sem lett volna. Vonat induláskor a csukodó vaggonajtókon bekajabált egy csendőr durva szolgálati nyelven: „Ha valaki megszökik maguk közül, meg leszünek tizedelve". Az asszonyok nem is tudták, mi az a tizedelés. A férfiak azonban tisztában voltak vele, hogy ez a fenyegetés csak a kevésbé intelligens elemek fékentartását célozta. Bennünket egyetlen dolog érdekelt: kik kisérik a vonatot? Németek, vagy magyar csendőrök? A kocsi szelelőnyilásánál önkéntes kémeink figyelték e döntő fontosságu körülményt. Már megmozdultak a kerekek, mikor lelkendezve harsogták a kémek: csendőrök szálltak a vonatra. Nagy kő esett le a szivünkről, s megnyugodtunk. Szóval Magyarországon maradunk. A csendőr iránti ellenszenvünk átalakult hálaérzetté. Kínzóink, de egyben életmentőink is. Nem adtak át a németeknek. „Az intézményre gondoljunk, a csendőrség intézményére, ne a csendőrre" — jegyezte meg Vadas Jenő főuti kereskedő. „A magyar csendőr sohasem tagadta meg magát" — buzgott hazafias lázban Berger Lajos, volt iskolatársam és megpödörte a bajuszát. A vonat kis külvárosi utcák villamossinein bujkált szégyenletes terhével, míg kijutott a fővonalra. Én nem tolongtam, mint mások, a szellőztetőknél, hogy utoljára lássam szeretett városomat, ahol születtem, éltem és kiraboltak. Később vetettem egy pillantást Várad távolodó tornyaira. Kicsinyek, földhözragadtak voltak az ég hihetetlenül messze tőlük.

Falatozgatni kezdtünk, már akinek volt mit. Utravalóul fél profuntot kaptunk fejenként és egy bádoglavorban vizet. Öt-hat liter lehetett. Hetvenkét ember számára nem sok. Vajda főrabbi kezelte a vizet, ő osztotta ki kupicánként a szomjasoknak, mikor rá került a sor. Meglehetősen terjedelmes ruháskosarat hoztak a főrabbiék magukkal. A teteje bölcső volt, az alján élelmiszer, pelenka és más ruhafélék. A lavoron nyugodott a kosár széltében, háttal a mozdonynak, három ember helyén. De senkisem zugolódott. Járt ennyi hely a kis Ivánkának, a főrabbi gyermekének. Már nem emlékszem rá, ki kezdte el Sztojay miniszterelnök méltatását. Csakhamar Imrédyre terelődött a szó, igen helyesen, mert hiszen az nem lehetett vitás, hogy a bennünket ért fordulat az ő tárca-vállalásának volt egyenes következménye. „Ha Imrédy nem lép be a kormányba, akkor kiszolgáltatnak bennünket a németeknek". A vaggon baloldalán tömörült intelligencia folytatta a politizálást, amelyet a jobboldaliak, néhány férfi és nő tisztelettel élvezett. Egy bizalmas gondolat sugalmazására kijelentettem: „Imrédy az angolok embere". Ebben minden benne volt. Az is természetesen, hogy az angolok zsidó-mentő akciójának a végrehajtója. Kijelentésemet pillanatok mulva a vaggon minden pontjában visszhangozták. Bár a csendőrök Kassát rebesgették, mint utunk végcélját, Kassa szóba sem került a fellelkesült hangulatban. Mezőturra megyünk. Mezőturra ugyanis hat-

ezer zsidó munkást kértek a csendőrparancsnokság irodájából, pár hete kiszivárgott hirek szerint. Gold Jenő tudni vélte, hogy az alföldi városkát már ki is ürítették a mi befogadásunkra. „Rengeteg szárnyast fogunk ott enni, mert Mezőtur a csirkék Eldorádója." Ebbe könnyen beletörődtünk. De a vonat egyszercsak brutálisan mellékvágányra kanyarodott és szétrombolta a mezőturi illuziót. A nap hevesen tüzelt ránk. A vaggon fala szinte áttüzesedett. Lekerültek a kabátok a férfiakról s a nők feltépték bluzaikat. A gyerekek vizért nyivákoltak. Nem volt víz. A főrabbi szétosztotta már a készletet. Szóval Kassára megyünk mégis. De jó lett volna Mezőturon, bent az ország szívében. Kassa már a határon fekszik. Mindenki átérezte: nem vagyunk annyira szem előtt, mint Mezőturon. S ez nem kecsegtető. Ki mit tudott, elmondta. Kaszárnyában fogunk lakni. Onnan viszik a férfiakat munkára. Szalmán fogunk hálni. És bizony fázni fogunk, mert Kassán éjjel hűvös van. „Ne feledjük, uraim, hogy Kassa már hegyvidék" — hangsúlyozta egy fiatalember, aki minden áron részt akart venni a vitában. A megállóknál az anyák vizért könyörögtek. Többször nem hiába. A gyerekek ittak egy pár kortyot és elcsendesedtek. Egy asszony szenzációs hirt közölt: „Nem Kassára megyünk, hanem Kassától hat kilométerre szállunk ki, ott összpontosítják az egész erdélyi zsidóságot egy most épülő barakk-táborban. Egyelőre a szabad ég alatt lakunk! De hiszen nincsenek takaróink és puszta földön nem hálhatunk! Mindent el kell követnünk, hogy a gyermekeket, nőket, öregeket fedél alá juttassuk. Fel kell építeni a barakkokat! Aki ebben a munkában nem vesz részt, azt árulónak fogjuk tekinteni. Igenám, de vajon a parancsnokság megengedi-e, hogy azt a munkát végezzük, amit mi akarunk? Szegény Ungerleider barátom igen szerényen javasolta: „Alakítani kell egy bizottságot, amely a parancsnoksággal állandó érintkezést tart fönn és megbeszéli a legszükségesebbeket." Ugyvan, ugyvan. Már meg is választották a bizottság elnökének apósomat, de gondolataiban senkisem háborgatta. A Kassa melletti tábor képe vizuálisan megjelent előttünk. Egy fakereskedő a megálló nevét is említette, ahol leszállunk. Van ott egy régi fatelep — az igazgatója rendkivüli bájos uriember. Ünneprontó aggodalmas hang vegyült az órákulum jóslatai közé: hátha behivták az igazgatót katonának? Már közeledtünk Kassa felé. Az emberek kezdtek nyugtalankodni. „Állitólag a fiatalokat kiviszik Németországba." Ostobaság. „Az nem létezik, hogy Imrédy belemenjen ilyen disznóságba! Legfeljebb kikérnek néhány szakmunkást." Fülemben cseng az öreg Weisz néni siránkozó hangja: „A varrónő is szakmunkás?" A lányát féltette.

Lassan begurultunk Kassára. Az állomás épületétől messzire áll meg velünk a vonat. Itt szállunk le, vagy innen hat kilométerre? Vártunk, Nem nyitották fel a vaggon-ajtót. Csend volt, senkisem törte meg. A vonat előtt két-három csendőr lézengett és egy öreg póttartalékos puskával. Nyitogatták az ajtókat: „egy ember leszáll és vizet vesz fel", hangzott a parancs. Én ugrottam le az üvegekkel. Elől a mozdony itatott. De sok kell neki ahhoz a hat kilométerhez. Szaladtam a vízzel vissza, hogy fordulhassak. A lavort is meg kell tölteni, ki tudja, hány kilométer az a hat? Mire a vonat tulsó felén lévő kútról visszajöttem, egy nyulánk, szőke csendőrfőhadnagy pattant elő valahonnan és egy Gestapo tiszt, aki félrefordított fejjel profilba mondott neki valamit. A német elrohant, látszott, hogy dühös. Sápadt volt, hamúszínű az arca, orra megnyult, mintha a töve meglazult volna. Rohant a szemközti sinek között és rekedten szitkozódott. A csendőrtiszt megszólitott engem, kijelölt vaggon-parancsnoknak és magával vitt. Kezembe adtak egy ötven kilós zsákot, aztán közremüködésemmel megkezdődött a váradi zsidók utolsó magyarországi kirablása. Egy csendőr is jött velünk, az civilkalapot tartott a kezében. A főhadnagy a vonat elé állt és háromezer ember fölött kimondta az itéletet: „Minden értéket be kell szolgáltatni. Ha a németek valamit megtalálnak, akkor irgalmatlanul kivégzik magukat — kiáltotta harsányan, hogy a csecsemő is meghallja. Igy tudtuk meg, hogy átadtak bennünket a németeknek.

A zsák hamarosan megtelt pénzzel, ékszerekkel, töltőtollakkal. Sokan feltépték ruháikat, ahová értékeiket rejtették. A helyzet komolyra változott, csak kevesen maradtak, akik továbbra is merték vállalni az eldugott értékekkel járó kockázatot. Tele volt a zsák, amit tartottam. A földre is hullott arany elég. A nyilásokon és az ajtón dobálták ki az emberek megmaradt élettartalékaikat. Engem a zsákkal félreállítottak. És míg a főhadnagy s a csendőr tovább gyüjtötték a kincseket, velem nem törödött senki. Az öreg póttartalékost, aki a sinekre vigyázott, megsajnáltam. Éhesen bámulta a zsákomat. Adtam neki egy aranyláncot és egy aranyórát. Egy parasztfiúnak odaadtam a feleségem karóráját, hozzon érte pár cigarettát. Három cigarettáért adtam egy vasutasnak pár divatjamult arany fülbevalót, két aranygyűrűt és egy töltőtollat. De kicsalt még egy aranyórát is tőlem. Sajnálom, hogy nem voltam zsenerőzebb. Inkább az övéké legyen, ami a miénk volt, mint a németeké, vagy a nyilasoké. Amikor a vaggonok előtt mentünk a zsákokkal, egy barátom lekiáltott az ajtóból: „Pista, deportáltak vagyunk!" Sohasem használtuk eddig ezt a kemény kifejezést, most hallottam először a mieink

szájából. Beszéltünk kitelepítésről, kiszállításról, de senkisem merte az ördögöt a falra festeni. Hirtelen felparancsoltak a vaggonokba. Fehér Erzsit, Fehér Dezső lányát láttam utoljára a kassai megállónál. Vaggonja előtt állt a szép társaságbeli dáma. Két kezével a hajába markolt. Fölfele nézett és eltorzult szájával hangtalanul kiáltott valamit az ég felé.

Jött egy csendőr és bekajabálta a kocsinkba Magyarország búcsúszavait: „Ha valaki megszökik maguk közül, a vaggonparancsnokot kivégzik. De ha a vaggonparancsnok szökik meg, akkor magukat kiirtják." Leszállt az este. Az utasok a zsákok aljáról előkotorták a mérget.

Ezen az éjszakán nem aludt senki. Gombocokká zsugorodva nyüzsgött a sok test a földön. Senkisem nyujthatta ki a lábát, s rugdosták, döfködték egymást az összepréselődött emberek. Én egy kicsi helyen ültem a feleségem közelében, felhuzott térdekkel, mint egy azték mumia. Panaszkodtam, hogy a kölyök elvitte a karórát és nem jött vissza cigarettával. Három cigarettámból egyet Ungerleidernek és egyet a kétségbeesett Markovics Ernőnek adtam, aki egész uton eszelősen panaszkodott, hogy nem tudott elbúcsúzni kintlakó keresztény feleségétől, Lujzitól. Alig vártuk a reggelt, hogy kinyujthassuk összegémberedett tagjainkat. Nyugat felé röpitett a vonat. Németországba megyünk. De jó volna valahol a tengerparton. Hogyne, hogy lebombázzanak bennünket! „Olyan helyre visznek, ahol nincs légiveszély! „Hitler el fog számolni velünk az utókornak. Az olyan nagystilű politikus, mint Hitler, fenyegetésekkel elégíti ki a jelent és a jövőt azzal, hogy fenyegetéseit nem váltja be". Hitler egy zseni — lelkesedett a főrabbi egyik idősebb rokona.

Délután élesen keletre kanyarodott velünk a lokomotiv. Végünk van. Lengyelországba visznek. Lublinba megyünk. A gettóban nem akartunk hinni Szász Évának, aki a csendőrparancsnokságon gépelt és egy tiszt beszélt neki Lublinról. Mi lehet Lengyelországban más, mint Lublin? Lublin azonos Lengyelországgal és viszont. Lublinba megyünk: kinlódni, éhezni, a félelmes bizonytalanságban! Feleségem mellém kuporodott le a földre és bejelentette, hogy nem hajlandó tovább élni. „Te vigyázz magadra, kérlek, túl fogod élni, bizonyos, de én nem nézhetek elébe a szenvedések özönének" mondta és meggyőzően sorakoztatta az érveit. Figyelmeztettem rá, hogy ellentmondásba keveredik, mert az öngyilkosságot a németek szökésnek minősitik és engem, mint vagonparancsnokot miatta kivégeznek. Azonnal letett szándékáról, pedig már a gettóban foglalkozott vele. Visszaült a helyére és gyöngéden átölelte az apját. A szürkületben láttam, amikor apósom fölemelkedett, előbb nyujtogatta a lábait, aztán hátranyult a kabátja zsebéhez. Feleségem megragadta a karját. Mit akarsz tenni? — kiáltott ijedten. Azt akarod, hogy őt kivégezzék? Ugyanazzal szerelte le az apját, amivel én szereltem le őt. Azt hiszem, nagy hibát követtem el. E pillanatban még nem tudom biztosan. Később, Lili, a feleségem, óvatosan kivette a mérget a zsebéből és eltette.

Éjszaka Ungerleider megérintette a vállamat. Talált egy cigarettát a zsebében, meg akarta velem osztani. Szipka kellett volna hozzá, hogy csepp se menjen kárba a dohányból. Lindenfeldnek van szipkája, de ő a vagon tulsó felében alszik, a nyüzsgő sokaságban. Én mentem érte, karokon; lábakon, fejeken keresztül négykézláb, rugások és szidalmak között. Ráestem férfire, nőre, gyerekre, szűzre és egy ifjú párra is, míg végül sikerült magára Lindenfeldre rázuhannom. Nem haragudott, ideadta a szipkát, s akkor visszavonultam. Legalább félórába telt, míg az ötméteres utat oda-vissza megtettem. Csak közbevetőleg említem, hogy Ungerleiderrel a lágerben is összehozott a sors. Nekem jutott a gyászos feladat, hogy szegény barátom agyonrugdalt, halódó, véres testét a láger ambulanciájára cipeljem. Mikor barátom meghalt, keserű bosszúvággyal elhatároztam: ha valaha szabad leszek, harcolni fogok, hogy kegyetlen korunk emlékére a soknevű Grosswardeint egyszer s mindenkorra nevezzék el e meggyilkolt derék mázolósegéd, Ungerleider Mór nevéről. Talán nevetségesnek hangzik ez ma, amit én akkor oly komolyan képzeltem.

Egy temetőben koránt sincs olyan temetőhangulat, mint Lengyelországban. Hogy élhetnek itt emberek? Itt csak meghalni lehet. Az Isten is arra teremtette, hogy milliók sírja legyen. Harctér. Egy terepszínű ország. A vonat bolond módjára kanyargott. Néha azt hittük, visszatért előbbi helyére, ahol már járt. Hova hurcolnak ezek? Mit akarnak? Miért nem adnak vizet? Egyszer, kitolva valami vakvágányra, fehérre meszelt deportáló vagonokat pillantottam meg. Addig hurcolnak ide-oda, míg meghalunk szomjan. De nem szóltam felfedezésemről senkinek. Jobb is volt, mert estefelé hihetetlen hosszú robogás után váratlanul megálltunk és a vagonajtókat nyitogatni kezdték. Nem szállhattunk ki és vizet sem adtak, de azon a méteres nyiláson, amit engedélyeztek, friss levegőt lélegezhettünk. Egy SS legény jóakaratulag közölte, hogy megérkeztünk. „Ez a végállomás" — mondta. Hálistennek! — tette hozzá Weisz néni. Auschwitzban voltunk. Szemben velünk egy város égett. Pár perc mulva ismét ránk húzták a tolóajtót.

A vaggonban époly sötétség honolt mint bennünk. Mindenki alvásra készülődött. Senkisem beszélt, nem volt mit. Éppen elégszer blamiroztuk magunkat, s a blamázs még a koporsóban is blamázs, mint Meredith

irja. Apósom megtapogatta a feje mögött a kabátja zsebét, aztán a bajuszába mormolta: „hát jó, szembenézek mindazzal, ami rám vár". A halálát áldozta értem.

Ez volt az első nyugodt éjszaka. Kipihenve ment a sok derék ember az örök pihenőre. Éjjel egy óra körül motor berregés és reflektorok becsapodó fényei ébresztettek föl. Észre sem vettük, hogy a vonat elmozdult velünk az éjszaka. Este még nem volt előttünk keresztben út. A földönfekvők csak a nyakukat fordították a nyilás felé, ahol a fény jó reggelt kivánt. Az ülőknek a szeme ébredezett. De nem mozdult senki, mintha rejtekhelyünk lett volna a vaggon. Éreztük a bajt. Visszafojtott lélegzettel figyeltünk. Feleségem rám nézett, én őrá. Hirtelen elhaladt az utolsó autó is. Ismét sötét lett és többé nem láttuk egymást. Nyitogatni kezdték az ajtókat: „mindenki leszáll, az összes csomagok fönnmaradnak." Ez kivégzést jelent. Ha csomaggal kellett volna leszállnunk, gettóba visznek, bizonyos. De így hova vihetnek? Elvesztettem a fejemet. Én ugrottam le először a kocsiból. Hosszú aszfaltozott perronon álltunk. A távolban reflektorok igyekeztek végigvilágítani, de sikertelenül. Egyenruhás árnyékok álltak szétvetett lábakkal emitt-amott. Kezükben fordítva tartott sétabot. A reflektorok mögött egy hatalmas fedett teherautó állt keresztben. A gázautó. Abban fognak kivégezni. Pánikhangulatban voltam, mindenkinek mutogattam az autót. Egyszercsak lezuhanok a földre. Egy botot akasztottak a nyakizmom és a gégém közé, így rántottak le. De ügyes, gondoltam, hogy nem törte el a gégémet. Máris mellém zuhan a földre egy margittai fiatalember, vér buggyan ki a száján. Eltörték a gégéjét. „Férfiak balról, nők jobbról sorakozni!" Lassan ment a sorakozó. Ötösével álltunk föl. Valahonnan a vaggonok alól csikosruhás fegyencek kerültek elő a nők és a férfiak között tevékenykedtek. Emberi testeket cipeltek a lépésnyi térközben szakadatlanul. Halottakat, betegeket, és öngyilkosokat, akik már meghaltak és öngyilkosokat, akik a vaggon előtt vették be a mérget. Majdnem minden vaggonnak volt halottja. A mi vaggonunkban nem volt egy sem. A mi halottaink az uton még éltek. Apósom az első sorban állt, előre tessékelték a többiek, hogy szükség esetén ő legyen a szószólójuk. Én a második sorban álltam, de időnként elfutottam hirekért. Mézet ittam és zsirt szomjuságomban, hiszen vizet milliókért sem kaphattam volna. Cigarettát kaptam, amennyi csak belémfért, most már kitört a gavalléria azokból is, akik a vaggonban gazdálkodási terveket kovácsoltak. Mindenki érezte a halál hűvös leheletét a fejünk fölött. Elterjedt a hír, hogy az autó mögött az élőket, halottakat egymásra dobálják a fegyencruhások és már egész domb emelkedett a testekből. Az égő város, amelyet este láttunk a vonatból, itt lángolt a közelben. Még nem tudtuk hogy azok a lángok dermesztenek is. Nem tudtuk, hogy a krematóriumok tövében állunk. Az angol rádió elfelejtett beszámolni a német tüzekről. Jól tette. Gyöngédségből beszélt csak lelőtt repülőgépekről, győzelmekről és kudarcokról a magyarországi zsidóknak. Mi lett volna, ha tudjuk, hogy a gázkamra leselkedik ránk?

A birkenaui perronon álltunk, a történelem legirgalmatlanabb, legvéresebb itélőszéke előtt, de sejtelmünk se volt róla. Milliókat itéltek itt halálra és soha senkit föl nem mentettek. A rettenetes biró, az a karcsú tiszt, aki enyhén mosolyogva, rendkivüli türelemmel várja, míg mindenki lekászolódik a vaggonokból, már készül az itélkezésre. Eddig legalább négymillió embert küldött a halálba kezefejének könnyed mozdulataival. Jobbra és balra intett a hasa fölött tartott kezével. Nem a hüvelykujját fordította lefelé, nem volt ő Cézár, bár tíz Cézárnál is többet ölt és plagizátor sem volt, mert ilyenre nem volt még példa, hanem a mutatóujjával hirdette ki verdiktjét. Akit balra küldött, egy órán belül meghalt, a többit éheztetéssel, kényszermunkával és kegyetlenkedésekkel súlyosbított halálra itélte. Ilyen halkan, előzékenyen, szinte kellemesen, mint ez a tiszt, még nem őrjöngött senki ezen a világon.

Az éjféli cirkusz megkezdődött. A tiszt odaállt a nők csoportja elé és integetett. Megindultak előttem hosszú sorban ismerőseim a sír felé, mint Madách tragédiájában. Ha valaki lázitani kezdett volna bennünket, hogy rohanjuk meg azt a pár SS katonát és öljük meg őket, rá sem hederített volna senki. A magyarországi zsidók tekintélytisztelete még a határokon túl sem ismert határt. Csöndben, zugolódás nélkül néztük, hogyan küldik az emberek szeretőjét, gyerekét, anyját egy ismeretlen sötét útra, nélkülünk. Végig morajlott a hir fölöttünk, hogy csak a szép nőket válogatják ki, a többi nem kell nekik. Apósom látta, amikor a feleségemet is félreállították. Ő! A mieinkkel is a katonákat akarják szórakoztatni, mint a szlovákiai nőkkel! Pillanat alatt beletörődtem. Ha ez az ára annak, hogy megmeneküljön!

Fehér Dezsőné jelent meg előttem teljes reflektorfényben, kiegyenesedve, két karját rázva a levegőben, ahogy sikoltozott: ne szakítsanak el a gyermekeimtől! Egy SS legény taszított rajta az oldalán, és ekkor, mintha kátyuból mozdították volna ki, megindult az uton, amely hirtelen elsötétült egy drótkerités és egy fehér épület között, ahol örökre eltűnt a szem elől. Apósomat szerettem volna megnyugtatni: az orvosokat kiválogatják, — mondtam neki, de őt a maga sorsa nem érdekelte. „Lilinek jobb lesz?"... kérdezte.

Nem gondolt arra, amire én gondoltam piszkos fantáziámmal. Sebestyén Dezső iskolaigazgató állt mellette az első sor szélén, jellegzetes szikár tartásával. Látom, elővesz a zsebéből egy kis skatulyát, amelyben kicsi fiolák vannak s a fiolák tartalmát kiüriti a szájába. Hirtelen én is kedvet kaptam egy kis méregre: kedves igazgató úr, nem volna még egy kicsi a zsebében abból a dologból? — kérdeztem bizalommal. „Nincs több, kérem" — felelte udvariasan és előbbi feszes tartásába helyezkedett. Pár pillanat mulva összerogyott, mint egy üres zsák. Apósom, aki orvos volt, meg sem moccant. Ezen a helyen az SS orvoshóhér és a deportált orvos-áldozat egyaránt a halált szolgálta, nemhogy ellene tett volna valamit.

Azt hiszem, két SS katona jelenléte elegendő volna ahhoz, hogy egy égő szinházból ötezer ember sértetlenül vonuljon ki a levegőre. Mert Birkenauban láttam, mi az a terrorizált pánik, amikor senkisem meri azt tenni, amire eszeveszett gondolatai biztatják, csak a szeme dülled ki és a száját tátogatja.

A tiszt apósom elé lépett, kedvesen rámosolygott a hetvenhárom éves öregurra és barátságosan megérintette a vállát: erre tessék. Apósom megindult utolsó útjára, s tekintetével, amig csak lehetett, a lányát kereste. A tiszt a többieknek csak intett.

Ami ezután történt velem, már nem érdekes. Háborús férfikaland. Végigéltem egy ókori, vagy középkori kalandot az ellenség fogságában. Annyit mondhatok, nem lehet normális aggyal és egészséges lélekkel kibirni a fogságot. Azt hiszem, ahhoz a türelemhez, ami a szabadság kivárásához szükséges, egy kis elmebaj, vagy melankólia, nélkülözhetetlen. Minden veszteség szomorúságot von maga után, de a szabadság elvesztése súlyos melankóliával jár. Én egész lágeréletem alatt búskomor voltam, különben nekiszaladtam volna az elektromos drótnak, vagy agyonlővettem volna magam az őrszemmel. Akkor a többiek azt mondták volna rám: őrült.

Pár vonással lerajzolhatom lágerbeli önarcképemet, amelyre valamennyien többé-kevésbé hasonlítottunk. Ime: egy csontváz, kezében lapát, ruhája szögesdrót, érintése életveszélyes.

MOSE HAREL (Heller Miklós:)

NAGYVÁRADI ZSIDÓ DIÁKOK FÉNYES HŐSTETTEI A FRANCIA ELLENÁLLÁSI MOZGALOMBAN

FILIP GRÜNFELD GYURI A PARANCSNOK

Nagyvárad történelmi multjához tartozik ez a szerény irás is. — Olyanoknak áldozunk ezekben a sorokban, akik még élnek és azoknak, akik hősi halált haltak a szabadságért és beirták szülővárosukat a világtörténelemben is. Ezek egyike **Grünfeld Gyuri** hivatalos nevén Filip George mérnök, a néhai Kecskeméty Lipót főrabbi nevét viselő egykori nagyváradi Zsidó Liceum hős növendéke, aki Lefort fedőnéven századosi rangot ért el a francia ellenállási mozgalomban és Lyone körzet parancsnoka volt. Számos fényes kitüntetést kapott, a francia becsületrend tisztje, a háborús kereszt és egyéb kitüntetések tulajdonosa. Az iskolában szerény csendes gyerek volt, kedvence Hittner Stephan (István) az iskola kémia tanárának, aki szintén abban az iskolában érettségizett majd tanított, amelynek növendékei egyrészt baloldali mozgalmakban küzdöttek, másrészt Jabotinszki hivei voltak és a Betár keretében álltak őrséget mikor Zeev Jabotinszki Nagyváradra jött. A revizionista vezér akkor sorra lekezelt az őt fogadó kék-fehér sapkás kis diákokkal. Közben jött a numerus clausus és a Zsidó Liceum végzettjei Franciaországban folytatták egyetemi tanulmányaikat. Három nagyváradi központ alakult ki: Grenoble, Lyon és Párizs. „Akkor még Grünfeld Gyuri" Grenobleban tanult. Kitört a világháború, a váradi diákok pillanatig sem gondolkodtak: beléptek az ellenállási mozgalomba és olyan hőstetteket hajtottak végre, hogy még ma is beszélnek róla a franciák, de főleg a régi ellenállók. Grünfeld Gyuri új nevet kapott. **Filip** lett belőle a Resistanceban **Lefort** néven csinált nagy karriert. Hamarosan kinevezték századosnak — bár paradoxonként hangzik — régi kémia tanára Hittner Stephane (most 3 Rue de Rocage (92) Sevres- France) egykori tanítványának beosztottja lett. Köteteket irhatnánk Lefort kapitány bátorságáról, rátermettségéről, parancsnoki képességeiről. Grenoblei lányt vett feleségül, két gyermeke már Izráelben él, egyik — a fiú — tengerész, a másik nálunk ment férjhez. A francia becsületrend tisztje Filip George, Lyon felszabadításáért vívott hatalmas harcokban német tankokat, páncélkocsikat semmisített meg egységével, maga is megsebesült, de igyis folytatta a harcot. Hét német katonát pusztított el tankban, majd sebesült kezével gránátot dobott egy tiszteket szállító páncélkocsira, itt három német tiszt lelte halálát. Az ütközet után kapta meg a francia becsületrend tisztje címet. Egyik beosztottja a szintén váradi Bodnár (Blum) Ervin számos szabotázs akciót irányitott személyes részvételével a megszálló német tisztek ellen. Egy másik váradi Neumann Ernő (most Novac Ernest, Bukarest str. Dr. Marcovici) utcai harcokban tünt ki. Csoportjában Mandel László (Ladislas) 20 Rue Anatol France Palaiseau német tisztek ellen küzdött a hajnali órákban. Az ellenállási mozgalom másik szines multú katonája Schwartz Guillaumme (Vilon 40 Rue Vakerieu (92) St.-Cloude vegyészmérnök az akciók kitervezésének mestere volt. Oldalakon át irhatnánk a hősök neveit akkor se tud-

nánk befejezni. A lényeg: Ezek mind váradiak voltak, mind a Zsidó Liceum növendékei.

Grünfeld Gyuri a háború befejezése után kitüntetéseivel és irataival visszajött Romániába, szülővárosába Nagyváradra, ahonnan a politikai karrier hamar magasba lendítette és az ország egyik legszámottevőbb vezetőjévé nőtte ki magát. Egyik magas állást töltötte be a másik után, amig miniszter-helyettesi rangban mint miniszterelnökségi tanácsos a COMECOM (Varsói egyezmény, a kommunista országok közös piaca) romániai vezetője lett. Ilyen minőségben találkoztam vele egyszer Bukarestben igen furcsa körülmények között. Abban az időben a váradi szinháznál dolgoztam és éppen Szenkovics Sándor minisztertől jöttem le, amikor lestoppol előttem egy hatalmas autó. Kiszáll egy egyenruhás soffőr és az autóba invitál. Higyjék el, nem vagyok ijedős természetü, nem ismerem a félelmet, sok nehéz percet éltem át Ukrajna hómezőin, Auschwitzban, Nordhausenben, Bergen Belsenben, de most földbegyökerezett a lábam. Egy másodperc századrésze alatt átvillant az agyamon:

— Nem csináltam semmi törvénytelen dolgot, lelkiismeretem tiszta! Hova visznek? Mit akarhatnak tőlem?!

Nyugodtságot szinlelve beültem a kocsiba és kit nem látok benne mint Grünfeld Gyurit, aki közel tíz évvel fiatalabb volt nálam, amikor Lili (későbbi Hillinger Lászlóné) nővérébe voltam éppen szerelmes és sokat jártam a házukba.

— Szervusz — mondta — megismersz? Látom megijedtél!

Tudtam uralkodni az idegeimen.

— Gyurikám te vagy?! — Miért ijedtem volna meg?

— Akarsz egy jó feketét, viszlek magammal az irodámba, ott diskurálunk. A soffőr szédületes sebességgel hajt. Pompás villába érkezünk, a kapuban két katona posztol. Belépünk egy hatalmas terembe, a falon 20 méteres Sztálin kép.

— Tudod hol vagyunk — kérdi Gyuri.

— Majd megmondod.

— A COMECOM székházában, én vagyok a vezetője. No gyere az irodámba, ott otthonosabb. Pazarul berendezett munkaszoba, öblös fotellek, pár perc mulva a titkárnő hozza a gőzölgő feketét, valódi kisüsti pálinkát, süteményeket, finom cigarettát.

— Most mesélj nekem — mondja Gyuri — hol dolgozol, mit csinálsz, szoktál még gondolni Lili nővéremre?

— Először is itt egy meghivó a ma esti Csárdáskirálynő előadásra, éppen Szenkovics mellett ülsz majd.

— Annak örülök, mert jó barátom.

— Néhány mondat az életemről, aztán Gyuri kezd beszélni fényes karrierjéről, az ellenállási mozgalomról, a hősi harcokról a németek ellen, a francia kollaboránsokkal vívott megtorló akciókról és egyebekről. Mindenről beszélünk csak nem politikáról. Szaladnak a percek, az órák, észre sem veszük.

— Meghivnálak ebédre, de családom nyaral, menjünk egy jó vendéglőbe. Még sokáig elbeszélgetünk, aztán megöleljük egymást. Ideadja a telefonszámát.

— Ha Bukarestben jársz ezen a számon hivjál. Azóta nem láttam Grünfeld Gyurit. Napokig eszembe volt. Hogy megemberesedett, igazi férfi lett belőle. Már rég Izráelben éltünk, amikor egy párizsi barátom járt Beér Séván és mesélte, hogy Filip Gyuri otthagyta nagy állását, politikai karrierjét. Felesége Grenobleban volt a gyerekekkel a szüleinél, kiment értük és ő is ott maradt. Most mérnök egy gyárban.

★

Az Emlékalbum szervezése közben jutott ujra eszembe, megszereztem a címét. Irtam neki, persze 10 oldalas levélben válaszolt. Megadta a régi váradiak címét szerte a világon. Igy jöttek elő a rég nem hallott nevek: a sao-pauloi Guttmann, a frankfurti Sámuel Pista, Glück Oliver, dr. Grünberger Béla, a párisi Feldheim Louis, a hamburgi Grünfeld Lóránd, Bartizsán Balács Jancsi a hős ellenálló, a hires festőművész és rajztanár Leon (Löwinger) Alex, aki átállt az ukrán partizánokhoz és zsidó neve miatt megölték, dr. Grosz Tibor néhai dr. Grosz Samu neveltfia, Vajda Emile, aki szintén sok németet küldött az örök vadészmezőkre, majd az SS elfogta és nem jött vissza a deportálásból. Ő is megkapta az „officier de la legion d'Honneur címet és kitüntetést. Braunstein Lili (Krausz Lili) Bat Jámban él, ő a Comecomnál dolgozott, ott ismerte meg férjét és ma Izráelben élnek. Kurtag Pali (Paul Courtay) Moskovits Frédy igazgató Franciaország legnagyobb plasztik gyárában. Tőle tudtam meg, hogy él Toulouseban dr. Goldberger Imre. A világ kitárult, hosszú hónapok szorgalmas levelezése után előjöttek a múltból a régi barátok, iskola- és osztálytársak, feltárult a soha vissza nem térő gyönyörű ifjuság múltja és szenvedések golgotája. Mint Zilahy Lajos felejthetetlen művében a „Hazajáró lélekben" ujra összetalálkoztunk világrészek közötti távolságok ellenére, mert a gyermekkori barátság örök és megbonthatatlan. Szinte gyógyító balzsamként hat, ülni a kis Hermes irógépem mellé és lelki szemeimmel látni a régi barátokat, a sok hőst, akik ma szintén velünk együtt megöregedtek vagy az égből tekintenek le ránk.

GOLDBERGER ISTVÁN A HŐSÖK HŐSE

Köztiszteletben álló család volt a Régi Várad-on Goldberger József és felesége Liza, az igazi „jidische mame". Féltő gonddal nevelték gyermekeiket. De jöttek a téboly gonosz napjai, az idős házaspárt a nagyváradi gettóból Auschwitzba vitték és onnan soha nem jöttek vissza. Gyermekeik lángbetükkel irták be nevüket Franciaország és a világ történetébe.

A család hőse Goldberger István, ami drága Pista barátunk volt, aki méltán kiérdemli a **„hősök hőse"** nevet. Csendes halkszavú, állandó mosolygós arcu fiú volt. Nem tudhattuk és nem is képzelhettük el mi rejlik benne. A grenoblei ellenállásban csodálatos tetteket vitt véghez Henry Daloz néven. A megszállók és kollaboránsok reszkettek ha ezt a nevet hallották. Már rövid életében legendává vált. Se szeri se száma az általa kidolgozott és végrehajtott szabotázs akcióknak, amelyeknek áldozatai német tisztek és Pétain az áruló marsall martalócai voltak. Henry Daloz ellen irtózatos hajtóvadászatot indítottak, de rettenhetetlen bátorsággal folytatta müködését. Grenoble és környéke volt a főhadiszállása. Mikor érezte, hogy szorul nyakán a hurok elmenekült Grenobleből és Lyonba szökött, hogy felvegye a kapcsolatot az ottani körzet parancsnokával Filip Grünfeld George-al alias Laporte-val. Nem sikerült. Lyonba érkezése után elcsuszott egy narancshéjon és két nap mulva letartóztatták. Fegyverrel állt ellen, több németet és francia kollaboránst lelőtt, maga is több sebből vérzett, amikor elfogták. A legkegyetlenebb kínzásoknak vetették alá, de a hős Goldberger Pista hallgatott. Nem árult el senkit, még az igazi nevét sem mondta meg, nehogy ezen az uton a Gestapo megtalálja családtagjait, vagy felgöngyölítse a szervezetet. A kínzások után speciális francia haditörvényszék halálra itélte. 31 évvel ezelőtt, amikor német csizma kopogott Nagyvárad utcáin, 1944 március 27-én Lyonban a St. Paul fogház udvarán kivégezték Henry Dalozt, a nagyváradi Goldberger István elektromérnököt a hős ellenállót, aki életét adta Franciaország szabadságáért, azért a Franciaországért, amely harminc évvel később csatlakozott az Izráel elpusztítására esküdő arab bérgyilkosokhoz, megtagadva a szabadság, testvériség és egyenlőség szent eszméjét. Goldberger Pista a kivégző oszlop előtt a Marseillese-t és az Internacionalét énekelte. Amilyen hős volt életében, olyan bátran halt meg.

De nézzük mi történt a többi Goldberger fiukkal.

Goldberger Imre a Tarn-i C.F.L.-10 maki főorvosa volt. Hősiesen harcolt a megye felszabadításáért. 1944 szeptemberében és októberében a Vogesekben harcolt és hősiességéért kitüntették a rendkivül értékes Croix de guerre 1939—1954 érdemrenddel. Most Toulesouban nagytekintélyü orvos együtt **dr. Epstein Imrével**, aki a Rue Mage alatt lakik és szintén komoly szerepet vitt az ellenállási mozgalomban, főleg a propaganda osztályon dolgozott és röplapokkal öntöttek életet a csüggedőkben. Édesapja Epstein Samu a Keren Hajeszod elnöke volt, édesanyja Helén a Régi Várad-on a WIZO elnöknője volt. Öccsét Lászlót a váradi gettóból deportálták fiatal feleségével Kallós Ágival.

Goldberger Lajos. Már 1939-ben a francia hadsereg tisztje, a fegyverszünet után de Gaullehoz csatlakozott. A háború alatt Londonban, a szabad francia kormány keretében dolgozott. Ő is a Francia becsületrend tisztje és kitüntették a francia ellenállás érmével. (Officier de la Legion d'Honneur, Medaille de la Résistance).

Goldberger Sándor. Vezető szerepet vállal a toulousei ellenállási mozgalomban. Vonatrobbantásra specializálja magát. 1944-ben a háború befejezése előtt lebukik. A németek elfogják, deportálják és nem jön vissza a haláltáborból.

Goldberger Jenő. A család egyetlen tagja, akit „Ukrajnára itéltek". Munkaszolgálatra vitték és eltünt a hómezőkön.

★

Mielőtt befejezném ezt a cikket elnézést kell kérnem azoktól, akiknek neve kimaradt, mert még sokan nagyon sokan vannak a Régi Várad-iak közül, akiknek itt volna a helyük, dehát 30—40 év távlatából már képtelenség volt minden nevet és adatot összegyüjteni.

LEITNER ZOLTÁN z.l.

MIT TEGYEN A ZSIDÓ, HOGY SZERESSÉK?

AZ ELKESEREDÉS SZATIRÁJA

Kis káté izraeliták számára, kik azt akarják, hogy szeressék őket a környező népek és egyuttal végleges terv a zsidókérdés megoldására.

A zsidó ne legyen gazdag.

Ne igyekezzék a zsidó gazdagságra, mert ha megszedi magát és házak, földek, üzletek és pénz fölött rendelkezik fölös mennyiségben, akkor azt mondják, kiuzsorázza a befogadó népet, elveszi mástól a kenyeret és kereseti lehetőséget. Uzsorás, aki szivósággal összeharácsol mindent. Ha gazdag, akkor irigységet támaszt, ha szép lakása van és előkelően él, akkor csak árt a zsidóságnak. Mert ő nem lehet termelési tényező, ő nem számit művészi mecenásnak, ő nem lehet közbecsült ember — a környező nép szemében; — csak gazdag uzsorás zsidó. Gazdag tehát ne legyen!

A zsidó ne legyen szegény és ne legyen kommunista

Ne legyen szegény, mert akkor rongyos, ápolatlan, szakálla torz, lakása nem higiénikus, unesztétikus a kinlódása és csak a nyomor statisztikáját növeli. Gyermekei meg kommunisták lehetnek. Már pedig a kommunizmus „zsidó" találmány, Marx, Lassale és az orosz kommunizmus egynéhány reprezentánsa, mind ezt jelenti. Ne akarjon világmegváltó lenni, ne akarja boldoggá tenni a világot, mert a zsidó az destruktiv, a zsidó az csak árt szabad eszméivel. Ezért „jogos" ellene minden óvintézkedés, ezért kell letörni őket. A zsidó ne legyen szocialista és ne akarja boldogítani a világot, mert ha meg is hal eszméjéért, akkor is bizonyára „önző" céljai voltak és halála is egy szimuláns tette lesz.

A zsidó ne legyen vallásos!

A zsidó ne egyék kóser húst és ne igyék kóser bort, mert ezáltal bezárkózik általa felállított gettójába és csak egymásközött él. Ezzel gyűlöletet terjeszt, mert úgy néz ki a dolog, mintha a kereszténységet negligálná és nem akarna a környezet kenyeréből enni és együtt élni vele. Ha pájeszt hord meg szakállt, annál rosszabb! Ez csak az ellentéteket növeli és visszavonultsága csak gyűlöletet teremt. Nem szabad fenntartani az évezredes exkluzivitást, az elzárkózottságot, mert ez csak gyűlöletet fakaszt.

A zsidó ne legyen vallástalan!

A vallástalan ember nem szimpatikus, mert nincs elég erkölcsi bázisa, a befogadó népek többsége szerint.

Ha nem vallásos és a feleség nem hord parókát, a férj nem ügyel a kóserságra, akkor elfoglalják a helyeket a keresztény vendéglőkben és terpeszkednek a kávéházak és mulatóhelyek páholyaiban. Miért nem vonul vissza, miért él kiáltó, kifelé szóló, léha életet, folyton dörgölődik, megtelik velük minden szórakozóhely. A zsidó tehát élvhajhász, tolakodó, szerénytelen és folyton csak a nem-zsidó népeket utánozza, azoknak hizeleg és közben nem lehet tőlük bemenni egy lokálba sem!

A zsidó ne tanuljon!

Van elég tanár, orvos, ügyvéd belőlük, minek még szaporítani a zsidó intellektuális osztályt, elfoglalják a összes szabad pályán a helyet. Tele az ügyvédi kamara velük, meg az orvosi kar, meg a mérnökök is mind zsidók. Persze, ez nem olyan nagy munka, ez kényelmes életet jelent, ki tehát velük és nem szabad őket beengedni az egyetemekre! Az a lázas tanulnivágyás jellegzetes zsidó hiba, ki kell verni belőlük az akaratot. Folyton, mindenütt zsidó, senkit sem hagynak ezeken a pályákon érvényesülni.

A zsidó tanuljon!

Rémes egy nem-intelligens, egyszerű zsidó. Nincs intelligenciája, nem tud nyelveket, nem viszi a kultúrát előre, csak megmarad évezredek óta hirdetett, maradi eszméi mellett. A zsidó hivatása, hogy tanuljon és tanítson.

A zsidó ne legyen kereskedő!

Van néhány ezer lei-ja, kiír egy cégtáglát és seftel. Persze ez könnyű kenyérkereset. Adok-veszek. Ez az élete, ez a könnyű (!!??) kenyérkereset az ideálja. Nem produktiv foglalkozás, csak a mások nehéz munkájával feldolgozott vagy megtermelt javait közvetíti. Kereskedőnek lenni, az a „könnyű" zsidó foglalkozás!

A zsidó ne legyen ősfoglalkozásu!

Parasztnak menjen ki a falvakba? Földet műveljen és eke mellett hat ökröt hajtson? Hát már az ősi földet sem hagyja nyugton? Hát már oda is betolakszik? Miért nem marad városi lakós, már a faluban is inficiálja jelenlétével a levegőt? Persze gépekkel vet és arat, belterjes gazdálkodást akar, többet akar termelni. A telhetetlen! Itt is destruktiv! Itt is forradalmat akar!

A zsidó ne legyen bankár

Ősi zsidó foglalkozás az uzsora. Ezt szereti. Nem dolgozni, csak a pénzt megfiadztatni. Uzsorás, uzsorás, uzsorás! Ez a zsidó! Miért legyen bankember? Tisztességesebb foglalkozást nem tud?

★

Azután folytathatjuk emigy:

A zsidó **ne** legyen szerény. Mert akkor elverik a hátán a port. Tanuljon meg harcolni, vívni, fess, erős, kisportolt legyen. Birkozó legyen! És akkor?

Akkor gyűlölni fogják, mert ők a világ legjobb vivói és legjobb birkozói! Inkább intellektuálisabb szórakozást üzzön. Sakkozzon. De hiszen akkor a világ legjobb sakkozója!

Vallja magát magyarnak, németnek, románnak, töröknek, spanyolnak? Minden országban ahhoz tartozónak, amely nép között él? De ez nem segít, mert ezt is elvitatják tőle, alapos érvekkel!

Legyen zsidó! ,

De ha önérzetes, büszke zsidó, minden meg van oldva? Ne legyen hát zsidó se!

Hát mit csináljon, mit tegyen, hogy mégis szeressék? Milyen foglalkozást válasszon? Hogyan visel-

kedjék? Mit csináljon? Gazdag legyen vagy szegény? Vallásos legyen vagy vallástalan? Tanuljon vagy maradjon analfabéta? Kereskedő legyen vagy paraszt? Bankár legyen, magyar legyen, vagy zsidó, vagy hottentotta?

Mit csináljon, hogy élhessen? Mit? Hogy szeressék és elismerjék, hogy végre valamit jól is cselekedett?

★

Venne talán minden zsidó a vállára egy ásót és kapát, ásna magának egy sírt, jó mélyet és feküdne bele és várná a megváltó szép halált?

És ha ez bekövetkeznék, szép csendesen, szerényen magára húzná a földet és feküdne jeltelenül, összehúzódva, csendesen — nem tolakodóan — amig jön a Messiás?

Ha így tenne, úgy gondolom, meg lennének vele elégedve! Vagy esetleg azt mondanák:

Lám, ilyenek ezek a zsidók! Olyan szenzációt spekulálnak ki, hogy tele van velük minden ujság. Biztosan ebben is van valami turpisság. Talán ezzel is valami rejtett céljuk van? Mit lehessen tudni?...

EGY IMAKÖNYV VISZONTAGSÁGAI

— IGAZ TÖRTÉNET —

Ott feküdtem a váradi nagytemplom udvarán, valamivel távolabb a többi imakönyvtől. Azért kerültem távolabb, mert egy hosszú bajuszú gazda belém rugott dühében, hogy neki semmi zsákmány nem jutott.

Késő ősz volt, november első napjai. Vastag, nehéz köd ereszkedet a városra, az utolsó vadlibák csoportokban repültek melegebb országok felé, szomorú károgásuk az ólmos, szürke ködrétegen is áthallatszott.

Azután csend, síri csend lett a templomban és az egész környéken. Mert a rablóbandák már minden elhordhatót elhordtak, csak mi, imakönyvek feküdtünk tehetetlenül.

Gazdámra gondolok, aki olyan sok szeretettel vásárolt meg engem, az öreg halkszavú, jóságos Spitzer bácsi Zöldfa utcai boltjából, ajándékba vitt engem menyasszonyának, annak a gyönyörű, fekete szemű lánynak. Boldogan összebujva irták rá egyik lapomra eljegyzésük dátumát.

1928, március 4, Erzsi és Manó, Várad. Utána:

1928, június 5, esküvőnk napja.

1929, április 18, Évike születése.

1931, június 3, Árika születése.

Nagyünnepeken fekete szemű asszonyom magával vitt a templomba. Hogy imádkozott, minden betümet ismerte. A Szána Tokev imánál szép szemeiből csak úgy patakzottak könnyei.

★

Már délután lehetett, amikor a templomudvar kapuja kinyilt, fáradt fiatal munkaszogálatos lépett be. Betüim ugrálni kezdtek.

— Istenem, honnan küldöd ezt a zsidó fiút? Hónapok óta csak gonosz rablókat láttam.

A munkaszolgálatos körülnézett, tett néhány lépést a templom ajtajáig, ott megállt, nekitámaszkodott az ajtó szárnyának és egész testét rázta a zokogás. Nem volt lelki ereje a templomba belépni, fáradt léptekkel visszafordult, majdhogy rám nem lépett, lehajolt, felvett a földről. Ködtől nedves fedelemet kabátujjával letörölte, hónalja alá tett, s vitt magával otthonába. Szomorú és üres volt ez az otthon, csak a falról nézett rám egy szép barna asszony képe. Végül megtudtam, hogy ezt a fiatal teremtést is elseperte a fergeteg.

Uj gazdám sokszor nézte a falon függő képet, ilyenkor lapozni kezdett engem, mindig azt az oldalt kereste, amin régi gazdáim irtak, olykor egy-egy könnycsepp hullott rám.

Majdnem két év telt el így. Egy májusi reggel történt először, hogy gazdám virágot tett a vázákba, orgonát, lilát és fehéret. Délután egy kékszemű szőke lány jött. Csendesen ültek gazdámmal, halkan beszélgettek. Én már akkor a szekrényben voltam egy dobozban, néhány értékes ékszer társaságában. Gazdám kivette a dobozt, s az asztalra tette. A kékszemű lánynak akart ékszert ajándékozni. De a lány szemei rajtam akadtak meg, kezeibe vett, lapozgatott, neki is a kézzel irott lapon akadt meg a szeme.

— Nem, köszönöm, ékszert nem fogadok el, de ha ezt az imakönyvet nekem adná...

— Ne haragudjon, de úgy a szívemhez nőtt, nehezen tudnék tőle megválni.

Másnap reggel gazdám vidáman fütyörészett beretválkozás közben. Néha-néha eljött a kékszemű lány, ettől gazdám mindig vidámabb lett. Akkor már tudtam, hogy gazdám és a kékszemű lány szeretik egymást.

Esküvő után gazdám kivett a dobozból és a kékszemű lánynak nyujtott át.

Most már a tiéd az imakönyv, irjuk be a mai dátumot.

Mint a gyöngyszemek, peregtek az órák, napok, hónapok, évek, egy sóhajjal, egy kívánsággal: Mikor kerülünk el Izráelbe, hazánkba?

Tizenöt év után végül megjött a várva várt nap.

Téli zimankós idő volt, nagy hópelyhek szállingóztak a szürke égből, mikor a két hetvenkilós ládát vizsgálták, kutatták. Gazdáim könyörögtek a szigorú vámosnak miattam:

— Akármit vegyen ki az elvtárs a ládákból, csak ezt az imakönyvet engedje elvinni.

Hiába volt minden szó, minden kérés, a vámos hajthatatlan maradt.

Igy kerültem ki a ládából és egy közeli rokonnak adtak.

Mostohább sorsom volt, mint amit elképzeltem. Minden értékes volt a rokonoknak, amit gazdáim hagytak, rajtam kivül. Dobáltak egyik helyről a másikra, míg végül felkerültem a padlásra.

Nem voltam egyedül a padláson, néhány rozsdás gyertyatartó társaságába kerültem, éjszakánként el-el beszélgettünk.

Péntek esténként így sírtak a gyertyatartók:

— Valamikor mi adtuk a fényt, a meleget a családnak, a lakásban, most itt rozsdásodunk megszégyenítve, mert szégyen volna az új rendszerben minket meggyujtani. Nincs is fény, csillogás és nyugalom ebben a házban.

Én nem sírtam, nem sóhajtoztam. De meséltem, valakinek csak ki kellett öntenem a bánatomat:

— Mit tudtok ti az én életemről? Mit tudtok ti az én szenvedéseimről? Ti a fényt siratjátok, amit ontottatok egy zsidó házban. De én tudom, milyen az, amikor sötétségbe borították az én egész városomat. Harmincezer zsidót megszégyenítettek. Harmincezer zsidót kifosztottak, elhurcoltak. De ez még mind nem volt elég. Kegyetlenül megkínozták őket és végül elpusztították. Harmincezerből háromezer tért csak viszsza. Lelkük, testük összetörve. Sirni így férfit még nem látott senki, aki nem látta azon a szürke ködös napon azt a munkaszolgálatost. Vártam, hogy az ég megnyiljon és onnan kapjon valami vigaszt.

Harmincezer lelket meggyászolt, harmincezer lelket temetett percek alatt. De mégsem vesztette el hitét, bizonyiték erre, hogy engem felemelt és külön meggyászolta régi gazdáimat. Azon a lapon, ahová nevük van irva, összefolyt a tinta a munkaszolgálatos könynyeitől.

Láttátok volna kékszemű asszonyom at, mikor a nagyünnepek előtt kiment a temetőbe. Nem volt neki egy sirja sem, ahol megállt volna. Ment, ment és szemeiből patakzottak a könnyek. Megállt egy-egy sírkőnél. Mindegyik kövön legalább két-három név volt. Legfelül azé, aki a sírban feküdt, alatta meg azok, akiknek nem jutott sír a földön: mártirhalált halt Mathausenben. Mártirhalált halt Auschwitzban. Mártirhalált halt Buchenwaldban. Mártihalált halt orosz földön.

Egyik sír szélére leült, ott ez volt a kőbe vésve: És kisfia született a marhavagonban, mártirhalált halt az auschwitzi gázkamrákban.

És láttátok volna asszonyomat imádkozni nagyünnepekkor. Istenéhez könyörögve: Atyánk, Királyunk, emeld magasra Izráel fényét és vezess minket haza, ősi földünkre.

★

Igy beszélgettünk hét éven át. Egy forró augusztusi reggelen, a padlás nyilásán egy napsugár bearanyozta a port, ami beborított minket. Ismerős hangot hallottam.

— Nem, ez nem lehet gazdám, ő messze van, Izráel földjén. Képzelődöm, szóltam a gyertyatartóknak.

— Nem képzelődsz, szóltak ők. Emberek jönnek a padlásra.

Gazdám közeledett. Megváltozott, magasabb lett. Vagy egyenes tartása teszi? Halántéka megőszült, de szemei kiegyensúlyozottan csillognak.

Felemel, puha finom zsebkendővel törölgeti rólam a port. A lépcsőkön úgy visz le, hogy balkarjával a szívéhez szorit, érzem a dobogását. Oda simulok, mint menyasszony a harcból visszatért vőlegényéhez.

Már a repülőgépen ülünk, gazdám a mellettünk ülő utitárssal beszélget.

— Nem volt nagy kedvem erre a kirándulásra. Anyagilag sem vagyok független. De az imakönyv kedvéért megtettem.

— Már Tel Aviv felett vagyunk, szól az utitárs.

— Áldott legyen, aki Izráel földjére hazatér, — mondtam én, az imakönyv...

Sárona Sálom

Alantiakban szószerint idézzük Péterfy alezredes — a gettó vérszomjas parancsnoka — által elrendelt Gettószabályzat rendelkezéseit. Elképzelhető hogy a különben is nyomott hangulatban élő zsidókra milyen hatással volt a kifüggesztett hirdetmény. A zsidófaló Péterfyt, ki hihetetlen kegyetlenséggel kínozta meg a gettó szerencsétlen lakóit a Hitler-rezsim összeomlása után letartóztatták és a budapesti börtöncellájában felakasztotta magát. Joggal remegett a reá váró birósági ítélettől. Vagy talán a bűntudat és lelkiismeret furdalás gyötörte?

TÁBORRENDELET A GETTÓBAN

I. ÁLTALÁBAN

1. A „Gettó"-t csendőrök őrzik. Akik jogtalanul, tiltott helyen vagy csendőri kiséret nélkül próbálják elhagyni a gettót, a csendőrök lelövik.

2. A gettóból csak azok a zsidók mehetnek ki, akik a gettóban szolgálatteljesítő csendőrök útján arra parancsot kapnak. A kilépés csak a Zárda-utcai részen a csendőrség ott felállított őrségének ellenőrzése mellett, csendőri kisérettel van megengedve.

3. Érintkezés a külvilággal teljesen szünetel. A gettóba behozni vagy kivinni magánosoknak semmit sem szabad. A kilépőket és távozókat az őrség megmotozza. Postaforgalom nincs. A csempészés tilos.

II. ELHELYEZÉS

1. Mindenki csak a számára kiutalt házban és szobában lakhat. A kiutalásokat az elhelyezést ujból szabályozó csendőri közegek végzik. A kiutalások megtörténte után minden házban a lakóhelyül kijelölt szobákat folytatólagosan meg kell számozni. A szobaszámot az ajtó felett kéregpapírtáblán ki kell függeszteni. Minden szobában szobaparancsnokot és helyettest az ott elhelyezett zsidó férfiak közül a házcsoport feletti parancsnoklással megbizott csendőrtiszthelyettes jelöl ki.

2. Minden szobáról három példányban szállásjegyzéket kell készíteni. Egy példányt a szoba ajtajának külső oldalára kell kifüggeszteni, egy példányt a házparancsnok tartson magánál, egy példányt a házcsoport felett parancsnokló csendőrtiszthelyettes őriz. Csak az a szállásjegyzék érvényes, ami erre a célra kiadott űrlapon készült és a szállászcsoport parancsnokául kijelölt csendőrtiszthelyettes írt alá. A szállásjegyzékeket azonos szöveggel tintával kell megirni.

3. A házcsoportokat úgy osztom be, hogy egy-egy csendőrtiszthelyettes házcsoportparancsnok parancsnoksága alá kb. 1500 zsidó kerüljön. A házcsoportokat római számmal megjelölöm.

4. Minden házcsoportban a házcsoportparancsnok 15 (tizenöt) 20 és 40 év közötti férfit tábori rendfenntartóként jelöl ki. Ebbe a létszámba a parancsnok és helyettese is benne van. A rendfenntartók névsorát a parancsnok, a helyettes és a házcsoportparancsnok tartsa magánál. A tábori rendfenntartók balkarjukon sárga karszalaggal, rajta piros jelzéssel a házcsoport római számával, „R" betűvel és arabs folyószámokkal pl. „I.R.1." legyenek megjelölve. Arabs egyes számot a parancsnok, kettes számot a helyettes, a 3—15. folyószámot a beosztottak viseljenek.

5. Nappal ébresztő és takarodó között a lakóhelyül kijelölt házat, beleértve az udvart és a kertet is, csak a házparancsnokok és a rendfenntartók, azok is csak szolgálati ügyben hagyhatják el. A többiek az utcákon csak parancsra és rendfenntartói kisérettel ideiglenesen közlekedhetnek. Az álldogálás, ácsorgás tilos. Parancsot a ház elhagyására csendőrök vagy a zsidó rendfenntartók adnak. Tilos a házon kivül minden összejövetel és látogatás.

6. Ébresztő 6 órakor. Takarodó 20 órakor. Ébresztő és takarodó között mindenkinek a számára kijelölt szobában kell lennie. A szobát csak a szükségletek elvégzésére kijelölt helyig és vissza rövid időre szabad elhagyni.

7. A gettóban nappal is csend uralkodjék. A hangoskodás, éneklés, kiabálás, veszekedés tilos. **Takarodó és ébresztő között a gettó kihalt és néma legyen.**

III. ÉLELMEZÉS

1. A gettóba való jövetelkor behozott élelmicikkek elfogyása után az élelmezésről a város hatósága gondoskodik. Az élelmicikkek átvételét és szétosztását az erre a célra külön kijelölt központi és házcsoportélelmező bizottságok intézik. A központi élelmező bizottság 1 elnökből és 4 tagból, a házcsoportélelmező bizottság 1 elnökből és 2 tagból álljon. A kijelöléseket a gettó zsidó intéző vezetősége végezze.

A főzést minden házcsoport élelmezőbizottsága külön közös konyhák létesítésével a házcsoporton belül szervezze meg.

2. A reggeli 7 órakor, az ebéd 12 órakor, a vacsora 18 órakor kerüljön kiosztásra. Az ételekért felváltva minden szobából egy-egy személy menjen. A kijelölés a szobaparancsnokok, a kijelöltek sorakoztatása, a konyhához és a konyhától való elvezetése a rendfenntartó közegek kötelessége. A kenyérkiosztás vacsoraidőben történjék.

3. A konyhák üzembentartásához szükséges személyzetet a házparancsnokok jelölik ki. A konyha a tábori rendfenntartó parancsnok felügyelete alatt áll.

4. Az átvevő helyiségben és minden közös konyhán ki kell függeszteni az élelmezőbizottság és a beosztott személyzet névsorát. A bizottság tagjai (az elnök is) és a személyzet balkarján piros szinben a házcsoport római számával és „E" betűvel pl. „III. E." megjelölt sárga karszalagot viseljen.

5. Szeszesitalt nem szabad inni, sem készenlétben tartani. Akinél van, még ma, a leánygimnázium földszinti helyiségeiben müködő csendőrbizottságnak szolgáltassa be.

IV. SZOLGÁLATI UT

1. A szobában elhelyezettek minden ügyben a szobaparancsnokhoz, azok a házparancsnokhoz, a házparancsnokok a házcsoport parancsnokához, utóbbiak elvi ügyekben a táborparancsnokság megbizott közegéhez: a tábor ügyeletes csendőrtisztjéhez vannak utalva, aki a felmerült kérdésben a számára kiadott parancsok betartásával végérvényesen dönt. A parancsok kiadása s kihirdetése is hasonlóképen történik felülről lefele. Ez a szolgálati út, amit mindenki köteles betartani.

V. BELSŐ SZOLGÁLAT

1. Minden házcsoportban a rendfenntartó parancsnok alárendeltjei közül naponként felváltva 1 házcsoport napost és egy házcsoport ügyeletest vezényeljen szolgálatba. A szolgálat 13 órától másnap 13 óráig tart. A szolgálatban lévők tartózkodási helyét a házcsoport parancsnoka határozza meg. Éjjel 1 óráig a napos, 1 órától az ügyeletes virraszt.

Feladatuk körletükben a házirend betartása felett őrködni és a küldönc-szolgálatot ellátni.

A szolgálat átvételét és utasítását rendfenntartó parancsnoknál és a házcsoportparancsnoknál 11 órakor jelentsék.

2. Minden házcsoporttól a rendfenntartó parancsnok naponta 7 órától 19 óráig tartott küldöncszolgálatra a rendfenntartó közegek közül 1—1 hírvivőt a tábor őrségéhez vezényeljen.

3. A szolgálatban levők a nyakukba akasztva, a házcsoport római számát és a szolgálat minőségét tartalmazó táblát pl. „II. napos" viseljenek. A táblák sárga szinűek, a betűk feketék legyenek.

VI. MUNKA

1. A házcsoporton belül elvégzendő munkák kijelölése és felügyelete a rendfenntartó parancsnok, a házon belül a házparancsnok hatáskörébe tartozik.

Külső munkára munkásokat csak a házcsoportparancsnok tudtával szabad kirendelni.

Belső munkára a kirendeléseket úgy kell szabályozni, hogy nemének és korának megfelelő munkát elvileg mindenki felváltva és egyformán végezzen.

2. A szobák és házak rendjéért a szoba, illetve házparancsnokok a házcsoport útjainak és közös helyeinek, pl. konyha, tisztaságáért a fendfenntartó parancsnokok felelősek.

VII. EGÉSZSÉGÜGY

1. Minden házcsoportnak legalább 1 kezelőorvosa és gyengélkedő-szobája, a gettónak közös kórháza és szülő-otthona legyen.

2. Az orvosok és az ápolószemélyzet kijelölését és munkakörét a vezetőorvos szabályozza, aki szakszempontból a város tiszti főorvosához van utalva.

3. Az orvosok és az ápolószemélyzet sárga karszallagon vöröskereszt jelvényt viseljenek.

4. A gyengélkedő-szobák épületét, a kórházat és a szülőotthont vöröskeresztes zászlóval kell megjelölni.

5. A gyengélkedő-szobában, a kórházban és szülőotthonban külön jegyzékekben kell az ápolószemélyzetet és a betegeket nyilvántartani. A jegyzék 1—1 példányát az orvos aláirásával a bejárati ajtó külső oldalára kell kifüggeszteni.

6. A betegeket 8 órakor kell a házcsoport orvosa elé állítani és ugyanakkor kell a fekvőbetegekről és az esetleges halálesetekről az orvosnak jelentést tenni. Az előállítás, illetve jelentéstétel a házparancsnok kötelessége. A kórházba és a szülőotthonba való beutalásokat a házcsoport orvosa a vezetőorvossal egyetértőleg intézze.

Az orvosok a kezelésük alatt álló betegekről pontos orvosi előjegyzést vezessenek.

7. Fertőzőbetegek elkülönítéséről és gyógykezeléséről a vezetőorvos gondoskodjék.

8. Minden elhalálozást, születést és fertőző megbetegedést a vezetőorvos köteles a táborparancsnokságnak (ügyeletes tiszt) irásban azonnal bejelenteni és fertőző megbetegedések esetében a szükséges óvrendszabályok végrehajtására intézkedni.

9. A házcsoport eü. szolgálatát ellátó orvosok őrködjenek körletükben az eü. rendszabály betartása felett is. A konyhák, W.C.-ek és a latrinák tisztasági ellenőrzését lelkismeretesen végezzék.

10. Szennyvizet, ahol csatorna nincs, csak a latrinákba, vagy a házparancsnok által kijelölt más helyre szabad kiönteni. Ha a csatorna valahol eldugul, a W.C.-t azonnal le kell zárni és az udvar, kert megfelelő helyén latrinát ásatni. Hulladékot, szemetet csak a házparancsnok által kijelölt helyre lehet kiönteni. A szemétládákat minden este ki kell üríteni. Ha valamelyik udvarban a szemétrakás nagy, azt a vezetőorvos által kijelölt gyüjtőhelyre kell kihordatni.

VIII. TÜZRENDÉSZET

1. Minden házban a házparacsnok, a házcsoportban a rendfentartó parancsnok szervezze meg a ház, házcsoport tüzoltó osztagát. A ház tüzoltó osztaga 6—10, a házcsoport tüzoltó osztaga 25—30 fiatal férfiből álljon.

2. Minden szobában éjjel vízzel telt edények legyenek.

3. Tilos a szobákban dohányozni és a padlástéren vagy gyulékony anyagok közelében gyufát gyujtani, cigarettázni vagy nyílt lánggal járni.

IX. ELSÖTÉTITÉS, LÉGI RIADÓ

1. Takarodó és ébresztő között azokban a szobákban, ahol a teljes eltötétítés végrehajtása akadályok-

ba ütközik, nem szabad fehérfényű égő vagy lámpát gyújtani.

2. Légi riadó jelre, ha a városi szirénák megszólalnak, mindenki maradjon a helyén, menjen be a házba és ott, ha pince van abban keressen menedéket.

X. MAGATARTÁS

1. A gettóban bárhol megjelenő magyar és német tiszteket, a házcsoporthoz tartozók ezen kivül előljáró szállásparancsnokukat is, a férfiak levett föveggel, illemtudóan előre köszöntsék. Előttük föveg nélkül vigyázz-ban álljanak. Ha valamelyik szobába bemennek, aki őket először észreveszi, vezényeljen hangosan vigyázz-t. A vigyázz végrehajtása a szobában tartózkodö nőkre is kötelező. A szobaparancsnok vagy házparancsnok katonásan jelentkezzék és a kivánt felvilágosításokat készséggel adja meg.

2. A közös elhelyezés és több család együttélése mindenkitől azt követeli, hogy erkölcsi vonatkozásban vagy a szemérem terén magáról senki meg ne feledkezzék és a jóizlésbe ütköző cselekmények elkövetésétől tartózkodjék.

XI. JELENTÉSEK

1. A létszámban beálló minden változást, értve alatta a gyengélkedő-szobába vagy a kórházba történő beutalásokat és kijöveteleket is, szolgálati uton a házcsoportparancsnokig kell jelenteni.

2. A házparancsnokok az előfordult különleges eseményeket naponta kétszer, 8 órakor és a takarodó végrehajtásának ellenőrzése után: 20 óra 30 perckor tartandó együttes kihallgatáson a házcsoportparancsnok által kijelölt helyen jelentsék. Sürgős esetben soron kivül kell jelenteni. A reggeli és esti kihallgatáson a rendfenntartó parancsnokok és az ügyeleti közegek is ott legyenek. Valamennyien rendszerint ekkor kapják meg a végrehajtandó parancsokat is.

XII. ELLENŐRZÉS

1. A házirend betartását a házcsoportparancsnokokon kivül, a gettó területén állandóan cirkáló csendőrjárőrökkel és kirendelt csendőtisztekkel ellenőriztetem. Aki nem tartja be a rendet, büntetőtáborba megy.

★

Ezt a táborrendet a gettóban minden házban a kapubejárat alatt ki kell függeszteni, emeletes házakban ezenkivül minden emeleten is.

Nagyvárad, 1944. május 10.

A CSENDŐR TANZÁSZLÓALJ ÉS A GETTÓ PARANCSNOKA

A NAGYVÁRADI ZSIDÓK TRAGÉDIÁJA

Leközöljük az orth. hitközség deportáció előtti utolsó elnökének, Leitner Sándornak naplóját, melyet a németek bevonulásának napjától, egészen az utolsó deportáló vonat elindításáig vezetett, mert ez élethűen tükrözi vissza mindazon borzalmakat és szenvedéseket, melyeket a nagyváradi zsidóság már Nagyváradon, — még Auschwitzba való érkezése előtt — el kellett viseljen.

— EMLÉKIRAT —

Irta: **LEITNER SÁNDOR**

a nagyváradi orthodox zsidó hitközség utolsó elnöke

1944 MÁRCIUS 19

Tavaszias vasárnap délután. Csendes ünnepi hangulat az utcákon. A közel négy évig tartó háború nem maradt nyomtalan. Az emberek megkomolyodtak. A máskor zsufolásig megtelt nagyváradi kávéházakban, most csak néhány ember cselleng. A sárgára mázolt villamoskocsik félig üresen közlekednek. Alig lehet az emberek arcán imitt-amott egészséges pirt felfedezni. A Rákóczi-uton nyomuk sincs az egykor csillogó kirakatoknak, a hosszú háború áruhiánya egyhangu látványt kelt. Semmi választék. Az áruk többsége pótlék. Ez észlelhető különben a járókelők kopott ruházatán és elvásott cipőin is. — Imitt-amott már hallhatók az ujabban felkapott facipők koppanásai is. A megszorítások korszakában élünk. A gyapjú eltűnt, gyapot régen nincs már, a vasáru ritka, alig lehet szeget kapni; babkávé nincsen, még kevésbé valódi tea. Még a hússal és a mindennapi kenyérrel is nagyon kell takarékoskodni. A „bölcs" kormányzat kiválóan értett ahhoz, miként használja ki ezeket a hiányokat. A zsidókat most már kényelmesen ki lehetett kapcsolni a kereskedelemből és az iparból. A legtöbb közszükségleti cikk esetében bevezették a hadigazdaságot és azok eladását csak a „kijelölt" kereskedőknek engedték meg. Ezt a rendszert előbb csak a nagykereskedelemben, később a kiskereskedelemben is bevezették. A „kijelölt" kereskedők sorából persze kihagyták a zsidókat. Hivatalosan nem záratták be üzleteiket, csak árut nem tarthattak bennük. Egy titkos rendelet utasította az illetékes megyei és városi hatóságokat, hogy az összes üzethelyiségeket mondják fel a zsidó bérlőknek. Még a helyi Orsolya-apácák rendjének is fel kellett mondania a zsidók által bérelt helységeket, bár ennek a rendnek tagjai liberális érzelmeikről és jóindulatukról voltak közismertek. Még az olyan bérlőnek sem „kegyelmezhettek", aki negyven éve lakott házukban. És mindezt most nálunk — „a társadalmi és gazdasági rend egyensúlya helyreállításának" nevezték. Bölcs meghatározás, amely mögött mértéktelen irigység és rosszindulat huzódik meg.

Ilyen és ehhez hasonló, kínzó gondolatok szaggatták fejemet, amikor délután ötkor csengett a telefonom. Barátom, dr. Kupfer hivott fel. Titokzatosan csak annyit mondott, hogy azonnal keressem fel, ha módomban áll. Valami fontosat akar velem közölni. Hangjában rejtett izgalmat véltem felfedezni és megigértem, hogy azonnal felkeresem.

Néhány perccel később már nála voltam. Polgári kényelemmel berendezett lakásában fogadott. Az uriszobában, felesége társaságában középkorú, számomra ismeretlen hölgy ült. Már nem emlékszem a nevére. Keresztény dzsentri-hölgy. Leültem, rágyujtottam a felajánlott cigarettára és kérdő pillantást vetettem dr. Kupferre. A felvilágosítás rövid, de jelentős volt.

— Hallottad, hogy Budapestet és állitólag Szegedet is megszállták a németek?

A hír nem ért teljesen váratlanul, a történelmi katasztrófa előjelei már régen megmutatkoztak, megdöbbenésem mégis teljesen érthető volt.

— Nem... válaszoltam... mondj valami közelebbit, honnan tudod?

Azonnal megjelölte a hír forrását. Annak szavahihetőségéhez nem férhetett kétség. Utána néhány percig csendes döbbenet uralkodott el rajtunk és csak nehezen indult meg ujból a beszélgetés helyzetünk ujabb fordulatáról.

— Ez a lépés ugyanazt a borzalmas sorsot juttatja nekünk, magyarországi zsidóknak osztályrészül, mint azoknak a testvéreinknek, más országokban, amelyekbe Hitler bérencei már betették a lábukat — állapította meg dr. Kupfer, orvos és hires iró —, félbeszakítva a már-már elviselhetetlennek tűnő csendet. Megtörten intettem, jelezve mozdulatommal, hogy sorsunk meg van pecsételve.

— Hogy lehetnek ennyire pesszimisták, hiszen maguk férfiak és még hozzá intelligens emberek? — jegyezte meg ekkor a hölgy. Nem tudják, hogy a magyar nép lovagias jelleme semmiképpen sem fogja eltürni, hogy a nevében embertelen cselekedeteket hajtsanak végre? Mi — mégis csak — szövetségesei vagyunk a németeknek, még hozzá a leghűbb szövetségesei, akik az előbbi háborúban vállvetve harcoltunk velük és végig kitartottunk mellettük. Nekünk is van abba beleszólásunk, hogy mi fog történni a mi zsidóinkkal. Nem úgy, mint Lengyelországban és a többi megszállt államban. És még valami... Ne felejtsük el, hogy Horthy és a kormány már régen tudják, hogy Hitler elveszítette a háborút és már régen kimásztak volna belőle, de nem állt módjukban. Most még nehezebb lesz, mivel a németek a nyakunkra telepedtek... De annyi körültekintéssel rendelkeznek még és annyi beleszólásuk lesz még — biztosan —, hogy megakadályozzák, hogy a számlánkat még a zsidó-üldözésekkel is megterheljék... — Tegyük fel, hogy a nyilasoknak most nagy szavuk lesz, de mi köze van ezekhez a magyarságnak? Vezetőik svábok és tótok. A klérus, a magyar arisztokrácia, a középosztály és általában az egész magyar nép ellenük van... Ha most az SS a zsidók ellen valami nagy disznóságot akarna elkövetni, úgy egy ilyen akciót megakadályozna azonnal maga Horthy, Serédy hercegprimás, Ravasz László ref. püspök és a legtekintélyesebb tagjai az arisztokráciának, valamint a tisztviselőkar. Kupfer doktor, maga tudja, hogy az én férjem is magyar állami tisztviselő és mégis nagy ellensége a németeknek. Nem — és százszor nem. Fel a fejjel! Már csak néhány hónap választ el bennünket a háború végétől és annyit még ki lehet birni. — Nyilván mind nehezebb lesz, de végül is minden rendbe jön... Maguk meg fogják érni a háború végét és mindannyian tudjuk, hogy ez milyen lesz... Hitler és emberei szedik a sátorfájukat, és a németek legalább egy évszázadig békét fognak hagyni a világnak... Igy lesz. Nem kell kétségbe esni! Apropos, hogy egy kicsit felvidítsam magukat, elmesélem a legujabb Hitler-anekdotát. Nem hallották még? Bólintottunk, hogy mondja el.

Tehát — fogott neki a hölgy nagy magabiztonsággal, ami belőlünk teljesen hiányzott —, háború után vagyunk... Hitler hadserege megadta magát. A szövetségesek legfelsőb birósága összeült, hogy döntsön a legjelentősebb háborús bünösök sorsa felől. — Persze elsősorban Hitler áll birái előtt, mert ő gyujtotta fel — tervszerüen — a világot és az emberiségre világméretű nyomort hozott. Most — a bíróság előtt — kissé elfogodva, de öntudatosan jelent meg. Személyi adatainak felsorolása után a vádpontok következtek. Az elnök olyan hosszú vádirat felolvasásához kezdett, amilyet még a világ nem látott, amióta bíróságok itélkeznek bünösök felett.

— Ime az első kérdésem — mondta az elnök komoly hangon: Mondja el Hitler, miért támadta meg Lengyelországot? Hiszen nem volt semmiféle oka arra, miután a lengyelek azt javasolták, hogy a vitás kérdéseket békés uton oldják meg...

— Én — szólt közbe Hitler — nem támadtam meg Lengyelországot. Mi több, mindig a lengyelek legnagyobb barátja voltam. Az első megnemtámadási egyezményemet velük kötöttem — még hozzá tíz évre, még 1934-ben.

— Igen — szakította meg az elnök a vallomást —, ezután még öt év sem telt el és az egyezményt szégyenteljes módon felrugta.

— Bocsánatot kérek — védte magát ujból Hitler —, mégis fenntartom, hogy én voltam a legnagyobb barátja a lengyeleknek. Egész történelmük folyamán nem volt jobb barátjuk.

— Ez aztán merész állitás — jegyezte meg kissé felindultan az elnök. — Hogy állíthat ilyesmit?

— Ezt be is tudom bizonyítani — makacskodott Hitler.

A bíróság tagjai kétkedve, de fejbólintással adták hozzájárulásukat, mire az elnök intett Hitlernek és felszólította, hogy tárja elé a bizonyitékait. Felhivta azonban a figyelmét, hogy csak tárgyi bizonyítékokkal álljon elő. Erre Hitler szokásos pózában kihúzta magát és beszélni kezdett.

— Elsősorban megszabadítottam Lengyelországot a zsidóitól. Három és fél millió lengyel zsidó volt s azokat mind kiirtottam... Nem tettem ezzel elég nagy szolgálatot ennek az országnak? A lengyel nép megszabadult élősködőitől, akik évszázadokon át szipolyozták. Most boldog jövő elé néznek.

— Ugy?... vágott ujból közbe az elnök. — Maga még kérkedik ezzel a hallatlan bűnténnyel és érdemének tudja be? — Rendben van. Erre a borzasztó bűntettére még sor kerül. De most maradjunk a lengyeleknél. Ezzel kapcsolatban még fel tud hozni valamit a védelmére?

— Igen... mondta Hitler, még két nyomós bizonyitékom van.

— Halljuk — mondja el azokat is, ha elfogadhatók.

— Nos — folytatta Hitler: megtámadtam Szovjet-Oroszországot. Ennek az országnak sok milliós veszteséget okoztam. Már pedig a felsőbiróság tudja, hogy a szovjet-oroszok nagy ellenségei a lengyeleknek és én ezzel ezeket az ellenségeket nagy mértékben gyengítettem.

— Ez már egészen hitleri okoskodás — folytatta az elnök. Ezzel a megnevezhetetlen bűncselekménnyel még takaródzni akar. Mi azonban már ismerjük a maga rabulisztikáját. Már semmin sem csodálkozunk. Rukkoljon elő már a harmadik bizonyitékával...

— A harmadik — mondotta Hitler — olyan, amit a felsőbiróság el fog fogadni.

— Nos — biztatta Hitlert érdeklődéssel az elnök.

— Még csak annyit akarok hozzátenni, hogy én Németországot teljesen tönkretettem és hogy ezzel a lengyeleknek hallatlan szolgálatot tettem.

Nem én vagyok a lengyelek legnagyobb barátja?!

Bágyadt mosollyal viszonoztuk a jóindulatu hölgy sikerült anekdótáját, amely olyan „bon mot" volt, mint annyi más, amely a budapesti aszfaltból nőtt ki és amelyet természetesen mindannyian már jól ismertünk.

A vigasz magja terméketlen talajra hullt. Mi már nem hittük, hogy jobb sors vár ránk, mint a többi zsidókra.

Adja Isten, hogy minden jóra forduljon — fejeztük be a beszélgetést. Az események majd megmutatják.

Ezután letörten búcsúztam tőlük.

1944 MÁRCIUS 20-ÁN

Kinyitottam a rádiót és bekapcsoltam Budapestet. Uszítottak az adásokban a zsidók ellen. Mindez eddig, a Kállay-kormányzat második felében nem volt szokásban. A nagy tromf ujból Kun Béla. A rádió az 1919-es magyar bolsevista kormányzat borzalmairól tájékoztatta hallgatóit. Mindezt csak a zsidók követték el, akik mindig az ország leggonoszabb ellenségei voltak. — De hogy ezután a fehér terror következett, arról bölcsen hallgatott a rádió.

A nagy politikai fordulat az utca képén is észlelhető. Az üzletünkhöz vezető út a nyilaskeresztesek helységei mellett halad el. Rádiójukat az utcán meszsziről hallani. Sokszor nyitott ablakokkal recsegtetik a rádiót, hogy az embernek a fülei is megfájdulnak. Egy német állomás propaganda-szólamai nyomán az ember fejébe tódul a vér. Helyiségük mellett elhaladva, feltünt, hogy míg tegnap a párt cégérének a kifüggesztésével is beérték, mára már több, frissen hozott, ordító zászlót is kitettek. Most már láthatja az egész világ, hogy végül is bekövetkezett rendszerük diadala.

Zsidó barátaim lépten-nyomon megállítottak az utcán. Mindenhol csüggedt arcok láthatók. Kétségbeesés vett erőt az embereken. Mire számíthatunk még? — latolgatják általában, biztosan mindannyiunknak el kell pusztulnunk... A kétségbeesett embereket egy-egy vigasztaló szóval nyugtatgattam, holott belőlem is hiányzott a meggyőződés. A zsidó üzletekben gyülekeznek a szomszédok. Összedugják a fejüket. Talán valaki a legujabb hireket hozta: új olajat a tűzre, amely mindannyiunk szívét égeti. Egyesek azt remélték, hogy az oroszok esetleges gyors előretörése még megmentheti a helyzetet.

Este bekapcsoltam Londont. Első alkalommal közölte a hirt, hogy Magyarország megadta magát a náci hordáknak. Felhivta a magyarok figyelmét arra, hogy országuk mielőbb hadszintérré válik.

1944 MÁRCIUS 24-ÉN

A londoni rádió közvetítette Roosevelt kijelentését. A nagy államférfiú közölte, mily súlyosan érintette a magyarországi zsidókra zudult nagy katasztrófa. Borzalmas volna — jelentette ki ezuttal, — ha éppen most, amikor a győzelem körvonalai már láthatók, évtizedes leirhatatlan rettegés után, az utolsó percekben többszázezer ember elpusztulna. Felhivta a semleges államokat, hogy minél több menekültet fogadjanak be, hogy azokat a haláltól megmentsék.

1944 MÁRCIUS 26-ÁN

A város mindkét hitközségének elnöke irásbeli meghivást kapott, hogy rögtön Budapestre utazzék. 1944 március 28-án a most megalakulandó Magyarországi Központi Tanács-ának közgyülésén kell megjelenniök. A meghivóhoz körlevelet mellékeltek, melyben tájékoztattak minket az S.S.-el folytatott eddigi tárgyalásokról. Szerintük az S.S.-parancsnokság csodálkozott, miért estek pánik-hangulatban a zsidók. Nyugodtak lehetnek, semmi bántódásuk nem esik. Zavartalanul folytathatják vallási, kulturális és szociális tevékenységüket. A körlevélhez az illető hitközségi elnök nevére kiállított menlevelet csatoltak, amelyet Krumey Obersturmbannführer irt alá.

Bár az S.S. biztosítékainak nem sok hitelt lehetett adni, bizonyos mértékben mégis megnyugtatták a nagyváradi zsidókat.

1944 MÁRCIUS 27-ÉN

Délután elutaztam Dr. Meer, a neológ zsidó hitközség elnökének társaságában Budapestre. A vonatban találkoztunk dr. Fischer Józseffel, a kolozsvári neológ hitközség elnökével. A hosszú utazás alatt sokat beszélgettünk kilátásainkról, a várható és a zsidóságot érintő rendeletekről. Hangulatunk nyomott volt. Semmi jót sem vártunk ettől az utazástól.

1944 MÁRCIUS 28-ÁN

A magyarországi zsidóság vezetőinek utolsó gyülése a Sip-utcai budapesti nagy hitközség kisebb ülésztermében zajlott le. Stern Samu hitközségi elnök vezette le. A németek megerősítették a központi zsidó tanács elnöki tisztségében. Stern Samu nagy tapasztalatokkal rendelkező hetven éves úr. Érezte az óra tragikus súlyát, ami méltóságteljes tartásában, komor szavaiban, ez szinte gyászbeszédben tükröződött.

A gyülés megnyitása után tudomásunkra jutott, hogy a Gestapo, a hatalom átvételének első napján elrekvirálta az imaházakat, az iskolaépületeket és a budapesti orthodox zsidó hitközség hivatali helyiségeit. Egy órán belül mindent ki kellett üriteniök. — A gyülésteremhez vezető folyosón már csomagolták az S.S. javára „adományozott" rádió-készülékeket, ami megrázó, megdöbbentő erővel hatott ránk.

A közgyülést megnyitották. — Szolnok, Miskolc, Kassa és Győr hitközségeinek vezetői panaszkodtak a náluk beiktatott Gestapo főnökökre. Ezek kimutatást kértek a zsidókról, beleértve a csecsemőket is. Különböző adókat vetettek ki pénzben és nyersanyagokban a zsidókra. Helyenként a követeléseket fenyegetések kisérték. Az elnök kijelentette, hogy az S.S. parancsnokság a gyülésen képviseltetni fogja magát. Utasításokat adott arra vonatkozólag, hogy a jelenlevők miként viselkedjenek, ha a magasállásu urak a terembe lépnek, ezek részére diszhelyeket jelölt ki az első sorban, és figyelmeztette a gyülés résztvevőit, hogy ne üljenek a németek közelében. Az elnök felkérte továbbá a vidéki hitközségek képviselőit, hogy panaszaikat röviden és óvatosan adják elő. A hivatalos kiküldötteket belépésükkor állva, némán kell üdvözölni. Az S.S. vezetők déli 12 órára jelentették be magukat.

Visszafojtott lélegzettel tekintettünk érkezésük elé. Tizenkét óra elmult és még mindig nem érkeztek meg. Később valaki telefon-értesítést hozott, miszerint csak később érkeznek, mert az Astoria-szállóból a Sváb-hegyre való átköltözéssel vannak elfoglalva. Közben a budapesti hitközség vezetőinek ujabb meglepetésben volt részük. Még a gyülés ideiglenes felfüggesztése előtt befutott egy Gestapo-küldönc, aki ujabb „étlapot" hozott számunkra. Ezt dr. Munkácsinak, a hitközség főtitkárának adták át, aki figyelmesen olvasni kezdte a cédulát, miközben homlokát ráncolta.

A Sváb-hegy alatt rendezték be a város legkényelmesebb óvópincéit. A Gestapo vezetősége számára ezek mégsem voltak megfelelőek biztonság és kényelem szempontjából. A küldönc által hozott cédula követelést tartalmazott az észlelt hiányosságok azonnali felszámolását illetőleg. Természetesen a zsidók költségére. Egy odahivott mérnök azonnal megcsinálta a hozzávetőleges költségvetést. A létesítmények anyagköltségei és munkabérei körülbelül 300 ezer pengőre rugnak. Sternnek, a hitközség elnökének arcán a kétségbeesés jelei mutatkoztak. Hova fog ez vezetni? — olvastuk ki szemeiből. — Mi ,a vidéki kiküldöttek is átéreztük vivódásait. Ez már gondolkodásra adott okot.

A gyülést felfüggesztették. Kis csoportok verődtek össze a folyosón. Mindenki a közelebbről várható új zsidótörvényekről beszélt. Nem mertük kimondani, de mindannyiunk ajkán a cassandrai jóslat remegett. A németek velünk is a régi receptjük szerint fognak eljárni. Akárcsak a többi milliós zsidó tömegekkel a Birodalomban, Lengyelországban és a többi megszállt területeken. A hirhedt koncentrációs táborok, kínzókamrák, megsemmisítési módszerek és égő krematóriumok borzalmas rémségei már kirajzolódtak lelki szemeink előtt. Hosszasabban elbeszélgettem a budapesti orthodox zsidó hitközség elnökével.

Ő elmondta, hogyan tartóztatta le a Gestapo a bátyját, és hogyan sikerült neki őt, nagy fáradsággal, áldozatok és kauciók árán visszavásárolni.

Nem hiszem — jegyezte meg —, hogy ugyanaz a sors vár ránk is, mint a lengyel zsidókra. Oda fog kelleni dobnunk a vagyonunkat, sok gyötrelemre és megpróbáltatásra kell még felkészülnünk, de nem

féltem az életünket. Végül majd ez a háború is véget ér, és úgy fogjuk előlről kezdeni, ahogy ezt 1919-ben tettük.

A legőszintébben dr. Nisson Kahan teregette ki azt, ami a lelkéből kikivánkozott.

„A mi sorsunk — mondotta — nem csak anyagi romlást jelent és nem csupán a testi és lelki torturákat, valamint emberi érzéseink sárba tiprását, hanem teljes fizikai felszámolásunkat is".

Sápadt arca, könnyes szeme és reszkető ajkai külsőleg is visszatükrözték mindazt, ami lelkét gyötörte.

Félkettőkor ujabb telefon-értesítés érkezett. Állitólag a Gestapo vezetői már útban vannak. Ismét visszaültünk a helyeinkre és az S.S. küldöttség Krumey vezetésével végül is háromnegyed kettőkor beállított a remegő társasághoz.

Krumey megkezdte a bejelentését.

„Nem lesz szükséges — mondotta —, hogy a német katonai szervek foglalkozzanak a polgári hatóságok feladataival. Az ujonnan beiktatott Sztójay-kormány programjának első helyén a zsidókérdés megoldása szerepel. A rendeletek már készülnek és nemsokára közzétesszük azokat. A német katonai parancsnokságok csak ezek végrehajtását fogják ellenőrizni. Ezért kellene a nyugalmat megőrizni és türelmesnek lenni."

A megkönnyebbülés hullámát lehetett érezni a teremben. Tehát mégis... a magyar kormánynak kezében van a törvénytervezet. Nincsen miért szélsőségekre gondolni, hiszen a magyarok nem ragadtathatják el magukat olyan mértékben, mint az S.S. ...Különben is, Horthy kormányzó még itt van. Ő majd megvéd minket.

Ezután élénk megbeszélés kezdődött Krumey és a gyülés egyes résztvevői között. A kassai hitközségi elnök a panaszok áradatával kezdte felszólalását, amelyet a győri és szolnoki elnök folytatott, majd a miskolci elnök fejezte be a jelentéseket.

Nem — jelentette ki Krumey —, nincs engedélyezve, hogy a Gestapo pénzt követeljen. Szorgalmasan jegyezte a közölteket, és megigérte, hogy rendet teremt. Feltünő volt, milyen finom hangnemben, halkan és udvariasan beszélt a zsidóság képviselőivel.

Háromnegyed háromkor véget ért a gyülés. A jelenlevők szétszéledtek. Azoknak a hitközségeknek a vezetői, ahova a németek még nem vonultak be, eleget láttak és hallottak. Gondok kígyói tekerőztek a szívünk körül. Vajon hogy lesz nálunk? Mit fognak tőlünk követelni és hogy fogunk tudni eleget tenni a követelményeiknek? Milyen zaklatásoknak leszünk kitéve, ha a parancsokat nem fogjuk az előirt idő alatt teljesíthetni? Már sokat hallottunk a németországi S.S. tusz-rendszeréről. Ha akármilyen német katona ellen, akárhol merényletet követtek el, azért a zsidó tuszoknak kellett meghalniok.

1944 március 28-án éjjel 12 órakor beszálltunk az elsötétített vonatba. Nagyvárad két hitközségi elnöke és dr. Fischer kolozsvári elnök, a nehéz utat ujból együtt tettük meg. Beszélgetésünk ujból a napi eseményeket taglalta, valamint a fronthelyzetet. Az oroszok még mindig a Kárpátokban vesztegelnek. A várt nagy offenziva még nem indult meg. Számítani lehet azonban Budapest elleni nagy bombatámadásokra. Ezek bizonyos veszély-lehetőségeket rejtegettek számunkra. Nem a bombáktól féltünk, azoknál nincs megkülönböztetés. Talán végső megoldást jelentettek volna számunkra. Jobbat — végül is —, mint a jelenlegi helyzet. De tartottunk az S.S., a budapesti katonai rendőrség, a nyilasbandák borzalmas bosszú-akcióitól. Ezek minket fognak felelőssé tenni, ha soraikat a bombák megtizedelik. És sehonnan sem számithatunk védelemre... Nagy barátaink messze vannak tőlünk. Legfeljebb a rádió hullámain keresztül képesek minket néha megvigasztalni. És maga a rádióhallgatás... Feltehető, hogy a rádió hallgatását továbbra is megengedik nekünk? Talán rövidesen elkobozzák tőlünk a rádió-készülékeket, esetleg a telefont is... Budapesten már tegnap kikapcsolták háromezer zsidó előfizető telefonját. Holnap ugyanez történik majd a vidéken is.

Virradt odakint. A hajnal még ébren talált bennünket. Ránéztem öreg kollégámra, dr. Meerre... Halálsápadt volt, a félelem árnya ült a jóságos arcon. Arcvonásaink élesebbek lettek, a fáradtság erőt vett rajtunk és lassan elszenderedtünk... Az egész vonaton csak három zsidó utazott. Szolnokon bejött egy S.S.-tiszt, végigsétált a fülkéken, nem kért azonban semmiféle igazolványt...

Végül is reggel lett. Rövid, nyugtalan álom után, felébredtünk. Ekkor bejött a fülkénkbe Korcsmáros László, a mi képviselőnk. Zsidókkal való kapcsolataiban elég liberálisnak mutatkozott. Ha közbenjárásra kértük meg, mindig megigérte a támogatását, de ebben a kérlelhetetlen antiszemita rendszerben csak keveset tudott elintézni számunkra. Ezzel szemben a magyar testvérekhez intézett lelkes beszédei mindig a végső német győzelmet igérték. Most hozzánk fordult, egyáltalán nem csodálkozva azon, hogy zsidók manapság még utazhatnak. Azon mérgelődött, hogy több mint egy hétig nem térhetett vissza Váradra, mivel a Szolnok és Szajol közötti hidat a németek lezárták. Csak ma kapta meg a hazautazási engedélyt.

— Na látja, Képviselő Ur —, állapította meg iróniksusan dr. Meer, mi már tegnapelőtt megkaptuk az utazási engedélyt, mit szól ehhez?

— Igen, Önöknek könnyű — válaszolt a képviselő,

anélkül, hogy szempillái megrezdültek volna. Keserű mosoly futott végig az egyáltalán nem irigylésre méltó zsidó vezetők arcán.

Végül is 1944 március 29-én délben tizenkét órakor megérkeztünk Nagyváradra. Már Berettyóújfalutól figyeltük a helyzetet. Sok német katonavonat közlekedett és meg akartuk állapítani, hogy nem utaznak-e S.S.-egységek velünk együtt, a mi irányunkban. Balsejtelmeink sajnos nem bizonyultak alaptalanoknak. Sok S.S.-tisztet és altisztet láttunk és felsóhajtva gondoltunk arra, hogy közülük vajon kiket szállásolnak el majd a mi városunkban?

Alig láttunk civil személyt Nagyvárad pályaudvarán. Az utcák kihaltak voltak. Miután kiszálltam a vonatból, gyorsan búcsút vettem dr. Meertől és lakásunkra hajtattam. Otthon már várt Mittelmann Jakab nevű rokonom, hitközségünk egyik legagilisabb és legokosabb tagja.

— Mi ujság? — kérdezte. Mire számíthatunk?

Röviden beszámoltam neki a helyzetről, valamint a budapesti gyűlésről, tapasztalatainkról ott és útközben.

— Nyugtasd meg az embereket — mondtam neki —, mert ebben a pánik-helyzetben nem lehet sokáig élni. Bizzunk most mindent a Mindenhatóra, talán ujra csodát tesz velünk és legalább az életünket megmenthetjük.

Délután csapatosan kerestek fel hitsorsosaim az üzletünkben. Előbb elmeséltem drága Apámnak és bátyámnak a látottakat és hallottakat. A hitközségi tagoknak is beszámoltam és igyekeztem önteni beléjük bátorságot. — Hiszen sorsunk részben a magyar kormány kezeiben van és nem lesz bátorságuk velünk úgy eljárni, mint azt az S.S.-ek akarni fogják.

Végül is vallásos zsidók vagyunk és biznunk kell.

A következő nap nem hozott számunkra különösebb hireket. A kilátásba helyezett rendeletek még nem jelentek meg és az S.S. emberei sem mutatkoztak még Nagyváradon.

1944 MÁRCIUS 31-ÉN

Ez a dátum fordulópontot jelent a nagyváradi zsidók életében. Borús péntek. Az „OMZSA" helyiségeiben nagyüzemi forgalom. Délfelé közölték velem, hogy kórházunkhoz kiszállt egy S.S.-orvosokból álló bizottság és ott rögtön elrekvirálta. A mi zsidó kórházunk volt a legrégibb egészségügyi intézmény Erdélyben. Több mint száz éves multra tekintett vissza. Az elején kis, földszintes ház volt, primitiv felszereléssel, ami azoknak az időknek még megfelelt, majd abból 1944-ben modern kétemeletes épület fejlődött ki, impozáns méretekkel, több szárnnyal és egy kiszögellő, nagy diszteremmel. A legkorszerübb kórházi apparátusokkal szereltük fel. Külön belgyógyászati, sebészeti, szülészeti osztállyal rendelkezett. Minden osztály élén egy főorvos állott, akinek asszisztensek, ápolónővérek és adminisztrativ személyzet állott rendelkezésére. A szülészeti klinika második emeletét főleg egy nagyváradi születésü és régen Amerikába kivándorolt zsidó férfi áldozatkészsége tette lehetővé, aki ezzel eleget tett egy öreg volt osztálytársa, Leitner Lázár úr, a Zsidó Szentegylet tiszteletreméltó elnöke kérésének. Amióta a magyarországi zsidótörvények kizárták a zsidó orvosi utánpótlást az állami és nem zsidó jellegű kórházakból, azóta a zsidó kórházak a jövő szempontjából még nagyob hivatást teljesítettek, mivel kapuik nyitva állottak a zsidó orvosjelöltek számára. Amióta a háború és a hivatalos antiszemitizmus a zsidó kórházaktól mindennemű anyagi és erkölcsi támogatást megvont és egyidejüleg elszegényedtek a zsidó hitsorsosok, azóta kórházunk már alig birta fenntartani magát. Azonban még mindig megvolt. A zsidó betegeket, főleg a szegényeket, ritkán vették már fel az idegen kórházakba, a németek bevonulása óta pedig egyáltalán nem, ezért a kórház további fennállása életbevágó érdekünk volt.

Most pedig az S.S., elsőnek a városban, ezt az intézményünket vette célba.

A Hiób-hír, már délelőtt elterjedt, hivatalosan azonban csak az u.n. kórházi direktórium délutáni gyülésén, az „OMZSA"-helységében beszéltek erről.

A Chevra (Zsidó Szentegylet — a kórház ennek az egyesületnek volt a tulajdona) elnöke, a közel 80 éves, patriárka külsejü Leitner Lázár, aki több évtizeden át nagyvonaluan, mindig hathatósan képviselte a hitközség, a kórház és más intézmények érdekeit, könnyekbe fuló szavakkal hozta tudomására a direktóriumnak az eseményt. Utána döbbenten hallgattuk meg dr. Molnár Vilmos, kórházigazgató részletes beszámolóját a történtekről.

A Gestapo főnöke és egy hosszúra nőtt S.S. Hauptsturmführer, akinek orvosi beosztása és sebhelyes arca volt, jelentek meg a kórházban. Dr. Molnár bemutatkozott nekik, majd felszólították, hogy a kórház összes helyiségeit mutassa meg nekik. A kiküldöttek megnézték a betegszobákat, a műtő-helységeket, a röntgen-laboratóriumot és az adminisztrativ helységeket. Különböző kérdéseket tettek fel és jegyzeteket készítettek. Mindezt természetesen azzal a „Herrenvolk"-hoz tartozó felsőbbrendüséggel, amely a zsidót kutyánál alantasabb lényként kezeli. Ezután éles hangon a következő parancsot adták ki:

„A kórház berendezésével és tartozékaival holnap délután hat óráig a katonai parancsnokságnak átadandó" — és ehhez még hozzátették: „Azért maga fele-

lős, hogy semmi se tünjön el... Mi nem tréfálunk..."

— Mi történik akkor azokkal a betegekkel, akik nem szállitóképesek? — kérdeztem bátortalanul.

— Felőlem akár dobja ki az utcára — válaszolt röviden az ellenszenves S.S.-orvos.

A direktórium a nácik első intézkedését a zsidóság ellen a bekövetkezendő zsidó tragédia előjelének tekintette. Mindannyian megdöbbentünk a beszámoló nyomán. Kisebb purparlé következett. Talán a kórház tartozékainak csak az elfekvő élelmiszereket és gyógyszereket tekintették a németek. A pincéket nem kutatták át. Ott még van valami tüzifa és szén. Talán ezeket még át lehetne szállítani a hitközség pincéjébe. Szomorú probléma. Azok, akik az élet és halál kérdéseivel küzdenek, a veszett fejsze nyelének forgácsait akarnák már csak megmenteni... Mindezt az S.S. karmaiból. Nem sikerült nekik.

Már pénteken délután megkezdték a kórház kiürítését. Persze ezalatt csak a betegek voltak értendők. Magát a leltárt is a mi átadó-bizottságunknak kellett — pontosan — elkészíteni, hogy a visszaadásnál tudják, mit adtak át. Micsoda naivitás!

Az S.S. legénység ellenőrzésével ürítették ki a betegeket. Szombat délután még visszajött a sebhelyes arcu S.S. orvos. Biztos akart lenni abban, hogy a parancsát pontosan teljesítik. A nehéz betegeket hordágyakon vitték le az utcára. Ott feküdtek szegények nyögdécselve. Egyeseknek nagy fájdalmaik voltak, mások lázasak voltak. Azt várták legalább, hogy tető alá kerüljenek.

Az S.S.-orvos észrevette őket és ráförmedt a szolgálatos orvosra:

— Nos, mire vár ezekkel a zsidókkal? Mit tanyáznak még mindig az utcán?

— Egy autóra várnak, hogy valahol elszállásoljuk őket — válaszolt a kórház igazgatója.

— Kocsit ezeknek? Annyit nem érnek meg. Dobja őket az útmenti árokba.

Szombat délután hat órakor bekövetkezett: az S.S. elvette a zsidókórházat.

1944 ÁPRILIS 3-ÁN

Délután arról értesítettek, hogy Kormos Ferencet kilakoltatta az S.S. a lakásából. Az első ilyen eset a városban. — Az S.S.-bizottság, amely hozzá beállított, követelte, hogy a lakását egy félórán belül hagyja el. Csak ruhát, ágynemüt és élelmiszereket vihetett magával. Meg akart még néhány tárgyat menteni, de nem sikerült. Különös örömöt szerzett neki, hogy elviheti leányának a kelengyéjét. Amikor a németek nem néztek oda, még becsempészett ehhez néhány paplanlepedőt, párnahuzatot és takarót. Fivérénél akarta magát beszállásolni, ott akarta használni az ágybelit is. Az éber S.S. katona azonban felfedezte a trükköt és ő még örülhetett, hogy ép bőrrel meguszta.

1944 ÁPRILIS 5-ÉN

A zsidók jelvényének, a sárga csillagoknak első napja. A legsötétebb középkor napjai ujból ránk törtek. A polgári szabadság, amelyet az utolsó években mind több csapás ért, ezzel a rendelettel megkapta a halálos döfést. A leprás zsidókat a szégyenfoltról messziről fel lehet majd ismerni. A hitlerista koncepció fontos része ez. Az első lépés a deportáció felé vezető uton. Feszes szűk háló fog majd minket körül, amelyből egyetlen zsidó sem menekülhet, mivel a „dantei pokol" további lépcsőin is le kell majd ereszkednie. Az európai zsidóság már rég tudta, mit jelent a sárga csillag. Csak a kezdetet. Csak az alapot, amelyre a gettót, a teljes kifosztást, a szervezett szadista kínzásokat és a milliós zsidóság bekövetkezendő tőkéletes kiirtását fel lehet majd építeni.

Sokat beszélgettünk április 5-én arról, milyen hatást fog előidézni városunkban a sárga csillag? Hogyan fognak viselkedni a tisztviselők (ha még a zsidókat egyáltalán beengedik a hivatalokba), keresztény kollegáink hogyan fognak viszonyulni hozzánk, mit fognak tenni a honvédség és az S.S. tagjai, a nyilaskeresztesek és az utcakölykök? Sokan közülünk már nagyon féltek és kijelentették, hogy még az utcára sem fognak kilépni.

A tapasztalat azonban mást mutatott. Korán reggel mentem a templomba. Sokféle emberrel találkoztam utközben. Senki sem látszott meglepődni szép kitüntetésemen. Belenéztem az emberek arcába. Sem gúnyt, sem részvétet nem árultak el. Hideg, érdektelen pillantásokat vetettek rám. Mintha mindez természetes volna.

Délelőtt felkeresett Gábel Sándor, a hitközség főjegyzője. Ullmann kolozsvári gazdasági főhadnagy személyesen hozzá fordult egy fontos ügyben. Nevezett a kolozsvári körzethez tartozó ellátási raktárak parancsnoka volt és azt követelte az összes zsidó kereskedőktől, vegyék fel 24 óra alatt egész raktárállományukat, számlázzák le az árut és azt szolgáltassák be a nagyváradi ellátási raktárba. A kereskedők — ahogy ő magát kifejezte — ezzel kettős célt fognak elérni. Hazafiak módjára cselekszenek, mivel az áru a magyar honvédség javát fogja szolgálni, és nem az SS.-ét, azonkivül készpénzben kapják meg az áru értékét, amit a németektől biztosan nem kapnának meg. A hitközség vezetőségének ezt a „jóindulatu" közlést diszkrét módon kell tudatnia a hitközség kereskedőtagjaival. Ha a németek megneszelnek valamit, akkor

„fuccsba" megy minden. Önöknek sem marad semmijük — mondotta a főhadnagy —, és nekünk se lesz semmi hasznunk belőle. Az ajánlat nem szorult magyarázatra. Ezt nemcsak mende-mondákból, hanem már saját tapasztalatunkból tudtuk.

Az utolsó két napon már hajmeresztő módon fokozták a lakásrekvirálások terrorját. Az áldozatoknak egy negyedórán belül el kellett hagyniok a lakásaikat. Minden értékes tárgyat ott kellett hagyni a lakásban. Természetesen az ékszereket s még a készpénzt is a páncél-szekrényekben.

Intézkedtem elsősorban, hogy cégünk az Ullmann főhadnagy utasításainak megfelelően járjon el. Azután erről a nagyobb zsidó cégeket is értesítettem. — A legtöbben követték példámat. Ullmann még válogatos is volt. „Rövidáruban nem kellenek a női cikkek — mondotta —, nehogy kilátsszon a lóláb." Egy nap alatt számlázták és szállították le az árukat. Pénzt nem kaptunk értük. Állitólag csak 2—3 héten belül utalja ki azok ellenértékét a kolozsvári központi pénztár. Hittünk neki.

De a pénzt sohasem fizették ki.

Délután öt órakor ujból felkeresett engem Gábel. Sablonos mosolya eltűnt az arcáról. Lélegzete fojtott volt. Leültettem. Mi történt? — kérdeztem. Egy kis cédulát lobogtatott a kezében, mindkét oldalán ceruzával irva. Elolvastam a cédulát:

600 vászonlepedő, 600 gyapjútakaró, párnák, párnahuzatok, különböző ágynemük és tartozékok, sok minden ezenkivül, még képek is. Hallatlan mennyiségben a háború ötödik évében. Körülbelül ötven sor irás. Befejezésül: „Április 6-án d.u. 3 óráig."

Kétségbeesésem leirhatatlan volt. Megkérdeztem Gábelt, kitől kapta a cédulát? Lassan magához tért és elmondotta, hogy egy S.S. katona néhány perccel ezelőtt a hitközségi irodában az elnököt kereste. Miről van szó? — kérdezte a főjegyző. Nem olyan fontos, hogy az elnökkel személyesen beszéljek — mondotta —, maga majd átadja ezt neki, és ezzel kezembe nyomta ezt a cédulát.

Rövid megfontolás után a megkövetelt tárgyak felsorolásából arra következtettem, hogy a cédula megfogalmazója csak a sebhelyes arcú orvos-tiszt lehetett, mivel az abban feltüntetett tárgyak egy kórház felszerelését képezhették. Milyen egyszerüen és különösen adják ezek ki a parancsaikat, jegyeztem meg keserüen. Az egész úgy tűnt nekem, mint a bibliai mese a királylánnyal és annak kérőivel, a lovagokkal. A kérőknek mindig a legnehezebb vizsgákat kellett kiállniok, amire egy egyszerű halandó sohasem lett volna képes. Az a kérő, amelyik minden próbatételnek megfelelt, nyerhette csak el a királylány kezét; azoknak, akik csak egyszer is hibáztak, életükkel kellett lakolniok. Egy kis különbség van köztünk. Ha mi minden feltételt teljesíteni fogunk, legjobb esetben megmarad a puszta létünk...

Elhatároztuk, hogy azonnal a neológ hitközség irodájába sietünk, hogy az ott jelenlevő urakkal közösen tanácskozzunk. Ott megalakítottuk a mindkét hitközség vezetőségi tagjaiból álló szükebb tanácsot.

A tanács úgy határozott, hogy igénybe veszi a honvéd állomásparancsnokság és a polgármesteri hivatal támogatását. Legalább egy megfelelőbb időpontot akartunk elérni a parancs teljesítésére. Az állomásparancsnok, magabiztos hangon, mint akinek semmi veszíteni valója, arra ösztökélt bennünket, hogy tagadjuk meg a parancs teljesítését, azzal az indokolással, hogy a németek csak a magyar hatóságok közvetítésével rendelkezhetnek felettünk. Kolontáry János, a városi katonai vezetőség irányítója ugyanezen a véleményen volt. Nagyon izgatta az a körülmény, hogy őt a németek csak levegőnek tekintik.

Kérem, tanusítsanak ellenállást — bátorított minket „bölcsen".

A neológ főjegyző erre az iránt érdeklődött, hogy nem vagyunk-e kitéve annak a veszélynek, hogy a németek legsúlyosabb szankcióit zúdítjuk magunkra.

— Hogy az S.S. mit fog magukkal csinálni, azt nem tudom és semmit sem garantálhatok — mondotta a kérdezett —, mert ők rendelkeznek a fegyveres erőkkel, amelyek ellen én semmit sem tehetek.

Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy nekünk közvetlenül a forráshoz kell folyamodnunk. — Nehéz szívvel vettem fel a kagylót és felhivtam a zsidókórház számomra oly ismerős telefonszámát. Egy nyers porosz hang dörrent meg a vonal másik végén:

— Mit óhajt?

— A parancsnokot kértem a telefonhoz. — Odajött és igazolta, hogy a kérdéses cédula tőle származik.

— Egy fél óra mulva fogadom magukat — ezzel befejeztük a beszélgetést.

Nyugtalanul készültünk fel az útra dr. Meer kollégával. Mivel esni kezdett az eső, kocsit vettünk, hogy a „kórházi tigrist" barlangjában meglátogassuk. A kórház előtt kitáruló kép elárulta annak új urait. S.S. katona állt őrt fegverrel és feltüzött szuronnyal a kapuban, az udvaron és az előcsarnokban nyüzsögtek az S.S. legények, akik különböző karszalagot viseltek. Az egyiken „Adolf Hitler", másokon „Grossdeutschland" volt olvasható. Minden katona oldaltáskát viselt, amelyen kirajzolódtak az automata-pisztoly körvonalai. Az ör nem engedett be a kapun, amig egy bajtársa be nem jelentett minket és nem kapta meg az erre vonatkozó parancsot. Ezután „bevonultam" 73 éves kollégámmal, aki nemrégen két műtéten esett át és még mindig lábbadozott. A parancsnok szobájába csak ak-

kor engedtek be, amikor a sebhelyes arcu orvos-tiszt is megérkezett. Ő egy kisebb mellékszobába vezetett be, ahol még néhány nappal ezelőtt Braun úr, a kórház gazdasági főnöke müködött. Előbb állnunk kellett, azután ráébredt a kötelességére és ülőhellyel kínált meg bennünket.

Dr. Meer panaszkodni kezdett, hogy nem lesz módunkban ilyen rövid idő alatt a ránk rótt borzasztó feladatot teljesíteni. Szavait a kórházi parancsnok a következőképen szakította meg:

„Most szerda este van. Szombat-vasárnap egy betegszállítmányt várok a Kárpátokból. Addig egy háromszáz ágyas új kórházat teljesen fel kell szerelnünk."

Ezzel szemben hangoztattuk, hogy nem rendelkezünk olyan nagy szervezettel, hogy a megkövetelt dolgokat ilyen rövid idő alatt tagjainktól összehozzuk és ide összeválogatva leszállíthassuk. Annyit tudtunk csak elérni, hogy a megkövetelt tárgyak második felének leszállítására, nagy kegyesen 48 órás haladékot kaptunk. A tiszt szavai kimértek voltak, minden szavával, sőt minden hangsúllyal tudomásunkra hozta, hogy amennyiben nem teljesítenők a parancsot, egyetlen pillanatig sem habozna azt tenni, amit tennie kell. Végül még hozzátette az elhangzottakhoz: „Az Önök érdeke pontosnak lenni, mert különben kénytelen leszek Önök közül néhányat letartóztatni."

Erre felállott az öreg Meer és halkan, vontatott hangon a következőket mondotta:

— Kérném, hogy engem azonnal letartóztatni szíveskedjenek, egy 73 éves ember úgy sem várhat már ettől az élettől sokat."

— Igen — fejezte be a kihallgatást a kórházi parancsnok —, Önnek könnyű. Ön már leszámolt az életével, de biztosan vannak még Önök között olyanok, akik vigyáznak a magukéra. Még egy meghajlás és elhagytuk a számunkra egykor oly kedves épületet.

A neológ hitközség irodájában már idegesen vártak minket. Közben már több vezetőségi tag is megjelent. Az utasításokat sietve kiadtuk. Az adózási könyvecskéket, indexeket és más adatokat egy fél óra mulva össze kellett gyüjteni. A két hitközségnek összesen 2800 adófizető tagja volt, akiktől a szóbanforgó dolgokat sürgősen össze kellett gyüjteni. Az előirányzatokat még az éjszaka folyamán utcákra felosztva csoportosan el kell készíteni. Kora reggelre ötven begyüjtőt kell összehivnunk, akiknek a felmérések eredményeit az érdekeltekkel tudatniok kell, azzal a szigorú utasítással, hogy a tárgyakat két órán belül az üzletünkben létesített gyüjtőhelyre behozzák. Ezután üzletünkben szakértők fogják átvenni és kiválogatni a holmit, majd mások fokozatosan le fogják szállítani azokat a kórházba. Azért állapodtunk meg a mi üzlethelyiségünkben, mivel az „OMZSA" az első emeleten dolgozott és ezenkivül helyiségünk tágas volt és különböző alagsori raktárakkal is rendelkezett.

A kivetési munkálatok a késő éjszakai órákig folytatódtak, azonban nem fejeződtek be. A két hitközség folytatta munkálatait külön, saját helyiségeiben. Égő szemekkel, nyomott lelki hangulatban és összetört tagokkal mentünk éjjel három óra tájban lepihenni.

1944 ÁPRILIS 6-ÁN

Korán reggel felkeltem. Első utam Nándor fivéremhez vezetett. Amint útban arrafelé, a Rákóczi-uton átmentem, feltünt nekem, hogy útközben nem láttam sárga csillagcsokat. Az utcán és a villamoson sem. Valaminek történnie kellett. Végül is célpontomhoz érkeztem, ahol ijedt arcok fogadtak. Fivérem megkérdezett:

— Nem hallottad még? Zsidó szakácsnőnk a piacon és a baromfi-vágóhidon volt. Ott megtudta, hogy a Gestapo egészen korán reggel sok zsidó házban razziát rendezett. Behatoltak a házakba, letartóztatták a férfiakat, a nőket és a gyermekeket kidobták az utcára. Ezután a Gestapo a lakásokat lepecsételte és a letartóztatott egyéneket elvitte. Az utcákon is volt razzia. A Kapucinus- és a közelben levő utcákba is behatoltak, a sárga-csillagos embereket kihalászták, az utcasarkokon várakozó autókba gyömöszölték és miután összegyüjtötték őket, elvitték. Leszedték a villamosokról is az embereket. Ahogy én tudom — fejezte be a fivérem —, ezt az akciót most is folytatják.

Fivérem figyelmeztetett, hogy ne menjek ki az utcára. Ezt persze nem vehettem figyelembe. Nekem tegnap a kórházi parancsnok parancsokat osztogatott és ha ezeket nem teljesítjük, még rosszabbra is fordulhat. Igy azonnal elmentem dr. Meerhez, aki az utca sarkán lakott. Az öreg úr is hallott valamit a történtekről, keresztény házvezetőnője hozta neki a hirt. Rövid beszélgetésünk után folytattam utamat az OMZSA-helyiségébe. Minél inkább közeledtem a veszélyes körzet felé, annál inkább feltünt, hogy az utcák üresek, a zsidó üzletek be voltak zárva, és csak néhány embert láttam, akik lehuzott redőnyeik előtt aggódva járkáltak. Figyelték, mit csinálnak a közelükben garázdálkodó S.S.-legények. Végül is elérkeztem az OMZSA helyiségéhez. Ott csak dr. Weisscot, az intézmény kiváló és fáradhatatlan vezetőjét találtam két kollégájával. Más senkit, holott ekkor már kilenc óra volt. Tanácskoztunk, hogy mi volna a teendő? Ha nem teljesítjük a parancsot, ez katasztrófához vezetne. A kórház parancsnoka semmiféle kifogást nem fogadna el. Mit tegyünk? — Ekkor hirtelen agyamba ötlött egy gondolat. Az egyik jelenlevő férfihez for-

dultam, aki nem hordott csillagot, mert 75 százalékos hadirokkant volt.

— Jöjjön velem — kértem őt. Ön nem hord csillagot. A kórházba megyünk és ha valami történik velem, úgy hirt hozhat rólam.

Kocsiba ültünk és a kórházhoz hajtottunk. Miután odaérkeztünk, megállapítottuk, hogy a kórház már nem a „Zsidó Kórház" hanem a sebtiben odamázolt „S.S.-Kórház" feliratot viseli. Miután beengedtek minket, az előcsarnokban vártunk a sebhelyes arcu Wotan-ra. A következő pillanatokban váratlan mozgás keletkezett az S.S. legények között. Kemény vezényszavak dörögtek, ők „vigyázz"-ba vágták magukat és így üdvözölték a most érkezett, számomra eddig ismeretlen S.S.-tisztet. Ez alacsonyabb növésü volt, mint a kórházi tiszt, férfias, barna arcu, szemeiben nem vettünk észre annyi vadságot, mint amennyi általában az S.S.-embereket jellemezte. Elment mellettünk és belépett a kórház-parancsnokhoz. Pár perc mulva mindketten kijöttek, észrevettek minket és behivtak a tegnapi szobába. A két tiszt leült, minket állni hagytak.

Kérdőleg ránk néztek, majd én kezdtem beszélni.

— Parancsnok úr —, mondottam, előbb halkan, majd erőre kapva —, Ön tegnap feladatot adott nekünk és annak teljesítéséhez nagyon rövid időt szabott. Hogyan képzeli annak megoldását, ha embereinket lakásaikban, az utcákon és a villamosokban összefogdossák? A zsidó üzletek még mindig be vannak zárva, sokan elmenekültek lakásaikból. Honnan veszszük a munkaerőket és honnan a sokezer embert, akik hozzá kell járuljanak ahhoz, hogy a kórházat felszereljük?

Az egyelőre ismeretlen tiszt vette át a szót és megjegyezte:

— Az utcákon nem tartóztattak le embereket.

— Bocsásson meg, kérem — mondottam előbbi közlésemhez ragaszkodva —, az utcákon is összefogdosták az embereket. Én magam ismerek egy szegény zsidót, aki apám házában lakik, azt is az utcán kapták el, amint a templomból jött, az imalepellel a kezében. Igazolni tudom, mostanáig nem jött haza. Ekkor már nem ellenkezett, hanem más hangnemet ütött meg.

— Ha én ezt tudtam volna, akkor az akciót nem ma hajtották volna végre. Azonnal telefonálok és lefuvatom. Menjen haza és nyugtassa meg az embereit. Ez az akció nem zsidók, hanem kizárólag a politikailag megbizhatatlan egyének ellen irányult. Több keresztényt tartóztattak le, mint zsidót.

— De ami megtörtént, azt nem lehet már meg nem történtté tenni — szóltam közbe. A pánikhangulat már beállt és ilyen hangulatban nem kötelezhetem magam arra, hogy ilyen rövid lejáratu szállításokat eszközöljek. Az emberek már ijedtek, nem mernek az utcára kimenni és a határidő túl rövid.

Erre tanácskozni kezdtek. A határidőket meghosszabbították. Az egész tételt — fokozatosan — hétfő délig kell leszállítani. A „kórházi tigris" azonban nem átallotta az „étrendet" ujabb jelentős tétellel megnövelni. Éleshangu, címemre intézett intelmeitől sem tudta visszatartani magát.

Ezzel kapcsolatban állást foglaltam és kijelentettem, hogy bár tudom, milyen nagy felelősség hárul gyenge vállaimra szegény testvéreim, hitsorsosaim sorsát illetőleg, lehetetlenre még sem leszek képes. Javasoltam a Gestapo-főnöknek, legalább száz embert menlevéllel ellátni, hogy azok szabadon mozoghassanak.

— Ezekre nincsen szüksége — intézett el röviden a Gestapo főnöke —, nem lesznek többé razziák. — Nyugtassa meg az embereit, ne féljenek többé.

Ezután visszamentünk az OMZSA-ba, a zsidó utcába, amely a félelemből már kezdett magához térni, hogy a szervezett munkát megkezdjük.

Nem tartott egy fél óráig sem és a nagyvonalu gyüjtőakció már a rendes kerékvágásba lendült. Szívszorongva figyeltük, hogyan igyekeznek az emberek a Gestapo parancsainak eleget tenni. Villámgyorsan kezdték beszállítani a párnákat, ágynemüket, gyapjú és pihepaplanokat, ágybetéteket és tartozékokat, iróasztalokat és más bútordarabokat, képeket és mindenféle más holmit. Délután már úgy hatott az utcánk, mint egy népgyülés, ahova az emberek a vállukon, a hónuk alatt, taligákon és más szállítóeszközökön cipelték be a dolgaikat.

A kórház egy régi barátja, aki mellettem állt, keserű iróniával sugta a fülembe a következőket:

— A kórházunk állandó ágynemű--hiányban szenvedett. Hány és hány akciót indítottunk, nemcsak a megye, hanem az egész ország területén is ezek pótlására és mily kevés sikerrel. A saját kórháza részére nem adott eleget a népünk és ime, hogy most az S.S. követeli, egy óra alatt többet teremt elő, mint amennyit a mi akciónk tíz év alatt eredményeztek. És tegyük hozzá: „Az S.S.-hez hasonló emberek leggyilkosabb ellenségeink háromezer éve."

Egy mellettem álló felfigyelt beszélgetésünkre és a következőket mondotta: „Ne pillantsunk vissza évekkel, hanem csak harminc nappal a multba. Emlékezzünk csak utolsó nagy akciónkra a szerencsétlen, rosszul öltözött munkaszolgálatosok érdekében Hány lángoló beszéd hangzott el és milyen kevés sikerrel... A zsidó szívek nem nyiltak meg olyan mértékben, ahogy kellett volna, amikor a mi testvéreink életének és egészségének védelméről volt szó. Most az utolsó

párnájukat is odaadják, azért, mert azt hiszik, hogy ezzel megvásárolhatják puszta életüket az S.S. hatalmasságaitól."

A gyüjtési munkálatok és az anyagok leszállítása az S.S. kórházba tovább folytatódtak szüntelenül, hétfőig.

Rabbitanácsunk felfüggesztette a szombati pihenőt és az ünnepnapokat, ideiglenesen, az életveszedelemre való tekintettel. Az ünnepek nem zavarták a németeket sem, annak ellenére, hogy vasárnap és hétfőn husvéti ünnepeik voltak.

Ugy, ahogy a véres háború kinn a fronton szüntelenül dúlt, ugyanugy zajlott ez a belső fronton is, ahol az áldozatnak szánt zsidók puszta létük megmentéséért viaskodtak.

Városunk polgármestere, dr Soós István meghivott magához és kifejtette nekem, hogy már nincs többé módjában helytállani a magyar tisztek és polgárok viharos lakás-követeléseivel szemben.

— Két éve sürgetem már Önnél, hogy hitsorsosai huzódjanak összébb, hogy legalább 150 megfelelő lakást átvehessünk a mi céljainkra, de teljesen sikertelenül. Itt van a zsidó lakások kimutatása! Látja, a németek kurtán-furcsán intézik el a dolgokat. Én mindig belátó voltam Önökkel és most sem szeretnék erőszakot alkalmazni. Az idő azonban sürget és így azonnali támogatást kérek Önöktől.

Azonnal összeköttetésbe léptem dr. Meer kollégával. Közös lakáshivatalt állítottunk fel, ahová mindenkit megidéztünk, akik három, vagy több szoba fölött rendelkeztek. Hivatalunk döntött a közeli rokonokhoz való átköltözésekről és így naponkint bizonyos számu lakást bocsájtottunk a polgármester rendelkezésére. Most már senki sem kapálódzott. A szegény emberek már boldogok voltak, ha lakásaikba közeli rokonaik és nem idegenek kerültek.

1944 ÁPRILIS 7-ÉN

Ma van a pészachi ünnep előestéje. Az esti imát a templomban a szokottnál egy órával előbbre tüztük ki. Ezt elővigyázatosságból tettük, hogy a hitsorsosok a sötétség beállta előtt lakásaikba visszatérhessenek. Az éjjeli támadások a zsidó személyek ellen sürübbek lettek. Az S.S.-legények felfegyverzett bandái éjjelenkint betörtek egyes zsidó lakásokba, főleg pénzt és rádió-készülékeket követelve. Ebben az ügyben kihallgatásra jelentkeztem a Gestapo-főnöknél, aki a következő szavakkal igérte meg, hogy a legszigorubb rendszabályokat lépteti életbe:

„Az olyan német katonai személyeket, akiket azon kapunk rajta, hogy rablásokat és lopásokat követnek el, a helyszinen agyonlövetjük."

Ennek ellenére sohasem tudtunk meg olyan esetet, hogy valakit megbüntettek volna azért, mert kegyetlenkedéseket követett el a zsidók ellen. Ezért nagyon elővigyázatosaknak kellett lennünk.

A vallásosok legvallásosabbjai, akik hosszú szakállal és pájesszal jártak, ezeket most levágatták. Ezzel belső meggyőződésüket tagadták meg kénytelenségből, de „kihivó" külsejük (a hatóság megállapítása szerint) nem nyujtott többé lehetőséget a verekedésekre.

Péntek óta — bizonyos ideig — többször jelentkeztem a Gestapo-főnöknél és kértem az alaptalanul letartóztatottak szabadonbocsájtását. A főnök utalt arra, hogy a letartóztatottak többségét a magyar rendőrség tartja fogva, politikai bűncselekményei miatt. Ezek fölött — mondotta — ő egyáltalán nem rendelkezik. A többiek a Körös-utca 44. számu házban vannak elhelyezve. Az utóbbiak helyzetét most felülvizsgálják és ha nem találnak eseteikben semmi terhelő bizonyitékot, úgy őket azonnal szabadlábra fogjuk helyezni.

Ez a kijelentés megfelelt a tényeknek, mert április 11-én már csak egy letartóztatott volt a Gestaponál, akit a magyar hatóságoknak adtak át.

1944 ÁPRILIS 14-ÉN

Reggel egynegyed hétkor erélyesen kopogtattak lakásom külső ajtaján. Azonnal kiugrottam az ágyból és kirohantam ajtót nyitni. Lesujtó kép tárult elém. Öreg szüleim sirtak az ajtó előtt, mellettük porig megalázott sógornőm, aki Péter fiát és háztartási alkalmazottját is magával hozta.

Miután beengedtem őket, szökőkútként tört fel belőlük a panaszos beszámoló: Reggel félhat órakor több Gestapo-legény tört be a lakásba. Fivéremet az ágyból huzták ki és letartóztatottnak nyilvánították. A többi családtagnak sietve fel kellett öltözniök és el kellett hagyniok lakásukat. Csak jelentéktelen ruházati darabokat vihettek magukkal. Azután a régi recept szerint a két külső ajtót lepecsételték.

A Gestapo főnöke, Wennholz így tartotta be az igéretét...

Tizenöt percen belül már négy jajveszékelő asszony állított be hozzám. Ugyanazzal a panasszal. Mivel én az illető személyeket jól ismertem, könnyen megállapithattam, hogy az erőszakkal kilakoltatottak között soha egyik sem fejtett ki politikai tevékenységet. Egyszerüen „gazdag", vagy jobban szituált zsidókról volt szó, kivánatos lakásokkal és értékes berendezésekkel, amelyeket a „kibombázottak" javára akartak értékesiteni. A letartóztatások csak terrorcélokat szolgálnak, hogy az áldozatokat még jobban megrémítsék.

Később megtudtam, hogy összesen 107 személyt,

mind módosokat, tartóztattak le azon a napon és azokat a Körös-utca 44. sz. alatti fogdába szállították be. Beérkezésük után a Gestapo-banditák vették őket „kézbe". A főnök adta ki az utasításokat. Mindegyikük személyi adatainak felsorolása után, részletes vagyon-bevallást kellett tegyen. Az S.S.-legények főleg arra voltak kiváncsiak, hogy nincsenek-e titkos safejeik befalazva lakásuk falaiba. Akik ilyesmit bevallottak, azoknak rögtön a legpontosabban le kellett rajzolniok azok pontos helyzetét, hogy a rablóknak megkönnyítsék a munkájukat. Azoknak, akik ellenszegülnek, vagy nem lesznek őszinték, a legszigorubb büntetéseket helyeztek kilátásba, Egy volt bankigazgatónak három titkos safe-je volt a lakásában és azoknak elhelyezését mérnöki pontossággal rajzolta meg. Egy nagykereskedő hallgatott az ilyesmiről, majd amikor behatóbban faggatták, egyenesen ellenszegült. Végül is, amikor az S.S.-legények erőszakoskodni kezdtek, hamis helyet vallott be, ahol semmit se találtak. Amikor egy órával később a dühöngő Oberscharführer visszaérkezett a lakásból, felelősségre vonta az illetőt, aki még mindig nem akart vallani. Ekkor pár pofont kapott, majd autón a lakásába hurcolták.

Néhány nappal később, amikor megengedték nekem a letartóztattakat meglátogatni, akkor a szerencsétlen megmutatta az arcán és különböző testrészein az ütlegelések nyomát. Franke terrorja győzedelmeskedett. A delikvenseknek mindent oda kellett adniok.

Délelőtt tíz óra tájban ujból felkerestem Wennholz-ot. Nem volt még hivatalában; még mindig a letartóztatásban lévőknél volt. Csak fél egykor sikerült a következő napra kihallgatást kieszközölnöm.

1944 ÁPRILIS 15-ÉN

Azt javasoltam Wennholz-nak, hogy a foglyokat, mivel azok politikailag teljesen tiszták, bocsássa szabadon. Fivéremet is megemlítettem, aki életét kizárólag családjának és az üzletnek szentelte. Csodálkozni látszott, hogy fivérem is le van tartóztatva és megigérte, hogy azonnal szabadlábra helyezteti. Azonkivül kifejtettem neki, hogy a Gestapo a katonai különlegesen kitüntetett egyénekkel sem tett kivételt, holott ezeket a szigorú magyar törvények is mentesítették a sárga csillag viselése alól. Megigérte, hogy ezeket is kiszabadítja, de egyik igéretét sem tartotta be.

A kórház-akció már régen véget ért, az OMZSA telefonja, amelyet csak e célból adtak vissza, állandóan csengett. A kórházparancsnok óráról-órára emelte igényeit. Német egységek vonultak végig a városon és jelentették be követeléseiket. Asztalteritőket, ágynemüket, irodai felszereléseket, konyha-edényeket, étkészleteket, irógépeket, gyógyszereket stb. követeltek. Ki tudná felsorolni, hogy még miket követeltek és a „kórházi tigris" mindenben az élen járt. A többiek legalább nem fenyegetőztek, ő azonban minden követelését fenyegetésekkel toldotta meg. Idegességünk már nem ismert határt.

Az elviselhetetlen helyzet ujra arra késztetett, hogy a Gestapo-főnöknél megjelenjek és megkérdezzem, tulajdonképen ki is parancsol nekünk, zsidóknak? Minden katonai egység külön-külön, vagy ő, aki ezeknek felettese? Kértem, hogy teremtsen rendet és különösen a kórházparancsnok különböző fenyegetéseit panaszoltam el.

Wennholz mindezt szinleg belátta és megigérte, hogy irásban megtiltja, miszerint aláirása nélkül, bármely katonai egységnek valamit átadhassunk.

1944 ÁPRILIS 16-ÁN

Husvét-vasárnap. Délelőtt az a hir terjedt el. hogy a letartóztatottak közül, négy embert szabadlábra helyeztek. Az én fivérem nem volt közöttük.

Ma két létfontosságú zsidótörvény jelent meg a hivatalos lapban. Az egyik törvény zárolta az összes zsidó vagyonokat. A zsidóknak tizennégy napon belül a legrészletesebb vagyoni leltárakat kellett benyujtaniok, amelyek magukba kellett foglalják a testi fehérnemüt és a konyhai felszereléseket is. Szabályozták az eljárásokat a zsidó üzletekkel, üzemekkel és a részesedésekkel kapcsolatban is. Az aranyérméket, ékszereket és értékpapírokat lepecsételt boritékban a bankoknak kell átadni. A háromezer pengőn felüli pénzösszegeket zárt betétkönyvekbe kell elhelyezni. Május 1. után egyetlen zsidónak sem lehet több, mint háromezer pengő a birtokában. Ha egyáltalán nem rendelkezett készspénzzel, úgy joga van bankköveteléséből havonként legfeljebb ezer pengőt felvenni.

A második zsidótörvény felhatalmazta a városok polgármestereit és a községek szolgabiróit arra, hogy a zsidókat lakásaikból kilakoltassák és sürű tömegekben a város egy speciálisan kijelölendő részében összetömörítsék.

Ezek a rendeletek borzalmas hatást keltettek a város zsidó lakósainak körében. A két hitközség vezetősége még a délelőtt folyamán közös gyülésre ült össze. Mély szomoruasággal állapitottuk meg, hogy a vagyonzárlat a hitközségek és a zsidó intézmények további müködését teljesen megbénítja. A zsidó kultusz- és kulturális tevékenység, vagy a legkisebb szociális munka, amelyre ezekben a szomorú napokban oly nagy feladatok vártak volna, halálra van itélve. Azonkivül nem lesz módunkban a jövőben a német követeléseket, amelyek napról-napra mind súlyosabb szankciókkal fenyegetnek, teljesíteni.

Egyesek azon a véleményen voltak, hogy a két ren-

delet egymással szoros kapcsolatban áll. Ha a második rendelkezés a „gettók"-at törvényesíti, úgy nyilván elrabolható a gettó-zsidók vagyona is.

Mások a vagyonzárlatban a magyar kormány mentési kisérletét vélték felfedezni, annak érdekében, hogy megakadályozza a hazai zsidó vagyonok rabló módon való eltulajdonítási lehetőségeit, a német „megmentők" által. Hivatalosan magyar vélemény szerint ezek a vagyonok Magyarországot illetik.

1944 ÁPRILIS 18-ÁN

Délután ötkor tanácskozni kezdtünk az OMZSA helyiségében, amikor tudomásunkra jutott, hogy egy honvédkészültség, bizonyos Krajcsik főhadnagy vezetésével a Zöldfa-utca 1. sz. alatti nagy házat keresztülfésülte és a zsidó lakásokból irógépeket, irodai felszereléseket, ágynemüket és villamossági készülékeket rekvirált. Az elvitt tárgyakról nyugtákat adnak, és a tulajdonosokat felszólítják, hogy ezzel a nyugtával következő napon a honvéd-parancsnokságnál jelentkezzenek. Később megtudtuk, hogy ugyanez a készültség egyes házakat a Teleky-utcában is felkeresett. Ott is rekviráltak a zsidóknál. Az egyiktől még ötezer pengő készpénzt is elvittek.

1944 ÁPRILIS 19-ÉN

Délben tizenkét órakor jelentkeztem dr. Meer kollegám társaságában az állomás-parancsnokság tábornokánál, kihallgatást kérve. A tábornok nem fogadott minket. Jelenteni valónkkal Faragó állomástiszthez utasítottak, aki feltünően udvarias volt. A rekvirálásokat a háborús katonai teljhatalommal indokolta. (Azt a tényt, hogy Krajcsik főhadnagy csak a zsidóktól rekvirált, nem tudta — természetesen — megindokolni.) — Felhivtuk a figyelmét, hogy az egyoldalu rekvirálások igazságtalanoknak tünnek. Kértük, hogy igényeikkel közvetlenül hozzánk forduljanak és mi igyekezni fogunk azokat egyenlő módon hitközségi tagjainkra kiosztani. Ajánlatunkat elfogadta.

1944 ÁPRILIS 21-ÉN

A honvéd állomásparancsnokság követeléseit, amelyek eddig egy bizonyos mennyiségü irógépre, számológépre és különböző irodafelszerelésre vonatkoztak, pontosan teljesítettük.

Ma azonban egy ujabb listát kaptam, amelyen a többi között 1000 lapát, 300 fejsze, bizonyos mennyiségü kőtörőgép és sok más olyan cikk szerepelt, amelyek a zsidó üzletekben már egyáltalán nem voltak kaphatók, és magánszemélyeknél is csak kis számban voltak fellelhetők. Kereszténytektől már csak azért sem vásárolhattunk, mert ezekért legalább huszonötezer pengőt kellett volna kiadnunk és annyi pénz nem állott rendelkezésünkre. Mindezt közöltük az illetékesekkel. Természetesen nem akarták tudomásul venni, és fenyegetni kezdtek minket. Ennyiben maradtunk. Többé semmit sem szállítottunk nekik.

Délután felhivott a Gestapo, hogy sürgősen jelentkezzem a kórházban. Nem mentem szivesen ehhez a veszélyes S.S.-tiszthez.

Amikor a parancsnok megpillantott, rám rivallt:

„Miért nem adta még át a két Leica-gépet?" (A Gestapo-főnök sejteni engedte, hogy ezeket a fényképező-gépeket a saját céljaira kéri.) Igy válaszoltam neki:

— Már jelentettem Önnek, hogy semmit sem adhatok át a Gestapo--parancsnok előzetes beleegyezése nélkül.

— Nekem megvan az engedélyem — orditott, mint egy őrült és hadonászott a revolver-táskájával.

— Ha van engedélye Önnek, akkor szállítani fogjuk a gépeket — hangzott végső válaszom.

Ezután ősi templomunkra mutatott (amely a kórház mellett állott), és igy szólt parancsolólag:

— Ezt még a mai napon birtokolnom kell, hogy legénységi kaszárnyát csinálhassak belőle.

Nem válaszoltam neki, de szívemben éles szúrást érezve, igy gondolkoztam:

— Még a templomot is elveszítek és profanizáljátok áhitatunk ősrégi fészkeit...

1944 ÁPRILIS 22-ÉN

Ma ujból megkértem a Gestapo főnökét, hogy fivéremet végre szabadon engedje.

— Egy órán belül szabad lesz — mondotta nekem.

Boldogan mentem ki szobájából és megkértem a helyettesét, hogy a szabadlábra való helyezéssel kapcsolatos lépéseket sürgősen megtegye.

— Szegény sógornőm már kisirta a szemeit — jegyeztem meg, mire a következő megdöbbentő választ kaptam:

— Mondja meg a sógornőjének, hogy ne mozgolódjék, különben ő jön majd be hozzánk.

Ezuttal nem hazudott a Gestapo főnöke.

Fivérem egy órán belül szabad volt.

Április 23—29-ike között nem történtek különösebb események.

Vihar előtti csend. A zsidó utca hangulata nagyon nyomott volt. Mindenki azzal volt elfoglalva, hogy a pokolian bonyodalmas vagyon bejelentések munkálatait elvégezze.

1944 ÁPRILIS 30-ÁN

Délután az a hir terjedt el, hogy Endre László államtitkár, „a magyar zsidóság hóhérja" megjelent a városházán, ahol a város és a megye vezetőivel tárgyalt. Állitólag elhatározták a nagyváradi gettó felállítását. A tárgyalásokon nem vett részt Rajnay, a megye ujonnan kinevezett főispánja. Soós polgármestert a gyülésen helyettese, dr. Gyapay képviselte.

A hivatalos körök mély hallgatásba burkolództak.

1944 MÁJUS 1-ÉN

A Gestapo felhivott ½12-kor. A főnökhelyettes egy S.S.-főhadnagyot mutatott be nekem, aki halálfejet viselt a sapkáján.

— A főhadnagy úr az S.S. különleges kommandóját képviseli, parancsait ugyanugy teljesíteniök kell, mint a mieinket.

Ekkor hozzám lépett a főhadnagy és a következő parancsot adta ki:

— Szükségünk van egy fényüzően berendezett 12 szobás, kertes villára a városban. Természetesen zsidók lakta villáról van szó.

Azonnal válaszoltam neki letörten:

— Ebben a városban nincsen 12 szobás villa. Két nagy zsidó lakás volt, egy 14 szobás és egy 13 szobás; az elsőnek a tulajdonosnőjétől már elrekviráltak 13 szobát, egy szoba maradt csak neki a konyhával. A második lakás bútorait már eltávolították, a város ott akar egy zeneiskolát felállítani. Különben csak 5—6 szobás zsidó lakások vannak még, amelyekből már több szobát elrekviráltak.

— Legyen tőlem akkor egy tízszobás, de erre egy órán belül szükségem van. Az autó kinn áll, maga velem jön és megmutatja nekem a villát.

— Sajnos, a tízszobás villánk sincsen. Különben is, van egy lakáshivatalunk. Ott több felvilágosítást tudnak adni. Engedje meg, hogy a lakáshivatal vezetőjét iderendeljem, Főhadnagy úr, akkor pontosabban fogja látni, hogy mi is a helyzet!?

— Rendben van. Egy félóra mulva legyen itt. Tehát egynegyed tizenkettőig.

Izgatottan hagytam el a Gestapo-helyiséget. Telefonáltam lakáshivatalunknak, amely éppen gyülést tartott a neológ hitközségnél. Borgida József gyorsan megjött az aktákkal. Ekkor mindketten a Gestapo-hoz mentünk. Hiába próbáltunk indokokat felhozni. Borgidának a főhadnaggyal egy autóba kellett ülnie, hogy megmutasson egy villát, tíz szobával.

Nyugtalanul mentem haza. Ebéd után a neológ hitközséghez siettünk, megbeszélni, hogyan másszunk ki a csávából. Arra gondoltunk, hogy két egymás melletti nagyobb zsidó lakást egyesítsünk, hogy így egy, összesen tízszobás lakáshoz jussunk.

Eközben már három óra lett és semmit sem tudtunk Borgidáról. Rosszat sejtve, elmentem a Gestapohoz, felvilágosítást kérve. Csak a „Scharführer" volt ott. Az előszobában várakoztam több mint egy fél óráig, amig valaki megjött és értesített, hogy a lakásügy már el van intézve.

Érthetetlen volt számomra. Rögtön visszatértem az üzletbe, ahol láthatólag kimerült fivéremtől, Nándortól, a következőket tudtam meg:

— Két óra tájban hivtak engem — mondotta — az OMZSA-hoz, hogy a Gestapo sürgősen beszélni akar Veled. Te nem voltál itt. Gondoltam, én veszem fel helyetted a kagylót és a Te nevedben beszélek.

— Leitner, maga az? — kérdezte egy ideges hang.

— Akkor jöjjön ide azonnal — parancsolta nekem az ismeretlen. Most már anélkül, hogy gondolkoztam volna, átszaladtam a Gestapo-hoz.

Ott, a főnök mellett egy S.S.-tisztet pillantottam meg. Egy nagyon ideges, jól megtermett alak, rázogatta a fejét. Mihelyt meglátott, rám ordított:

— Maga büdös zsidó, már két óra is elmult, mi van a lakásommal?

Halvány fogalmam sem volt arról, milyen lakásról van szó és ijedten válaszoltam neki:

— Én semmiről sem tudok. A hitközség elnökének vagyok a fivére. Ő azonnal itt lesz és jelentést tesz Önnek.

— Micsoda? Még várjak is a fivéredre? Te magad fogod nekem a lakást megszerezni. Azonnal velem jössz. Kinn vár az autó.

Ezután kituszkolt az utcára, erőszakkal beültetett az autóba és miután ő is az autóba ült, elővette szilaj gyűlölettel a pisztolyát és a fülembe sziszegte:

— Ha te nekem — mondotta — nem szerzel öt perc alatt megfelelő nyolc szobás lakást, akkor lelőlek,, mint egy kutyát. Az én parancsaimat nem fogod elszabotálni. Mondd meg azonnal, hová menjünk?

Isteni sugallatként egy gondolat villant az agyamba.

— Menjünk előbb a zsidó hitközséghez. Itt van a közelben. Öt perccel később ott voltunk. Előttem ment, én követtem. Az elnökségi szobában találtuk az öreg Mittelmannt. Sapka volt a fején, néhány tagunkkal tárgyalt. Mellette állott a fia, aki kalapot hordott. Berohanásunk a szobába, az óriástermetű, vad arcu és szüntelenül rángatózó fejű S.S.-tiszt, pánikhangulatot keltett a jelenlevők sorában. Megmerevedtek előbbi helyzetükben, meg sem mozdult egyik sem. Ekkor a tiszt artikulátlan hangon a következőket ordította:

— Micsoda? Ti nem álltok fel előttem, és nem veszitek le disznófejetekről a kalapot? — ordította és ezzel leütötte a kalapot az ifjú Mittelmann, és a sap-

kát az öreg fejéről. Az inzultus magukhoz térítette a jelenlevőket és én elmondhattam jövetelem célját. Az öreg néhány pillanatig gondolkozott, majd a következőket mondotta nekem:

— Menj vele a Ritóok-utcába! Az ikerházban, ahol Kormos Jenő és dr. Molnár laknak, két négyszobás lakás van és tudomásom szerint azokból semmit sem rekviráltak.

Meg voltam mentve.

— Ujból beszálltunk az autóba és oda indultunk. Nekem nagyon kellemetlen volt. Te tudod, hogy én Kormossal nem vagyok a legjobb viszonyban. Ezenkivül tudtam, hogy ő a fivérét, Ferencet, akit a Gestapo kirugott a házából, magához vette. Sajnos azonban, nem tudtam magamnak jobb tanácsot adni.

Amikor a házhoz érkeztünk és az autóból kiszálltunk, azt parancsolta nekem az S.S.-tiszt, hogy előtte menjek. Ott találtuk a lakásban mindkét családot. Mikor Ferenc meglátott minket, rögtön tudta, hogy miről van szó.

— Vedd elő a bőröndöket, mondotta a fivérének, gyorsan össze kell csomagolnunk, mert nem lesz sok időnk.

Eközben az őrjöngő S.S. átrohant mindkét lakáson. Amikor visszatért, a sietősen csomagoló asszonyokra ordított:

— Nehogy eszetekbe jusson valamit is magatokkal vinni, ami a lakáshoz tartozik. Ti zsidók, még mindig úgy éltek itt, mint a menyországban. Az én feleségemet kibombázták Berlinben a lakásunkból és éjjelenkint a gyermekkel egy pincelakásba kénytelen behuzódni. Nos, nektek sem fog már olyan jól menni. Nyissátok ki az ablakot. Szellőzzön ki innen a büdös zsidó szag.

Kinyittatta az összes ablakokat és aztán hozzám fordult:

— Te fogsz gondoskodni arról, hogy két zsidó asszony itt rendet csináljon azonnal.

Aztán kirohant és én zavartan követtem. Autója kinn állott a ház előtt. Ugy látszik, sétálni akart egyet, mert Hlatkyra, a volt főispánra mutatott, aki az utcán állott a szomszéd ház előtt és megkérdezte tőlem:

— Mondd, ez zsidó? (Hlatkynak szakálla volt, ezért a huligánok egyszer már zsidónak nézték és ennek megfelelően jártak el vele.)

— Nem —, feleltem kérdésére. Ez az úr a volt főispán, ennek a városnak első állami hivatalnoka.

Ekkor Hlatkyhoz lépett, bemutatkozott neki és megkérte, hogy kocsija egy ideig az udvarában parkirozhasson. Hlatky teljesítette kérését. Ezután Hlatky hozzám jött és kezet nyujtott.

Szegény fivérem befejezte elbeszélését, majd hozzátette:

— Most arra kérlek, intézkedj, hogy két asszony rögtön rendet csináljon, mert ez egy veszélyes alak.

A szomorú beszámoló után az OMZSA-hoz szaladtam fel. Ott találtam Sonnenfeld Andort, aki megigérte nekem, hogy szerez két takarítónőt.

Az OMZSA-nál ismét sürgős akció volt. Még a vagyonbejelentési határidő lejárta előtt, sürgősen össze kellett hoznunk kétszázezer pengőt. Sok pénzre volt szükségünk, hogy a szegényeken segítsünk és eleget tehessünk a németek terror-követeléseinek.

Amióta a veszélyt sejttető halálfejes tiszt megjelent a városunkban, azóta nyugtalanságom nőttönnőtt. Megtudtam, hogy Danneckernek hivják. A első Gestapo-tiszt legalább európai hangnemben beszélt, néha hellyel kinált meg és ahhoz is értett, hogy a kórházparancsnok és egyes néme t egységek túlhajtott követeléseit fékezze. Vajjon ennek mi a feladata? — nyugtalankodtam. Ezt nem fog lehetni mérsékelni. Ezzel nem lehet zöldágra vergődni.

Kételyeim indokoltak voltak. A következő napon,

1944 MÁJUS 2-ÁN

közölte velem egy OMZSA-tisztviselő, hogy az új S.S.-tiszt magához hivatott a Ritóok-utcába. Ebben az új S.S.-irodában meg lehetett tökéletesen állapítani, hogy milyen is ez a gyűlöletre, rámtettekre és rablásra felépített szervezet. Rögtön odamentem. A parancsnok időközben már elment. Engem nem engedtek be a szobába, hanem a lépcsőházban kellett várakoznom. Feltűnt nekem, hogy ezt az új, alig néhány órás hivatalt, a magyar hatóságok nagyon tisztelik és respektálják. Ő éppen a helyettes polgármesternél volt. Eközben különböző állami hivatalok vezetői keresték őt telefonon. Ezek a megfigyeléseim azonban még nem voltak elegendőek a hivatal céljának meghatározását illetően.

Az új tiszt autója egy óra mulva megérkezett. Ekkor mint egy megszállott rohant be, s bár biztosan észrevett, egy pillantásra sem méltatott. Még tíz percig tartott, amig bebocsájtottak „őfelségé"-hez. Köszönésemet természetesen nem viszonozta. Első hozzám intézett mondata a következőképpen hangzott:

— Maga a hitközség elnöke? Miért nem küldte el tegnap a két zsidó fehérnépet, hogy rendet csináljanak?! (Sonnenfeld közölte ugyan velem, hogy két asszonyt megbizott, de azok mégsem jöttek el.) Én dadogtam neki valamit, mire déli egy óráig meghosszabbította a határidőt. Ezután így folytatta:

— Én éppen úgy rendelkezem Maga felett, mint a Gestapo-főnök. Ezt jegyezze meg magának. Még va-

lami. Én azért jöttem ide, hogy a zsidó-problémát megoldjam és teljhatalommal rendelkezem.

Továbbá bizonyos adatokat kért tőlem a város zsidó lakosságával kapcsolatban és megbizott azzal, hogy erre vonatkozólag holnapig számszerű kimutatást is készítsek.

Mindez titokzatos volt számomra. Gyanakodtam ugyan, de semmiből sem következtethettem. Mindenesetre nagyon keserű volt számomra, hogy egy ilyen hóhérnak kizárólagos hatalma legyen húszezer zsidó fölött.

Mi lesz most velünk?

A tegnap megismert főhadnagy a másik asztalnál az irógépen egy cédulát kopogtatott le és ahogy befejezte, átadta nekem. A főnöke megjegyezte:

— Ezeket az irodai cikkeket be fogja nekem szerezni ma délutánig. Még valami — folytatta —, és úgy állt elibem, hogy csizmái szinte érintettek.

— Gondoskodni fog még részemre és a személyzetemnek négy pár ilyen csizmáról.

Ez már túl sok volt számomra és próbáltam ellenkezni:

— De Hauptsturmführer úr, a bőráru zárolva van és törvényesen nem lehet beszerezni.

— Ez nem érdekel engem, majd meg fogja találni a lehetőséget.

Hallgattam. Azután még nadrágszövetet, illetve mintát rendelt nálam és egy jó zsidó szabót délutánra, hogy mértéket vegyen róluk.

Ezzel az első kihallgatásom Danneckernél véget ért.

A nap folyamán már sok mindent hallottunk a nagyváradi gettó felállításáról. Azt állították, hogy ez már csak órák kérdése. A Gestapo fogságából délelőtt 53 személyt és a délután folyamán a még bennlévőket szabadlábra helyezték. Csak az öreg Vaiszlovitsot tartották vissza hajthatatlansága és éles nyelve miatt. Ez már rossz jel volt. A délutáni órákban már tetőfokára hágott a feszültség. Dr. Meer-rel sétáltam egy félóráig. Utközben sok járókelő kérdezgetett minket kétségbeesett hangulatban. Biztosan semmit sem tudtunk, de bizonyos jelekből következtettünk. Egyesek mesélték, hogy a plakátok már készen vannak és holnap ragasztják ki azokat.

Délután ujból felkerestem Danneckert, most már a szabó kiséretében, aki mértéket vett. Dannecker nem volt olyan ellenségesen hangolva irányomban, mint első látogatásom alkalmával. Ezt a szabó-ügy és a csizmákra való kilátás számlájára irtam.

Estefelé ujból jobb hirek keringtek a városban. Egy idősebb úr megszólított minket és elmondotta, hogy éppen most beszélt a helyi nyilaspárt vezetőjével, aki erélyesen tiltakozott a feltevés ellen, miszerint városunkban gettót állítanának fel.

— Itt nincsen mitől félniök a zsidóknak — mondotta. — Ezért én jót állok, mindennel, ami nekünk drága.

Igy ingadoztunk két véglet között. A végzetünk már fejünk felett lebegett, csak még nem tudtuk, hogy már holnap utólér.

Kiköltözés a lakásokból és beköltözés a gettóba.

Nyolc óra tájban hagytam el lakásomat. Az ajtóban a mosónőbe botlottam (nagymosás volt a házban). Megállított.

— Nem tetszett hallani? — kérdezte. A gettó-rendelkezéseket már kibocsájtották. Én olvastam a hirdetményeket. Kérem, ne tessék most kimenni, mert az egyik hirdetményen azt olvastam, hogy a zsidók csak 9—10 óra között hagyhatják el délelőtt a lakásaikat.

A hir nagyon lesujtó volt, azonban nem ért váratlanul.

— Nekem mégis el kell mennem — mondtam a mosónőnek és kiléptem az ajtón. Az utcán észrevettem, hogy az emberek körülállnak egy hirdetési oszlopot. Oda mentem magam is, és három új hirdetményt találtam rajta. Mindhármat dr. Gyapay irta alá.

Az első hirdetmény egy zárt gettó felállítását rendelte el, és felsorolta azokat az utcákat, ahol a jövőben zsidók lakhatnak. Az ebben a városnegyedben lakó keresztényeknek négy napon belül el kell hagyniuk lakásaikat.

A második rendelkezés megállapította a zsidók mozgási lehetőségeit ebben az időszakban.

A gettóba még be nem költöztetett zsidók délelőtt 9—10 óra között közlekedhettek az utcán.

A harmadik hirdetményben figyelmeztették a keresztény lakósságot, internálási szankciót helyezve kilátásba, hogy a zsidóktól átvett tárgyakat legkésőbb három napon belül a polgármesteri hivatalnál bejelentsék és letétbe helyezzék.

A gettó a Kapucinuc-utca jobb oldalától — a Zárda-utca és a Kapucinus-utca kereszteződéséig terjedt egyenes vonalban és folytatódott a nagytemplom udvaráig és az annak háta mögött futó utcákig, amelyek a Mezey Mihály utcába és annak mellékutcáiba torkolnak.

Kis terület volt húszezer lélek számára.

Miután elolvastam a hirdetményeket, a Zöldfa-utcába indultam szüleimhez, azután az OMZSA-ba mentem, ahol nagy izgalommal mesélték, hogy már reggel öt órakor megkezdték a zsidók kiköltöztetését és maga a müvelet borzalmas körülmények között megy végbe.

Az ugynevezett átvevő bizottságok, amelyek egy rendőrből és egy detektivből állanak, lettek megbizva azzal, hogy az embereket a lakásokból kiköltöztessék. Az embereket felköltik álmukból és egy negyed órát

kapnak, hogy legszükségesebb dolgaikat összecsomagolják. A készpénzt az utolsó fillérig elkobozzák. Ugyancsak az ezüstöt és az aranyat. A nők jegy-gyürüit lehúzzák ujjaikról. (Mindezt, semmibe véve a legutolsó vagyon-rendeletet, amely bizonyos összeg és a jegy-gyürű megtartását engedélyezte.)

Csak egy öltönyt és egy pár cipőt, amit éppen viselt és a rajta lévő fehérnemün kivül még egy váltást, kevés ágynemüt, matracokat. Konyhai felszerelést és élelmiszert is vihetett magával az, akit kiköltöztettek. Ez volt minden! A kiköltöztetés az átvevő bizottságtól függött, hol lanyhán, hol vadul zajlott le. A zsebeket persze kikutatták.

A kiköltöztetteknek várniok kell házaik kapui előtt, míg megfelelő számu ember és holmi gyül össze, hogy azokkal egy lovas szállítókocsit meg lehessen tölteni. Ha ez megtörténik, akkor felteszik az embereket és batyuikat a stráfszekérre, egy rendőr felül a bakra és a szomorú menet megindul a gettó felé. A gyüjtőhely templomunk nagy udvara és a környező utcákat reggel óta megszállta a rendőrség és a csendőrség. A gettó főbejárata a templom udvara volt. Akit ide bevittek, többé nem léphetett ki.

Időközben már keresett egy rendőr.

— Több mint egy fél órája futok maga után — mondotta nekem bosszúsan. — Már a lakásán is kerestem, miért nem volt otthon, hiszen akkor még nem volt kilenc óra? — tette hozzá szemrehányóan.

— Amikor kimentem a városba — nyugtattam meg —, nem ismertem még ezt az új „áldás"-t.

— Jöjjön velem Gyapay úrhoz, már várja —, és ezzel átadott nekem egy, a polgármester-helyettes által aláirt levelet.

A levél egy rendelkezést tartalmazott, amelynek értelmében a gettót irányitó öttagú bizottság (Zsidó Tanács) elnökévé neveztek ki. A bizottság tagjai a következők voltak:

Dr. Vajda István, a neolog hitközség főrabbija.

Dr. Lőrincz Sándor ügyvéd.

Dr. Ostváth René orvos és

Motzen Sámuel gyáros.

A bizottság feladatul kapta, hogy a gettó lakóinak ellátási, általános egészségügyi és köztisztasági kérdéseit megoldja, e célból külömböző belső szervezeti formákat létesitsen és azokat ellenőrizze. A legfőbb hatósági vezetőkkel való érintkezés feladata nekem, vagy szükség esetén helyettesemnek jutott.

Miután a rendelkezést áttanulmányoztam, odaszóltam a rendőrnek:

— Rendben van, mehetünk!

Utközben találkoztam dr. Meer kollegámmal és megkérdeztem, nem kapott-e ő is, mint a testvér-hitközség elnöke, egy hasonló végzést.

— Nem — mondotta. — Ezzel szemben megtudtam — folytatta —, hogy csak hat orvos-specialistát mentettek fel a gettózás alól és én nem vagyok közöttük. Én nem akarok bemenni a gettóba! Ezért haza megyek és öngyilkos leszek...

Hosszú ideig kellett neki könyörögnöm, hogy elhatározásától eltérítsem. Ez a megható jelenet Nagyvárad gettózásának első óráiban, a Szent László-téren zajlott le.

Sikerült meggyőznöm őt. Megigérte nekem, hogy erős szívvel néz elébe az eseményeknek.

— Jöjjön velem — mondottam neki —, a városházára és várjon Gyapay ajtaja előtt, hogy frissiben tájékozódjék.

Elfogadta javaslatomat és együtt mentünk tovább.

Gyapay előszobájában már vártak rám ujonnan kinevezett kollegáim. Együtt mentünk be. Gyapay kiadta nekünk a rendeletet, hogy azonnal a templom udvarába menjünk és kezdjük meg tevékenységünket.

— Mialatt mi ott dolgozunk majd — jegyezte meg egyik vezetőségi tagunk — azalatt kilakoltatják családtagjainkat és még a kevés, megengedett ruhadarabunk is ott marad.

— Nos, ezen a téren tudok maguknak segíteni — vágott közbe Gyapay. — Bár hivatalosan a gettó területét senki sem hagyhatja el, a maguk részére ma este kimenőt adok és elrendelem, hogy a családtagjaikat csak akkor lakoltassák ki, ha már maguk is otthon lesznek. — Ezzel felvette a telefont és a rendőrségnek ilyen értelmű utasítást adott. Ezt az igéretet is pontosan úgy tartották be, mint a többieket... A családomat az első nap, délután 3 órakor kilakoltatták és a „dicsérnivaló" átvevő bizottság nem akarta elhinni feleségemnek, hogy én a gettó területén hivatalos tevékenységet fejtek ki, miértis engem szökevénynek nevezett. Ennek következtében majdnem semmit sem engedélyezett részemre becsomagolni.

A polgármesteri hivatalból rögtön a templom udvarára siettem. Ott dr. Németh rendőrfogalmazó vette át a parancsnokságot. Szép szál ember, negyvenen alul. Városunkban azóta tevékenykedett, amióta visszakerültünk Magyarországhoz. Hosszú ideig rendőrbiró volt. A németek bevonulása előtt udvariasan, de fenntartással viselkedett a zsidókkal szemben. Azóta azonban rossz tapasztalataink voltak vele kapcsolatban. Igazi arcát a zsidó jelvény viselésével kapcsolatos kihágások tárgyalásain mutatta meg. Ezek a perek 14 nappal a gettózás előtt zajlottak le.

Ezekben az időkben a detektiveknek nem volt más dolguk, mint hogy éberen ellenőrizzék, pontosan betartják-e a zsidók a sárga csillag viselését szabályozó törvényeket. Behatoltak üzletekbe, irodákba, bankokba és még pincehelyiségekbe is, hogy meggyőződjenek

arról, viselik-e a zsidók a sárga csillagot? (A rendelkezések szerint ott, ahol fel lehetett tételezni, hogy egy keresztény bárminő kapcsolatba kerülhet egy zsidó személlyel, az utóbbinak feltétlenül viselnie kellett a megkülönböztető jelet.) Lehet, hogy itt-ott a rendelkezést hibásan értelmezték és az irodákban nem mindenhol viselték a sárga csillagot. A rendőrségnek azonban más utasításai voltak. Nos, ezeknél a „razziák"-nál sok „bünöző"-t fedeztek fel. Ezeket mind feljelentették. Dr. Németh egyike volt a tárgyaló rendőrbiróknak. A „delikvenseket" súlyos pénzbüntetésekre itélték és tekintet nélkül nemükre és korukra, internálták őket. Dr. Meer kollegám és én a rendőrfőnöknél ebben az ügyben tiltakozni próbáltunk. Kovács-Nagy rendőrtanácsos nem fogadott minket és kiüzente, hogy ezek az ügyek dr. Németh hatáskörébe tartoznak. Ekkor elhatároztuk, hogy ujból ehhez az úrhoz fordulunk. Ez — a mi korunkhoz viszonyítva — fiatal ember, ez alkalommal olyan visszataszító magatartást tanusított — bár tudta, hogy mi a város lakósságának több mint egy negyedét képviseljük —, hogy szégyenünkben visszafojtottuk a lélegzetünket.

Ekkor már igazi énjében mutatkozott be nekünk. Hasonlóképen viselkedett a gettózás hatnapos müvelete közben is.

A kilakoltatást és a gettót benépesitő rendelkezéseket tehát már délelőtt tízkor „vigan" megkezdték.

A Zárda-utcai templom-udvarra lassú ütemben érkeztek még akkor a stráfkocsik. — Boldogtalan emberek ültek rajtuk szegényes batyuikkal. Többi dolgaikat akkor már hivatalból elrabolták. Az őket nézőknek nehéz volt könnyeiket visszafojtani. Az egész látvány — a kétségbeesett férfiak és nők, az ártatlan gyermekekkel — Verescsagin ecsetjére kivánkozott volna. — A csecsemőket kosarakban hozták be. Az egyik anya alvó babyje fölé hajolt és hosszan, aggodalommal figyelte. Elgyötört arcán ott érződött a gond, vajjon törékeny magzatjának nem fog-e megártani az út? Az udvar közepén megállt a menet. A rendőr leugrott a bakról, mindenkinek leszállást parancsolt és ordítani kezdett.

„Nem látják, mennyi dolgom van, amig ezt a sok zsidót elrendezem?" — kiabált. — „A csomagokat vegyék le, a csomagok erre az oldalra, az emberek a tulsó oldalra kell kerüljenek."

Az udvaron fiatal fiúk és lányok álltak. Dr. Németh hajtotta őket, hogy a csomagoknak a stráfszekerekről való levételében és kinyitásában teljes erőbedobással segédkezzenek. Csak olyan matracokat engedélyezett a gettóba való bevitelre, amelyek nem voltak „Epeda" rugóval ellátva, vagy lószőrrel kibélelve. Az ilyeneket Németh parancsára a nagytemplom falához állitották.

— Ezek jók lesznek majd a betegek részére — mondotta. A testi motozást a csendőrök végezték. Ha valakinél pénzt vagy értéktárgyat találtak, annak borzasztóan meg kellett ezért bűnhődnie. Az egyik rendőr a középső épület egy apró szobájába tuszkolta, ahonnan pár perccel később, rendszerint véraláfutásos, dagadt arccal tért vissza.

Az udvar jobb sarkában levő ajtót, amely az egyemeletes ház lépcsőihez vezetett, Németh rendőrei foglalták le. Ott két ember irta fel azoknak a neveit, akiket a gettóba bevittek. Ezen a módon elzárták a bejáratot az orthodox zsidó hitközség hivatali helyiségei felé. Másfelől a középső épületben a volt Zsidó Szentegylet hivatali helységei kulccsal le voltak zárva. Ennek következtében egyelőre nem akadt részünkre olyan helyiség, ahol mi a gettó adminisztrativ munkálatait megkezdhettük volna.

10 óra tájban az S.S. különleges kommandójának hórihorgas vezetője ujból megjelent. Főhadnagya kiséretében, neuraszténiája következtében idegesen rázkódva, hozzám rohant és nyersen rám szólt:

— Mit forgolódik itt, anélkül, hogy valamit csinálna? Miért nem vesz fel egy jegyzéket a behozott emberekről? Hiszen mindegyiknek lakást kell kiutalni a gettó területén. Figyelmeztetem, hogy egy szobában 16 zsidót kell elhelyezni. Az én számításom szerint negyvenezer zsidónak kell a gettóban elférnie. A felosztást úgy kell megcsinálni, hogy addig nem lehet új szobát megnyitni, amig az első meg nem telik.

A következőket válaszoltam:

— Nincsenek még iroda-helyiségeink, hogy a munkát megkezdhessük. (Ezt a fenti helyzettel indokoltam.) Most küldöttem a Szent-Egylet titkára után, hogy hozza el irodájuk kulcsait. Továbbá legyen szabad megjegyeznem, hogy nincsen negyvenezer zsidó ebben a városban. Tudomásom szerint csak húszezer van. Végül, a szülők és testvérek együtt szeretnének lakni, ami nem lesz lehetséges, ha a szállásokat az Ön előirásai szerint kell megszerveznünk.

Dannecker dühös arcot vágott és a következőket ordította a fülembe:

— Magának nem lehet semmiféle ellenvetése, csak az én parancsaimat teljesítheti. Ha ezeknek végrehajtásában hibázni fog, akkor leváltom, megpofozom és a bunkerbe záratom — majd így folytatta:

—Ezeket az ajtókat töresse fel és kezdjék meg azonnal a munkát.

Ezután ott hagyott. Vállalkozó kedvű fiatal emberekkel feltörettem az ajtókat, kihoztunk asztalokat, székeket és padokat az irodákból. Nemsokára irószereket is szereztünk és két irógépet állítottunk be. — Körülbelül tizenöt ifjú fogott neki a munkának az udvaron és a gettó lakáshivatala elkezdett hatékonyan

müködni. Délben 12 órakor felkeresett a Gestapo-főnök helyettese.

— A főnök úr azt üzeni — mondotta —, hogy Ön családjával együtt a lakásában maradhat.

Ez az ajánlat rendkivül meglepett, de válaszom rögtön kész volt:

— Mondja meg a főnök úrnak, hogy köszönöm a figyelmességét, de mint a vezetője ezeknek a szerencsétlen embereknek, nem tartok igényt különleges elbánásra.

— Ezt nem találom bölcsnek — jegyezte meg és egy hosszú listát vett elő zsebéből. Ránéztem és azon egy bizonyos számú asztal, iróasztal, székek és más bútordarabok voltak feljegyezve.

Éreztem, hogy tódul a vér az agyamba:

— Hogy képzeli ezt? — tört ki belőlem a válasz. — Az embereknek be kell menniök a gettóba. Mindent ott kell hagyniok a régi lakásaikban. Még a karikagyürüiket is lehuzzák az ujjukról. Honnan, kitől vegyék ezeket a dolgokat?

— Nos — mondta az S.S.-tiszt hidegvérüen — úgy gondolom, hogy eddig is a gettó területén élő lakóktól.

— Erre én nem vagyok képes — hangzott a válaszom.

Ezzel beszélgetésünk befejeződött. Délben nem mentem haza. A gettóban már bennlévő emberekkel együtt étkeztem a népkonyhánkon, amelyet szerencsénkre, bizonyos idővel ezelőtt a templom udvarán helyeztük el.

Ez alkalommal kiderült, hogy sok asszony, férfi és még gyermekek is, akik a gettó-rendelkezésekről a korai reggeli órákban semmit sem tudtak és részben a templomba, részben a baromfi-vágóhidra, vagy más sürgős elintézni valóért jöttek a gettó területére, többé nem térhettek vissza saját lakásaikba. Közbeléptem dr. Némethnél, azt javasolva, hogy ezeket rendőrkisérettel engedjék vissza lakásaikba, de közbenlépésem nem járt sikerrel. Borzalmas jelenetek játszódtak le. Egy öreg, idegbajos nő annyit siránkozott, hogy nem tudtunk dolgozni. Németh hajthatatlan maradt.

Délután felkeresett minket dr. Dobay, a városi ellátási hivatal főnöke. Mi fogjuk a gettót élelmiszerekkel ellátni — mondotta. A gettó lakósságáról külön nyilvántartást fogunk vezetni. Annyi kenyeret fognak kapni, mint a keresztények. Egyelőre mindenki elég kenyeret hozott magával a gettóba, és mihelyt a gettó pontos létszámát megtudom, mindenki megkapja naponkint a fejadagját. A következő napokra — egyelőre — négyszáz kenyeret küldetek. Ugyancsak bőséges mennyiségü burgonyát, borsót, babot, száritott zöldséget, lehetőség szerint. Olajról még semmit sem mondhatok, mivel a városban egyáltalán nincsen olaj. Felhivom a figyelmüket, hogy a gettó zárt terület és ezután nem lesz módjukban semmit sem vásárolni, a piacokon és a parasztoktól sem. Ugy fogjuk megszervezni, hogy 10—14 napon belül a gettó egész lakóssága a népkonyhákról étkezzen. Az itt levő konyhák teljesítőképességét a maximumig kell fokozni és megfelelő számú új konyhákat felállítani.

Gyümölcsöt és tejet is kértünk. Erre a kérdésre a következőképen felelt:

— Holnaptól kezdve száz liter tejet küldök naponta. Ezeket csak a gyermekek és a súlyos betegek fogyaszthatják.

Száz liter tej húszezer lélek számára!

Az ellátási szervezetet a városi hivatal mintájára kell megindítani. Ugyanazokkal a nyomtatványokkal, amelyeken a létszám és annak változása fel van tüntetve. Miután megkapjuk a nyomtatványokat, öt munkaerőt is adnak, számukat saját erőnkből huszonötre kell növelnünk. Megigérte, hogy pár nap mulva ujból eljön hozzánk, hogy a mi hivatalunkat is beindítsa.

Estefelé megjelent Kovács Nagy-István is, a gettó parancsnoka. Dr. Németh adta le a jelentést. Az első nap eredményeit csekélyeknek találta és megjegyezte, hogy a németek holnaptól 12 nagy teherautót fognak rendelkezésünkre bocsájtani, hogy így a munka gyorsabban menjen.

Én jelentettem a főtanácsosnak, hogy ma két öngyilkossági esetünk volt. Reichard Dezső és felesége megmérgezték magukat lakásukban. Reichard jól ismert személyiség volt. Cipőüzlete, amely 42 éve fennállott, az első volt a városban. Ez ideig tagja volt a kereskedelmi és iparkamara vezetőségének és éveken át alelnöke a Kereskedelmi csarnoknak. Nagyon okos, agilis, 70 éves ember volt.

A rendőrfőtanácsos engedélyt adott, hogy a temetésen dr. Vajda főrabbi és egy zsidó sirásó megjelenjen. Ugyanezt az engedélyt adta ki a további temetésekre is.

1944 MÁJUS 4-ÉN

A gettó benépesítése tovább folyt. Délelőtt még befutott egy-egy szomorú szekér. Délután azonban már megjelent az udvaron az első német teherautó. Egy S.S.-soffőr vezette a kocsit, komótosan végezte hivatalos munkáját; a keservesebb feladatokat átengedte a rendőröknek és csendőröknek.

Az ellátás megszervezésével Lusztig Somát biztam meg. Volt gyárigazgató, kitünő adminisztrátor és fáradhatatlan ember volt. Sok évtizeden át betöltött állását a zsidótörvények következtében kellett otthagynia. Azóta minden idejét éjjel-nappal a zsidó közösség érdekeinek szentelte. Ellenőre volt a neológ hitköz-

ségnek, az OMZSA-nak, a neológ árvaháznak, a zsidó kórháznak stb.

A népkonyhák megszervezésével Mittelmann Jakabot és Steiner László pékmestert biztam meg.

A szervezéshez felkértem még dr. Molnár Vilmost, aki tizenöt évig töltötte be a zsidó-kórház igazgatói tisztjét.

A köztisztaság, az ipari munkák és a sürgős műszaki feladatok terhe Szenes, volt városi mérnökre hárult.

Amilyen mértékben növekedett a gettó lakósainak száma, olyan mértékben nőtt egyidejüleg ezeknek vágya a zavartalan együttélés legjobb körülményeinek megteremtését illetőleg, amelyek egy mai modern embert kielégíthetnek.

Sokan kerestek fel, tanácsokkal szolgáltak, terveket hoztak a „nagyváradi gettó autonómiája alapszabályainak" gazdagítása céljából.

Grafikonokat rajzoltattunk a gettó hierarchiájának pontos szemléltetésére, amelyek az egyes vezetők hatáskörét, a hivatalvezetőket és beosztottjaik feladatait határozták meg. A legértékesebb tervet Szenes mérnök készítette el, akinek nagy tapasztalatai voltak a városi adminisztrációban is. Szenes abból indult ki, hogy húszezer lélek összepréselése egy kis területen olyan közösséget alkot, amely egy kisebb város nagyságának és lakóssági számának felel meg, és így azt megfelelő adminisztratív kerettel kell ellátni. Az ötös vezetőséget egészében úgy tekintette, mint egy városi tanácsot, tagjait mint városi tanácsosokat, akik egyben egy-egy osztály élén állnak és azokért felelnek is. Ő kultusz- és kulturális tanácsosokra is gondolt. A kultuszosztály élére dr. Vajda neológ főrabbit javasolta, ami nekem azért volt kellemetlen, mert ezzel ujból kiujultak volna a már eltemetett ellentétek az orthodoxok és a neológok között. A mi hitközségünk vezetőségi tagjai úgy is sérelmezték, hogy én túl sok neológot juttattam vezetői hatáskörbe. Az egyensúly felborult. Hatévi szociális együttmüködésünk során a két hitközség között 2:1 volt az arány az orthodoxok javára. Az orthodox hitközség kétszer annyit adott szociális célokra. Miért akarják most a neológok ezt az egyensúlyt felborítani a gettó fontosabb állásainak betöltésénél?

Ennek következtében kitört a gettóban a versengés. Lázas tevékenység, alig csitítható ambició jellemezte az embereket, mindegyik többet akart nyujtani, mint a másik. Mindez rendben is lett volna, ha csak a közösség érdekét szolgálja. Feltüntek azonban a szenvedélyes akarnokok, sőt a gáncsvetők is, akik inkább saját hiuságukra gondoltak.

Mindez pedig a gettó legmélyebb nyomorában. Amikor már nem voltak sem szegények, sem gazdagok. Előkelőek és alacsonyabb származásuak sem. Minden zsidót már koldussá és bünözővé alacsonyítottak. Az osztályok között olyan kiegyenlítődés zajlott le, amelyről egyetlen szocialista tudós soha még csak nem is álmodozhatott. Csak egyetlen területen nem váltunk egyenlőkké. Nevezetesen, a közösség érdekéért folyó küzdelemben. És sajnos ezen a téren nem észlelhettünk mindenkinél egyértelmű jóindulatot.

Ezek a szegény emberek azt hitték, hogy létrehozzák a „gettó autonómiá"-ját. Azt hitték, hogy legalább ott békében fogják hagyni őket.

Amig jobb idők következnek, amig a nap ujból sütni fog Izráel sokat szenvedett népére.

Mily keservesen csalódtunk. A mi halálos ellenségeink a gettót csak előzetes stádiumnak tekintették, hogy a következő szakaszt, a deportációt előkészítsék.

1944 MÁJUS 5-ÉN

Dannecker felelősségre vont, hogy miért nem hajtottam végre előzetes parancsát.

— Maga nem szállásolt be tizenhat zsidót egy szobába — mondotta —, ahogy én megparancssoltam. A magyar rendőrség ugyan nem akarja a vidéki zsidókat is ebben a gettóban elhelyezni, de én így akarom. A városi és vidéki zsidóknak, összesen negyvenezer személynek be kell férniök ebbe a gettóba. Azonkivül észrevettem, hogy a zsidó rendőrség nem áll hivatása magaslatán. Az előbb kerestem két rendőrt a Blaha Lujza-utcában. Egyik sem volt az őrhelyén. A szobák lakóinak a neveit ki kell az ajtókra függeszteni; én láttam olyan ajtókat, ahol ezek a listák nem voltak láthatók. Még a mai napon állíttasson össze nekem egy listát azokról a zsidókról, akiket eddig a gettóba beszállítottak.

Tudomásul vettem a parancsot, bár tudtam, hogy a gettóba még állandóan áramló szállítmányok káoszáról — mivel a legjobb munkaerők is még kinn voltak — még közelről sem pontos felsorolást készíthetek csupán. Közben észrevettem, hogy ezen a téren elvi természetü ellentét van Dannecker és Kovács-Nagy között.

Kovács-Nagy rendőrfőtanácsos megjelent tíz óra tájban a kiséretével. Miután alantasainak jelentését végighallgatta, hozzáléptem és elmondottam neki Dannecker parancsát a listák összeállítását illetően.

— Megtiltom magának — így hangzott tömör válasza —, hogy rajtam, vagy valamelyik helyettesemen kivül, másnak jelentéseket tegyen.

— De főtanácsos úr — vágtam közbe —, Dannecker úr nagyon erőszakos. Súlyos szankciókkal fenyegetőzik, ha parancsait nem hajtják végre.

— Ő nem is parancsolhat magának — folytatta —,

mondja meg neki, hogy megtiltottam, hogy parancsainak engedelmeskedjék.

— Köszönöm Önnek, főtanácsos úr — mondottam és tudomásul vettem az utasításait.

½12 órakor elmentem dr. Gyapay hivatalába. Néhány folyó ügyet kellett elintéznem. A „Hangya" szövetkezet nagy raktárhelyiségei beleestek a gettó területébe és ezeket beszámították az elszállásolás tervezetébe is. A „Hangya" és két másik vállalat fellebbezést jelentett be a határozat ellen és példáját két másik vállalat is követte. Éppen most hallottam, hogy a fellebbezéseknek helyt adtak. Ilyenformán tovább szükült a gettó területe.

A német S.S.-egységek, például a kórház, a tiszti étkezdék, az S.S. műszaki osztálya, amelynek feladatához tartozott a gettó keritésének a felállítása is, az S.S. pékség, stb. naponkint ujabb nagyszámú zsidó munkaerőt követeltek.

A csendőrség már reggel hatkor behatolt a gettólakásokba, és azzal a jelszóval, hogy ha nincsenek fiatalok, úgy jók az öregek is, már kora reggel kihúzta a zsidókat ágyaikból. Ezeket azután az udvaron sorbaállították és különböző munkacsoportokba osztották be.

A gettó elkerítésének munkálatai már nagyjából befejeződtek. Nagy cölöpöket vertek a földbe, amelyeket széles deszkákkal kötöttek össze. Csak egy kaput hagytak meg: a Kapucinus- és Zárda-utca sarkán.

Egyes német munkaegységekben, főleg az S.S.-sütődében, a Kolozsvári-utcában, súlyosan bántalmazták a zsidó munkásokat. Ezeknek kora hajnaltól a késő esti órákig meleg kenyereket és 68 kilós lisztes zsákokat kellett cipelniök, olyan ütemben, amely a legsötétebb ókori rabszolgaságra emlékeztetett. Az S.S.-hóhér mindig a nyomukban volt. Ha nem szaladtak úgy, mint az ámokfutók, vagy ha csak pár percig fel akartak lélegzeni, akkor szeges cipőikkel rugdosni kezdték, és más módon is megbüntették őket. Délben alig adtak nekik valamit enni. Ha valaki két napon át egymás után ki volt szolgáltatva ezeknek a gonosztevőknek, az a sok veréstől és kínzástól valósággal félholt volt, úgyhogy be kellett vinni a gettó kórházába.

Ezenkivül az egészségügyi ellenőrzés, a tisztaság, a takaritás, a csatornatisztítás és mindenek előtt az ellátás kérdései foglalkoztattak, amelyeket a Dobay-terv nem látszott teljes mértékben megoldani. Mindez arra késztetett, hogy beszélgetést folytassak azzal a személlyel, aki a gettó-törvények erőszakos végrehajtásáért a felelősséget magára vállalta.

A polgármester-helyettes előszobája tele volt várakozókkal. Az egyes városi ügyosztályok vezetői, S.S.-tisztek, köztük Dannecker is, Wehrmacht altisztek az átutazóban levő egységektől, rendőrtisztek és városi tisztviselők állottak, beszélgetésbe merülve. Én az egyik sarokba húzódtam.

Meglepetésemre egy fiatal hölgy lépett be a szobába, aki sárga csillagot viselt. Feltünt nekem, hogy egy zsidó nő megjelenhet a városi vezetőségnél a gettózás harmadik napján. Vajon mit akarhat? A hölgy nagyon izgatottan mellém ült. Néhány perc mulva bement a mellettünk levő szobába, ahonnan könnyes szemmel jött ki. Ekkor kijött az illető szobában dolgozó osztályfőnök és néhány szót suttogott a hölgy fülébe. Az ügy kezdett nagyon érdekelni, erőt vettem magamon, bemutatkoztam és megkérdeztem, milyen ügye van a Gyapaynál?

— Anyámat szeretném a gettóból kihozni — mondotta halkan.

— Hogyan képzeli ezt — kérdeztem tovább. Talán gettómentességet élvez?

— Igen — hangzott a válasz. Dr. Mózes Aranka vagyok, tüdőszakorvos, az állami tüdő-kórházban dolgozom. Amint tudja — folytatta —, Endre államtitkár összesen hat zsidó specialistának engedte meg, hogy városi lakásaikban megmaradhassanak. Ezzel a keresztény lakósság érdekeit akarta szolgálni. Én is egyike vagyok ezeknek. — Szegény özvegy, 71 éves édesanyám, akinek rajtam kivül senkije sincsen, nagyon gyámoltalan, és most őt is be akarják hurcolni a gettóba. Ki fog róla ott gondoskodni? Inkább bemegyek vele a gettóba és ha ezt nem engedik meg, akkor öngyilkos leszek. Ezt nem tudnám túlélni. Ebben az ügyben kell bemenjek Gyapayhoz.

— Próbálja meg mindezt ugyanebben a hangnemben Gyapaynak is elmondani — tanácsoltam mélyen meghatódva.

Eközben egy új látogató ült mellém. Középtermetű, barna arcú, fekete hajú férfi, ugynevezett „Aladár"-os barkóval („Aladár"-oknak csufolták Magyarország zsidó-gyűlölő korszakában a kereskedelem friss felkapaszkodottjait.) Körülbelül negyven évesnek látszott. Amikor helyet foglalt, mellette levő kollegájával hangosan beszélni kezdett. Ekkor megütötte fülemet egy hangos megjegyzése:

— Gyapay már aláirta a végzést — mondotta. Én kapom meg holnap a Leitner Márton és Fiai cég üzlethelyiséget. Ott majd jól berendezkedem.

Ekkor közelebbről megnéztem ezt az alakot és keserüen gondoltam:

— Tehát ez örökli a mi ötvenhat éve fennálló cégünket. Kínzó fájdalom fogta el a szivemet. Drága Apám, szegény fivérem. Ez lesz tehát az eredménye egy sok évtizedes, becsületes munkának. Ezért kinlódtak éjjel-nappal, hogy ennek a munkának a gyümölcseit egy ilyen kétes alak élvezhesse...

Eközben behivták dr. Mózes kisasszonyt Gyapayhoz.

— Bátorság — tanácsoltam neki utravalóul. — Ne térjen el eredeti álláspontjától! — Pár perccel később visszajött. Alig tudott beszélni és szavait sirása szakította meg:

— Visszautasított — mondotta, majd így folytatta:

— Ez volt a válasza:

— „Örüljön, hogy nem került be a gettóba és ne törődjön az anyjával".

Meghatottan szorítottam meg a távozó nő kezét. Nem volt elég erőm ahhoz, hogy vigasz szavakat suttogjak neki.

Az idő közben telt. Már a németek is elvégezték a dolgukat. A várószoba közben majdnem teljesen kiürült, csak két rendőrtiszt beszélgetett a sarokban. Végül is rám került a sor. Izgatottan léptem be Gyapay szobájába. Állva fogadott és viszonzatlanul hagyva üdvözlésemet, megkérdezte jövetelem célját.

— Engedje meg, polgármester-helyettes úr, hogy mielőtt a gettó kérdéseit érinteném, egy magán-kérdést tegyek fel Önnek. — Egy fiatal ember kérkedett előbb a várószobában, hogy Ön kiutalta neki a mi üzletünket.

— Ez igaz is — állapította meg Gyapay közömbösen —, talán valami kifogása van ellene?

— Igen, polgármester-helyettes úr. Nem csak azért, mert ott egész áruraktárunk, berendezésünk, Wertheim-pénztárunk van az értékeinkkel, hanem tudnia kell azt is, hogy a földszint egyik külön, zárt helyiségében helyeztük el az OMZSA ruházati- és gyógyszer-raktárát. Mindezt a munkaszolgálatosok részére gyüjtöttük. Állitólag ezt a raktárt a honvéd állomásparancsnokság fogja átvenni. Azonkivül mindenki által hozzáférhető fiókokban ott fekszenek az összegyüjtött ágy- és fehérnemük, bútorok, irógépek, stb., amelyek az S.S.-kórház részére összehozott holmikból maradtak vissza. Ki fog felelni azért, ha valami eltünik ezekből a dolgokból? Véleményem szerint, nem kellett volna olyan sürgősen átadni a helyiségünket.

— Az a véleményem — közölte —, hogy helyesen cselekedtem... Ami a honvédség dolgait illeti, azokat át fogom adni az állomás-parancsnokságnak, ami meg a németekét, azok is megfelelő helyre fognak jutni. Most térjünk át a gettó problémáira.

Ugy láttam, hogy bele kell nyugodnunk a megváltozhatatlanba és így beszámoltam a gettó sürgős ügyeiről.

Gyapay rövid jegyzeteket készített és megigérte, hogy a szükséges dolgokat elintézi. Főleg a sok szemétre, hulladékra hivtam fel a figyelmét, ami egyre jobban gyült a templom udvarán és a gettó-lakásokban. A meleg idő már beállt. Ha a szemetet nem szállítják sürgősen el, valószinű, hogy járvány tör ki a gettóban, amely áldozatait nem csak a gettó lakósai közül fogja szedni, hanem később a gettó falain túl, a város keresztény lakósságának soraiból is.

Ezzel véget ért a megbeszélésünk.

Onnan apám lakásába mentem. Már ½12 óra lehetett. A Zöldfa-utca 1. szám alatti háromemeletes házban, ahol sok zsidó lakott, reggeltől kezdve tartott a kiköltöztetés. Már kettős váltásban dolgoztak a hatóságok, mégis csak kevés eredmény mutatkozott. Üzletünk és a szülői lakás a Zöldfa-utca 5. szám alatt volt.

Amikor beléptem a kapun, az izgatott zsidó lakók kérdésekkel ostromoltak. Sajnos csak nagyon kevés megnyugtatást tudtam nekik nyujtani. Aztán felrohantam apám lakásába. Keserves kép tárult elém. Szüleim és Nándor fivérem családja egy felbolygatott lakásban ültek. Szegények az én tapasztalatomból azt a tanulságot vonták le, hogy háromszoros alsó fehérnemüt vettek magukra. Nekem ugyanazt tanácsolták, s így az ő fehérnemüikből én is felöltöztem ugyanigy. Drága anyám meghivott ebédre. Ekkor elmondottam a tapasztalataimat, üzlethelyiségünk kiutalását. Könnyek öntötték el a szemüket. — Mikor lesz az átvétel? — kérdezte fivérem.

— Azt hiszem, nem fognak sokáig gondolkozni — mondottam. — Rövidesen elveszik majd tőlünk a kulcsokat és ezzel, több mint ötven év után, végleg megfosztanak minket, családainkat, utolsó megélhetési forrásunktól. Azért nem szabad elveszítenünk a bátorságunkat. A Mindenható még mindent jóra fordíthat. A háborús helyzet nem nagyon teszi indokolttá a magyarok számára, hogy ily borzalmas cselekedeteket engedjenek meg maguknak. De ki tudja, talán már nem urai saját akaratuknak?

Délután meg kellett szerveznünk a magyar királyi rendőrség utasítására a zsidó rendőrséget.

— Miután a gettó benépesítési munkálatait befejeztük — jelentette ki dr. Németh —, egyetlen rendőr vagy csendőr sem fog tartózkodni a gettó területén. Ezért maguknak kell gondoskodniok saját rendjük és biztonságukról.

Ez a „nyilatkozat" nem fedte a valóságot.

A zsidó rendőrség megszervezését dr. Izsák ügyvéd, tartalékos csendőr-főhadnagy vállalta, Pásztor Jenő nyugdijas rendőrfogalmazóval együtt. Sok feladat hárult rájuk, mivel azonban nem igen tudtak megbirkózni. A zsidó közösség szempontjából müködésük károsnak bizonyult, mert megkönnyebbítette a csendőrség üldözési lehetőségeit. Sokan talán megmenekültek volna a csendőrség későbbi kínzásaitól, mert nehezebben lehetett volna megtaláni őket. A zsidó rendőrségnek elő kellett állítania az áldozatokat és ennek a feladatának sajnos túl lelkiismeretesen tett eleget.

Délután négy óra tájban beállított a gettóba az S.S. különleges különítmény főhadnagya.

— Mikor kapjuk meg a csizmákat — kérdezte tőlem.

— Hogy adhatunk Önöknek csizmákat? Sem anyagunk, sem pénzünk, nincs. Mindent elvettek tőlünk.

— Majd csak hitelez maguknak az a csizmadia! — vetette közbe.

— Ezt nem hiszem. Különben is hogyan tudnánk kijönni a gettóból — próbáltam ellenvetéssel élni. — Hiszen a valódi indokot nem tárhatjuk fel.

— Ez hiányozna még maguknak. Dannecker Hauptsturmführer úr nagyon szépen megköszönné.

Ezzel ez a kérdés lekerült a napirendről.

Mivel éppen egyedül volt, felhasználtam az alkalmat és tudomására hoztam a sok kellemetlenséget, amelyekkel minket a főnöke traktált. Miért van egyáltalában szüksége listákra? — kérdeztem —, mikor még a gettó nincs is benépesítve?

— Dannecker úr a legjobb szakértője a gettóügyeknek — magyarázta nekem. — Tudja, **ő szervezte meg a varsói gettót is. Az aztán minta-gettó volt!** Hatszázezer zsidó lakott abban a gettóban. Minden úgy ment ott, mint a karikacsapás.

— A varsói gettót is? — buggyantak ki ijedten belőlem a szavak. — És mi lett aztán?

— Természetesen, közben feloszlatták — válaszolt hidegvérrel naiv kérdésemre.

A vér megfagyott az ereimben.

Este nyolc óra tájban ujból felkerestem a szüleimet. Az őrségben levő csendőrök csak nehezen akartak nekem utat adni. Az én menlevelem csak egy kis cédula volt, dátum és aláírás nélkül. Csak egy ki nem vehető rendőrségi pecsét volt rajta, ez nem volt nekik elég. Ekkor közbelépett egy őrmester és így sikerült mégis bejutnom. — Az utolsó péntek estéjük volt drága szüleimnek a saját lakásukban. Az áhitatos és hangulatos gyermekkorbeli péntek esték ötlöttek fel bennem, amikor áthaladtam a kihalt Zöldfa-utcán. Sehol egy lélek. A még ki nem költöztetett zsidók izgatottan ültek lakásaikban és kereszténynyeket sem lehetett látni. Csak a sarki rendőr járt fel és alá kimért léptekkel. A kapunk elé érkezve, meghúztam a csengőt. A házmesternő riadtan nyitott kaput. Ekkor felrohantam az emeletre. Az arcok talán még egy árnyalattal sötétebbek voltak. Szemeikben a kétségbeesést, rémületet olvashattam ki.

— Ő volt itt — kezdett fivérem tájékoztatni. — Vitéz Sulyoknak hivják. A szeretőjével együtt jött. Ugy recsegett a hangja, mint a diadal-kürté, amikor közölte, hogy holnap átveszi az üzlethelyiséget.

— Mi történik akkor a mi árunkkal, üzleti könyveinkkel, a pénztárban levő értékeinkkel, az OMZSA dolgaival és az összegyüjtött párnákkal, ágynemüvel, bútorokkal? stb. — kérdeztem.

— Ne izgassa ezen magát — válaszolt könnyedén. Ha maga olyan pedáns, állítson ki egy nyugtát. Én szivesen aláirom. Elárulok azonban magának egy titkot, ha ezt még nem tudná. Három hónap mulva már senki sem fog élni maguk közül. Mit érdekli tehát, hogy ki veszi át az üzlethelyiséget? Magának már teljesen mindegy lesz.

Alig voltam képes szegényeket megnyugtatni. Én magam erős kellett, hogy legyek, még sokat kell kibirnom. Miért is hittünk volna ennek a félmüvelt kalandornak, akit ez a véres konjunktura most a felszinre dobott? Sokkal nagyobb erők fognak ebben a kérdésben dönteni. Ezekre — az ilyen emberbőrbe öltözött poloskáknak semmi befolyásuk sincsen.

— Feltételezem, hogy holnap délben rád kerül a sor — fejezte be beszélgetésünket fivérem.

— Adja a Mindenható, hogy ehhez a próbatételhez is erőm legyen — mondottam. Az Ullmann-palotában utaltattam ki nektek lakást, az én családommal együtt.

Ezzel búcsút vettem tőlük.

1944 MÁJUS 6-ÁN

A rendőrség előirásainak megfelelően, már több mint tízezer zsidó volt a gettóban. A Dannecker által kért kimutatást nem adtam oda. Ugy sem voltak pontos adataim és nem is volt hangulatom hozzá. Megéreztem azonban, hogy ebből botrány lesz. De meg akartam előzni a Danneckerrel való találkozást és ezért elhatároztam, hogy tíz óra felé a Gestapo helységébe fogok menni, mintha ott valami dolgom lett volna. Egy órát akartam ott eltölteni, amig a vihar lezajlik. Ha a Gestaponál megkérdezik, hogy mit keresek ott, valamit ki fogok találni. A Gestapo várószobája zsufolt volt. Csak kereszténynyeket láttam ott. Főleg a helyi nyilaskeresztes párt vezető személyiségeit, akik most nagy tekintélyre igyekeztek szert tenni és a levesüket ennél a nagy lángnál óhajtották megfőzni. Láthatók voltak itt a lakósság más rétegei is, akiknek jól jött, hogy most a németek lettek az urak és különböző ügyleteiket ezek segítségével kivánták a maguk javára elintézni. Természetesen mindenkit előre engedtem. Igy történt, hogy 11 óra tájban feltünés nélkül visszatérhettem. Nem volt számomra kellemes, mivel megéreztem, hogy közben történt valami.

Már a templomudvar kapuja előtt, sokan elémbe jöttek és gratuláltak nekem, hogy nem voltam az előbb a gettóban. Egy nagy botrányt úsztam meg — mondották. A hatalmas S.S.-tiszt, aki mindig rázza a fejét, csinálta a botrányt. Mindjárt Önt kereste és egy kimutatást kért. Amikor nem tudták neki odaadni, borzalmas dühroham fogta el. A szerencsétlen fiatal Grünberger ajánlkozott, hogy megkeresi a ki-

mutatást az irodában. Visszatért, azonban anélkül, hogy megtalálta volna. Ekkor még nagyobb cirkusz tört ki. Az S.S.-tiszt rárohant Grünbergerre, ütlegelni és rugdosni kezdte, amig ez elveszítette az eszméletét. Azután elkezdett rohangálni. fel és alá az irodában, keze-lába rángatózott, ami benn óriási pánikot keltett. Az emberek el akartak menekülni előle, egymásba botlottak, néhányan a földre zuhantak, ami a tömegeket még jobban megrémítette.

Aztán ott hagyott minket — mesélték a szemtanuk — és Németh fogalmazóhoz fordult. Elkezdett vele ordítozni és egyes rendőrtiszteket inzultált is. Amikor már elege volt a botrányból, kirohant a kapuhoz és beszállt az autójába. Mielőtt elindult, még tudomásunkra hozta, hogy délután vissza fog jönni.

Amitől féltem, az tehát valóság lett. Nem volt szabad a fejemet elvesztenem. Berohantam az irodába és állva, kapásból kezdtem a listát gépbe diktálni. Túl nagy örömet azonban nem akartam neki szerezni, ezért magyar nyelven készítettem el. Ahogy ezzel elkészültem, közölték velem, hogy Kovács-Nagy megérkezett és Németh-el tárgyal. Bejelentettem magam nála és rövid közlések után, sürgősebb ügyekre tértem rá.

— Rendőrfőtanácsos úr — jelentettem neki — parancsának eleget téve, nem adtam ki a Dannecker kapitány által kért listát. Ez a lépés azonban kellemetlen következményekkel járt. Ezután elmondtam részletesen a történteket.

Amikor jelentésemben oda értem, hogy az S.S.-tiszt a magyar rendőrtisztekkel szemben gorombán lépett fel, Németh közbevágott:

— Ez nem igaz — mondotta. A magyar rendőrtisztekkel szemben ő nem volt goromba.

— Engedje meg, Fogalmazó úr — tartottam fenn állításomat —, ezt nekem több oldalról így erősítették meg. Ha tetlegesen nem is, de szóval inzultálta őket.

— Hát igen — engedett most már Németh —, kissé hangos volt, de mi nem törődtünk vele.

— Kérem Rendőrfőtanácsos úr — folytattam jelentésemet —, Dannecker úr kijelentette, hogy délután visszatér és akkor bizonyára át kell élnem egyetmást. Ön tudja, hogy nekem itt nagy feladataim vannak és ezért tiszta fejre és nyugalomra van szükségem. Ilyen körülmények között nem teljesíthetem feladataimat.

Jelentésem alatt a főtanácsos arca fokozatosan elsápadt. Miután rövid ideig gondolkozott, a következő parancsot adta nekem:

— Én már megmondtam egyszer magának, hogy én vagyok a táborparancsnok. Megtiltom tehát, hogy rajtam, vagy a fogalmazó uron kivül, másnak jelentéseket adjon át. Nyugodt lehet, én meg fogom magát védeni.

Ezzel meghajtottam magam előtte és a kihallgatásom befejeződött.

A délelőtt folyamán a beköltöztetési munkálatok már annyira előrehaladtak, hogy dr. Kupfer és dr. Éliász urak — mindketten a Zsidókórház főorvosai voltak — kerületei is sorra kerülhettek. Itt volt az ideje, hogy a gettókórházat megszervezzük. A járványos betegeket, valamint az elme- és idegbajosokat külön kellett elhelyezni.

Itt kell megjegyeznem, hogy még az elmebajosokat, akiket évtizedek óta kezeltek az állami ideggyógyintézetekben, sem kiméltek. Ezeket is beszállították a gettóba.

A gettókórházat a vizsnici templomban rendezték be. Ez a templomudvarunk mögötti téren terült el. Ezt a templomot a háború után építették. Megfelelő pénzalapok hiányában nem vakoltatták be.

A vizsnici rabbi-család első tagjai az első világháború menekültjeiként kerültek 1916-ban városunkba. Az öreg vizsnici rabbi nyolc évvel ezelőtt elhunyt. A széles körben ismert és tisztelt rabbihoz a nagyünnepek alkalmából nemcsak az ország egész területéről, de még Csehszlovákiából is sokszázan zarándokoltak. Közismert volt éles eszénél, nagy tudásánál és jó szívénél fogva. Külön kiemelkedő volt kiváló érzéke, ahogyan az emberekkel bánni tudott. Én magam is igazolhatom ezt. Drága Apám nagyon súlyos megbetegedése alkalmával egyszer én is tanácsért fordultam Hozzá. Válasza okos volt, jól meggondolt és amint a következmények igazolták, isteni sugallatu. A világháború időszakában nem egyszer komoly veszélyeknek tette ki magát, amikor házában szlovák és lengyel menekülteket rejtegetett. Hányszor rendeztek razziákat a házában. Az embervadászok átkutatták lakószobáit, pincéjét, padlását. Lakása legelrejtettebb zugait felkutatták, minden sarkot átvilágítva, kutattak az áldozatok után. Gyakran hurcolták el őt magát is a rendőrségre, ahol megszégyenítő kihallgatásoknak vetették alá. De sohasem hátrált meg. Bölcseink szavai lebegtek mindig szemei előtt:

„Aki csak egy embert ment meg Izráel közösségéből, annak a Mindenható annyi érdemet jegyez fel, mintha az egész népet mentette volna meg."

A háború folytán szegény rabbinak nagy családi veszteségei voltak. Sokan kiterjedt rokonságából, amely Romániában, főleg Bukovinában lakott, Antonescu hóhér pribékjeitől kiszemelve, kimondhatatlan szenvedéseken mentek keresztül. Nem egy közülük valósággal éhen halt. A rabbi ekkor sem rettent vissza a veszélyektől, megvonta sajátmagától a betevő falatot, hogy a szenvedőknek titkos utakon valami ennivalót juttasson. Amióta a németek megszállták Ma-

gyarországot, különben mindig mosolygós arca szomorúvá vált.

— Elhiheti nekem — mondotta —, hogy az ittélő zsidók sorsa ugyanúgy fog beteljesülni, mint Európa többi megszállt területein. Mindenkinek fel kell készülnie a legrosszabbra és mindenki gondoljon a szökésre. Nem rendezett be magának valahol a lakásában egy kis rejtekhelyet? — kérdezte. Mert tudnia kell, hogy egy ilyen titkos zug már nem egy ember életét mentette meg, amikor sötét éjszakákon a hóhérlegények keresték. Szerezzen magának hamis papírokat és meneküljön még idejében Romániába.

Én nem fogadtam meg a tanácsát, ő, szerencséjére, még idejében meglépett. Levágatta patriárka-szakállát, s közel a román határhoz, Tataroson, erdőmunkálatokhoz jelentkezett. Már a gettóban megtudtuk, hogy egy csendes éjszakán, számos hivével átcsuszott a határon és már biztos helyen, Romániában van.

A templomát — nagyon szivesen — már hetekkel ezelőtt a közösség rendelkezésére bocsájtotta. Dr. Németh fogalmazó, akinek szerepét a zsidócsillag viselésével kapcsolatos kihágási perekben már részletesen ismertettem, annak idején a hitközséghez fordult azzal a kéréssel, hogy az internáltak részére megfelelő helyiséget bocsásson rendelkezésére. Ott maradnak majd az internáltak — mondotta — rendőrségi felügyelet alatt.

Mivel mi is azon a véleményen voltunk, hogy ha fivéreink és testvéreink a közelünkben maradnak, talán sikerülni fog sorsukat bizonyos mértékben enyhíteni, a vizsnici rabbihoz fordultunk, kérve, hogy adja át a templomát. Szivesen hozzájárult és a hitközség költségén kissé rendbehoztuk és a célra használhatóvá tettük a templomot. Padokat, ágyakat, priccseket vitettünk be és mindent elkövettünk a templom lakályossá tétele érdekében. Éppen akkor fejeztük be a munkálatokat, amikor a gettó-rendelkezés megjelent és így a templom a felállítandó gettó-korház céljait szolgálhatta.

A betegek jelentős részét (a belgyógyászati eseteket) a nagy, földszinti részen helyeztük el. Oda körülbelül 80—90 személy került. Az epeda-rugós és lószőrrel bélelt matracokat, amelyeket a gettó benépesítése alkalmával félretettek, most a padlón helyeztük el. Lepedőket, párnákat, takarókat és más felszereléseket a gettóból gyüjtöttük össze. Mivel az orvosoknak megengedték, hogy gépeiket, gyógyszereiket, kötszereiket, szeszkészletüket és műszereiket a gettóba behozzák, így ezeket a nélkülözhetetlen dolgokat a kórház céljaira használták fel. Az első emeleten (ahol a templom női részlege volt) berendeztük a szülészetet és a nőgyógyászati osztályt. Alul az egyik helyiségben a fogászatot, a másikban a gyógyszertárt helyeztük el.

A kórház adminisztrativ tevékenységét és a belgyógyászati betegek kezelését dr. Molnár Vilmos vette át kollegáival. A sebészeti osztályt dr. Éliász, és a nőgyógyászatot dr. Kupfer irányította.

A fertőző betegeknek, tüdőbetegeknek és idegbetegeknek külön helyiségeket utaltunk ki a fiúgimnáziumban.

A fogkezelésekkel a város legjobb szakorvosai foglalkoztak. A gettó egészségügyi kérdéseinek megoldása céljából egy egészségügyi tanácsot alapítottunk, amelynek vezetését dr. Osváth Renée, a gettó ötös vezetőségének tagja vette át. A tanács tagjai voltak még dr. Molnár és dr. Kupfer.

Nemsokára surlódások keletkeztek az orvosok között, amelyek következtében dr. Molnár vissza akart lépni a megbizatásától. Végül is ezt a szándékát — közbelépésemre — visszavonta.

A gettóból való menekülés nap mint nap gyakoribb lett. Nappal az ilyen kisérlet veszélyes kaland lett volna, éjjel azonban a vállalkozókedvű ifjak átmásztak a deszkakerítésen és visszanyerték szabadságukat.

Egy bátrabbnak az a gondolata támadt, hogy a megduzzadt Pece-patak kijárati betoncsatornáját, amely a gettó területén volt, használja fel a menekülésre. Egy férfi részére nem igen volt benne hely és nem igen lehetett tudni, hogyan kerül ki az ember, a hulladékokkal és szennyes sárral teli, rossz szagu csatornából, a szabadba. Mégis az elszántak ezt is megkisérelték.

Amikor az első menekülőnek sikerült a csatorna külső részén át a városból kimenekülnie, akkor megbeszélt módon jelezte a gettóban maradt bajtársainak a kisérlet sikerét.

Ilyenformán több éjszakán át többen szöktek ki a gettóból ezen a módon. Az utolsó éjszakán azonban a fiatal férfit, miután visszajött testvéréhez a gettó elé és jelt adott neki, egy csendőr letartóztatta. Visszahozták a gettóba és torturáknak vetették alá, addig, amig menekülésének útját fel nem fedte. Ezáltal a menekülés e módját is elzárták.

Délután 4 óra tájban, éppen az irodában voltam, amikor a különleges különítmény főhadnagya kinyitotta az ajtót:

— A Hauptsturmführer úr már délelőtt kereste — mondotta. — Most ujból itt van és nagyon haragszik. Tehát a lajstromok még mindig nem készültek el.

— A lajstromok itt vannak és már délelőtt készen voltak — mondottam, és átadtam neki a papírokat.

Rám nézett dühösen és éles hangon megjegyezte:

— Délelőtt nem voltak itt ezek a listák, hiszen akkor a nagy botrány nem tört volna ki. Különben is,

maga mit csinált, hiszen ezek magyarul vannak megírva. Nincsen senkije, aki németül tud?

— Nincsen — feleltem szemtelenül. — Nekem sajnos nincs időm legépelni, mert más dolgom is van.

A legkellemetlenebb meglepetésemre valaki a jelenlevők közü szót kért és közbeszólt:

— Ez nem így van. Én magam is tökéletesen irok és beszélek németül.

Ez az illetéktelen beleszólás nagyon felbosszantott, de már nem tudtam segíteni. Ezután percnyi kínos csend következett, amelyet a főhadnagy tört meg, aki meghivott:

— Nos, jöjjön csak a Hauptsturmführer úrhoz, ő már várja magát.

Arra gondoltam, hogy most már a botrányt nem kerülhetem el. Vele mentem. Amikor az udvar közepére érkeztünk, nem akartam szemeimnek hinni. Ragyogó színjáték tárult elénk. Közben ugyanis Kovách-Nagy főtanácsos is megérkezett és észrevettük, hogy zajos vitába keveredett Danneckerrel.

A főtanácsos halálsápadt volt és csak nagy fáradsággal gyötörte ki magából a szavakat, annál inkább, mert németül is csak törve beszélt. Dannecker viszont égő piros volt hajának gyökeréig. Később megtudtam a jelenlevőktől, hogyan játszódott le ez az érdekes jelenet.

A főtanácsos szemére hányta Danneckernek, hogy a belső ügyekbe is beleavatkozik. Szerinte az S.S.-tisztet, mint „szakértőt", csak azért küldték ide, hogy tanácsokat adjon. A zsidó vezetőknek parancsokat adni nincs feljogosítva.

Dannecker dühe nem ismert határt. Arca eltorzult és mint egy őrült rázogatta a fejét, hogy a jelenlevők is elképedtek. Az én főhadnagyom nem ismerte fel a helyzetet. Nem érezte meg, hogy pont ebben a pillanatban nem kivánatos személy. Odament a főnökéhez és jelentette:

— Hauptstrumführer úr, Leitner itt van, a listák is ki vannak állítva, csak hogy magyar nyelven vannak megszerkesztve.

Ekkor vigyázz-állásba vágtam magam és meg akartam neki magyarázni, hogy miért nem voltam található délelőtt a gettóban.

Dannecker azonban rezignáltan intett:

— Hagyja, elmehet...

Ez alkalommal, mindennek ellenére, ép bőrrel usztam meg a dolgokat.

Délután öt órakor hozták be szüleimet, Nándor fivéremet és a családot a gettóba. Az én „tiszteletemre" még több rendőr és csendőr állta körül az enyéimet, amikor levették csomagjaikat, holott most már a „forgalom" különleges méreteket öltött. Most már mindenkire rárivalltak, mindenkibe belekötöttek, ahogy csak lehetett. Végül is minden befejeződött, és szegények beköltözhettek gettó-lakásaikba.

1944 MÁJUS 7-ÉN

Vasárnap. Gyönyörű napsütés. A gettó benépesítésének dicstelen tevékenysége zavartalanul tovább folyik. Németh dühöngött, hogy pont őt pécézték ki erre az „értékes" munkára és most fel kell áldoznia a vasárnapját is. Azonban ilyenkor még udvariatlanabb, mint hétköznapokon. Sok mindent kellene vele megbeszélni, de alig hallgat meg s mindig határozatlan és kitérő válaszokat ad. Köszönésemet sohasem viszonozza, nehogy zsidóbérencnek tartsák. Kint hallom, arra hivatkozott, hogy családapa és így nagyon vigyáznia kell. Mekkora rövidlátás. Ezek azt hiszik, hogy ez a fertőzött légkör sokáig tartani fogja magát? Az ilyen emberekről a pesti „argot" csufolódva így nyilatkozik: „Ezen látni lehet, hogy csak kétlámpás rádiókészüléke van." (Az ilyen gyenge készülékekkel csak Budapestet, a német és a megszállt területek rádió-adásait lehetett hallgatni, amelyek a háborús hireket a göbbelsi propaganda jegyében sugározták.) Ha Németh úrnak jobb rádiója volna — gondoltam magamban —, úgy olykor-olykor Londont is hallgathatná és a jövőre vonatkozó gondjai így más irányt vennének.

Dr. Dobaynak át kellett adnunk a kikövetelt új kazánokat népkonyhájuk számára. Nekik nincsenek — állapította meg.

— Szerezzenek maguknak más kazánokat, de természetesen csak a gettó területéről.

A mi ügyes embereink felfedeztek a gettóban egy elhagyott tisztitót, s onnan kihozták a festődei és mosodai kazánokat, amelyeket megfelelőképen átalakítottak.

A megye főfizikusa, dr. Heinrich, tudomásunkra hozta, hogy holnap meg fog minket látogatni. Az egészségügy és a köztisztaság kérdései voltak napirenden.

1944 MÁJUS 8-ÁN

A hatodik nap. Ma már kevesebb embert hurcolnak be. Valószinüleg ma már teljesen befejeződik a beköltöztetés. Arról beszélnek, hogy Kovách-Nagy főtanácsost áthelyezték. Egyesek azt mondják, hogy Debrecenbe, mások hogy Kolozsvárra, de a legjobban tájékozottak szerint nyugdijazták. Ez a Dannecker keze volt.

Tegnap egyáltalán nem látogatott meg minket. Ma délelőtt azt mondották nekem, hogy a templom-udvar kapuja előtt álldogált. Utánam küldött. Szerencsére nem találtak meg.

Délután tudomásunkra hozták, hogy ki fognak válogatni embereket — 48 éves korhatárig — munkára. Különböző munkaegységeket fognak létrehozni. Ugy látszik, nem elégedettek azzal, hogy a zsidó férfiak túlnyomó része munkatáborokban senyved.

Fél kettőkor ujból eljött Dannecker. Nem jött be az udvarra, hanem megfogott valakit a kapu előtt és utánam küldte.

— Jöjjön velem — parancsolta nekem. Ekkor bementünk egy mellékutcába, bevitt egy házba. Beléptünk a lakásba, amelyben szerencsétlen zsidó asszonyok és gyermekek feküdtek a földön. Amikor megláttak minket, ijedten ugráltak fel és megrettenve néztek szembe a hatalmas német tiszttel. Sok jót nem várhattak tőle.

Dannecker megparancsolta nekem, kérdezzek meg egy asszonyt, hogy mind a szobában vannak-e azok közül, akik itt laknak? — Igen — felelte az asszony. Dannecker ezután megszámolta őket. Csak 8 személy volt.

— Menjünk egy másik szobába. — Ugyanaz a művelet zajlott le. Itt azonban már csak hét személyt talált.

Ránézett az ajtóra kifüggesztett listákra, nem találták s ekkor rettenetesen megmosta a fejemet, mivel nem teljesítettem azt a parancsát, hogy 16 zsidót kell elhelyezni minden szobában.

Hogy tudok én akkor negyvenezer zsidót ebben a gettóban elhelyezni — ismételgette fixa ideáját.

— De Hauptsturmführer úr, negyvenezer ember biztosan nem lesz itt — igyekeztem ujból álláspontomat megvédeni. A városban mindössze húszezer zsidó van, s körülbelül ötezer zsidót már egy másik gettóba helyeztek el...

— Igen — tört ki belőle —, ez volt a magyar rendőrség álláspontja. De én be fogom magának bizonyítani, hogy nekem van igazam és mind a negyvenezer ebben a gettóban fog helyet találni.

Ekkor elhallgattam. Mindketten ismét kiléptünk az utcára, ahol Dannecker átvitt a másik oldalra. Ott állt egy omladozó házacska. Bementünk.

Ebben a házikóban volt annakidején Josuah Eichenstein chászid-rabbi kis temploma. Hiveinek száma körülbelül száz volt. Ezek a város legszegényebb rétegeiből kerültek ki. Maga a templom is elárulta ezt. Padok se voltak benne. Ugy festett, mint egy nagy csür — erkéllyel.

— Ide hány zsidót helyezett el — hangzott meghökkentő kérdése.

— Egyet sem — jelentettem.

— Nos, felülre negyven zsidó kerül, alulra hatvan.

— Még ülni sem lesz helyük — merészkedtem halkan megjegyezni.

— Ahogy mondtam, úgy fog történni. — Mit szólna hozzá, ha holnap az államtitkár úr megjönne és mindezt látná. Akkor maga is megkapná a magáét. (Endre Lászlóra célzott.)

Erre — természetesen — semmit se mondottam — csak gondoltam valamit magamban.

— Nos, Leitner — fejezte be a beszélgetést parancsoló hangon —, ma estig készítse el nekem a gettó mai lakósságáról a teljes felállítást. Mikor tudja befejezni?

— Tizenegy óra tájban — válaszoltam.

— Rendben van. Fél 12-kor jövök személyesen a listáért. Vigyázzon, hogy addig meglegyen.

Dannecker pontosan ½12 órakor megjelent és elvitte a listákat. Délután négy óra tájban megjelent dr. Heinrich főfizikus egy városi tisztiorvos kíséretében a gettóban. A gyülést Biró, a gimnázium igazgatójának szobájában tartottuk meg.

A gyülésen résztvettek az ötös vezetőség és az orvosi tanács tagjai, valamint több szakorvos. Dr. Heinrich ötven év körüli, jó külsejü, szakembernek tünő férfi, akit általában mint lelkiismeretes tisztviselőt ismertek. A napirenden: gyógyszer, orvosi műszerek, fertőtlenitő-szerek kérdései szerepeltek, valamint az esetleges óvintézkedések fertőző betegségek megelőzésének érdekében. Általában megértőnek mutatkozott. Több esetben is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy ezért a helyzetért nem ő felelős, de mint tisztviselőnek teljesítenie kell kötelességét.

Különben a gyülésen feljegyezték a szükségleteinket, egy mennyiséget le is szállítottak, és bizonyos sürgető kérdéseket meg is oldottak.

1944 MÁJUS 9-ÉN

Németh fogalmazó reggel kilenc órakor nem volt még a hivatalában. Azt hallottam, hogy a rendőrség átadta az ő beosztását a csendőrségnek. Ez a hir nagyon lehangolt minket.

A csendőrség már régen hirhedt volt embertelenségéről és azt is tudtuk, hogy ezeknek a paraszt-ivadékoknak a lelkét rendszeres antiszemita propagandával mérgezték.

Délelőtt kilenc óra tájban megjelent az irodánkban egy nagyon magas, karcsú, szőke bajuszos, körülbelül 35 évesnek látszó csendőrkapitány. Különböző ügyekről érdeklődött. Amikor figyelmeztettek, először felőle érdeklődtem, s megtudtam, hogy Garaynak hivják és ő lesz a gettó új ura. Ezért közeledtem hozzá és bemutatkoztam neki. Hideg udvariassággal fogadott és csak annyit közölt velem, hogy a csendőrség az uralmat csak holnap veszi át a gettó fölött. Tudomásul kellett vennem.

Németh, néhány rendőrtiszt kiséretében ½11-kor jött be. Dolga már nem volt. A beköltöztetés lezajlott. Tizenkilencezer kétszáz személy volt az állomány.

A lakáshivatal teljesen megfelelt a kívánt követelményeknek.

Minden gettó-lakónak megvolt a maga szűk helye, ahová este lefekhetett.

A Blaha Lujza-utcában még szép is volt. Csupa kicsi, kertes lakás. Ott volt talán a legnagyobb tolongás, de gettó-lakásnak megjárta.

Délelőtt 11 órakor megkezdődött a sorozás. Közel kétezerötszáz férfi tolongott a templom-udvarokon. A sorozást egy honvéd sorozó-orvos végezte, a parancsnok egy honvéd-főhadnagy volt. Az orvos elég rokonszenves volt, ahol a legkisebb lehetőséget találta, az illetőt „nehéz testi munkára" nem tartotta alkalmasnak. Annál rosszabb indulatu volt és felfújt volt a főhadnagy. Mindenhol és mindenbe belekötött.

Állandóan küldözgette a csendőröket az emberek után és akiket azelőtt már munkaképtelennek találtak. kihozatta a szobájukból, sőt az ágyukból is, hogy felülvizsgálják.

Estére elkészült a végleges lajstrom. Tíz százaléka a besorozottaknak munkaképtelennek bizonyult. A többit két csoportba osztották. Az első csoportnak már holnap reggel munkába kell mennie, a második tartalékban marad, illetve rendelkezésre kell álljon a német munka-igényekre.

A parancsnok kiadta a rendeletet, hogy a munkába indulókat fel kell szerelni takarókkal, kabátokkal, testi fehérnemüvel és elegendő élelmiszerrel, mert az államtól semmit sem fognak kapni. A nélkülözők részére ezeket a hiányzó dolgokat a gettó lakósaitól kell összeszedni.

Szomorú tréfa a gettóban —, ahol a gazdag emberektől már mindent elszedtek, míg a szegényeknek semmijük sem volt.

A GETTÓ FELÜGYELETETÉT A CSENDŐRÖK VESZIK ÁT

1944 MÁJUS 10-ÉN

Reggel hat órakor sorba állították a munkára beosztott csoport tagjait. Az őrmesterek emberről-emberre ellenőrzik, hogy van-e mindenkinek takarója, kabátja, háti- és kenyérzsákja, valamint az előirt élelmiszer-mennyisége. Gyorsan kitűnt, hogy a munkára beosztottak több mint felénél egy s más, kevesebb, vagy több hiányzott. Mi már tegnap bejártuk a gettót, hogy a szükséges dolgokat összekolduljuk, de a sikertelenség előrelátható volt.

Ekkor jelentettem a főhadnagynak, hogy az OMZSA Zöldfa-utcai lezárt raktárában megfelelő mennyiségü takaró, háti- és kenyérzsák maradt és arra kértem, hogy dr. Weiss Andorral, az intézmény vezetőjével és néhány segéderővel odamehessünk, hogy a szükséges dolgokat elhozhassuk. Ott megtalálhatjuk a hiányzó kellékeket, amelyekkel pótolni tudjuk az imént tapasztalt hiányokat.

Megengedte, hogy elhozathassam dr. Weisset, aki éppen ágyban volt, de azonnal kiugrott és tíz percen belül mindketten a főhadnagynál voltunk. Az utóbbi időközben meggondolta a dolgot és kijelentette, hogy nincs felhatalmazva arra, hogy megengedje nekünk a gettóból való kilépést, még telefonbeszélgetést sem engedélyezhet részünkre. (A gettóban időközben leszerelték a telefonkészülékeket.) Különben is a parancsnokságot a csendőrség fogja átvenni.

„Nem szeretném, ha kellemetlenségeim lennének" — mondotta szerényen. Természetesen az új helyzetet tudomásul kellett vennünk.

Közben megtelt a két templomudvar emberekkel. Az S.S. által kijelölt munkacsoportok is előálltak. Mindenki utasításra várt.

Háromnegyed nyolckor bevonult a csendőrség, élén Garay századossal. Kiséretében három főhadnagyot láttam.

A leghosszabb közöttük körülbelül 28 éves, jovális arcu volt, mellette álló kollegája kis törékeny embernek tünt, a harmadik kistermetű, barna, rosszindulatunak tünő tiszt, angol bajuszt viselt. Garay és kísérete beszélgetésbe merültek a honvéd-főhadnaggyal.

Egyszerre csak feloszlatták vezényszóval az összegyült munkacsoportokat. Mindez akkor érthetetlen volt számunkra. Annyi mindenesetre kiderült, hogy a tegnapi sorozásnak semmi értelme sem volt és új utasítások várhatók.

A csendőrök nem akartak többé zsidó munkacsoportokat a gettóból kiengedni. Még a néhány nap óta a kadettiskolában dolgozó egységeket is visszarendelték. Csak az S.S. céljaira engedélyeztek zsidó munkásokat.

Közben reggel kilenc lett. Az ötös vezetőség összeült. Ekkor lehetőséget találtam arra, hogy a mi „intézőbizottságunkat" a csendőröknek bemutassam. Garay hangtalanul végighallgatott és kiadta a következő első parancsát:

— Ezt az egész komplexumot (a két templomudvarra mutatott) tíz óráig ki kell üriteni. Az udvarok, a benne levő templomok és minden épület mostantól kezdve a csendőrség rendelkezésére áll. Ezen a területen senki sem tartózkodhat.

Sóbálvánnyá meredtünk rémületünkben. Én szólaltam meg először:

— Hogy érti ezt Kapitány úr? — bátorkodtam meg-

kérdezni. — Hiszen itt vannak a húszezer lelket számláló gettó összes irodái. Ezenkivül a nagy népkonyha, a hitközség és a szentegylet összes helyiségei, nem szólva a fiú-iskoláról és a levéltárakról. Ugyanebben az épületben vannak most elhelyezve a járványos betegek, az ideg- és elmebajosok. Hová költöztessük ezeket egy és háromnegyed óra alatt? A gettó területén nincsen olyan épület, amely számba jöhetne. Ami még volt, azt már elvették tőlünk.

— Ez nem érdekel engem — döntött a kapitány. — A népkonyha, a járványos betegek, az ideg- és elmebajosok a helyükön maradhatnak. Jöjjenek velünk és mutassák meg nekem, hogy milyen helyiségeket foglaltak le ezek.

Izgatottan kalauzoltuk őt és őrmesterét oda. Utóbbinak kiadta parancsait is.

— Figyeljen ide — mondotta —, még mielőtt dönteni fogok, közölje mindenkivel, hogy tíz óra után itt senki ide nem tartozót nem akarok látni.

Nem maradt számunkra hátra más, mint ezt az őrült parancsot végrehajtani. Én megbiztam néhány erőteljes hangu embert azzal, hogy a két udvaron lakó sok magánlakás-tulajdonosnak (főleg hitközségi alkalmazottak laktak ott) kihirdesse, hogy egy órán belül ki kell üritsék lakásaikat. Mivel szerencsére jó idő volt, holmijaikat az utcára kellett kivigyék, amig a lakáshivatal nekik új lakásokat utal ki.

Akkor eszembe jutott, hogy a templomudvar mögött vannak a „Dreher-Haggenmacher" sörgyár városi irodái és raktárai, Az ötös vezetőség ekkor elhatározta, hogy azonnal odamegy, megteszi a szükséges lépéseket, hogy a mi adminisztrációnkat oda áthelyezze.

A lakható helyiségek (irodák) persze már teljesen tömve voltak. Már 148 személy lakott ott. Amikor odamentünk, a nők ijedten néztek ránk. Arckifejezésünk semmi jót nem igért. Rögtön meg is tudták, miért jöttünk. Nagy kétségbeesés következett. Az idegesebbek szidalmazni kezdtek és sok rábeszélő tehetségre volt szükségünk, amig megmagyaráztuk, hogy felelősek vagyunk húszezer személy ellátásáért és egészségéért. Mivel a csendőrök semmivel sem törődnek, kénytelenek vagyunk ezeket az intézkedéseket foganatosítani. A józanabbak akarva nem akarva már előkészületeket tettek a kiköltözésre, az idegesek nem engedték magukat meggyőzni. Végül is rendeletben kellett kiadnunk, hogy ezeknek az épületeknek mindegyik lakója egy órán belül ki kell hogy ürítse a lakhelyét. Egyidejüleg biztosítottuk őket, hogy lakáshivatalunk mindegyiküket elszállásolja.

Amikor visszatértünk, Motzen a következő kérdést tette fel:

— Mi volna, ha megkérnénk Garayt, hogy legalább a hitközségi adminisztráció épületét hagyják meg nekünk. Ez ugy is az udvar jobbszélső sarkában van.

Elfogadtuk javaslatát és továbbítottuk rögtön Garaynak. Helybenhagyta ő is, azzal a kikötéssel, hogy mindezt, mind a népkonyhát azonnal deszkakeritéssel különítjük el. Megkönnyebbültünk. Elsősorban megnyugtattuk a „Dreher" lakóit, ezután megbiztuk műszaki osztályunkat, hogy a keritést a leggyorsabban állítsák fel. Sajnos, időközben jóvátehetetlen hibák történtek. A sürgős kiköltöztetési rendelet meggondolatlanságokat és zűrzavart okozott. A hitközség irodái már félig üresek voltak, amikor a helyiség visszaadását közöltük. Különböző bútordarabokat, aktahegyeket és a hitközség könyveit akkor már elvitték és azoknak csak egy részét tudtuk visszahozni.

Műszaki osztályunk az elkeritést órák alatt megoldotta. Faanyagot a különböző gettó-házak lebontott keritéseiből szereztek.

Két vallásos hitsorsosunk jelentette, hogy a mindkét templomunkban található tóratekercsek a csendőrök részéről meggyalázásnak vannak kitéve. Ezért szent kötelességüknek érezték, hogy ezeket a szentségtörő kezek elől megmentsék és biztos helyen elrejtsék. Garaynak megfelelően jelentettem ezt az ügyet, amit tudomásul is vett.

Ez az eset emlékeztetett a zsidók borzalmas üldöztetéseire a sötét középkorban. Az ősz szakállú, vallásos hivők huszonhat tóratekercset vittek el imádkozó lepleikbe csomagolva.

Fél tizenkettő tájban megjelent az új gettó-parancsnok, Péterfi csendőralezredes, akinek társaságában Rajnay főispán és Gyapay polgármesterhelyettes volt. Garay leadta nekik a jelentést. Körülbelül egy negyed kettőkor — amikor a hitközségi irodák előtt készülő keritést nézegettem a vezetőség két tagjával, egy csendőr lépett hozzám és felszólított, hogy menjek rögtön a templomudvar első kapujához, mert Fráter csendőrfőhadnagy beszélni akar velem. Hármasban mentünk hozzá. Ez volt a kis, gonosztekintetü, barnaképü tiszt.

— Maga a vezetője az ötös bizottságnak? — kérdezte.

— Én — feleltem.

— Jó — akkor egy sürgős munkát kap...

— Kérem, Főhadnagy úr!

Odaintett egy őrmesternek és annak segítségével egy nagy csomag nyomtatványt hoztak ki.

— Látja ezeket a nyomtatványokat? Rendeljen ide azonnal tíz zsidót, akik ezeket a rendeleteket az összes gettó-házak kapuira, emeletes házaknál a földszinten és minden emeleten kifüggesszék, persze jól látható helyen. Most negyed kettő van. A munkát két óráig be kell fejezni. Ha csak egy helyen is hiányozni fog

a hirdetmény, a bünösnek kiveretem a szemeit. Ha a szél elfujja valamelyiket, vagy valaki ezt leszakítani merészeli, úgy az illető házban zsidó vér fog folyni. Megértette?

— Igen — feleltem, borzongással a bensőmben.

— Jó. Akkor küldje ide azonnal a tíz zsidót, mert az idő sürget. Rövidesen két óra lesz és én mindent ellenőriztetni fogok a csendőreimmel.

Mindhárman úgy éreztük, hogy a szívünk a torkunkban dobog. A megkövetelt tíz zsidót — ebédidő lévén — nehezen tudtuk összetrombitálni. A parancsot tovább adtuk. Én magamhoz vettem egy nyomtatványt, hogy lássam, mit tartalmaz?

Péterfi úr közölte benne, hogy átvette a hatalmat a gettó fölött. A zsidók kötelesek rendelkezéseit a legszigorubban betartani. Akinél még készpénz, ékszerek,, arany- és ezüsttárgyak találhatók, kötelesek még aznap délután a csendőri bizottságnak, egy részletes listával együtt, a zsidó leánygimnázium épületében leadni. Egyidejüleg mindenkinek közölnie kell, milyen értékeket adott át keresztény személyeknek megőrzés végett. Élelmiszerből is csak korlátozott mennyiségek tárolhatók. Ez vonatkozik lisztre, kávéra, teára, zsirra, stb. Cigarettát is csak kis mennyiségben lehet tartani. A többlet-mennyiségeket ugyancsak délután, ugyanott kell leadni.

Végül következtek a legsúlyosabb fenyegetések. Holnaptól kezdve a csendőrök át fogják kutatni a gettóházakat és a törvénynek ellenszegülőket a legszigorubban meg fogják büntetni.

Ezek szerint — húszezer lélek számára két órát engedélyeztek a bejelentésekre és a bizottságoknak való leadásra. Ez természetesen túl rövid határidő volt és ezért kénytelenek voltak másnap délelőttig meghosszabbítani.

Ugyanaznap kiosztották az általános rendelkezéseket is a gettó lakói részére. Ezeket a határtalan gyűlölet és a legborzalmasabb terror jegyében állították össze. Legcsekélyebb vétség esetén a legsúlyosabb büntetéssel fenyegetőztek. Aki a gettó területét elhagyni merészeli, azt azonnal lelövi a csendőrség. A házat csak a házparancsnok kiséretében lehet elhagyni. Nyolc óra után este minden zsidónak szobájában kell tartózkodnia. A német és magyar tiszteket mély meghajlással kell köszönteni. Aki megtagadja az engedelmességet, azt azonnal agyonlövik. A felkelést, lefekvést, étkezési időket, rendelkezéseket betegségekre és halálesetekre vonatkozólag, pontosan előírták. Általában a rendelkezések egész sor megalázást és lealacsonyítást tartalmaztak, kiérezhető volt, hogy emberi méltóságunkat lábbal akarják tiporni.

Délután három óra tájban, a „Dreher" házkomplexum egyik lakója, átfutott hozzám. Magánkivül volt, amikor elmondotta, hogy nemrég egy törzsőrmester jelent meg nála, aki az összes lakásokat és raktárhelyiségeket megnézte. Amikor befejezte látogatását, odahivta magához és a következőket parancsolta:

— Közölje összes lakótársaival, hogy egy órán belül a házból ki kell költözzenek. Ezután visszatérek ide és senkit se találjak már itt.

— Ekkor közbeszóltam — folytatta hitsorsosunk az elbeszélést:

— Ahogy én tudom, ma már kaptunk egy hasonló parancsot, de azt később visszavonták.

— Nos, ne dumáljon annyit — rivallt rá az altiszt. Pusztuljon a szemem elől és a parancsomat azonnal teljesítsék.

— Képzelje el — folytatta hitsorsosunk —, milyen jajveszékelés tört most ott ki. Egyesek közülünk már kivitték a dolgaikat az udvarra és aztán ujból visszahozták. De most már komolynak tünik a dolog és végleg ki fog kelleni költöznünk.

— Várjon csak itt — mondtam az illetőnek —, megyek és megkérdem a századost. Garayt gyorsan megtaláltam és elmondottam neki az ügyet. Megmagyaráztam neki, hogy a gettó tele van és nehéz volna 148 személy részére új elhelyezést találni. Motzen úr, a vezetőség tagja, kiegészítette indokaimat.

Garay elhatározta, hogy az ügyet személyesen vizsgálja ki és meghivott minket, kisérjük a helyszinre. Természetesen elől ment és mi követtük. Megnézte a lakásokat, mellékhelyiségeket. Közben megjegyeztem:

— Ha már meg kell ennek történnie, kérem Kapitány úr, vegye el a raktárakat, de a lakásokat hagyja meg szegényeknek.

— Nem — jelentette ki —, az egész házat ki kell üriteni egy és fél óra alatt.

Tehát a mi „közbelépésünk" eredménye egy fél óra lett...

Ezután néhány nőt hivott magához és megparancsolta nekik, hogy a határidő lejárta után maradjanak vissza, szellőztessék a szobákat és takarítsák jól ki azokat. A törzsőrmester itt lesz és meg fogja mutatni, mi lesz a munka. Vigyázzanak tehát!

Aztán megfordult és hagyott minket, megdöbbenve.

A késő délutáni órákban elhaladtam a kapu előtt. Egy nagy tábla függött rajta:

— Zsidók nem járhatnak ezen az oldalon és a házba való belépés szigoruan tilos.

Dobay huszonöt lánnyal lefektette a gettó ellátásának adminisztrációját. Egész nap nálunk dolgozott. A következő napra megparancsolta, hogy a lányok a gettó összes kerületeiben vegyék fel a lakók névsorát és a megfelelő rovatokat töltsék helyesen ki.

Estefelé beszélgetésbe kezdtünk. Közvetlenül megjegyezte:

— Péterfi parancsnokkal a legsúlyosab csapás érte magukat. — Rosszabb indulatu embert és nagyobb antiszemitát nem is találhattak volna. Látja, ez a végzet...

— A vidéki zsidók undorító vackokban laknak, alig van vizük és klozetjük. Ezzel szemben a maguk lakásai elfogadhatók. Sokan még fürdőszobával is rendelkeznek. Ami azonban a táborparancsnokot illeti, a vidéki zsidókhoz egy megértő embert osztottak be, maguknak pedig pont Péterfit.

Néhány perccel később feljött Garay és pár percig beszélgetett Dobayval. Amikor elbúcsúztak és Garay is már indulni készült, a következő kérést intéztem hozzá:

— Kapitány úr, a gettó-rendeletek megakadályozzák a szabad mozgást. Ilymódon lehetetlenné válik az ellátás a betegek gyógyításának és más sürgős ügyeknek a módszeres lebonyolítása. Kérem Önt, rendelje el, hogy a gettó vezetősége kiadhasson az egyes osztályok fontosabb személyeinek, szabad mozgást biztosító engedélyeket a gettón belül.

Garay hátat fordított nekem és foghegyről a következőképen válaszolt:

— Én csak a parancsnok rendeleteit hajtom végre. Adjon be tehát Péterfi úrhoz egy kérést. Jelölje meg benne, kinek és milyen okból kér szabad mozgási lehetőséget. Én továbbitom a kérést az alezredes úrnak.

Erre azonban már nem került sor. Legalább is nem velem kapcsolatban, amint az elbeszéléseimből, a következő napok eseményeit illetőleg, ki fog tünni.

A csendőrség uralmának első napja lesujtó volt. Későn kerültem ágyba és hosszú ideig nem tudtam elaludni. Folytonosan Dobay szavaira gondoltam, ahogy Péterfit jellemezte. Tehát az ő személyével különleges „ajándékot" kaptunk. Első napon hozott rendeletei már sok mindent elárulnak. Garay főnöke tehát szívtelen, érzéketlen ember. És Garay óraműszerű pontossággal fogja ennek a szörnyetegnek a parancsait végrehajtani.

A Mindenható tudja csak, hogy még mit nem találtak ki elnyomásunk és megaláztatásunk céljából. Kinos érzések gyötörtek, hogy pont én lettem a „kiválasztott", akinek szerencsétlen népét ebben a városban, legsötétebb lelkű ellenségei előtt képviselnie kell.

Adna csak erőt nekem ehhez a Teremtő, hogy ennek a lehetetlen feladatnak meg tudjak felelni.

A zsidók elhurcolása a kínzókamrákba:

Súlyos ütlegelések az eldugott és keresztényeknél elrejtett értéktárgyak kizsarolása érdekében.

A csendőr-kopók gaztettei.

Ujból ragyogó, napsugaras tavaszi napra ébredtünk. Fél hatkor keltem, hogy körülnézzek. A hitközségi irodák ujból rendelkezésünkre állanak. A tegnapi őrületes zűrzavar következtében rémes össze-visszaság fogadott a hitközség irodáiban. Alig találtunk egy megfelelő helyet, hogy munkatársaimmal, elsősorban Borgida Józseffel, aki a titkári feladat idegölő felelősségét viselte, egy új és részletes munkaprogramot dolgozzunk ki. A legsürgősebb feladat az új népkonyhák felállítása volt. Bár nekem Gyapay többször kijelentette, hogy mindenkinek joga van összes élelmiszereit a gettóba bevinni, a gyakorlatban ez nem így volt. Mint ahogy a kiköltöztetésnél is minden fölött — így az élelmiszerek fölött is az átvevő bizottság döntött. Voltak egész kerületek, ahol vagy csak egész kevés, vagy egyáltalán semmi élelmiszert sem vihettek magukkal a kiköltöztetettek. Ahogy a panaszok hozzám beérkeztek, már az első napokban megkértem Dr. Némethet, Kovách-Nagyot és Gyapayt is, hogy ilyen esetekben engedjék meg az illetőknek, hogy rendőri kisérettel elhozhassák élelmiszereiket lakásaikból. Semmi sem használt. Az illető rendőrtisztek jól tudták, miért nem engedik ezt meg (sok esetben a lakásokat a bennlakók kiköltözése után teljesen kirabolták).

Ennek a következményei gyorsan megmutatkoztak a gettóban. Napról-napra emelkedett azoknak a száma, akiknek ellátásáról nekünk kellett gondoskodnunk. A nyolcadik napon a mi régi népkonyhánkon már hétezer ember étkezett. Ez a szám napról-napra növekedni fog és a régi népkonyha teljesítőképességét nem lehet emelni.

Nos, ennek a megbeszélésével foglalkoztunk, amikor egy fiatal ember sietett be és a fülembe suttogta, tudom-e, hogy apámat egy pár perccel ezelőtt egy detektiv letartóztatta?

Megkérdeztem tőle izgatottan, hol történt ez, a lakásból vitték-e el, és hol lehet jelenleg?

Az illető elmondotta, hogy apámat a lakásból vitték el, és ha látni akarnám, úgy le kellene mennem. Ő ebben a pillanatban az utcán, a templomudvar mögött áll, egy villanyoszlop mellett.

Erre elnézést kértem a bizottágtól és lerohantam. Valóban ott találtam drága Apámat, amint az oszlophoz támaszkodott. Megkérdeztem, hol van a detektiv? Ekkor megmutatott nekem egy polgári ruhába öltözött, ismeretlen férfit, aki bizonyos távolságból egy másik zsidót hozott. Hozzáléptem, anélkül, hogy bemutatkoztam volna és izgatottan megkérdeztem:

— Mondja kérem, miért állította elő ezt az öreg embert, miben bünös?

— Mit érdekli ez magát? — ordított rám.

— Ez természetesen érdekel engem — válaszoltam ugyanolyan hangon. Bemutatkoztam neki, megmondtam, hogy az öreg ember az én apám, ezért jogom van hozzá, megtudni, hogy miért tartóztatta le?

Erre szelidebb lett és kivett egy listát a zsebéből. Megnéztem a listát és megállapítottam, hogy azon, az első helyen, gépírással, a következő név van feltüntetve:

„Leitner Márton, Horthy Miklós-utca 5."

Ekkor megjegyeztem a detektivnek, hogy az én apám sohasem lakott a Horthy-utcában, hanem ez az én régi lakáscímem. Valószinüleg az én régebbi lakáscímemről van szó, tehát az illetékesek engem értettek. Erről meg vagyok győződve.

— Hagyja tehát ezt az öreg embert hazamenni — kérleltem a detektivet. Én ittmaradok helyette.

— Nem bánom — egyezett bele a detektiv. Nincsen ellene semmi kifogásom.

Nehezen tudtam rávenni apámat, hogy a cserét elfogadja. Nagyon rá kellett beszélnem. Végül is beleegyezett és hazament.

Én maradtam a helyében és néhány percig sütkéreztem az aranyló napfényben. Ekkor megpillantottam egy fiatalembert, akivel megüzentem a bizottságnak, hogy engem letartóztattak, de ők zavartalanul folytassák tovább munkájukat.

Nemsokára egy másik detektiv alakja tünt fel a láthatáron, aki egy harmadik áldozatot hozott magával.

Az én emberem sem maradt természetesen rest és egy negyedik zsidót hozott. Igy folytatódott, amig tizen összegyültünk. Ekkor páronkint felsorakoztattak minket és a vezényszavakkal biztatott csoportot — nagy meglepetésemre — nem a rendőrség épülete felé, hanem ellenkező irányba irányították. Átvezettek minket az utca másik oldalára és „állj"-t vezényeltek néhány perc mulva, a „Dreher Hagenmacher" épülete előtt.

Ott, a „Zsidóknak tilos belépni" szövegű felirat ellenére kinyitották a kaput és bemeneteltünk a kapu alatti folyosóra, ahol megálltunk. A két detektiv rögtön otthagyott minket.

Egyszerre eszembe jutott, hogy kis noteszem nálam van és abban olyan feljegyzések voltak, amelyeknek nem volna szabad a hóhérok kezébe kerülniök.

Az udvaron már nagy volt a forgalom. Ismeretlen, polgári ruhás alakok, akiknek döbbenetes arcuk volt, lődörögtek fel és alá. Ekkor valahonnan felhangzott egy kiáltás: Kormos Jenő!

— Jöjjön csak, ne féljen, semmi bántódása sem lesz, vigye be ezt a széket — nógatták. — Majd fivérét hivták: Feri, jöjjön maga is.

A nagy udvaron, a hosszú falak és fáskamrák előtt már több gettó-lakó állott, arccal a falak felé. Egyesek — ugy látszik — már megunták az álldogálást és visszafordultak. Ekkor már goromba hangokat lehetett hallani.

— Hallják csak, ne merészkedjenek megmozdulni, mert olyanokat fognak kapni, hogy elmegy a kedvük a látástól és a hallástól.

Velünk egyelőre senki sem törődött. Ekkor titokban kitéptem a lapokat a noteszemből, s galacsinokká gyürve, eldobáltam.

Mintegy egyórai várakozás után az udvarra irányítottak minket is és a fallal szembe állítottak. Az áldozatok száma a frissen behozottakkal állandóan növekedett. Amikor már mintegy negyvenen voltunk, beparancsoltak minket egy hosszú betonraktárba. Ott nem voltak ülő alkalmatosságok. Itt is a fallal szembe állítottak minket. Ebben a helyzetben maradtunk egy óráig, amikor egy szőke sörényű férfi azt parancsolta, hogy forduljunk meg.

— Most már leülhetnek — jegyezte meg „barátságosan", csak éppen nem volt mire. Egy élelmesebb kollega megkérte a feltüzött szuronyú őrt (mert közben egy csendőrt jelöltek ki, hogy őrizzen minket), hogy valahonnan székeket szerezhessen. Megengedték neki. Behozott néhány olyan nyugágyat, amelyeken a nyaralók szoktak pihenni. Épp a mi helyzetünkhöz illett... Ennek ellenére leraktuk őket a padlóra és kényelembe helyeztük magunkat. Várakoztunk az „előadás" folytatására.

A mi embereink nem akarták, hogy az unalomnak essünk áldozatul. Nem is kellett sokáik várnunk. Nemsokára behozták Kormos Jenőt. Alig állt a lábán, arca és feje meg volt dagadva. A detektiv bekisérte a „terem" közepéig, amikor hirtelen teljes hosszában összeesett és mozdulatlanul elterült. Ekkor már rárivallt a csendőr is:

— Keljen fel azonnal, semmi baja sincs!

Néhány odasietö segítségével ujból talpra állították.

Tíz perccel később behozták Ferenc fivérét. Neki rosszabb sors jutott. Alig tudott megmozdulni. Szemei borzalmasan kidülledtek, arcát halotti sápadtság lepte el. A terem közepén ugyanaz a jelenet zajlott le. Ő azonban nehezebben tért magához. A detektiv ekkor nem hagyta ki a lehetőséget, hogy — a mi felvilágositásunkra tanulságot ne füzzön ehhez:

— Nos látják maguk, Kormos fivérek. — Előbb kellett volna vallaniok. Akkor sokmindent megtakaríthattak volna. Most még gondolkozzanak azon, amit

még eldugtak, vagy kereszténvekre biztak. Ékszert, valutát, pénzt, aranyat, ezüstöt, ágynemüt vagy ruházati darabokat. Ha már eszükbe jutott minden, akkor a kihallgatást folytatjuk.

A harmadik áldozat Ullmann István özvegye volt. Férje elődöm volt hitközségünk elnöki tisztségében. Nagyon előkelő család. Apja és nagyapja is hosszú éveken át hitközségi elnök volt. Az ő nevükhöz füződik a nagy haladás hitközségünk életében. Az ő vezetésük alatt lett a hitközségünk a régi Magyarország egyik legnagyobb és legjobban becsült hitközsége. A vézna alkatu Ullmann Istvánt, még 1942-ben egy munkaszolgálatos egységgel Ukrajnába hurcolták. Sógora, aki Lengyelországból menekült, ugyanoda került. Az utóbbi belehalt már útközben az elviselhetetlen hőségben a megeröltető gyaloglásokba és a kisérő keretlegények kegyetlenkedéseibe. Ullmann Istvánnak még kegyetlenebb sors jutott osztályrészül. A voronyezsi áttörés után visszavonuló csapatok és munkaszolgálatosok áradatába került. Hónapokig bolyongtak a végtelen hómezőkön, ahol éhség, fagy és betegségek sok tízezrüket elpusztitották. Ullmann is megbetegedett kiütéses-tifuszban és élete egy barak-kórházban ért véget. Egy másik hir szerint ő is áldozatul esett a korosztenyi zsidó-kórház tűzvészének. Mint ismeretes, ezt a kórházat bünös kezek felgyujtották és a menekülőket gépfegyverek terítették le. Több mint ezer zsidó veszett oda.

Özvegyét most mégsem kiméltek meg a hóhérok. Már az elsők között megkínozták, hogy kizsarolják tőle a be nem jelentett vagyontárgyakat. Durván bántalmazták. Nagyon bátran viselkedett és semmit sem árult el abból, amit elszenvedett. Amikor két óra tájban a gőzölgő bablevest kihozták a mi népkonyhánkból a letartóztatottaknak, ő volt az első a nők közül, aki az étel elosztására vállalkozott. Azután felmosta fogdánk padlóját.

A „puhítás" fél háromkor ujból megkezdődött. Több detektivcsoportot alakítottak. Az első napokban összesen hét csoport volt, később tizenegy alakult. Ezek zsarolásaikat hallatlan kegyetlenséggel hajtották végre. A „delikvenseknek" válogatott kínzásokat kellett kiállaniok. Modern technikájukkal természetesen messze túlhaladták a spanyol inkvizició módszereit. A magyar csendőrség több évtizedre visszamenőleg „büszke" lehet babéraira. A békeidőben ezt a gyilkosok, rablók, tolvajok, s időnkint a politikai bünözők tapasztalhatták. Most azonban a zsidóüldözések legrosszabb időszakában, mi voltunk az áldozatok. Még pedig tömegesen. Ennyi alkalmuk sohasem volt, hogy „művészetük" kibontakozzék.

Külön szerencsétlenségünk volt, hogy Péterfi nevü parancsnokunk, aki eddig a csendőriskolát vezényelte, most nagy lendülettel fogott neki, hogy növendékeinek a tanultakat gyakorlatban is bemutassa, mégpedig a teljesen kirabolt zsidók testén. Nagyszerüen teljesitették feladatukat. A született szadisták részére itt széleskörű munkalehetőség nyilott.

Délután még 8—10 személyt hallgattak ki, ugyanazon recepttel. A hóhérlegény ráordított áldozatára:

— Valld be zsidó, amit elrejtettél, vagy kereszténvekre biztál. Ha az illető hajlott a „jó" szóra és bemondotta a „megmentett" dolgait, akkor még megverték, hogy tovább „puhuljon" és megerőltesse emlékezőtehetségét. Azonban jaj volt neki, ha makacsul hallgatott. Akkor elkezdtek rá zudulni az ütések, kézzel, lábbal, gumibottal. Igy akarták szóra birni. Egyébként teljesen levetkőztették őket és az ütéseket a legérzékenyebb, meztelen testrészekre mérték. Külön szakértelemmel vertek az emberek, hogy az „Üsd a fejét, hogy meg ne sántuljon", ismert magyar közmondás értelmében járjanak el.

Egyik hitsorsosunk, aki már túlesett a „kezelésen", már egy villamoskészülékről beszélt, amellyel nagyon megkínozták. Ez a készülék, szerinte, egy fél méteres zsinórból állott, amelyet a delikvens balkarjára tekertek és azt egy fogantyuval bekapcsolták a villamos-áramba.

— Amikor az áram végigfutott az ember testén — mondotta az illető —, borzalmasan megrázott és hihetetlen fájdalmakat okozott. Azt hittem, hogy a fejem szétpattan és a szívem kiszakad a helyéből. Elkezdtem könyörögni, mondván, hogy mindent bevallok. Ez nem volt számukra elegendő. Miután kinyögtem vallomásomat, tovább folytatták a kínzásokat. Amikor már rájöttek, hogy belőlem mindent kipréseltek, elengedtek. Igy mindent bevallottam. Azt nagyon sajnálom, hogy szegény keresztény partneremet el kellett árulnom.

Dr. Adorján Emil és felesége már első napon kollegáink lettek. Őt a város leggazdagabb zsidójaként tartották számon. A látványosságnak is beillő „Fekete Sas" és a „Zöldfa", és ezt a két óriási épületet összekötő átjáró, az ő tulajdonát képezték. Ezenkivül rengeteg értéktárgya volt, egy sok bútorral berendezett patricius-lakásban. Rendkivül müvelt 74 éves ember volt. Fiatalon politikai pályát futott be. A Gestapo már többször letartóztatta. Mivel szív- és vesebajos volt, a felesége a fogdában is kezelni akarta. Nem engedték meg, nehogy „összebeszéljenek". A két Kormos fivért is egymástól távol helyezték el.

A délutáni üzem már szervezett formákat. öltött Mivel a hóhéroknak az volt a céljuk, hogy a foglyok lelkét és testét is megtörjék, arra törekedtek, hogy

azokat már a „váró-helyiség"-ben állandó, soha meg nem szünő feszültségben tartsák. Ezért a csoportok egyes detektivjei öt percenkint bejöttek hozzánk. Sokszor a változatosság kedvéért többen egyszerre. Belépésük alkalmával fel kellett ugranunk. A detektiv mindenkor végigfutott a termen, fürkészve arcunkat. Az ember sohasem tudta, kit akar közülünk elvinni. Valahányszor egy ilyen fickó bejött a „terem"-be, remegés futott át rajtunk. Most én kerülök sorra — félt mindegyikünk. Nem volt akármilyen szinjáték látni, amint a hóhérlegény végül kiragadta közülünk az áldozatát, ahogy ennek arcszine megváltozott, ahogy összetörten és hamuszürke arccal a detektivet követte.

Este hét órakor hozták a vacsorát a népkonyháról. Egy grizszerű pépes étel volt. Kenyeret is kaptunk. Ennek ellenére ételüket az éhesek utálattal fogyasztották el. Ezután következett a csomagok szétosztása. Az aggódó családtagok fehérnemüt és ágynemüt küldöttek, valamint párnákat és egyes élelmiszereket. A csendőrök odahivták az érdekelteket, akik átvették csomagjaikat. Előbb azonban ezeket egy detektiv átvizsgálta. Mint a közönséges fegyenceknél.

Azután elrendelték több fiatal férfinek és nőnek, hogy takarítsák ki a helyiséget. Ezalatt az embereknek joguk volt páronkint az udvaron körbesétálni. Azonban beszélni nem volt módunkban. Az udvaron fel- és alá járó csendőrök árgus szemei erre ügyeltek. Azután megparancsolták ismét, hogy lépjünk be a helyiségbe.

Röviddel ezután elhangzott a vezényszó: Lefeküdni! Egy negyed órán belül rendbe kellett hozni fekhelyünket és azután következett az „éjjeli pihenő".

Az első éjszaka még eléggé kényelmesen telt el, mivel elegendő helyünk volt. Egyesek a nyugszékeken aludtak, mások a betonpadlón úgy, ahogy tudtak. A villanyt (egy kis körte égett a helyiség közepén) eloltották. A csendőr meggyujtotta gyertyáját, a helység bejáratánál, ahol őrködött és időnként szunyokált.

Az őrt három óránként váltották. Az őrségben olyan szigorúképü parasztfiúk voltak, akik folyton szitkozódtak és fenyegetőztek, ha csak a legkissebb neszre is figyelmesek lettek. Voltak azonban közöttük jobb indulatuak is, akik évődtek a foglyokkal és még a dohányzást is megengedték.

— Fujja le a füstöt a földre — szokta az egyik mondogatni —, hogy ha egy detektiv úr bejön ellenőrizni, ne vegye észre.

Egy ilyen jobb indulatu őr arra ösztönzött, hogy a lefekvés előtt énekeljünk valamit. Ezzel nyilván kevés sikere volt. Ehhez igazán nem volt kedvünk.

Mindazok közülünk, akik a kihallgatás „élvezetén" még nem estek keresztül, számolták az órákat, amig ujból megvirrad és a pokoli tánc ismét megkezdődik. Első éjszaka keveset és nyugtalanul aludtam. Éjfél felé felébredtem; hideg lett. A nyitott ajtón keresztül beáramlott a tavaszi éjszaka levegője. A csendőr gyertyájának a falakon és a takarókon ugráló árnyképei is idegesítettek.

1944 MÁJUS 12-ÉN

Reggel négy órakor már hajnalodni kezdett. Sokan közülünk már mozogni kezdtek. Fél ötkor: ébresztő. Negyed óra az öltözésre és utána ki az udvarra. Az udvar másik felében a falon egy szakadt vízvezetékcső lógott. Ebből csak vékonyan folyt a víz, amely a foglyok mosakodására szolgált. Összesen húsz percünk volt mindannyiunknak a mosakodásra és utána vissza kellett mennünk.

A reggeli időszakban a „séta" sokszor másfél óráig is eltartott. Hét óra tájban hozták a reggelit a népkonyhából. Fekete kávét egy darabocska kenyérrel. Akinek volt csomagja, a reggelit a „hazai"-ból pótolhatta.

Fél nyolckor ujabb séta. Ekkor azonban már a csendőrlegények is ébren voltak. Elmentek mellettünk és úgy ordítottak ránk, mint a vadállatok a prédájukra. Ujabb félóra telt el, amióta kinn voltunk. Körutunk során elérkeztem arra a helyre, ahol a kínzókamrák szemben vannak az utcai fronttal (mindig ideges lettem, amikor sétáink alkalmával erre a helyre jutottam). Ekkor megállított egy hosszú, sovány, szőke, kb. 35 éves detektiv (akinek a haja még fésületlen volt) és rám rivallt:

— Mondd csak, voltál te már „kezelve?" — Szívem gyorsabban vert. A kérdést ördögi kacaj kisérte.

— Nem — válaszoltam én. — Az a gondolat erősített csupán, hogy egyszer ezen a pillanaton is át kell esni.

— Akkor kövess — parancsolta a detektiv.

Felmentünk a kínzókamrákhoz. Egy kicsi mellékszobába vittek be. Egyszerre fölém hajolt és rövid, gyors kérdései záporozni kezdtek rám:

— Mit hagytál ki vagyoni bevallásodból?

— Mit dugtál el?

— Mit adtál oda a kereszténynek?

— Semmit — feleltem röviden.

— Hogy hivnak?

Bemondtam a nevem.

— Rendben van — mondta erre. Vetkőzz azonnal le! Cipőt, ruhát, mindent vegyél le s gyere át a másik szobába.

— Nem vetkőzöm le s maga nem fog hozzám nyulni — kezdtem el kiabálni. — Én vagyok ennek a gettónak a vezetője és ha maga egy ujjal is hozzám nyul, azonnal jelenteni fogom a hatóságoknak. Maguknak nincsen joguk az embereket verni és kínozni.

— Ugy... Még te pofázol. Azonnal le fogsz vetkezni — és rám emelte a gumibotját.

Nem... Én nem vetkőzöm le. Majd meg fogja látni, milyen következményekkel fog járni, ha engem megüt. Ekkor már én is kiabálni kezdtem. A hosszú hóhérlegény kissé észhez tért és bement a másik szobába. Néhány perccel később visszatért onnan. Ekkor már kissé fékezte hangját.

— Hordd el magad — majd még beszélgetünk.

Megkönnyebbült szívvel készültem elindulni, amikor utánam kiáltott:

— Gyere csak vissza!

Ijedten tértem vissza.

— Ha te elnök vagy — mondta most már halkan —, akkor azt is tudod, hogy kik a gazdag zsidók ebben a városban. De vigyázz, senkit se hagyjál ki.

Indignáltan válaszoltam neki:

— Tőlem kíván ilyesmit? Nem fogok senkit sem denunciálni.

Ekkor ismét fenyegetni kezdett, de sikertelenül.

— Akkor mars innen — és ezzel befejeződött kedélyes beszélgetésünk.

Nyomott hangulatban tértem vissza a fogdába. Hitsorsosaim érdeklődtek, hogy mi történt velem? Semmi — mondottam. Ezuttal nem vertek meg, de még nem vagyok kész. A feketeleves még ezután jön.

A detektivcsoportok felhajtói jól dolgoztak a délelőtt folyamán. Ablakainkon keresztül jól láthattuk, mekkora tömeget hoztak be ujból. Ezeket már hátravitték. Hátul is volt egy betonraktár. A friss „pacienseket" odavitték először, ahonnan közvetlenül az „izzasztó"-kamrákba kerültek. Első „kezelésük" után hozzánk hozták őket, ahol egy falusi jegyző bevezette adataikat egy füzetbe. Minket, a „veteránokat" is be kellett ide utólag jegyezni.

Tizenegy óra tájban éppen az ablakon keresztül nézelődtem, amikor egyszerre úgy éreztem, hogy a szívem valósággal megbénul. Az ujonnan behozottak között megpillantottam szegény drága Apám megtört alakját. Nem akartam a szemeimnek hinni, de a mellettem álló Leichtner József, szőrmegyáros, megerősítette látomásomat fülembe sugva:

— Ugy tünik, mintha édesapját láttam volna.

Tehát nem csalódtam. Tegnapi kisérletem tehát hasztalan volt. A szegény öregembert mégsem kiméltek meg. Ugylátszik, a kifürkészhetetlen sors könyvében meg van irva, hogy mindkettőnknek szenvednünk kell. Összetörve ültem a székemen, fejem zugott mint egy gőzmalom. Tiltakoztam a sors igazságtalansága ellen. Megnevezhetetlen érzés kerített hatalmába. Ekkor hozták a levest. Keserünek tűnt nekem. Ahogy a levest elfogyasztottuk, Leichtner ujból figyelmeztetett:

— Ott hozzák az édesapját.

Felugrottam és megpillantottam őt. Egy hóhérlegény hozta, aki szorgalmazta, hogy személyi adatait mondja be a falusi jegyzőnek. Csak mintegy 24 órával ezelőtt láttam szegény apámat és milyen nagyon megváltozott. Mindkét arca meg volt dagadva. Láthatók voltak a friss verések nyomai. Mindkét keze égő vörös volt és véraláfutásos. Nyilván a lábait is így ütlegelték, mert kissé sántitva jött.

Égő fájdalommal öleltem át apámat és megkértem szegényt, hogy foglaljon helyet a nyugszéken. Ekkor közbelépett egy csendőr és tiltakozni kezdett beszélgetésünk ellen. Erre már kitört a „temperamentumom!"

— Nem látja — mondottam —, hogy mit müveltek ezzel az öregemberrel? Az én édesapám...

Ekkor elhallgatott a csendőr is. Elhelyeztem apámat és bemondtam személyi adatait. Alig volt öt percig nyugta, amikor a detektivje visszatért és föléje hajolt.

— A felesége együtt lakik nyilván magával? — kérdezte a hóhér halkan. A mértéktelen gonoszság, amely szándékából kitűnt, örökké élni fog emlékezetemben. Ugy látszik, ezek még szegény, 77 éves, roszszul halló anyámat sem akarják kimélni. Ekkor dühösen közbeszóltam:

— Mit akar szegény öreg anyámtól? Milyen öröme lesz ebből? Szegénynek fogalma sincs a mi vagyoni helyzetünkről. Hiába fogják megkínozni.

— Ez nem tartozik magára — vágta el dühös közbelépésemet és feltette mégegyszer a kérdést apámnak, s közben fenyegetőzött is. Végülis, miután apám igenlően válaszolt, a detektiv eltűnt, hogy borzalmas hivatásának eleget tegyen.

Egy fél óra mulva anyánk már nálunk volt. Csodálkoztam, hogy rajta egyáltalán nem voltak láthatók az ütlegelések külső nyomai.

— Mit csináltak Veled? — kérdeztem őt.

— Egy villamosgéppel kezdtek vallatni.

— Nagyon fájt? — kérdeztem.

— Igen, fájt, de már elmult. Tudod, hiába kínoztak, állandóan azt hangoztattam, hogy nekem fogalmam sincsen vagyoni dolgainkról. Amikor már látták, hogy semmit sem tudnak belőlem kivenni, szabadon engedtek.

Anyámnak is szereztem egy nyugszéket és elhelyeztem apám mellett.

De a gonosztevők átkozott fajtája még mindig nem nyugodott bele a helyzetbe. Nemsokára visszajött a detektiv és előbb elvitte az apámat. Őt öt percen belül elengedték.

— Csak egy negativ jegyzőkönyvet kellett aláirnom — mesélte. Nem sokkal ezután ismét jött a de-

tektiv, anyám után. Szegény úgy reszketett, mint a nyárfalevél. Meg kellett nyugtatnom őt, hogy vele is csak egy jegyzőkönyvet iratnak alá. Ezután elvitték. Szaporán dobogó szívvel vártam vissza. Eltelt egy negyed óra, egy fél óra és anyám még mindig nem tért vissza. Nyugtalanságom már nem ismert határt. Egy óra multán végre visszahozták.

Csodálkoztunk, hogy jó hangulatban volt. Ekkor elmondotta a következőket:

— Tudod gyermekem, a lakásunkban voltam. Autóval vittek oda a detektivek. Egyik vezette az autót, a másik mellettem ült. Egész uton kérdésekkel kínoztak. A detektiv azt akarta, hogy mutassam meg neki feltétlenül, hova rejtettük el az aranyat, ezüstöt, ékszert, készpénzt és értékes dolgainkat. Azt mondottam neki, hogy semmiről sem tudok. Aranyunk és ékszerünk sohasem volt, készpénzünket férjem a bank-ba befizette — mondottam —, a többi értéktárgyakat bejelentettük. Ha van mér értékünk, úgy annak a lakásunkban kell lennie. Ő azonban nem hagyott továbbra sem békén. Amikor a Zöldfa-utcába értünk, már elővette a revolverét és azzal fenyegetőzött:

— Valld meg, hová ástátok el az aranyat és ékszereket, különben lelőlek.

— Jó — mondtam neki —, vezessen be az udvarra, ott meg fogok mindent mutatni magának.

Végül is megérkeztünk. Te tudod, hogy az egész udvar aszfaltozva volt. Ő rögtön észrevette és rám rivallt:

— Nos, mutasd meg, hová ástátok el az értéktárgyaitokat?

— Oda — mondottam és rámutattam az udvar egyik szögletére.

— Ne csinálj belőlem paprikajancsit, te vén fehérnép, hiszen itt mindenütt csak régi aszfalt van.

— Nos, ássák fel, ott van a mi aranyunk — hangoztattam tovább.

— Ez lehetetlen — vágott közbe a detektiv.

Igy megváltozott a szinjáték. Én azt állítottam, hogy oda van elásva, ő pedig azt mondotta, hogy nem igaz.

Végül is megunta a vitát és rám kiáltott:

— Miért tartasz engem hülyének és olyasmit akarsz velem elhitetni, ami nem lehetséges. Agyon foglak ütni!

— Hallja csak, engem nem ijeszt meg. Nekem jobb volna, ha már nem élnék.

— De miért állitod azt, hogy az arany az aszfalt alatt van?

— Mert kényszerit engem olyasmit állítani, ami nem létezik. Kérem, ássanak csak, amig valamit találnak.

Ekkor már elege lett a dologból. Ezután felmentünk a lakásba. Magával hozta a kulcsokat. Képzeld csak el, gyermekem, a detektiv kinyitotta az ajtót és az összes szobáink üresek voltak.

— Hol van a berendezés, a bútorok és szőnyegek? — ordított rám dühösen. Hová adtátok ezeket?

— Engem kérdez? — válaszoltam, kijőve sodromból. — Minket a gettóba hurcoltak. A kulcsok maguknál voltak és mégis mi tartozunk ezért felelősséggel?

Ekkor hirtelen eszembe jutott:

— Biztosan az a fekete-arcu vitt el innen mindent.

— Kire gondol?

— Arra az emberre, aki szombaton, amikor minket a gettóba hurcoltak, nálunk volt. Elvette tőlünk üzleti kulcsainkat és úgy nézett meg mindent a lakásban, mintha már az övé lett volna. Azzal vigasztalt minket, hogy mi három hónap mulva ugysem fogunk már élni.

— Van itt házmesterük? — kérdezte azután.

— Van.

Ekkor felhozta a házmesternőt, aki igazolta, hogy az új üzlettulajdonos két nappal a gettóba való hurcoltatásunk után egy teherautót hozatott. Mindent, ami a lakásban volt, felrakatott a teherautóra, amely ismeretlen rendeltetéssel elindult.

— Látod gyermekem — fejezte be elbeszélését drága anyám —, most már semmink sincsen, mindent elraboltak tőlünk.

Tehát „vitéz" Sulyok úr, Gyapay úr megbizható védence, valóban a mai korszellem szégyentelen képviselője volt. Kapzsi rablása arra engedett következtetni, hogy sietni akart, nehogy elkéssen.

A nap különben a tegnapi program szerint zajlott le. Kilenc óra után lefeküdtünk. — A foglyok száma nagyon megnőtt. Én a padlón aludtam. A nedvesség áthatolt a fekhelyemen.

1944 MÁJUS 13-ÁN

A mai „felhozatal" még nagyobb volt, mint a tegnapi. Megkezdték a vidéki zsidókat is behajtani, akik a városon kivül borzalmas csürökben tengődtek. Szegényeket úgy terelték be, mint a vágómarhákat. Velük kurtán-furcsán végeztek. Gyorsan „kihallgatásra" vitték őket. Mindegyik megkapta a maga részét az ütlegelésekből. Amit megvallottak, rögtön jegyzőkönyvre vették és ötvenes csoportokban visszavezették őket „otthonuk"-ba. Csak kevesükön látszott a technika legujabb vívmányával, a villamos-készülékkel való ismerkedés jele. Ezt a „kezelést" a városi zsidók részére tartották fenn. Csak keveset tudtak „kihajtani" a vidéki zsidókból. Már az előbbi antiszemita kormányok elrabolták mindazt, amijük volt és évek óta már csak „tartalékjaikból" éltek.

Valamit azonban mégis, mindegyiknek kellett vallania, mivel a csendőr nem akart „hiába" dolgozni.

Egyetlen kivételt ismertem közöttük. Egy bizonyos Gross-t, aki földbérlő volt foglalkozása szerint. Ezt már első nap bevitték és erősen megverték. Kezei és lábai egy hétig meg voltak dagadva. A cipőit ezalatt nem tudta felhúzni. Ugy ült szegény közöttünk, mint egy árva gyermek. Nem volt semmiféle ismerőse és egész nap egyedül búslakodott.

Dr. Adorjánt naponta kétszer kihallgatták. A feleségére is gyakran rájártak. Egy kistermetű, sápadt detektiv volt az asszony kínzója. Jó modorunak látszott. Nem hitte volna az ember, hogy brutális tud lenni. És mégis! Dr. Adorjánt kétszer, feleségét négyszer ütlegelték.

1944 MÁJUS 14-ÉN

Ma az „öreg orvosok" napja volt. Dr. Munk 84 éves, dr. Gross Samu 76 éves, dr. Fisch 73 éves. Dr. Munk nem, de a két másik öreg orvos megkapta a maga részét.

Dr. Gross lánya, dr. Gellértné, egyes ruhadarabokat egy keresztény ismerősnek adott át. Már nem emlékezet arra, hogy nézett ki a „corpus delicti".

Ekkor behozták a keresztény partnert is. Ezt is kihallgatták most. Valószinüleg ellentmondások alakultak ki, mert dr. Gellértnét olyan rettenetesen bántalmazták, hogy azt nincsen módomban, szégyenlem is hűen, szóban kifejezni. Szívettépő jajkiáltásait kihallottuk az ördögi pokolból. A nagy udvar visszhangozta azokat. Amikor kiengedték, órákig mozdulatlanul feküdt a fekhelyén.

A csoportvezetők ellenőrizték, kit még nem hallgattak ki. Pénteki jelenetemet, „pozitiv"-ként tekintettem, ezért nem jelentkeztem.

Délután kihallgatták Motzent — az ötösbizottság tagját is. Több mint háromnegyed óráig kínozták. Makacsul hallgatott semmit sem akart mondani, aminek következtében a hóhérlegények dühbe gurultak. Olyan kegyetlenül verték, hogy nem is tudott saját lábain visszatérni. Mint egy gyermeket, ölben hozták vissza. A sorstársak lágy fekvőhelyet készítettek el számára a padlón, mert minden tagja csupa seb volt.

A harmadik napon már megszervezték a zsákmány behordását és raktározását. A „Dreher"-gyár sok raktárhelyisége erre alkalmasnak bizonyult. Autókkal szállítottak ide mindenféle holmit, férfi- és női-ruhákat, szőrme-kabátokat és téli-kabátokat, ágy- és fehérnemüket, perzsaszőnyegeket, bútorokat, porcellántárgyakat, háztartási felszereléseket stb. Ki tudná felsorolni, mi mindent hoztak be és raktároztak itt el. Ahogy egy autó a kapu elé érkezett a rablott javakkal, a csendőrlegények ordítozni kezdtek:

— Négy zsidó, hat zsidó, tíz zsidó, álljon a kapu elé.

Ekkor már ugranunk kellett, főleg a fiataloknak. A zsákmányt rögtön be kellett hoznunk, különben megbüntettek.

A szegény áldozatoknak sajátmaguknak kellett utolsó értéktárgyaik beszállítását, kiválogatását, csomagolását és raktározását elvégezniök. Mivel a detektiveknek minden szakmából akadtak „klienseik", így nem volt hiány munkásokban. Szegények még annak is örültek, hogy foglalkoztatták őket. Ezért szelidebb elbánást reméltek.

Raktárfőnöknek Diamantsteint, a ‚Dreher-Haggenmacher" sörgyár, a zsidótörvény alapján történt leváltása előtti utolsó igazgatóját jelölték ki. Milyen komor játéka a sorsnak. Ott, ahol valamikor igazgató volt és a tisztviselők és munkások egész gárdája állott rendelkezésére, ott most fogoly volt és raktárfőnöke az elrabolt javaknak. Különben rendes és jóindulatu ember volt.

Ha keresztény bejelentések nyomán átadott tárgyak kerültek át hozzánk, az állami rendőrségtől, akkor a „Dreher"-ben vagy a gettóban levő zsidó érdekelteket azonnal értesítették, hogy ehhez tartsák magukat.

Nagyon nehéz volt ugyanis letagadni valamit is a hóhérok előtt, ha tárgyi bizonyítékaik voltak.

Az ujonnan behozottak a legujabb hirekkel szolgáltak. A helyettes polgármester ujabb hirdetményt bocsájtott ki a keresztény lakósság részére.

„A zsidók megvallanak kifogástalanul mindent" — kezdődött a hirdetmény szövege és így napvilágra kerül minden egyes zsidó-vagyon rejtegetőjének neve. Az így elárult keresztények súlyos birságoknak és internálásoknak vannak kitéve. Ezért azt tanácsolta Gyapay a keresztény magyaroknak, hogy szakítva a hozzájuk nem méltó „zsidóbérenc" szereppel, azonnal jelentsék a zsidók által megőrzésre átadott tárgyakat a rendőrségnek és egyuttal helyezzék azokat ugyanott letétbe. Az önként jelentkezők amnesztiában részesülnek.

A propaganda hatékonysága érdekében a hirdetményt a mozi- és szinházi előadások alatt a vászonra vetítették és a szöveget hangos-beszélőn mondották be. „Hazaszeretetük" érdekében még továbbmentek egy lépéssel.

Hangerősítőket szereltek fel az autókra, amelyek egész napon át a városban rohangáltak és a jó keresztény magyar testvérek fülébe „legszentebb kötelességeiket" ordították. Az amnesztia 48 óráig tartott. Még értesítették a közönséget, hogy a keresztények a rendőrség előtt sorban állnak, hogy hazafias kötelességüknek eleget tegyenek.

Ennek következtében a „Dreher"-be bezárt zsidók

között pánikhangulat tört ki. Mindenki azon törte a fejét, hogy mit tegyen. Bizhat-e keresztény barátjában, hogy az nem fogja elárulni? Ha ő jelentkezik — ezzel szemben — vallomástételre és kiadja keresztény barátját, úgy árulóvá válik. Hamleti kérdés. Akik ezt így kitalálták, már tapasztalatokkal kellett, hogy rendelkezzenek. Ezeknek a pszichológia nem lehetett „terra incognito". Túl jól ismertem a magyar tisztviselőkart ahhoz, hogy megállapítsam, ilyen képességekkel és tapasztalatokkal ők nem rendelkeznek. Csak az S.S.-különítmény találhatta ki és hozhatta müködésbe a zsarolási manővereknek efajta gépezetét. Ezeknek már megvoltak a maguk módszerei és tapasztalatai. Propaganda-módszereikkel, amelyekkel állandóan fokozták a gyűlöletet és rablási vágyat az emberekben, az egész világot szerencsétlenné tették.

48 óra után, további 24 órára meghosszabbították az amnesztia érvényét. Ezt még többször megtették. Ez megfelelt a valódi hitlerista szemléletnek, amely nyiltan hangoztatta, hogy a legvadabb hazugságokat is hihetővé tehetik a tömegek előtt, ha azokat nap mint nap, az őrület határáig a fülünkbe trombitálják.

Délután hat óra után megtisztelt minket látogatásával a „Dreher"-ben a törzsőrmester. Most polgári ruhában volt. Amikor belépett, felálltak a foglyok. Voltak köztünk egyes nagyon öregek, vagy nagyon összevertek, akik nem álltak fel rögtön. Az én szüleim sem voltak olyan helyzetben, hogy azonnal felugorjanak. Ekkor a káplár rájuk ordított: „Álljanak fel!" Ezután szegények lassan mozogni kezdtek. A nagy „úr" ekkor intett beosztottjának:

— Hagyja ezeket a dögöket!

Szemem vérben uszott, de az eszem azt javasolta, hogy hallgassak.

1944 MÁJUS 15-ÉN

Ma csoda történt. A 84 éves dr. Munkot és a 79 éves Kepes Samut rövid kihallgatásra „behivatták". Nem bántalmazták, egy órán belül szabadlábra helyezték őket.

Ugy látszik 78 év a korhatár a verésnél, csak szegény apámmal nem tettek kivételt.

Két-három keresztényt is behoztak hozzánk. Ugy látszik, makacs „rejtegetők"-nek tartják őket. Nekik a helyiségben külön sarkot jelöltek ki. Zsidókkal nem érintkezhettek.

Motzen tovább nyöszörög. A fekhelyéről még nem tudott megmozdulni.

Dr. Csapó nőorvost nevezték ki a mi „szanatóriumunk" hivatali orvosává. Ő megigérte Motzennek, hogy beszállíttatja a gettó-kórházba. Motzent aznap be is vitték oda. Megkértem Csapót, hogy lépjen közbe az én szüleim érdekében is. Megigérte nekem, meg is kisérelte többször, de nem sikerült neki, mert javaslatát visszautasították.

Diósi Sándort is behozták. Az első világháborúban mint tiszt, több kitüntetést kapott. Súlyos vesebajos és bazedovos volt. Kétszer súlyosan megkínozták.

Dr. Kenéz, régi öreg barátom is új vendég. Nagyon jószivű orvos. Sok szegényt ingyen kezelt. Amikor a kínzókamrából visszajött, nem volt felismerhető. Nagy fekete aláfutások mindkét szeme alatt. Halkan szenvedett és türt.

Délután fél ötkor megtudtuk, hogy Péterfi és a pénzügyigazgató megtisztelték a „Dreher"-t jelenlétükkel. Ők visszavonultak és körülbelül egy fél óráig tárgyaltak egymással. A pénzügyigazgató ellenőrizte az elszámolásokat és átvette az „összegyüjtött" készpénzt és értéktárgyakat. Mint mondották, hivatalos nyugtákat is kiállított. A magyar állam nevében!

Ő nyugtázta a zsidó polgárok ezreitől szégyenteljes kínzások árán kizsarolt értékeket.

A törvény nevében, 1944-ben.

A törzsőrmester közölte velünk, hogy magas látogatásban lesz részünk és figyelmeztetett, hogy kifogástalanul viselkedjünk.

Fél hat óra tájban Péterfi valóban megérkezett. Csak egy percig maradt. Mindannyiunkat borzalom fogott el, amikor ezzel a főördöggel „szemtől-szembe" nézhettünk. Zöld, kifejezéstelen szemei valósággal ránk meredtek. Mint egy mérges kígyó, amely meg akarja büvölni áldozatát. A perc letelte után ránk ordított: „Tovább!" és elhagyta fogdánkat.

1944 MÁJUS 16-ÁN

Reggel megállapítottuk, hogy több embert, akiket a Dreher-ből „kezelten" elbocsájtottak, ma a gonosztevők ujból behoztak. Azt mesélték nekünk, hogy csak olyanokat vettek elő, akik kihallgatásuk alkalmával semmit sem, vagy nem elegendőt vallottak. Ujabb fenyegetések, ujabb verések, ujabb zsarolások voltak napirenden. Ugylátszik, végleg innen nem lehet megszabadulni.

Szüleimnek elvileg megigérték, hogy el fogják innen engedni őket. A kaputól ismét visszaküldték őket batyuikkal. Szegényeket nagyon sajnálom, legalább már ők lennének kinn.

Dr. Csapóval ismételten beszéltem, sőt a mindenható törzsőrmesterrel is, akit csak megszólitani is nagy merészség volt. Nos, most ő is megigérte nekem. Délután négykor hordágyakon elvitték őket a kórházba.

A Dreher-cégnek még a pincében maradt körülbelül száz mázsa melásza. A törzsőrmester megparancsolta,

hogy tizenegy ember az árut az udvarba felvigye és kocsira rakja. Én is tagja voltam ennek a munkacsoportnak. Poros, piszkos munka. Nekem kellett a zsákokat összekötnöm. Az éles kötőzsinegek felszakították az ujjaimat. Nem nagy baj. A munkát nem fejeztük be. Holnap folytatjuk.

Délután elmesélte nekem egy ujonnan jött, hogy a családomat és Ullmannét a fiával a gettó-lakásaikból az Ullmann-palotából elvitték és a templom udvarán egy egyszobás lakásba beköltöztették. A szoba üres volt, mivel azelőtti lakója, a nagy csendőri kiürítések alkalmával, bútoraival együtt kiköltözött. Megijedtem. Milyen terveket szőhetnek az én családommal?

1944 MÁJUS 17-ÉN

Ma került sorra Leichner szőrmegyáros a fivérével. Csodálom a szőrmegyárost, hogy milyen acél idegei vannak. Egy szót sem mesélt, bár észre lehetett venni, hogy őt is nagyon megverték. Megható, milyen gyöngéden viselkedik vesebajos fivérével. Minden este előkészítette lópokrocokból a fekhelyüket és vigyázott arra, hogy fivére a lágyabb fekhelyet kapja, hogy meg ne hüljön.

Epstein Samut is jól elverték ma. Egy cédulát találtak nála, amelynek tartalmát nem akarta megmagyarázni. Azzal fenyegették, hogy megfojtják, ha ujból elkapják ilyen bűncselekedettel.

Ma nagyobb számban hoztak be nőket, mint eddig. A hóhérok állitólag egyeseket meztelenre vetkőztettek s úgy ütlegelték őket.

1944 MÁJUS 18-ÁN

Dr. Adorjánnak ma ismét meleg napja volt. Már a kora reggeli órákban behozták. Felesége követte.

— Már megkezdték a jegyzőkönyvek felvételét — mesélte nekünk Adorján. Délután ujból bevitték őket. Ujból megverték őket és folytatták a jegyzőkönyv felvételét. Azonban még mindig nem fejezték be.

Délben egykor hozták nekünk az ebédet. A melegtől és a fáradtságtól ültömben elaludtam.

Fél három tájban kemény vezényszavak ébresztettek fel. Mindenki felugrott, én is felálltam természetesen. A bejáratnál négy látogatót pillantottam meg. Péterfy alezredes és Gyapay mellett két ismeretlen állott. Ezeknek egyike, nagyon nem rokonszenves alak, magyar nemzeti ruhában, zsinóros atillában volt, a másik polgári ruhát hordott. Mindössze két percig tartózkodtak nálunk, ezalatt hallgattak és utána eltávoztak. Később megtudtam, hogy az atilát viselő férfi, vitéz Endre László, belügyi államtitkár, míg a másik dr. Nagy Dezső, megyei pénzügyigazgató volt.

Vitéz Endre László esküdt ellensége volt a magyar zsidóságnak, aki az antiszemitizmus „nemes" küzdelmében, a „szent" ügy érdekében a legtöbbet tette. Ő fogadta meg, hogy a zsidókérdést a legradikálisabb módon megoldja. A jelenlegi kormány hóhér-intézkedéseit mind végrehajtotta. — Ő volt a mindenható — zsidó ügyekben — ahol ő járt, ott nem nőtt fű...

Nos, most leereszkedett hozzánk, akik az emberi lét legsötétebb mélységébe kerülve, előtte állottak. Hiéna szemei gyönyörködtek szenvedéseinkben.

Biztosan kedvező jelentéseket kapott itteni al-vezetőitől, Péterfitől és Gyapaytól. Arca sugárzott az elégedettségtől.

Dr. Nagy pénzügyigazgatónak nem volt mit szégyenkeznie a nagy felettese előtt. A zsidó vagyonokból rabolt zsákmány naponta növekszik. Az eddig behozott értékeket harminc millióra becsülik és ki tudja még, mennyire növekszik? Ez nem a legkitünőbb találmány? Nem kell kétszer évenként hadikölcsönt jegyeztetni, mint az elmult világháborúban. (A közönségnek ugysem lett volna bizalma ebben.) Semmiféle hadinyereség-adó, vagy háborús adópótlék, semmiféle kivetés és behajtás nem szükséges. Se sok személyzet. Elég ehhez néhány csendőr, egy csoport hóhérlegény, három autó és ugyanannyi sofőr. Ezek mindent a legkitünőbben behoznak.

Néhány nap alatt felhajtják a zsidóktól a legeldugottabb vagyont is, a legraffináltabb kínzásokkal. A zsákmány meg fogja haladni a több évre szóló szokott adókivetést. Ezen felül, még az az előny is származik ebből, hogy a keresztény lakósságot teljesen megkimélik. Sőt ennek még olyan szinjátékot is nyujthatnak, amelyen szórakozhatnak.

Ha ehhez még hozzászámítjuk a törvényesen bejelentett zsidó-vagyonokat, mekkorára növekszik a bevétel? A raktárkészleteket, gyári felszereléseket, bankok és magánszemélyek követeléseit, a felmérhetetlen kincseket, a zsidók idejében zárolt safe-jeiben és az ingatlan vagyonokat...

Dr. Nagynak a helyzete lényegesen meg van könnyitve. Naponkint büszkén jelentheti:

— Ma megint ennyi és ennyi milliót hajtottunk be. Vitéz Endre László államtitkár úr, Ön valóban elégedett lehet. A sokszázezer magyar zsidó kifosztva fekszik lábai előtt. Kifosztva, lelkileg teljesen meggyalázva, emberi méltóságában a földig alázva.

Igy álltak ön előtt a nyomorultak, a megvertek, a megkínzottak és hallgatással üdvözölték a megalomániákus Caesart.

A magyar államnak most ön a legnagyobb hazafias szolgálatot tette. Ön megszabadította végre a legnagyobb ellenségeitől, a zsidóktól. Az ön „saját" történelemkönyve szerint, az összes nemzeti szerencsétlenségekért, amelyeket a magyar nemzet ezeréves múlt-

jában elszenvedni kényszerült —, csak a zsidó a hibás. A zsidó okozta a mohácsi vészt, a százötvenéves török hódoltságot, az idegen elnyomatásokat, az utolsó világháborút és a szerencsétlen trianoni békét.

Most teljes elégtétele lehet. Most végérvényesen elpusztították az ön szeretett népének ezeket a kárhozatra méltó ellenségeit. És ön kérkedhet joggal, hogy nagyrészben az ön szellemében és az ön kezétől...

Ez alkalommal két legyet üthet egy csapásra. Milliárdok áramlottak az állam pénztáraiba, olyan időszakban, amikor a magyar nemzet ujból élet-halál harcot folytat.

A hatalmas orosz hadsereg ujból a határon áll, a szövetséges hatalmak bombázói naponkint megjelennek a főváros felett.

Nagy a veszély!

Könnyen megtörténhet, hogy Magyarország történelmi osztályai nem fogják túlélni és a sokszázados uralomnak végül is vége szakad.

Mit tehet ön ebben a történelmi helyzetben jobbat?

Az ön régi vesszőparipája, a zsidók még mindig itt vannak. Hiszen ezek az állandó ellenségek.

Ezeknek nincsenek fegyvereik, nem lőhetnek vissza.

— Vérben gázolunk, az emberi idegeket felborzoljuk, ostorozzuk az emberi testet és meggyalázzuk a lelkeket — s mindezt büntetlenül.

Hogy mit hozhat a jövő? — afölött ma még nem törjük a fejünket.

Ezek a gondolatok foglalkoztathatták Endre László államtitkár agyát, amikor 1944 május 18-án a „Dreher Szanatórium" szomorú kapuját Nagyváradon elhagyta.

1944 MÁJUS 19-ÉN

Reggel nyolc órakor megkértem a törzsőrmestert, engedje meg nekem, hogy végre visszamenjek. Már nyolc napja vagyok itt. Végül is kinn kötelezettségeim vannak és azt sem tudom, hogy közben mi történt a gettóban.

Megigérte, hogy megfontolja a dolgot.

Kilenc óra tájban meglepve hallottam, hogy az „ötös bizottság" még kinnlévő tagjait is behozták. Dr. Vajda István főrabbit, dr. Osváth Renét és dr. Lőrincz Sándort. Még az én régi barátomat, dr. Meert is a falhoz állították. Figyeltem, hogy mi fog történni vele?!

Fél tízkor hangosan hivták dr. Vajda főrabbit és a kínzókamrába vitték. Nagyon érdekelt engem, hogy mit lehet kizsarolni egy főrabbitól. Egy fél óra mulva visszajött és megkérdeztem tőle, hogy mi történt vele.

— Először megkérdezték — mondotta dr. Vajda —, hogy mit dugtam el a vagyonomból. — Semmit — feleltem én.

— Fiatal házas vagyok — és ami ezüstöm, szőnyegem, ruhám és fehérnemüm van, bejelentettem, leltárral együtt. Ekkor tettlegességekhez folyamodtak és mindenféleképen megkínoztak.

Amikor látták, hogy nem tudnak tőlem semmit sem kivenni, akkor a következő kérdést tették fel:

— Mondd meg nekünk, rabbi, kik a te gazdag hitsorsosaid?

— Világi dolgokkal nem foglalkozom, ezért nem tudom megmondani, hogy ki gazdag a hitsorsosaim közül.

Akkor ujból nekem estek. Összerugtak, megkínoztak, vertek és végül is kezemen és lábamon megkötöztek és felakasztottak, úgy hogy a lábaim nem érték a földet. Közben folytonosan ugyanazt a kérdést tették fel.

— Valld be, rabbi, kik a gazdag zsidók?

Tőlem csak negativ válaszokat kaptak.

Végül is eredménytelenül elengedtek.

Dr. Vajda elmondta nekem, hogy távollétem alatt helyettesített. Uj népkonyhákat állítottak fel és a gettó teljes lakósságát élelmezik. Az egészségügyi és munkafeltételek megfelelőek. A vezetőség és a fontosabb beosztásu személyek igazolványokat kaptak, amelyekkel szabad mozgási lehetőségük van a gettóban. A különböző házparancsnokok is megkapták ezeket a kedvezményeket.

Az engedélyeket Garay irta alá, míg a jelentéseket naponta Bodolay főhadnagynak kellett megadnia. Az utóbbi olykor kéréseket is átvett, Garay ritkán tett ilyesmit.

Megitélésem helyes volt. Garay, a szolgalélek, ezen a téren is utánozza a főnökét, Péterfit.

Négy óra tájban megkaptam Diamantstein titkos üzenetét, hogy bevitték hozzá a szőrmekabátomat, Nándor fivéremével együtt. Az enyémet egy barátnak adtam át, aki ugyan Budapesten lakott, de minket gyakran meglátogatott. Az illető valószinüleg egy helyi szücsnél helyezte el a kabátot, akinek elővigyázatlanul az én nevemet is elárulta. Fivérem kabátját egy jól ismert szücsnél helyeztük letétbe.

Most ki fog törni a vihar. Én türelmetlenül vártam, hogy mi fog történni?

Sokáig nem kellett ebben a feszültségben várnom. Egy fél óra multán a hetedik detektivcsoport egyik fő-hóhérlegénye bekiáltott a fogdába:

— A Leitner Márton és Fiai cég tulajdonosa jöjjön ki.

Kimentem és ott ugyanazt a szőke, rossz külsejü pribéket találtam, aki engem egyszer már „kezelésbe vett".

— Nos, tehát te vagy az? — kérdezte gúnyosan — akkor gyere!

Néhány lépés után hirtelen hozzám fordult és megkérdezett:

— Add meg nekem azonnal a Vadbőrkereskedelmi R.T. budapesti címét.

Mivel ezt nem tudtam, ebben az értelemben válaszoltam.

— Ne hazudj — ordított, most már egy oktávval magasabban, különben nagyon rosszul jársz!

Ekkor sem tudtam többet mondani.

Eközben a kínzókamrák közelébe értünk. Az udvar egyik sarkában ült a mindenható törzsőrmester és tárgyalt két detektivvel. Ekkor odaálltam elé és kértem, hogy az előttem álló ütlegelésektől óvjon meg. Az én szőkehajú detektivem kijött a sodrából.

— Te még protekciót merészelsz igénybevenni? — kérdezte, és durván az arcomba csapott.

Ekkor hevesen tiltakozni kezdtem az inzultusok ellen. Ennek következtében, három hóhérlegény nekem esett, rugásokkal és bordáim ütlegelésével hajtottak fel a lépcsőn, utána pedig bedobtak egy kis szobába.

Nem tartott két percig és már nem volt ruha és cipő rajtam. A rohadt kutyák mindent leráncigáltak rólam. Ekkorra számuk már ötre növekedett. Ketten lerántottak a padlóra és hárman „megdolgoztak" korbácsokkal és gumibotokkal. Egyszer sikerült dulakodás árán kitépnem magam a karjaik közül. Felálltam és annyi erőt éreztem magamban, hogy puszta kézzel megfojtottam volna mind az öt fickót. De mérsékeltem magam és hagytam, hogy az öt gazember ujból a padlóra teperjen.

Hallottam, amikor az egyik társa fülébe sugta:

— A fiatalabbik már a szomszéd szobában van. Ebből megtudtam, hogy fivéremet is behurcolták. Ő biztosan hallotta jajveszékelésemet és megijedt. Közben valószinüleg tőle is kicsikartak már egy vallomást. Rájöttem, hogy már semmi sem segíthet és kijelelentettem, hogy vallani akarok. Az egyik ördögi fickónál kéznél volt ceruza és papír és jegyezni kezdett: mindenféle címek után érdeklődtek. A budapesti barátom lakáscíme nem jutott azonnal eszembe. Erre intett a főhóhér és azonnal ismeretségbe kerültem a villamoskészülékkel. Az egyik hóhér túl akarta szárnyalni a főhóhért és kedélyesen közbevetette:

— Ha ez sem használ, akkor levisszük a zsidót a pincébe és ott felakasztjuk.

Idáig mégsem jutottunk. A villamoskészülékkel való kezelés csodát müvelt. Mindenre kezdtem emlékezni, amit azután papírra vetettek. Végül is elengedtek; a nadrágom akkor már rongyokban lógott le rólam.

Szenvedő-társaim megható együttérzéssel fogadtak. Valósággal versenyeztek abban, hogy egy jó puha „ágyat" vessenek nekem, csillapítókat adjanak és hideg borogatásokat tegyenek látható nagy sebeimre. Szabó úr, volt hű alkalmazottunk, saját takaróját adta kölcsön, annak ellenére, hogy nemrég hasonló „kezelésen" ment át.

Az együttérzés nagymértékben tompította lelki megrázkodtatásomat. Azonnal érdeklődtem fivérem iránt. Már csak azért is, mert közben sógornőm, ágynemüt és hálóingeket küldetett be a részére. Ő azonban még nem jött vissza, ami éjjeli pihenésemet nagymértékben befolyásolta. Csak néhány nappal később tudtam meg, mi történt vele. Detektivek kisérték azoknak a kereszténveknek a lakásába, akiknek pénzt és tárgyakat adtunk át megőrzésre. A jelenetek, amiket ezek a vad fickók a különböző házakban rendeztek, még tovább fokozták lelki feszültségét, amely ugy is már a tetőponton volt. Visszafelé az autóban összeomlott. Erre a hóhérlegények öntudatlan állapotban bevitték a gettó-kórházba. Súlyos szívgyengeség állott be, aminek következtében hosszabb ideig a kórházban kellett maradnia.

1944 MÁJUS 20-ÁN

A nyugtalan éjszaka eltelt. Kezdett már hajnalodni. Bár a tagjaim még mindig nagyon fájtak és önérzetem meg volt tépázva, meg kell vallanom, hogy bizonyos mértékben megkönnyebbültnek éreztem magam. Aminek be kellett következnie, azon már túlestem. Most már teljesen kifosztottak minket, a jövőnk teljesen sötétnek látszott, de arra gondoltam, hogy roszszabb már nem történhet velem.

Reggel háromnegyed nyolckor megkeresett egy detektiv. Rögtön jöjjek az irodába, az ő kiséretében.

— Melyik irodába? — kérdeztem és elsápadtam, ujból rosszat sejtve.

— Majd meg fogja látni — válaszolt a detektiv.

Kezeim és lábaim meg voltak dagadva, úgy éreztem, hogy a fejem másfélszeresére dagadt. Mégis menni kell, hát nagynehezen utnak indultam az iroda felé.

Ott találtam már hitközségünk főjegyzőjét, Gábel Sándort. Az asztalnál a következők ültek: egy ismeretlen főhadnagy, mellette valaki polgári ruhában. Velük szemben: Wirtz könyvszakértő a pénzügyigazgatóságtól és dr. Bárdos tisztviselő, ugyanonnan. A főhadnagy a következő kérdéssel fogadott:

— Maga az elnöke az orthodox zsidó hitközségnek?

Igenlő válaszomra azt parancsolta, hogy mutassam be neki a hitközség és a hozzátartozó intézmények kőnyveit, számlákat, mellékletekkel együtt. Felszólított, hogy számoljak el, mi történt a hitközség készpénzével és ingóságaival. Megparancsolta továbbá, hogy vezessék elő a neolog hitközség elnökét és főjegyzőjét. Érdeklődött továbbá, az OMZSA és a hit-

községhez tartozó intézmények vezetőiről. A megfelelő adatokat beszolgáltattam. Ami a hitközség könyveit és iratait illeti, utaltam Garay egymásnak ellentmondó intézkedéseire a két templomudvar kiköltöztetése alkalmával, amikor bizonyos számú hivatalos könyv és irat eltűnt. Ezzel nem elégedett meg és megparancsolta Gábelnek, hogy a szükséges aktákat, bárhol is volnának, a legrövidebb időn belül szerezze elő.

Nemsokára megtelt a szoba. A két hitközség tisztviselői reszketve állottak előtte. Az intézmények vezetői is megjelentek. Köztük volt Fein is, nagytemplomunk templomszolgája, ami nagyon meglepett.

Hitközségünk legfontosabb dokumentumait és könyveit nemsokára megtalálták a mi kedves „Dreher"-ünk egyik eldugott sarkában. A csendőrök oda hurcolták és szörnyű összevisszaságban otthagyták volt.

Amikor minden irásbeli anyagot behoztak, a jelenlevő tisztviselők hozzáfogtak a könyvek és az akták tanulmányozásához, hogy az adatokat kiszedjék. Megállapították, hogy a pénzkészlet nagyobb részét már a csendőrparancsnokságnak befizettük. A fennmaradó kisebb összegeket most a jelenlevő pénztárosoknak kellett befizetniök.

Fein nyugtákkai igazolta, hogy ő az arannyal szőtt értékes tóratekercs függönyöket, az ugyanazon anyagból készült tóra-huzatokat és „horribile dictu" az imaszijakat és az ima-köpenyeket (amelyek a hitsorsosok lulajdonát képezték és fiókjaiban voltak elzárva) a csendőrparancsnokságnak rendben átadta.

Ezek az események nagyon nyugtalanítottak. Előbb a főhadnagy civil--asszisztensét kérdeztem meg, milyen rendelkezés alapján kobozzák el a hitközségek és a jótékonysági intézmények vagyonát.

Ridegen felelte: Felsőbb parancsot teljesítünk.

Amikor néhány percig távol volt, ugyanazt a kérdést feltettem a pénzügyigazgatóság jelenlevő tisztviselőinek. Ugyanilyen kitérő választ adtak.

Ezeknek az embereknek a tartózkodó magatartása még inkább elmélyítette gondjaimat. Az egyének kifosztását már lenyeltem és azt a telhetetlen rablási vágynak tulajdonítottam. A zsidó közösségi vagyonnak az elkobzása azonban, ami egyenlő volt a hitközségek és intézményei megsemmisítésével, sötétebb szándékokra utalt.

Tekintetbe véve, hogy ezeket az intézkedéseket Szüz Mária országában, a katolikus Magyarországon hajtották végre, ahol eddig tiszteletben tartották a zsidó vallást és ahol 1938-tól (az első zsidótörvény megjelenésétől) egészen 1943-ig nem rendültek meg egyáltalán a zsidó vallás jogi alapjai, sőt a németek bevonulása óta egészen máig a hitközség autonómiája is érintetlen maradt, minden okom megvolt arra, hogy a legrosszabb bekövetkezésétől féljek.

Tehát ilyen messzire kiterjesztették már a csápjaikat.

Az imaszijainkat és imaköpenyeinket is elrabolják már tőlünk! Megfosztanak attól a lehetőségtől, hogy vallásunkat továbbra is gyakoroljuk...

Az intézkedések mögöt csak egyet feltételezhettem...

Ha a test fenntartásához és a lélek épüléséhez szükséges eszközöket elveszik, akkor elpusztításunkat készítik elő...

Tehát már a halál árnyékában vagyunk mindannyian.

Ez az én meggyőződésem volt, de erről senkinek se beszéltem.

Délután a hetes számú detektivcsoporthoz hivtak. Tegnapi vallomásaimról hivatalos jegyzőkönyvet vettek fel. „Udvariasak" voltak hozzám a végtelenségig. Még egy széket is alám toltak. Az egyik detektiv megjegyezte, hogy büszke lehetek: náluk még egyetlen zsidó sem ült le.

Érdeklődtek ezuttal családtagjaimról is.

Ekkor forró vérhullám tódult az agyamba.

Ugy tűnt, hogy a feleségemet és a gyermekeimet is be fogják hozni. (Leányomat ki is hallgatták, de hála a Mindenhatónak, nála nem folyamodtak tettlegességekhez.)

1944 MÁJUS 21-ÉN

Vasárnapi munka. A csendőröknél nincs pihenőnap, ha a zsidók megalázásáról és kirablásáról van szó. Délelőtt ujabb csoport jött be az „izzasztó"-ba.

Délután négy óra tájban bejött egy detektiv és hangosan kiáltotta:

— Az Ötös vezetőség tagjai lépjenek elő!

Csak négyen álltunk elő. (Motzen a kórházban volt.) Dr. Vajdát és engem visszaküldtek. Dr. Osváthot és dr. Lőrinczet magukkal vitték.

Dr. Lőrincz visszajött egy óra mulva és elmondotta, hogy nagyon elverték. — Mi történt Osváthtal? — érdeklődtünk.

— Nem tudja — mondotta. Osváthot előtte „kezelték". Ő is szeretné tudni, hová került.

Nyolc óra tájban visszajöttt Osváth is. Oly letört és kétségbeesett volt, hogy nem mertük megszólitani. Legbizalmasabb barátainak azonban elmondotta esetét.

Városunk szőlő-vidékén volt egy kis háza szőlőskerttel. Ott dugta el az ékszereit és értéktárgyait. A kínzások következtében ezt bevallotta a hóhérjainak.

Mint ahogy az ilyen esetekben történni szokott, felültették két detektivvel együtt egy autóra és kivitték a szölöbe. Megparancsolták neki, hogy mutassa meg a rejtekhelyet. Nagy izgatottságában nem a valódi rejtekhelyet mutatta meg, hanem egy másikat, ahol

egy nagyon jó barája rejtette el a saját értékeit. Ennek következtében — a felvett jegyzőkönyvben foglalt értékek nem voltak azonosak a felszinre került értékekkel. Ekkor valósággal összeomlott és ebben az idegállapotában kiadta barátját is, akinek az értékeit az övéivel együtt elvették. — „Ezt nem fogom túlélni" — így nyilatkozott bizalmas barátainak.

Kilenc órakor lefeküdtünk. Fél tizenegy tájban nagy lármára lettem figyelmes. Idegesen kiáltoztak orvos után. Láttam az őrségben levő csendőrt, amint gyertyájával a fogda egyik sarkába indult.

— Mi történt? — kérdeztem a mellettem fekvőt.

— Dr. Osváth öngyilkosságot követett el. — Nem hallja, hogy hörög. Biztosan mérgett vett be, vagy egy injekciós tűvel nagyobb adag morfiumot adott be magának. — Igen... — filozofált az illető — egy orvosnak könnyű. Ő akkor dobhatja el magától az életet, amikor akarja.

Osváthot egy hordágyon azonnal beszállították a kórházba.

Következő reggel megtudtuk, hogy a kollegák fáradozásai eredménytelenül végződtek. — Ugylátszik, dr. Osváth értett az adagoláshoz. Egy fél óra mulva halott volt.

1944 MÁJUS 22-ÉN

Ma új rendszert vezettek be. A „gazdag" zsidók listája, ugylátszik, kimerült. Most a szegényeket is behozzák.

A férfiakat most már minden kivétel nélkül, a nőket pedig a hóhérok kedve szerint összeterelik és ötvenes csoportokban behozzák a Dreher-be. Most már „nagyüzemi" alapon intézik el az embereket.

Egyszerre öt-öt embert vittek fel a kínzókamrába. Egyet behoznak a „munkaszobába" — a másik négy a „váróteremben" marad.

Miután a hóhérok most már gyorsan végeznek a kínzási müveletekkel, a „várakozók" gyorsan sorra kerülnek. Ilyenformán ötven embert két-három órán belül elintéznek.

Az egyik ilyen csoportban észrevettem a fiatal Weiss Sándort, aki hitközségünk ideiglenes alkalmazottja volt. Fizetése túl kevés volt ahhoz, hogy abból megéljen és szegény szüleinek támogatására volt utalva.

— Nos, magától biztosan semmit se tudtak kipréselni — jegyeztem meg.

— Én magam is ezt mondottam a hóhéroknak és tanukra hivatkoztam.

— Nem tesz semmit — mondták. — Te is zsidó vagy és nem fog neked ártani. Azonkivül így te is megpuhulsz egy kicsit, és meg fogod nekünk szépen mondani, hogy milyen gazdag zsidókat ismersz.

— Ezt kaptam tőlük elégtételképen.

1944 MÁJUS 23-ÁN

Az én hóhérlegényem reggel kilenc órakor azzal a hirrel szerencséltetett, hogy ma kiengednek a Dreher-ből.

— Először elviszem magát — mondotta — a pénzügyigazgatóságra. Egy fél órán belül eljövök magáért — és ezzel elment.

Körülbelül ennyi idő után valóban kivitt a kapuhoz és tizenkét óra után ujból „szabad gettólevegőt" szivhattam.

A kapu előtt már várt ránk egy autó. Abban egy magyar főhadnagy ült, akiben a „Vadbőrkereskedelmi Részvénytársaság" igazgatóját ismertem fel. Tulajdonképen neki köszönhetem, hogy oly súlyosan elvertek. (Egy üzlet jött létre közöttünk, néhány nappal a gettó-rendelkezés életbeléptetése előtt, amely azt célozta, hogy mind a követelésünket, mind pedig annak raktáron fekvő zálogát „árjásítsuk". Most azért jött, hogy az árut megmentse magának.)

A viszontlátásnál mindketten „örömünk"-nek adtunk kifejezést. Az autó elindult és két perc mulva a gettón kivül voltunk.

A városra alig lehetett ráismerni. A keresztény üzletek nyitva voltak ugyan, de forgalmat nemigen lehetett látni. A zsidótlanított város boldog felszabadultsága nem nagyon volt észrevehető a járókelőkön, bár a rádió és a fővárosi lapok állandóan erről fecsegtek. Inkább lehetett letörtséget, félelmet és bűntudatot észlelni a ránk szegzett pillantásokban. Az emberek lelke mélyén rossz sejtelem bujkált: a keresztény magyarok egyszer még fizetni fognak a zsidók ellen elkövetett bünökért.

Az autó megállott a pénzügyigazgatóság előtt. Szőke hóhérom nagyon udvarias, előtte kellett belépnem.

Mit jelent ez a szivélyesség? — kérdeztem a gonosztevőt. Néhány nappal ezelőtt még máskép beszélt és máskép „kezelt" engem.

— Én detektiv vagyok — magyarázta. Azt tettem, amit nekem parancsoltak.. Ugyanakkor azt is tudom, hogy a kerék forog, hát a jövőre is gondolok.

A pénzügyigazgató helyettese száraz, hivatalos hangon fogadott bennünket. Kikereste az aktáinkat és szemrehányást tett nekem, hogy megkiséreltem elrejteni előlük valamit. — **A zsidó tulajdonok most már csak az állam tulajdonát képezhetik** — jelentette ki élvezettel.

— És ezt Ön igazságosnak tartja? — merészeltem halkan megkérdezni.

— Természetesen — felelte, a korszellemnek megfelelően, majd így folytatta:

— A zsidók sok évtizeden át jól éltek. Most eljött az ideje annak, hogy a keresztények is élvezhessék az életet.

Az ilyen torz gondolatmenet ellen — az én helyzetemben — hiábavaló és egyben veszélyes is lett volna harcolni.

Inkább hallgattam. Ellenkezhettem volna vele. Elmondhattam volna neki, hogy ha a kormány ilyen szociális beállítottságu, miért vették el a szegény zsidóktól (akik a zsidóság 95 százalékát teszik ki) — utolsó falat kenyerüket, és miért rabolták el tőlük a legszegényebb ruházati cikkeket és a legprimitivebb háztartási tárgyakat.

Nemsokára befejeztünk mindent és az autón visszatértünk. Beszállásnál az én detektivem ugyanazt az udvariassági komédiát játszotta le, mint az előbb. Émelyt éreztem. Visszamentünk a Dréher-be.

A csomagomat már előkészítettem, de hogy végre szabad is legyek, még néhány órába telt. Délután fél hatkor elengedtek. Visszanéztem a kapura. Még mindig ott diszelgett a felirás: „Zsidóknak tilos a belépés."

A Dréher-rel szemben van az Ullmann-palota hátsó bejárata. Amikor oda beléptem, meghatottan köszöntöttek azok, akik elémbe jöttek. A lépcsőházban nagy a forgalom, közel nyolcszáz személy lakott ebben a házban. Ugy nyüzsgött a ház, mint egy hangyaboly; az udvar, a nagy lépcsőház és a feljáratok zsufolásig tele voltak. Nehezen jutottam el a lakásomba. Szüleim, akik közben már kijöttek a kórházból, könnyes szemekkel jöttek elémbe. Örültek, hogy ép bőrrel megusztam a dolgot. (A nyomok még sokáig láthatók voltak.)

A család elmesélte a mult héten a gettóban lezajlott csendőr-razziát. Elvettek még tőlem bizonyos fehérnemű-darabokat, valami zsírt és mintegy kétszáz cigarettámat. Ott találták nevemet az ajtón kifüggesztett listán.

— Hol van az apja? — kérdezte gúnyosan lányomtól az egyik hóhér.

— Nos, ne válaszoljon — intette le azután. — Mi tudjuk, hogy hol van. Ártani nem fog neki...

1944 MÁJUS 24-ÉN

Reggel később keltem fel. 13 nap után ujból ágyban aludtam. Csak a reggelinél tudtam meg, hogy szobánk lakóihoz dr. Sebestyén Artur és felesége is csatlakozott. Ezen csodálkoztam, mert tudtam, hogy a híres belgyógyász elsőül kapta meg a hat zsidó orvos között a gettó-mentességet.

— Mi történt? — kérdeztem csodálkozva.

— Mult vasárnap mindannyiunkat behoztak a gettóba — felelte kérdésemre. A keresztény „kollegák", az élen dr. Közepesyvel, óvást emeltek a kivételezettségünk ellen. Azt állították, hogy a keresztény orvosok a város egészségügyi ellátását maguk is biztosítani tudják. A városban még hatvanezer polgári lakós, és a katonai behivások következtében csak nyolc keresztény orvos maradt. A mi véleményünk szerint ez túl kevés, de végül is győzött a kegyetlen kenyéririgység. Igy mindegyikünket behurcoltak a gettóba.

Különben is, sohasem volt nyugtunk a csendőröktől. Állandóan zavartak minket a lakásunkban, az utcán, minden lépésre igazolványt követeltek tőlünk. A legsötétebb gyűlölet lángolt a szemükben. Legutóbb már ki se mertünk menni az utcára. Nem volt semmi célja. Feleségem és én már őrültünk, hogy a gettóba megyünk.

— Ön nem is tudja elképzelni, mennyi okvetetlenkedésnek és zaklatásnak van kitéve a keresztény lakósság is. Péterfi a vadembereit éjjel-nappal kizavarja az utcára. Szállodákban, mozikban, éttermekben és az állomásokon valósággal nyüzsögnek a csendőrök. Mindenki magával kell hogy vigye a származási bizonyítványát. A lakásokban a legelrejtettebb zugokat is felkutatják. Vadásszák az elrejtett zsidókat. Sokszor olyan pokoli jelenetek zajlottak le, hogy libabőrös lett a hátunk. Meg kell Önnek mondanom, hogy ma már egyetlen becsületes keresztény ember se érzi jól magát. A félelem uralma elviselhetetlenné teszi számukra is az életet.

Ugy értesültem — fejezte e hiradását az orvos —, hogy Péterfi nem volt elégedett a városi razziák eredményeivel. A pályaudvarra befutó vonatokat csendőr-őrjáratok kutatták át. Mindenkinek meg kellett mutatnia az iratait és közölnie kellett utazási célját. Aki zsidó-gyanus volt, azt elvitték, hogy esetét közelebbről megvizsgálják.

Azokat az átutazó zsidókat, akiknek törvényszéki idézésük volt, könyörtelenül leszállították a vonatról és a gettóba hurcolták. Főleg a munkaszolgálatosokra vetették ki a hálójukat. Nem vettek tekintetbe semmiféle szabadságlevelet vagy nyilt parancsot. Ezeket is letartóztatták és a gettóba kisérték. Innen nincs lehetőség a szabadulásra. A katonai szolgálatban álló zsidókért is hiába léptek közbe parancsnokaik. Csak egyetlen esetről tudnak, amikor hosszas telefonálás és táviratozás után egy munkaszolgálatos-alakulat parancsnoka leküldte a tisztjét parancsával együtt Péterfihez, akinek ekkor ki kellet adnia a zsákmányát.

— Milyen a hangulat a városban? — kérdeztem a kiváló orvost.

— A keresztény lakosság józanabb fele — s ilyenekből sok van — nagyon el van keseredve. Ezek csodára várnak, hogy a nyomott atmoszféra és az örökös, elviselhetetlen félelem alól végre felszabaduljanak. Legfőbb ideje már — suttogják egymásnak —, hogy jöjjenek az oroszok.

— Hogyan gondolkoznak azonban az „ejtőernyős" keresztények, a hivatalosan kijelölt nagykereskedők, az évtizedes zsidó munka kizsákmányolói és haszonélvezői? — érdeklődtem tovább.

— Ilyen emberekkel nem kerültem kapcsolatba. Azt hiszem azonban, hogy ezeknek tetszik. A józanabbak azonban ezek között is aligha alszanak jól. Ezeknek biztosan arra kell gondolniok, hogy e farsang után feltétlenül keserű bőjtheteknek kell következniök.

Vissza akartam térni régen elhagyott hivatalomba, amikor két ijedt asszony keresett fel.

— Hallotta már, hogy mi történt ma reggel? — rontottak rám a kérdésükkel.

— Nem hallottam semmit.

Ekkor mesélni kezdték:

— Háromnegyed öt tájban a csendőrök körülzártak több házat, a Rimler Károly-utcában (amely a gettó 13-ik kerületéhez tartozott.) Ezután behatoltak a lakásokba, megveregettek minden ajtót és megparancsolták mindenkinek, hogy gyorsan öltözzenek fel. Minden családfő elhozhatott egy hátizsákot, a családtagok azonban már csak egy kenyérzsákot. A hátizsákokba becsomagolták a család legszükségesebb fehérneműit és egészségügyi cikkeit, a kenyérzsákokba valamennyi élelmiszer kerülhetett. Egy fél órán belül mindenkinek a ház kapuja előtt kellett állnia.

— Hová visznek minket? — kérdezték a szegény szerencsétlenek.

— Majd megtudják, rendes helyre visszük magukat — hangzott a válasz.

— Gondolja csak el — mesélték az asszonyok —, több mint háromszáz személyt vittek igy el. — További érdeklődésünkre megtudtuk, hogy egy hosszú tehervonatot állítottak a kadettiskola előtti sínekre. Több vagonba vidéki zsidókat zsufoltak be, egyes vagonok még üresek maradtak. Ezekbe az üres vagonokba kényszerítették most a háromszáz személyt beszállni. A vagonok előtt a következő személyek állottak:

Péterfi alezredes, csendőrtisztek, egyes őrmesterek és S.S.-tisztek. Elmondták nekünk, hogy mindegyik marhavagonba 72 személynek kellett beférnie. Kilenc óra tájban egy mozdonyt kapcsoltak a vonatra, amely ezután elindult.

Nem akartam hinni saját füleimnek.

Ez már az elképzelhető legrosszabb — a deportálás.

Ekkor gyorsan bementem az irodába. Ott találtam legagilisabb és legszorgalmasabb munkatársamat, Borgida Józsefet. Ő sem tudott a „Dréher" alól kibujni. Két napig tartották ott, egyszer súlyosan megverték. Aztán visszatérhetett az irodába és tovább folytatta a munkáját. Az én borzalmas hirem már nem volt új számára.

— Most befejeztem a napi jelentésemet és utána felmegyünk a parancsnokságra — mondotta.

A többi — még élő — tagjai a vezetőségnek is csatlakoztak hozzánk és egy fél óra mulva Bodolaynál voltunk.

Hivatali szobája előtt sok gettó-lakó várakozott rá. Ezek napok óta kérésekkel ostromolták a parancsnokságot, a gettóból való szabadlábrahelyezésüket kérték. Különböző indokokkal: Egyesek 75 százalékos rokkantságukra hivatkoztak, mások magas kitüntetéseikre, amelyeket az első világháborúban szereztek, többen árja házastársukra és részben nem zsidó származásukra. A legtöbb kérést már Garay kapitány „indokolatlan" megjegyzéssel visszautasította. Sokan azért huzták a rövidebbet, mert a keresztény házastárs esetében nem tudták igazolni, hogy ők maguk, az ominozus határidő, tehát 1944 március 22-ike előtt kikeresztelkedtek.

A kérvények fölött végső fokon egy négyes bizottság döntött, amelynek tagjai Rajnay főispán, Gyapay polgármesterhelyettes, Péterfi alezredes és dr. Heinrich főfizikus voltak.

A szerencsétlen kérvényezők most izgatottan várakoztak. Egy részük most hozta el a kérvényt, mások előbb benyujtott kéréseik sorsa felől érdeklődtek. A ma lezajlott események következtében, amelyekből mindenki arra következtethetett, hogy a gettóból az út a deportálásba vezet a jelenlevők izgatottsága a forrpontra hágott.

Némi várakozás után bekerültünk Bodolayhoz. Először ő beszélt a nap kisebb jelentőségü eseményeiről — utána én kértem szót és elmondottam a Rimler Károly-utcában történteket.

Felvilágosítást kértem: Hová szállították az embereket? Milyen célból? Mikor kerülnek sorra a többiek? Miért vihettek magukkal csak egy hátizsákot és nem engedélyeztek nekik takarókat is, tekintettel az éjjeli hüvösségre?

Bodolay zavarba jött és rövid gondolkodás után a következőket felelte:

— Legjobb tudomásom szerint az emberek földmunkára mennek. Hogy hova, azt nem tudom. Egy bizonyos, hogy az országban maradnak. — További szállítmányok körülbelül tizennégy napon belül indulnak.

A csendőrök megengedték a takarók elvitelét. Csak az nem vitt takarót, akinek nem volt.

A felvilágosítást szkeptikusan fogadtuk. Mindenesetre azt a parancsnokság nevében — a pánik elkerülése végett — közhirré tettük.

Délután négy óra tájban egy hölggyel találkoztam, akit egy csendőr kisért. Mivel nagyon sírt, megszólítottam és megkérdeztem, honnan jött?

— Budapesti illetőségü vagyok — mondotta — és egy polgári perben megidézett a kolozsvári törvényszék. Holnap van a tárgyalás. Amikor vonatunk a nagyváradi állomásra ért, elfogtak engem és velem együtt jött lányomat a csendőrök és behurcoltak ebbe a gettóba.

Ilyen eset már sok adódott. Már körülbelül száz munkaszolgálatost hurcoltak be a gettóba. Ezek számára külön helyiséget állítottak fel — a volt Bakcsi-étteremben — a Kapucinus-utca gettóbeli sarokházában.

1944 MÁJUS 25-ÉN

A gettó-lakók hangulata még nyomottabb. Köztünk olyan lengyel és szlovák zsidók is voltak, akik egyszer már belekóstoltak a gettó-életbe. Már ismerték az S.S.-rendszert. Egy lengyel rabbi volt közöttük, aki felkeresett egyik kollegájával és elmondta nekem egy lengyelországi munkatárbor elpusztítását. Ebben a táborban sokezer lodzi szabót gyüjtöttek össze. Ezek éjjel-nappal dolgoztak a német hadsereg számára. Munkájukkal nagyon elégedettek voltak, sőt a katonai hatóságok többször irásban is kifejezték dicséretüket.

1943 tavaszán felszólították a tábor vezetőit, hogy az üzem megnagyobbításának terveit a legsürgősebben terjesszék elő jóváhagyás végett a parancsnoksághoz.

Szerintük ujabb üzem-egységek lehetősége jöhet számításba és gépeket, anyagokat, valamint felszerelést, a németek adnának. A tervet elő is terjesztették, s ez a német parancsnokságnál tetszésre talált. Arról volt szó, hogy a következő napon katonai bizottság jelenik meg a táborban, amely tanulmányozni fogja a helyszinen a lehetőségeket és meg fogja határozni a részletkérdéseket. Következő napon, már kora reggel, S.S.-legénység vette körül, gépfegyverekkel felszerelve, a tábort. A tábor lakóit gyorsan összegyüjtötték és a vagonokba vitték. Csak egyeseknek sikerült megmenekülniök. A vonat elindult velük. Csak néhány nap után tudták meg, hogy a zsidó iparosokat, áldozatos munkájuk köszöneteképen, kivégzőtáborokba hurcolták, ahol csak hamú maradt belőlük.

Ekkor már nálunk is vad hirek keringtek, amelyek a pánikhangulatot még növelték. Ujból jelentkeztünk Bodolyanál és elpanaszoltuk, hogy az embereket nem lehet megnyugtatni. Meg vannak győződve arról, hogy kiszolgáltatják őket a németeknek, akik ismert receptjük szerint fognak velük eljárni. Ez a feltételezés nagyon kihozta Bodolayt a sodrából.

— Ne üljenek fel a rémhireknek — ordította. Az ország férfilakosságát behivták katonának. Most nagyon komolyan fog kelleni harcolnunk az oroszok ellen. Igy nincsenek fedezve a mezőgazdasági munkálatok és ezért van szükség a zsidó munkaerőre.

Délután Péterfi ujabb pokoli tanujelét adta határtalan gonoszságának. Dr. Csapó Ármin orvos rendeletet kapott a belügyminisztériumtól, hogy mint munkaszolgálatos orvos azonnal jelentkezzék egy dunántuli kórházban.

Örömtől sugárzó arccal szaladt Péterfihez, ahova csak nagy fáradsággal jutott be.

— Mit óhajt? — kérdezte Péterfi sötét hangon.

— Ezt a rendelkezést kaptam a belügyminisztériumból — mondotta — és letette az aktát az asztalra, majd igy folytatta:

— Kérem alezredes urat, engedje meg, hogy magammal vigyem a feleségemet és kisgyermekemet.

— Mit, a családját? — rivallt rá Péterfi és dühöngve elszakíttota a rendelkezést. Maga is itt marad...

Este megállított a templom-udvaron egy körülbelül harminc éves férfi. Tudtam róla, hogy mint munkaszolgálatos valahol Budapest környékén szolgál.

— Hogy kerül ide? — kérdeztem résztvevően.

— Péterfi csendőrei hoztak be.

— Hová akart utazni?

— Kolozsvárra, egy nyilt paranccsal, amelyet a kapitányom irt alá. Amikor odautaztam, sikerült a csendőröket átejteni. Jól elrejtőztem.

— És aztán?

— Kolozsvárott elintéztem a szolgálati feladatomat. Hogy a visszautazásnál ne történjék semmi bajom, felmentem a hadtestparancsnoksághoz, megmutattam a papírjaimat és egy olyan körparancsot kértem, amelynek alapján visszautazásom alkalmával minden hatóság zavartalanul átengedjen. Ezzel a körparanccsal a kezemben, amelyet egyik legmagasabb katonai parancsnokság állított ki, hoztak be a csendőrök. Persze a csendőrparancsnokságnak is megmutattam a parancsot. Kikacagtak és visszatartottak.

1944 MÁJUS 26-ÁN

Már kora reggel arról beszéltek, hogy holnap reggel kezdetét veszi a szervezett deportálás. Egyesek már tudtak Garaynak a csendőrtörzsőrmesterhez intézett parancsairól a deportációt illetőleg. A parancs-

nokság megcáfolta a „pánik-hireket". — Nem igaz — jelentették ki —, hogy a szállítmányokat Kassa felé indítják, hanem az felel meg az igazságnak, hogy a szállítmányok már innen az Alföld felé indulnak, földmunkák elvégzése céljából. — Mi magunk nem adtunk hitelt ezeknek a bizonygatásoknak. Mivel azonban teljesen tehetetlenek voltunk, kötelességünk arra irányult, hogy a pánikot elhárítsuk.

A következő napon megtudtuk, hogy három intelligens asszony, akik a gettóban a Kapucinus- és a Szacsvay-utcában laktak, este nyolc óra tájban jelentkeztek Garaynál. Fogadták őket. — A nők Garay lábai elé borultak, könyörögtek és jajveszékeltek, kérve a csendőrtisztet, mondja meg nekik, igaz-e, hogy holnap megkezdik a deportálásokat és hogy valóban az ő utcáikkal kezdik már holnap reggel?

Garay felugrott az asztalától és magánkivül kezdett kiabálni:

— Ki merészel ilyen rémhireket terjeszteni? Mindezek légből kapott hiresztelések, amelyek minden alapot nélkülöznek — állította. — Ne merjenek még egyszer ilyen hirekkel nálam megjelenni.

És ezzel ki is utasította szobájából a nőket.

Ez a péntek este rendkivül szomorú volt a gettóban.

Telve volt félelemmel és borzalommal.

Vajon mit hoz a holnap?

A GETTÓ FELSZÁMOLÁSA RENDSZERES DEPORTÁLÁS ÁLTAL. A ZSIDÓKAT LEZÁRT ÉS LEPLOMBÁLT VAGONOKBAN, CSENDŐRI KISÉRETTEL ELSZÁLLITOTTÁK.

Az ország második legnagyobb zsidó települését elpusztították és így Nagyváradot zsidótlanították.

1944 MÁJUS 27-ÉN: AZ ELSŐ DEPORTÁLÁSI NAP

Néhány napja együtt laktam családommal, valamint Ullmannéval és a fiával egy bútorozatlan szobában, a templomudvar egyik sarkában. A csendőrparancsnokság a hosszúra nyúlt ház első emeletén volt, ugyanazon az oldalon. Igy lehetőségem volt megfigyelni, ami ott végbement.

Reggeli négy órakor nappali világosság. Felhőtlen napra van kilátás. Ablakom mellett egy akácfa virágzott, amely kábitó illatot terjesztett maga körül. A természet nem változott. Az minden élőlénynek — különbség nélkül — osztogatja adományait és senkitől sem követel keresztény ősöket. Nyugtalanságom fokozódott. Belülről úgy éreztem, hogy a nép ösztönének biztosan igaza lesz, a hatóságok legszentebb igéretei ellenére is.

Gondolataim csapongása közben ujból elszundítottam. Röviddel öt óra előtt egy motorkerékpár berregése költött fel. Az ablakhoz rohantam. Garay érkezett motorkerékpárján. Ilyen korán? Ez fokozta gyanumat. Ennek kapcsolatban kell lennie a deportálással. Nem sokkal ezután megérkeztek: Bodolay, Fráter és Rektor főhadnagyok is. Egy ujabb negyed óra mulva bevonultak az összes törzsőrmesterek fegyverrel és feltüzött szuronnyal. A legénység is — mintegy harminc fő — előlépett. Ezt sorokra bontották. Kemény vezényszavak pattogtak és a legénység lelépett.

Tehát Garay, Bodolay és a többiek, mind a legpimaszabb módon hazudtak. A deportálás — nagy méretekben — megkezdődött.

Fél hét tájban megkiséreltem az udvarból kimenni, hogy egy kissé körülnézzek. Az őrségben levő csendőr ezt nem engedélyezte.

— Az utcai közlekedés mindenkinek tiltva van — indokolta.

Csak fél kilenc után indult meg az élet a gettóban. Az emberek halkan, félelemtől bénultan beszélgettek egymással. Egyesek már részletkérdéseket is tudtak. Reggel öt óra után megkezdődött a hajtóvadászat. Ugyanazzal a recepttel, mint pár nappal azelőtt a Rimler-utcában. Ma elhurcoltak tőlünk körülbelül 3200 lelket. A hátizsákjaikban most sem vihettek többet, mint azelőtt. Ha valaki egy takarót akart elvinni, azt be kellett gyömöszölnie a hátizsákjába. Igy nem maradt hely a fehérnemű részére és az illető fehérnemű nélkül ment el. A bevagonirozás a tehervonatba történt, amely a kadettiskola előtti síneken vesztegelt. Körülbelül hetven személyt gyurtak be egy vagonba. Ősinél (amely egy két kilométernyire levő kis állomás volt) leplombálták a vagonokat Előbb azonban a vagonba betettek hetven kenyeret és két vedret, egyet vízzel, egyet üresen az emberek szükségleteire.

Fél tízkor ujból Bodolaynál vagyunk. Mosolyogva fogadott minket, mintha mi sem történt volna.

— Még a takaróikat sem vihetik magukkal — panaszoltuk.

— Ez nem igaz — rivallt ránk. — A törzsőrmesterek parancsot kaptak, hogy megengedjék mindenkinek takaróikat elvinni.

— Nem adná ezt Ön irásbeli parancsban?

Ő megigérte, de a parancs sohasem jelent meg.

— Hová vitték őket? — kérdeztük aggodalommal.

— Ez hivatali titok. Nem árulhatom el maguknak. Illetve, tilos róla beszélni. A törvények szigoruak, nehogy az ügy a polgári közönség tudomására jusson. Ez magasabb politika. Maguk előtt is meg kell őriznem a titkot — és „jóindulatuan" mosolygott.

— Különben — folytatta — vigyázunk arra, hogy semmiféle hir ne szivárogjon ki a gettó falai mögül.

HÁRÁV LEITNER ÁBRAHÁM

Leitner Nándor egyetlen fiának, Péternek sikerült kiszöknie a gettóból és Bukarestbe menekülnie. Onnan kivándorolt Amerikába, hol nagy talmudtudóssá fejlődött és teljesen chaszid alapon rendezte be életét. Vezetője lett a hires „Binjámin Dávid" nevü nagy jesivának.

(Összesen hat embernek sikerült kiszöknie a gettóból)

Mától kezdve egyetlen látogatást sem engedélyezünk és senki sem hagyhatja el a gettó területét.

Teljesen összetörve hagytuk el a helységet.

Fél tizenegykor hivatott sógornőm. — Ő továbbra is az Ullmann-palotában lakott, míg fivérem a gettókórházban feküdt, még mindig betegen. Sógornőm kisírt szemekkel fogadott és szavait alig lehetett megérteni.

— Képzeld csak, Péter (egyetlen 13—14 év között levő gyermeke) kiszökött a gettóból.

— Hogy történt ez? — kérdeztem magamon kivül.

— Szerda óta a gyerek nagyon nyugtalan volt. Naponkint többször volt a nyakamon, hogy beszéljem meg az apjával: szökjünk meg a gettóból. Én tudom — magyarázta nekem —, hogy mit jelent a deportálás. Éhséget, szomjuságot, szállítást büzös vagonban, szidalmazást fenyegetést, verést, kínzást és végül borzalmas tömeghalált. Ettől csak a szökés ment meg minket. Egy éjszaka során mind meg tudunk szökni — mondotta, meg azt is, hogy ő már a helyet is tudja és következő napon, amikor besötétedik, átlopódzkodunk a határon.

Ez az elbeszélés vegyes érzelmeket keltett bennem. Maga a tett Péterhez méltó volt. Nagyon okos, korát meghaladóan müvelt. A zsidó vallási tudományokban már olyan fokot ért el, hogy sok rabbi megirigyelhette volna. Több nyelvet beszélt. Kiváló volt az a tulajdonsága, amely megkülönböztette őt a szokványos „csodagyerekek"-től, hogy rendkivül fejlett gyakorlati érzékkel rendelkezett, valamint olyan gyors és biztos határozó képességgel, amely még a felnőtteknél is ritkán tapasztalható.

— Folytasd az elbeszélésedet — bátorítottam a sógornőmet. Erre szegény szivettépően kezdett el zokogni, alig tudtam annyira magához téríteni, hogy elbeszélését folytathassa.

A többit Péter barátja mesélte el, aki jelen volt, amikor Péter megszökött — később visszaszaladt és elmondott mindent saját édesanyjának, aki nekem a következőket mondotta el:

— Péter még tegnap délután felkészült a szökésre. Senki sem tudott erről. Tudod, hogy ő milyen vallásos. A sárga csillagát előbb leszakította, mielőtt beállott volna a péntek este (nem akarta a sabbatot megszentségteleníteni). Később egy gombostűvel visszahelyezte a mellére. Ezután elment a templomba. Éjszaka jól aludt. Semmi sem utalt arra, hogy mit forgat a fejében. Ma reggel ujból elment imádkozni. (A gettóban a hóhérok minden templomot és imaházat köznapi célokra használták fel; csak egy kis szobácska maradt az Ullmann-palotában, ahol még közösen lehetett imádkozni.) Azóta nem láttam többé. A barátja a továbbiakról a következőket mondotta el:

— Tíz órakor feljött hozzám Péter és az Ullmann-palota kapujához hivott. (Ez a bejárat három méter távolságra volt a gettó-keritéstől. Maga a ház a Nagypiac-térre nézett, ami már nem tartozott a gettóhoz.) Ez a bejáratot éjjel-nappal csendőrök őrizték.

— Tehát oda mentünk. A bejárat előtt nem állott csendőr Péter odament a gettó-keritéshez és nekidőlt a fejével. A deszkafalak lezuhantak. Csak egy recsegést lehetett hallani, de nem jött oda senki. Péter ideadta nekem a zsebkendőjét és egy darabocska zsineget. (Szombaton nem akarta magával vinni.) Vedd ezt — mondotta —, én megyek.

— Hová mész? — kérdeztem izgatottan. Még egy kabátod sincs.

— Nem a kabát a fontos, hanem az élet. Ezzel elment, ezek voltak a búcsúszavai.

A májusi szép napsütésben így ment ki a gyermek a nagyon szigoruan őrzött gettóból. A Nagypiac-térre ment, ahol száz és száz szem figyelhette.

Mire sógornőm elbeszélésében ideérkezett, valósággal összeroppant.

— Egyet kérek tőled — mondotta —, hozd ide Nándort, vele szeretnék mindent megbeszélni.

Ekkor elmentem, hogy elhozzam a fivéremet. Még mindig az elszenvedett kínzásokat nyögte. Amikor elmondottam neki Péter szökését, hamuszürkévé vált. Rögtön felöltözött és együtt elmentünk a lakásba. A házaspár találkozása megrendítő jelenetet váltott ki. Mindketten keserüen sirtak, jajveszékeltek, úgy, hogy az embernek majd megszakadt a szíve. Hiába próbáltam őket megvigasztalni. Végül is a következőképpen szóltam hozzájuk:

— Ne sirjatok, ne gyászoljatok, hanem örüljetek, hogy Péter megmenekült. Küldetése van. Tudjátok hogy én mennyire szeretem és mily sokra becsülöm, ezért mondhatom nektek vigaszként, hogy őt isteni sugallat ösztönözte a szökésre és a Mindenható vigyázni fog arra, hogy célját szerencsésen elérje. Én ezt érzem... Még akkor is, ha a gettóban lévő húszezer lélek a pusztulás szélén áll, fiataloknak küldetése van és életben fog maradni. Két angyal vette a gyermeket védőszárnyai alá és el fogják végig kisérni életútján.

Vigasztaló szavaimnak semmi hatásuk sem volt. Ők tovább szipogtak, zokogtak és jajveszékeltek egész nap és egész éjjel. Drága szüleink osztoztak fájdalmukban és ők sem tudtak egész éjszaka aludni.

Délben jelentkeztem Garaynál kihallgatásra:

Két kérést adtam át neki:

Először is felvilágosítást kértem, milyen jelentősége van annak, hogy családomat, valamint Ullmannét a fiával külön helyezték el. Talán van kilátásunk arra, hogy nem fognak deportálni?

Továbbá átnyujtottam neki egy listát a vezetőség tagjairól és azokról a személyekről, akiknek a legfontosabb megbizatásaik vannak a gettóban. Ezek részére engedélyt kértem, hogy a gettó teljes felosztásáig itt maradhassanak.

Első kérdésemre kijelentette, hogy a mi átköltözésünk magasabb parancsra történt és célzott arra, hogy mi visszamaradunk, bár a mi sorsunkat illetőleg még további utasításokat kell bevárnia.

Ami a második kérdést illeti: a listát átveszi és holnapra megadja a választ.

Ezután egy magánkéréssel fordultam hozzá:

— Kérem Önt kapitány úr, helyeztesse át öreg szüleimet hozzám. Hasonló sorsban legyen részünk. Legalább velük szeretnék együttmaradni. Gyenge kezeiket meg szeretném szorítani a jövőnk bizonytalan útján.

Olyan megindító szavakkal terjesztettem elő kéréseimet, hogy az szemmel láthatólag hatást gyakorolt rá. Erre vonatkozólag is holnap kapok választ.

1944 MÁJUS 28-ÁN
MÁSODIK DEPORTÁLÁSI NAP

Pünkösd-vasárnap. Tegnap optimista hullám vonult végig a gettón. Holnap nagy ünnep van. Holnapután is. Közben a Mindenható csodát tehet.

A halovány reménység nem valósult meg. Már reggel ötkor felberregett Garay motorja. A csendőrök folytatták a tevékenységüket. A Szacsvay-utca másik oldala és a Zárda-utca egyik része került sorra. Az utóbbi nagyon közel van a templomudvarhoz. Az ablakomból megfigyelhettem, amint a szerencsétlenek egy csoportját, háti- és kenyérzsákokkal felszerelve, útra tették. Az öregek és betegek hozathattak maguknak egy stráfszekeret, amelyen remegve összezsufolódtak. Egy órán belül ujból csend lett.

Ma nem volt elegendő vagon a lakásaikból kiüzött szerencsétlenek számára, ezért a felesleges létszámot — körülbelül kétszázat — a mi nagytemplomunkba hurcolták, ahol a másnapi indulásig kellett maradniok. Egy csendőr őrködött az ajtó előtt.

Én meglátogattam a szüleimet. Egész éjjel virrasztottak. Meggyászolták Péter szökését és bizonytalan sorsát az ifjú szüleivel együtt.

A házban mesélték, hogy a Nagypiac-tér — Zöldfa-utcai sarkon egy lengyel menekült lakik. Árja papírjai voltak és azok segítségével idejében meg tudott lépni. Néhány héttel ezelőtt feljelentették a rendőrségen, hogy a papírjai hamisak. Letartóztatták és egy nagyon kényelmetlen orvosi vizsgálatnak vetették alá. Csoda történt. Az orvosok „valódi" árjának minősítették. Szabadlábra való helyezése után megfogadta, hogy annyi zsidót ment meg, ahányat csak tud. A gettó szökevényei tudták ezt és éjjelenkint az ő pincéjében rejtőzködtek el. Onnan az éj leple alatt, az „embercsempészek" támogatásával sikerült neki őket a román határon átszöktetni. Mi feltételeztük, hogy Péter tudta ezt és hogy ő is ezt a lehetőséget használta ki. Mivel az is közismert volt, hogy a lengyelországi minden szökevény szerencsés beérkezését azzal jelezte, hogy a pinceablakba egy botot tett ki, mindent elkövettünk, hogy valakit megbizzunk ennek megállapításával. Érdeklődésünk azonban negativ eredménnyel járt. A szülők kétségbeesése leirhatatlan volt.

Fivérem arra kért, hogy vigyem el ma a parancsnoksághoz, ahol egy irást akart benyujtani, amelyben kérte, hogy az ő családját is hozzám költöztessék. Én ugyan nem hittem abban, hogy kérését siker fogja koronázni, mégis úgy gondolkoztunk, hadd próbálkozzék meg a kéréssel.

Bodolay délben 12 órakor fogadta az ötös bizottságot. Fivérem velem volt. Beadta kérését. Megkértem a főhadnagyot, hogy érdeklődjön tegnapi két kérésem

felől. Nemsokára visszatért. Se szüleim, sem fivérem nem részesülhet különleges elbánásban. Ami minket illet még mindig nincs semmiféle értesítés, mégis Garaynak az a véleménye, hogy minket nem fognak elszállítani. Csak egyes személyeknek engedték meg, azok közül, akik a tegnapi listán szerepeltek, hogy az utolsó napig a gettóban maradjanak Mivel a helyettesemet, dr. Vajdát már tegnap elszállították, így dr. Lőrincz (az ötös bizottságból) nyerte el ezt a „kedvezmény"-t.

Mittelmann és Kesztenbaum, a budapesti svájci követség irásával igazolták, hogy palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkeznek és így kérték, hogy őket ne tekintsék magyar állampolgároknak, amiből az következne, hogy a gettótól mentesítsék őket. A gettó vezetősége támogatta kérésüket. Mégis elutasították mindkettőjüket.

A „Dréher Szanatórium" (ezt az elnevezést kapta a kinzó-kamra) őrülete már a tetőpontra hágott. Mivel a deportálások következtében az áldozatok száma állandóan csökkent, ki akarták még a rendelkezésre álló időt használni. Olyan hajtóvadászatot rendeztek a lakásokban, udvarokban és utcákon, hogy egy percig sem volt senkinek se nyugta. Százankint vitték be a nőket és a férfiakat, hogy tőlük gummibotokkal és raffinált kínzásokkal utolsó értéktárgyaikat is kirabolják. Dr. Stolczot, a fogorvost, idős agglegényt, akit városszerte szegény embernek ismertek, borzalmasan elverték, hogy „eldugott aranyát" adja elő. Ebben az esetben a gazemberek próbálkozása nem járt sikerrel.

Két nappal később dr. Stolcz megmérgezte magát. Az utolsó gettózási napon az ő és a gettóban eddig elhunyt tizenhárom hitsorsos zsidó temetését engedélyezték.

1944 MÁJUS 29-ÉN
HARMADIK DEPORTÁLÁSI NAP

A gettó-lakók felét (körülbelül tízezer lelket) a mai napig már kitették a gettóból. Ma láttam S.S.-tiszteket, köztük Danneckert is, akik a hivatalos idő után kedélyesen csevegtek.

A mai jelentésünk beadása alkalmával Bodolaynál sajnálatos esemény zajlott le. Egy öreg asszony jött be, keservesen sirva. A csendőrök ma minden embert pontosan leszámoltak és az előirt létszámnál megálltak, így történt, hogy a férjét elszállították és ő itt maradt. Szegény öregasszony azt kérte, hogy azonnal küldjék a férje után. Bodolay megnyugtatta.

— Holnap pontosan oda kerül maga is, ne sirjon.

Ugyanaz történt Zavislag-gal, hitközségünk alelnökével is. Feleségét és lányát elvitték, őt csak másnap szállították el.

Délben beszéltem dr. Sebestyén Arturral.

Ő felvetette egy kiütéses tifusz-járvány megjátszását a gettóban. Ha ezt a hatóságokkal elhitethetnénk, akkor esetleg ki tudnánk vívni egy hosszabb „karantén"-t a gettóban. Ez azt jelentené, hogy a deportálásokat egy időre felfüggesztenék és ha ezzel időt nyernénk, talán életet is nyerhetnénk.

Ilyesmi a valóságban is megtörténhetett — jegyeztem meg. — Azt hallottam, hogy nagyszámú olyan munkaszolgálatos van a gettóban, akik Ukrajnát és a kiütéses tifuszt végigcsinálták. Nincs kizárva, hogy a vérükben fel lehetne fedezni valaminek a nyomait.

— Igy van — bizonyítgatta az orvos —, valamit tényleg megpróbálhatnánk, hátha javunkat szolgálná. Dr. Kupfer kollegám ma ugyis kimegy a városba —, hogy az orvosi műszereket fertőtlenítse és ott mérvadó orvosokkal lesz módja összekerülni. Talán lesz lehetősége rögtön felvetni a kérdést.

Az ehhez szükséges pénzt is össze lehetett volna hozni. Még van elég sok emberünk, aki a gettó területén lakott és vagyonát részben elrejtette. Egy ilyen kisérlet céljaira szivesen áldoznának valamit — gondoltam magamban.

Ezután befejeztük a beszélgetést. Dr. Sebestyén megigérte, hogy délután értesíteni fog.

1944 MÁJUS 30-ÁN SZÜN-NAP

Dr. Kupfer vállalta a feladatot, hogy beszéljen dr. Beöthy Konráddal. Ugyanakkor néhány vérpróbát is kivitt.

Délután közölte, hogy a dolog valószinüleg menni fog.

Sógornőm és fivérem továbbra is az állandó kétségbeesés állapotában. Nincsenek hireik a gyerekről. Mi, sejtettük csak, hogy egy rendes, keresztény alkalmazottunkhoz, Róbert Jánoshoz menekült — esetleg. Ki tudna azonban biztos hireket hozni róla?

Ullmanné vállalta, hogy beszélni fog egy barátságos törzsőrmesterrel, keresse meg Róbertet azzal a kifogással, hogy rá akarjuk bizni őseink sírjainak gondozását és ezért jöjjön a gettó falaihoz.

Délután közölte a megbizott, hogy nem találta meg Róbertet a megadott címen. Mi ezt úgy magyaráztuk, hogy valószinüleg letagadtatta magát, nehogy Péterfinek, ennek az ördögi gonosztevőnek a kezébe kerüljön. Most már elhatározta szegény fivérem és szerencsétlen sógornőm, hogy feltétlenül megszöknek. Pénzük már nem volt. Ekkor én megkiséreltem olyan gettólakókhoz fordulni, akikről feltételeztem, hogy van még elrejtett pénzük, tudnának ötezer pengőt kölcsönözni. Az egyik megigérte az összeget, de a feltételei amelyeket a kölcsönhöz kötött, teljesíthetetlenek voltak.

1944 MÁJUS 31-ÉN
NEGYEDIK DEPORTÁLÁSI NAP

Ma reggel ujból megkezdődött az „üzem." Ujból háromezerkétszáz lélekkel kevesebben vagyunk. A karanténtnt még nem rendelték el.

Délben visszajött dr. Kupfer a városból. A lelet negativ. Ezzel szertefoszlott utolsó reménységünk is.

A déli órákban megtudtam, hogy hetvenegy éves nagynénémet lányával és vejével együtt, velük még kb. háromszáz személlyel, akik a mai szállítmányba nem fértek be, bezárták a nagytemplomba.

Az őrtálló csendőr elnéző volt és megengedte a családomnak, hogy napközben ételt és italt vigyenek be nekik. Egyszer nekem is sikerült bejutnom hozzájuk, hogy elbúcsúzzak tőlük. Unokatestvérem férje — különben súlyos beteg — az első világháborúban harminc hónapig volt a fronton és ezért többször kitüntették. És ez volt a haza hálája iránta. A mi szép templomunkról jobb nem beszélni. A huligánok szemétdombbá változtatták.

A csendőrparancsnokságnál szóbahoztam anyakönyvi irataink ügyét is. A levéltárunkban hevertek. Több iratnak kilencven évvel ezelőtti a kelte. Azonkívül huszonkilenc tóratekercs feküdt a hitközségi irodában felhalmozva és egy ima-köpennyel letakarva.

Arra kértük Bodolay-t, hogy az Ó-testamentum szentirását, a pergamentekre felrajzolt tízparancsolatot, amely keresztények részére is szent, védelmébe vegye. Én még hozzátettem, hogy ezek a ma már több mint háromezer éves isteni kinyilatkoztatások szent kincsek, amelyeknek nemzetközi értékük is van. Kár lenne ezeket elpusztítani, mivel az amerikai zsidók a háború után ezért jó dollárokkal fizetnének. Bodolay megigérte nekem, hogy az előadottakra tekintettel lesz.

1944 JUNIUS 1-ÉN
ÖTÖDIK DEPORTÁLÁSI NAP

Körülbelül háromezer személy maradt mára a gettóban. Az Ullmann-palota és a tizenharmadik kerület lakói, a kórház és a fiúgimnáziumban elhelyezett fertőző kórház betegei, valamint az ideg- és elmebajosok. A parancsnokság elhatározta, hogy ezeket június 3-án deportálja.

A gettó utcái teljesen kihaltak. Az elhagyott lakásokat lezárta a csendőrség és a kulcsokat átadta a parancsnokságnak. A Mezey Mihály-utcai gettó deszkafalait már megkezdték lerombolni. Ezek már „megtették a kötelességüket, most már mehetnek..."

Drága szüleimet átszállíttattam a kórházba. Ők már beletörődtek sorsukba és megnyugodtak az isteni gondviselésben. Mégsem akarták, hogy utolsó útjukra a csendőrök kergessék őket.

Fivérem arra kért, intézzem el Garaynál, hogy neki egy órai kimenőt adjon, csendőri kisérettel. Nyomon akarta követni fia szökését. Természetesen magamra vállaltam a feladatot.

Féltizenkettő tájban felmentem a parancsnokságra. Néhány személy már várt Garayra. Félkeresztényeket láttam közöttük. Mindegyik utolsó kisérletet tett arra, hogy a deportálást megussza.

Egy padra ültem a többiek mellé.

Mellettem ült egy 55—60 év körüli, borotvált arcú, sovány férfi. Rögtön beszélgetés indult közöttünk.

— Rudolfnak hivnak — mutatkozott be —, tisztavérű árja, sőt német vagyok. Huszonöt évvel ezelőtt szerelemből megnősültem, elvettem egy zsidó lányt. Mivel én liberális érzelmű vagyok, sohasem kivántam, hogy feleségem és gyermekeim, egy fiú és egy lány, áttérjenek. Ők különben a zsidó hit szellemében nevelkedtek. Most nagyon kétségbe vagyok esve. Fiam munkaszolgálatos, feleségemet és lányomat ebbe a gettóba hozták, annak ellenére, hogy életük megmentése céljából 1944 március 24-én kikeresztelkedtek. Én lépéseket tettem az itteni hatóságoknál, de ez semmit sem ért. Szorongatott helyzetemben elhatároztam, hogy vitéz Endré-nél jelentkezem kihallgatásra. Tegnap — nagy nehezen — bejutottam a munkaszobájába, ahol egy középkorú hölgy, az ő titkárnője fogadott. Hozzám intézett első kérdése a következő volt:

— Zsidókérdés? Ilyen ügyekben nem fogad az államtitkár úr.

— Kérem — mondottam neki —, én német vagyok, teljesjogú árja. — Itt vannak az igazoló irataim.

— Milyen ügyben? — kérdezte sürgetőn a titkárnő.

Erre megkezdtem elmondani szerencsétlen történetemet.

Ő azonban csakhamar elvágta a szavamat és rikácsolni kezdett:

— Maga megérdemli a sorsát. Miért vett nőül egy zsidó nőt és a gyermekein keresztül miért szaporította ezt az átkozott fajt?

Ez ellen energikusan tiltakoztam, de minden eredmény nélkül. A titkárnő elzárta előttem az Endré-hez vezető utat és így vissza kellett térnem, anélkül, hogy végeztem volna valamit.

— És most azt hiszi, hogy Garaynál többet tud elérni? — érdeklődtem résztvevően.

— Talán több szive lesz hozzám. Hiszen feleségemért és gyermekeimért könyörgök. Nem tudok belenyugodni abba, hogy deportálni fogják őket.

— Sok szerencsét kivánok ehhez Önnek — és ezzel befejeződött a beszélgetésünk.

Végül is kijött Garay és felsorakoztunk a jelentéstételre. Először Simonyi, a félkeresztény lépett ki a sorból. Szerencsétlenségének történetét Garay már

legalább ötször meghallgatta. Mint „nemeslelkű" tiszt, most is alkalmat adott neki, hogy beszéljen, majd kurtán és furcsán „nem"-et mondott neki. Ugyanolyan elintézésben részesültek a soron következő kérvényezők is.

Előttem állott Rudolf. Az összetört férj és apa, alig tudta szóba foglalni mondanivalóját.

— Miért nem keresztelkedett ki két nappal azelőtt a családja? — kérdezte és Rudolfnak szégyenkezve kellett visszavonulnia.

Ezután én kerültem sorra. — Bátyám kérését elutasították. — Indok: „A gettóból senki sem távozhat."

Utánam egy sápadt, csinos fiatal asszony következett: Ullmann Andrásné.

— És maga? — kérdezte Garay „moll'--hangnemben.

— A hatodik hónapban vagyok — hangzott a válasz. — Egy haskötőt szeretnék és meg szeretnék fürdeni, mielőtt a nagy útra indulnék.

— Ugy? — kérdezte Garay csodálkozva. — Maga másállapotos? Nem is látszik magán. Maga sem mehet ki...

Ez volt életem legszomorúbb jelentéstétele.

Délben ettem utoljára együtt drága szüleimmel. — Egy ismert kolozsvári orvost vettem észre az asztalnál. — A sógornőm, özv. Ullmanné hivta meg. Hireket hozott neki ott élő fiáról. Elmondotta nekünk mai élményeit a Dréher-ben.

— Az Ullmann-palota hajtóvadászatában engem is elfogtak — mondotta. (Különben a hajtóvadászatot rendezők számára most már csak az Ullmann-palota jöhetett számításba, ahova óránkint benyargaltak, mint a veszett kutyák, ujabb áldozatokért.)

— Számomra — folytatta — nagy kitüntetés jutott; kihallgatásom alkalmával egy S.S.-tiszt is jelen volt. A csendőr-pribékek természetesen bizonyítani akarták milyen ügyesek. Minden elképzelhető kínzási módszert alkalmaztak. Megkorbácsolták minden testrészemet, erősen megvillanyoztak, majd megkötözték kezeimet és lábaimat és fejjel lefelé egy kampóra akasztottak fel. Az S.S.-tiszt nagyon elégedett volt a színjátékkal. Az egyes kínzási „számok" után megjegyezte:

— Nos, ilyesmit mi már a lengyel zsidóknál is alkalmaztunk, még hozzá szép sikerrel.

Legjobban a villamos-készülék tetszett neki:

— Ez már valami új — lelkendezett, mindent megmagyaráztatott magának, utasítást adva, hogy mindent mutassanak be neki a gyakorlatban.

— Maguktól még tanulni is lehet valamit — állította ki a „kitünő" bizonyítványt a hóhéroknak.

— A csendőrök nagyon jól megállták a vizsgát.

— Amikor egyszer jajgatni kezdtem fájdalmamban, rámordított az S.S.-hóhér:

— Hallgass, te büdös zsidó. Ez kijár neked. Előbb kellett volna beszélned.

A gettó-konyhának ma még szállítottak kenyeret, burgonyát és borsót. De Dobay vigyázott arra, hogy a gettó utolsó mohikánjai ne nagyon bővelkedjenek semmiben.

Dr. Kupfer új vérpróbákat vitt ki a városba. Állitólag mindről megállapították, hogy pozitivek. Igy talán sikerülni fog az utolsó háromezer embernek haladékot kapniok.

1944 JUNIUS 2-ÁN (UTOLSÓ SZÜN-NAP)

Az orvosok izgatottan rohantak a parancsnokságra, hogy megbeszéljék a részleteket a kórházi vagonnal kapcsolatban. Ők huszonegy személy elhelyezését javasolták egy vagonban, hogy a betegeknek fekvőhelyük legyen. Garay azt állította, hogy nem lehet kevesebbet, mint negyven személyt elszállítani, mivel nincsen kellő számú vagon.

A zsidó leány, akit Garayhoz osztottunk be dolgozni, elmondotta nekem, hogy tegnap óta a budapesti zsidó tanácstól két átirat érkezett a mi részünkre. Az egyik elszállítási mentességet közölt az elnök és helyettese, valamint családtagjaik részére, a másik távirat engem név szerint jelölt meg családommal együtt, valamint Ullmannét a fiával, mint olyan személyeket, akik nem elszállítandók.

Délelőtt tíz órakor hosszan jeleztek légiriadót. A csendőrök bátorsága inukba szállt, mivel több bombabecsapódást lehetett hallani. Hogy menekültek az óvópincékbe, hogy féltették az életüket... Ezzel szemben a gettó-zsidók egyáltalán nem féltek. Nekik már nem volt mitől félniök. Azt mondták magukban: — Jobb megoldás volna részünkre, ha a bombák tépnének szét. Legalább megmenekülnénk a deportálás rémségei elől.

Ezért, nemhogy megrémültek volna, éppen ellenkezőleg: halovány reménység pirja deritette fel arcukat.

Az Ullmann-palota nyitott folyosói a légiriadó alatt tele voltak emberekkel. A csendőrök megkisérelték őket fenyegető kézmozdulatokkal elkergetni (ők maguk nem mertek kibujni az óvóhelyről), de senki sem mozdult a helyéről. Titokban mindenki sorsa jobbrafordulását remélte: talán el lehet még odázni a bevagonirozást.

Egyszerre csak lefujták a légiriadót. A csendőrök előbujtak rejtekhelyeikről.

Mi is azt hittük, hogy ezuttal sem lesz máskép, mint eddig, veszélytelen berepülésről van szó. De lám, alig telt el öt perc és a szirénák ujból felbugtak. Ugyanakkor két irtózatos robbanás volt hallható. A

bombák mintegy ezer méter távolságban csapódhattak be. Ezután ujból csend lett. A gettó-maradvány utolsó reménysége szertefoszlott.

Később tudtuk csak meg, hogy a városunk ellen intézett első bombatámadás a Fő-utcán és az állomás környékén óriási pusztításokat okozott.

Délben érdeklőtem Fráter főhadnagynál. — Mi lesz velünk? — kérdeztem.

— Maguk ittmaradnak — mondotta —, illetve nem — javította ki önmagát, — maguk Budapestre jönnek.

Ebéd után felrohant hozzánk dr. Kupfer. — Egészen magán kivül, örömtől ragyogón, borzasan, el-elfulladva, a következőket mondotta el:

— Most jövök a parancsnokságról. Képzeld, Péterfit leváltották. Egy másik alezredest találtam ott. Én éppen ott voltam az orvos-küldöttséggel, hogy a kórházi szállítmány ügyét végre megoldjuk. — Először ezt a kérdést tárgyaltuk meg. Eredmény: enyhe javulás Garay álláspontjával szemben. Egyszerre a következő kérdést tette fel:

— Dr. Kupfer nincs maguk között?

Erre jelentkeztem nála.

— Ugy. Mi dolga volt a városi laboratoriumban? Mit tárgyalt ott?

— Alezredes úr — jelentettem —, az orvosi műszerek fertőtlenítése miatt voltam ott és egyidejüleg elvittem vizsgálatra a fertőzött betegek anyagát.

— Mi a szakterülete? Fertőző betegségek?

— Nem — feleltem —, nőorvos vagyok. Főorvosa és vezetője voltam a Zsidókórház szülészeti osztályának.

— Ugy... Akkor kinevezem magát a gettó megszervezendő kiütéses-tifusz osztálya vezetőjévé. Hány ilyen esete van?

— Hat, alezredes úr. Van egy betegünk hastifusszal, 26 vörheny-betegünk és többen himlő-betegek.

— Ezek nem számítanak. Csak a kiütéses-tifusz betegek maradnak vissza. Felesége?

— Ő is ovosnő — közöltem.

— Annál jobb. — Aztán jelentettem neki családom tagjait. Az alezredes mellém rendelte még dr. Grünbaum és dr. Bálint orvos--kollegákat. Garay megbizta ezután Steiner László pékmestert a konyha ellátásával és vezetésével. A családtagokat is hozzá számítva — összesen tizennyolc személy marad.

— Mit szólsz hozzá? Micsoda szerencse? — fejezte be hiradását dr. Kupfer. Ezzel három hetet nyertünk és ezalatt csak történik majd valami.

Fivérem és lelkileg teljesen összetört sógornőm mindezt végighallgatták. Tulajdon szerencsétlenségük fölötti kétségbeesésüket nem tudták rejtegetni.

Délután három órakor elmentem a kórházba, hogy drága szüleimtől búcsút vegyek. Utközben találkoztam Goldhammerrel (ő is az Ullmann-palotában lakott, négy felnőtt lánya volt és egész héten szökési gondolatokkal foglalkozott.)

— Hol van Nándor? — kérdezte.

— Nem tudom, de azt hiszem, a lakásunkban. Miért?

— Azt hiszem — magyarázgatta —, hogy most megtaláltuk a helyes utat a szökésre. A csendőrökkel mindent megbeszéltünk. Nándor és felesége helyett én fedezem a költségeket.

— A Mindenható támogassa magukat —, mondottam, majd elváltunk.

A szívettépő búcsú szüleimtől életem végéig emlékezetemben maradt. A jó öregeket, mintaképeit az igazi zsidó életmódnak, el fogják valahova hurcolni, ahonnan nincs többé visszatérés. Legalábbis az ő korabeli emberek részére. Szeretett édesanyám, kezeit tördelve, könnyekre fakadt:

— Gyermekem — mondotta sóhajtva —, a halál nem fáj senkinek. — Sokáig éltünk és sok örömben is volt részünk — Csak az a tudat fáj, hogy gyermekeink és unokáink sohasem fogják tudni, hol leheltük ki lelkünket, hol fekszenek hamvaink, és sohasem lesz alkalmuk kisirni magukat sírhalmainkon, s egy halk imát elrebegni ott. Ezek a gondolatok marcangolják szívemet és lelkemet.

Egyetlen kérésem volt hozzájuk. E nehéz út előtt, bocsássák meg nekem, amit az életben ellenük vétkeztem.

Megbocsájtottak.

Összevegyültek könnyeink ott, a gettó-kórházra visszaverődő nap ragyogó sugaraiban. Elváltunk egymástól.

Visszatérőben megállított egy ismerős:

— Gratulálok — mondotta boldogan és meleg kézszorítással üdvözölt. — Nándor és felesége ki tudtak szökni a gettóból.

— Hogyan? — kérdeztem megdöbbenve. (Vajjon honnan tudott róla?)

— Nos, körülbelül egy fél órával ezelőtt ott álltak a gettó főbejárata előtt, egy csendőr kisérte őket, de a kapuban álló őr nem akarta őket kiengedni.

— Hányan voltak összesen?

— Tíz személy. Goldhammerék hatan, Nándor és felesége és egy fiatal pár.

— És mi történt azután? — kérdezősködtem dobogó szívvel.

— Nos, ezután a csendőr felment a parancsnokságra, onnan nemsokára visszajött, de még mindig nem engedték ki őket. — Ezután még egy csendőr csatlakozott hozzájuk, ekkor megint felment mindkét csendőr a parancsnokságra, ahol hosszabb ideig tartózkodtak és amikor lejöttek, kinyitották a kaput és a társaság a csendőrök kiséretében kilépett a kapun.

A történet egyáltalán nem tetszett nekem. Búcsút

vettem ettől az embertől és felsiettem az Ullmann-palotába. Ott együtt laktak a fivéremmel feleségem legközelebbi rokonai is. — A sógornőm, akinek egy csodaszép, tizennégy év körüli egyetlen lánya volt, súlyos szemrehányásokkal fogadott:

— Lehetett volna annyi szive a fivérének, hogy a lányomat is magával vigye.

— Csak lassan — csitítottam —, még nem tudni, hogy fog ez végződni és elmeséltem neki, mit hallottam a szökés körülményeiről.

Aggályaim, sajnos, beigazolódtak.

Nem telt bele egy óra sem és visszahozták a szökni próbáló csoportot. Rögtön a Dréher-be vitték őket. — Egyesek arról tájékoztattak, hogy látták sok megpróbáltatáson keresztül esett sógornőmet, fájdalmaktól meggörnyedve, oda belépni. Saját magának árnyékává vált.

Ez a péntek este felülmulta az azelőttieket is, bár azok sem voltak kedélyesek. Én mindenesetre életem legszomorubb napjaként könyvelhetem el.

Fájdalmas izgalomban követték egymást az események. Vajon mi történik még velünk, mielőtt a holnapi sorsdöntő nap megvirrad.

Csak tíz órakor tudtuk meg, hogy Goldhammerékat elbocsájtották a Dréher-ből. Ekkor a lakásukhoz siettem, hogy megtudjak valami ujat is. Az öreg Goldhammer már hálóhelyén feküdt a padlón; tagjait alig birta mozgatni. Megtört hangon kezdett el mesélni:

— Még a délelőtt folyamán megállapodtam a csendőrrel, hogy minket jó pénz ellenében kivisz innen. Egyezségünk szerint azonnal hétezer pengőt és később a városban tizenötezer pengőt fog kapni, ha egy előkészített rejtekhelyre kijuttat minket.

Délután összeállítottuk szökni készülő csoportunkat és a csendőr elvitt minket a gettó kapujáig.

Nekünk is gyanus volt, hogy a kapuban álló őr nem hagyott minket azonnal kimenni, mivel ki volt kötve, hogy ez az őr is ki lesz elégítve.

Amikor az ide-oda futkosások megkezdődtek, már komolyan aggódtunk, de már nem visszakozhattunk, menekülésünk utolsó lehetőségét nem adhattuk fel.

Végül is kiléptünk a kapun és nyílegyenesen a lengyel zsidóhoz mentünk, aki a Zöldfa-utca sarkán lakik és már annyi embernek megmentette az életét. — Ott megtudta az Ön fivére, hogy Péter egyáltalán nem járt nála, de utalt arra, hogy egy kövér keresztény ember segített neki. Onnan tovább mentünk, ugyancsak csendőr-kisérettel. Alig telt el azonban egy óra, amikor egy csendőr-őrjárat vett körül bennünket. Visszahoztak minket a gettóba. Mindegyikünket a legtüzetesebben átkutattak és a csendőrtől elvették a hétezer pengőt.

— És mi történt a Dréher-ben? — kérdeztem türelmetlenül.

— Ott nagy szerencsétlenség történt. Az Ön sógornője a kapualjban mérget vett be és néhány perc mulva összeesett. Nos, képzelje, a hóhérok a földön hagyták heverni. Csak akkor engedték meg, hogy orvost hozzanak, amikor az állapota már kritikussá vált. Az orvos javasolta, azonnal kórházba szállítani, javaslatának azonban csak akkor lett foganatja, amikor a pulzusa már nagyon gyenge lett és az orvos kijelentette, hogy csak akkor felel az életéért, ha azonnal gyomormosást alkalmaznak.

Ez a borzalmas epizód súlyosan érintett, de meg kellett még tudnom azt is, hogy mi lett fivérem sorsa és miért nem engedték el őt is.

— Szabadlábra helyezésünknek az az oka — folytatta elbeszélését Goldhammer —, hogy először engem hallgattak ki és az elszenvedett borzalmas kínzások következtében meg kellett mutatnom vagyontárgyaim rejtekhelyét. Az Ön fivére azonban nem került még sorra, ezért tartották vissza éjszakára is.

Most már „tájékozva" voltam és hazamehettem „aludni".

1944 JUNIUS 3-ÁN UTOLSÓ DEPORTÁLÁSI NAP

A természet követi megváltozhatatlan törvényeit. Ez a nap is megvirradt. Ez marad családunk történetében időtlen-időkig a legszerencsétlenebb.

Ezen a napon deportálták drága szüleimet és önkivületi állapotban lóvő sógornőmet a kórházból. Továbbá fivéremet, Blau Béla sógoromat és családját, sógornőmet, özvegy Ullmannét, a szent asszonyt, akinek egész élete mártirium volt és sok rokonomat, valamint ismerőseimet.

Hány értékes embert hurcoltak ezen a napon a megsemmisülésbe. Mindannyian jobb sorsot érdemeltek volna. A templomudvar mögötti utcákat már reggel öt órakor lezárták. Én megpróbáltam eljutni a kórházba, hogy érdeklődjem sógornőm hogyléte felől, de nem engedtek be. Végül is lányomnak sikerült beosonnia, hogy a legszükségesebb dolgokat bevigye neki.

A betegeket már korán reggel kivitték az udvarra. A szerencsétlen Ullmann-palota is már egész korán ébren volt. A hosszú folyosókon, a kapu alatt és az udvaron gyülekeztek a ház lakói halálsápadtan, feldúlt képpel. Mindenki csomagolt még, holott egész héten egyebet sem tettek. Csak egész kevés holmit vihettek magukkal; nehéz volt eldönteni, mi a legfontosabb. Ezért állandóan be- és kicsomagoltak. Az egész ház a szomorú útra készült. Az „üzem" ezért hangosabb volt, mint valaha. Annál élesebb lett az el-

lentét néhány órával később, amikor síri csend váltotta fel az addigi fülsiketítő zsivajt.

Az első emeleti folyoson megjelent a főtörzsőrmester, a ház parancsnoka, hogy az előírásokat, a deportálás „magna charta"-ját felolvassa. Hosszú parancs volt. Elő volt irva, mit lehet vinni, mit nem, hogyan kell viselkedni, mielőtt a szörnyű vagonba belép, hogy a hosszú útra induljon. Szegény érintettek mélabúsan hallgattak, mint a halálraitélt, akinek az ítéletet a bitófa alatt felolvassák.

Amikor ez is megtörtént, az emberek tömegesen kerestek fel, hogy néhány megindult szót váltsanak velem.

Kormos Ferenc is hozzám lépett és csak ennyit mondott:

— Sándor, ne felejtsd el, mit tett neked Amalék. Gondolj mindig erre, ha megadatik neked, hogy túléld ezt a szörnyűséget.

Fivéremet a lakásban találtam. Szegény szomoruan csomagolt. Intettem neki, hogy mindent tudok.

— Ne izgasd fel magad, de mondd el, hogyan viselkedtek veled.

— Ezuttal nem vertek — mondotta —, egy óra mulva vissza kell mennem, hogy aláirjam a jegyzőkönyvet.

Elbúcsúztunk egymástól.

— Bátyám — kérlelt engem —, kövess el mindent, hogy Pétert ujból megtaláld és légy apja, az én helyemben.

Megrázó volt, amikor jelentéktelen javait osztogatni kezdte:

— Vedd el a cipőmet, mert látom, hogy a tied már elvásott, vedd a pénztárcámat és az apropénztárcát. Ezekre már nekem nem lesz szükségem. Ha még tudsz valamit tenni a mi érdekünkben, kiséreld meg. — Végül is egy meleg kézszorítással búcsúztunk.

Ezután következett a búcsú a legközelebbi rokonoktól. Ezt már nem birtam...

Átmentem a templomudvarra. Megpillantottam az elárvult népkonyhát. Pár fadarab hevert a földön, meg konyhaedények. Ami élelmiszer felesleg volt, azt tegnap kiosztották.

Utam ekkor a hitközségi irodába vezetett. A tanácskozó terembe és a hivatali helyiségekbe. Mindenütt halotti csend. Az utolsó napok gyötrelmes rángásai nyomukat hagyták az összedobált iratokon, elhajigált könyveken és üresen tátongó fiókokon.

Nem birtam elviselni. Visszamentem a lakásunkba. Az órák ólom-lassusággal teltek. Már tizenegy óra lett. Ekkor már elvesztettem a türelmemet és ujból elmentem az Ullmann-palotába. Ott még nyüzsögtek az emberek.

Egy Sternhell nevü hatvan éves férfi, már a gettózás előtt az Ullmann-palotában lakott s ott egy kis üzeme volt. Most a következő kéréssel fordult hozzám:

— Tudja, egész éjszaka rejtőzködtem, itt fenn, a padlás egyik zugában. Többen voltunk, akik elhatároztuk, hogy rejtekhelyen maradunk, amig a vihar elvonul. Az volt a szándékunk, hogy amikor a csendőrök végre elmennek, lejövünk és Romániába szökünk. Én azonban már öreg ember vagyok, a padláson még a lábamat sem tudtam kinyujtani, nem birtam már tovább. Történjen velem bármi. Ahogy a Mindenható határozott. Mondja csak, kedves barátom — és egészen a füleimhez hajolt —, igaz-e, hogy a németek a csontjainkból szappant fognak főzni? — Elsápadtam, amikor ezt az őrült feltételezést hallottam és alig tudtam néhány szóban válaszolni.

— Nézze — folytatta ő a beszélgetést —, itt van még ötezer pengőm, számomra ennek már semmi értéke sincs. Vegye el tőlem. Talán még fel tudja használni valamire.

Nem vettem el a pénzt. Megkiséreltem megnyugtatni és ezután búcsút vettem tőle.

Nem volt már lelkierőm ahhoz, hogy még egyszer lássam fivéremet. Annál kevésbbé, mert megtudtam, hogy az utolsó órában még egyszer súlyosan ütlegelték. Visszamentem ujból a lakásba.

Fél egy tájban a falakon keresztül kemény parancsszavakat hallottam átszürődni. A csendőrök rendezték a szállítmányt.

Röviddel ezután elmeneteltek... Ugyanakkor elhurcolták a vörhenyes és más járványos betegeket és végül az idegbetegeket is, a szemem előtt cipelték le őket az udvarra.

Példátlan eset a történelemben: az „élő halottak"-nak is ki kellett faji okokból jönniök az elmegyógyintézetekből, hogy megosszák a többi deportált sorsát.

Fél kettőkor a gettó már üres volt. Csak huszonnégy személy maradt vissza. Mi hatan és a kiütésestifusz osztályon összesen tizennyolcan.

A járványkórházat a gettó egy távolabbi részében helyezték el.

Arról azonban tudtunk, hogy a fentieken kivül, az egyes zugokban és az u.n. „bunkerek"-ben még sokan elrejtőztek és visszamaradtak. Szegények egész testükben remegtek és a legnagyobb izgalmaknak tették ki magukat, hogy esetleg megszabaduljanak a deportálástól. Sajnos, nem csak mi tudtunk róluk, hanem a csendőrök is sejtettek valamit.

Ezért fél kettő tájban összegyültek a csendőrörmesterek — számszerint tizenketten — a mi ablakunk előtt. Nemsokára megjelent Bodolay főhadnagy, ez a „jószívű" és állandóan mosolygó főhóhér és a következő parancsot adta ki nekik:

— Azonnal induljanak a még nyitva álló gettóházakba, kutassák át a szobákat, mellékhelyiségeket, folyosókat, padlásokat és pincehelyiségeket. Minden sarokba nézzenek be, hogy nem rejtőztek-e ott el zsidók. Külön felhivom a figyelmüket az Ullmann-palotára, amelyről biztosra vesszük, hogy ott sok zsidó bújt el. Ha elfognak egyet-egyet, húzzák ki az egérlyukukból és részesítsék őket megfelelő leckében, hogy egy kis becsületet tanuljanak. Az elfogottakat vigyék el biztos őrizettel, hogy még ezzel a szállítmánnyal indulhassanak. A szemük a helyén legyen, egyetlen zsidó se maradjon ki ebből a menetből!

A csendőrök megértették a parancsot és szétszóródtak, hogy megfelelőképen teljesítsék.

Délután három óra tájban látogatót kaptunk. Petri csendőrfőhadnagy (polgári foglalkozásánál fogva királyi főjegyző) tisztelt meg látogatásával. Idősebb ember. Régebben liberális érzelmeiről volt ismert.

— Hányan vannak maguk? — kérdezte tőlem.

— Hatan.

— Maguk lemaradnak a szállítmányból. Ugy-e van egy lánya, aki zongoraművésznő? Róla irtak oly elismerően a lapok egy hangverseny alkalmával.

— Igen — mondottam és rámutattam lányomra. Ő ugyan még nem zongoraművésznő, csak készül erre a pályára.

— Nos... Biztosan teljesülni fog a vágya — állapította meg végül meghatottan és egy könny gördült le az arcán. Ezután eltávozott.

Egy negyedóra mulva visszatért és a következő ünnepélyes nyilatkozatot tette:

— Még valamit akarok maguknak mondani. Én és a hozzám hasonló érzelmüek „sajnáljuk", amit magukkal véghez vittek. Maguk nem is tudják elképzelni, milyen gyász ül meg egyes keresztény szíveket. Sajnos, semmi hatalmunk se volt ahhoz, hogy ezek ellen valamit is tehessünk.

Az este közeledett. Az első éjszaka, amikor Péterfy, Gyapay és társai nyugodtan lehajthatták fejüket puha vánkosukra. Végül is elérték, hogy Nagyvárad városa — úgyszólván — **zsidómentes** lett.

A GETTÓ-UTÁNI IDŐK, BUDAPESTRE VALÓ ELSZÁLLITÁSUNKIG

1944 június 4-én

A gettó kapuját már részben lebontották. A Dréher-be beosztott csendőrök és hóhérlegények többségét is elirányították. Jól elvégzett „munkájuk" végeztével az ország egy másik részébe vezényelték el őket, hogy ott „Szűz Mária országa" javára folytassák a zsidótlanítás „áldásos tevékenységét".

Rektor főhadnagy, aki eddig a templomudvar egyik kis szobájában lakott, beköltözött egy elhagyott gettólakásba.

Dr. Kupfer, a kiütéses-tifusz-betegek főorvosa felkeresett minket a délelőtt folyamán és a következőket mesélte el:

— Bizonyos gyógyszerek és orvosi műszerek miatt éppen kinn voltam a volt Zsidó Kórházunkban. Ott nagy meglepetésben volt részem. Már nem S.S.-kórház, a rohadt S.S.-tigris-orvos már nem tartózkodik ott és a kórházat a „Wehrmacht" vette át. Engem nem várt udvariassággal fogadtak. A parancsnok, egy komoly Wehrmacht-orvos, „kollegá"-nak szólitott és végigkalauzolt a kórház összes osztályain. Nem láttam ott sok változást. Aztán behivott a szobájába és ott baráti, vagy inkább „bizalmas" beszélgetés kezdeményezést kezdett velem. Leplezetlenül, undorral nyilatkozott a hitlerista rendszerről, amelynek egész Európa, de főleg a német nép áldozatául esett. De a világtörténelem legnagyobb molochja már minden izében remeg — állapította meg. Az a véleményem, hogy csak hónapok kérdése és teljesen összeomlik az egész.

— Ugy tűnt — mesélte dr. Kupfer —, hogy ez a megnyilatkozás szívből jött, mégis vigyáztam, nehogy a legcsekélyebb megjegyzést füzzem hozzá.

A mi szobánk mellett rendezték be a börtönt. Oda hozták a csendőrök az elrejtőzött zsidókat és az összes „kétes elemeket", akikről fel lehetett tételezni, hogy ereikben zsidó vér folyik.

Ma reggel két asszonyt hoztak be. Egy anyát a lányával. Családom titokban élelmiszert juttatott nekik. Az őrtálló csendőr nem volt gonosz és megengedte, hogy beszélgethessünk szegényekkel, Lengyelországból szökött zsidók voltak, árja-papírokkal. Nagyon rosszul beszéltek azonban lengyelül és ezért váltak gyanusakká a hatóságok előtt. Kitartottak amellett, hogy őskeresztények, mert jól tudták, hogy ha felfedik kilétüket, az biztos halált jelent számukra. A rendőrség azonban nem nyugodott bele a dologba. Bedugták őket a gettó-börtönbe és most két katholikus papot vártak, akik kikérdezzék őket a katekizmusból.

Később láttuk is a papokat bemenni hozzájuk, majd távozni onnan. Utána megkérdeztük a két nőt, hogyan sikerült a vizsga? Szegények nagyon levertek voltak, mert rosszul feleltek. Kisvártatva jöttek is értük.

Ebéd után behoztak a csendőrök egy sebektől borított fiatalembert. Tudni akartam, mi jutatta ide. Ezért addig várakoztam, amig a jóindulatu csendőr került őrségbe és megszólítottam a foglyot. Meglepetésemre felismertem benne azt a munkaszolgálatost, akit Péterfi szaglászó kutyái a hadtestparancsnok védelme ellenére a gettóba hurcoltak.

— Mi történt magával — kérdeztem —, honnan a sebek?

Erre elmondta szomorú kalandját.

— Többen a munkaszolgálatosok közül elhatároztuk, hogy valahogy megszabadulunk a deportálástól. Hiába tiltakoztunk, minket is begyömöszöltek a vagonokba. Mivel erre is fel voltunk készülve, az első alkalomra vártunk, hogy a vagonokból kiszabaduljunk. A vonat teljes sebességgel rohant, ezért nem volt menekülési lehetőség Érmihályfalváig. Amikor a vonat erre a környékre érkezett, éles kanyart kellett vennie és ennek következtében lassítania kellett. Erre elővettük feszítővasainkat, feltörtük a vagonzárakat és kiugrottunk a vonatból. Talán hat embernek sikerült ép tagokkal felugrania és utána a bozótban elrejtőzködnie. Én nem tartoztam e szerencsések közé. Leestem és hosszú ideig eszméletlenül feküdtem a földön. Amikor később magamhoz tértem, elvánszorogtam a legközelebbi faluig.

Ott jelentkeztem a csendőrőrs-parancsnokságnál, mint munkaszolgálatos. Kértem őt, állítson ki nekem utazási papírokat, hogy módomban legyen századomhoz bevonulni. Az őrmester nagyon barátságos volt hozzám, étellel és itallal kínált meg. Időközben azonban telefonált a nagyváradi csendőrparancsnokságnak, aminek az lett a következménye, hogy ujból behoztak ide.

— Ugye — kérdezte szívszorongva —, miattam nem fognak ujabb szállítmányt összeállítani? Mert akkor mégis csak megszabadultam a deportálástól!

Igyekeztem megnyugtatni, bár bensőmben más véleményen voltam.

1944 JUNIUS 5-ÉN

Korán reggel egy Dréher-beli detektiv egy kilenc év körüli leánykát hozott be.

— Miben bünös ez a gyermek? — kérdeztem az őrtálló csendőrt.

— Zsidó gyermek — hangzott a válasz.

— Hogy történhetett akkor, hogy a gettón kivül maradt?

Katolikus nevelő-szülei vannak, azok nevelték és oktatták a keresztény vallásra. Valaki azonban feljelentette a gyermeket, hogy zsidó ivadék és azért hozták be a gettóba.

A kislány egész délelőtt nálunk volt. Egész nap siránkozott, hogy vissza akar menni a nevelőszüleihez. Megszólította az őrmestert és még Rektor főhadnagyot is. Senki sem segíthetett neki. Végül is estefelé megszólította Garay-t. Csodát éltünk meg: Garay elrendelte, hogy a gyermeket azonnal adják vissza szüleinek.

Délután már türelmetlenek lettünk. Senki sem törődött velünk, és élelmiszerkészletünk is fogytán volt. A tisztekhez fordultunk és kértük, gondoskodjanak rólunk, vagy szállítsanak tovább. Mindannyian kitérő választ adtak.

Este fél nyolckor kihivatott Garay az udvarra és a következő utasításokat adta:

— Maguk ma éjjel elutaznak két őrmester kíséretében Budapestre. — Ott átadják magukat a Központi Zsidó Tanácsnak.

— Mit vihetünk el a dolgainkból? — érdeklődtem.

— Tulajdonképen mindent — válaszolta és ezzel véget ért utolsó kihallgatásom.

Ezután megmondtam a hozzám-tartozóknak, hogy csomagoljanak be gyorsan mindent. Már igen gyenge volt a világitás és később nehezen fog menni. Feleségemnek és Ulmannénak fontos szerepük volt ebben. Szegény sógornőm hátrahagyta nálunk legfinomabb fehérneműit. — Azt reméltük, hogy mindezeket el tudjuk vinni, hiszen Garay megengedte. Ebben azonban nagyot csalódtunk. Fél tizenegy tájban megjelent két marcona őrmester.

— Fejezzenek be mindent gyorsan, mert nemsokára a pályaudvarra kell mennünk — rendelkeztek.

Azt a kérelmemet, hogy a csomagjainkat kiszállítandó kocsit vegyünk és — mivel egy fillérünk sem volt — az ehhez szükséges összeget kölcsönkérjem a házmesternőtől, a legmerevebben visszautasították.

— Nem ülhetnek kocsira — és csak annyit vihetnek magukkal, amennyit saját maguk elbirnak — ez volt megváltoztathatatlan határozatuk.

Ez arra késztetett, hogy ujból mindent átcsomagoljunk és csak a legfontosabb holmit tartsuk meg. Ezt a kisérletünket azonban meggátolták az ujból és ujból felhangzó légiriadók szirénázásai.

„Azonnal lemenni az óvópincébe" — parancsolták őreink.

Közel egy fél órát töltöttünk ott tétlenül. Amikor végre kimásztunk a pincéből, már semmi időnk sem maradt. A sötétben már csak azt és annyit csomagolhattunk, amennyi a kezünk ügyébe esett. Ezt aztán nagykeservesen cipelni kezdtük.

Ezután elindult a menet, elől mi, mögöttünk a csendőrök. Kövér izzadságcseppek csorogtak a homlokomról, úgy éreztem, hogy a gyaloglást, így megterhelve, nehezen fogom birni. Fizikumom az utolsó hetek izgalmai következtében felmondta a szolgálatot — és időnkint pihennem kellett. A csendőrök sietésre nógattak, mert különben lekéssük az egyetlen személyvonatot, amely naponkint csak egyszer közlekedik. Utközben megkértem őket, hogy kölcsönözzenek nekünk 1.80 pengőt, hogy legalább az út egy részét villamossal tehessük meg. Ezt a kérésemet is elutasították. A német lektorátus épülete mellett haladtunk el. Némi

elégtétellel vettem tudomásul, hogy a pénteki bombázástól alaposan megrongálódott. Ez az épület mindvégig a gyűlölet és a legdurvább uszitás melegágya volt. Egy mellékutcán át kikanyarodtunk a Fő-utcára, a pénzügyigazgatóság mellett.

Itt egyszerre csak térdre estem. Egyszerüen nem birtam tovább menni. Szerencsémre a fiatal Ullmann előkotorászott másfél pengőt a nadrágzsebéből. Igy mégis megkegyelmeztek a csendőrök és megengedték, hogy felszálljunk a villamosra.

Kevés utas akadt éjjel tizenkét órakor a villamoson. Megjelenésünk a Dávid-csillaggal, felmálházva és csendőrök kiséretében, nagy feltünést keltett. Nem voltak rosszindulatuak, és amikor kiderült, hogy másfél pengőből nem futja a villamos-jegyre, egyikük kisegített bennünket a hiányzó harminc fillérrel és igy még idejében megérkeztünk az állomásra.

A vonat zsúfolásig tele volt. Csendőreink azonban gondoskodtak számunkra helyekről. Az utazó közönség megbámult bennünket. Hat zsidó manapság vonaton... még ha csendőri őrizettel is.

Az éjszakát átvirrasztottuk. A vonat csiga-lassusággal haladt és a legkisebb állomáson is megállt. Csak reggel hét órakor érkeztünk meg Szolnokra. Ez a város és főleg az állomása szenvedte meg leginkább a legutolsó bombatámadásokat. Több kilométeren át romok között, egy ideiglenesen kijavított sínpáron kellett a vonatnak haladnia.

A vasuti töltések szét voltak lőve, a vagonok százai, több mozdony és egy hosszú német katonavonat teljesen kiégett.

A látvány mementóul szolgált arra, hogy mit várhat még az ország.

Egykor a legnagyobb német barakk-tábor Szolnokon volt. Ez már nem létezett. Az indulóház javarészével és a melléképületekkel együtt az is ennek a jól sikerült bombatámadásnak lett az áldozata. A förtelmes bomba-tölcsérekben már kora reggel zsidó munkaszolgálatosok végezték a helyreállítási munkálatokat. Ördögi látványban volt részünk:

Zsidók végeztek itt rabszolga-munkát, hogy helyreállítsák a vasuti forgalmat, amelynek főfeladata most abban állott, hogy sokszázezer testvérüket a halálba deportálja.

Hosszas szolnoki tartózkodásunk alatt — az állomáson — bejött fülkénkbe egy vasúti tisztviselő. Rögtön észrevettem, hogy szemében halálos gyűlölet izzik. Egyik őrünknél aziránt érdeklődött, hova viszi ezeket a zsidókat. Utána hangosan kitört, úgy hogy minden szavát hallhattuk:

— Ideküldték nekünk ezeket a zsidó csavargókat, hogy a károkat kijavítsák. Hát nem tudja a kormányunk, hogy a munkájuk egy fabatkát sem ér? — Én egész másképen járnék el ezekkel a zsidókkal. Én belökném őket elevenen a bombatölcsérekbe és földet hányatnék rájuk.

Ugy éreztük, mintha szíven döftek volna bennünket — de, sajnos, nem válaszolhattunk.

1944 JUNIUS 6-ÁN

Délben megérkeztünk Budapestre. Halálosan fáradtan, lelkileg és testileg összetörve szálltunk ki a Keleti pályaudvaron.

Szenzációt jelentett a fülünknek, hogy ismét halljuk az utcán ordítozni a rikkancsokat. Tőlük hallottuk meg a legfrissebb hireket:

„Az angolszászok megkezdték nagy támadásaikat Európa ellen."

„Megkisérelték Normandiában partraszállni."

„A német hadsereg felkészülten várja őket, Európa ellenségei a teljes megsemmisülés felé vezető uton haladnak."

Végre — gondoltuk rezignáltan. A magyar zsidók részére azonban ez az esemény túl későn jött. A vidéki zsidók legnagyobb részét már eldeportálták, és mi is aggódva tekintettünk sorsunk elé.

Miután kiszálltunk a vonatból, ahhoz a csendőrhöz folyamodtam, amelyikről több emberi érzést tételeztem fel.

— Amint látja — mondottam —, teljesen ki vagunk merülve és képtelenek vagyunk csomagjainkat a Sip-utcáig gyalog elvinni. Tudtommal van a Sip-utca 6. szám előtt egy villamosmegálló. Oda már közel a 12. szám, amely a célpontunk. Kérem, kölcsönözzön nekem 1.8 pengőt a villamosjegyekre, s mihelyt megérkezünk, ezt a Zsidó Tanács azonnal visszafizeti.

Megkönyörült rajtunk és felszállhattunk a villamosra. Budapest külső képe láthatóan megváltozott legutóbbi látogatásom óta. A Rákóczi-uton sok német katonai autó száguldott és ahova csak pillantottunk, mindenütt S.S.-egyenruhákat láttunk. — A volt zsidó üzletek már be voltak zárva. A lehuzott kirakatredőnyökön ott függött a miniszteri rendelkezés, amely az üzletek bezárását elrendelte. A főutcákon zsidók járkáltak sárga csillagjaikkal. Számuk a Zsidó Tanács felé vezető uton egyre nőtt. A székház előtt meg úgy bujtak elő minden oldalról, mint a gombák nagy eső után. De még „szabadon" jártak, míg minket csendőri őrizettel állítottak elő.

A Zsidó Tanács épületének belsejében nagy volt a nyüzsgés, akár egy hangyabolyban. Alig tudtunk magunknak utat törni. A kapubejárat egyik sarkában egy hitsorsosunk, igen időszerüen, sárga-csillagokat árult — a hivatalos előirásoknak megfelelően darabonként két pengőért. — Mindenütt bántó tolongás, a hatalmas épület-komplexum három udvara tele volt

emberekkel. Az S.S.-rendszer ide, ebbe az épületbe összpontosította a sok százezer zsidó ügyét. Még arra is képesek voltak, hogy az épületet ők maguk vették „védelmükbe". Az erre vonatkozó hivatalos rendelkezés ki volt ragasztva a kapura. Nem is csoda, hogy annyi ember szorult be ide, hiszen a sanyargatott, üldözött emberek már csak abban reménykedhettek, hogy itt jogvédelmet kapnak.

Megjelenésünk csendőri kisérettel mégis nagy feltünést keltett. Vagy tizen siettek segítségünkre. A csomagjainkat az első udvaron tettük le. Székeket hoztak, hogy egy kicsit kifújjuk magunkat. A szigorubb őrmester sietett feladatát teljesíteni. Felsietett az irodába, ahol megkapta rólunk a nyugtát:

„Hat zsidót rendben átvettünk..."

Amikor az emberek megtudták, hogy a hirhedt nagyváradi gettóból jöttünk, nekünk rohantak és kérdésekkel ostromoltak.

— Nem tudják, hogy mi történt a szüleinkkel?

Mások gyermekeik, testvéreik, rokonaik és jó ismerőseik felől érdeklődtek. Azt remélték, hogy megnyugtatjuk őket..

Csak szomoruan intettünk. Nem hoztunk semmiféle örömhirt. Nyolc nap alatt a gettónkból közel húszezer zsidót deportáltak, és a hivatalos szervek, akiket ezzel megbiztak, a lehető legborzalmasabb bestialitásokat követték el. — Hogy mi lesz további sorsuk, azt nem tudjuk, legfeljebb sejtjük.

A budapesti zsidóságra még nem szakadt rá a történelmi katasztrófa, a legtöbben közülük még otthonaikban voltak és elég szabadon mozoghattak. Talán megmenti őket a gondviselés.

Az angolszászok már partraszállottak. Az orosz offenziva sem várathat már sokat magára. Ha már egyszer a Kárpátokon keresztül behatolnak, a szövetségesek pedig **európai földön** egyesült erővel kezdenek harcolni a hitleristák ellen, akkor talán a budapesti zsidóságot még kellő időben fel lehet szabadítani.

Ezek a remények csiráztak a szívemben, amikor Európának abban az időben legnagyobb zsidó közössége sorsára gondoltam.

Az Ur sorskönyvében azonban másképen volt megirva.

A budapesti zsidóság sem mentesült a néhány hónap multán bekövetkezett tragikus fordulatoktól.

Egyébként **Ullmann István** volt orth. hitközségi elnök Izráelbe alijjázott özvegye a következőképen beszélte el a saját és a Leitner Sándor életbenmaradásának történetét:

A város zsidóságának gettóba hurcolását megelőző izgalmas napok egyikén, 16 éves idősebb fiam elszánt hangon közölte velem, hogy inkább vállalja a hamis keresztény papírokkal való utazással járó kockázatot és felutazik Budapestre, de semmiesetre sem megy be a gettóba. Elhatározását csakhamar tett követte és határozott tiltakozásom dacára, hamis keresztény papírokal felszerelve, levente egyenruhában útra kelt és szerencsésen megérkezett Budapestre. Itt egyenesen felkereste közeli rokonát, Freudiger Fülöpöt, az orth. hitközség elnökét és referált neki a nagyváradi állapotokról, főként az anyját és öccsét fenyegető életveszélyről.

A gyerek állandóan ostromolta a nagy befolyással rendelkező Freudigert, hogy kövessen el mindent megmentésükért. Mint a Zsidó Tanács egyik legbefolyásosabb tagja, felhasználta személyes jó kapcsolatait az illetékes német katonai köröknél és sikerült elintéznie, hogy a többi nagyvárosokhoz hasonlóan, Nagyváradról is szállítsák fel Budapestre az ottani Zsidó Tanács elnökét, Leitner Sándort és rokonát, Ullmann Istvánnét családjaikkal, kit úgy szerepeltetett mint az elnök helyettesét.

Mindezen intézkedésekről neki, vagy Leitnernek sejtelme sem volt, sőt ő maga állandó izgalomban töltötte napjait, aggódva Lexi fia sorsáért, kiről elutazása óta semmit sem hallott. Éppen ezért, midőn a gettóból Leitnerrel együtt kiemelték őket és minden magyarázat nélkül külön helységben lettek elhelyezve, a kétségbeesés érzése fogta el őket. Felkészültek a legrosszabbra.

Csupán, midőn hosszas, viszontagságos utazás után mégis szerencsésen felérkeztek Budapestre, hallotta meg — boldogan viszontlátott fiától — megmenekülésük hiteles történetét.

Leitner Sándor és közvetlen családja tehát közvetve, Freudiger Fülöpnek a rokona, Ullmann Istvánné családja megmentése érdekében tett személyes intervenciójának köszönhette életbenmaradását, miről csak utólag, Budapestre való megérkezése után szerzett tudomást.

Leitner Sándor családjával együtt a közismert Kasztner-akció folytán került ki Svájcba és Genfben telepedett le. Ott hunyt el 1972-ben, 82 éves korában és 1973-ban helyezték örök nyugalomra Jeruzsálemben a Hár Hámnuchoti temetőben.

És elindultak a vagonok Auschwitz felé, maguk mögött hagyva a „Judenfrei", zsidótlanított Nagyváradot, mely város azonban nemcsak lakosságának cirka 1/3 részét vesztette el velük, hanem mindazt a sokoldalú kulturális értéket is, melyet magukban összpontosítottak és melynek előnyeit élvezték a város felvirágoztatása terén minden vonatkozásban.

Lezárult egy történelmi folyamat a dicsőséges múlt felett és kezdetét vette minden idők legborzalmasabb zsidó tragédiája.

Nagyvárad 30.000 főnyi zsidója is osztozott a világ zsidóságának sorsában és a hatmillió mártir között ott találjuk a mi szüleink — gyermekeink — testvéreink — szeretteink megszentelt neveit is. Hogy az áldozatok száma nem volt még sokkal nagyobb azt kizárólag Revicky Imre alezredes emberi mivoltának köszönhető.

Revicky Imre **Ember** maradt a szó legnemesebb értelmében az embertelenség nagy tengerében. Minden rendelkezésére álló eszközzel igyekezett menteni a szerencsétlen sorsban élő zsidókat. Tömegesen hivta be őket Nagybányára munkaszolgálatra, hogy ezzel megmentse őket a szinte biztos haláltól vagy kínszenvedésektől, melyek deportálásuk esetén vártak reájuk. Hihetetlen bátorsággal — szinte saját élete és biztonsága kockáztatásával — védte meg a körzetéhez tartozó zsidó munkaszolgálatosokat a keretlegények kegyetlenkedéseitől. Igyekezett nehéz helyzetüket tőle telhetően enyhíteni. Többek között **Hálberstám** kolozsvári szefárd főrabbit különleges bánásmódban részesítette és a kivonulásoktól mentesítette, állandóan a körletben hagyta minden fizikai munkától felmentve. A csendőrök azonban kihasználva egy napi távollétét Budapesten, elvitték és Auschwitzba deportálták.

Cfát városa utcát nevezett el Reviczky Imre emlékére. A jeruzsálemi Jád-Vásém Emlékhatóság a **„Népek Jámbora"** címmel tüntette ki.

REVICKY IMRE alezredes
a Nagybányára behívott zsidó munkaszolgálatosok őrangyala

MERO-MARMORSTEIN JÓZSEF (1946)

NAGYVÁRADON, A PÉK UDVARÁN

Elmondom nektek,
kik sosem lesztek,
és nem is voltatok talán...
Hová köt emlékem,
volt gyermekévem;
Nagyváradon, a pék udvarán.

Óh, régi Várad,
hol annyi sok háznak
mezuza volt az ajtaján,
s a huszonkét lakó,
hithű jó zsidó,
kik velem laktak a pék udvarán.

Róluk beszélnek
Bennem az emlékek,
közöttük nevelt fel jó Anyám.
Kenyerét kereste
s mindenki szerette
Nagyváradon a pék udvarán.

Sok gyerek játszott,
velem együtt mászott
naphosszat máglyákba rakott fán,
s ha egy-egy leesett,
az is megesett
Nagyváradon, a pék udvarán.

S ha jött fél-meztelen
fehérben, nesztelen
Kohn bácsi, a pék, mi tudtuk már...
ha fát hordani szeretsz,
lesz tojásos perec
minden gyereknek a pék udvarán.

Ám péntek reggel
asszony sereggel
telt meg az udvar, mindnek karján
szakajtóban kalács,
s mint ezer szakács;
tésztásak, lisztesek a pék udvarán.

S a sütemények
ha megsülnek, készek,
eltelünk mazsolás, édes illatán...
Szavamra, úgy hat,
hogy a várt szombat
már pénteken ünnep a pék udvarán.

Délután jönnek,
cipelnek, nyögnek:
a sóletet hozók tarka népe;
A fazékon számok,
ha láthattátok,
mint hangyaboly, olyan a ház képe.

A füstfoltos kémény
maga is élmény;
füstje fekete kormos lehelet.
A kemence-ajtón,
ha leszáll az alkony,
süttetni többet nem lehet...

Este az áhitat
szentsége átitat;
hatalmas templom minden ezután:
Gyertyafények,
ünnepi ének,
Szombatot ülnek a pék udvarán.

Ma jó minden gyerek;
mászni sem merek,
oly szép, oly tiszta új ruhám.
Igy volt nemrég,
ma már emlék...
Nagyváradon, a pék udvarán...

Mindez már nincsen,
elpusztult minden,
tort ült felettük sok pribék.
S a hires házban
tört, kopott gyászban
egy tábla maradt csak: Kohn, a pék.

S, hová a szív
néha visszahiv;
ma kőport, szemetet kavar a szél,
Nemcsak öregek,
de a gyerekek
egykori hada sem él.

Csendes a péntek,
nincs gyertya, ének,
fonott bárchesz, sólet, nincs ott ma már...
Csak kémény-csonk látszik
s az ördög tanyázik...
Nagyváradon, a pék udvarán.

EICHMANN ADOLF

Eichmann Adolf méltán nevezhető hat millió zsidó hóhérának. Talán egész hosszú és szenvedésekben oly gazdag történelmünk folyamán senki annyi szadista kéjjel nem végezte zsidóirtó kegyetlenségeit, mint ez az állatember. Midőn megkezdődött a magyarországi zsidóság eldeportálása, Eichmann nagy boldogan így kiáltott fel: **„Végre elérkezett az én nagy napom."** Sötét lelkivilágára talán a legjellemzőbb egyik kijelentése: **„Boldogan fogok a sírba szállni, mert a zsidók millióit szállítottam a különböző haláltáborokba, honnan soha többet nem tértek vissza."** Wanseeben — Berlin egyik külvárosában — 1942 január 20-án megtartott gyülésen ő terjesztette elő az „Endlösung" elnevezés alatt a zsidóság teljes fizikai

Eichmann Adolf, hatmillió zsidó hóhéra

megsemmisítésének tervezetét. A gyakorlati megvalósítás levezetésére ő kapott ott mindjárt megbizást, melynek német alapossággal és hihetetlen kegyetlenséggel tett eleget. Méltán teljes joggal érdemelte ki főnöke, Hitler Adolf elismerését, ki egyizben nyilvánosan mondotta: **„Ha ötven olyan munkatársam lett volna, mint Eichmann, úgy maradéktalanul megvalósíthattam volna a zsidókkal kapcsolatos terveimet."** Egyébként Eichmann osztrák származásu volt, akárcsak főnöke Hitler (Braunau szülöttje) és az S.S. alakulatok magasrangu tisztjeként (Hauptsturmführer) müködött. A Hitler-rendszer összeomlása után — kollegáihoz hasonlóan — már kevésbé bizonyult oly bátornak és magabiztosnak, — álnéven Argentinába szökött. Hosszú idő elteltével az izráeli biztonsági hálózat embereinek sikerült őt elfognia és a jeruzsálemi bíróság elé állítani. 1961 december 15-én hozott ítéletében a bíróság halálbüntetést alkalmazott vele szemben, melynek végrehajtása után hamvait Jaffa mellett a nyilt tengeren szétszórták.

CHEVRA KADISA — IZR. SZENTEGYLET
ORADEA

Ezuton hozzuk tudomására t. tagjainknak, hogy 1949 évben auschwitzi mártirjaink után a JAHRZEIT-ok az alanti táblázat szerint lesznek megtartva.

Akik nem ismerik a deportálási vagy érkezési napot, ezévben a jahrzeit-ot Szivan 20-án, június 17-én pénteken tartják meg.

Egyben értesítjük hittestvéreinket, hogy Sziván 9-én június 6-án hétfőn közös bőjttel egybekötött

Gyásznapot

tartunk. Az egészségesek egész nap bőjtölnek. Mindazok, akik bőjtölni nem tudnak, azok a gyásznapon a hitközségi irodánkban, vagy a gyászbeszéd előtt a templom előcsarnokában a Chevra Kadisa vezetőségénél tartoznak megváltani.

Délután fél nyolc órakor a főtemplomban gyászbeszédet mond a belényesi Főrabbi úr.

CHEVRA KADISA VEZETŐSÉGE

Transzportok száma:	A gettóból történt elhurcolás utca szerinti sorrendje:	Deportálás napja 5704—1944	Auschwitzba érkezés napja Jahrzeit napja 5704—1944	5709—1949 évben tartandó Jahrzeit
I.	Össi gettó (vidékiek) Rimler Károly utca első rész	sziván 3 május 25	sziván 6 május 29	junius 3 péntek
II.	Kapucinus u., Szacsvai u. páratlan oldal	sziván 5 május 27	sziván 8 május 30	junius 5 vasárnap
III.	Szacsvai u. páros oldal, Váradi Zs. u. páratlan oldal, Kert utca, Blaha Lujza u. páros oldal	sziván 7 május 28	sziván 9 május 31	junius 6 hétfő
IV.	Váradi Zs. páros oldal, Liget u., Menház u., Blaha Lujza u., Vámház u., páratlan oldal	sziván 7 május 29	sziván 10 junius 1	junius 7 kedd
V.	Liliom utca. Vámház u., Rimler Károly u., páros oldal	sziván 9 május 31	sziván 12 junius 3	junius 9 csütörtök
VI.	Fuchs Mór u., Moskovits u., Tompa Mihály u., Rimler Károly u., megmaradt rész	sziván 10 junius 1	sziván 13 junius 4	junius 10 péntek
VII.	Zsidó Kórház, Ullmann palota, Gitye ház	sziván 12 junius 3	sziván 15 junius 6	junius 12 vasárnap

Nagyvárad vidéke

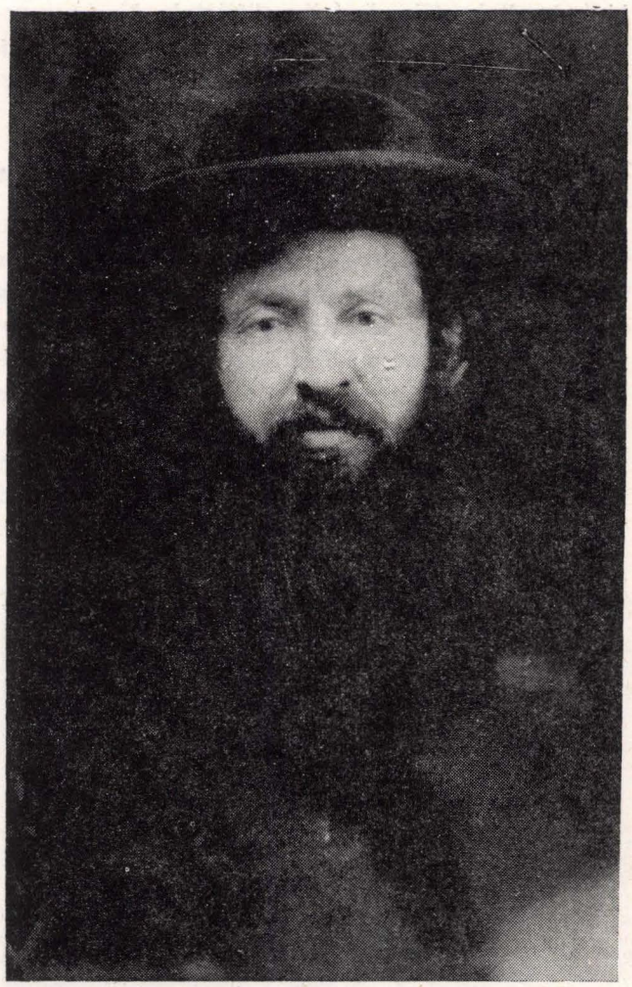
Nagyvárad harmincezernyi zsidóságán kivül kisebb-nagyobb zsidó közösségek éltek a környező vidéki helységekben is. Ezek nagyrésze templommal, rituális intézményekkel, rabbinátussal is rendelkeztek.

SZÉKELYHID (Săcueni)

Jól megszervezett hitközség volt. Már 1848-ban telepedtek ott le az első zsidó lakósai, gróf Stubenberg — a helység akkori birtokosának engedélye alapján. Mint az ottani orthodox hitközség tagjai nagy többsége, szigoruan vallásos életet élt. Már 1886—88-ban építették fel impozáns templomukat. Főrabbijuk Rosner Juda z.c.l., a magyar orth. rabbikar legtekintélyesebb tagjai közé tartozott. Nagy talmudikus tudással

Székelyhid zsidó temploma

ROSNER JEHUDA főrabbi zcl.

rendelkezett és messze földön hires nagy jesivát vezetett. Sokszáz tanítványa ott nyerte el alapvető ismereteit a Talmudban és mindenkor szeretettel és tisztelettel emlékeztek vissza e nagy Gáon érdemeire és kiváló emberi erényeire. — A hitközség nivós világi és Talmud iskolát tartott fenn. A hitközség élén állottak: Nussbaum József, Farkas Salamon, Kohn Miklós, Klein Sándor és Weisz Fábián. Mint gábek-gondnokok érdemeket szereztek: Mindszent Salamon, Roth Jakab és Kohn Márton. Élénk cionista élet is folyt Székelyhidon, melynek mozgató ereje Weisz Jenő volt. Aktiv részt vettek a K.K.L. munkában Róth Ödön és Farkas József. Róth Ernő, Rosenberg Nándor stb. aktiváltak önzetlenül a közéleti munkában. — Természe-

tesen a székelyhidi zsidók is részeseivé váltak a nagy zsidó tragédiának és végigszenvedték a munkaszolgálat, gettózás és deportáció összes borzalmait. A 800 lelket számláló zsidó közösségből alig kilencvenen maradtak életben. A deportációban elhunytak emlékére a Jahrzeit napját Sávuot ünnepnapján tartják meg.

Ma már egyetlen zsidó sem él a nagymúltú helységben, a templomot lerombolták, az életbenmaradottak kivándoroltak, főleg Izráelbe alijjáztak. Ugyanez vonatkozik a szomszédos falvak: **Kiskereki**, **Érdolaszi**, **Érköbölkút**, **Hegyköz**, **Szentmiklós**, **Szentjobb**, **Nagykágya** és **Csokoly** volt zsidó lakósaira is.

NAGYSZALONTA

Az első zsidók 1840-ben telepedtek le Nagyszalontán. 1850-ben alakult meg formálisan a hitközség és felépítették az első templomukat. 1859-ben alakult meg a Chevra Kadisa és 1886-ban felavatták az új templomot, mely gyönyörű művészi festésével feltünést keltett. Zsidó iskolájában magyar, majd később román nyelven folyt a tanítás. A zsidók lélekszáma 600 körül mozgott. A hitközség neolog ritusú jelleggel birt, főrabbija Fried József, majd Dr. Nébel Ábrahám volt, ki 1925-től 1944-ig töltötte be a főrabbi tisztséget.

A szalontai zsidó templom

Dr. NÉBEL ÁBRAHÁM, szalontai főrabbi zcl.

Minden cionista akciónak Nagyszalontán lelkes támogatója volt. Ő maga is alijjázott és 1947-ben hunyt el Jeruzsálemben. 1927-ben megalakult az orth. hitközség is Briszk Nátán főrabbi irányitása mellett. Müködtek a városban különböző- szociális intézmények, aggokháza, stb. — A cionista szervezetek az Aviva, Bariszia, Hábonim keretében fejtettek ki élénk tevékenységet, — 1932-ben indult el az első chaluci csoport Izráelbe.

1944 június 7-én deportálták a zsidó lakosságot és csak néhányan tértek onnan vissza. Ma már minján, azaz tíz ember sem látogatja a templomot imádkozás céljából, csupán néhány öreg ember ápolja a templom épületét. 424 név szerepel viszont a vissza nem tértek hosszú listáján, kiknek emlékére a szalontai temetőben diszes emlékművet emeltek. Dr. Marton Lajos irótörténész szintén Nagyszalonta szülöttje volt, ki Izráelben számos fontos közéleti tisztséget viselt. Többek között szerkesztője volt az izráeli rádió idegennyelvű adásainak, alelnöke a Nagyváradról Elszármazottak Szervezetének, stb.

NAGYBÁROD

Nagybárod anyahitközség volt és hozzátartozott: **Kisbárod**, **Cseklye**, **Nagypatak**, **Sonkolyos**, **Banlaka**, **Bárod-Somos**, **Bucsa**, **Feketető** és **Feketepatak** helységek zsidósága. Már a 18-ik század elején itt vezették az anyakönyvi bejegyzéseket Csucsától-Mezőtelegdig. Főrabbiként müködött a deportálás előtt Ráv Ámrám Jesájáhu Müller, ki Mezőtelegden lakott. Templomu-

kat 1919-ben ujjáépítették, mikve, Talmud-Tóra stb. intézmények álltak a tagok rendelkezésére. A hitközség elnöke hosszú éveken át Schwartz Mór volt, aki egyéni kvalitásai folytán nagy népszerüségnek és tekintélynek örvendett. Gondnokként müködtek: Rosmann Mihály és Gross Bernát. A Chevra Kadisa ügyeit Hemlei Jenő és Salamon Albert intézték. A környékbeli falvakhoz hasonlóan az ottani zsidókat is beszállították a nagyváradi Ősi telepre, honnan valamennyit eldeportálták. Egyedüli kivételt egy Packer Helén nevű hadiözvegy képezett, kinek sikerült a Tóratekercseket és a többi kegyszereket elrejtenie. Ő maga alijjázott és Pardesz Chánán hunyt el. Alijjázásával egyidejüleg magával hozott egy paraszt-családnál élő elhagyott zsidó gyereket is, megmentve ezzel őt a zsidóság számára. 204 zsidó lakosa volt a helységnek.

Kisebb-nagyobb megszervezett hitközségek léteztek még a következő községekben: ÉLESD, mely eredetileg a nagyváradi főrabbinátushoz tartozott, de Fuchs Benjámin főrabbi egy nemes gesztussal lemondott róla, mondván: **„elhelyezkedési lehetőséget és megélhetést kivánok biztosítani a fiatal és tehetséges rabbik részére."** Az élesdi hitközség szép templommal és a szokásos rituális intézményekkel rendelkezett. Főrabbijává választotta Ráv Klein Sámuelt (Schmelke), R. Jákob Solem Klein Halmi-i főrabbi fiát. A nagy talmudikus tudással rendelkező népszerű főrabbi feleségével és tíz gyermekével együtt, osztozott hivei tragikus sorsában, deportálták és nem tért vissza. — Zsidó lakósainak száma 372 volt. A deportációból visszatértek részben Váradra költöztek be, másrésze kivándorolt.

FUGYIVÁSÁRHELY

A nagyváradi rabbinátushoz tartozott, kb. 30 zsidó család élt a községben. Sternberg Lázár alapította az ott müködő komoly teljesítőképességgel rendelkező malmot. Később három veje, Nussbaum Sámuel, Selzer Ármin és Stern Vilmos vették át úgy a malom, mint a földbirtok kezelését. Ugyanakkor nagyon komoly szerepet töltöttek be a zsidó közéletben is. Selzer József a Mizráchi vezetőségének kiemelkedő személyisége volt, kitünő hebreista. Még idejében Izráelbe alijjázott, míg a többieket eldeportálták. Jelenleg egyetlen zsidó sem él a községben.

DIÓSZEG

Hasonlóképen a nagyváradi rabbinátushoz tartozott, de Fuchs Benjámin főrabbi jóvoltából Ráv Mose Zvi Adler személyében egy nagyon kiváló és nagytudásu talmudtudóst ültetett be a helyiség rabbiszékébe. Ráv Adler veje volt R. Moshe Klein — a „réter ruf" a nagyváradi Poálé Cedek templom rabbijának. — Több talmudikus műve jelent meg. Egyike volt a legrégibb zsidó településeknek, már a 18. században éltek itt zsidók. 1944-ben 196 zsidó lakott a községben.

SZALÁRD

Népes és jól megszervezett hitközség müködött e nagy községben a deportációig. Főrabbija Ráv Kohn Zvi הכהן volt kit később a derecskei hitközség választotta meg főrabbijának. A zsidók lélekszáma 137 volt.

MEZŐTELEGD

Már Landesberg nagyváradi főrabbi hozzájárulásával önállósitotta magát a nagyváradi főrabbinátustól. Első főrabbija R. Mordecháj Léb Winkler volt, kora nagy Gáonjai között tartották számon. Számos háláchikus mű „לבושי מרדכי" stb. szerzője. Későbbi főrabbija volt R. Józef Cháim Fischmann, R. Feisch Fischmann, a pozsonyiak messze földön hires Mágidjának fia. Halála után veje Ráv Müller Ámrám Jesájáhu viselte a helység főrabbi tisztségét. A deportálás előtt kb. 100 zsidó család lakott Mezőtelegden. Jelenleg 1—2 életben maradt zsidó él a községben.

BIHARPÜSPÖKI

Az ottani u.n. Sternberg malom látta el liszttel a váradi pékek egy részét. Sternberg elhalálozása után vejei a nagy talmudtudós Rosenbaum Ábrahám és Neumann Herman vették át annak vezetését. A zsidók lélekszáma 40 volt.

Bihar-megye nagyobb helységeiben Bihar — (108) — Rév (63) stb. a zsidók lélekszáma néhány százra rugott, de voltak kisebb falvak, hol csak 1—2 zsidó lakott. Kis szatócsüzlet — korcsma (italmérés) nyujtott részükre szükös megélhetést. Voltak azonban kivételes esetek is, midőn zsidók komoly földbirtokkal rendelkeztek és magas társadalmi állást töltöttek be.

Dr. WEIMANN JENŐNÉ
a Pro Palesztina Liga elnöke

Dr. KOHÁNYI REZSŐ, tanár
a Zs. N. Sz. Kulturbizottságának elnöke

HEYMAN ÉVA NAPLÓJA

Kétségtelen, hogy a vészkorszak-irodalom megrázó dokumentumai között megkülönböztetett helyet foglalnak el azok a naplószerű jegyzetek, amelyeket kiskoruak vetettek papírra. Első helyen kell említenünk Anna Frank Naplóját, amelyet világszerte ismernek. A nagyváradi zsidóságnak is meg van a maga naplókrónikása, Heyman Éva, akinek naplója eddig — a magyaron kivül héber és angol nyelven jelent meg, és az utóbbi években több fejezetét az izráeli iskolák tanrendjébe is beiktatták.

„Ez a Napló — írja a héber kiadás előszavában dr. Kubovi, a Jád Vásém egykori igazgatója — feltárja előttünk azt a rövid és tragikus korszakot, amely a nagyváradi zsidóság likvidálására terjedt ki. Ezek a feljegyzések egyben rávilágítanak egy bizonyos zsidó rétegre, amelynek életéről igen keveset tudunk. Azokra az emberekre gondolunk, akik származásuk szerint zsidók, de ebben a származásban — a könyv tanuvallomása szerint csak terhet és csapdát látnak. A fejük fölött lebegő veszély kettős drámai feszültséget szül, mert hiszen ősforrásukkal már régen megszünt a kapcsolatuk és talán abban reménykedtek, hogy a sorsukkal való kapcsolat is megszakadt. Ebből a rétegből kerültek ki két nemzedéken át az európai felvilágosodás, a magyar kultúra és társadalmi progresszió úttörői, — egyszóval ez az a réteg, amely Magyarországot bástyájának és mentsvárának tekintette..."

★

1944 február 13-án vetette Heyman Éva papírra az első sorokat. „Tizenhárom éves lettem — 13-án és pénteken születtem."

Ezeket a sorokat nagyapja, dr. Rácz Rezső gyógyszerész házában irta. (Mellesleg: dr. Rácz Rezső apja — dr. Rosenberg Sándor — a nagyváradi neológ hitközség főrabbija volt és onnan került Aradra.) Éva nagyszüleivel élt, mert szülei elváltak és az anyja (akit naplójában Áginak nevez) ujból férjhez ment. Zsolt Béla, a neves iró és publicista felesége lett. Minthogy Zsolt Bélának abban az időben rengeteg gondjabaja volt, az asszony nem mozdult el mellőle. „Ez az

első születésnapom, hogy Ági nem jött le — irja. — Tudom, hogy operálni fogják, de azért le jöhetett volna. Váradon is vannak jó orvosok. Tizenharmadik születésnapomra nem jött haza. Ági most boldog. Béla bácsi már kijött a börtönből..."

Az utolsó bejegyzése 1944 május 30-ról szól. Ebben a három hónapban dölt el a váradi zsidóság sorsa. A napló értéke abban rejlik, hogy visszaadja a tragikus napok hangulatát, a fejetlenséget, a pislákoló reményt és a kétségbeesést. A március 19-e utáni első napokban jönnek a rendeletek: a zsidók kapkodnak, hátha el lehet valamit dugni, hátha meg lehet valamit menteni. A likvidációt azonban pontosan kidolgozott és lélektanilag kipróbált terv szerint készítik elő. Amikor kijön a gettó-rendelet, az emberek valósággal megbénulnak. Három napig vártunk, hogy értünk jöjjenek. Ott álltunk a lakásban és lestük a rendőröket. Kis napló, így még sohasem féltem" — vallja be Éva.

★

Kétségtelen, hogy Éva Naplója értékes dokumentum, egy kivételesen tehetséges tizenhárom éves kislány hiteles tanuvallomása az európai katasztrófáról. Felnőtt ember sohasem juthat el az őszinteség ilyen fokáig. Ez a kislány mindent lát, mindent hall, mindent feljegyez. Tele van halálsejtelmekkel, s noha nem tesz róla említést, minden sora segélykiáltás egy más, egy jobb, egy igazibb világhoz. Miként társai a többi gettókban, Heyman Éva is azért ir, hogy nyoma legyen a szenvedésnek az igazságtalanságnak. Tudja meg a világ mi történt Európában a huszadik század közepén!

És Heyman Éva már nem menekülhetett meg, a Naplót igyekszik megmenteni. Amikor nagyanyja volt keresztény szakácsnőjét, Szabó Mariskát egy „barátságos" csendőr beengedi néhány percre a gettóba, lopva odaadja neki a Naplót és lelkére köti, hogy vigyázzon rá.

Éva Naplóját Zsolt Béláné adta ki 1948-ban Budapesten, míg a héber kiadás 1964-ben látott napvilágot Jeruzsálemben. A héber kiadás elé dr. Márton Lajos irt tizenkét oldalas bevezetőt, s ebben ismerteti a váradi zsidóság történetét, társadalmi és kulturális tagozódását, beszél Éva családjáról és arról a légkörről, amelyben a Napló megszületett. Ugyancsak ő irta a szöveghez füzött magyarázatokat is, amelyek tömör, lexikális fogalmazásban ismertetik a héber olvasó számára idegen fogalmakat.

Ez volt egyébként az első kötet, amelyet a Jád Vásém a magyar-zsidó katasztrófának szentelt.

Bevezető tanulmányában dr. Márton Lajos a Napló problémáival is foglalkozik. Előbb felveti a hitelesség kérdését, majd azt vizsgálja, vajon a magyar nyomtatásban megjelent naplószöveg azonos-e a kézirattal? Miután a válasznál figyelembe vette a konkrét adatokat és a logikus feltevéseket, arra a következtetésre jut, hogy „a Napló szövege valószinüleg hiteles."

Dr. Márton beszélt Friedländernével, akit a Napló Ági legjobb barátnőjeként emlit és ő elmondotta, hogy a felszabadulás után hallott a Napló létezéséről. Arról is tudott, hogy annak kiadási tervét Ági hosszan mérlegelte magában.

Mi is úgy véljük, hogy a Napló szövege hiteles, csak éppen nem teljes. Megcsonkítva került a nyomdába. Ezt a müveletet pedig Ági (Éva édesanyja) végezte el.

Feltevésünk alapja pedig a következő:

A Napló utolsó oldalán szó van arról, hogy Zsolt Béláék szökni készülnek a váradi gettóból. „Valamit suttog most Ági és Béla bácsi, hogy visszamaradunk valami tifusz-kórházban, állitólag azt fogjuk mondani, hogy Béla bácsinak fleck-tifusza van. Ez lehet, mert neki Ukrajnában is volt" — irja Éva.

Amint látjuk, a szökési tervben Éva is benne volt. Viszont amikor a kivitelezésre került a sor, csak Zsolt Béláné és a férje szökött. Előbb Pestre kerültek, majd a Kasztner-féle csoporttal Bergen Belsenen keresztül Svájcba.

Ki tudja, mi játszódott le a kislány lelkében, hogy édesanyja nélküle szökött meg? Kétségtelen, hogy Heyman Éva, aki őszintén feltárt mindent naplójában, élete legnagyobb csalódását sem rejtette el.

A birtokunkban lévő szöveg azonban minderről nem tesz említést.

A szerencsétlen anya a háború után tudta meg, hogy Évát 1944 október 17-én szelektálták, vagy a saját szavai szerint „a 13 éves Éva harcolt életéért a Harmadik Birodalom hóhéraival, de a német vadállat legyőzte Évát". Később jelentkezett Szabó Mariska és átadta Éva Naplóját. Az egészet. — A hiteleset. Zsoltné dilemában volt. Adja-e közre a Naplót vagy sem. Ha igen — hogyan? Ez a Napló nem vádolhatja őt, elég a saját lelkiismeretfurdalása...

Szerintünk ez a magyarázata annak, hogy Ági „hosszan mérlegelte magában a Napló kiadási tervét."

Két éves belső tusa után döntött. Rövid előszót irt és „Éva lányom" címen kiadta a Naplót. Annyi jelent meg belőle, amennyit ő akart... Az jelent meg belőle, amit ő tartott jónak és helyesnek...

Az anya dilemmáját azonban ez sem oldotta meg. Háborgó lelkét nem nyugtatta meg.

Alig jelent meg Éva naplója a piacon, Ági a méregpohár után nyult és önkezével vetett véget feldult, hányatott, szerencsétlen és meghasonlott életének.

★

Befejezésül egy személyi vallomás.

Valahányszor ez a kis könyv a kezembe kerül, felkavar. Jól ismertem Heyman Évát, aki hét évig Moshe fiam osztálytársa volt. Ismertem a Napló hőseit, Rácz Ágit, első férjét és családját. Heyman Béla mérnökkel, Éva édesapjával — egy vagonban tettük meg az utat Váradtól Auschwitzig. Vele volt édesanyja, (aki a Naplóban Lujza nagymama néven szerepel, egyébként Vaiszlovics lány, a hires-nevezetes szálloda-tulajdonos nővére) valamint nővére (a Napló szerint Lili néni), egy keresztény hivatásos katonatiszt elvált felesége. Ez az asszony, (Heyman lány) akinek egyetlen fia szintén katonatiszt volt, abban reménykedett, hogy volt férje és fia ki fogják szabadítani a vagonból. Emlékszem, a galiciai Bochnia állomáson kinyitották a vagon ajtaját, két SS-katona átkutatta a holminkat. Az egyik katona szeme megakadt az asszony elegáns nesszeszerjén, amelyben kölni, pipere-szappan és römikártya volt. „Nem adom!" — mondta az asszony és görcsösen megszorította a kis böröndöt. A katona azonban lefejtette róla a kezét. „Erre már amugy sem lesz szüksége" — mondta.

Abban a pillanatban hunyt ki az asszonyban a remény. Senkihez többé egy szót sem szólt.

A VÁRADI ZSIDÓSÁG HALÁLTUSÁJA

— Szemelvények Heyman Éva naplójából —

1944 március 19.

Kis Naplóm, te vagy a legboldogabb, mert te nem tudsz érezni, te nem tudhatod, hogy milyen nagy szerencsétlenség történt velünk. Bejöttek a németek! Amitől egyedül csak Béla bácsi félt, az következett be...

Ági ma először kelt föl az ebédhez, nagyapa meg is jegyezte: hogy olyan gyenge, mint egy őszi légy, mégis velünk ebédelt. Remek puncstorta volt, bor és feketekávé. Egész nap senkisem nyitotta ki a rádiót. Délben Béla bácsi meg akarta hallgatni a hireket, de Ági lekönyörögte, és azt mondta: Ma ne törődjünk politikával, éljünk magánéletet...

Valahogy mégis megtudták, hogy Béla bácsiék itt vannak és délután eljöttek Ági barátnői. Béla bácsit is meglátogatta nagyváradi legjobb barátja Friedländer Sándor bácsi. Már egész nagy társaság volt együtt és Béla bácsi és Friedländer Sándor elmentek a kávéházba... Nem telt el tíz perc, Béla bácsi és Friedländer Sándor bácsi visszajöttek, mindkettő olyan fehér volt,mint a fal. Most is hallom Sándor bácsi hangját: Mindnyájunknak vége van, ma reggel óta Pesten vannak a németek.

1944 március 21.

Ági barátnői egész nap nálunk vannak, meg a Béla bácsi ismerősei. Most már tudják a városban, hogy nálunk vannak és mindenki tőlük kér tanácsot. Béla bácsi mindenkinek azt mondja, hogy hamis papírt kell szerezni és át kell menni Romániába. De nagymama rögtön olyan furcsán forgatja a szemét, ha menekülésről hall és Ágival nem is lehet menekülni, mert a sebe még fáj...

1944 március 26.

Amióta itt vannak a németek, csak Mártára gondolok. Ő is gyerek volt, mégis megölték a németek. De én nem akarom, hogy engem megöljenek. Én fotoriporter akarok lenni és 24 éves koromban férjhez megyek egy angol árjához...

1944 március 27.

Ma itt volt Juszti. Rettenetesen sírt, és azt mondta, hogy Poroszlay néni engedné, hogy elbujjak a pusztán, de Poroszlay bácsi azt mondta, hogy szó sem lehet róla. Pedig én a disznóólban, vagy a tehénistállóban is ellennék, akármit dolgoznék, a juhokat is őrizném, csak ne lőjjenek agyon a németek, mint Mártát...

1944 március 29.

Ma eljöttek a zsidó hitközségtől és elvitték majdnem az egész ágynemüt. A németek minden nap követelnek valamit a zsidóktól, egyik nap irógépeket, másik nap szőnyegeket, ma ágynemüt. Nagymama előbb alkudozott, aztán azt mondta, úgyis mindegy minden, vigyék. Ki sem akarta válogatni, oda is adta azoknak a vadidegen embereknek a fehérnemüszekrény kulcsát, amit máskor még Jusztinak, vagy Áginak is nehezen adott oda.

Juszti ma megint itt volt. Ugy ki volt sirva a szeme, mintha ő is zsidó volna. Azt mondja, hogy belepusztul abba, hogy engem, akit a világon a legjobban szeret nem tud megmenteni attól, ami esetleg rám vár.

1944 április 5.

Lujza nagymama nagyon örült nekem, ő egész nyugodt. Azt mondja, nem bánja, ha meg is hal. Igen, de ő 72 éves én meg csak 13 vagyok. Lujza nagymama csak az apukámat félti, meg a nagynénémet, Lilli nénit és engem. Azt mondja, most az a fő, hogy egészségesek maradjunk, mert akkor mindent ki lehet birni. Mialatt ott voltam, beszaladt egy néni a szomszédból és elmondta, hogy Vaiszlovics Emilt letartóztatták és elvitték a Körös-utcai elemi iskolába. Mindent feltörtek a szállodájában és amit csak lehetett elraboltak a németek és a magyarok. Nagymama ugyan haragban van Vaiszlovics Emillel, mégis nagyon megrémült. Lujza nagymama azt hitte, hogy Vaiszlovics Emilhez nem mernek hozzányulni, hisz őt a románok megverték, mert csak a magyarokat szerette. Mondta is Lujza nagymama, hogy érdemes volt Emilnek „magyar-

kodni"... Most még segítettek a németeknek kirabolni a szállodát, ahelyett, hogy megvédték volna tőlük.

1944 május 1.

Kis Naplóm, ettől kezdve minden úgy van előttem, mintha mégis álom volna... Elkezdtünk csomagolni, mindenből csak azt és annyit, amit Ági a plakátról olvasott. Tudom, hogy nem álom, de nem tudok hinni benne. Ágynemüt is szabad vinni és most nem tudjuk, mikor jönnek értünk és így az ágynemüt nem tudjuk összecsomagolni. Ági egész nap főzi Béla bácsinak a kávét, nagymama pedig konyakot iszik. Senki sem szól egy szót sem. Kis Naplóm, így még sohasem féltem!

1944 május 10.

Öt napja vagyunk itt, kis Naplóm, de becsületszavamra olyan, mintha már öt év telt volna el. Azt sem tudom, hogy fogjak hozzá az iráshoz, annyi rémes dolog történt azóta, hogy irtam beléd...

Fogalmam sincs, hogy lesz majd, mindig azt hiszem, hogy most a legrosszabb, s aztán magamtól rájövök, hogy mindig minden lehet még rosszabb, sőt sokkal rosszabb. Eddig volt ennivaló, most már nem lesz. Legalább a gettó területén járhattunk egymáshoz, most már nem hagyhatjuk el a házat... Ági nem bán semmit, csak az életünket hagyják meg, mondogatja folyton... Éjjel Jusztinról álmodtam, kis Naplóm és reggel sírva ébredtem.

1944 május 17.

Ugye, kis Naplóm, irtam beléd a multkor, hogy minden rossz lehet még rosszabb? Látod milyen igazam van? A Dréher sörgyárban elkezdődött a vallatás. Tudod, kis Naplóm, a csendőrök nem hiszik el a zsidóknak, hogy már nincs semmijük... Most mindenki reszket a házban, mikor viszik verni a Dréherbe.

1944 május 18.

Tegnap én jártam úgy, kis Naplóm, mint Marica. Nem tudtam aludni és mindent hallottam, amit a nagyok beszéltek. Először csak Ágit hallottam, meg Kecskeméti Bandi bácsit, mert azok mindent tudnak a kórházból. Azt mondták mind a ketten, hogy a Dréherben nemcsak vernek, hanem villanyoznak is. Ági ezt olyan siró hangon mesélte, és ha nem ő mondta volna, azt hinném az egész valami borzasztó rémmese. Ági azt mondta, hogy a Dréherből behozzák az embereket a kórházba, úgyhogy orrukon, szájukon csepeg a vér, némelyiknek a fogait is kiverik és a talpuk olyan dagadt, hogy nem tudnak ráállni. Kis Naplóm, Ági még valami olyat is mesélt, hogy miket csinálnak a csendőrök a nőkkel, mert nőket is bevisznek — hogy nem is irom beléd. Egyszerüen nem tudom leirni, pedig, tudod kis Naplóm, előtted nem volt titkom eddig. Még azt is hallottam, de ezt már a nagyapa

HEIYMANN ÉVA
13 éves korában

mondta a sötétben, hogy itt a gettóban nagyon sokan lesznek öngyilkosok. A gettó-patikában van elég méreg és nagyapa az idősebb embereknek, akik kérnek tőle, ad mérget. Még azt is mondta a nagyapa, legszivesebben ő is bevenné a ciánt és a nagymamának is beadná. Ági erre elkezdett sírni, hallottam, amikor odakuszott a sötétben nagyapa matracához, sírva mondta neki: Apukám, türelem, nem tarthat ez már sokáig!

1944 május 29.

Kis Naplóm, most aztán igazán mindennek vége van! Körzetekre osztották a gettót és mindnyájunkat elvisznek.

1944 május 30.

Kis Naplóm, mindenki azt mondja, hogy Magyarországon maradunk, valahová a Balaton környékére gyüjtik össze az egész országból a zsidókat és ott fogunk dolgozni. De én nem hiszem. Rettenetes lehet az a vagon és most már nem is mondja senki azt, hogy visznek, hanem azt mondják:deportálnak. Ezt a szót még eddig nem hallottam és most Ági is azt mondja Béla bácsinak: Béluskám, nem érted, bennünket deportálnak! Járkál itt le és fel a ház előtt egy csendőr.

Az tegnap a Rédey kertben volt, mert onnan indítják a zsidókat. Nem az igazi pályaudvarról, így nem láthatja a város — mondja a nagyapa.

Sokat törödik vele a város. Ha az árják nem akarták volna, meg tudták volna azt is akadályozni, hogy a gettóba vigyenek. De annak inkább örültek és most sem bánják mi lesz velünk.

Ez a csendőr innen a ház elől, akit Béla bácsi barátságos csendőrnek hiv, mert sohasem ordít ránk, a nőket nem tegezi, az bejött ide a kertbe és azt mondta nekünk, hogy otthagyja a csendőrséget, mert ez már nem embernek való, amit a Rédey kertben látott. 80 embert kényszerítettek be a vagonokba és összesen egy vödör ivóvizet adtak ennyi embernek. De még ennél is borzasztóbb, hogy lakattal zárják le a vagont. Hiszen ebben a borzasztó hőségben ott meg fognak fulladni! Azt mondja a csendőr, nem is értette ezeket a zsidókat. Még a gyerekek sem sírtak. Mind olyanok voltak mint a holdkórosok. Mintha nem is élnének. Olyan mereven, szó nélkül szálltak be a vagonokba.

A barátságos csendőr egész éjjel nem aludt, pedig máskor, ha leteszi a fejét, már alszik is — mondta. Olyan rettenetes látvány volt — mesélte, hogy még ő sem tudott aludni. Pedig ő mégis csak csendőr!

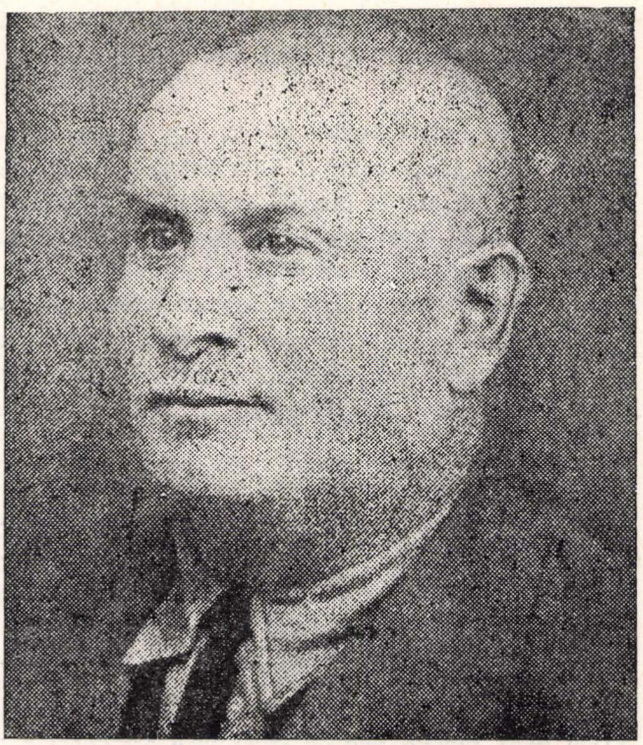
Valamit sugott most Ági és Béla bácsi, hogy viszszamaradunk valami tifusz kórházban. Állitólag azt fogjuk majd mondani, hogy Béla bácsinak flektifusza van. Ez lehet, mert neki Ukrajnában is volt. Mit tudom én, már nem bizom semmiben, csak Mártára gondolok és attól félek, hogy velünk is az lesz, ami vele, hiába mondja mindenki, hogy mi nem Lengyelországba, hanem csak a Balatonhoz megyünk.

Pedig, kis Naplóm, én nem akarok meghalni, én még akkor is élni akarok, ha egyedül az egész körzetből csak én maradhatnék itt. Én, egy pincében, vagy a padláson, vagy bármelyik lyukban is kivárnám a háború végét, én, kis Naplóm, még a kancsi csendőrtől, aki elvitte a lisztet tőlünk, még attól is hagynám magam megcsókolni, csak ne öljenek meg, csak hagyjanak élni!

Most látom, a barátságos csendőr beengedte Mariskát, nem tudok tovább irni, kis Naplóm, hullanak a könnyeim, sietek Mariskához...

KIS MOZAIKOK A NAGYVÁRADI ZSIDÓSÁG ÉLETÉBŐL

Megpróbálunk kapásból egy-egy epizódot — adatot felelevéniteni — mely rávilágit a zsidóság életére — abban a városban, melyet Ady Endre a „Peceparti Párizsnak" becézte, Kossuth a magyar „Birminghamnak" nevezte, míg Zsolt Béla szerint: **„Délkelet Európa egyik legegyénibb, legkultiváltabb s legrakoncátlanabb"** városa volt. Hogy ilyen nivóra emelkedett, abban számarányánál sokkal nagyobb mértékben já-

ROBITSEK BÉLA
a húsiparosok szervezetének elnöke

FARKAS ISTVÁN
a Kereskedelmi Csarnok elnöke

Dr. POPPER ÁKOS
a Kereskedelmi Csarnok elnöke

rult hozzá a város zsidósága. Ime néhány sokatmondó bizonyító adat: A **„Holnap" Irodalmi Társaság** elnöke a zsidó **Dr. Dénes Sándor** volt, amint zsidók töltötték be az elnöki tisztséget: az **Ügyvédi Kamara elnöke Dr. Berkovits Ferenc, alelnöke Dr. Ney Pál; a Kereskedelmi- és Iparkamara elnöke Dr. Moskovits József volt.**

Jellemző, hogy már 1910-ben, midőn a Kereskedelmi és Iparkamara 23 vezetőségi tagjának helye várt betöltésre, ebből 22 zsidó szerepelt a jelöltek listáján. Az előkelő **Biharmegyei Kaszinó** elnöke: **lovag Wertheimstein Alfréd, a Szigligeti Társaság** társelnöke (Karácsonyi püspök mellett) **Dr. Adorján Ármin, az Unió Klub** (bankárok-gyárosok) elnöke: **Szőke Sándor,** majd később **Dr. Adorján Emil,** az **Ujságiró Klub** elnöke: **Katona Béla** (jellemző, hogy 26 tagja közül 17 zsidó volt); a **Húsiparosok Szervezetének** elnöke **Robitsek Béla; a Kereskedelmi Csarnok** elnökei: **Dr. Popper Ákos,** majd utóda **Farkas István,** alelnökök: **Flegmann Ármin** és **Schönberger Ármin** voltak. A Kereskedelmi Csarnokot különben ugyancsak a zsidó **Brüll Lipót** alapította 1869-ben. 12 éven keresztül töltötte be annak elnöki tisztségét. **Az Orvosi Kamara elnöke: Dr. Meer Samu.** Az Ügyvédi Kamarának 120 zsidó tagja volt. A város 145 orvosából 87 volt zsidó, míg a fennmaradó 87 keresztény orvos nagyrésze állami-városi beosztásban (tiszti orvosok stb.) müködtek. — A gyáripar- kereskedelem csaknem teljes egészében zsidók kezében volt. A városi törvényhatósági bizottság tagjai voltak többek között: **Dr. Kecskeméti Lipót** és **Fuchs Mór** főrabbik, **Schwartz Antal, Dr. Berkovits Ferenc, Dr. Schütz Albert, Dr. Friedländer Sámuel, Biró Márk, Ullmann Izidor, Ullmann Sándor, Nussbaum Sámuel, Mittelmann Jakab, Berkovits Bernát, Ince Lajos, Dr. Schiff Ernő, Hegedüs Nándor, Gábel Jakab, Dr. Moskovits József, Ullmann Sándor (Zálmi), Dr. Fehér Márton, Dr. Markovits Ignátz** stb. stb. Zsidó volt **Gerő Ármin** személyében a rendőrség főkapitánya is, ki elsőnek szervezte meg a **Bejelentőhivatal** intézményét.

Ime néhány adat, mely rávilágít arra a hatalmas befolyásra, melyet ez a nagyon kulturált, ambiciózus zsidó közösség gyakorolt a város kulturális-, társadalmi-, gazdasági életére.

Gróf TISZA ISTVÁN ÉS A VÁRADI ZSIDÓK

Gróf Tisza István miniszterelnök szabad idejében szivesen tartózkodott a Nagyvárad melletti Geszt községben levő kastélyában. Legszűkebb környezetéhez tartoztak a váradi zsidóság egyes vezető személyiségei — Ullmann Sándor, Gábel Jakab — is. Egyizben sokatsejtetően bizalmasan elárulta Ullmann Sándornak, hogy a megüresedett egyik legelőkelőbb városvezetőségi kulcspozicióba pályázó három jelölt közül a zsidót fogja megválasztatni. Ullman Sándor erre így reagált: Kegyelmes uram, arra kérem, hogy ne a zsidó jelöltet támogassa, hanem a liberális érzelmű keresztény pályázót. Látva gróf Tisza István meglepetését, szavait kiegészítette a következő magyarázattal: A zsidó jelölt felelős állásában akkor sem fog merni igazat adni egy zsidónak, ha ez jogosan meg is illetné, nehogy elfogultsággal vádolhassák, tehát kérem inkább a keresztény, de elfogulatlan, liberálisan érző jelölt megválasztását, ki objektiven és pártatlanul fog eljárni a zsidók ügyében is. Sajnos napnapi életünkben elég gyakran éreztük, hogy mennyire helyes volt Ullmann Sándor meglátása. Magas állásban elhelyezkedett zsidók tendenciózusan nem foglalnak zsidóbarát állást még a legigazságosabb zsidó ügyekben sem attól tartva, hogy zsidó mivolta miatt elfogultsággal fogják vádolni.

WAISZLOVICH EMIL KONTRA Dr. FISCHER IMRE

Waiszlovich Emil az elsőszámú célpontja volt a nagyváradi 1927. évi román diákzavargások alkalmával az antiszemita diákok bosszújának. A magyar hazafiságát állandóan provokálóan kihangsúlyozó Waiszlovich maga ellen hangolta a soviniszta román körök gyűlöletét. Midőn a zsidó vérre éhes diákok egy vasdoronggal fejbevágták és beszakadt a koponyacsontja, sürgősen telefonon kérték a Zsidó-kórház kiváló sebész-főorvosának, Dr. Fischer Imre segítségét. Bár az utcákat elözönlő tüntető-romboló diákság életveszélyessé tette zsidók számára a közlekedést, a hivásnak eleget téve, azonnal sikeresen megoperálta és ezzel megmentette az életnek. Dr. Fischer természetesen utólag prezentálta a számlát, mely érthetően a szokásosnál is nagyobb volt, melynek kifizetését azonban a dúsgazdag és szeszélyes Waiszlovich kereken megtagadta. Ha én egy pár cipőt vásárolok, a kereskedő tőlem sem kér többet, mint bármely más vevőjétől, mondotta. Kedvező anyagi helyzetem nem befolyásolhatja az orvosi honorárium összegének nagyságát, ami pedig az utcai közlekedés kockázatát illeti, azt vállalnia kellett, mert erre kötelezi az orvosi etika. Persze bíróság elé került az ügy, hol Dr. Fischer azzal érvelt, hogy indokolt esetekben teljesen dijtalanul is elvégzi a legkomplikáltabb operációkat és így a dúsgazdag páciensétől indokoltan kéri a megfelelő dijazást. A bíróság elfogadta érvelését.

ROTTMANN RÓZSIKA TRAGÉDIÁJA

1928 március 28-án Rottmann Rózsika nevű zsidó leány békésen haladt a járdán, midőn egy Renault autó hirtelen felszökött a járdára és halálra gázolta. Az autó volánja mellett nem ült más, mint a legendáshírű Albu Constantinescu román ezredes, kit joggal iktathatunk be a Chászidé Umát Háolám — Népek Jámborai diszes sorába. Az 1927. évi diákzavargások alkalmával élete kockáztatásával mentette meg a nagyváradi Fuchs Mór u. nagytemplom frigyszekrényében elhelyezett Tóratekercseket a benyomult, fanatizált diákok vandalizmusától. Itt is meg akarták ismételni, mit a többi zsidó templomokban már végrehajtottak, miután a padokat, emelvényeket darabokra zúzták, feltörték a frigyszekrényt és a benne levő Tóratekercseket összeszaggatták, meggyalázták, majd a földön heverő Tóratekercs-foszlányok körül fiúklányok diadalittasan körtáncot jártak.

Constantinescu ezredes mindezt tudva, kivont karddal a frigyszekrény elé állott és harsány hangon elkiáltotta magát: aki ide mer közeledni, életével játszik és csak testemen keresztül juthat az ittlevő Tóratekercsekhez. Csodálatos módon az örjöngő, megvadult tömeg meghátrált és dolgavégezetlenül távozott. Nos a Sors kifürkészhetetlen akarata folytán éppen ez az ember, aki életét a legkomolyabb formában veszélyeztette, minden habozás nélkül, csak azért, hogy a zsidók **szent irását** megmentse, most **zsidó életet** oltott ki. Elképzelhető, hogy a város zsidósága körében a tragikus eset milyen megrenditő hatást váltott ki. Az illetékes hatóságok meg akarták indítani az ilyenkor szokásos vizsgálatot, ill. eljárást ellene. A város zsidósága azonban annyira lekötelezve érezte magát vele szemben, hogy közbelépett és egyenes kérésére az illetékes hatóságok leállították a vizsgálatot, ill. megállapították ártatlanságát. A váradi zsidóság érzelmeit hűen fejezte ki Koos Zsigmond gyászbeszéde: **„Ez az ember nem hibás, az az ember nem hibás, hogy te most itt fekszel halottan. Az az ember nem tehet ilyet, aki a mi szent Tóráinkat hősi bátorsággal megmentette a vandál rombolástól. Az Isten akarta így és mi porig sújtva meghajlunk az Ő akarata előtt.”** Az orth. Bét Din rabbitanács előzőleg u.i. foglalkozott e dupla tragédia ügyével (mert Constantinescu ezredes részére is tragédiát jelentett) és kimondta: „Isten kifürkészhetetlen rendelése tette azt, hogy Rottmann Rózsika éppen annak az embernek véletlenül történt cselekedetétől halt meg, aki a frigyszekrényt a szentségtörő kezektől megoltalmazta. A zsidóság nem tartja őt vétkesnek és kéri a világi hatóságokat, hogy ebben az ügyben minden további eljárást szüntessenek be.” **(G. Ö.)**

Nagyvárad legrégibb temploma (Kolozsvári u. kistemplom)

TANUSÁGTÉTEL

Irta: **DÁNOS MIKLÓS**

Én, alulírott, felelősségem teljes tudatában vallom...

Én, alulírott Isten, Ember és Törvény előtt vallom...

Csak az igazat vallom, csak amit láttam, hallottam, aminek tanúja voltam. Kötelességem elmondani, leírni, hogy teljesebb legyen az a kép, ami a nagyváradi zsidóság tragédiáját örökíti meg az utókor számára.

A könyvtár olvasó termében egyedül gubasztottam. Előttem könyvek sárguló lapjai, pillangó életű újságok kollekciói. A régi, századeleji Nagyvárad beszélt hozzám." **A történelem zajos századaiban a mindig toleráns Erdélynek Nagyvárad volt az a városa, amely az itt élő, lélegző, reménykedő népeknek az egyszerű toleránciánál is többet, sokkal többet hirdetett: megértést, kölcsönös megbecsülést és szeretetet.**" Így látta Váradot és vetette papírra hitét a legendás hírű Fehér Dezső lapszerkesztő és Ady Endre egyik pártfogója és útnakindítója.

Sajnos, egy félévszázaddal később országgá kiáltott és ma már szégyenfalra kívánkozó mondat-sor való és történelmi dimenzióra kicsinyítette a fenti „magyarul európai" megállapítást, amely úgy tetszik, csupán humanista vágyálom volt és nem tartós valóság. Ugyanis egy hierarchikusabb rangban és politikai hatáskörben sokkal felelősebb posztot betöltő, de fajilag Fehér Dezsőnél kétségen kívül magyarabb magyar, névszerint nagyméltóságú **Jaross Andor** m. kir. titkos tanácsos, belügyminiszter egy másik, 1944 kora nyarán keltezett újságban a következőt írta ugyanerről a városról: „Ma egy új Nagyváradot láttam kitárulkozni a nyári napfényben. Azt az új arculatú, nacionalista, magyar Nagyváradot, amely végre megtisztította létét, szellemét, utcáit a zsidóktól... Nagyvárad sikerrel oldotta meg ezt a kérdést, ami tökéletesen megfelel a mai magyar élet új követelményeinek. Erdély legelzsidósodottabb, tehát legtöbb veszedelmet magában rejtő városa immár boldogan tekinthet jövendője elé. (Uj Magyarság, 1944 június.)

És még egy idézet „**Hazánk legreprezentatívabb vidéki gettója kétségtelenül a nagyváradi gettó... Az összetömörített zsidók ezentúl egymás között élhetnek egy tömbben a gettó határai között, saját — számunkra oly idegen és visszataszító — faji és népi törvényeik alapján.** (Uj Magyarság).

...Ez a „legreprezentatívabb" kifejezés ösztönzött arra, hogy több mint harminc esztendő után visszatérjek egykori szenvedéseinek színhelyére és a magam nagyon szerény lehetőségei szerint, a dokumentumok alapján rekonstruáljam egy tömegméretű fasiszta gyilkosságot Nagyváradon. Persze személyi vonatkozásai is vannak ennek az utazásnak. Nem csak a tények késői, utólagos felkutatója vagyok, hanem a kutatót megelőző vallomástételre kész élő tanuja a nagyváradi eseményeknek. És ha épp ezért elfog az „embarras de richesse" azaz a bő választék zavara és ha az agonizáló, nemsokára füstté váló életek kisérteties képét, vagy a nyugtalanító várakozás funkcionális szerepét nem tudom mindig kellő objektivitással papírra vetni, bocsájtassék meg a vétkem. Annál is inkább, mert három évtized után is a vád szenvedélyes tanúja vagyok és maradok immár menthetetlenül, mindhalálig. Jogom van hozzá. Ha nem is vagyok nagyváradi születésü, de ott voltam ebben az ősi városban, deportálásom előtt, 1944 májusán amikor az erdélyi zsidóság tragédiája a zenitjére hágott.

Rögtön, hazaérkezésem után, 1945 koraőszén már egyszer, nagyon röviden papírra vetettem a lényeget. Az akkori szöveg így szólt:

„Alulírott D.M. Marosvásárhely, volt Kálvária utca 1. szám alatti lakos, a volt munkaszolgálatosok és deportáltak alakuló szövetségének kérésére a következőket vallom: 1944 áprilisában hivtak be, határidő előtt, SAS jelzésü behívóval a nagybányai „10-ik Közérdekü Munkaszolgálati Zászlóaljhoz". Tudomásom szerint körülbelül harmincezer zsidó férfi tartozott ehhez a zászlóaljhoz. Vezetője Reviczky Imre honvéd alezredes volt, aki tudtommal sok munkaszolgálatos életét mentette meg bátor, humánus magatartásával. A maga nemében ritka tünemény volt a fasisztoid magyar tiszti karban. Minket is a gettózás elől mentett meg. A 110/64-es munkaszolgálatos században szolgáltam. Javarészt marosvásárhelyi fiatalokból állt. Nagybányán szabad ég alatt aludtunk és heteken keresztül köveket termeltünk ki a Zazarból. A jéghideg patakból kitermelt követ nagy gulákba raktuk, majd később visszadobtuk a patakba. Április vége felé vezényeltek Nagyváradra az ott lévő m. királyi Hadapród iskola új szárnyának építő munkájához. Ugyanakkor légoltalmi kisegítő századként tartottak nyilván. A Rulikovszky úti kaszárnyában laktunk, majd később a volt gettó területén számunkra kijelölt bérkaszárnyában. Mindenféle fizikai közmunkára felhasználtak. Sárga csillagot viseltünk, és ugyanakkor sárga karszalagot is. Csak fegyveres kisérettel, zárt csoportokban mehettünk a városba. Végignéztük és közvetlen közelről végig kinlódtuk a gettózás rettenetes műveletét, a kilakoltatást és a gettóba zárást. A gettó likvidálása, elszállítása is közvetlen közelünkben folyt le. A nagyváradi gettó foglyainak elszállítása után minket jelöltek ki, hogy körülbelül két héten keresztül segédkezzünk a gettó javainak összeszedésében, szortirozá-

sában, csomagolásában. Ez, a tíz órás szabad rablás után történt. Nagyvárad csöcseléke kifosztotta a gettót. A front közeledtével századunkat bevagonirozták, és a Dunántúlra szállították. Kőszegről deportáltak Ausztriába, Mauthausenbe, majd Gunskirchenbe. A szemtanuk szerint édesanyámat, született Vajda Irmát és hugomat, Annát, 1944 őszén Auschwitzban „szelektálták", gázkamrában végezték ki és elégették a krematóriumban. Sírjuk nincs. Apámat 1945 május 4-én, közvetlenül mellettem ölték meg, Gunskirchenben tarkólövéssel. Még nem töltötte be a 47. életévét. Kiterjedt rokonságom közül senki nem élte túl a gettózást és deportálását. Csak azok menekültek meg, akik Budapesten tartózkodtak vagy Dél-Erdélyben éltek. Lakásunkat kifosztották. Semmilyen családi emléket, értéket nem kaptam vissza. Kártérítést nem kaptam senkitől. Elégtételt sem. A hitlerizmust és a magyar fasizmust vádolom előre megfontolt tömeggyilkossággal, százezreket cinkos antiszemitizmussal, milliós magyar tömegeket passzivitással; továbbá vádolom egy vékony zsidó vezető réteget árulással, a fasisztákkal való kollaborálással, a kiszolgáltatott zsidó halálmeneteket, közöttük magamat is, az ellenállás hiányával. (Iktatószám M.v. 1145/1945). Kelt Marosvásárhelyen. Soha nyilvánosságot, nyomdafestéket ez a vallomás eddig nem látott.

Most, harmincegynéhány év távlatából „magyarázzam" meg ezt az első vallomásomat? Igy, a maga nyers mivoltában — teljes. És szerintem félelmetes. Mert a szerep, amit a történelem reánk kiosztott abban az évben a maga nemében egyedülálló volt: tehetetlen nézői voltunk a legnagyobb erdélyi gettó likvidálásának és ugyanakkor — az elszállítás után — aktiv kiüritői a megmaradt javaknak. (A legértékesebb javakat egy speciális budapesti különítmény szedte össze, vitte fel a fővárosba és osztotta el maga között. Vajjon hány mai budapesti lakásban rejtőzik vagy diszeleg a nagyváradi gettó értékei közül jónéhány?)

...Nagyvárad mai, szép, konturos szelid, békés fényében nagyon nehéz elképzelni, időbe meg térbe visszavetíteni a multat, azt az intenziv és nyomasztó hangulatot, amely azokban a hónapokban birtokolta és bitorolta a várost. De muszáj, ha lehajtott fővel is, de figyelő szemekkel visszatérni a multba. Gyerünk hát a gettóba! Ma már csak nagyon kevesen tudják hol vonultak deszkapalánk-határai, különleges parcellái, vallató-helyei és Auschwitzra nyiló szűk kapui. Hallgat a gettó, nehéz faggatni. Döbbenetes érzés fog el: nem én fürkészem, kutatom a kapualjakat, a barokk-palotákat, az ősi nagyváradi utcákat, hanem ők kérdeznek-faggatnak engem: hányszor jártunk erre? írtuk meg fájdalmait? mondtunk zsoltáros imát értük? hány világos, humánus erdélyi ész kért a fasisztáktól helyett megbocsájtást ezektől a falaktól, utcáktól, emberi árnyaktól?

„Történelem... rég volt történelem" motyogtam zavartan. Mert érveim nincsenek. De igen, igen! — kiáltok fel és kapaszkodom egy vers hat veretes sorába:

„S hogy nem öl meg e ház előtt a szégyen?!
Hallom, hogy zúg „fajtiszta", félénk vérem,
mi lett volna — bennem ez kavarog —
ha válaszul sok zavartnak, zsiványnak
— kik akkor annyi csillagot kivántak —
felvarrjuk mind a sárga csillagot?!

(Horváth Imre: Öt éve)

A költő után hallgassuk meg a történészt. Az erdélyi zsidóság tragédiáját két alapvető tényező határozta meg: 1) a bécsi diktátum, amely Erdély egyrészét Magyarországhoz csatolta; 2) az 1944-es német megszállás, amely szabad útat engedett a magyar fasizmusnak, hogy a maga buzgó csendőr módján „megoldja a magyar zsidók kérdését."

Csak érdekességképpen: „A magyar zsidók intézményes és sürgős megoldását első izben 1920 augusztus 7-én Budavári László képviselő terjesztette elő a budapesti parlamentben. Hány évvel Hitler előtt?

Egy évre rá, 1921-ben Gömbös Gyula hirhedté vált fajvédő „Szózatában" valamint a „Die Juden in Ungarn" című tanulmányában fejtette ki türelmetlenül és fasiszta kegyetlenséggel ugyanezt a témát. „Tehát — írta — a magyarországi zsidók kérdését véglegesen és nemzeti méretekben rendezni kell."

Hány évvel Hitler előtt?

Ugrás időben, térben. A „zsidó kérdést" rendezték. Hátra-hátra pillantva járom az egykori gettó területét. Mintha látnám riadt szemüket, sárgán viritó csillagjainkat. Emlékszem a csillag viselését elrendelő felsőbb parancsra. Közeli emlék erejével törnek fel bennem a szavak. Semmi érzelgőség! Történelem. Ide másolom a nagyváradi archivumban is megtalálható rendelet teljes szövegét: Száma 1240/1944 M.E. Szövegrészlet:

Április hatodikától kezdve minden 6. életévét betöltött zsidó személy, nemre való tekintet nélkül, köteles házon kivül, felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan 10 x 10 centiméter átmérőjű szövet, selyem vagy bársony anyagból készült kanárisárga színű hatágú csillagot viselni. A megkülönböztető jelet, könnyen el nem távolítható módon kell a ruhára varrással ráerősíteni. Annak megállapításában hogy a rendelet alkalmazása szempontjából ki a nemzsidó és ki a zsidó az 1941. XV tc. 9 és 16 paragrafusának rendelkezései az irányadóak. Bizonyos kivételeket engedélyez a rendelet az első világháború kitüntetettjei

és legalább 75 százalékos hadirokkantjai számára. A rendelet megszegőit hat hónapig terjedhető elzárással és internálással büntethetik."

Az ujdonság kiváncsiságával, a megdöbbenés rettenetével olvasom az előttem fekvő rendeletet... „hatodik életévét betöltött zsidó személyek". Pokoli. Továbbá: kanárisárga... 10 x 10-es átmérőjű..." Én csunya sárga foltos seregem / Futok veled és megáldalak." (Ady Endre).

Bevonultak a megszálló hitlerista csapatok. Nagyvárad zöme beleremegett az eseménybe. A söpredék örült, a nyilasok diadalittasan denunciáltak. Házfoglalások, Gestapo-terror, fekete-listák és hitlerista perfidia. I. Weinholtz kapitány az SD (biztonsági rendőrség) váradi parancsnoka a következő felhívást intézte a város lakosságához..." Eltérően a kolozsvári kényszer-intézkedésektől, itt, Nagyváradon zsidó asszonyokat és gyermekeket nem vett őrizetbe a német biztonsági rendőrség és ilyen lépésre, biztosíthatom, a jövőben sem kerül sor... Mindaz ami jövőben a zsidókérdés megoldása érdekében még történni fog az az országnak is életérdeke, de hangsúlyozom, hogy zsidók elleni helyi jellegű egyéni akciókat végrehajtani tilos. **Csupán a magyar kormány rendeleteinek végrehajtásában veszünk részt...** Az őrizetbe vett zsidók egyébként emberséges bánásmódban részesülnek. Azok a célzatos hiresztelések miszerint ezeket elhurcolták volna, nem felelnek meg a valóságnak. Amennyiben valaki valamilyen sértő magánakciót észlelne a német katonaság részéről, azonnal panaszt emelhet a német biztonsági rendőrségen. Minden jogos panasz esetén megtorló intézkedés tétetik."

Mert ugyebár ők igazságosak.

Mondanom sem kell, hogy egyetlen-egy zsidó sem kopogtatott be a Kapucinus utcai Német Biztonsági Rendőrséghez feljelentést tenni. Pedig ahogy ők nevezték „visszaélésben" nem volt hiány Nagyváradon sem.

MTI. 1944. április 14. A Kormányzó Ur Őfőméltósága a belügyminiszter előterjesztésére dr. Vitéz Endre Lászlót, Pest vármegye alispánját belügyminisztériumi államtitkárrá nevezte ki."

Félhivatalos magyarázó szöveg (részlet) „Vitéz Endre László a magyar fajvédelem megalkuvást nem ismerő harcos egyénisége, akinek főleg a zsidó-kérdés technikai részének megoldása lesz a feladata. Az elmúlt húsz esztendőben kifejtett müködése során fajvédő gondolkodásmódjáról és cselekvési képességéről egyaránt számos esetben megcáfolhatatlan bizonyságot tett.

„...Hogy mit jelentett a mi szóhasználatunkban a „zsidó-kérdés technikai megoldása?" Gettózást, deportálást... Ugy tudom, hogy Eichmann és Endre már április közepén megegyeztek a deportálás végrehajtásának részleteiben (Veesenmayer vallomásából.)

Endre László — a nemzetveszejtő magyar fasizmus — megtestesítője, rögtön kinevezése után (vagy már előtte?) nagy északerdélyi körútra indult. Szatmárról érkezett Nagyváradra. Rögtön titkos megbeszélésre hivta össze a város szükebb vezetőségét. Hosszú ülés volt. 1944 április 29-én reggel kezdődött és este a Kékmacska vendéglő különtermében végződött. „Kellemes nap volt, igazán kellemes" — jelentette ki másnap Endre. Akkor határozták el a gettó felállítását, a zsidók „tömörítését" és a nagyváradi zsidók likvidálását.

„Kellemes, igazán kellemes nap volt..."

Az államtitkáron kivül az ülésen jelen voltak dr. Nadányi János alispán, Gyapay László h. polgármester, dr. Dalló Gyula kultúrtanácsos, Palcsik Sándor városi főmérnök, Kovács Nagy-Pál a nagyváradi rendőrfőkapitányság vezetője és mások. Német részről nem vett részt senki sem. „Jó kezekben volt az ügy. Teljes mértékben megbiztunk magyar szövetségesünkben" — jelentette ki Veesenmayer. Itt hangzott el dr. Gyapay László (a volt sváb, Leierként született egykori győri aljegyző) hirhedté vált mondása: „Ha szabad kezet kapok, három nap alatt lesz gettó, négy nap alatt pedig zsidótlanítom ezt a zsidóktól megcsúfolt várost."

Palcsik főmérnök kapott megbizást a gettó területének pontos kijelölésére. Napi húsz órát dolgoztak a mérnöki hivatalban. Sürgős volt. Minden másnál sürgősebb. Magyarországnak, a megszállt országnak, úgy látszik nem volt sürgősebb teendője mint a zsidótlanítás végrehajtása. A sűrűn beépített belvárosi területet jelölték ki a kb. 22.000 nagyváradi zsidóság kényszerlakhelyéül, ahova a város környéki vidéki zsidókat is elszállásolták. (Tájékoztatásképpen: a mai Nagyváradon 700 zsidó él. A gettó a város térképén egy szűk, hosszúkás négyszöget foglalt el. Normális körülmények között körülbelül 4—5000 ember lakik ekkora területen. A gettó határai — régi elnevezésük szerint — a következőek voltak: Szent László-tér, Kapucinus utca, Vámház utca, Mezey Mihály utca, Nagypiac-tér baloldala. A gettó területére estek a Várady Zsigmond, a Blaha Lujza, a Bertsey György, a Zápolya, a Moskovits József, a Zárda, a Szacsvay (itt volt a századunk szálláshelye) a Rimler Károly, a Tompa Mihály utcák, valamint a Frangepán és Kapisztrán terek. Most, ahogy ezeket a neveket a papírra vetem ismét elfog az emberi szégyen szorongó érzése. Csengő-fénylő, multat, emberséget jelképező nevek, egyenlőségi jel — gettó. Hát nem fantasztikus?

Az akkori Nagyvárad lakossága kb. 90.000 lelket számolt; a város belterülete 2000 katasztrális holdat

foglalt el. A kijelölt gettó tizenötödrésze volt a városnak. Ennyi járt a nagyváradi zsidóknak. Aztán már ennyi sem. Szobánként 15—20 személy, és fejenként vajon mennyi víz, mennyi fény, mennyi reménység az élethez?

A „legreprezentativabb magyarországi gettó" — hűséges tükre volt a legreprezentativabb magyar urirend igazi arculatának.

„Megbocsátható-e a vétek, hogy nem mentünk együtt velük, mi váradiak — kérdi **Ruffy Péter,** a Nagyvárad című irásában — **elviselhető-e a gyász, amely gyötrelmes távozásukkal ifjúságunk egy egész darabját kitörölte; lehetünk-e büntelenek, mikor némák voltunk félelemből; volt-e valaha olyan hasonló tragédia, amely ilyen apokaliptikus gyorsasággal pörkölt meg, izzított széjjel, zúzott ezernyi porszemmé ember-százezreket?"**

Nagybánya mellett, (már nem tudom a falu nevét — felejt az emlékezet, mert felejteni akar) — mi 214 fiatal zsidó munkaszolgálatos építettük a gettó falát; Nagyváradon már nem biztak bennünk. De szemtanuja voltam az építésnek, a gettóba-hajtásnak. Azóta is helyet keresek a nyugvásra, magyarázatot a magyarázhatatlanra. Lelki szemeim előtt a régi „**Elrendelem**" plakát. De itt, Nagyváradon harminc év után ismét az **igazit** is látom, kezembe vehetem megtapinthatom. Nagyobbnak, feltünőbbnek hittem ezt a halálba-hivó-parancsoló nyomtatványt. „Csak ennyi? csupán ennyi a halál?" Igy szól: **„Nagyvárad, 1944 május 3. A sárga csillag viselésére kötelezett zsidóknak megtiltom hogy lakásukat ezen hirdetményem közzétételétől kezdve elhagyják. Egyelőre, további rendelkezésig a zsidók, lakásukról naponta csak reggel 9 órától 10 óráig terjedő időben lehetnek távol. Ezen időt kivéve tehát mindenki köteles saját lakásában tartózkodnia.**

A M. Kir. Kormány rendeletére Nagyvárad városában a sárga csillag viselésére kötelezett zsidókat gettóba helyezem el.

Felhivom mindazon nem-zsidó polgárokat, akik zsidó értékeket tartanak őrizetben, hogy azt jelen hirdetményemtől számított három nap alatt a város polgármesteri hivatalában jelentsék be. A bejelentett javak átvételéről azonnal gondoskodni fogok.

Figyelmeztetem a város nem-zsidó lakosságát, hogy mindazokkal szemben, akik zsidó értékeket tartanak őrizetben és azt a fenti határidőn belül nem jelentik be, a legszigorubban fogok eljárni és interná'ásuk iránt haladéktalanul intézkedem. Dr. Gyapay László h. polgármester."

Megszámoltam: **kilenc** nyomtatott sor arról, hogy a város 22.000 emberét embertelen körülmények között palánkok mögé zárják, megfosztják mozgási lehetőségétől, relativ szabadságától, vagyonától, munkájától, tegnapjától, a minimális életlehetőségektől, a rendelet többi része pedig a nem zsidókat fenyegeti, a besúgás kötelezettségéről szónokol, fenyeget és a prédára leső vadállat szivósságával követi áldozatát. Kimondja, hogy rabolni akar. Nem elég az amit eddig rabolt, az esetleges elrejtett holmikra is jogot formál. Milyen törvényes, morális alapon?

A legszomorúbb, a legvéresebb mondat: **a gettózás elrendelése**. De számomra, most három évtized távlatából, igen sokatmondó az, hogy a fenti rendelet **egyetlenegy árva betűt sem ír arról, hogy — esetleg — zsidó bujdosót, emberi életet is rejtegethet valamelyik váradi nem-zsidó.** A város akkori magyar vezetői ezt a variánst fel sem tételezték? — kérdezem ma is joggal. Ha igen, akkor miért nincs itt előttem a plakáton a mondat: **„a zsidó-életeket, gyermekeket, asszonyokat mentő, bujtogató, elrejtő keresztények felkoncoltatnak."** Vagy mit tudom én valami hasonló szöveg, amely **minden franciáknak, dánoknak, belgáknak, hollandoknak, stb.** szóló fasiszta plakáton szerepelt.

Lesujtó, valljuk be ezerszeresen vádlóbb ez a plakát, a fenti **hiánnyal.** Szomorúság fog el, a magányosan maradt pusztában járó vándor érezheti ezt az elhagyatott árvaságot.

Az igazság az, hogy 1944 tavaszán ennek a mondatnak a hiánya egy pillanatig sem tűnt fel számomra, mert a haza-gondolás ereje, szorongása, félsze mindennél nagyobb volt bennem. Hiszen csak egyetlen szót „Nagyváradot" kellett „Marosvásárhellyel" helyettesítenem és már is tudtam **a valóságot.** Amit addig makacsul tagadtam. A szó-szoros értelmében becsaptam önmagamat. Ilyeneket mondtam: „Maros völgyében más a hangulat... mások az emberek. Meg aztán, apám elsővilágháborús hős, kivételezett, anyám kis, apró, törékeny asszony, hugom pedig még neki is csak a fele: miért zárnák őket gettóba? Akkor még nem értettem azt amit Sőni Pál: **A történelem hidegének** nevezett. És sok minden mást nem értettem.

A nagyváradi gettó palánkjai rekordidő alatt elkészültek. A legjobb bihari ácsok kalapálták, asztalosok dolgoztak rajta, de segédmunkásban hiány mutatkozott. Ekkor vezényelték századunk egy részét ehhez a munkához. Jól emlékszem a jelenetre. „Húsz ember hozzám! — ordított — Dunki Béla szolgálatvezető szakaszvezető. — Nem halljátok? Hé, ti, kankos fejű zsidók, húsz ember hozzám!" Kiléptünk. Menetoszlop, irány egy külvárosi faraktár. Üres udvar, de a raktárhelyiség pincéjében találtunk tíz köbméternyi faanyagot. Ezt szállítottuk vállainkon a gettó határához. Még egy forduló, aztán még egy... A mi munkánk is bekerült a gettó falába.

„Közölhetem a város keresztény társadalmával —

szólott Gyapay László sajtónyilatkozata —, **hogy az elkeritési munka, a gettó palánkjainak építése a befejezéshez közeledik. A szükséges faanyagot nagy áldozatok árán (!) részben friss anyagból szereztük be, részben pedig a gettó területén levő házak összes keritéseinek lebontásából teremtettük elő. Azokon az utcákon amelyeknek csak egyik oldalát jelölték ki a zsidók elhelyezésére, az utcai ablakokat a zsidók lakásaiban bedeszkáztuk. Ezzel lehetővé vált a zsidók teljes elkülönítése a keresztény társadalomtól. A zsidóknak a gettóból kijönni egyáltalán nem lehet, ezt biztosíthatom, a rendőrség fog erre egyébként felügyelni. Arra is gondot fordítottam, hogy a zsidók a gettón belül normális életet alakíthassanak ki...**" (Magyar Lapok, Nagyvárad.)

„Normális élet"; lakás, élelem, víz és fény hiányában.

A gettón belüli „normális életről":

B. Ignác, 64 éves nyugdijas, Nagyvárad: „Több mint harmincan laktunk egy szobában. Víz nem volt, a villanyt kikapcsolták. Néhány nap alatt az emberi ürülék szaga tette kibirhatatlanná az életet. Egy hét alatt három halottunk volt és egy öregasszony megbolondult.

T. János, 47 éves szűcsmester: „Már az utcán ütlegeltek a csendőrök. Az egyik lábamra sántítottam és nem mozogtam elég gyorsan. Zavaromban a csomagjainkat is elvesztettük. Anyámmal együtt (apám rég meghalt), emberileg, lelkileg teljesen megalázva léptük át a gettó kapuját. A lágerben egy csoda mentett meg az életnek. De ez egy másik történet."

Sch. I. 66 éves, háziasszony: „Nem, amig élek nem fogom elfelejteni azokat a szomszédokat, akik kinevettek, leköpdöstek, megaláztak. Nem vigasztalt az sem, hogy ugyanakkor sokan sírtak az utcán. De bujtatni egy sem akart.

T. Károly, 72 éves, volt főtisztviselő: „Kegyetlenül megkinoztak a csendőrnyomozók. Aranyat kerestek, gyémántot, azt hitték, hogy gazdag vagyok. Tévedtek, de ez a tévedés majdnem az életembe került. Kegyetlen, embertelen hely volt a nagyváradi gettó! Egyetlen nagy, összefüggő megalázó és kínzó-kamra. Irigyeltem azokat akiknek már az elején volt erejük öngyilkosságot elkövetni. Ehhez is erő kell."

„A gettón belüli normális életet" jött biztosítani a nagyváradi csendőriskolába összpontosított különleges „arany-kereső" kötelék. *) Álljon itt mentóként a szadista pribékek, a gyilkosok egy részének névsora: Sziklay Ferenc, Megyesi András, Horváth Sándor belügyminisztériumi csendőrnyomozók; Bus Dezső és Öris Gyula MÁV csendőrségi nyomozók, vitéz Fekete György és Ilonka Sándor a debreceni nyomozó osztály tagjai, Teveli János, Szöllösi István, Szabados Géza és Tóth József dunántuli nyomozók, Juhász Mihály, Pozsgai Sándor, Keresztesi Gábor, Felföldi István, Garai Imre, Reményi János nagyváradi csendőrzászlóalj különleges nyomozó csoportjából. Vajjon az elmúlt harminc esztendőben hol éltek? Mit csináltak a béke éveiben? Van-e családjuk? Gyermekük, unokájuk? Van-e lelkiismeretfurdulásuk? Hányat vontak felelősségre szadista tetteikért, saját kezüleg elkövetett gyilkosságaikért, közönséges lopásért és öngyilkosságba hajszolt emberi életekért?

...Ők voltak az ugynevezett „arany- és kincskeresők". Persze hivatalosan a magyar állam számára dolgoztak, de ugyanakkor a saját zsebükre is. Módszereik? Jól ismertek: verés, megfélemlités, guzsbakötés, körömleszaggatás, gumibotos talpverés; „áramozás", a nemi szervek „ellenőrzése" és így tovább. Naponta közel harminc-ötven férfit, asszonyt, gyermeket vallattak a „Dréher" pincéiben. Aki bírta, bírta, aki nem — belehalt. Nekik mindegy volt. Sem az ékszerekkel, sem az emberi életekkel nem kellett elszámolniok. Hozzávetőleges számítások szerint közel 130 halottja volt ennek a csoportnak. Aránylag nem sok a milliókhoz képest, de számukra, a Nagyváradon élő zsidók számára megdöbbentő számnak tűnt.

A „kincskereső" különítmény kínzás sorozata indította el a nagyváradi gettó nagy drámáját, éspedig az orvosok öngyilkossági sorozatát. A sort Osvát René orvos nyitotta meg. Május 21-én reggeil hat órakor — két napi embertelen kínzás után —, azt mondta szomszédjának: „Kérlek mondjátok meg feleségemnek Elzának, hogy ebből elég volt — elmentem." Azt hitték hallucinál. Nyugtatták. Mérget vett be, hat perc mulva halott volt. A rom. kat. egyház kérésére kiadták a holttestét (rég kikeresztelkedett, rég hűséges magyarnak tartotta magát). Feleségét és kisfiát nem engedték, hogy résztvegyenek a temetésen.

Ugyanazokban a napokban lett öngylkoes dr. Stolz Gyula, dr. Erdős Adolf belgyógyász, dr. Molnár Leó bőrgyógyász és felesége, dr. Szőke Lajos, dr. Schwartz Sándor és felesége. Folytassam? Elég! Legalább is egyelőre, mert Birkenauban tovább folyt a nagyváradi gettóból deportált intellektuelek öngyilkossági sorozata. Erről a fejezetről még csak annyit, hogy amikor eljutott mihozzánk a hír, megszülettek az első szökési tervek. A siker lehetősége minimális volt, de akiknek sikerült, megérte. Romániában menedékre leltek, megszabadultak a deportálás kínjaitól.

...A krónika szerint május 10-én a Nagyvárad környékéről „tömörített" zsidók gettózása is befejeződött. Nem fizetődött ki, minden községben, faluban gettót állítani. Túlhaladta erőnket — vallotta Endre — így

*) Nagyváradnak e korszakára vonatkozó sok, helyi nevet és adatot, **Katona Béla: Várad a viharban**, című dokumentum könyvéből idéztem.

aztán központosítottuk a gettózást. A szalárdi, margittai, érmihályfalvi, székelyhidi és az élesdi járás községeiből közel 5000 zsidónak tekintett férfit, nőt, gyermeket, öreget szállítottunk be lovas szekereken Nagyváradra. A halálkaravánok emléke mélyen belevésődött a bihari lakosság körében. Szomorú-siratónépdalaikba is bekerült: **„Viszik őket, szekéren, sárga zászló alatt, viszik a halálba!"** — hallottam egy Nagyvárad melletti kisközségben.

1944 május 9-én Garay István csendőrszázados vette át a gettó parancsnoki teendőit. Személyesen a belügyminiszter nevezte ki. „Nagy, bizalmi és nemes feladattal biztuk meg Önt" — szólt a beiktató beszéd egyik igen jellemző mondata.

Főleg „nemes", ugyebár?

Rajnay főispán, Gyapay h. polgármester és Péterfy csendőralezredes jelenlétében merev katonai szertartás keretei között iktatták be a több mint húszezer lélek élet-halál urát. Elvégre a „legreprezentatívabb gettóról" volt szó. Hiressé vált mondás hangzott el azon a májusi reggelen. A kifüggesztésre kerülő „Táborrend"-ből idézte Péterfy alezredes: **„Én pedig azt parancsolom, hogy a gettó kihalt és néma legyen!"**

Ujból leirom ide: 1944 május 9-én reggel Nagyvárad kék ege alatt, a „toleráns Erdélyben" magyar nyelven, egy magyar tiszt azt parancsolta, hogy húszezernél több emberi lény ezentúl legyen néma mint az állat, mozdulatlan mint a tárgy, s a gettó utcái legyenek kihaltak — mint az elhagyatott temetők.

Engedtessék meg nekem, hogy ebből, a magyar történelemben úgy hiszem egyedülálló dokumentumból, másoljak ide néhány részletet. „Ezentúl a gettó a zsidó egyének kizárólagos lakókörzete... Érintkezés a külvilággal teljes mértékben szünetel... Posta, telefon használata szigoruan tilos... Az a kiséretnélküli zsidó egyén, aki a gettó területén kivül találtatik, helybeni lelövéssel büntethető."

A Táborrend fejezetei: 1. Elhelyezés; 2. Ébresztő és takarodó; 3. Élelmezés 4. Szolgálati út; 5. Belső szolgálati rend; 6. Munka; 7. Egészségügy; 8. Járványelhárítás; 9. Tűzrendészet; 10. Elsötétítés, Légiriadó; 11. Magatartás; 12. Jelentések; 13. Ellenőrzés. Összesen 235 szedett sor. Szeméremsértés lenne ezt a törvényesség látszatát keltő m. kir. bürokráciától átitatott csendőrförmedvényt ide másolni, de néhány mondatot még is kénytelen vagyok ide iktatni..." Egy-egy csendőrtiszthelyettes parancsai alá **1500** zsidó egyén tartozik... A szobát a zsidók csak szükségleteik elvégzésére hagyhatják el... A gettó kihalt és néma legyen. Hangoskodás, éneklés, veszekedés tilos. A szolgálatot teljesítő zsidó nyakába akasztott táblát köteles viselni. A táblák sárga színűek, a betűk feketék legyenek... Ez a nőkre és gyermekekre is kötelező... Aki a gettó szabályzatait nem tartja be, az büntetőtáborba küldhető."

Aki tehát rosszalkodik büntetőtáborba kerül. Innen a gettóból...!

A plakátot Bagossy Mihály „Bihar" elnevezésű nyomdájában 5.000 példányban nyomtatták a nagyváradi Hitler Adolf utca 3 sz. alatt.

Túl korán elhunyt kollegánk Simon Magda a deportálás momentumát a következőképpen örökítette meg: „Lent a ház, mely közel négy hete poklom és menedékem, most a felbolygatott méhkas képét mutatja. Teljes a fejvesztettség, le nem irható a kétségbeesés, amióta megtudtuk, hogy holnap indítanak bennünket. Hova? Merre? Miért? És mire? Ezt találgatják, tárgyalják az udvaron összesereglett férfiak, csupa komoly, okos, jól tájékozott ember: orvosok, jogászok, mérnökök, tanárok, ujságirók. Nem tudok közéjük állni, én többé nem latolgatom az esélyeket. Minek? Az önámitás ideje lejárt.

Ha megtörténhetett, amit néhány hete — annyi baljós előzmény után is — elképzelhetetlennek tartottunk, hogy tiszteséges állampolgárokat kizavarjanak otthonaikból és ötvenkilós battyúval a sötét középkorra emlékeztető gettókba zárjanak — mit várhatunk? A kör bezárult, nincs menekvés. Néhányan megpróbáltak kijutni a kanálison át, de felfedezték őket. Csak egy kiút kinálkozik: önként átlépni a holtak világába. Most már bevallhatjuk önmagunknak is, egymásnak is, hogy ez már régen nem volt élet. Hogy a lealacsonyításnak ilyen fokán tulajdonképpen nem lehet és nem szabad élni... Miért nem nevelik az embereket, hogy csak egyvalami nélkül nem lehet meglenni, és ez a szabadság?

...Ég veled, jóságos, mindenem. Lassan, méltóságteljesen megkondul egy harang. Összerezzenek. Oly közelről hallom a harangot mintha itt volna mellettem kéznyújtásnyira. Dél van. Harangoznak. Nyilván a kapucinusok templomában, az van ide a legközelebb. De egy másik harang is megszólalt. Aztán egy harmadik, negyedik, ötödik valamennyi. Zugnak Várad harangjai ahány csak van e soktemplomos városban. Megkövülten földbegyökerezett lábbal állok. Hihetetlenek tünik, hogy oly közel van mindez: a város, a harangok, a templomok, az ismerős utcák, terek és mégis mintha egy másik, számunkra elsülyedt világból jönne az utolsó üzenet. Igen! Üzenet ez! Semmiképpen sem sorolható a mindennapos déli harangozáshoz ez a nagy, hosszan tartó, véget nem érő kongatás, a gyász méltóságteljes porig sujtó fájdalmával. A harangok miérettünk szólnak. Várad, az ősi város eképp sirat bennünket. Siratja halálba induló gyermekeit. És én csak állok, állok ebben a tiszta nagy fájdalmas kongásban, megfürösztve lelkemet a harangok

szomoruan szép hangjaiban olvadva és valahogy megenyhülten. Isten veled Várad. Búcsúd erőt ad a nagy útra. Élj boldogul kedves város, kívánom tiszta szívemből. És felejts el bennünket, akik halálunkig hűek maradtunk hozzád. Élj boldogul, ha tudsz, verjen meg az Isten!"

Ennél mélyebbről jövő szerelmi vallomást ritkán kapott Nagyvárad. Hogy mégis szelid vitára ösztönöz, tudom megbocsátja nekem, mint annyiszor az én kedves Simon Magda kollegám. Ugyanis ott voltam, körülbelül nyolcszáz méterre attól a helytől, amely ezeket a később papírra vetett szavakat, kiváltották a nagyváradi irónőből. És ki kell mondanom, ha fáj is: **nem igaz, nem szóltak értetek, értünk a nagyváradi harangok!** A megszokott déli harangszó volt. Semmivel sem több. Ezt egy beszélgetésünk alkalmából, talán tapintatlanul, megmondtam Simon Magdának. Most visszavonom! Ezennel nyilvánosan, ünnepélyesen, bűnbánóan visszavonom állításomat. SZÓLTAK! Szóltak a harangok, kongtak, daloltak, búcsúztattak, szerettek, visszavártak — **ha te így hallottad. Ha ti így hallottátok.** Mert bevallom, vagy két-három éve már én is hallom, **akarom hallani, szükségem van hallani.** Mert sok mindent csak így tudok elviselni: igenis miértünk szóltak a harangok. Miértünk vetetett papírra Méliusz József: a döbbenetesen szép **Jitgadal elégiát.** Hogy ne fájjon úgy az egykori harangok némasága; a máig is megnemírt bűnbocsájtó kérések hiánya. **...Megtettem utolsó kötelességem / és egyedül maradtam a kétségbeesésben / meghalni Európában a kilenc fekete kalapos tarkón lőtt / férfiú fekete hallgatásától körülvéve / és félek / félek és Európa üresen kongó éjféli terein / gyász-szakállal / betépett ruhával / a nagy kiáltozástól rekedt hangon és hörgő torokkal / megbékélve —**

Jizgadal / Jitgadal—Jitgadal

1944 május 27-én, szombaton délután tolatták be csöndesen a Rhédey-kert vasuti vágányaira az első üres deportáló vasúti szerelvényt. Azon a héten Kohányi László (később mártirhalált halt) barátommal együtt a Hadapród-iskola Rhédey-kertre néző udvarát söpörtük „tükörtisztára". Ahogy a parancs szólt. Kohányi László az ország egyik legtehetségesebb fiatal matematikusa és fizikusa volt (dr. Teofil Vescan felfedezettje, tanítványa, barátja.) Épp a rácsos kerités közelében dolgoztunk, amikor begördültek a vagonok. Előbb csak néztük, bámultuk a hosszú marhavagonokból álló szerelvényt, aztán Kohányi Laci csöndesen megszólalt: „Elviszik őket, ürítik a gettót!"

Igaza volt. A hat ló vagy negyven ember szállítására alkalmas német és magyar tehervagonokba megkezdték a zsidók bevagonirozását. Ötven, hetven, de volt olyan vagon amelybe kilencven váradit hajtottak be. Öt-öt csendőr felelt minden két vagonért. Egyetlen tettekben megnyilvánuló ellenállásról sem tudok egyetlenegy lázadásról, vagy kitörési kisérletről sem; egyetlen-egy csoport sem próbálta lefegyverezni őrzőit és megkisérelni a futást. Egy demoralizált, megfélemlített tömeg apatikus magatartása volt ez.

Dr. Petry Gyula tartalékos csendőrszázados **naponta két és fél ezer embert indított útnak.**

— Vizet! Vizet! — azóta sem szabadulok a segélykiáltások emlékétől.

Kiváncsiak százai gyülekeztek a gettó környékén. Saját szemükkel akartak meggyőződni az eseményekről. Ennyi volt: néhány felzokogó asszony, néhány lehajtott fej és sok-sok olthatatlan emberi kiváncsiság. Csak később tudtam meg, hogy **volt több is.** Bujtatás, szervezett szöktetés, egyéni önfeláldozás, harcos ellenállás. Legtöbb ilyen akció mögött a baloldali erők, az antifasiszták, a józan humanisták álltak. De az az egyéni és az emberből kiölthetetlen segíteniakarás is szolgálattételre jelentkezett azokban a nehéz nagyváradi napokban. Tucatnyi család köszönheti életét azoknak, akik életükkel játszottak, hogy emberi életeket menthessenek.

Minden esemény kizárólag csak önmagával azonos. Nem volt két teljesen egyforma út Auschwitz felé. Minden utat nem tudok leirni. Sőt: egyet sem. Immár nem is fontos, akik tudni akarták megtudták milyen volt egy ilyen út... Az eredmény? A nagyváradi gettóból elszállított zsidók 87 százaléka semmisült meg. Kétezerhétszáz!! — kiskorú váradi gyermek került Auschwitzba. Kétezer asszony halt meg, rögtön az első szelekció alkalmából, mert nem akart megválni gyermekétől. „Pedig kiabáltuk, hagyjátok a gyermekeket! Élni kell! Nem hagyták. Mengele mindannyiukat a gázkamrába küldte " (Maria Kozlevszki varsói deportált vallomásából). „A nyolc esztendőn aluli gyermekeket a birkenaui „örökégő árokba" dobták. Élve égették el őket. Az északerdélyi deportáltak olyan sürű hullámokban érkeztek, hogy a gázkamrák, a krematórium nem győzték a munkát. Épp ezért az SS-ek feltöltötték az örökégő árok mellett dolgozó csoportok létszámát is. A nagyváradi gyermekek nagyrésze is ide került." (dr. R. Epstein nyilatkozatából.)

Én viszont csupán egyetlen-egy gyermekről akarok szólni. Arról, akire, véletlenül ráleltünk a kiürített gettóban. Miután az utolsó szerelvényt is útnak indították Auschwitz felé Nagyváradon csupán két századnyi zsidó maradt. Hogy **megmaradt** azt nagyrészt Révész Sándor ezredesnek Nagyvárad utolsó magyar helyőrségi parancsnokának köszönhető (köszönhetjük), aki nem szolgáltatta ki ezt a négyszáznál kevesebb gyermekembert sem a csendőröknek, sem a hitlerista csapatoknak. Állitólag volt egy olyan parancs, misze-

rint az utolsó nagyváradi szerelvényre minket is feltuszkolnak, mert túl sokat láttunk, tudtunk és egyébként is, a kormány parancsa „a teljes zsidótlanításról" beszélt, tehát Nagyváradot tőlünk is meg kellett tisztítani.

Nem így történt. Viszont három-négy nappal a gettó lakóinak elszállítása után kivezényeltek gettótbontani, palánkokat cipelni és a gettóban maradt tömérdek holmit szortirozni, raktározni.

Ekkora temetőben sem jártam soha.

Ekkora embertelen csönd sem vett körül sehol, csak talán a mauthauseni égető kemencék szomszédságában. Szédülten jártuk a kihalt gettó utcáit, házait, szobáit. Pokoli ötlet volt, épp minket, a zsidó munkaszolgálatos század tagjait kivezényelni erre a munkára. De ez tűnt a legbiztosabb megoldásnak. Mi biztos nem lopunk, nem hordjuk haza a gettó értékeit; már azért sem, mert nem volt otthonunk. Persze előttünk a város vezetői, csendőrei, nyomozói jónéhányszor „ellenőrizték" a kiürités végrehajtását. Ki tudná megmondani ki, mit és mennyit vitt magával.

A feladatunk az volt, hogy egyetlen óriási áruraktárrá alakítsuk át a gettót. Azaz egy csomóba kellett hordanunk a hátrahagyott fehérneműt, paplant, takarót, párnát, ruhaneműt, munkaeszközöket, könyveket. Uramisten micsoda könyvtárak!

„Munkára! Nem olvasunk, kankós fejű zsidók, csak rakunk, hordunk". Értem? — így a tizedes.

Ezer és ezer könyvet szortiroztunk, raktunk gulákba. És ahogy egy teremnek beillő szobában ledöntöttük a harmadik, vagy negyedik sor könyvet, egyszercsak, a kötet halmazok mögött, a sarokban guggolva felfedeztünk egy 5—6 éves fiucskát, megriadt, szipogó, mogyoróbarna hajú, élő gyermeket — a nagy temetőben. Bizonyára a szülei bujtatták el, hagyták ott abban a reményben, hogy jóemberek lelnek rá. Kohányi Laci találta fel magát először. Takarta-fedte a guggoló gyermeket, nehogy a keretlegény észrevegye. „Könyvet, gyorsan könyvsort elé" — suttogta. Eltakartuk. Kohányi Laci gyorsan vizet adott neki. Este legjobb barátainkkal Rosmann Ernővel, Sámson Jánossal megtárgyaltuk a teendőket.

Bújtatni, bújtatni aztán valahogy kicsempészni és biztos helyre juttatni. Naiv elképzelés... Másnap ennivalót vittünk neki és raktuk, raktuk a szomorú megrémült, szótlan gyermek elé a könyveket, mint valami áthághatatlan barrikádot.

Harmadnap eltűnt a gyermek. A könyvbarrikád érintetlen, a búvóhely tökéletes. Megszöktették? Ő futott el? Elfogták? Vagy elszállt mint az angyalok?

„15 zsidót fedeztek fel a volt nagyváradi gettó egyik befalazott pincéjében — ez volt a címe a kolozsvári Ellenzék egyik tudósításának. A szöveg pedig: „A kiürített gettó területén folytatott leltározási munka során a váradi Zsigmond utca egyik házának befalazott pincéjében 15 zsidót fedezett fel a rendőrség. Mint emlékezetes, ezelőtt néhány nappal egy másik pincében nem kevesebb mint 45 zsidó rejtőzött. Ezuttal is a lakosság hívta fel a hatóságok figyelmét. A most felfedezett zsidók bevallották, hogy az elvivés elől rejtőztek el és minden külső segítség nélkül, maguk falazták be a pincét. Csak egy egészen szűk nyilást hagytak, hogy levegő és némi fény hatoljon be. Keksszel és vízzel látták el magukat, ez volt az egyetlen élelmük. A rendőrség megkezdte részletes kihallgatásukat."

Vajon mi lett velük?

Egy másik híradás a kolozsvári Keleti Magyar Ujságból (1944 nyara) „Becsületes munkát végeztünk" — ez volt a cikk címe. „A zsidókérdés megoldása a legszorosabban összefügg a háborús győzelem kérdésével. Nekünk első célunk az volt, hogy megszabadítsuk az országot a zsidó tömegektől. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy ezen a téren becsületes munkát végeztünk. Ki merte volna elhinni, hogy ilyen nagyszerű eredményt érünk el: három hónap alatt Kárpátalján, Miskolcon, Kolozsváron, Ungváron egyetlen zsidó nincs már."

A hitlerista szakértők is pontosan ezt vallották: a magyar fasiszta hatóságok meglepő, gyors, operativ és tökéletes munkát végeztek. Hallgassuk meg mit mondott erről a témáról a legilletékesebb ember: Veesenmayer, Magyarország egykori hitlerista helytartója:

„Ha a magyarok megtagadták volna a német elképzeléseket a zsidó kérdésben, annak ilyen megoldására nem kerülhetett volna sor. Ugyanis 1944 már a „krizis" éve volt, nem lett volna hatalmi erőnk egy millió ember kiszűrésére, elfogására, tömörítésére és deportálására. Egy ilyen nagyarányu rendőri--csendőri feladat elvégzését három hónap leforgasa alatt csak a lelkes magyar hatósági- és karhatalmi apparátus tette lehetővé. Mi, a Birodalomból már nem tudtunk megfelelő erőt bedobni erre a célra. Egyébként is egy ilyen nagyméretű akciót csak úgy lehet sikerre vinni, ha azok segítenek, akik jól ismerik az országot, népét és beszélik nyelvüket. Ne felejtsük el, hogy Eichmannak csak igen kis számú specialistája müködött Magyarországon. Ilyen gyorsan és ennyire súrlódásmentesen lebonyolítani ezt az akciót csak a magyarok (a magyar kormány) segítségével volt lehetséges" (Népbirósági vallomásából).

Más: „A német csapatok jelenléte és Hitler erőszakos követelései ellenére sem lehetett volna lebonyolítani ilyen maradéktalanul ezt a véres akciót. ha a keresztény lakosság részéről nagyobb ellenállás mutatkozott volna, mint más országokban. Véleményem szerint tehát a Sztójai kormányon kivül, a magyar nép-

nek az évtizedes antiszemita propagandával való félrevezetése, gyűlöletének felkorbácsolása és nem utolsó sorban a prédára éhes söpredék rablóösztönének felkeltése tette lehetővé ezt a szégyenteljes, embertelen akciót... A zsidók fizikai ellenállásának hiánya is elősegítette a lebonyolítás példa nélküli gyorsaságát (Jankó Béla tanácselnök népbirósági beszédéből.)

És ime a csúcsa mindennek: „Április közepén magához Eichmannhoz fordultunk segítségért Endre László akciói ellen. Feltártuk a vidéki gettók rémségeit és a minimális emberiesség nevében kértük, hogy segítsen a helyzeten. Természetesen rideg elutasítás volt a válasz. Akkor hangzott el Eichmannak ismert mondata: „Endre will die Juden mit Paprika fressen". (Stern Samu közléséből.)

Végül egy elrettentő gazdasági vonatkozásu, pontosabban pénzügyi adalék. A magyar kormány fejenként 1200 pengőt térített a deportáltak szállítása és élelmezése címén a németeknek. Tehát minden zsidónak számító magyar anyanyelvű, magyar állampolgár elszállításáért és megöléséért pénzt fizettek a hitlerista hatóságoknak. „Ha jól emlékszem — vallotta Eichmann — a magyar kormány 5.000 márkát fizetett minden zsidó család deportálásáért."

Nem, nem számítom ki, hogy milyen összeget inkasszált a hitlerista államkassza a nagyváradi „legreprezentativabb gettó" foglyainak deportálásáért. Minél nagyobb számadat jönne ki, annál visszataszitóbb és mélységesebb lenne az embertelenség fokozata. És erre már nincs szükség. De az emlékezésre — igen. Épp ezért: én, alulirott tanú, felelősségem teljes tudatában Isten, Ember és Törvény előtt vallom... enynyit tudok a nagyváradi zsidóság elpusztításáról. És vallom, hogy ez a véres tavasz rekesztett ki örökre a gyermeki, sőt emberi illuziók rezervátumából. És várom, türelemmel várom — ha a feltámadást nem is — de az erkölcsi elégtételt, a megkövetést, a willybrandt-i letérdepelést az egyszerű fekete márványból faragott nagyváradi emlékmű előtt.

Mert csak akkor fognak szólni, a gyász méltóságteljes, porig sujtó fájdalmával e soktemplomos város összes harangjai.

1974.

A kolozsvári Korunknak írt, soha meg nem jelent riport.

AUSCHWITZ...

Az auschwitzi megsemmisítő halállágert 1945 január 27-én, szombaton délután 3 órakor szabadították fel a bevonuló orosz csapatok. A németek január 18-án fejezték be a láger kiürítését. A tábor foglyait magukkal vitték és ha véletlenül elrejtőzött zsidóra találtak, a helyszinen agyonlőtték. A kivégzésekhez a bitófáig rendszeresen **„zenekommandó"** kisérte a szerencsétleneket az uton, Sarah Leander slágereivel „szórakoztatva" őket. A krematórium épületeit stb., a németek visszavonulásuk előtt felrobbantották. Auschwitzban négymillió nőt, gyermeket és férfit gázositottak el és öltek meg a krematóriumokban stb.

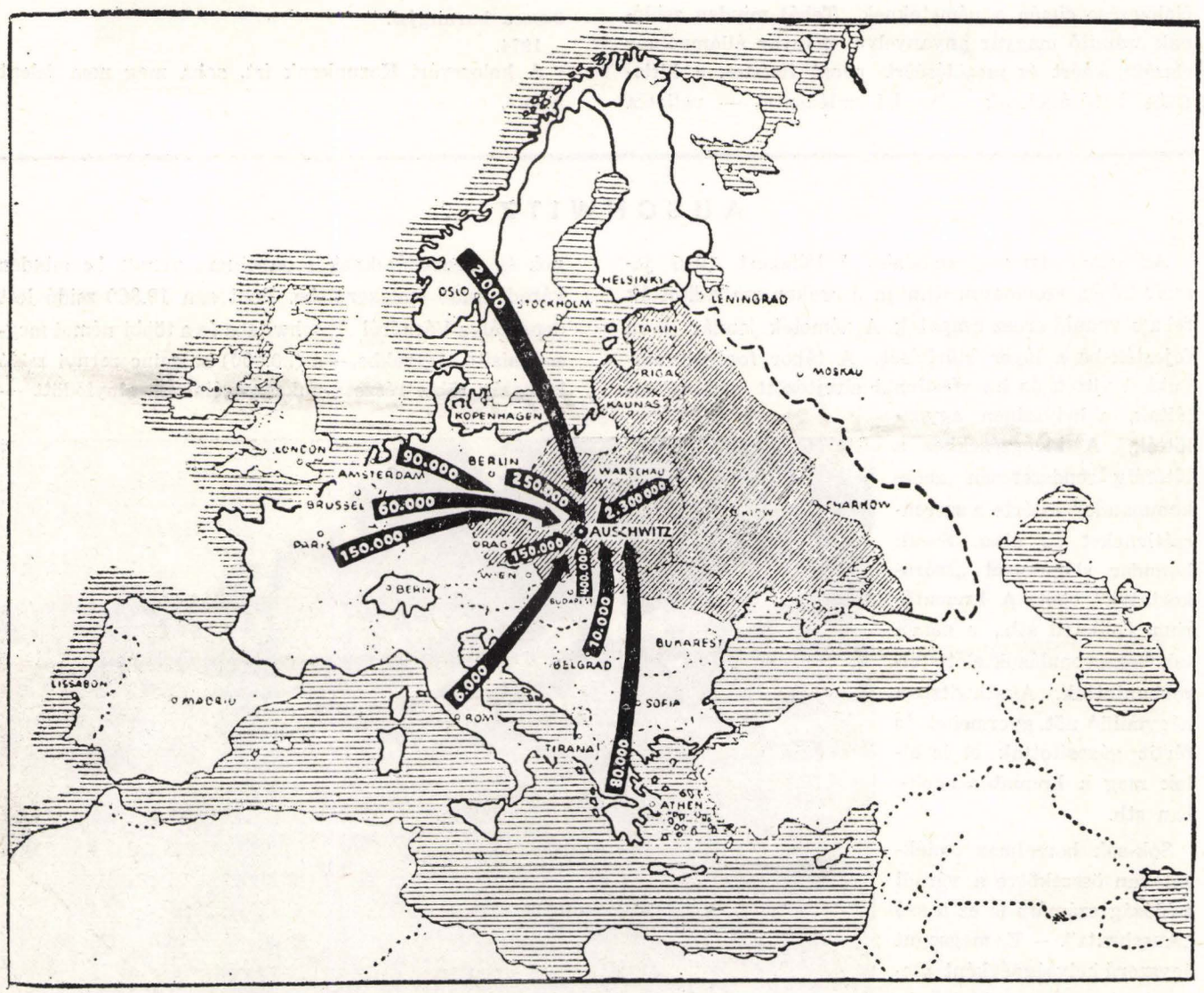
Sok-sok borzalmas emlékkel van összekötve a váradi zsidóság számára is ez a szó „Auschwitz". -- Ez megszűnt egyszerű helységnévként szerepelni és mint a poklok-poklának, az elképzelhetetlen kínok és szenvedéseknek szimbóluma vonult be minden váradi zsidó emlékezetébe. Pontosan 19.860 zsidó lett deportálva Váradról Auschwitzba és a többi német megsemmisitő lágerekbe, —a (30.000) harmincezernyi zsidó lakosság többi része munkaszolgálatban sinylődött —

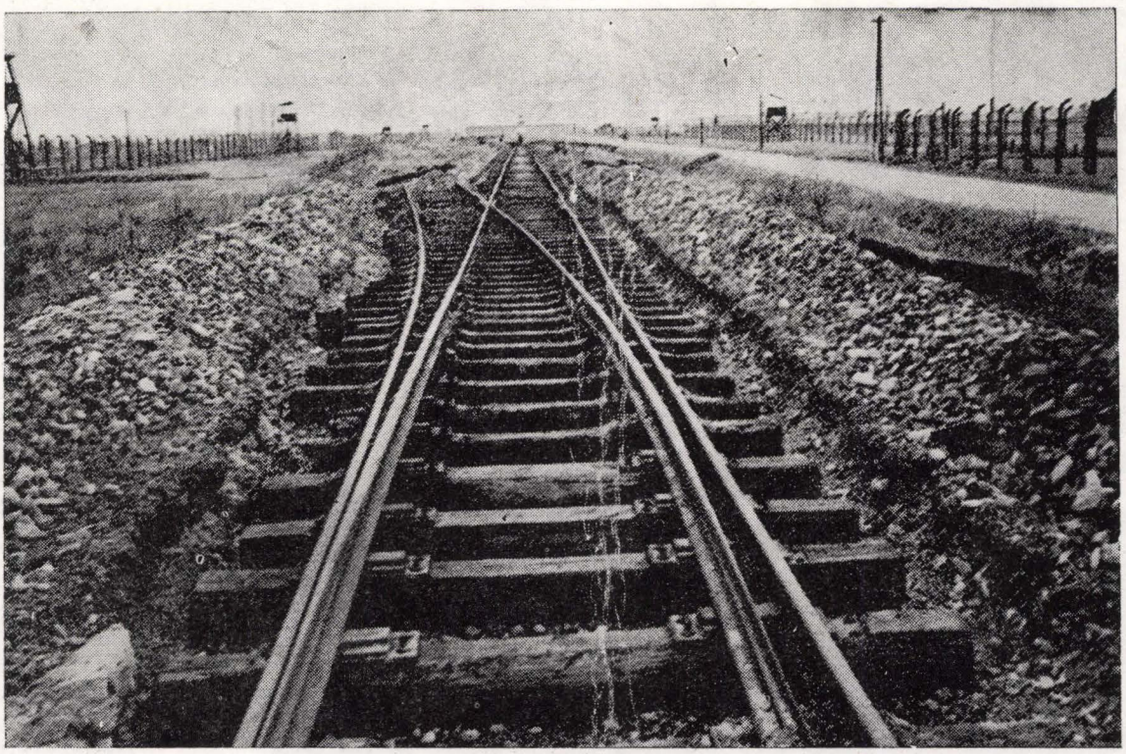
A négy felrobbantott gázkamrák egyike

és ebből 87%, köztük 2.700 kiskorú gyermek nem tért vissza. E gyermekeket élve dobálták be a tömegsirokba, mert **„kár a zsidóknak a golyóért"**. Bár a második világháború áldozatainak száma ötven millió körül mozgott, de egyetlen nép sem veszítette el 1/3 részét összlélekszámának. Találóan állapította meg Tekoa UNO- megbizottunk, **„Más népek azt számolják, hogy mennyi halottat veszítettek a háborúban, mi pedig, hogy mennyien maradtunk életben."** Fokozza soha el nem muló fájdalmunkat, ha felelevenednek lelki szemeink előtt, hogy milyen borzalmas körülmények között veszítették el szüleink, feleségeink és főleg gyermekeink életüket, miután Joseph Mengele, a hirhedt szelektáló-orvos, a halál fehérkesztyűs dirigense egyetlen kézmodulatával döntött a szerencsétlen zsidók millióinak sorsa felett. De nem volt jobb a helyzet a többi lágerekben sem. Majdanekben 250 ezer embert gyilkoltak meg, elgázosítottak, agyonlőtték, megfojtották, agyonverték, felakasztották őket, férfiakat és nőket, aggastyánokat és gyermekeket. Amikor 1944 július 22-én az orosz hadsereg felszabadította ezt a lágert, 810 ezer pár cipőt, 26 állambeli utleveleket talált ott. Mennyi szenvedés, mennyi rettegés, hány kínhalál húzódik meg e száraz számok mögött. Majdanekben és Auschwitzban **„minden egyes nap a halál napja volt"** emlékezik vissza az egyik véletlenül életben maradt deportált.

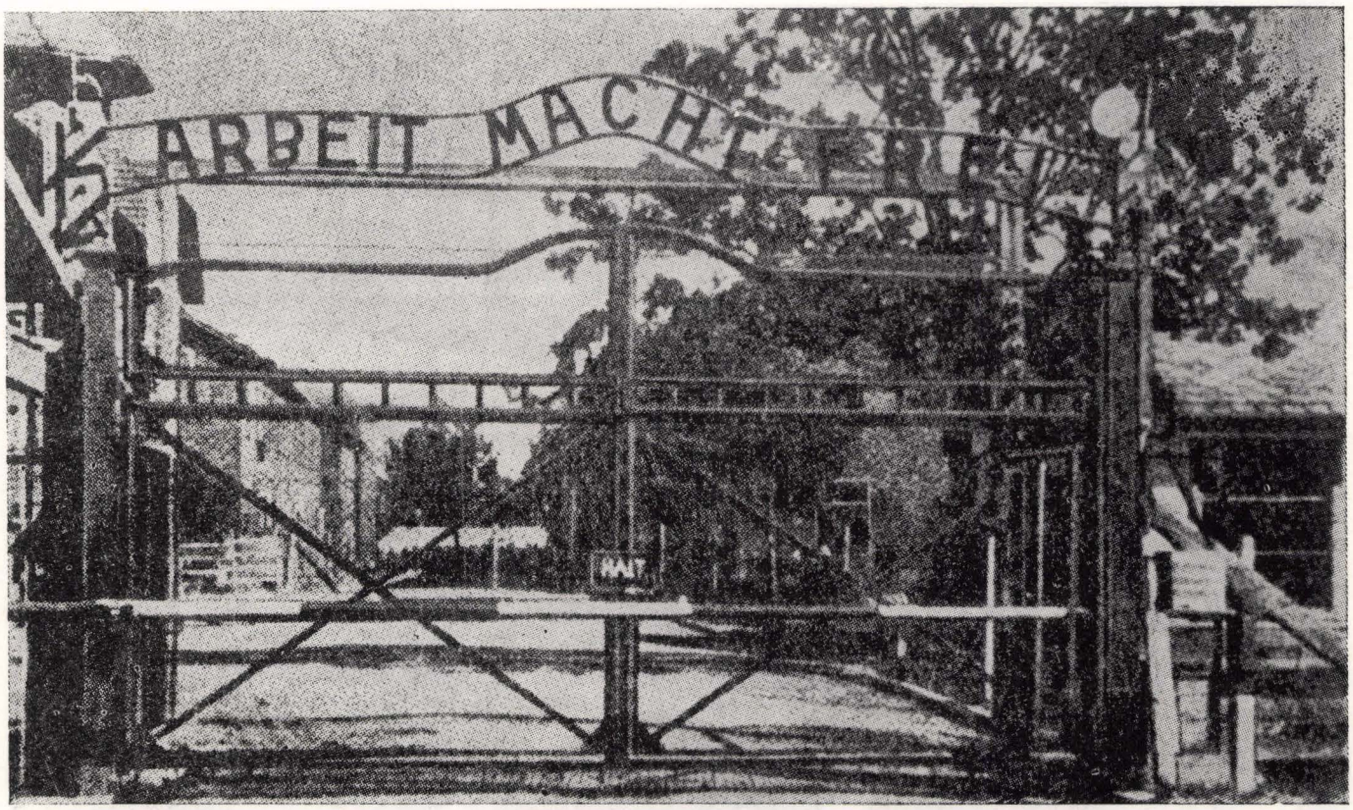
Itt említjük meg, hogy a hirhedt pénzhamisitó (angol font, stb.) nyomdákban váradi deportáltak is foglalkoztatva lettek. A Sonnenfeld nyomda két tulajdonosa, Sonnenfeld Gusztáv és Andor, a három Rubinstein testvér: László, Zoltán és Sándor, Glanzer Jakab, Nyul Ernő, Fränkel Dávid és Sonnenfeld István. Bár ők megkülönböztetett bánásmódban részesültek, mert a német kormány ilymódon akarta külföldi valuta-szükségletét fedezni és rá volt utalva ezen depor-

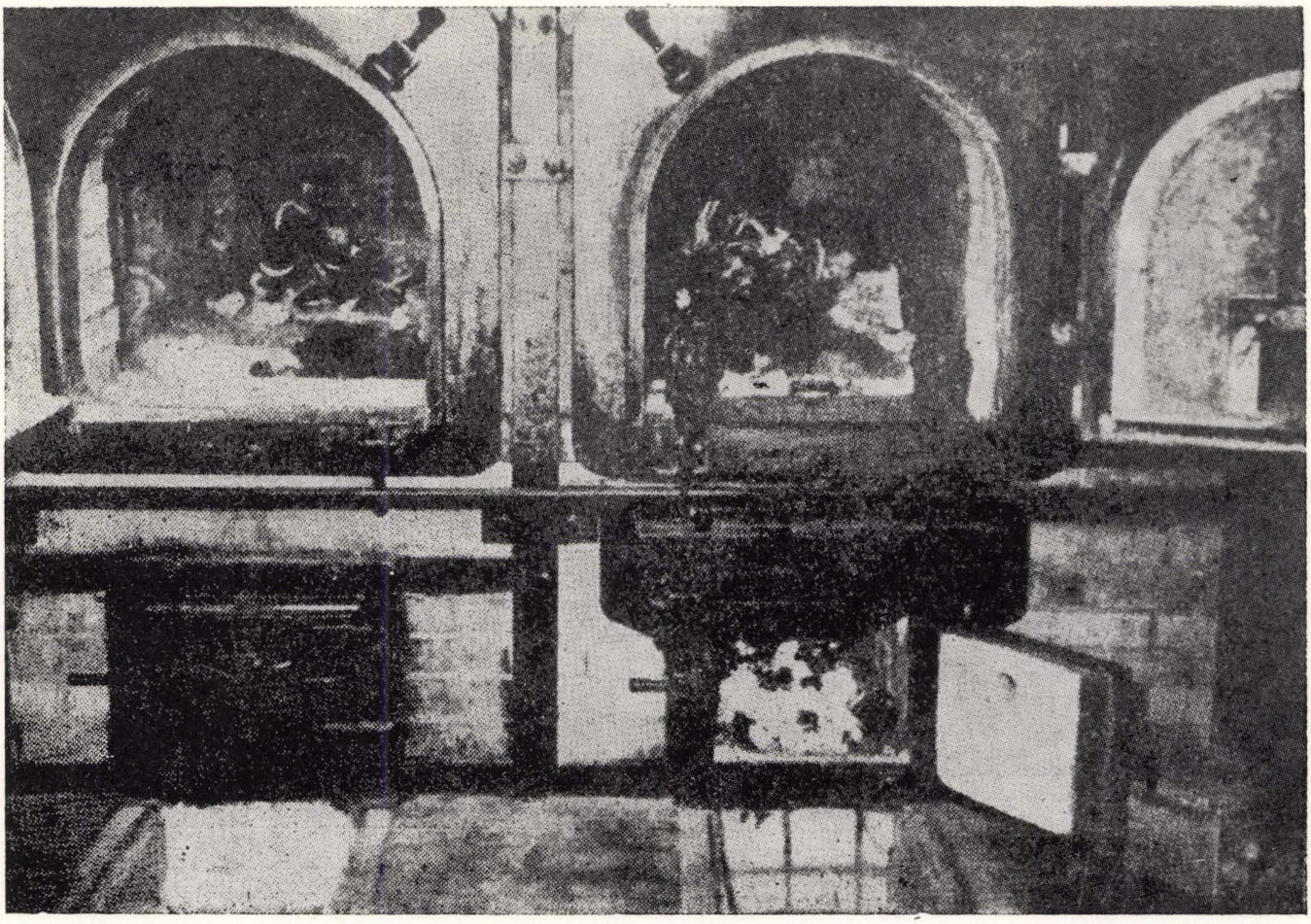
A világ minden részéből állandóan érkeztek a zsidókkal megtöltött vonatok. A gázkamrák—krematórium egy percig sem állhattak kihasználatlanul . . .

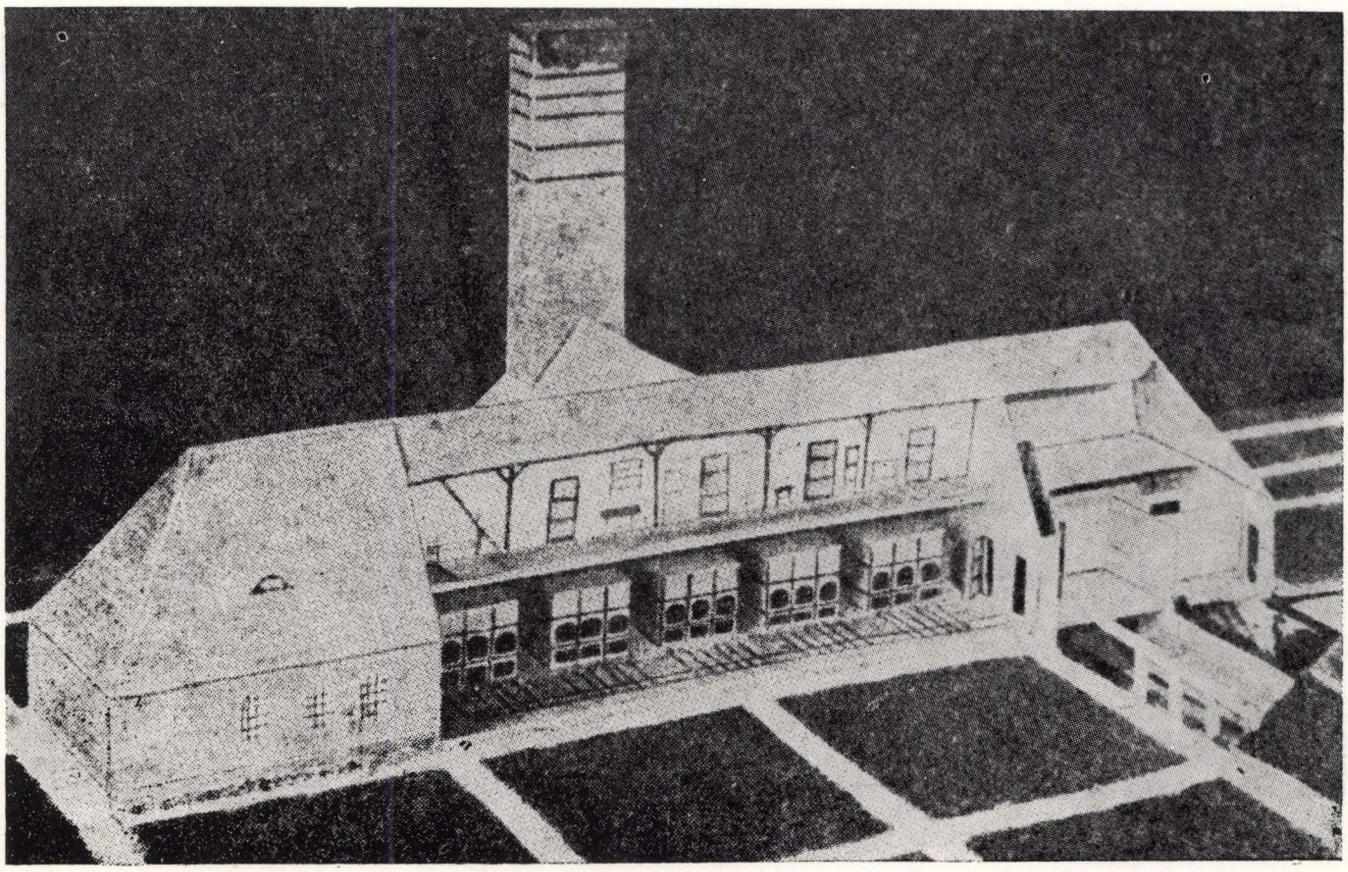
Az Auschwitz-i pályatest sinpárai, melyen a **halál** vonatai közlekedtek

Auschwitzi tábor — a pokol kapuja

A krematórium belseje

A krematórium kazánterme

táltak szakértelmére. Ennek dacára napjaikat állandó rettegésben, halálfélelemben töltötték. Egy percig sem volt kétséges előttük, hogy mihelyt — bármely okból — nem lesz már szükség munkájukra, ők lesznek az elsők, kiket likvidálni fognak, nehogy napvilágra kerüljön valami is ezen ezer lakattal őrzött titkos nyomdák müködéséről. A szövetséges haderők közeledtével természetesen minden kompromittáló adatot siettek eltüntetni és az egyik kivégző S.S. katonai osztag parancsot kapott az összes ott foglalkoztatott munkások kivégzésére. Csak a csodának köszönhették életbenmaradásukat. A „hősies" német katonákat, a már jól hallható ellenséges ágyúk dörgésének hatása alatt, elfogta a félelem és magukra hagyva foglyaikat, saját bőrüket menteni akarván, az utolsó percben — a kivégzési parancs végrehajtása helyett — elmenekültek.

Egyetlen nap, 1943 november 3-án 18.000 zsidót lőttek agyon a náci-gyilkosok. Mindezt pedig zeneszó mellett, mely elfojtotta a szerencsétlen áldozatok halálkiáltásait. Anyák karjaiból kiszakították apró gyermekeiket és élve dobálták a gázkamrákba-krematóriumba. Nem hiába állapította meg Winston Churchill: **„Talán a legnagyobb és legrettenetesebb bűn, melyet valaha a világ történetében elkövettek."** Egyszerüen máról-holnapra vadálattá váltak az emberek.

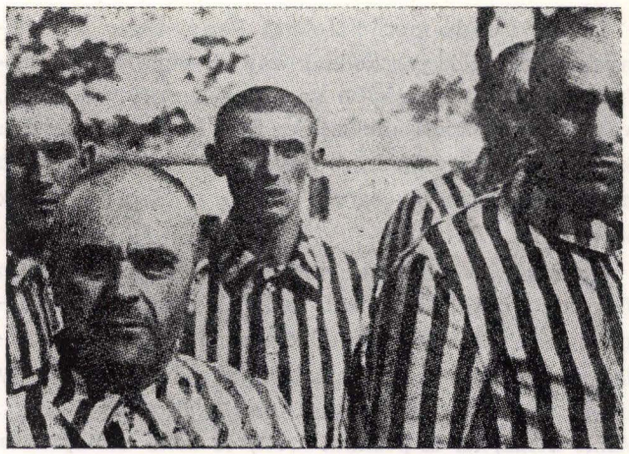
A galutban eltöltött két évezred folyamán sohasem voltunk a Sors által túlzottan elkényeztetve és gyakran éreztük a bőrünkön, hogy mennyire aljas és kegyetlen állat rejtőzik a emberekben, de a legmerészebb fantáziánkban sem tudtuk elképzelni, hogy a huszadik században, Európa kellős közepén, a legkulturáltabb népnek tartott németek képesek legyenek mindazon válogatott gaztettek, embertelenségek elkövetésére, melyeknek Auschwitz, Treblinka, Majdanek, Buchenwald, Birkenau és a többi sok-sok halállágerek voltak színhelyei. Történt pedig mindez a nagy- és kis kultúrnépek aktiv vagy passziv részvételével. Magyarország például oly hihetetlen gyors tempóban és alapossággal, kegyetlenséggel hajtotta végre a Hitler által meghirdetett „Végső Megoldás" programját, hogy ez még a németeket is meglepte. Igy sikerült Nagyváradot is teljesen „Juden Rein" várossá változtatniok.

Miután e könyvben ismertettük mit produkált ez a kitünő emberanyagból összeállított zsidóság vallási-, kulturális- és gazdasági téren Nagyvárad fejlesztése érdekében, ki kell hangsúlyoznunk minden alkalommal, főleg az utókor számára azt is, hogy mit kaptunk viszonzásul cserébe a gazdanéptől:

Gettót, munkaszolgálatot, deportációt és ami ezzel együtt járt, a legborzalmasabb halált.

OKULJUNK !...

G. Ö.

A deportáltak „egyenruhában"

Dr. Nyiszli Miklós:

ORVOS VOLTAM AUSCHWITZBAN

(Részletek)

HETEDIK FEJEZET

Mozdonysziréna elnyújtott bugása hallik a rámpa felől. Kora reggel van. Ablakomhoz lépek, egyenesen odalátok. Hosszú szerelvény vesztegel a rámpán. Perceken belül félrecsapódnak az ajtók, már ontják is magukból a vagonok „Izráel kiválasztott népét". A sorbaállás, szelektálás alig fél órát vesz igénybe. A bal oldal lassú lépésben elindul.

A szobámig hallom a hangos vezényszavakat, a sietős lépteket. A krematórium kazántermében szürődik ki a lárma: folynak az előkészületek a transzport fogadására. Villanymotorok búgása hallik. Üzembe helyezték az óriási ventillátorokat: a tüzet élesztik kellő hőfokra a kazánokban. Tizenöt ilyen ventillátor müködik egyszerre. Minden kemence mellett egy. Az égetőterem körülbelül százötven méter hosszú, világos, fehérre meszelt, betonpadlós helyiség, óriási vasrácsos ablakokkal. A tizenöt égetőkazán nagy, vöröstéglás épitményekbe van külön-külön beágyazva. Hatalmas vasajtóik fényesre tisztítva, feketén sorakoznak a terem hosszában.

A transzport öt-hat perc alatt a kapuhoz ér. A kapuszárnyak kinyilnak. A menet a szokásos ötös sorokban befordul az udvarra. S ami ezután következik, arról e világon senki nem tud, mert aki tudja s hirül adhatná, az, miután megjárta végzetének útját — azt a háromszáz métert a rámpától idáig —, vissza már soha nem tér. Ez van tehát a baloldalon túl: a krematórium! Nem öreg emberek, betegek, gyermekek lágere, ahol a munkaképtelenek vigyáznak a kicsinyekre, amint azt a német félrevezetés az aggódó jobbra kerülők között elhinti.

Lassú, fáradt mozdulatokkal lépegetnek. A kicsinyek álmosan kapaszkodnak anyjuk ruhájába. A pólyás gyermekeket inkább az apjuk tartják karjukon, vagy tolják kocsijukban. Az S.S. kiséret emberei a kapun kivül maradnak. A figyelmeztető tábla szövege szerint a belépés idegennek, de még az idegen S.S.-nek is tilos!

Az érkezők pillanatok alatt felfedezik az udvaron felszerelt, öntözési célokat szolgáló vízcsapokat. Edények kerülnek elő. Felbomlik a rend, az emberek tolongva igyekeznek szomjukat oltani. Nem csoda, hogy ilyen türelmetlenek. Ötödik napja alig ittak vizet. Amit ittak, az is poshadt volt, és nem csillapította szomjukat.

Az S.S.-őrök, akik a transzportot fogadják, megszokták ezt a jelenetet. Türelmesen várnak, míg mindenkire sor kerül, és megtöltötte edényét. Amig nem ittak, úgysem szedhetnék rendbe a tömeget. Lassan összeterelik őket. Körülbelül száz métert haladnak a zöld pázsittal szegett salakos uton, míg egy szürkére festett vaskorláthoz nem érnek, ahol tíz-tizenkét betonlépcső vezet a föld alá egy nagy helyiségbe. Homlokzatán hatalmas tábla jelzi németül, franciául, görögül, magyarul, hogy ez itt a fürdő- és fertőtlenítő helyiség. Meg is nyugosznak a mit sem sejtők, sőt a kételkedők is. Szinte vidáman lépnek le a lépcsőkön.

Körülbelül kétszáz méter hosszú, erősen kivilágított, fehérre meszelt helyiség az, ahova a transzportot vezetik. A terem közepén oszlopsor vonul végig. Az oszlopok körül és a falak mentén padok. A padok fölött fogasok hosszú sora, a fogasok fölött számok. Sűrűn elhelyezett figyelmeztető táblák tudatják több nyelven, hogy ruháját, cipőjét mindenki összekötve helyezze a fogasra, a fogas számát feltétlenül jegyezze meg, nehogy a fürdőből való visszatérésnél felesleges tumultus keletkezzék. Igazi német rendszeretet! — mondják a németimádatra hajlamosak. Igazuk is van! Tényleg a rend kedvéért történik mindez, nehogy a Harmadik Birodalomban oly nehezen várt cipők ezrei elkeveredjenek egymással. Ugyanez áll a ruhákra is; fontos dolog, hogy a kibombázott német lakosság számára hasznavehetők maradjanak.

Háromezer ember van a helyiségben. Férfiak, nők, gyermekek. S.S.-katonák érkeznek. Már hangzik is a parancs: Mindenki vetkőzzék le! Megszabják az időt. Tíz perc! Dermedten állnak az öregek, a nagyapák, nagyanyák, gyermekek, feleségek, férjek. Szemérmes asszonyok, leányok néznek tanácstalanul egymásra. Talán nem jól értették a német szavakat? De a parancsot megismétlik! A hang most türelmetlenebb, szinte fenyegető.

Az emberek rosszat sejtenek. Önérzetük háborog. De jellemző lemondással veszik tudomásul, hogy velük szemben minden szabad. Nagy nehezen vetkőzni kezdenek. Az öregeket, bénákat, elmebajosokat a Sonderkommando odarendelt csoportja segíti a vetkőzésben. Tíz perc alatt meztelen mindenki. A ruhák a fogason függnek, a füzőjükkel összekötött cipők szintén. A fogasok számát pedig mindenki jól megjegyzi magának...

Az S.S. utat nyit a sűrű tömegben a terem végén levő kétszárnyú tölgyfa ajtóhoz. Kinyitják. A meztelen emberek a következő, szintén kivilágított helyiségbe tódulnak. Ez a terem is akkora, mint a vetkőzőterem, csak a padok és a fogasok hiányoznak belőle. A terem közepén, egymástól harminc méter távolságra négy oszlop nyulik a betonpadlótól a plafonig. Mégsem tartóoszlopok ezek, hanem négyszögletű vasbádog csövek, oldaluk mindenhol rácsszerüen lyukacsos.

Már bent is van mindenki. Hangos vezényszó hallik: S.S. és Sonderkommando a helyiséget elhagyni! — Kimennek, számba veszik egymást. Az ajtók becsapódnak. A világítást kivülről eloltják.

Ebben a pillanatban kint gépkocsi berreg. Vöröskeresztes luxusautó érkezik. Egy S.S.-tiszt és egy S.D.G. Sanitätsdienstgefreiter, egészségügyi szolgálatos lép ki a kocsiból. Az utóbbi négy darab, zöld színű bádogdobozt tart a kezében.

A pázsitra lépnek ,ahol harminc méterre egymástól alacsony betonkémények állnak ki a födből. Az első kéményhez tartanak. Gázmaszkot csatolnak fel. Leemelik a kémény fedőlapját. Az is betonból készült. Beütik az egyik doboz patent tetejét, és tartalmát — a lilű színű, babszem nagyságú szemcsékből álló anyagot — beszórják a nyiláson, amely a föld alatti helyiség lyukacsos bádogcsövelbe hull. Ott nem szóródik széjjel, benne marad a csőben. Az anyag: ciklon vagy klór, szemcsés formában. Mihelyt a levegővel érintkezik, azonnal gázt fejleszt. A gáz a lyukacsokon keresztül távozik: pillanatok alatt megtölti az emberekkel telt helyiséget. Öt perc alatt végez a transzporttal.

Minden transzport érkezésénél megjelenik a vöröskeresztes autó. Valahonnan kivülről hozza a gázt. A krematóriumban soha nincs készlet belőle. Aljas elővigyázatosság ez. De nem aljasabb-e a tény, hogy a gépkocsi, amely hozza, a nemzetközi vöröskereszt jelzését viseli?

Öt percet vár még a két gázhóhér, hogy dolgában megbizonyosodjék. Cigarettára gyujtanak, aztán beszállnak az autóba. Háromezer ártatlan embert öltek meg!

Húsz perc mulva elindítják a villamos szellőztetőket, hogy a gázt eltávolítsák. Kinyilnak az ajtók. Már jönnek is a teherautók. Egy sonderkommandós csoport külön a ruhákat, külön a cipőket a kocsikba rakja. Fertőtleníteni viszik. Most már igazi fertőtle-

nítőbe. Onnan vagonszámra Németország különböző központjaiba irányítják a zsákmányt.

Miután a halottak „fürdetése" megtörténik — micsoda lelki hasadással, énjének teljes feladásával végzi ezt a munkát a Sonderkommando! — megkezdődik a hullahegy szétbontása. Nehéz munka; szijakat hurkolnak a görcsösen ökölbeszorult csuklókra, úgy vonszolják a víztől sikamlós holttesteket a szomszédos helyiségben levő felvonókhoz. Négy nagy teherfelvonó gép müködik itt. Felrakják a halottakat, huszat, huszonötöt egy felvonóra. Csengőjel tudatja kezelőjével, hogy indulhat. A krematórium égetőtermében áll meg a felvonó, nagy ajtószárnyak nyilnak automatikusan. Ott vár a vontató kommandó. Ismét hurok kerül a halottak csuklójára. Végigvonszolják őket a betonpadlónak erre a célra készült csusztatóján és lerakják a tizenöt kemence előtt.

Öregek, fiatalok, gyermekek hullái feküsznek hosszú sorokban a betonon. Orrukból, szájukból s a csusztatástól felhorzsolt testükből szivárog a vér, és összekeveredik a betonpadlón elhelyezett csapokból állandóan folydogáló vízzel.

Most az áldozatok „értékesítésének" ujabb mozzanata következik. Ruhájukat, cipőjüket már tulajdonába vette a Harmadik Birodalom. A haj is értékes anyag, időzített bombákhoz szükséges. Száraz és nyirkos levegőre egyformán táguló és zsugorodó fonal a haj. Ez a képessége hozza müködésbe a bombák gyujtószerkezetét. A halottakat tehát lenyirják.

A Harmadik Birodalom értékbázisa nem az arany, hanem a munka — mondják és harsogják világszerte. Ime a valóság: a foghúzó kommandó nyolc embere áll a kemencék előtt, kezükben kétféle szerszám, illetőleg „műszer". Az egyikben feszítővas, a másikban foghúzó. A borzasztó munkához a halottakat arccal fölfelé fordítják, szájukat kifeszítik, és a szájüregben található aranyfogakat, hidakat inkább kitörik, mint kihúzzák. A kommandó ember mind kitünő fogorvos és szájsebész. Mint ilyeneket szólította fel őket finom fogorvosi és szájsebészi teendők elvégzésére dr. Mengele. A szerencsétlenek elhelyezkedést reméltek szakmájukban. Ezért jelentkeztek. Hogy aztán alázuhanjanak a krematórium poklába. Pontosan úgy, ahogy velem is történt.

Az aranyfogak sósavas oldattal telt cinkvederbe kerülnek, amíg a csont- és húsrészeket a sósav lemarja. A halottakon található egyéb arany- és platinatárgyak, gyöngyök, nyakláncok, gyűrűk külön erre a célra szolgáló csukott ládába kerülnek. A fedelén levő nyiláson dobják be az értéktárgyakat. Az arany súlyos fém. Nyolc-tíz kilóra becsülöm, ami egy krematóriumban naponta összegyül. Természetesen a transzportoktól is függ. Vannak szegény és vannak gazdag transzportok, aszerint, hogy honnan irányították ide őket.

A magyarországi transzportok teljesen kifosztva érkeznek a rámpára. A hollandok, csehek, a lengyelországi tartományok transzportjai több évi gettó élet után is megőrizték ékszereiket, aranytárgyaikat, dollárjaikat. Hatalmas kincsek birtokába jut így a Harmadik Birodalom.

Miután az utolsó aranyfog is kikerült halott gazdája szájából, a hullák a hamvasztó kommandóhoz kerülnek. Hármasával helyezik őket egy acéllemezekből készült tolószerkezetre. A kemence nehéz vasajtói automatikusan nyilnak, a vaskerekeken járó szerkezet a kemence izzó belsejébe gördül, ledobja terhét, majd ismét kicsúszik. Izzásig van hevülve. Két gumicsöves ember zúdit reá hatalmas vízsugarakat.

A holttestek húsz perc alatt hamvadnak el. A krematórium tizenöt kemencével dolgozik. Ötezer ember elégetése a napi kapacitása. Összesen négy krematórium dolgozik, ugyanezzel a teljesítőképességgel. Húszezer ember megy át naponta a gázkamrákon, onnan a hamvasztókemencékbe. Húszezer ártatlan ember lelke száll el az óriási kéményeken. Nem marad belőlük egyéb, mint egy halom hamú a krematóriumok udvarán, ahonnan teherautók viszik az alig két kilométerre hömpölygő Visztulához, és adják át a hullámoknak. Annyi szenvedés, annyi borzalom után még az sem lehet a vég, hogy hamvaik az anyaföldben enyésszenek el.

NYOLCADIK FEJEZET

Egyik ikerpár boncolását végzem. A boncolás menetének minden fázisát jegyzőkönyvbe veszem. Leveszem a koponyatetőt. A nyúltaggyal együtt kiemelem az agyvelőt. Mindent megvizsgálok. Következik a mellkas felnyitása, a mellcsont kiemelése. Utána a nyelvet távolitom el az áll alatti metszési nyiláson, egyszerre a nyelőcsővel. Utána a légcső következik, a két tüdővel. Megmosom a szerveket, hogy mindent tisztán láthassak. Minden csupa vér. A legjelentéktelenebbnek látszó kis folt vagy színelváltozás fontos adatokat szolgáltathat. Átmetszem a szívburkot, kikanalazom belőle az izzadmányfolyadékot. Kiemelem a szívet is. Csap alá tartom, lemosom a vért. Tenyeremen forgatom. A szív bal kamrájának külső falán tűszúrástól eredő kicsiny, kerek halványvörös folt, színe alig üt el a környezet színétől. Nem csalódhatok! Tűszúrás; nagyon finom tűvel ejthették. Természetesen injekciós tű. Injekciót kapott a gyermek, de milyen okból? Injekciót kaphat a szívébe valaki, sürgősség esetén szívgyengeségnél is. Megtudom mindjárt. Felnyitom a szívet, feltárom a bal kamrát. A szív bal kamrájában levő vért a boncolásnál kikanalazzuk és lemérjük. Ez

az eljárás itt nem alkalmazható, mert a vér kemény, alvadt csomóvá állt össze. Csipesszel szétválasztom a vércsomót, megszagolom. Kloroform jellegzetes, erős szaga csapja meg orromat. Kloroform injekciót kapott a szívébe! Nem egyébért, mint azért, hogy a befecskendezett kloroformtól a szív bal kamrájában levő vér megalvadjon és a szívbillentyűkre rakodva azonnali szívhalált okozzon!

Térdem remeg az izgalomtól. Felfedeztem a Harmadik Birodalom orvostudományának legsötétebb titkát. Itt tehát nem csupán gázzal, hanem szívbe adott kloroform injekciókkal is ölnek! Verejték ül ki homlokomon. Szerencse, hogy egyedül vagyok. Mások előtt nehezen tudnám palástolni izgalmamat. Befejezem a boncolást. Kiértékelem és papírra vetem a talált elváltozásokat, de a kloroform, az alvadt vér a bal kamrában, a tűszúrás a szív külső falán nem szerepelnek a jegyzőkönyvben. Óvatos elővigyázatosság ez tőlem. Dr. Mengele dossziéi ezekről az ikrekről is kezemben vannak. Ezek is pontos vizsgálati adatokat tartalmaznak, röntgenfelvételeket, a már említett finom kivitelű rajzokat, de az elhalálozási körülmények, a halál oka nem szerepelnek a rovatokban. Nem töltöm ki én sem ezt a rovatot a boncolási jegyzőkönyvben. Nem jó ezen a helyen a tapasztalat megengedett határait átlépni, és a látottakat elmondani! Nem vagyok gyáva. Idegzetem erős. Számtalan halálokot derítettem már fel életemben. Meggyilkoltakét, akiket bosszúból, féltékenységből vagy anyagi előnyökért öltek meg. Felderítettem öngyilkosok, betegségekben elhaltak halálokait. Beleszoktam a halál jól elrejtőzött okainak kikutatásába. Sokszor értek lélegzetelállító meglepetések. De most fázós ijedtség fut rajtam végig. Ha Dr. Mengele sejtené, hogy ismerem injekcióinak titkát, tíz orvos is jelen lenne a politikai S.S.-től, hogy megállapítsa beállott halálomat!

KILENCEDIK FEJEZET

Már estefelé jár az idő. Mengele eltávozott. Egyedül vagyok súlyos gondolataimmal. Szinte gépies mozdulatokkal teszem helyükre a boncolásnál használt műszereket, kezet mosok, átmegyek a munkaterembe. Cigarettára gyujtok és leülök, hogy kissé megnyugodjak. Ekkor velőtrázó sikoly hasít az agyamig. Közvetlen utána csattanás, majd nehéz test zuhanása hallatszik. Figyelek, feszülten várom a következő perceket. Egy perc sem telt bele, és ujabb borzalmas sikoly, ujabb csattanás, ujra zuhan egy test. Hetven halálsikolyt, hetven csattanást és ugyanannyi zuhanást számolok meg. Nehéz léptek távoznak, elcsendesül minden.

A boncterem melletti helyiség — külön bejárata van az előcsarnokból — a lejátszódott borzalmas tragédia színhelye. Üres, betonpadlós, félsötét szoba. Vasrácsos ablaka a hátsó udvarra néz. Hullakamrának használom. Itt tartom a hullákat, amig a boncolásnál sorra kerülnek, boncolás után is iderakják őket, míg el nem égetik. A szoba bejárata előtt halomba rakott piszkos, szakadt női ruhák, rongyos facipők, szemüvegek, száraz kenyérdarabok hevernek a földön: **KZ** nők jellegzetes holmija.

Belépek a szobába. A hallottak után el voltam készülve, hogy valami rendkivüli látvány fogad, de a szemem elé táruló kép mindennél irtóztatóbb, amint a félhomályos helyiségben körülnézek. Hetven fiatal, meztelen női test véres hullája fekszik előttem. Egymásra borulva, egymás vérétől áztatott testek hevernek szerteszét. Közelebb lépek. Növekvő irtózattal látom, hogy nem mind halott. Néhányan közülük még élnek: karjukkal, lábukkal tétova mozgásokat végeznek, véres fejüket emelgetik, a szemük tágra nyilt.

Felemelem az egyik még mozgó fejet, a másodikat, a harmadikat, és rádöbbenek, hogy itt ciklongázon, kloroformos injekción kivül egy harmadik halálnemet is alkalmaznak. Tarkólövés! A belövési nyilás elárulja, hogy 6 milliméteres, ugynevezett kis kaliberű fegyvertől származik, kilövési seb, illetve nyilás nélkül. Ez puha ólomgolyó mellett szól. Az lapulhat el a koponyacsontokon annyira, hogy bentreked. Sajnos, szakember vagyok, percek alatt áttekintem és tisztán látom a borzalmas helyzetet. Nem is csodálkozom már, hogy a kis kaliberű golyók nem mindegyik áldozatnál okoztak azonnali halált, pedig a lövéseket, amint a bőrpörkök mutatják, három-négy centiméter távolságról adták le, közvetlenül a nyultagy irányába. Ugy látszik, hogy a löveg egy-két millimétert félrecsúszott, ezért nem okozott azonnali halált.

Tudomásul veszem ezt is. Már nem gondolkozom. Félek, hogy beleőrülök. Kimegyek az udvarra. Egy sonderkommandostól megkérdezem, honnan hozták a hetven szerencsétlent? Ezek, feleli, a C táborrész kiszelektáltjai. Minden este hét órakor hetvenet hoz ide a teherautó. Mind tarkólövést kapnak.

Áthaladva a tisztáson, a vele határos kis fenyőerdő szélén vagyunk. Ismét drótkerités és drótos fakapu elé érünk. A kapun nagy figyelmeztető tábla, szövege azonos a krematóriumok kapuján függő táblákéval: „Erre a területre belépni idegennek, sőt idegen S.S. személyeknek is szigoruan tilos." Mi, sonderkommandósok belépünk. Nem is kell igazolványunkat felmutatnunk. A krematóriumbeli S.S.-ek teljesítenek itt szolgálatot, és itt dolgozik a II. krematórium hatvan embere is, a Sonderkommandó ide beosztott emberei. Ez a nappali szolgálati csoport. A kommandó reggel héttől este hétig dolgozik, akkor leváltja az éjjeli cso-

port hatvan embere; ezeket a IV. krematórium szolgáltatja.

A kapun átlépve, udvarszerű térségre jutunk, amelynek közepén hosszú, kopott vakolatú, szalmatetős ház áll. Apró ablakait fatáblák födik. Német falusi parasztházak ismerős formájában épült. Az is volt legalább százötven évig. Mutatja a régen megfeketült szalmatető és a falairól lehullott sokrétű vakolat. Birkenau Auschwitz mellett fekszik; a KZ felépítése érdekében a német állam a falut kisajátította, házait ennek az egynek kivételével leromboltatta, lakosságát áttelepítette.

Mi lehetett ennek a háznak az eredeti rendeltetése? Lakóház? A válaszfalak eltávolításával szobáit új rendeltetésének megfelelően most egyetlen hosszú helyiséggé alakították át. Vagy talán eredetileg is egyetlen nagy helyiségnek építették, raktárnak vagy más hasonló célra? Nem tudom. Most vetkőzőhelyiség: a máglyahalálba indulók vetik itt le ruháikat.

Ide azokat a transzportokat indítják a zsidó-rámpáról, amelyek nem férnek be a négy krematóriumba. Ezeknek a legborzalmasabb a végük. Itt nincsenek vízcsapok, ahol legalább égő szomjukat olthatnák. Nincsenek félrevezető feliratok, amelyek rossz sejtéseiket eloszlatnák. Nincs gázkamra, amit fürdőhelyiségnek vélhetnének. Itt csak egy szalmatetős, hajdan sárgára meszelt paraszthász áll, csukott zsalugáterekkel, mögötte pedig óriási füst száll az égig, égő emberhús és pörkölődő haj szagát terjesztve.

Körülbelül ötezer lelket számláló tömeg áll rémült dermedtségben az udvaron. Körülöttük sűrű S.S. őrlánc, pórázon tartott óriási vérebekkel. Három-négyszázan kerülnek egyszerre a vetkezőbe. Sűrű botütésektől nógatva ledobálják magukról a ruhát, és mezteleníl kilépnek a ház túlsó oldalán levő ajtón, hogy helyet adjanak az utánuk következő áldozatoknak.

Amint az ajtón kilépnek, idejük sem jut arra, hogy körülnézzenek, helyzetük borzalmasságát még fel sem foghatják, máris karon ragadja őket egy-egy sonderkommandós, és viszi az S.S.-őrök sorfalai között a fáktól szegélyezett, kanyargós, százötven méternyi uton a máglyához, amit csak az útjuk végén pillantanak meg, amint a fasorból kilépnek.

A máglya ötven méter hosszú, hat méter széles és három méter mély árok, telve égő holttestek százaival. A máglya fasor felőli szélén, egymástól öt-hat méter távolságra S.S.-katonák állanak. Kezükben a tarkólövéshez használatos, 6 milliméteres, kis kaliberű fegyver. Amint a szerencsétlen áldozat kiér a fasorból, a máglya mellől két másik sonderes ragadja karon és tizenöt-húsz méteren át az S.S.-lövész fegyvere elé vonszolja. Itt, a borzalmas halálordítások közt a lövés csupán egy csattanás. Egy csattanás, és a legtöbbször még élő áldozatot belökik az árok tűztengerébe.

Ettől az ároktól ötven méternyire egy másik, ugyanilyen árok van teljes üzemben.

A máglyáknál Oberscharführer Moll a parancsnok. Mint orvos és mint szemtanú állítom, hogy ő a Harmadik Birodalom legelvetemültebb, leghidegvérűbb, gyilkosa. Mollhoz képest még Mengelében is pislákolt elvétve valami emberi; olykor-olykor előfordult, hogy a rámpán szelektálás közben észrevette, amint valamelyik erőteljes, fiatal nő erőszakkal édesanyját követte a bal oldalra. Ilyenkor durván leszidta és visszaparancsolta a jobb oldalra. Oberscharführer Mussfeld, az I. krematórium főlövésze is belelő néha még egyszer áldozatába, ha a tarkólövéstől nem halt meg azonnal. Oberscharführer Moll ilyesmikre nem veszteget időt. Mollnál nagyrészt élve kerülnek az emberek a tűzbe, és ezerszer jaj annak a sonderkommandósnak, ha hibájából a vetkezőtől a máglyákig áradó ember-futószalag valahol elakad, és a máglya szélén álló lövészek némelyike néhány percig tétlenül vár az ujabb áldozatra.

Moll mindenhol jelen van, fáradhatatlanul járja körbe a máglyákat, az utat a tűztől a vetkezőig. Az emberek nagy része ellenállás nélkül engedi, hogy a vetkezőtől a máglyához hurcolják. Az áldozatok a félelemtől annyira megbénulnak, úgy megdermednek, hogy talán nem is tudják, mi történik velük. Főleg az öregek és a gyermekek. Vannak azonban fiatalok, akik létfenntartási ösztönük minden kétségbeesett erejével próbálnak ellenállni. Ha egy ilyen jelenetet Moll az ember-futószalag vonalán észrevesz, állandóan nyitott revolvertáskájából előrántja pisztolyát. Egy lövés, sokszor negyven-ötven méter távolságból, és az akadékoskodó holtan esik ki a sonderes mellől a sorból. Moll mesterlövőnek számít. Sok sonderkommandós karját lötte már át, ha elégedetlen volt munkájával, de mindég csak a karját — ordítozás vagy előzetes figyelmeztetés nélkül.

A két máglya napi teljesítménye öt-hatezer halott, valamivel több, mint egy krematóriumé, de százezerszer borzalmasabb a halála azoknak, akik idekerülnek. Kettős halállal, tarkólövéssel, és tűzhallálal pusztulnak el.

A gázhalál, a kloroform injekció, a tarkólövés után ez a negyedik halálnem, amit megismertem: a kombinált halált.

A „V-1" TITKA

Irta: **Schön Dezső**

Több mint egy hete dolgoztunk már a gyárban, de még mindig titok volt előttünk, hol vagyunk, mit csinálunk. Az óriási hálóteremből, ahol 300 embernek készítettek fekvőhelyet, keskeny, cikcakkos folyosó vezetett az üzembe. Két szakmányban folyt a munka, napi 12 órát dolgoztunk, hét napot egy héten. Amióta betereltek ebbe a hodályba, eltűnt a kék ég, eltűnt a júniusi nap, nem is csoda, hogy a nagy elszigeteltségben a nappalok és éjszakák határvonala is kezdett elmosódni.

A gyárudvarból néha hangok szűrődtek be a hálóterembe. A két leveshordó máramarosi fiú ujságolta, hogy a gyár tulajdonképpen egy egész város, legalább 30 ezer ember dolgozik benne. Láttak ukránul beszélő nőket, amint csilléket tolnak és úgy dolgoznak mint a férfiak. A szanitéc azt ujságolta, hogy francia beszédet hallott. Tényleges értesülést mégsem lehetett szerezni. Az S.S.-őrség, amelyet Auschwitzban, a transzport indulásánál adtak mellénk, megközelíthetetlen volt. A német mérnökök és előmunkások csak a munkával kapcsolatban adtak utasításokat, különben némák voltak. Nyilván felsőbb parancs tiltotta meg, hogy velünk, heftlingekkel szóbaálljanak.

Első kapcsolatunkat a külvilággal egy darab papír teremtette meg, amelyet az udvar felől dugott be valaki a mosdófülke ablakrácsai közé. Gyűrött ujságpapír volt, úgy nézett ki, mintha hulladék volna. A Völkischer Beobachter első oldalának egy darabja volt — körülbelül 2—3 napos ujság — rajta az OKW-jelentés és egy rövid kommentár.

London lángokban áll — olvastuk a jelentésben. — Csodafegyverünk a nap 24 órájában, szünet nélkül ontja bombaterhét. A királyi család és a kormány elmenekült az angol fővárosból.

A hírmagyarázó semleges megfigyelőkre hivatkozott, akik egyöntetüen vallják, hogy a V-1 bevetése óta káosz és halálfélelem lett urrá az angol fővárosban. A V-1 pszichológiai hatása leirhatatlan: az angol polgár számára az ellenség személytelenné vált. Nem emberrel áll szemben, hanem géppel. Az ember számára a harc kilátástalan...

A hálóterem sarkában, a priccseken tárgyaltuk élénken az eseményeket. Vajon mi az igazság ezzel a csodafegyverrel? Mi a tény és mi a belföldi használatra szánt propaganda? Meddig birják a németek ezt az ütemet, hogyan fognak a szövetségesek védekezni? Mi a V-1, — kellemetlen incidens, vagy talán az a fegyver, amely új, váratlan irányt ad a háborúnak?

Az is letört bennünket, hogy a jelentés szűkszavuan emlékezett meg a normandiai partraszállásról, vagy ahogy mi neveztük, az inváziójról. Mindössze egy mondat volt benne „helyi jellegű hadműveletekről és bombázásról." Mi abban reménykedtünk, hogy időközben a szövetséges hadak már bevonultak Párizsba, s most jön a hír, a „megtorló" csodafegyverről és helyi jellegű hadműveletekről a normandiai partvidéken...

Az emeletes priccs-sorok között Vadász Miki közeledett. Miki mérnök volt, a német igazgató mellett kapott beosztást. Finom, mosolygós arca komor volt. Leült a priccsre, óvatosan körülnézett, azután halkan mondta:

— Tudjátok, mi az a készülék, amit szerelünk? V-1.

Négy megdöbbent szempár meredt rá.

— Biztos vagy a dologban, Miki? — szaladt ki valamelyik száján.

— Holtbiztos — hangzott a válasz.

★

Háromszáz magyar-zsidóból állott csoportunk, amelynek nagyrésze a váradi és kolozsvári gettóból került ki. A csoportot Auschwitzban állították össze. A blokk előtt civilruhás német állott, karján széles horogkeresztes szalag és fémmunkásokat verbuvált. Hallgattam a tanácsra, amelyet a fürdő előtt várakozva egy varsói zsidótól kaptam — felcsaptam fémmunkásnak.

— Menj el innen — mondta a varsói —, jelentkezz az első transzportra. Aki kikerül a pokolból, félig már megmenekült.

— És mi van veled? — tudakoltam.

— Itteni kommandóba vagyok beosztva. Nem mehetek transzportra.

Felhúzta kabátujját és mutatta a tetovált számot.

Reggel volt, néhány órával azután, hogy megérkeztünk a birkenaui perronra és átestünk azon, amin mindenki átesett, akit jobboldalra dirigáltak. A blokk körül rengeteg barát és ismerős volt. Senki sem köszönt. Némán néztünk egymás szemébe, mint a temetésen.

A karszalagos német füzettömböt tartott a kezében.

— Neve?

Megmondtam. Beirta a füzetbe.

— Szakmája?

— Gépszerelő vagyok.

Magyarázatképpen hozzáfűztem: — Irógép- varrógép- és kerékpárjavító műhelyem volt.

— Az öcsém, nálam dolgozott, jó munkás — mutattam a fiamra, aki egész idő alatt a karomat fogta. KZ-életünk kezdeti szakaszán főleg amiatt aggódtunk, hogy elszakadhatunk egymástól, ezért egy percre sem engedtük el egymás kezét.

A karszalagos őt is beirta:

A szomszéd blokk előtt erdőmunkások jelentkeztek, valamivel távolabb bányamunkások.

A pályaválasztás lehetősége zavarba hozta. Bravermann Henrik barátomat, akinek Nagyváradon szemfedőgyára volt.

— Mit gondolsz, mi a teendő? — próbált rajtam keresztül a bizonytalan jövőbe látni.

Megmondtam neki, mire oktatott ki a varsói zsidó. Különben is már döntöttem, fémmunkásnak jelentkeztem.

Bravermann is beállt a fémmunkások sorába.

Azután jött tanácskozni dr. Hirsch Tibor váradi ügyvéd és Friedmann Ármin, a Golf-féle borotvapenge gyári képviselője. Felfedezett a sokaságban dr. Wiener Sándor aknasugatagi orvos fia, Feri, aki néhány nappal ezelőtt érettségizett.

Megismételtem a leckét. Mindannyian beálltak a sorba.

A 300-as csoportban összefogtak apák fiaikkal, testvérek, sógorok, barátok, szomszédok. Legidősebb tagja Fein Májer, a váradi ortodox hitközség sámesze volt, aki közeljárt a hatvanhoz, legfiatalabb tagja pedig Majsi volt, a fiam, akinek bár-micváját néhány hónappal ezelőtt ünnepeltük.

Voltak a csoportban lakatosinasok, gyári munkások, háborús fezőrök és kisiparosok. Akadt néhány agyongyötört munkaszolgálatos, aki megjárta Ukrajnát és még mielőtt körülnézhetett volna, leszakadt az ég. Akadtak szép számban békebeli mesümedek és máramarosi chaszidok. Zentai bócherek, akiket a talmudfóliánsoktól szakítottak el. Egyszóval, a magyarországi zsidóság minden rétege képviselve volt.

Néhány napig átmeneti barakkban tartottak bennünket, majd egy délután kivittek a rámpához és erős S.S.-őrséggel elindultunk nyugat felé.

★

— Fegyvert gyártunk, hogy elpusztítsák vele megmentőinket — mondotta Fein bácsi, a sámesz csüggedten. — Saját kezünkkel oltjuk ki a remény szikráját. Ilyen csapásnak még a Tórában sincs nyoma.

Teltek a napok a gyárban, de nem tudtuk, mi van az Anglia ellen indított támadással, hol tart az invázió, mi történik a többi frontokon. Hiába néztük a mosdófülke rácsait, a csoda nem ismétlődött meg, nem kaptunk ujságot. A szigorú elszigeteltségnek minden esetre meg volt a magyarázata: mi voltunk a német birodalom legfontosabb haditikának a letéteményesei.

Hét órakor kezdtük a munkát, kilenc órakor rövid uzsonnaszünet volt. Ez a szünet inkább a német előmunkásoknak szólt, mert a mi embereink — egyes kivételektől eltekintve — már a reggelinél fogyasztották el napi kenyéradagjukat. Uzsonna helyett Vadász Mikit, a szakértőt faggattuk:

— Mit gondolsz, Miki, mennyi a gép óránkénti sebessége? Mennyi a bombateher? Milyen távolságot képes berepülni? Milyen pontosak a találatok? Mit gondolsz, Miki, hogyan lehet védekezni az ilyen gépek ellen?

Vadász Miki egy pilótanélküli repülőgépről beszélt, amelyet minden jel szerint katapulkról lőnek ki és amelyet mágneses készülék irányít. Bizonyos fordulatszám — magyarázta — bizonyos távolsággal egyenlő. Amikor a gép a célponthoz ér, a készülék leáll, a gép zuhan és bombaterhe felrobban.

Valamelyik este Vadász Miki 15—20 főnyi csoportnak magyarázott. Formális előadásba kezdett, de kérdésekkel szakították félbe.

— Szóval azt mondod, hogy a készülék — repülőgép? — indította el a lavinát Katz Herman váradi bádogos.

— Igen, pilótanélküli repülőgép.

— Hát akkor hol a propeller? — forszirozta Steinmetz, a valutás.

— Nincs propeller.

— Érthetetlen — állapítottuk meg kórusban.

— Inkább új és szokatlan — fejtegette Miki. — Ez a lökhajtásos gép beszívja a levegőt, majd a komprimált levegőt kilőve olyan ellenerőt fejleszt, amely nagy sebeséggel löki előre.

Rajz mérnök példával egészítette ki Miki magyarázatát.

— Képzeljétek el — mondta —, hogy csónakban ülünk, a vízben. Mármost, ha a csónakból a víz színe alatt erős vízsugarakat lőnének ki, a reakciós erő elindítaná a csónakot.

A példa a csónakkal gondolkodóba ejtette a társaságot. Rövid szünet állott be.

A mérnökök között vita indult meg arról, hogy a készülék hevíti-e a sűrített levegőt. Miki az „intermittens" módszert fejtegette, amelynek lényege, hogy a hajtás a megszakítások elvén alapszik. Olyan szakkifejezéseket használt, mint Steuergeraet, Rudermaschine, Leitwerk, Argus-Rohr, Ascania, de nekünk, laikusoknak ez nem mondott sokat.

Fein bácsi, a sámesz az előadást lefordította a saját nyelvére. Amit jó másfél órán keresztül hallott, a következő szavakban foglalta össze:

— Világos, hogy a gép a gólem, de az a kis doboz, amely irányítja, a sem-mefajres. Azért hoztak zsidókat a szereléshez, mert a zsidók tudnak bánni a sem-mefajressal... Hát nem mondtam, hogy ennek az átoknak és csapásnak még a Tórában sincs nyoma...?

★

A gyár Braunschweig környékén volt, Fallerslebenben. Önálló neve is volt — KDF-Stadt —, amelyet akkor tapasztottak rá, amikor a német kormány „Kraft durch Freude" jelszóval többtermelésre buzdította a népet. Eredetileg autógyárnak épült, Volkswagen néven ezermárkás kiskocsikat gyártottak szériákban. A Volkswagenből csónakautó lett, később V-1 előállítására rendezkedtek be.

A gyárnak több előnye is volt számunkra: a hálóterem sarkában állott a fürdő örökös hideg-meleg zuhannyal. A munkahely ugyanabban az épületben volt, nem kellett gyalogolni. S ami a legfontosabb, nem gyötörtek órákhosszat az Appelplatzon való ácsorgással és számolással. A nap fele, 12 óra valóban a mienk volt, S.S.-nek színét sem láttuk.

A nagy egymásrautaltságban gyorsan folyt az ismerkedés. Néhány nap után névről szólítottuk egymást. Könnyen folyt a szó, mert leomlottak a válaszfalak, megszünt az irigység s vetélkedés. Az örök téma a nagy tragédia volt, amelynek élményét az emberek képtelenek voltak megemészteni. A németek bevonulása, a sárgacsillag, a gettó, a vagon — túlgyorsan zudultak a csapások. Nem is csoda, hogy mindenki úgy adta elő a dolgot, mintha egyéni sérelemről volna szó, amely rajta — és kizárólag rajta — esett meg. Valami hókusz-pókusz történt, szemfényvesztés, boszorkányság és még mielőtt — az éber, az okos, a tapasztalt ember — észrevette volna a huncutságot, már benne is volt a kelepcében.

— Istenem, ha csak sejtettem volna... — csendült ki minden elbeszélésből, minden sóhajból.

Rajz mérnököt keresztény jóbarátja hivta. Gyere, Bandikám, úgy elduglak benneteket a szőlőben, hogy röntgennel sem találnak meg.

A hosszú Nussbaum a kolozsvári Dermata-cipőgyárban dolgozott. Keresztény felesége, két gyermeke és szép családi élete volt. Jöttek a sógorok és kérlelték: Baj van a zsidókkal, Imre, ne menj a gettóba, elbújtatunk. Ő azt válaszolta, hogy sose bújkált. Most se fél, mert nincs mitől félnie. „A nagy kurázsinak ez lett a vége..."

Wiener Ferit hívta Dunka János, a volt sugatagi román főszolgabiró. Egykori cselédjük férje bunkert akart építeni az egész család számára, de az apa nem hitte, hogy orvosnak baja történhetik.

Leimdörfer a csíki havasokba akart behúzódni. A kis Sámsonnak, a váradi kanonok-rendtől ajánlotta valaki, menjen fel a padlásra, élelmezni fogja. Esküszöm — erősítgette a kis Sámson kipirulva — ez volt az igazi buli. A mikve-padláson is elbújtak, biztos, hogy azok is megmenekültek.

Olyan is volt, mint Neumann József, akit már el is bújtattak, az ablak sarkából nézte, hogyan terelik a csendőrök a pálosremetei zsidókat. „A goj rimánkodott, ne menj, ne menj, Jaszl, megbánod. De nem volt maradásom. Azt mondtam, nem akarok kivétel lenni. Hadd történjék velem, ami a többi zsidókkal fog történni..."

Száz és száz mese, de mindegyik alján ugyanaz a szemrehányás, ugyanaz az önemésztés és önsanyargatás.

Friss témát csak a légiriadók szolgáltattak. Ez volt a remény pislákoló fénye, a külvilág létezésének egyetlen érzékelhető jele.

Délelőtt féltizenkettőtájt szinte óramű pontossággal megszólalt a gyár szirénája és mi bevonultunk a folyosón épített bunkerbe. Az S.S.-őrség ránkzárta az ajtót és az úgynevezett bunker-folyosóban várta be a riadó végét.

Egy napon aztán tényleg becsapott a bomba. Olyan közel volt, hogy a bunker megrengett. Kialudt a villany, leállott a levegőpumpa. Az volt az első gondolatunk, hogy betemettek a romok és úgy fogunk megfulladni, mint a patkányok.

Az S.S.-őrmester feltépte az ajtót és magából kikelve ordította: Szaladni!

Romok között bukdácsoltunk. Az udvaron óriási „döglött" bomba feküdt. Benzineshordók égtek. Egy kilométernyire a gyártól, a futballpályán pihentünk meg. Az S.S.-katona is megenyhült, megengedte, hogy leheveredjünk a gyepre.

Enyhe, meleg nyári nap volt. A gettó, Auschwitz és a gyárban való raboskodás után ujra találkoztunk a nappal és a kék éggel, fűvel és virággal. A szabadság csalóka érzése lopta be magát a szívekbe.

A marosvásárhelyi dr. Mandel Ernő, aki nehéz órákban sem vesztette el humorát, a gyárépületből felszálló sűrű füstfelhőkre mutatva, tettetett szomorúsággal mondotta:

— Fiúk, félek, hogy elvesztettem az állásomat...

★

Igaza volt Mandelnek, a támadás után nem volt helyünk a gyárban. Néhány napig még takarítottuk a romokat, de ahogy megjöttek a vagonok, útnak indítottak bennünket.

Nehezen, kétségbeejtő lassúsággal telt az idő a transzportvonaton. Ültünk a padlón és nyújtogattuk a nyakunkat az ajtórés felé. Aztán megszoktuk a mozgást, a váltakozó tájat és lekonyult fejjel bámultunk magunk elé. Olykor-olykor megállt a vonat, mellékvágányra tolták ki szerelvényünket, ahol félnapokig vesztegeltünk. Igy ment ez éjjel-nappal, éjjel-nappal.

— Figyeld, Jancsi, mi van arra a nagy mozdonyra irva?

A kis Freimann figyelt és jelentette: Es rollen die Reder für den Sieg.

1944 júliusában még mindig a győzelem érdekében gördültek a német vonat kerekei.

— Steinmetz, igyekezz kiszedni belőle, hová megyünk.

Az utasítások azoknak szóltak, akik az első sorban ültek és így közelebb voltak úgy az S.S.-katonákhoz, mint a külvilághoz.

A vagonban igyekeztem Friedlaender mellé kerülni. Friedlaender Ungváron született, onnan került Auschwitzba. Negyven körüli férfi volt, csendes, türelmes, jóindulatú ember, az igazi tálmid-cháchám minden jótulajdonságával. A végtelenbe nyúló várakozások közepette öröm volt vele beszélgetni. Mélységes vallásos hitét Auschwitz sem ingatta meg. Szükségem volt az ő hitére, hogy vacogó lelkemet melengessem annak lángjánál.

Bonnban, a főperronon állott meg szerelvényünk. Nappal volt, láttuk a várost, hallottuk a villamos csilingelését. A szomszéd sínpáron személyvonat várakozott. Férfiak, jólöltözött városi nők, vakációzó gyerekek szálltak fel. Finom, uri nép.

— A kontrasztra gondolsz, úgy-e? — szólalt meg Friedlaender. — Mi és ők — ég és föld. Próbáltál elkapni tőlük egy pillantást? Ne fáradj, úgysem fog sikerülni. Tudod, ha az ember kapcsolatot akar teremteni a másikkal, annak pillantását keresi. Ezért Jákob ősatyánk, akinek vénségére megromlott a szeme, a halálos ágyon, a végrendelkezésnél megölelte és megcsókolta unokáit, így lépett velük érintkezésbe. De ezek itt — mutatott a személyvonat felé — nem vesznek tudomást létezésünkről, a végén nyugodtan állíthatják, hogy semmiről sem tudtak.

A kisvárdai Schlesinger Sándor szólalt meg:

— Te hiszed az auschwitzi rémségeket? Az asszonyokkal... a gyerekekkel...

— Nem hiszem — felelte Friedlaender. — Te sem hiszed, ő sem hiszi. Életösztönünk tiltakozik az ellen, hogy elhiggyük, amit egyes lengyel zsidók mondtak Auschwitzban. Különben fel kellene adnunk a reményt, hogy valaha is megmenekülünk.

Friedlaendernek nem volt meséje arról, hogyan menekülhetett volna meg. Ha egyáltalán hozzászólt a kérdéshez, azt fejtegette, hogy védekezési ösztönünk eltompult. Ez volt az emancipáció ára. A vallásos, ortodox zsidó is hitte, hogy törvény és alkotmány védi. Hálából lojális volt, még akkor is, amikor ez a hűség Auschwitzot jelentette. Gyakran idézte az Irást, amely szerint „cheszed l'umim chátát" — bűn a gazdanépek igazságérzetében bizni...

A Rajna mentén futott a vonat. Az ötéves háborúnak alig volt nyoma. Bukolikus kép fogadott mindenütt: szeszélyes kanyarok, folyami gőzösök, domboldalhoz ragasztott festői falvak, szőlők, gyümölcsösök. A hegycsúcsokon középkori lovagvárak. Mintha összebeszéltek volna — ezen a napon mindenütt cseresznyét szedtek. A friss gyümölcs piroslott a kosarakban.

A kép olyan lenyügöző volt, hogy ámuldoztunk, lelkendeztünk. Az S.S.-katonában felébredt a büszke német és dicsekvés céljából — kizárólag erre az egy alkalomra — hajlandó volt bennünk is embereket látni. Kitárta a vagon ajtaját, énekelt, magyarázott. Ime, Németország gyöngye, koronája, a világ legszebb tája. Ó, Rheinland, ó, Rheinland!

Miközben az S.S.-katona Rajna-dalokat énekelt, arra gondoltam, hogy ez a zsidó mártirok temetője. Itt születtek a sirámok, amelyekkel tele van imakönyvünk. Mainz, Worms, Speier... az áskenáz zsidóság bölcsői. A zsidók, mint szorgalmas méhecskék gyüjtötték a vagyont, de a német gazda nem csalta át őket üres kaptárba, hanem gyilkos füsttel ölte meg őket. A zsidók pedig néhány év alatt mindent elfelejtettek, újra letelepedtek a Rajna-menti városokban, ahol újra virágzó hitközségek nőttek ki. Mire megtelt a kaptár, a gazda újra megrakta a tüzet és megölte a méheket. Igy ment ez ezer éven át. Nyilván ez a zsidó történelem törvényszerüsége.

— Tudod, Friedlaender — mondtam szomszédomnak minden bevezető és magyarázat nélkül — csodálkoznék azon, ha a háború után nem keletkeznének Németországban újra zsidó hitközségek...

★

A domboldal, ahol tanyát vertünk — Thiel nevű francia falu szomszédságában, néhány kilométerre a luxembugi határtól — átmeneti állomásnak bizonyult. Mire elkészültek a barakkok, felszabadult Párizs és bennünket ujra bevagoniroztak. Egy Dernau nevű rajnamenti faluban kötöttünk ki, ahol hegyoldalba vájt alagútban próbáltunk szerelőműhelyt felállítani. A szövetséges csapatok azonban veszedelmesen közeledtek, ezért újra útnak indítottak bennünket.

Ilyen előzmények után érkeztünk meg szeptember végén — Lebovics nevű naptárszakértőnk szerint jomkippur reggelén — a Harz-hegységben lévő koncentrációs táborba, Dórába.

A dórai gyár (Mittelwerk Gmbh volt a hivatalos neve és a Waffen-SS a tulajdonosa) földalatti sziklába vájt város volt. A tárnákban vonatokat tolattak. Sokezer óriási égő ontotta a nappali fényt.

Több, mint nyolcezer fogoly dolgozott a tárnában. Előttük nem volt titok a V-1. Azt mesélték, hogy a szomszédban több tábor és több tárna van, valamennyi összekötve. A föld alatt mindenüvé el lehet jutni. A régiek már V-2-ről is tudnak, amelyet szintén a tárnákban állítottak elő. Ez az óriási rakéta — magyarázták — 12 tonnás bombateherrel, ötezer kilométeres óránkénti sebességgel süvít célja felé.

Mi voltunk az első zsidók a tárnában, az ugynevezett Sawatzky-különítményekben. Akárcsak Fallerslebenben, itt is a szerelésnél dolgoztunk. Kezdetben a 12 órás szakmányban 15 gépet állítottunk össze, de négy hét alatt annyira tökéletesedett a folyamat, hogy minden tíz percben kihoztunk egy gépet. Futószalagon dolgoztunk, hivatalos nyelven taktusban. A szalag egyre hosszabb lett, ilyen formában fokozták a termelést. Az üzemvezetők maximális termelésről — három percenként egy kész gépről — beszéltek. Jobb kosztot, lágerpénzben fizetendő prémiumot, pihenőnapot helyeztek kilátásba. A főcél — a maximális termelés.

December végéig rendben is mentek a dolgok. De hirtelen rémület fogta el a felelős német mérnököket: Mittelwerkben szabotáltak.

A német előmunkások útján részleteket is megtudtunk. A kilőtt gépek 5—600 méter magasságig emelkedtek, de ahelyett, hogy folytatták volna parabolikusan röppályájukat — lezuhantak. Kétségtelen, hogy a gépeken szabotőrök végeztek romboló munkát.

Látszat szerint minden a legnagyobb rendben volt. Külön-külön mindent ellenőriztek, kipróbáltak. A legkisebb hibát kijavították. Az ellenőrzést Luftwaffetisztek — logika szerint megbizható emberek — végezték. Kivizsgálták az elektromos készülékeket, a légnyomást, a hideg- startot és a komplikált gépezet minden más részének a müködését. Minden vizsgát bélyegzővel igazoltak, jeléül annak, hogy minden rendben van. És ezek után, amikor a gép startolt, jött a keserű csalódás — a csodafegyver lezuhant.

Felelős német mérnöknek igazán bele kell bolondulnia ebbe...

★

Csak kevesen tudtuk, hogy ezt a rémületet és kavarodást két fiatal fiú, a háromszázas csoport két tagja idézte elő. A húszéves krasznai Heller Sanyi és a huszonkét éves nagyváradi Friedmann Majsi tette tönkre a gyár termelését.

Az elszállításra váró, kész gépeket a főtárnába, a Taktstrasse végére tolták ki. Abban az időben a vasúti gócpontok a szövetséges bombázók állandó célpontjául szolgáltak, ezért ki kellett lesni a rakodásra megfelelő időt.

Aki tanuja volt egy ilyen rakodásnak, sosem felejti el a képet. Az üzemvezetők és az S.S.-katonák valósággal tomboltak: hajszolták az embereket, vertek, ordítottak. A rémülten kapkodó heftlingek facipőjükben még esetlenebbül mozogtak, mint rendesen.

Rakodás után a főtárnának ebben a részében két-három napig csend volt. Kész, ellenőrzött, lepecsételt gépek — amig nincs rakodás, senkit sem érdekelnek. Csak két heftling végzett úgynevezett utómunkát. Festékes dobozzal és ecsettel a kézben mentek egyik géptől a másikhoz és imitt-amott javítgatták a terepszíneken észlelhető hibákat és esetleges kopásokat. A munkahely annyira jelentéktelen volt, hogy a festőde zöldvinklis kápója előmunkást sem állított oda. A munka valóban könnyű volt, a kápó mégis két zsidót küldött, valószinüleg azért, mert a főtárnának ebben a részében, az üregszáj szomszédságában huzat és szörnyű hideg volt. A két fiú hordozható villanylámpával dolgozott, a lámpánál melengették meggémberedett ujjaikat.

Heller és Friedmann meglazította a fedőt, bedugták kezüket a Mittelteil nevű részbe és kiemelték az irányító szerkezetből azt a részt, amelynek „Bolze-A" volt a neve. Azután kis kombinált fogóval átvágták a kontaktust az irányítószerkezet és a vitorlázó között. A „munka" végeztével visszahelyezték a fedőt és új kontroll-szalagot ragasztottak rá. Az egész művelet három-négy percig tartott.

Miután meggyőződtek róla, hogy a levegő tiszta, sehol semmi gyanus mozgás, ujabb gépet vettek kezelésbe.

Aki látta őket munka közben, a festékes kezeket, a festéktől ragadó csíkos ruhát és facipőt, a csontig lefogyott hol kékes, hol pergament-színű arcokat, azt hitte, hogy két eltompult KZ-rabszolga áll előtte, aki talán már a saját nevét is elfelejtette.

Mittelwerk lett a német szakemberek végzete. Minden nap eltűnt valaki. Uj arcok bukkantak fel, új üzemvezetők, új mérnökök, új ellenőrök, új mesterek. Valahányszor a Sicherheitsdienst tagjai megjelentek, mindig magukkal vittek néhány németet.

Megduplázták az üzemi rendőrség, az S S.-katonák és a spiclik számát. Nyilvános akasztást rendeztek, úgy akartak ránk hatni, hogy kivezényeltek bennünket az akasztáshoz. Január utolsó napjaiban vezérkara élén dr. Robert Lei haditermelési miniszter tett látogatást Mittelwerkben. Hosszú konferenciázások folytak. Annak okát azonban, hogy a V-1 — Fein bácsi szavaival a gólem — miért nem akar szótfogadni gazdájának, nem derítették ki.

Egyik este, amikor sárosan, lucskosan felértünk a hegyoldalon lévő barakkhoz, azzal fogadtak, hogy meghalt Kecske. Az éjszakai sichtával jött — mesélték — hozzá sem nyult a leveshez, kérte a Tischaelteste-t, hogy tegyék el, mert rosszul érzi magát. Azután végignyúlt a priccsen és meghalt.

Szegény Kecske — becsületes nevén Katz Hugó Királyházáról — csak húsz éves volt.

Ahogy megnyílt a sor, a halál angyala engedélyt kapott a garázdálkodásra.

A Revierből egymás után jöttek a cédulák és Hirsch

Tibi, aki abban az időben a névsort őrizte, dátumot és horogkeresztet tett a nevek mellé.

Az egyik cédula tudatta, hogy elment Fein bácsi, a sámesz.

Fein bácsi kezdettől fogva nem ette a zupát és nem nyúlt hozzá a kolbászhoz, amiből egyszer egy héten kaptunk egy darabkát. Ugy vélte, ha az Istennek joga van Auschwitzba terelni nyáját, neki, Fein bácsinak éppenséggel joga van eltolni a zupás tálat.

— Ha a szent Teremtő sámeszt akar a földön — mondotta — sürgősen meg kell váltania bennünket, nem áll módomban egyre ujabb és ujabb prolongációkat adni Neki...

S hogy késett a megváltás, Fein bácsi lemondott a földi szolgálattételről.

Ostoba véletlen vitte el a 32 éves, nagytehetségű váradi mérnököt, Vadász Mikit. Ugy tűnt neki, hogy tűgyártással szert tehet egy kis mellékkeresetre, ezért — Rajz mérnökkel együtt — heteken át kisérletezett. Az anyag megvolt, csak a lyuk képezett problémát: hogyan lehet ilyen vékony lyukat fúrni. Kisérletezés közben megszúrta az ujját, harmadnap lázasan vitték be a Rivierbe. Amikor jött a cédula, horogkereszt került a neve mellé és a dátum: 1944 december 31.

A holland Blockaelteste kiszúrta Friedlaendert, akit az egyszerűség kedvéért talmud-zsidónak nevezett: vádat kovácsolt ellene, büntetőcsoporttal átküldte a szomszéd táborba, ami a halálos itélettel volt egyenlő.

Szegény Decker mérnökön az sem segített, hogy a fiatal Ford barátságával és amerikai vagyonával dicsekedett: bevitték a Revierbe, ahol érzéktelenítés nélkül hajtottak végre műtéteket és papírkötszert használtak. Halálhirét későn, kerülőuton kaptuk, ezért neve mellé csonka dátumot iktattak: 1944.

Grosz Gyula váradi kikeresztelkedett mérnök, aki az első perctől kezdve a 300-as csoport kápója volt, megverte este a váradi Perlmann Jenőt, reggelre Perlmann halott volt. Reggel megverte a váradi Hirschl Dezsőt, estére Hirschl halott volt.

Klein Ernő nagyváradi sajtgyáros halálát egy repülőtiszt okozta. Szünet közben két fiatal tiszt ment végig a tárna egyik szárnyán. A szemüveges, rövidlátó Klein Ernő is ott botorkált, kezében konzervdoboz, benne pohárnyi fekete, amit egy perccel előbb kapott. Az egyik tiszt csupa tréfából elgáncsolta Klein Ernőt, aki olyan szerencsétlenül bukott hátra hogy koponyaalapi törést szenvedett. A Revierbe vitték, de már útközben kiszenvedett.

Azután került sor az apákra: elment Katz Mendel szaploncai kovácsmester, aki két fiával együtt a csoport egy egész százalékát tette ki; Stern Ede szatmári kalapos, aki szintén két fiával volt; azután következett a váradi London Herman, a nagyszőlősi Mühlrad Ignác, a szatmári Szőke Miklós és a kolozsvári Szőcs Miksa.

Február közepén Kohn Sanyi azzal biztatott, hogy a télnek már vége van, mert náluk, Nyiregyházán ilyenkor kezd a tyúk kapirgálni a földben. Ekkor az apák fele rég elhullott és a halál ellenállás nélkül kaszálta a másik felét.

★

Márciusban csak mimeltük a munkát. Hiányoztak alkatrészek, hiányzott a vagon és a sinpár. A légitámadások éjjel-nappal folytak. A sziklába vájt gyárat nem lehetett lebombázni, ezért a vasútvonalakat és a gördülő anyagot pusztították.

A leves is egyre higabb lett, a kenyéradag egyre kisebb. Volt nap, hogy a másfél kilós kenyéren nyolcan osztozkodtunk. Nemcsak a heteket és a napokat, de már az órákat is számoltuk.

Valamelyik „cuganggal" új borbély került a blokkba. Borotválás után tükördarabot nyomott a kezembe. Ismeretlen arc, meglepett szempár nézett rám.

A német hadvezetőségnek nyilván messzemenő tervei voltak velünk, mert március közepén intelligenciavizsgára rendeltek be bennünket. Könnyü, elemiiskolai tanulóknak való kérdésekkel kezdődött a vizsga: köröket, kisebb rajzokat kellett másolni. Sehogy se ment a munka. Egyetlen feladatot sem tudtam megcsinálni. Bármi néven nevezendő szakmunkára alkalmatlannak nyilvánítottak. Véglegesen megbuktam.

Este a priccsen a fiam meglepő kéréssel fordult hozzám. Közelhajolt és úgy, hogy senki se hallja, súgta a fülembe:

— Apu, imádkozz velem.

Fejünkre húztuk a pokrocot és a valószinütlenül távoli múltból, a mélységből feltörtek a héber szavak, az imafoszlányok. Suttogva imádkoztam és Majsi szóról-szóra követett.

Min háméjcár — a szorongatottságból szólítlak. Uram, Báu májim ád náfes — fejünk fölött már összecsapnak a hullámok.

Zárim omrim éjn tochelet v'tikvá — az idegenek azt mondják, hogy számunkra nincs kilátás és remény. Könyörgöm, Uram, ne hagyj ellenségeink kezében, hogy eltöröljék nevünket.

Izráel őrzője, — s'mor seérit Jiszráél — őrizd meg Izráel maradékát. Küldj segítséget most, rögtön, míg nem késő, s szabadíts ki bennünket, ámen.

Majsi lesoványodott karjaival átölelt és percek mulva nyugodt, egyenletes szuszogását hallottam.

Imánknak azonnali foganatja volt.

Megbékélten elaludt.

★

Két külön ágyban feküdtünk, egymás mellett. Az ágyakon fehér, tiszta lepedő, fejünk alatt párna.

Az ágy fölött tábla, rajta a név, kor és nacionálé. Minthogy a vereség még friss volt, a német betegápolónővér nem mert vitatkozni — fejcsóválva ugyan, de nemzetiségem mellé beirta: Eretz Israel.

Bergen-Belsen mellett, a cellei Schützenhaus egyik pavillonjában feküdtünk. Az orvosok digitálisszal tömtek, hogy szívem birja a súlygyarapodást. Nehéz feladat volt, mert tizenegy hónap alatt testsúlyomnak több, mint a felét vesztettem el.

Május vége volt. A Schützenhaus udvara tele volt virággal, az ablak alatt vadgesztenyefa lombjait simogatta a szellő.

Délután látogatókat kaptam: Friedmann Majsi és Kohn Mendi jött.

Tele voltak hirekkel. Néhány német ujságot, csokoládét, testvéri jó szót és mosolyt hoztak.

Friedmann Majsi unszolt, hogy menjek egy kicsit sétálni.

— Hetek óta nem álltam a lábamon — haboztam.

— Próbáld meg — erősködött Majse. — Ha elfáradsz, visszafekszel.

Kimentünk a Schützenhaus előtti kis parkba. A biztonság kedvéért két oldalt karonfogtak.

Átsétáltunk a malomárok hídján. Az első fordulónál megálltunk. Hirtelen gyökeret vert a lábam.

A győztes szövetséges hadsereg közszemlére tette ki a legszebb háborús trofeát: a kis térség sarkán szöges drótkerítést húztak, mögötte állott leplezetlenül a V-1.

A kerités előtt néhány gyermek bámészkodott. A felnőttek pillantást sem vetettek rá.

Nem akarták látni a V-1-et, mint trofeát az ellenség kezében — legyőzve, megverve, megcsúfolva...

BÚS BATÁRON

Irta: **Hőnig Ottó**

A pirkadt hajnalok félhomályán
Robog velünk egy szép, vörös batár
Csillogó arannyal van bevonva
Benne-alatta, szívek dobaja
Mert előtte nincs se vég, se határ.

Rohan vágtat útján előre, előre
Sápadt útján meg soha nem áll.
Szívja és facsarja szívünk vérét
Meg nem hallgatja a szív könyörgését,
És az nincs, hogy a szív félreáll.

Egy nagy vérpiros hullám a bakja
Mert az elmúlt szív vére mely mozog
Hulláma örökké le s fel vágtat,
Ledobván a már fáradtakat,
Az ülésre mely kárhozón inog.

Az; sápadt vörös összevisszasága.
És ki oda ér már nem dalolja
Fiatalság vérpezsdítő dalát
A messzeségben láthatja sírját
És mint álom közeledik sírja.

Aztán a kifacsart sziveket
A gonosz sors csak tovább taszítja
Elfonnyadt testek, vérek kiapadt
tava; kiesnek a batár alatt,
A soha vissza nem térő útra.

ÁLLOK A LAPÁLYON

Itt állok; bénán, sántán, süketen.
De bámulom görcsös, fetrengő
mosollyal a romlott, rossz világot.
És szitkaim félelmetes súlyú
átkos, kínteljes és egetverő
Gyászként ordítnak be az éjszakába.

Évezredek során át állok itt,
És láttam elhalt világok minden
gyönyörteljes, kába, lomha percét.
És bús derük álompillanatát.
Gonosz veszekedést véres kincsen,
Keserű percek minden sóhaját.

Durva Quasimodoként állok itt.
És én ki láttam Ó-világ nemes
bús költőit, kik Vergilius nagy
útját bejárták; poklok tüzét...
Ma is állok még de dicstől fényes
Jövőnek látom mélytűzű szemét.

Látom és remélek; — még megérem
a Dicsnek nemes gyönyör otthonát.
És kiegyenesedek én ki a
gyilkoló, romboló, taszító Mában
nem fogadom el a gyilkos karját.
Majdan tisztán állok a világban...

Hőnig Ottót deportálták Nagyváradról fiatal menyasszonyával együtt. Mártirhalált halt egyetlen fia emlékeként örzi a gyászbaborult Anya e verssorokat és mint a gyalázatos kor dokumentumát.

HARMINCÖT ÉVVEL A TRAGÉDIA UTÁN:

ZARÁNDOK-UTON AUSCHWITZBAN

— Helyszini riport a világtörténelem legnagyobb láthatatlan temetőjéről —

Irta: **Dr. Katz József** (Jeruzsálem)

Varsó pozitiv választ adott, s a bécsi lengyel követ beütötte utlevelembe a beutazási vizumot. Még aznap este a bécsi Déli-pályaudvarról elindultam. Egy órával később már Csehországban robogott a vonat. Erre hurcoltak bennünket harmincöt évvel ezelőtt. Nyolcvanan voltunk egy marhavagonba zárva, nagyváradi zsidók, köztük feleségem és kisfiam, akinek biciklit igértem. Nem volt már kinek megvennem, mert ő is ottmaradt, örökre, a százezrek, a milliók között. Két testvérhugom is ott volt a vagonban, az egyik egy, a másik két kisfiucskával. Ők is ottmaradtak örökre.

AHOL AZ UJ „ARISZTOKRÁCIA" SZÓRAKOZIK...

A kora reggeli órákban futott be a vonat a katowici állomásra. A 11-es peronra kellett átmennem. A vasutállomással szemben az Orbisz szálloda, amely egyben étterem és kávéház is. Visszafelé jövet itt szálltam meg. Este — tánc és zene mellett — itt szórakozik az új „arisztokrácia."

Emeletes, tágas vagonokból álló szerelvényen utaztam tovább. A vonatban kevés volt a felnőtt utas. Iskolásgyerekekkel és az azokat kisérő tanítókkal volt tele a vonat. Néhány kisebb állomás után Brezinka, Monowicze — még abból az időből ismerős nevek. Majd egyszerre feltűnt egy vidéki, szürke kisváros állomásának homlokzatán a tábla: Oswiecim — és a vonat nagyot zökkenve megállt.

Az iskolások serege kitódult a vagonokból és egyszerre rohanták meg a kijáratnál váró autóbuszokat. Néhány pillanatra földbegyökerezett a lábam. Hát itt vagyok ismét! 1944 június 3-án szombati napon, a nagyváradi gettó utolsó transzportjával indultam erre az útra, több mint háromezer sorstársammal együtt. Egy deszkapallón keresztül, kakastollas csendőrlegények durva nógatása mellett szálltunk fel a vagonokba.

1944 június 6-án, kedden reggel, a nyugati invázió megindulásának napján érkeztünk ide. Közülünk egy nagyon kis százalék maradt életben. Most elmerenghettem az auschwitzi haláltábor történetén, melyet a felszabadulás után ismertem meg. Akkor tudtam meg, hogy ebben a halálgyárban több mint három és félmillió embert pusztítottak el.

Öcska taxin érkeztem a volt tábor kapujához. A bejáratnál nagyobb fabódé áll, ahol ugynevezett múzeumi alkalmazottak fogadják a látogatókat. Minden látogató nevét beirják egy könyvbe és kisérőt adnak mellé. Lemondtam a kisérőről, mondván „jól ismerem ezt a helyet ,egyedül is tudok tájékozódni."

BOMBATÁMADÁS, AMELY HITET ÉS REMÉNYT ADOTT...

Egyedül indultam el egy kitaposott ösvényen, amely az auschwitzi krematórium mellett húz el. Nagy csend mindenfelé. Csak a madarak röpdösnek a levegőben. Harmincöt évvel ezelőtt nem láttunk errefelé madarakat. Talán ők is megérezték, hogy itt nem az élet, hanem a halál az uralkodó. Sötét helyiségbe vezet le a lépcső, ez volt a vetköző. Utána nagy terem következik, ahol milliók szenvedtek gázhalált. A harmadik teremben rozsdás kemencék tátogatják szájukat, mintha ma is gyötörné őket az éhség... mintha be akarnák kapni a látogatókat...

A volt táborparancsnokság épülete előtt halad tovább az ösvény. Mindenütt szakadozott, rozsdás drótmaradványok, omladozó oszlopok, villanyáram vezetékhez tartozó zománccsapok maradtak az utókor számára. Ezek a halálkeritės maradványai. Ezek a limlomok is hirdetik, milyen mélyre süllyedt az emberiség azokban a szörnyű időkben.

Az 1. sz. blokk felé kanyarodtam. Ennek voltam a lakója, amig a „schneiderei-kommandó"-hoz tartoztam. A padláson húzódtam meg. Innen indultam munkába minden hajnalban. Szeptember 14-ig tartott ez a helyzet, amikor a Schneiderei-blokkját bombatámadás érte. Ez a bombatámadás sokszáz táborlakó halálát okozta, sokan pedig nyomorékká váltak. Nekünk azonban, akik életben maradtunk, ez a bombatámadás hitet és reményt adott.

Az 1-es számú blokk ajtaja fölött tábla függ: „Archiva". A bejáratnál, pontosabban az oldalt lévő helyiségben, két lengyel lány dolgozik. Intenek, hogy tilos a bemenet. Megmutatom a bal karomon lévő tétovált számot, mire az egyik felkelt a helyéről és a padlásra kisért. Nedves, dohos, sötét helyiségbe értünk. Annak idején hármas priccsek sorakoztak itt egymás mellett. Emlékeimben felrajzottak a fájdalmas tekintetek, az elgyötört arcok, — halálra itélt sorstársaim csikos, rabruhás alakjai. Itt a bejáratnál, a középső priccsen volt a szállásom. Az alsó priccsen egy pesti szabó, bizonyos Imre nevű, felettem pedig egy orosz zsidó volt a szomszédom. Az első világháborúban került fogságba, de Erdélyben maradt, és a Szilágy-megyei Alsószopor községben alapított családot. Tizenötéves fia is vele volt. Az apával ismét találkoztam 1945 őszén, — éppen Alsószopor községben, — de a fia nem tért vissza.

Az emlékezés ezernyi szemecskéje rajzott fel bennem. A padlás megtelt a hangtalan, csikos alakokkal, régi ismerős arcok jelentek meg a homályos padlás terében, régismert hangok zümmögését véltem hallani.

SZELEKCIÓS BLOKK, KISÉRLETI BLOKK...

Az I-es számú blokk mellett volt a fürdő, mely egyben a mosóda („Waescherei") blokkja is. Most romokban hever, csak a csonka kemence egy megmaradt része ágaskodik az ég felé. A nagy vízmedencét, amely a betonfal tövében volt, betömték. Vannak még, akik emlékeznek a tömeges szelekciókra. Itt álltunk levetközve, jobb karunk alatt a megviselt, csikos nadrág és az elnyütt bakancs. Egyenként mentünk át a Waescherei hátsó keskeny ajtaján a fürdő tágas termébe. Az ajtó baloldalán várta a belépőt a szelekciót végző S.S.-legény. Akinek megragadta bal tetovált karját, annak számát felirták. A szerencsétlen számára az élet véget ért. A 7-es számú blokkban várta a fekete autót, amely utolsó útjára szállította.

Az 5—6-os blokk előtt halad tovább az utam. Itt gyülekeztünk hajnalonként mindazok, akik a Schneiderei-kommandóhoz tartoztunk. Következett a 7-es blokk, ahol a szelektáltakat szállásolták el az átmeneti időre. A 10-es blokknál annak idején kerités zárta el az utat. Erre felé tilos volt a járás. Ez volt a kisérleti blokk, ahol dr. Chamberg és dr. Gerhard Brand „orvosprofesszorok" végezték kisérleteiket élő embereken. Kevesen tudták, hogy erre volt a „Papelallee", a furcsa elnevezésű „Nyárfasor", ahol Bruno Beger „doktor" a koponya mérésekre kiválasztott foglyokkal foglalkozott antropológiai kisérletek céljából. Ezeket a szerencsétleneket meggyilkolták és csontvázukat a strassburgi Hirth-féle csontvázgyüjteményhez csatolták.

„ARBEIT MACHT FREI"

Sok-sok évvel később Frankfurtban, az esküdtszéki tárgyaláson láttam ismét azt az S.S.-orvost. Ő is azt a szokott lemezt fújta: nem tudott semmiről semmit. Mintha mindannyian elvesztették volna emlékezőtehetségüket...

A sorban az utolsó a 11-es számú blokk. Ez a „bunkerblokk", amely az udvar mélyén van, a fekete fallal. E halálfal tövében most is virágcsokrok hevertek. Bent, a blokk folyosóján fényképek hosszú sora. Ezeket itt végezték ki. Végigjártam a blokk kinzókamráit. Az idomtalan testű Jakub volt itt a kápó, ő vezette kicsavart karral az elitélteket a fekete falhoz, hogy hátulröl tarkólövéssel végezzenek velük. Az itt várakozó, röhögő S.S.-legények számára ez szórakozást jelentett.

Az 1-es blokkal szemben van a 13-as, amelyet annak idején magyar blokknak hivtak. Most múzeumnak rendezték be. Ugyanezt tették a 27-es és 28-as blokkokkal is, amelyek annak idején kórház-blokkoknak számitottak. Letértem a nagy kapuhoz, az „Arbeit macht frei" felirás ma is diszeleg rajta. Itt vonultunk át reggelenként, munkába menet, itt húztak el a „kommandók", a rabszolgák végtelennek tünő hosszú sora, — zeneszó mellett. Itt áll még az a kiöregedett fa is, amely alatt a zenekommandósok a zenét szolgáltatták az 5-ös sorban menetelő kiéhezett foglyoknak.

A várakozó taxi vitt innen tovább Birkenauba, a rámpához, ahol annak idején a szerelvények megérkeztek. Itt szakadtak el egymástól a családok. Mégegyszer végigmentem a rámpán és megálltam azon a helyen, ahol egykor Mengele végezte a szelekciót. Ki tudta még akkor, mit jelentett ez a jobbra-balra szóló kézlegyintés? A szelektálás színhelyétől jobbra a 2-es és 3-as számú krematóriumok romjai hevernek. A gázkamrában elmondtam a Kádis-imát és úgy éreztem, hogy a szavaknak különös visszhangja támadt...

AZ AKASZTÓFA, MINT MUZEÁLIS TÁRGY...

A gázkamrától balra egy kis erdőn mentem keresztül. Két fiatal lengyel fiú vágta itt egykedvüen a gallyakat. Ők nem tudták — honnan is tudták volna? —, hogy e fák alatt ültek megérkezésükkor a halálra itéltek. A zsidó gyermekek, az anyák, az apák, a férjek, a feleségek, a testvérek, és vártak, míg rájuk kerül a sor, hogy bejussanak a „fürdőbe"...

Köröskörül néma csend, csak a két lengyel fiú baltáinak csapása hallatszik. Itt, az erdőn túl, vannak a 4-es és 5-ös krematóriumok romjai. Mi maradt belőlük 35 év után? Rozsdás kanalak, elkorhadt cipőmaradványok, és más felismerhetetlen használati tárgyak. Itt szemben van az a tér, amelynek felső végében a „kanadások" osztályozták a hátrahagyott holmikat.

Emlékoszlopot is találtam. Mintegy másfél méter nagyságu márványtáblán lengyel, jiddis és héber nyelvű felirást. Az oszlop előtt koszorú. Innen száz lépésnyire még áll az akasztófa, amely ma szintén múzeális tárgy.

Lelki szemeim előtt látom azt a fiatal pesti fiút, akit szökés közben elfogtak és visszahoztak Auschwitzba. Még emlékszem szomorú, segítségetkérő tekintetére. Nyakában tábla lógott „Ich bin wieder da" felirattal. S mi akkor ott álltunk tehetetlenül ő előtte...

★

Taxi-sofőrömmel megbeszéltem, hogy végigvisz a Krakow--Tarnov--Rzeszow úton, le Krosznoig, amely-

re az utam a felszabadulás után Nagyvárad felé vezetett. Harmincöt év után ismét végig akarok menni ezen az uton.

De előbb le kell jutnunk Katowitze-ig.

Már esteledett, amikor visszafelé indultam a lágerből, ahol annyi sóhaj és jajkiáltás szállt az Ég felé, ahol annyi vér folyt, ahol az emberek annyit szenvedtek.

Az eső lassan kezdett szemérkélni, hűvös szél kerekedett.

Könnyezett az ég, és a szélben nyögött, sírt, zokogott a milliók hangja. Mindannyian vádoltak.

És örökké vádolni fognak...

Dutka Ákos:

MEGÉRKEZIK LÉDA

Részlet Dutka Ákos „A holnap városa" című könyvéből; Ady Endre megismerkedik Lédával (Diósiné Brüll Adél) Fehér Dezső házában.

A várakozásnak telített hónapjai után a váradi főutcán, a poros hársfasor elején, közel a vasútállomáshoz, egy szép tavaszi napon kinyitották a Brüll-ház mindig csukott ablakán a fatáblákat.

Ez a Brüll-ház titokzatos zártságával mindig nyugtalanító rejtély volt sokunk számára. Itt sohasem volt otthon senki. Pedig szép, komoly villának beillő földszintes, előkertes úri ház volt. Meglátszott, hogy akik építették, nem voltak mostohagyermekei mi urunknak, a Pénznek. Izlésük is volt, s úgy látszik, kerülték a város belső közösségét. Kertek közé bujtak, közel a vasúthoz, ahonnan minden percben feltünés nélkül, könnyen lehet elutazni. A Brüll-ház lakói, úgy látszik, mind-mind elutaztak. Ki örök pihenőre, ki örök forgatagába a mozgalmas életnek.

Diósyné Brüll Adél is ennek a rejtélyes Brüll-háznak a gyermeke volt. Korán kirepült, s csak nagy időközökben, ritkán jött haza. Minden hazalátogatása esemény volt. Jött rejtélyesen, mondén elegánciával. Hol Szófia keleti parfümjének illata tette érdekessé, hol Párizs színei és fényei ragyogtak ruhája selymén. Ebből az egzotikus elegánciából még izgatóbban ragyogott fel, mint egy nemes ötvösfoglalatból, két sajátos fényű gyöngy: a szeme. Zöld volt, mint a tenger, s mélységesen kék, mint eső után az ég.

Mindez pedig nem volt üres, lélektelen báb külső takarója. Ez alatt a bizarr s néha fantasztikus külső alatt egy gazdag, érzelmes, igen kulturált egyéni lélek lakott. Egy verseket, nagy francia költőket és regényeket olvasó asszony szellemisége. Csalódott és vágyakkal telített volt, s a szemét mintha valami furcsa, sejtelmes árnyék fátyolozta volna, nehogy kifecsegje, milyen tragikus sorsra született, gondoljanak csak az Elbocsájtó szép üzenet kegyetlen soraira, s arra, hogy ezek után mi következett. A lelke bezárult. Emlékeit, sorsát némán cipelte magában, soha egy asszonyi visszarugás, egy meggondolatlan nyilatkozat, a bosszúállásnak leheletnyi árnyéka sem, hogy az eldobott asszony bosszút álljon, s valamit is ártson a nagy költő csillagsorsának. Ennél a némaságnál mi sem bizonyíthatja jobban, hogy Léda korának nemcsak egyik legérdekesebb, de legnemesebb és igazi tragikus asszonya volt.

Most hazajött Szófiából, fiatalon, hogy nemsokára az ura után utazzék, aki akkor költözött Párizsba. Brüll Adél váradi lány volt, s mint mindenki ebben a városban, gyógyíthatatlan lakálpatrióta, aki mindig tudni akarja, mi is történik otthon, a furcsa Körös-parti városban. Mindig maga után küldette hát a váradi ujságokat, s elolvasta minden sorát. Tájékozott volt, ki és mit ír otthon. Iskolatársi barátság füzte Fehér Dezsőnéhez, a Nagyváradi Napló szerkesztőjének feleségéhez. Mikor tehát kinyiltak a váradi Brüll-ház ablakai a hosszú távollét után, mi sem volt természetesebb, hogy Brüll Adél első útja a Körös utcába vezetett: Fehér Dezsőnéhez, a gyerekkori pajtáshoz. Asszonyok, ha ilyenkor találkoznak, mindig iparkodnak minél kedvesebb, közvetlenebb és meglepőbb színben feltűnni egymás előtt. A két szépasszony versenyzett a meglepetésekben. Brüll Adél hozta a szófiai parfümöt, hozta Párizs igézetét, egy mondén világ pletykáit. Fehér Dezsőné pedig váratlanul, meglepetésképpen, elébe tette a maga nagy attrakcióját: Ady Endrét. Mert akkor már nemcsak Fehérné, nemcsak a Napló szerkesztősége, de az egész város rendületlenül hitte, tudta és akarta, hogy Ady attrakció legyen. A Fehérné szalonjában szembe került a Párizst járt, mondén asszony és a repülni vágyó, nagy szemű paraszt Apolló. Egyelőre csak nézték egymást, megdöbbent kiváncsisággal. A két asszony beszélt mindenről: a városról, szinházról, irodalomról, világraszóló szóló sikerekről. Váradiak világsikereiről, a Naplóról mint ujságról és mint üzletről. Ady hallgatott. Költőket és regényeket emlegetett ez az idegen, bűvölő szemű asszony, francia köitőket, akiket ő csak ujsághirekből ismert. Francia mondatfoszlányok, pongyola francia idézetek nyugtalanították. Ady egyszerre féltékeny lett. Féltékeny Baudelaire-re és Verlaine-re. Mi a fenét emlegeti ez az asszony ezeket a idegen költőket, hisz ha tudná, mi szunnyad őbenne!

És most, ebben az indulatoktól zaklatott pillanatban csapott le a villám a Körös utcai kispolgári szalonba.

Fehérné kiment a szobából egy pillanatra. Ady és Léda egyedül maradtak.

— Olvastam egy szép versét a Naplóban — szólalt meg Léda. — Szép vers, nagy vers, sokat és sokáig fogják emlegetni — tette hozzá.

Mi sem kellett több Adynak. Hiszen ez az asszony már látva látja, hisz benne mint költőben. Hiszen azért lesz minden önkínzás, ének. Szeretné, ha szeretnék, s lenne valakié!

S este már együtt ültek a Royal-kávéházban. Fehérékkel, Léda társaságában. Ady szokatlanul megelevenedett, szikrázott, szellemeskedett, s nem mozdult az idegen szépasszony mellől. Fehérné csodálkozva s némi féltékenységgel nézte.

— Mi a fenét, ilyen hamar? — Hiába bukkant fel Szűts Dezső szőke démoni árnya. Ady nem szökött ki a váradi éjszakába. Ott maradt hosszú évekre a Párizsba készülő szépasszony uszályán.

Szűts Dezső morgott, és odaült Halász mellé.

— Meglásd, ez az asszony lesz a végzete.

Felállt és futott át a Körösön a Lloyd-kávéházba Rienzi Máriához:

— Lecsusztál. Adyt elveszi tőled egy párizsi asszony.

Rienzi nevetett.

— Marha vagy, fiam. Majd visszajön. Ha pedig nem jön, ott egye a rosseb. Gombház. Tudod, Dezsőkém: gombház. Én mondom, Rienzi Mária.

Szűts Dezső felállt, kiment a kávéházból, fogott egy ócska konflist, és kihajtatott a Kálvária domb alá, a nagybátyja szőlőjébe, megvárni a napfelkeltét.

A nap fel is kelt, szép nyári ragyogással, s a Brüllék szőlőjében kinyitották a széna- és almaszagú pajtákat, kirakták a fonott vesszőszékeket, kinyitották a nagy, piros-fehér vászonnapernyőket, begyujtották a nyári konyhát. Délután vendégek jönnek: Fehér szerkesztőék meg talán eljön Margó Ede, a szobrász, aki most csinálja Váradnak Szacsvay Imre szobrát, a 49-es gondolat mártirjáét, akinek a bronzalakját az egyre erősödő 48-as Kossuth-pártiak ideállíttatják a Körös partjára. Tiszáék bőszítésére. Itt lesz aztán az a nagyszemű Ady Endre is.

Ott is volt, és nem mozdult Léda mellől. Jószagu váradi szőlőskerti hangulatban táncolt körülöttük az életöröm. Megfeledkeztek mindenről: Párizsról, Szófiáról, férjről, üzletről, a nagyvilágról. Csak egymást nézték és látták felgerjedt izgalommal.

Léda riadt fe először. Megsimította a homlokát, s forró, lihegő szenvedéllyel súgta:

— Holnapután elutazom. Párizsba megyek. Ott dobog igazán a világ szíve. Jöjjön utánam!

Ady nem válaszolt. Nem tudott szavakat találni, csak megfogta és megszorította forrón, hosszan a Léda kezét.

— Kár volna magáért. Kár volna, ha itt maradna.

Ady csak bámult a messzeségbe, és nézte a búcsúzó napot.

Harmadnap Léda csakugyan elutazott. Ady alól kicsuszott a föld, a bihari föld. Nagyvárad elsüllyedt a Brüll-szőlő rózsaszín ködében. Álmatlanul vergődött a Körös utcai ágyán, s negyednap beállított Fehér Dezsőhöz.

— Szerkesztő úr! Felmegyek Pestre, beszélek Rákosi Jenővel, tudósítói megbizást vállalok.

— Maga fiam, Párizsba akar menni, nem Pestre.

Egyelőre csak Pestre.

— Vigyázzon, ezt okosan kell csinálni. Nem kell elhamarkodni a dolgot. Az az asszony megvárja.

Meg is várta, míg Ady párizsi tudósítói megbizásokat kapott Pesten.

A váradi éjszaka varázsa pedig kifakult, elvesztette legfényesebb csillagát. Halász és Szűts Dezső egyedül maradt. Kevesebb lett az éjszakai konflisút a temetőbe.

Ady elszökött Váradról, aztán néhány Érmindszenten töltött hónap után felkerekedett, s meg nem állt a Gare de l'Eestig.

ADY ENDRE

A BÉLYEGES SEREG

KRISZTUS SZENT ÁRNYA S HEINE ÖRDÖG-ARCA
TÁNCOLNAK ELŐTTÜNK AZ UTON,
HULL, HULL A SZITOK, A RÖHEJ, A SUGÁR.
SZALADNAK A BÉLYEGESEK
S EGY NAGY CSILLAG VAN A HOMLOKUKON.

VÁLASZTOTT FAJZAT: MESSZE ELŐTTE
BITÓS, SZOMORU HEGYEK
S ŐK MENNEK, RONGYOLTAN, SZŐRTAN, BÉLYEGESEN,
BUS ÖRDÖGÖK, SZENT MORDÁLY-ÉGETŐK,
ÉN VELETEK MEGYEK.

VÉRETEK, HA IDEGEN IS SZÁZSZOR,
MÉGIS AZ ENYÉM, AZ ENYÉM.
VÉRES AJKAKKAL MÉZES ASSZONYAITOK
S NYITOTT SZIVVEL BARÁTI, HŰ FIUK
ÁTÖNTÖTTÉK BELÉM.

BÜSZKE KÁRHOZÓK, ELDOBHATTOK SZÁZSZOR,
A LELKEM SZÁZSZOR UTÁNATOK OSON.
ÖRÖK BOLYGÓK, ÖRÖK RIASZTGATÓK,
IDŐK KOVÁSZAI, MEGYEK ÉN IS VELETEK
BÉLYEGESEN, CSILLAGOSON.

MIÉNK EZ A KÖNNYES, NAGY ÉLET.
KÓRÁGYON ÉS KERESZT ALATT
HAJRÁ, HAJRÁ A JOBB FELÉ.
ÉN CSUNYA, SÁRGA-FOLTOS SEREGEM,
FUTOK VELED ÉS MEGÁLDALAK.

EMŐD TAMÁS

MIÉRT HARAGUDTOK?

Én nem tudom, hogy miért haragudtok,
hisz ahova mi, ti is odajuttok.

Alig tíz-húsz év: jön a csend, a béke,
megtelik dombbal kint a faluvége.

Tövén a dombnak, virágnak, vetésnek,
alvás a vége minden ébredésnek.

Alig tíz-húsz év: porrá ülepednek
odakint, akik itt ma tülekednek.

Alig tíz-húsz év: odafent a padkán
egy szegen nyű szét a ködmön s a kaftán.

Elnyűvik a bot, elpuffog a bomba,
feldugja fejét a temetőgomba.

Elmálik a csont, elporlik a bicska,
én egy talicska, te is egy talicska.

Eldühhen a düh, elhurrog az átok,
sírfelirattá válnak a Plakátok.

Jön az új Firma. Ez a rend, az úzus:
ez ellen nincsen Numerus Klauzus.

Huhogtál? — Hol vagy? Már nem vagy valóság.
Meg se zökken az Örökkévalóság.

Öklöztök? üttök? út árkába rugtok?
Egy út, egy árok. Miért haragudtok?

EMŐD TAMÁS

IRÁS A PALACKBAN

**Tornyán a jajnak, tájfunján a könnynek,
genézisén egy új, nagy vízözönnek,**

**céltalanul hánykódva fenn a gályán,
e szörnyű korszak vér- és könny- dagályán,**

**mint a hajós a hirt, palackba zárva,
versben dobom e végbúcsút az árba,**

**hogy túl homályon, terroron, halálon,
egy jobb jövőben Hozzád eltaláljon,**

**kiben hasztalan hittünk és reméltünk,
szabad part, akit soha el nem értünk:**

**hazánk az első víg kentaur óta,
klasszikus bölcsőnk, művelt Európa.**

**Búcsúzunk tőled, mielőtt éj föd be,
akik itt lámpát lengettünk a ködbe,**

**fény-jelekül egy jobb jövő fiának,
gályára láncolt rabjai a mának,**

**kiknek viharba vesztek koszorúi,
e barbár kor értelmes szomorúi,**

**akik itt mindent láttunk s tudva-tudtunk
és kiáltoztunk, mielőtt lebuktunk,**

**akik örömre, napfényre születtünk,
de átbőgött a mély pokol felettünk:**

**mielőtt sorsunk vak közönybe fásul,
küldjük e pár sort végső hiradásul.**

**Túl minden Jóremény-fokán a létnek,
vontató padján a gályafenéknek,**

**úgy élünk, mint a trágyában a barmok,
mint a ketrecben összecsukott majmok,**

**égnek, borzadnak a fülek, a szőrök,
de kuss, a rácson átdöfnek az őrök,**

**ember rangunkat régen elfeledtük,
már a saját vérünket is megettük,**

**hiába minden küszködés, igyekvés,
itt meg kell dögleni, itt nincs menekvés,**

**hiába gyujtunk fényt itt örök óta:
elhagytál minket, művelt Európa!**

**Tornyán a jajnak, tájfunján a könnynek,
genézisén egy új, nagy vízözönnek,**

**mint a hajós a hirt, palackba zárva,
versben dobom e végbúcsút az árba,**

**midőn eltárta torkát már a Fátum...
Ezerkilencszázharmincnyolc a dátum.**

ARATÓ ANDRÁS:

KI VÁLASZOL?

Minden nap egy ujabb érdem,
Minden napom hősi és gyáva.
Esténként én sohasem értem:
hogy' nem vittek még tébolydába?

Ruhám lötyög, karok és rendek,
de kényszerzubbony sajnos drága.
Ezt fájlalom és így töprengek:
hogy nem vittek még tébolydába?

Való igaz: görnyedek hétrét,
Számon lakat. Szívemben ámbra.
S kérdőjelként mered a kétség:
hogy nem vittek még tébolydába?

Ágyú les rám és diktátorok
s csak az aggaszt, ha rímem sánta.
Hát érthető, ha csodálkozok:
mért nem vittek még tébolydába?

De gyanu köt, mint ebet póráz,
s pusztít bennem dohogva, ásva:
Tán E u r ó p a elmekórház,
s nincs szükség k ü l ö n tébolydára?

Nagyvárad, 1937.

A VÉG

A Horthy-rendszer politikai rendőrsége feltételezhetően már a Sallai és Fürst kivégzése ellen tiltakozó Manifesztum óta nyilvántartotta Leon Alexet. A Nagyváradról induló legelső menetszázadba hivták be, „kisegítő munkaszolgálatra". 1942 júliusában kellett jelentkeznie, akár csak Brassai Viktornak. Ugyanabban az évben vitték ki a hadműveleti területre elpusztulni, amikor Salamon Ernőt is, aki váteszként így fogalmazta meg az eljövendőket:

„...felverik, elviszik,
más hon sarában lábol,
fegyverrel megölik,
meghal vele világa, lehull, bukva borul,
homlokával a sárba."

Nem sokkal előbb Leon Alex a feleségétől szelid szeretettel búcsúzó magyar honvédet festette meg, majd az özvegyet, végül a hadszintéren heverő koponyákat s a hullákon óriásira hízó hernyókat. Előre vetítette szorongó rémlátásait. Olyan fenyegető képeket sohasem rajzolt, amilyen szavakat a nálánál keményebb egyéniségű Salamon Ernő írt le:

„Biztosan kivágnak, lebukom forogva,
de aki megöl, nagyon is vigyázzon
rádőlök én és úgy hal tiporodva."

Barátai közül a szerző segédkezett hátizsákja összeállításában. Rövid barna kabátot vitt magával és egy magas nyakú fekete szvettert. Olyan meleg volt, mint egy bunda. Leon Alex büszkén mutogatta, mintha nem is halálba indulna vele.

Csak egy fénykép maradt utána, a szemüvegen is átcsillanó, nyílt, mélységesen igaz tekintettel.

Az állomáson ott voltak barátai — Engler Lici, Huszár Imre, e sorok irója... Külön-külön álldogáltak, valamilyen fájdalmas megsejtéssel. Már felsorakoztatták a menetszázadot a peronon, amikor Leon Alex

meglátta az éppen érkező Horváth Imrét — kiszaladt a sorból és átölelte.

A hadműveleti területen kemény, testet-lelket sorvasztó munkára fogták, folytonos megaláztatások, bántalmazások közepette, hiányos táplálkozással, embertelen elszállásolással gyötörték. Nehéz helyzetén azzal igyekezett javítani, hogy a keretlegények számára képeslevelezőlapokat rajzolt, hol papírra, hol a nyírfák lefejtett, szép, bársonyfehér felületű kérgére. Az ilyen munkáért odavetettek neki valami ételmaradékot.

A következő év tavaszán megbetegedett, kiütéses tifuszban. Heteken át feküdt minden orvosi kezelés és csaknem minden táplálék nélkül. Fekete puloverét, amelyet szerelme kötött számára, s amelyhez annyira ragaszkodott, fél liter tejért kellett elcserélnie, csakúgy mint a többi holmiját is. De átvészelte a bajt.

Mindezt 1943 nyarán mesélte el a szerzőnek. Drámai találkozás volt — Ukrajna északi határán, valahol Ovrucs és Jelszk között. Rettenetesen lesoványodott, amúgy is vézna gyermekteste egészen összeaszott. Csaknem szédelgett a gyengeségtől.

Néhányunk közbenjárására, egységünk parancsnoka ellátta századunkat kenyérrel. Leon Alex számára a szerzőnek sikerült két konzervet is szereznie; ma nevetségesnek tünik, ott ez hallatlan érték, esetleg életmentő segítség volt.

Jó órányi beszélgetésre maradt idő, amig gyalogszerrel vonuló századuk tovább indult. Váradi közös ismerősök vettek részt a beszélgetésben, s a századorvos. Akkor Leon Alex s e sorok irója megállapodtak, hogy amelyikük életben marad, hazajutása után felkeresi a másik családját. S külön, némi féltéssel a hangjában — ez volt az első eset, hogy képei féltését, egyáltalán megbecsülését elárulta, addig legfeljebb nagy ritkán és akaratlanul érződött ki efféle a szavából —, arra kérte a szerzőt, ha visszatér, kutassa fel munkáit. Megadott néhány címet, ahol megőrzésre hagyott többet közülük. Olyan emberek címét, akikről egyáltalán nem volt biztos, hogy az eseményeket otthon túlélik-e, akiknek egy része valóban nem is élte túl. S azzal bizta meg e sorok iróját, hogy művei felől legjobb belátása szerint gondoskodjék.

A mozgó vesztőhelyen, amely annyi kiszolgáltatott öntudtosságának, jellemének feladásához, gyakran teljes szétbomlásához vezetett, Leon Alex megőrizte emberi méltóságát.

1944 január 7-én több társával megszökött a pusztulásra itéltek közül, és veszélyes kalandok után Dorosics közelében egy szovjet partizánegységhez csatlakozott. Az Első Moldvai Osztag Andrejevszkij csoportjának negyedik századába osztották be. Dubno körül portyáztak mozgó őrjáratokban, vasútvonalakat, megállókat, kisebb bunkereket robantottak, telefon-táviróhuzalokat vágtak el.

Leon Alex kis ceruzarajzokat készített a partizánokról. A parancsnok megdicsérte rajzainak élethűségét, csak azt kifogásolta fanyar humorral, hogy a tetveket nem tüntette fel.

Február végén német SS-egységek kerítették be őket. Négy napot egy erdőben vészeltek át, élelem nélkül, tüzet nem gyujthattak, hogy melegedjenek. Végül is rádión utasítást kaptak: kiséreljék meg a kitörést.

Sikerült átvágniok magukat, és csatlakoztak a szovjet reguláris csapatokhoz. Nagy részük fagyott lábbal került kórházba, ahonnan Leon Alexet rövid kezelés után elengedték. Vajda Pál nevű, most Kolozsváron élő bajtársát azonban súlyos műtétnek vetették alá, s így az ott maradt Osztrogban (Rovno tartomány). Utoljára 1944 március 8-án a kórház ablakából látta Leon Alexet.

Ez máig az utolsó hirünk róla.

BENAMY SÁNDOR:

HÁZIASSZONYI TÉNYKEDÉSEK 1944 ÁPRILISÁBAN

„NE VÁRJATOK TŐLEM ÉRTESITÉST, NINCS TÜRELMEM SEMMIHEZ"

A mi messze, kínhalállal elpusztult hozzátartozóinknak nincs temetőjük; az iróasztalunk vagy komódunk fiókja a temetőjük, ahol rájuk emlékeztető relikviákat őrzünk.

Fájdalmasan nyulok bele mindig, de ma megint kihúztam és átsimogattam egy-egy levelüket, feljegyzésüket.

Ime, mi maradt:

Chomec-szerződés 1944 április 6-ról, jegyezzük meg a dátumot, egymagában is félelmetes, hiszen négy hétre rá már elvitték őket. Édesanyám gyöngybetűs kézirása, fogalmazványa: — „Nagyvárad, 1944 április 6-án. Haszonbéri szerződés. Mely egyrészről alulirott, mint eladó, másrészről..... (itt ki van hagyva a név, t.i. a házmesterük, akivel azelőtt minden évben megkötötte, már nyilas-gyanus volt és édesanyám biztosan gondolkodott szegény, hol talál még egy rendes embert) — mint vevő, a következőkben állapodtak meg: alulirott haszonbérbe adja az összes, használatban lévő, lent felsorolt edényt, mégpedig: porcelán, vas, fa és üvegedényét, kilenc napra kétszáz pengőért vagy akár örökáron háromezer pengőért megtarthatja. A haszonbér kezdete 1944 április 7."

Az első világháborúban jegyzett- hadikölcsön-kötvények száma, édesanyám ráirta: „Megőrzendő!" Az árvaszék, mint gyámhatóság, hivatalból jegyzett le mindent, egy krajcár nélkül hagyott bennünket, koldusbotra juttatott. Felsorolta szegény gondosan: 1 drb 5000 koronás, betű D, szám. 77.742, tizenöt drb szelvénnyel 1919 május 1-től 1925 november 1-ig. 1 drb 5000 koronás betű D, 77.743, tizenöt drb szelvénnyel 1919 május 1-től 1925 november 1-ig, 3 drb egyenként 1000 koronás, betű C, szám 801.959, 960, 961 — s így tovább, összesen 14.000 koronáról.

Szelvények! 1925-ig! Mikor már 18-ban minden felfordult.

Levelezőlap Szatmárról, anyám nővérétől, kelte 1944 április 6: „Ne várjatok tőlem értesítést, nincs türelmem semmihez, nem birom a vexálást (értsd: a zsidó-törvényeket), ma egy rokon azt mondta: magának csak a konyha jár az eszében! Igen, oda menekülök. Remélem, a jó Isten nem hagy el bennünket. Békés ünnepeket kivánva..."

Egyetlen fia kivételével, hat hét mulva már senki sem élt közülük.

1944 április 4-én még küldtem Pestről ötven pengőt édesanyámnak, nem sok, de nekem sem volt; nővérkém, Gyöngyikém május 24-i születésnapjára szántam szerény ajándéknak. Már nem mertem nekik címezni, gondolkodtam, ki van ott a lakásuk közelében, így Huszár Margit nevű ismerősömnek címeztem, és egy kisérőlapon, amelyet április 3-án, hétfőn este adtam fel, még azt irtam: „Jól vagyunk, amit rólatok is óhajtunk hallani."

„Hiszem, hogy ezt a pénzt megkapták még, cókmókkal mentek be a gettóba, talán valami kis élelmet vehettek érte, s bevihették.

Édesanyám — ahogy szokta — áprilisban a fütési szezon végével, még ebben az évben, 1944-ben is megszámolta, mennyi fa maradt a pincében jövőre: „A görcsök két sorban, a vékonyfa egy egész sor, a 9-ik téglától az utca felől, egész a plafonig..."

Linzer-recept, amit ekkoriban hallhatott valakitől: „32 deka vajat habosra keverünk, 24 deka vaniliás cukor, 6 tojás sárgáját egyenként adjuk hozzá, kevés törött fahéjat és szegfüszeget, 6 deka hámozatlan darált mandulát, ki jön kavarva, tojáshabja nem jön bele..."

Háziorvosunknak, dr. Kenéz Lajosnak a Pável utcába irta ugyanakkor 1944 áprilisában: „A mult napokban valami iszonyú szívdobogásom volt, két este, azóta is rém rendetlen, a legcsekélyebb mozdulatnál fáj örökké, egészen a gyomromig. Éjjel nem birok lélegzeni, úgyhogy az egész számat ki kell tátsam, rém rosszul alszom. Phanodormot már nem igen veszek, mert nem használ. A sérv is megnagyobbodott. Szóval, minden szimptoma megvan, hogy megérettem!"

Még megcsináltattak egy receptet 1944 április 26-án Káin Eszter Szent László-téri Aranysas patikájában: digitalis, theobromin, coffein... — reggel és este étkezés után.

Gyöngyike készült növendékei májusi házivizsgájára, már összeállította a műsort: Blum Ilonka, „Este a székelyeknél", Rósinger Ági magyar népdal és egy kis Glinka-darab, Diósi Vera „Menuette", Wittenberg Éva „Neckerei", Leitner Marianna Bach-etüd és saját kompoziciók, Schönfeld Éva Beethoven-szonáta... Tizenöt növendeke játszott volna.

Fogalmazvány 1944 április legvégén Máringer nevű háziurukhoz (Anya irja): „...sose voltam követelőző, a Jóisten a megmondhatója, Első Rácz (a házmesteruralkodó) azt mondta, eltarthat az a sütő még egy darabig, hagytam, de most már olyan, mint a rosta, maga se áll magasabb nivón a Rácz közönyösségénél, drágám..."

Még megcsinálta a rendes évi tavaszi leltárt, gondosan tintával, nagybetükkel, egy II. Károly román király képét viselő kék iskolai füzetben, az előző érából

maradhatott, s más papír úgy látszik nem volt otthon: „Nagy szalvéta, ami egész jó, 40 drb. fehér kávés szalvéta 27 drb. (azsúros), törülközők, köztük 6 petytyes, 14 darab, abrosz, köztük 1 piros csíku, 9 drb. miliők és nagyobb horgolt terítők 11 drb., nekem nappali ing 12 drb. teljesen jók, majdnem ujak, kispárna, nagypárnahuzat, márványozott damaszt, köztük 17 sifon huzat, 3 azsúros sifon, némelyik erősen foltozott... Paplanlepedők, dunyhahuzatok, csipke-függönyök, szövet-függönyök, Gyöngyike fehérnemű-készlete, stb."

Külön az üvegszervizt, a fehré porcelánedényeket, még a sótartókat, citrompréseket, dunsztos üvegeket is, a kredencen a disztárgyakat, az ezüst gyertyatartókat.

Jótékony kábulat?

A Chevra Kadisától nyugta, hogy megvásárolta férje mellett a sírhelyét és egy régebbi adomány elismerése, amelyért „minden lelki fohászkodásban mindenkor megemlíttessék és halála évfordulóján a halotti mécs meggyujtassék".

Se évforduló (hiszen dátum nincs), se halotti mécs, se fohász, semmi.

Csak a nagy, végzetes Csend Auschwitz felől.

SIMON MAGDA

VÁRADI HARANGOK

„Drága szerelmem, egyetlenem!

Egy idegen ház padlásán irom e sorokat neked. Valaki megigérte, hogy kiviszi és feladja a megbeszélt címre.

Nagyon zavart vagyok, azt se tudom, hol s mivel kezdjem. Azért is jöttem ide fel, hogy kissé összeszedjem gondolataimat. Lent a ház, mely közel négy hete poklom és menedékem, most a felbolygatott méhkas képét mutatja. Teljes a fejvesztettség, le nem irható a kétségbeesés, mióta megtudtuk, hogy holnap indítanak bennünket.

Hová? Merre? Miért? És mire? Ezt találgatják, tárgyalják az udvaron összesereglett férfiak, csupa komoly, okos, jól tájékozott ember: orvosok, jogászok, mérnökök, újságirók. Ugy tesznek, mintha még iránytűként szolgálhatna a józan mérlegelés s a szigorú logika. Noha ők legalább olyan jól tudják, mint én, hogy a süllyedő hajón már semmi szerepe az iránytűnek.

Nem tudok közéjük állni, én többé nem latolgatom az esélyeket. Minek? Az önámítás ideje lejárt. Ha megtörténhetett, amit néhány hete még — annyi baljós előzmény után is — elképzelhetetlennek tartottunk, hogy tisztességes állampolgárokat kizavarjanak otthonaikból, és ötvenkilós batyuval a sötét középkorra emlékeztető gettókba zárjanak — mit várhatunk még? A kör bezárult, nincs menekvés! Néhányan megpróbáltak kijutni a kanálison át, de felfedezték őket. Csak egy kiút kinálkozik: önként átlépni a holtak világába.

Nagyon nehéz szívvel irom ezt le, hiszen megigértem neked, hogy egymásért, a várható jobb, emberibb világért mindent végigcsinálok. Azt mondtad és a búcsúzáskor is lelkemre kötötted: „A halálnak nem szabad elébe menni. Alig öt hete ennek. Szinte el sem akarom hinni, hogy öt hete még itthon voltál szabadságon, hogy még futhattunk, menekülhettünk volna akár a föld alá is elevenen — öt hete, s mindennnek vége. A halál elibünk jött, s már itt áll a küszöbön...

Nekünk tudnunk kellett volna, hogy más nem következhet. Gondolj a lepergett évekre, felfüggesztésemre, a temérdek megalázásra, a folytonos reszketésre s végül a sárga csillagra... Amit nem engedtél felvarrnom. De ahányszor felsikoltott a csengő, elfehéredve néztünk egymásra. Ki lehet? S miért jön? Miféle vész kerekedik ki abból, ha ajtót nyitunk?...

Most már bevallhatjuk önmagunknak is, egymásnak is, hogy ez már régen nem volt élet. Hogy a lealacsonyításnak ilyen fokán tulajdonképpen nem lehet és nem szabad élni.

Két éve már, hogy mindinkább erősödik, tudatosul bennem ez az érzés. Amióta küldözgettem neked a csomagokat. Minden alkalommal rengeteget töprengtem, aggályosan méricskéltem, hiszen dobozzal, spárgával, papírral és pecséttel együtt ezek a csomagocskák nem nyomhattak egy kilónál többet. Lázadoztam és keseregtem, hogy miért engedélyeznek csak egy kilót, és azt is oly ritka időközökben. Mégis, a postán, a hadiasszonyok hosszú sorában sziklanehéznek éreztem a csöppnyi csomagokat.

Ehhez képest annak a bizonyos ötven kilónak az összeszedése aránylag könnyen ment. Akkor már határozottabb formát öltött bennem egy régóta hordozott elképzelés... De azért még sok mindenről hittem, hogy nem tudok majd meglenni nélküle.

Miért nem arra nevelik az embereket, hogy csak egyvalami nélkül nem lehet meglenni, és ez: a szabadság.

Mert hogy egykilós vagy ötvenkilós az engedélyezett súly, s hogy csomagnak vagy batyunak neveztetik, végtére egyre megy. Ha már megszabják, elő-

irják, jóváhagyják és ellenőrzik — teljesen mindegy, hogy hány kilóról van szó. A mai ukáz szerint semmit sem vihetünk magunkkal, csak amennyi egy ötvenszer-negyven centis tarisznyába belefér. Az őrmester közölte ezt velünk, mikor tudomásunkra hozta, hogy készüljünk a holnapi indulásra.

És a bolond, jó, okos, buta, hiszékeny szerencsétlenek készülnek. Odalent a teraszon szakadatlanul berreg a varrógép: függönyökből, ágyterítőkből, lepedőkből szabják-varrják az ötvenszer-negyven centis tarisznyákat. A konyhában is nagy a sürgés-forgás. Az összekapart lisztmaradékból és kevéske olajból az asszonyok pogácsát gyúrtak. Mielőtt feljöttem, már kiszámították, hogy a ház minden lakójára öt pogácsa jut majd.

Az egésznek valami mese-ize van, nemde? Tarisznya és hamuba sült pogácsák, amelyekkel a legkisebb fiú elindul hetedhét országon keresztül. Valóban, úgy hangzik, mint egy mese. Annyi különbséggel, hogy a pogácsákat nem hamuba sütik, s hogy a mese végén nem a jó fog diadalmaskodni, hanem a gonosz. Ebben a mesében minden fordítva történik majd.

„Amig remény van, élet is van!" Ezt is te mondogattad, kedvesem. De már nincs remény, tehát élet sincs. Már csak a tarisznya és az öt pogácsa az egyetlen fix pont. De elindulnék én ennyivel, gyalog és mezitlábason is, ha mehetnék, amerre a kedvem tartja. És mennék is, míg térdig kopik a lábam, csak tudnám, hogy van hely, ahol emberhez méltóan lehet élni.

De vajon van-e még ilyen? Vörösmarty se kérdezné ma, a könyvégetés korában: „Ment-e a könyvek által a világ elébb?" Sokáig elálldogáltam kedves könyveink előtt, míg végül egyetlenegyet, a kis fekete Ady-breviáriumot hoztam el hazulról. De amikor seregnyi emberrel betereltek a templom udvarára, a csendőr kihajította a poggyászomból: „Az anyja kurva istenit, még itt is olvasnának?"

Repült a könyv, a bibliapapírra nyomott kis fekete Ady-kötet, repült a már magasan álló könyvhalmaz tetejére. Lapjai szétnyiltak, majd összecsukódtak, mint megsebzett fehér sirályszárnyak. Egy szempillantás volt az egész, ahogy utánanéztem, s éreztem: minden elveszett...

Van itt egy kampós szög a padlás sarkában. Kampós szög, kampós kereszt. Mi lehetne stilusosabb? Noha „a betlehemi Krisztus-kézben még nem volt kampós a kereszt"... (Hajnal László verse). Ládd, a versek itt is kisértenek.

Mintha jönne valaki felfelé. A lélegzetem is visszafojtom, és a levéllel együtt elbujok egy matracrakás mögé. Még csak az hiányzik, hogy itt találjanak, kérdezösködjenek, lármát csapjanak... De nem, ujra csönd van. Mit is keresnének itt az egymásra dobált matracok, ládák, kosarak, bőröndök s millióféle kacat között? Ezekből aztán igazán semmit sem lehet elvinni. Mindenesetre igyekeznem kell, hiszen már délfelé járhat...

Valahol elrontottuk az életünket — folyton ez motoszkál bennem. Másképpen kellett volna élni, valamit tenni kellett volna. De hogy mit és hogyan, nem tudom. Hiába is gyötröm magam.

Ég veled, jóságom, mindenem. Gondolj arra, amire én gondolok most: születésünknél is nagyobb csoda, hogy találkoztunk. Életünk teljes volt így is, mert boldogok voltunk, ahogyan csak keveseknek adatik meg..."

Lassan, méltóságteljesen megkondul egy harang.

Összerezzenek. Oly közelről hallom a harangot, mintha itt volna mellettem, kéznyujtásnyira.

Dél van. Harangoznak. Nyilván a kapucinusok templomában, az van ide a legközelebb. De már egy másik harang is megszólalt. Aztán egy harmadik, negyedik, ötödik, valamennyi. Zúgnak Várad harangjai, ahány csak van e sok templomos városban.

Megkövülten, földbe gyökerezett lábbal állok. Hihetetlennek tünik, hogy oly közel van mindez: a város, a harangok, a templomok, az ismerős utcák, terek — és mégis, mintha egy másik, számunkra elsüllyedt világból jönne az utolsó üzenet.

Igen! Üzenet ez!

Semmiképpen nem sorolható a mindennapos déli harangozáshoz ez a nagy, hosszan tartó, véget nem érő kongatás, a gyász méltóságteljes, porig sujtó fájdalmával. A harangok most miérettünk szólnak...

Várad, az ősi város, ekképp sirat bennünket. Siratja halálba induló gyermekeit...

Én meg csak állok, állok ebben a tiszta, nagy, fájdalmas kongásban, megfürösztve lelkemet a harangok szomoruan szép hangjaiban, oldódva s valahogy megenyhülten.

Isten veled, Várad! Búcsúd erőt ád a nagy útra.

Élj boldogul ,kedves város, kivánom tiszta szívemből. És felejts el bennünket, akik halálunkig hűek maradunk hozzád.

Élj boldogul, ha tudsz — s ha tudsz, verjen meg az Isten!

HARSÁNYI ZIMRA:

A TÉBOLY

(Részletek)

Leirhatatlan találkozás! Civil haj, civil öltözet, civil rémület a meztelen, kopasz csürhe láttán...

„Was ist das, ein Spital?" Mintha csak magunkat hallanám! — Ugyanezek a kérdések. Ugyanezek a szemek. A csupasz társaság éppígy tódult üdvözlésünkre, mikor három héttel ezelőtt leszálltunk az auschwitzi állomáson, éppilyen csillapíthatatlan mohósággal bámulták a hajas, ruhás, kofferes csodavilágot, mint mi most.

Érdekes, hogy amig az ajtóban tülekedtünk, senkit sem gátolt ez a fogadtatásra igazán eredeti jelmez. Eszünkbe sem jutott. Ezer meztelen együtt, ebben már nincs semmi emberi: nyáj. Itt minden érzékenykedés éppolyan nevetséges, mint amilyen hiábavaló. Csakhogy ők, a hajasok, még semmit sem tudnak erről. „Ezek a bolondok?" — kérdik megindító civil logikával. És a németek röhögnek, a lengyelek vigyorognak, még mi is mosolygunk.

De tíz perc mulva már kezdenek szállingózni a fertőtlenítőből éppolyan anyaszült meztelen, mint mi, a gőztől és a rémülettől félig elhülyülve.

Jól emlékszem erre a pillanatra, a pillanatra, amikor először léptem ki a fertőtlenítőből, és először láttam az egymás mellett fénylő, undorítóan fehér koponyákat. Kis távolságról úgy festettek, mint egy káposztaföld. (Érdekes, nem úgy emlékszem minderre, mintha három, hanem mintha háromszáz héttel ezelőtt történt volna, mint régmult, már a történelemhez tartozó eseményre.)

Bizarrságában oly kábító látvány, hogy pár pillanatig mindenről megfeledkeztem. Még nem láttam összefüggést magam és a vagontársaim és e között a fénylő koponyatenger közt. „Ezek a bolondok" — gondoltam és vártam.

De a nyitott ajtón át tovább tódultak a fényes fejüek. — Különös, hogy ez a betegség egészen egyforma tüneteket produkál! Mert a bolondok egymástól megkülönbözhetetlenek: ugyanaz a viaszkép, ugyanaz a hülye és kínzott vigyor.

És aztán az egyik rám mutatott. — Te jó ég, hogy néz ki! — Nevetett, és csupasz koponyáján kidagadt egy kék ér.

Ezt a hangot mintha már hallottam volna. Igen, a szörny ismerős... A miskolci Ilus! A szép, szőke Ilus, akit még az őrtálló katona is kész volt megszöktetni a téglagyárból.

Fejemhez katam. Bár hirtelen minden világos lett. Éreztem, hogy huzódik a szám ugyanabba a szörnyű vigyorba, és közben kegyetlen fájdalom járt át, olyan átható, a legmélyebb mélységekbe maró, hogy talán még az, aki a szép lányból maradt, az is megérezte. És ő, legcsodálatosabb hajkoronától megrabolt, igazán megindító buzgalommal igyekezett vigasztalni engem, két egészen közönséges varkocs elvesztőjét.

— Mit számít ez a haj — mondta — nekünk, akiket az otthonunktól, a családunktól szakítottak el? Visszanő, meglátja. Nagyon hamar visszanő.

Szótlanul néztem ebbe a rettenetesen elváltozott arcba. Ha láthatná magát, nem beszélne így. A fülei elálltak, és milyen lehetetlen fejformája lett!

Ugy éreztem, minden eddigi szenvedés, minden elszakadás szelid volt ehhez képest. Mintha a nullásgéppel magamtól vágtak volna el, mintha az utolsó jogot vették volna el tőlem, hogy emberszámba vehessem magam.

A teljes kiszolgáltatottság!... Elképzelhető iszonyubb egy groteszk tragédiánál?

Kétségkivül új fajtát képezünk. A történelem még nem jegyezte fel. Jellegzetesen német találmány — emberekből előállított tárgy! Az emberi tulajdonságok közül csak egyet őriz meg: a szenvedésre váró hajlamot. Pontosan: kinlódó tárgy.

Ha engem vagy ezt a füzetet valami baleset érné, ez a kifejezés kárba veszne. Pedig találó. Hasznára lehetne valakinek, aki egyszer majd rászánja magát, hogy megirja a téboly történetét. Mert egyszer ez is „történet" lesz. Igaz, hogy akkorra a világ oly messze jutott már kegyetlen és esztelen kalandjaitól — fajkérdés sem lesz, mert nem lesznek fajok, sem határok, csak egyetlen óriási emberi család —, hogy kérdéses: megértik-e mindezt akkor, és akad-e emberi lény, aki elhiszi?

Valahol, nem nagyon messze, szabályos, tompa zaj, mintha egy falat döngetnének. Most, hogy figyelem, úgy tünik, nem először hallom. Bosszankodva nézem az ünneprontót.

Ezek az auschwitzi zajok és velük a rossz gondolatok már szinte hozzánk nőttek, mint a nyomorékhoz a púp... „Csend". Mikor ezt mondjuk, csak a különbséget jelezzük kétféle lárma között: az egyik, mely előttünk zajlik, a másik a láthatatlan és nyugtalanító — mintha valahol körülöttünk vagy alattunk, mindenesetre egészen közel és mégis rejtve, egy másik lidérc-élet zajlana.

Az első hetekben nem mertem lehunyni a szemem. A félelem, hogy a nem tudom honnan jövő dörrenések, kiáltások, koppanások, nyögések minden pillanatban felriaszthatnak, reggelig ébren tartott. Lestem, füleltem, és mindent hallottam, és reggel mégis úgy tűnt, mintha csak álmodtam volna. Aztán a fáradtság levert, és jöttek az igazi álmok, és minden összekeveredett, és nem tudnám megmondani, melyik az elvisel-

hetetlenebb, az, amit ébren vagy amit álmomban hallok.

Mit akar ez most? Miért kiált, és mit zagyvál összevissza, hogy itt valami készül, hogy másképp miért tartanának második napja csupaszon? És lenyomja a kilincset, és az ajtó, mely soha sem volt kulcsra zárva, nem enged. Rázni kezdi. „Hagyd abba azonnal, hallod!" — kiált valaki. Aztán már mind kiáltunk. A rémület dühbe menekül. A haragnak legalább tárgya van, korabbanhat — míg az ijedtség béna. De jaj annak, aki felébresztette! Ez a szegény, bolondos lány felelős érte, hogy több ezer ember rettentő gondolatokkal küzd e pillanatban... És még mindig nem nyugszik: mint az őrült, veri öklével a vasajtót, bár jobbról-balról húzzák és ütik, és talán agyonvernék, ha az öregasszony nem vetné magát térdre.

Az átmenet az operettparódiától az idegrohamig nem tartott két percnél tovább.

Hogy lett a nevető társaságból ilyen hihetetlenül rövid idő alatt vad, gonosz horda? És hogy csendesedett le minden éppolyan hirtelen? — Ott voltam. Mégsem tudom. És félek, életem végéig rejtély marad számomra: hogy lesz a sok, különálló valakiből hirtelen, pillanatok alatt ilyen félelmesen egyszerű valami?!

Tudom, tudom, mi az ára minden helynek ezen a „Olimpuszon". De ha még tízszer ennyit tudnék, akkor sem hinném, hogy ez a kedves, fáradt szem, melyben olyan öreg a szomoruság, valami „mást", ocsmányat rejt. A véletlennek mindenhol, még egy lidércvilágban is megvan a maga szerepe. (Sőt, talán itt inkább, mint máshol.) Naiv vagyok? Nem! Csak aggasztóan hajlékony. Talán mindig — amióta csak emlékezni tudok — a kivételek, a szabályból kitörők pártján állottam. Hajlok feléjük. Rokonaim. Minden általánosítást bizalmatlanul fogadok, hátha önkényes. Még saját érveim is megfélemlítenek, mihelyt magamra maradok velük; mintha az egyedüllét mindent kérdésessé tenne.

Valóságos szédülés fog el, valahányszor a „nőkről" vagy a „férfiakról", vagy a „zsidókról" beszélnek előttem azzal az együgyű biztonsággal, amelyet mégis irigylek. Tényleg lehet-e valami általánosat, véglegest hinni egy országról, egy népről, egy nemről?

Valami határozottat hinni! Ez az! Most hát nevet adtam ennek a sóvárgásnak. Ha azt, amit a „lelkemnek" vagy a „gondolkodásomnak" hivok — mindenesetre a legbelsőbb emberi valóságomat —, egyszer a kezembe vehetném, és lassan, nagy türelemmel hámozni kezdeném, vajon találnék-e benne valami szilárdat, összeállót, néhány egyszerű közhelyt kivéve, mint például:

1. Határozottan gyűlölöm a fasizmust és minden terrort, fanatizmust, erőszakot. Gyűlölném akkor is, ha német és szabad volnék, és engem és családomat nem bántana. Gyűlölném, mert mindazt sérti bennem, ami megkülönböztet a birkától.

2. Határozottan hiszek a józan ész végső diadalában. Hinnék benne, ha nekem magamnak a legkisebb reménynyem sem volna, hogy megérem ezt a diadalt.

Félreértés ne essék! Mártirhajlamoknak nyoma sincs bennem. Nem vagyok sem hős, sem vallásos, sem idealista. Csak egész egyszerüen józan. Hiszem? Nem ez a helyes szó: Tudom.

Tudom, hogy ha megannyi Hitler őrjöng is, normális ember még mindig több marad a világon.

Tudom, hogy egyszerübb két lábon járni, mint a fejünk tetején, és egy egész emberiséggel nem lehet a végtelenségig járatni ezt a fejtáncot.

Amit nem tudok: jelen leszek-e a napon, mikor az őrület láncra verve áll majd a józan ész itélőszéke előtt?

Csönd van a barakkban, a magazinban, az egész lágerben. Még Szonja is megértette ezt a jeges figyelmeztetést: sápadtan jár-kel az üres polcok előtt, és hallgat.

Az Appellnél történt. Nem akart stimmelni. Tízszer végigszámolták, és közben jó fél óra telt el ide-oda futkározás, riadt suttogások és szörnyű izgalmak között. Az egésznek szomoruan cirkuszi jelleget adott a Gnóm, aki idegességében roppant cipősarkain dobogott, egymaga az óriás térség közepén, korbácsával ide-oda suhintva, egész nyomorék testét billegetve, mint egy kötélen rángatott majom.

o Minden hiába: minuszban vagyunk eggyel!

Az egyik barakkból került elő, aludt a priccsen. Elaludta az Appellt.

A Lagerälteste hátratett kézzel sétált körülötte, néhányszor megkerülte a szerencsétlent. Szegény lány, zavarában nem tudta, mit csináljon, és félszegen forgolódott utána. Végül megállt a Gnóm, hosszú, vékony, ápolt kezével (milyen jellegzetes, nyomorék kéz) magához intette az egyik Lagerkapót. Abból, hogy a nagy csend hirtelen még nagyobb, teljes lett — mintha sok ezer ember egyszerre megszünt volna lélegzeni, élni —, tudtam, hogy ebben a pillanatban valami irtózatos megy végbe. Csak a lány arcán, ezen a futástól és álomtól még fölhevült arcon ült valami értetlen, gyámoltalan kifejezés. Egyszer körül is nézett csodálkozó szemmel, segítségkérőn, mintha azt mondta volna: „Hát az istenért, magyarázzátok meg neki, csak aludtam!"

Ottót, a Lagerkapót, már ismerem az Appellről. Német, és mint „Schwerverbrecher", már a háború előtt 11 évre volt itélve. Góliát termett, kefehaj, zsiros kép, mindez vörhenyes árnyalatban, és szeplőkkel telefröcskölve, még nagy, vastag keze is szeplős. Egyszóval mintabetörő, mintha valami detektivfilmből lépett vol-

na ki. Azt mondják, a Kommandor kedvence (csoda?), és még a Gnómnál is szabad keze van. Most egymás mellett áll a nyomorék és a betörő. Csak a mosolyuk beszél. Bár a Góliát voltaképpen röhög, és félelmes inyét kimutatva int a lánynak. Megparancsolja neki, nyujtsa ki a kezét. A lány engedelmesen odanyujtja mind a két tenyerét, mint az iskolában. A gumibot kétszer suhint, és ő egy hangot sem hallat, de a kintól összecsuklik, mintha görcse volna.

— Vetkőzz le! — rendelkezik a betörő.

A véres kezek engedelmesen próbálják kikapcsolni a fehér vászonblúzt, de már nincs benne erő. Ottó maga rántja le róla úgy, hogy a blúz elől végighasad. Aztán maga is leveti a bőrkabátot. Nem hiszem, hogy az életemben jobban megrendített volna valami, mint ez a mozdulat, a szenvtelen és megfontolt készülődés a gyilkosságra.

És kezdődik... Szép lány volt. Soha nem láttam még ilyen mészfehér testet. Szerencsére elég hamar elájult. De Ottó tovább ütötte, amig maga is kapkodni kezdte a levegőt, és még így, ingujjban is kiütött rajta a veriték.

Csak akkor hagyta abba, amikor a Gnóm, aki közelről, nagy figyelemmel követte, intett neki. Az közelebb lépett, a vérző hústömeg felé hajolt, magas sarkával kissé föltámasztotta. Pár percig halkan tanakodott a gyilkossal, aki még mindig a homlokát törölte. Aztán odaintett néhány lengyel férfit, és a hullát eltávolították.

Az Appell tovább folyt egy hang, egy könny, egy sóhaj nélkül.

És élek! (Még sohasem röstelltem így).

★

Egy álom, amivel ma egész nap birkózom:

Anyut keresem. Egy bezárt házat kerülgetek sírva. Magas, ijesztő kapun dörömbölök. Rejtélyes nők (mindig nők) járnak ki-be rajta. Mindig félretolnak, elégtelen, kétértelmű és engem csak még jobban nyugtalanító magyarázatokkal: „Anyád bent van, vigyázunk rá." Vagy: „Várj csöndben, majd nemsokára meglátod." Nemsokára... Miért nemsokára? „Mit tesztek vele ott bent?" — ordítom, és valahogy utat török, valakit félretolok, talán többeket is..., öklözve, könyökölve jutok a lépcsőig, ott végre elengednek, de a rossz érzés az őrületig fokozódik, miközben felrohanok. Az ajtók tárva-nyitva, több szobán rohanok át, az utolsóban meglátom: csontváz, a rászáradt bőr egészen kékes, a fölismerhetetlenségig összefonnyadt arc is kék, és a mély szemüregekben két sötét, üveges golyó... És éppen az a nő tartja a karjában aki az imént a kapuban meg akarta akadályozni, hogy feljöjjek. Riasztóan tartja, mint egy hullát; a csonttá lett végtagok és a drága halott fej lehanyatlik, haja szögesen, szintelenül lóg le, mintha abból is minden élet kiszállt volna. „Megöltétek!" gondolom. De nincs bátorságom kimondani, mert sokan vannak, és nincsenek bizonyítékaim.

Ez a tehetetlen fájdalom azóta egyre marja az eleven sebet. Ébren még hosszú ideig töprengtem a rejtélyes házon és azon, hogy miképp üthetnék rajta a gyilkos asszonyokon.

Honnan tudom, hogy soha többé nem látom anyámat? Nem érzem, nem remegek tőle. Tudom, sivár biztonsággal, mint a halált, mint az évszakokat. Nem remélek, már rég gyászolok titkon. Már azon is sokszor rajtakapom magam, hogy varrogatom a sebet, s igencsak barátkozom a változhatatlannal. Mint aki már rég árva.

Hogy? Hogyan?... Létezik-e haszontalanabb kérdés? A megmagyarázható, a számunkra fölfogható alatt talán egy egész izzó világ..., az én-pince. A mélység olykor értesít, de minden út zárva hozzá. Titkok fölött lépkedünk, és ha a lábunk nem remeg, ennek csak végtelen tudatlanságunk az oka. Olykor mintha talpam már érintené a szakadékot: érzem, ha megállok, elnyel. És nem állok meg. És nem kérdem, honnan tudom, amit tudok. Csak a sebbel törődöm, kenem, tapasztom, amig egy orvtámadás ujra mindent föltép, és a szenvedés ömleni kezd, összecsap fölöttem. Nagy habok viszik az emlékroncsokat, messzebb, mind messzebb. Én egyedül, a partra hányva, nézem, hogy távolodik, ami az életem volt: olykor a szobánk merül föl, kékhabos huzattal bevont, fehér gyerekszoba, egy iróasztalláb, tele török babákkal és más kusza ábrákkal, abból az időből, mikor legföljebb a fiókig tudtam fölágaskodni, és a nagy mappa az ős itatóssal, amelyen százféle változatban maradt az „autogramom", itt filmsztár koromból, mintegy odavetve, ott komoly, szerény tisztviselő irásával, amott olyan emberével, akiről a hirnév magaslatán ismerősei így nyilatkoznak: „És mégis milyen szerény és egyszerű."... Máskor a hepehupás kanapé, amin rajtam kivül senki se tudott aludni, mert gödreit az én testem alakította ki, csak én tudtam vele bánni. Hogy szerettem hanyatt fekve lustálkodni rajta, belemerülve a fal kopott virágmintáiba! Órákig elfantáziáltam erről a sziromvilágról: voltak gőgös szirmok és alázatosak, szép, egészségesek és elkeseredett proletárszirmok, nagy körben forogtak mind, némelyek lázasan, összekapkodva, mások nyugodtan, magányosan, hosszú, agg ujjaikkal fölényesen legyintve...

Sosem látom többé ezt a falmintát, ezt a szobát. Sose álmodom az én kedves gödreimben... Ezt már akkor tudtam, azon az utolsó, felejthetetlen estén, amit otthon, velük töltöttem. Idegen városba, jó ismerősökhöz utaztam, és a bekövetkező tragédiának még semmi jele sem volt. Mind fiatalok, bizakodók és életerősek

voltunk. Öcsém kék flanellpizsamában ugrált a szőnyegen, és félszegen elmenekült az ölelésem elől. Ott álltam a csomagokkal a lépcsőn, ő ügyetlenül integetett nekem, és bizonytalanul, keserüen mosolygott, mégis nagyon szerette volna, ha megcsókolom! Én éppen így éreztem, de a csomagok... és a kocsi... Nem szaladhattam vissza. Ennek a levegőben lógó csóknak, ennek a félbemaradt búcsúnak az emléke kisértett végig a remekül eltelt hosszú, éjszakai uton, és kisért ma is.

És anyu, az én szegény lány anyám! Ez a drága, bátor pajtás! Milyen érthetetlenül elvesztette magát: ő, aki minden évben hetekig elnélkülözött, hozzá még igen vidáman, most agyonsírt, boldogtalan és röstelkedve mosolygó arccal, csak a vonatfütty után tudott elereszteni az öleléséből, mely görcsös, már-már erőszakos és az ő könnyed lényétől borzongatóan idegen volt. Még el sem helyezkedtem a barátságtalan fülkében, még meg sem zökkentek alattam a kerekek, de máris olyan vigasztalanul sóvárogtam kisírt őziketekintete, forró nyaka, karcsú, rugalmas lénye után, mintha az elkövetkező hagymázas hónapok már közöttünk lettek volna.

Az első vége-hossza nincs éjszaka... Akkor sem nyöghettem a szomszédaim miatt, és most sem nyöghetek miattuk. Csak a ceruzám vonit, mint egy beteg gyerek, nagyon kicsi, nagyon elhagyott gyerek:

Anyuuuuuu, Anyuuukám!

★

— Megdöglött! — ezzel az ujsággal ráztak fel egyik reggel. A gyár bejárata felett fekete táblán ezüst betűkkel a következő felirást olvashattuk: „Der Führer ist für Deutschland gestorben." Nem mertünk egymásra nézni. De később történt valami, ami a legvadabb reményekre jogosított: Greze, a félelmetes közölte velünk, hogy többet nem fogunk munkába menni. És milyen barátságosan közölte ezt ő, akitől a legszelidebb szó, amit eddig hallottunk, a „Drecktiere" volt, aki január közepén aggódni kezdett az egészségünk miatt, és minden holminkat a fertőtlenítőbe küldve, anyaszült meztelenül hagyott sorban állni órákon át a konyha előtt...

Hányszor képzeltük el ezeket a végnapokat és Greze végét!... És ime, most beszél, fegyelemre int, felajánlja nekünk a „támogatását". És senki nem nevet, és nem köpi szembe... Ezer tekintet, melyekből még a bizonyosság sem képes elüzni az aggodalmat, mozdulatlanul mered rá.

Azóta Greze nem szünt meg „támogatni", minél inkább közeledett a szovjet hadsereg, annál anyaibban. Gyakran láttuk a láger udvarán bolyongani, zavaros, kínzott képpel egy szót, egy tekintetet esdekelve. Kerültük, talán attól félve, hogy puszta szokásból felelhetnénk neki, de még inkább a szégyen miatt, amely az undorral rokon. Igen, ezekben a napokban sok farkast láttunk kutyává finomodni...

★

Meddig tartott a várakozás? Évekig, ha türelmetlenségünkkel mérnénk az időt. A valóságban alig egy hét telt el.

Szép napok voltak. Szelid, meleg, egyforma napok. És a drót előtt, amely még elválasztott a szabadságtól, bársonyos rét... Gyönyörű tavasz ragyogott a világ felett, és melegített minden emberi szívet.

Kora délután érkeztek. Nem emlékszem, ki kiáltott először:

— Jönnek!

Nekiestünk.

De nem volt tréfa. Egy távoli domb felől hihetetlen lassusággal közeledett valami, egyelőre még meg nem határozható... Órák vagy percek teltek-e el, amig az alig hallható bugás motorberregés lett, a „meghatározhatatlan" valami, tanklánc?...

Mindig nehéz a döntő, a legnagyobb feszültségű percekről számot adni. Nemcsak, mert nagy örömökre és fájdalmakra a legkülönbözőbb emberek igen kevéssé különbözően reagálnak (ez magyarázza, miért olyan meglepően hasonlók az ugynevezett nagy percek), hanem inkább, mert minél élénkebben éled őket, annál kevésbé lehetsz megbizható tanu.

Kiáltottunk-e vajon ezekben az első percekben, vagy csöndben vártunk?

Közeledtek. Hirtelen átrepült valami a keritésen: egy fehér kenyér, aztán még egy és még egy! Kenyéreső!

Senki sem mozdult. Dermedten álltunk, fehérebben, mint a felénk repülő kenyerek. Szemünk előtt, ameddig elláthattunk, porba burkolt géptenger. És az óriás szürke felhőből kiemelkedve, száz meg száz nevető arc, száz meg száz integető kéz.

Egy katona lépett be a kapun. Megállt, és mint akit mégbabonáztak, perceken át szótlanul, mozdulatlanul meredt ránk. Igy, a napfényben nem lehettünk szívderítő látvány.

— Nincs köztetek egy ogyesszai lány, Vera Jutkovics? — kérdezte zsidóul.

Ezek a szavak föloldották az utolsó percek rettentő feszültségét. Mint egyetlen test rohantunk feléje zokogva és nevetve. Mintha mindegyikünk a megtalált feleség vagy testvér lett volna, maga Jutkovics Vera ezer arccal, ő, az eltűnt, a rég keresett.

Képzelj el ezer kart, melyek egyszerre nyulnak feléd, és mind ölelni és szorítani akar, vagy legalább érinteni. És mind vadul, ekszтázisban küzd ezért a jogáért! És te egymagad a roham előtt — szegény porlepett katona, holtfáradt, aki romutakon jártál meg

egy világrészt, és elszakadtál a legdrágábbaktól, hogy egy órával előbb szabadíts meg a lidérctől...

Arcok, érzések, képek — egymásra hányva, egy gomolyagban —, minden összefut és elmosódik. Így maradtak bennem ezek a napok.

De látom még, és míg élek, látni fogom annak az embernek az arcát, aki először nyitotta ki a láger kapuját: nagyon fiatal arc, szőke, napégett, vércsöppek gördülnek le rajta, a mi megfékezhetetlen szeretetünk nyomai — és könnyek.

Vajon megtalálta-e az ogyesszai Verát abban a nehezen megpróbált, nagy várakozásoktól terhes világban?

RUFFY PÉTER:

NAGYVÁRAD

(Részlet)

Bármenyire groteszk is egy tragédia — a 44-es deportálások —, nem tudom nem elmondani. Nem tudom magamba fojtani. És vajon nem sátánian groteszk volt-e életünk egy egész darabja?

Még nem is régmúlt az az idő, mikor házunkból, pincénkből, utcánkból, városunkból, a fenyegetett közös hazából hurcolták el barátainkat, testvéreinket, gyerekkori pajtásainkat mint faji üldözötteket — mi csak álltunk bénultan, ahelyett, hogy kiabáltunk, gyujtogattunk volna. Megbocsátható-e a vétek, hogy nem mentünk együtt velük; elviselhető-e a gyász, amely gyötrelmes távozásukkal ifjúságunk egy egész darabját kitörölte; lehetünk-e bűntelek, mikor némák voltunk félelemből; volt-e valaha olyan hasonló tragédia, amely ilyen apokaliptikus gyorsasággal pörkölt meg, izzított széjjel, zúzott ezernyi porszemmé ember-százezreket?

Jelképesen szólok?

De minek kimondani? Aki elveszett, nyughelyén is érzi, miről szólok; aki gyászol, megért; aki szégyenkezik a némaság miatt, néma szégyenével velem rokon.

Szívemben a bűntelen néma szégyennel, hogy megakadályozni nem volt erőnk, ezzel a már soha nem oldható kőzettel mentem haza ifjúságom városába tizenhét évvel az apokaliptikus negyvennégyes deportálások után. Mert nagyrészt ők voltak az ifjúságom, Gábor Pista, Bandi, ez a lobogó szent; Pali, Radó, az egész fogékony, lázadó, szellemre szomjas réteg, amely Adyra, önvizsgálatra, lázadásra, a Másképpen lesz holnap viziójára tanítgatta bennem a hétszilvafás szegény fiút.

Hol vagytok barátaim, akikkel együtt csatáztunk, együtt vitáztunk, együtt kóboroltunk, együtt kerestük kapatos éjszakákon Ady volt cigányát, Vak Gyulát, akikkel együtt ittunk, míg a kezünk borlében pancsolt, és abban a bodegában az Isten sem parancsolt. Akikkel együtt akartunk nagyszerüt, nagyot, bár pontosan azt sem tudtuk, mi lesz e nagyszerű: egy szenzációs új riport, egy lángoló új vers-e, vagy talán egy új, más társadalom? Olyan különös, nyáréjszakák voltak ezek az ifjúság tündérmezején — a vasboros, vén ujságiró arra tanítgatott, hogy nem az a riport, fiam, mikor egy kutya megharap egy embert, hanem az, mikor egy ember harap meg egy kutyát a másik meg arról regélt, hogy elment innen egyszer Afrikába egy Inger Károly nevezetű császári és királyi főhadnagy, a négus vezérkari főnöke lett, de az angolok leverték, nagy pénzzel nyugdijba küldték, hazajött erre a földre kis birtokot venni, időnként a városban is feltünik, két szenegál lovas előtte, kettő meg utána, itt megy piros fezben Inger Soliman nyugalmazott alkirály.

Csodálatos város volt ez, amelyben minden hevült, lángolt, dobolt, élt — ahol mindenki tudta, hogy Másképpen lesz holnap, s mindenki sejtette, hogy egyetlen hártyapapíron táncolunk, amely alatt már lobog a tűz. Gábor Pistát lengyelországi haláltáborból szökve, a hómezőkön, az utolsó pillanatban terítette le egy SS-golyó.

Hol vagytok, tanuk? Ifjúságom sakktáblájának parasztjai, költői, királyai?

Olyan hidegség van bennem, mint egy jégkunyhóban a sarkmezőn. Csend. Járom az utcát. Senki. Sehol.

Pedig nagy gyalogforgalmu városban, szépen épült új házak között vezet az utam; pedig aranyló őszidő van — az én fám leveleit azonban letépte mind a szél. A volt ügyvédi kamara háza előtt megállok, belesek egy földszintes ablakon. Itt lakott a lunguj legény, Groszmann. A Gábor. A Pista. Kinéz egy lány az ablakon. Kislány, grüberlivel. És Pista? „Valahol Európában." Valahol csendben. És az a lány, akit csókoltam, szerettem, akiért reszketett, dobolt a szívem? Az most por valahol? Felkapta és szétszórta a szél, és ezentúl már mindenütt jelen lesz, az egész világon és örökre? Egyik molekulája talán itt száll éppen mellettem, és bársonyosan, mint a simogatás, megérinti a hajam? Lili, te vagy?

Száraz szájpadlattal menekülök be a múzeumba, amelynek üvegtárlója alatt Góg és Magóg fiainak század eleji panaszát és lázadását olvasom az antiszemitizmusról: „Szítják, egyre szítják a lángot, hogy csapjon össze aztán mindannyiunk feje felett." Összecsapott. És nem akadályoztuk meg. És senki sem maradt. Közel harmincezerből?

Közel harmincezerből.

Nem igaz. Ez lehetetlen. Ez nem lehet igaz. Kimegyek a temetőbe. Ott majd meglelem őket. Valakit legalább. Akivel szólni tudok, beszélgetni, legalább némán.

A mézeskalácsos költő sírját gyorsan meglelem. „Már minden álom, semmi sem való, / Csak a mese az örökkévaló..." — a fehér, hideg sírkő ezt üzeni. De ő ötvenéves korában halt meg, harmincnyolcban, s nem azok közül való. Először botorkálok életemben ebben a temetőben. A gondnok háza előtt vad kutyák ugatnak, „az állatorvost is megmarták a minap". Ezt a gondnok felesége közli, miközben hozza a régi anyakönyvet, „tessék". Lapozni kezdek. Pista? Bandi? A többiek? Nehéz a neveket meglelni. Az irás szétfolyt, a csendőrök vízbe dobálták ezeket a könyveket akkor. A másik temetőben maradt ugyan egy könyv, csak a halottak nincsenek itt. „Egy régi barátomat keresem... Arató András... hírlapiró... és nem..." Csend. Már a harmadik temető gondnokánál vagyok. „Talán nálunk lesz." „Az nem lehet" — felelem. Lapoz. „No, látja. Kilencedik parcella, odavezetem." Igy kell találkoznunk, Bandikám? Barátainknál bujdosott Pesten, a bujdosásokban tüdővész támadta meg, hazament meghalni negyvenötben. A sír még domborul ugyan, de helyenként már meghuppan, roskad, reped a föld a hant súlya alatt. Nagy súly. Irtózatos. Az irdatlan messzi temetőből gyalog megyek a városba haza.

Hol vagytok, ifjuságom tanúi? Megyek hosszú félórákon át, nem tudok köszönni senkinek sem. Pedig úgy szeretnék. Egyetlen embernek legalább.

A folyó felé, egy utcatorkolatnál végül egy ismerős: D., a régi pincér. Beszélni sem tudunk, csak mint gügyögő gyerekek mondogatjuk: „Ő..."

„D. úr!..." — „A szerkesztő úr!..." Nahát. Meghiv. Jó bora van. Megyünk, olyan megilletődötten, ahogy halotti torra szokás. Mint sziklák odvából a búvópatak, úgy csillan elő a torkán egy-egy régi név. „Ez is a maga barátja volt..." ‚Az is a maga barátja volt..." De... senki.

A szoba kicsi. Töltünk. Alkonyat van. Félholtan jött haza, ő maradt meg, egészen véletlenül. Se apja, se anyja, se testvére, se ismerőse, se gyereke, se családja, senkije.

Egy kép a falon. Mit is ábrázol? Alig látom. Sötétedik. Vonalak, furcsa ákombákom, mint a tekerőző kígyó, amely önnön testébe harap.

— D. úr. Nem tartozom én még valamivel? — kérdem évtizedek messzeségéből, mert olyan derék, jószívű pincér volt, sokat fogyasztottam nála hozomra. — Biztosan tartozom.

— Ááá.

E.-i bor. Száraz, fanyar.

Pohárral a kezében feláll, néz a kép felé, kissé közelit. Ennek az igen tisztességes, dolgos embernek egy vasúti zsebtolvaj volt az édesapja, az hol ült, hol nem ült, az is meghalt odakint, valahol. Valahol Európában.

;Mikor D. hazajött, összetalálkozott egy barátjával, aki tiszt lett a demokratikus rendőrségen. Elmondta neki, hogy egy levél, egy anzikszkártya, egyetlen nyom nem sok, annyi sem maradt a familiából. A tiszt rekedten felelt: „Tegnap találkoztam az öregeddel." A daktiloszkópia véletlenül megmaradt. Ott pihen az öreg ujjlenyomata. „Odaadom. Már úgysem él."

D. úr selyemkendőben hazahozta, berámáztatta, az üres falra tette, azt nézi a homályos alkonyatban, kissé harmatosan.

— Az apám.

Aztán olyan lőporos, száraz csend, mint egy lövés után.

HORVÁTH IMRE:

A SÁRGA CSILLAG

Öt éve

Öt éve volt, hogy őrjöngtek a harcok,
hogy a veszettség tombolt, egyre tartott,
s az értelem a jókban is aludt.
Benned tán nem, de aludt általában,
igaz embert főként kötélen láttam:
veszélyes volt nagyon az igaz út!

Vészre vész jött és — még csak ez volt hátra! —
rámeredtem egy ordító plakátra,
mely pattogva ágált, intézkedett,
s csak bámultam a pokoli iratra:
a kormány átkos parancsát kiadta —
s megszületett a gettórendelet.

Fehér lettem, éreztem, mint a kréta.
Rá gondoltam: Reájuk: Zsuzsiékra.
Velük mi van? Vele mi lesz vajon?
S délben aztán, hogy elköszöntem tőle,
rámutattam egy rangos elmenőre:
— Ha mind ilyen, meggyűlölöm fajom!

„Zsú" csitított: — Nem szabad így beszélned!
S rimánkodott: — Ne igyál, nagyon kérlek!
Rád nekünk még nagy szükségünk lehet...
(Inni vágytam valóban mindenáron),
s egy rendőr jött csillogó kerékpáron,
s egy némettel négy ember tüntetett.

Visszaszöktem még délután is: hátha...
s rátaláltam az egész hű családra.
Néztem őket: mindet hogy ismerem!...
s „Zsú" — akinek Ottitól pár sort vittem —
hálából, hogy kicsit felderítsen,
néhány lépést még táncolt is velem.

Kisértettem: „Próbáld meg szépen, szökj el."
Kint csengettek: egy régi cseléd jött el
a házhoz, melyen szólt már a kuvik.
És eltalpalt egy nyerssselyem ruhában, —
mint magamat, őt is éppúgy utáltam:
a szegénység sokszor megalkuszik.

És ránk virradt a végső közös reggel.
A kapuban fekete szemüveggel
egy kedves arc fordult lassan felém.
Van bátorság, mely a vészben sem vész el.
Eljött ő is, el, halálmegvetéssel:
„Izi" volt — a katonaszökevény.

Bent se voltam, s már búcsúztam is tőle,
(hadd beszélje ki magát bent kedvére).
„Zsú" elénk jött, élénken biztatott:
— Próbálj irni, dolgozz, történjék bármi!
Ez volt tőle az utolsó baráti
tanács. — Láttál deportált vonatot?...

Vitték őt is, ki a légynek se vétett.
...Házukról már letépték a pecsétet,
de ott posztol a porkoláb-magány,
„Zs'ú' magát már másnak se mórikálja,
makacskodón hallgat harmonikája —
márványtábla mért nincs házuk falán?

S hogy nem öl meg e ház előtt a szégyen?!
Hallom, hogy zúg „fajtiszta", félénk vérem,
mi lett volna — bennem ez kavarog —,
ha válaszul sok zavartnak, zsiványnak
— kik akkor annyi csillagot kivántak —,
felvarrjuk mind a sárga csillagot?!

GERA GYÖRGY:

TERELŐÚT

(Részletek)

Nézem az otromba épületet, szédülök. Uristen, pedig milyen jól elterveltem! Feltámadás egy halott irataival. Tűzbe a múlttal. A jázminbokrokkal meg a málnaszörpökkel meg az érettségi ballagással. A múzeumkerti teniszpályával. A tejesemberrel. Jókai jubileumi diszkiadásával. Tűzbe a sorszámos elmebetegekkel, cserkészkirándulásokkal, antikvár böngészdékkel, pusztuljanak a tanuk, a falazók meg a tréfamesterek, vesszen el mind, aki megtanított gyanutlanul élni.

Alaposabb leszek a krematóriumnál, martalékom lesz mindaz, ami kés alá hajtott. Jöhetnek végeláthatatlan sorban a férfiak, nők, aggastyánok és gyerekek, hordószónokok és zugfirkászok, a Törekvés csapata, stoplis cipőben, keretlegények, városatyák, szépségkirálynők, rabbik. Apát és Anyát se kimélem, ők is cserbenhagytak.

Aztán puszta lesz minden, pernye se száll. Akkor elölről kezdem, mint a kapualjban hagyott újszülöttek. Másokkal, akik semmit se tudnak rólam. Neve? Foglalkozása? Tökéletesek az irataim. Egyébként van mellbőségem, két cukorral iszom a kávét, se földem, se ingatlanom.

De még ez is sok. Kitöltöm a kérdőívet, befizetem a szakszervezeti dijat, az asztalfőt átengedem másoknak. S kitüntetést se kérek, a felvonulásokat is ellógom. Szívósan hátul akarok kullogni, új emlékek, új béklyók nélkül. És ha megkérdezik, kiféle-miféle? Tessék. Nem tudta, mi a szolipszizmus, kiszürték, agglegény, diszkrét hölgyek járnak fel hozzá, nincs lakbérhátraléka. Megbizható, mondja az igazgatóm a tanfelügyelőnek, persze, izé, művészlélek, egyébként jó kolléga, csak visszahúzódó, a névnapomon is legfeljebb egy-két kupicát iszik. Különben a gyerekek szeretik.

Átvágok az udvaron, felmegyek az emeletre, az első ajtón kopogok.

— Nincs félfogadás! — mondja egy titokzatos hang.

Magas, büdös és homályos a helyiség, néhány másodperc, amig a bútorok helyükre botorkálnak. Körülnézek, sehol egy lélek. Szemközt vattázott ajtó, az iróasztalon kitámasztott naptár, az ablak előtt spanyolfal.

— Nincs félfogadás!

— Köszönöm. — Most már értem... Leállitom a paraván mögöttt járó magnót, benyitok a szomszéd szobába. Kövér, szemüveges fiatalember tekint fel egy mikroszkóp mögül.

— Oltóanyag hétfőn és pénteken — mondja köszönés helyett. Herélt hangja van, de nem ellenszenves.

— Elnézést, von Born urat keresem.

— Nem ismerem.

— Ő volt itt az igazgató.

— Akkor se ismerem.

— Volt egy találmánya. Hizott iovakat akart tenyészteni.

Megigazítja szemüvegét, hahotázik.

— Szárnyuk is lett volna? — Közelebb int. — Nem volt az előszobában senki?

— Csak a magnó.

— Remek ötlet, mi?

— Remek.

— Muszáj valahogy védekezni.

— Egyszerübb módja is van.

— De nem ilyen hatásos! A testetlen hang... Az égő csipkebokor meg a tűzoszlop... Saulus is három napig néma volt Damaszkuszból visszajövet.

— Látja, mégis magára törtem.

Fülig szalad a szája, kuncog.

— Óriási a különbség, mein Lieber! Először is tíz alkalmatlankodó közül egy mer rám törni. Aztán, mire rám tör, egy szó, és kivül tágasabb. Hogy úgy mondjam, közben megfő a saját levében. — Mosolyog, redőtlen arcán remegések futkároznak. — Hogy mondta, hogy hivják azt az urat?

— Von Born.

— Valami porosz, ugye?

— Nem tudom.

— Mert ilyen csak egy porosz agyában fordulhat meg.

— Mindössze egyszer láttam, annak is tizenöt éve.

— Mmm, persze. — Leveszi a szemüvegét, rálehel. — No, de ez az idea! Hizott lovakat tenyészteni! Kár, hogy nem lett volna szárnyuk!

— Húsz mázsára akarta felhizlalni őket.

— Képzelje, mint a postagalambok! Saját szárnyukon a virsligyárba.

Hűvös van, a félhomály is nyugtató. Az udvaron furulyáznak; valami Schubert, azt hiszem.

— Ne haragudjék — mondja —, de ez olyan mulatságos. Már azt gondoltam, megint a malacok miatt jön valaki. Tudja, itt most oltóanyagot kutatunk.

— És a ménes?

Rédőtlen arca megvonaglik.

— Biztosan megették. Egyébként... Ha érdemes algákat tenyészteni... Tessék?

— Egy szót se szóltam.

— Akarja megnézni a mikroszkópomat?

— Nem szeretném feltartani.

— Be van kalkulálva, mein Lieber. Akit nem kerget el a magnó, megérdemli.

Beoldalazom két asztal közé, lehajolok.

— Mit lát?

— Valami pálcikákat.

— Mozognak?

— Lassan.

— Erypsipelatis. Szabatosan bacillus erypsipelatis suum. A sertésorbánc baktériuma. Szépek, mi?

— Hát...

— Akár a hastáncosnők. — Megráz egy kémcsövet. — Három-kilenc napi lappangás, aztán étvágytalanság, magas láz, élénkvörös foltok a fülön meg a nyakon, hasmenés, légszomj... Von Born? Biztosan porosz volt.

— Tulajdonképpen nem is őt keresem. Volt itt egy láger...

— Mmmm.

— Nincs rajta a térképemen.

— Érdekes.

— Nem találom annak.

— Mondja, mein Liebe, sose gondolt még arra, ki milyen pecsenyét akar ennél a tűznél megsütni?

Tátva marad a szám. Látok, hallok, nem álmodom. Dorongutat rakunk a kátyuban a fél századnak vérhasa van, vitéz Bodajki szerint szimuláns. Át kéne szökni a partizánokhoz, mondja Flamm Zoli. Nemrég érkezett levlapja, feladóhely Waldsee. Apáék négyen vannak Anyáék hatan, mégse adnak hirt magukról, pedig Eszter napján tíz helyről is jön kóstoló, újévkor tucatjával az üdvözlőkártya; egy távoli rokon Daar es Salamból ír. Merre van Waldsee? Senki se tudja.

— Mert hogy egyeseknek érdeke a tüzet szítani, arra mérget vehet. Maga szerint ez a temérdek koszorúzás meg évforduló... ez az egész gerjesztett bűntudat... Tudja, milyen jóvátételeket vágnak ezek zsebre? Százezreket meg százezreket. És, akinek ellőtték a lábát? Akit lepuffantottak? Az után nem maradtak árvák?

— Csak nem akarja őket agy kalap alá venni...

— Ach was! Vagy minden áldozat egyforma, vagy nincsenek áldozatok. Ismeri Goethét? „Ahol hiányoznak a fogalmak, ott kellő időben jelentkezik a szó."

— Vagy a téboly.

— Ide hallgasson, mondok én magának egy tanmesét... Ezelőtt patkányokkal dolgoztam. Vándorpatkányokkal. Tíz innen, tíz onnan, utána nyomás! be az egészet egy telepre. Na és mit gondol? Három hét alatt a legerősebb pár kiirtotta a többit. És most nyissa jól ki a fülét. A gyilkos pár szaporodni kezdett, kölykök, unokák, dédunokák... És a csoda! Soha ilyen szelid állatokat. Se irigység, se marakodás, a nőstények idegen kölyköket szoptattak, a kanok odaengedték a tálhoz a vaksikat. Aztán kiemeltünk egyet, és beszórtuk szagosítóval. Nem sok, mi? Ugyanaz a törzs, ugyanaz a falka. És ha látta volna, hogy örült az a bolond, amikor visszaraktuk! De a többi! Egy pillanat, és rávetette magát. Ez meg teljesen megbénult. Nem védekezett, menekülni se próbált. Holott a vándorpatkány nem adja könnyen az életét, néha az emberre is rátámad. Mondjam a tanulságot?

Vastag a nyelvem, nem forog. Ismerem az otthoni kétszinüséget, az összekacsintást, az alattomos hátsó gondolatokat. De ez más. Itt merénylet készül, tudományos alapossággal, leplezetlenül. Beomlott akna az agyam, sújtólég gomolyog benne. Lufi rálehel szemüvegére, megtörli, kint elnémul a furulyaszó. Szóval, visszarakják a patkányt, ugyanolyan, mint a többi, szaglászik, viháncol, örül, hogy ujra otthon van. Nem védekezik; széttépik.

— Nézze, mein Lieber — mondja Lufi —, beszéljünk őszintén. Amióta megszünt az emberevés, mert akkor még szervezetlen volt a szelekció... A babiloniaiak elhurcolták a zsidókat, a zsidók a filiszteusokat, a rómaiak a punokat, a mórok a spanyolokat, a portugálok fél Afrikát... Aztán a búrok lágerbe zárták az angolokat, az angolok a hindukat, a japánok az indokínaiakat; folytathatom vég nélkül.

— Csakhogy civilek milliiót előre megfontolt szándékkal kiirtani...

— Ach was! Ha a háború jogintézmény, sőt jogsegély... megnézheti bármelyik tankönyvben... Miért ne esne akkor azonos elbirálás alá civil és hadifogoly? Vegye a szőnyegbombázást, Drezdát. Kire szabad lőni? Hol a határ? Diverzáns vagy polgári lakosság vagy Häftling... Azt hiszi, Hitler nem talált volna lágereket, ha megnyeri a háborút?

— Ha mindent az eredmény igazol, az utonállóknak is igazuk van.

— Ameddig ők diktálnak, természetesen.

— Az legfeljebb rend. A temető igazsága.

— Melyig igazság nem az, mein Lieber? Ne legyen már ilyen naiv! Ötezer év óta mindig egy egy nép szabta meg, mi az erkölcsi törvény. A görögök, a rómaiak, a normannok...

— Aztán a németek, ugye?

— Ismer még egy népet, amelyik ilyen zárt kultúrát hozott létre?

— A lágerekét.

— Ach, már megint szavakon nyargal! Fogolytábor, börtön, gálya, fegyenctelep, a lényeg ugyanaz. Óvintézkedés. Minden csoport egységre törekszik. Annál nemesebb, minél egységesebb...

— Spárta is ezért pusztult el. És Róma... Ha nem bocsátja be a plebejusokat... Igy is elkésett vele. Na, és a fajtisztaság... Kant is keverék volt... Goethe is, Beethoven is. Nem érdekes? A fajelmélet hirdetője mindig a felsőbbrendű fajhoz tartozik.

— Épp ez szól mellette. Hogy fajtája kendőzetlenül hatalomra tör. És ez érdem? Szerintem minden hólyag hatalmasnak hiszi magát. De ha még nagyobb hólyag, a fajtáját tartja annak.

Fölvesz egy kémcsövet, leteszi. Kövér, jovális, mosolyog.

— No, igen — mondja. — Hitler helyrehozhatatlan baklövést követett el. Mert... Vagy telepítette volna ki a zsidókat, de mind egy szálig, vagy használta volna fel őket ötödik hadoszlopként... Vagy... az Endlösung. De akkor radikálisan. Igy... elméletileg szólva, ilyen félmegoldásokkal... Mi van magával?

Billeg velem a szoba, rögtön felborul. Elmélet, szavak. Közönséges egy- meg több szótagos szavak. Főnevek, jelzők, igekötők, névmások. Zárt egységben vonulnak felém, dobpergéssel. Jog meg igazság meg óvintézkedés. Ütnöm kellene. Behúzni egyet. Ég a szemem, hegyükre tüznek a krómacél müszerek. Sorakozó, pofa be, minden második bibsi kilép. Tiszteld a törvényt, jogállamban élünk. Igenis, Apa. Hová jutnánk az önbiráskodással, fiam? Hidd el, köztük éltem, urieemberek, ők fogják a legjobban szégyellni. Szavak. Orr-, rés- és zárhangok. Horda. Nincs egyezkedés velük. Ütni kell. Világosabban úgyse magyarázhatom meg, hogy nem állok be még egyszer a sorba, nem visznek Lubauig. Fölemelem a karom, egy üvegcse a földre hull. Nem ütök mégse. Sokan vannak. Reménytelen.

W. ROSEN ALIZ:

TETEMREHIVÁS . . .

Lelkek szállnak, szállnak Berlin felé,
ők görgetik a tankot hernyótalpán,
lelkek szállnak, szállnak Berlin felé,
ők állnak őrt az Unter-Linden sarkán,
Halott anyák vonulnak hosszú sorban,
a fájdalomtól kővé vált a testük,
megcsonkított férfiak menetelnek,
csikorgó foggal mormolják az esküt,
— „A kínhalálra volt csupán jogunk,
a tüzbevetett siró csecsemőkért
jövünk hóhérok, s számolni fogunk!

Lelkek szállnak, szállnak Berlin felé,
ők mutatnak utat a seregeknek,
benzinlángban felgyujtott nők s fiuk
sikoltoznak némán a rőt egeknek,
Ukrajna hómezőin kit csupasz
testtel hagytak a csontfagyasztó télben,
cián- s klórgázos autók, vonatok
utasai jajonganak a szélben:
— „A kínhalálra volt csupán jogunk,
meggyalázott s legyilkolt szüzeinkért
jövünk hóhérok, s számolni fogunk!"

Lelkek szállnak, szállnak Berlin felé,
a motorok gyorsabb ütemre járnak,
a trénszekerekbe fogott lovak
száguldnak, hajtják láthatatlan szárnyak.
Erdők vonulnak Vitebszk s Mosztovoi
fáin fürtökben lógnak fiúk, lányok,
eltorzított testük csonkán mered,
nem ismerne az anyjuk sem reájuk:
— „A kínhalálra volt csupán jogunk,
eltaposott szép ifjú életünkért
jövünk hóhérok, s számolni fogunk!"

Lelkek szállnak, szállnak Berlin felé,
s millió sóhaj vad szélvészt keverget,
forradalmárok, foglyok, tudósok,
kik a lublini kohókban hevernek,
Maidanek, Dachau, Auschwitz, Birkenau,
veszett őrjöngők, fantomok világa,
útra kelnek a megfáradt kohók,
bennük négy évig lobogott a máglya.
— „A kínhalálra volt csupán jogunk,
megölt asszonyok levágott hajáért
jövünk hóhérok, s számolni fogunk!"

Lelkek szállnak, szállnak Berlin felé,
lent, mélyben dúlt, elhamvadt otthonok,
és a bűnös városra hull az átok,
mint sivatagra a szétpergő homok.
Anyám, hugom, barátaim is köztük,
sírjuk nincsen, az ég s a föld között
mint áldozati bárány hulltak ők
a földre, melyet vérük öntözött.
— „A kínhalálra volt csupán jogunk,
de ősz anyáink meghasadt szívéért
jövünk hóhérok, s számolni fogunk!"

Lelkek szállnak, szállnak Berlin felé,
s szégyenkeznek majd eljövő korok,
indulnak az élve temetettek,
meszesgödrök, sáncok, munkatáborok,
Jön, kétezer ifjú Dombos felől,
szép arcukon mosoly reményt melengit,
a varsói gettó hős lázadói
mint végitélet harsonái zengik:
— „A kínhalálra volt csupán jogunk,
az igazság s a szabadság nevében
jövünk hóhérok, s számolni fogunk!"

Lelkek szállnak, szállnak Berlin felé,
mindent legázol ott egy nagy kerék,
megállitni nem tudja senki már
a történelem robogó szekerét.
Tetemrehivások ideje van,
csontkezek céloznak minden fegyveren,
Lapulnak, szűkölnek a farkasok,
de a halottaknál nincsen kegyelem,
— „A kínhalálra volt csupán jogunk,
egy lángragyujtott, orgyilkolt világért,
jöttünk hóhérok és most számolunk!"

(Arad, 1945 május)

BAJOR ANDOR:

EGY NAPLÓ HITELESSÉGE

(Bevezető Rózsa Ágnes nürnbergi lágernaplójához)

Amikor a napló irója leirta az első reményvesztett és reménykedő mondatokat, a közelben voltam. Csak néhány tűzfal és hevenyészett sorompó rekesztett ki a szövegből, ahol szülővárosom szülöttei várták sorsukat.

A bűntények és elemi csapások hirtelenségével egy elátkozott Várad magasodott a szemünk előtt, amely nagyobb volt, mint a dicső történelmi erősség. Kapuit csendőrök védték a benne szorulók ellen, és ebben a képtelen ostromban lehetetlen volt a fegyverletétel vagy a megadás. Az ostromra itélteknek ugyanis nem volt fegyverük, megadásuk pedig avval kezdődött, hogy helyüket a falakon belül elfoglalták.

Sok ezer társammal együtt kivül maradtam a védhetetlen falakon. Személyi adataim esetlegessége a börtönrend tágasabb felében jelölte ki a helyemet.

Mindez nem jogosít fel arra, hogy utólagos tanuként a napló mellé tolakodjam. Megtetézve az egykori hallgatás bünét az ünnepélyes hangossággal. Mint aki az Evangélium paraboláját megrontja, és megválasztja a mindenkori kényelmesebb helyet.

Nem én teszem hitelessé a naplót, hanem a napló hitelesíti szándékaimat. Olvasása közelebb segít az emberséghez és a történelemhez.

Valóban fontosak lehettek a szavak, ha egy világrend tilalma ellenére vonultak elénk. Mi gyarló és feledékeny olvasók már nem tudtunk az életveszélyes mondatokról, amelyek elárulhatták és halálra itélhették az irót.

Amikor a napló szövegét megpillantottam, nem meghatottságot éreztem, hanem valami különös idegenkedést. Idegenkedtem az elmosódó betűktől és a szürke zacskóból előbukkanó papír romlatag anyagától.

Ezek a különböző nagyságu és alaku durva lapok azt sugallták, hogy a történelem vétkes hanyagsággal iratta le rögtönzéseit és fontos feladatait.

Volt ebben a felismerésben valami ámulat is.

Ime, mire nem képes irni az ember!

Viszonylag békés korszakunkban az ember az égre és a hold sivatagjára irja a nevét. De mekkora elszántság kellett ahhoz, amikor a nevét csomagolópapírra irta!

Talán ez volt a nehezebb, a vakmerőbb és reménytelenebb. Mert ha az iró rendőrei, táborfelügyelői észreveszik kozmikus értelmű cselekedetét, úgy névtelenül zuhan a porba. Ezekért a papírlapokért — sőt egyetlen körömnyi ceruzacsonkért is — halál járt.

Voltak idők, amikor könnyebb lehetett szárnyakat növeszteni és a nap felé repülni, mint egyszerüen emberként megmaradni a földön.

A napló a maga nyers anyagi valóságában, banálisan megsárgult lapjaival erre a közismert igazságra emlékeztet. És ez nem tartozik a mi kellemes, szelid olvasmány- és film-igazságaink közé. Mert kötelességre figyelmeztet, reávilágit a tényre, hogy szellemi létünk nehéz és felelős szolgálat.

Ezek után nem látjuk különösnek a naplóiró kockázatvállalását sem. Irt, amikor irnia kellett. Igy őrizte emberi mivoltát. Az irás akkori veszedelméről alig tudnak a leirt sorok, nyilván azért, mert ez lényegtelennek tűnt. Olyan mellékkörülménynek, amely együtt járt az élettel. A fölfedező hajósok sem irtak hajótörésekről, süllyedésről, noha állandóan látták a tengert.

Az sem lephet meg bennünket, olvasókat, hogy a naplóban nem találunk regényes fordulatokat, sosem hallott idegfeszítő bűntetteket, nem találjuk a fasizmus ujságirói leleplezését. Egy szürke pokol füstölög előttünk, a maga mindennapi kínjaival. Ahol a kitaszítottak már úgy összeszoktak a kényszermunkával, a híg levesekkel, a durva szavakkal és küblikkel, mintha azok a lét örök tartozékai volnának. A társadalom kárhozottjai megteremtették a maguk kárhozott életformáját. Az élet teljessége szorong a priccs és a munkapad között, az illemhely olyan fontos építménynyé változik, mint a Napkirály csodálatraméltó palotája. És új jelentést kapnak a szavak, felsorakoznak az élet és a halál köré, finom árnyalataik, bonyolultságuk pedig eltűnik a semmiben.

Föltehető a kérdés, vajon érdemes volt-e akkora veszélyben, esetleg a naplóiró élete árán is, leirni ezt a lehetetlen világot.

Ugy gondolom, a naplóiró ezt a kérdést a veszély fenyegetésében sohase tette föl. Nem művészi felfedezéseket irt, hanem puszta tényeket. Az életet irta le, ami képtelen viszonyok között sem romlik képtelenné.

Eredetileg valakihez irta hétköznapi és mégis nehezen elképzelhető mondatait. Naplója levelezésnek indult, de leveleit nem küldhette el, és még kevésbé remélhetett volna választ.

Érezzük, amint a levelek címzettje lassan köddé válik, a levéliró Mikes „nénékájá"-nak valamiféle rokonává.

De annyira mégis megmarad valóságnak, hogy a hozzá szóló sorok tele legyenek szeretettel és avval a kimélettel ami minden címzettnek kijár.

A naplót egy asszony irta, asszonyi gyöngédséggel és aggodalommal. Ezért rejlik benne annyi együttérzés és szeretet. A naplóirótól elvehették a várost, semmisnek tekinthették a műveltségét, tanári diplomáját. De a szeretettől és a női gyöngédségtől a pusztító óriás gépezet sem tudta megfosztani.

Ez a romolhatatlan érzés teszi a naplót a kor igaz dokumentumává, a női lélek csodálatraméltó kifejezésévé, ritka vallomássá. A lefokozás, a lét megszégyenítése itt hiábavaló volt. A fasizmus egész hatalma kevésnek bizonyult arra, hogy ezt a lelket lényegétől megfossza.

Ezért a napló inkább vall a szeretetről, mint a naponta új szörnyűségeket kieszelő világról.

Valódi veszedelme is ebben áll: ez az irás mélységében meg nem alkuvó, erős és támadó.

Bizonyiték arról, hogy a lehetetlen élet sem teszi lehetetlenné a szeretetet.

Ha a táborok parancsnokai eleve üldöztek minden följegyzést, ésszerüen jártak el embertelen eszük szerint. Ez a hiradás legfőbb titkukat árulta el: a pribékek élet és halál urai voltak. De nem volt hatalmuk az ép emberi érzések felett.

Ennek a naplónak a gyöngédsége a szenzációja. Igen, a szenzációja. Mert nemcsak egy bűntény vagy a kábitószerek körüli nyomozás lehet érdekfeszítő. A lélek természetessége is lehet az. Van-e izgalmasabb történet annál, mint amikor egy lehetetlen világon át valaki végigcsempészi szeretetét és érzékenységét?

Ezt a történetet mondja el hitelesen, szaggatott szöveggel a Napló.

Lehet, akadnak olyanok is, akik a szöveg belső hitelén és a málló papírokon kivül is bizonyítékokat követelnek.

Ezek számára nincs bizonyiték. Hacsak nem a kijelentés: nem mi hitelesítjük a naplót, hanem a napló hitelesít bennünket. Erőnket, gyöngédségünket, képességünket a küzdelemre és a szeretetre.

Anne Frank naplója is általunk válik hitelessé, és Rubinowitz David füzeteire is egy megváltozott világ adja tettekben az igazolást. A kétkedők, a végszükségben filológussá váló naivak azt is kérdezhetik: hol volt a napló huszonöt esztendeig? Időszerű-e még a hajdani pokol fölemlegetése, nem tudunk-e a fasizmusról ugyis elég borzalmat?

A napló ott volt mindig az irójánál. Aki nem is nagyon törődött avval, hogy egy történelmi bizonyíték szomszédságában él. Az irásokban saját el nem küldött leveleit ismerte, s nem akarta könyv alakban elküldeni ismeretleneknek.

Most, amikor átadja olvasóinknak, kötelességet teljesít. Kötelességet a halottakkal és élőkkel szemben.

Segít bennünket, feledékenyeket, hogy ujra fölidézzük a fasizmus gyilkos mindennapi erejét, amely mégsem birt egy asszony gyöngédségével, szeretetével.

Kötelessége a tanulság hirdetése, ahogy nekünk kötelességünk a visszaemlékezés.

Hálásak lehetünk, amiért nem hagy felejteni.

RÓZSA ÁGNES:

NÜRNBERG

(Részletek)

Barátkoztató

Aki napló-leveleimet elolvassa, ne várjon szép stilusban megirt összefüggő történetet tőlem. Ez nem regény. Ezeken a lapokon egy asszony beszélget naponta a férjével. Elmeséli neki — mint minden asszony —, mi is történt vele, körülötte aznap. Kapkodva mesél, amint épp esezébe jutnak az események. S ha nekem ilyen dolgok „jutottak eszembe", nem az én bűnöm.

Mindnyájan — több-kevesebb sikerrel — védekezni próbáltunk a bennünket fojtogató rémségek ellen. Kiki a maga módján kapaszkodott valakibe vagy valamibe: eszmébe, hitbe, amiért érdemes kibirni és túlélni a kibirhatatlant.

Az én „módszerem" ez a napi kapcsolat volt a férjemmel, kinek, amikor elváltunk, megigértem: mindent, ami tőlem telik, elkövetek azért, hogy ujból találkozhassunk. Hogy irtam, inkább tudtam számot vetni magammal, tudtam kapaszkodni minden nádszálba, a magam nádszálaiba. Csak az enyém volt, mert akkor éltetni tudott. Az enyém és azé persze, akinek fontos volt, hogy éltetett, és aki 1945 májusában, amikor megpillantotta szürke zsákocskám tartalmát, már az első percben felmérte, mily súlya, jelentősége volt annak számomra.

★

Az, akinek soha nem feszült a vízhólyagja órák hosszat, az, aki nem élt át Blocksperre idején hasmenést, nem tudja, mi az, amikor egy felnőtt ember az undortól, az elkeseredéstől, a szégyentől sír, mert képtelen saját záróizmai felett uralkodni.

Junius végén tíz napig kínlódtam, viaskodtam saját testemmel. Szinte kettéváltam: ellenfelek küzdelme volt ez, gyűlölt testemé és lelkierőmé, mely ellen akart állni, küzdött a megmaradásért, nem engedte legyürni magát.

Enni sem mertem...

Azután meggyógyultam. Ekkor támadt rám a búskomorság. A test után a lélek tiltakozott. Túl erős kisértés volt számára a nemlét.

Nem ettem, ha a fazekat nyujtották. Ha szóltak hozzám, csak a fejem ráztam tagadólag. Minek beszélni? Nem érdemes. Semmi sem fontos.

Nem a rémült tekintetek hoztak vissza az életbe akkor, júniusban, hanem az undor.

Ételosztás közben néztem, mint tömik társaim magukba a rothadt marharépa levest. Öt-öt korty után, melyet az ötös csoport többi tagjai éberen számoltak, más kézbe vándorolt a közös fazék. Egymás kezéből kapkodták ki. Fejrázásomra nem is kináltak tovább. Hamar eltűnt az én adagom is. Elfogott a hányinger, látva, hogyan falják mohón szegények a moslékot. Az öklendezés hirtelen sírógörcsbe ment át (már sajnáltam magam, hogy ilyen hamar lemondtak rólam), és apátiám felolódott.

Estére már én is „normálisan" gyötrődtem a többiekkel.

★

Didergek, Kedves! Igen. Tudom: neked sincs télikabátod...

A légiriadók valamilyen tömegőrjöngési formát öltenek itt. A riadt, megvadult tömeget nemcsak az SS-ek hajtják: űzi saját félelme is. Igy történt október 19-én is, mikor az egyes számu blokk leégése után ujból riadót vijjogott a sziréna. Nekiszorítottak az ajtófélfa szegletének. Bordarepedést kaptam. Hosszú időn át a lélegzetvétel is fájt. De hasztalan mondtam Lénának, a Blokovának, mikor „sportolni" kellett.

Sportolás? Ott mindennek mintha gúnyból adtak volna nevet. Sportolni azt jelentette, hogy büntetésből — például, mert zaj van a kicsi, zsúfolt szobában — addig kellett a barakk körül futnunk, míg mindenki úgy érezte, most már összeesik, egyetlen lépést sem bir többé megtenni. Én bordarepedéssel még vonszolni is alig tudtam magam.

Csak az a sok riadó ne lenne! Mert különös, de hátrányos következményeit is kezdem érezni annak, hogy a lelki fásultság, az auschwitzi minden mindegy érzés elhagyott.

Hogy ismét embernek érzem magamat, több kilátással az életben maradásra, mint Auschwitzban, az az élni vágyást is felébresztette bennem... s az ezzel járó halálfélelmet. Ott egy bizonyos idő mulva már szinte ismeretlen volt számomra ez az érzés. Még ez az érzés is. Eltompultam. Érzéseim elkoptak. A boldogsággal, a reménykedéssel egyszerre a félelem is elhalt bennem. Volt ebben ösztönös, de részben tudatos védekezés is. Eszembe jutott, amit te mondtál nekem még otthon a betokodásról: hogy az ukrajnások, akik hazajöttek, azért „furcsák" családjuk számára, mert lelki védekezésképpen betokosodtak. Nem örültek, amint azt S. Miklósné állította a férjéről. Most hálás vagyok neked azért, mert megértetted Miklóst, s engem is meg fogsz tudni érteni majd, ha esetleg...

Eleinte azt hajtogattam: az élet ezentul egyenlő lesz számomra a szenvedéssel, tehát amig szenvedek, élek. De amikor a szenvedés a kibirhatatlanság határát is elérte, új formulával helyettesítettem be a képletet: ha nem élnék, igaz, nem szenvednék többé, de ez egyben a visszavonhatatlan halált is jeletené. Meg kellene

próbálkozni a kis halállal, ami esetleg még vissza is vonható. Ha nem akarok szenvedni, ha közömbösíteni akarom a gyötrelmes valóságot, úgy kell tennem, mintha már nem élnék. Én már meg is haltam, halott vagyok, velem már semmi rossz nem történhetik — ismételtem magamban. Meg lehet-e ölni egy holtat? Ami itt van, az mind másokkal történik. Mindenből, ami ezután következik, rám kizárólag csak az vonatkozhat, ami jó. A legrosszabb rossz: a halál már mögöttem van, azon már túlestem.

S hogyha sorsomon tünődöm, csak tünt regéül él még,
Minthogyha ismeretlen kihült ajkak mesélnék,
S nem is önéletemről folynék e bús regény...
Ki az, ki kivülről idézi, s én szegény
Csak hallgatom, mint hogyha más bajok
Közömbös hire volna? Már rég halott vagyok...

— mormoltam Eminescu versét a végtelenbe nyuló hajnali és esti sorakozók idején, amikor még testem sem éreztem az enyémnek és csak kivülálló, kivülről néző tekintet voltam.

Naponta sokan menekültek a valóság elöl az őrületbe.

Védekezésként én is a valóságon túlra menekítettem magam, egy más, lágeren kivüli világba, kikapcsolva saját érzéseimet, gondolataimat.

Érzelem... Auschwitz... Még mindig nehezemre esik kimondani egymás után e két szót.

Van valahol valami, ami lidércnyomáshoz, lázálomhoz hasonlit, s amelynek semmi köze az emberi léthez? Van. De éppen képtelen volta teszi azt, hogy én nem lehetek benne — sugallta az életfenntartási ösztön.

„Persze, neked könnyű" — mondották egyesek körülöttem. Egyedül voltam, nem volt senkim, kit féltenem kellett volna.

Senkitől sem választhattak el többé, mert mindenkim, aki velem ment el hazulról, megérkezéskor elpusztult, önmagamtól pedig csak egy módon lehetett engem elválasztani. S már sirni sem tudtam. Olyan könnyű volt nekem.

★

Az SS-ek kegyetlenségét csak szítja bűntudatuk. A vadállatok gyűlölik azt, akivel szemben annyit vétkeztek, s mégsem sikerült emberségében megingatniok. Önigazolás számukra, ha az emberi méltóságot másokból is kipusztíthatják. Hogy ne érezzék felsőbbrendüségét. — Ha élni akarsz, lopj a többiek ételéből — tanácsolta valamelyik kápó egyik barátnőm lányának, aki megdöbbenve jött hozzám. Megértettem vele: nem kizárólag rajtunk mulik, meddig élünk, de hogy miképpen — hogy emberek maradjunk Auschwitzban, még ha ez nem is mindig könnyű —, az igen.

A mai ünnepi ebéd: szószos káposzta, krumplileves parányi húscafatokkal. Vacsora: öt krumpli, savanyu ászpikos húsocska, mint két kockacukor, oly nagy.

Jóska elindult felénk?

Egy szlovák nacionalista tegnap megpofozott közülünk egy nőt, mert az németül beszélt, s ezért ő azt hitte, zsidó. Mikor megtudta, hogy ukrán, elkezdte neki szidni a zsidókat és kommunistákat. Egy ilyen kitől várja, hogy felszabadítsák?

★

Állandóan erős bombázás hallszik, amiből — sajnos! — arra lehet következtetni, hogy német részről komoly ellenállásba ütköznek leendő felszabadítóink, és kemény harcra számíthatunk. Valószinüleg hadszintér leszünk.

Ma éjjel megint nem tudtam elaludni. Nagyon kinoztak közben a tetvek. (A legkomiszabb a tetű éjjel, amikor a melegre feléled, a pokróc szöszei közé rejtőzik, ott nyüzsög és megfoghatatlan.) Sokáig forgolódtam álmatlanul és közben rájöttem: hiábavaló igyekezet volt részemről ezeket a feljegyzéseket irni azért, hogy ezáltal Te — ha utólag is — tudomást szerezz ennek az évnek megpróbáltatásairól, veszélyeiről. Amikor Te ezeket a sorokat elolvashatod, melletted leszek és már tudni fogod, hogy nemcsak azt a bombázást éltem túl, amelyről olvasás közben épp tudomást szerzel, hanem az összes többit is, és minden, de minden veszélyes helyzetből épen kerültem ki. (Ujból optimista vagyok, látod?)

Igy viszont bármily élethűen ecsetelném is az izgalmakat meg a rémségeket, melyeken itt átmentünk, nem hathatnak rád majd úgy, mint most ránk. Mert én, mert mi még mindig nem tudhatjuk, mi vár a végén ránk. S ez a bizonytalanság adja meg tulajdonképpen alaphangját egész életünknek, ez szövi keresztül-kasul gyötrelmes évünket. Ez keseríti meg szánkat, ha egy percre elfeledkezünk — mert el akarunk feledkezni — sorsunkról, és buzgón főzdögélünk... gondolatban, már odahaza. Annak a bizonyos öt percnek a tudata vág gyomron bennünket, mikor éjszakánként álmatlanul forgolódva terveket szövögetünk, ez hasit hirtelen belénk legszebb otthoni álmaink közepette, és kinzó bizonytalanságával álmatlan óráinkat ez hosszabbítja meg.

Ezért lesz nehéz dolga annak, aki kivülállók számára próbálja majd tolmácsolni a lágerek népének életét.

A kérdés, hogy milyen eszközökkel és hogyan lehetne élethűen érzékeltetni, amit átéltünk, már Ausch-

witzban is foglalkoztatott bennünket. Hosszú vitáink voltak erről.

Emlékszem, Dénes Klári azt javasolta: mindnyájunknak egyetlen napját kell filmre vinni. Auschwitz reggeltől estig. Erzsi közbeszólt, elvetette az ötletet, mert szerinte egy napba nem lehet belezsufolni oly sok mindent, és különben is a cselekmény nem lesz lezárt. Helyesebb — vetette közbe egy harmadik —, ha egy ember sorsát igyekszünk hosszabb időn át szemmel követni, esetleg a kremáig. Ez meggyőző is, meg így igaz.

Klári a film rendezésének jogát magának tartotta fenn. Mi jóváhagyólag bólogattunk. Ekkor félmosollyal az ajkán bejelentette, hogy a filmet csak napi egy előadásban engedi lejátszani, és a nézők hajnali két órakor kötelesek megjelenni, meleg ruhanemüiket le kell vetniök és három óra hosszat Zählappellt kell állnok étlen-szomjan.

— Ez a minimális követelmény és okvetlenül szükség van rá, ha azt akarjuk, hogy a nézők valóban átéljék helyzetünket — mondotta ellentmondást nem türő hangon.

Tanácstalanul összenéztünk és rájöttünk, hogy igaza van. Nincs rá mód, hogy az emberiség másik részével megértessük, mit jelent koncentrációs táborban élni.

Mert ha még állnának is — vagy térdepelnének, mint mi tettük néha, felemelt kezekkel órákon át —, az sem érzékeltethetné a valóságot, miután

— a nézők tudják, hogy a film megtekintése után hazamennek;

— tudják, hogy nincsenek életveszélyben;

— tudják, hogy este találkoznak családjukkal.

Még ha be is mutatnák filmen egy jelenetet, mely egy négyzetméter tüzelőfaszerüen felrakott papírmasé hulladombot ábrázolna, mit érnénk vele? Minél több borzalmat gyömöszölnénk bele, annál kevesebb nézője lenne és ők is hitetlenül csóválnák a fejüket.

Mert az auschwitzi valóság valószerütlen... döbbenünk rá... és elhallgatunk.

A következő napokban mégis többször visszatérünk a kérdésre: mult időben beszélni a lágerről, művészi témaként felfogni s mint ilyennel foglalkozni vele, már elhatárol tőle. Konkluziónk: elvetjük a filmet mint kifejezési formát, a téma nem alkalmas ilyenfajta feldolgozásra.

Honnan is szednénk olyan szereplőket, akiknek külseje hihetővé tenné az éhezést, a nyomort, amit végigszenvedtünk — veti közbe Livi.

Talán egyedül a zene az, amely érzéseinket tolmácsolni képes...

Vagy a szó?

Igen. A szürke szó. A fakó, nem patetikus szó. Mert fel akar lázadni, harsány akar lenni a szó. Érthető, ha ilyen körülmények között kiáltás akar lenni. De csitítani, visszafogni, fékezni kell. Ennek a történetnek, a lágerek népe történetének tompításra van szüksége.

Tompítani kell, mint az elviselhetetlenül erős fényt, ha bele akarunk nézni. Ha egyáltalán lehet, a mindennapos, szürke, de halálos borzalmak színét így adhatja vissza a szó.

Nem. Még így sem. Talán így sem lesz megfelelő kifejezési mód a könyv. Már azért sem, mert csak egy bizonyos személy szemszögéből lehet megírni. Erőt a szónak pedig az egész adhatna. Valami lehetetlen karének. Az egész kórusa...

De akárhogyan is, valami ereje van az őszinte szónak. Ebben az erőben hiszek. Az őszinte szó zenéje úgy ragad meg, hogy nem enged el. Nem könnyen lerázható, könnyen muló együttérzésre van szükség. Tartós megértés kell. Hogy más is — ne csak aki megélte — megértse azt, hogy a láger a tébolyító mindennapi tengődés a nem szünő halálfélelemben...

יזכור!

קדושי השואה שמסרו נפשם על קידוש השם

A deportációban elhunytak névsora

A magyar fasiszta hivatalos szervek igyekeztek minden reájuk nézve terhelő adatot — többek között a deportáltak névsorát is — eltüntetni. Ezért egyenként kellett tehát összegyüjtenünk a deportációban elhunyt szeretteink neveit, melyek megközelítően sem tartalmazzák az összes vissza nem tértek névjegyzékét.

Körleveleinkben, újságokban és személyesen nagyon sokszor intéztünk felhivást a Nagyvárad és Vidékéről származó testvéreinkhez, hogy küldjék be az általuk ismert elhunytak neveit, de sajnos ezirányu erőfeszítéseink csak részleges eredménnyel jártak és ezért csak e hiányos névsort sikerült összeállítanunk felejthetetlen hozzátartozóink neveinek megörökítésére.

E nagyon nehéz és sok-sok fáradsággal járó munkát szervezetünk megb. főtitkára Rubinstein Sándor zl. végezte önfeláldozó odaadással.

RUBINSTEIN SÁNDOR zl.
a
„Nagyváradról Elszármazottak Szervezete"
főtitkára

A

Ábrámovits Rudolf
Ábrámovits Cecilia
Ábrámovits Sámuel
Ábrahám Hermann
Ábrahám Hermanné
" és 2 kis fiúk
Ábrahám Mariska sz. Wieder
Ábrahám Margit
Ábrahám Joli
Ábrahám Lajos
Ábrahám Manó
Ábrahám Manóné sz. Silberstein Berta
Ábrahám Dávid
Ábrahám Mendel
Ábrahám Mendelné
Aczél Izidor
Aczél István
Aczél Miklós
Dr. Aczél
Dr. Aczélné
Aczél Márta
Ács György
Ács Vilmos
Ács Vilmosné
Ács Tamás
Ádám László
Ádám Lászlóné
és családjuk
Ádler Ilonka
Ádler Sári
Ádler Margit
Ádler Erzsébet
Adler Simon
Adler Simonné
Adler Évi
Adler Márta
Adler Izidorné sz. Roth Ilonka
Adler Györgyi
Özv. Adler Miksáné sz. Weisz Julianna
Özv. Adlerné (Tenke)
Adler Ferenc (Keszteg)
Adler Ferencné — Margit (Keszteg)
Adler György (Keszteg)
Adorján György
Adorján Emil
Adorján Emilné
Adorján Péter
Ákos Gyula
Ákos Gyuláné sz. Illés
Ákos Nora
Altmann Rozália
Altmann Cecilia
Amigó László
Amigó Jenő
Amigó Jenőné
Amigó Lászlóné sz. Schwalb Gizi
Amigó Annus
Aranyi László
Aranyi Lászlóné sz. Parlagi Ilonka
Arató (Ackermann) András
Áron Etel
Áron Dávid (Érmihályfalva)
Áron Dávidné sz. Reismann Sári
(Érmihályfalva)
Atlasz Lajos
Atlasz Lajosné sz. Goldblatt Szidi
Atlasz László

Auerbach Dávid
Auerbach József
Auerbach Józsefné
Dr. Aufricht Ede
Aufricht Sándor
Asztalos József és felesége Gizi sz. Sauber
Asztalos Lajos és felesége Mariska sz. Fried
Asztalos Miklós
Ausländer-Hirschfeld Sámuel
Ausländer-Hirschfeld Sámuelné sz. Klein
Ausländer-Hirschfeld Tibor
Auspitz Sándor
Auspitz Regina
Axelrad Hermina sz. Eisenberg
Axelrad Ármin
Axelrad Árminné sz. Weisz Rózsika

B

Özv. Bajor Sándorné sz. Neuberg Teréz
Balla Béla
Balla Béláné — Adél
Balla György
Balajti Gizi (Székelyhid)
Balajti Laci (Székelyhid)
Özv. Balajti N.-né (Székelyhid)
Dr. Balázs Imre
Balázs Márton
Balázs Mártonné sz. Goldstein Sarolta
Balázs Árpád
Balázs N.
Balázs N.-né és családja
Dr. Bálint Miklósné sz. Ehrenfeld Gizella (Érmihályfalva)
Bárány Sámuel
Bárány Sámuelné
Bárány Antal
Bárány Elemérné sz. Katz Jolán
Bárány Tibor
Bárány Sándorné sz. Salamon Rózsi
Bárány Annus
Bárd Sándorné
Bárd István
Bárdos László
Bárdos Lászlóné (Putty)
Barna Sándor
Barna Béla
Barna Árminné sz. Ritter Boriska
Barna Péter
Barna Gyuri
Dr. Bársony Vilmosné
Bársony Zsuzsi
Dr. Barta Imre
Bartfeld Henrik
Bartfeld Henrikné
Bartischan N.
Bartischan N.-né
Bartischan Vera
Bartos Jenő (Diószeg)
Bartos Jenőné sz. Deutsch Ilonka (Diószeg)
Bauer József
Bauer Józsefné — Sarolta
Bauer Andor
Bauer Andorné sz. Mandel Margit
Baumann Istvánné sz. Steiner Klára
Baumann Kató
Özv. Baumanné
Baumgarten Mór
Baumgarten Gizella
Baumgarten Ármin
Baumgarten Árminné sz. Friedmann Irén
Baumgarten Péter
Beck Emil
Beck Emilné sz. Kardos Klára
Beck Kati
Beck József
Beck Teréz
Beck Pál
Beer Ferenczné sz. Schönzweig Erzsébet
Beer Ferenc
Benedek Jenő
Benedek Juliska
Benedek Ella
Benedek Cerl - Éva
Benedek Ignácz
Benedek Éva
Benedek Gyula
Benedek Lajos (Élesd)
Benedek Perl (Élesd)
Benedek Judith (Élesd)
Benedek Éva (Élesd)
Benedek Henrik
Benedek Edit
Benedek Jankó
Benedek Carolina
Benedek Jenő (Bihar)
Benedek Jenőné sz. Krausz Olga (Bihar)
Benedek Sámuel
Benedek Josefin
Benedek József
Benedek Vilmos
Benedek Béla
Benedek Lujza
Benedek Erzsébet
Benedek Irén
Benedek Sámuel
Benedek Sámuelné
Benedek László
Benedek Henrik
Benedek Henrikné és 2 gyermekük
Benedek László
Benedek Lászlóné
Benedek Salamon
Özv. Benes Sándorné. sz. Wallerstein Emma
Benes Irén
Dr. Berger József
Dr. Berger Józsefné sz. Sonnenwirth Rózsi
Berger Leopold
Berger Leopoldné sz. Hemlei Fáni
Berger József
Berger Józsefné sz. Szirmai Erzsike
Berger Erna
Berger Mórné sz. Feldmesser Gizella
Berger Ernőke
Berger Mihályné sz. Weisz Berta
Berger Sándor
Berger Sándorné sz. Kepes Ilonka
Beger Palika
Berger László
Berger Lászlóné sz. Glazer Jolán
Özv. Berger Albertné sz. Aranyi Franciska
Berger Klári
Berger József
Berger Józsefné
Berger Jenő
Berger Jenőné sz. Feldmesser Gizi és 2 leányuk

Berger Jona
Berger Ignácz
Berger Frádi
Berger Ruchele
Berger Palika
Berger József (Székelyhid)
Berger N. (Jó fiú) (Székelyhid)
Berger N.-né (Székelyhid)
Berger Ernő
Berger Ernőné
Berger Vera
Berger Ella
Berger Olga
Bergfeld Adolf (Cséke
Bergfeld Adolfné (Cséke)
Bergfeld Simi (Cséke)
Berkes József
Berkovits Adolf
Berkovits Gyula
Berkovits Pál
Berkovits Pálné sz. Weinberger Róza
Berkovits Mór
Berkovits Mórné — Lujzi
Berkovits Rózsi
Berkovits Iczu
Berkovits Kati
Berkovits Szárá sz. Perl
Berkovits Ági
Berkovits Mirjám
Berkovits Izidor
Berkovits Izidorné
Berkovits Tibor
Berkovits Irén
Berkovits Emánuelné
Berkovits Bernátné sz. Koos Bella
Berkovits Iboly
Berkovits Médi
Berkovits Smuel
Berkovits Izráel
Berkovits Izráelné — Lea
Berkovits Hermann (Székelyhid)
Berkovits Hermanné sz. Klein Zseni (Székelyhid)
Berner Zoltán és népes családja
Berkovits József (Margitta)
Berkovits Józsefné (Margitta)
Berkovits Nándor (Margitta)
Berkovits Nándorné és gyermekeik (Margitta)
Berkovits Bernáthné és gyermekei (Csokaly)
Berkovits Jenőné és gyermekei (Székelyhid)
Bernáth Izráel (Margitta)
Bernáth Izráelné sz. Sonnenwirth Szára (Margitta)
Bernáth József
Bernáth József
Bernáth Záli sz. Szép
Bernáh Béla
Bernstein Józsefné sz. Ujházi Zitha (Érmihályfalva)
Bernstein Vera (Érmihályfalva)
Bernstein Simonné
Bernstein Andor
Bernstein Károly
Bernstein Olga
Bernwald Béla
Bernwald Béláné — Zsanka
Bernwald Ferenc
Bernwald Ferencné — Erzsi
Biber Majer
Biber Róza
Biber Eli
Biber Baba
Biedermanné sz. Grünfeld Elza
Biedermann Asher
Biedermann Gizuka
Biederman Sándor (Élesd)
Bihari József
Bihari Józsefné
Bihari János
Bihari Jenő
Bihari (Goldstein) Samu
Bihari Samuné — Tilda
Rav Binder Naftali—David
Rav Binder Naftali—Davidné
Binder Jesajahu
Binder Szárá-Reine
Binder Slajme-Zalmen
Binder Jicchákné sz. Rotschild Elvira
Binder Norbert
Binder Beatrix
Binéth Lajos (Margitta)
Binéth Lajosné sz. Deutsch Malcsi (Margitta)
Binét Tibor (Margitta)
Binéth Béla (Margitta)
Biró György
Biró Márk
Biró József
Blau József
Blau Magda (Slaszné)
Blau Józsefné sz. Izsák Pepi
Blau Béla
Blau Béláné és lányuk
Blau Nusi
Blau Erzsi
Blau Rózsika sz. Szép
Blau Sámuel
Blau Jicchák
Özv. Blau Árminné (Nagybáród) és unokája (Nagybáród)
Blau Sámuel (Banlaka)
Blau Sámuelné és gyermekeik (Banlaka)
Özv. Blau Jeremiásné
Blau Lili (Kleinné) és 2 gyermeke
Blau Albert (Nagybáród)
Blau Albertné sz. Schwalb Berta (Nagybáród)
Blau László (Nagybáród)
Blau Lajos
Blau Lajosné sz. Feldmann Irén
Blau Miklós
Blau Ibi
Blau Márton
Blau Mártonné sz. Weisz Fáni
Bleich Imréné
Bleich Imre
Bleich Péter
Bleier József
Bleier Józsefné sz. Schwalb Fáni
Bleier Sámuel
Bleier Andor és családja
Bleier N. és családja (Székelyhid)
Bleyer Ignáczné
Bleyer Kató
Bleyer Klári
Bleyer Manó (Diószeg)
Bleyer Manóné sz. Messer Rozália (Diószeg)
Bleyer Gizi
Bleyer Adolf
Bleyer Adolfné sz. Friedmann Anna
Bleyer Magda
Bleyer Lili
Bleyer Zsuzsi

Bloch Ovisané sz. Jnugreisz Marika
Bloch Aliosa
Blum Ferenc
Blum Vilmos
Blum Margit
Blum Vilmos
Blum Vilmosné sz. Rosenberg Betty
Blum Magda
Blum Zoltánné sz. Tátrai Anna
Blum Ignácc
Blum Ignáczné
Blum Pista
Blum József
Blum Józsefné sz. Reiner Anna
Blum M.
Blum M.-né
Blum Magda
Rav Blum Majse-Nuchem
Rav Blum Majse-Nuchemné
Blum Majsi
Blum Avrum
Blum Smelke és még két fiú
Blum Manó
Blum Manóné és egy fiúk
Blum József
Blum Józsefné
Blum Rózsi
Blum Zsuzsi
Blum N.
Blum Dezső és családja
Blum Dezső
Blum Dezsőné
Blum Éva (Mittelmann Alfrédné)
Blum Flórika
Böhm Dávid (Szaniszló)
Böhm Dávidné — Regina (Szaniszló)
Böhm Ignácz (Szaniszló)
Böhm Ignáczné (Szaniszló)
Böhm Jenő (Szaniszló)
Böhm Lili (Szaniszló)
Böhm Nándor (Szaniszló)
Böhm Nándorné sz. Pollák Malvin (Szaniszló)
Böhm Éva (Szaniszló)
Böhm Leibi (Szaniszló)
Böhm Béla
Böhm Béláné sz. Weiberger Manci
Böhm Sándorné — Boriska
Böhm Gyurika
Özv. Bolgár Henrikné sz. Katz Lenke
Borgida Béla
Borgida Béláné sz. Krausz Irén
Özv. Boros Ignáczné
Boros Magda
Boros Sarolta
Boros Lajos
Boros Eszter
Dr. Böszörményi Andor
Brauer Ignácz
Brauer Ignáczné — Paula
Brauer Sándor
Brauer Sándorné — Erzsébet
Braun Éva
Braun Frédi
Braun Erzsi
Özv. Braun Adolfné
Berner Zoltán és népes családja
Braun Ignácz
Braun Ida
Braun Lea
Braun Zseni
Braun Olga sz. Moskovits
Braun Bella
Braun Jicchákné sz. Mindszent Chava-Lea
Braun Agnetta (Perl-Reizl)
Braun Henrik
Braun Margit
Braun N.
Braun Sándor
Braun Sándorné sz. Katz Berta
Braun Kató
Braun Ignácz (Érsemlyen)
Braun Ignáczné sz. Katz Irén (Érsemlyen)
Braun Laci (Érsemlyen)
Braun Klári (Érsemlyen)
Braun Fülöp
Braun Ági
Braun Lili
Braun Éva
Braunstein Aladárné sz. Ferenczi Aranka
Braunstein Menashe
Braunstein Menashené
Breier Endre
Breier Endréné sz. Schwartz Erzsébet
Breier Margit sz. Lázár
Breuer Heléna sz. Grossmann
Breier Editke
Breuer Alfréd
Breuer Erna
Breuer Lili
Breuer Zoltán
Özv. Brüder Sándorné
Brüder István
Brüder Éva
Brüder Rózsi
Büchler Jolán sz. Berkovits
Büchler Ica
Büchler Vilmos
Büchler Vilmosné — Annus
Buchwald Ferenc
Bügler István
Bügler Istvánné sz. Goldstein Irén
Bürger Ernő
Bürger Ernőné sz. Jónás Rózsi
Bürger Ági

C

Ceiler Chaim
Ceiler Chaimné sz. Kohn Julia és két gyermekük
Cikortás Péterné
Cincár Czárá
Cincár Ilona
Citter Áron
Citter Áronné — Róza
Citter Tiborné — Elza
Citter Tamás
Citter Imre
Citter Jenő
Citter Jenőné sz. Löw Margit
Citter Lajos
Citter Lajosné — Bella
Citter Gyuri
Citter Zoltán
Citter Piri
Citter Dezső
Citter Dezsőné — Gizi
Özv. Citrom Lajosné sz. Klein Hanna
Citrom Miksa
Citrom Miksáné
Citrom Géza
Citrom Margit

Dr. Corvin István
Dr. Corvin Istvánné
sz. Leichner Erzsébet
Csengeriné sz. Goldberger Zseni
(Hegyközpályi)
Csillag Izidor
Csillag Izidorné
sz. Weinberger Gizella
Csillag Zoltánné
sz. Kirschenbaum Szera
Csillag Anikó
Özv. Csillag Gyuláné
sz. Wallerstein Etel
Csillag Jenő
Csillag Jenőné sz. Róth Ilus
Csillag Zsuzsi
Csizmadia Imréné sz. Illés Margit
Csizmadia Éva
Czeizler Bertalanné sz. Katz Zsóka
Czeizler Palika és egy kisleány
Czobel Hermanné (Székelyhid)

D

Dajkovits Helén
Dávid Sándor
DávidSándorné sz. Salamon Lenke
Dávid Feri
Dávid Éva
Dávid Sámuel (Álmosd)
Dávid Sámuelné sz. Kiteiner Hani
(Álmosd)
Dávid Róza (Álmosd)
Dávid Helén (Álmosd)
Dávid Szeréna (Álmosd)
Dávid Hermina (Álmosd)
Dávid Olga (Álmosd)
Dávid Mihály (Nagyléta)
Dávid Mihályné — Elza (Nagyléta)
Dávid Ervin (Nagyléta)
Dávid Judit (Nagyléta)
Dávid Miklós (Vértes)
Dávid Miklósné sz. Róth Róza
(Vértes)
Dávid Sándor (Vértes)
Dávid Pál (Vértes)
Dávid Móricz
Dávid Móriczné — Borbála
Dávid Zoltán (Álmosd)
Dávid Sámuel
Dávid Sámuelné — Mariska
Dávid Klári
Dávid Mór
Dávid Mórné — Margit
Dávid Jenő
Dávid Jenőné — Erzsébet
Özv. Dávid N.-né (Székelyhid)
Dávidovits Jenő
Dávidovits Jenőné — Irma
Dávidovitc Leopold
Dávidovits Leopoldné — Helén
Dávidovits Laci
Özv. Dávidovits Helén sz. Braun
Dávidovits Emánuel
Dávidovitsné sz. Grünwald Duci
Özv. Dávidovits Dávidné
Dávidovits Dvora
Dávidovits Szeréna
Dávidovits Dávid
Dávidovits Jenő
Dászkál N.
Dászkál Hermann (Nagybáród)
Dászkál Hermanné
sz. Féder Hermina (Nagybáród)
Dászkál Mejer (Nagybáród)
Dászkál Jitu (Nagybáród)
Dászkál Hermann
Dászkál Fáni
Dászkál Jenő
Dászkál Lipót
Dászkál Judith
Decker Kálmán
Decker Dóra
Decker Berta
Deckner Sándorné
sz. Grünberger Irén
Deckner Gusztáv
Deckner Livia
Dr. Dénes Ödönné sz. Löwinger
Dénes Klári
Deutsch József
Dauer Izidor és felesége
sz. Asztalos Erzsébet
Deutsch Lipótné
Deutsch Mór
Deutsch Mórné sz. Fohn Lina
Deutsch Izidor
Deutsch Izidorné
sz. Oppenheim Zseni
Deutsch Imre
Deutsch Emilia
Deutsch Dezső
Deutsch Dezsőné sz. Keller Etus
Deutsch Tibi
Deutsch Ernő
Deutsch Ernőné
sz. Rotschild Lenke
Deutsch Hédi
Deutsch József
Deutsch Rózsi
Deutsch Zsanka
Deutsch Olga
Deutsch Rózsi (Kohn)
Deutsch Jakab
Deutsch Jakabné sz. Stern Róza
Deutsch Farkasné sz. Kohn Rózsi
Deutsch Erika
Deutsch Lajos (Kokod)
Deutsch Lajosné
sz. Hagymási Vilma (Kokod)
Deutsch Imre (Kokod)
Deutsch Lipót
Deutsch Lipótné sz. Bárány Giza
Deutsch Jankó
Deutsch László (Margitta)
Deutsch Lászlóné sz. Fiala Irén
(Margitta)
Deutsch Hanni (Margitta)
ifj. Deutsch László (Margitta)
Diósi Lajos
Dauer Izidor és felesége Erzsike
Deutsch Izsákné sz. Schön Fanny
Deutsch Ilonka
Deutsch Ernő
Deutsch N.
Deutsch N-né és családja
Diamantstein Mihály
Diamantstein Tamás
Diósi László
Diós Lászlóné sz. Kohn Irma
Diósi Sándor
Diósi Sándorné sz. Weinberger Ili
Diósi Béla
Diósi Béláné
Diósi Vera
Döme Károly (Szalonta)
Döme Károlyné (Dr. Polnai Adél)
(Szalonta)
Döme Ági (Szalonta)

Doppelt Zwiné sz. Schwartz Matild
Doppelt Chaim Méir
Doppelt Dávidné sz. Adler Lea
Doppelt Miksáné
sz. Leichter Emma
Dubinszky Szemion
Dubinszky Szemionné
sz. Klein Ilona
Dux Éliás
Dux Éliásné sz. Fuchs Joli
és 3 gyermekük

E

Eckstein Ödön
Eckstein Ödönné sz. Amsel Eszter
Eckstein Miklós
Eckstein Lili (Schwartz Ignáczné)
Eckstein József
Eckstein Gerő
Eckstein Gerőné sz. Goldstein Anna
Eckstein Éva
Eckstein Magda
Edelheid Bernát
Edelheid Fáni sz. Kohn
Edelheid Erzsébet
Eder Ábrahám
Eder Emma
Egri Miklós (Bihar)
Egri Miklósné (Bihar)
Egri Ági (Bihar)
Özv. Ehrenfeld Hermanné
sz. Frankl Hermina (Margitta)
Ehrenfeld Miksa
Ehrenfeld Irénke (Álmosd)
Ehrenfeld lányok (Körös-Topa)
Ehrenfeld Mártonné
Ehrenfeld Akiba
Ehrenfeld Akibáné
Ehrenfeld Izidor
Ehrenfeld Izidorné sz. Braun Emma
Ehrenfeld Betty sz. Klein (Tótfalu)
Ehrenfeld Ernő (Tótfalu)
Ehrenfeld Miksáné — Janka
Ehrlich Erzsébet
Özv. Ehrlich Sámuelné
Dr. Ehrlich Kálmán
Dr. Ehrlich Kálmánné és leányuk
Ehrlich Vera
Eibenschütz Sándorné.
sz. Grünfeld Rózsi
Eichen Mór
Eichen Mórné sz. Fein Blanka
Rabbi Eichenstein Sie
Eichner Ilonka
Eidlitz Ignáczné sz. Zauderer Fáni
Dr. Eilender Henrikné
sz. Grosz Margit
Eilender István (Pista)
Einhorn Béla
Einhorn Béláné
Einhorn Imre
Eisenberg Bernát
Eisenberg Bernátné — Erzsi
Eisenreich Jenőné sz. Áron Eszter
Eisenreich Imre
Eisner József
Eisner Max
Elbógen József
Elbogen Józsefné sz. Katz Rózsi
Elbogen Palika
Elbogen Márton (Székelyhid)
Elbogen Mártonné — Szeréna
(Székelyhid)
Elbogen Ella (Székelyhid)
Elbogen Zoltán (Székelyhid)
Elefánt Hermina
Elefánt József
Elefánt Eszter
Elefánt Chanoch
Elefánt László
Elefánt Tibor
Elefánt Jenő
Elefánt Jenőné sz. Klein Gizi
Dr. Elek Lajos
Elek René (Klein)
Elek Sámuel
Elek Sámuelné (Feige)
Elek Moshe és családja
Elek Élijáhu és családja
Elek Chananja Jomtov Lipe
és családja
Elek Menachem Mendel és családja
Elek Jiszáchár és családja
Elek Kraindl és családja
Elek N. (Székelyhid)
Elek N.-né (Székelyhid)
és családjuk
Dr. Éliász Ernő
Engel Rezsi sz. Stahl
Engel Sándor
Engel Miklós
Engelné sz. Raduciner Berta
(Szalonta)
Engel Karcsi (Szalonta)
Engelné sz. Reich Jolán
Engel Eliezer
Engel Ferencz
Engel Ferenczné
Engel Anikó
Engelné és leánya
Engel Lili
Engel N.
Engel N.-né
Engländer Izráel
Engländer Izráelné
Engländer Sámuel
Engländer Nechu
Engländer Jicchák
Engländer Károly
Engländer Károlyné sz. Adler Dóra
Eppinger László
Epstein Samu
Epstein Samuné
Epstein László
Epstein Lászlóné sz. Kallós Ági
Epstein Gyuri
Epstein Szárá
Epstein László (Mezőtelegd)
Erbstein László (Mezőtelegd)
Erdélyi N.
Erdélyi N.-né és családjuk
Dr. Erdész István
Dr. Erdész Istvánné
sz. Waldmann Klári és kislányuk
Dr. Erdős Jenő
Dr. Erdős Jenőné
Erdős Lajos
Erdős Lajosné — Róza
Erdős Albert
Erdős Albertné
Dr. Erdős Adolf
Erdős Dávid
Erdős Dávidné
sz. Böszörményi Hermina
Erdős Pál
Erdős Iván
Dr. Erdős Jenő és családja
(Székelyhid)

Ernyei László (Feketeerdő)
Ernyei Lászlóné sz. Waldmann Zsuzsi (Feketeerdő)
Ernyei Éva (Feketeerdő)
Dr. Ertler N.
Dr. Ertler N.-né
Ertsey Lajosné sz. Schönzweig Helén

F

Faragó Zoltán
Faragó Aladár
Faragó Aladárné sz. Berger Margit
Faragó Kálmán
Faragó Csuri
Dr. Faragó Viktor
Dr. Faragó Viktorné
Özv. Faragó Miklósné sz. Mandel Margit
Faragó Béla
Faragó Mária
Faragó Sándorné sz. Silberstein Josefina
Farkas Sári
Farkas Lajos
Farkas Lajosné — Jolán
Farkas Zsóka
Farkas Mihály
Farkas Mihályné sz. Lindenfeld Regina
Farkas Frida
Farkas Vilmos
Farkas László
Farkas Sándor
Farkas Sándorné — Médi
Farkas Jenő
Farkas Jenőné — Manci
Farkas Sándor (Hegyközpályi)
Farkas Sándorné sz. Goldberger Hermina (Hegyközpályi)
Farkas Sámuel
Farkas Sámuelné sz. Leichter Eszter
Dr. Farkas Adorján
Dr. Farkas Adorjánné sz. Klór Erzsi
Dr. Farkas Sándor
Dr. Farkas Sándorné sz. Reder Klára
Fried Lipót és fia Miklós
Farkas Herczke
Farkas Herczkené sz. Schwartz Rella
Farkas Jichák
Farkas Marika
Farkas Lipi
Farkas Lipiné és 5 gyermekük
Farkas Felicia
Farkas Adolf
Farkas Adolfné — Nina
Farkas Kató
Farkas József
Farkas Józsefné sz. Plesz Irén
Farkas Jakab
Farkas Jakabné sz. Feldmesser Szera
Farkas Jenőné sz. Reich Edit
Farkas Jakab
Farkas Jakabné sz. Zimmermann Berta
Farkas József
Farkas Márton
Farkas József
Farkas Józsefné sz. Weisz Vilma
Farkas Klári
Farkas Miksa
Farkas István
Farkas Dezső
Farkas Dezsőné sz. Nyul Margit
Farkas Etel (Székelyhid)
Farkas Jolán (Székelyhid)
Farkas Ernőné sz. Haasz Erzsébet
Farkas Dezső
Farkas Ábrahám (Margitta)
Farkas Ábrahámné és gyermekei (Margitta)
Özv. Farkas Józsefné (Székelyhid)
Farkas Irén (férjezett) (Székelyhid)
Farkas Szeréna (Székelyhid)
ifj. Farkas Józsefné és gyermekei (Székelyhid)
Farkas Mihályné és gyermekei (Székelyhid)
Farkas Jenő és gyermekei (Székelyhid)
Farkas Miklós és családja (Székelyhid)
Farkas Emil és családja (Székelyhid)
Fehér Dezső
Fehér Dezsőné — Margit
Fehér Emil
Fehér Emilné — Margit
Fehér Zoltán
Fehér Zoltánné — Olga
Fehér Tibor
Fehér József
Fehér Józsefné — Jolán
Fehér Zsuzsika
Fehér Adolf
Fehér Adolfné sz. Mauthner Olga
Dr. Fehér Mártonné sz. Reich Erzsébet
Dr. Fehér Endréné és kislánya
Feig Ignátz
Feig Ignátzné — Sári
Feig Éva
Feig Margit
Fein Ferencz
Fein Ferenczné sz. Weisz Klári
Fein Anikó
Fein Samu
Fein Samuné sz. Csillag Rózsi
Fein Majer
Fein Majerné — Adél
Fein Zoltén (Szruli)
Fein Mirjám
Fein Klára
Fein Mihály
Özv. Fein Mihályné sz. Grünberger Szeréna
Fein Ferenczné sz. Fein Heléna
Fein René
Fein Mártonné sz. Kesztenbaum Böske
Fein Gusztáv
Freundlich Chane 2 gyermekkel
Fein-né — Hermina
Fein Ernőné és 2 gyermeke
Fekete Mariska
Fekete László
Fekete Lászlóné sz. Elefánt Böske
Fekete István
Fekete Vera
Feld Adolf
Feld Adolfné
Feld Magda
Feld Éva
Feldheim Sámuel
Feldheim Sámuelné sz. Klein Helén
Feldheim Sári
Özv. Feldheim Manóné sz. Grünfeld Aranka

Feldheim Ági
Feldmann Andor
Feldmann Hermina
Feldmann Magda
Feldmann Mihály
Feldmann Sámuel
Feldmann Sámuelné
sz. Leichtmann Jolán
Feldmann Rózsi
Feldmann József
Feldmann Józsefné
sz. Szrolovits Szerén
Feldmann Ignácz (Érmihályfalva)
Feldmann Ignáczné (Émihályfalva)
Feldmseser Ferencné
sz. Frank Rozália (Margitta)
Feldmesser Miklósné
sz. Székely Márta
Özv. Feledi Józsefné
sz. Waldmann Irén
Fellner Rezső
Felhő Ervin
Özv. Fényes Albertné
sz. Goldstein Etel
Fényes Imre
Fényes Zsófi
Ferenci Ábrahám (Erkölkut)
Ferenci Zeira (Erkölkut)
Ferenci Lea (Erkölkut)
Ferenci Sándor (Erkölkut)
Fenyőné sz. Vámos Margit
és 4 gyermeke
Fenyves Jenő
Fenyves Jenőné sz. Salamon Margit
Fenyves Ági
Dr. Fenyves Árminné
sz. Vadász Klári és 2 fia
Ferencz Sándorné — Hanna
Ferencz Sámuel
Ferencz Sámuelné sz. Katz Berta
Ferencz Imre (Öcsi)
Ferencz Sanyi
Ferenczi Albertné
sz. Rosenberg Juliska
Ferenczi Margit
Feuer Miklós
Feuer Ilonka
Feuer Márta
Feuerstein Lőrinczné sz. Heller Klára
Feuerstein Andorné
sz. Weinberger Ilici és kisfia
Feuerstein Kálmán
Fisch Benjáminné — Szárá (Rév)
Fisch Jolán
Fisch Aladár (Brátka-Rév)
Fisch Aladárné sz. Silberstein Irén
(Brátka-Rév)
Fisch Szlüve (Brátka-Rév)
Fisch Sifra (Brátka-Rév)
Fisch Nándorné sz. Neumann Szerén
Fisch Tibi
Fisch Öcsi
Fisch Móriczné — Malvin
(Gyümölcsénes)
Fisch Chana
Fisch Tibor
Fisch Öcsi
Fisch Szrul
Fisch Margit
Dr. Fisch Áron
Fisch D. Ferenc és családjának
nagyobbik része (Székelyhid)
Fischer Lipótné sz. Weisz Magda
Fischer Robi
Fischer Hermina
Fischer Mihály
Fischer Irina
Fischer Kálmánné sz. Wegner Viola
(Élesd)
Fischer Iván (Élesd)
Fischer Sándor (Élesd)
Fischer Sándorné (Élesd)
Fischer György (Élesd)
Fischer László (Álmosd)
Fischer Klára (Álmosd)
Fischer Katalin (Álmosd)
Özv. Fischer Józsefné (Királyhágó
Fischer Ernő
Fischer Ernőné sz. Spitz Regina
Fischer Dávid
Fischer Dávidné sz. Keller Mirjam
Fischer Lászlóné sz. Stern Rózsi
Fischer Tamás
Fischerné sz. Klein Etelka
Fischer Izidorné sz. Jungreisz Lili
Özv. Fischer Jenőné
sz. Mittelmann Matild
Fischmann Eszter
Fischmann Lili
Fischmann Sándor
FriedLipót és fia Miklós
Fischmann Ármin
Fischmann Árminné — Rebeka
Fischmann Lili
Fischmann Andor
Fleischer Sándor
Fleischer Sándorné sz. Kanzler Edit
és kis leányuk
Dr. Fleischer Béla
Fleischer Miklós
Fogel Mór
Fogel Mórné sz. Lehner Etel
Fogel Tibor
Fogel László
Fogel Ancsel
Fogel Ancselné sz. Grosz Sarolta
és két gyerekük
Fogel Lipót (Nagybárod)
Fogel Lipótné sz. Szrolovits Regina
(Nagybárod)
Fodor Béla
Dr. Földes Mihály (Élesd)
Frank Adolf
Frank Adolfné sz. Winkler Paula
Frank Gyuri
Frank Anikó
Frank Adolfné — Bözsike
Frank Mór és felesége
sz. Dávid Juliána
Frank Éva
Frankfurt Sámuel (Berettyóujfalu)
Frankfurt Sámuelné — Hermina
(Berettyóujfalu)
Frankfurt István (Berettyóujfalu)
Frankl Albert
Frankl Albertné sz. Nóta Szerén
Frankl Ervinke
Frankl Palika
Frankl Ármin
Frankl Frida
Frankl Sándor
Frankl Sándorné
Frankl Lajos
Frankl Lajosné
Frankel Ármin (Nagybáród)
Frankel Árminné (Nagybáród)
és 2 gyermekük
Fränkel Jenő (Székelyhid)
Frankovits D. (Kisbáród)
Frankovits D.-né sz. Friedmann Zseni
és 2 gyermekük (Kisbáród)
Freiberger Jenőné sz. Ritter Böske
Freiberger Anikó

Freiberger Jakab
Freiberger Jakabné — Berta
Freiberger Miklós
Dr. Freiberger László
Freiberger Dávid
Freiberger Dávidné sz. Weisz Berta
Freiberger Hermina
Freiberger Lenke
Freiberger Sándor
Freifeld József
Freifeld Ferencz
Freifeld Ferenczné sz. Iványi Joli
Freifeld Frédi
Özv. Freifeld Sámuelné
Freikind Magda
Özv. Freimann Lőrinczné
Freimann Ernő
Freimann Ernőné
Freimann Vera
Freimnan Ferenczné
Freistadt Piri
Freistadt László
Freistadt Ági
Freund Hermann
Freund Lajos
Freundlich Chaim Zvi
Freundlich Chaimné
Freundlich Chana (Groszné)
Freundlich Hermann (Nagybáród)
Freundlich Hermanné és gyermekeik (Nagybáród)
Fried Adolf
Fried Adolfné sz. Wégner Szeréna
Fried Pál
Fried Dezső
Fried Dezsőné sz. Gottlieb Teréz
Fried Margit
Fried Piri
Fried Miklós (Meir)
Fried Magda
Fried Samu (Brátka)
Fried Samuné sz. Grünfeld Berta (Brátka)
Fried Jenő
Fried Jenőné
Dr. Fried László
Fried Móricz
Fried Móriczné sz. Szép Etelka
Fried Vilmos (Keszteg)
Fried Vilmosné (Keszteg)
Fried Miklós
Fried Miklósné sz. Berkovist Szerén
Fried Sanyika
Fried Neti
Fried Jenő (Nagybáród)
Fried Jenőné sz. Grünzweig és gyermekeik (Nagybáród)
Fried Lajos
Fried Lajosné — Erzsébet
Fried Mendel
Fried Józsefné
Fried Sándor
Fried Sándorné
Fried Éva
Dr. Fried János
Fried Albert
Fried Albertné sz. Sternberg Sári
Fried Ágnes
Fried Adi
Fried Jakab (Székelyhid) és családjának egy része (Székelyhid)
Fried Mór (Székelyhid)
Fried Mórné és gyermekeik egy része (Székelyhid)
Fried Sándor
Fried Sándorné sz. Katz Ilonka
Fried Ági
Fried Zsuzsi
Rabbi Friedländer M.
Friedländer Sándor
Friedländer Sándorné
Friedländer Sándorné sz. Schönzweig Ella
Friedländer Zsuzsi
Friedländer Ági
Friedländer Izsák
Friedmann Béla
Friedmann Lenke
Özv. Friedmann Juliska
Friedmann Béla
Friedmann Béláné sz. Klein Irma
Friedmann Zoltán
Friedmann Ági
Friedmann József
Friedmann Józsefné sz. Perlbroth Hani
Friedmann Andor
Friedmann Ilona
Friedmann Regina
Friedmann Sándor
Friedmann Jaffa
Friedmann Józsefné
Friedmann Károly
Friedmann Károlyné
Friedmann Sándor és családja
Friedmann Ármin
Friedmann Árminné — Fánika
Friedmann Tibi
Friedmann Mordecháj
Friedmann Mordechájné sz. Singer Teréz
Friedmann Rivka
Friedmann Eliezer
Friedmann Kálmán
Friedmann Meir
Friedmann József
Friedmann Majer
Friedmann Majerné (Rajzl)
Friedmann László (Leibis)
Friedmann Lászlóné sz. Klein Erzsébet
Friedmnan Noemi
Friedmann Rezsi
Friedmann Szeréna
Friedmann N.
Friedmann N.-né
Friedmann Zoli
Friedmann Simsiné sz. Frankl Éva (Nagybáród)
Friedmann Jenő (Nagybáród)
Friedmann Jenőné és 2 gyermekük (Nagybáród)
Friedmann Mór (Nagybáród)
Friedmann Mórné sz. Salamon (Nagybáród)
Friedmann Miklósné sz. Keller (Nagybáród)
Friedmann Péterke (Nagybáród)
Friedmann Hermann (Nagybáród)
Friedmann Hermanné (Nagybáród)
Friedmann Hermanné sz. Löwi Szerén
Friedmann Lajos
Dr. Friedmann Béláné sz. Schulhof Anci
Friedmann Róbert
Friedmann Adolf
Friedmann Adolfné sz. Löwi Janka
Friedmann László

Friedmann Jenő
Friedmann Margit (Émihályfalva)
Friedmann Sámuelné — Etus
Friedmann Sámuel
Friedmann Pali
Friedmann Flóra
Friedmann Arthur
Friedmann Arthurné — Margit
Friedmann László
Friedmann Sándor
Friedmann Sándorné sz. Reder Berta
Friedmann József
Friedmann (Fábián) Kató sz. Vámos
Friedmann (Fábián) Tamás
Friedmann Teréz
Friedman (Fábián) Margit
Friedmann (Fábián) Péter
Friedmann Regina
Friedmann József
Friedmann (Ujházi) Dezső
Friedmann Józsefné sz. Vámos Kató
(Margitta)
Friedmann Péter (Margitta)
Friedmann Mór (Székelyhid)
Friedmann Mórné és több gyermeke
(Székelyhid)
Friedmann Jechiél és családja
(Székelyhid)
Friedmann Ferenc
és családjának egy része
(Székelyhid)
Friedrich Manó
Friedrich Manóné
sz. Feldheim Blanka
Friedrich Paula
Frigyes Marcel
Frisch Manó
Frisch Manóné — Baby
Frisch József
Frisch Józsefné sz. Gerő Magda
és 2 iker fiuk
Frisch Lajosné sz. Engel Irén
Frisch Éva
Frisch Feri
Frisch Rózsi
Frisch Éva
Frisch Adolf
Frisch Adolfné
Fröhlich Imre
Dr. Fuchs Ernőné sz. Szabó Ilona
Fuchs Salamon
Fuchs Salamonné sz. Klein Mindl
Fuchs Mór
Fuchs Tuli
Fuchs Tuliné sz. Klein Livia
Fuchs Béla
Fuchs Béláné — Malka
és 7 gyermekük
Fuchs Hermann (Negreni)
Fuchs Hermanné (Negreni)
Fuchs Antal
Fuchs Antalné sz. KleinLili
és családjuk
Fuchs Géza
Fuchs Gézáné sz. Gellmann Juci
Fuchs Lili (Ungárné)
Fuchs Márton
Fuchs Mártonné sz. Pollák Margit
Fuchs Benjáminné (főrabbi özvegye)
Freudlich Eszter sz. Stern
és gyermekei
Gizella, Mirjam, József
Fuchs Becalel (Béla)
Fuchs Sámuel
Fuchs Sámuelné
Fuchs Vilmosné
Fuchs Beri
Fuchs Lajosné
Fuchs Mirjám
Fuchs Béla
Fuchs Béláné és 3 gyermekük
Fuchs Bandi
Fuchs Manci
Fuchs Márton
Fuchs Margit (Pollák)
Fuchs Juci(Gelbmann)
Führer Emánuel
Führer Emánuelné
sz. Friedmann Rózsi
Führer Leibis és egy kisleánya
Fülöp Sándor
Fülöp Sándorné sz. Klór Boriska
Fülöp Miklós
Fülöp Miklósné sz. Tardos Ágnes
Fülöp Zsuzsika
Fülöp Róza (Nagyszalonta)
Füredi József
Füredi Hermina
Füredi Pál
Füredi Sándor
Füredi Kató
Füredi Emma
Füredi Irén
Füredi Margit
Füredi Ignáczné (Nagyszalonta)
Dr. Füredi Iván (Nagyszalonta)
Fürst Sándorné sz. Klein Rozália

G

Gábel Sándor
Gábel Sándorné sz. Roth Anna
Gábor Gizi sz. Blum
Gábor Ágnes
Gábor István
Gál Vilmos
Gál Vilmosné sz. Feledi Annus
és 2 gyermekük
Özv. Gál Dezsőné
sz. Rosenberg Gizella
Galambos Elemér
Galambos Elemérné
Ganz Hermanné
sz. Sternberg Margit
Ganz Lajos (Székelyhid)
Ganz Lajosné (Székelyhid)
Dr. Gara Ödön
Dr. Gara Ödönné és gyermekük
Garai Dezsőné sz. Róth Emma
Özv. Garai Sándorné
Gárdos Andor
Gárdos Andorné sz. Kohn Berta
Gáspár Dezső
Gáspár Dezsőné
Gáspár Ágnes
Gáspár Aladár
Gedaljovits N. (Székelyhid)
és családjának egy része
(Székelyhid)
Gedaljovits Alter (Székelyhid)
és családjának egy része
(Székelyhid)
Geiger Iznácné sz. Steiner Honora
Geist Lipót és családja (Székelyhid)
Gelb Kálmán
Gelb Rózsi sz. Rosenfeld
Gelb István
Gelber Jenő
Gelber Jenőné sz. Palotai Ilus
és 5 éves kislányuk

Gelber Hellus (özv. Steinerné)
Gelber Dezső
Gelber Dezsőné
Dr. Gelberg Miklós (Margitta)
Dr. Gelberg Miklósné
sz. Nussbaum Ilus (Margitta)
Gelberg Etel (Margitta)
Gelberg Ábrahám
Gelberg Ábrahámné — Aranka
Gelberg Izabella
Gelberg Frederika
Gelberg Sándor
Gelberg Miklós
Gelberg N.-né sz. Friedländer Margit
Gelberg Tibi
Gelberg Pál
Gelberger Béla
Gelberger-Szedő Emil
Gelberger-Szedő Emilné — Rózsika
Gelberger-Szedő Péter
Gelberger-Szedő Péterné
sz. Blumfeld Irén
Gelberger József (Margitta)
Gelberger Józsefné (Margitta)
Gelbmann Lajos
Gelbmann Lajosné és 2 gyermekük
Gelmann Antal
Gelmann Antalné — Eszter
Gelmann Judith
Dr. Gellért Miksa
Dr. Gellért Miksáné
Gellért Pál
Gellért Jancsi
Gellért Ágnes
Gellisz Gyula
Gellisz Gyuláné sz. Ullmann Frida
Gellisz Sándorné sz. Krausz Klára
Gellisz Gusztáv
Gergely Sándor
Gergely Sándorné sz. Goldstein Irén
Gergely Ferike
Gergely Ilona
Gergely Árminné
Dr. Gergely Dezső
Gergely Jenő
Gergely Jenőné sz. Kaufmann Teréz
Gergely Laci
Dr. Gerő Sándor
Dr. Gerő Sándorné
sz. Kolliner Margit
Dr. Gerő Magda
(Dr. Grünberger Zoltánné)
Gerő Gyurika
Gerő Sándor
Gerő Sándorné sz. Áron Rebi
Gerő Mór
Gerő Mórné
Gerő István
Gerő Ármin
Gersch Andorné sz. Weisz Magda
Gersch Judit
Ginzler József
Ginzler Antal
Ginzler Mirjám
Glanzer Izsák
Glanzer Izsákné
sz. Friedmann Lenke
Glanzer Edith
Glanzer Hedvig
Glanzer Mór
Glanzer Jakab
Glazer Miksa (Matyi)
Gleicher Arnold
Glück Ernő (Mezőtelegd)
Glück Ernőné sz. Grünfeld Julia
(Mezőtelegd)
Glück István (Mezőtelegd)
Glück Dávid
Glück Dávidné sz. Kertész Berta
Glück Ernőné sz. Rosenfeld Jolán
Glück Erika
Özv. Glück Henrikné
Glück Adolfné sz. Glück Rozália
Glück Lili
Glück Manci
Glück Gyuláné sz. Kaufmann Elza
Glück Károly
Glück Anny
Glück Baby
Glück Miklós
Glück Bernáth
Glück Bernátné
sz. Feinberger Izabella
Glück Erzsébet
Glück Jakabné
sz. Gottesmann Sarolta
Glück Ágnes
Özv. Glück Józsefné
Glück Dezső
Glück Rózsi
Glück Sándor
Glück Kálmán
Glück Szeréna
Dr. Glück Miklós (Székelyhid)
Glücksmanné
Glücksmann Lili
Glücksmann Arthur
Glücksmann Adél
Goldberger Miksa
Goldberger Miksáné
sz. Gelber Zsana
Goldberger Berl
Goldberger Berlné és 2 gyermeküк
Goldberger Baruch
Goldberger Baruchné
sz. Bleier Jidesz
Goldberger Jenti (Gizi)
Goldberger Menáshe
Goldberger Wolwi
Goldberger Michuel
Goldberger Mendl
Goldberger Szrul - Pinchesz
Goldberger Mechele
és egy kisgyerek
Goldberger Manci
(Markovits Sándorné)
Goldberger Ármin
Goldberger Árminné
Goldhammer Nándor
Goldhammer Nándorné
Goldhammer Duci
Goldhammer Zsuzsi
Goldhammer Imre
Goldhammer Imréné — Frida
Goldhammer Kató
Goldhammer Albert
Goldhammer Albertné
Goldhammer Lili
Goldhammer Évi
Goldhammer Edith
Goldhammer Ági
Goldhammer Böske
Goldhammer Izidorné
sz. Wigdorovits Matild
Goldmann Lipót
Goldmann Lipótné sz. Krausz Anna
Goldmann Smil-Wolf
Goldmann Smil-Wolfné
és gyermekeik
Goldmann Moshe

Dr. Goldner Hermann
Dr. Goldner Hermanné
Goldmann Mártha
Goldner Ferencz
Goldner Mihály
Goldner Mihályné — Rózsi
Goldner Ibolya
Goldner Éva (Kohn-né)
Goldner Hermin
Goldner Adolf
Goldner Szeréna
Goldner Olga
Goldner Dávid
és családja (Székelyhid)
Goldner Károly (Székelyhid)
Goldner Károlyné (Székelyhid)
Goldring Jakab
Goldring Jakabné
Goldring Mendel
Goldring Mendelné sz. Spitz
és gyermekeik
Goldstein Dávid
Goldstein Dávidné
sz. Wallerstein Piroska
Goldstein Veronika
Goldstein S.-né sz. Schön Nusi
Goldstein Péter
Goldstein Béláné
sz. Moskovits Erzsébet
Goldstein László
Goldstein Péter
Goldstein József (Félix fürdő)
Goldstein Zseni sz. Axelrod
Goldstein Lili
Goldstein Kató
Goldstein Izidor (Szentjobb)
Goldstein Etus (Szentjobb)
Goldstein Miklós (Szalárd)
Goldstein Margit (Szárazerdő)
Goldstein Klára (Szárazerdő)
Goldstein Adolf
Goldstein Adolfné sz. Witráel Lenke
Goldstein Magda
Goldstein Klári
Goldstein Gabriella
Goldstein József
Goldstein Józsefné sz. Weisz Irma
Goldstein Éva
Goldstein Marjem sz. Szép
Goldstein Endre
Goldstein Beile
Goldstein Reizl
Goldstein Malke-Fraide
Goldstein Hermann
Goldstein Hermanné sz. Weiser Róza
Goldstein Kubi
Goldstein Kubiné sz. Klein T.
Özv. Goldstein Lajosné
sz. Schwartz Amália
Goldstein Aranka
Goldstein Sanyi
Goldstein Loló
Goldstein Manó
Goldstein Manóné
sz. Goldner Margit
Goldstein N.
Goldstein N.-né és leányuk
Goldstein Béláné
Goldstein Bella
Goldstein Raja
Goldstein Judit
Görömbölyi Artur (Toti)
Görömbölyi Arturné
sz. Braun Szárá (Toti)
Gottfried Magda
Gottlieb Gyula
Gottlieb Gyuláné
sz. Hausmann Helén
Gottlieb László
Gottlieb Lálszlóné sz. Reich Margit
Gottliebné sz. Grünfeld Zseni
Gottlieb N.
Gottlieb N.-né
Greiner Aladár
Greiner Aladárné — Mariska
Greiner Ida
Grosz Sándor (Bezne)
Grosz Sándorné sz. Weisz Ilus
(Bezne)
Grosz Ári (Bezne)
Grosz Sándor
Grosz Sándorné sz. Deutsch Margit
Grosz Bandi
Grosz Mór
Grosz Bernáth — Berci
Grosz Bernáthné — Berta
Grosz Manyi
Grosz Bandi
Grosz Farkas
Grosz Albert
Grosz Albertné sz. Havas Ágnes
Grosz Béla
Grosz János
Özv. Grosz Béláné sz. Löwy Paula
Özv. Grosz Zsigmondné
Dr. Grosz Samu
Grosz Róza sz. Szép
Grosz József
Grosz Etelka sz. Bernáth
Grosz Sándor
Grosz Adolf (Brátka
Grosz Adolfné (Brátka)
Grosz Géza
Grosz Gézáné sz. Klein Ella
Dr. Grosz Sándor
Dr. Grosz Sándorné sz. Faragó Klára
és 3 gyermekük
Dr. Grosz Endre
Dr. Grosz Endréné — Sári
Grosz Julika
Grosz Sándorné
Grosz Lajos és lánya
Grossmann Sári
Grosz Albertné sz. Stolcz Janka
Grosz Ernő
Grosz Sándorné sz. Engler Sári
Grosz Pista
Grosz Kati
Grosz Lászlóné sz. Farkas Jolán
(Margitta)
Grosz Tibike (Margitta)
Grosz Béla
Grosz Erzsébet
Grosz Péter
Grosz Kató
Grosz Ármin (Sándor)
Grosz Árminné — Boriska
Özv. dr. Grosz Lajosné
Özv. Grosz Árminné
Grosz Mihály (Nagybáród)
Grosz Mihályné és egy fiúk
(Nagybáród)
Grosz Mártonné sz. Friedmann Lori
és fia (Nagybáród)
Özv. Grosz Izsákné sz. Kain Piroska
(Nagybáród)
Grosz Sámuel
Grosz Sámuelné — Mirjám
Grosz Menáchem
Grosz Menáchemné — Rivka

Grosz Hersi — Zwi
Grosz Hersiné — Szárá 4 gyermekkel
Grosz Jónás (Margitta)
Grosz Jónásné
sz. Marmenstein Rachel
(Margitta)
Grosz Malkele (Margitta)
Özv. Grosz Ignáczné — Katalin
(Székelyhid)
Grosz Ida (Székelyhid)
Grosz Hermann
Grosz Slomó Jákobné
sz. Einhorn Mirjám
Grosz Bluma
Grosz Mordecháj
Grosz Lili
Grosz Márton
Grosz Sándor
Grosz Sándorné sz. Schwartz Anna
Grosz József
Grosz Józsefné
sz. Rubinstein Szerén
Grosz Magda
Grosz Rózsi
Grosz Sándor
Grosz Ferencz
Grosz N.
Grosz N.-né és 2 fiúgyermeküK
Grosz Farkas (Székelyhid)
Grosz Farkas és családja (Székelyhid)
Grosz József (Székelyhid)
Grosz Józsefné (Székelyhid)
Groszmann Fábiánné
Groszmann Jenő
Groszmann Jenőné
Groszmann Ödönné
Dr. Groszmann Ödön
Dr. Groszmann Ödönné
Özv. Gruber Izsákné
Gruber Cili
Gruber Klári
Grün Ernő
Grün Ernőné sz. Szász Ilma
Grün Vera
Grün Zoltánné sz. Roth Erzsi
Grün Gabi
Grün Sámuelné sz. Katzender Aranka
Grünbaum Sándor
Grünbaum Fülöp (Keszteg)
Grünbaum Fülöpné (Keszteg)
Grünbaum Ági (Keszteg)
Dr. Grünbaum Lászlóné
(Mezőtelegd)
Grünbaum Ernő
Grünberger Edith
Grünberger Ignátz
Grünberger Ignátzné
sz. Weisz Hanna
Grünberger Grédáné
sz. Frankfurt Anna — Livia
Grünberger Bernát
Grünberger Bernátné
sz. Hoffmann Laura
Grünberger Andor
Grünberger Andorné
sz. Grünberger Frida
Grünberger Etelka
Grünberger Sámuel
Grünberger Sámuelné — Hermina
és 12 éves kisfiúk
Grünberger Lipót (Mezőtelegd)
Grünberger Mirjám (Mezőtelegd)
Grünberger Ági (Mezőtelegd)
Grünberger Vilmos
Grünberger Éva sz. Kohn
Grünberger Amália
Grünberger Edith
Grünberger Sándor
Grünberger Ede (Brátka)
Grünberger Dezső (Brátka)
Grünberger Dezsőné sz. Grosz Ilonka
(Brátka)
Grünberger Kató (Brátka)
Grünberger Klára sz. Blau
Grünfeld Ignáczné
sz.Sternberg Regina
Grünfeld Miklósné sz. Farkas Flóra
Grünfeld Zsuzsika
Grünfeld Vera
Grünfeld Lipót (Poldi)
Grünfeld Rozália
Özv. Grünfeld Jenőné
sz. Roth Zsanka
Grünfeld Aladár
Grünfeld Albert (Székelyhid)
Grünfeld Lina (Székelyhid)
Grünfeld Marcsa (Székelyhid)
Özv. Grünfeld Józsefné
sz. Klein Ilonka
Grünfeld László
Grünfeld Lászlóné
sz. Goldstein Ilonka
Grünfeld Gyurika
Grünfeld Hermann
Grünfeld Hermanné
sz. Hagymási Róza
Grünfeld Hermanné
Grünfeld György
Grünfeld Miklós
Grünfeld Sándor
Grünfeld Aliz (Székelyhid)
Grünfeld Miklós (Székelyhid)
Grünfeld Gyuri
Grünfeld Simon és felesége
Özv. Grünstein Gyuláné
Grünstein Gyula
Grünsteinné sz. Citter Jolán
Grünwald Sándor
Grünwald Regina
Grünwald N.
Grünfeld Simonné
Dr. Grünfeld Tibor
Dr. Grünfeld Tiborné
sz. Seidenfrau Rózsi
Grünfeld Ignácz (Székelyhid)
Grünfeld Ignáczné (Székelyhid)
Grünspan Ábrahámné
sz. Schwartz Malvin
Grünspán Ferenc
Grünspán Moshe
Grünstein Béla
Grünstein Béláné sz. Váradi Szárá
Grünstein György
Özv. Grünstein Sámuelné
Dr. Grünstein Barnáth
Grünstein Eszter sz. Goldstein
Grünstein Irén
Grünstein Erzsébet
Grünwald István
Grünwald Ignácz
Grünwald Ignáczné és egy fiúk
Grünzweig Sámuel (Nagybáród)
Grünzweig Sámuelné
sz. Grosz Helén és gyermekeik
(Nagybáród)
Grünsberger Andorné sz. Hönig Etus
Günsberger Mór
Günsberger Mórné sz. Schwartz Róza
Guth Béláné sz. Reich Margit
Gutfried Emanuel

Gutfried Emánuelné sz. Blau Szori
Özv. Gutfried Simonné sz. Kohn Zali
Gutfried Simon
Gutfried Simonné sz. Hauer
Gutfried Tibor
Gutfried Magda
Gutfried Sándor
Gutfried Sándorné sz. Klein Rózsi
és egy csecsemő
Gutfried Gizella
Dr. Guttmann Jenő
Dr. Guttmann Jenőné
sz. Gerő Magda
Guttmann Margit
Guttmann Lajos
Guttmann Sándor
Guttmann Sándorné
sz. Freund Bianka
Guttmann Rózsi
Guttmann Jehosua (Berettyó-széplak)
Guttmann Jehosuáné sz. Böhm Róza
(Berettyó-száplak)
Guttmann Böske (Berettyó-széplak)
Guttmann Kató (Berettyó-széplak)
Guttmann Józsefné sz. Farkas Böske
Guttmann Tibi
Guttmanné sz. Reich Margit
Guttmann Lajos
Guttmann Lajosné
sz. Hoffmann Manci
Rav Guttmann Smuel
Guttmann Náthán
Guttmann Náthánné sz. Frankl Berta
Guttmann Zoltán
Guttmann Magda
Gyémánt Sándor
Gyémánt Sándorné
sz. Rappaport Blanka
Gyémánt Gyuri
Gyémánt Anikó
Dr. György (Grünfeld) Emil
Gancz Lázár és Miki (Füstös)

H

Haas Géza
Haas Gézáné
Haas Ervin
Háber Gáspár
Háber Gáspárné
Háber Zsuzsa
Hábermann Magda
Hábermann Robi
Dr. Hacker Lenke sz. Katz
Hackmayer Ignácz
Hackmayer Nusi
Hackmayer Ferkó
Hagymási Fülöp
Hagymási Fülöpné
Hagymási Éva
Hagymási Janika
Hagymási Jenő (Kokod)
Hagymási Jenőné sz. Fülöp Ilonka
(Kokod)
Hagymási N.-né sz. Weisz Rózsi
Hagymási Kati
Özv. Hajdu Sándorné
sz. Balázs Aranka
Dr. Hajdu Viktorné sz. Grün Erzsébet
Hajnal Imre (Nagybáród)
Hajnal Imréné sz. Schwartz Rózsi
(Nagybáród)
Özv. Hajnal Albertné (Nagybáród)
Dr. Halász Márton
Dr. Halász Mártonné sz. Áron Riza
Özv. Halász Hermanné
Halász Imre
Halász Ági
HalmaiAndor
Halmai Andorné sz. Handel Ilona
Heller Jenő
Heller Hanna
Heller Simon Áminada
Dr. Halmi István
Halmi Imre
HalmiAnna (Gabriella)
Özv. Halmi Jenőné sz. Weisz Irma
Halmos Márton
Halmos Edit
Halmos Zsigmond
Halmos Zsigmondné — Mici .
Halpert N. és családja (Székelyhid)
Handelné sz. Grünfeld Kl.ári
Handel Istvánné
Handel Katika
Handel Mór
„Hani" néni (Székelyhid)
Hartmann Jenő
Hartmann Jenőné — Frida
Hartmann István
Hartmann Istvánné — Kati
Hartmann Péter
Hartmann Andor
Hartmann Sándor
Hartmann Sándorné
Havas Jenő
Havas Jenőné sz. Schütz Erzsébet
Havas Jenő
Havas Jenőné sz. Schwartz Ilona
Havasi N.
Haurer N.
Hauer N.-né
Hauer Eliezer
Dr. Hegedüs Árpád
Dr. Hegedüs Miklós
Hegedüs N.-né sz. Raducziner Ella
Hegedüs Gyuri
Heilper Vilmosné sz. Glück Ilona
Heilper Ágnes
Heilperin N. (Nagybáród)
Heilperin N.-né és 2 gyermekük
(Nagybáród)
Helfy Vilmosné sz. Schwatz Ilona
Helfy Borbála
Helfy Laura
Helfmann Ella
Heller Samu
Heller Samuné sz. Kirsch Reskó
egy fiúk és egy leányuk
Heller Márton
Heller Miklósné sz. Kohn Ilma
Heller György
Heller Józsefné sz. Mihelfy Ágnes
Heller Dézike
Heller Erika
Heller Emil
Heller Margit sz. Guttmann
Heller Misa
Dr. Heller László
Heller Marci
Heller Henrick
Heller Henrickné
sz. Marechbein Lea
Heller Jákob
Heller Szárá
Heller Jid-Árje
Heller Slomo
Heller Moshe
és még két gyermekük
Heller Misa

Heller Salamon
Heller Salamonné
Heller Jankele
Heller Salom
Heller Slomó
Heller Slomóné és 6 gyermekük
Heller Mordecháj
Hellerné sz. Izsák Ilus
Heksz Ferencz
Hemlei Albert (Nagybáród)
Hemlei Jenő (Nagybáród)
Hemlei Jenőné sz. Reich (Nagybáród)
Hemlei Miksa (Nagybáród)
Hemlei Miksáné sz. Weiner Ilus (Nagybáród)
Hendler Salamon
Hendler Salamonné
Hercz Lóránd
Hercz Lórándné sz. Schwartz Iluka
Hercz Hermann
Hercz Hermanné sz. Berkó Aranka
Hercz Lajos
Hercz I. Mór
Hercz I. Mórné sz. Goldberger Rózsika
Hercz Menyhért és Juliska
Hercz László
Hercz Dezsőné sz. Rosinger Ica
Hercz Márta
Hercz Anikó
Hercz Dezső (Sebes-ujfalu)
Hercz László (Sebes-ujfalu)
Hercz Sándor (Papfalva)
Hercz Sándorné (Papfalva)
Hercz Zsigmond és leányuk (Papfalva)
Hercz Ferencz (Papfalva)
Hercz Ferenczné (Papfalva)
Herczeg N.
Herczeg N.-né
Herczeg Klári (Hegedüs Györgyné)
Herczeg Pista
Hermann Béni
Hermann Béniné sz. Engel Aranka 2 fiú és 2 leány
Hermann Árpád
Hermann István
Hermann Istvánné és 2 fiúk
Hersch Lázár
Hersch Lázárné — Bella
Hersch N.-né sz. Farkas Ilona
Hersch Miki
Hersch Izsák
Hersch Izsákné
Hersch Ági
Özv. Herschné — Henya
Hersch N. (Tyukász)
Hersch N.-né és gyermekeik (Tyukász)
Hersch Aladárné sz. Herskovits Jolán
Hersch Edith
Hersch Ervin
Hersch Tomi
Herskó Sámuel
Herskó Endre
Herskó Zsóka sz. Fried
Herskó Gyöngyi
Herskó Sándor
Herskó Etus sz. Roth
Herskó Jenő
Herskó József
Herskó Juliska sz. Haber
Herskó Judith
Herskó Erzsi
Herskó Dov
Herskó Mayer
Herskovits Sándorné sz. Weinberger Aranka
Özv. Herskovits Szeréna
Herskovits Mór
Herskovits Mórné sz. Glück Margit és 3 gyermekük
Herskovits Ármin (Brátka)
Herskovits Árminné (Brátka)
Herskovits Lipót
Herskovits Ernő
Herskovits Ernőné
Herskovits Tibor
Özv. Herskovits Mártonné
Herskovits Dezső
Herskovits Dezsőné — Laura
Herskovits Sándor
Herskovits Klári
Herstik Illésné sz. Fisch Berta
Herstik Szlüve
Herstik Seindl
Heymann Béla
Heymann Éva
Dr. Hevesi Nándor
Hillinger Emilné sz. Berger Mariska
Hillinger Zsuzsi
Himler Gizella sz. Dávid
Himler Ágnes
Özv. Hirsch Mendelné — Regina
Hirsch Béla
Hirsch Jakab
Hirsch Zsiga
Hirsch Ilonka
Hirsch Judith (Rubinstein Sándorné)
Hirsch Mór
Hirsch Mórné — Erzsi
Hirsch Lóránd
Hirsch Anikó
Hirsch Antoinette
Hirsch Ödön
Hirsch Ödönné
Hirsch György
Özv. Hirschné
Hirsch Marica
Hirsch N.
Hirsch Elemér
Hirsch Elemérné sz. Feldmann Emmi
Hirsch József
Hirsch Mihály (Székelyhid)
Hirsch Mihályné és több gyermekük (Székelyhid)
Özv. Hirschler Ferenczné — Laura
Hirschler Ica
Hitter Ignácz
Hitter Ignáczné — Frida
Hitter Aliz
Hitter Jenő
Hitter Irén
Hitter Mór
Hitter Mórné — Gizella
Hitter Olga
Hitter Klári
Hitter Ági
Hitter Imre
Hitter Aliz
Hitter Éva
Hitter Lajos
Hitter Erzsébet
Hitter Manci
Hitter Bernát
Hitter Kati
Hitter Eszter
Hitter Izsák

Hitter Izsákné — Giza
Hitter Sanyi
Hitter Elek
Hitter Hermina
Hitter Jutka
Hitter Mártha
Hitter József
Hitter Józsefné sz. Klein Berta
HitterKároly
Hitter Mirjám
Hitter Vera
Hitterné sz. Rosenblüth Olga
Hoffmann Ernő
Hoffmann Jenő (Nagybáród)
Hoffmann Jenőné (Nagybáród)
Özv. Hoffmann Teréz sz. Herskovits
és gyermekeik (Nagybáród)
Hoffmann N.-né
Hoffmann Ernő
Hoffmann Ernőné és 2 gyermeküK
Hoffmann Chaja sz. Kirschenbaum
és leánya
Hold József (Margitta)
Hollós Pál
Hollós Jenő
Hönig László és 2 gyermeke
Hönig Fülöp
Hönig Fülöpné sz. Bajor Magda
Hönig István
Hönig Miklós
Hönig Miklósné sz. Guth Bella
Hönig Otto
Hönig Tomi
Hönig Sándorné sz. Neumann Teréz
Hönig Éva
Hönigsberg Sándor
Hönigsberg Márton
Hönigsberg Miklós
Hönigsberg Miklósné
sz. Engel Stella
Hönigsberg Vera
Hönigsberg Péter
Horbátz József
Horbátz Józsefné
Horváth Szerén
Horváth Ernőné
Horváth Imre
Horváth Sándor
Horváth Sándorné sz. Schwalb Emilia
Horváth Judith
Horváth József
Horváth Józsefné sz. Kain Johanna
Horovitz Dániel
Horovitz Anna
Horovitz Kornélia
Horovitz Árminné
Horovitz Sándor
Huber Golda
Huber Magda
Huber Ilonka
Hübschmann Izidor
Hübschmann Izidorné
sz. Weinstein Frida
Hübschmann Henrich
Hübschmann Ervin
Hübschmann József
Huszár Ákos
Huszár Ákosné sz. Reich Lili
Huszár Katica
Huszár Adolf
Huszár Adolfné
Huszár István
Huszár Istvánné
Huszár László
Huszár Lászlóné
Huszár Imre
Huszár Imréné — Matild

I

Indig Juda (Toti)
Indig Judáné és gyermekeik (Toti)
Özv. Iványi Miksáné
Iványi István
Iványi Hermina
Iványi Pista
Izráel Jakab
Izráel Jakabné
Izráel Miklós
Izráel Miklósné sz. Citrom Rezsi
Izráel Márton
Izráel Mártonné — Teréz
Izráel Sarolta
Izráel Ferencz
Izráel Jenő
Izráel Ezra
Izráel Anna
Izráel Ábrahámné sz. Jonás Margit
Izráel Ernő
Izráel Miksa
Izráel Áron
Izráel Áronné
Izráel Sándor
Izráel Sándorné
Izráel Gizella
Izsák Sándor
Izsák Gyuri
Izsák Adolf
Izsák Zoltán és családja
Izsák Náthánné sz. Frankl Emilia
Izsák Lajos
Izsák Lajosné sz. Weisz Ilonka
Izsák Ági
Izsák Imréné sz. Winkler Manci
Izsák Tamás
Izsák Sándor
Izsák Sándorné sz. Schwartz Mirjám
Izsák Izidor
Dr. Izsák Ferencz
Dr. Izsák Ferenczné sz. Roth Hedvig
Izsák Tamás
Izsák Jakab
Izsák Jakabné
Izsák Gyuláné
Izsák Palika
Izsák Lajos
Izsák Lajosné sz. Katz Rózsi
és 3 éves kis leányuk
Izsák Ferencz
Izsák Ferenczné sz. Gruber Janka
Iczkovits N.
Indig Jenő
Izsák Lajos és felesége
szül. Katz Rózsi
és három éves kisleányuk

J

Jackzell Joachim
Jackzell Joachimné
Jackzell Leó
Jakab Jenő
Jakab Tibor
Jakab Lea
Jakab Béla
Jakab József
Jakab Józsefné sz. Krausz Etus
Jakab Évike
Jakab Gyurika
Jakab Béla

Jakab Béláné sz. Plesz Klára
Jakab N.-né és 2 pici leánya
Özv. Jakab N.-né (Székelyhid)
Jakab Miki (Székelyhid)
Jakab Mendi (Székelyhid)
Özv. Jakabovits Jakabné
Jakabovits Nándor
Jakabovits Nándorné — Helén
Jakabovits Tibi
Jakabovits Simon
Jakabovits Simonné
sz. Ábrahám Eszter
Jakabovits Ármin
Jakabovits Zoltán
Jakabovits Málka
(özv. Léb Bernátné)
Jakabovits Árminné
sz. Weisz Manci
Jakabovits Miksáné
sz. Weiszberger Helén
Dr. Jakabovits Emánuel (Székelyhid)
Dr. Jakabovits Emánuelné
és 2 gyermekük (Székelyhid)
Jakabovits Salamon (Székelyhid)
Jakabovits Salamonné (Székelyhid)
Jakabovits Aranka (Székelyhid)
Jakabovits Menyhértné és gyermekei
(Székelyhid)
Jakobi Andorné sz. Rosenblüth Baba
Jakobi Margit
Jampel N. (Székelyhid)
Jampel N.-né (Székelyhid)
Jéczesz Pál
Jéczesz Pálné — Hermina
Jéczesz Jenő
Jéczesz Móricz
Jéger Mendelné sz. Moldován Rózsi
Jéger Zsuzsika
Jéger Dóra
Jéger Vili
Jeremiás József (Nagybáród)
Jeremiás Józsefné és gyermekeik
(Nagybáród)
Dr. Jónás N.
Dr. Jónás N.-né
Jónás Edith
Jónás Zwi és 8 gyermeke
Joszefer Mariska
Joszepovits Ignácz
Joszepovits Ignácné — Gizella
Judovits Olga
Junger Berl
Junger Berlné sz. Vogel Emma
Junger Sári (Muszkálné)
és 2 gyermeke
Junger Majsi
Junger Simon
Junger Simonné és 2 gyermekük
Junger Mózes
Junger Mózesné — Teréz
Junger Izráel
Ráv Jungreisz N.
Ráv Jungreisz N.-né
Özv. Jungreisz Antalné
sz. Büchler Ilona
Jungreisz Endréné sz. Fogel Manci
Jungreisz Gyuri

K

Kácser Adolf
Kácser Adolfné
Kahan Gréta
Özv. Kahan Zseni sz. Zeichner
Dr. Ing. Kahan Nándor
Dr. Kahan Klára sz. Mendel
Kahan Frédi
Kahan Ida sz. Kallós
Kain Wolf
Kain Wolfné — Ottilia
Kain Berta
Kain Jakab (Fugyivásárhely)
Kain Jakabné sz. Rosenfeld Rózsi
(Fugyivásárhely)
Kain Dávid
Kain Dávidné sz. Rosenfeld Etelka
Kain László
Kain Lászlóné
Kain Irén
Kain Klára
Kain Gyuláné és gyermekei
(Nagybáród)
Kain Sári (Nagybáród)
Kain József (Nagybáród)
Kain Józsefné sz. Friedmann
és gyermekeik (Nagybáród)
Kain Rezső
Kain Rezsőné sz. Grünberger Ilona
Kajári Dezső
Kajári Dezsőné sz. Kovács Mariska
Kajári Kató
Kajári Klára
Kajári Erzsike
Kajári Anna
Kajári Sándor
Kalechstein Cili sz. Salamon
Özv. Kálmán Sándorné
Kálmán József
Kálmán Józsefné sz. Löwi Regina
Kálmán György
Kálmán Györgyné sz. Fisch Marika
Dr. Kálmán (Katz) Sándor
Kálmán Hugó
Kálmán Rozália
Kálmán N. (Székelyhid)
Kálmán N.-né (Székelyhid)
Kálmánovits Éva
Kálmánovits Lajos
Kalmár Emil
Kalmár Emilné sz. Kohn Böske
Kalmár Róza
Kalmár Ármin
Kalmár Árminné sz. Krauth Marika
Kallós Árpád
Kallós Árpádné sz. Kurtág Rózsi
Kandel Mórné és 3 gyermeke
Kandel Szeréna
Kandel Sándor
Kandel Nusi
Kanner József
Kanner Józsefné sz. Farkas Sarolta
Kanner Moshe
Kanner Jehuda
Kappel Miksa
Kappel Miksáné sz. Stein Margit
Kappel Miklós
Kappel József (Mezőtelegd)
Kappel Józsefné
sz. Schwartz Frida (Mezőtelegd)
Kappel Miklós (Mezőtelegd)
Kapolovits Helén sz. Schwartz
Kapolovits Ferenc
Kapolovits Mártonné
Kapolovits Kálmán
Kapolovits Kálmánné
sz. Federgrün Erzsi
Kapolovits Karcsi
Kapolovits Tibi

Kapolovits Pali
és még 2 kis gyermekük
Kardos Zsigmondné sz. Berger Ilona
Kardos Sándor
Kardos Sándorné sz. Barta Ninus
Dr. Kardos Istvánné
sz. Herskovits Sári
Özv. Kardosné
Dr. Karl Lajosné
sz. Harsányi Magda
Karl Erika
Károly Miksa
Károly Miksáné sz. Deutsch Edith
Károly Tibi
Károly Ági
Dr. Karpf Lászlóné sz. Vezér Ági
Karton Lászlóné
sz. Kohn Margit és gyermekei
(Nagybáród)
Kassirer Ilona
Kaszner Ferencz (Fischel)
Kaszovitz Károlyné sz. Hersch Rezsi
Kaszovitz Ágnes
Kaszovitz László
Kaszovitz Barbara
Kasztor Jenő
Kasztor Jenőné — Ila
Kasztor Dezső
Kasztor Margit
Kasztor Endre
Kasztor N.-né sz. Krausz Adél
(Mezőtelegd)
Kasztor Tibor (Mezőtelegd)
Kasztor Pál (Mezőtelegd)
Katz Márton
Katz Jitzhák (Derna)
Katz Jitzhákné — Rifka (Derna)
Katz Andor (Derna)
Katz Sándor (Derna)
Katz György (Derna)
Katz Márton
Katz Mártonné sz. Kertész Elza
Katz Ferencz
Katz Éva
Katz József
Özv. Katz Mártonné
sz. Goldstein Lujza
Katz Sándor
Katz Klára
Katz Böske (Reisz Jenőné)
és kisleánya
Katz József (Szalonta)
Katz Józsefné sz. Weisz Irén
(Szalonta)
Katz Sándor (Biharpüspöki)
Katz Sándorné
sz. Friedmann Hermina
(Biharpüspöki)
Katz Pálné sz. Davidovits Ilus
(Biharpüspöki)
Katz Ágica (Biharpüspöki)
Katz Józsefné sz. Kácser Irén
(Biharpüspöki)
Katz Marika (Biharpüspöki)
Katz Klárika (Biharpüspöki)
Katz Gézáné és fia
Katz Bumi
Katz Buminé
Katz Berta
Katz Zoltán
Katz Zoltánné
sz. Silberstein Klári
és 2 leányuk
Katz Albert
Katz Albertné sz. Kupferstein Zseni
Katz Feri
Katz Adél
Katz Klára
Katz Jenő
Katz Józsefné — Eszter
Katz Hermanné — Emma
Katz Anikó
Katz Pál
Katz Pálné — Fáni
Katz Mór
Katz László
Katz József
Katz Leopold
Katz Izsák és felesége
Auerbach Mária
Katz György
Katz Szárá
Katz Jolán
Katz Erzsike
Katz Dezső
Katz Dezsőné sz. Schwartz Olga
és 2 gyermekük
Katz Mózes (Érbogyoszló)
Katz Mózesné sz. Szrulovits Róza
(Érbogyoszló)
Dr. Katz Józsefné sz. Barna Klári
Katz Gyuri
Katz Sándor (Érbogyoszló)
Katz Sándorné (Érbogyoszló)
Katz Babi (Érbogyoszló)
Katz Róza (Érsemlyen)
Katz (Korányi) Jenő
Katz Hermina sz. Klein (Margitta)
Katz Lajos (Margitta)
Katz Sándor
Katz Sándorné sz. Berkovits Zsófi
Katz Tomi
Katz Hermann (Székelyhid)
Katz Hermanné és leányuk
(Székelyhid)
Katz N. (Székelyhid)
Katz N.-né — Adél és családjuk
(Székelyhid)
Katz József
Katz Lipót
Katz Izsák
Katz Mária sz. Auerbach
Katz László
Katz Hermann - Zwi
Katzender S.
Katzender Izrael
Özv. Kaufmann Izidorné
sz. Becher Ilka
Özv. Kaufmann Jakabné
sz. Ehrenfeld Regina (Álmosd)
Kaufmann Miksa (Álmosd)
Kaufmann Ernő
Kaufmann Ernőné
sz. Friedländer Róza
Kaufmann Eleonóra
Kaufmann Léwi (Ámosd)
Kaufmann Léwiné
sz. Hirsch Mariska (Álmosd)
Kaufmann Imre (Álmosd)
Kaufmann Nelly (Álmosd)
Kaufmann Ferenc (Huta)
Kaufmann Andorné sz. Citter Bözsi
Özv. Kaufmann Mártonné
sz. Friedmann Hanni
Dr. Kecskeméti Andorné
Kecskeméti Klári
Kecskeméti Marica
Kelemen Zsuzsi sz. Kohn
Kelemen Lászlóné sz. Löble Lilla
Özv. Kelemenné sz. Fuhrmann Rózsi
Keller Márton
Keller Hanna
Keller Andor

Keller Hermann
Keller Ilonka
Keller Irén
Keller Zseni
Keller Sámuel
Keller Sámuelné — Margit
Keller József
Keller Péter
Keller Hermann
Keller Hermanné sz. Citron Lenke
Keller Irén
Keller Smuel
Keller György
Keller Péter
Keleti Boriska
Kemény József
Kemény Józsefné
Özv. Kempfner Janka (Szalonta)
Dr. Kenéz Lajos
Dr. Kenéz Jenő
Kenéz Erzsi
KenézZseni
Kepes Ilona
Kepes Béla(Májer)
Kepes Béláné — Szárá
Kepes Bözsi (Jitele)
Kepes Jenő
Kepes Gyula
Kepes Sándor
Kepes Snádorné — Róza
Kepes János
Kepes Jánosné — Margit
és 3 gyermekük
Kepes Ármin (Érmihályfalva)
Kepes Árminné sz. Blum Szerén
(Érmihályfalva)
Kepes Jani (Érmihályfalva)
Dr. Kepes Miklós
Kerekes Manó
Kerekes Manóné sz. Kolliner Erzsi
Kertész Lajos
Kertész Lajosné sz. Moskovits Klára
Kertész Miklós (Miska)
Kertész Miklósné
sz. Ohrenstein Annus
Kertész Márta
Kertész Veronika
Kertész Sándor (Nagybáród)
Kertész Sándorné
sz. Friedmann Zseni
(Nagybáród)
Kertész Ágica (Nagybáród)
Kertész Lászlóné sz. Wald Fridolina
Kertész Éva
Kertész Pál György
Kertész Andrásné
sz. Schenker Rozália
Kertész Tamás
Kertész Gézáné
Kertész Antalné sz. Urán Erzsike
Kertész Gabriella
Keszler Béla
Keszler Béláné sz. Böhm Mariska
Keszler Judith
Keszler Baba
Keszler Sári
Keszner Manci sz. Farkas
Keszner Tibi
Keszner Robi
Kesztenbaum Miksa
Kesztenbaum Miksáné
Kesztenbaum Sándor
Kesztenbaum Sándorné
sz. Grünberger Helén
Kesztenbaum József
Kesztenbaum Ábrahám
Kesztner Ferencz
Kesztner Ferenczné
Kesztner Judith
Kesztner Gyuri
Kirsch Henrik
Kirsch Henrikné sz. Rubinstein
Kirsch Edith
Kirsch Tibor
Kirsch Tiborné
Kirsch Ernő (Icka)
Kirschenbaum Chaim
Kirschenbaum Chaimné — Hanna
Kirschenbaum József és lánya
Kirschenbaum Rózsi és leánykája
Kiss Ferencz
Kiss Ferenczné sz. Gerő Rózsi
Kiss Péter
Özv. Kiss Lászlóné sz. Grünwald
Özv. Kiss Ödönné sz. Szőke Hermina
Klein Éva
Klein Izidor
Klein Vilmos
Klein Vilmosné sz. Salamon Paula
Klein Ignácz
Klein Ignáczné — Irén
Klein Rózsi
Klein Jakab
Klein Jakabné sz. Braun Margit
Klein Miklós
Klein Dezső
Klein Hermann
Klein Izidor
Klein Izidorné sz. Buchwald Margit
Klein Zoltán
Klein Adolf
Klein Adolfné sz. Kőhalmi Elza
Klein Évike
Klein Jenő
Klein Manó
Klein Manóné sz. Koller Gizella
Klein Gyuri
Klein Jenő
Klein Sándor
Klein Sándorné
Klein Marika
Klein Zoltán
Klein Ferencz
Klein Ferenczné sz. Benedek Viola
Klein Anikó
Klein Pista
Klein Lajos
Klein Lajosné
Klein Lenke
Özv. Klein Ignáczné
sz. Leitner Margit
Klein Sarolta
Klein Lucika
Klein Bernáth
Klein Bernáthné
sz. Sonnenwirth Irén
Klein Izsák (Érmihályfalva)
Klein Henrich (Érmihályfalva)
Klein Pepi (Mezőtelegd)
Klein József (Mezőtelegd)
Klein Lipót
Klein Lipótné sz. Kohn Regina
Özv. Klein Jakabné
Klein Ármin
Klein Árminné
Klein Miksa
Klein Pál
Klein Pálné sz. Kohn Berta
Klein Sándor
Klein Sándorné — Adél
Klein Gyurika
Klein Albert

Özv. Klein Dánielné
sz. Heilig Zsófia
Klein Hugó
Klein József (Margitta)
Klein Józsefné sz. Roth Jolán
(Margitta)
Klein Ferencz (Margitta)
Klein Miklós (Margitta)
Klein Tomika
Klein László (Margitta)
Klein Ferenczné sz. Friedmann
(Margitta)
Klein Imi (Margitta)
Klein Gyuri (Margitta)
Klein Ernő
Klein Ernőné — Irén
Klein Ági
Klein Judith
Klein Márton
Klein Mártonné — Ilona
Klein József
Klein Lajos
Klein Lajosné — Eszter
Klein Sándor
Klein Sándorné
sz. Weinberger Erzsébet
Klein József
Klein Józsefné sz. Dávidovits Ilus
Klein Tibi
Klein Pista
Klein Lajos
Klein Lajosné
Klein Sándor
Klein Sándorné
Klein László
Klein Lászlóné
Özv. Klein Dávidné — Laura
Klein László
Klein Henrich
Klein Henrichné sz. Riegger Margit
Klein Albert
Klein Albertné — Cili
Klein Kató
Klein Ernő
Dr. Klein Józsefné sz. Fülöp Judith
Klein Andor
Klein Andorné sz. Klór Julia
Klein István
Klein Sándor (Keszteg)
Klein Sándorné (Keszteg)
Klein Ernő (Mezőtelegd)

Klein Sámuel
Klein Sámuelné — Róza
Klein Móricz
Klein Móriczné — Ilus
Klein Irén
Klein Jenő és 5 gyermeke
Özv. Klein Mórné
Klein Klári
Klein Dávid
Klein Ernő
Klein Ernőné sz. Farkas Erzsi
Klein Robi
Klein Sándor
Klein Hillel
Klein Hillelné sz. Grünstein Adél
Klein Judith
Klein Dávid
Klein Dávidné sz. Lindenwald Rivka
Klein Bernáthné
Klein Antal
Klein Bernáth
Klein Bernáthné sz. Frenkel Hanna
Klein Michael
Klein Michaelné — Eszter
és egy kisleányuk
Özv. Klein Salamonné
Klein Áron
Klein Áronné — Lea
és 4 gyermekük
Klein Ernő (Székelyhid)
Klein Ernőné és egy fiúk
(Székelyhid)
Klein Izsóné sz. Klein Etus
Klein Margit sz. Mózes
(Alsó-Tótfalu)
Klein Albertné sz. Karl Lenke
Klein Béla
Klein Béláné sz. Léhner Peszl
Klein Magda
Klein Simon
Klein Izidor
Klein Sándor
Klein Sándorné — Rivka
Klein Tova
Klein Péter
Klein Tivadar
Klein Tivadarné
Klein Adolf
Klein Adolfné — Berta
Klein Miklós
Klein Miklósné sz. Neumann Lili

Klein Adél
Dr. Klein József
Klein Salamon
Klein Regina
Klein Jolán
Klein József
Klein Jakab
Klein Mihály
Klein Nándor
Klein Rózsi
Klein Franciska
Klein Ernő
Klein Albert
Klein Albertné
Klein Gyurika
Klein Jakabné sz. Lőrincz Lujza
Özv. Kleinné
Klein Edith és még egy lánya
Klein Vilmos
Klein Vilmos és 2 fiúk
Rav Klein Majse
Rav Klein Majsené
Klein Jenő
Klein Jenőné sz. Fuchs Gica
és 3 gyermekük
Klein Smelke
Klein Izidor (Szrul)
és gyermekeik
Klein Sándor
Klein Izidorné sz. Riff Rózsi
Klein Sándorné és leányuk
Klein Salamon
Klein Frida
Klein Erzsébet
Klein Miklós
Klein Szimcha
Klein Ilona
Klein Mariska
Klein Sándor
Klein Miklós
Klein Ernő
Klein István
Klein Sándorné sz. Katz Mirjám
Klein Anikó
Klein József
Klein Józsefné sz. Kácser Ella
Klein Vera
Klein Sámuel
Klein Sámuelné sz. Krausz Hanna
Klein Károly (Mezőtelegd)
Klein István (Mezőtelegd)

Klein József
Klein Józsefné sz. Roth Gizi
Klein Ági
Klein Izráel
Klein Eszter
Klein Szeréna
Klein Emil
Klein Emilné sz. Rosenberg Sarolta
Klein Éva
Klein Edith
Klein Miklósné
Klein Jakab (Érsemlyen)
Klein Miklós (Érsemlyen)
Klein Pinchász (Székelyhid)
Klein Lajos (Székelyhid)
Klein Lajosné és két gyermekük (Székelyhid)
Klein Mór
Klein Mórné és két gyermekük
Klein Lipót
Klein Sándor
Hárây Klein Smelke (Élesd)
Hárây Klein Smelkené (Cipora) és gyermekeik (Élesd)
Klein Sándorné sz. Katz Mirjam
Klein Anikó
Kleinhändler Ferencz
Klepner Pinchász (Péter)
Klepner Pinchászné sz. Scheiner
Klor Ilona
Özv. Dr. Kohányi Rezsőné sz.Heilper Szeréna
Kohn Valéria Klára
Kohn Gyula
Kohn Gyuláné sz. Trébits Ilonka
Kohn Jenő
Kohn Jenőné sz. Berkovits Fáni
Kohn Andor (Szalárd)
Kohn Andorné sz. Stein Rózsika (Szalárd)
Kohn Marika (Szalárd)
Kohn Lipót
Kohn Lipótné sz. Friedmann Gizella
Kohn Miklós
Kohn Ilus (Stern Sándorné)
Kohn József
Kohn Ernő
Kohn Jakabné sz. Wieder Lenke
Kohn Ferencz
Kohn Ferenczné sz. Lieber Jolán
Kohn Simonné sz. Glanzmann Fanny
Kohn Mózes
Kohn Mózesné sz. Riegger Jolán
Kohn Annus
Kohn Rudolf
Kohn Rudolfné sz. Weisz Etelka
Kohn Zsuzsa és egy gyermeke
Kohn Dávid
Kohn Dávidné
Kohn Ernő (Brátka)
Kohn Ernőné (Brátka)
Kohn József
Kohn Sándor
Kohn Sándorné és egy gyermekük
Özv. Kohn Gáborné sz. Weiszberger Ilona
Kohn Albert
Kohn Judith sz. Lindenwald
Kohn Ábrahám Zwi (Élesd)
Kohn Bernáth (Nagybáród)
Kohn Bernáthné (Nagybáród)
Kohn Ilonka (Nagybáród)
Kohn Benő
Kohn Benőné sz' Ehrenfeld Fini
Kohn (Kendi) Istvánné sz. Salgó Lili
Kohn Zsigmondné sz. Lindenwald Irén
Kohn Ernő
Kohn Miklós
Kohn Moshe
Kohn Moshené
Kohn Sanyi
Kohn Béla
Kohn Gizi
Kohn Margit
Kohn Bözsi
Kohn Dávid
Kohn Dávidné
Kohn Margit
Kohn Irma és gyermeke
Kohn Mordechájné sz. London Szidónia
Kohn Böske sz. Blum
Kohn Sámuelné sz. Weisz Hermina
Kohn Sándor
Kohn Mordecháj
Kohn Juda
Kohn Mór
Kohn Mórné — Anna
Özv. Kohn Béláné sz. Nasch Netti
Kohn Lola
Kohn Ignácz
Kohn Ignáczné sz. Grosz Regina
Kohn Zefi
Kohn Laci
Kohn Emánuel
Kohn Emánuelné sz. Jakobovits Dóra
Kohn Margit
Kohn Ilonka
Kohn Frida
Kohn Béla
Kohn Etelka és kisleánya Éva
Kohn Sabtaj és családjának nagy része (Székelyhid)
Kohn Vilmos (Székelyhid)
Kohn Vilmosné (Székelyhid)
Kohn Miklós és családja (Székelyhid)
Kohl Manóné sz. Fülöp Róza (Margitta)
Özv. Koller Markuszné
Koller Ella (Izsák Miklósné)
Koller László
Koller Lászlóné sz. Weisz Fanny
Koller Tomy
Koller Pista
Koller Gyuláné sz. Schönberger Klári
Koller Hédike
Koller Marika
Koller Éva
Koller Iván
Koller Ferenczné
Koller Lajos
Kolliner János
Kolliner Vara
Özv. Kolliner Miksáné
Kollmann Meir
Kollmann Meirné
Kollmann Majsi
Kollmann Májlech
Kollmann Kálmán
Kollmann Kálmánné
König Izidor
König Izidorné
König Andorné és leánya
Königsberg Henrichné sz' Kollmann Livia
Koós Áron
Koós Áronné

Kohn Sándor
Kohn Sándorné
Kohn István
Kohn Pál
Koppel Miksa
Koppel Miksáné sz. Stein Margit
Koppel Miklós
Koppelné (Schwartz Frida)
(P.ujlak)
Korda Kálmán
Korda Kálmánné sz. Ehrenfeld Klári
Korda Gyuri
Korda Sándor
Korda Sándorné
Kormos Ferencz
Kormos Ferenczné
sz. Leitner Margit
Kormos Zsuzsi
Kormos Jenő
Kormos Jenőné
Kormos Anna (Nuni)
Kormos Éva
Dr. Kornhauser N. (Székelyhid)
Dr. Kornhauser N.-né és kisleányuk
(Székelyhid)
Kornweiss Piroska sz. Asztalos
Korvin István
Kósa (Katz) Antal
Dr. Kósa (Katz) Rezső
Kovács Pál
Kovács Pálné sz. Krauth Sarolta
Kovács Sándor
Dr. Kovács Andorné
sz. Ritter Lenke
Kovács Jenő
Kovács Jenőné sz. Blau Lenke
Dr. Kovács Dezső
Dr. Kovács Dezsőné sz. Reich Irén
Kovács Flóri
Dr. Kovács Jenő
Kovács György
Kovács Tamás
Kovács Ilona
Kovács Kálmán
Kovács Kálmánné
Dr. Kovács Oszkár
Dr. Kovács Oszkárné
Kovács Palika
Kovács István
Kovács Pál
Kovács N.
Kovács N.-né és 3 fiúk
Kovács Flóra
Kovács Sámuel
Kovács László
Kovács Lászlóné
Kovács Jenő
Kovács Sanyi
Kovács Imi
Krámer Szeréna
Krámer József
Krámer Ferencz
Krámer Ödön
Krámer Ödönné és gyermekük
Krámer Ignácz
Krámer Ignáczné
Krámer Sándor
Kraszner Sándor
Kraszner Sándorné
sz. Zimmermann Szeréna
Kraszner Imre
Kraszner Kató
Krausz Miksáné (Mezőtelegd)
Krausz Juci
Krausz Erika
Krausz Izidor
Krausz Izidorné sz. Löwi Sarolta
Krausz Magda
Krausz Böske
Krausz Rózsi
Krausz József
Krausz Sándor
Krausz Sándorné sz. Grauss Edith
Krausz Gyula
Krausz Gyuláné — Rózsi
Krausz N.
Krausz Ábrahám (Fugyivásárhely)
Krausz Ábrahámné sz. Selzer Adél
és 3 gyermekük (Fugyivásárhely)
Krausz Sámuel (Mezőtelegd)
Krausz Sarolta (Mezőtelegd)
Krets Sándor
Krets Sándorné sz. Weintraub Margit
Kronemer Ferenczné
Kronemer Hermann
Kronemer Hermanné — Jolán
Kronemer Bella
Kronemer Berta (Láncnerné)
Kulkáné sz. Kepes Erzsébet
Kun Sámuel
Kun Sámuelné sz. Guttmann Lujzi
Kun Évi
Dr. Kun Béla
Kupfer Dávid
Kupfer Gábriella
Kupfer Dávidné — Szeréna
Kupfer József
Kupfer Gizella
Kupfer Miklós
Kupfer Heda
Kupfer Mártonné (Székelyhid)
Kupfer Ella és férje (Székelyhid)
Kupfer Ilonka és férje (Székelyhid)
Kupferschmidt Bella
Kupferstein Mór
Kupferstein Mórné sz. Weisz Rozália
Kupferstein Rudolf
Kupferstein Irén
Kupferstein Marika
Kupferstein Robert
Kupferstein Rózsika (Berettyóujfalu)
Kupferstein Lajos
Kupferstein Lajosné sz. Szirmai Irma
Kurtág Dezső
Kurtág Dezsőné sz. Goldner Hermina
Kurtz Albert (Álmosd)
Kurtz Arbertné sz. Fischer Erzsike
(Álmosd)

L

Lampel Éliás
Lampel Éliásné sz. Wieder Veronika
Lampel Zoltánné
sz. Weinberger Erzsébet
Lampel Móricz
Lampel Móriczné sz. Grünspán Rózsi
Lampel Olga
Lampel Éva
Lampel Imre
Lampel Adolf
Lampel Ignácz
Lampel Anikó
Dr. Lánczi (Löwinger) József
Landa Hermina (Érmihályfalva)
Láng Sámuel
Láng Sámuelné sz. Grün E.
Láng József
Láng Irén
Láng Gyuszi
Láng Róza
Lankszner Miki (Fugyivásárhely)

Lankszner Éva (Fugyivásárhely)
Lankszner Ilonka (Fugyivásárhely)
Lányi Miklós
Lányi Miklósné sz. Blau Ili
László Emil
László Emilné sz. Farkos Jozefina
László Erzsébet
László Kálmán
László Juliska
László Béla
László Margit
László Ferencz
László Juci
László Géza (Brátka)
László Lili (Barátka)
Ráv Laufer és családja
Lautmann Dezső
Lautmann Dezsőné
sz. Neufeld Margit
Lax Hermann családjának nagy része
(Székelyhid)
Lázár Benő (Mezőtelegd)
Lázár Benőné (Mezőtelegd)
Lázár Aliz (Mezőtelegd)
Lázár Edith (Mezőtelegd)
Lázár Ignácz
Lázár Igncázné sz. Sternberg Regina
Lázár Miklós
Lázár József és családja
Lázár Jenő
Lázár Jenőné — Rózsi
Lázár Tibor
Özv. Léb Bernáthné
Léb Mihály
Léb Mihályné
Léb Bözsi
Léb Ica
Lébi Károly
Lebovits Adolf (Alter)
Lebovits Adolfné
sz. Weinberger Hinda
Lebovits Beile
Lebovits Rachel
Lebovits Lea — Dvora
Lebovits Naftali
Lebovits Arje
Lebovits Chaim
Lebovits Wolwi
Lebovits Lászlóné sz' Stern Kató
Lebovits Moshe — Joszef
Lebovits Hugó
Lebovits Hugóné sz. Janovits Róza
Lebovits Ármin
Lebovits Áminné sz. Füredi Irén
Lebovits Áser (Adolf)
Lebovits Áserné
sz. Willinger Regina
Lebovits Szachi — Zeév
Lebovits Ági
Lebovits Bandiné sz. Stern Lili
Lebovits Viki
Lebovits Ábrahámné sz. Perl Rózsi
Lebovits Rózsi
Léderer Miklósné (Élesd)
Lefkovits Márton
Lefkovits Mártonné
sz. Weinberger Regina
Lefkovits Mórné sz. Steiner Karolin
Lefkovits Dezső
Lefkovits Béla
Lefkovits Gyula
Lefkovits Malvin
Lefkovits Olga
Lefkovits Izidor
Lefkovits Izidorné — Malvin
Lefkovits Endréné
Lehner Józsefné sz. Weinréb Eszter
Lehner Sándor (Dávid)
Lehner Márta(Rachel)
Lehner Kálmán
Lehner Kálmánné
Lehner Mendi
Lehner Etus
Lehner Mór
Lehner Mórné sz. Steiner Regina
Lehner Annus
Lehner Emil
Lehner Emilné
Lehner Tibi
Lehner Ibi
Leichner József
Leichner Józsefné sz. Dancig Magda
Leichner Adolf
Leichner Adolfné sz. Mandel Ilonka
Leichter Rézele
Leichter Ignátz
Leichter Ignátzné
sz. Friedmann Lili
Leichter Zoltán
Leichter Edit
Leichter Miksa
Leichter Miksáné
Leichtmann Jermie
Leichtmann Jermiené
Leichtmann Rózsi
Leichtmann Edmond
Leichtmann Hédi
Leichtmann Mórné sz. Grosz
Leimdorfer Paula sz. Feldheim
(Élesd)
Leitman Irén sz. Katz
Leitmann János
Leitmann Péter
Leitmann Dezső
Leitmann Dezsőné
sz. Rosinger Ilona
Leitmann László
Leitmann Kató
Leitmann Sándor (Nagykáta)
Leitmann Sándorné
sz. Reichmann Piroska
(Nagykáta)
Leitner Márton
Leitner Mártonné sz. Blau Helén
Leitner Nándor
Leitner Nándorné
Leitner Lázár
Leitner Lázárné — Regina
Leitner Berta
Leitner Gusztávné
Leitner Zoltán
Leitner Zoltánné sz. Weisz Lili
Leitner Ádám
Leitner Éva
Leitner Ignácz
Leitner Ignáczné
sz. Rippner Helén
Leitner Klári
Leitner Miksa
Leitner Miksáné
sz. Schwartz Regina
Lempert Áriné és gyermeke
Leöb Irén sz. Szirmai
Leöb Eszter
Leöb Hermann
Leöb Jenő (Érmihályfalva)
Leöb Jenőné sz. Rosenberg Irén
(Érmihályfalva)
Leöb Akiba (Érmihályfalva)
Leöb Hersi (Érmihályfalva)
Leöb Volvi (Vilmos)
(Érmihályfalva)
Leöb Antal

Leöb Antalné sz. Roth Olga
Leöb Jehosua
Leon Alex (Sándor)
Leutmann Izidor
Leutmann Izidorné
Leutmann Ági
Özv. Lévy Miksáné
sz. Goldner Hermina
Lévy Endréné sz. Klein Zseni
Lévy Mór
Lévy Mórné
Lévy Eszter (Etus)
Lévy Sárika
Léwi Lajos
Léwi Magda
Léwi Zoltánné sz. Sternberg
Léwi György
Özv. Liebermann Adolfné
Lieberman Jenő
Liebermann Ignácz
Liebermann Ignáczné
sz. Lámpel Rózsi
Liebermann Nándorné
sz. Kupferstein Margit
Liebermann István
Libermann Sándorné
sz. Brod Magda (Szilágynagyfalu)
Liebermann Péter (Szilágynagyfalu
Liebermann Emil (Székelyhid)
Liebermann Emilné sz. Lewi Magda
(Székelyhid)
Liebermann Judith (Székelyhid)
Liebermann Gyuri (Székelyhid)
Lichtenstein Jidesz
Lichtenstein Wolwis
Lichtenstein Chawa
Lichtmann Sándor (Álmosd)
Lichtmann Sándorné sz. Dávid Róza
(Álmosd)
Lichtmann László (Álmosd)
Lichtmann Rezső
Lichtmann Teréz
Likover Sándor
Likover Mária
Likover László
Lilienfeld Lajos (Margitta)
Lilienfeld Lajosné sz. Deutsch Záli
(Margitta)
Lilienfeld Irén (Margitta)
Lindenfeld Lajos
Lindenfeld Lajosné
sz. Spitz Erzsébet
Lindenfeld Miklós
Lindenfeld József és családja
Lindenfeld Ernő
Lindenfeld Ernőné — Sárika
Lindenfeld Péter és Pali
Lőb Jenő
Lőb Jenőné sz. Nota Rózsi
Özv. Löb Lajosné sz. Klein Regina
Lőb Jenőné sz. Roth Rózsi
Lőb Alfréd
Löbl Hermann (Zwi)
Löbl Jolán
Löbl József
Löbl Helén
Löbl Szára
Löbl Hanna
Löbl Ibolya
Löbl József
Löbl Józsefné — Erzsi
Löbl Zoltán
Löbl Zoltánné
Dr. Löblé László
Dr. Löblé Lászlóné
Löblé Csilla
Löffler Jenőné sz. Klein Erzsébet
Löffler Éva
London Jakab
London Zoltán
London Zoltánné és kisleányuk
London Hermann
London Hermanné sz. Friedmann
London Lajos
London Ármin
London Árminné és családjuk
London Sándor
London Sándorné sz. Ullmann Margit
London Józsa
Lórántffy Zsuzsanna
Lőrincy Albert
Lőrincy Albertné
Lőrincy Gizella
Lőrincy Gyula
Lőrincz Simon
Lőrincz Simonné — Gizella
Lőrincz Árpád
Lőrincz Elza
Lőrincz Gyuri
Lőrincz Jenő
Lőrincz Jenőné — Rózsi
Lőrincz Gyurika
Dr. Lőrincz Sándor
Dr. Lőrincz Sándorné — Margit
Lőrincz Samu
Lőrinsz Samuné sz Lőrincz Piroska
Lőrincz Ila
Lőrincz József
Lőrincz Arturné sz. Markus Margit
Lőrincz Éva
Lőrincz Pál
Lovasiné — Sarolta
Lovassy (Leitmann) Gábor
Lovassy (Leitmann) Gáborné —
Cella
Lőwi Adolf
Lővi Boriska
Lővi Tibi
Lővi Sándorné
Lővi Istvánné — Onka
Lővi Anikó
Lővi Andor
Lővi Andorné sz. Rosenberg Teréz
Lővi Alfréd
Lővi Antal
Lővi Antalné
Lővi Jancsi
Lővi Duci (Schwartz)
Dr. Löw Béla
Löw József
Löw Józsefné — Jolán
Löwber Géza
Löwber Gézáné
sz. Steinhard Etelka
Löwber Margit
Löwber Ilona
Löwenstein József
Löwenstein Zsuzsa
Dr. Löwenstein Rezső
Dr. Löwenstein Rezsőné
Löwenstein Béla
Löwenstein Béláné
sz. Ziszovits Böske
Löwi József
Löwi Józsefné
Löwi Mór
Löwy Jakab
Löwy Jakabné sz. Steuer Szeréna
Löwi Endre
Löwi Mórné sz. Steinbach Lenke
Löwy Móricz
Löwin Zsigmond

Löwin Mendi
Löwinger Berta
Löwinger József
Löwinger Margit
Löwinger Ibolyka
Özv. Löwingerné sz. Jakab Anna
Löwinger József
Löwinger Manci
Löwinger Mendi
Löwinger Mendiné
sz. Schwimmer Mindl
és egy leányuk
Löwinger Zelma sz. Klein
Lucaci (Lefkovits) Kálmán
Lucaci (Lefkovits) Kálmánné —
Ticu
Lusztig Izidor
Lusztig Ernőné (Keszteg)
Lusztig Klára (Keszteg)
Lusztig Albertné (Élesd)
Lusztig Soma és családja
Lutvák Wolf (Cséklye)
Lutvák Wolfné sz. Weisz Regina
és gyermekeik (Cséklye)

M

Mackbreiter Ignácz
Mackbreiter Ignáczné sz. Tabák Gizi
Major Gyula
Major Gyuláné
Major Ottó
Özv. Meizner Márkuszné
Malek Hermanné sz. Berkovits Etus
Malek Tibi
Malek Öcsi
Malek Pityu
Malek Jákob - Zwi
Malek Szure - Rifke
Malek Rejzi
Malek Alter - Simson
Malek Élijáhu (Székelyhid)
Malek Élijáhuné (Székelyhid)
Mandel N.-né sz. Ferenczi Ilonka
Mandel Guszti
Özv. Mandel Béláné
sz. Friedmann Aranka
Mandel Éva
Mandel Izsák (Élesd)
Mandel Izsákné (Élesd)
Mandel Berta (Élesd)
Özv. Mandel Erzsébet
Mandel Dávid (Nagybáród)
Mandel Dávidné (Nagybáród)
Mandel Lipót (Nagybáród)
Mandel Lipótné és gyermekeik
(Nagybáród)
Mandel József (Nagybáród)
Mandel Józsefné sz. Stössel
és gyermekeik (Nagybáród)
Mandel Ignátz
Mandel Ignátzné sz. Láng Hermin
Mandel Sándor
Mandel Éva
Mandel Izidor
Mandel Izidorné sz. Keller Zseni
Mandelné sz. Frankl Róza
Dr. Mandl József
Dr. Mandl Józsefné
sz. Hirsch Lulika
Mandl Judit
Mann Kálmán (Székelyhid)
Mann Kálmánné sz. Roth Irén
(Székelyhid)
Mann Hédi (Székelyhid)
Margitai Hermann (Diószeg)
Margittai Hermanné
sz. Rosenfeld Gizella (Diószeg)
Márk Béla
Márk Béláné
Márk Vali
Márk Lili
Márk Edith
Márk Baba
Markbreiter Ernő
Markbreiter Szerén
Markbreiter Endre
Markbreiter Judith
Markbreiter Laci
Markbreiter Magda sz. Schwarz
Markovits Tibike
Markovits Ignáczné
sz. Leitmann Mili
Özv. Markovits Ignáczné
sz. Kohn Stefánia
Markovits Béla
Markovits Róza
Markovits Etel
Dr. Markovits Pál
Markovits Mira
Dr. Markovits Sándor
Dr. Markovits Sándorné
Dr. Markovits N.
Dr. Markovits N.-né
Markovits Kálmánné
sz. Schön Lenke
Markovits Sándor
Markovits Kálmán
Markovits Ilonka
Markovits Sámuel
Dr. Markovits Ignácz
Markovits Kálmán
Markovits Izráel (Érmihályfalva)
Markovits N.
Markovits N.-né
Markusz Pál
Marmenstein Ráchel
Marmenstein Malke
Marmorstein Adolfné
Marmorstein Sári
Marosán Ferenczné
sz. Weisz Ilonka
Marosán Márta
Marót Sándor
Marton Samu (Nagybáród)
Marton László (Mezőtelegd)
Marton Lászlóné
sz. Feldmesser Margit
(Mezőtelegd)
Marton Istvánné sz. Meer Lili
Mátyás Nándor
Mátyás Nándorné
Mátyás Lili
Maurer Dávid
Maurer Sándorné sz. Friedmann Ily
Maurer Judith
Maurer Lajos
Maurer Lajosné sz. Herskó Manci
Maurer Vera
Mayer Samu
Dr. Meer Samu
Mendel N.
Mendelovits Majse — Áron
Mendelovits Majse — Áronné —
Rózsika
Mendelovits Herschel
Meres Dávidné sz. Berkovits Berta
Mermelstein Bertus
Merzel Jakab (Szalárd)
Merzel Jakabné sz. Deutsch Regina
(Szalárd)
Merzel Klári (Weisz Jenőné)
és 3 gyermeke (Szalárd)

Merzel Sándorné sz. Maierovits Lili
és 3 áves kisleánya
Dr. Messinger Ármin
Dr. Messinger Árminné
sz. Weintraub Adél és egy fiuk
Mezei Márton
Mezei Annus
Mezei Lajcsi
Mezei Dávid
Mezei Dávidné sz. Ullmann Dóra
Mezei Ilus és gyermeke
Mezei Mordecháj (Élesd)
Mezei Mordechájné
sz. Lindenwald Blima (Élesd)
Mezei Freide Gitl (Élesd)
Mezei Dávid (Élesd)
Mezei Dávidné sz. Ullmann Dvora
(Élesd)
Mezei Slajme Zalman (Élesd)
Mezei Rachel — Lea Élesd)
Mezei Bajle (Élesd)
Mező Ernő
Mező Ernőné sz. Kain Eszter
Mihály Arnold
MihályArnoldné — Eszter
Mihály Árje
Mihály Lajos
Mihály Lajosné — Szeréna
Mihály Feri és Kati
Mihály Bözsi és kisfia
Mihelffy Pálné sz' Jakab Stefánia
Dr. Miklós Jenő
Mindszent Ignátz
Mindszent Ignátzné sz. Grosz Ida
és gyermekei
Mindszent Ábrahám
Mindszent Ábrahámné (Chaja-Szárá)
Mindszent Jichák
Özv. Mindszent Salamonné
(Székelyhid)
Minszki Mórné sz. Schwartz Berta
Mittelmann Jakab
Mittelmann Jakabné
sz. Leitner Bella
Mittelmann Magda (Porgesz Jenőné)
Mittelmann Nándor
Mittelmann Nándorné
Mittelmann Irén
Mittelmann Dina
Mittelmann Ignátz
Mittelmann Sándor
Moldován Lipótné sz. Kohn Margit
Molnár László
Molnár Lászlóné
sz. Salamon Erzsébet
Molnár Zsuzsika
Molnár Jónás (Élesd)
Molnár Jónásné (Élesd)
Dr. Molnár János
Molnár Béla (Kiszteg)
Molnár Béláné (Kiszteg)
Molnár Éva (Kiszteg)
Molnár Hermann (Mezőtelegd)
Molnár Hermanné (Mezőtelegdt)
Molnár Rezső (Rudi)
Marmorstein Mermanné
Marmorstein Berta
Marmorstein Sárika
Dr. Molnár Vilmos
Dr. Molnár Vilmosné
Molnár Vera
Molnár Sándor
Molnár Lajos
Molnár Lajosné sz. Roth Szeréna
Morgenstern Zsigmond
Morgenstern Zsigmondné
sz' Schön Böske
Morgenstern Babi
Morgenstern N.
Morgenstern N.-né
Moskovits Imréné sz. Harmati Klára
Moskovits Mór
Moskovits Mórné sz. Löwi Berta
Moskovits Ernő
Moskovits Margit
Moskovits Dezső (Dönci)
Moskovits Gyula
Moskovits Gyuláné — Mária
Moskovits Éva (Cuci)
Özv. Moskovits Dezsőné
sz. Friss Szeréna
Moskovits Regina
Moskovits Zoltán
Moskovits Ilona
Moskovits Ágika
Moskovits Katika
Moskovits Erzsi sz. Spreng
Moskovits Jutka
MoskovitsJenő
Moskovits Sári
Moskovits Péterke
Moskovits Éva
Moskovits Sándor
Moskovits Sándorné
sz. Berkovits Erzsébet
Moskovitsné sz. Kronemer Rózsi
Moskovits Miklós
Moskovits Miklósné
sz. Schwartz Annus
Moskovits Bandi
Moskovits Ágica
Moskovits Jenő
Moskovits Jenőné sz. Hegyesi Anna
Moskovits Lilike
Moskovits Sándor (Dagi)
Moskovits N. és családja (Székelyhid)
Motzen Sámuel
Motzen Sámuelné
Motzen Béla
Motzen Béláné sz. Glasner Noemi
Motzen Shalom
Mózes Jenőné
Mózes Jakabné
Mózes Józsefné sz' Schneller Blanka
Mózes Jenő
Mózes Rózsi
Mózesné sz. Mihály Sasi
és családja
Mózes Rózsa sz. Glaser (Alsótótfalu)
Mózes Tamás (Alsóstótfalu)
Mózes Béla
Mózes Béláné sz. Rosenberg Olga
Mózes Áron
Mózes Áronné sz. Grünberger Regina
Dr. Mózes Aranka
Özv. Mózes Sándorné
sz. Feldheim Etelka
Mózes László
Mózes Lászlóné sz. Vámos Lili
és egy kisfiu
Mózes Frida
Mózes Gabriella
Özv. Mózesné sz. Schönzweig Jolán
Müller Emil
Müller Emilné sz. Kirsch Etus
Müller Éva
Müller Árminné sz. Bartos Mariska
és 2 kisfia (Bihardiószeg)
Müller Károly
Müller Károlyné
és három fia
Müller Ernő
Müller Jenő

Müller Jenőné és gyermekeik
Münczer Adolf
Münczer Berta
Münczer Márta

N

Nádasi Sándor
Nádosi Sándorné — Matild
Nádasi Ilon
Nádasi Bözsi
Nádasi Piroska
Nádasi László
Nádasi Gizi
Nádasi Ernő
Nádor Endre
Nádor Endréné sz. Pohl Teri
Nádor Ernő
Dr. Nagy József
Dr' Nagy Józsefné
Özv. Nagy Árminné
Nagy Zsuzsi
Náthán Henrikné sz. Fuchs Ila
Németh Jakab
Németh Jakabné — Lea
Németh Boriska
Németh Katóka
Németh László
Németh Lászlóné sz. Mózes Sári
Németh Gyuri
Németh Éva
Dr. Németi Sándor
Dr. Németi Sándorné
sz. Friedmann Rachel
Özv. Neufeld Simonné
sz. Ressler Riza
Neuländer N.
Neumann Judit
Neumann József
Neumann Erzsébet sz. Spitz
Neumann Kató
Neumann Alfréd
Neumann József
Neumann Zoltán
Neumann Zoltánné
sz. Spirer Gizella
Neumann Irénke
Neumann László
Nemann Sándor
Neumann Sándorné
sz. Berkovits Annus
Neumann Kató
Neumann Andorné
sz. Glück Erzsébet
Neumann Irén
Neumann Hédi
Neumann Frigyes
Neumann László (Székelyhid)
Neumann Lászlóné sz. Farkas Etel
(Székelyhid)
Neumann Salamon
Neumann Malvin
Neumann Hermanné
Neumann Lipót
Neumann Lipótné és leányuk
Neumann Gáspár
Neumann Gáspárné
sz. Hönig Sarolta és leányuk
Özv. Nichtburg Mózesné
Dr. Normand Izidorné
sz. Klein Mirjam
Normand Lea
Nothi Jenő (Székelyhid)
Nothi Jenőné — Amália
(Székelyhid)
Nothi Margit (férjezett Fisch)
(Székelyhid)
Nussbaum Dániel
Nussbaum Béláné sz. Motzen Zita
Nussbaum Péter
Nussbaum Andor
Órv. Nussbaum Adolfné
Nussbaum Sámuel
Nussbaum Sámuelné
sz. Sternberg Róza
Dr. Nussbaum Endre
Nussbaum Mórné sz. Illés Margit
Nussbaum Jakabné sz. Ritter Helén
Nussbaum N.-né
Nussbaum N. (Székelyhid)
Nussbaum N.-né szül. Dávid Jolán
(Székelyhid)
Nussbächer Erzsébet sz' Mózes
Nussbächer Éva
Nyul Ferenczné sz. Jung Paula
Nyul József
Nyul Regina
Nyul N.né sz. Kronemer Rózsi
Nyul Ferencz
Nyul Margit
Nyul Klári
Nyul Gyuri
Nyul Jolán
Nyul Klári (férjezett Arató)

O

Oppenheim Emilia (Széplak)
Oppenheim Miklós (Széplak)
Oppenheim Dezső
Oppenheim Bernáthné
Oppenheim Sándor
Oppenheim Sándorné
sz. Kahan Jolán
Oppenheim Bözsi (Rothné)
Oppenheim Duci
Oppenheim Emilné és gyermekei
(Székelyhid)
Ornstein Sándor
Ornstein Sándorné sz. Helf Fáni
Ornstein Sándor
Ornstein Sándorné sz. Kohn Lili
Ornstein Veruka
Dr. Osváth René
Dr. Osváth Renéné
sz. Spitzer Elza
Osváth Sven
Osváth Anna
Osváth Márta
Osváth Edith
Osváth Miklós
Öhlbaum Béla
Öhlbaum Béláné sz. Szamet Piroska
Öhlbaum Juda
Öhlmacher Lászlóné sz. Szántó Ilona
Öhlmacher Péter
Öhlmacher Pál
Öhlmacher Pálné — Cecilia
Ösztreicher Feri
Ösztreicher Feriné sz. Stern Kató
és egy gyermekük
Ösztreicher Eduard (Mezőtelegd)
Ösztreicher Eduardné
sz' Rosenberg Cecilia
(Mezőtelegd)
Ösztreicher Feri (Mezőtelegd)
Ösztreicher Irén (Mezőtelegd)
Ösztreicher Ilonka (Mezőtelegd)
Ösztreicher Klári (Mezőtelegd)
Ösztreicher Panna ,Mezőtelegd)
Ösztreicher Izidor (Élesd)
Ösztreicher Izidorné
sz. Szrulovits Leone (Élesd)

Ösztreicher Irén (Élesd)
Ösztrecher Iboly (Élesd)
Ösztreicher Pali (Élesd)

P

Packer Sándorné sz. Kohn Sári
és gyermekei (Nagybáród)
Pál N.
Pál N.-né és leányuk
Pál Ferencz
Pálfi Péter
Dr. Pálmai Henrik
Dr. Pálmai Henrikné
Pálmai János
Pálmai Márta
Paller Jenő (Pestere)
Paller Jenőné (Pestere)
Paneth Márton (Margitta)
Paneth Veronika (Margitta)
Paneth Jenő (Margitta)
Parlagi Lajos
Pásztor Jenő
Pásztor Ede
Pásztor Miklós
Perl Lili sz. Farkas
Perl Hédi
Perl Dezső
Perl Dezsőné sz. Reichenstein Rózsi
Perl Frida (Pici)
Perl Tibi
Perl József
Perl Józsefné — Zseni
Perl Nuti
Perl Majsi
Perl Berci
Perl Gyöngyi
Perl Bájcsu
Pinsker Mendel
Pinsker Mendelné — Loti
Pinsker Ella
Pinsker Toly
Pinsker Smuél
Pinsker Éva
Pinsker Edit
Pinsker Jehosua
Piszk István
Plesz Albert
Özv. Plesz Áronné
Plesz Klári (Jakab Béláné)
Plesz Géza
Plesz Gézáné sz. Diósi Boriska
Plesz Judit
Plesz Béla
Paenaru Kahan Magda Mary
Pogány Elemérné
sz. Hirschler Rózsika
Pogány Anna Veronika
Dr. Pollacsek Pál
Dr. Pollacsek Pálné
sz. Faragó Böske
Pollacsek István
Pollacsek Zsuzsi
Dr. Polgárné sz. Nádasi Margit
Pollák Salamon
Rav Pollák Moshe
Rav Pollák Moshené
Pollák Sájele
Pollák Zálmi
Pollák Margit
Pollák László
Pollák Lászlóné sz. Salzer Rózsa
Pollák Lajos
Pollák Lajosné sz. Salzer Magda
Pollák Rezső
Pollák Rezsőné — Szerén
Popovits Smuel
Popovits Smuelné — Szára
Popovits Dvora
Popovits Elje
Popovits Burech — Leib
Popovits Mordecháj
Popper József
Popper Józsefné sz. Áron Berta
Popper László
Popper Lászlóné sz. Bleier Mária
Popper Péter
Popper Pál
Popper István
Popper Istvánné sz. Sarkadi Magda
Popper Gábor
Dr. Popper Endréné
sz. Goldberger Mária
Dr. Popper Ákosné sz. Áron Irén
Popper Ernőné sz. Ziszovits Lenke
Popper Zenó
Popper Zenóné
Popper Meir (Biharpüspöki)
Popper Meirné (Biharpüspöki)
Porgesz Pál
Porgesz Pálné
Porgesz Ica
Preisz Lajos (Csanálos-Bihar)
Preisz Lajosné sz. Rosenfeld Róza
(Csanálos-Bihar)
Presser Oszkár (Székelyhid)
és gyermekeinek egy része

R

Rácz István
Rácz Istvánné sz. Kramer Magda
Dr. Rácz Béla
Dr. Rácz Béláné sz. Szücs Joli
Rácz Emma
Rácz Miksáné sz. Katz Manci
Radó Pál
Radó Pálné sz. Kempfner Magda
Radó Éva
Radó Lászlóné
és 7 hónapos gyermeke
Radó Árpád
Raducziner Gyula
Raducziner Gyuláné sz. Klein Teréz
Raducziner Tibor
Raducziner Tiborné
sz. Kusnyev Gizella
Raducziner Tamás (Tomi)
Raducziner Géza
Raducziner Sarolta sz. Nasch
Raducziner Sándor (Mezőtelegd)
Raducziner Lajcsi (Zizi)
(Mezőtelegd)
Özv. Rajz Margit
Rajz Endre
Rajz Endréné
Rappaport Dávid
Rappaport Jenőné sz. Auguszt René
Rappaport Anikó
Rappaport Péter
Rappaport Ignácz
Rappaport Ignáczné — Etus
Rappaport Ági
Rappaport Gyuri
Rauch Sándor
Razesdorf Frigyesné
Razesdorf Andor
Özv. Réberger N.-né
Réberger György
Réder Lajos (Székelyhid)
Réder Lajosné (Székelyhid)
Réder Laci (Székelyhid)
Reich Lili

Reich Jenő
Reich Márta
Özv. Dr. Reichné sz. Kolliner Irén
Reich Lujza
Reich Pál
Reich József
Reich Józsefné
Reich Kató
Reich Albert (Beznea)
Reich Albertné (Beznea)
Reich Zoltán (Beznea)
Reich Zoltánné (Beznea)
Reich Józsefné (Beznea)
Reich Mór (Fekete-patak)
Reich Mórné sz. Raducziner
és gyermekeik (Fekete-patak)
Reich Ármin
Reich Árminné sz. Deutsch Irén
Reich Izsák
Reich Izsákné
sz. Zimmermann Eszter
Reich Márton
Reich Salamon
Reich Adolf
Reich Adolfné sz. Spingold Frida
Reich József
Reich Adolf
Reich Adolfné és fiúk
Reich Gizella
Reich Dávid
Özv. Reich Jenőné
sz. Schwartz Gizella
Reich György
Reich N.-né sz. Rosenfeld Elza
(Székelyhid)
Reichard Dezső
Reichard Dezsőné
Özv. Reichard Ernőné és két leánya
Reichenberger Izsák
Reichenberger Izsákné — Katalin
Reichenberger Zeévné
sz. Weisz Hajnal
Reichenberger Jehuda
Reichenberger Miklós
Reichenberger Miklósné
sz. Löwenberg Rózsi
Reichenberger Gabi
Reichenberger Frédi
Reichenberger Eliezer
Reinitz Anna sz. Krausz
Reismann József
Reismann Józsefné
sz. Oppenheim Helén
Reismann Tibi
Reismann Klári
Reismann Lajos
Reismann Lajosné sz. Blum Szidi
Reisner Jakab
Reisner Jakabné
Reitzer József
Reitzer Józsefné
Reitzer Pinchász
Reitzer Aidi (Irén)
Özv. Ressler Sámuelné
sz. Neufeld Regina
Rappaport József és felesége
szül. Neumann Karola
Rappaport Erzsébet
Rappaport Jenő
Rappaport Ilonka
Rappaport Rózsi
Réti Simon
Réti Simonné
Réti Ferencz
Réti Ignácz
Réti Ignáczné
Réti Ervin
Réti Farkasné
Réti Ági
Réti Edit
Réti Gyuri
Réti Jenő
Réti Jenőné sz. Vas Adél
Réti Sándor
Révész Sándor
Révész Sándorné
Dr. Révész Pál
Dr. Révész Pálné
sz. Glückmann Edit
és 2 kisleányuk
Rézmüves Jöcheszkél
Rézmüves Jöcheszkélné
sz. Farkas Juszti
Rézmüves Smuel
Rézmüves Mirjám — Jitte (Klári)
Rézműves Benjámin
Özv. Riegger Tobiásné sz. Löwi Róza
Riegger Sándor
Riegger Sándorné — Paula
Riegger Éva
Riegger Gabriella
Riff Emánuel
Riff Emánuelné
Riff Izsák (Icse)
Riff Izsákné és gyermekeik
Rippner József
Rippner Józsefné — Szárá
Rippner László
Ritter Emánuel (Manó)
Ritter Emánuelné
sz. Wallerstein Fanni
Ritter Erzsébet (Szántó Béláné)
Ritter István
Ritter Gyula
Ritter Gyuláné sz. Stein Hermina
Özv. Ritter Ferencné sz. Fényes Anna
Ritter Gyuszi
Ritter Lajos
Ritter Lajosné
Ritter László
Ritter Lászlóné (Olga)
Ritter Anikó
Ritter Ferencz
Ritter Ferenczné és 2 kis gyermekük
Ritter Lászlóné sz. Judovits Olga
Ritter Hermanné
Ritter József
Ritter Józsefné
Ritter Babi
Ritter Bella sz. Tausig
Rittingstein Icigné
sz. Rosenberg Klára
Rittingstein Erika (Ibike)
Robinson Mózes
Robinson Mózesné
sz. Friedmann Zseni
Robinson Margit (Manci)
Robinson Zoltán
Robicsek Rózsi
Robicsek József
Robicsek Józsefné sz. Citron Rózsika
Robitcsek Filiph (Tibi)
Robicsek Károly
Robicsek Károlyné — Szerén
Robicsek Gyuri
Robicsek Laci
Robicsek Béla
Robicsek Béláné — Etus
Robicsek Rózsi
Robicsek Lajos
Robicsek Lajosné — Gizi
Robicsek Dusi

Róna Béla
Róna Béláné sz. Günsberger Riza
Róna István
Róna Antal
Rosberger Ilona sz. Szép
Rosberger Pinchász
Rosenbaum Ábrahám
Rosenbaum Ábrahámné
sz. Sternberg Margit
Rosenbaum Perike
Rosenbaum Géza
Rosenberg Márton
Rosenberg Sára
Rosenberg Antal
Rosenberg György
Rosenberg József
Rosenberg Jenő
Rosenberg Jenőné — Paula
Rosenberg László
Rosenberg Lászlóné
sz. Kovács Erzsébet
Rosenberg Adolf
Rosenberg Adolfné — Sárika
Rosenberg Zoltán
Rosenberg Hermann
Rosenberg Hermanné sz. Weisz Ilonka
Rosenberg Gyula
Rosenberg Gyuláné — Berta
Rosenberg Ági
Rosenberg Józsefné
Rosenberg Ádám
Rosenberg József
Rosenberg Józsefné sz. Klein Klári
Rosenberg József
Rosenberg Béla
Rosenberg Béláné sz. Buksz Erzsébet
Rosenberg Jutka
Rosenberg József (Nagybáród)
Rosenberg Rachel (Nagybáród)
Rosenberg Maier (Nagybáród)
Rosenberg Gimpi (Nagybáród)
Rosenberg Dezső
Rosenberg Dezsőné
Rosenberg Péter
Rosenberg Péterné
Rosenberg Ármin
Rosenberg Árminné sz. Reich Gizella
Rosenberg Jakabné
sz. Hagymási Olga (Mezőtelegd)
Rosenberg József (Mezőtelegd)
Rosenberg N.
Rosenberg N.-né
Rosenberg József és leánytestvére
Rosenberg Jenő (Nagybáród)
Rosenberg Jenőné és gyermekeik
(Nagybáród)
Rosenberg Miklósné
sz. Kupferstein Adél
Rosenberg Imre
Rosenberg Chaim — Léb
Rosenberg Chaim — Lébné
Rosenberg Izráel és családja
Rosenberg Jichák és családja
Rosenberg Slomó
Rosenberg Lajosné sz. Fried Berta
Rosenberg Manci (Weiszné)
Rosenberg Ágnes
Rosenberg Laci
Rosenberg Etelka sz. Fischer
Rosenberg Emil
Rosenberg Emilné sz. Wallner Margit
Rosinger Miklós
Rosenberg N. (Székelyhid)
Rosenberg N.-né és gyermekeiknek
egy része (Székelyhid)
Rosenberg Lajos
Rosenberg Lajosné sz. Roth Mariska
Rosenberg Laci
Rosenberg Mór
Rosenberg Mórné
sz. Schönzweig Laura
Özv. Rosenblüth Lajosné
sz. Seidenfeld Berta
Rosenblüth Miklósné sz. Glück Margit
Rosenblüth Péterke
Rosenblüth Ivánka
Rosenblüth Zoltán
Rosenblüth Erzsébet sz. Baumgarten
Rosenblüth Ilonka
Rosenblüth Klára
Rosenblüth Magda
Rosenblüth Ida
Rosenblüth Jenő
Rosenblüth Jenőné sz. Schwartz Irma
Rosenblüth Hella
Rosenblüth Bözsi
Rosenblüth Iboly
Rosenfeldné sz. Wégner Lili
Rosenfeld Sándor
Rosenfeld Sándorné sz. Hercz Szerén
két leányuk és egy fiuk
Rosenfeld Simon
Rosenfeld Heléna
Rosenfeld Gizella
Rosenfeld Géza
Rosenfeld Gézáné
Rosenfeld Gyuri
Rosenfeld Sándor (Mezőtelegd)
Rosenfeld Sándorné (Mezőtelegd)
Rosenfeld Antal
Rosenfeld Lajos
Rosenfeld Lajosné
sz. Rosenberg Bözsi
Rosenfeld Jakab
Rosenfeld Jakabné
sz. Gelberger Margit
Rosenfeld Imre
Rosenfeld Lajos
Rosenfeld Lajosné
sz. Selmovits Szeréna
Rosenfeld Ilona
Rosenfeld Margit (Magda)
Rosenfeld Elek (Székelyhid)
Rosenfeld Elekné és 3 fiuk
(Székelyhid)
Rosenfeld Zoltán (Fegyvernek)
Rosenfeld Hugó
Rosenfeld Hugóné
Rosenfeld Mór
Rosenfeld Mórné
Rosenfeld Michael — Leib
Rosenfeld Sándor
Rosenfeld Pál
Rosenfeld László
Rosenfeld Sándor
Rosenfeld Sándorné sz. Katz Erzsike
Rosenfeld Pali
Rosenfeld Laci
Rosenfeld Menyhért
Rosenfeld Menyhértné
sz. Citter Irén
Rosenfeld György
Rosenfeld Ignácz (Székelyhid)
Rosenfeld Ignáczné és fiuk
(Székelyhid)
Rosenfeld Lébus
Rosenfeld Lébus (Székelyhid)
Rosenfeld Ernőné és gyermeke
(Székelyhid)
Rosenfeld Elek (Székelyhid)
Rosenfeld Elekné és gyermeküк
(Székelyhid)
Rosenthal Béla

Rosenthal Ferencz
Rosenthal Ferenczné — Margit
Rosenthal Ági
Rosenthal Poldi
Rosenthal Poldiné — Margit
Rosenthal Gyuri
Rosenthal Magda
Rosenthal Sári (Szalonta)
Rosenthal Kati (Szalonta
Rosenthal Moshe (Érmihályfalva)
Rosenthal Moshené
sz. Mermelstein Lea
(Érmihályfalva)
Rosenthal Elazar — Niszán
(Érmihályfalva)
Rosenthal Chaim — Beer
(Érmihályfalva)
Rosenthal Faige — Rajze
(Érmihályfalva)
Rosenthal Margit
Rosenthal Mártonné és fia
(Székelyhid)
Rosenwasser Rafael
Rosenwasser Lacika
Özv. Rosenzweig Károlyné
Rosenzweig Lipót
Rosenzweig Lipótné sz. Ágai Olga
Özv. Rosinger Péterné
sz. Leitner Cili
Rosinger Sándor
Rosinger Sándorné — Rózsi
Rosinger Tibor
Rosinger Andor
Rosinger Andorné sz. Hegedüs Livia
Rosinger László
Rosner Izidorné sz. Kirsch Janka
Rosner Zsuzsika
Rosner Éliás
Rosner Éliásné sz. Fuchs Dusi
Háráv Rosner Jehuda főrabbi
(Székelyhid)
Háráv Rosner Jehudáné
(Székelyhid)
Rosner Smuel Chájim
és egész családja (Székelyhid)
Róth Lázár
Róth Lázárné — Zseni
Róth Berta
Róth Albert
Róth Albertné — Gizella
Róth Olga (Lőb Antalné)
Róth Tibor
Róth Klára (Lébné)
Róth Edith
Róth Judit
Roth László
Roth Mátyás
Roth Olga
Roth Imre
Roth Adolf
Roth Adolfné sz. Zauderer Heléna
Roth Jenő (Barátka)
Roth Jenőné (Barátka)
Roth Ignácz (Barátka)
Roth Ignáczné (Barátka)
Roth Jakab
Roth Jolán (Frideländer Félixné)
Özv. Roth Frida
Roth Magda
Roth Sulem
Roth Benjamin
Roth Benjaminné — Eszter
és 2 gyermeküK
Roth Ferenczné sz. Weisz Gizi
Rothné sz. Horovitz Olga
és 3 gyermeke
Roth Dánielné — Mariska
Roth Adél
Roth László
Roth Márton és családja
Roth Jakab (Székelyhid)
Roth Jakabné sz. Grosz Eszter
(Székelyhid)
Roth Ödönné
sz. Steinberg Rozália — Lili
(Székelyhid)
Roth Alfréd (Székelyhid)
Roth N.
Roth Elemér
Roth Smuel — Lejb
Roth Szimcha — Moshe
Roth Slomó
Roth Éva
Roth Márton és családja
Rothné és 2 leánya
Roth M. József
Roth M. Józsefné
sz. Schwartz Szeréna
Roth Ignáczné sz. Frankl Szeréna
Roth Lajos
Roth Lajosné sz. Horovitz Baba
Roth Pali
Roth Öcsi
Roth Évike
Roth Benjámin
Roth János
Roth József
Roth Bella
Roth Erzsi
Roth Irén (Mandel Lajosné)
Roth Henrichné sz. Fischer Szeréna
Roth Lipót (Székelyhid)
Roth Lipótné (Székelyhid)
Rotbart Ede
Rotbart Edéné
Rottenberg Dezső
Rottenberg Dezsőné sz. Deutsch Irén
Rottenberg Éva
Rottenberg Pista
Rotter József és családja
(Székelyhid)
Rotter Salamon (Székelyhid)
Rotter Sándor (Székelyhid)
Rotter Irén (Székelyhid)
Rothstein Ignáczné
sz. Ehrenfeld Lina
Rottmann József
Rotschild Arnold
Rotschild Róza
Rothschild Izidorné
sz. Markovits Veron
Rozmann Mihály (Nagybáród)
Rozman Mihályné (Nagybáród)
Rozmann Ferencz (Nagybáród)
Rozmann Marci (Nagybáród)
Rozmann Marciné és gyermekeik
(Nagybáród)
Rozmann József (Nagybáród)
Rozmann Józsefné sz. Fuchs
(Nagybáród)
Rozmann Sándor (Nagybáród)
Rozmann Sándorné
sz. Herskovits Laura
és gyermekeik (Nagybáród)
Rub Ignácz
Rub Ignáczné sz. Friedrich Olga
Rub Sanyi
Rub Éva
Rub Judit
Rub Márta
Rub Zsigmond és családjának egy
része (Székelyhid)
Rubin Éliás

Rubin Éliánsé — Zseni
Rubin Valéria
Rubin József (Nagybáród)
Rubin Teréz (Nagybáród)
Rubinné sz Salamon Teri
Rubin N. (Érmihályfalva)
Rubin Jenő
Rubin Jenőné sz. Hoffmann Helén
Rubin Éva
Rubin Hermann
Rubin Hermanné
sz. Mittelmann Gizella
Rubinstein Vilmos
Rubinstein Vilmosné
sz. Braun Matild
Rubinstein Jechezkiél
Rubinstein Hindele
Rubinstein Gitta
Rubinstein Ziszu
Rubinstein Majse
Rubnistein Slajmi
Rubinstein Mór

S

Sáji Jakabné sz. Klein Szeréna
Sáji Lajos
Sáji Tibor
Sáji Lili
Salamon Imre (Szalonta)
Salamon Imréné sz. Schenker Irén
(Szalonta)
Salamon Gyurika (Szalonta)
Salamon Manó
Salamon Gizi
Salamon Sándor (Sáje)
Salamon Sándorné — Hanna
Salamon Rózsi
Salamon Hinde
Salamon Tibi
Salamon Szima
Salamon Pál
Salamon Pálné sz. Ferenczi Blanka
Salamon Matyi
Salamon Klári
Salamon Huni
Salamon Irénke
Salamon Jenő
Salamon Jenőné
Salamon Gyuri
Salamon Laci
Salamon Kató
Salamon Lili sz. Weinberger
Salamon Jutka
Salamon Gizella sz. Stern
Salamon Anti
Salamon Fülöpné
Salamon Dora
Salamon Ilona
Salamon Julia
Salamon Albert (Nagybáród)
Salamon Gizi
Salamon Helén
Salamon Hermann
Salamon Hermanné sz. Katz Loti
Salamon Niszi
Dr. Salamon László
Salamon Ernő
Salamon Ernőné
sz. Grünbaum Mötuka
Salamon Viktorné sz. Weisz Irén
és kis fia
Salamon József
Salamon Józsefné
sz. Grünbaum Etelka
Salamon Kati
Salamon Mihály (Székelyhid)
Salamon Mihályné (Székelyhid)
Salamon Károly (Székelyhid)
Özv. Salamon Ferencné (Székelyhid)
Salamon Bandi (Székelyhid)
Salamon Margit (Székelyhid)
Salgó Ernő
Salgó Ernőné sz. Szirmai Gizella
Salzberger József
Salzberger Józsefné
Salzberger Lea
Salzberger Károly
Salzberger Farkasné
Özv. Salzberger Sámuelné —
Mirjám(Diószeg)
Salzberger Ignácz (Diószeg)
Salzberger Ignáczné és 3 leányuk
(Diószeg)
Salzberger Salamon
Salzberger Salamonné
Salzer István
Salzer Istvánné
Salzer Dezsőné sz. Dávid Aranka
Sámuel Aladár
Sámuel Aladárné sz. Rosmann Anna
Sámuel Olga
Sámuel Moshe
Özv. Sámuel N.-né (Székelyhid)
Sonnenwirth Áron
Özv. Sándor N.-né
Sándor Éva
Sassower Berta sz. Rosenblatt
Schanzer Jöcheszkel
Schanzer Jöchezkelné — Mindu
Schanzer Jicchák
Schanzer Szuri
Schanzer Ire — Sulem
és még 4 gyermekük
Salamon Gitta két gyermekkel
Schechter Jakab
Schechter Róza
Scheffer N.-né sz. Robinson Lenke
(Duci)
Scheffer Tibor
Scheiner Áron
Scheiner Áronné
sz. Schönbrun Hanna
Scheiner Zelda
Scheiner Moshe
Schlanger Jenő
Schlanger Jenőné — Szeréna
Schlanger Jolán
Schlanger Sándorné
sz. Klein Melán
Schlanger Éva
Schenk Izidor
Schenk Izidorné
sz. Fuchs Hane — Mirl
Schenk Jedidja
Schenk Jedidjané
sz. Spernáth Emmi
és 3 gyermekük
Schenk Feivel
Schenk Feivelné sz. Spernáth Edit
és 3 gyermekük
Schenker Miksa
Scher Mózes
Scher Mózesné — Róza
Scher Izsák
Scher Salamon
Scher Bencion
Scher Mösulám
Schlesinger Jenőné sz. Nyul Regina
Schlesinger Panni
Schlesinger Zoltán
Steiner Ármin
Steiner Kati

Schlesinger Berta és fia
Schlesinger Ádám (Tomi)
Schlesinger Albert
Schlesinger Jefi
Schlesinger Vilmosné
sz. Silberstein Paula
Schlesinger Viktor
Schlesinger Tibor
Schlinger Márton
Schlinger Mártonné
sz. Benedek Berta
Schlosser Endre (Bandi)
Schlosser Andor
Schmidmayer Leó
Schmidmayer Leóné sz. Végh Elza
Schmiedmayer Beri
Schmiedmayer Lea
Schnitzler Hermann és családjának
egy része (Székelyhid)
Schön Margit
Schön Magda
Schönberger Márton
Schönberger Mártonné
sz. Izsák Mirjam
Schönberger Lajos
Schönberger Ernő
Schönberger Jenő
Schönberger Jenőné sz. Berger Janka
Schönberger Imre
Schönberger Ella
Schönberger Ármin
Schönberger Árminné
sz. Munk Juliska
Schönberger Kálmán
Schönberger Andor
Schönfeld József
Schönfeld Józsefné
sz. Schwimmer Eszter
és 2 gyermekük
Schönzweig Jenő
Schönzweig Jenőné sz. Adler Irén
Schönzweig Boriska
Schönzweig Ede
Schönzweig Edéné
Schönzweig Péter
Dr. Schönzweig Ármin (Székelyhid)
Schreiber Szeréna
Schreiber Jolán
Schreiber Chaja
Schreiber Emília
Schreiber Joel — Léb
Schreiber Mendel
Schreiber Mendelné és 2 gyermekük
Schreiber Alajos
Schreiber Ernő
Schreiber Jenő
Schreiber Jenőné
Schreiber Géza
Schreiber Gézáné — Annus
Schreiber N. és családja
(Székelyhid)
Özv. Schreiber N.-né
és egész családja (Székelyhid)
Schréter Jehuda
Schréter Jehudáné — Helén
Schréter Szidi
Schréter Majsi
Schul Henrickné sz. Kohn Emma
(Nagybáród)
Schustek Adolf
Schustek Adolfné
Özv. Schütz Mártonné
sz. Moskovits Helén
Schwalb Salamon
Schwalb Salamonné
sz. Gottfried Etel
Schwalb György
Schwalb Lázár
Schwalb Lázárné
Schwalb Hanni sz. Salamon
Schwalb Vilmosné sz. Kohn Ilus
Schwalb György
Schwalb Ágnes
Özv. Schwartz Ferenczné — Rozália
Schwartz Sándor
Schwartz Erzsébet
Schwartz Sári
Schwartz Évike
Schwartz N.-né sz. Wégner Ilus
(Szalonta)
Schwartz Tibike (Szalonta)
Schwärtz Dániel
Schwärtz Dánielné
sz. Grossmann Berta
Schwartz Izráel
Schwartz Adél
Schwartz Sándor
Özv. Schwartz Mórné
sz. Raff Gizella
Schwartz Zoltán
Schwartz Hermann
Schwartz Bözsi
Schwartz Ernőné sz. Minszki Elza
Schwartz László
Schwartz Lőrincz
Schwartz Regina
Schwartz Ernő
Schwartz Jolán
Schwartz Ödön
Schwartz Ödönné
és 3 éves gyermekük
Schwartz Nóra
Schwartz Judith
Schwartz Sándorné sz. Herz Vali
Schwartz Vera
Schwartz Jutka
Schwartz Miklós
Schwartz Ármin
Schwartz Árminné sz. Schütz Laura
Schwartz József
Schwartz Józsefné
sz. Schütz Valéria
Schwartz Anikó
Özv. Schwartz Farkasné
sz. Berger Róza
Schwartz Sándor
Schwartz Tamás
Schwartz Salamon
Schwartz Ignáczné sz. Eckstein Lili
Schwartz Vera
Schwartz Éva
Schwartz Gyuri
Schwartz Ármin
Schwartz Ferencz
Schwartz Juliana
Schwartz Klára
Schwartz Hajnal (Nagybáród)
Schwartz Ilona (Nagybáród)
Schwartz Hermann (Mezőtelegd)
Schwartz Hermanné (Mezőtelegd)
Schwartz Zélig (Mezőtelegd)
Schwartz Zéligné (Mezőtelegd)
Schwarzt Jenő (Mezőtelegd)
Schwartz Sándor (Mezőtelegd)
Schwartz Sándor (Kövesd)
Schwartz Sándorné (Kövesd)
Schwartz Efraim
Schwartz Efraimné — Chaja
Schwartz József
Schwartz Mirjam
Schwartz Béláné sz. Német Teréz
Schwartz Benjámin
Schwartz Lajos

Schwartz Lajosné
Schwartz Jenő
Schwartz Arthur
Schwartz Arthurné sz. Csendes Rella
Schwartz Magda férjezett Gábor
Schwartz Ági
Schwartz Gyuri
Schwartz Samu
Schwartz Rózsi
Schwartz Emilia
Schwartz József
Schwartz Zoli (Élesd)
Schwartz Márkusz
Schwartz Márkuszné
Schwartz Szeréna
Schwartz Bandi
Schwartz Sándorné
sz. Rosenberg(Margit) Anna
(Hagymádfalva)
Schwartz Jakab (Hagymádfalva)
Schwartz Ferencz
Schwartz Ferenczné sz. Weisz Róza
Özv. Schwartz Mihályné
sz. Wégner Ilus
Schwartz Tibi
Schwartz Jánosné
sz. Goldstein Rózsi
Schwartz Ferencz
Schwartz Ferenczné
Schwartz Ilus (Ilona)
Schwartz Arthur
Schwartz Arthurné — Ilona
Schwartz Manci
Schwartz Adolf
Schwartz Adolfné
Schwartz Sándor
Schwartz Sándorné sz. Fekete Magda
Schwartz Miki (Nagybáród)
Schwartz Ferenczné
sz. Legmann Aurika (Nagybáród)
Schwartz Lacika (Nagybáród)
Schwartz Lajos (Nagybáród)
Schwartz Lajosné
sz. Farkas Irénke (Nagybáród)
Schwartz Józsika és hugocskája
(Nagybáród)
Schwartz Mór (Nagybáród)
Schwartz Mórné sz. Hemlei Aranka
(Nagybáród)
Schwartz Lea (Nagybáród)
Schwartz Zoltánné sz. Blau Nusi
(Nagybáród)
Schwartz Árminka (Nagybáród)
Schwartz Emil (Margitta)
Schwartz Emilné (Margitta)
Schwartz Adolf
Schwartz Rózsi
Schwartz Irénke
Schwartz Lajos
Schwartz Ziszu
Schwartz Jakab
Schwartz Málká
Schwartz Márton
Schwartz Mártonné
sz. Kálmán Zsuzsa
Schwartz Jenő
Schwartz Jenőné — Juliska
Schwartz Ica
Schwartz Márton
Schwartz Mártonné
sz. Deutsch Anna
Schwartz Sándor
Schwartz Andor (Bandi)
SchwartzMárton
Schwartz Jakab
Schwartz Jakabné
Schwartz József
Schwartz Lászlóné
Schwartz Dezső
Schwartz Dezsőné és családja
Schwartz N.
Schwartz N-né
Schwartz Rózsi
Schwartz Jenő
Schwartz Gabriella
Schwartz Dezső (Fugyivásárhely)
Schwartz Dezsőné sz. Sternberg Mili
(Fugyivásárhely)
Schwartz Feri
Schwartz Ödön
Rabbi Schwartz József
Rabbi Schwartz Józsefné
Schwartz Soma
Schwartz Sománé
Schwartz Oszkár
Schwartz Jenő
Schwartz Jenőné
sz. Freiberger Etus
Schwartz Jakab
Schwartz Jakabné sz. Berger Fáni
Dr. Schwartz Miksa
Schwartz Ilus
Schwartz Éva
Schwartz László Pál
Schwartz Antal Ármin
Schwartz (Szerző) József
Schwartz (Szerző) Józsefné
sz. Grosz Margit
Schwartz Aladár
Schwartz Aladárné
Schwartz Endre (Bandi)
Schwartz Endréné
sz. Salamon Erzsébet
Schwartz Marika
Schwartz Ferenczné sz. Adler Irma
Schwartz András
Özv. Schwartz Sámuelné
Schwartz Irén
Schwartz Józsefné
sz. Schwartz Klára
Schwartz Gábor
Schwartz Lajos és családja
(Székelyhid)
Schwimmer József és családja
Schwimmer Nachum
Schwimmer Nachumné sz. Cikk
és 4 gyermeküк
Schwimmer Elimelechné
sz.Grossmann Eszter
Schwimmer Izráel
Sebestyén Sándor
Sebestyén Sándorné
sz. Rechnitz Jolán
Sebestyén Magda
Dr. Sebestyén Arthur
Dr. Sebestyén Arthurné
sz. Pál Rózsi
Sebestyén Jutka
Sebestyén Dezső
Sebestyén Dezsőné — Szerén
Sebestyén Magda
Sebők Béla
Sebők Béláné sz. Kálmán Klári
Sebők Éva
Sebők Sándor
Seidenfeld (Székely) Lajos
Seidenfeld (Székely) Lajosné
sz. Ábrahám Aranka
Seidenfeld Áron
Seidenfeld Izsó

Seidenfeld Izsóné
sz. Sebestyén Magda
Seidenfrau József
Seidenfrau Józsefné
Seidenfrau Zitta (Katz Chaimné)
Seidenfrau Rózsi (Dr. Grünfeldné)
Seidler Mihályné
Seidler Anna
Seidmann Ági
Seiger Vilmos (Nagyléta)
Seiger Vilmosné (Nagyléta)
Seiger Tibi (Nagyléta)
Seiger Barna (Nagyléta)
Selzer Ármin (Fugyivásárhely)
Selzer Árminné
sz. Sternberg Szerén
(Fugyivásárhely)
Selzer Nándor (Fugyivásárhely)
Seres Gyuláné sz. Kain Teréz
(Nagybáród)
Seres Laci (Nagybáród)
Shermann Adolf
Shermann Adolfné
Shermann Ibolya
Sherman Zoltánné sz. Spitzer Klári
Sherman Kató
Sherman Endre
Sherman Endréné sz. Schwartz Lili
Sherman Julika
Sichermann Károly (Piskolt)
Sichermann Károlyné — Jolán
(Piskolt)
Sichermann Imre (Piskolt)
Sichermann Szeréna
Sichermann Hedvig
Dr. Silbermann József
Dr. Silbermann Józsefné — Stefánia
Silbermann János
Dr. Silbermann Jenőné sz. Bleier Ella
Silbermann Marsola
Silbermann József
Silbermann Józsefné
Silbermann Hédi
Silbermann Ignácz (Mezőtelegd)
Silbermann Ignáczné (Mezőtelegd)
Silbermann Náthán
Silbermann Náthánné
sz. Wellesz Irma
Silbermann Annus
Silbermann Andor
Silbermann Sándor
Silberstein Mór (Cécke)
Silberstein Mórné (Cécke)
Özv. Silberstein Mihályné
Silberstein Jakab (Nagybáród)
Silberstein Jakabné sz. Kohn
(Nagybáród)
Silberstein Tibi (Nagybáród)
Silberstein Laci (Nagybáród)
Silberstein Lázár
Silberstein N. (Negreni)
Silberstein N.-né (Negreni)
Silberstein Áron
Silberstein Áronné — Paula
Silberstein Lili
Silberstein Vera
Silberstein László
Silberstein Izidor
Silberstein Izidorné sz. Kripka Jolán
Silberstein Imre
Silberstein Imréné — Ica
és 4 hónapos gyermekük
Silberstein Dezső
Silberstein Dezsőné
sz. Rosenzweig Etuka
Dr. Silberstein Emil
Simkovits Miklósné
sz. Grünwald Klára
Simon Márton
Simon Mártonné
Simon Vilmos
Simon Vilmosné
Simon Margit
Simon János
Simon Jánosné
Simon Böske és szülei
Simon Lajosné sz. Löwi Adél
Simon Laci
Singer Áron
Singer Áronné
Sipos Ignác
Sipos Emma
Sipos Maximilian
Slasz Magda sz. Blau
Smilovits Izráel
Smilovits Hanna
Smilovits Janka
Somogyi Lászlóné sz. Brunner Edith
Somogyi Éva
Somogyi Zsuzsi
Dr. Somogyi Imre
Sonnenfeld Ferenc
Dr. Somogyi Imréné és két leányuk
Sonnenfeld Gusztávné
Sonnenfeld Andorné
sz. Ullmann Médi
Sonnenfeld Zsuszi
Sonnenschein Sándor (Székelyhid)
Sonnenschein Sándorné
(Székelyhid)
Sonnenschein Mór (Székelyhid)
Sonnenschein Mórné
és gyermekeik egy része
(Székelyhid)
Sonnenwirth Mór
Sonnenwirth Mórné
sz. Gottesmann Betty
Sonnewirth Soma (Lugos) Bihar m.
Sonnenwirth Sománé
(Lugos) Bihar m.
Sonnenwirth Sándor
Sonnenwirth Hermina
Sonnenwirth Fáni
Sonnenwirth Nusi
Sonnenwirth Sándorné
Sonnenwirth Gyöngyi
Sonnenwirth Tibor
Sonnenwirth Piroska sz. Sipos
Sonnenwirth György
Sonnenwirth Samu (Alsó Lugas)
Sonnenwirth Samuné (Alsó Lugas)
Sorger Áron
Spernáth Zsigmond
Spernáth Zsigmondné
sz. Grünwald Ella
Spéter Béla
Spéter Béláné sz. Léb Matild
Spéter Pál
Spitz Aladár
Spitz Aladárné
sz. Weinberger Mirjám
Spitz Gyula
Spitz Klári
Spitz Béláné sz. Moskovits Ilona
Spitz Ábrahámné sz. Herz Helén
Spitz Ervin
Spitz Judit
Spitz Arthur
Spitz Arthurné sz. Katz Szerén
Spitz Lici
Özv. Spitz Adofné
sz. Klein Julianna
Spitz László

Spitz Böske
Spitz Jakab (Álmosd)
Spitz Jakabné (Álmosd)
Spitz Kati (Álmosd)
Spitz Tibi (Álmosd)
Spitz Etel (Álmosd)
Spitz Henrik (Érmihályfalva)
Spitz Henrikné sz. Heller Margit (Érmihályfalva)
Spitz Jid — Árje (Érmihályfalva)
Spitz Mordecháj (Érmihályfalva)
Spitz Duved (Érmihályfalva)
Spitz Rivka — Dvora (Érmihályfalva)
Spitz Hanna (Érmihályfalva)
Spitz Eszter (Érmihályfalva)
Spitz Ernő (Székelyhid)
Spitz Ernőné sz. Fried Irén (Székelyhid)
Spitz Jánosné sz. Neumann Erzsébet
Spitzer Béla
Spitzer Béláné
Spitzer Ármin
Spitzer Babi
Spitzer Renee és Ági (Babi lányai)
Spitzer Ili
Spitzer Ernő
Spitzer Ernőné sz. Schwartz Klári
Spitzer Frigyes (Szalonta)
Spitzer Mórné sz. Adler Juliska
Spitzer Zsuzsika
Spitzer Márton (Marci)
Spitzer Mártonné sz. Jakabovits Helén
Spitzer Kató
Spitzer Andorné (Királyhágó)
Spitzer N.
Spitzer N.-né
Spitzer Kató
Özv. Spitzer Antalné (Királyhágó)
Özv. Spitzer Izráelné sz. Löwber Emília
Spitzer Arthurné sz. Goldstein Manci
Spitzer Márta
Spitzer Norbertné sz. Grossberger Therese
Spitzer György
Spitzer Alfréd
Spitzer Sámuelné
sz. Schwartz Renee
Spitzer Marianne
Spitzer Ivette
Dr. Spitzer Sándor
Dr. Spitzer Sándorné sz. Fuchs Margit
Spitzer Robert
Spitzer Iván
Spitzer Ferenc (Székelyhid)
Spitzer Ferencné (Székelyhid)
Dr. Spitzer Márton
Spring Lajos
Spring Lajosné sz. Rosenfeld Berta
Spring Sándor
Spring Sándorné — Irén
Spring Málkele
Spring Szurele
Stahl Gizi sz. Engel és 2 leánygyermeke
Stark Lujza
Steier Fany
Steier Ernő
Steier Robi
Stein Bernát
Stein Bernátné — Anna
Stein Vilmos és családja
Stein Irén sz. Weisz
Stein Dita
Stein Gusztáv
Stein Andorné sz. Piszk Böske
Stein Andor
Stein Ervin
Stein Izidor (Szalárd)
Stein Izidorné sz. Berger Vilma (Szalárd)
Stein Majse
Stein Majsené
Stein Majer
Stein Goldi
Stein Ziszu
Stein Náthán (Náchmen)
Stein Náthánné — Berta
Stein Szárá — Chájá
Stein Rájzi
Stein Ráchel
Stein Golda
Stein N.-né sz. Gutfried Hany és 2 gyermeke
Stein Nusi
Steinbach Regina
Steinbach Móricz
Steinberger Ferencz
Steinberger Ferenczné sz. Kirschenbaum Mariska és 3 gyermekük
Steinberger Béla
Steinberger Lajos (Székelyhid)
Steinberger Lajosné és családjának egy része (Székelyhid)
Steinberger Szender (Székelyhid)
Steinberger Szenderné (Székelyhid)
Steiner Jenő
Steiner Jenőné sz. Zádor Margit
Steiner Sándor
Steiner Sándorné sz. Waldmann Lotti és 2 gyermekük
Steiner Majer
Steiner Hermina
Steiner Eszti
Steiner Sándor
Steiner Sándorné sz. Klein Olga
Steiner Adél
Steiner Gyuri
Steiner Imre
Steiner Imréné sz. Halász Ica
Steiner Marika
Özv. Steiner Józsefné
Steiner Ignácz (Imre)
Steiner Miksa
Steiner Marika
Steiner Sándor (Miksa)
Steiner Sándorné és 2 leányuk
Steiner Arthur
Steiner Dávid
Steiner Dávidné és 3 gyermekük
Steiner Menyhért
Steiner Menyhértné sz. Berkovits Paula
Steiner Sándor
Steiner Szilvia
Steiner Éva
Steiner József (Székelyhid)
Steiner Józsefné és 4 gyermekük (Székelyhid)
Dr. Steiner István
Steiner Richárd
Steiner N.
Steiner N.-né
Steiner Hermina
Steiner Rózsi
Steiner Bözsi
Steiner Eizik

Steiner Eizikné és gyermekeik
Stern Bandika
Stern László
Stern Lászlóné sz. Barna Duci
Stern Sámuel
Stern Sámuelné sz. Hitter Irén
Stern Tomi
Stern Dezső
Stern Dezsőné sz. Löwinger Ilonka
Stern László
Stern Bernáth
Stern Bernáthné
Stern Etus
Stern Jenő
Stern Sándor
Özv. Stern Sámuelné
sz. Amsel Sarolta
Stern Sándorné sz. Friedmann Ilona
Stern Ági
Stern Zoltán
Stern Irén
Stern Kató
Stern Viola (Cipi)
Stern Simon
Stern Simonné sz. Hitter Piroska
Stern Vilmos (Fugyivásárhely)
Stern Klári (Fugyivásárhely)
Stern Sándor (Zimi)
Stern József (Fugyivásárhely)
Stern Józsefné (Anny)
(Fugyivásárhely)
Stern Tomi (Fugyivásárhely)
Stern Hermann
Stern Hermanné
sz. Goldinger Szerén
Stern Miksa
Stern Miksáné
Stern József
Stern Józsefné sz. Hilinger Jolán
Stern Andor
Stern Andorné sz. Fehér Erzsi
Stern Tibor
Dr. Stern Albert (Bursi)
Stern Majse Jaichenen
Stern Majse Jajchenen
Stern Sámuel
Stern Sámuelné sz. Pollák Gizella
Stern Sáje
Stern Chana
Stern Szori
Stern Vilmos
Stern Vilmosné — Irma
Stern Tiborné
sz. Schönberger Gabriella
Stern Lipót
Stern Magda
Stern Gusztáv
Stern Lipót (Székelyhid)
Stern Lipótné és fiaik (Székelyhid)
Özv. Stern Miksáné (Székelyhid)
Özv. Stern Chájimné (Székelyhid)
Stern Efrájim (Székelyhid)
Stern Efrájimné sz. Weisz Sarolta
(Székelyhid)
Stern Béla
Stern Béláné sz. Katz Lujza
Stern Zoltán
Sternberg Mór
Sternberg Frida
Sternberg Imre
Sternberg Pál
Sternberg — Hirschler János
Sternberg Sándorné
sz. Fuchs Mirjám
Sternberg Majshe
Sternberg Smuel
Sternberg Mariska sz. Roth
(Érmihályfalva)
Sternberg Magda (Érmihályfalva)
Sternberg Kató (Érmihályfalva)
Sternberg József és családja
(Érmihályfalva)
Sternberg Erna és családja
(Érmihályfalva)
Sternberg Miklós
Sternberg Jicchák
Sternberg Gábor (Kisujfalu)
Sternberg Hársi (Kisujfalu)
Sternberg Hársiné és 3 gyermekük
(Kisujfalu)
Sternberg Józsefné
Sternberg Judith
Sternberg József (Kisujfalu)
Sternberg N. (Székelyhid)
Sternberg N.-né (Székelyhid)
Sternberg N. és családja
(Székelyhid)
Sternhell Emil
Sternhell Emilné
sz. Schreiber Frida
Sternhell Edith
Steuer Sándor
Steuermann Dezső
Steurmann Dezsőné sz. Roth Stefi
Stober Herman (Székelyhid)
Stober Hermanné
és gyermekeik egy része
(Székelyhid)
Dr. Stolz Gyula
Storch Izráel
Storch Izráelné sz. Lindenwald Etel
Storch Baba
Süss Józsefné
Szabadkai Spitzer Miklós
Szabó Miska
Szabó Miskáné — Heléna
Szabó Salamon
Szabó Ármin
Szabó Árminné
sz. Schwimmer Tobi
és 9 gyermekük
Szabó N. és gyermeke (Székelyhid)
Szalai József
Szalai Józsefné sz. Tausig Klotild
Szántó Sándor
Szántó Ella
Szántó Éva
Szamet Henrik (Nyilgesz telep)
Szamet Henrikné
sz. Sommerfeld Regina
(Nyilgesz telep)
Szász Ilona (Csöpi)
Szász Vera
Szatlesz Lina sz. Katz
Dr. Székely Ignácz
Dr. Székely Ignáczné
Székely Ármin (Szalonta)
Székely Árminné (Szalonta)
Dr. Székely Adolf
Dr. Székely Adolfné
sz. Neubrun Mária
Székely Nusi
Székely Dezső
Székely János
Székely József
Székely Józsefné (Erika)
Székely Jolánka
Székely Miklós
Székely Miklósné sz. Amigó Kati
Székely Ágnes
Székely László (Székelyhid)

Székely Lászlóné
N. (fiúk) Anci (leányuk)
(Székelyhid)
Szemere Miklós
Szemere Miklósné
Szender Margit (Székelyhid)
Szenes Károly
Szenes Rózsi
Szilas Izidor
Szép Ilona sz. Goldstein
Szép Jenő
Szirmai Arnold
Szirmai Arnoldné
Szmuk Lajos
Szmuk Lajosné sz. Wolf Regina
Szmuk Zélig
Szmuk Zéligné — Szerén
Szmuk Ervin (Öcsi)
Szőke Berta
Szrolovits Áron
Szrolovits Áronné sz. Roth Hanni
Szrolovits Szárá
Szrolovits Márton
Szrolovits Mártonné
Szrolovits Éva
Szrolovits József
Szrolovits Jenő
Szrolovits Ferencz (Nagybáród)
Szrolovits Ferenczné sz. Reich Fany
(Nagybáród)
Szrolovits Tibi
Özv. Szücs Mihályné
sz. Benjámin Szeréna
Szücs Klára
Szücs Ferenczné sz. Rosenfeld Anna
Szücs N.
Szücs N.-né

T

Tabák Ábrahám — Léb
Tabák Mendel
Tabák Polda
Tabák Juda
Tabák Izidor
Tabák Izidorné
sz. Reichenstein Johanna
Tabák Miklós
Tabák Bluma
Tabák Teréz
Özv. Tapfer Albertné
Özv. Tátrai Ignáczné
Teichmann Lajos
Teichmann Lajosné sz. Katz Róza
Teichmann Hermann
Teichmann Sándor
Teitelbaum Vilmosné sz. Feier
Teitelbaum Hanna
Teitelbaum Béla
Teitelbaum Béláné
Teitelbaum Áron
Teitelbaum Menasche
Teitelbaum Móricz (Érm,ihályfalva)
Teitelbaum Móriczné
sz. Friedmann Hani
(Érmihályfalva)
Teitelbaum Andor (Érmihályfalva)
Dr. Tendler Mihály
Dr. Tendler Mihályné
sz. Weisz Erzsébet
Teszler Simon (Beznea)
Teszler Simonné sz. Relch (Beznea)
és gyermekeik (Beznea)
Tibor Ernő
Török Jenő
Török Jenőné sz. Oppenheim Etus
Traub Gizi
Traub Rózsi
Traub Scharlotte
Trebits—Lebovits család egy része
(Székelyhid)
Treihaft Adolf
Treihaft Adolfné sz. Leöb Ella
Treihaft Beri
Treihaft Scheindl
Tüzes Béláné sz. Wégner Janka
Tüzes Éva

U

Özv. Ujházi Ignáczné
Ujházi Magda
Ujhelyi Miklós
Ujhelyi Miklósné és 2 gyermekük
Özv. Ullmann Félixné
sz. Blau Frida
Ullmann Imre
Ullmann Imréné sz. Citter Éva
Ullmann Sándorné 3 fia és 3 leánya
Ullmann Artur
Ullmann Arturné
Ullmann Erika
Ullmann István
Ullmann Miklós
Ullmann Miklósné
sz. Pollák Rella
Ullmann René
Ullmann Sáje
Ullmann Ráchel
Ullmann Jenő
Ullmann Jenőné és 3 gyermekük
Ullmann Samu
Ullmann Samuné sz. Rosenberg
Ullmann Ábrahám
Ullmann Ábrahámné sz. Rosenbaum
Ullmann Sándor (Zálmi)
Ullmann Sándorné sz. Katz Sári
és 2 kisleányuk
Ullmann Gersonné
sz. Bernfeld Kató
Ullmann Hari
Ullmann Dita
Ullmann Lébi
Ullmann Lébiné sz. Steiner Hédi
és 2 gyermekük
Ullmann József
Ullmann Izu
Ullmann Izuné sz. Schwartz Magda
Ullmann Andor
Ullmann Andorné
Ullmann Miklós
Ullmann Miklósné
Ullmann Rezső
Ullmann Rezsőné
Ungár Móricz (Pestere)
Ungár Sándor
Ungár Erzsébet
Ungár Jakab
Ungár Jakabné
Ungár Vera
Ungár Benő
Ungár Benőné
Ungár János (Biharkeresztes)
Ungár Jánosné(Biharkeresztes)
Ungár Ferencz
Ungár Ferenczné sz. Dávid Mili
Ungár Lajos (Margitta)
Ungár László (Margitta)
Ungerleider Ilona
Ungerleider Bernáth
Ungerleider Bernáthné
sz. Berkovits Mariska
Ungerleider Mery

Urán Mihály
Urán Mihályné sz. Kasztor Róza
Urán László
Urán Lászlóné — Duci
Urán Ádám (Géza)

V

Vadas Rózsi sz. Reich
Vadas József
Vadas Józsefné sz. Ritter Malvin
Vadász József
Vadász Józsefné sz. Freimann Bella
Vadász Éva
Vadász Kati (Pötyi)
Vadász Géza
Vadász Jenő (Margitta)
Vadász Pál (Margitta)
Vadász Péter (Margitta)
Vadász nővérek és családjuk
Vadász Pálné sz. Schönzweig Babi
és 2 kis gyermeke
Vágó Jenő
Vágó Jenőné — Annus
Vágó Bubi
Dr. Vajda István,
neolog hitközség főrabbija
Dr. Vajda Istvánné sz. Vadas Anna
Vajda Uri
Vajda Géza
Vajda Stefánia
Özv. Vajdáné sz. Grünwald
Vajda Zsigmond (Érmihályfalva)
Vajda Zsigmondné
sz. Ehrenfeld Flóra
(Érmihályfalva)
Vajda Ági (Érmihályfalva)
Dr. Váli Péter
Özv. Vámos Jenőné
Vámos Ági
Vámos Dezső
Vámos Jenő
Özv. Dr. Vámos Nándorné
Vámosné sz. Ritter Lujza
Vámos Jenő
Vámos Jenőné sz. Berkes Erzsi
és 2 gyermekük
Vámos Henrik
Vámos Henrikné — Ilonka
Dr. Váradi József
Vas Adolf
Vas Adolfné sz. Lefkovits Margit
Dr. Vas Izsó
Dr. Vas Izsóné
sz. Rothbarth Böske
Vas Emil
Vas Zsuzsi
Végh Izráel
Végh Izráelné sz. Dávidsohn Mirjám
Végh Jente
Végh Henja
Végh Gitel
Végh Eszter-Malka
Végh Gizi (Stern Dezsőné)
Végh Izidor
Verő Sarolta
Verő Zsuzsi
Vezér József
Vezér Józsefné — Ilona

W

Wáchsberger Bertalan (Székelyhid)
Wachsberger Bertalanné (Székelyhid)
Wachsberger Aranka (Székelyhid)
Wachsberger Józsefné és kisleánya
(Székelyhid)
Wachsberger N. és családja
(Székelyhid)
Dr. Waldmann Béla
Dr. Waldmann Béláné
sz. Aufricht Rózsi
Waldmann Klári
Waldmann Loti
Waldmann Emil
Waldmann Ervin
Dr. Waldmann Dezső
Dr. Waldmann Dezsőné — Emma
Waldmann Ödön
Waldmann Ödönné — Irén
Waldmann Lajos
Waldmann Ernő
Waldmann Ernőné — Róza
Waldner Lajos
Waldner Lajosné
Waldner Nina
Waldner Laura
Waldner Szerén
Özv. Waldner Hermanné
Wallerstein Jenő
Wallerstein Jenőné sz. Kirsch Margit
Wallerstein Elza
Wallerstein Ernő
Warum Mózes
Warum Mózesné — Fani
Warum Piri (Indigné)
Warum Dezső
Warum Mihály
Wasserstrom Sándor
Wasserstrom Sándorné
Wasserstrom Sámuel
Wasserstrom Sámuelné
Wasserstrom Hedvig
Wasserstrom Tibor
Özv. Dr. Wechsler Imréné
sz. Mittelmann Szeréna
Wégner Jenő
Wegner Jenőné — Fáni
Wégner Dezső (Élesd)
Wégner Ignácz (Élesd)
Wégner Ignáczné
sz. Rosenfeld Riza (Élesd)
Dr. Weimann György
Weimann Gaszton
Dr. Weimann Gusztáv
Dr. Weimann Gusztávné
sz. Goldhammer Duci
Özv. Weinberger Jakabné
sz. Klein Ida
Weinberger Sámuel
Weinberger Sámuelné
sz. Rosenberg Eszter
Weinberger György
Özv. Weinberger Ferenczné
sz. Blau Jolán
Weinberger Fülöp
Weinberger Fülöpné — Lili
Weinberger Szivi
Weinberger Pali
Weinberger Péter
Weinberger Tedi
Weinberger Sámuel
Weinberger Irén
Weinberger Margit
Weinberger Ármin (Székelyhid)
Weinberger Árminné — Katica
(Székelyhid)
Weinberger Nusi (Székelyhid)
Weinberger Lili (Székelyhid)
Weinberger Évi (Székelyhid)
Weinberger Mariska
Weinberger Beile
Weinberger Rachel
Weinberger Lea — Dvora

Weinberger Naftali
Weinberger Árje
Weinberger Wolwi
Weinberger Chaim
Weinberger Mihály (Élesd)
Weinberger Eszter (Élesd)
Weinberger Lipót
Weinberger Rózsi
Weinberger Eszter
Weinberger Manci
Weinberger Andor
Weinberger Baba
Weinberger Erika
Weinberger Ede
Weinberger Edéné sz. Weisz Szeréna
Weinberger Jónás
Weinberger Milus
Weinberger Irén
Weinberger László
Weinberger Lézer
Weinberger Béla
Weinberger Béláné
sz. Grünstein Anna
Weinberger Kató
Weinberger N.
Weinberger N.-né sz. Storek Baba
és egy kislányuk
Weinberger Jenő (Érmihályfalva)
Weinberger Jenőné és gyermekeik
(Érmihályfalva)
Weinberger Jakab (Érmihályfalva)
Weinberger Jakabné és gyermekeik
(Érmihályfalva)
Weinberger N.
Weinberger N.-né
Weinberger Lázár
Weinberger Lázárné
sz. Sternberg Hermina
Weinberger Miklós
Weinberger Henrickné és családja
(Székelyhid)
Weinberger N. (Székelyhid)
Weinberger N.-né
sz. Jakabovits Aranka
és gyermekeik (Székelyhid)
Özv. Weiner Sámuelné
sz. Topfer Hermina
Dr. Weiner Andorné sz. Benedek Edit
Weinréb Mihály
Weinréb Mihályné sz. Kirsch Helén
Weinréb Tibi
Weinréb Sámuelné — Dvora
Weinréb Malvin (Székelyhid)
Weinréb Cion
Weinréb Jaszi (Fugyivásárhely)
Weinréb Ziszi
Weinréb Márton
Weinréb Margit
Weinsteinné sz. Liebermann Berta
Weinstein Hanna
Weinstein Majer
Weinsten Majerné — Jolán
Weinstein Bella
Weinstein József
Weinstein Mordechai
Weinstein Móricz
Weinstein Móriczné — Rózsi
Weinstein Andor
Weinstein Zoltán
Weinstein Nándor
Weinstein Nándorné — Éva
Weinstein Ibi
Weinstein Bubi
Weinstein Ernő
Weinstein Ernőné — Berta
Weinstein Pinchász
Weinstein Pinchászné
és 5 kisleányuk
Weinstein Szárá és 2 kisleénya
Weinstock Dezsőné és 3 gyermeke
Weinstock Dávidné
sz. Heller Rózsika (Magitta)
Weinstock Hanele (Margitta)
Weinstock László (Margitta)
Weinstock Joszi (Margitta)
Weinstock Majer
Weinstock Majerné sz. Goldring
és 2 fiú gyermekük
Weinstock József
Weinstock Józsefné sz. Gottlieb Etel
Dr. Weinstock Ármin
Dr. Weinstock Árminné
Özv. Weintraub Sámuelné
sz. Salzberger Berta (Diószeg)
Weisz József
Weisz Lajos
Weisz Lajosné — Laura
Weisz Ilonka
Weisz Andor (Szalárd)
Weisz Jolán (Szalárd)
Weisz Sándor (Szalárd)
Weisz István (Szalárd)
Weisz Dávid
Weisz Zoltán
Weisz Sándor
Weisz Sándorné
Weisz Ági
Weisz Pista
Weisz József
Weisz Elza
Weisz Gusztáv
Weisz Ilonka
Weisz László
Weisz Margit
Weisz Aranka
Weisz Gyurika
Weisz Miki
Weisz Pál
Weisz Pista
Weisz Irén
Weisz Évi
Weisz Dávid
Weisz Dávidné sz. Glancz Zsuzsi
Weisz Lili
Weisz Éva
Weisz Judit
Weisz Albert (Paptamási)
Weisz Albertné
sz. Schlesinger Sarolta
(Paptamási)
Weisz Ignácz
Weisz Ignáczné sz. Weiberger Róza
Weisz Ica
Weisz Izsóné sz. Steiner Rozália
Weisz László
Weisz Dávid (Tasnád)
Weisz Dávidné (Tasnád)
Weisz Sándor
Weisz Géza
Weisz Gézáné sz. Klein Janka
Weisz Jenőné sz. Rosenberg Ilona
Weisz Gyurika
Weisz Gabi
Weisz Lajos
WeiszLajosné sz. Citrom Zseni
Weisz Ági
Weisz Gyuri
Weisz Erzsébet sz. Riegger
Weisz Kati
Weisz Simon
Weisz Simonné
Weisz Károly
Weisz Károlyné sz. Grosz Adél

Weisz Jenő
Weisz Jenőné sz. Nasch Helén
Weisz Hermann
Weisz Hermanné sz. Glazer Berta
Weisz Ági
Weisz Jenőné sz. Böhm Frida
Weisz Rózsi
Weisz Lajos
Weisz Franciska
Weisz Helén
Weisz Sándor (Biharpüspöki)
Weisz Cella (Biharpüspöki)
Weisz Andorné sz. Glück Sári
és 2 gyermeke
Weisz József
Weisz Hermina sz. Szép
Weisz Zoltán
Weisz Zoltánné
Weisz Jakab (Mezőtelegd)
Weisz Jakabné (Mezőtelegd)
Weisz Béla
Weisz Béláné sz. Csillag Magda
Weisz Éva
Weisz Ignácz
Dr. Weisz József
Dr. Weisz Ilona sz. Kahan
Wolwovits Ella három gyerekkel
Weisz Dezsőné
Weisz Sarolta
Weisz Samu
Dr. Weisz Józsefné sz. Glück Teréz
Weisz Bogyó
Weisz Józsefné sz. Neuman Böske
Weisz Márta
Weisz Dávid
Weisz Dávidné sz. Rosenbaum Róza
Weisz Fábián
Weisz Fábiánné
sz. Schwartz Feige
és 3 gyermekük
Weisz Sámuelné
sz. Wacksberger Arany
és egy kis leánya
Weisz Izidorné sz. Salamon Szori
Weisz Józsefné sz. Weinblum Klári
és kis leánya
Weisz Ávrám
Weisz Ávrámné
sz. Goldberger Jenti
Weisz Michele és egy fiú gyermekük
Weisz Jenő (János)
Weisz Jenőné
Weisz Bandi
Weisz Bandiné sz. Mátyás Gizi
Weisz Izidor (Székelyhid)
Weisz Izidorné (Székelyhid)
Weisz Jakab (Sonkolyos)
Weisz Jakabné és gyermekeik
(Sonkolyos)
Weisz Mór
Weisz Béla
Weisz Béláné sz. Fischer Fáni
Weisz István (Berettyóujfalu)
Weisz Pál (Berettyóujfalu)
Dr. Weisz Endre
Weisz Ilonka
Weisz Béla
Weisz Béláné sz. Farkas Szeréna
Weisz Éva
Weisz Jenő
Weisz Jenőné sz. Löw Szerén
Weisz Mór (Efraim)
Weisz Mórné sz. Grünberger Irén
és 5 gyermekük
Weisz Sámuel
Weisz Sámuelné
Weisz Farkas (Wolf)
Weisz Farkasné sz. Fuchs Séndi
Weisz Öcsi
Weisz Jetta
Weisz Miklós
Weisz Endre
Weisz Ödön
Weisz Viktor
Weisz Kálmán
Weisz Nándor
Weisz Nándorné
sz. Rothbart Erzsébet
Weisz Ágnes
Weisz Dezső
Weiszné sz. Morgenstern Bébi
Weisz Jakab
Weisz Jakabné (Ida néni)
és 2 leányuk
Dr. Weisz Ödön
Weisz Ilonka
Özv. Weisz Gyuláné
Weisz Aranka
Weisz Mór
Weisz Mórné sz. Katz Eszter
Weisz Sándor
Weisz Erzsi
Weisz Adolf
Weisz Hermann (Hersi)
Weisz Jenőné sz. Dretler Margit
Weisz Hinduka
Weisz Sándor
Weisz Adolfné sz. Kasztor Gizella
Weisz Lipót
Weisz Lipótné sz. Grosz Rezsinke
Weisz Évike
Weisz Kálmánné sz. Weisz Ilonka
Weisz Ödön — Lipót
Weisz Jenő
Weisz Jenőné sz. Schreiber Piroska
Özv. Weisz Mórné
Weisz Andor
Weisz Andorné — Margit
Weisz Lajos
Weisz Olga
Weisz József
Weisz Janka (Moskovits Hermanné)
és fia Miklós
Weisz Lipótné
Weisz Ernő
Weisz Ernőné sz. Hönigsberg Erzsi
Weisz Pista
Weisz Ervin
Weisz Jenő
Weisz Jenőné sz. Schönzweig Ilonka
Weisz Imre
Weisz Imréné sz. Kaufmann Margit
Weisz István
Weisz N.
Weisz N.-né
Weisz Mihály (Székelyhid)
Weisz Mihályné (Székelyhid)
Weisz N. (Székelyhid)
Weisz N.-né(Székelyhid)
Weisz Sanyi (Székelyhid)
Weisz Jenő (Székelyhid)
Weisz Jenőné és gyermekük
(Székelyhid)
Weisz Izsák (Székelyhid)
Weisz Sándor (köteles) Székelyhid)
Weisz Sándorné és leányuk
(Székelyhid)
Weisz Sándor (órás) (Székelyhid)
Weisz Sándorné (Székelyhid)
Weisz Márton (Székelyhid)
Weisz Mártonné (Székelyhid)
Weisz Rózsi (Székelyhid)
Weisz Tibor (Székelyhid)

Weisz Károly (Székelyhid)
Weisz Fábián (Székelyhid)
Weisz Fábiánné (Székelyhid)
Weisz Ferencz és családja (Székelyhid)
Weisz Adolf gyermekei (Székelyhid)
Weisz Albert (Székelyhid)
Weisz Albertné (Székelyhid)
Weisz Marci (Székelyhid)
Weisz Marciné és gyermekük (Székelyhid)
Özv. Weisz Józsefné sz. Wallerstein Teréz
Weiszberger Zsigmond
Weiszberger Zsigmondné sz. Jakabovits Eszter
Weiszmann Márton
Weiszmann Mártonné — Bella
Weisner Mórné sz. Kertész Ibolya
Weisner Józsika
Weiszlovits Emil
Welles Károlyné — Eszter
Welles Erzsébet
Welles Irma (Silbermanné)
Özv. Welkovits Sámuelné sz. Glazer Fany
Welkovits Béláné sz. Katz Julianna
Welkovits Anna (Paula)
Welkovits Lászlóné (Margitta)
Welwarth Lipótné sz. Berger Irma
Welz Ignácz
Wertheimer Lajos (Mezőtelegd)
Wertheimer Dezső (Keszteg)
Wertheimer Dezsőné (Keszteg)
Wertheimer Ede (Mezőtelegd)
Wertheimer Edéné (Mezőtelegd)
Wertheimer Alfréd (Mezőtelegd)
Wertheimer Lajos (Mezőtelegd)
Weitzné sz. Grünberger Irén és gyermekei (Barátka)
Weitzné sz. Grünberger Hermina
Wieder Gella
Wieder Adolf
Wieder Adolfné
Wieder N.
Wiesel N. és családja (Székelyhid)
Wilkesz Ármin
Wilkesz Árminné sz. Sonnenwirth Terka
Wilkesz Ági
Wilkesz Miklósné sz. Deutsch Szeréna (Szalonta)
Wilkesz Manyika (Mariska) (Szalonta)
Wilkesz Pál
Wilkesz Pálné sz. Trébits Bella
Özv. Winkler Józsefné sz. Weimann Fáni
Winkler Ede
Winkler Edéné sz. Kesztenbaum Terézia
Winkler Oszkár
Winkler Judit
Wirth Mór (Székelyhid)
Wirth Mórné sz. Dávid Etel (Székelyhid)
Wittenberg Erzsébet
Wittenberg Ede
Witenberg Edéné sz. Harmati Cica
Witráel Vilmos
Witráel Vilmosné sz. Fischer Ilonka
Witráel Zsóka
Witráel Öcsi
Witráel Gábor
Witráel Gáborné — Ilus és 2 kisleányuk
Wolf Márton
Wolf Jechezkiél (Tóti)
Wolf Jechezkiélné (Tóti) leányuk, vejük és unokájuk (Tóti)
Wolf Gizella
Wolf Etelka
Wolf Hanika
Wolf Ferencz
Wolfner Ella sz. Krausz
Wollner József (Margitta)
Wollner Józsefné sz. Deutsch Mirjám (Margitta)
Wollner István (Margitta)
Wollner János (Margitta)
Wollner Sanyika (Margitta)
Wollner Ervin (Margitta)
Wollner Dezső (Margitta)
Wollner Dezsőné sz. Weisz Etelka (Margitta)
Wollner Bandi (Margitta)
Wollner Ferenczné sz. Rottmann Lenke (Margitta)
Wollner Ottó (Margitta)
Wollner Sándor
Wollner Sándorné sz. Spitz Jolán
Wollner Gyuri
Wollner Ági
Wolwovits Ella három gyerekkel

Z

Zauber József
Zauber Julia
Zauberer Sándor
Zauberer Sándorné sz. Weisz Erzsébet
Zauderer Dánielné sz. Löb Ella
Zauderer Frigyes (Frici)
Zaviszlag Adolf
Zaviszlag Adolfné sz. Waldmann Berta
Zaviszlag György
Zaviszlag Klára
Zelmovits Béla
Zelmovits Béláné sz. Rosenfeld Irén
Zimmermann Lajb
Zimmermann Ráchel
Zimmermann Paula
Rav Zimmetbaum Pinkász
Rav Zimmetbaum Pinkászné
Zobel Aranka (Székelyhid)
Dr. Zoltán N.
Zoltán András
Dr. Zoltán Károly
Zuckermann Zoltán
Zuckermann N.-né sz. Nádai Rezsi
Zwiebel Manóné sz. Lévy Margit
Zwiebel Böske

A DEPORTÁLÁS ÉS MUNKASZOLGÁLAT KÖVETKEZTÉBEN ELHUNYT SZALONTAI ZSIDÓK NÉVSORA

A SZALONTAI TEMETŐBEN FELÁLLITOTT EMLÉKMŰ FELIRATA:

„Kő jajveszékeld fájdalmunkat szeretteink pusztulását! Százak hurcoltattak halálba a fasiszta uralom parancsára 1944 június 7-én. Siratjuk őket! Áldassék emlékük."

Özv. Márton Menyhértné
Ádler Lajos
Ádler Lajosné
Ádler József
Özv. Ádler Ferencné
Adler Kató
Altmann Sándorné
Apter Lipót
Apter Sarolta
Dr. Barta Ferencz
Dr. Bartha Ferenczné
Baum Imre
Baum Imréné
Baum Judit
Baumann Károly
Bauman Ilona
Bauman Margit
Dr. Berger Erzsébet
Berkovits Ferenczné
Bleier Mária
Bleier Jolán
Bretter Mór
Burjan Mórné
Dr. Bretter László
Dávidovits Mátyásné
Cinczar Ilona
Özv. Dávidovits Pálné
Deitel Jakabné
Deitel Évi
Deitel Jeri
Deitel Kató
Özv. Deutsch Salamonné
Özv. Deutsch Dezsőné
Özv.. Deutsch Zsigmondné
Özv. Dicker Károlyné
Döme Károly
Döme Károlyné
Döme Ági
Özv. Eizler Ignáczné
Eisler György
Eisler Miklósné
Eisler Évi
Özv. Ellmann Lajosné
Ellmann József
Ellmann István
Eliász Hermin
Özv. Engel Árminné
Dr. Engel Józsefné
Engel Péter
Engel Sándorné
Engel Karcsika
Engel Teréz
Engel Herman
Engel Hermanné
Engel Irma
Engel Hédi
Özv. Erdős Ignáczné
Özv. Erbstein Lajosné
Erbstein Adél
Erbstein Olga
Özv. Farkas Ernőné
Farkas László
Farkas Ferencné
Farkas Izsó
Farkas Izsóné
Özv. Farkas Kálmánné
Fenyvesi Sándor
Fohn Jenő
Özv. Frenkel Hermanné
Frenkel Lajos
Frenkel Náthán
Frenkel Nátánné
Frenkel Ili
Özv. Frenkel Emánuelné
Frenkel Tibor
Frenkel Inci
Frenkel Irén
Frenkel Béla
Frenkel Béláné
Frenkel Tibor
Freiberger Árminné
Özv. Fried Simonné
Özv. Fischbein Ignáczné
Fuchs Sándorné
Fuchs Zsuzsi
Özv. Fülöp Dávidné
Özv. Fülöpsöhn Adolfné
Özv. Füredi Bertalanné
Dr. Füredi Iván
Dr. Füredi Ivánné
Füredi Imre
Füredi Pali
Gara Irén
Özv. Gerő Ákosné
Özv. Glück Márkuszné
Özv. Glück Ferenczné
Glück Adél
Glück Etel
Glück Lóri
Glück József
Glück Dénes
Glück Marika
Glück Ferike
Özv. Goldberger Ignácné
Goldberger Helén
Goldberger Erzsébet
Goldberger Inci
Goldberger Ilona
Goldberger Regina
Goldentál Lajosné
Goldentál Incike
Goldentál Katóka
Gottlieb Miksa
Gottlieb Miksáné

Gottlieb Bandika
Grosz Ármin
Grosz Árminné
Grosz Gabi
Grosz Józsefné
Grosz Márta
Grosz Lajos
Grosz Hanus
Özv. Grünfeld Albertné
Grünspein Simon
Grünspein Simonné
Grünspein Hajnal
Grünspein Manyi
Guttmann Miksa
Guttmann Miksáné
Guttmann Rózsi
Özv. Guttmann Mórné
Guttmann Böske
Guttmann Margit
Czinczár Szeréna
Faragó Alfréd
Faragó Alfrédné
Handel Eszter
Özv. Hercz Ignácné
Hercz Vilmosné
Hercz Pistike
Hercz Andris
Id. Herczeg János
If. Herczeg János
Herczeg Ferencné
Hermann Dezső
Hirsch Manóné
Hirsch Anna
Hirsch Böske
Hirsch Ilona
Hoffmann Lajos
Hoffmann Lajosné
Hoffmann József
Horváth Nándor
Horváth Nándorné
Horváth László
Hönig Gyula
Hönig Éva
Hönig Pista
Hönig Ferike
Kardos József
Kardos T. György
Kardos István
Kardos László
Katz József
Katz Józsefné
Katz Tibor
Katz László
Dr.Kálmán Jenőné
Kálmán Gabriella
Özv. Kálmán Lajosné
Kálmán László
Kálmán Lászlóné
Kemény Sándor
Kemény Sándorné
Kemény Ilus
Kertész Pál
Kertész Pálné
Klein Hermanné
Klein József
Klein Józsefné
Klein József
Klein Józsefné
Klein Magda
Klein Nusi
Klein Sándor
Özv. Klein Józsefné
Klein Andor
Klein Ilona
Klein Rudolfné
Kohn Sándor
Kohn István
Kohn Irma
Korányi Józsefné
Korányi József
Korda Ödönné
Kovács Lajos
Kovács Lajosné
Kovács László
Kovács Lászlóné
Kovács Péterke
Özv. Krámer Ignácné
Özv. Krausz Ignáczné
Özv. Lakatos Gyuláné
Özv. Lakatos Izsóné
Lengyel Albert
Lilienfeld Géza
Lövi Jánosné
Lövi Márton
Lövi Mártonné
Lövi Ferenc
Lövi Bandi
Lövi Ilus
Lustig Kálmán
L. Dr. Weiner Olga
Lusztig Olivér
Dr. Meierné sz. Rottenberg Etel
Maanszk Imre
Maanszk Imréné
Maanszk Judit
Maanszk Lea
Mautner Arnold
Mautner Arnoldné
Mautner Sándor
Mautner Sándorné
Mártom Elemér
Mártom Elemérné
Márton Emike
Márton Zolika
Messer Márk
Messer Márkné
Messer Jenő
Özv. Mezei Imréné
Mezei Izsó
Özv. Moskovits Ferdinándné
Moskovits István
Moskovits Elza
Nemes Mátyás
Nemes Mátyásné
Özv. Orenstein Mártonné
Kálmán Marika
Özv. Nébel Lipótné
Nébel Gábor
Dr. Nébel Ábrahámné
Orenstein Rózsi
Orenstein Andor
Orenstein Miksa
Orenstein Margit
Örlei Klára
Paller Adolf
Paller Adolfné
Paller László
Paller Lászlóné
Dr. Paller Sándorné
Dr. Pollák Emilné
Pollák József
Pollák Józsefné
Popper Dávid
Popper Dávidné
Roth Zoltánné
Róth Anikó
Özv. Reich Bernátné
Reich Jánosné
Reich József
Reich Józsefné
Reich Kató
Dr. Kálmán Sándor
Dr. Kálmán Sándorné

Reich József
Reich Józsefné
Reich Imre
Reinitz Mór
Reinitz Mórné
Ritter Ármin
Ritter Árminné
Ritter Imre
Rozenberg Adolfné
Rosenberg Lili
Rosenberg Imre
Rosenblau Gyula
Rosenblau Gyuláné
Rozenblau István
Rosenblau József
Rosenblau Józsefné
Rosenblau Ignácz
Rosenblau Ignáczné
Rosenkrancz Mór
Rosenkrancz Mórné
Rosenkrancz Oli
Rosenkrancz Sándor
Rosenthal Jenőné
Rosenthal Kató
Rosenthal Lina
Rosenthal Fani
Özv. Róth Jakabné
Róth Mór
Róth Mórné
Özv. Róth Mórné
Sachs Simon
Sachs Simonné
Sachs Irénke
Sachs Sándor
Salamon Ferenc
Salamon Ferencné
Özv. Salamon Sámuelné
Sámson Erzsike
Schwarcz Andor
Schwarcz Andorné
Schwarz Adolf
Dr. Schwarz József
Schwarcz Berta
Schwartz Rózsi
Schwarcz Emil
Schwarcz Emilné
Schwarcz Lipót
Schwarcz Lipótné
Schwarcz Samuné
Schwarcz Elek
Schwarcz Tibor
Schwarcz Kati
Schwarcz Anna
Sterner Lipót
Özv. Spiegelné
Székel Ármin
Székel Árminné
Spiegel Tibi
Spiegel Böske
Spiegel István
Spiegel András
Spiegel Andrásné
Springer Ignáczné
Spitzer Frigyes
Spitzer László
Stark Lipót
Stark Lipótné
Stark Juliska
Özv. Stei Lipótné
Stein Lajos
Stein Lajosné
Stein Vilmos
Stein Vilmosné
Stein Nelli
Stein Tibor
Stein László
Özv.Sternthál Farkasné
Özv. Sternthál Salamonné
Sternthál Ferencz
Özv. Stern Vilmosné
Stern György
Stern Györgyné
Stern Ferike
Özv. Szabó Emilné
Szántó István
Székely Károly
Székely Károlyné
Székely Sándor
Szilas Sándor
Szilas Sándorné
Tischler Gabriella
Tardos Dezső
Tardos Dezsőné
Tischler Jakab
Tischler Jakabné
Tischler Ella
Tischler István
Tischler Istvánné
Tischler Erna
Tischler Iván
Tischler Böske
Vass Ferencz
Özv. Weiner Farkasné
Weisz Jakab
Weisz Ferencné
Weisz Zsuzsi
Weisz Ági
Weisz Gabriella
Weisz Irén
Weisz Istvánné
Weisz Évike
Weiszbrunn Gitta
Weinberger Andor
Weiberger Andorné

A NAGY-BÁRODI HITKÖZSÉG VESZTESÉG-LISTÁJA A VÉSZKORSZAKBAN

Salamon Albert
Özv. Blau Árminné
Blau Sámuel és Erzsike kis fia
Hajnal Imre
Hajnal Imréné sz. Schwartz Rózsi
Özv. Hajnal Albertné
Hemlei Albert
Rozman Mihály
Rozman Mihályné
Rozman Ferenc
Rozman Marci
Rozman Marciné és gyermekei
Rubin József
Rubin Teréz
Rozman József
Rozman Józsefné sz. Fuchs
Frankel Ármin
Frankel Árminné és két gyermeke
Friedmann Simsine sz. Frankel Éva
Heilprin N.
Heilprin N.-né és két gyermeke
Hemlei Jenő
Hemlei Jenőné sz. Reich
Hemlei Miksa
Hemlei Miksáné sz. Weiner Ilus
Grosz Mihály
Grosz Mihályné és fia
Friedmann Jenő
Friedmann Jenőné és 2 gyermeke
Friedmann Mór
Friedmann Mórné sz. Salamon
Schwartz Miki,
Friedmann Zseni fia
Grosz Mártonné sz. Friedman Lori
Mrosz Márton és Friedmann Lori fia
Schul Henrikné sz. Kohn Emma
Friedmann Miklósné sz. Keller
Friedmann Péterke
Grünzweig Sámuel
Grünzweig Sámuelné
sz. Grosz Helén
Grünzweig gyermekek
Rozman Sándor
Rozman Sándorné
sz. Herschkovits Laura
Rozman gyerekek
Zilberstein Jakab
Zilberstein Jakabné sz. Kohn
Zilberstein Tibi
Zilberstein Laci
Mandel Dávid
Mandel Dávidné
Mandel Lipót
Mandel Lipótné
Mandel gyerekek
Mandel József metsző
Mandel Józsefné sz. Stössel
Mandel metsző gyermekei
Zilberstein Lázár
Schwartz Ferencné
sz. Legmann Aurika (Retteg)
Schwartz Lacika
Schwartz Lajos
Schwartz Lajosné
sz. Farkas Irénke (Székelyhid)
Schwartz Józsika
Schwartz Józsika testvérkéje
kisleány
Schwartz Mór
Schwartz Mórné sz. Hemlei Aranka
Schwartz Lea
Schwartz Zoltánné sz. Blau Nusi
Schwartz Árminka
Szrolovits Ferenc
Szrolovits Ferencné
Friedmann Hermann
Friedmann Hermanné
Schwartz Gyurika, Schwartz Sándor
és Böhm Klári kisfia
Karton Lászlóné sz. Kohn Margit
Karton gyerekek
Freundlich Hermann
Freundlich Hermanné
Freudlich gyerekek
Marton Samu
Kohn Bernát
Kohn Bernátné
Kohn Ilonka
Packer Sándorné sz. Kohn Sári
Packer gyerekek
Kertész Sándor
Kertész Sándorné
sz. Friedmann Zseni
Kertész Ágica
Özv. Spitzer Antalné (Királyhágó)
Özv. Fischer Józsefné (Királyhágó)
Frankovits D. (Kisbarod)
Frankovits D.-né
sz. Friedmann Zseni
és gyermekeik (Kisbáród)
Jeremiás József
Jeremiás Józsefné
Jeremiás gyerekek
Lutvák Wolf
Lutvák Wolfné sz. Weisz Regina
Lutvák gyerekek
Ehrenfeld lányok (Koros Topa)
Kain Gyuláné
Kain gyerekek
Serer Gyuláné sz. Kain Teréz
Serer Laci Kain Teréz fia
Kain Sári
Kain Piroska özv. Grosz Izsákné
Kain József
Kain Józsefné sz. Friedmann
Kain gyerekek
Hoffmann Jenő
Hoffmann Jenőné
Hoffmann Teréz
(özv.) sz. Herschkovits
Hoffmann gyerekek
Fried Jenő
Fried Jenőné sz. Grünzweig
Fried gyerekek
Rosenberg Jenő
Rosenberg Jenőné
Rosenberg gyerekek
Teszler Simon Beznea
Teszler Simonné sz. Reich
Teszler gyerekek
Reich Albert (Beznea)
Reich Albertné
Reich Zoltán
Reich Zoltánné
Reich Józsefné
Reich Mór (Feketepatak)

Reich Mórné sz. Raduciner (Feketepatak)
Reich gyerekek (Feketepatak)
Grosz Sándor (Beznea)
Grosz Sándorné sz. Weisz (Beznea)
Grosz gyerekek (Beznea)
Hersch N. (Tyukasz)
Hersch N.-né (Tyukasz
Hersch gyerekek (Tyukasz)
Fux Hermann (Negreni)
Fux Hermanné (Negreni)
Zilberstein N. (Negreni)
Zilberstein N.-né (Negreni)
Kaufmann Ferencz (Huta)
Weisz Jakab (Sonkolyos)
Weisz Jakabné (Sonkolyos)
Weisz gyerekek (Sonkolyos)
Blau Sámuel (Banlaka)
Blau Sámuelné (Banlaka)
Blau gyerekek (Banlaka)

A jeruzsálemi Cion-hegyen elhelyezett márvány emléktábla mögött a falba beépítve időtálló pergamenten — egy hivatott szófer által irva — lett elhelyezve az alanti neveket megörökítő Emléktekercs.

לזכרון נצח

מסודר ע"י הוועד של אירגון יוצאי גרוסווארדיין

ירושלים חדש סיון, שנת תשכ"א

29 MAI 1961

אלה שמות קדושי עירינו גרוסווארדיין - נאדוואראד
שהיתה קהילה בהונגריה עיר ואם לתפארת עם אכלוסיא יהודית
של עשרים וחמשה אלף שניספו במחנות השמדה של הצוררים
הגרמנים אושוויץ וכו' בחודש סיון בשנת תש"ד אנשים נשים וטף

ד' ינקום דמם

ואשתו ברגר הלן (איזראל), ברנר אסתר ברגר אשת בלא נוסבוים רגינה 64 ברדוש אשת לסלו 33 ברוין יהושע 56 ואשתו ברוין ברייגדל 50 גיטל 17 אלפרד ברקוביץ שמעון 62 רוזא 67 לאה 30 ברקוביץ טילא 3 ברקוביץ מלכה 1 ברקוביץ דר' יעקב משה 45 גבריאל 17 ברקוביץ שלמה ברוך 13 אלפרד 7 ברקוביץ יוסף 42 זוזי 7 קטו 6 באזי 4 ברקוביץ ארווין 2 ברקוביץ יצחק 44, מרים 58 ברקוביץ טילא 63, גולדה 44, פייגה 38 ברקוביץ שיינדל 32 משה 34 בלום שרה 26 ברוין שרה 15 אהרון 13, בראני אנטי 20 בראני שמואל 50 אשתו 42, שושנה 22 בראני אטלקא (אגרי) 42 נושי 12, פישקו 18 גארא איזידור 77 אשתו דבורה מושקוביץ גארא דר' ארנא 50, דר' אדן 48 ואשתו גארא מגדא (קובץ) 32 גארא איון 13 גארא חיה שרה, הובר נתן משה 31 הוברינטי חניה, שמעון, מרגריטה גוטפריד שלמה, דינה אליקים, גולדה גוטפריד (כהן) שרה גולדברגר ברוך 48, אידיס (בלייער) 48 גולדברגר מנדל 31, ינטי 31, מנשה 21, גולדברגר וולף 11, מיכאל 7, ישראל 4 נכא 2 גולדברגר יהודית אשת ליכטנשטיין 44 גולדשטיין-פרידמן יהודית 35 גולדשטיין-יוסט אלישבע גיטל 33

איינהורן שמואל, ינטי, בנציון 12 יצחק אינהורן יצחק איזיק צבי 14 מרדכי חנא 11 איצקוביץ רבקה 34 ארדש פאול 35 אלטמן רחל, צירל אצל מרים (יעקובי) אצל שלמה, שושנה, באש אליעזר 48, פיגה 38 ישראל 15 יעקב איזק גרשון 9

באהם אולגה (כהן) 58 ובתה באהם שמשון 32, דוד 18, יצחק 16 באוימן אשת אישטוון (שטיינר קלרא) 35 בארגג יולן (כ"ץ) 35 בארגג טיבור 10 בוימן אשת ישראל פרגו אווא 35 באויר מרגיט 35 בוכבינדר פרנץ צבי 73 בוכבינדר אנדרע משה, בטר יוסף ואשתו 77 בירו יוסף בירו פירושקא, רבקה, פולדי בולדיזאר ואשתו ארזי מרים 40 בוטהזי אירן, ליוש בידרמן הרמינע 57 בידרמן רוזי (רזמוביץ) 28 גיזי ואשר 2 — 11 בידרמן מאיר 31 בלוי ברוך בלה בלוי פיגה בלוי בלא בלום ווילמוש זאב אריה 52 בלום אשת ווילמוש (רוזנברג) בטי 48 בלום מגדא 20 בלוך מרים (יונגריין) 35 בלוך יואל אנשל בורגר ארנא 43 ואשתו בורגר רייזל 40, אגי 14 ברוין יולן 45 ברוין מרגיט (פליישר) 45 ברוין לילי 16 בלייער אברהם, חנה, מגדא, לילי, שושנה ברגר עקיבא אשתו קרולין (לרנר) יוסף ברגר אליעזר ברגר יוסף

דשע 44 גוטפריד מנחם, שרה גוטפריד אברמוביץ ראובן רודולף אברמוביץ ציפורה, שמואל אדלר ג'ורג' 9 אדר אברהם אדר אידל (בידרמן) אש אידל 40 אהלמכר רפאל 60 ואשתו צירל 55 אורן מיהאי ואשתו רוזא לסלו אורן דוצי אורן מידאי מיכאל 78 אורן אשת מיכאל, ארזי רבקה 51 אורן גזא משה גצל 44 אונגר בני 40 אורן לסלו יצחק 40 ואשתו ברגר 35 אדם ארון אסתר ארון הרש מלך אטלס גיזי אטלס אשת יוסף רונא אילונקא 52 גיזי 34 אהרנפלד הלן 74 אולמן איזידור אולמן גוסטב, גרדה אונגר בנימין 35 אולמן פייגה אלמנתו של פליקס אורנשטיין לילי 34 ומשפחתה (כהן) אופפנהיים אשת זאב 50 העדי 16 אופפנהיים שמואל 59 אשתו איטא 54 אופפנהיים פייגעלע 27 אפינגר לסלו 34 אונגר שלמה 56 אשתו מרים 53 ובניהם אונגר בורישקא פרל 35 איגנץ יצחק 64 אורנשטיין חייה פרומה (הלפ) 48 יואל 28 אורנשטיין אלכסנדר 50 אורנשטיין פרידה 48 אייזנשטטר פריגש 54 ארזי (ברוין) 52 מיהאי 24 אייזנברג צביה אקשטיין בלומה אנגל אליעזר 60 אנגל מיכאל 18 אפשטיין שמואל 65 הלן 58 לסלו 29 אשפטיין אגנש 26 אפשטיין ג'ורג' 1

בונם, יעקב הירש ישראל אברהם זיסקינד הירש חיה שרה 34 הירש יהודית 24 היטר אשת זיגמונד (קליין) רחל 46 היטר משה 21, היטר (ארווין) יענקו 12האס גזא (גרשון) אשתו גימנט שרה האס (שרינא) האס ערווין 13 האס דעזע (דוד) ואשתו באניאס האס (יוצי) ובתם מרים

וועג יצחק עזרא, וועג ישראל יהודה ווינמן דר׳ ג׳ורג׳ לוי שאול בן ירמיהו אשתו וועג מרים דודזוהן ובנותיהם יענטע וועג העניה, גיטל, אסתר 31 ווינמן גאסטון יוסף בן ירמיהו 31 ווינברגר יהודה 52 ווייס בלה 45 ווייס אווא 15, ווינר גיזלא 48 ווייס רחל 44 ווייס מנשה 20 וואַרום משה צבי 59 פייגה 55, פירי 28 וואַרום דוד 22, מיכאל 13, ווימן פייגה 36 ווימן מלכה (קליין) 62, מרים 8, גוסטאב 30 ווינברגר שלום 67, יוכבד 38, מרים 32 ווינברגר פנחס 49, שרה רחל 49, מרדכי 17 ווינברגר משה אריה 13 חנה לאה 10, שבע 10 ווינברגר לסלו אביגדור 35 ווילקס ארמין 51 ווילקס טרקה 49, אגנש 24, פאול 45, בללה 41 ווילקס מרים 16 ווינרב 55, בלומה (רוטשילד) 52 ווינרב יצחק איזיק 21, ווינרב לאה 24 גיטל 19 ווינשטיין אישטוון 38, אשתו 32, ג׳ורג׳ 4 ווינקלר מנחם 56 חנה 33, ווידור שנדור 48 ווייס ליפוט, רוזינקא עווא, ווינרב רחל 32 ווייס זאב ומשפחתו, ווייס אברהם 24 ווייס אסתר 2 יצחק 1, שרלוטא 70 ווייס זאב 82 אשתו רוזא 82, יצחק 47 אשר 12 ווייס שאמו 9 ווייס חנא ואשתו (גרוס) אדל ווייס יענע ואשתו (נש) הלן, ברטה לייטנר 50 ווייס שמחה בונים אשתו ו־4 ילדים ווייס משה אפרים 34 שוינדל 36 פריידה 8 ווייס רחל 6, יהודית 4 מרדכי 1 ווייס בלא ווייס פירושקא אשת בלא, ווייס אילונקא ווייס אשת קלמן 60 ווייס אשת מור 80 ווייס גזא גרשון 60 אשתו (קליין) ינקא 55 ווייס ננדור 58 אשתו (רוטברט) ארזיבט 49 ווייס אגי 19, ווייס אברהם 51, אסתר (רוזינגר) 51 ווייסברגר אדולף 58 מרים (שטרן) 57 זליג 56 ווייסברגר רייזה 47 דוידוביץ אליהו שאול 12, יצחק 10 שמואל צבי 4 דוידוביץ משה מנדל 44 מרים 35, גיטל 45 דויטש מנחם 44, אשתו הניה 40, מאיר 13 דויטש משה אליהו 16, דויטש דוד 58 דויטש מיקלוש צבי 28 דוננברג משה 54 ואשתו גיטל (ברוין) 52 דוננברג יצחק 20 שמואל חיים 16 דויטש גולדה (בראני) 60, יוסף 30

הלפי ג׳ורג׳ ואשתו וילדה הגדוש אשת ג׳ורג׳, הרצוג, קלארא 30 הגדוש אברפד 65 מריה 60, קלארא 30 הגדוש אדם 34, לסלו, הגדוש דר׳ אמרה הרש אלזא (גליק) אגנש, הירש אדן 52 הירש אלמנת קרל בורגיר אנטוניא 74 הירש אשת וויזענטאי מאנצי 46 הירש אלמנת פרנץ שטפניא 46 הירש אלמנת מנדל, ריכל (גלאנץ) 66 הירש משה 40, שמחה בונם 38 יעקב 32 הירש אברהם ישראל זיסקינד 29 הירש חיה שרה הובר נתן משה 31 הובר יעטי 8 הוברט יהושע 62 הנזא 44 הוברט חיה 14, נחמיה 10, מרים 40 ומשפחתה הוברט חיה (שוולב) 40, שרה (מושקוביץ) 47 הוברט יהודית (אנגל) 4 הרשאו אברהם 62 הורביץ מרים (ווייס) 84, הלף דבורה 46 הלף פרידא מרים (שוורץ) 35, ליבה 44 הלמי דר׳ שלום 34 גבריאל יצחק 8 הלמי רחל סימה 4, הלמי אירמא (ווייס) 58 הובשמן ישראל משה, פרידא חיים הובשמן יהודה, יוסף, הרשקו רגינה 44 הרשקו רבקה, הלס אשת ארמין שרה 58 הלס אימרה יצחק 29, איצא 25, הניג מור 74 הניג גולא 44, מרים 34, הניג פרנן 5 הרשטיק ברכה (פיש) 40, סלובה 3 היטר גיזלא גולדה 42, אטיה 22 היטר גדליה 16, יעקב 9, פרלע 2 היטר אסתר 86, יצחק הרש 60 היטר פרידה 54, עליז 25, יונטש 23 היטר צביה 33, יוסף 57, משה 27 היטר מרים 7, לאה 2 יצחק 44, היטר גיטל 38, שנדור 27, פסל 27 היטר אלעזר 4, אליהו 2 היטר ישעיהו 48, יעקב 29 היטר יהודית 19 מרטא 9, לאה 7 היטר אלק אליהו 36, מרטא 12 היטר יהודית 8, הרץ שרגא הירש (אלמנת מנדל) ריכל גלנץ 66 הירש משה, שמחה גולדשטיין אברהם 54 לאה (ויטראל) 51 גולדשטיין גולדה 22, אסתר 19 מרים 24 גולדשטיין יוסף 52 אירמא (ווייס) 50 גולדשטיין אשת כהן רחל 75 שרה מלכה 70 גולדשטיין גיטל 35, יהודית 30, גולדה 28 גולדשטיין אשת הרמן רוכליץ סרן גל־גולדשטיין שנדור 61 מרגיט (וינר) 57 גל חיים 22 (מחנות עבודת כפיה) גייגר רחל 70 גינסברגר מור 70 אשתו רוזא 67 גינסברגר אטוש אשת אנדור 30 גייגר ארזי, ינע, גליס גולא יחיאל ואשתו גליס קלרי, גוסטב גליק רבקה 33, זלמן 4 גליק סרנא, שוינדל, לאה, אלזא, מלכה גליק יהושע, בלא גנץ אליקים, צירל שפירא גנץ מרים 14, דב 9, אסתר 1, גרין גבי 4 גרוס ארנקא גולדה 31 מרים אלמנת יוסף 51 גרוס ישעיהו 21 מרדכי, מלכה, יעקב שלום גרוס אלזא, גליק קרל, אני גליק בבה גרוס מרגיט (הרשאוי) 34 אילונקא 5½ גרוס זיגמונד 73 רוזנה 61, שרלוטא 28 גרגלי דר׳ חיה (רוזנפלד) 53 גרוסמן בנימין 60, חנה 58, יעקב יצחק גרוסמן יעקב אשתו וולף פפי פסל 66 גרוסמן אלמנת שרגא ברכה ומשפחה גרינברגר איגנץ ואשתו הניקא (ווייס) גרינברגר וילהלם זאב 58 אוטיליה 54 גרינברגר אשר, פריידל (דין) 32 לאה 17 גרינברגר מאיר זאב, חוה (כהן) ביסטריץ 82 — 86 גרינברגר מלכה (יגרמן) 43 „רדויץ" לאה 17 גרינברגר אלכסנדר מנדל 14 גולושלגו יצחק גרינפלד רחל (אהרנפלד) 44, מרדכי 13 גרינפלד אילונקא 22 איבא ג׳ורג׳ 1 עלין מרדכי גרינשטיין דר׳ גרשון שמואל 30 גרינשטיין גולא 40 גולדשטיין רבקה 59 גרבאי מיקלוש 40, אדיט 30 גוטמן הנצי 30 גלבמן פנוזס 80, מרדכי יהודה 39 גלבמן מרה 44, גרינשפן מרים (שוורץ) 46 גרינשפן פייבה 18 משה 16, גנץ מאיר 60 גנץ פייגה (שטנגניץ) 58 אטל 29 פריכטר שלמה 5 גרדוש (כהן) ברטא 56 אנדור 53

דויטש אלמנת (קרל) אסתר דוידוביץ יצחק, חיה, צבי אשתו אקס רוזא דוידוביץ ברוך, ישראל לייב 53 פרל

מאוירר דוד 70, וורע 5 לאיוש 52 מאוירר מנצי (הרשקו) אשת לאיוש 45 מאוירר שנדור ואשתו אווי (פרידמן) 28 מאורר יודקא 8, מנדל ארנקא 60 אווא 22 מאלק אשת מרטין פיש אולגא מרטא מאלק יהודית (מוטוביץ) שרה 28 חיים 2 מאי יעקב, מוזש עקיבא 56 רבקה 39 מוזש פרדל 21, מזאי מרדכי לייב מזאי בלומה (לינדנפלד) דוד מזאי פריידה גיטל, מזאי דבורה (אולמן) מזאי שלמה זלמן, רחל לאה, בילה רבקה מיהאי ארנולד, מיהאי אסתר (פרקש) מורגנשטרן מאיר 60, אשתו רבקה 55 מורגנשטרן הוגו 24 מנדל דר׳ יוסף 52, אשתו הירש לאה 46 מנדל יהודית 14, מנדלוביץ אברהם יהודה 46 מולדובן אלטה חיה (רייכנר) 65 מושקוביץ צירל 64 פאוילה 40, פרל 60 מטצלר אטל (דוידוביץ) 45, אליעזר 43 מטצלר לאופולד 21 מן אירן (רוטה) מייזנר מרדכי אלמנתו גרוס אסתר 73 מלכנר אני דינה 28, בנדי חיים 10 מן זלדה 30 (קלמן) מן קלמן אלכסנדר 41 מן רחל לאה 6, מרקוס אנדור אברהם יוסף 50 מרמלשטיין גיטל 36 חיה 15, מרקוס בעטי 75 מרקוביץ מיהאי מנדל 40 אלוש פרומה 31 מרקוביץ רודי רחל 5 מרקוביץ זולטן 52 מרקוביץ דר׳ אשתו לבוביץ פאוילא אישטוון

נוטי יואל, מלכה לאה (פרנקל) נוטי מרגיט נוימן אשת אמרה (שטיצר ארזבט) 40 ובתה נוימן פזי נוימן אירן 40 נוימן הרמן ואלמנתו נוסבוים שמואל בנימין 71 אשתו רחל לאה 64 נוסבוים אשת בלא מוצן ציטא ובנה נוסבוים אברהם 38 נוימן רחל (שטרנברג) 50 נורמנד דר׳ איזידור אשתו קליין מרגיט 49 נורמנד לאה 22, נח לאו (ליב) 54 ניול יוסף 52 ניול פאוילא 70 נייומן נושי (ברקוביץ) 31 נייומן שלמה, מרים (גרינברגר) 55 נמט יעקב 64, לאה 64, צבי אריה 31 שרה 25 נמט בילה 32, נמט מרים 2

סמרה מיקלוש, סמרה קלרא (ווייס) סוץ יוסף 65 ואשתו 65 סלאגי אנדרע 25 סילאגי אשת יאנע 45 סלאי כהן ולירה קלרה 22 כהן לאה (ווידר) 40 „גברתל כהן כץ אשר אשתו (גולדשטיין) הרמינה כץ שנדור אשתו (ברקוביץ) סופיה כץ טומש, כץ משה 66, רוזא 63 כץ שמריהו 43, אולגא 33 ששא 2 כץ שרה 37, שיינדל אשת רוזנפלד 33 כץ דר׳ יוסף אלמנתו מלכה ברנא 29 כץ גורג׳ 7, ג׳יולא, כהן אלמנת יצחק כהן אהרון 62, רבקה 60, אברהם 26 כהן אברהם.

לאני מאיר זאר 44 לב פרידל, לבי חיים 68 לבי אילונקה 31, לבי אשת יענע 31 לבי אגנש 12, לבוביץ יוסף 27 אילנא 25 לבוביץ אברהם 74 לבוביץ אלתר 50 לבוביץ הינדה (ווינברגר) בלה 18, רחל 16 לבוביץ לאה 14, נפתלי 12 אריה 10 חיים 8 לבוביץ וולוי 8, לבנשטיין זידי (אהרנפלד) 42לבוביץ רודולף לבלי דר׳ לסלו אשתו מגדא לבלי ציולה, לילא לונקן ברטה 33, גבריאל ½ לוונשטיין רוזא (קעסטענבוים) 66 לוונשטיין דר׳ רזא 46 אשתו מרגיט 40 לוונשטיין בלא 39 אשתו בשקע 35 לייטנר מרדכי דוד 80 ואשתו חיה 76 לייטנר סופיה 42 לוקץ לפקוביץ נחמן 62 לוקץ שרה (ברנט) 60, לוקץ ארן (רוטה) 24 לייטנר נפתלי צבי, לייטנר ביילה אשת וויס לייב שמואל צבי, אנטל 43, חיים צבי 46 לייב אולגא (רוטה) 34 טיבור 13 לייטנר אברהם 55, פסל 50, מרדכי יצחק 21 ליברמן חנה, לייב שמואל צבי 72 לייכטמן ישראל, קלרא לרנר מלבין לרנר רוזי, ליכטנשטיין חוה 18 וולף 17 לייכטנר יצחק 56 אשתו לאה 44, אסתר 20 לייכטר שלמה צבי 24 לנדן מיקלוש לנדן אשת מיהאי שסע (טסלר) לנדן רודולף לינדנוולד יהודית (כהן) הרש לוי משה לוי אסתר, שרה לינדנפלד מיקשא 46, יוסף 21 לינדנפלד ארזבט 45, טויבע 40, לאה 4 לינדנפלד קלמן 50 לסט אלימלך זאב, אשתו לסט שרה, לסט יטה אשת לנדווי, צבי דוד לסט אסתר מלכה אשת הרמן קלר לסט מרגיט (שטיינר) לסט שמואל לסט מרגיט (ריטר) אלימלך זאב פריידל לסט ישעיהו בר לסט לאה ביילה אשת פרידמן אסתר (יעקובוביץ) 40, יואל 29 ווייספריד אשת דויטש אילקה צירל 67 וולדנר אשר 56, ציפורה 52, וורא אשת ג׳ורג׳ 31 וורא זוזא 2 וורטש דר׳ שנדור אידא (רוטברט)

זוננווירט סרנא 52, שמעון 57 זוננשיין משה 44, בובי 12 חיה 10 זוננשיין פרל 8, חיים 8, זאויבר דוד 56 זאויבר אשת מיקלוש 26 זאויבר לויה 3, זוננווירטה שמואל 60 זוננווירטה גיטל 58, זיידלר בנימין 65 זיידלר אשת מהאיל (רוזנברג) פרל 55 זילברמן אשת דר׳ יוסף 33 זילברמן ינוש זילברמן יוסף 40 ואשתו, זלצר חיה שרה זלצר אידל, זלצברגר שמעיהו 48, לאה 45 זלצברגר שלמה 22 יהודה 20 זלקוביץ זולטן זלקוביץ אשר זליג, אמא, הניה בתיה, ארנא אייזיק

טבק איזידור ישראל, חנה, משה טייטלבוים זאב 68 ואשתו חנה 50 טייטלבוים ברל 48, פפי 40, אהרון 7 טייטלבוים מנשה 5 טסלר שמעון 62 טסלר עטיה אלתה 59, אברהם 38 שרה 28 טסלר שנדור סנדר 50 רחל 48 סידי סרל 11 טסלר איציק מנדל 13, טסלר שמעון 40 טסלר פסל 40, טסלר זולטן 14

יומברגר אשת אהרון, יונש אנשל 64 יאקאב בלא 44, יגר שרה רבקה (מולדובן) 40 יונגרייז דבורה (ביכלר) 58, מנצי פיגל 32 יונגרייז אשר אנשל 10, יעקוב איזבלא יעקוב לייב, מרדכי, משה, אברהם יעקוב מנחם, אלכסנדר יעקובוביץ שנדור, יעקובוביץ אשת יעקב 95

כהן שנדור 55 ואשתו ליבה (רוזנברג) 45 כהן אסתר 73, פל משה 17, ליפוט 55 כהן גיזא 50, כהן יעקב 64 בתיה 67, פרידה 28 כהן אדי 6, אניקו 4, שלמה 37 אשתו טובה 34, כהן ברוינדל 3, אסתר 73, רחל 44, לפוט 55, כהן גיזא 50, מרים (ווייס) 52, כהן שרה 65, כהן צבי 22, מרדכי יהודה 18, ליפוט 62, כהן גיזי (פרידמן) 58, כהן מיקלוש 32 כהן הלן (ווייסברגר) 52

צאודרר דניאל 44 אלא 40 פני צפורה 58 צאודרר פריצי שלמה 16 ציטרום בנימין 49 צייגר יוסף הרש 62, צייגר מינדל מרק 62 צרניקוב שרה

קובץ אהרון 68, קאהאן בלומה 46 קאהאן זולטן, קולינר יאנוש וורה קולינר אלמנת מיקשא, קויפמן יעקב קויפמן רבקה, מרדכי אליעזר קויפמן אהרון אליהו ואשתו ריזא קויפמן חיה איטא, צבי בנימין, נורא קולכייער יחזקאל 43 אשתו צפורה 36 קולכייער יטא זאשע 12 בוילה 11 קופפרשטיין ראובן יצחק 68 קופפרשטיין רוחמה (קליין) 58 קופפרשטיין יוסף שמואל 1קורנהייזר דר׳ איזידור אשתו (כץ) אלוש קורנהייזר עווא־צאפי קייפר יעקב 48, אסתר בילה (פריד) 48 קונדא אשת דר׳ אנדור קיש אלמנת לסלו, קיש אלמנת ארן קלויזנר יאנקא (לעווענשטיין) 64 גורי 14 קלויזנר טומי 9, קליין פרידה 54 קירש חיים צבי 58, מרים 58, רחל 26 קירש בנימין זאב 31, קליין דוד 73 קליין ברוך 54 אשתו אירן (זונגווירטן 57 קליין ווילמוש זאב 56 אשתו רחל 51 קליין אישטוון יצחק 24 ינוש יהונתן 23 קליין רחל אשת משה 32, דוד הרש 9 קליין ברל 8, יעקב יצחק 6, ריצא 5 קליין שלום, אשתו רחל (ברגר) רוזא קליין שלמה, קליין מיקלוש, לילי (נוימן) קליין ברוך חיים אשתו (פרנקל) חנה לאה קליין מריא 83, מיהאי 77, נגדור 47 קליין אלברט 45, רגינא 43, איזידור 40 קליין רוזי 33, פרנצסקא 31, ארנע 29 קליין חנה (גרינפלד) 37 קליין שמואל 44 קליין שרולטא (שטייער) 32, ג׳ורג׳ 8 קליין עווא 5, מריקא 6, אישטוון 6 אריט 5 קליין מיקלוש 42 אשתו (נוימן) עווא 36 קליין אדל 40, קליין שמואל שלום ואשתו קליין רחל אשת שמואל שלום קליין מגדא (בלייער) 27,, קליין פרנצסקא קליין ארזבט (שטרן) קליין ישראל 48 קליין שלמה זלמן 17, מגדא מאטל 15 קליין אולגה 13, עליז 11 קליין ריינע אשת שטייר ושני ילדיה קליין מרדכי ואשתו ושני ילדיו קליין פסח יהודה וארבעה

בילה פרידריך אולגא אשת רוב איגנאץ פרקש חיה פסל (גרינבוים) 54 ברוך 45 פרקש אידא 46, אורי לייב 12 שרה 8 פרקש אשת יוסף פלס אירן, מרטון 48 פרקש ערנע 22 פרייברגר אניקא 10 פרנץ אשת שנדור 60, פראהליך אנא 37 פרנקל רוזא רחל 86, פרנקל אמיליה 82 פרל אשת הרמן (ווילקוביץ) גיטל פרל רחל 23, אליהו 20 שמואל זאב 18 פרל אברהם 45 רחל 42 פרימט 20 יצחק 14 פרל יאנקא 22 פרל חייה פייגה (אדלר) 49פרל משה לייב 51 מלכה 24 בלומה 19 רייזל 7 פרל שלום 14, פרל אביגדור 12, נתן 10 פריד רייזל 84, פריד מינא (רוטה) 82 פרידמן הדס (גרינבוים) 54 מלכה (רוזנבוים) 58 פרידמן אדולף אברהם יעקב 59 אשתו לאה פרידמן לאה 58, שרה 26, פרידמן קרל חיים 56 פרידמן גולדה אשת חיים ארנקו 51 עדית 12 פרידמן פרל 12, רחל אשת ליפוט פרידמן 75 פרידמן עמיל חינה 37 אשתו וורה (ישראל) 35 פרידמן יורי 2, אווא פייגה 15 רוזה 37 פרידמן עדע אהרון 8, הני 81 אברהם 45 פרידמן לייב 45 חיה פייגה 43 חיים דוד 27 פרידמן יצחק 18 מרדכי 54 טרצא 54 פרידמן יוסף 22 אליעזר 14 קלמן 11 מאיר 9 פרידמן רבקה 18 פרידמן חנה ובניה פרידמן זלטע ובניה פרידמן שרה פרידמן יקותיאל יהודה ברטה בילה אשתו פרידמן אסתר מלכה, זאב, לאה שיינדל פרידמן אשר אברהם אבא, רחל פרידמן מלכה ומשפחתו, אהרון 40 פרידמן דוד אלימלך 12 יהושע 10 פרידמן מאיר, רייזל, לייביש, נעמי פרידמן משה, רייזל, בלומה ליפא פרידמן מרדכי, הנשי, מרדכי בן חיים פרידמן זלדה, רחל צשרנה (קרסל חיה פרקש יהודה אריה 66, מרים 63 גיטל 45 ברכה 36 פרקש סרן שרה 40 אילוש 45 אריה יהודה 8, חוה 7 פרקש פסל 5 פרומה 23 מרים 2, חנה 22 לילי 20 פרקש חוה 17, זאב 55 שרה 52, טובה 20 רבקה 18 פרקש הינדה 8 הרצקה, רבקה (שוורץ) ליפא, פסל פיש יצחק 38 ואשתו מלכה 32 ובניהם

קלוטהילד 64 סלאי יוסף 74, סמוק ליוש יול 67 סמוק אשת וואלף רגינא 57 סנטו שנדור 56, אללא גוטמן) 52, חוה 20 סמוק ערנע חיים ישראל 20 סעקע ברטה סעקעלי אשת דר׳ שנדור 41, גיזלא 18 סעקעלי אנטל 15, סקס מור ואשתו

פאויר זיגמונד, פאויר יוזשא (שטרן) פאראגי קלמן 27 אשתו אנא (שטיינר) 37 פאראגי אווא בת אנא פוללק יהושע 58 פוללק רוזא 52 פוללק הענא 25, יהודית 47 פוללק חיים יהודה 3, לאה גיטל 45 פוללק אשת יואל מרים חנה 40 פוללק אשת פל 60, פוקס זלמן 56 פוקס חנה מירל 30 משה צבי 25 פוקס משה 6 שמואל 4 פוקס בצלאל פוקס הרבנית גיטל אלמנת מרא דאתרא פוקס הרה״ג ר׳ בנימין זצוק״ל פינגרמן אשת בלא הלן פייער פרקש 36 פייער רבקה (שרקדי) 30, פיש שרה (איזן) 64 פופוביץ שמואל 55 שרה 49 חיה דבורה 22 פופוביץ אליהו 15, ברוך לייב 15 מרדכי 8 פיש מרים לאה (קוסוביץ) 43, יענטי 35 פיש אירן (זילברשטיין) 31 סלובה 8 פיש אברהם ברוך 34 שפרה 4 פיש חנה (נוימן) 31 בנימין 13 יצחק יהודה 7 פישר רחל (יונגרייז) 32 פישר משה יהודה 52 פישר משה 48, רחל 48 גולדה 24 פיליף ארנקה גולדה 34, פינקל מרים 32 פוקס אברהם שמואל ומשפחתו פנישי זופיא 20, פלס אשת אהרון פלס געזא ואשתו פלס יהודית, קלרה פלס בלא פעקעטע אשת שנדור פריד משה יהודה 52 אלקה 51 ליפשה 13 פריד נטי פריד בנימין 67, הינדא 63 פריד גיזי גולדה 27 יוסף 2 יוסף יהודה 33 פריד שרה 31, משה זאב 25 מרים 17 פריד חיה 15 ליפא 12 קלרה 32 ובבה אברהם 6 פריד יקותיאל 58, ואשתו בוילה פרל 54 פרוינד מרדכי לייב 59 פרוינד יוסף 60 פרוינד פרל אשת יוסף, פרוינד ארזבט זיסל 33 פרוינד משה 29, פריד דר׳ לסלו מנדל 28 פריד יענע יעקב 57 אשתו גיזלא גיטל 44 פריימן אטל 42, לאה 14, חנה 12, הרש דוד 18 פרידריך מנחם, אשתו פלדמן

בוילה, אידל שטרן מור שטרן אנטל 72 ואשתו 62, מרגיט 36 שטרן אילוש 30, שטרן מיקשא ואשתו שטרן מיקשא 38, אשתו 30 זוזי 4 גיזי 28 שטרן פרי 32 שנדור 30 שטרן משה 46 שטרן פרידא (האגמשי) 62 שטרן פרי 24 שטרן לנקא אשת מיזנר אפרים 52 שטרן מילי 82 שטרן פנחס 73 שטרנברג אשתו פוקס מרים 32 שטרק שרה פייגה 82 אברהם ישראל 62 שטרק מינדל (שמעון) 27 שילר שנדור שלמה שילר טרי פריידל 55, שילדקרויט שרה (פריד) 54 שימברגר רזא 46, מרצי 42 שינברום חנה שיינר אהרון, שושנה, זלדה, אברהם משה שלזינגר יעקב 44 אשתו סימא 44 רחל 16 שלזינגר רבקה 55 אטל 9 שלמון נתן 82 אשתו שלמון (ברגר) רוזא 82, צירל 31 יהודית 1 שמואל אריה אלדר 39 רבקה 35 ארנא 8 פייגה 5 שנברג חיים 65 לאה 56 שפינגולד אנדור אשתו יולישקה שנפלד אביגדור גולדה, מנחם חיה, בנימין שרה, אסתר שנק איזידור 37 אשתו פוקס חנה מירל 30 שפיץ שמואל 70 פייגה 69 שנדור 44 לסלו 9 שפיץ יוסף 42מרים 43 אלדר 58 ארזבט (ניימן) 28 שפיצר פרגש 56 אשת ניימן ארזבט 26 אטיאש שפטר, שפיצר, קטו אשת אנטל 50 שרקדי אברהם שפיצר ערנע 46 אשתו שטייער בבא 40 עווא 25 שרייבר גזא אשתו אנוש, פירושקא שרמן אברהם 61 אשתו זיסל 60 שרמן בנימין זאב 33, אסתר 23 שרמן קלארה 30 לאה 1

שפירא זאב (פרקש) 64 שושנה טרעד 56 שפירא אסתר 21 זנקא 56 מרים 45 שבשטן שנדור אשתו (אשר) יולאן שבשטן מגדא שוגר שנדור 55 שוורץ שמואל צבי, אשתו רחל, אוסקר שוורץ מרים, גורי משה 15 אטל 65 שוורץ בלה 47, מרגיט 43 אגנש 19 שוורץ מרים 18, מוריץ 50, יולישקא 50 שוורץ ליוש 39, שוורץ יהודה 4 שטרן שמואל 40, טומי 4, מרים 66 שטרן יעקב שמעון 44 צפורה 44 שטרן ירמיהו 20, זיסו 12, מטהילד 42 שטרן יהודה אריה 38 אסתר מלכה 36 שטרן מאיר 12, יוסף ירמיהו 10 (אופפנהיים) 33 רוט ליוש שמואל לייב 46 אולגא באבא 40 רוט אשת איגנץ צרטל 70, פלי שמחה משה 13 רוט אוטו שלמה זלמן 11, עווי חוה 7 רוט אדולף אברהם 59 הלן חנה 54 רוט מ. יוסף 62, סרין 56, אילונקא 35, רוזי 33 רוט ארזי 31 רונא אנטל 60, רונא ווילמוש 50 רונא בעלא 60 אשתו ריזא 63, אישטוון 30 רטי שנדור 23, רובנשטיין בנימין זאב 68 רובנשטיין אשתו (ברוין) מטילדה 56 רידר סרנא שרה 60, רידר לסלו יצחק 33 רידר פרנציסקא פרומה 6, אנדור נפתלי הרץ 2 ריטר גיולא 68, הרמינע 64, לנקא 40 בשקע 32 רייזר יוסף 60, פרל 58, אידל 33, פנחס 23 ריטנר גיטל, רזמובש חיים יהושע ואשתו שרה רייך אשת שנדור קליין הלן 52, רייך לויזא 70 רייך שמואל 55, רייכנשטיין יהודה לייב 44 רייכנשטיין דוד 17, רייס לילי 24 רוזנברג אסתר 40 צביה 17 רבקה 15 רוזנברג דוד אלימלך 13, אהרון יוסף רוזנפלד יצחק 50 רייזע 40 חיים שלמה 21 רוזנפלד אלק 52 רובין צביה 39 רוטשילד אשת איזידור צירה 62, רוט רוזא 55 רזמיבש יחזקאל רזמיבש יכד, שמואל, מרים יטה רזמיבש בנימין, רייך בנימין 35 רינגר חיים וואלף 50 ומשפחתו ריף מנחם צבי 70 ריף יצחק 49 ריף אדל (מרק) ווילמוש 16 רבקה ריף חיים הרברט 14 יחזקאל 8 ריף לנא (פוללק) 35 פרל 8 פריגש 6 ריף חיים 4, מרים 2, רייס הלן רייס לילי רפפורט ישראל אפרים, אשתו רייזל 48 ראדו הנריק 63 ואשתו שטרנברג אלה 60

שמידמיר חיים אריה, ואשתו זלדה שמידמיר (וועג) וילדיהם דוד ולאה שוורץ מרים 55, נושי 25 פירושקא 42 שוורץ־נמט טובה 40, בנימין 2 שוורץ יעקב 50 מרגיט (פיירשטיין) 47 שוורץ גיורג' 29 שטיין אלמנת גרינשטיין 82 שטיין נחמן 47, בילה (אפל) 39 שרה 14 שטיין רזין 9 רחל גולדה 7 שטיינהרץ טומש 49, אימרה 14 שטויערמן אלמנת דר' מיקלוש הירש אדיט שטיין איגנץ נחמן 84 שטרן בנימין זאב שטרן יוסף קלרה, ילדיו קליין אשת מור ובתה קלארי קליינפלד שנדור ואשתו (ברודי) אטלקא קלמן הוגו צבי, קלמן רוזליא רחל קנז דר' ינו 65, קנז דר' ארזי (מושקוביץ) 55 קנז דר' מרדכי 56, קליין קטו 13, פישטא 11 קליין בלאנקא (מושקוביץ) 2 ילדים קניג יצחק 75, מרים שרה 67, בילה חיה 41 קניג פרל 58, קסירר מירל (בידרמן) 26 קסטור רוזא רחל 75, קערעקש מנו ואשתו, קרטיס אשת אנטל קרטיס גבריאלה שרה 28 קרטיס משה מרדכי 58, אסתר גאל 53 קרל לאה (קליין) אשת אלברט 45 קרל מנחם 47, קנר יוסף, שרולטא (פרקש) קליין ישראל מנדל 55, ברטא בר־נדל 55 קליין אבל 68, ארנע, רחל (פרקש) אהרון קליין אברהם 56, צציליה (ברוין) 66 קטו 25 קליין אליעזר 44, דוד, רבקה (לינדנוולד) קטש מאיר, שרה (דויטש) קטש יענע קטש גיולא, ארזבט קופפרשמיד ישראל 52 קופפרשמיד בללא (קליין) ראדו איטא (גרינבלום) 52 ראדו דזשע 62 מגדא 35 בשקע 38 ראזשא אמיל 56, אשתו 53 אדית 22 אירן 24 רוביטשק יוסף 53 אשתו רוזא 53 רוביטשק פיליפ נחמיה 20 רוביטשק בנימין אשתו אסתר מלכה רוביטשק (גולדברגר) רוזא, אברהם משה רובישק אשת אקוש לוסטיג גולדה רובינשטיין יהודית (הירש) 24 רוזנבוים אברהם 55 מלכה 52 פרל 28 רוזנברג מרדכי 86 אשתו (שוור) שרה 82 רוזנברג חנה 24, יאנוש 18 שרה 20 רוזנברג ארנא אשתו (רייס) הלן 50 רוזנברג אשת לאיוש בוילה 54 רוזנברג מלכה מנצי 30 אגי 10 לאצי 8 רוזנברג מרים 80, שאול 40 ואשתו פרל רוזנברג אברהם דוד 35 ואשתו (דרבש) רוזנברג גיטל (פיליף) רוזנברג יצחק רוזנברג ישעיהו, ארנא 49 גיזלא (רייך) 49 רוזנווסר יצחק, רוזנטל קטו 18 רוזנפלד קרינול רוזנפלד שנדור 38 פל 7 לסלו 3 רוזנר יאנקא (קירש) חנה, זוזי מרים רוט אלברט 58, גיזלא 52 קלרה 29 אדיט 22 רוט יהודית 20 יעקב 52 אסתר (גרוס) 57 רוט רבקה רחל (שטיינברג) 24 חיים ברוך 3 רוט זוע 36 ואשתו

רודולף 70, אסתר 50 שנברגר אננא
40, שנברגר קטו 32 שטורך ישראל,
אטל (לינדנוולד) שטורך בילה,
שאמואל משה שאמואל גולדה
(בנדיק) שאמואל פרימט שטרן גיטל
הניה

33 ישעיהו שלמה 8 שניצלר אריקא
3 שמעונוביץ ברוך 58 שמעונוביץ
מלכה 56 שושנה 36 שמעונוביץ
לאיבה 34 שר משה חיים 56 שר יצחק
38, ובניו שר שלמה אהרון 20 שר
בנציון 17 שר משולם 13 שנברגר

לאה 31 שטרן אפרים 36 ברל, ישכר
מאיר דוב 10 שטרן יוסף ברוך 56
שטרן הנצי 51 שטרן מאיר 30, משה
28 שמשוביץ שלמה 58, רבקה 52
שמשוביץ צבי 78, יחיאל 22 שמשוביץ
אלעזר 56 יחיאל 56 שמשוביץ צפורה
50 רחל 36 ישראל 32 שניצלר ברוך

EMLÉKEZZÜNK ÉS SOHA NE FELEJTSÜK EL ŐKET

זכור אל תשכח!

Teller Ede a világhirű magyar-zsidó fizikus — kit általában a Hirosimára ledobott első amerikai atombomba atyjának emlegetnek — egyizben a Tel-Avivban megtartott előadásában a következőket mondotta: „Talán a legkényelmesebb és legokosabb dolog lenne egyszerüen elfelejteni mindazt ami velünk történt, de ezt **nem lehet** elfelejteni."

Mi hozzá tesszük, hogy **nem is akarjuk**, sőt nem is szabad soha sem elfelejtenünk, hanem le kell vonnunk belőle — saját érdekünkben — a megfelelő tanulságot.

Vonatkozik ez minden későbbi generációra is.

Mindenkor tartsuk szem előtt és szívleljük meg a nagy **Báál Sem Tov** szavait: **„A számüzetés a feledéssel kezdődik, a megváltás titka az emlékezés."**

יזכור אלהים נשמת כל קרובי וקרובותי הן מצד אבי והן מצד אמי
הן שהומתו הן שנהרגו הן שנשחטו ושנשרפו ושנטבעו ושנחנקו על
קדוש השם, בעבור שאתן צדקה בעד הזכרת נשמותיהם ובשכר זה
תהיינה נפשותיהם צרורות בצרור החיים עם נשמותיהם של אברהם
יצחק ויעקב, שרה רבקה ולאה, ואם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן
ונאמר אמן!

HŐSI HALOTTAINK

Számos nagyváradi ifjú áldozta fel életét a zsidó állam fennmaradásáért. Gyakran a kikötőből egyenesen a harctérre vitték őket, mert a súlyos katonai helyzet miatt még a szükséges kiképzésre sem volt idő. Sokan nem is találkozhattak többé hozzátartozóikkal...

Miután 1945 május 8-án Németország feltétel nélkül kapitulált és a hitleri rezsim végleg összeomlott, reméltük, hogy a munkaszolgálatban és a megsemmisítő lágerekben átélt szenvedések után, végre itt Izráelben — saját országunkban nyugodt és normális életkörülményekben lesz részünk, de csalódtunk. Mindjárt az állam kikiáltása után hét arab állam hadserege támadta meg a védtelen-fegyvertelen maroknyi zsidó lakosságot. Mi is feltehetnénk a Mindenhatónak a kérdést — mint egykor Mose Rábénu — miért tettél annyi rosszat ezzel az oly sokat szenvedett néppel?

למה הרעותה לעם הזה ?

Igaz, kétezer évi gálut után, megadatott, hogy végre mi is **saját** otthonunkban, normális egyéni és népi életet élhetünk és fegyverrel a kézben oltalmazzuk meg családunkat — otthonunkat. Mose Rábénu egyetlenegyszer fordult a Mindenhatóhoz egyéni kéréssel, mondván: Engedd meg, hogy átkeljek a Jordánon és hosszas sivatagi barangolás után megizleljem a **saját** haza örömét. Ha lesznek is ott nehézségeim **„majd meglátom"** le fogom küzdeni, örömmel vállalom.

אברה נא ואראה

Izráelben elesett gyermekeink egészen más körülmények között haltak meg, mint a deportációban és ezért az értük viselt gyász is más. Bennük hősöket és nem kiszolgáltatott, és embertelenül megkínzott áldozatokat gyászolunk. Ha vannak és lesznek a jövőben nehézségek **saját** hazánkban is, de tudjuk, hogy ma már létezik más alternativa, mint a gálut útját járni. A kétezer éves antiszemitizmus és zsidóüldözés nem szünt meg és kevés kilátás van rá, hogy valaha is megszünjék. Weizmann Chájim, Izráel első államelnöke állapította meg: **„Minden zsidó saruiban viszi magával az antiszemitizmust"**. Átmeneti viszonylagos nyugalmi állapot ne tévesszen meg bennünket. **„Recht oder Unrecht mein Vaterland"**. „Jó vagy rossz hozzám a Hazám" — mondja egy német közmondás. Ha ebben a szellemben fogunk élni és érezni, joggal remélhetjük, hogy a Mindenható is be fogja váltani igéretét: **„Környező ellenségeid békében hagynak élni és biztonságban fogod birtokolni az országot."**

והניח לכם מכל אויביכם מסביב וישבתם בטח

Többször fordultunk nagyváradi testvéreinkhez irásban — körlevelekben, valamint élőszóban, — ázkárákon és kértük az elesett hősök családtagjait, hogy juttassák el hozzánk fényképeiket az őket méltán megillető megemlékezés céljából. Sajnos, csak kevesen tettek eleget kérésünknek. E fényképeket természetesen elhelyeztük az Emlékkönyvben. De igyekeztünk felkutatni mindazok neveit is, akiknek fényképei nincsenek birtokunkban és nekik is örök emléket állítunk itt:

Bern Ábrahám z.l. Született 1927-ben Nagyváradon. 1948. június 10-én hősi halált halt Rámát Náftáli kibuc védelmében.

Berkovits Eiser (Pista) z.l. Szül. 1923-ban Nagyváradon. 1949. január 4-én, Raffián, a „Goláni" ezred tagjaként esett el.

Herskovits Mordecháj z.l. Szül. 1923-ban Nagyváradon. Mint a Palmach tagja 1948. július 18-án, a Latrun-i harcokban hősi halált halt.

Weinberger Ábrahám z.l. Szül. 1919-ben. 1948. augusztus 14-én aknára lépett, mely végzett fiatal életével.

Schwartz Menáchem z.l. Szül. 1924-ben Nagyváradon. Elesett 1948. december 28-án a Falugya környéki harcokban.

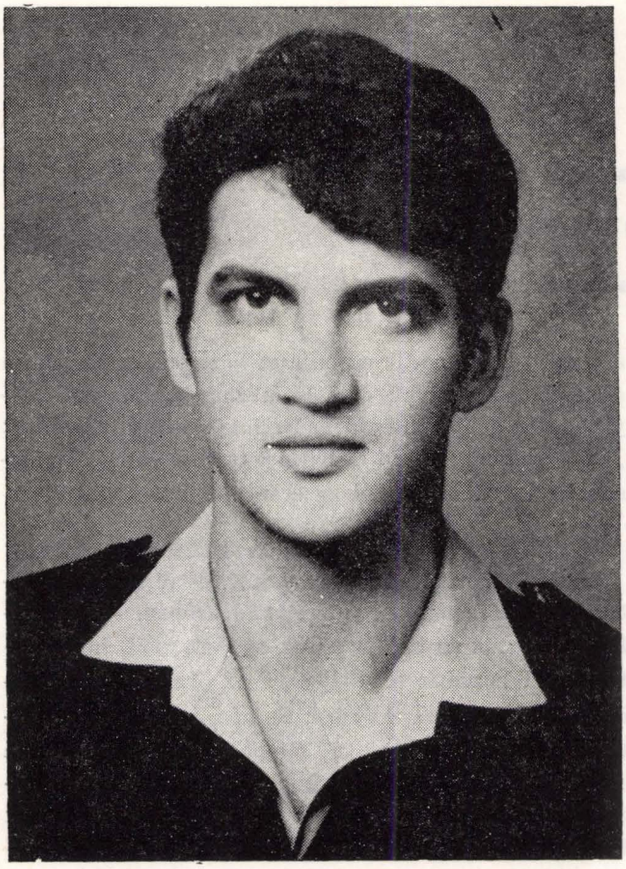
Rosenbaum Chájim z.l. Szül. 1922-ben Nagyváradon. Hősi halált halt 1948. október 17-én.

László Jehuda z.l. Szül. 1948. junius 26-án Nagyváradon. Elesett 1973-ban Szimchát Tóra napján a jomkipuri háborúban.

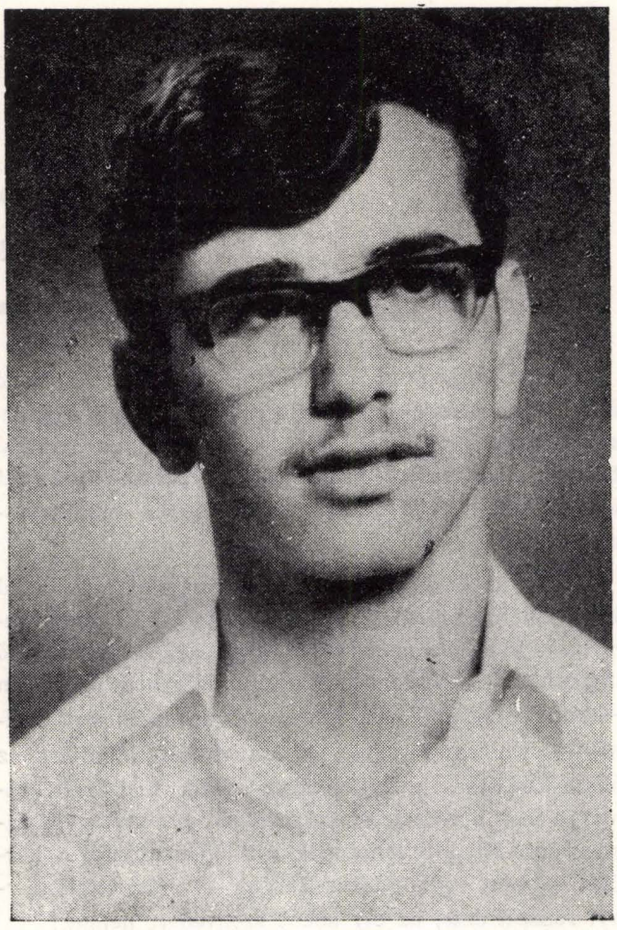
Ávrám Tomi z.l. Hősi halált halt 1978. március 4-én Jeruzsálem Óvárosában.

Sajnos a fájdalmas névsor ezzel még nem zárult le, nagyon is hiányos. Egyeseknek csak a neveit kaptuk meg:

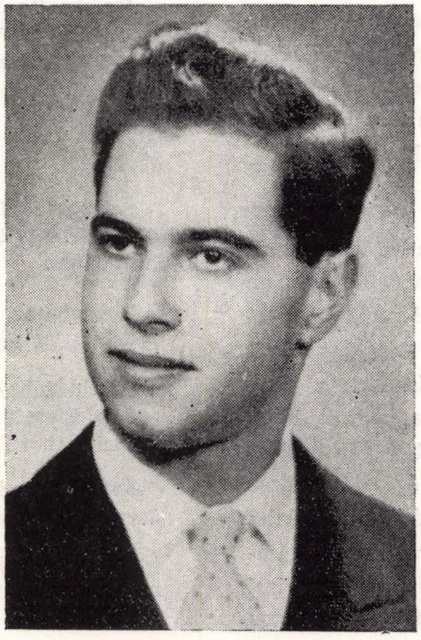
Deutsch Tibor, Grünberger Mose z.l. míg a többieknek még ezt sem sikerült felkutatnunk.

ÖSZTREICHER MOSE zl. pilóta-kapitány
Szül. 1952 április 6-án Haifán. A Port-Szaid-i rakétabázis bombázása után nem tért vissza. 21 éves korában áldozta fel fiatal életét a hazáért a Jom Kippur-i háborúban

CHAIM JEHOSUA RÉZMÜVES - NÁCHSONI zl.
Szül. 1950. október 2-án Jeruzsálemben. 23 évet élt. A Jom Kippur-i háborúban esett el, a Szuezi-csatorna mellett

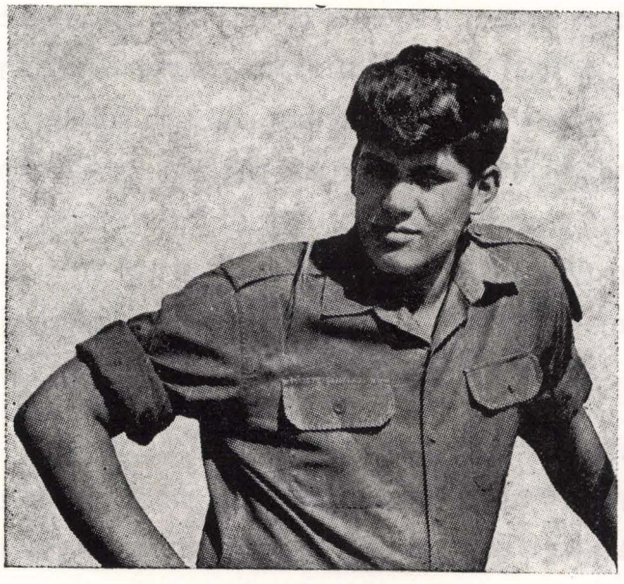
LIPSCHITZ SALOM zl.
Altmann Sámuel z.l., az erdélyi Mizráchi megalapítójának unokája 18 éves korában hősi halált halt

HELF GÁVRIÉL – SZIMCHÁ z.l. hadnagy
Szül. Haifán 1949 december 12-én, elesett 1972 március 21-én Szinájban. — Szüleinek egyetlen gyermeke volt

FLÓRIÁN JÓZSEF zl.
Szül. Nagyváradon 1947 április 23.-án. Az Éjlát nevű hadihajó tisztjeként annak elsülyesztése folytán, 1967 október 21.-én életét vesztette

BÜGLER DÁVID főhadnagy zl.
Elesett a Jom Kippur-i háborúban a Szináj-i harcokban 1973 október 6.-án

POPOVICS CHAIM zl.
Szül. Nagyváradon 1924-ben, 1948 október 23.-án esett el a Mánárá körül folyó harcokban

SCHWALB MENACHEM (MENDU) JUDA zl.
Szül. 1924-ben Nagyváradon. A „Dani" akció néven ismert harcokban 1948 julius 15.-én hősi halált halt

Emlékükre mondjuk el mi is azt az **Imát**, melyet a Cáhál kántora recitál a hősi halált halt katonák temetésén.

אל מלא רחמים

אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים, טהורים וגבורים, כזוהר הרקיע מזהירים. לנשמות חילי צבא הגנה לישראל שנפלו במלחמות ישראל, בפעולות הגנה, תגמול ובטחון, ובעת מלוי תפקידם, ולנשמות כל לוחמי המחתרות וחטיבות הלוחמים במערכות העם שחרפו נפשם למות על קדושת השם ובעזרת אלהי מערכות ישראל הביאו לתקומת האומה והמדינה ולגאולת הארץ ועיר האלוהים.

בעבור שאנו מתפללים לעילוי נשמתם, לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמתם. יי הוא נחלתם, בגן עדן תהא מנוחתם, וינוחו בשלום על משכבם ויעמדו לגורלם לקץ הימין ונאמר אמן.

ZÁRSZÓ

Kedves nagyváradi testvéreink!

NAGY KÉSÉSSEL BÁR, de végre elérkeztünk a számunkra ünnepélyesnek mondható órához, amikor átnyujthatjuk a beigért Emlékkönyvet. Sok nehézséget kellett leküzdenünk, míg a göröngyös utat végigjárva sikerült e tartalmában és külső formájában is impozáns Emlékkönyvet összeállítanunk. Remélni akarjuk, hogy nem fog csalódást okozni. Ez elégtételt nyujtana a sok évi pénzt és fáradtságot nem kimélő, odaadó-önzetlen munkáért. Az Izráelben élő volt váradiak hivatottabbjai szines-tartalmas cikkekkel igyekeztek emelni a mű nivóját. Jól tudjuk, hogy — mint az ilyenkor szokásos — felmerülnek indokolt és főleg indokolatlan panaszok-reklamációk, tehát már előre is kérjük a **valóban** megbántottak elnézését, mert bár mi igyekeztünk tudásunk javát nyujtani, mégis elkerülhetetlen minden jogos igényt kielégíteni egy olyan könyvben, amelynek létrehozásához csak korlátolt lehetőségek álltak rendelkezésünkre.

Eredetileg úgy terveztük, hogy már ebben a könyvben ismertetjük, legalábbis kivonatosan ivritben is a magyarnyelvű anyagot. Azonban oly sok irás kapott elhelyezést a magyarnyelvű részben, hogy már a terjedelménél fogva, technikailag sem lehetett e kötetben többet elhelyezni; bekötni is lehetetlen lett volna. Ezért külön könyvben tervezzük ivritül részletesen ismertetni az anyag szükségesnek vélt részét, ami kivált a fiatal nemzedék és az utókor szempontjából bír fontossággal.

Felhasználjuk az alkalmat, hogy ezuton is köszönetet mondjunk mindazoknak, akik értékes közremüködésükkel lehetővé tették az Emlékkönyv megjelenését; mindazoknak, akik segítségünkre siettek a szerkesztés munkájában, akik anyagilag támogatták, vagy adminisztrációs vonalon fejtettek ki figyelemreméltó tevékenységet.

★

AZ EMLÉKKÖNYV MEGJELENÉSÉVEL három célt akartunk szolgálni: örök emléket állítani a deportálásból vissza nem tért szeretteinknek; lerögzíteni azokat a borzalmas szenvedéseket, amelyeken a gettóban és a deportálásban keresztülmentek; levonni a megfelelő tanulságokat. Tudatában vagyunk annak, hogy csak kis részben tehettünk eleget a saját magunk és mások által támasztott igényeknek.

Hogy ennek, az Istennek és embernek tetsző életet folytató patinás váradi zsidóságnak mily borzalmak közepette kellett végigjárni a szenvedés útjait, zárszóként még elmondom, hogy Diósi Lajos leánya és fiatal unokája is az egyik agyongyömöszölt vagonban útban volt Auschwitz felé. A fiatal lány nem birván az út szenvedéseit, meghalt a vagonban. Az első megállónál a kisérő csendőr kényszerítette az anyát, hogy személyesen emelje ki leánya holttestét. Midőn ez megtörtént, felszólította, hogy saját kezeivel kaparja ki leánya részére a gödröt és földelje ott el. A szerencsétlen anya őrjöngeni kezdett, mire a csendőr elővette fegyverét és szó nélkül agyonlőtte. A magyar lovagiasság eme egyenruhás fasiszta képviselőjének egyik hőstette ez a sok közül. A Diósi család e tragédiájában benne van az egész magyar zsidóság sorsa.

★

KÖZTUDOTT, hogy a varsói gettóban 93 Béth Jákob növendék közös elhatározással önként vetett véget fiatal életének, midőn tudomásukra jutott, hogy a német katonatisztek szórakoztatására akarják őket felhasználni. Előzőleg levelet hagytak hátra, melyet

úgy vélem érdemes szószerint idézni: „Nem tudjuk, hogy ez a levél valaha is eljut valakihez. De ha mégis kegyeletes kézbe kerül... kérésünk csak az, mondjatok Kaddist 93 ártatlan, tiszta zsidó lányért."

Kérő szóval fordulok a világ minden részében elszórtan élő volt nagyváradiakhoz, hogy a szokásos Jizkor imáinkba foglaljuk be őket mi is saját vértanuink neveivel együtt, akik Smá Jiszráel kiáltással ajkukon mártirhalált szenvedtek zsidóságukért; ál „Kiddus Há sém."

★

SAJÁT BŐRÜNKÖN éreztük, mit jelent az, hogy a tegnapi legjobb barátok, évtizedes üzletfelek máról-holnapra megtagadtak minden érzelmi kapcsolatot, a legegyszerűbb emberi közösséget is zsidó barátaikkal szemben.

Ne tévesszen meg bennünket valamely galuti országban rövidebb-hosszabb ideig tartó nyugalmi állapot. Valódi és tartós biztonságérzetet csak **saját** országunk nyujthat. Legyen az ezzel járó áldozat és kockázat még oly nagy is, vállalnuk kell, mert ez az egyedüli járható út számunkra. Ha úgy éreznénk néha, hogy a terhek már-már elviselhetetlenek, gondoljunk a két évezredes galuti életünk szenvedéseire és főleg Auschwitzra...

Soha többé nem szabad elindulnunk a galut utján! Ez Auschwitz nagy történelmi tanulsága.

E könyvet nem csak pénzzel és munkával készítettük el, de benne van az életbenmaradottak minden szeretete és kegyelete az elvesztett szülők, házastársak és ártatlan gyermekeik iránt.

Midőn e könyvet olvassák, gondoljanak arra, hogy nagyon sok váradi testvérünk láthatatlan könnyeit is prezentáljuk benne, amelyek összefolynak valamennyiünk — sőt a későbbi nemzedékek — könnyeivel, fájdalmával a bennünket ért nagy tragédiánál.

Tel-Aviv, 1981. május havában.

GROSZMANN ÖDÖN
a
„Nagyváradról Elszármazottak Szervezete"
elnöke

A NAGYVÁRADI ZSIDÓK EMLÉKKÖNYVE

TARTALOMJEGYZÉK:

	Oldal
Jizkor — Kádis — Előszó	5 — 9
Nagyvárad látképe - térképe	11 — 16
Schön Dezső: A nagyváradi zsidók útja	18 — 147
Groszmann Ödön: Az ortodox hitközség	148—192
Lax Tibor: A neológ hitközség	193—202
Dr. Kecskeméti Lipót: Templomi beszéd	202—205
Hegedüs Nándor: Dr. Kecskeméti méltatása	205—207
Lax Tibor: Neológia a vészkorszak után	207—209
Schön Dezső: Százéves a Cion templom	209—211
Groszmann Ödön: A munkaszolgálat	211—217
Groszmann Ödön: Az Aguda Nagyváradon	217—222
Zimroni Slomo: Cionista mozgalom Nagyváradon	222—230
Heller Mose: Zsidók a nagyváradi sportéletben	230—234
Jakabovits Béla: Megemlékezés Heller Miklósról	234—234
Névtelen: Váradi zsidók a nagyvilágban	234—238
Gréda József: Ady Endre és a váradi zsidóság	238—241
Rappaport Ottó: A csend kiáltása	241—243
Rappaport Ottó: Késői siratő	243—246
Névtelen: A nagyváradi zsidóság lélekszámának alakulása	246—246
Dr. Kirsch Imre: Váradi színfoltok	246—248
Dr. Gergely: Igy foglalták el a németek a váradi Zsidó kórházat	248—249
Marton István: A birkenaui perron	249—253
Heller Miklós: A váradi zsidók a Maki-ban	253—255
Leitner Zoltán: Mit csináljon a zsidó, hogy szeressék?	255—257
Sarona Salom: Egy imakönyv viszontagságai	257—258
Gettó-rendelet	258—261
Leitner Sándor: A nagyváradi zsidók tragédiája (Napló)	261—319
Névtelen: Revicky Imre alezredes	320—320
Mero-Marmorstein József: Vers	320—320
Névtelen: Eichmann Adolf	321—321
Névtelen: A deportálások sorrendje	322—322
Névtelen: Nagyvárad Vidéke	323—325
Névtelen: Heymann Éva Naplója	326—330
Grosmann Ödön: Kis mozaikok a nagyváradi zsidóság életéből	330—332
Dános Miklós: Tanuságtétel	333—341
Grosmann Ödön: Auschwitz	341—345
Dr. Nyiszli Miklós: Orvos voltam Auschwitzban	345—349
Schön Dezső: A „V—1" titka	350—356
Hönig Ottó: Bus Batáron	356—356
Dr. Katz József: Zarándok-uton Auschwitzban	357—359
Dutka Ákos: Megérkezik Léda	360—361
Ady Endre: A bélyeges sereg	362—362
Emöd Tamás: Miért haragudtok?	363—363
Arató András: Ki válaszol? stb.	364—365
Benamy Sándor: Háziasszonyi ténykedések 1944 áprilisában	366—367
Simon Magda: Váradi harangok	368—370
Harsányi Zimra: A téboly	371—375
Ruffy Péter: Nagyvárad	376—377
Horváth Imre: A sárga csillag öt éve	378—378
Gera György: Terelőút	379—381
W. Rosen Aliz: Tetemrehivás	382—382
Bajor Andor: Egy napló hitelessége	383—384
Rózsa Agnes: Nürnberg	385—387
Deportációban elhunytak névsora	388—429
Deportációban elhunytak névsora (Szalonta)	430—432
Deportációban elhunytak névsora (Nagybárod)	433—434
Deportációban elhunytak névsora (a Cion hegyen elhelyezve)	435—440
Névtelen: Hősi halottaink	441—444
Grossmann Ödön: Zárszó	445—446
Tartalomjegyzék:	447

עיר האתמול

ספר זכרון ליהודי גרוסוורדין

העורכים:

דוד שן

משה הלר ז"ל

אלקס. רובינשטין ז"ל

א. גרוסמן

יוסף גרידה

אוטו רפופורט